ష్వానన్త్యాదస్తినాస్త్యోరనవధికుహనాయుక్తికాన్తాః కృతాన్తాః।
తత్త్వాలోకస్తు లోప్తుం ప్రభవతి సహసా నిస్సమస్తాన్ సమస్తాన్।
పుంస్త్వే తత్త్వేన దృష్టే పునరపి న ఖలు ప్రాణితా స్థాణుతాదిః॥౫॥
శ్లో॥ ద్రవ్యాద్రవ్యప్రభేదాన్మితముభయవిధం తద్విదస్తత్త్వమాహుః।

తిం సర్వమర్థం సాధయ ఇత్యశక్యోక్తిః, త్రైకాలికసిద్ధాన్తభేదానన్త్యాత్, ఇత్యాశఙ్కోద్ఘాటనపూర్వకం ప్రయోజకశిక్షయా కృత్స్నానిష్టనిరాసః కృత్స్నాభీష్టసాధనం చ శక్యమితి స్థాపయతి ఆనాపేతి. ఏకస్మిన్నేవ హి దర్శనే వ్యాఖ్యాతృభేదాత్తేషాం చిత్రప్రమేయాణాం ఆవాపోద్వాపౌ దృశ్యేతే । యత ఏకదేశివ్యపదేశః । కవిధీచిత్రవత్ కవీనాం ధీభిః కృతం కావ్యాదికం, కవిధీచిత్రం । తద్వన్మతభేదా అప్యనన్తాస్సంభవన్తి । తత్తదర్థేష్వస్తినాస్త్యోరానన్త్యాత్స్వన్వయః । అస్తినాస్త్యోరితి ప్రయోగపరం। కుహనా, ఛద్మ. తత్సంబన్ధిన్యో యుక్తయః కుహనాయుక్తయః హేత్వాభాసచ్ఛలజాతిరూపాః తాభిః కాన్తాః, సమ్యక్త్వేనైవ భాతాః।తత్త్వాలోకః, యథార్థాధ్యవసాయః। ప్రకృతశంకానిరాసార్థం అపేక్షణీయాన్తరాభావాత్సహసేత్యుక్తం। నిస్సమ ఇతి,నిరవధికత్వోపలక్షణం। ప్రతిరోధబాధరహిత ఇత్యర్థః। ఉత్కర్షాపకం త్రయ్యన్తార్థ విశేషవ్యఞ్జకమప్యర్థాన్తరం న్యస్యతి పుంస్త్వ ఇతి। పునర్న ప్రాణితా సంశయవిపర్యయసామగ్రీలోపాన్న భాసేతేత్యర్థః ॥ ౫ ॥ తత్త్వజ్ఞాన ప్రయోజనం॥

అథ నిరూప్య మర్థజాతం సాధర్మ్యవైధర్మ్యభేదై స్సంగృహ్య విభజ్య చ నిర్దిశతి ద్రవ్యేతి।అత్ర తత్వమితి పదార్థమాత్రోక్తిః।మితం ప్రమితం।తథాత్వం చ సర్వసాధారణం, తదపి హి సామాన్యతః ప్రమితం।అన్తతస్స్వపరనిర్వాహ

ద్రవ్యం ద్వేధా విభక్తం జడమజడమితి ప్రాచ్యమవ్యక్తకాలౌ
అన్త్యం ప్రత్యక్పరాక్చ ప్రథమ ముభయధా తత్ర జీవేశభేదా-
న్నిత్యా భూతిర్మతి శ్చేత్యపరమపి జడామాదిమాం కే చిదాహుః॥౬॥
శ్లో॥ తత్ర ద్రవ్యం దశావత్ప్రకృతి రిహ గుణైస్సత్త్వ పూర్వైరుపేతా।
కాలోఽబ్దాద్యాకృతిస్స్యాదణు రవగతిమాన్ జీవ ఈశోఽన్య ఆత్మా॥

న్నానవస్థా। ఇదం చ సాధర్మ్యోక్తిమాత్రం,వ్యవచ్ఛేద్యాభావేన లక్షణత్వాసిద్ధే రిత్యేకే॥ నిర్దిష్టవ్యాపిత్వే సతి తదన్యావృత్తిరహితత్వాల్లక్షణమపి స్యాదిత్యన్యే। బాహ్యాను దృష్టివ్యావృత్త్యాస్తద్విదః । అత్ర తత్తదన్యరూపేణ విభాగేషు న నీలపీతాదివత్ కోట్యన్తరావకాశః । ద్రవ్యత్వాత్యన్తాభావవత్వ రూపేణ తదన్యత్వస్య వివక్షితత్వాత్ । ద్రవ్యలక్షణంవక్ష్యతి। జడమిహ స్వ గోచర జ్ఞానత ఏవ ప్రకాశమానం । అవ్యక్తశబ్దేన వ్యక్తమపి లక్ష్యతే । తదనన్య ద్రవ్యత్వజ్ఞాపనార్థం। ప్రత్యక్-స్వస్మై భాసమానం పరాక్- పరస్మై ఏవభాస మానం. భూతిర్విభూతిః స్వాతిశయాధానార్థం నియన్తవ్యద్రవ్యం । నిత్యా భూతిరితి నిత్యప్రాచుర్య తశ్శుద్ధసత్త్వముపలక్ష్యతే । ఇహ ఆదిమాం నిత్యభూతిం కే.చిజ్జడామాహురితి సయూథ్యమతభేదోక్తిః ॥ ౬ ॥ ద్రవ్యవిభాగః—

ప్రస్తుతస్య ద్రవ్యస్య తదవాంతరభేదానాం చ లక్షణ మాహ తత్రేతి. తత్ర - ద్రవ్యాద్రవ్యయోర్మధ్యే- ద్రవ్యం దశావత్ వికారధర్మవదిత్యర్థః। ఈశ్వరాదావపి మూర్తసంయోగా ఆగంతుకాస్సంతి. సంచరతి హి మూర్తే తస్య విభునశ్చ సంయోగా విద్యంత ఏవ - ప్రకృతిశబ్దః ప్రాగ్వద్వికృతీ నామప్యుపలక్షకః - త్రిగుణశబ్దాభిలప్య ద్రవ్యమిత్యర్థః - తత్స్వగుణై రేవ లక్షయతి గుణైరిత్యాదినా. ఇహ - అవ్యక్తకాలయోర్మధ్యే - త్రిగుణస్య రజస్తమసీ పృథగ్లక్షణె।సత్త్వం తు బంధకత్వేన విశేషితం। కాలోబ్దాద్యాకృతిరితి। ఉపా

సంప్రోక్తా నిత్యభూతి(స్త్రి)గుణసమధికా సత్వయుక్తా తథైవ
జ్ఞాతుర్జ్ఞేయావభాసో మతిరితి కథితం సంగ్రహో ద్రవ్యలక్ష్మ॥౭॥
శ్లో॥ ఏకార్థ ప్రత్యభిజ్ఞా భవతి దృఢతరా దర్శన స్పర్శనాభ్యాం।

ధీకృత విభాగై రబ్దాదివ్యవహారవిషయఇత్యర్థః- తత్పరిణామవాన్ కాల ఇతి ప
క్షోపి వక్ష్యతే । ఈశ్వరాత్, అచేతనాదణోశ్చ, వ్య వచ్ఛేధాయ అణురవ
గతిమానిత్యుక్తం. ఈశోస్య ఆత్మా అణువ్యతిరిక్తశ్చేతన ఇత్యర్థః - జీవే విభు
త్వోక్తిః ఈశ్వరే అణుత్వోక్తిశ్చ అన్యపరేతి సూత్రాద్యుక్తం। సంప్రోక్తా
తత్పరైశ్శాస్త్రై) రితి శేషః- త్రిగుణ సమధికా త్రిగుణద్రవ్యాద న్యా- సత్వ
యుక్తాసత్వాఖ్య గుణవిశేషవతీ- త్రిగుణాన్యత్వం కాలాదేరప్యస్తీతి తద్వ్యవ
చ్ఛేదోఽనేన కృతః - ఏతావన్మాత్రేణ త్రిగుణసాధర్మ్యమిత్యభి ప్రాయేణ
తథైవేత్యుక్తం. రజస్తమస్సమానాధి కరణసత్త్వస్యాపి తత్ర సత్వాత్। ని
ర్మలత్వాత్ప్రకాశకమిత్యాది సమానమితి వా. జ్ఞాతుర్జ్ఞే యావభాసా మతిః-
అహమిదం జానామీత్యహ మర్థాశ్రయతయా సిద్ధ్యన్ సకర్మకః ప్రకాశో మ
తిరిత్యర్థః - తాదృశావస్థయాపి తద్విశిష్టం గృహ్యతే। ద్రవ్యలక్ష్మ సామాన్య
తో విశేషతశ్చేతి శేషః - ॥ ౭ ॥ ఇతిద్రవ్యతద్విశేషలక్షణం.

ననుద్రవ్యమద్రవ్యమిత్యుభయమసిద్ధం, రూపాదేరాశ్రయాభావాత్,రూపాది
తయా వికల్ప్యమానస్యైకస్యైవ వా సత్వాదితి పక్షద్వయమేకేనైవ ప్రతిక్షి
పతి ఏకార్థేతి. ఏవమాహుర్వైభాషికాః - నిరాధారా నిర్ధర్మకాశ్చ రూపా
దయశ్చత్వారః పదార్థాః । తే చక్షురాద్యైకైకేంద్రియగ్రాహ్యా ఇతి.

శ్లో॥ వాత్సీపుత్రాస్తు శబ్దాదీన్ పంచ వైభాషికా విదుః।
శబ్దాత్మానశ్చతుర్ష్వేవ కేచి దిత్యపరేఽబ్రువన్.

తత్ర నిరాధారత్వం తావత్ప్రతిసంధానవిశేషేణ నిరస్యతి- అస్తి హి
దృష్టమేవ స్పృశామీతి ద్వీంద్రియగ్రాహ్యవస్తువిషయా ధీః-సా తావన్న సం

ద్రవ్యం ద్వేధా విభక్తం జడమజడమితి ప్రాచ్యమవ్యక్తకాలౌ॥
అన్త్యం ప్రత్యక్పరాక్చ ప్రథమ ముభయథా తత్ర జీవేశభేదా–
న్నిత్యా భూతిర్మతి శ్చేత్యపరమపి జడామాదిమాం కేచిదాహుః॥౬॥

శ్లో॥ తత్ర ద్రవ్యం దశావత్ప్రకృతి రిహ గుణైస్సత్త్వ పూర్వైరుపేతా।
కాలోఽబ్దాద్యాకృతిస్స్యాదణు రవగతిమాన్ జీవ ఈశోఽన్య ఆత్మా॥

న్నానవస్థా। ఇదం చ సాధర్మ్యోక్తిమాత్రం,వ్యవచ్ఛేద్యాభావేన లక్షణత్వాసిద్ధే రిత్యేకే॥ నిర్దిష్టవ్యాపిత్వే సతి తదన్యవృత్తిరహితత్వాల్లక్షణమపి స్యాదిత్యన్యే। బాహ్యాకు దృష్టివ్యావృత్తాస్తద్వదః । అత్ర తత్తదన్యరూపేణ విభాగేషున నీలపీతాదివత్ కోట్యన్తరావకాశః। ద్రవ్యత్వాత్యన్తాభావవత్వ రూపేణ తదన్యత్వస్య వివక్షితత్వాత్ । ద్రవ్యలక్షణంవక్ష్యతి। జడమిహ స్వ గోచర జ్ఞానత ఏవ ప్రకాశమానం । అవ్యక్తశబ్దేన వ్యక్తమపి లక్ష్యతే। తదనన్య ద్రవ్యత్వజ్ఞాపనార్థం। ప్రత్యక్-స్వస్మై భాసమానం పరాక్- పరస్మా ఏవభాసమానం. భూతిర్విభూతిః స్వాతిశయాధానార్థం నియన్తవ్యద్రవ్యం। నిత్యా భూతిరితి నిత్యప్రాచుర్య తచ్ఛుద్ధసత్త్వముపలక్ష్యతే। ఇహ ఆదిమాం నిత్యభూతిం కే.చిజ్జడామాహురితి సయూథ్యమతభేదోక్తిః ॥ ౬ ॥ ద్రవ్యవిభాగః—

ప్రస్తుతస్య ద్రవ్యస్య తదవాంతరభేదానాం చ లక్షణ మాహ తత్రేతి. తత్ర - ద్రవ్యాద్రవ్యయోర్మధ్యే- ద్రవ్యం దశావత్ వికారధర్మవదిత్యర్థః। ఈశ్వరాదావపి మూర్తసంయోగా ఆగంతుకాస్సంతి. సంచరతి హి మూర్తే తస్య విభునశ్చ సంయోగా విద్యంత ఏవ - ప్రకృతిశబ్దః ప్రాగ్వద్వికృతీ నామప్యుపలక్షకః - త్రిగుణశబ్దాభిలప్య ద్రవ్యమిత్యర్థః - తత్స్వగుణై రేవ లక్షయతి గుణైరిత్యాదినా. ఇహ - అవ్యక్తకాలయోర్మధ్యే - త్రిగుణస్య రజస్తమసీ పృథగ్లక్షణౌ।సత్త్వం తు బంధకత్వేన విశేషితం। కాలోఽబ్దాద్యాకృతిరితి। ఉపా

ష్టాభిరావరణాభావాదిమాత్రత్వజ్ఞాపనాత్. నచోపాదానరూపః, స్పర్శరూపాదీనాం భిన్నభిన్నక్షణోపాదానత్వాభ్యుపగమాత్. ఏకోపాదానత్వే తు తదేవ ద్రవ్యం,పృథివ్యాదిదేశైక్యాత్సంఘాతత్వే తు తత్సంఘాతస్యాపి సంఘాతాంతరాపేక్షాయాం అనవస్థా అన్యోన్యాశ్రయో వా। (త్వన్మతే పృథివ్యాదిః రూపాదిసంఘాతాతిరిక్తో న, తథా పృథివ్యాదేరపి దేశైక్యం పృథివ్యాదిసంఘాతాతిరిక్తం న,అతిరిక్తంచేత్ పృథివ్యాదేర్దేశైక్యేపి తద్దేశసంఘాతాతిరిక్తం పృథివ్యాదిదేశానాం దేశాంతరైక్యమేవ ప్రయోజకం స్యాత్,ఏవం సత్యనవస్థేత్యర్థః. ఏవంచ పృథివ్యాదిసంఘాతప్రయోజకైకదేశానపేక్షాయాం తు రూపాదేస్సంహతత్వే పృథివ్యాదిసంహతత్వమేవ ప్రయోజకం స్యాత్. పృథివ్యాదేస్సంహతత్వే తు రూపాదేస్సంహతత్వమేవేత్యన్యోన్యాశ్రయ ఇత్యర్థః) అథ స్యాత్ గృహీతేన రూపేణ పూర్వమేవ స్పర్శోనుమితః, తత్ర దృష్టరూపానుమితమేవ స్పృశామీత్యేవ ప్రతిసంధానమితి చేన్న - ద్వయోరేకాశ్రయత్వగ్రహణమంతరేణ వ్యాప్తిగ్రహణాసంభవేనానుమానాసిద్ధేః. దృష్టే రూపే స్పృష్టేచ స్పర్శే భేదాగ్రహాత్ దృష్టమేవ స్పృశామీతి బుద్ధిశ్శబ్దావితి చేన్న : భేదేనైవ తయోర్గృహ్యమాణత్వాత్, రసాదిష్వపి ప్రసంగాచ్చ. నను నిర్విషయైవేయం ప్రత్యభిజ్ఞా వాసనావశాత్స్యాదితి చేన్న- యోగాచారనీత్యా రూపాదేరపి నిహ్నవప్రసంగాత్. బాధాబాధాభ్యాం విశేష ఇతి చేన్న - స్వారసికబాధాదృష్టేః. యౌక్తికబాధస్య సమత్వాచ్చ. అతో రూపస్పర్శవదిదమితి మిథో భిన్నవిశేషణమేకం విశేష్యం సర్వలోకసిద్ధం దురపహ్నవం. యత్తు మతాంతరం స్పర్శమాత్రస్వరూపో వాయుస్వలక్షణః, తైజసాదయస్తు ద్విత్రిచతుస్స్వభావాః-అతస్తైజఃప్రభృతీనాం ద్వీంద్రియగ్రాహ్యత్వమితి, తదప్యసత్ - ఏకస్యానేకస్వభావత్వాయోగాత్, తదభ్యుపగమే చ జైనమతావతారాత్, అనేకధర్మకత్వే త్వస్మన్మతసిద్ధేః. ఏకస్మిన్నేవ రూపాదిస్వభావభేదకల్పనేతి చేన్న-సర్వతాసిద్ధస్య కల్పనాయోగా

ఏకస్మిన్దూరతాదేరవిశదవిశదప్రత్యభిజ్ఞాది తద్వ-

త్-క్వచిత్సిద్ధా ద్రవ్యవాదసిద్ధేశ్చ. ఏతేన భేదోపలంభాభావాదభేదసిద్ధిరితి ప్రత్యుక్తం,విపరివర్తస్యైవ సువచత్వాత్. న హి రూపమిదమితి పటాదీన్ కశ్చిత్క్వచి ప్రత్యేతి,కిం తు తద్వదితి. సహోపలంభనియమాది హేతుచతుష్టయం చ నిరసిష్యామ హే.న చ రూపాదేర్ధర్మిణ శ్చ సహోపలంభనియమః-పీతశంఖాదిభ్రమే రూపమంతరేణ రూపిణః తమంతరేణ తస్య చోపలబ్ధేః.న చాత్రాన్యశ్శంఖ స్తదానీముత్పన్నః। నాపి శంఖరూపోయం పిత్తవివర్తః-స్పర్శనేన స ఏవాయం శంఖ ఇతి గృహీతేః. ఏవం స్పర్శాదావపి.యది చాసౌ హేతురంగీక్రియతే కిమపరార్థం "సహోపలంభనియమాదభేదో నీలతద్ధియోః" ఇతి వదద్భిః. అతస్సహోపలంభనియమాత్ ధర్మధర్మిభేద ఏవ సిద్ధ్యతి. కించ రూప స్పర్శయోస్సహధీనియమ స్త్వయాపి దుస్సాధః. అత స్తయోరయుగపదుపలంభాదభేదాసిద్ధావేకస్య ప్రత్యభిజ్ఞావిషయస్య తతోన్యత్వం ప్రస్పష్టం। యత్తదన్యత్ర యుష్మాభిరుక్తం

> అనుపప్లవ భూతార్థస్వభావస్య విపర్యయైః।
> న బాధా యత్నవత్త్వేపి బుద్ధేస్తత్పక్షపాతతః॥

తదిహ ప్రతిసంధేయం । బుద్ధ్యంతరాణి చ తద్బాధకాన్యభిన్నేంద్రియజన్యాన్యాహ ఏకస్మిన్నితి।ఆసన్నదేశే దృష్ట్వా దూరం గతస్య అవిశదా ప్రత్యభిజ్ఞా। దూరే దృష్ట్వా సమీపం గతస్య తు విశదా। ఏవంక్రమాద్యహాళవిరళాలోకాదివశాదపి ఉభయథా గ్రాహ్యా।అల్పధర్మ విశిష్టతయా గ్రహణం అవిశదగ్రహణం। భూయోధర్మ విశిష్టతయా తు విశదగ్రహణం। న తు న్యూనాధిక దర్శనమాత్రం। తథా సతి ఘటపటదర్శనే ఘటమాత్రదర్శనేచ విశదావిశద వ్యవహారప్రసంగాత్ ।న చాత్ర రూపమేవావిశదం పీదంచభాతి।పీతశంఖాది భ్రమే రూపాంతర వత్తయా భాసస్యాపి తథా ప్రత్యభిజ్ఞానాత్ । నాపి పరిమాణం । తస్య పరమార్థస్య త్వయా అనభ్యుపగమాత్

దూరే చ పరిమాణాన్తరవత్తయా వస్తునః స్ఫురణాత్। అత ఏవ సైకత్వ సంఖ్యా । దూరాసన్నయోరేకానేకత్వ బోధే తదేవేతి దర్శనాత్। అత్ర ఉత్తరేణ ఆదిశబ్దేన సంశయవిపర్యయ (ధి) యోర్గ్రహణం । సంశయవిపర్యయా తావదధిష్ఠానగ్రహే విశేషాగ్రహాత్ సమానధర్మగ్రహాచ్చ భవతః॥ తథాదృష్టినియమశ్చనాన్యథయితుం శక్యః ।

శ్లో॥ అధిష్ఠానస్య కార్త్స్న్యేన భానేఽభానే చ న భ్రమః।
భాతాభాతాకృతిర్భిదా కథం నిర్ధర్మకే భవేత్॥

బాధకధీశ్చ అధిష్ఠానాతిరిక్తతదసాధారణధర్మవిషయా।తత్స్వరూపగ్రహస్య ఆరోపాసహత్వాత్।జిజ్ఞాసా చ నాత్యన్తానుపలబ్ధౌ। అదర్శనాత్। న చ నిశ్శేషవిదితే । వేద్యాభావాత్ । అతస్తద్విషయే విదితావిదితాకారత్వం సిద్ధం । తదిదం సర్వమభిప్రేత్య భిన్నాభిన్నవాదిభిరప్యుక్తం।

శ్లో॥ ఆవిర్భావతిరోభావధర్మకేష్వనుయాయి యత్।
తద్ధర్మి యత్ర వా జ్ఞానం ప్రాగ్ధర్మగ్రహణాద్భవేత్॥

ఇతి, అత్ర అగృహీతాశేషధర్మధర్మిగ్రహణన్తు నమృష్యామహే। యత్తు బౌద్ధైరుక్తం।

శ్లో॥ ధర్మోపకారశక్తీనాం భేదే తాస్తస్య కిం యది।
నోపకారస్తతస్తాసాం తథా స్యాదనవస్థితిః॥
నానోపాధ్యుపకారాంగశక్త్యభిన్నాత్మనో గ్రహే।
సర్వాత్మనోపకార్యస్య కో భేదస్స్యాదనిశ్చితః॥

ఇతి। తదపి మన్దం । అన్వయవ్యతిరేకసిద్ధకారణాదివైచిత్ర్యనిబన్ధనస్వభావభేదవతాం ఉపాధీనాం పరస్పరవ్యభిచారి(ర) వృత్తినియతసామగ్రీబోధ్యత్వేన గ్రహణాగ్రహణయోరుపపత్తేరితి।నన్వస్తు ప్రతిసన్ధాన బలాద్ద్విన్ద్రియగ్రాహ్యం కించిత్।తత్తు రూపరసాద్యాత్మకమితి వా తదాశ్రయ ఇతి వా న మృష్యామహే। తేషామేవాభావాత్। ఏకస్మిన్నేవ గ్రాహకభేదాత్ తత్తద్ధర్మధీః। య

నైకత్వేప్యక్షభేదాద్భిదురమివ మిథస్సంశ్రయాదిప్రసంగాత్ ॥౮॥

థా మణికృపాణదర్పణాదివ్యఞ్జకభేదాన్ముఖాదేరణుత్వ పృథుత్వ మలినత్వ
విమలత్వాదిధీః సవ్యదక్షిణవిపర్యాసశ్చేతి। తమిమం పక్షం ప్రతిక్షిపతి నైకత్వే
ప్యక్షభేదా ద్భిదురమివేతి।ఇహ తావత్సర్వత్రాసిద్ధస్య: కల్పనానుపపత్తిరుక్తా।
బాధకాన్తరమాహ మిథ ఇతి।చక్షురాదిగ్రాహకవైజాత్యం హి గ్రాహ్యాకార
భేదాత్కల్ప్యతే। తదసిద్ధౌ కథం తద్గ్రాహకభేదక్లృప్తిః। తదభావే చ కథం త
తఏవ గ్రాహ్యాకారభేదక్లృప్తిరితి। ఇహ తు మధ్యే బుద్ధిభేదప్రవేశే చక్రకం।అ
స్తు కారణభేదాదింద్రియభేదక్లృప్తిరితి చేన్న, ఇంద్రియవైజాత్యవ్యవస్థాపకస్య త
స్యానుపలంభాత్, తత ఏవ తత్క్లృప్తౌ తత్రాపి మిథస్సంశ్రయాత్ ।నను దర్పణా
దిగ్రాహకభేదాద్గ్రాహ్యే సవ్య దక్షిణవిపర్యాసః పృథుత్వాణుత్వవిమలత్వ
మలినత్వకల్పనా చ దృష్టేతి చేత్సత్యం।దర్పణాదేస్తద్ధర్మాణాం చ భేదేన దృ
ష్టత్వాత్ తదధీనాధ్యాసభేదో యథాదర్శనమంగీక్రియతే।అత్ర తు న తథా
అక్షేషు చ తే బహిః కల్పనీయానాం రూపాదీనామసంభవాత్ ।ఉపాధిజ్ఞాన
నిరపేక్షేయం ఔపాధికభేదధీరస్తు, మణ్డూకవసాక్తదృష్టేర్వంశేషు ఉరగ
బుద్ధివదితి చేన్న । తత్తద్దోషశక్త్యా తత్తద్భ్రాన్తిభేదసిద్ధేః-కల్ప్యాకారస్య
క్వచిత్సంభవాచ్చ । చక్షురాదిస్వభావా ఏవ అత్రాపి రూపాదిభ్రాన్తిహేత
వో దోషా ఇతి చేన్న।సర్వకల్పనాధారే స్వలక్షణేపి అనాశ్వాసప్రసంగాత్।
తతశ్చ ఇన్ద్రియ స్వభావభేదోపి దుర్వచః। అధిష్ఠానాకాంక్షాయామపి బుద్ధ్యై
వ చరితార్థత్వాత్ ।తథా చ ఇంద్రియస్వభావభేదోపి నాపేక్ష్యః। పూర్వ పూ
ర్వబుద్ధిశక్తిభేదాదేవ ఉత్తరోత్తర విచిత్రభేదోపపత్తేః ।నను స్పర్శనేన్ద్రి
యస్య అఙ్గాన్తైర్భాగభేదైః కరతలప్రకోష్ఠాది వర్తిభిరేకస్యైవ దురాలభా
స్పర్శస్యోల్లేఖభేదా భవన్తీతి చేన్న।స్పర్శస్యాత్ర భేదేనానుల్లేఖాత్ ।దురాల
భావయవానాను వహ్నికణవత్ శరీరమావిశతాం తద్వికృతిజనకత్వమాత్రం।

ప్రదేశభేదేన విక్రృతితారతమ్యం చ వహ్న్యాదిభిరివ నానుపపన్నం।ననుమనుష్య పశుమృగాదీన్ద్రియభేదాద్వృష్ట్యాదిషు ఆనుకూల్యాదివైపరీత్యం తత్తారతమ్యం చ దృశ్యతే। న చ వస్త్వేవానుకూల ప్రతికూలస్వభావం। విరోధాత్। సర్వేషామవిశేషేణ సర్వదా ఉభయవిధానుపలమ్భాత్। అనేకాన్త వాదానభ్యుపగమాచ్చ। ఏవం చక్షురాదిభేదాద్రూపాదిభేద భ్రమస్స్యాత్। ఇతి। తదపి న। తత్తత్కర్మశక్తివైచిత్ర్యాత్తత్తదనుకూలత్వాదివ్యవస్థోపపత్తేః। వస్తుషు చ అనుకూలత్వప్రతికూలత్వే సుఖదుఃఖజనకత్వే ఏవ। తథాపి సుఖదుఃఖే బుద్ధిభేదావేవ భవద్భిరపి స్వీకృతౌ (క్రియేతే) తతశ్చాత్ర విషయభేదాద్ధీభేదస్తస్మాదేవ చ స ఇతి ప్రసంగస్స్యాదితి చేన్న। విషయభేదస్య స్వకారణాద్యధీనత్వాత్ తదుత్పాద్యబుద్ధిభేదస్య తత్కారణత్వాభావాద్ద్వయోరపి పరస్పరప్రతీతి నిరపేక్షప్రమాణసిద్ధత్వాచ్చ। ఏవముపాధిభేదైరేకస్మిన్నేవ హ్రస్వదీర్ఘత్వదర్శనాన్యపి నేతవ్యానీతి। అత్రాదిశబ్దేన పూర్వవత్సంశయాద్యసంభవో నీలపీత శీతోష్ణమధురామ్లాదిభేదాసంభవశ్చగృహ్యతే। న హి నీలాదిభేదేష్వింద్రియభేదోపాధికత్వం శక్యం వక్తుం। రూపాదిభేద మిథ్యాత్వే తదంతః పాతినీలాదిభేదోపి మరీచికా వీచికాన్యాయేన మిథ్యైవస్యాదితి చేన్న।అసిద్ధస్యాసిద్ధేన దుస్సాధత్వాత్। మిథ్యో(ని) దర్శనేన సాధనే మిథస్సంశ్రయాన్నిదర్శనమాత్రేణ నిశ్శేషనిహ్నవ ప్రసంగాచ్చేతి। తథాప్యేకమనేకస్వభావమితి వ్యాహతమితి చేన్న, స్వరూపభేదస్యానభ్యుపగమాత్। ధర్మభేదస్యావిరుద్ధత్వాత్

శ్లో॥ వేద్యహేతుఫలాకారైర్భిన్నైరేకా సమేతి ధీః।
తథా బాహ్యేపి దృష్టత్వాద్యుగపత్క్రమశోపి నః।
ప్రతిసంబన్ధ్యనేకత్వం యథా నైకస్య బాధకం।
తథాసంబన్ధ్యనేకత్వం స్వాభీష్టే చ సమత్వతః॥౮॥

ఇతి ద్రవ్య సిద్ధిద్రవ్యాద్వైతభంగౌ॥

శ్లో॥ ధర్మో నిర్ధర్మకశ్చేత్ కథమివ భవితా సోఽఖిలాపాదియోగ్యః।
ధర్మేణాన్యేన యోగే న చ భవతి తథేత్యవ్యవస్థేతి చేన్న॥
కశ్చిద్ధర్మోఽపి ధర్మీ స్ఫుటమతి మథనే స్వాన్య నిర్వాహకత్వం।

ఏవమేకాశ్రయానేకదృష్టావన్యతరనిహ్నవార్థినా పునరపి ధర్మధర్మిభావభంగముఖేన ప్రవృత్తౌ ప్రతిహన్యతే।అన్యథా॥ అన్తస్తద్ధర్మోపదేశాత్ ॥ ఇత్యాద్యనిరూఢప్రాయం స్యాత్. నను అనుమానం ప్రమాణమిచ్ఛన్న ధర్మధర్మిభావం బాధితుమర్హతి తస్య హేతుసాధ్యధర్మాశ్రయావశ్యంభావాత్. ఆహ చ ధర్మకీర్తిర్హేతుబిన్దౌ.

శ్లో॥ "పక్షధర్మస్తదంశేన వ్యాప్తో హేతుస్త్రిధైవ సః।
అవినాభావనియమాద్ధేత్వాభాసాస్తతః పరే"॥ ఇతి।

అన్యోఽపి "గ్రాహ్యధర్మస్తదంశేన వ్యాప్తో హేతు"రితి।సత్యం।కాల్పనికహేతుసాధ్యధర్మద్వారా అనుమానప్రవృత్తిః, పారంపర్యేణ తు స్వలక్షణవిశ్రాంత్యా భాక్తమనుమానప్రామాణ్యమితి హి బౌద్ధానాం రహస్యం।తత్త్వగత్యా చతుర్విధానామపి తేషాం ధర్మధర్మిభావః క్షేప్యః। అతస్తద్భంగమనూద్య ప్రత్యాహ ధర్మ ఇత్యాదినా।అయమర్థః-యస్త్వయా కశ్చిద్ధర్మ ఇష్యతే స నిర్ధర్మకస్సధర్మకో వా? ఆద్యే తస్య శబ్దవాచ్యత్వం న స్యాత్.అవిశిష్టస్య వ్యుత్పత్త్యాద్యగోచరత్వాత్।సర్వధీశబ్దానాం విశిష్టవిషయత్వం చ భవతాం భాష్యాదిషూక్తం।ద్వితీయే తు యేన ధర్మేణ ధర్మస్సధర్మకః సోఽపి పూర్వవద్ధర్మాంతరేణ ధర్మీ స్యాదిత్యపరాపరాపేక్షాయామనవస్థా।ద్విత్రాదిపర్వమాత్రే విశ్రమ ఇతి వ్యవస్థాభావాత్।ధర్మత్వం చ ధర్మాణాం భావః। అతస్తస్యాపి ధర్మత్వం వాచ్యం।న చైతత్తస్యాత్మైవ।ఆత్మాశ్రయాత్।న చాన్యత్।అనవస్థానాదేవేతి చేత్,తన్న-సర్వేషాం ధర్మాణాం నిర్ధర్మకత్వానంగీకారాత్,కశ్చిద్ధర్మోఽపి ధర్మీ స్ఫుటం।స్ఫుటదృష్టం హి నాపహ్నోతవ్యం। త్వయాపి హేతుసాధ్యాదిధర్మాణాం పక్షధర్మత్వాదిధర్మాస్స్వీకార్యాః।

తస్మిన్నిష్కర్ష ప్రయోగేష్వపి భవతి పునస్తస్య ధర్మి విశేషః॥౯॥

అన్యథా అనుమానాసిద్ధా క్షణభంగాదిసాధనాయోగాత్. అతిమథనే- అత్యంతచర్చాయాం| యద్వా స్ఫుటమతిమథనే - విశదబుద్ధ్యా సావధానం విమర్శే సతీత్యర్థః. స్వాన్యనిర్వాహకత్వం- స్వపరవ్యవహారాదివ్యవస్థాపకత్వం। యత్ర హ్యనవస్థాభయాద్ధర్మాంతరం నేష్యతే, తత్ర నిమిత్తాంతరనిరపేక్షాత్తద్ధీవ్యవహారౌ, యథా గోశబ్దస్యవ్యక్తిప్రవృత్తావిత్థం భావభూతం గోత్వం నిమిత్తం, గోత్వే తు న నిమిత్తాంతరమపేక్షతే, అనంత్యవ్యభిచారరూపానుపపత్త్యభావాత్. ఏవంశుక్లాదిశబ్దేష్వపి। నను గౌశ్శుక్ల ఇత్యాదివిశేష్యపర్యంతోక్తౌ తథా స్యాత్ । క్వచిద్గుణ మాత్రవిషయేషు శుక్లాది శబ్దేషు భావ ప్రధానేషు, ద్వ్యేకయోరిత్యాదిషు,త్వతలాద్యంతేషు, జాతిగుణక్రియేత్యాదిషు చ వాచ్యానాం తత్తద్ధర్మాణామిదంత్వేన నిర్దేశాదిత్థంభావసాపేక్షత్వే అనవస్థా। అనపేక్షత్వేతు "ఇదమిత్థమితి హి సర్వా ప్రతీతి" రితిభాష్యాది విరోధః, ఇత్యత్రాహ తస్మిన్నిష్కర్ష ప్రయోగేష్విత్యాది॥అయంభావః, ఉదాహృతేషు నియతానియత నిష్కర్షక శబ్దేషు జాతిగుణాదేః ప్రధానతయా నిర్దేశేపి సంతి కేచిద్యథా ప్రమాణామిత్థంభావాః. త్వయాపి హేతుసాధ్యాదీనాం పక్షధర్మత్వాదిధర్మాస్స్వీకార్యాః। అనవస్థా చ కథం చిదుపశమనీయా।స్వీకృతం చ సంవేదనసంవేదనే శబ్దశబ్దాదౌ స్వపరనిర్వాహకత్వం।న చాత్ర కర్మకర్తృవిరోధః।స్వోత్పాదకత్వాదావివ పౌర్వాపర్యాదిఘట్యాభావాత్ ।కిం చ స్వలక్షణాదీనాం జాత్యాదీనాం చ సంవృతిసిద్ధానాం నిర్ధర్మకత్వేపి కథంచిదభిలాపార్హత్వం త్వయాపి గ్రాహ్యం। అన్యథా తత్తత్సంవ్యవహారేణ కథాదిప్రవృత్త్యయోగాత్ ।అతో నిర్ధర్మకం శబ్దవాచ్యం నభవతి " ఇతి స్వసిద్ధాంతవిరోధః స్వవచన వ్యాఘాతశ్చ । ఆస్తామేతత్. సమానాధికరణస్యేవ వ్యధి కరణస్యాపి వ్యావర్తకత్వాదిత్థంభావత్వం సిద్ధ్యతి।తథా చ నియతనిష్కర్షక ప్రయో

శ్లో॥ తచ్ఛూన్యే తస్య వృత్తిః కథమివ ఘటతే తద్విశిష్టే తు వృత్తౌ।

శేష్వప్యేతేషు ధర్మీ ధర్మం విశినష్టి।యథా పటస్య శౌక్ల్యం ఖండస్య గోత్వ మిత్యాదిషు। ధర్మీ విశేషః ధర్మస్య స్వేతరనిష్ఠాద్వ్యావృత్తిధీహేతురిత్యర్థః।నచాత్ర మిథస్సంశ్రయః।విశేషణవిశేష్యధియోస్తద్వ్యవహారయోశ్చ మిథోఽజన్యత్వాభావాత్, నిష్కర్షానిష్కర్షవ్యవహారయోశ్చ వివక్షాభేదాయత్తత్వాత్, ఉభయథా వ్యవహారస్య సర్వత్ర సర్వైరపి దురపహ్నవత్వాత్। యశ్చాత్ర సమానాధికరణప్రయోగే విశిష్టత్వేనావస్థితోఽప్యర్థస్స్వధర్మమన్యనిష్ఠాద్వ్యవచ్ఛినత్తి। స ఏవ పటస్య శౌక్ల్య మిత్యాది ప్రయోగే గుణీభవన్ కంఠోక్తేన స్వసంబంధేన విశినష్టి. గోత్వం, శౌక్ల్యం ఇత్యాది పదేష్వపి “ తస్యభావస్త్వతలౌ” ఇత్యాదివిహితతద్ధితాశ్రయవాచ్యత్వేన ధీస్థ ఏవార్థో నిష్కృష్య మాణస్స్వవిశేషణనిరూపకతయా అనుశిష్యతే। ఏవం విశేష్యస్యైవ ద్విధా విశేషణయోగ ఇతి వ్యంజనాయ పునశ్శబ్దః, నిష్కర్ష ప్రయోగేషు విశేషం వా ద్యోతయతి॥౯॥

పునరపి ధర్మస్య ధర్మిణి వృత్తిం వికల్ప్య తదుభయమపహ్నువానం ప్రత్యాహ తచ్ఛూన్యఇతి. యోఽయం రూపాదిః ద్రవ్యస్య గుణతయేష్టః స కిం స్వశూన్యే వర్తతే,స్వవిశిష్టే వా ? నాద్యః.వ్యాఘాతాత్,అన్యథా సర్వేషాం సర్వత్ర వృత్తిః కిం నస్యాత్.ఖపుష్పాదీనామపి కథం నిషేధః.యోగ్యానుపలబ్ధేరితిచేన్న. తదుపలబ్ధ్యనుపలబ్ధ్యోరపివిరోధాభావాత్, కించ, అనుపలబ్ధిః అభావోపస్థాపనేన భావం విరుంధ్యాత్. తదా కథం తచ్ఛూన్యే తస్య వృత్తిః।న ద్వితీయః। ఆత్మాశ్రయాపాతాత్। విశిష్టం విశేషణవిశేష్యతత్సంబంధాతిరిక్తం న కించిత్।తస్మిన్ ప్రమాణాభావాత్। న చోక్తేషు త్రిష్వన్యతమమాత్రం। తావతి విశిష్టధీవ్యవహారయోరభావాత్ ।. అతస్సంబంధ్యుభయం విశిష్టశబ్దార్థఇతి స్యాత్।తథా చ స్వవిశిష్టే వర్తమానో గుణః స్వవిశేష్యమివ స్వా

స్వాధారత్వప్రసంగ స్తత ఇహా న గుణో నాపి ధర్మీత్యయుక్తం॥
తద్వృత్తిర్ధర్మిమాత్రే న భవతి తత ఏవాస్య తచ్ఛూన్యతాతో।

త్మానమపి స్వాధారీకుర్యాత్।కిమత్రానిష్టం। స్వస్య స్వస్మాదన్యత్వం। అభేదే కథమాధారాధేయభావః।ప్రతిసంబంధిభేదాభావాత్।న చాత్ర భిన్నాభిన్నత్వం దృష్టంయుష్మదిష్టం వా। ఏవం వృత్త్యనుపపత్త్యా వా గుణగుణినోరన్యతరపరిశేషస్స్యాత్, ఉభయపరిత్యాగో వేతి, పరోక్తమయుక్తం, కథమిత్యత్రాహ, తద్వృత్తిర్ధర్మిమాత్ర ఇతి। న వయం తచ్ఛూన్యే తద్విశిష్టే వా తస్య వృత్తిం బ్రూమః।అపి తు వస్తుతస్తద్విశిష్టే।విశేష్యే తద్విశిష్టవృత్త్యభావే తచ్ఛూన్యవృత్తిస్స్యాదేవేతి చేత్తత్రాహ, న భవతి తత ఏవాస్య తచ్ఛూన్యతేతి। యత్ర యద్వర్తతే। తస్య కథం తచ్ఛూన్యత్వం ।న చ తద్వతి వర్తమానస్య తస్మిన్నపి వృత్తిరితి నియమః। ఘటవతి భూతలే వర్తమానానాం గుణాదీనాం ఘటేపి వృత్తేరదృష్టేః। ఏవంఘటస్యాపి। నను సర్వత్ర వృత్తివికల్పేన విశిష్టం దూషయతః కిం (నిదర్శనం) నిదానం।కిం క్వచిదపి విశిష్ట ప్రతీతిరేవ నాస్తి, సత్యపివానిష్కారణికా. సకారణాపి వా దుర్నిరూపకారణా. నిరూపితకారణాపి వా నిర్విషయా । సవిషయాపి వా బాధితవిషయా।ఇతి। నాద్యః। లౌకిక పరీక్షకబహిష్కారప్రసంగాత్ । సర్వశూన్యవాదినాపి హి సంవృత్యా విశిష్టధీరిష్యతే । న ద్వితీయః, కార్యస్య కారణావశ్యంభావాత్ ।తదనభ్యుపగమే తు లోకాయతావతారాత్ । ఇష్యతే చ అవిద్యావాసనాది భ్రాంతేరపి నిదానం భవద్భిః. అత ఏవ న తృతీయః। నాపిచతుర్థః, స్వపరలోకవ్యవహారవిరోధాదేవ । కథం కిలాసౌ విశిష్ట ప్రతీతిః, కథం చ నిర్విషయా. న పంచమః, అద్యాపి బాధస్యాశామోదకాయమానత్వాత్ । వికల్పప్రామాణ్యం చ వక్ష్యతే। అతో యథాదర్శనం క్వచిత్కించిద్వర్తతే న స్వస్మిన్।ఇతి వ్యవస్థితే, త్వదుక్తా వ్యాఘాతాత్మాశ్రయదోషా నస్త ఇత్యా

నోక్తౌ దోషౌ స్వధీవాగ్వ్యహతిరితరథా తద్వదన్యేపి జల్పాః ॥౧౦॥

హ । అతో నోక్తౌ దోషావితి । అన్యథా అనిష్టమాహ స్వధీవాగ్వ్యహతిరితరథేతి। స్వధీవిహతిః, స్వవాగ్వ్యహతిః, స్వధీవాగ్వ్యహతిరితి ప్రత్యేకసముదాయపరం యోజ్యం । కథం విశిష్టధీవిరహే తవాపి తద్విషయవ్యాహారవ్యవహారౌ । ఉదాహరణోపనయౌ చ వస్తుతస్తద్ధర్మవిశిష్టవిషయౌ। బుద్ధిస్స్వప్రకాశా।అభిన్నదేశకాలం స్వలక్షణం. కల్పనాపోఢమభ్రాంతం ప్రత్యక్షం।ప్రతివాదివాక్యమసాధకం।విశిష్టంనాస్తీత్యపి విశిష్టమాత్థ। తచ్చ విశిష్టవిషయస్వధీవిరుద్ధమితి । సంత్యన్యేపి ధర్మధర్మిభావభంజకాః పరేషాం ప్రసంగాః । తే కథముద్ధార్యా ఇత్యత్రాహ తద్వదన్యేపి జల్పా ఇతి।అన్యేపి-నిత్యసమాదిరూపాః శుష్కప్రలాపాః। తద్వత్ నిరస్తవాక్యైస్తుల్యం వర్తంతే। ఉద్ధానపరిహారప్రకారభేదేపి స్వవ్యాఘాతాదిదోషావిశేషాదిత్యర్థః।

శ్లో॥ ఘటకుడ్యవదన్యత్వేనన్యత్వే తు స్వరూపవత్ ।
న గుణస్య గుణత్వం స్యాదిత్యసత్ స్వోక్తిబాధతః॥
దూష్యాదన్యదనన్యద్వా దూషణం న తు దూషణం।
గర్దభాదివదన్యత్వేఽనన్యత్వే దూషణీయవత్॥

ఏవం సంబంధత్వాసంబంధత్వ సమానకాలత్వాసమానకాలత్వ యుగపద్గ్రాహ్యత్వాయుగపద్గ్రాహ్యత్వాది వికల్పస్య బాధాస్తదుద్ధారాశ్చ విశుద్ధబుద్ధిభిరవధాతవ్యాః ॥ దూష్యేణాపి సంబంధాదివికల్పదోషసామ్యాదితి ॥౧౦॥ ధర్మధర్మిభావః॥

ఏవం ద్రవ్యాద్రవ్యే సామాన్యతః ప్రసాధ్య ద్రవ్యేషు ప్రథమోద్దిష్టం త్రిగుణమాదౌ పరీక్ష్యతే । తత్రకశ్చిదాహ - ధీమన్నిదర్శనతయా ప్రసిద్ధస్సురగురుర్లోకాయతం శాస్త్రమారభ్య, పృథివ్యాదీని చత్వార్యేవ తత్వాన్యాహ । అధికాని తు తావన్మాత్ర విభాగోద్దేశాదపోఢాని। అతిరిక్తచేతన

శ్లో॥ స్వచ్ఛందేనాగమేన ప్రకృతి మహదహంకారమాత్రాక్షసిద్ధిః.

నిషేధాచ్చేతి|అత్ర కిం లోకాయతసూత్రాణి స్వయంప్రమాణతయోపాదీయన్తే-తదుపస్థాపకతయా వా | నాద్యః, అసమ్మతేః, గురూక్తేశ్చ విప్రలోచనోపదేశవదసురమోహనార్థత్వాత్ | న ద్వితీయః | ఉక్తేషు వివాదాభావాత్| అధికానాం నిషేధస్య నిష్ప్రమాణకత్వాత్॥ అనుపలబ్ధ్యా నిషేధ ఇతి చేన్న. యోగ్యానుపలబ్ధేరభావాత్ - ఇతరస్యనిషేధకత్వాయోగాత్| ఉపలబ్ధ్యా చేచ్చతుర్ణాముపాదానం, ఆకాశేన కిమపరాద్ధం|అస్తి హ్యాసంసారం తదుపలంభః | న చాత్రాస్పర్శత్వాదిభిర్బాధః | అరూపత్వాదినా వాయ్వాదేరపి నిహ్నవప్రసంగాత్|శేషం చ వక్ష్యామః | అథ ఉపలంభబలాదస్త్వాకాశమపీతిచేత్. తర్హ్యేవ భిన్నాభిన్నభవానుభూతార్థప్రతిసన్ధాతాప్యభ్యుపగన్తవ్యః | అస్తు తర్హి షడ్ధాతువాదః- అధ్వర్యుభిస్తథాధ్యయనాత్ |ఇతి చేత్తర్హ్యుద్గాతృభిశ్చతుర్ణామధ్యయనాచ్చతుర్ధాతువాదః స్యాత్ |అనుక్తమవిరుద్ధమస్మత్తో గ్రాహ్యమితి చేత్సమానం ' భూయసాం చ ప్రాబల్యాదుపబృంహణప్రాచుర్యాచ్చ| న చాత్ర మిథో విరోధాన్నిరర్థకార్థవాదమాత్రతా | సమ్యగ్జ్ఞానక్రియానుగ్రహమాత్రేణ బలాబలదృష్ట్యా విరోధశాన్తేః॥ కేచిత్తు ప్రకృత్యాదిశబ్దైరదృష్టాదికం కథ్యత ఇత్యాహుః| యథాహ్యాహ్లాదయనః||

శ్లో॥ "ఇత్యేషా సహకారిశక్తిరసమా మాయా దురున్నీతితో|
మూలత్వాత్ప్రకృతిః" ఇత్యాది|

తదేతదపష్ఠు | నియతక్రమానుపూర్వ్యప్రకృతివికృతి పరంపరోపదేశాత్ బాధాభావే భాక్తత్వాయోగాత్|అన్యథా సర్వత్ర శ్రుతహాన్యశ్రుతకల్పనాప్రసంగాచ్చ | తదేతత్సర్వమభిప్రేత్యాహ స్వచ్ఛన్దేనేతి.— సాధకబాధక

నాధ్యక్షేణాప్రతీతేర్న పునరనుమయా వ్యాప్తిలింగాద్యసిద్ధేః॥

ప్రమాణాభావే విశిష్టార్థబోధనసామర్థ్యం ఆగమస్య స్వాచ్ఛన్ద్యం।
ఆగమ ఇహ శ్రుతిస్మృతీతిహాసాదిః। కరణదోషబాధకప్రత్యయవిరహా
దస్మదాద్యతీన్ద్రియవిషయం శాస్త్రమపి ప్రత్యక్షవత్
శ్రద్ధేయమేవ। అత ఆగమికానామపి సద్భావనిశ్చయ ఇతి సిద్ధిశబ్దాభి
ప్రాయః। నను ప్రత్యక్షసిద్ధం పృథివ్యాదితత్త్వం. తచ్చ కారణావస్థం
ప్రకృతిద్రవ్యమేవేతి బ్రూథ - తథాసతి కారణావస్థమపి తత్త్వమితి కథం
తస్యాః ప్రత్యక్షత్వం। అశ్రుతాగమైః అప్రతిసంహితవ్యాప్తిభిశ్చ బాలాది
భిరపి చక్షురాదికరణాని వ్యవహ్రియన్తే। అతః కథం తేషామాగమికత్వం।
తత్రాహ నాధ్యక్షేణేతి। ప్రత్యక్షవిరుద్ధేయం ప్రతిజ్ఞేత్యత్రాహ అప్రతీతేరి
తి। న హి ప్రకృత్యాద్యవస్థస్య ప్రత్యక్షతః ప్రతీతిరస్తి. అవస్థాభేదైరేకస్యై
వ ప్రత్యక్షత్వాప్రత్యక్షత్వే బహుళం లోకదృష్టే। చక్షురాదివ్యవహారా
శ్చ లౌకికానాం తత్తదధిష్ఠానమాత్రవిషయాః। మనసా జానామీత్యుక్తిరపి
ధీవిశేషవిషయా। అహమితిప్రత్యక్షస్తు న మహత్తత్త్వవిషయమహంకారవిష
యం వా। ప్రత్యగాత్మన ఏవాహమితి భానాత్। అధ్యవసాయాదయోఽపి వస్తుత
ఆత్మధర్మాః। కరణభేదాయత్తతయా తు తద్వృత్తిత్వోపచారః। దృష్టేషు
పృథివ్యాదిష్వపి శాస్త్రైకవేద్యాః కతి కతి న సన్త్యాకారాః। కిం పునరన్యేషు। అ
తో లోకోత్తీర్ణాకారేణ త్రిగుణస్య శాస్త్రవేద్యత్వం। ఏషాం చ తత్త్వానాం తద
వాన్తరభేదానాం చ యథాగమం యథాదర్శనం చ లక్షణం గ్రాహ్యం। కేషు
చిత్ క్షీరగుడాదిరసభేదవత్ దుర్వచా అపి భేదాస్త్వనుభవాదిసిద్ధా దురపహ్న
వాః। నను సాంఖ్యోక్తైరనుమానైః ప్రధానాదిసిద్ధిః స్యాదిత్యత్రాహ న పునర
నుమయేతి। న త్వనుమానైరిత్యర్థః। తత్ర హేతుః, వ్యాప్తిలింగాద్యసిద్ధేః।
యథాసంభవం వ్యాప్తిలింగపక్షదృష్టాన్తానామసిద్ధేరిత్యర్థః। తథా హి। య

త్త్వాదుక్తం కారణగుణాత్మకత్వాత్ కార్యస్య అవ్యక్తమపి సిద్ధమితి।అయమర్థః। యత్ కార్యం తత్ కారణగుణాత్మకం-యథా తన్త్వాది గుణాత్మకం పటాది।తథా మహదాది కార్యజాతమపి సుఖదుఃఖమోహాత్మకతయా స్వకారణగతసుఖదుఃఖాద్యాత్మకం భవతి-అతస్తత్కారణం సుఖదుఃఖాద్యాత్మకం ప్రధానమితి।తత్ర పటాదేః కిమిదం కారణగుణాత్మకత్వం?కిం కారణగుణతాదాత్మ్యం?ఉత కారణం ప్రతిగుణభూతత్వం-అథ అప్రధానత్వం?కారణగుణైర్గుణిత్వం వా తత్సజాతీయగుణవత్త్వం వా-అన్యద్వా కించిత్।నాద్యః, అసిద్ధేః।న ఖలు తన్త్వాదిగుణైశ్శుక్లాదిభిః పటస్య తాదాత్మ్యం దృష్టం, తథా సతి గుణవత్తన్తునివృత్తిమాత్రేణ పటనివృత్తి ప్రసంగాత్ । న చాయమిష్టః ప్రసంగః । అభివ్యక్తివాదాదేరపాకరిష్యమాణత్వాత్।అత ఏవ న ద్రవ్యస్య గుణతాదాత్మ్యం।శుక్లః పట ఇతి చ న పర్యాయః । న ద్వితీయః, అదృష్టేరేవ । తన్తుసమవేతత్వాత్ పటస్య తన్తుగుణత్వోక్తిరితి చేన్న అవయవిసమవాయయోః త్వయాప్యనభ్యుపగమాత్ । పటస్య తన్తునిష్ఠత్వముపలబ్ధమితి చేత్ కిమతః। కార్యావస్థానాం కారణద్రవ్యవృత్తిత్వమాత్రసాధనాపత్తేః। తథా చ న కారణావస్థస్య సుఖాద్యాత్మకత్వసిద్ధిః । కారణమాత్రం తు సిద్ధత్వాన్న సాధ్యం। తృతీయేపి - కిమిదం కార్యస్య కారణం ప్రత్యప్రధానత్వం ? తత్కార్యత్వ మితిచేన్న - సిద్ధసాధనాత్ సాధ్యావిశేషాచ్చ । న హ్యకారణేన కించిత్కార్యమిచ్ఛామః । కారణసహకారిత్వాదిసాధనేపి న వివక్షితసిద్ధిః । న చతుర్థః । అవయవివాదే తన్తుపటోదాహరణాయోగాత్ । తత్ర హి తన్తుగుణైః పటగుణా జన్యాః। ద్రవ్యనిత్యత్వవాదే సిద్ధసాధనాత్। కార్యావస్థస్య కారణావస్థానియతగుణసాధనే విరోధాత్। పఞ్చమస్తు విలక్షణమహత్త్వాద్యధికరణత్వాన్నిరస్తః।సజాతీయగుణసద్భావమాత్రే సాధ్యే సిద్ధసాధనాత్। సర్వగుణసజాతీయత్వసాధనే కార్యకారణయోరవిశేషప్రసంగాత్, మృ

సత్త్వాద్యన్యైష భిన్నాన్మహత ఇహ తథా స్యాదహంకారభేదః।

త్సువర్ణాదివత్ కార్య విశేషవ్యవస్థాపకకారణస్వభావసాజాత్యవివక్షాయాం గోమయమాక్షికాద్యారబ్ధవృశ్చికాదిషు వ్యభిచారాత్ । తదభిప్రాయం చ సూత్రం "దృశ్యతేతు" ఇతి । నాపి షష్ఠః । తస్య త్వద్బుద్ధిమాత్రారూఢస్య అదూష్యత్వాత్ । లోకదృష్టస్య తు కస్య చిదుక్తో (ద్దత్తో) త్తరప్రాయత్వాత్।అతః కర్మణాం స్వవిషయస్వరూపఫలప్రదత్వానుమానవత్ కార్యాణాంస్వగుణసరూప గుణకారణకత్వానుమానమపి అనైకాన్త్యదుఃస్థమితి। యే చ భేదానాం పరిమాణాదిత్యాదినా హేతవఉక్తాః।తత్ర తావత్ - యత్ పరిమితం, తత్సకారణంఇత్యత్ర న వ్యాప్తిః।జీవాణుత్వనిత్యత్వయోస్సాధయిష్యమాణత్వాత్। మహదాదీనాం స్వరూపం, అనుమానసిద్ధం వా పక్షీక్రియతే,ఆగమసిద్ధం వా? నాద్యః తల్లింగాసిద్ధేః। నను చిచ్ఛక్తేరేవ స్వతో విషయప్రవణత్వాయాం అనిర్మోక్షప్రసంగాదస్తి కించిద్ద్వారం।తత్తు న చక్షురాదిమాత్రం,తదుపరమేపి సంకల్పాద్యుత్పత్తేః । నాపి మనోమాత్రవిశ్రమః । తత్ప్రశాన్తావపి స్వప్నేమనుష్యస్య స్వాత్మని వ్యాఘ్రాద్యభిమానాత్ ।నాప్యహంకారేపర్యవసానం । తద్విరామే సుషుప్తౌ ప్రశ్వాసనిశ్వాసహేతుభూ తప్రయత్నాధారస్య మహతస్సిద్ధేః । న చ తదవధిస్తత్త్వపఙ్క్తిః।తస్యాపి పరిమితత్వేన కార్యత్వాత్ ।తత్కారణం త్వవ్యక్తం న పరిమితమిత్యత్రప్రమాణమస్తి। తత్కల్పనాయాన్తు అనవస్థాపాతః।అతోవ్యక్తమపరిమితమాదికారణమితి వృత్తిభేదసిద్ధైర్మహదాదిభి రవ్యక్తానుమానం స్యాత్ । తదేతత్కథామాత్రం। స్వతస్సర్వగ్రహణయోగ్యాపి (హి)పుంసాంచిచ్ఛక్తిస్సంసారావస్థాయాం కర్మణాసంకుచస్తీకర్మోత్పన్నైరేవ ద్వారైః యథాకర్మ ప్రసరతీతి తు త్రయ్యన్తవృద్ధాః।నాపి సంకల్పాదిభిర్మనఃక్లృప్తిః।సంస్కారప్రణాళ్యాపి త దుపపత్తేః। అన్యథామనసాపి తదుత్పాదనాయోగాత్ ।కరణస్య చ ద్రవ్యత్వం నావశ్యాపేక్షితం। నచ

స్వప్నే వ్యాఘ్రాద్యభిమానాదహఙ్కారక్లృప్తిః । మనసైవ తాదృశసంస్కార సధ్రీచా తదుపపత్తేః । నిశ్శ్వాసాదిహేతుభూతప్రయత్నాధారతయా మహత్ క్లృప్తిరప్యయుక్తా। అదృష్టవశాదేవ బాహ్యస్యేవ ఆన్తరస్యాపి మరుతస్స్పన్దోపపత్తేః।న చాదృష్టస్యాపి మహత్తత్త్వాశ్రయత్వం ఇతః పూర్వం సిద్ధం। యదా చేశ్వరప్రయత్నాధీనత్వం ఉచ్ఛ్వాసాదేస్సేత్స్యతి। తదా క్షేత్రజ్ఞస్యాపి న జీవనపూర్వకః ప్రయత్నః కల్ప్యః, కిముత కస్య చిదచిద్ద్రవ్యస్య।పరిమితత్వస్తు మహతః కుతస్త్యం । అన్తర్దేహమేవ తత్ప్రవృత్త్యుపలమ్భాదితి చేన్న। త్వత్పక్షే విభోరప్యాత్మనశ్శరీరావచ్ఛిన్నప్రదేశ ఏవ వ్యాపారావేశవద్విభోరపి మహతస్సహకారివిశేషసామర్థ్యాత్క్వచిత్ప్రవృత్తిసంభావాత్। న చ వృత్తిభేదమాత్రాదన్తఃకరణభేదక్లృప్తిర్యుక్తా, కామస్సంకల్ప ఇత్యాదినా మనస్యేవ బహువిధవృత్తిశ్రుతేః। కామాదీనాం మనస్సామానాధికరణ్యం,ఆయుర్ఘృతం,ఇతివద్భాక్తం. మహతశ్చ త్వయా మిథోమనస్యేవవిరుద్ధభావాష్టకసుఖదుఃఖాద్యాశ్రయత్వస్వీకారాత్. బాహ్యేన్ద్రియమనోహంకారాణామాలోచనాదివృత్తిభేదాశ్రయణమప్యయుక్తం । మహత ఏవ సహకారిభేదాత్సర్వవృత్త్యవిరోధాత్।అత ఏవ శాస్త్రతో మహదాదితత్త్వసిద్ధావపి తేషాం పృథక్కరణత్వం వృత్త్యాశ్రయత్వం వా న కల్ప్యం.ఏవం చక్షురాదిష్వాలోచనోక్తిరపి నేయా. న ద్వితీయః. మహదాదీనామాగమతస్సిద్ధ్యతాం సాక్షాత్పరంపరయా వా ప్రధానజన్యత్వసిద్ధేరనుమాతవ్యాభావాత్. ఏకప్రమాణవేద్యత్వే కార్యకారణయోర్మిథో బోధ్యబోధకతే నస్తః, సహదృష్టాగ్నిధూమవత్. విప్రతిపన్నం ప్రత్యనుమానం సార్థమితి చేన్న . మహదాదీనప్యభ్యుపేత్యానభ్యుపేత్య వా తేష్వవ్యక్తకారణకత్వ విప్రతిపత్త్యయోగాత్.యదప్యాహుః కార్యాణాం స్వాధికపరిమాణాదుత్పత్తిర్నియతేతి.తదప్యసత్, వస్త్రాదిషు వైపరీత్యదృష్టేః. అవ్యక్తస్య చ పరి

ప్రాచ్యాదక్షౌణిమాత్రాః ప్రజనయతి పరో మధ్యమస్తూభయార్థః॥౧౧॥

చ్ఛిన్నత్వం, "తమసః పరస్తాన్మృత్యుం భినత్తి" ఇత్యాదిశాస్త్రశతసిద్ధం। వ్యాప్తివచనం, "తదనంతమసంఖ్యాతప్రమాణం చ" ఇత్యాదికమపి, విభుత్వమంతరేణాపి స్యాత్. ఘటాదీనామపి స్వన్యూనపరిమాణైః పిండాద్యవయవైరేవోత్పత్తిరితి సమన్వయశ్చ కుత్ర కేషాం కీదృశః. సుఖాదిరూపేషు కార్యేషు సత్త్వాదీనాం సమనుగతిరితి చేత్ కిమతః, నహి యద్యేష్వనుగతం తత్తేషాం కారణమితి నియమః। శౌక్ల్యగోత్వాదేరనేకానుగతస్య తత్కారణత్వాభావాత్, అన్యథా వ్యక్తావ్యక్తసాధారణధర్మాణాం తదుభయకారణత్వప్రసంగాత్ । తథా చ తత్త్వాధిక్యప్రసంగః। ఏతేన విగీతం స్వానుగతకారణకం కార్యత్వాత్ ఘటశరావాదివదిత్యపి నిరస్తం, ఘటాదిష్వనుగతస్య మృత్త్వస్య తత్కారణత్వాసిద్ధేః, మృద్ద్రవ్యస్య తు ఘటాద్యాత్మనా విభక్తస్యావిభక్తస్య వా తేష్వనుగతత్వాదృష్టేః. యదప్యేకరూపాన్వితత్వాదేకోపాదానత్వమిచ్ఛంతి, తదపి స్వపరమతనిర్మూలితం, సర్వథా సారూప్యే హేతౌ తత్త్వభేదభంగప్రసంగాత్. యథాకథంచిత్సారూప్యే తు వ్యభిచారాత్. సాక్షాదేకోపాదానత్వసాధనే సృష్టిక్రమాదిశైథిల్యం స్యాత్. మృత్తంత్వాద్యుపాదానభేదశ్చ నిహ్నూయతే, పరంపరయేతి తు మృద్ఘటాదినిదర్శనవిరుద్ధం. నిత్యేషు చ పురుషేషు సాక్షిత్వాదయో ధర్మాస్సాధారణా యుష్మాభిరేవ పఠ్యంతే, నతు తేషాం హేతవ ఇష్టాః. వ్యక్తావ్యక్తయోశ్చ త్రిగుణమవివేకీత్యాది సాధర్మ్యపాఠాదేకోపాదానత్వప్రసంగః, కార్యత్వే సతీతి విశేషణేపి మృత్పిండద్వయారబ్ధఘటాదిభిర్గోమయాది నానోపాదాన వృశ్చికాదిభిశ్చానైకాంత్యం, బహ్వారబ్ధఘటాదిభిశ్చ. తేషామపి పక్షీకరణే దృష్టాంతాసిద్ధిః, అవిదితహేతువివక్షాయామపి నదృష్టః కారణభేదోపహ్నోతుం శక్యః. నాపి కారణాంతరమేకం విధాతుం । దృష్టైరేవ

హేతుభి రదృష్ట ఘటితైః కార్యాణాం చరితార్థత్వాత్. నచ శాస్త్రమంతరేణ జగతస్సత్త్వాదిగుణసమన్వయ స్సిద్ధః,యేన తన్మయం కారణమున్నీయేత.నను సుఖ్యామి దుఃఖ్యామి ము హ్యామీతి స్వానుభవ సిద్ధాస్తావత్సుఖాదయః.తేచకార్యభూతాస్స్వానురూపంకారణమాక్షిపంతి, తథాతథా తేషుతేషు విషయేషుకాలభేదేనపురుషభేదేన చ ప్రీత్యప్రీతి విషాదజనకత్వం దృష్టం.తదపిత త్తద్గతవిచిత్రగుణవిశేషహేతుకంయుక్తమితితన్న, సంప్రతిపన్నదృష్టాదృష్టహేతుశక్త్యైవనపూర్వసపత్తౌతదతిరిక్తత్రైగుణ్యక్లృప్త్యయోగాత్,గుణానాం కార్యైకనిరూపణీయత్వ భావనమపి శాస్త్రోపజ్ఞం, అన్యథా త్రైగుణ్యస్యైవ భేదస్యాప్యతిరిక్త నిర్వాహక త్రైవిధ్యక్లృప్తానవస్థా ప్రసంగాత్, సామగ్ర్యనవస్థాతుసిద్ధా నక్వాపిదోషాయ ప్రత్యుత గుణాయేతిసర్వైరేష్టవ్యా, గుణత్రయాత్మకంచకారణమిచ్ఛత స్తైవిశ్వస్యైకోపాదానత్వంనువర్చం. ననుసామ్యావస్థానాంసత్త్వరజస్తమసాంసంఘాతః ప్రకృతిః।అతఃకారణైకత్వంస్యాత్,తన్న। చిత్రపటారంభక శుక్లకృష్ణరక్తతంతుసంఘాతన్యాయేన సూక్ష్మదృష్టౌకార్యాణాంయథాస్వంకారణభేదస్యైవాంగీకారాత్.తతశ్చభేదానాంభిన్నత్వేసతివికారత్వాదభిన్న హేతుకత్వక్లృప్తిశ్చ నిరస్తా, సత్త్వాదీనాం భిన్నత్వాద్వికారిత్వాచ్చ. అథాభిన్నకారణాంతర క్లృప్తిః।తథాసతిస్వాభీష్టతత్త్వసంఖ్యావిరోధః, సత్త్వాదిద్రవ్య భేదాభ్యుపగమాచ్చ శక్తితఃప్రవృత్తేశ్చేత్యే తదపిమందం, యదికారణశక్తితః కార్యంప్రవర్తతే కథమవ్యక్తసిద్ధిః. ననుకారణశక్తినామసత్కార్యపక్షే, నకార్యస్యావ్యక్తత్వా దన్యా యథాతిలతైలస్య, అతస్సర్వకార్యోపాదానావ్యక్తసిద్ధిరితి, మైవం, యది తైలాశ్రయతిలవదవ్యక్తావస్థాశ్రయ స్స్వీకారః తదాపూర్వవత్స్వేష్టతత్త్వసంఖ్యావిరోధః. అథన, విషమస్తిలదృష్టాంతః, నోదాహరణమాదర్తవ్యం, క్షీరాద్దధివత్ సూక్ష్మావ

ష్టాత్స్వస్మాదేవ జగదుత్పత్స్యత ఇతి,తథాపి సంప్రతిపన్నావధి స్తత్వపఞ్చైరస్తు
యద్వాతదపిసూక్ష్మం సూక్ష్మాంతరాదితి కథంతత్త్వేయత్తా, ఏతేనసాంఖ్యానాం
సూక్ష్మశరీరక్లృప్తిశ్చనిరస్తా. యదాహుఃపూర్వోత్పన్నమవ్యక్తమిత్యాదినా, త
న్న.నహ్యత్రలింగశబ్దోక్తసూక్ష్మశరీరసద్భావేప్రమాణమస్తిస్థూలవత్ప్రత్యక్షం।
తైక్ష్ణ్యదప్యను పలంభాత్। విభోరాత్మనస్స్వర్గాదిగత్యుపదేశాన్యథానుపప
త్త్యాతత్క్లృప్తిరితి చేన్న,తత్క్లృప్తావపియుష్మన్మతే తద్గతైరాత్మన్యుపచారాత్,
తతోఽవరమదృష్టశక్త్యా తత్రతత్ర దేహోత్పత్తిమాత్రేణ తత్తద్దేశగత్యుప
చారః. ననుస్థూలదేహద్వయాంతరాళవర్తీ క్షేత్రజ్ఞస్తత్కాలీనదేహవాన్
క్షేత్రజ్ఞత్వాత్ యస్తథాసతథా యథాకాలాంతరవర్తీత్యనుమీ (యతే) యె
త, మైవం విపక్షేబాధకాభావాత్ గత్యుపదేశానుపపత్తేః పరిహృతత్వాత్
అశరీరత్వేముక్తత్వప్రసంగ ఇతిచేన్న।ప్రళయవదవిరోధాత్, తత్రాపిసూక్ష్మచి
ద్విశిష్టఏవపురుష ఇతిచేన్న, అత్రాపితావన్మాత్రసాధనే సిద్ధసాధనాత్. ఆగమ
స్తుగత్యవస్థాయాం పూర్వశరీరాకృష్ట సూక్ష్మావయవ సంఘాతమాత్రేణా
పిగతార్థః " సూక్ష్మంప్రమాణతశ్చతథోపలబ్ధేః " ఇతి సూత్రమపితా
వన్మాత్రవిషయం । పుర్యష్టకశరీరోక్తిశ్చనశరీరాంతర్వర్తిసూక్ష్మదేహ సద్భా
వపరా । కార్యకారణవిభాగాదవిభాగాదితి హేతుశ్చ మహదాదిపక్షసిద్ధ్యసి
ద్ధివికల్పేననిరస్తః । కించకార్యాణాంసతాంక్వచిత్కారణే విభాగావిభాగౌని
యతావితి కృత్వావిచిత్రస్య కార్యవర్గస్య విభాగావిభాగస్థానతయాప్రధానం
సిషాధయిషిత(వ్య)ం । న త్వేవంనియమః । యథామృదాదిషుఘటాదీనామేతౌ
దృష్టౌ నతథాతన్త్వాదిషుపటాదీనాం । నహితన్త్వేకదేశాత్మకఃపటః, యేనఘ
టావిన్యాయస్స్యాత్। ఏకస్మాదనేకోత్పత్తినియమశ్చానేనభగ్నః, తథాపిసం
హతైస్తత్త్వాదిభిర్జగదారంభోక్తేశ్చ। యత్రకార్యాణాంవిభాగావిభాగదృష్టిః

నతత్రసర్వత్రోపాదానత్వం,నిమిత్తే పిక్వచిత్తద్దృష్టేః , అరణేరివారణేయస్య। నహికాష్ఠేపార్థివాంశోవహ్నేరుపాదానం । నచవహ్న్యంశోధూమస్య।ఏవం సతినావ్యక్తస్యైవసిద్ధిః,విశ్వనిమిత్తస్యాపికస్యచిదేవమనుమాతుంశక్యత్వాత్ తస్యచవిజాతీయస్యాపిసంభవాత్ । కించయథామృదవయవసంఘాతే ఘటాదేరవిభాగాదిః, తథాపార్థివాద్యణుసంఘాతేతత్తద్వ్యాతభాతికానాంసకింనస్యాత్ । తతశ్చకారకథాతదతిరిక్తతత్వకల్పనాయాం । కృత్స్నైకదేశసంయోగానుపపత్త్యాణుసంఘాతస్యకారణత్వక్లృప్తిరయుక్తేతిచేన్న.సత్త్వాదివిభుద్రవ్యసంఘాతస్యాపితత్త్రైవసంయోగవికల్పావతారాత్ ॥ అణూనాంమిథఃకార్త్స్న్యేన నసంయోగేపృథుకార్యానుపపత్తిస్స్యాత్,నతువిభూనామితిచెన్న। తేషామపిమిథఃకార్త్స్న్యేననసంయుక్తానాం స్వాపేక్షయాల్పపరిమాణబహుకార్యోత్పత్తౌ ప్రతికార్యంకారణస్య కృత్స్నైకదేశవినియోగవికల్పైకార్యాంతరాణామనుత్పత్తిర్వా కారణస్య సావయవత్వంవాస్యాదితిచర్చాస్యాత్, శ్రౌతేతూపాదానే "శ్రుతేస్తుశబ్దమూలత్వాత్" ఇతిసమాధానంసూత్రితం. అపిచక్షీరదధిరుచకస్వస్తికాదినాశ్రయెన స్వస్యైవపూర్వావస్థా విశేషవతస్స్వోపాదానత్వే సిద్ధేకిమన్యత్రకుత్ర చిదవిభాగాదిగవేషణయా। ఘటాదయోపి మృత్పిండాదిషు తత్తదంశైరేవోపాదీయంతే, నతుపిండాదిభిః। కూర్మావయవ దృష్టాంతశ్చాత్ర మందః, తత్రహ్యాకుంచన ప్రసారణాభ్యాం అవయవాంతరావృతానావృతత్వసిద్ధ్యాభవత్యవ్యక్తవ్యక్తావస్థాభేదః,నతూపాదానోపాదేయభావాత్.నచకుత్ర కస్యచిదవయవనాశోత్పత్తివ్యవహారః। అతోనకథంచిదప్యనుమానాదవ్యక్తాదిసిద్ధిః.

శ్లో॥ ఆగమేనవినాసిద్ధి స్తన్మాత్రాణాంచదుర్వచా।
ఉద్భవానుద్భవాద్యైస్తు లోకేసూక్ష్మాది కల్పనా।

అక్షేషువచనాదీనామనుపహత్యై స్సహకారిమద్భిస్తదవయవ విశ్లేషై రేవోపపత్తౌ నతావత్కర్మేంద్రియక్లృప్తిః। రూపాదిజ్ఞానాదీనాంచ తత్తదధిష్ఠానభేదై రేవతదనుగుణదశావిశేషై స్సంభవాత్, తదతిరిక్తకల్పనేపికాణాదాదికల్పితన్యాయేన స్మృతివిశేషానుగృహీతేన భౌతికత్వోపపత్తేరాహంకారికేంద్రియసిద్ధిరనాగమతో నభవతి.

శ్లో॥ కల్పనాగౌరవభయాత్కాలాకాశాద్య కల్పయన్।
అవిశేషాత్ప్రధానాదికల్పనామప్యపాస్యతు।
షట్త్రింశత్తత్వవాదశ్చేద్యదియుక్త్యాసమర్థ్యతే।
సాంఖ్యవత్ప్రతివక్తవ్యోనవిస్రంభస్తదాగమే।
తంషడ్వింశకమిత్యాహుస్సప్తవింశమథాపరే।
ఇత్యత్రనవిరోధస్స్యాచ్ఛ్రుతి మాత్రానుసారతః॥

ఏవమాగమికేషుమహదాదిషు కాలభేదనియతవికారభేదాధీనంవిశేషమాహ. సత్వాదీతి. గుణత్రయాశ్రయాత్ప్రధానాత్ సత్వాదిగుణోన్మేష భేదేనసాత్వికో రాజస స్తామసశ్చేతి త్రిధామహానుత్పద్యతే। త్రిభ్యశ్చ మహద్భ్యస్తత్రైవత్రివిధోహంకారః। తత్రప్రాచ్యాదేకాదశేంద్రియాణి. పరస్తు భూతాదిసంజ్ఞస్తన్మాత్రాః క్రమాజ్జనయతి। మధ్యమస్తైజసాఖ్యః పూర్వాపరయోరనుగ్రాహకతయా తదుభయసాధ్యసృష్టిసహాయార్థః। తుశబ్దోమతాంతరాద్వ్యవచ్ఛినత్తి। కల్పితంహి కైశ్చిత్తంత్రాంతరనిష్ఠైః కర్మేంద్రియాణాం ప్రవృత్తిశీలతయా రాజసాహంకారజన్యత్వం। తచ్చాయుక్తం। శబ్దైకగమ్యేర్థే యుక్తిభిరన్యథాకరణాయోగాత్ ॥ ౧౧ ॥ ప్రకృతి మహదాద్యాగమికతాసృష్టిప్రకారః॥

తత్రాహంకారజన్యం భజతిపరిణతేశ్శబ్దమాత్రంనభస్త్వం।
తద్వత్తన్మాత్రపూర్వాస్స్పర్శమరుదగ్న్యంబుభూమ్యః క్రమాత్స్యుః॥
సూక్ష్మస్థూలస్వభావ స్వగుణసముదయ ప్రక్రియాతారతమ్యాత్.
తన్మాత్రాభూతభేదఃకలలదధినయాతత్కల్పితస్తత్త్వవిద్భిః ॥౧౨॥
అద్భ్యోగ్నిస్తేజసస్తా ఇతినహివచసాబాధితుంయుక్తమేకం-

ఏవంప్రకృత్యాదీనామాగమగమ్యత్వంసృష్టిప్రకారంచసంజగృహే. అథతేషు తన్మాత్రసృష్టౌశ్రుతిస్మృతివిప్రతిపత్తేస్సంశయం విపర్యయంవా నిరస్యతితత్రేతి. శ్రూయతేహితన్మాత్రాణిభూతాదావిలీయంతఇతినచశ్రుతివిరుద్ధాస్మృతిరుద్యేత అతఃపంచానామపితన్మాత్రాణాంతామసాహంకారాదుత్పత్తిః, బహువచనాత్। బహుత్వస్యచప్రసిద్ధితోనియమః, భూతానాంతుయథాస్వంతన్మాత్రేభ్యఃక్రమా దుత్పత్తిరితి కశ్చిన్మన్యతే, తంప్రతిబ్రూమః.నహ్యనుపబృంహణాశ్రుతిరాప్తత మా,అన్యోన్యఘటితానేకోపబృంహణ విరోధేతదనుగుణం నేతవ్యా. అతఃపా శవద్బహువచనమనాదరణీయం, అంశభూయస్త్వవ్యక్త్యర్థంవా. తస్మాచ్ఛబ్దత న్మాత్రమేకమహంకారజన్యం తచ్చపరిణతి విశేషాదాకాశత్వం భజతే। ఏతేన సర్వత్ర సృష్టౌద్రవ్యానువృత్తిస్సూచ్యతే, తద్వత్-ఆకాశవత్, తన్మాత్రపూ ర్వాణివాయ్వాదిభూతానిస్యుః.ననుయదిశబ్దాద్యాశ్రయతయాతత్తద్భూతత్వం తర్హికథంతత్రపంచ కద్వయక్లృప్తిరిత్యత్రాహసూక్ష్మేతి. స్వగుణా ఇహాశ బ్దాదయః, తేషాంసముదయ ఉత్పత్తిః తత్ప్రక్రియాతారతమ్యంసూక్ష్మస్థూ లస్వభావత్వమేవ, తచ్చశాస్త్రగమ్యం. కలలశబ్దాత్రముగ్ధదధిమధ్యావస్థావిష యః। తత్రహినివృత్తభూయిష్ఠమాధుర్య మీషదామ్లత్వముపలభ్యతే,తథా స్యాత్ ॥ ౧౨ ॥ తన్మాత్రభూత సృష్టిప్రకారః॥

ఏవంతన్మాత్రభూతసృష్టిప్రకారఉక్తః । తత్రతోయతేజసోస్సృష్టౌ ప్రమాణవి ప్రతిపత్తిం శమయతి అద్భ్యోగ్నిరితి. అబాధనగతిమత్తే ~~[illegible]~~ ష్టీతా

నిర్వాహాఃకల్పభేదాద్యదినదృఢమితాస్తత్త్వసృష్ట్యైకరూప్యాత్॥
వ్యష్టౌతాభ్యః కదాచిత్తదుపజనిరతో వ్యత్యయస్తత్సమష్టౌ,
ఆదావప్సృష్టివాద శ్శ్రుతిమితి మితరంన ప్రతిక్షేప్తుమీష్టే॥ ౧౩
పృథ్వ్యాద్యస్స్వశార్దిభేదోద్రవమృదుకఠినీభావభేదశ్చ దృష్ట-
స్తద్వత్పృథ్వీజలాగ్నిశ్వసనపరిణతిర్లాఘవాయేతి జైనాః॥
తత్రద్రవ్యైక్యకౢప్తం క్రమజనివిలయౌత్వాగమాదప్రకంప్యౌ।

వపి స్మృతిస్తద్వదబాధ్యేతిభావః, గత్యంతరంనివారయతి నిర్వాహాఇతి, స్వేష్టాంగతిమాహవ్యష్టావితి, నిమిత్తభూతాభ్యఇతిభావ్యం, అతశ్శబ్దో హేతుమవధింవాబ్రూతే. నను ఆపోవాఇదమగ్రే, అపఏవససర్జాదావిత్యాదిశ్రుతిస్మృతిదర్శనాదగ్న్యాదేస్సర్వస్యాద్భ్యస్సృష్టిస్స్యాదిత్యత్రాహఆదావితి, మహదాదీనామివాగ్నేరప్యద్భ్యఃపూర్వభావిత్వంబహుశ్రుతిస్మృతి సిద్ధం। అతస్తదవిరుద్ధందుర్నివారమిత్యర్థః శ్రుతిషుచన్యూననిర్దేశేషుఅనుక్తమధికమన్యతోగ్రాహ్యంశ్రుతహానాయోగాత్ అవ్యవస్థితన్యూనాధికసృష్టికల్పనేగౌరవాచ్చ ॥౧౩॥

అప్తేజసోర్వ్యష్టి సృష్టి విశేషః॥

ననుకథమేవంతోయతేజసోర్వ్యష్టిసమష్టిసృష్టివ్యవస్థా, విచిత్రపరిణామశాలినస్త్రిగుణస్యకాలభేదేనానియతపరిణామోపపత్తేః. ఉక్తంచజైనైః, పుద్గలాఖ్యమేకమేకజాతీయద్రవ్యం తత్తత్సామగ్రీభేదైరవ్యవస్థితక్రమాన్ భిన్నాభిన్నస్వభావాన్ విచిత్రపర్యాయాన్ భజతఇతి, యథాకాణాదప్రభృతీనాం ఏకైకభూతపరమాణవః,యథాచసాంఖ్యాదీనామేకైకంభూతం। అతోనశాశ్వతభూతభేదక్లృప్తిః।వాయ్వాదిచాతుర్విధ్యోక్తిరపి పర్యాయ భేదనిబంధనా। నియతక్రమభూతసృష్టికల్పనాచ లాఘవయుక్తి విహతా। తదేతదను భాషతే పృథ్వ్యాద్య ఇతి. దూష్యాంశవ్యక్త్యై శేషమను మనుతే తత్రద్రవ్యైక్యమితి,

తర్కైః కాలంబిగోష్ఠ్యాంభజతుబహుమతింతాదృశీలాఘవోక్తిః॥౧౪॥
తత్త్వేష్వాథర్వణేష్టౌ ప్రకృతయ ఉదితాః షోడశాన్యే వికారాః,
నిష్కర్షేऽదంపరేऽస్మిన్వచసితదితరత్సర్వమావర్జనీయం॥

తిగుణద్రవ్యమేవహివాయ్వాద్యవస్థమితిభావః। నియతక్రమత్వేకల్పనా గౌరవమాగమబలాదపనయతిక్రమేతి। లాఘవతర్కస్యకాగతిరిత్యత్రాహతర్కేతి.గుణకల్పనాప్రవృత్తంప్రతిహిలాఘవోక్తిశ్శోభతఇతిభావః ॥౧౪॥ పుద్గలానామనియతపృథివ్యాదిపరిణామవాదభంగః॥

ననుతత్త్వసృష్టౌక్రమనియమోనసంభవతిఆకాశమింద్రియమేష్వింద్రియాణి తన్మాత్రేష్వితి సుబాలోపనిషదామ్నానాత్ అవ్యవస్థితాశ్చ సృష్టి వ్యవహారాః పృథివ్యాదిషుదృశ్యంతే అతోయథాశ్రుతంకల్పభేదా త్సృష్టిభేదస్స్యాదిత్యత్రాహ తత్త్వేష్వితి: అధీయతేహి కేచిదాథర్వణికాః అష్టౌప్రకృతయ షోడశవికారాఇతి । అత్రతావదవ్యక్తమహదహంకారతన్మాత్రాణాం ప్రకృతిత్వమవిగీతం। ఇంద్రియేభ్యస్తత్త్వాంతరోత్పత్తిశ్శ్రుత్యంతరేషుపురాణేషువా నక్వచిద్దృశ్యతే।సాబాలేచ లయానుక్రమే పూర్వాపరవాక్యవదింద్రియతన్మాత్రవాక్యయోర్నలీయతఇతి పదమావృత్తం, ఏవంవాక్యవైరూప్యేసత్యనుషంగాత్ పరమధికరణవిభక్త్యాపి సంసర్గమాత్రగ్రహణమితిస్థితే ప్రకరణాంతరైకకంఠ్యంభవతీతికేవలవికృతిత్వమింద్రియాణాంయుక్తం, భూతానాంచాకాశాదీనాం చతుర్ణాం సాక్షాత్తన్మాత్రద్వారేణవా తత్త్వాంతరోపాదానత్వే ప్రకృతయో వికృతయశ్చ పృథక్ ద్వాదశస్యుః. ననూపబృంహణ విశేషానుసారాదింద్రియాణి శబ్దాదిగుణాశ్చ షోడశవికారాః భూతతన్మాత్రభేదానాదరేణ ప్రకృతయ శ్చాష్టావభ్యుపగమ్యంతాం మైవంద్రవ్యతత్త్వప్రకరణేగుణపరిగణనానౌచిత్యాత్ గుణశబ్దేనచక్వచిద్గుణాశ్రయవివక్షాస్యాత్ గత్యభావేగుణవివక్షాయామప్యత్రద్రవ్య వివక్షోపపత్తేః, ఆకాశాద్వాయురిత్యాదిష్వపి స్థూ

దృష్ట్వా సాంఖ్యం పురాణాదికమపి బహుధా నిర్వహన్త్యత్ర కేచి
చ్చిన్తాసాఫల్యమాంద్యాద్ భ్రమబహుళతయాప్యత్ర తజ్జైరుదాసి॥౧౫॥

౧౬. నిశ్శేషం కార్యతత్త్వం జనయతి సహకో హేతుతత్త్వైశ్శరీరీ॥
తత్తత్కార్యాన్తరాత్మా భవతి చ తదసౌ విశ్రుతో విశ్వరూపః॥
తేజోబన్నాభిధేయే బహుభవనమభిధ్యానలింగంచ దృష్టం॥

లసూక్ష్మభేదానాదరేణేతి సమాధానం, ఏవంస్థితే తామసాహంకారోత్పన్నైః తన్మాత్రపంచకైః భూతాన్యేకద్విత్రిచతుఃపంచభిస్తన్మాత్రైరారభ్యంత ఇతి సాంఖ్యాః. పూర్వపూర్వతన్మాత్రాణి ఉత్తరోత్తరతన్మాత్రమేకైకం భూతం జనయంతీతి పౌరాణికాః, తత్రాప్యుత్తరోత్తరభూతసృష్టౌ పూర్వపూర్వేషాం తన్మాత్రాణాం భూతానాంవా సహకారిత్వమితి పక్షభేదః, ఏవమన్యోఽపి యథామతి, తదిద మాహ దృష్ట్వేతి ఏతత్ ఇతరత్సర్వంవాక్యజాలమిత్యర్థః కిమితి పూర్వాచార్యైరత్రోపేక్షితం తత్రాహ చింతేతి॥

నప్రధానవిరోధస్స్యాదీదృశానవధారణే।
ఇతి శిక్షయితుం శిష్యాన్ ప్రాచాం క్వచిదనిశ్చయః॥౧౫॥

ప్రకృతి వికృతి విభాగచింతా॥

ప్రక్రాంతేషు ప్రకృత్యాదికారణేషు పురుషార్థ ఏవ హేతుర్న కేన చిత్కార్యతే కారణమితి వదతస్సాంఖ్యస్యానన్యథాసిద్ధైః శ్రుత్యాదిభిర్బాధ మాహ నిశ్శేషమితి. యత్కించిత్సృజ్యతే యేన, జగత్సర్వం శరీరం తే, ఇత్యాదిభిరేతత్సిద్ధం తత్ సృష్ట్వా తదేవాను ప్రావిశదిత్యాదేశ్చార్థమాహ తత్తదితి, అంతర్యామి బ్రాహ్మణసుబాలోపనిషదాది ప్రసిద్ధ(ద్ధి)మపి సంవాదయితి తదసావితి, విశ్రుతః ప్రధానపురుషవిలక్షణత్వేన విశ్వశరీరకతయా ప్రత్యక్షశ్రుతిసిద్ధః క్వచిద్విశ్వరూపశబ్దేనాపి. తత్తేజఐక్షత, బహుస్స్యాం, తా ఆప ఐక్షంత, బహ్వ్యస్స్యామేతి వాక్య విశేషాభిప్రేతం తద్వ్యనక్తి తేజ ఇతి. నహ్యచేతనమాత్రస్య, అనుత్పన్నకరణకళేబరస్య కర్మిణో వా తదానీం బహుభవనసంకల్పాశ్రయత్వం యుక్తం, గౌణ

తస్మాదీశాననిఘ్నాః ప్రకృతివికృతయస్స్వస్వకార్య ప్రసూతౌ ॥౧౬॥

శ్లో॥ ద్వేధా భూతాని భిత్త్వా పునరపి చ భిన త్త్వర్ధమేకం చతుర్ధా
తైరేకైకస్య భాగైః పరమనుకలయత్యర్ధమర్ధం చతుర్భిః।
ఇత్థం పఞ్చీకృతైస్తైర్జనయతి స జగద్ధేతురణ్డాదికార్యా
ణ్యేవంపర్యాం త్రివృత్త్వ శ్రుతిరధికగిరామక్షమైకానిరోద్ధుం ॥౧౭॥

ఇత్యత్రాపి "గౌణశ్చేన్నాత్మశబ్దాత్" ఇతి సూత్రన్యాయేననిరస్తం. ప్రకృతం ముఖ్యమీక్షణమత్రాపితత్సంభవే నాన్యథాగతియుక్తేతిభావః, ఉక్తనిగమ న్యాయేన.

॥ "వికారజననీమజ్ఞా మష్టరూపా మజాంధ్రువాం।
ధ్యాయతేధ్యాసితా తేన తన్యతేప్రేర్యతేపునః॥
సూయతేపురుషార్థఞ్చ తేనైవాధిష్ఠితాజగత్।"
"మయాధ్యక్షేణప్రకృతి స్సూయతేసచరాచరం॥"
"యత్కిఞ్చిద్వర్తతేలోకే సర్వన్తన్మద్విచేష్టితం।"
ఇత్యాదికమపిప్రఖ్యాపయతి తస్మాదితి ॥౧౬॥ (సర్వతత్త్వానామీశ్వరా ధిష్ఠానేన కార్యకరత్వం॥)

తత్త్వాన్తరాణామీశ్వరాధీనత్వం వ్యష్ట్యాద్యారంభవృత్తాంతైరపి వ్యన క్తిద్వేధేతి. సకలాదికర్తా స్వసృష్టాని పంచ భూతానిద్విధాకృత్వైకైకం భాగం స్థాపయిత్వా అర్ధాంతరాణి చతుర్ధా విభజ్య తత్తద్భాగై శ్చతుర్భి ర్భూతాంతరాణామవిభక్తాన్యర్ధాన్తరాణ్యనుకలయతి, యథోక్తం.

శ్లో॥ "ఏవజ్ఞాతేషుభూతానిప్రత్యేకం స్యుద్ద్విధాతతః।
చతుర్ధాభిన్నమేకైక మర్ధమర్ధం తతస్థితం॥
వ్యోమ్నోర్ధభాగాశ్చత్వారో వాయుతేజఃపయోభువాం।
అర్ధానియానివాయోస్తు వ్యోమతేజఃపయోభువాం॥" ఇతి

తతఃపఞ్చధా విభక్తానాం భాగానాం పఞ్చస్వర్ధాంతరేషు యోజన మితి పరోక్తం నిరస్తం. ఏవంపఞ్చీకృతానాం వ్యష్టికార్యేషు వినియోగమా హ ఇత్థమితి. మహదాదిభిశ్చేతిభావ్యం "మహదాద్యావిశేషాంతాః" ఇత్యా ద్యుక్తేః. నను "హంతాహమిమాస్తిస్రోదేవతాః" ఇత్యాద్యారభ్య "తాసా న్త్రివృతన్త్రివృతమేకైకాంకరవాణి త్రివృతన్త్రివృతమేకైకామకరోత్" ఇతి త్రివృత్కరణశ్రుతౌ పఞ్చీకరణాదిస్మృతిరన్యపరాస్యాదిత్యత్రాహ ఇదం

శ్లో॥ కార్యం నైవారభేరన్ సమధికమణవస్సర్వతస్సంప్రయుక్తా
దిక్సంయోగైకదేశ్యాన్న ఘటత ఇహ తే దిక్కృతోఽప్యంశభేదః ॥

పర్యమితి తాత్పర్యమిత్యర్థః. అత్రానన్యపరాణాం భూయసాఞ్చ బలీయస్త్వమనుక్తానామవిరుద్ధానామపేక్షితానామన్యతోఽపి గ్రాహ్యత్వం స్థాపితం. అభాష్యతచ "త్రివృత్కరణం పఞ్చీకరణప్రదర్శనమితి ॥౧౭॥ పంచీకరణప్రక్రియా

ననుపఞ్చీకరణాభిధానాత్పఞ్చసుభూతేషుస్వతస్సుభాగత్వం, వ్యష్టిసమభావో,భూతాంశానాఞ్చాత్యంతభిన్నత్వం, సమానన్యాయతయాప్రకృతిపర్యేషుతత్త్వాన్తరేష్వపితత్సర్వంసిద్ధం,భూతభాగానాఞ్చాత్యన్తభేదో వేణురంధ్రశ్లోభాష్యేత, ఏవంసత్యణుసమూహాఏవప్రకృతిరితిస్థితే "మహద్దీర్ఘవద్వాహ్రస్వపరిమండలాభ్యాం" ఇత్యౌలూక్యోపాలంభోఽనయుక్త ఇత్యత్రాహ కార్యమితి.అయంభావఃఅనన్యపరశాస్త్రసిద్ధేష్వర్థేషు"శ్రుతేస్తుశబ్దమూలత్వాత్"ఇతిన్యాయేగత్యంతరాభావే కాచిద్గమనికాస్వీకార్యా, అనుమేయేషుతుయథాదృష్టాంతంసిద్ధిః। అన్యథాతిప్రసంగాత్, తతశ్చావయవివాదినామవయవాస్స్వభాగైర్మిథస్సంయుజ్యావయవినమారభంత ఇతిసిద్ధాంతః, ఏతచ్చద్వ్యణుకావధి నిర్విఘాతం, ద్వ్యణుకారంభేతునిరవయవాఅణవోఽవయవాఇతికల్పితం,తత్రైవంప్రసంగావతారః, యదిపరమాణవస్సాంశతస్సంయుజ్యావయవినమారభేరన్, తదాతదంశోఽవయవరూపస్తదన్యోవా, ఆద్యేతస్యాపి తథేత్యనవస్థా, అన్యస్తుస్వాభావికఔపాధికోవా, పూర్వత్ర భిన్నాభిన్నతాస్యాత్ - ఉత్తరత్రోపాధిసంబంధేప్యంశభేదోదుర్వచః, పరిశేషాత్తన్నిరపేక్షసంయోగైరన్యోన్యానాపూర్తభాగభేదరహితైరణుభిరారంభస్స్యాత్, త్యక్తస్తర్హిసప్రతిఘత్వవిరోధః,సర్వేషుచపరమాణుష్వేకపరమాణుప్రదేశమాత్రేఽవస్థితేషు స్వాధికదేశవ్యాపికార్యారంభో నసిద్ధ్యేత్. నఖల్వవయవాస్పృష్టే కుత్రచిత్ప్రదేశే అవయవీతిచేత్ అదృష్టేరనిష్టేశ్చ. అవయవనాశాదవయవినాశే క్షణమనాధారోఽవయవీతిచేత్ తథాకల్పయతాపిత్వయాపూర్వం తంతుసంఘానవచ్ఛిన్నప్రదేశే పటస్య వృత్తిర్నకల్పితా. ఏవమధికారంభానుపపత్తౌ మేరుసర్షపాదివిచిత్రకార్యాసిద్ధిః, సేయమసిద్ధం సిషాధయిషతస్సిద్ధహానిః, తథాచాసిద్ధసాధనంనిర్మూలం. ననువర్తితానాం సర్వేషాం దిగ్భేదేన భాగభేదే దృష్టే పరమాణుష్వపితథాంగీకారో దుర్వార ఇత్యత్రాహ దిక్సంయోగేతి. దిక్సంయో

బుద్ధేస్త్వంశానపేక్షా స్ఫురతి విషయితా విశ్రమస్త్వస్తు దృష్టే

గాయత్త్రోఽపి హి భాగభేదస్సావయవేష్వేవ దృష్టః, త్రసరేణోరపి త్వయా సావయవత్వక్లృప్తేః,నిరవయవేషు తు విశ్వవ్యాప్త్యైకదిక్కత్వవాదినస్తే తన్నిబంధనాగక్లృప్తిరశక్యా, తదుపాధిసంయోగాత్తు స్యాదపి, యది తత్రాప్యంశానంశవికక్షోభోఽతిలంఘ్యేత. అతస్సర్వదిగుపాధిసంయోగానాం పరమాణుషు పృథక్ప్ర రహితానాం కథమౌపాధికభాగభేదాపాదకత్వం, యదిచానంశభేదేన సం క్తా ఉపాధయః క్వచిద్భాగభేదకాస్తర్హి పరమాణవ ఏవ తథా కిం న ః, వృథా చైవమంశక్లృప్తిరభాగేన సంయోగావస్థితేరితి. తదిదం సర్వమభిత్యాహుః.

"శ్లో॥ ష(ట్కేన)ట్కోణయుగపద్యోగాత్ పరమాణోష్షడంశతా
షణ్ణాం సమానదేశత్వే పిండః(డే)స్యాదణుమా(న తా)త్రకః" ఇతి.

నను బుద్ధిస్తావత్సర్వతంత్రసిద్ధా, సాంవృతీ త్యపి హి తా ష్మథ్యమికోఽమన్యతే, సా చైకాప్యనేకవిషయా దృష్టేష్టా చ, నిరంశా చ ప్రత్యేకం కార్త్స్న్యేనాంశతో వా విషయీకుర్యాత్, నాద్యః అన్యానుల్లేఖప్రసంగాత్ ।న ద్వితీయః నిరంశత్వాదేవ, తత్ర చేత్ కశ్చిత్సమాధిః, అణుష్వపి తథా స్యాత్, తత్రాహ బుద్ధేస్త్వితి, తుః శంకానివృత్త్యర్థః, విషయిత్వం హ్యంశానపేక్షతయైవ దృష్టం, న హ్యన్యతోఽపి తస్యాన్యథాదృష్టిః, అతోఽయథోపలంభమేకవదనేకోఽపి విషయ ఏకస్యా బుద్ధేః, ఏవమేకస్య నిరంశస్యానేకబుద్ధివిషయత్వమపి నిర్బాధం, అవయవ్యారంభకసంయోగస్తు త్వయాపి న క్వచిదంశనిరపేక్ష ఉక్తః, క్వచిద్విశేషాంగీకారే నియామకాభావః, అథ సంఘాతారంభకసంయోగేఽపి సమః ప్రసంగ ఇతి, న సమః, సంయోగసాధ్యసంఘాతాభావాత్. తత్స్వీకారే హ్యవయవివివాద ఏవవరం, సంయోగస్తర్హ్యేకోఽనేకవృత్తిస్సన్ అంశానంశవికల్పదౌస్థ్యం నాతిక్రామేత్, న హ్యసానాస్త్యేవ, సిద్ధయోస్సాధ్యతయా దృష్టేరితి తదపి న, విషయిత్వవన్నిస్తారాత్, సోఽపి హి ద్వయోస్సర్వస్వాంశాభ్యాం వర్తత ఇతి దృశ్యతే, ఏవం స్వామిత్వాదయోఽపి న ప్రతిబంధిః, అస్తు తర్హి సంయుక్తప్రతిబంధిః, మూర్తైర్విభూనాం సంయోగోఽస్తి వా న వా, న చేదన్యతరకర్మజసంయోగలోపః. అవిశేషాత్. అస్తి చేత్, యది కార్త్స్న్యేన విభుద్రవ్యమేకైన స్పర్శవతా సంయుజ్యతే, కథంస్పర్శవదంత

రేణ తస్య సంయోగస్స్యాత్, అంశతశ్చేత్సావయవత్వప్రసంగః, న హి విభుద్రవ్యస్యావయవిత్వం సంఘాతత్వం వా సువచం, పూర్వత్ర స్పర్శవత్త్వ వృత్తత్వకార్యత్వానిత్యత్వాదిప్రసంగాత్, ఉత్తరత్ర నానాత్వభేదాభేదయోరన్యతరాపాతాత్, తత్ర చ విభుద్రవ్యాంశానాం మిథస్సంయోగోఽస్తి న వా, అస్తి చేత్తత్రాపి స ఏవ ప్రసంగః, నాస్తి చేదసంహతరూపతా స్యాత్, ఔపాధిక విభూనామంశభేద ఇతి చేన్న, ఉపాధిసంయోగేఽప్యంశాదివికల్పానపాయాత్ నిరంశేఽపి సంయుజ్యమానం స్వరూపేణ తద్భేదోపాధిరితి చేన్న, స భేద ఉపాధిచ్ఛిన్నే చేదవయవవిశ్లేషాత్ స్యాత్, అచ్ఛిన్నే తు భేదాభేదవాద ఏవ శరణం అత ఏవ స్వసమానపరిమాణేషు విభుప్రదేశేషు తత్తదుపాధిసంబంధవ్యవస్థా నిరస్తం, తత్ప్రదేశభేదస్యైవ మృగ్యమాణత్వాత్, విభుద్రవ్యమేవ తత్తన్మూర్తతుల్యపరిమాణం జాయత ఇతి చేన్న విరోధాదుక్తదోషానతిక్రమాచ్చ. కల్పనికాంశభేదేన మూర్తసంయోగ ఇతి చేత్తర్హి వస్తుతస్త్వఖండేనేత్యుక్తం స్యాత్. అంశభేదకల్పనా చ కిం విభుద్రవ్యస్వరూపమాత్రే ఉత తదంశ ఏవేః దుస్తరో గర్తః, నిరంశానామపి స్వభావత ఏవ విభూనామనేకమూర్తసంయోగక్షమత్వమితి చేదణూనామప్యేతదస్తు అవిశేషాత్. ఏవం త్రసరేణుప్రతిబందిశ్చ భావ్యేతి. అత్రోచ్యతే యది వయం ప్రదేశవర్తిగుణనిహ్నవాయ ప్రవర్తేమహి, తదా విభుప్రతిబంద్యా అణుష్వపి తత్సంభవః ప్రదర్శ్యేత, కింత్వవయవ్యారంభకాణామవయవైరేవ సంయోగ ఇతి నియమస్య త్వయైవాన్యేషు సర్వేష్వంగీకారాత్ కల్ప్యేష్వపి తత్ప్రసంగో దుర్వార ఇతి బ్రూమః, న చాన్యత్రైవాయం నియమ ఇతి స్థాప్యం, తాదృశానామణూనామదృష్టేః అనన్యథాసిద్ధలింగాభావాచ్చ. యది విభజ్యమానేష్వభావపరిశేషాయోగాత్ పరమాణురపి సత్త్వరజస్తమసాం సర్వాపకృష్టస్సంఘాత ఇతి సాంఖ్యమతస్య నిర్మూలత్వాత్ మహత్పరిమాణతారతమ్యవిశ్రాంతివత్ పరిమాణతారతమ్యత్వాదణుపరిమాణతారతమ్యవిశ్రాంతిరపి క్వచిత్కల్ప్యేత, తత్రాహ విశ్రమస్త్వస్తు దృష్ట ఇతి, దృష్టే త్రసరేణౌ విశ్రమసంభవే, న మృగ్యం హ్యాస్యాత్, తథా చ సిద్ధసాధ్యతా. యది త్రసరేణురేవ పరమాణుస్స్యాత్ అప్రత్యక్షస్తర్హి స్యాదితి చేత్ హంత కుత్రైషా వ్యాప్తిః?

శ్లో॥ సిద్ధో హ్యన్యత్ర దృష్టాంతస్సాధ్యత్వేఽన్యస్య సంశ్రయః
త్రసరేణుః పరాణుస్సన్ కిం నాధ్యక్షోఽపరాణువత్"

నో చేదారంభకాంశప్రభృతిషు నియతా దుర్నివారాః ప్రసంగాః॥౧౮॥

శ్లో॥ స్యాద్భాగానన్త్యసామ్యే పరిమితిసమతా సర్షపక్ష్మాభృతోశ్చే
న్నైవం భాగేష్వనన్తేష్వపి సమధికతా స్థౌల్యహేతుర్గిరేస్స్యాత్ ॥
వ్యక్త్యానన్త్యేపి జాత్యోః పరతదితరతా పక్షమాసాద్యనన్తం

చాక్షుషత్వప్రకర్షనికర్షయోర్మహత్త్వప్రకర్షనికర్షానువిధా త్ ద్రవ్యస్య చాక్షుషత్వం మహత్త్వనియతమితి చేత్ చాక్షుషావయ స్యైవ ద్రవ్యస్య చాక్షుషత్వనియమదర్శనాత్ అచాక్షుషావయవకస్య సరేణోరప్యచాక్షుషత్వప్రసంగే కస్తే నిస్తారః, అగత్యేతి చేత్ భవతు తశ్చిన్మహత్త్వాభావేపి క్వచిదేవం, అత ఏవ మూర్తత్వే సతి మహత్త్వాత్త్రసరేణుః కార్యద్రవ్యారబ్ధ ఇతి కల్పనాపి నిరస్తా. అస్తు బాహ్యేంద్రియగ్రాహ్యత్వాదేతత్సాధ్యమితి, న, విపక్షే బాధకాభావాత్, అన్యథా త్రసరేణ్వారంభకస్యాపి కార్యద్రవ్యారబ్ధత్వకల్పనాయాం నివారకాభావాత్, తత్ర విపక్షే బాధకం నాస్తీతి చేత్ అత్రాపి తథేత్యుక్తమేవ. అతో న ద్వ్యణుకమిత్యపికించిత్, ఏవమారంభకపరంపరాయాస్సావయవత్వం, తద్వ్యాపకతయాభిమతమనిత్యత్వం, కుతశ్చిన్మహత్త్వంచ, ప్రసజ్యమానమనివారణీయం స్యాత్, ఏతత్సర్వమభిప్రేత్యాహ నోచేదితి, అణుషు స్వాభావసమానాధికరణసంయోగసిద్ధిరౌపాధికాంశవత్త్వస్వీకారాత్, ఇష్టప్రసంగతాంపరిహర్తుమారంభకశబ్దః ॥౧౮॥

నన్వేవం సర్వత్రావయవానన్త్యప్రసంగే సర్షపమహీధరాదిపరిమాణవైచిత్ర్యం న స్యాదితి శంకతే స్యాదితి, ప్రసంజకస్య ప్రయోజకత్వాభిప్రాయేణ ప్రతివక్తి నైవమితి. ఆనన్త్యసామ్యేప్యవయవానాం న్యూనాధికభావేన పరిమాణవైషమ్యోపపత్తిమాహ భాగేష్వితి. ఏతచ్చోత్తరమనంతభాగాభ్యుపగంతౄణాం తత్ప్రసంజకానాం చ సమానం.

"శ్లో॥ అణ్వంశానామనన్తత్వే గంతౄణాం తదతిక్రమః।
కదాపి నస్యాత్, కిం న స్యాత్ వేగాతిశయవైభవాత్॥
ద్యుమణౌ రాతప స్పర్శన్నుదయాద్రిశిఖామణౌః।
తత్క్షణం కిం నని భాతి పశ్చిమాద్రిశిఖండకః॥"

ఆనన్త్యావిశేషే కథం న్యూనాధికభావ ఇత్యత్రాహ వ్యక్తీతి. సత్తా

నాన్యత్వం నామసంఖ్యావ్యవహృతిధిషణాకారకాలాదిభేదైః ॥
ద్రవ్యాభేదేఽప్యవస్థాన్తరత ఇహ తు తే పత్రతాటంకవత్స్యుః

వార్ణావయవలంబనప్రసంగాత్, సంఘాతనాదినస్తు యథావర్ణం ప్రతిబంధాంశే అలంబనోపపత్తిః, కార్యగురుత్వోత్పత్త్యా కారణగురుత్వం నశ్యతీతి చేన్న, అపద్ధాంతాత్, రూపాదిష్వపి తథాత్వప్రసంగాత్. అథ కార్యగురుత్వస్యాతిమత్వాత్ సూక్ష్మం పతనవైషమ్యం దుర్గ్రహమితి తదపి న, మాంద్యాకారణాద్య కల్పకాసంభవాచ్చ. అత స్తంతుతత్కార్యపటసముదాయోస్మానే పటద్వ న్మాన ఇవ గురుత్వాంతరకార్యం దుస్త్యజం, ఆదిశబ్దేన ద్రవత్వగంధాది గ్రహః, స్వకార్యం తదుచితం కార్యమిత్యర్థః, తథాప్యనన్యథాసిద్ధ కభూమ్నా భేదసిద్ధౌ గురుత్వాంతరకార్యాదర్శనం కథంచిదన్యతరప్రతిబంధ నేయమిత్యభిప్రాయేణ శంకమానంప్రత్యాహ నాన్యత్వమితి. యద్యపి నామభే భేదావర్థభేదాభేదయోరప్రయోజకౌ, తథాపి పర్యాయాతిరిక్తౌ విశేష విశేష్యభావానర్హో వాచకభేద ఇహ నామభేదః, సచ సింహవ్యాఘ్రశబ్దవ స్వవాచ్యం భింద్యాత్, సంఖ్యాభేదోప్యేకస్యైవ ద్వితీయాదియోగాద్వ్యద్యః స్యాత్, తథాపి నైవమత్ర, బహవస్తంతవ ఏకః పట ఇతి విభజనాత్, వ్యవహృతిరిహార్థక్రియాసిద్ధ్యర్థో వ్యాపారః, పటాద్యర్థం తంత్వాదయ ఉపాదీయన్తే, పటాదయస్త్వాచ్ఛాదనాద్యర్థం, న చ తంత్వాదిమాత్రే పటాదిధీః పటాదిషు వా తంత్వాదిధీరితి ధిషణాభేదః, ఆకారభేదశ్చ వ్యవస్థితాశ్రయో వృత్తచతురశ్రత్వాదిః, పూర్వకాలీనాస్తంత్వాదయః, పటాదయస్తు పశ్చాద్భావిన ఇత్యేవంవిధ ఇహ కాలభేదః, ఆదిశబ్దేనకారణభేదాదిసంగ్రహః, అంశుప్రభృతయస్తంత్వాదీనాం, పటాదీనాం తు తంత్వాదయ ఇతి నియతోఽత్ర కారణభేదః, కార్యభేదశ్చైవం నియత ఏవ, కారణస్యైవ చ కార్యత్వే కారకవ్యాపారవైయర్థ్యం స్యాదితి భేదహేతవః,ఏషామన్యథాసిద్ధిమాహ ద్రవ్యాభేదేపీతి. తు శబ్దో వధారణే, ఉపాదానోపాదేయతయా అవస్థాద్వయవతి ద్రవ్యే ఘటపటవద్భేదం సాధయితుంనశక్నువంతీత్యర్థః, అత్ర దుస్తరప్రతిబంద్యభిప్రాయేణ నిదర్శయతి పత్రతాటంకవదితి. పత్రస్య హి కుండలితస్య నియతం నామాంతరం దృష్టం, సఫలశ్చావస్థాంతరేణ కారకవ్యాపారః, న హ్యత్రావయవ్యంతరోత్పత్తిః ఆకుంచనప్రసారణపద్మసంకోచవికాసాదిష్వపి తత్కల్పనాప్రసంగాత్

న్యోశ్చేదంశాంశినోస్స్యాత్ప్రతిహతిరుభయోస్స్పర్శవత్త్వావిశేషాత్ ॥౨౦॥
శ్లో॥ ఇత్థం వృత్త్యాదిభేదో న భవతి నచ నః కల్పనాగౌరవం స్యాత్ ।

నచైకేనావయవేనావయవ్యారంభః అసమవాయికారణాసంభవాత్, అవయవావయవసంయోగస్తత్రాసమవాయికారణమితి చేన్న తస్యాన్యార్థత్వాత్ అన్యథా అంశూనాం తంతువత్ పటాశ్రయత్వమపి స్యాత్ నచ తద్యుక్తం, ఆరబ్ధకార్యైరవయవైస్తైరేవావయవ్యన్తరారంభానభ్యుపగమాత్ తత్ర హి సప్రతిఘత్వవిరోధాద్బిభేషి. ఏవం సంప్రతిపన్నావస్థాభేదమాత్రానాదరేణ ద్రవ్యాంతరకల్పనేపి తమేవ విరోధం ప్రసంజయతి నోచేదితి. అంశాంశినోః అవయవావయవినోరిత్యర్థః. ఉక్తప్రసంగే తదభిమతమేవ హేతుమాహ ఉభయోరితి ద్వయోర్ద్రవ్యయోరన్యతరస్య వా స్పర్శహీనత్వే మిథః ప్రతిరోధో నాస్తి ఇహ తు న తథేత్యభిప్రాయేణోభయోరిత్యుక్తం. అవయవావయవినోరేకత్ర వృత్తిర్నాస్తీతి చేత్ సమవాయిదేశైక్యాభావేపి సంయోగిదేశైక్యమంగీకరోషి. తత్ర కథం తంత్వవష్టబ్ధనభః ప్రదేశే పటసంయోగః, మా భూదితి చేత్ మూర్తామూర్తసంయోగవిలోపప్రసంగః, మేరుమందరాదీనామప్యవిభక్తాకాశప్రదేశవృత్త్యావిరోధస్స్యాత్, నీరక్షీరాదిమేళనే కా వా కథా. హంత స్వసిద్ధాంతం ప్రస్మృత్య పృచ్ఛసి. ఏతేన భూమావున్మజ్జతి నిమజ్జతీత్యాది సిద్ధనిదర్శనమపి నిహతం. తస్మాదవయవావయవివ్యతిరిక్తవిషయ ఏవ సప్రతిఘత్వవిరోధవ్యవస్థాపనమపి నిర్మూలమితి॥ ౨౦॥

పరపక్షే ప్రసంజితానాం దోషాణామభావాత్స్వపక్షస్య సమ్యక్త్వమాహ ఇత్థమితి. ఇత్థం అవస్థాభేదమాత్రేణ నిర్వాహే సతీత్యర్థః యద్వా త్వత్పక్షవదితి. ఉక్తస్సప్రతిఘత్వవిరోధ ఇహ వృత్తేః భేదః, అవయవేషు వృత్త్యనుపపత్తిర్వా, యది ప్రత్యవయవమవిభాగేనావయవీ వర్తేత తర్హైకావయవదర్శనేప్యవయవ్యుపలభ్యేత జాతిరివ ప్రత్యాధారం. అథ విభజ్య, అవయవాతిరిక్తాంశభేదేనానవస్థాపాతః, బలవత్ప్రమాణోపనీతేర్థే సంప్రతిపన్నవత్ వృత్త్యనుపపత్తిర్విలీయత ఇతి చేన్న ప్రమాణబలస్యాత్ర నిరస్తత్వాత్, ఆదిశబ్దేనోత్పత్తినాశానుపపత్తిస్సంగృహ్యతే, తథా హి పృథుతరపటనిర్మాణప్రక్రమే ద్వితంతుకాదిపటపఙ్క్తిరుత్పద్యతే న వా, న చేద్బుద్ధిశబ్దాంతరాదిరవస్థాభేదాదేవేతి సిద్ధం స్యాత్, ఉత్పద్యతే చేత్ త్రితంతుకా

నాన్యత్వం నామసంఖ్యావ్యవహృతిధిషణాకారకాలాదిభేదైః ॥
ద్రవ్యాభేదేఽప్యవస్థాన్తరత ఇహ తు తే పత్రతాటంకవత్స్యుః

వాఽవయవలంబనప్రసంగాత్, సంఘాతనాదినస్తు యథావర్ణం ప్రతిబంధాంశే అలంబనోపపత్తేః, కార్యగురుత్వోత్పత్త్యా కారణగురుత్వం నశ్యతీతి చేన్న, అప ద్ధాంతాత్, రూపాదిష్వపి తథాత్వప్రసంగాత్. అథ కార్యగురుత్వస్యాతిమ త్వాత్ సూక్ష్మం పతనవైషమ్యం దుర్గ్రహమితి తదపి న,మాంద్యకారణాద్య కల్పకాసంభవాచ్చ. అతస్తంతుతత్కార్యపటసముదాయోస్మానే పటద్వ న్మాన ఇవ గురుత్వాంతరకార్యం దుస్త్యజం, ఆదిశబ్దేన ద్రవత్వగంధా గ్రహః, స్వకార్యం తదుచితం కార్యమిత్యర్థః, తథాప్యనన్యథాసిద్ధ కభూమ్నా భేదసిద్ధౌ గురుత్వాంతరకార్యాదర్శనం కథంచిదన్యతరప్రతిబం నేయమిత్యభిప్రాయేణ శంకమానంప్రత్యాహ నాన్యత్వమితి. యద్యపి నామభే భేదావర్థభేదాభేదయోరప్రయోజకౌ, తథాపి పర్యాయాతిరిక్తౌ విశేష విశేష్యభావానర్హో వాచకభేద ఇహ నామభేదః, సచ సింహవ్యాఘ్రశబ్దవత్ స్వవాచ్యం భింద్యాత్, సంఖ్యాభేదోఽప్యేకస్యైవ ద్వితీయాదియోగాద్యద్య స్యాత్, తథాపి నైవమత్ర, బహవస్తంతవ ఏకః పట ఇతి విభజనాత్, వ్యవ హృతిరిహార్థక్రియాసిధ్యర్థో వ్యాపారః, పటాద్యర్థం తంత్వాదయ ఉపా దీయన్తే, పటాదయస్త్వాచ్ఛాదనాద్యర్థం, న చ తంత్వాదిమాత్రే పటాదిధీః పటాదిషు వా తంత్వాదిధీరితి ధిషణాభేదః, ఆకారభేదశ్చ వ్యవస్థితాశ్రయో వృత్తచతురశ్రత్వాదిః, పూర్వకాలీనాస్తంత్వాదయః, పటాదయస్తు పశ్చా ద్భావిన ఇత్యేవంవిధ ఇహ కాలభేదః, ఆదిశబ్దేనకారణభేదాదిసంగ్రహః, అంశు ప్రభృతయస్తంత్వాదీనాం, పటాదీనాం తు తంత్వాదయ ఇతి నియతోఽత్ర కారణభేదః, కార్యభేదశ్చైవం నియత ఏవ, కారణస్యైవ చ కార్యత్వే కార కవ్యాపారవైయర్థ్యం స్యాదితి భేదహేతవః,ఏషామన్యథాసిద్ధిమాహ ద్రవ్యాభే దేపీతి. తు శబ్దోఽవధారణే, ఉపాదానోపాదేయతయా అవస్థాద్వయవతి ద్రవ్యే ఘటపటవద్భేదం సాధయితుంనశక్నువంతీత్యర్థః, అత్ర దుస్తరప్రతిబంద్యభిప్రా యేణ నిదర్శయతి పత్రతాటంకవదితి. పత్రస్య హి కుండలితస్య నియతం నా మాంతరం దృష్టం, సఫలశ్చావస్థాంతరేణ కారకవ్యాపారః, న హ్యత్రావయవ్యం తరోత్పత్తిః ఆకుంచనప్రసారణపద్మసంకోచవికాసాదిష్వపి తత్కల్పనాప్రసంగాత్

దేశాధిక్యం సమేతేష్వణుషునహి తతః స్థూలధీబాధశంకా ।

శిథిలం హి పత్రే తాటంకనిష్పత్తౌ ఏకస్యావయవస్యానారంభకత్వం, అత స్తత్రైవ తత్ర పటధీబాధః, ఏకస్యారంభకత్వే అతిప్రసంగోపి తద్వదేవ, స్యాదేతత్, అవయవినమనభ్యుపగచ్ఛతామంతతః పర్వతాదయోపి పరమాణవ ఏవ సంహతాస్సన్తః, తే న ప్రత్యక్షాః, అతః "సర్వాగ్రహణ మవయవ్యసిద్ధేః" ఇత్యక్షపాదోక్తమనతిక్రమణీయం స్యాత్, స్థూలద్రవ్యాభావే చాణుసంహతౌ స్థూలత్వాధ్యాసోపి న సిధ్యేదితి, తత్రాహ దేశాధిక్యమితి, అయం భావః - స్థూలధీరితి, అవయవిధీర్వా, పరిమాణవిశేషధీర్వా, ప్రత్యక్షయోగ్యత్వధీర్వా, ప్రత్యేకదేశాదధికదేశత్వధీర్వా, నాద్యః తదభావప్రసక్తేరిష్ట ప్రసంగాత్, న ద్వితీయః సంహతేరేవ అవయవివత్పరిమాణాంతరస్య సృష్ట్యుపపత్తేః; అణుష్వేవ కథం విరుద్ధం స్థూలత్వం స్యాదితి చేదేకత్వాద్యాశ్రయేష్వేవ కథం ద్విత్వాదికమిచ్ఛసి, అపేక్షాబుద్ధిసంగృహీతానామనుబంధసామర్థ్యాదితి చేదస్త్విహ్యపి తత్సంఘాతసామర్థ్యాదేవ పరిమాణాంతరమపి పశ్యంతు భవంతః. న తృతీయః, [illegible] ప్రత్యక్షత్వేపి సముదాయవశాత్ప్రత్యక్షత్వోపపత్తేః, [illegible] సంహతానాం ప్రత్యక్షత్వం, [illegible] నాతోయోగ్యత్వమస్తీతి చేత్ అణూనామపి [illegible] తథైవ స్యాత్. న [illegible] దృష్టేః, నను [illegible] స్యాత్, [illegible] దేశాధిక్యాదినిరూపణం, [illegible] తదుపపత్తేః, ప్రత్యేకమస్త్వవయవ ఇతి చేన్న, [illegible] ద్వయస్య ప్రత్యేకదేశా[illegible]. [illegible] పరమాణూనాం సమానదేశత్వ ప్ర[illegible]. [illegible] పరిచ్ఛిన్నమస్య దేశ ఇతి చేన్న, [illegible] సిద్ధేః. సమవాయినస్సంయోగి[illegible] దేశస్య [illegible] మితి చేన్న, ఆకాశాద్యంతర్భావేన తదుపపత్తేః. [illegible] ఇతి చేత్, [illegible] పృచ్ఛ, [illegible]

సంసర్గాదేర్విశేషాదవయవి పరిషద్రాశివన్యాదివాదః॥ ౨౧॥

నానాశ్రోత్రాణి కల్పయసి, భేర్యాదిశబ్దేషు శ్రూయమాణేషు తరంగవృత్త్యా తత్తదనంతరదేశేషు శబ్దోత్పత్తిం సాధయసి, వేణురంధ్రాది విశేషభాగాశ్చ ప్రసిద్ధాః, ఆకాశాదేరప్రత్యక్షత్వాత్తదంశతారతమ్యం దుర్గ్రహమితి చేన్న, ప్రత్యక్షాకాశవాదినం ప్రతి హేత్వసిద్ధేః, త్వయాపిమాషాదవయవినోమహీధరస్య అధికదేశత్వం గృహ్యతే ఆలోకమండలాంశభేదైస్తత్ర దేశాధిక్యమితి చేన్న, ఆలోకస్యాపి నభసి న్యూనాధిక దేశవృత్తిత్వ దృష్టేః. పరిమాణాధిక్యమాత్రమేవ పర్వతాదిషు గృహ్యత ఇతిచేదగృహ్యమాణమపి దేశాధిక్యం తత్రాస్తి న వా అస్తి చేత్సంఘాతేపి కశ్చిద్వ్యవకాశః, న చేత్తత్తద్దేశేషు చక్షుః ప్రసరాదినిరోధకత్వం నస్యాత్, అన్యథా అల్పదేశవర్తినస్సర్వత్ర నిరోధకత్వప్రసంగాత్, అతః పరస్పరానాక్రాంత దేశావష్టంభేన సంహన్యమానేషు త్రసరేణుషు సుగ్రహమేవ దేశాధిక్యం దేశస్తు ఆలోకాకాశాదిర్యః కశ్చిద్యథాయోగ్యమస్తు, అతఏవ, ప్రధానాభావాదణుషు స్థౌల్యారోపోపి న స్యాదితిచోద్యమపి నిస్తీర్ణం. తథాపి యది సంస్పృష్టాస్తంతవ ఏవ పటస్తర్హి తంతురాశిమాత్రేపి పటధీస్స్యాదిత్యత్రాహ సంసర్గాదేరితి. న హి త్వయాపి తంతుసంసర్గమాత్రం పటస్యాసమవాయికారణమిష్యతే, తథాసతి కువిందాదివ్యాపారనైరపేక్ష్య ప్రసంగాత్, అతో యాదృశాత్సంసర్గవిశేషాదవయవీతవోత్పద్యతే తాదృశసంసర్గవిశిష్టాస్తంతవః పట ఇతి క్వాతి ప్రసంగః. ఆదిశబ్దేన సంసర్గిద్రవ్యాణి దేశకాలౌ చ గృహ్యంతే, ద్వితీయేనత్వాదిశబ్దేన యూథపఙ్క్తిమండలసేనావ్యూహ పూర్ణచతురశ్రాది సంగ్రహః, పరిషదాద్యుపాదానం దృష్టాంతార్థం మత్వర్థీయమపి శూరవతీ సేనేతి వత్ ప్రత్యేకసముదాయభేదవివక్షయా స్యాదితి.

శ్లో॥ భిన్నానామేవ సంశ్లేషే సంఘాతైక్యానుసారతః। సంయుక్తౌ ద్వావితి ప్రఖ్యా రాశిద్విత్వనయాద్భవేత్ । మహత్త్వైకత్వయుక్తత్వ ప్రభృతేరపి రాశివత్ । సంయుక్తద్రవ్యనిష్ఠత్వాన్నసంయోగే ప్రసంజనం । ఘనత్వశ్యామతాదీనాం వనైకాధికరణ్యతః । న స్యాద్వృక్షబహుత్వాదేర్ఘనత్వాద్యైర్విశేషణం ॥ తంతవస్సితరక్తాద్యాః పటచిత్రానుయాయినః । అవయవ్యనపేక్షత్వం చూర్ణసంహతిచిత్రవత్ ॥ రూపాదీనామచిత్రేపి వర్ణవైషమ్యాద

శ్లో॥ ద్రవ్యైక్యం ప్రత్యభిజ్ఞా ప్రథయతి పరిమిత్యంతరే న్యాప్రతీతేః।

శనం । అపహ్నుపీతవై యాంత్యాక్షపుష్పాదేరదర్శనం॥ యాంచాసౌధారణా కృష్ట్యోరుపపత్తిరసూత్ర్యత। తాదృగ్భ్యాతావయవ్యర్థే సంఘాతేసాభవిష్యతి॥ గాఢావయవసంశ్లేషరహితేవయవిన్యపి । ధారణాకర్షణేనస్త స్తథాచాభ్యుపగచ్ఛసి ॥ ధారణాకర్షణేచాత్ర ధృతాకృష్టానుబంధతః । దృఢావయవసంశ్లేషసహితేవయవిన్యపి ॥ అంశాంతరేషుతేష్మాకం సిద్ధిజతుగృహీతవత్ । తృణోపలాదిజతుసంగృహీతంయదుదాహృతం ॥ తత్రాప్యవయవీనేష్టః కశ్చిజ్జతుతృణాదిషు ॥ పాశాద్యైరపిపశ్వాదేర్ధారణాకర్షణేక్షమే । కింతత్రపశుపాశాదిష్వవయవ్యభ్యుపేయతే॥సంగ్రహప్రభవంచాత్రధారణాద్యనుభూయతు। పక్షిలస్తన్మతస్థోవా నోత్తరంసమ్యగబ్రవీత్ ॥ ఆరబ్ధకార్యైరారంభో మిథస్సప్రతిఘత్వతః। న్యాయవార్తికటీకాకా క్షిప్తస్సస్మృతిరత్రసః ॥ ప్రత్యక్షాతీంద్రియోపాత్తే ప్రత్యక్షత్వంచదుర్ఘణం। చాక్షుషాచాక్షుషద్రవ్య సంయోగేచాక్షుషత్వవత్ । ముధాచోదాహృతంకైశ్చి ద్ధిమవత్పరమాణుకం । టీకాకారస్తు తత్రాహ సూక్ష్మద్రవ్యోపలక్షణం । విశేషానుపలంభేపి రాశ్యైకత్వమతిర్యథా । వృక్షాదిష్వపితద్వత్స్యాత్ దృఢాదృష్టివ్యవస్థితేః । ఏకదేశసమస్తేచ వృక్షలక్షణసంభవే । వృక్షధీరుపపద్యేత సంగ్రహాచ్చాపృథక్శ్రుతిః । సర్వాగ్రహణమవయవ్యసిద్ధేరితిసూత్రయన్ । ప్రత్యక్షవ్యతిరిక్తార్థక్లృప్తిదోషవపరాహతః । సేనావనవదిత్యాదా వప్రత్యక్షాణుసూత్రణం । త్రసరేణ్వవధిస్థాణుస్థాపకేషునశోభతే॥ ౨౧ ॥

ఏవం తంతుపటాదీనాం భేదేబాధకం తత్సాధకానామన్యథాసిద్ధత్వంచోక్తం తథాప్యభేదే కింప్రమాణ మితి వదంతం ప్రతి స్థిరత్వే ప్రమాణమేవాత్ర ప్రమాణమిత్యాహ ద్రవ్యైక్యమితి. పరిమిత్యంతరే, సత్యపీతి శేషః ఇదంచ భేదసాధకానాముపలక్షణం యథా ప్రసారితస్యాకుంచితస్య దీర్ఘత్వహ్రస్వత్వే యథాచ ఘనీకృతస్య విరళీకృతస్యచ తూలపిండస్యాల్పత్వవిపులత్వే దృశ్యేతే, ఏవం వృత్తచతురశ్రత్వాదివిశేషే దృష్టేపి స్యాత్, కుతః అన్యాప్రతీతేః ద్రవ్యాంతరస్యా దర్శనా దిత్యర్థః, అన్యథా సర్వత్ర యత్కించి దవస్థాభేదమాత్రేపి ద్రవ్య భేదో దృశ్యేత ఇతి ధృష్టవాదేకా ప్రత్యుక్తిః పద్మసంకోచవికాసాదిషు చద్ర వ్యాంతరాభావో న్యాయ

అంశోత్కర్షక్షయాదిక్షమమపి చ తతో రాశివత్ స్థూలమేకం ॥
నో చేదశ్రాంతచండానిలజలధిధునీదంతిదావానలాద్యైః ।
క్షోణీయం క్షుద్యమానా క్షణమపి చరమామణ్వవస్థాం న జహ్యాత్ ॥ ౨౨ ॥

వార్త్తికటీకాయాముక్తః కించాంత్యావయవిత్వం పటాదీనామిష్యతే తైర నేకైరచ్ఛిన్నావయవైరేక పటాదినిర్మాణే అవయవ్యంతరముత్పద్యతే నవా, పూర్వత్ర తేషామంత్యావయవిత్వ వ్యాఘాతః, ఉత్తరత్ర తంత్వాదిభి రపి తథాస్యాత్, అవిశేషాత్. అన్యస్తర్హ్యంత్యావయవీ భవత్వితి చేన్న, సర్వత్రైవం కస్యచిత్కార్యస్య సహకారిభేదైస్సంభవాత్. సంతిచాస్మ దాద్యశక్య ప్రస్తారః కేచిత్, అంతత ఈశ్వరశ్చ, కించ యోఽసౌ గోపురాది రంత్యావయవీ తత్ర యది కశ్చిత్సుధాభిరవయవాంతరం సంఘటయేత్ తదా తత్పూర్వం గోపురం తిష్ఠతి నశ్యతి వా, పూర్వత్ర కథమంత్యః, ఉత్తరత్రా నన్యథాసిద్ధోపలంభవిరోధః నాశకారణాభావే నాశానుపపత్తిః. అపిచ తూలపిండమధ్యస్థమంశుం యదికశ్చిత్సూచ్యాపకర్షేత్, తదా తస్య పరి మాణప్రహాసో న దృశ్యతే, న చ తస్య నాశః, అథాపి తత్ర తేనాశః కల్ప్యః, అసమ వాయినాశాత్ సమవాయివిగమాచ్చ. సంఘాతవాదే త్వవయవోత్కర్షా పకర్షవాదమాత్రాన్న కించిద్ద్రవ్యముత్పద్యతే, నశ్యతి వా, కేవల మాషాదిరాశిష్వివ ఉపచయాపచయమాత్రమేవ. అతో యథోపలంభం సంఘాతపక్ష ఏవ సాధీయానిత్యాహ అంశోత్కర్షేతి. ఆదిశబ్దేనాం శవిదారణసంధానే గృహ్యేతే, యది క్వాచిత్కావయవభేదమా త్రాత్ పూర్వద్రవ్యనివృత్తిరవయవ్యంతరోత్పత్తిస్స్యాత్ తత్రానిష్టమాహ నో చేదితి అవ్యవస్థితేషు ప్రదేశభేదేషు తైస్తైర్భేదకైరణుద్వయవిఘట నేద్వ్యణుకవినాశాదిక్రమేణ మహాపృథివీపర్యంతనాశే సతి అవస్థితసం యోగైరపి పునస్తదారంభావసరో న సేత్స్యతి, తదేతత్సముద్రాదిషు కైము త్యసిద్ధం. యదప్యేవం కల్ప్యతే ద్వాభ్యామేవాణుభ్యామాద్యం కార్యద్రవ్య మారభ్యతే, ఏకస్యానారంభకత్వాత్, అసమవాయివిరహాత్, సంయోగో హి న స్వేనస్వస్య, బహుభిరారబ్ధత్వే మహత్త్వప్రసంగేన ప్రత్యక్షత్వాపా తాత్, బహ్వారబ్ధస్యాప్యణుత్వేఽతిప్రసంగః, తత్పరిమాణం చ అవయవసం ఖ్యావిశేషేణ, అవయవమహత్త్వప్రచయయోరసంభవాత్, నిత్యపరిమాణస్యా

శ్లో॥ సంఘాతో౽నైకభూతైరపి భవతియథా హ్యేకభూతస్యభాగైః।
దేహాదిఃపంచభూతాత్మక ఇతినిగమాద్యుక్తిభిశ్చప్రసిద్ధం॥
నత్వేవంసంకరస్స్యాద్ద్వి వహ్న్యతినియమస్సూత్రితస్తారతమ్యాత్।

నారంభకత్వాత్, స్వాతిశయ పరిమాణారాంభకత్వనియమేనాణుతరపరిమాణారంభకత్వ ప్రసంగాచ్చ. సాచద్విత్వసంఖ్యా, సర్వజ్ఞాపేక్షాబుద్ధిజన్యా తద్వినాశకాభావేపి కార్యత్వాదనిత్యా। ఏవంత్రిభిరేవద్వ్యణుకైస్త్రిసరేణ్వారంభః, తావతైవ మహత్త్వలాభాత్, ద్వాభ్యామారంభేత్వవయవప్రచయమహత్త్వరూపకారణాంతరాభావేన మహత్త్వానుత్పత్తావదృశ్యత్వప్రసంగాత్, సచత్రసరేణురప్రత్యక్షావయవత్ద్రూపోపి స్వయంప్రత్యక్షః ప్రత్యక్షరూపశ్చ। యద్వాన్యరూపారోపేణాలోచ్యతే యథా కాపాదయనః "దృశ్యమేవహ్యాలోకరూపమారోప్య పింజరస్త్రిసరేణుశ్చాలోచ్యత" ఇతి. ఉత్తరావయవినాంతు అనియతసంఖ్యైరారంభః, భావరూపస్య సర్వస్య సమవాయ్యసమవాయినిమిత్తసాపేక్షత్వేపి ప్రధ్వంసస్తునిమిత్తమాత్రజన్యః ఇత్యాది, ఏతాదృశం కల్పనాజాతం నవిద్యావృద్ధాబహుమన్యంతే, తథాచ సూత్రం, అపరిగ్రహాచ్చాత్యం తమనపేక్షేతి (౨-౨) (అవయవివాదభంగః)

యాంచాన్యాకల్పనా శరీరాదిషు పృథివ్యాద్యనేకభూత సద్భావేప్యేకమేవభూతముపాదానమన్యత్ సంసర్గిమాత్రమితి, తామపి నిరస్యతి సంఘాత ఇతి. అవయవి సద్భావేహ్యేకప్రకృతిత్వం నియంతవ్యం నవాత్వయా, సంఘాతవాదేతుయథాదర్శనం సర్వముపాదానం, నచవిజాతీయానాం సంహతిర్నాస్తి దృష్ట విరోధాత్, యుష్మత్సిద్ధాంతవిరోధాచ్చ, అన్యథాకథంతైజసత్వాభిమతే కాంచనాదౌగురుత్వాది క్లృప్తిః, కించ "త్రివృత్కరణం నామరూపవ్యాకరణార్థం" చతుర్విధాహారమయంశరీరం "ఇతిచగర్భోపనిషత్" "పంచభూతాత్మకంవపుః" ఇత్యాదిచస్మర్యతే తదిదమాహ దేహాదిరితి. యథా విజాతీయవృక్షపోతవ్యతిషక్తోపచయే వృక్షైకత్వధీః, ఏవమేకస్మిన్నానేకభూతారబ్ధే విరుద్ధజాతిసమావేశగంధోపినస్యాదిత్యాహ నత్వితి. ఏవంశబ్ద ఉక్తహేతుపరో వా, అపూర్వద్రవ్యానుత్పాదాదిత్యర్థః, తదుత్పాదేపి నజాతిసంకర ఇత్యాశయః, నరసింహాదిన్యాయేనోభయవిలక్షణావయ వ్యుత్పత్తి సంభవాత్. కల్ప్యేతేచయుష్మాభిశ్చిత్రం రూపాంతరం, ఏతేనతజ్జాతీయోపాత్తం

దేహాదౌ యేన భూతాంతరయుజి భవతో భౌమతాదివ్యవస్థా॥ ౨౩
శ్లో॥ సంతి ప్రాగప్యవస్థాస్సదితరకరణాత్ప్రాప్తనిష్పత్త్యదృష్టేః।

కథమతజ్జాతీయమిత్యపి ప్రత్యుక్తం. తంత్వాదిజాతీయైరతంత్వాదిజాతీయో త్పత్త్యభ్యుపగమాచ్చ. భవతు వా పృథివీత్వతోయత్వాదీనామేకత్ర సమావేశః తథాపి కా హానిః, పరస్పరపరిహార్యుపాధిద్వయసమావేశన్యాయేన దర్శనాదర్శనాభ్యామేవ సర్వాతిప్రసంగశాంతేః । నను పాంచభౌతికేషు కథమేకభూతశబ్దస్తత్తదర్థక్రియానియమశ్చ, వర్ణితో హి భవద్భిరేవభూతాంతరోపష్టబ్ధేష్వపి దేహాదిషు పార్థివాప్యాదివిభాగః, కథం చ మంత్రార్థవాదేషు పృథివీశరీరమిత్యాది విశేషవ్యపదేశ ఇత్యత్రాహ వ్యవహృతీతి. సూత్రితో హ్యసౌ "వైశేష్యాత్తు తద్వాదస్తద్వాదః" ఇతి "త్ర్యాత్మకత్వాత్తు భూయస్త్వాదితి చ" అత్ర ప్రతిబందీం ప్రథయతి దేహాదావితి, యేనేతి తారతమ్యపరామర్శః, తథా హ్యనారబ్ధావయవికేషు విజాతీయరాశిషు భూయసా వ్యవహారో లోకసిద్ధస్సంమంతవ్యః, విజాతీయదారుశిలాద్యారబ్ధేషు చ ఖట్వాగోపురాదిషు కించిజ్జాతీయత్వనియమః । తత్రావయవ్యనారంభే సర్వత్రైవమస్మ న్మతసిద్ధిః.

విభాగాదవిభాగాచ్చ భూతభౌతికభేదధీః।
సత్యేవయది వాద్రవ్యే సిద్ధసాధ్యదశాద్వయాత్॥
ఏకత్వం చ బహుత్వం చ మృత్పిండకరకాదివత్।
సమష్టివ్యష్టినీత్యైవ త్రిగుణేవదతి శ్రుతిః॥
ఈదృక్సత్కార్యవాదశ్చ వైదికైః పరిగృహ్యతే।
ద్రవ్యస్య పూర్వసిద్ధస్య సాధ్యావస్థావిశేషతః॥

నను యది పూర్వం నిత్యం సద్ద్రవ్యం, తత్కథం సాంఖ్యమతముజ్ఝతః కార్యం స్యాత్, యాత్వాగంతుక్యవస్థా, సా న ప్రాక్సతీ. అతః కథం సత్కార్యవదనం (వాదం) బ్రూథ, ఇత్థం ప్రాక్సదేవ ద్రవ్యమవస్థాంతరవిశిష్టవేషేణ కార్యం, తథైవ లోకవేదవ్యవహారస్థితిరితి॥ ౨౩॥ (దేహాదేః పాంచభౌతికత్వం)

ఈదృశసత్కార్యవాదమసహమానస్య సాంఖ్యస్య నిత్యైకాంతవాదనియతాన్ ప్రయోగానన్వాహ సంతీతి. ద్రవ్యపక్షీకారే అస్మాన్ప్రతి సిద్ధసాధ్యతా, అతోవస్థా ఇత్యుక్తం, యదాహుస్సాంఖ్యాః.

శక్తాశక్తప్రభేదాదిభిరపి యది న స్వోచితాత్కార్యదృష్టిః ॥

“అసదకరణాదుపాదానగ్రహణాత్ సర్వసంభవాభావాత్ ।
శక్తస్య శక్యకరణాత్ కారణభావాచ్చ సత్కార్యం” ఇతి

తత్రాయం సదితరకరణాదృష్టేరిత్యేకో హేతుః, అప్రాప్తనిష్పత్త్యదృష్టేరితి ద్వితీయః, సదితరశబ్దేన ప్రాగసత్త్వమిహ వివక్షితం, నహ్యసత్ఖపుష్పాది క్రియేత, మాభూన్నిత్యాసతః కరణం, అత్ర ప్రాగసత్త్వమాత్ర మితి చేన్న, తద్వదేవ కదాచిదసతస్సర్వదైవాసత్త్వాపాతాత్, నచాసతః కదాచిత్ సత్త్వాపత్తిః, విరోధాత్, నహి చిచ్ఛక్తేః కదాచిదపి జడత్వం జడస్య వా చిత్త్వం, ఏవం యద్యతోऽన్యత్ న తత్సర్వం కదాచిదపి తత్స్యాత్, ప్రమాణాదేరపి కదాచిదప్రమాణత్వ ప్రసంగాత్, నచాతీతాదేర్వర్తమానతాదిరీశ్వరేణాపి సునిష్పాదః, అసత్త్వం సత్త్వంచ వస్తునోऽవస్థితిచేత్ వస్తునస్తర్హ్యనాదిత్వైవ, నచాసన్నివ అసన్ ఘటః ప్రాగుపలభ్యతే, అస్మాకం త్వవ్యక్తావస్థయానుపలబ్ధిరప్యుక్తా, నహ్యసన్ ఘటాదిర్న ఘటాదిరితి తు కస్యచిద్వచనం బాలప్రతారణం, అభావ ప్రతియోగివచనే వివక్షిత విరుద్ధోక్తేః, అభావమాత్ర వివక్షాయాం విరోధాదితి. ఉపాదానగ్రహణాదిత్యనేన వివక్షితం హేతుం వ్యతిరేకేణ వ్యనక్తి, అప్రాప్తనిష్పత్త్యదృష్టేరితి. నహి ఘటాదికార్యమప్రాప్తైరన్యత్ర దండచక్రాదిభిస్తస్యోత్పత్తిః, తంత్వాదిభిర్వా పటాదేః, అతోऽవగమ్యతే స్వకార్యం ప్రాప్తైరేవ నిమిత్తైరుపాదానైశ్చ స్వసాధ్యసాధనమితి, ప్రాప్తిశ్చద్విని ష్ఠేతి సాధ్యస్యాపి సాధనవత్పూర్వభావిత్వాత్ సదేవ సాధ్యమితి. శక్తస్య శక్యకరణాదిత్యుక్తహేత్వభిప్రాయేణ శక్తాశక్తప్రభేదవచనం, అసతోऽప్యప్రాప్తస్యాపి సృష్టిః హేతుశక్తినియమాత్ స్యాదిత్యస్యోత్తరమేతత్, అయం భావః యది కారణేష్వసత్తదప్రాప్తంచ కార్యముత్పద్యేత తదా తిలేభ్య ఏవ తైలం కిముత్పద్యతే న సికతాదిభ్యః, శక్తాశక్తభేదాదితి చేత్ సిద్ధం నస్సమీహితం, తిలానాం తైలోత్పాదనశక్తిర్హి తద్గర్భత్వమేవ, అన్యాదర్శనాత్, తదశక్తిశ్చ సికతానాం తదభావః, తథా సతి తద్వతస్తన్నిష్పత్తేః ప్రాగపి తత్సిద్ధిరనివార్యేతి. ఆదిశబ్దేన కారణభావాత్ సర్వసంభవాభావాదితి హేతుద్వయగ్రహణం, కారణభావాత్ కార్యస్య కారణాత్మకత్వాదిత్యర్థః, ప్రాగేవ సతి కారణే కథం తదా తదభిన్నం కార్యమసద్భవేత్. నన్వస్తు ప్రాగసదేవ కార్యం, మాచభూత్ సర్వహేతు ప్రాప్తితద్వృత్తితదైక్యాని

తథాపికస్యచిదేవకించితార్యమిత్యత్ర సర్వసంభవాభావాదితిప్రసంగతద్విప ర్యయాభ్యాం ప్రత్యుక్తిః, తథాహి యదిప్రాగసత్ హేతుభిరప్రాప్తం హేతువృ త్తితాదాత్మ్యరహితంచ తతఉత్పద్యేతే, సర్వస్మాత్సర్వసంభవస్స్యాత్, నచా సావస్తీతి పంచానామప్యాభాసత్వాభిప్రాయేణప్రతివక్తి నేతి. తత్రప్రథమస్యప్ర తిక్షేపే హేతుఃకార్యదృష్టేరితి, శేషాణాంతుస ఏవస్వోచితాదితి విశేషితః,నతా వతార్యమితికిమపినదృష్టం,సర్వలోకవేదవిరోధాత్, వ్యక్తిసాధనస్యాపినిరా శ్రయత్వప్రసంగాచ్చ, నచదృష్టమపినసత్యం, మాధ్యమికాదిమతానాంనిరాకరి ష్యమాణత్వాత్, నచసత్యమపినకారణాద్వ్యతిరేకేణగృహ్యేతే, ఉక్తోత్తరత్వా త్, ప్రకృతివికృతీత్యాదివిభాగభంగప్రసంగాచ్చ, అతః కారణాద్భిన్నత్వేనదృ ష్టంకార్యం తేనాకారేణపూర్వం నాసీదతిత్వయైవాకామేనాపిస్వీకర్తవ్యం, నహి ఘటాకారేణ నిష్పన్నస్యపునరపిదండాదివ్యాపారనిష్పాద్యత్వమస్తి, కిం చకార్యవ్యంగ్యశబ్దౌచవ్యవస్థితవిషయౌలోకేదృష్టౌ, కారకవ్యంజకభేదశ్చ, కా రకం సమగ్రమప్యేక ముత్పాదయతి, వ్యంజకంతు సహకారిసంపన్నం సమా నేంద్రియగ్రాహ్యాణి సమానదేశస్థానితాదృశాని సర్వాణ్యపివ్యనక్తి, తదత్ర ఘటాదివ్యక్తిసామగ్ర్యైవ తద్వన్మృత్పిండగతానాంకరకాదీనామపివ్యక్తిస్స్యా త్, వ్యంజకత్వేసిద్ధేప్యవాంతరవ్యంగ్యభేద ప్రతినియతవ్యంజకభేద వ్యవస్థాక్ల ప్తిః, నచేహతథా, ఆగంతుకాభావేచపురుషవత్ ప్రకృతిరపితే నివ్యాపారైవ స్యాత్,తథాచగతంసృష్టిప్రళయాదివాదైస్సిద్ధాంతసృష్ట్యాదిభిశ్చ, కించసతా ర్యమితికార్యస్యసత్త్వమాత్రేసాధ్యేసిద్ధసాధ్యతా, కారకవ్యాపారాత్ప్రాగపిస దితిసాధ్యేకార్యస్యకారకవ్యాపారస్యప్రాగసత్త్వమంగీకృతంస్యాత్, అసదకర ణాత్ శక్తస్యశక్యకరణాదితిహేత్వోశ్చ కరణశబ్దేనాపూర్వోత్పాదనే వివక్షి తే స్వవచనవ్యాఘాతః, వ్యక్తివివక్షాయాంతువ్యజ్యమానత్వాత్ప్రాగపి సదితి స్యాత్, తదా అన్యతరాసిద్ధో హేతుః, నను సతోభివ్యక్తౌఘట తైలతండులాది నిదర్శనమస్తి,అసత ఉత్పత్తౌనకించిదితిచేత్ కిమతః, నహి నిదర్శనమేవప్ర మాణం, హేతునైష్ఫల్యప్రసంగాత్, నచనిదర్శనాభావో బాధకః,సర్వత్ర ప్రతినియతస్వభావలోపప్రసంగాత్, అపిచఅసదకరణాదిత్యత్రకార్యస్యప్రాక్స త్త్వేక్రియమాణత్వాదిత్యేవహేతుస్స్యాత్, తథాచ ప్రతిజ్ఞాహేతువిరోధః, విప క్షాత్ ఖపుష్పాదేః, సపక్షాచ్చ సర్వస్మాత్, వ్యావృత్తత్వేన హేతోరసాధా రణత్వప్రసంగశ్చ, భావత్వేనతుప్రాక్సత్త్వం సాధయామఇతిచేత్, తదాపి ప్ర

త్యక్షవిరోధః, అన్యథా నిత్యాసతోపి కుతశ్చిన్నిత్యసత్త్వసాధనేనివారకాభావా త్, అసతస్సత్త్వాపాదన మశక్యమిత్యుక్త మితిచేన్న, అత్యంతాసత్త్వే వివక్షితే కార్యేషు తదభావాత్, ప్రాగసత్త్వేతు సృష్ట్యనుగుణస్యైవ తద్విరుద్ధత్వోపన్యాసాత్.

ప్రాగసత్తుచ్ఛమేవస్యాత్ సచ్చనిత్యంసదిత్యసత్।
అయథాదృష్టినిర్ణేతు రశేషాభీష్టవిప్లవాత్।
అన్యోప్యపిఘటవార్తాకాలః కాలత్వాదితివాదినః।
పక్షదృష్టాంతబాధాదిప్రసంగః ప్రణిధీయతాం॥

యచ్చ కారకాణాం కార్యంప్రాప్తానామేవ తదుత్పాదకత్వమితి, వ్యాహతమేతత్, కించ కిందృష్టత్వాదేవమంగీక్రియతే అవ్యవస్థాభయాద్వా? నాద్యః, అనన్యథాసిద్ధనియతపూర్వభావిత్వాదతిరిక్తాయాః కార్యప్రాప్తేః కారణానాం మిథః ప్రాప్తివత్ త్వయాప్య దృష్టత్వాత్, తదిహానంగాంగీకారోయుక్తాంగహానిశ్చ, ప్రాగసత్త్వస్యయుక్తస్యోపేక్షణాత్, అవిషయవృత్తిత్వం వా కారకాణాం సంబంధస్య, విరుద్ధస్థలే సంచరణాత్, సమశ్చప్రాప్తావప్యతి ప్రసంగః, నహి ప్రాప్తయోరపి రజ్జుఘటయోర్జన్యజనకతా, తత్ర నిత్యప్రాప్తిర్నాస్తీతి విశేష ఇతిచేత్, నిమిత్తానామపిఘటాదిభిర్నిత్య ప్రాప్త్యసంభవాత్, ఉపాదానేతుస్యాదితిచేన్న, నిమిత్తవదేవనిత్యప్రాప్తినైరపేక్ష్యాత్, త్వత్పక్షేణచయద్యేననిత్యప్రాప్తం నతత్తస్యోపాదేయం, యథాపటస్యతంతుః, తథాచపటః, తస్మాన్నతంతూపాదేయ ఇతి ప్రసంగాత్, ప్రకృతిపురుషయోర్నిత్య ప్రాప్తయోర్నోపాదానోపాదేయభావః, అతోయద్యేన నిత్యప్రాప్తం, నతత్తస్యోపాదేయం, యథా ప్రకృతిపురుషయో రన్యోన్యమితి, పటాదికమపియేన నిత్యప్రాప్తం కథంతస్యోపాదేయంస్యాత్, తయోరన్యోన్యప్రాప్తిర్నాస్తీతిచేన్న

“పంగ్వంధవదుభయోరపిసంయోగస్తత్కృతస్సర్గః” ఇతి స్వసమయవిరోధాత్ అజసంయోగపక్షే విభూనామపి నిత్యప్రాప్తేః.

“వ్యాప్తిరూపేణసంబంధస్తస్యాశ్చపురుషస్యచ। దారుణ్యగ్నిర్యథా”

ఇత్యాగమవిరోధాచ్చ “జహాత్యేనాంభుక్తభోగాం” ఇతి శ్రుత్యాముక్తస్యప్రకృతిప్రాప్తిర్నివర్తిష్యతీతిచేన్న, తదాపి పరస్పరధర్మాధ్యాసాధికారభూతదర్శనమాత్ర నివృత్తేస్త్వదిష్టత్వాత్. యద్యప్రాప్తి

“యాదృష్టాస్మీతి పునర్నదర్శనముపైతి పురుషస్య” ఇతి. అతః కా-
ప్రాప్తిః కారణానంగం, ఉక్తం చాక్షపాదేన “ఘటాదినిష్పత్తిదర్శనాత్పీడనే
వ్యభిచారాదప్రతిషేధః” ఇతి అత్ర కార్యమప్రాప్తైరిత్యుపసంహార్యం, ఏతేన

“అసత్త్వాన్నాస్తిసంబంధః కారకైస్సత్త్వసంగిభిః
అసంబంధస్య చోత్పత్తిమిచ్ఛతో న వ్యవస్థితిః”

ఇతి సాంఖ్యవృద్ధగాథాపి ప్రత్యుక్తా. ఇహ తు స్వోచితాత్తత్కారకచక్రా-
త్సంబంధతశ్చ కార్యదృష్టేరిత్యవ్యవస్థామూలఘాతః. ఏతేన విమతం పూర్వాప-
కాలయోరపి సత్ ప్రమేయత్వాత్ సత్త్వాద్వా ఆత్మవత్, విగీతః కాలః ఏతద్ఘటా-
ర్మాకాలత్వాత్ ఏతత్కాలవదిత్యాదిర్నిరస్తః సర్వలోకప్రత్యక్షాదిబాధాత్
శ్లో॥ కారకవ్యంజకానాం చ వ్యవహారవ్యవస్థితిః । కిన్నిమిత్తేతి వక్తవ్యం సవ-
నిత్యత్వవాదినా । న హి వ్యక్తావిశేషోఽస్తి న చావరణవారణం। తయోరపి భవత్వే
నిత్యత్వాత్తాసాధ్యతా కథం । ఆవారకం చ నిత్యం చేన్నిత్యమావరణం భవేత్ । అ-
ధాత్వపసిద్ధాంతస్తత్తిరోధిశ్చ దుర్వచః । తిరోధిం తన్నివృత్తిం చ నానిత్యాత్త-
మన్యసే । మిథశ్చాభిభవాద్వ్యక్తిగుణేష్వేవమనర్థికా । సమానదేశకాలత్వ-
మభావప్రతియోగినోః । సహంతే క్వాప్యగత్యైవ న తథాత్రాన్యథాగతేః
అపి చాశేషనిత్యత్వే పౌర్వాపర్యం న కుత్రచిత్ । వ్యక్తిభోగాపవర్గాదిసాధ్య-
తోక్తిరతో ముధా । స్వప్రవృత్త్యాదివైఫల్యం శాస్త్రాదేరప్యనుష్ఠితిః । సాంఖ్య-
చార్వాకయోస్స్యాత్తాం సాధ్యసాధనబాధనాత్ । అయోగ్యత్వం తిరోధాన-
యోగ్యత్వం వ్యక్తిరిత్యపి । తన్నిత్యానిత్యతాభ్యాం తే వివక్షితవిఘాతకృత్ । ఇంద్రి-
యప్రతిఘాతేన భాగైర్భాగాంతరావృతిః । యథాన్యత్ర తథా నాత్ర కాదా-
తద్దశాత్యజః । అసంభవనిరస్తం చ గ్రసనోద్గ్రిసనాదికం । మృత్పిండాదిష-
దస్సార్థం శాస్త్రమప్యనిదంపరం । అప్రాప్తావవ్యవస్థోక్తా ప్రాప్తావపి తవా-
తేత్ । వ్యక్తివాదోఽత ఏవేత్యప్యయుక్తం తన్నిరాసతః । సత్త్వాదిగుణభూయి-
భాగభేదాద్వ్యవస్థితేః । త్రిగుణద్రవ్యసంబంధః ప్రవాహోఽనాదిరాత్మనాం । సావ-
క్షప్రాగభావాత్మా తిరోధిరపి కర్మణాం । సంవిద్వికాససంకోచప్రవాహ-
న్నాతిరిచ్యతే । తత్తత్కర్మప్రవాహేణ తయోరేవం వ్యవస్థితేః। న హి స్వరూపతో-
నాదేర్హేతురస్మాభిరిష్యతే॥

యత్తు కారకశక్తిర్నామ తద్గతం సూక్ష్మం కార్యమితి కల్ప్యతే తత్ప్రతిబ-

తస్మిన్ సత్యేవ తస్మాజ్జనిరపి నియతా తన్నిమిత్తాదినీతేః

ద్యాప్రతిరుణద్ధి తస్మిన్నితి. తస్మాదిత్యత్రాపిస్వోచితాదితివిశేషణీయం, యథాస
ర్వేషుద్రవ్యేషు తిలాపవత్తైలగర్భాస్స్వకారణశక్త్యా సృజ్యంతే తథాతత్తత్కా
ర్య నియతపూర్వభావితయా తత్తదుత్పాదకస్వభావాస్తేతే భావాస్తద్ధై వేతి
స్వీకార్యం, అన్యథా దృష్టహానమదృష్టకల్పనంచ. ప్రతిబంధ్యంతరాణి స్వవ్యా
ఘాతంచాభిప్రేత్యాహ తన్నిమిత్తేతి. నిమిత్తాదీనాంకార్యోత్పాదనశక్తిరస్తివా
నవా, నచేత్కథం తన్నిమిత్తత్వం అన్యేషాంవాకథమతన్నిమిత్తత్వం. అస్తిచే
త్సాకింకార్యస్యసూక్ష్మావస్థా అన్యావా, నపూర్వః, అపసిద్ధాంతాత్, ఉపా
దానేహి తత్సత్త్వమంగీకరోషి, అన్యథా ప్రకృతేరివాత్మనోపి ప్రపంచగర్భ
త్వేన ప్రకృతిత్వ ప్రసంగాత్, ఆత్మాఖల్వయస్కాంతవన్నివ్యాపారోపిసన్ని
ధిమాత్రేణ నిమిత్తమిష్యతే, తథాసతి నిమిత్తోపాదానవైషమ్యవిలయాచ్చ, నాశ
కేషుచ నాశ్యవృత్తిరస్తివా నవా, అస్తిచేద్వహ్నితూలవద్విరోధః, నచేత్క
థం తదేవతస్యనాశకం, నహ్యతద్వృత్తిస్తేన నాశ్యతే, శుక్తావవిద్యమానస్య రూ
ప్యస్య తయానాశప్రసంగాత్, సర్వత్రవాతి ప్రసంగాత్, దూషణేషుచదూష్యం
వర్తతేనవా. పూర్వత్రదూషణత్వాదేరివ తద్వృత్తేస్తేన దూషణాయోగః, ఉత్త
రత్రతద్వృత్తిరహితస్యఘటాదేరివతద్దూష్యత్వం నస్యాత్, అద్వైతేషు యథాద
ర్శనం వ్యవస్థేష్యతే, ప్రకృతేపితథాస్యాత్. ఏవం నిమిత్తాదిప్రతిబంధైర్యేవ కార్య
స్యకారణభావస్సర్వత్రసర్వసంభవ ప్రసంగశ్చ నిరస్తః, యానిచసాంఖ్యానామవ
స్థాతద్వతోరభేదసాధకాని తేషు యదేతత్ పటస్తంతుభ్యోనభిద్యతేతద్ధర్మ
త్వాదితి, అత్రతావత్ప్రతిజ్ఞాహేతువిరోధః స్పష్టః, దృష్టాంతాభావేన వ్యాప్తిశ్చ
నాస్తి, యద్యతోభిద్యతే న తత్తస్యధర్మ ఇతి వ్యతిరేకవ్యాప్తిరస్తీతి చేన్న,
సపక్షేభ్యస్తంతుభ్యోపివ్యావృత్తత్వేన కేవలవ్యతిరేకిత్వాయోగాత్. యదపితదు
పాదేయత్వాత్తదభిన్నఇతి, ఏతదపిపూర్వవదేవ, తదుపాదేయత్వంచతజ్జన్య
త్వమాత్రంవా తద్వికారత్వంవా తత్సంబంధిత్వంవా తద్ధర్మత్వంవా తదభిన్న
త్వంవా అన్యద్వా యత్కించిత్ ఇతి. నాద్యః నిమిత్తైరప్యభేదప్రసంగాత్
నద్వితీయః తద్ధర్మత్వహేతూక్తదోషాదేవ. ఉభయత్ర పటావస్థాతంత్వాత్మాన
భవతితంతుభ్యోభిన్నత్వాత్ ఘటవదితిప్రతిప్రయోగస్యశక్యత్వాచ్చ. ఇష్టాహిత్వ
యాపితత్రభేదోపి. నతృతీయః కారణేషు పరస్పరసంబంధిషువ్యభిచారాత్ త్వత్ప

వ్యక్తిర్వ్యక్త్యానవస్థాంభజతినచకృతామార్థనైవంకృతౌనః॥ ౨౬

ర్త్రేణాసిద్ధేశ్చ,నహిధర్మధర్మిణోస్తాదాత్మ్యవాదినస్తత్సంబంధిత్వసంభవః,స వాయస్యానభ్యుపగమాత్,అన్యతరస్యాద్రవ్యత్వేతుసంయోగాయోగాచ్చ.న తుర్థః ప్రాగేవదూషితత్వాత్.నపంచమః తస్యైవసాధ్యత్వాత్.నష అభేదవ్యాప్యస్యకస్యచిదన్యస్య త్వయాప్యదర్శనాత్ ఇతి.యచ్చైతత్ పట త్వాత్మకః తత్సంయోగతదప్రాప్తి రహితత్వాత్ తాదాత్మ్యాభావేహి కుం దరయోరివ సంయోగో వాస్యాత్ హిమవద్వింధ్యయోరివాప్రాప్తిర్వా ఉ భయమిహానివర్తమానం తాదాత్మ్యవిరహమపినివర్తయతీతి,తదపిమందం, దాత్మ్యవిరహేప్యన్యతరస్యాద్రవ్యత్వాత్ సంయోగాభావః, తద్ధర్మస్వ త్వాదేవాప్రాప్తి పరిహార ఇత్యన్యథాసిద్ధస్యాసాధకత్వాత్,అన్యథాతా త్మ్యభావ ఇవభేదసద్భావేపి ఘటపటయోరివధర్మధర్మిభావోనస్యాదితి జ్యేత,గురుత్వాంతరకార్యాదర్శనంతుద్రవ్యాంతరోత్పత్తింప్రతిరుంధ్యాత్,న వస్థాతద్వతోరభేదం విదధీత.

ననుజనిరపివ్యక్తిరేవ జనీప్రాదుర్భావ ఇతిధాత్వర్థపాఠాత్, న,జని వ్యక్తిశబ్దయోరర్థభేదేనైవ నిరూఢేః, ప్రాదుర్భావపదోప్యుత్పత్తిపరస్స నిర్వర్త్యప్రాప్యభేదసిద్ధేశ్చ,జన్యంహినిర్వర్త్యం, వ్యంగ్యంతుప్రాప్యం,అభు తద్భావాదిషుచ ప్రాగసతస్సత్త్వమనుస్మృతమేవ.భవతువాజనిశబ్దోవ్యక్తిప

శ్లో॥ నవ్యక్తిరుపలబ్ధిస్తే దృష్టాదృష్టదశాన్వయాత్।
అథోపలబ్ధియోగ్యత్వంనతదవ్యాపకత్వతః।
సత్త్వలక్షణపూర్తిశ్చేదభివ్యక్తిస్తదప్యసత్।
సాపివఃప్రాక్తనీనోచేన్నసిద్ధ్యేద్ధేతురప్యసన్॥

కించవ్యక్తిరపి నిత్యాకార్యావా, పూర్వత్రకారకాణామివవ్యంజకా మపినైష్ఫల్యం, ఉత్తరత్రఅర్ధజరతీయస్సతాకార్యవాదః, వ్యక్తేరపివ్యక్త్య కారకాపేక్షేతిచేత్తత్రానవస్థాప్రసంగమాహ వ్యక్తిరితి. వ్యక్తేః కార్యత్వప అపసిద్ధాంతమసదకరణాదిత్యాదిహేతువిరోధంచాభిప్రేత్యాహ నచేతి. నను ర్యస్యకృతిస్తావన్నకార్యస్వరూపమేవ,కార్యంక్రియతే ఘటఃక్రియతే ఇతి సా న్యతోవిశేషతశ్చ సహప్రయోగాత్, అతిరిక్తాచసా, తథాసతికార్యవ్యక్త్యోక దోషః, కృతిరపికృతావావ్యక్తావా, పూర్వత్రానవస్థా, ఉత్తరత్రకారకనై

శ్లో॥ వస్తుస్థైర్యం విరుద్ధానుపహిత విషయా సాధయేత్ప్రత్యభిజ్ఞా

ల్యాపసిద్ధాంతౌ, వ్యక్తిరపికృతా వ్యక్తావేత్యుభయథాప్యనవస్థా, తత్రాహ నైవ మితి. కృతిర్హి కారకాణాం వ్యాపారః సచాగంతుస్స్వకారణవ్యాపారేణజ న్యతే, సాపితథేతి సిద్ధానవస్థైషా, సాచ సర్వసమ్మతా నదోషః, త్వయాప్యభివ్యం జకవ్యాపారో వ్యంజకాంతరవ్యాపారవ్యంగ్య ఇతివాచ్యం. నను వ్యక్తిర్నవ్య జ్యతే నక్రియతేచ, అవ్యక్తైవనిత్యం స్వయం వ్యక్తైవ వా కార్యాణాం వ్యక్తిస్స్యాత్, నస్యాత్, తదర్థకారకవ్యాపారవైయర్థ్య ప్రసంగాత్, కార్యాణాం నిత్యవ్యక్తి ప్రసంగాచ్చ. నను ఉత్పత్తిర్నామ సత్తాసమవాయో వా స్వకారకసమవా యో వా సచనిత్యః న తదర్థశ్చ కారకవ్యాపారః కృతిరితి సమానశ్చర్చా, న, సమవాయస్యాస్మాభిరనభ్యుపగమాత్, తదేతదస్మచ్ఛబ్దాన్వాదేశేన సూచితం. కాతహ్యుత్పత్తిః, కృతిరేవ, అన్యధర్మః కథమన్యస్యోత్పత్తిరితిచేత్తాదర్థ్యేన తద్ధర్మతోపచారాత్, యదాహితంత్వాదయో వ్యాప్రియంతే తదాపటఉత్ప ద్యత ఇతివ్యవహరంతి, ఆద్యక్షణావచ్ఛిన్న పటత్వావస్థైవ వా పటోత్పత్తిరుచ్యతే, “సైవ తదవస్థస్యోత్పత్తిః” ఇతి భాష్యమపి తదభిప్రాయమేవస్యాత్, అతఏవ హి సహప్రయోగోపపత్తిః, నచేదృశ్యా ఉత్పత్తేరీదృశముత్పత్త్యంతరమస్తి, తథాపి ప్రాగసిద్ధస్వరూపలాభాదుత్పత్తిశబ్ద ఉపచారాద్భవతు వా మావా, తదా కార్యో త్పత్త్యర్థః కారకవ్యాపార ఇతి సిధ్యతి, సఏవ యదోత్పత్తిర్వివక్షితా తదా కా ర్యార్థః కారకవ్యాపార ఇత్యేవ వక్తవ్యం, అన్యథా తూపచారః.

శ్లో॥ క్రియైవ కారకాణాం స్యాత్ప్రతిసంబంధినీత్యసత్ । ప్రాక్సత్త్వాస త్త్వసంక్షోభస్తస్యామపిహి దుస్తరః । క్రియావద్భిః పటాదేశ్చ కార్యైక్యే స్తాన్వ శోన్వయః । ప్రధానే భాగనిష్పత్త్యా భాగైరైక్యాచ్చ భాగినః । ప్రాక్సత్త్వం స ర్వభావానాం మిథశ్చైక్యమితిత్వసత్ । భిన్నాంశపూర్వసత్త్వేహి నాభి న్నాద్భేదసంభవః । భిన్నాభిన్నాన్యదివ్యక్తిభేదానాం ప్రాక్తనీభవేత్ । ఏక స్య ప్రాగసద్భేదో యదిస్యాదస్మదిష్టవత్ । ప్రాక్సతో స్యాద్వ్యవస్థా చేత్తథాప్య స్మదభీష్టవత్ ॥౨౪॥ (సాంఖ్యసత్కార్యవాదభంగః॥)

అర్థవైనాశిక నిరాసాయ సత్కార్యవాదే సాధితే తుల్యన్యాయ తయా సర్వనిత్యత్వవాదేన సముత్థితస్సాంఖ్యో నిరస్తః. అథ పక్షత్రయప్రతి పక్షం వైనాశికమతం నిరస్యతి వస్తుస్థైర్యమితి. వస్తుశబ్దేన సత్త్వానుమానసూ

చనం. యథాహుః "యత్సత్తత్ క్షణికం యథా జలధరస్సంతశ్చ భావాః ఇతి, యదక్షణికం తదవస్తు యథా ఖసూనం, అక్షణికత్వే చామీషాం తద్వదసత్త్వ ప్రసంగ ఇతి భావః. విరుద్ధానుపహితవిషయేతి విరుద్ధధర్మాసంస్పృష్టవిషయేత్యర్థః. దీపస్రోతఃప్రభృతిషు అనన్యథాసిద్ధభేదకబలాత్ బాధః. విప్రతిపన్నైకత్వధీః ప్రమా, విరుద్ధధర్మాసంస్పృష్టవిషయత్వాత్, సమ్మతైకత్వధీవత్, నహి స్వలక్షణానాం ప్రత్యేకమేకత్వం నాస్తి, తథా సత్యేకానేకసర్వవికల్పలోపే మాధ్యమికవిజయప్రసంగాత్, రూపాదిధీవదిత్యేవవోదాహర్తవ్యం. తదియం ప్రమితిస్సతీ ప్రత్యభిజ్ఞా పూర్వాపరకాలవర్తివిషయం సాధయతి. దీపనదీప్రవాహకృత్తపునఃప్రరూఢకేశాదిషు తు సంప్రతిపన్నసామగ్రీభేదాదిబాధకబలాత్ తస్యానసాధకత్వం. నను స ఇతి ధీః స్మృతిః, అయమిత్యనుభవః, నిరంతరోత్పన్నజ్వాలాక్షణేష్వివ తయోర్భేదాగ్రహ ఇతి, తన్న, సమానాధికరణబోధాత్. యద్యపి సోయమితివ్యవహారే తాదృశధీభేదేన వైయధికరణ్యశంకా, తథాపి తమిమం పశ్యామీత్యాదిషు ఉభయాకారవిశిష్టస్యైకస్య దృశికర్మత్వదృష్టేర్బుద్ధైక్యం దురపహ్నవం. అతఏవ గ్రహణస్మరణాత్మకమిదం జ్ఞానమితి వదంతి ప్రత్యుక్తాః. నను కథమింద్రియాసంబద్ధస్తదంశ ఇదానీమింద్రియేణ గృహ్యేత మనోసంబద్ధోనుభూతవిషయః కథం మనసా, తదనుభవజన్యసంస్కారసహకారాదితి చేత్ సమానమత్రాపి, దృష్టత్వాత్తథైవ తత్రేతి చేత్, అత్రాపి తథైవ. వేదకారైకదేశాదుత్పన్నస్య ప్రత్యక్షత్వే శుక్తిరజతధీరపి మానం స్యాదితి చేన్న ఆరోపానారోపాభ్యాం విశేషాత్, కించ సంస్కారోపనీతరజతాద్యారోపే ఇదం రజతమితి చాక్షుషబుద్ధిరేకా, నహి తత్ర రజతాద్బుద్ధ్యుత్పత్తిః, తస్యాసన్నిహితత్వాత్, అర్థజత్వేన త్వదుక్తావిసంవాదిత్వప్రసంగాచ్చ. ఇంద్రియజతయా ప్రత్యక్షత్వవత్ సంస్కారజన్యతయా స్మృతిత్వమపి దుర్నివారమితి చేన్న, తమేతమనుభవామి పశ్యామీత్యాదిప్రత్యక్షవిరోధాదేవ. అతఏవ సంస్కారప్రాధాన్యముత్ప్రేక్ష్య కేవలస్మృతిత్వశంకాపి నిరస్తా. భవతు వా స్మృతిత్వమపి, తథాపి స్మృత్యనుభవాత్మకమేకం జ్ఞానం స్వవిషయస్య స్థిరత్వం సాధయత్యేవ. కథమప్రమా స్మృతిరర్థం వ్యవస్థాపయేదితి చేత్ కిమత్రాప్రమాత్వం జ్ఞానవ్యతిరిక్తత్వం వా, అనుభవవ్యతిరిక్తత్వం వా, అయథార్థత్వం వా, నాద్యః అసిద్ధేః. న ద్వితీయః త్రితయప్రకాశవాదిభిః స్మృతేరప్యాత్మస్వాత్మవి

నైకస్మిన్ శక్త్యశక్తీ కృతితదితరయోస్సాహ్యభేదేన సిద్ధేః।

యేనుభవత్వస్వీకారాత్, త్వయాచస్వసంవేదనాంశేపి. విషయాంశేనుభవవ్యతిరిక్తత్వం స్మృతేరితిచేత్ తథాభూతాపిస్వకారణానుభవాత్ స్వవిషయమబాధితంవ్యవస్థాపయేత్. అస్వాతంత్ర్యాదివిచారస్త్వత్రప్రకృతానుపయుక్తః. నతృతీయః,యథార్థస్మృతౌ విరోధాభావాత్,సర్వాపిస్మృతిరయథార్థా అతీతస్య వర్తమానతయావభాసాదితిచేన్న, అతీతతయాపిప్రాయశఃస్మృతిభిరర్థోల్లేఖాత్, ప్రచ్యుతతదాకారస్యతద్వృత్తయాభాసనాదయాథార్థ్యమితిచేన్న,స్మృతిప్రమోషేతదభావాత్, అతీతాదివిషయానుమానానామపి తత్ప్రసంగాచ్చ. తర్హిపాకరక్తేపి శ్యామత్వధీర్యథార్థాస్యాదితిచ మందం,ప్రాచీనశ్యామతాబుద్ధౌ విరోధాభావాత్. ఏతేనస్మృతిర్నబాహ్యవిషయా నష్టేప్యర్థేస్మృతిదర్శనాదితివదంతోపినిరస్తాః. ఏవం ప్రత్యభిజ్ఞాస్థిరవిషయేతిసిద్ధే, సోహమితిధీశ్చాత్మనఃస్థిరత్వముల్లేఖి; తదహంస్మరామీతిస్మృతిమాత్రేణచైతత్సిద్ధం. నను విరుద్ధానుపహితవిషయేత్యసిద్ధం కుర్వదకుర్వత్క్షణయోశ్శక్త్యశక్తిభ్యాం వైజాత్యాదిత్యత్రాహ నైకస్మిన్నితి. కుర్వతోకుర్వతశ్చైకత్వేంగీక్రియమాణేపి శక్త్యశక్తిరూపవిరుద్ధధర్మాధ్యాసోనస్యాదిత్యర్థః. శక్తశ్చేత్కుర్యాదేవ నకరోతిచేదం కుసూలనిహితంబీజమితిప్రసంగతద్విపర్యయాభ్యాం శక్త్యశక్తిసిద్ధిరితిచేన్న, శక్తస్యాపికరణాకరణయోస్సహకారిసన్నిధ్యసన్నిధిప్రయుక్తత్వాత్, తదాహ కృతితదితరయోరితి. సాహ్యంసహభావః. కదాచిత్పుష్కలైస్సహకారిభిస్సాహ్యంకదాచిద్వికలైరితి ప్రయోజకభేదేనేత్యర్థః.అకుర్వత్స్వభావస్య కథంసహకారిభిరపికుర్వత్తా కుర్వత్స్వభావస్యవా కథం తద్విరహేతదభావ ఇతిచేన్న, సహకారిసన్నిధౌకుర్వత్తయా తదభావేచాకుర్వత్తయా స్వభావవ్యవస్థాసిద్ధేః. పరసాపేక్షః కథంస్వభావఇతిచేన్న, స్వహేతుసాపేక్షత్వవదుపపత్తేః. అధిపతిసహకార్యాలంబనసమనంతర ప్రత్యయాశ్చత్వారోవిజ్ఞానోత్పత్తౌ కారణమితి యుష్మదుక్తివిరోధాత్, అర్థజత్వం చప్రామాణ్యంబ్రూషే, ఉపచ్ఛందనార్థముత్తానవాక్యమితిచేన్న, అతిప్రసక్త్యాసిద్ధాంతస్థితేర్దుర్నిరూపత్వప్రసంగాత్. శక్తంచేదంత్యతంతుసంయోగాదివదవశ్యసిద్ధసహకారిచక్రంస్వకార్యం కుర్యాదితిచేన్న, స్వకారణాదాపతతాం సహకారిణామేతదధీనత్వాభావాత్. పరాధీనత్వేప్యవర్జనీయంతత్సన్ని

ఏకస్మిన్ కాలభేదాద్భవతి చ సహకార్యన్వయానన్వయాదిః
నో చేన్నో దేశభేదాదపి సుపరిహరస్తేన నైకం క్వచిత్స్యాత్॥ ౨

శ్లో॥ తత్త్వేదన్త్వే హి కాలాంతరఘటనమయే నైకకాలే ఘటేతాం
కాలద్వైతేనవస్థాద్యతఇహనమితిః ప్రత్యభిజ్ఞేతి చేన్న।

ధానమితి చేన్న, అన్యథాపి దృష్టేః. అస్తు సహకారిసంబంధాసంబంధాదికమే రుద్ధత్వాద్భేదకమిత్యత్రాహ ఏకస్మిన్నితి. ఆదిశబ్దేన ప్రస్తుతకరణాకరణాది గ్రహః. కాలభేదాద్విరుద్ధస్వీకారే కింకుత్ర నాసీత్ నస్యాద్వేతి సర్వత్రావ్యవ రితి చేన్న. దర్శనాదర్శననియమాభ్యామేవ సంభవాసంభవస్థితేః. ఏవమన పగమమనువదన్ ప్రతిబందిమాహ నో చేదితి. అత్రాస్తి కరోతి చ అన్యత్ర నాస్తి రోతి చేత్యాదినిర్దేశభేదేన సత్త్వాసత్త్వాదిసముచ్చయస్సుదుష్పరిహరస్స్యా అపివిషయభేదాద్యనుక్తసముచ్చయే. విషయాదిభేదాదపి హి విరోధః పరి యతే, క్వచిచ్ఛక్తం క్వచిదశక్తం, కేనచిజ్జన్యతే వ్యజ్యతే బాధ్యతే వా నాన్యే కస్యచిత్ ప్రతియోగీ వ్యాప్యః వ్యాపకః పూర్వః పరో వా నాన్యస్యేత్యాది. ఏవ షయభేదాదిభిరపి విరోధస్తే దుష్పరిహరః. తతః కిమిత్యత్రాహ తేనేతి. విరుద్ధాన దేశకాలాద్యసమాహితవిరోధత్వేన స్వలక్షణస్యాపి విరుద్ధశతక్షుణ్ణతయా నాత్వే తత్ క్షోదానాం చ తథా తథా క్షోదే కించిదప్యేకం న సిధ్యేత్, తదభావే కుతో నేకమితి మాధ్యమికమతాపాతః, నైవ తర్హి సుగతమతకాష్ఠేతి తత్ర తిష్ఠా ఇతి చేత్, తన్నిష్ఠేన త్వయా అస్మన్మతబాధకానుపన్యాసే వివాదాభావః తద న్యాసే తు తత్ర తత్ర తద్బాధాబాధవికల్పదౌస్థ్యం దుష్పరిహరమితి భావః॥ ౨

పునరపి ప్రకారాంతరేణ ప్రత్యభిజ్ఞాబాధకం విరుద్ధధర్మాధ్యాసం ప్రతిబం విశేషమప్యాశంకతే తత్త్వేదన్త్వే హీతి. అతీతకాలసంబంధస్తత్త్వం, వర్త మానకాలసంబంధ ఇదన్త్వం, న హ్యతీతం వర్తత ఇతి సంభవతి, సర్వేషాం నిత్య ప్రసంగాత్, వర్తమానం చ యద్యతీతం, కథమస్మదాదిప్రత్యక్షేణ గృహ్యేత. కిం కాలద్వయాన్వయరూపయోః తత్త్వేదన్త్వయోరేకవస్తుసంబంధ ఏకస్మిన్ లే భిన్నే వా, పూర్వత్ర విరోధః, తస్మిన్నేతస్మింస్తదుభయపూర్వాపరేవా చిదపి కాలే కాలాంతరసంభేదాయోగాత్, అన్యథా త్రైకాల్యయౌగపద్యప్ర గాత్, ఏతేన విరుద్ధానుపహితవిషయేతి విశేషణం చాసిద్ధం. ఉత్తరత్ర కాలద్వ నిర్వాహకకాలభేదాశ్రయణే తయోరపి తథేత్యనవస్థాపాతః, న చైవం దృష్ట

స్వస్యస్వాభావకాలే విహతినియమనాత్స్వేనచాపి త్రికాల్యాత్
కాలేకాలానపేక్షే కథమపిసువచో నానవస్థావిరోధౌ॥ ౨౮॥

ష్టంవా,నచదేశద్వయప్రతిబంధిః, అస్మాభిస్తదనభ్యుపగమాత్. తస్మాత్తత్కాలద్వయవిశిష్టైవస్తుని ప్రవృత్తా కృత్స్న ప్రత్యభిజ్ఞా నప్రమితిః,విరుద్ధవిషయత్వాత్ శుక్తిరూప్యధీవత్, ప్రత్యభిజ్ఞాత్వాదేవవా దీపాదిప్రత్యభిజ్ఞావదితిచేత్, అత్రన కాలద్వయమాత్రంవస్తునివిరుద్ధం విరుద్ధకాలాన్వయస్తు నాస్తీత్యభిప్రాయేణప్రతివక్తి నేతి.

అతత్త్వామనిదన్త్వాంచ తత్త్వేదన్త్వే నిరస్యతః।
అన్యోన్యప్రతిషేధస్తు నతతస్సిద్ధుమర్హతి।
ఏకస్య భిన్నకాలాభ్యాం వైశిష్ట్యంవిహతంయది।
తథాస్యాత్ భిన్నదేశాభ్యాం పుఞ్జబుద్ధిస్తతోనతే।

తర్హి కాలద్వయవిరోధః కుత్రేత్యత్రాహ స్వస్యేతి. నియమనాత్ యథాప్రమాణం వ్యవస్థాపనాదిత్యర్థః. అతఏవాతీతస్యవర్తమానత్వం వర్తమానస్యవాతీతత్వమిహ నప్రవర్తనీయం.నను తత్త్వేదన్త్వే తావత్ విరుద్ధే అన్యథాయాగపద్యే విరోధాభావప్రసంగాత్,తతఏవ కాలద్వయమప్యేకస్యవిరుద్ధమితి తత్రాహ స్వేనేతి. పూర్వాపరకాలయోగోఽపివిరుద్ధః స్వేనోపాధినావచ్ఛిన్నస్యైకస్య, కాలస్యావాంతరోపాధిభిర్నానాత్వేపితత్తదుపాధీనామేవ తత్తదవాంతర కాలద్వయాన్వయవిరోధః, అన్యాపేక్షయా పూర్వాపరకాలయోరన్యస్య విరుద్ధత్వే,క్షణకాలస్యాప్యన్యాపేక్షయా పౌర్వాపర్యాత్తత్కాలవర్తిత్వమపి వస్తునోవిరుధ్యేత, క్షణకాలసంబంధోవస్తునః కాల్పనికఇతిచేత్, తతోఽపిమాధ్యమికోత్థానం. నను స్వరూపసత్యతా క్షణసంబంధిత్వంచ సాధ్యతే న కేవలంక్షణకాలమాత్రసంబంధిత్వం అతస్తుర్యబౌద్ధాత్త్రయాణాంవిశేషఇతి, తర్హి సిద్ధసాధనం. అతః క్షణికపక్షేస్థిరపక్షేవాస్వాభావకాలేవృత్తిర్విరోధాద్వారణీయా నతుస్వకాలవృత్తిరితిభావః.అత్రచవిరోధానవస్థయోశ్శంకాపినాస్తీత్యాహ కాలఇతి.నహ్యయమపికాల ఏతస్మిన్కాలే,కిముతకాలాంతరం. తత్కాలోఽపి నతస్మిన్కాలే,కిముతాయం.అతఏతత్కాలతత్కాలౌవా కాలాంతరంవానపేక్ష్య ఏకస్మిన్వస్తుని కాలద్వయంసంబధ్యతఇతిస్థితే,కథంచిదప్యనవస్థావిరోధయోర్నావకాశః. తథాపి కాలద్వయంపరస్పరాభావనాంతరీయ

శ్లో॥ ఉత్పన్నానాంవినాశే ధ్రువభవితృతయా హేత్వపేక్షావిహీనే
జన్మన్యేవోపరోధాత్ క్షణికమిహజగత్సర్వమిత్యప్యసారం।
లింగంహ్యాప్యత్త్వమాత్రంజననవిధురతాతత్క్షణానుక్షణత్వే

యసంయుక్తక్షణస్యతజ్జన్యజ్ఞానకాలేతీతత్వాత్ తదుత్తరక్షణస్య స్వపూర్వక్షణేంద్రియసంప్రయోగాయోగేనతజ్జన్యధీవిషయత్వాసంభవాత్, తదాతనాక్షి సంప్రయోగస్యతు తాత్కాలికబుద్ధిహేతుత్వాసిద్ధేః. అతస్తేకథంప్రత్యక్షంవర్తమానగ్రాహి, అస్మన్మతేత్వింద్రియసంప్రయోగస్య తద్విశిష్టవస్తునః తదుపహితకాలాంశస్యచస్థాయిత్వేనధీక్షణానువృత్తౌ తద్విషయతయా ప్రత్యక్షోదయాత్. సంప్రయోగానంతరక్షణే ధీరపినివర్త్యతే. అతో నాసంప్రయుక్తం నాస్థిరం నావర్తమానంవా ప్రత్యక్షమితి.

పూర్వాపరబహువ్యక్తి వ్యాప్తి గ్రహణసంభవా।
నకాచిదపియుక్తిఃస్యాత్ సర్వక్షణికవాదినః॥ ౨౭

నను జాతస్యహి ధ్రువోమృత్యురితి ప్రసిద్ధం, అతస్సతాంసత్తానుబంధీవినాశస్స్వరూపవన్నహేతుసాపేక్షః, ఝటిత్యేవాపతేత్, తస్మాత్ సర్వంక్షణికమిత్యనూద్య పరిహరతి ఉత్పన్నానామితి. అసారంన్యాయ్యాదన్యదిత్యర్థః. తత్ర హేతుం వికల్పయతి లింగమితి. ఏవంవికల్పితే యథాసంభవందోషానాహ తదిదమితి. తథాహితత్రాద్యే తావత్ యత్ యస్యధ్రువంభవిష్యతి, నతత్తస్యహేతుసాపేక్షం. నాశశ్చ జాతానాం ధ్రువభావీత్యుక్తంస్యాత్, తదాకస్యచిదంకురస్య సామగ్రీప్రవాహవశాత్ ధ్రువంభవిష్యద్భిఃపత్రపుష్పాదిభిఃఘటాదీనాంకపాలాదిభిరప్యనైకాంత్యం, సర్వత్రచైకసంతానోత్తరక్షణైః। నహి తే తన్నిరపేక్షాః, తథాసతి ప్రాగేవోపనిపాతే కథంతత్రసంతానత్వమపి। పూర్వక్షణానామర్థక్రియావిరహాత్ అసత్త్వంచస్యాత్, చార్వాకవాదః. ద్వితీయేతు యద్యస్యానుత్పన్నమనుబంధి, నతద్ధేత్వపేక్షం యథాగోరశ్వాపోహ ఇతిస్యాత్, తథాచహేత్వసిద్ధిః ప్రతియోగివత్స్వోచితహేతుజన్యత్వాత్ । ముద్గరాదయోపిసభాగసంతానమాత్రారంభకాః నతు నాశజనకాఇతిచేన్న, దీపాదిసంతానా(నామ)ంతిమధ్వంసకేషు తదసిద్ధేః, నహితత్ర విభక్తసూక్ష్మావస్థాంతరాపత్తిమిచ్ఛసి, అన్వయవ్యతిరేకావిశేషే వ్యవస్థాపకాభావాత్. నిస్స్వభావతయా తుచ్ఛస్యహేత్వపేక్షావిరహోవ్యవస్థాపక ఇతిచేన్న, ప్రతియోగివదేవ నియతకాలతయాప్రమి

శ్లో॥ ప్రత్యక్షంవర్తమానంప్రథయతి యదిహావర్తమానాద్విభక్తం
తస్మాత్తేనైవసిద్ధంక్షణికమితి నసత్తావదిత్యప్రతీతేః।
తత్కాలాసత్త్వమేవవ్యపనయతి సతోవర్తమానత్వబోధః
కాలేన్యత్రాపిసత్త్వంప్రమితమితి కథంతద్విరోధప్రసంగః॥ ౨౭

కంతదాత్మకంవా కథమేకత్రస్యాదితిచేన్న, కాలద్వయస్యాన్యోన్యస్మిన్నభావేః
తముభయసంబంధినివస్తున్యభావాభావాత్. యస్తుతస్మిన్వస్తున్యసంబద్ధః కాల
తస్యతత్రసద్భావంనబ్రూమః, నహివయంనిత్యానిత్యవిభాగం నిరాకుర్మః॥౨౬

అథప్రత్యక్షేణైవప్రత్యభిజ్ఞాప్రత్యక్షస్యవిరోధం భావానాంక్షణికత్వసిద్ధి
చాశంకతే ప్రత్యక్షమితి. అస్మదాదిప్రత్యక్షంతావద్వర్తమానమాత్రవిషయమి
సర్వసంమతం, అన్యథాదృశ్యమానానాంపదార్థానాంతత్క్షణాపేక్షయాపూ
ర్వాపరవిశేషాణామపి ప్రత్యక్షత్వప్రసంగాత్, తస్మాదగృహీత పూర్వాపరవి
షంవర్తమానగ్రాహిప్రత్యక్షమవర్తమానాద్వ్యావృత్తమేవస్వవిషయంగృహ్ణాతి
ఏతదేవచక్షణికత్వంవస్తూనాంయదపూర్వోత్తరత్వం, అతస్సంస్కారనిరపేక్ష
ప్రత్యక్షబాధితా ప్రత్యభిజ్ఞాదేశాంతరస్థగ్రాహిశుక్తిరూప్యధీవత్ సంస్కారోప
తకాలాంతరస్థభేదసంవృత్యాతస్మిన్నిదన్త్వమస్మిన్వాతత్త్వమారోప్యకల్పితైక
విషయేతి. అత్రప్రత్యక్షవృత్తాంతానభిజ్ఞోక్తిరియమిత్యభిప్రాయేణప్రతివక్తి న
దితి. ప్రత్యక్షస్యకాలాంతరసంబంధ ప్రతిక్షేపకత్వాభావమాహ తావదితి. వ
మానత్వవిధిరేవావర్తమానత్వనిషేధాత్మా తావన్మాత్రకాలవర్తిత్వంనియచ్ఛే
త్యత్రాహతత్కాలేతి. తత్కాలసత్త్వవిధిర్హితదానీమసత్తాంనిరుంధ్యాత్, న
కాలాంతరసత్తామిత్యర్థః. తథాపీదంకారవతాప్రత్యక్షేణకాలాంతరసత్త్వస
నాలంబనాత్ తత్ప్రతిక్షేపఇతిచేత్ తత్రాహ కాలేన్యత్రాపీతి. అయంభావః
యథేదమితితత్కాలసత్తాగృహ్యతే తథాతదిదమితికాలద్వయసత్త్వమపిప్రత్య
క్షేణైవగృహీతం, ఏవంసతి న్యూనాధికవిషయతామాత్రమిహప్రత్యక్షయో
నవిరుద్ధవిషయత్వం అన్యథాతిప్రసంగాదితి. అల్పవిషయస్యప్రాబల్యమాలం
విధౌదృష్టమితిచేన్న, విరోధేసత్యేవబలాబలవిమర్శాత్, ఇహతువిరోధఏవన
మస్తి. అపిచప్రత్యక్షంకిం వర్తమానత్వేన స్వవిషయంగృహ్ణాతి ఉతవస్తుత
త్త్యావర్తమానం, నాద్యః త్వన్మతేప్రత్యక్షతయాభిమతస్యనిర్వికల్పకస్యవిక
బోధనాశక్తేః, సవికల్పస్యతు ప్రత్యక్షత్వానభ్యుపగమాత్. నద్వితీయః ఇం

శ్లో॥ ఉత్పన్నానాం వినాశే ధ్రువభవితృతయా హేత్వపేక్షావిహీనే
జన్మన్యేవోపరోధాత్ క్షణికమిహ జగత్సర్వమిత్యప్యసారం।
లింగం హ్యవ్యాప్త్వమాత్రం జననవిధురతా తత్క్షణానుక్షణత్వే

యసంయుక్తక్షణస్య తజ్జన్యజ్ఞానకాలే౽తీతత్వాత్ తదుత్తరక్షణస్య స్వపూర్వక్షణేంద్రియసంప్రయోగాయోగేన తజ్జన్యధీవిషయత్వాసంభవాత్, తదాతనాక్షిసంప్రయోగస్య తు తాత్కాలికబుద్ధిహేతుత్వాసిద్ధేః. అతస్తే కథం ప్రత్యక్షం వర్తమానగ్రాహి, అస్మన్మతే త్వింద్రియసంప్రయోగస్య తద్విశిష్టవస్తునః తదుపహితకాలాంశస్య చ స్థాయిత్వేన ధీక్షణానువృత్త్యా తద్విషయతయా ప్రత్యక్షోదయాత్. సంప్రయోగానంతరక్షణే ధీరపి నివర్త్యతే. అతో నాసంప్రయుక్తం నాస్థిరం నావర్తమానం వా ప్రత్యక్షమితి.

పూర్వాపరబహువ్యక్తివ్యాప్తిగ్రహణసంభవా।
న కాచిదపి యుక్తిః స్యాత్ సర్వక్షణికవాదినః॥ ౨౭

నను జాతస్య హి ధ్రువో మృత్యురితి ప్రసిద్ధం, అతస్సతాం సత్తానుబంధీ వినాశస్స్వరూపవన్న హేతుసాపేక్షః, ఝటిత్యేవాపతేత్, తస్మాత్ సర్వం క్షణికమిత్యనూద్య పరిహరతి ఉత్పన్నానామితి. అసారం న్యాయ్యాదన్యదిత్యర్థః. తత్ర హేతుం వికల్పయతి లింగమితి. ఏవం వికల్పితే యథాసంభవం దోషానాహ తదిదమితి. తథా హి తత్రాద్యే తావత్ యత్ యస్య ధ్రువం భవిష్యతి, న తత్తస్య హేతుసాపేక్షం. నాశశ్చ జాతానాం ధ్రువభావీత్యుక్తం స్యాత్, తదా కస్యచిదంకురస్య సామగ్రీప్రవాహవశాత్ ధ్రువం భవిష్యద్భిః పత్రపుష్పాదిభిః ఘటాదీనాం కపాలాదిభిరప్యనైకాంత్యం, సర్వత్ర చైకసంతానోత్తరక్షణైః। న హి తే తన్నిరపేక్షాః, తథా సతి ప్రాగేవోపనిపాతే కథం తత్ర సంతానత్వమపి। పూర్వక్షణానామర్థక్రియావిరహాత్ అసత్త్వం చ స్యాత్, చార్వాకవాదః. ద్వితీయే తు యద్యస్యానుత్పన్నమనుబంధి, న తద్ధేత్వపేక్షం యథా గోరశ్వాపోహ ఇతి స్యాత్, తథా చ హేత్వసిద్ధిః ప్రతియోగివత్ స్వోచితహేతుజన్యత్వాత్ । ముద్గరాదయో౽పి సభాగసంతానమాత్రారంభకాః న తు నాశజనకా ఇతి చేన్న, దీపాదిసంతానా(నామ)ంతిమధ్వంసకేషు తదసిద్ధేః, న హి తత్ర విభక్తసూక్ష్మావస్థాంతరాపత్తిమిచ్ఛసి, అన్వయవ్యతిరేకావిశేషే వ్యవస్థాపకాభావాత్. నిస్స్వభావతయా తుచ్ఛస్య హేత్వపేక్షావిరహో వ్యవస్థాపక ఇతి చేన్న, ప్రతియోగివదేవ నియతకాలతయా ప్రమి

తత్త్వంతజ్జన్యతావాతదిదమనియమాసిద్ధిబాధాదిదూష్యం॥ ౨౮

తస్యఅత్యంతతుచ్ఛత్వాయోగాత్, ఖపుష్పవచ్చానాదిత్వప్రసంగేన సర్వ భావాసిద్ధిప్రసంగాత్, ధ్వంసస్యచతుచ్ఛత్వే తత్కాలేపి స్వకాలఇవభావ నాంసత్త్వప్రసంగాచ్చ,తథాచ క్షణభంగం ప్రతిజ్ఞాయ స్థిరవాదం సాధయసి కీదృశంచధ్వంసస్యనిస్స్వభావత్వం,యదియత్కించిత్స్వభావవిరహః,తత్స్వలక్ష ణేపిసమానం, సర్వస్వభావవిరహస్తుధ్వంసేప్యసిద్ధః, అన్యథాకథమస్యపక్షీకా రః ధ్వంసరూపతయాసిద్ధస్యేతిచేత్,తర్హితత్స్వభావస్యకథంసర్వస్వభా విరహః. అపిచాస్యప్రాగసత్త్వే హేత్వపేక్షా దుర్వారా, ప్రాక్సత్త్వేతు భావ పహ్నవః, తతఏవాభావస్యాప్యభావఇతి సర్వాభావస్స్యాత్. తృతీయేచసప క్షణో యస్యస తత్క్షణః తస్యభావస్తత్ క్షణత్వం, తదాధ్రువభావిసహాక పీత్యర్థః,అయమపి హేతురసిద్ధఏవ, నచ ప్రధ్వంసప్రతియోగినోయౌగ ద్యసంభవః, సంభవేవాభావః పశ్చాదపికింనస్యాత్.అనుక్షణశబ్దోపచరితస్త హేతురనంతరక్షణవర్తిత్వం,తత్రాపిభావోత్పత్త్యపేక్షయానంతర్యవివక్ష యానుసిద్ధిః,భావస్వరూపాపేక్షయాత్వానంతర్యనియమేభావఏవ హేతు స్స్యాదితి కథం హేతునైరపేక్ష్యం, తదతిరిక్తనైరపేక్ష్యంవివక్షితమితిచేన్న తస్యాదేవసహకారిణామప్యవర్జనీయత్వాదితి పంచమేత్వసిద్ధిర్వ్యాఘాతశ్చ నను కథం ధ్రువభావిశబ్దేనతత్త్వవివక్షాశఙ్క్యతే,ఇత్థం, యద్యతోభిద్యతే నత స్యధ్వంసః యథారూపస్య రసః, ధ్వంసస్తుకస్యచిదేవభవతీతి తదాత్మకః,అ స్యోత్పత్తావేవస్వాత్మని ధ్వంసేసన్నిహితేకథంక్షణాంతరంప్రాప్నుయాదితి తత్రేదంబ్రూమః తతోభిన్నస్యాపి తత్ప్రతిధ్వంసత్వం యథాదర్శనంస్యాత్ అన్యథాభిన్నస్య భిన్నకాలస్యచ కారణత్వాదికమపిహీయేత అవిశేషాత్,స త్మనఏవ స్వనాశాత్మకత్వే పశ్చాదివస్వకాలేపిస్వాభావసిద్ధేః సఏవసర్వా హ్నవస్స్యాదితి. తజ్జన్యత్వే హేతౌప్రతిజ్ఞావిరోధః, తజ్జన్యత్వంహి తద్ధేతుకత్వ త్వేన కథం హేతునైరపేక్ష్యసాధనం, హేత్వంతరనైరపేక్ష్యమపిచదుర్వ మిత్యుక్తం,అతః క్రమభావిసహకారివిశేషాత్ కార్యాంతరమివస్వనాశమ స్వయముత్పాదయతునామ,నతతఃక్షణికత్వంసిద్ధ్యేదితి. బాధశ్చామీషాం ప్ర గుక్తప్రత్యభిజ్ఞయాస్పష్టః,ఆదిశబ్దః ప్రదర్శితయోరపసిద్ధాంతప్రతిజ్ఞావిరో ధయోస్సంగ్రహార్థః॥ ౨౯

శ్లో॥ కాలానంతర్యసామ్యే క్షణికవపుషి తే దేశకాలాద్యుపాధౌ
సర్వే పూర్వే భవేయుస్తదుపరిభవతాం కారణాని క్షణానాం।
సంతానైక్యవ్యవస్థా నిజఫలనియతిర్వాసనానాం చ న స్యాత్
కార్పాసే రక్తతా(తు)దిక్రమవిపరిణమత్సంస్కృతద్రవ్యతస్స్యాత్ ॥ ౨౯॥
శ్లో॥ మేయత్వాద్యైర్విగీతం క్షణికమిహ జగత్స్వేక్షణోపాధివచ్చేత్

ప్రతికూలతర్కప్రతిహతిమప్యాహ కాలానంతర్యేతి. ఆదిశబ్దేన దిక్సంగ్రహః అయమర్థః, సర్వం క్షణికమితి వదతస్తే కస్యచిత్ కించిత్ప్రతి కార్యత్వం కిమనంతరకాలభావిత్వమాత్రాత్, ఉత తద్విశేషాత్, ఆద్యే త్రైలోక్యోదరవర్తినః పూర్వక్షణాస్సర్వే తదనంతరభావినాం సర్వేషాం క్షణానాం కారణాని స్యుః. ద్వితీయేప్యసౌ విశేషః కిం దేశాద్యుపాధినిరపేక్షః, తత్సాపేక్షో వా, నాద్యః అతీంద్రియస్య తు తస్యాదర్శనాత్, దృశ్యస్య తు వహ్నిధూమత్వాదేరతిప్రసంగిత్వాత్. న ద్వితీయః యస్మిన్ దేశాదౌ యద్వర్తతే, తస్మిన్ జాయమానస్య తత్కారణమితి నియమో న సంభవతి, కార్యక్షణస్య కారణదేశాదివర్తిత్వే కారణదేశాదేః క్షణద్వయాపత్తేః. తథా చానంతరక్షణయోగేపి కోబాధః. అతస్స్థిరదేశాదికమనభ్యుపగచ్ఛతస్తత్ప్రయుక్తనియమాయోగాత్ అతిప్రసంగస్తదవస్థ ఏవ. నను యద్దేశాదిక్షణవర్తి కారణక్షణః తత్కార్యదేశాదిక్షణే స్వకార్యమారభత ఇతి నియమ ఇతి చేన్న దేశాదిక్షణద్వయేపి కార్యకారణవ్యవస్థాయా దుఃస్థత్వాత్. తదేతదభిప్రేత్యాహ సన్తానైక్యవ్యవస్థా న స్యాదితి, యదప్యాహుః.

యస్మిన్నేవ హి సంతాన ఆహితా కర్మవాసనా
ఫలం తత్రైవ బధ్నాతి కార్పాసే రక్తతా యథా

ఇతి, కర్మవాసనేత్యనుభవవాసనాయా ఉపలక్షణం, తదపి దూషయతి నిజఫలనియతిర్వాసనానాం చ న స్యాదితి, సంతానైక్యసిద్ధౌ హి యస్మిన్ తస్మిన్నితి నిర్దేశః స్యాదితి భావః. దృష్టాంతస్తర్హి కథమిత్యత్రాహ కార్పాస ఇతి, రంజకద్రవ్యవిశేషసంస్కృతబీజావయవానువృత్త్యా కార్యస్రోతోవిశేషనియమే యథా ...ర్శనం క్షేత్రతాదృశఫలసిద్ధిర్యుక్తా, త్వన్మతే తు తదేతత్ సంతతివ్యవస్థాపకాభావాత్ తత్రైవ ఫలం బధ్నాతీతి దుశ్శకో నియమ ఇతి భావః॥ ౨౯॥

క్షణభంగసాధనాంతరం దూషయితుమనువక్తి మేయత్వాద్యైరితి. ఇహ

బాధోదృష్టాంతహాని స్థిరఇతివిదితోయత్ క్షణస్యాప్యుపాధిః।

పక్షదృష్టాంతవికల్పాన్తేవస్తుజాతే, విగీతంక్షణికం మేయత్వాత్, సత్త్వాత్, ఘ సమానత్వాద్వా,అత్ర స్యాదిత్యనేనాక్షణికతాయామసత్త్వప్రసంగస్సూచ్యతే అర్థక్రియాకారిత్వంహిసత్త్వంతచ్చకుర్వత్ క్షణస్యైవాస్తి,అకుర్వత్ క్షణస్యః తదభావాదసత్త్వం ప్రాప్తమితి, ఘటజలధరాదౌదృష్టాంతితే సాధ్యవైకల్యం। మేణకథంచిత్ పరిహర్తవ్యం ఇహతునతథేత్యభిప్రాయేణక్షణోపాధివచనం,ఇ రౌచిత్యాదాక్రష్టవ్యః.అత్రబాధోక్తిస్సాధ్యవికల్పేనబహుధాభావ్యా. తథాహి క్షణికత్వంనామక్షణసంభవత్వంవా క్షణకాలసంబంధిత్వంవా క్షణమాత్ర ర్తిత్వంవాక్షణద్వయసంబంధశూన్యత్వంవా క్షణకాలత్వంవా తదుపాధిత్వ వా,నాద్యఃసిద్ధసాధనాత్ స్థిరమపినస్సామగ్ర్యాక్షణేసంభవతీతి. నద్వితీయః త ఏవ,కాలమేవానిచ్ఛతస్తేకోసౌక్షణకాలఃకశ్చతత్సంబంధః,తదభ్యుపగమేసిద్ధా తబాధః.అతఏవ నతృతీయోపి, ప్రత్యభిజ్ఞయాచబాధఃప్రాగుక్తః. నచతుర్థః ఉక్తబాధాదేవ, క్షణేతరస్యతథాత్వే ఖపుష్పవదసత్త్వప్రసంగస్యదుర్వా త్వాత్,త్వన్మతేచఖపుష్పనిదర్శనేనప్రసంజనంయుక్తం, ఏవమపిహి బ్రూః

తస్మాద్వైధర్మ్యదృష్టాంతే నేష్టోవశ్యమిహాశ్రయః
తదభావేచతన్నేతివచనాదేవతద్గతేః ఇతి
అన్యేపికేచిదాహుః॥
యస్మిన్ననిత్యతానాస్తి కార్యతాపినవిద్యతే।
తస్మిన్యథాఖపుష్పాదా వితిశక్యంహిభాషితుం. ఇతి.

నపంచమః. తద్దేశతద్వృత్తినోరివ కాలతద్వృత్తినోరైక్యస్య ప్రత్య ణబాధాత్. తతఏవ నషష్ఠః,యదాహి ఘటాదయఃస్వరూపేణ క్షణోపా యఃస్యుః, కాలతారతమ్యధీః కుత్రాపి నభవేత్,తథాచస్థిరశంకాయాఏవా దయాత్ నిర్విషయమనుమానంస్యాత్. సర్వస్యచత్రిలోకస్య స్వప్రయోజ చ్ఛయాహి ప్రవృత్తిః,సాఫలార్థినః ఫలినశ్చభేదేబాధ్యతే

శ్లో॥ నచత్వమపిక్ృత్యేషు నిరన్వయవినాశవత్।
మత్సంతానసమృద్ధ్యర్థ మితిమత్వాప్రవర్తసే॥

తదిహస్వాభిప్రాయాదిబాధశ్చ, ఆత్మదృష్టాంతేనచప్రత్యనుమానబాధ తత్రసాధ్యవైకల్యంచ ఘటాదీన్నిదర్శయద్భిఃయుష్మాభిరివక్రమాత్ప్రోశమనీయ

సామగ్రీకార్యశూన్యాక్షణఇయమపితద్ధేతుసంఘోనచాసౌ
హేతుర్నాన్యఃస్థిరాస్తేక్రమవదుపధివత్స్యాత్ క్షణత్వంస్థిరేపి॥ ౩౦॥

అస్తిచసోహమితిప్రత్యభిజ్ఞయాస్మాకంతత్సిద్ధిః,ఆలయవిజ్ఞానసంతతివిషయేయమితిచేత్ ఇదమపి పరిభాషామాత్రం ప్రమాణాభావాత్ నాన్యదృష్టంస్మరత్యన్య ఇతి పరిభాషాయానిర్బాధత్వాచ్చ,నిరర్థకంచేదమాలయవిజ్ఞానసంతతికల్పనం, తస్యప్రవృత్తివిజ్ఞానేనసహ సర్వప్రకారసంబంధాయోగాదితి. అథక్షణోపాధివదిత్యుక్తంప్రతివక్తి దృష్టాంతహానిరితి.అక్షణికత్వేకథంక్షణోపాధిరిత్యత్రగూఢాభిప్రాయఆహసామగ్రీతి.కార్యశూన్యా కార్యప్రాగభావసమన్వితేత్యర్థః. క్షణఃక్షణోపాధిరితియావత్. తథాపి తస్యక్షణికత్వం నప్రతిక్షిప్తమిత్యత్రాహ ఇయమపీతి.నను హేతూనాం సంఘోపి హేత్వనతిరిక్తశ్చేత్ తేషాంభవత్పక్షే స్థిరత్వాత్ నక్షణోపాధిత్వం అతిరిక్తోప్యక్షణికః క్షణోపాధిర్నస్యాదిత్యత్రాహ నచేతి.అయంభావః సంఘశబ్దోన సంబంధమాత్రవాచకఃసంబంధశబ్దపర్యాయత్వాప్రసిద్ధేః, నచతత్తత్సంబంధిస్వరూపవాచకః ప్రత్యేకమప్రయోగాత్,అతః కేనచిదుపాధినా సంగృహీతాస్తఏవసంఘశబ్దార్థః, తత్రయది తఏవక్షణోపాధితయా దృష్టాంతీక్రియంతే తథాసతి స్థిరాస్తఇతి. ననుతత్సంహతిహేతురుపాధిదృష్టాంతస్స్యాత్ మైవం నహినః కేవలనిత్యాత్ కేవలానిత్యాద్వా కస్యచిదపికార్యస్యోత్పత్తిః కింతు తత్సముదాయాత్, తత్రనిత్యాంశే తావత్ క్షణికశంకాపినాస్తి,అనిత్యేపి యతశ్చిరోత్పన్నాద్ధేతోఃసంఘభావః. సోపిస్థిరతరః. యస్తు చరమస్సహకారీ సచస్థిరఏవసన్స్వకార్యప్రాగభావోపహితరూపఃకాలమవచ్ఛిందన్క్షణోపాధిరిత్యుచ్యతే,తదుపధానంచ తస్యప్రత్యక్షాదిసిద్ధం.నచాత్రక్షణికంకించిత్ సిధ్యతి అనవచ్ఛిన్నస్యకాలతత్త్వస్యకాలపరిచ్ఛేదలక్షణానిత్యతాభావాత్

క్రియాదిశ్చస్థిరోప్యేవం క్షణోపాధిర్విశేషకైః।
తత్సన్నికర్షనికర్షైస్తు తత్తత్కాలప్రకల్పనా॥

ఇయంతావత్సర్వలోకసాక్షికీ, క్షణకాలావచ్ఛేదకయోఃప్రాగూర్ధ్వవ్యాపినోరక్షణికత్వాత్,తదవచ్ఛిన్నస్యకాలస్యతుక్షణత్వాదేవ నక్షణికత్వమితి వస్తుస్థితిః.త్వత్పక్షేతుక్షణకాలావచ్ఛేదః క్షణోపాధిరసిద్ధః కాలస్యైవాభావాత్.నచాసిద్ధోపిసాధ్యః స్వమతవిరోధాత్. యథాహుః,

శ్లో॥ దీపాదీనాంకదాచిత్సదృశవిసదృశాశేషసంతత్యపేతే
ధ్వంసేదృష్టేప్యశక్యాతదితరవిషయే నన్వయధ్వంసక్లృప్తిః।
బాధాదేర్దర్శితత్వాదపిచపృథమితేసాన్వయేస్మిన్ఘటాదౌ

యోపితావత్పరాసిద్ధః స్వయంసిద్ధోభిధీయతే।
భవేత్తత్రప్రతీకారః స్వతోసిద్ధేతుకాక్రియా. ఇతి

అనన్యావచ్ఛేదార్థేన స్వరూపేణైవకశ్చిత్ క్షణశబ్దవాచ్యఇతిచేత్, తర్హిక్షణభంగసాధనాత్పూర్వమసిద్ధః కథం దృష్టాంతస్స్యాత్

ఉత్తరప్రాగభావాప్తపూర్వధ్వంసైకకాలతః।
మధ్యమక్షణతాదృక్త్వం వ్యవస్థాప్యంత్వయాప్యతః॥

నను క్షణక్షరణస్వభావాప్రకృతిరితిహి భవత్సిద్ధాంతః. అత్ర ప్రతిక్షణముదయవిలయినోవికారాః క్షణికాపవేతి తద్దృష్టాంతేనాన్యేషాం యుష్మాభిఃకింనానుమీయతఇతిచేత్ అశక్యత్వాదయంసుహృదుపదేశస్త్యజ్యతే, సర్వక్షణికత్వంసాధయితుముపక్రమ్య స్థిరద్రవ్యవృత్తి క్షణికవికారవదితికథందృష్టాంతయేమ, తేషుచనత్వదభిమతం క్షణికత్వం, ప్రదీపాదివదాశుతరవద్వినాశిత్వమాత్రేణ క్షణికతోక్తేః,తదేతదభిప్రేత్యాహ క్రమవదితి.క్షణత్వం క్షణోపాధిత్వమిత్యర్థః.

శ్లో॥ ద్వయోరయుగపద్దృష్టియుగపచ్చయథాయథం।
అశక్యాపహ్నవాతస్మాదస్మదుక్తైవపద్ధతిః॥ ౩౦॥

ఇహచప్రతిసంఖ్యాప్రతిసంఖ్యానిరోధయోః నిరన్వయవినాశత్వే పరోక్తంనిదర్శనందూషయతిదీపాదీనామితి.ఆదిశబ్దేనక్షణరుచిబుద్ధ్యాదిసంగ్రహః.

ననిరన్వయనాశస్స్యాద్ధర్మోధర్మ్యపివాపునః
పూర్వసంఘాతభాగోవా యద్భావేనానువర్తతే।
ఉత్పత్తిశ్చతథాభూతా నిరన్వయసముద్భవా
తావుభౌసర్వభావానాం నియతావితిసౌగతాః॥

యోవినాశస్సనిరన్వయః యథాన్త్యదీపస్య,అస్తిచ వినాశోజాతానాం అతస్సోపినిరన్వయఇతి నిరన్వయధ్వంసక్లృప్తిర్నశక్యా తదుపపాదయతిబాధాదేరితి.

ప్రత్యభిజ్ఞాబాధస్యప్రవృత్త్యాద్యనుపపత్తీనాంచదర్శితత్వాత్.విపరివర్తశ్చయుక్తఇత్యాహ అపిచేతి.అంత్యదీపవినాశస్సాన్వయఃవినాశత్వాత్ పటాదివినాశవత్, సాధ్యవికలోదృష్టాంతఇతిచేన్న,సంఘాతాంశానాంవా గంధాదిధర్మాణాం

దుర్దర్శావస్థయా స్యుః పయసి లవణవల్లీనదీపాదిభాగాః॥ ౩౧॥
శ్లో॥ సత్త్వేసత్త్వేపిపూర్వంకిమపిగగనతత్పుష్పవన్నైవసాధ్యం
హేతుప్రాప్తిర్నపశ్చాద్ఘటితురఘటితోత్పాదనేతిప్రసంగః।

వా శ్యామరక్తాదిధర్మిణాం వా యథాసంభవమనువృత్తేర్దృఢోపలబ్ధత్వాత్ ప్రత్యక్షబాధపరిహారాయదుర్దర్శావస్థోక్తిః స్యురిత్యనేన దృశ్యావస్థానివృత్తావపి స్వరూపసత్త్వం సూచ్యతే.నను పయసి లవణవదిత్యయుక్తం తత్రాపి నిరన్వయవినాశాత్ తన్న,రసేన సూక్ష్మావయవానుమానాత్.దీపావయవేషు లింగమపినాస్తీతిచేన్న దీపోర్ధ్వదేశినాం కించిదౌష్ణ్యోపలబ్ధ్యా దీపావయవసద్భావస్తైస్సుగమత్వాత్,ప్రభూతదీపపార్శ్వవర్తినాం చ తాపస్వేదాదిస్తత ఏవ,ఏవమన్త్యదీపనాశేప్యదృశ్యావయవవిసర్పస్సిద్ధః,అతో వినష్టదీపభాగానుపలబ్ధేరదృశ్యావస్థానిబంధనత్వాదనన్యథాసిద్ధప్రత్యక్షసిద్ధః సాన్వయవినాశదృష్టాంత ఏవ సాధీయాన్.అన్త్యదీపాదేశ్చ యదినకించిదుపాదేయం తతోర్థక్రియావిరహాదసత్త్వంస్యాత్,బుద్ధ్యాదిరర్థక్రియాస్త్వితిచేన్నతస్యానియతత్వాత్,వినాశస్తర్హ్యర్థక్రియాస్త్వితిచేన్నతస్య తే తుచ్ఛత్వాత్, ధ్రువభావిత్వేనాహేతుకత్వాభ్యుపగమాచ్చ.ఏవమన్త్యదీపాసత్త్వేచతత్కారణపరంపరాయాఅపితథాత్వంస్యాదితి.
౩౧॥ (క్షణభంగనిరాసః)

నను సాధ్యసాధనభావే సిద్ధే హి ప్రస్తుతం పక్షచతుష్టయం సిద్ధ్యేత్,స ఏవ నాస్తీతి చార్వాక ఉత్తిష్ఠతే సత్త్వే సత్త్వ ఇతి.యది కార్యం కారకవ్యాపారాత్ పూర్వమస్తి తదా పూర్వసిద్ధగగనాదివత్ కిమపి న కార్యం స్యాత్.అథ తదా నాస్తి తదాపి ఖపుష్పవన్న కార్యం,న చాసతః సత్త్వోపాదనసంభవః, న హి నీలం శిల్పిసహస్రేణాపి సితీకర్తుం శక్యమితి.కార్యం చ కారణేన సహ పూర్వం పశ్చాద్వా జాయతే।ఆద్యే కిం కస్య కారణం కార్యం వా స్యాత్.ద్వితీయేపి తతః పూర్వస్య కథం తజ్జన్యత్వం, వైపరీత్యాపాతశ్చ,లోకవ్యవహారానురోధాత్.తృతీయే హేతుః స్వేన ప్రాప్తం సాధయేత్,అప్రాప్తం వా,ఆద్యే ప్రాప్తత్వాదేవ పూర్వసిద్ధేర్న సాధ్యత్వం,న చోత్తరకాలీనస్య పూర్వకాలీనేన ప్రాప్తిః ఉభయస్వరూపసిద్ధ్యపేక్షత్వాత్తస్యాః. తదిదమాహ హేతుప్రాప్తిరితి.ద్వితీయమపి దూషయతి అఘటితేతి.అప్రాప్తోత్పాదనే సర్వస్మాత్ సర్వముత్పద్యేత ప్రకాశ్యమప్రాప్య వా దీపః ప్రకాశయేత్ దాహ్యమప్రాప్య వా దహనో దహేత్.పునర్వికల్పాంతరేణ విహతిమాహ జన్యమితి.

జన్యం జన్మాన్యథా వా ద్వయమసదనవస్థానకార్యక్షతిభ్యా
మిత్యాద్యైర్నైతు సాధ్యం న కిమపి యదినస్వక్రియాదేర్విరోధాత్ ॥ ౩

ఘటో జాయత ఇత్యేతౌ తావన్న పర్యాయౌ, సహప్రయోగాత్ యావద్వినాశ
జాయత ఇతి ప్రయోగప్రసంగాచ్చ, పటో జాయత ఇతి ప్రయోగశ్చ న స్యాత్
ఘటపటశబ్దయోరపర్యాయత్వాత్. అతః కార్యస్వరూపాతిరిక్తం జన్మ తచ్చ
న్యమజన్యం వేతి వికల్ప్య ద్వయమప్యయుక్తమిత్యాహ ద్వయమసదితి. క్రమాత్
బాధకమాహ అనవస్థానకార్యక్షతిభ్యామితి. జన్మనో జన్యత్వం హి జనన కర్మ
యా అతస్తస్యాపి జన్మ స్వీకర్తవ్యం, ఏవం తస్యాపీత్యనవస్థా, అజన్యత్వే తజ్జన్మనె
నాదిత్వాత్ తద్వతో ఘటాదేరపి తథాత్వం స్యాత్ తథా చ కార్యత్వక్షతిస్స్యాదిత్
ఆదిశబ్దేన భిన్నాభిన్నత్వాదివికల్పక్షోభసంగ్రహః. హేతుశ్చ సాధ్యం చ హేత
సాధ్యం హేతునాసాధ్యం వా. ఈదృశానాం తర్కాణాం యుక్తాంగహీన్యాదిక
భిప్రేత్యాహ నేతి. సాధారణమష్టత్వమాహ స్వక్రియాదేరితి. ఇహ తావదనిష్టక
టిభంగో న ప్రత్యాఖ్యేయః. అన్యత్రైవముత్తరగతిః. యదత్ర పూర్వమసత్త్వే కాగ
త్వం న స్యాదితి, తద్విరుద్ధభాషితం, ప్రాగసత్త్వవిశేషితం సత్త్వమేవ హి కార్యత్వం
తత్ర చ ప్రాగసత్త్వే ప్రాగసత్త్వమేవ న స్యాదితి వా, తద్విశిష్టం న స్యాదితి వా, సత్త్వమ
త్రం న స్యాదితి వా, ప్రసంగార్థస్స్యాత్. తత్ర న ప్రథమః, కస్యాపి స్వాభావేన వా
త్త్యభావాత్, అన్యథా శూన్యవాద ఏవ స్యాత్ అనేకాంతవాదో వా. న ద్వితీయః
తత ఏవ తద్విశిష్టసిద్ధేః, న హి విశేషణసత్త్వం విశిష్టవిరోధి. న తృతీయః అసత్త్వస
స్వకాలసత్త్వేన విరోధగ్రహణాత్, అన్యథా దేశాంతరసత్త్వేపి విరోధప్రసంగే
స ఏవాంత్యబౌద్ధపక్షస్స్యాత్. యత్తు పశ్చాద్భావినః కారణప్రాప్తిర్నాస్తీతి,
త్ర పౌర్వాపర్యనియమలక్షణా ప్రాప్తిర్దృష్టత్వాదనివార్యా, సంయోగాదిలక్షణ
తు మాభూదనంగత్వాత్, తతశ్చ నాతిప్రసంగః నియామకస్యసిద్ధత్వాత్, ప్రక
శ్యదాహ్యాదిషు చ యథాదర్శనం కారణానాం మిథః ప్రాప్తిరేవాంగం న తు కా
ర్యేణ జ్ఞానేన సహభస్మాదినా వా. యస్తు జన్మనో జన్యత్వాజన్యత్వవికల్పే నాతిప్ర
సంగ ఉక్తః నాసావస్మత్పక్షే యుక్తదోషః, న హి వయమభివ్యక్తిం వా కారణసవ
వాయాదికం వా జన్మేతి బ్రూమః, కింతూపాదానావస్థావిశేషం, తస్య కార్యావస్థ
సామానాధికరణ్యవ్యపదేశః తాదాత్మ్యేన తదాశ్రయవృత్తేః. ఏవం ధ్వంసాదిస
మానాధికరణ్యమపి యథాయథమూహ్యం. ఈదృశస్య జన్మన ఉపాదానావస్థాం

ర్సాధ్యత్వే కారణానవస్థామాత్రమాపతతి సా చ న దోష ఇతి సర్వావిగీతం. యచ్చ భి
న్నత్వే గవాశ్వయోరివ కార్యకారణతా న స్యాత్ అభిన్నత్వే చ కథం సిద్ధస్య సా
ధ్యత్వమితి తన్న, కారణాత్కార్యస్య భిన్నస్యైవోత్పత్తిదర్శనాత్.

అన్యథా బుద్ధిబోధ్యాదావభిన్నత్వాదివికల్పతః।
బోధ్యత్వాదిక్షతేర్న స్యాత్ స్వమతస్థాపనాపి వః॥

అథ కించిత్కారేణాకించిత్కారేణ వా కారణత్వం, పూర్వత్ర హేతూనాం కించి
త్కారజననేపి కించిత్కారాంతరాపేక్షయానవస్థా, కించిత్కారస్యాపి కించి
త్కారజననాపేక్షయా, ఉత్తరత్రాతిప్రసంగ ఇతి, అత్రాపి బ్రూమః యత్ర కించి
త్కారేణ హేతుత్వం దృష్టం యథా కాష్ఠాదేర్జ్వాలాదినా తత్ర తథా, న చాన
వస్థా, హేతుసంపత్తిపరంపరాయా దోషత్వాభావాత్, అతిరిక్తస్యాత్రానిరూప
ణాత్, యత్ర తు ద్వారనిరపేక్షం హేతుత్వం, తత్రాపి దర్శనబలాత్ కించిత్కా
రాంతరం న జనయితవ్యం యతోనవస్థా స్యాత్, న చాతిప్రసంగః నియతపూర్వత్వ
గ్రాహిణా ప్రత్యక్షేణైవ తన్నివారణాత్, అన్యథా తదపి తే ప్రమాణం న స్యాదితి వి
శ్వాపహ్నవః. యచ్చ కార్యం కుర్వతోకుర్వతో వా కారణత్వం, ఆద్యే కార్యస్యాపి
పూర్వసిద్ధిప్రసక్త్యా కార్యత్వాభావః. ద్వితీయే విరోధాతిప్రసంగావితి. తదప్యప
ఘు. భావికార్యానుగుణవ్యాపారవత్త్వమేవ కారణస్య కుర్వత్త్వం, తత్ర కథం కార్య
స్య స్వస్మాత్ పూర్వసిద్ధిః, కుర్వత్త్వనిరూపణం తు భావినాపి కార్యేణ బుద్ధ్యారోహి
ణాసిద్ధ్యేత్. ఏతేన నిర్వ్యాపారస్స వ్యాపారో వా హేతురిత్యాద్యపి దత్తోత్తరం.
కార్యకారణత్వయోస్స్వభావత్వే పటత్వనీలత్వాదివత్ సర్వం ప్రత్యపి స్యాతాం.
స్వభావత్వే కస్యచిదపి న స్యాతామిత్యపి నియతప్రతిసంబంధికస్వభావత ఏవ తదు
యసిద్ధేర్నిరస్తం. దండాదికార్యత్వం ఘటాదికారణత్వం వా నీలాదివదేవ
రుషభేదేప్యవిపర్యస్తమేవ. అథ స్యాత్కార్యకారణభావస్య ద్విష్ఠత్వే ద్వయో
పి ద్వైరూప్యాదవిశేషవిరోధభేదాపత్తయస్స్యుః, ఏకస్థత్వేపి యత్రైకస్మిం స్త
త్రైవమితి. తత్ర బ్రూమః, కార్యే కార్యత్వం కారణే కారణత్వం చ వర్తతే,
థాప్యన్యోన్యనిరూప్యతయా సంబంధవ్యవహారాదిసిద్ధిరితి. స్యాదేతత్, న తా
ద్దండాదయో మృదాద్యవయవాశ్చ ప్రత్యేకం ఘటాద్యుత్పాదనశక్తాః అదర్శ
నాత్, అత ఏవ న సముదితా అపి, న హి నద్యస్సమేతా అపి దహేయుః, న చ సికతాస్సం
భూయ తైలం జనయేయుః శక్తానామేవ సంభూయ కరణే సర్వే కృతకరాస్స్యుః,

శక్తస్యకుర్వతోప్యన్యాకాంక్షాయాం సర్వైరపిస్యాత్ ,తథాచదేశాదివ్యవహితానామసన్నిధేః కథంకార్యారంభః,నహికార్యేకారణానాంసాధ్యాంశభేదః. విభక్తదశాయాం సముదాయేవాతస్యాదృష్టేః,నిరంశేగుణాదౌచ దుర్వచమేతదితి.అత్రోచ్యతే సముదితానాం కార్యకరత్వమేవహి ప్రత్యేకమపిహిశక్తిః కథమత్రవియుక్తైః కార్యకరణం,కథంచసమేతేషు కృతకరతా,అతశ్శక్తస్యాపి సహకార్యాకాంక్షాయామతిప్రసంగశ్చనిరస్తః, యావత్కార్యసిద్ధినియత విషయత్వాత్తస్యా ఇతి. ననుపూర్వంకారణమిత్యుక్తేనష్టంకారణమిత్యుక్తంస్యాత్ , దృష్టాచమృదితేమృత్పిండేఘటోత్పత్తిః,తథాచస్వాత్మానమలభమానస్య కథం పరసాధకత్వం,అన్యథాచిరాతిక్రాంతస్యచ స్యాదేవకారణత్వం, తుచ్ఛస్యచకారణత్వే కార్యమపి తుచ్ఛంస్యాత్ ,నిత్యం వేతి.తదపిన,పూర్వక్షణసత్త్వమేవహి కారణస్యకార్యోపయోగి,నచ తత్తదా నాస్తి,కార్యక్షణేతుకస్యచిత్ అసత్త్వం నకారణత్వవిరోధి,పూర్వంనష్టమిత్యప్యసాధు,స్థిరవాదేతదయోగాత్ . పిణ్డస్యతునసాక్షాత్కారణత్వం, నచపిణ్డస్తత్ప్రధ్వంసోవాత్యన్తతుచ్ఛః,స్వకాలేసద్భావాత్ ,కాలాంతరాసత్త్వేనతుచ్ఛత్వేప్రత్యక్షవిషయోపితథాస్యాత్ ,తథాచేయంమాధ్యమికగతిః. అథబ్రూషేపూర్వత్వమేవకారణస్యదుర్నిరూపం, పూర్వకాలవృత్తిత్వంహితత్ ,కాలేచపూర్వత్వముపాధికృతం, సచోపాధిర్యద్యయమేవ, తదాతదధీనం కాలస్యపూర్వత్వం కాలాధీనంచోపాధేరిత్యన్యోన్యాశ్రయః, అన్యాపేక్షాయాంచక్రకం,అనవస్థాపి, కాలస్యక్రమవదుపాధిసంబంధభేదాద్భేదశ్చ కృత్స్నైకదేశవికల్పదుఃస్థ ఇతి.ఏవం బ్రువతా కింపౌర్వాపర్యమేవ నదృష్టం,దృష్టమపివాబాధితం.నాద్యః స్వాభ్యుపేతలోకవ్యవహారవిరోధాత్ .నద్వితీయఃసర్వేషాం నిత్యత్వతుచ్ఛత్వయోరన్యతరప్రసంగాత్ . అతః కాలేసత్యసతివాక్రమస్తావద్దురపహ్నవః.

శ్లో॥ క్రమేణోపాధిభిర్యోగస్సాకల్యేనాంశతోపివా ।
కాలస్యనఘటేతేతిస్థిరవాదీకథంవదేత్ ॥
ప్రత్యక్షప్రతిరుద్ధశ్చక్షణభంగపరిగ్రహః ।
అపసిద్ధాంతమాదధ్యాన్మానమన్యదనిచ్ఛతః ॥
అథలోకాయతాంతస్స్థమనుమానంచమన్యసే ।
ఆగమోప్యవిసంవాదీ తదంతస్స్థాతుమర్హతి॥

యత్ర ప్రవృత్తిసామర్థ్యం న లోకాదుపలభ్యతే ।
అనుమీయేత తత్రాపి ప్రామాణ్యమవిశేషతః ॥

అస్త్వేవం, తస్య నియమోఽనశక్యః అస్మాదేవేదమనంతరమితి. తదేతన్నియతపూర్వత్వం హి నజాతే ర్జాతిమపేక్ష్య, ద్వయోరపి త్రైకాలికత్వాత్, నచ జాతే వ్యక్తిమపేక్ష్య, సర్వాసాం జాతీనాం పూర్వత్వేన కారణనియమాసిద్ధేః, జాత్యంతరాపేక్షయా కార్యత్వం న దృష్టమితి చేత్ కిమతః పూర్వమేతజ్జాతికార్యత్వమపి దృష్టం, ఏకవ్యక్తేశ్చ నియమో దుర్గ్రహః అననువృత్తేః, కృత్తికారోహిణ్యోరపి హ్యుదయభేదేష్వేవ వ్యాప్తిర్గృహ్యతే. ఏతేన వ్యక్తేర్జాత్యపేక్షయా వా వ్యక్త్యపేక్షయా వా పూర్వత్వనియమోఽపి ప్రత్యుక్త ఇతి. అయమప్యనుక్తోపాలంభః, ఏతద్ధర్మకాదేతద్ధర్మకముపజాతమితి జాత్యుపాధిక్రోడీకృతరూపేణ వ్యక్తిషు నియమసిద్ధేః, యథాదర్శనం చేయత్తానియమరహిత నిరుపాధి నిర్వ్యభిచారభూయోదర్శనబలేన వ్యాప్తిసిద్ధిశ్చానుమానే వక్ష్యతే, న చ సర్వస్మాత్తాదృశాత్తాదృశం సర్వమనియతం వా స్యాదితి శంకనీయం, తథా వ్యాప్తేరగ్రహణాత్, తద్విరుద్ధా చ తే ప్రార్థనా మోఘైవ, తృణారణిమణ్యాదిషు చ వహ్న్యద్యుత్పత్తౌ సామాన్యతో విశేషతశ్చ హేతుకార్యభావో మంతవ్యః, తత్ర కార్యవైజాత్యం న దృశ్యత ఇతి చేన్న, అనుపలబ్ధవైషమ్యాణామప్యాయుర్వేదాదిషు శక్తిభేదసిద్ధేరవాంతరవైజాత్యస్య స్వీకార్యత్వాదితి.

శ్లో॥ సాంఖ్యసౌగతచార్వాకైరన్యైశ్చైవముపప్లవాః । ప్రయుక్తాః ప్రతివక్తవ్యాః ప్రతిష్ఠితనయస్థితైః ॥ యదత్ర మాధ్యమికమతస్థైరుచ్యతే. పూర్వం సంబంధనియమే హేతుత్వే తుల్య ఏవ నౌ । హేతుతత్త్వబహిర్భూతసత్త్వాసత్త్వకథా వృథా ॥ ఇతి. తత్రోచ్యతే, ప్రాక్కాలనియతత్వేన కారణం ప్రమితం న వా। ఆద్యే తదేవ తత్సత్త్వమన్యథా నియమోఽపి న ॥ అన్యదపి యదుక్తం,

అంతర్భావితసత్త్వం చేత్కారణం తదసత్తతః । నాంతర్భావితసత్త్వం చేత్కారణం తదసత్తతః॥ ఇతి. అత్ర తదసత్తత ఇత్యత్ర స్థానే సదిదం తత ఇతి పాఠ్యం. విశేషణతయోపలక్షణతయా వా సత్తాసంబంధినా సత్త్వారోపశ్శక్యత ఇతి. సత్త్వం చ సదసద్వేతి వికల్ప్యానిష్టకల్పనే । అసత్త్వం సదసద్వేతి వికల్పోఽప్యుత్తరమూహ్యతాం ॥ స్వక్రియాదివిరోధశ్చ సూత్రప్రభృతిదుస్తరః । గురుశిష్యాదివాక్యానాం పరబోధార్థతా యతః ॥ తేభ్యశ్చైతన్యమిత్యాది వదతా గురుణా స్వయం । కిణ్వాదిభ్యః ప్రసిద్ధ్యంతీ మదశక్తిర్నిదర్శితా॥ ప్రత్య

శ్లో॥ కాదాచిత్కస్యకాలావధినియతికరంపూర్వసత్తాకారణంస్యాత్
భావోపష్టంభశూన్యోనఖలుతదవధింప్రాగభావోపికుర్యాత్ ।
కార్యంనిర్హేతుకంచేత్కథమివనభవేన్నిత్యతాతుచ్ఛతావా

త్కాల్లోకశబ్దోక్త్యా దధికంచతదాయతం। అభావ్యతభవత్వావైర్ః ప్రత్యక్ష
చార్థసాధకం ॥ అర్థకామౌపుమర్థౌచదృష్టోపాయైరుదీరితౌ । ప్రేయ
దూయసేచత్వం బిభేషిచతతస్తతః ॥ ఇష్టంప్రాప్తుమనిష్టంచ నివర్తయితుమ
ద్యతః । తత్సిద్ధ్యౌచరితార్థస్త్వంలోకవత్ కింనమన్యసే ॥ బుభుక్షురన్నమా
త్సేశ్వభక్ష్యాదిజహాసిచ । పరోక్త్యాప్రతిపద్యార్థం ప్రతిబ్రూషేజిగీషయా
తత్త్వావధారణార్థంవా వాదేకింనప్రవర్తసే। స్వయంవామానతర్కాభ్యాం
కింనకించిత్పరీక్షసే॥ ౩౬

ననుపరివేషాదిషునియతపూర్వసత్త్వంచిన్నదృశ్యతే,నచఘటాదిదృష్ట
తేన తదనుమేయం విపరివర్తస్య దుర్వారత్వాత్, అతోదృశ్యమానా అప్య
ధయః కేషుచిద్రసోత్పత్త్యా రూపాదివద్యదృచ్ఛాసిద్ధా ఇత్యత్రాహ కాదాచిత్క
స్యేతి.అయంభావః,యది పరివేషాదీనామపికాదాచిత్కత్వందృష్టంతత్రనిపుణ
నిరూపయతాందేశకాలాదృష్టవిశేషాదాతపాదికారణవిశేషస్సిద్ధః, తదనుప
భేపి సందిగ్ధపరివేషాది దృష్టాంతేన నాన్యత్రహేత్వభావశ్శక్యోనుమాతుం అ
శ్చితసాధ్యస్య దృష్టాంతత్వాయోగాత్, నిశ్చితసాధ్యవిపర్యయస్యపక్షతా
ద్యతిపాతాత్ నిశ్చితనిదర్శనాదనిశ్చితానుమానం యుక్తమేవ,నచ త్వద్వా
మాత్రేణ ఘటాదిషు సర్వలోకసమ్మతః కారణసద్భావస్సందిహ్యతే. ఏతేన
హేతుతోభావోత్పత్తిఃకంటకతైక్ష్ణ్యాదిదర్శనాదిత్యాదిచ ప్రత్యుక్తం. అస్తుహే
తునిరపేక్షోనియతకాలః ప్రాగభావ ఏవకార్యస్యపూర్వావధిః,సహిస్వభా
విరుద్ధతయాకార్యకాలమనశ్నువానస్తత్పూర్వఏవేతిసిద్ధం,అతః కిమన్యైరిత
త్రాహ భావోపష్టంభేతి. భావాంతరమభావఇతి స్థాపయిష్యతే. ఇహత్వపి
పక్షాంతరాన్వారోహస్సూచ్యతే.అయం భావః యదికార్యేణప్రాగభావప
కేవలోపేక్షణీయస్తద్వదేతేనాప్యనాదినాభావ్యం, అతః ప్రాగవధిస్సన్నపి
భావస్తత్తద్భావశేఖరిత ఏవస్వాత్మానమవధిత్వేన నియచ్ఛేదితి.నిత్యస్వభా
వత్ కాదాచిత్కస్వభావస్యాపిహేతునైరపేక్ష్యంస్యాదిత్యత్రాహ కార్యం
హేతుకంచేదితి. విషమం నిదర్శనమిత్యాకూతం. తదేవానిష్టప్రసంగేన వ్య

కాదాచిత్కస్వభావాద్యదిననియమనాదన్యథాతిప్రసంగాత్ ॥ ౩౩॥

శ్లో॥ నేత్రాదేర్దీపికాదేరివనియమయుతంతైజసత్వాదిసాధ్యే
రూపాదిగ్రాహకత్వంయదికరణతయాస్యాదసాధారణత్వం।

క్తికథమితి.నిరవధిత్వేగత్యంతరంనసంభవతీతిభావః. కార్యస్యనిర్హేతుకత్వం సతోఽసతోవేతివికల్పే పూర్వత్రనిత్యతా,అన్యత్రతుచ్ఛతాస్యాదితివిభాజ్యం. పూర్వావధివదుత్తరావధేరప్యసత్కల్పత్వాన్నిత్యత్వం,నహితతఃపరంనభవితవ్యమనేనేత్యపినియమోఽస్తి.ననుకాదాచిత్కత్వం స్వభావోనవా, ఆద్యేనిత్యస్వభావవన్నిరపేక్షఏవస్యాత్.ద్వితీయే కథమతత్స్వభావః కారణసహస్రేణాపితత్స్వభావతాంనేతుంశక్యః,స్వభావస్యచహేతుమత్త్వేనిర్హేతుకమితికించిన్నస్యాత్, అతోనిత్యస్వభావవన్నియతకాలస్వభావతాస్యాదితి శంకతే కాదాచిత్కేతి.కాదాచిత్కస్వభావత్వేపి హేత్వధీనతాం తతఏవ నిత్యస్వభావవైషమ్యంచాభిప్రేత్యాహ ననియమనాదితి. నహియతఃకుతశ్చిదనంతరమనేనభవితవ్యమితికాదాచిత్కత్వం,అనియమాదృష్టేః అస్మాదనంతరమేవేదమితికాలవిశేషవ్యవస్థాదృష్టేరిత్యర్థః. ఉక్తనియమానభ్యుపగమే సర్వత్రసర్వదా సర్వతఃకార్యంస్యాదితితర్కబాధంవ్యనక్తి అన్యథేతి.నహిధూమాదినాయదాకదాచిద్భవితవ్యమిత్యస్యకాదాచిత్కత్వంనియమ్యతే,తథాసతి గర్దభాదేరనంతరం తదుపలబ్ధిర్వా సామగ్ర్యనంతరమనుపలబ్ధిర్వాస్యాదితి॥౩౩॥ (కార్యకారణభావాదిసమర్థనం॥)

ప్రకృతస్యప్రకృత్యాదికారణవాదస్యప్రతిపక్షానిరస్తాః తత్ర దేహాదివదింద్రియాణామపిభౌతికత్వంవదతఃప్రతివక్తి నేత్రాదేరితి. నియమయుతం సావధారణం రూపాదిషుమధ్యేరసాద్యగ్రాహకత్వేన విశేషితమిత్యర్థః. చక్షుస్తైజసం రసాద్యగ్రాహకత్వేసతి రూపగ్రాహకద్రవ్యత్వాత్ దీపవదితి,ఏవంత్వగింద్రియంవాయవీయం స్పర్శాదిషుమధ్యేస్పర్శస్యైవగ్రాహకద్రవ్యత్వాత్ అంగసంగిసలిలశైత్యాభివ్యంజకవాయువత్,రసనస్యాప్యత్వేరసస్యైవేతి దన్తాన్తస్తోయదృష్టాంతః, ఘ్రాణస్యపార్థివత్వే గన్ధస్యైవేతి చందనకుంకుమాదిగన్ధాభివ్యఞ్జకనింబత్వగాదినిదర్శనం, శ్రోత్రస్యతునభస్త్వే శ్రోత్రంగుణాన్తరజాత్యా స్వగుణసజాతీయగుణగ్రాహకంబాహ్యేంద్రియత్వాత్ చక్షురాదివదితి, శబ్దోగుణాంతరజాత్యా సజాతీయగుణవతేంద్రియేణగృహ్యతే బహిరింద్రి

తత్సాహాయ్యంత్వసిద్ధంభవతిగమకతామాత్రమప్యంజనాదా

యవ్యవస్థాపకగుణత్వాద్రూపాదివత్,శబ్దోభూతేంద్రియగ్రాహ్యఇతివా,బహిరింద్రియవ్యవస్థాపకత్వాదిత్యేవహేతుః,తథాశ్రోత్రం భౌతికం బాహ్యేన్ద్రియత్వాత్ చక్షురాదివత్,ఆకాశ ఇంద్రియారంభకఃభూతత్వాత్ భూతాన్తరవదితి,శబ్దోపలబ్ధిర్వా భూతేంద్రియకరణికా బాహ్యేంద్రియవ్యవస్థాపకోపలబ్ధిత్వాత్ రూపోపలబ్ధివత్. తత్రాద్యేషుచతుర్ష్వనుమానేషుహేతువికల్పమనూద్యదూషయతి యదికరణతయేత్యాదిభిః. యస్మిన్సతికార్యంభవత్యేవతత్కరణంతచ్చసన్నికర్షవిశేషవిశిష్టతయేంద్రియాణాం.

నను, ఉద్విగ్నోహ్యన్ధకారేణకశ్చిదేవంబ్రవీత్యపి
కించక్షుషామమైతేన దృష్టందీపేనయన్మయా

ఇతిదీపాదిషుసాధకతమత్వంకశ్చిద్బ్రూయాత్, అతస్సపక్షవృత్తేర్హేతోఃకథమసాధారణత్వం.ఇత్థం,ఆలోకేనవినాపిజంతుభేదేషుచక్షుషోరూపాదిగ్రాహకత్వంసిద్ధం, అన్ధకారేచమనుష్యాదీనాంతత్త్వతోన్యథావా,అతఈదృశంప్రాధాన్యమపేక్ష్య ఇంద్రియేషుకరణత్వందీపాదిషుసహకారిత్వంచప్రఖ్యాతమనురుధ్య వికల్పప్రవృత్తేరవిరోధః.కోట్యంతరందూషయతి తత్సాహాయ్యంత్వసిద్ధమితి.కరణభూతేంద్రియాపేక్షయా తేషామేవ దీపాదివత్సహకారిత్వమనుపపన్నమిత్యర్థః.దీపాదీన్ప్రతి సహకారిత్వాన్నాసిద్ధిరితిచేత్తర్హిప్రమాతృప్రమేయయోరపితథాత్వాత్తత్సిద్ధిఃస్యాత్, తయోస్సతోరపికదాచిత్కార్యంనాస్తీతిచేత్,తావతాకరణత్వంమాభూత్,తత్సహకారిత్వంతుసిద్ధమేవ, దీపేచసతిభావపవేతినియమోనాస్తి,సంప్రయోగవిశేషసాహిత్యాత్స్యాదితిచేత్తర్హితయోరపితతస్స్యాదేవేత్యనైకాంత్యం.ఏతేనకరణత్వాదిఃకల్పానాదరేణరూపాదిబోధకద్రవ్యత్వమాత్రంహేతురిత్యపినిరస్తం, తద్వ్యనక్తి భవతీత్యాదినా.ఆదిశబ్దేనప్రమాత్రాది సంగ్రహః.అఞ్జనస్యశక్త్యే ప్రతిబంధకనివర్తకత్వమాత్రమితిచేన్న, అశక్త్యేగూఢనిధిదర్శనాదౌశక్త్యాధానేనసహకారిత్వదృష్టేః,శక్త్యాధానంహిసహకారీతిచేన్న,దీపాదావపితథాక్లృప్తిప్రసంగాత్,సత్త్వమేవహేతుత్వంతత్రదృష్టమితిచేదత్రాపితథాస్తు అవిశేషాత్.యేచతత్తదింద్రియదోషైరపిరూపాదిధీరస్తీతిమత్వా

శరీరయోగేసత్యేవ సాక్షాత్ప్రమితిసాధనం ఇతిలక్షయన్తి,

అత్రాహంకారికత్వం శ్రుతిపథనిపుణైర్ఘోషితం నైవ బాధ్యం॥ ౩౪॥

శ్లో॥ తన్మాత్రేష్విన్ద్రియాణి శ్రుతిరిహ న లయం వక్తి కింతు ప్రవేశం

తన్మతే తత్తద్దోషైరప్యనైకాంత్యం తేషాం తైజసత్వానభ్యుపగమాత్. దన్తాన్తస్థోయదృష్టాంతశ్చాయుక్తః, విషయసంస్కారస్య వ్యంజకత్వాయోగాత్, నహి గ్రస్యమానం కించిదసంస్కృత్య దన్తాన్తస్తోయస్యోపకారకత్వం, తావతా చ రసవ్యఞ్జకత్వే రసగంధాద్యుద్భవహేతోరగ్న్యాదేరపి కిం తన్న స్యాత్. వాయుశ్చ వేగేనాభిఘ్నన్ సూక్ష్మాన్ సలిలకణానన్తశ్శరీరం ప్రవేశయతి, శైత్యం తు తేషాం త్వగింద్రియప్రవేశవైషమ్యాద్విశదమనుభూయతే, తావతా స్పర్శవ్యంజకత్వే గంధోపహారకస్య తస్య తద్వ్యంజకత్వమపి కిం నేష్యతే, తథా చ ఘ్రాణపార్థివత్వానుమానం దుఃస్థమితి. ఏవం చతుర్ణాం భౌతికత్వాసిద్ధౌ తద్దృష్టాంతేన శ్రోత్రభౌతికత్వానుమానాన్యపి ఛిన్నమూలాని. ఆకాశ ఇంద్రియారంభక ఇతి చాయుక్తం, శ్రోత్రస్య త్వన్మతే తదారబ్ధత్వాభావాత్, భూతత్వాదితి చ ఘటాదిభిరనైకాంతికం. కిం చాత్ర లోకసిద్ధనయనబుద్బుదాదిపక్షీకారే రూపాదివిశేషైస్తేషాం పార్థివత్వసిద్ధేః కాలాత్యయాపదేశః. అనుమానతస్త్వింద్రియసిద్ధిరశక్యేతి వక్ష్యతే, సామాన్యతో దృష్టాదధిష్ఠానాదతిరిక్తేంద్రియసిద్ధావపి తదాహంకారికత్వం శ్రౌతమబాధ్యం, ఇంద్రియాణ్యహంకారవిశేషా ఇతి హైరణ్యగర్భోక్తిరపి తదాహంకారికత్వానుగుణా, అతః శ్రుతిసిద్ధపక్షీకారేపి బాధ ఏవ, ప్రతిప్రయోగాశ్చ, బాహ్యేంద్రియాణ్యభౌతికాని ఇంద్రియత్వాత్ మనోవత్, ప్రత్యేకపక్షీకారేణ వా చక్షురతైజసమిత్యాది, తావేవ హేతుదృష్టాంతౌ, పరస్పరం వా ఘ్రాణాదయో దృష్టాన్తాః, విపక్షే బాధకసదసద్భావశ్చ సమః, యత్కించిద్దృష్టాంతమాత్రానుసారేణ ప్రసంగస్య సులభత్వాదితి. పరోక్తానుమానానామాగమబాధమభిప్రేత్యాహ అత్రాహంకారికత్వమితి. శ్రుతిపథనిపుణైః మనుపరాశరపారాశర్యాదిభిః ఘోషితం బహుషు ప్రదేశేషు స్పష్టోక్తం నైవ బాధ్యమశక్తైరనుమానైరన్యపరైశ్చ వాక్యైరితి శేషః॥ ౩౪॥

నన్విన్ద్రియాణి తన్మాత్రేష్వితి శ్రుత్యా భౌతికత్వమమీషాం భాతీత్యత్రాహ తన్మాత్రేష్వితి. పూర్వాపరపర్యాయేష్వివ ఆకాశేంద్రియాదిపర్యాయయోర్లయో న పఠ్యతే, న చాత్రానుషఙ్గః కార్యః, సతి గత్యన్తరే ధ్యాహారవత్తస్యాప్యయోగాత్, అన్యథా ద్వితీయాదిషు సర్వేషు పర్యాయేష్వప్యనుషంగేణ భావ్యం, వైరూ

నో చేత్పృథ్వ్యాదివాక్యేష్వపిలయపదం వ్యోమ్ని చాక్షేషు చస్యాత్ ।
భూతైరాప్యాయితత్వాత్క్వచిదుపచరితా భౌతికత్వోక్తిరేషా
మన్నాప్తేజోమయత్వం శ్రుతిరపిహిమనఃప్రాణవాచామువాచ ॥ ౩౫ ॥

ప్యాయోగాత్, ఇంద్రియాణామాకాశప్రకృతిత్వంచ సర్వోపబృంహణవిరుద్ధం. అస్యాంచోపనిషది భూతాదేరాకాశ ఆకాశాద్వాయు రిత్యాది సృష్టిక్రమ ఉక్తః, షోడశవికారా ఇతి శ్రుతేశ్చాసామఞ్జస్యం స్యాత్ అతోవరమధికరణత్వోక్తిమాత్రానుసారాదాకాశస్యేంద్రియేషు తేషాంచాకాశారంభకతన్మాత్రేషు ప్రవేశవిశేషాభిధానమిత్యభిప్రాయేణాహ కింతు ప్రవేశమితి. అయంభావః, యద్యప్యాకాశస్యేంద్రియైః ప్రాగపి సంబంధః, తథాపి తత్తదింద్రియాప్యాయకభూతాంశానాం స్వకారణలయక్రమాత్ ఆకాశదశాపన్నత్వాత్తదానీ మింద్రియే ష్వాకాశస్యైవ సంసర్గః, అనంతరమాకాశే చ శబ్దతన్మాత్రావస్థే తానీంద్రియాణి శబ్దతన్మాత్రసంసర్గీణి భవన్తి, అతస్తన్మాత్రాంతరాణామపి తదవస్థాపత్త్యా తత్తదంశభేదవివక్షయా బహువచనోపపత్తిః, అతస్తన్మాత్రాణి భూతాదౌ లీయంత ఇత్యపి బహువచనం గతార్థం. అత్రైవం వ్యాఖ్యాతం, ఇన్ద్రియాప్యాయకభూతాంశానాం సర్వేషామాకాశతాపన్నత్వాదాకాశస్యైవ ఇంద్రియసంసర్గ ఆసీత్, పంచానామపి భూతానాం శబ్దతన్మాత్రాపన్నత్వాదింద్రియాణి శబ్దతన్మాత్రాంశభేదేషు సంసృష్టాన్యాసన్నితి. ఏవమనభ్యుపగమే వాక్యవైరూప్యదోషం వ్యనక్తి నో చేదితి. నను “శ్రోత్రం నభో ఘ్రాణముక్తం పృథివ్యాః” ఇత్యారభ్య “వాయ్వాత్మకం స్పర్శనమామనంతి” ఇత్యుచ్యతే “నభః శ్రోత్రం చ తన్మయం” ఇత్యాదిచ, అత ఆహంకారికత్వవాక్యం పరంపరయా నేయమిత్యత్రాహ భూతైరితి. తదిదం వ్యవస్థాపితం వేదార్థసంగ్రహే, భూతైస్త్వాప్యాయనం మహాభారత ఉచ్యత ఇతి. ఇమమేవ న్యాయం “అన్నమయం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాక్” ఇత్యాదిష్వపి యోజయితుమాహ అన్నాప్తేజోమయత్వమితి. న ఖలు హైతుకైరపి మనసః పార్థివత్వం కల్ప్యతే, వాయురూపస్య ప్రాణస్యాప్యత్వం, తస్మాదాప్యాయనపరత్వమేవ తత్ర వాచ్యం, ఏవమన్యత్రాపి. “అగ్నిర్వాగ్భూత్వాముఖం ప్రావిశత్ ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాక్షిణీ ప్రావిశదిత్యాదిషు తత్తద్దేవతాధిష్ఠానే తాత్పర్యం “అగ్నిం వాగప్యేతి” ఇత్యప్యయశ్రుతిశ్చాధిష్ఠాతృదేవతాంశాపక్రమణపరేత్యభాష్యత, ఓషధీర్లోమానీత్యాదినా అనపియద్భిర్లోమాదిభిస్స

॥ రూపాదిజ్ఞానసిద్ధ్యాయదికరణతయాకల్పనంధీంద్రియాణాం
తద్వద్గత్యాదికర్మణస్వపికరణతయాసంతుకర్మేంద్రియాణి।

పాతాత్ ॥ ౩౫॥ (ఇంద్రియాణామభౌతికత్వాహంకారికత్వే).

అధమనష్షష్ఠాన్యేవేంద్రియాణి, వాగాదిష్విన్ద్రియశబ్దోభాక్త ఇతివదతః
బందిపూర్వకేణప్రమాణేనప్రతిక్షిపతి రూపాదీతి.అయంభావః, యద్యాగ
ప్రధానీక్రియేత,తదా ఇన్ద్రియాణిదశైకంచేతివ్యవతిష్ఠేత, యదాతుక్రియా
ణపూర్వికేతివ్యాప్త్యా రూపాదేస్సుఖాదేశ్చోప లబ్ధిఃస్మృతిశ్చ క్రియాత్వా
రణపూర్వికేతికల్ప్యేత, తదావచనాదానాదిక్రియాపితత్పూర్వికాకల్ప్యే
త్.అధతావతాధిష్ఠానాతిరిక్తం నసిధ్యతీతి మన్యసే,జ్ఞానేంద్రియేష్వపి తథై
లోకాదిభిరధిష్ఠానైశ్చ సిద్ధసాధ్యతా,గోళకాదిసద్భావేపికదాచిత్ కార్యం
యతఇత్యతిరిక్తసిద్ధిరితిచేత్ సమంవాగాదావపి,సామగ్రీవైకల్యాత్ ప్రతి
థకాచ్చతత్రతథేతిచేత్ చక్షురాదావపితథైవ, సత్యప్యాలోకాదౌదోషా
నేపిగోళకాదితఃకదాచిత్కార్యంనజాయతఇతిచేత్తదపి సమం, దోష
స్త్వస్తత్రేతిచేత్ అన్యత్రాప్యేవమస్తు,జ్వాలాఘూర్ణితబీజన్యాయేన విశేషాద
నేపిదోషస్యకల్ప్యత్వాత్, కల్పితేపిహ్యతీన్ద్రియే తదానీంతద్భ్రంశహేతు
స్తత్రదోషస్త్వయాప్యంగీకార్యఃఅన్యధా కధంకర్మేంద్రియక్లృప్తేరన్యధా

ః.ననుచయదిచక్షుర్గోళకపవేంద్రియం,కధంతర్హిదూరస్థం వ్యవహితం
నప్రకాశయతి,ఇత్థం,యధాయస్కాంతాదేరవ్యవహితానతివిప్రకృష్టాకర్ష
త్వంతథేహప్రకాశకత్వం,అభిముఖ్యవిశేషపవచబాహ్యైరుక్తస్సంబంధోస్తు న
యస్కాంతాదివదాభిముఖ్యాభావేపిదర్పణాదిభిః స్వముఖాదేఃపశ్చాద్భాగ
ర్ణనాంచదర్శనంకథంస్యాత్ , భవతోవాకథం,చాక్షుషస్యతేజసఃప్రతిలోమ
త్త్యేతిచేత్ ,సాకుడ్యపాషాణాదౌకథంనజాయతే,మణిసలిలదర్పణాదిషుచక
భవతి,అపర్యనుయోజ్యతత్తద్వస్తుస్వభావవిశేషాదితిచేత్ ,అస్తుతర్హిసప
సన్నిధివిశేషసామర్థ్యాదనభిముఖవస్తునిదర్శనస్యహేతుః.ద్రవ్యాంతరకల్ప
ద్వారంసిద్ధద్రవ్యసామర్థ్యవిశేషస్యప్రతిఫలనాదౌసమ్మంతవ్యస్యకార్యాంతర
రాజనామాత్రం.అతోధీంద్రియాణాంకల్ప్యత్వేకర్మేంద్రియాణామపిక్లృప్తిరని

ర్యా, అన్యధాసిద్ధిశంకాపరిహారౌచసమావితి.తదేతత్సర్వమభిప్రేత్యాహ క

కర్మజ్ఞానాక్షహేతోస్సమపరిహరణాద్యన్యథాసిద్ధిశంకా
తస్మాదేకాదశాక్షాణ్యపి నిగమవిదో మన్వతే న్యాయపూర్వం॥ ౩౬॥

శ్లో॥ సాంఖ్యైస్త్రేధోక్తమంతఃకరణమిహ మనోబుద్ధ్యహంకారభేదా
చ్చిత్తం చాన్యే చతుర్థం విదురుభయమసత్తాదృశశ్రుత్యభావాత్।

ర్మేతి. త్యజ్యతాం తర్హి వర్గద్వయమితి చార్వాకోత్థానం ప్రతిరుణద్ధి తస్మాదితి. అతీంద్రియేంద్రియకల్ప్యత్వాసంభవాదప్రాప్తేచ శాస్త్రస్యార్థవత్త్వాదితి భావః. నిగమవిద ఇత్యనేన శ్రుతిస్మృత్యనువిధానసూచనం. "ఏకాదశేంద్రియాణి" ఇత్యాదేర్నహి కశ్చిద్బాధో దృశ్యతే, న చ కణభక్షాక్షపాదాద్యనుసారేణ షట్కావచ్ఛిన్నేంద్రియలక్షణక్లృప్తిర్యుక్తా, యథాహుః,

సిద్ధానుగమమాత్రం హి కర్తుం యుక్తం పరీక్షకైః
న సర్వలోకసిద్ధస్య లక్షణేన నివర్తనమితి॥

వక్ష్యతే చానువృత్తం తల్లక్షణం సాత్త్వికాహంకారోపాత్తత్వం, న చ కర్మేంద్రియాణాం తన్త్రాన్తరసిద్ధం రాజసత్వమనుమంతవ్యం, శబ్దప్రమాణకే యథా శబ్దం వ్యవస్థాపనాత్, సాంఖ్యైరప్యత్ర శాస్త్రమేవానుసృతం

సాత్త్వికఏకాదశకః ప్రవర్తతే వైకృతాదహంకారాత్ ఇతి.

సాధితం చ సప్తగత్యధికరణసిద్ధాంతే హస్తాదీనామపి తాదృశమింద్రియత్వం, న్యాయపూర్వం, క్రియాకరణపూర్వికేతి వ్యాప్త్యనుసారేణ తత్తత్కరణమాత్రానుమానేపి అలౌకికవిశేషప్రతిపత్తిశ్శాస్త్రత ఏవేతి భావః. ఏవం చ శాస్త్రయోన్యత్వాధికరణే భాష్యం అతీంద్రియేర్థే శాస్త్రమేవ ప్రమాణమితి. చంద్రబింబపరభాగాదిషు వ్యవధానవిప్రకర్షాదిభిరస్మదాదీంద్రియగ్రహణానర్హేషు నానుమానం, తస్య పక్షాశ్రయ హేతుధర్మవ్యాపకాన్వయమాత్రాతిరిక్తేషు ప్రవృత్త్యయోగాత్. సాధ్యసామాన్యస్య తు వివక్షితవిశేషవిరుద్ధవ్యాప్తత్వేన తదాకర్షకత్వాయోగాత్, అతోతీంద్రియధర్మకల్పనాద్వారం దృష్టేషు కేషుచిద్వైషమ్యమాత్రస్స్వీకార ఇతి తాత్పర్యం॥ ౩౬॥ (ఏకాదశేంద్రియసిద్ధిః.)

ఉక్తేష్విన్ద్రియేషు ఏకమేవాంతఃకరణమితి తత్త్వం, సాంఖ్యాస్త్వాహుః కరణం త్రయోదశవిధమితి.

అన్తఃకరణం త్రివిధం దశధా బాహ్యం త్రయస్య విషయాఖ్యమితి.

అన్యేతు చిత్తాఖ్యమప్యంతఃకరణమన్యదాహుః తదనుభాషతే సాంఖ్యైరితి. తదిదం మతద్వయం నిష్ప్రమాణకమిత్యాహ ఉభయమసదితి. కథమిత్యత్ర

తత్తత్త్వోక్తిమాత్రంనహికరణభిదామాహ క్ల్ప్తిస్తుగుర్వీ
బుద్ధ్యాద్యాఖ్యానిరూఢాక్వచిదిహమనసోవృత్తివైచిత్ర్యమాత్రాత్ ॥ ౩౭॥

శుత్యాకల్పనయావాతత్సిద్ధిరితివికల్పే ప్రథమస్యాసిద్ధిమాహ తాదృశేతి. నను తాన్యపి త్రీణి సుబాలోపనిషదిపృథివ్యాదితత్త్వపఙ్క్తౌ మనసోనంతరంపర్యంత ఇత్యత్రాహ తత్తదితి. అయంభావః నహితత్త్వపఙ్క్తౌపాఠమాత్రాన్మనస్సహ పాఠమాత్రాద్వాకరణత్వం సిద్ధ్యేత్ తథాసత్యవ్యక్తాదీనామపి తత్ప్రసంగా దితి. ద్వితీయందూషయతి క్ల్ప్తిరితి.ఏకస్యైవహి మనసఃస్మృత్యనుభవభేదేనవా సంకల్పవికల్పభేదేనవావృత్తిభేదమన్యేప్యాహుః, శ్రూయతేచకామస్సంకల్ప ఇత్యాదావేతత్సర్వంమనఏవేతి. అత్రాయుష్మత్తమిత్యాదివత్సామానాధికర ణ్యం, పురుషధర్మాఏవహివస్తుతః కామాదయోధ్యవసాయాదయశ్చ, తదిహ పురుషబుద్ధిభేదనియతసామగ్రీభేదవ్యవస్థితంవృత్తిభేదమాత్రం న కరణభేదకల్ప కమితిభావః. ననుచక్షుశ్చద్రష్టవ్యంచనారాయణ ఇత్యాదినాపంచజ్ఞానేంద్రి యాణ్యుక్త్వా మనశ్చమంతవ్యంచ నారాయణఃబుద్ధిశ్చబోద్ధవ్యంచనారాయణః అహంకారోహంకర్తవ్యంచ నారాయణః చిత్తంచచేతవ్యంచనారాయణ ఇ త్యామ్నాతం.అనంతరంచైవం కర్మేంద్రియాణ్యధీతాని,అతః కరణగణమధ్యపా ఠాదగ్నిప్రాయనయేనబుద్ధ్యాదీన్యపికరణానిస్యురిత్యత్రాహ బుద్ధ్యాద్యాఖ్యేతి. తథాచ భాష్యం,అధ్యవసాయాభిమానచిన్తావృత్తిభేదాన్మన ఏవబుద్ధ్యహంకా రచిత్తశబ్దైర్వ్యపదిశ్యతఇతి, అతస్తత్త్వవర్గమధ్యే మనోనంతరంబుద్ధ్యాది చిత్తాన్తపాఠోపిమనసఏవహి వృత్తిభేదవిశిష్టస్యేతి నేతుంశక్యం,నచచిత్తంనామ తత్త్వాంతరంసృష్టిప్రళయప్రకరణేషుపఠ్యతే. అయమేవత్వహంకారఉత్కృష్టజ నావమానహేతురిత్యాది ప్రథమసూత్రభాష్యమహమర్థహేయత్వనిరాసపర తయాన్యార్థం అన్వారుహ్యోప్యుపపత్తేః. అనుగ్రాహకత్వమాత్రేణపరంపర యావాగర్థహేతుత్వోక్తేరనిరోధాదితి. ॥౩౭॥ (అంతఃకరణవైవిధ్యభంగః.)

నన్వేవంబాహ్యకరణభేదోప్యపోహితుంశక్యః మనోవదేకస్యవృత్తిభే దాత్పృథక్కార్యవ్యపదేశోపపత్తేః, ఆహుశ్చబాహ్యైకదేశినఃఏకైకదేహే ష్వేకమేవేంద్రియం,ప్రదేశభేదైస్తురూపాదిప్రకాశనశక్తినియమః, షడాయత నాగమోపితథైవస్థాప్యః,స్వరూపభేదప్రయోజనాభావాత్.

“కల్ప్యతేశక్తిభేదశ్చేచ్ఛక్తిరేవేంద్రియంభవేత్”

శ్లో॥ ఏకంతత్తత్ప్రదేశప్రతినియతతయాశక్తిభేదంప్రపన్నం
దేహవ్యాపీంద్రియంచేత్ప్రథమమిహభవేదాగమేనైవబాధః।
నోచేత్స్యాద్దేహభేదప్రతినియతతయాసర్వజంతోస్తదేకం
భేదామ్నానాదక్ౢప్తేరపినచభజతేదేహఏవేంద్రియత్వం॥ ౩౮

ఇతిచాయుక్తం,ధర్మికల్పనాతోవరంహిధర్మకల్పనం, ప్రదేశానామే
తత్తత్కారణత్వోపపత్తౌప్రదేశిక్ౢప్తిరనర్థికేతిచేన్న, దేహవ్యాపినఃస్పర్శనస్యో
భయసమ్మతేః, తస్యచకరతలప్రకోష్ఠాస్యనేత్రాదిషు స్పర్శగ్రహణశక్తివై
మ్యదృష్టేః.అతశ్చైకస్యైవసర్వత్రదేహేస్పర్శనత్వంతత్రతత్రచక్షురాదిత్వ
చేతి తదేతదాహ ఏకమితి.కిమేకేంద్రియస్యశ్రుతస్యకల్పితస్యవాశక్తిభేదవ్య
స్థాపనమితి వికల్పమభిప్రేత్యాద్యందూషయతి ప్రథమమితి.బాధస్యదూషణాం
రాడాఢ్యసూచనాయప్రాథమ్యోక్తిః. ఆగమేనైవ ధర్మిగ్రాహకేణైవేత
ర్థః. గౌరవదోషశ్చక్ౢప్తిపక్షేవక్తవ్యః నాస్మత్పక్షఇతిచాభిప్రేతం. ఇంద్రి
క్ౢప్తిఃప్రాగేవనిరస్తా అత్రతదేకత్వక్ౢప్తావతిప్రసంగమాహ నోచేదితి. యథై
మేవాకాశంతత్తత్పురుషాదృష్టోపార్జితకర్ణశష్కుల్యవచ్ఛేదభేదైః ప్రతి
రుషంవ్యవస్థితోపకారకమితివైశేషికాదిభిఃకల్ప్యతే, తథాత్వయాప్యేకమే
ంద్రియంతత్తద్భోగాయతనభేదనియతశక్తికంసర్వోపకారకంకల్ప్యమితిభావః.
నైవమస్త్వితివాచ్యం,అపసిద్ధాంతాత్ .ననుచనానాదేహమధ్యేషువసతఃకథ
కత్వమితిచేత్ చక్షుర్గోళకాద్యవచ్ఛిన్నానామింద్రియప్రదేశభేదానాంకథ
నకథంచిదితిచేత్తర్హిఅనేకేంద్రియవాదః,పుంజైకత్వమస్త్వితిచేత్ కిమతః,
హకాంశానాంమిథోవిభక్తత్వాత్ ,

నచతత్రాతదన్యస్యనచతస్యతతోన్యతా
సత్త్వాద్వ్యైజైనవద్వాచ్యాసర్వమానవిరోధతః.

స్పర్శనస్యపుంజస్య భాగాశ్చక్షురాదయఇత్యప్యసత్ ,నియామకా
వాత్ , అత్రావయవిసామాన్యసాదృశ్యాపోహాదిభిరైక్యకల్పనే అపసిద్ధాంత
తిప్రసంగౌ,దేహాతిరిక్తేంద్రియకల్పనంచాస్మిన్పక్షేఅపార్థం,నహ్యత్రదృష్టః
నిరదృష్టకల్పనావా,కుతస్తద్గౌరవం,అతిరిక్తేంద్రియకల్పనేపిదేహావయవానా
యతోపకారకత్వమిష్యతే.అస్తుతర్హ్యయమేవపక్షఇత్యత్రాహ భేదామ్నా
దితి. అయంభావఃభౌతికాద్దేహాత్ , ఇంద్రియాణాంసాత్వికాహంకారోపా

శ్లో॥ సూక్ష్మాణ్యేకాదశాక్షాణ్యపి నయది కథం దేహతో నిష్క్రమాది
శ్చిత్తాణుత్వే తు సర్వేన్ద్రియ సముదయనే ధీక్రమో హ్యస్తమానః।

నకత్వేన భేదామ్నానాత్ క్లృప్తిప్రసఙ్గాభావాత్ బాధాచ్చ ముధాత్ర లఘుప క్లృప్తిరితి॥ ౩౮॥ (ఏకేన్ద్రియవాదభఙ్గః)

యదేతేష్విన్ద్రియేషు మనసః కైశ్చిన్నిత్యత్వముక్తం తత్ ఇన్ద్రియోత్పత్తిశ్రుత్యైవ నిరస్తం, ప్రకృత్యేకదేశపరిణతిర్మన ఇతి సిద్ధే విభుత్వానుమానాని చ బాధితాని. యత్తు మనో విభు సర్వదా స్పర్శరహితద్రవ్యత్వాత్, జ్ఞానాసమవాయిసంయోగాధారత్వాత్, నిత్యత్వే సతి ద్రవ్యానారమ్భకద్రవ్యత్వాత్, ఆత్మాదివదిత్యాది, తదేతత్సర్వమాత్మాణుత్వవాదినం ప్రతి న శోభతే, జ్ఞానాసమవాయిసంయోగాధారత్వం చాత్మమనసోరసిద్ధం జ్ఞాననిత్యత్వస్య సాధయిష్యమాణత్వాత్, నిత్యత్వే సతి ద్రవ్యానారమ్భకద్రవ్యత్వాదిత్యేతచ్చోత్పత్తిశ్రుత్యాపహృతవిశేషణం, ద్రవ్యానారమ్భకత్వం చ భవతామవయవ్యనారమ్భకత్వం, తచ్చాస్మాకమణుష్వపి విద్యతే. యదపి సర్వదా విశేషగుణశూన్యద్రవ్యత్వాత్ కాలవదితి, అసిద్ధమిదం ఔపనిషదానాం త్రిగుణద్రవ్యే మనసి సత్త్వాదివిశేషగుణసమ్మతేః, దూరస్థస్మృత్యా మనో విభుత్వం కల్ప్యమితి చేన్న, అనుభవసంస్కారప్రత్యాసత్త్యైవ తదుపపత్తేః, ఏవమన్యదపి. తదిహైకాదశానామణవశ్చేతి సూత్రాభిప్రేతమవిభుత్వమాతిష్ఠతే సూక్ష్మాణీతి. విపక్షే బాధం వదన్నేవాత్ర ప్రమాణమాహ నయదీతి. పరోక్తానుమానానాం చ విపక్షే దణ్డశ్చ నాస్తి, సర్వత్ర కార్యోపలబ్ధేరిన్ద్రియాన్తరాణామివ సఞ్చారాదప్యుపపత్తేః, "తముత్క్రామన్తం" "శరీరం యదవాప్నోతి" ఇతి శ్రుతిస్మృతిసంవాదాచ్చ. ఆదిశబ్దేన దేహాన్తరావాప్తిగత్యాగతిసఙ్గ్రహః. న చైతేషాం జీవవదణుత్వం విశేషతో దృశ్యతే, తథా సతి శ్రోత్రాదీనామనేకాధిష్ఠానవర్తిత్వం స్పర్శనరసనయోశ్చ పృథుప్రదేశవ్యాపిత్వం న స్యాత్, సిద్ధేప్యణుత్వే వికాసశక్త్యా వృత్తివిశేషద్వారాప్యాయకప్రచయాద్వా పృథుత్వమఙ్గీకార్యం. అన్యథా పిపీలికాదిశరీరస్థస్య స్పర్శనస్య గజాదిశరీరప్రవేశే తాదృశపృథుత్వాసిద్ధిప్రసఙ్గాత్, గజాదిభ్యః కీటాదిశరీరప్రవేశే తు తాదృశస్య సఙ్కోచః, మనసస్తు పరమాణుత్వేపి సద్వారకవిషయసమ్బన్ధసిద్ధేరవిరోధః. తత్ర యుగపజ్జ్ఞానానుత్పత్తిర్మనసో లిఙ్గమితి పరోక్తం మనోవిభుత్వవాదప్రతిషేధోపయోగాదనుమన్యతే చిత్తాణుత్వే త్వితి. అయం భావః వ్యాసఙ్గదశాయాం సమగ్రైరపి బాహ్యేం

వృత్త్యాత్వక్ష్యాదేర్దవీయః ప్రమితిజనకతా వృత్తిరాప్యాయనార్థైః
భూతైర్జాతప్రసర్పః శ్రుతిమితమపి చానంత్యమేషాం స్వకార్యైః ॥ ౩౯ ॥

ద్రియైర్యుగపజ్జ్ఞానాని నోత్పద్యన్తే, దీర్ఘశష్కులీభక్షణాదిషు చ వ్యాసం
గదృష్టాం తేన ధీక్రమోఽనుమేయః, క్రమభావికారణాంతరసాపేక్షో హ్యసౌ, న చా
దృష్టభేదోఽపేక్ష్యః, తస్యాదృష్టోపహారేణ చరితార్థత్వాత్, అన్యథాతిప్రసంగా
త్, ప్రతిబంధకాభావే హ్యదృష్టోపనీతదృష్టసామగ్ర్యా హి కార్యసిద్ధిర్నియతా, తది
హ కారణాంతరం, యది విభు స్యాత్ యుగపదనేకేంద్రియసంబంధితయా యుగప
త్పృథగ్విషయజ్ఞానోత్పత్తిప్రసంగః, ఏవం దేహపరిమాణత్వేఽపి, న చ మనసస్తతో
పి సూక్ష్మమధ్యమపరిమాణత్వే ప్రమాణమస్తి. విభునోఽపి మనసః కేనచిచ్ఛరీరావ
యవేనావచ్ఛిన్నతయైవ కార్యకరత్వమితి చేన్న, తస్య నిష్కంపత్వేన్యత్ర కార్యా
భావప్రసంగాత్, సంచారిత్వే తు తాదృశవేగవతస్తస్య దేహాతిరిక్తత్వమణుత్వం
చ సాధీయః, కిమంతర్గడునా వ్యాపకేన మనసా. యస్తు సర్వేషాం దేహావయవా
నాం యథాసంభవమవచ్ఛేదకత్వం బ్రూయాత్, తస్య ప్రాగుక్తప్రసంగానతివృ
త్తిః అతిగౌరవం చ. యద్యేవమింద్రియాణి దేహాన్తస్థాని, తథా కథం చక్షుశ్శ్రో
త్రయోర్దూరస్థగ్రాహకత్వమిత్యత్రాహ వృత్త్యేతి. వృత్తిద్వారాసంబంధాదిత్య
ర్థః. నను వృత్తిర్యది స్వరూపం దేహపరిచ్ఛిన్నత్వాన్న దూరస్థే వృత్తిః ధర్మోఽపి న
ధర్మిణమతివర్తేతేత్యత్రాహ వృత్తిరితి. భూతైః సహేతి వాచారైః పశ్యంతీతి వ
ద్వాయోజ్యం. యద్యప్యప్రాప్యకారిత్వం హైతుకగత్యాహంతాత్కారేణ వక్తుం
శక్యం, తథాపి దివీవ చక్షురాతతమిత్యాద్యాగమికవ్యవహారస్వారస్యబాధాభా
వాద్వృత్తిద్వారా ప్రాప్త్యుక్తిః. నయనరశ్మిగతితత్ప్రతిఘాతాదికం చ భాష్యోక్తం.
నను ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టానీంద్రియాణి ప్రక్రమ్య. "సర్వ ఏవానంతాః" ఇతి శ్రుత్యా
సర్వేషామింద్రియాణాం విభుత్వం గ్రాహ్యమిత్యత్రాహ శ్రుతిమితమితి. యథో
క్తం భాష్యే హృదయస్థానాం చేంద్రియాణాం తత్తన్నాడీభేదైస్తత్తత్ప్రదేశవిశే
షప్రసర్పాత్ తత్ర తత్ర కార్యకరత్వం చావధాతవ్యం, అత్ర సర్వే ప్రాణా అనన్తా ఇ
మంతీతి శ్రుతేస్సంకోచకాభావాత్ మనష్షష్ఠానీత్యాదేశ్చ న్యూనసంఖ్యావ్యవచ్ఛే
దమాత్రేణాప్యుపపత్తేః కర్మేంద్రియాణాం ప్రతిశరీరముత్పత్తివినాశం వ్యష్టిసమష్టి
భావరాహిత్యం చ వదంతః ప్రత్యుక్తాః ॥ ౩౯ ॥ (ఇంద్రియాణాం సూక్ష్మత్వం)

యదుక్తం వృత్త్యాత్వక్ష్యాదేః దర్వీయః ప్రమితిజనకతేతి, తత్ర బాహ్యైరేవము

శ్లో॥ ప్రాప్యగ్రాహీంద్రియత్వాద్విమతమితరవత్ప్రాప్తిరుక్తప్రకారా

చ్యతే వృత్తిప్రసరణేక్రమయౌగపద్యవికల్పాయోగాద్దూరస్థవిషయా ప్రాప్తి
నర్భవతీతి, అతోయద్రూపగ్రాహకంయచ్ఛబ్దగ్రాహకమింద్రియంతదప్రాప్య
గ్రాహి యథా మనఇతి, తత్రతావత్ ప్రత్యనుమానమాహ ప్రాప్యేతి.ననుగృహ్య
మాణస్యవర్తమానక్షణస్య పూర్వక్షణవర్తీంద్రియసంబంధాయోగాదింద్రియా
న్తరాణామప్య సంబంధగ్రాహకతయాసాధ్యవికలోదృష్టాంతః, మైవంక్షణభం
గకుసృతేః ప్రాగేవనిరాసాత్,

అతిప్రసంగోసంబంధగ్రహణేస్యాత్సమంత్విదం।
సంబంధగ్రహణేపీతినసద్యోగ్యాన్వితగ్రహాత్॥
గృహీతస్యేష్యతేకశ్చిత్సంబంధోవ్యభిచారతః।
నసంబంధస్యసర్వస్యగ్రహణంవ్యభిచారతః॥

నాత్రకర్మేంద్రియైరనైకాంత్యం, యథాస్వంవ్యాపారేణస్పృష్టగ్రా
హిశబ్దేనవివక్షితత్వాత్, తస్యచసర్వత్రప్రాప్తవిషయత్వాత్, నచమనసా, త
స్యాపిబాహ్యేంద్రియద్వారాబహిర్విషయప్రాప్తేః, యద్వాబాహ్యజ్ఞానేంద్రి
యత్వాదితిమనఃకర్మేంద్రియవ్యవచ్ఛేదః. నన్వున్మిషితమాత్రం చక్షుశ్చంద్రంగ
మయతి, నచైకస్మిన్క్షణేతావాన్దేశోవృత్త్యాలంఘయితుంక్షమః, క్రమేతుప్ర
తిపరమాణ్వవచ్ఛేదంవిలంబ్యగమనాత్ ప్రతీతిరపివిలంబేత, దూరాసన్నగ్రహణ
కాలతారతమ్యంచస్యాత్, మైవంఉదయత్యేవసవితరిసకలదిగ్వ్యాపిన్యాంప్రభా
యామివ ఇంద్రియవృత్తేస్తాదృశవేగాతిశయస్యావిస్మయనీయతయాపద్మపత్రశ
తవేధనీత్యా యౌగపద్యాభిమానోపపత్తేః. ననుసిద్ధేగమనేయౌగపద్యాభిమాన
క్లృప్తిః నాత్రతత్సిద్ధ్యతీతిచేన్న, స్వాభ్యుపగతసామ్యాత్,బుద్ధిసన్తతేశ్శరీరాన్త
రగమనం దీపాలోకాదిగమనంచదృష్టంకల్ప్యంవా,నాద్యః, త్వయాప్యనభ్యుపగ
మాత్. ద్వితీయేతు తథేహాపికింనస్యాత్. నదేహాంతరాదౌగతిఃప్రాప్తిర్వా,
కింతుతత్రతత్రదేశకాలవైరన్తర్యేణోత్పత్తిమాత్రమితిచేత్తథేహాపిత్వయాకల్ప్య
తాంఅవిశేషాత్.ననుప్రాప్తిః కల్ప్యా,తదభావస్త్వనుపలంభమాత్రేణసిద్ధ్యతీతి
చేన్న, యోగ్యానుపలబ్ధేరభావాత్, అతీంద్రియస్యహిప్రాప్తిరపితథైవ, అతో
నాత్రబాధశంకా.ననుదూరస్థత్వాద్విషయేంద్రియయోఃప్రాప్తిర్బాధితేత్యత్రా
హ ప్రాప్తిరితి.వృత్తిద్వారేతి శేషః,ఉక్తప్రకారేతిపునరనువచనంవాద్యన్తరోక్త

వృత్తిం ధృష్టైర్నిరుద్ధైర్విరళపటనయాదంబుకాచాదిరచ్ఛః।
నోచేద్గృహ్యేత యోగ్యం సమమిహ నిఖిలం నిష్ఫలే ఛాదకాదౌ

ప్రాప్తిప్రకారనిరాసార్థం. అథాపి క్వచిద్వ్యవహితగ్రహణదర్శనాత్ ప్రమాణతస్తర్కతశ్చ బాధః స్యాదిత్యత్రాహ వృత్తిమితి. అచ్ఛః ఆలోకాద్యనుప్రవేశానుగుణసన్నివేశవానిత్యర్థః. దృశ్యతే హ్యనావిలసలిలమూలప్రవిష్టస్సూర్యాలోకః తత్రత్యం చ తత్ప్రతిఫలనదీప్తం శిలావిశేషాది, యథావత్ప్రసరమత్యన్తనిరోధం చ పరిహర్తుం విరళపటనిదర్శనం. అత ఏవ హి తత్రావిశదప్రతిభాసః. సరన్ధ్రత్వే స్ఫటికాదిషు సలిలగళనాదిప్రసక్తిః స్యాదితి చేన్న, ఆలోకప్రవేశవత్సు సర్వేషు సలిలప్రవేశస్య త్వయా దుర్వచత్వాత్, అచ్ఛిద్రపరువకసంపుటస్థగితకర్పూరకస్తూరికాదిగన్ధనిస్సరణన్యాయాచ్చ ద్రవ్యవిశేషప్రవేశానుగుణసన్నివేశవత్త్వం కాచాదేరంగీకార్యం, అప్రాప్యగ్రహణేऽపి పిహితకుడ్యాదివ్యవహితం న గ్రాహ్యం, కాచాదివ్యవహితం తు గ్రాహ్యమితి వస్తుస్వభావవైచిత్ర్యం త్వయాపి స్వీకృతం.

నీరన్ధ్రేప్యంబుకాచాదౌ దృక్ప్రభాదేః ప్రవేశనం।
వస్తుస్వభావవైచిత్ర్యాదితి కేచిత్ప్రచక్షతే॥

సర్వత్ర స్వరూపయోగ్యత్వాయోగ్యత్వాభ్యామేవ గ్రహణాగ్రహణే, తత్ర చ్ఛాదకతదభావౌ నిరర్థకావితి వదతాం బాధకం స్వోక్తానుమానస్య విపక్షే బాధకం అయస్కాన్తనిదర్శనేऽపి చ్ఛాదకనైష్ఫల్యాతిప్రసంగమభిప్రేత్యాహ నోచేదితి. ఇహ యోగ్యం నిఖిలం సర్వస్మిన్ జగతి స్వరూపయోగ్యం సర్వం సమం గృహ్యేత అవిశేషాద్యుగపదేవేత్యర్థః. ఆదిశబ్దేన అతిదూరత్వకాలవిప్రకర్షాదికం దృష్టాన్తతయా గృహ్ణాతి. ఛాదకాభావః స్వరూపతస్సహకారీ న తు ప్రాప్తివిరోధిప్రత్యనీకతయేతి చేన్న, ఆలోకాదిప్రాప్తివిరోధిచ్ఛత్రాదిన్యాయస్యాత్రానపాయాత్, న చ యత్ర క్వచిచ్ఛాదకాభావస్సహకుర్యాత్, అతిప్రసంగాత్, కిన్తు నయనార్జవదేశే, అయం చ నియమః ప్రాప్తివిరోధినివృత్తిరూపతయేతి యుక్తముత్పశ్య. రూపగ్రహణసామగ్ర్యామేవ ప్రదీపాదిచ్ఛాదకం ప్రభాప్రతిఘాతార్థం దృష్టం, ఉన్మీలితనిమీలితచక్షుషః పిఠరకావృతదీపప్రభాన్యాయేన పూర్వప్రసృతనయనప్రభాయా వినాశాదతిక్రమాద్వా గ్రాహ్యగ్రహణాభావః, అత్ర గృహీతచ్ఛన్నమపి గృహ్యేతేతి ప్రసంగారూఢం, తదాహ సమమితి పూర్వమివేత్యర్థః. తచ్చ తత్క్షణభంగేన యోగ్యాయోగ్యభేదకల్పనయా పరిజిహీర్షతః సర్వలోకప్రసిద్ధ్యనుసారిణా

స్థైర్యేతద్యోగ్యభావోనహిగళతిసమానన్తతిస్త్వన్మతేపి॥ ౮౦

స్వమతేనోత్తరమాహ స్థైర్యఇతి. అయంభావః ఛాదనదశాయాంపూర్వగృహీతస్యస్వరూపయోగ్యత్వంస్థితంనష్టంవా, ఆద్యేకథంనగృహ్యేత, ప్రాప్తేరప్రయోజకత్వాత్. ద్వితీయేనాశకంనదృష్టం, ఛాదకమేవస్వరూపయోగ్యతానాశకమితిచేన్న, అవ్యవహితదేశస్థైరప్యగ్రహప్రసంగాత్, యంప్రతివ్యవధిస్తంప్రతియోగ్యతానష్టేతిచేత్, ఛాదకాపగమేప్యగ్రహప్రసంగాత్, తదపగమాత్పునరుత్పద్యతఇతిచేత్, హన్త అదృశ్యమానానన్తోత్పత్తినాశకల్పనాత్ ప్రతిపురుషనియతానన్తయోగ్యతాభేదకల్పనాచ్చ, వరంప్రదీపప్రభాన్యాయేనప్రాప్తివిఘాతకతయాఛాదకసాఫల్యస్వీకారః. పరపక్షేణాపిప్రసంగస్థైర్యమాహ సమేతి. అపిరన్వారోహద్యోతకః, క్షణభంగపక్షేపియోగ్యక్షణాదయోగ్యక్షణోత్పత్తౌ కారణక్షణస్యసర్వైరదృష్టస్తత్స్వరూపాతిరిక్తశ్శక్తిభేదోవా సహకారిభేదోవాకల్ప్యః, ఉభయమపిస్వమతబాధకం, దృష్టంఛాదకమేవాయోగ్యక్షణోత్పాదనసహకారీతిచేన్న, అపసిద్ధాన్తాత్, ఛాదకస్యకిఞ్చిత్కరత్వానపాయాత్, తోయాదివ్యవహితేప్యగ్రహప్రసంగాత్, ఘనస్యచసర్వాదృశ్యత్వప్రసంగాత్, నేత్రసన్నికృష్టేనపక్ష్మకరతలాదినాదవీయస్తరదివాకరక్షణోత్పత్తేరత్యద్భుతత్వాచ్చ, తస్మాదస్మదుక్తమేవఛాదకసాఫల్యం. ఉక్తాతిప్రసంగస్సాంఖ్యాదిపక్షేపిసమః, యదిహ్యహఙ్కారవికారయోశ్చక్షుశ్శ్రోత్రయోర్వ్యవద్దేశస్థవిషయగ్రాహిత్వందృష్టం తావత్పృథుత్వంతచ్ఛరీరోత్పత్తిసమయసిద్ధం, తత్రాధిష్ఠానాద్బహిరవస్థితాంశోవృత్తిరిత్యుచ్యతఇతి, తదానిమీలనాద్యవస్థాయామపిగ్రాహకత్వప్రసఙ్గః, ప్రాప్తేరనపాయాత్. అథపృథ్వగ్రాసంతతాపిబహిర్వృత్తిర్దీపప్రభాన్యాయేనవినశ్యతి అతఏవఛన్నగ్రహణాభావఇతి, తథాత్వేప్యేకస్యాదృశ్యమానపృథుత్వాణుత్వాద్యనంతావస్థా, స్వతోభిన్నాభిన్నవృత్త్యంశనాశః, తన్నాశేపిస్వరూపావస్థానం, ఇత్యాదిబహువిధకల్పనాపాతఇతి. యత్తుకైశ్చిదుచ్యతే నిష్క్రాన్తమాత్రమేవ చాక్షుషంతేజోబాహ్యేన బహుదేశవ్యాపినా చంద్రసూర్యాదిజ్యోతిషా సంవలితంతావత్ప్రథిమానమవయవినమారభతే, తేనచసంబంధాదున్మిషితస్య దూరస్థగ్రహణం దూరాసన్నయోర్యుగపద్గ్రహణంచసిద్ధ్యేదితి, తదయుక్తం, నిష్క్రమణకల్పనస్య గురుత్వాత్, అనిష్క్రాన్తమేవకింనావయవినమారభేత, ఆన్తరనిష్క్రమణవద్బాహ్యప్రవేశోపపత్తేః. అ

శ్లో॥ శబ్దంగృహ్ణాతిదూరాభ్యుదితమపిబహిస్సన్తతాశ్రోత్రవృత్తిః
దిగ్భేదాసన్నతాదిగ్రహణమపితదాతత్రతత్సన్నిధానాత్।

పిచాస్మిన్పక్షే త్రిభువనవివరవ్యాపినా తేజసాసహచాక్షుషతేజస్సంవలనాత్తేన
సంబద్ధంసర్వంయుగపద్భాసేత పశ్చాద్భాగాదిస్థితంచ. అథాఞ్జనావస్థానమ
పేక్షణీయమిత్యుచ్యేత, తదాఅస్మద్వ్యాప్తేస్సిద్ధత్వాత్. అన్యథాదర్పణతరఙ్గా
దిసన్నిధానేస్వముఖాదిగ్రహణంనస్యాత్. కించనిమీలితాక్షస్యాపిప్రాజ్ఞిష్యా
తనయనమహస్సంభవబాహ్యాలోకానువృత్త్యా దృశ్యదర్శనానువృత్తిఃస్యాత్,
అతఃప్రాగుక్తప్రకారైవప్రాప్తిరితి॥ ౪౦॥ (చక్షురాదేఃప్రాప్యకారిత్వం)
భవతుచక్షుషస్తేజసాప్యాయితత్వాన్మణిప్రభాన్యాయేనకాచిద్వృత్తిః,
శ్రోత్రస్యత్వాకాశాప్యాయితస్యసాకథమిత్యత్రాహ శబ్దమితి. వికారిద్రవ్యస్యతా
వత్స్వరూపత ఆప్యాయకద్వారావాతత్రతత్రవృత్తిరవిరుద్ధా, నచానుపలంభవిరో
ధః యోగ్యత్వాభావాత్, అన్యథాస్వేష్టమపిభజ్యేత, తవాపిహిబుద్ధిసన్తతేశ్శరీ
రాన్తరగమనమాలోకాదిగమనంచదృష్టంకల్ప్యంవా, నాద్యఃఅశక్యత్వాదనభ్యు
పగమాచ్చ. నద్వితీయఃతద్వదత్రాపికల్పనోపపత్తేః, నహితత్రగతిః ప్రాప్తిర్వా
కల్ప్యతేకింతుతత్రతత్రోత్పత్తిమాత్రమితిచేత్, తథాత్రాపిత్వయాకల్ప్యంఅవిశే
షాత్, నచశబ్దాత్మకాఃపుద్గలాః శ్రవణదేశమాయాతాదృశ్యంతఇతియుక్తం, శబ్ద
స్యరూపాదివద్గుణత్వోపపత్తేః పుద్గలత్వాయోగాత్, నాపిశబ్దస్యైవాగమనం,
బాహ్యైకేన్ద్రియగ్రాహ్యతయాశ్రుత్యాదిభిశ్చ రూపాదేరివాద్రవ్యస్యక్రియా
నుపపత్తేః, నచశబ్దస్యతద్వ్యఞ్జకస్యవావీచీతరంగకల్పనా, అత్యన్తగౌరవాత్, నచ
వ్యాప్తంశ్రోత్రం, యుగపత్సార్వత్రికశబ్దోపలంభ ప్రసఙ్గాత్, నచప్రతినియతైః
ప్రదేశైశ్శక్తం, నియామకాభావాత్, శ్రోత్రసమవాయేనశబ్దోగృహ్యతఇతిప
క్షస్తు ఇన్ద్రియాణామభౌతికత్వస్థాపనయాపాస్తః. అతోయథోపలంభంతత్తజ్జ
న్తుషుస్వవృత్త్యా తావద్దేశవ్యాప్తంశ్రోత్రంతత్తద్దేశశబ్దంగృహ్ణాతీతి. ఏవమనభ్యు
పగమేదోషమభిప్రేత్యాహ దిగ్భేదేతి. యదిశ్రోత్రవృత్తిస్తత్రతత్రనస్యాత్ కథం
తద్విశిష్టశ్శబ్దోగృహ్యేత, నహ్యత్రప్రాచ్యాదిప్రతినియతంలింగందృశ్యతే, నాపి
దూరాసన్నత్వనియతం, అతశ్శబ్దస్వరూపఇవతదుత్పత్తిదేశ విశేషేష్వపిశ్రోత్ర
వృత్తేశ్శక్తిః కార్యకల్ప్యా, ఆసత్తితారతమ్యానురోధేనవిశదావిశదావభాసశ్చ
చక్షుర్వృత్తినయేననేతవ్యః. అత్రపక్షాన్తరంస్థాపయితుంసాంఖ్యానుసారిణాం

ఇత్యేకే న్యేతు దూరాంతికగతజనతాశబ్దధీకాలభేదాత్
శ్రోత్రాయాతస్య తస్య గ్రహమనుమితిమప్యాహురస్మిన్ దిగాదేః॥ ౪౧॥

పక్షోయమితి నిగమయతి ఇత్యేక ఇతి. బుద్ధ్యంతరానుగుణమతాంతరమాహ అన్యే త్వితి. దూరస్థస్తాడ్యమానభేర్యాదశకోణాభిఘాతాత్పశ్చాద్విళంబేన శబ్దం శృణోతి, వాదకాస్తదాసన్నాశ్చావిళంబితం, తదేతద్గంధాశ్రయద్రవ్యవిసర్పణన్యాయమంతరేణ కథం స్యాత్, అత ఏవానువాతప్రతివాతయోరతిదూరానతిదూరశ్చ శబ్దో గృహ్యతే, బహిరంతర్గృహగతానాంచ దూరస్థశబ్దగ్రహణే స్ఫుటాస్ఫుటధీశ్చ. అతః శ్రోత్రప్రదేశాయాతభూతధర్మస్య శబ్దస్య గ్రహణం, తస్యాయాతత్వమాశ్రయద్వారకం. "శబ్దగంధసూర్యాలోకరత్నప్రభాదయో ధర్మ్యతివర్తినో గతిమంతశ్చ" ఇత్యాత్మసిద్ధివాక్యే శబ్దశబ్దో గంధశబ్దవదాశ్రయలక్షకః.

గుహాసౌధాదిసంక్షోభః ప్రతిశబ్దశ్చ జృంభతే।
నిస్సాణాదిప్రణాదేన తదేతత్పక్షసంగతం.

నన్వేవం దిగాదివిశిష్టోపలంభః కథమిత్యత్రాహ అనుమితిమితి. ఆదిశబ్దేన దూరాసన్నత్వగ్రహః దృష్టాంతప్రదర్శనంచ,

శ్లో॥ యథా మయూరవీణాదేశ్శబ్దోయమితి గృహ్యతే।
తథా ప్రాచ్యాదిజాతోయమితి లింగాత్తథావిధాత్॥
తత్ర యద్యపి శబ్దస్య విశేషః కోపి దుర్వచః।
తథాపి విదితస్తైస్తైర్లింగం స్యాత్సంమతేష్వివ॥

నన్విమౌ ద్వావపి పక్షౌ హాతికౌ, పూర్వత్ర దిగాదిషు శ్రోత్రస్య శక్తికల్పనాగౌరవాత్, ఉత్తరత్ర దుర్వచలింగదర్శనక్లృప్తేరితి. హంత ఏవం వదన్ కిం శబ్దగ్రహే దిగాదిగ్రహణమేవ నాస్తీతి మన్యతే, సదపి వా నిష్కారణకం, సకారణమపి వా కారణాంతరసిద్ధమితి, నాద్యః, సర్వలోకధీవిరోధాత్ సామగ్రీవైకల్యాత్క్వచిద్దిగాదిరహితధీః. న ద్వితీయః ఆగంతోరహేతుకత్వవిరోధాత్. న తృతీయః ఆగమాదేరత్రాసంభవాత్. భ్రాంత్యాత్ర దిగాదిధీరితి చేన్న, ప్రతిపురుషనియతదిగధ్యాసహేతుభూతధర్మవిశేషగ్రహాభావాత్, భావే వా తత ఏవ తదనుమానోపపత్తేః, తద్వదేవ చ దిగాదేరప్యుపలంభోపపత్తేః, న చాబాధితాంశే భ్రాంతిక్లృప్తిర్యుక్తా. అతః ప్రత్యక్షతోనుమానతో వాత్ర దిగాదిగ్రహ ఇత్యన్యతరపక్షో నతిక్రమణీయః. శబ్దస్య నిత్యవిభుత్వాత్తదాశ్రితత్వాద్వా శ్రోత్రేణ నిత్యసంబంధ ఇతి

శ్లో॥ ప్రత్యక్షంవ్యోమనీలంనభ ఇతిహిమతిశ్చక్షుషైవాస్మదాదేః

సాదస్త్వప్రత్యాసరేణనిరసిష్యతఇతి॥ ౮౧॥ (శ్రోత్రవృత్తిశబ్దాశ్రయాగమనపక్షౌ.)

ఇంద్రియచిన్తానన్తరంభూతచిన్తాప్రాప్తౌప్రథమమాకాశేచార్వాకైరపి సంమంతవ్యంప్రమాణవిశేషంపురస్కరోతి ప్రత్యక్షమితి.కథమిత్యత్రాహ నీలమితి. ధూమ్రాదేరుపలక్షణమేతత్. ఆరోపితంనభసితలత్వాదివన్మలినత్వాదికమితిచేత్, అసావారోపశ్చాక్షుషోన్యోవా, ఆద్యేధిష్ఠానమపిచాక్షుషమేష్టవ్యం, అన్యథాతిప్రసంగాత్.ద్వితీయస్త్వసంభవీ, నిమీలితాక్షస్యతాదృశారోపాస్పృష్టేః, అతఏవానుమితేనభసినైల్యారోపఇత్యపి నిరస్తం. నచనీలంనభఇతి ధీరేవనాస్తి, విశ్వవిసంవాదాత్, నాప్యసావచాక్షుషః, అస్మదాదిచక్షుర్వ్యాపారానువిధానాత్. నభసివితతానాంపార్థివావయవానాంకృష్ణగుణమాత్రఞ్చక్షుషా గృహ్యతఇతిచేన్న, నీలంనభఇతిధర్మిపర్యన్తబుద్ధేః, గుణిలింగత్వాచ్చాత్రనీలాదిశబ్దానాం.ఏతేననీలరూపస్మృతిప్రమోషోయమితిపక్షోపి నిరస్తః. ననునభసిస్వతోనైల్యాభావాత్పంచీకృతేప్యస్మిన్నైల్యస్యపార్థివాంశమాత్రనిష్ఠత్వాత్ తస్మిన్నేవాంశేస్యాదసావచాక్షుషధీః, మైవం, తస్యనభశ్శబ్దార్థత్వాయోగాత్, నీలపటన్యాయస్యచాత్రగ్రాహ్యత్వాత్, బాలాతపసన్నిధావరుణంనభ ఇత్యాదిబుద్ధేః, తత్రాప్యరుణాతపగ్రహణమాత్రమితిచేత్, కస్తర్హి తత్రనభశ్శబ్దార్థః, నహ్యనేకార్థోయంశబ్దః, అనువృత్తమనతిప్రసంగిచనిమిత్తంమల్లభంపృథివ్యాద్యర్థత్వాదేస్తథాత్వాభావాత్,చంద్రికాదివిశేషానాదరేణవిరళావస్థితద్రవ్యమాత్రంనభఇతిచేన్న, వియతివిరళాచంద్రికేత్యాదిపృథగ్వ్యపదేశాత్, వైరళ్యదర్శనమపినభఃప్రత్యక్షతామన్తరేణనఘటతే, తత్తన్మధ్యప్రదేశానాంతైస్తైరస్పృష్టతాహివిరళతా, తథాచమధ్యదేశభూతంనభః ప్రత్యక్షం.పరస్పరాసంయోగమాత్రంవైరళ్యమితిచేన్న,భిన్నకాలేషుగుణాదిషుచవిరళధీప్రసంగాత్, వర్తమానానామాసన్నదేశస్థానాం ద్రవ్యాణామసంయోగోవిరళతేతిచేన్న,చంద్రికాదిష్వసంయుక్తతేజఃకణానామాసన్నదేశతయానభస ఏవగ్రాహ్యత్వాత్, విరళవిరళతరాదిబుద్ధావసంయోగావిశేషేమధ్యదేశాల్పత్వభూయస్త్వగ్రహణమన్తరేణకాగతిః, దూరదూరతరాదిస్థితిరితిచేత్,తథాపిదూరాసన్నదేశతయానభః ప్రత్యక్షమేవ.దిశస్తత్రదేశత్వంస్యాదితిచేన్న,ఉపాధ్యతిరేకిణ్యామపితస్యాం ప్రత్యక్షత్వస్యనభస్సమానచర్చత్వాత్

కూపాసారన్ధ్రమేతత్పతతిఖగ ఇహేత్యాదిధీశ్చాత్రమానం।
ఆధారోఽత్రాతపాదిర్యదిభవతికథంతస్యచేహేతిబోధ
స్తస్యాంశైశ్చేత్త్ర్యణౌతచ్ఛిథిలగతినచవ్యోమవాగాతపాదౌ॥ ౪౨॥
శ్లో॥ రూపస్పర్శోజ్ఝితత్వాన్నభవతిగగనందర్శనస్పర్శనార్హం
ఘ్రాణశ్రోత్రైరసజ్ఞాప్యవగమయతినద్రవ్యమన్యత్త్వబాహ్యం।

దీర్ఘేణప్రాంశ్వేనచస్పృష్టుంయోగ్యత్వమేవదూరత్వమాసన్నత్వంచ, అతో నాత్రప్రదేశబుద్ధ్యపేక్షేతిచేన్న, తయోస్తత్తత్స్వరూపత్వేఽతిప్రసంగాత్, అతిరేకేతు దేశవిశేషస్థిత్యుపలంభమన్తరేణతదసిద్ధేః, అత్రచాక్షుషమేవోపలంభాన్తరమప్యుదాహరతి కూపాసావితి. కూపరన్ధ్రాదయోహి తత్తద్దేశవిశేషతయా సర్వలోకప్రత్యక్షసిద్ధాః, ఆవరణాభావమాత్రంతునిరసిష్యతే. పత్త్రిణశ్చపతనదేశతయానభః ప్రత్యక్షయామః. తత్ర ఇహప్రత్యయస్యాన్యథాసిద్ధిమాశఙ్కతే ఆధారఇతి. ఇహేతిప్రతీయమానత్వమాత్రమిహాధారత్వం.పరిహరతి కథమితి. ఇహనభస్యాతపాదిరితి వ్యతిరేకనిర్దేశాన్నాతపాదిరిహాశబ్దార్థః స్యాదితిభావః. అత్రోదయనాద్యుక్తమాశఙ్కతే తస్యాంశైరితి.ఆతపాద్యంశాంస్తదాధారీకృత్యేత్యర్థః.దూషయతి త్ర్యణావితి.పరైస్త్ర్యణుకానామప్రత్యక్షద్వ్యణుకాశ్రితత్వస్వీకారాదంశైరిహప్రతీతినిర్వాహస్తత్రకుంఠితఇత్యర్థః.మాభూత్స్వాంశైస్త్ర్యణుకానామిహేతిధీః, త్ర్యణుకసముదాయమిహేతినిర్దిశ్యప్రత్యేకంతదాధేయతయోపచర్యతామిత్యత్ర క్లిష్టగతౌ లోకవ్యవహారం ప్రతిపత్స్యతి నచేతి. ఇహనభసిత్ర్యణుకం, ఇహవ్యోమ్న్యాతపః, ఇత్యాదివ్యవహారే త్ర్యణుకతత్సముదాయాదివ్యతిరిక్తైకత్రచిన్నభఃపర్యాయాణాంప్రయోగఃప్రసిద్ధః, సర్వలోకప్రతీతివ్యవహారోల్లఙ్ఘనంతుసర్వక్షోభకంసాహసమితిభావః. చశ్శఙ్కాద్యోతకః అవధారణార్థో వా॥ ౪౨॥

ఆకాశస్యప్రత్యక్షత్వేపరోక్తంబాధంశఙ్కతే రూపేతి.నభోనచాక్షుషం రూపశూన్యద్రవ్యత్వాత్, నాపిస్పార్శనంస్పర్శశూన్యద్రవ్యత్వాదితిహేతుద్వయవిభాగః. అన్యేషాంతుబాహ్యేన్ద్రియాణామత్రాసంభవమాహ ఘ్రాణేతి. ఘ్రాణాదీనిహిస్వవేద్యగుణాశ్రయమపి నావగమయన్తి, కింపునర్ద్రవ్యాన్తరమితిభావః.మానసప్రత్యక్షమిహదూరనిరస్తమిత్యాహ అన్యదితి.తుశబ్దోఽత్రాత్యన్తాసంభవపరః. అబాహ్యంఆత్మతద్ధర్మవ్యతిరిక్తేషునస్వాతన్త్ర్యేణ ప్రవర్తత ఇ

తస్మాన్నాధ్యక్షవేద్యంవియదితియదినప్రత్యయస్యాపరోక్ష్యాత్
పఙ్క్తీకారేణనైల్యం పటమలినిమవద్భాషితంవోపకుర్యాత్ ॥ ౪౩॥
శ్లో॥ శబ్దస్యాధారభూతంకథమపిగగనంశక్యతేనానుమాతుం

త్యర్థః.సంకలితమాహ తస్మాదితి.అస్మదాదీతివిశేషణీయం.చోద్యస్యదత్తోత్తర త్వాభిప్రాయేణప్రతివక్తి నేతి.అభిప్రేతంవ్యనక్తి ప్రత్యయస్యేతి.అయంభావః నరూపాదివిరహేచ్చాక్షుషత్వాదిహానిః, రూపాదిప్రత్యక్షత్వవద్యథాదర్శనం వ్యవస్థోపపత్తేః. ప్రతిప్రయోగశ్చ, విగీతంఅస్మదాదిబాహ్యేంద్రియగ్రాహ్యంబా హ్యత్వేసత్యస్మదాద్యపరోక్షధీవిషయత్వాత్ అవిగీతవత్, నాత్రహేతురసిద్ధః, పరిశేషప్రాప్తేః, నతావదత్రాగమికీనభఃప్రతీతిః, తదనభిజ్ఞానామపిసంభవాత్, నాప్యానుమానికీ, సిద్ధేపితదనుమానేఅనధిగతతాదృశానుమానానాంనభఃప్రతీ తేః, తదేవమాకాశస్యాత్రానుమానాదివిషయత్వాయోగాత్ ఆబాలపండితమ నుభూయమానత్వాచ్చ తద్బుద్ధిరపరోక్షేతిసిద్ధం. నన్వసిద్ధస్యసిద్ధస్యవానభసః ప్రత్యక్షత్వసాధనం, నాద్యః, అనుమానకథాబాహ్యత్వాత్. నద్వితీయః, అను మానతస్తత్సిద్ధేస్త్వదనభ్యుపగమాత్, ప్రత్యక్షతస్తత్సిద్ధేరస్మదనభ్యుపగమాదితి మైవంఉభయసంమతాదాగమతోపితత్సిద్ధేః. ఆస్తామాగమః, పృథివ్యాద్యతిరిక్త స్యనభఃప్రతీతివిషయస్యకస్యచిదుభయసంమత్యా పక్షీకారోపపత్తేః, అన్యథా కథమన్యత్రత్వదుక్తమప్రత్యక్షత్వానుమానంజీవేత్, సర్వలోకప్రత్యక్షవిరుద్ధంచ తత్, తథాపితత్స్వీకారేబుద్ధివ్యతిరిక్తతయాబాహ్యార్థస్సర్వోప్యప్రత్యక్ష ఇతి వదన్సౌత్రాన్తికఏవసమర్థఃస్యాత్.తదేవంనీరూపస్యాపినభసశ్చాక్షుషత్వ నిర్వాహఘాతం. భాష్యేత్వస్యపఙ్క్తీకరణేనరూపవత్తయాచాక్షుషత్వావిరోధః చనంవైభవాత్ స్యాత్. యథా రూపరూపిరూపసమవేతరూపైకార్థసమవే తానాంచాక్షుషత్వమవిశిష్టమఙ్గీక్రియతే, తథా రూపిద్రవ్యసంవలితస్యాపిక్వచి త్స్యాత్, నచాతిప్రసఙ్గః సమచరత్వాత్, నహిరూపిద్రవ్యంరూపైకార్థ సమవేతంవాసర్వంచక్షుర్గ్రాహ్యం, యోగ్యతానియమస్యదుర్లక్ష్యత్వా తి.తదేతదభిప్రేత్యాహ పఙ్క్తీకారేణేతి.॥౪౩॥ (ఆకాశస్యాస్మదాదిప్రత్యక్షత్వ

అథాకాశస్యానుమానతస్సిద్ధిం నిరాకరోతి శబ్దస్యేతి.శబ్దఃక్వచిదాశ్రిత గుణత్వాదిత్యేతావతాతావన్నపృథివ్యాద్యతిరిక్తశబ్దాశ్రయసిద్ధిః, సర్వస్యక్షి ద్భావాత్, పరిశేషహేతూనాంతువిపక్షేబాధకాభావాత్, నహిశబ్దస్యపృ

స్వచ్ఛాతః పారిశేష్యక్రమఇహకథితోతిప్రసఙ్గాదిదుఃస్థః।
నిష్క్రాన్త్యాదేర్న తద్ధీస్సతినభసియతో నాస్తికుడ్యాదికే సా
రోధస్త్వావారకైశ్చేత్తదభవనవశాన్నిష్క్రమాదిశ్చసిద్ధ్యేత్ ॥ ౭౭॥

శ్లో॥ యత్త్వాకాశోవకాశప్రదఇతికథితం శాస్త్రతస్తత్రయాసా
వన్యోన్యస్పర్శభాజాంవిహతిరిహనసాప్రాచ్యుతత్త్వేష్వివస్యాత్।
ఇత్యైదంపర్యమూహ్యంనయదికథమివాన్యేషులభ్యోవకాశః

వ్యాద్యాశ్రితత్వేకిఞ్చిదనిష్టంస్యాత్, పుష్పాదిగన్ధఇతివద్భేర్యాదిశబ్దఇతి సర్వలోకబుద్ధ్యనువిధానేకల్పనాచలఘ్వీ,శబ్దోవిభుగుణోనభవతిబాహ్యేన్ద్రియగ్రాహ్యగుణత్వాదితి విపరీతపరిశేషస్యాపిసుశకత్వాత్. స్పర్శోనపృథివ్యాదిధర్మః నీరూపేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వాదిత్యాదిభిః పృథివ్యాద్యతిరిక్తస్పర్శాధారకల్పనప్రసంగాచ్చ. తదేతదభిప్రేత్యాహ స్వచ్ఛాత ఇతి. ఆదిశబ్దేనవిపరీతప్రసంగసంగ్రహః. నిష్క్రమణంప్రవేశనమిత్యాకాశలింగమితిపరోక్తం ప్రతివక్తి నిష్క్రాన్త్యాదేరితి. ఉపపాదయతి సతీతి. యత్రాకాశస్తత్రసర్వత్రనిష్క్రమణాదికంనసిద్ధ్యతి, ఆకాశవ్యాప్తేకుడ్యాదౌనిష్క్రమణాదేరశక్యత్వాత్, నచకుడ్యాదిష్వాకాశో నాస్తీతివాచ్యం, తస్యసచ్ఛిద్ర (త్వాభావ)త్వ ప్రసంగాదితిభావః. సహకారివైకల్యాత్తుకుడ్యాదిషునిష్క్రమణాదికార్యప్రతిరోధఇతిశఙ్కతే రోధఇతి. తుశబ్దః కేవలాకాశాద్విశేషద్యోతకః. ఏవంసతినిష్క్రమణాదేరన్యథాసిద్ధ్యానిర్మూలం నభఃకల్పనమిత్యభిప్రాయేణాహ తదభవనేతి. నహినిష్క్రమణాదేరాకాశంసమవాయి, దేహాదిక్రియాయానభోనిష్ఠత్వాభావాత్, నాప్యసమవాయి, ద్రవ్యస్యతథాత్వానభ్యుపగమాత్, సమవాయికారణప్రత్యాసన్నత్వాయోగాచ్చ, నిమిత్తంతుఈశ్వరాద్యతిరిక్తమపూర్వమిహనాపేక్ష్యమితిభావః ॥ ౭౭॥ (ఆకాశానుమేయత్వభఙ్గః)

ననుశరీరాదిష్వాకాశోవకాశదానేనఉపకరోతీతి తచ్ఛాస్త్రసిద్ధమతోస్యనిష్క్రమణాదిలిఙ్గత్వంగ్రాహ్యం,తదిదమనుభాషతే యత్త్వితి. శాస్త్రాభిప్రేతమస్యోపకారకత్వంశిక్షయతి తత్రేతి. పృథివ్యాదిచతుష్కస్యైవస్పర్శవత్ప్రతిఘాతిత్వమాకాశస్యనాస్తితత్పూర్వేషామివాహంకారాదితత్త్వానాం,అతఃప్రాణిసఞ్చారాదిప్రతిఘాతకత్వాభావాదస్యోపకారకత్వకథనమితితాత్పర్యంనిపుణనిరూపణీయం, నహ్యాకాశేనదేయమవకాశాఖ్యం ద్రవ్యాన్తరమస్తీతిభావః. ఆకాశఏవతర్హ్యవకాశఃస్యాదిత్యత్రాహ నయదీతి. అస్పర్శత్వావిశేషాన్మహ

సిద్ధాదేః స్వప్రభావాజ్జల ఇవ కథితో యుజ్యతే మజ్జనాదిః॥ ౪౫॥
శ్లో॥ సద్రూపేణైవ భానాన్న భవతి వరణాభావమాత్రం విహాయః

దాదిప్రదేశానామప్యవకాశత్వం గ్రాహ్యం. నను స్పర్శనవతాం మిథః ప్రతిఘాతకత్వ నియమో నాస్తి, భూమావున్మజ్జతి నిమజ్జతీత్యాదిసిద్ధప్రతిపాదనాదిత్యత్రాహ సిద్ధాదేరితి. అనేన జన్మౌషధిమన్త్రతపస్సమాధిభూతసిద్ధిమతాం తత్తదుపష్టబ్ధానాం చ సఙ్గ్రహః. జలదృష్టాన్తేన విభజ్య ప్రవేశనం పునశ్శ్రమసంభేదశ్చ సూచ్యతే. కేచిత్తు సిద్ధాదీనాం ప్రభావవిశేషేణ భూమ్యాదిషు ప్రవేశప్రతిఘాత ఏవ నాస్తీతి మన్యన్తే కాచాదిషు నీరన్ధ్రేషు నయనప్రభాదేరివేతి॥ ౪౫॥ (అవకాశనిరూపణం.)

అత్ర కేచిచ్చార్వాకాస్సౌగతాశ్చ ప్రాహుః, చత్వార్యేవ భూతాని ఆకాశస్త్వావరణాభావ ఏవ, స చ నిఃస్వభావః తుచ్ఛతయైవోపలంభాత్, యత్ర చావరణం న తత్రాకాశః, అభిత్త్యాదుదర్శనాత్, భేదే త్వావరణాభావస్యైవ సిద్ధేః, యది తత్రాకాశస్స్యాత్ నిరవకాశం న కిఞ్చిత్స్యాత్, అతో ఘటతదభావన్యాయాదావరణేష్వసత్త్వాదయమావరణాభావః, తదిహ శూన్యధాతుసంజ్ఞితే చ నిస్తత్త్వే హ్యావరణాభావే ఖపుష్పాదిషు తచ్ఛబ్దవన్మిథ్యాజలమృగతృష్ణికాదిశబ్దవచ్చ వ్యామోహైకనిబన్ధనా వ్యోమాదిశబ్దాః. అత్ర నఞుపశ్లేషాభావాదసద్రూపతాతిరస్కారః, అత్ర చ తలత్వవిపులత్వమలినత్వాదికమధ్యాసమన్తరేణ న కథంచిదప్యుపపద్యతే, ప్రతియోగిగతానాం చ స్మర్యమాణానాం గృహ్యమాణేఽస్మిన్నధ్యాసః, అస్తి చాసౌ సిద్ధః, దుఃఖాభావే సుఖాభిమానాత్, ఆలోకాభావే చ నీలత్వబహళత్వాద్యధ్యాసస్య వైశేషికాదిభిరఙ్గీకారాత్, శశశృఙ్గం తీక్ష్ణమిత్యాదిశబ్దజన్యాధ్యాసదృష్టేశ్చ. వదన్తి చ శబ్దజ్ఞానానుపాతీ వస్తుశూన్యో వికల్ప ఇతి, "ఏష వన్ధ్యాసుతో యాతి" ఇత్యాదిషు, అతో నాస్త్యేవ నభ ఇతి తత్రాహ సద్రూపేణేతి అయం భావః సర్వం హి వస్తుజాతం సంవిద్వ్యవస్థాప్యం, సంవిద్యతే చ భావరూపతయైవ నభః, భావాన్తరమేవాభావ ఇతి స్థాపయిష్యతే, అన్యథాపి బ్రూమః, నాభావస్య నిఃస్వభావతా, అభావస్వభావతయైవ తత్సిద్ధేః, స్వాన్యస్వభావతయా సిద్ధిస్తు న కస్యాపి, న చాస్వేన స్వభావేన సిద్ధస్య పరస్వభావవిరహాదసత్త్వం, అతిప్రసఙ్గాత్. ఉక్తం చ న్యాయభాష్యే, అసచ్చాసదితి గృహ్యమాణం తథాభూతం విద్యమానమవిపరీతం చ తత్త్వమితి. తుచ్ఛతయైవోపలబ్ధావపి నిరస్తం నిఃస్వభావత్వం, తుచ్ఛతా హ్యభావప్రతియోగిత్వం, అభావత్వం, వస్త్వన్తరశూన్యత్వం, అన్యద్వా

ఞ్చిత్, నప్రథమః, స్వకాలాదిషుసతామభావప్రతియోగినాంయథాప్రమాణం
త్త్వత్స్వభావవిశిష్టత్వాత్. నద్వితీయః, దత్తోత్తరత్వాత్. నతృతీయః, ఈదృశతు
ఛత్వస్యస్వరూపావిరోధినస్సర్వత్రసులభత్వాత్. నచతుర్థః అస్మన్మతవిరోధి
స్త్వదిష్టస్యకస్యచిత్కుత్రచిదత్రాసిద్ధేరితి. యత్త్వావరణేష్వాకాశో నాస్తీతి, తద
త్ త్వదుక్త్యుక్త్యైవతత్సిద్ధేః, అభిత్వాదుదర్శనత్వం హివ్యవహితత్వాత్, అత
వతత్రనాస్తీతిననిశ్చేయ్యం. భిత్త్యాతుప్రేక్షణే నభస్తత్రదృశ్యతఏవ, నచాత్రా
రణాభావమాత్రోపలంభః, ఇహావరణంనాస్తీతిసాధికరణస్యతస్యోపలంభాత్,
ఇహాకాశఇతివత్స్వత్వస్యైవ భేదోపచారాత్స్యాదితిచేన్న, బాధకాభావాత్,
ధికరణానవస్థాప్రసఙ్గో బాధక ఇతిచేన్న, ఆకాశాదేస్సాధికరణతయైవోపలం
ఇత్యనభ్యుపగమాత్, ఇహాకాశ ఇతివదిత్యత్రచాకాశశబ్దేనావరణాభావవివక్షా
నాంపక్షదృష్టాన్తభేదాభావః, త్వదనభ్యుపగతస్యపరమతసిద్ధస్యత్వయాదృష్టా
స్తీకర్తుమయుక్తత్వాత్, ప్రతిబన్దిగ్రహణమాత్రమిదమితిచేన్న, ఇహామూర్తే
స్తునిఆకాశసమ్బన్ధఇతిప్రతీతౌవిరోధాభావాత్, ఆవరణాభావధీరపితత్రైవ
స్యాదితిచేత్, అస్త్వేవం, తథాపికదాచిదిహతారకేత్యాదివన్నిరధికరణతయాగ
నోపలంభేతదతిరిక్తనభస్సిద్ధినిషేధః, ఆవరణేషునిరవకాశత్వంచవిశేషణ
రాహిత్యాత్, ఆవరణరహితమేవహ్యాకాశమన్యద్వాకిఞ్చిదవకాశః నత్వాకాశ
మాత్రం, ఆవరణేష్వవిద్యమానతయాతదభావఆకాశ ఇతిచాయుక్తం, సర్వేషాం
స్వస్మిన్నవిద్యమానతయాస్వాభావత్వప్రసంగాత్. యత్తువ్యోమాదిశబ్దా వ్యా
మోహైకనిబన్ధనాఇతి, తదసత్, ప్రమాణసిద్ధేక్వచిద్వస్తున్యేవసర్వశబ్దానాంవ్యు
ప్తేః, తద్విషయతయైవచవ్యవహారాత్, ఖపుష్పాదిషుత్వయోగ్యసమభివ్యా
హారాదన్యథాధీః, మృగతృష్ణాదిశబ్దాఅపి జలాద్యాసాధికరణాహర్మరీచివ్యా
దివిషయాః. యద్యపితలత్వాదికమాకాశేధ్యస్తం, అల్పత్వవిపులత్వాదికంత్వ
చ్ఛేదకభేదాయత్తం, తథాపిసత్యేవారోపః, యత్త్వసతిదుఃఖాభావేసుఖా
స్యసోదృష్టఇతి తదభర్మకవాక్యం, సత్యేవదుఃఖాభావేసుఖారోపాత్, అభావ
స్యభావాన్యత్వమాత్రమేవహ్యాసత్త్వంసిద్ధం, తేనచస్వరూపసన్నేవాసౌ, ఆలో
కాభావేనీలత్వాధ్యాసస్త్వస్మాకంప్రతినోదాహర్తవ్యః, అతఏవాధ్యస్తనైల్య
నాలోకాభావమాత్రమేవనీలంనభఇతి భాతీతినిరస్తం, అలోకదేశేచ నభఃప్రతీ
త్యనువృత్తేః. నన్వస్మదిష్టక్షణికత్వాదికంక్వచిత్తేసిద్ధమసిద్ధంవా, ఉభయథాపిక
ంతత్ప్రతిక్షేపః, కథంవాతస్మిన్ కేషాఞ్చిత్సత్యత్వాభ్రమంనిర్వహిష్యసి, ఇత్థం

సంసర్గాభావమాత్రంనచభవతియతోనాస్తిసంసర్గిబోధః।
అత్యన్తాభావనాశావజననిరపివాసత్సుతేష్వేవనస్యు
స్తాదాత్మ్యాభావసిద్ధిఃకథమపిచభవేత్తంతమర్థంవిహాయ॥ ౪౬॥

ఏతముత్తరక్షణవృత్తిత్వాభావోఽపియత్రక్వచిదన్యత్రసిద్ధః, ససర్వస్మిన్కుతశ్చిదారోప్యతేప్రతిక్షిప్యతేచేతిసుస్థమేతత్, ఏవమన్యత్సర్వమపిచిన్త్యం.శశశృఙ్గంతీక్ష్ణమిత్యాదిషుచప్రమితేశశాదౌశృఙ్గవత్త్వారోపః, శృఙ్గాదౌచప్రమితేసత్యాసత్యావాతీక్ష్ణధీః ఇత్యేతావత్సహృదయహృదయారూఢం, నాత్రాసతికిఞ్చిదారోప్యతే; ఏవమనభ్యుపగమేవర్ణక్రమనిర్దేశవత్స్యాత్,ఏతేనశశస్తీక్ష్ణశృఙ్గవానిత్యపినిరూఢం,భూతేషుభావిషుచకథంభ్రమఇతిచేత్,కథంవర్తమానేషు,తేషాంసత్త్వాదితిచేన్న,స్వకాలసత్త్వస్యకాలాన్తరాసత్త్వస్యచసాధారణత్వాదితి.ఆవరణాభావశ్చసతోఽసతోవాసంసర్గాభావాదివిభాగంనాతిక్రామేదితిమత్వాతత్రతత్రదూషణమాహసంసర్గేత్యాదినాపద్యశేషేణ.సంసర్గాభావస్తావన్నిరూప్యమాణః సంసర్గినిరూప్యసంసర్గప్రతియోగికతయాధికరణప్రతియోగిభూతసంసర్గిబోధాభావే కథంబుధ్యేత, అత్యన్తాభావోఽపిసంసర్గాభావభేదఏవ,యథాఅశ్వేగోత్వస్యశశేవాశృఙ్గస్య.తథాచఅత్రావరణంనాస్తీతి సాధికరణభూతాభావధీరనివార్యా, ఖపుష్పవదావరణానామత్యన్తాసత్త్వే తుచ్ఛాన్యవాదశ్శరణం, వర్తమానేషుచావరణేషుతత్ప్రధ్వంసప్రాగభావౌదుర్వచౌ,తౌహికిమన్యత్ర విద్యమానానాముతావిద్యమానానాం,నాద్యః, తేషాం తదుభయాయోగాత్, నద్వితీయః తతఏవ, నహిశశశృఙ్గస్యనాశప్రాగభావౌ, తదిహసర్వావరణనాశాదికందుర్వచం,అసంభవాత్, కతిపయావరణనాశాదికఞ్చావరణదేశేష్వస్తీతి తత్రాపినిష్క్రమణాదిప్రసంగః ననుసంసర్గేతువిధిరేకేనాపి,తన్నిషేధస్తుసర్వప్రతియోగికః,తద్వదత్రాపిసర్వావరణాభావే వ్యోమధీఃస్యాత్,న,అసంభవస్యోక్తత్వాత్,ఏవంసతిచసంసర్గాభావఏవనామాన్తరేణోచ్యతే, తత్రచదత్తమేవోత్తరం. అస్తు తర్హ్యావరణతాదాత్మ్యాభావోఽస్తాస్యాత్,సహ్యసిద్ధప్రతియోగికతయాస్వయమప్యసిద్ధః తదాత్మనశ్చాకాశస్యతుచ్ఛత్వంయుక్తమితితత్రాహ తాదాత్మ్యేతి.చోదూష్యసముచ్చయో,శ్రుత్యాదివిరోధరూపదూషణసముచ్చయోవా.అసిద్ధప్రతియోగికత్వమస్యక్వచిదపి తాదాత్మ్యపదార్థాభావాద్వా,ఆవరణద్వయస్యతదభావాద్వా, నాద్యః,అభావప్రతియో

శ్లో॥ నిత్యత్వాద్వ్యాప్యంబరాదేర్యదినిరవయవద్రవ్యతాద్వైః ప్రసాధ్యం

గిత్వేన తత్కల్పనస్యాసిద్ధిప్రసంగాత్, నహిక్వచిత్సిద్ధిమనపేక్షకస్య క్వచిదపి కల్పనా, మాధ్యమికమతోత్థానప్రసఙ్గాత్. నోత్తరః, సంసర్గాభావస్యాప్య సిద్ధప్రతియోగికత్వాసాతాత్. నహ్యత తాత్కాలీనపతద్భూతలఘటసంసర్గోఽని షిధ్యమానఇహాఽన్యత్రచసిద్ధః, ఘటసంసర్గమాత్రంయత్రక్వచిత్సిద్ధమితిచేత్, ఘటతాదాత్మ్యమపితర్హ్యేవ,అస్తుతర్హ్యుభయత్రాప్యసిద్ధప్రతియోగికత్వం,కిన్న శ్ఛిన్నమితిచేన్న,అతిప్రసఙ్గస్యోక్తత్వాత్,అత్యన్తాభావోఽప్యసిద్ధప్రతియోగికఇతి పక్షశ్చనిరస్తః,

తత్రతత్రస్వతాదాత్మ్యంసిద్ధమన్యత్రకల్ప్యతే।
బాధకైఃక్షిప్యతేచేతినాస్మాకమిహవిప్లవః॥

సర్వత్రతాదాత్మ్యాభావస్తత్తద్వస్తునిష్ఠతయైవసిద్ధ్యేత్,నతుతన్మధ్యాది దేశతయా, యథామిథస్సంయుక్తేవియుక్తేవాసింహేగజాన్యత్వంగజేచ సింహాఽన్యత్వమితి,ఇదమావరణంనభవతీతి తాదాత్మ్యనిషేధశ్చకస్యచిదావర ణస్యవాఅనావరణస్యవా. ఆద్యేవిరోధః,ఆవరణాన్తరంనభవతీతివివక్షాయా మవిరోధఇతిచేత్సత్యం,తథాపినతత్రాకాశప్రతీతివిషయావరణాభావసిద్ధిః. ద్వితీయేత్వావరణాన్యద్రవ్యమిదమాకారాస్పదంసిధ్యత్యేవ.నన్వావరణాభావఏవే దమాకారగృహీతః ఆవరణతాదాత్మ్యాభావాధికరణతయా బుధ్యతాం, నహితత్త దభావయోస్తాదాత్మ్యమితి, మైవం, నహ్యావరణతాదాత్మ్యాభావస్యావరణాన్య త్వంబుధ్వాకశ్చిత్తత్రనభఃపర్యాయాన్ప్రయుఙ్క్తే,నిమ్నోన్నమణాదౌవాప్రయతత ఇతిఅలమతివిస్తరేణ. ఆకాశేచావిశేషాదితిసూత్రభాష్యేచైతత్సర్వమనుసన్ధేయ మితి॥ ౨౬॥ (ఆకాశస్యావరణాభావమాత్రత్వభంగః.)

సోఽయమాకాశస్సర్వవ్యాపీనిత్యశ్చేతివైశేషికాదయః. జైనాస్తుతత్రలో కాకాశఃఅలోకాకాశశ్చేతివిభాగమప్యాహుః. మూలప్రకృతివిభ్వీతిసాఙ్ఖ్యాః. మనోవిభ్వితిభాట్టాః. తేషాంపక్షంసహేతుకమనుభాషతే నిత్యత్వాదీతి.నిత్య త్వంవ్యాపిత్వంచప్రథకాస్సాధ్యంప్రత్యేకంతయోరేతేహేతవః, వినీతంనిత్యంవిభుచ నిరవయవత్వేసతిమహత్త్వాత్,సర్వదానిష్పన్దత్వేసతిమహత్త్వాత్,సర్వదాస్ప ర్శరహితద్రవ్యత్వాత్, ఇత్యాదయః.నిరవయవేన్ద్రియగ్రాహ్యగుణత్వాదిత్యా కాశస్యైవ,జ్ఞానాసమవాయిసంయోగాధారత్వాదితిమనసఏవ,ఏతేషాంసాధా

కః స్యాద్బాధో విపక్షే కథమివ నిగమే బాధకే త్రానుమా స్యాత్ ।
బాధస్సామాన్యదృష్ట్యా శ్రుతిసమధిగతే నైవ కుత్రాపి శక్య
స్తేనామూర్తత్వలిఙ్గాన్న స్పృశతి విమతో మూర్తమిత్యాద్యపాస్తం॥ ౪౭॥

శ్లో॥ ప్రాక్ప్రత్యక్త్వాదిభేదం భజతు వియదిదం భానుయోగాదిభేదా

రణమప్రయోజకత్వమభిప్రేత్యాహ కః స్యాదితి. న హ్యేతేషామనిత్యత్వాదౌ కిఞ్చిదనిష్టం స్యాత్, స్వేచ్ఛయైవానిష్టకల్పనే విపరీతకల్పనస్యాపి శక్యత్వాత్. అస్తోభయ్యం దూషణాన్తరమాహ కథమివేతి. యేష్వనిత్యత్వం అవిభుత్వం చ సృష్ట్యాదివాదైస్తత్త్వాన్తరావృతత్వాదివాక్యైశ్చ సిద్ధం, తేషు తద్విరుద్ధసాధనమాగమబాధితమిత్యర్థః. ఉక్తేషు చ హేతుషు నిరవయవత్వాదికం పఞ్చీకరణాదిశాస్త్రవిరుద్ధం. సర్వదా స్పర్శరహితద్రవ్యత్వాదితి విభుత్వసాధనే అణుత్వేన శ్రుతిసిద్ధైర్జీవైరనైకాన్త్యం. జ్ఞానాసమవాయిసంయోగాధారత్వం ఆత్మమనసోరసిద్ధం చ, జ్ఞానద్రవ్యత్వాద్వక్ష్యమాణత్వాత్ జ్ఞానావస్థానాఞ్చాత్మమనస్సంయోగాసమవాయికారణకత్వాభావాత్. కిఞ్చాత్ర నిత్యత్వసాధనమాకాశాదిద్రవ్యపక్షీకారేణ వా, ఆకాశత్వాద్యవస్థాపక్షీకారేణ వా, ఆద్యే సిద్ధసాధ్యతా. ద్వితీయే తు స్వానభ్యుపగతపక్షీకారో నయుక్తః, శ్రుత్యైవ తదఙ్గీకారే తయైవ బాధః. అనుమానేన శ్రుతిబాధే తు హైతుకప్రలాపైస్సర్వప్రమాణస్య నిశ్శేషోచ్ఛేదప్రసఙ్గమభిప్రేత్యాహ బాధ ఇతి. ప్రత్యక్షవిరోధరహితానన్యపరశ్రుత్యా యథావదధిగతేఽర్థే యేనకేనచిత్సామాన్యతో దృష్టేన బాధశఙ్కాయాం, శ్రౌతహింసా న ధర్మః హింసాత్వాత్ సమ్మతవత్, విగీతమస్థి పవిత్రం అస్థిత్వాత్ శఙ్ఖవత్, ఇత్యాదేరపి ప్రసఙ్గః స్యాదితి భావః. ఉక్తం దూషణం ప్రస్తుతే పక్షే సాధ్యాన్తరవిషయహేత్వన్తరేష్వపి దర్శయతి తేనేతి. ఆకాశో న స్పర్శవదుపాదానం స్పర్శశూన్యత్వాత్, ఏవం వాయ్వాదికమపి న తేజః ప్రభృత్యుపాదానం రూపశూన్యత్వాత్, రసశూన్యత్వాత్, ఇత్యనుమానజాతం శ్రుత్యాదివిరోధాదపాస్తమిత్యర్థః॥ ౪౭॥ (ఆకాశాదేరనిత్యత్వావ్యాపిత్వాది)

అథ పరాభిమతాం విశ్వవ్యాపినీం దిశమనభ్యుపగచ్ఛన్ తత్కల్పకానామన్యథాసిద్ధిమాహ ప్రాగితి. యది ప్రాగాదిధీవ్యవహారసిద్ధ్యైదిక్తత్త్వం కల్ప్యేత తత్సంప్రతిపన్నం వ్యోమైవ భవతు, సూర్యోదయాద్యుపాధిభేదేన తద్విభాగాత్ పూర్వదక్షిణపశ్చిమాద్యుపాధిక్లృప్తిశ్చాధికేనాధికేపి సమానా, అప్రత్యక్షాయాం చ

దస్యైవోపాధిభేదాదధికదిశ ఇవస్తాంపరత్వాపరత్వే।
వ్యోమ్నోత్తీర్ణేఽపిదేశేప్రభవతుతదుపాధ్యన్వితైస్తత్తదర్థై
దూరత్వాదివ్యవస్థాస్త్వయముతవిభునాబ్రహ్మణాకింపరైర్నః॥ ౨౮॥
శ్లో॥ అన్యస్మిన్నన్యధర్మాన్ఘటయతువియదాద్యత్రనాతిప్రసక్తిః

దిశి ప్రత్యక్షైరుపాధిభిరవచ్ఛేదధీర్దుర్లభా, సూర్యోదయాదివిశేషితాతపా
దిభిరేవప్రాగాదిధీవ్యవహారసిద్ధౌకింతదన్యకల్పనయా, శాఖాచన్ద్రనయాచ్చా
తపాదేస్సూర్యోదయాదేశ్చ సమ్బన్ధధీర్యుజ్యేత, ఉపహితస్యశబ్దార్థ
త్వాన్నదిక్శబ్దస్యవ్యోమాతపాదిపర్యాయతాస్యాత్. ననుసాక్షాత్సమ్బన్ధరహిత
సంయుక్తసంయోగభూయస్త్వాల్పత్వనిబన్ధనే దూరాసన్నపరత్వాపరత్వేతత్త
త్సంబంధోపనాయకవ్యాపకద్రవ్యయోగమన్తరేణకథంస్యాతామిత్యత్రాహ
అస్యైవేతి. నహిత్వయాకల్ప్యమానమపిదిక్తత్త్వంతదుపాధియోగమన్తరేణ
పరత్వాపరత్వేజనయేత్, తథాసతితైరేవోపాధిభిరుపహితంవ్యోమాద్యేవపర
త్వాదిసిద్ధౌపర్యాప్తం. అధికశబ్దేనకల్పనాగౌరవంసూచ్యతే. నన్వాకాశఃపరిచ్ఛి
న్న ఇతిభవత్సిద్ధాన్తః, తథాచకథమాకాశరహితప్రదేశేదూరత్వాదిక్లృప్తిరిత్య
త్రాహ వ్యోమేతి. దూరత్వాదిసిద్ధ్యనుగుణోపాధిమద్భిర్మహదాదిభిస్తత్సి
ద్ధిఃస్యాత్. వ్యోమ్నోత్తీర్ణ ఇత్యుపలక్షణం, వ్యోమసంపృక్తద్రవ్యాదిభిరపితదుప
పత్తేః, 'నియమేనబహూనాందిక్త్వకల్పనేగౌరవంస్యాదితిచేన్న, అసిద్ధకల్ప
నాదనేకైరపిసిద్ధైరేవనిర్వాహస్యలఘుత్వాత్. యద్యేకమేవసర్వత్రదిగ్వ్యవహా
రకారణమిష్యతే, తదాసర్వవ్యాపినాసర్వహేతుభూతేనపరమాత్మనైవసర్వంసి
ధ్యేత్, తస్యైవసన్తూపాధిభేదాస్సహకారిణః అథవాతత్తదుపాధయస్తావత్ప్ర
త్యక్షాః, తత్సంబంధోపిసాక్షాత్ పరంపరయావాదూరాసన్నాదేర్దృష్టఏవ, త
ద్దృష్ట్యాచపరత్వాదిసిద్ధౌకింతదుపహితగవేషణయా. కార్యవిశేషాణామన్యత
స్సంభవేచనక్వచిత్తదతిరిక్తంకల్ప్యమిత్యభిప్రాయేణాహ కింపరైర్న ఇతి. పరై
ర్వ్యాపకేశ్వరవ్యతిరిక్తైః, ఉపాధిమాత్రవ్యతిరిక్తైర్వేత్యర్థః. నః ఈశ్వరమిచ్ఛ
తాంగౌరవభీతానాంచేతియావత్ ॥ ౨౮॥

ననుయద్యాకాశాదయఃపరధర్మంపరత్రఘటయేయుః, తతః పాణ్డ్యదేశస్థి
తేన జపాకుసుమేన పాటలీపుత్రస్థితంస్ఫటికమణిముపరఞ్జయేయుః, విశ్వమపి
వ్యామిశ్రసర్వస్వభావంస్యాదితిప్రసక్తిముద్భావ్యపరిహరతి అన్యస్మిన్నితి. హే

సిధ్యేతాఙ్కార్యోపయుక్తోపనయననియమో హ్యేతతచ్ఛక్తిక్లృప్తేః।
ఏవం హ్యేవాధికాయామపిదిశిభవతోఽతిప్రసఙ్గో నిషేధ్యో
ధర్మీధర్మశ్చకల్ప్యేతవతదితరతా స్యాత్తు కాలే స్వమానాత్ ॥ ౪౯।
శ్లో॥ సఙ్ఖ్యానంతత్త్వసఙ్ఖ్యాఙ్కచిదపినదిశఃకాలవద్వానభేదః

తుమాహ సిద్ధ్యేదితి.యథాకలమబీజస్యాఙ్కురజననశక్తికల్పనేఽపినకోద్రవాఙ్కురజనకత్వందృశ్యమానకార్యానుగుణకారణశక్తికల్పనాత్,తథావియదాదిష్వపి పరత్వాదిసిద్ధ్యుపయుక్తోపనాయకతయైవతచ్ఛక్తిక్లృప్తేరిత్యర్థః.అత్రప్రతిబందివఖిప్రేత్యాహ ఏవంహీతి.నన్వధికాయాందిశస్తావదర్థతయాధర్మిగ్రాహకేణసిద్ధిః నతథావియదాదేః, తస్య్స్వరూపస్యాన్యతస్సిద్ధత్వాదితిచోద్యం విపరీతఫలమిత్యభిప్రాయేణాహ ధర్మీతి.నావశ్యంధర్మిగ్రాహకేణైవసర్వత్రశక్తిసిద్ధిః,గృహీతేష్వపి ధర్మిషుతత్తత్కార్యదర్శనేనతన్నియతశక్తిక్లృప్తేః, అతఏవనాతిప్రసఙ్గః అయస్కాన్తాదివత్తన్నియమాత్,యన్నిబన్ధనస్త్వతిప్రసఙ్గఃస సిద్ధేకల్ప్యేఽపిసమసమాధిః. ఏవంస్థితేవరముభయకల్పనాదేకకల్పనం.నను శక్తిరపికల్ప్యమానాననిరాధారా కల్ప్యతే,తస్మాత్సాధారశక్తికల్పనేశక్తివిశిష్టాధారకల్పనేవా సమంగౌరవం,తన్న,యద్యపిశక్తితద్వన్తౌమిథోవచ్ఛిన్నౌ,తథాపిసిద్ధాంశస్యకల్ప్యత్వాయోగాదసిద్ధాంశనియతైవక్లృప్తిరితివిశేషసిద్ధిఃస్యాదితిభావః. నన్వేవంవియదాదేరేవ సూర్యపరిస్పన్దాద్యుపనాయకత్వసమ్భవాత్తదన్యఃకాలోనసిద్ధ్యేదిత్యత్రాహ తదితరతేతి. నహివయంపరత్వాదిలిఙ్గైరాకాశాద్యతిరిక్తంకల్పయామః, కిన్త్వాగమికమభ్యుపేమః, అతోనతస్యాసిద్ధిరితిభావః ॥౪౯॥

యదిపృథక్త్వేనలోకవేదప్రసిద్ధాదిగపహ్నూయేత,తథావాయురపి,అస్యహ్యుపలభ్యమానఃస్పర్శః ఉష్ణశ్శీతోఽనుష్ణాశీతోవాత్రేధాపి నచాప్యగ్న్యాద్యధీతతేజోబన్నాతిరేకస్సిధ్యేత్, తిర్యక్పవనమప్యదృష్టవశాత్తేషామేవస్యాత్,శబ్దధృతికమ్పైరపినాతిరిక్తమనుమాతవ్యంతైరేవతత్సమ్భవాత్,వాతోపనీతతత్తద్ద్రవ్యాన్తరావయవన్యాయాదనుద్భూతరూపతయాఽదుర్దర్శత్వంస్యాదిత్యత్రాహ సంఖ్యానమితి.అయంభావఃనహివయమప్రత్యక్షస్యవాయోఃస్పర్శశబ్దధృతికమ్పలిఙ్గైస్సిద్ధిరితివదామః,యేనతేషామన్యథాసిద్ధిరుచ్యేత,కిన్తుతేషుతేషుశాస్త్రేషుతత్త్వసఙ్ఖ్యాపరిగణనాత్,నైవందిక్తత్త్వంగణ్యతఇతి.తత్రకాలప్రతిబద్ధింనిస్తరతి

కర్ణోక్తో వ్యాక్రియాదివ్యవహరణమపిహ్యన్యథైవోపపన్నం।
శ్రోత్రాదుక్తస్తులోకప్రభృతివదుదయస్తస్యతత్రాప్యయోవా
నైతావత్తత్త్వభేదంగమయతినచతచ్ఛాస్త్రతాన్యపర్యాత్ ॥ ౫౦॥

శ్లో॥ వాతోవాతీతిసాక్షాన్మతిరితరసమాస్పర్శతో నానుమాసా
వన్ధేన్యేష్వప్రసఙ్గాన్నపునరగమకంస్పర్శనంరూపశూన్యే।

కాలవద్వేతి. అస్తిహి "రూపాన్తరంతద్ద్విజకాలసంజ్ఞం" ఇత్యాది. నను "దిగ్దేశకాలేష్వస్తాతిః" ఇత్యాదిషు దేశాద్భిన్నాదిక్ కాలవచ్ఛాస్త్రేషువ్యవహ్రియతఇత్యత్రాహ వ్యాక్రియేతి. ప్రమాణసిద్ధదిక్తత్త్వానుసారేణతత్కార్యవిశేషవిధాయినాం శాస్త్రాణాం తత్స్వరూపనిష్కర్షే తాత్పర్యాభావాన్నతతస్తద్విశిష్టసిద్ధిరిత్యాశయః. అథస్యాత్ "ప్రాణాద్వాయురజాయత" ఇత్యాదౌ వాయ్వాదితత్త్వైస్సహదిశఃపృథక్సృష్టిరుచ్యతే, అతస్తద్వద్దిశోపితత్త్వాన్తరత్వంస్యాత్, ఏవం "దిశః శ్రోత్రం" ఇతితద్వదప్యయోపిశ్రూయతఇత్యత్రాహ శ్రోత్రాదితి. లోకప్రభృతివదితిప్రతిబన్దివచనం. అత్రహి "నాభ్యాఆసీదన్తరిక్షం" ఇత్యాదిభిర్నతత్త్వతస్సృష్టిశ్శ్రూయతే, కిన్తుబ్రాహ్మణక్షత్రియచన్ద్రసూర్యాదివ్యష్టిసృష్టిప్రకరణేఅన్తరిక్షస్వర్గాదికల్పనం. అతోదిక్సృష్టిరపివ్యష్టివిషయానతత్త్వాన్తరంకల్పయితుంశక్నుయాదిత్యాహ నైతావదితి. అథాపి దిశఃశ్రోత్రోపాత్తస్య వ్యష్టివిశేషత్వం స్యాదిత్యత్రాహ నచేతి. శ్రోత్రతాంశోత్రోపాదానకతామిత్యర్థః. నహీన్ద్రియాణికస్యచిదుపాదానానీతిప్రాగేవోక్తం, గత్యభావాదత్రవిశేషఃకల్ప్యతామిత్యత్రాహ అన్యపర్యాదితి. అత్రహిదిగుపాధీనాంతద్దేవతానాంవాభగవతఃశ్రోత్రాత్ చన్ద్రాదేరివసృష్టిఃస్యాత్, అతస్తత్త్వాన్తరకల్పనంనిర్మూలమిత్యర్థః॥ ౫౦॥

(దిశ ఆకాశాదావన్తర్భావః).

ఆకాశేచిన్తితే ప్రసఙ్గాద్దిగన్తర్భావఉక్తః అథాకాశానన్తరభావిని వాయౌస్వరూపతస్సమ్ప్రతిపన్నే ప్రమాణవిప్రతిపత్తింనిరస్యతి వాతోవాతీతి. త్వగిన్ద్రియపవనసంయోగేసతిసావధానస్యవాతోవాతీతిధీస్తావద్దురపలాపా సాసాక్షాత్కారరూపా క్షిత్యాదిధీసమత్వాదిత్యర్థః. యదత్రగుణేనగుణ్యనుమానమాహుః, తత్ప్రతిషేధతి స్పర్శతఇతి. నహిగన్ధాదివదిహగుణమాత్రోపలమ్భ ఇతిభావః అన్యథాతిప్రసఙ్గమాహ అన్ధఇతి. అన్ధేపురుషేఅన్యేషుపృథివ్యాదిషు భూతేషుత్వగిన్ద్రియేణయాస్పర్శధీస్సాస్పర్శమాత్రవిషయాతత్తద్ద్రవ్యానుమితిహేతుస్స్యాత్. అన్ధోక్తిశ్చక్షుషాద్రవ్యగ్రహణనివృత్త్యర్థా. ఉపలక్షణమే

అన్యాక్షగ్రాహ్యతాదృగ్విధగుణవిరహాద్బాహ్యవదక్షం న రుద్ధే
నిర్గన్ధో నీరసోఽపి స్ఫురతి యదనలో దర్శనస్పర్శనాభ్యాం॥ ౫౧॥
శ్లో॥ సంఖ్యాద్యాస్స్పర్శనాస్స్యుస్తదధికరణకాస్స్పర్శనే గన్ధవాహే
తేషాం ద్రవ్యోపలమ్భప్రతినియతనిజాధ్యక్షయోగ్యత్వతశ్చేత్।
ఇష్టం త్వంశేన చాత్మప్రభృతిషు సహ తైస్తైః ప్రసిధ్యన్తి సర్వే

తదన్ధతమసమధ్యస్థస్య, సాలోకేపి నిమీలితచక్షుషః, నచైతద్యుక్తం, దర్శనస్పర్శనాభ్యామేకార్థగ్రహణాభ్యుపగమాత్, అన్యథా ద్రవ్యాపహ్నవప్రసంగాచ్చ. నను నీరూపం కథం ప్రత్యక్షం, ఆత్మాదిర్నపశ్య, కథం బాహ్యాక్షగ్రాహ్యం, రూపాదీన్నిరూపయ, కథం స్పర్శనవేద్యం, స్పర్శమేవ పరామృశ, ఇత్యభిప్రాయేణాహ నపునరితి. తథాపి నీరూపద్రవ్యం కథం బాహ్యేన్ద్రియగ్రాహ్యం త్వగిన్ద్రియగ్రాహ్యం వేత్యత్రాహ అన్యాక్ష ఇతి. ఇన్ద్రియాణాం స్వగ్రాహ్యవిశేషగుణోపధానేన హి ద్రవ్యగ్రాహకత్వమితి వదకల్పనా, తతశ్చేన్ద్రియాన్తరగ్రాహ్యవిశేషగుణవిరహేపి వాయోస్త్వగిన్ద్రియగ్రాహ్యత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. యది రూపశూన్యద్రవ్యత్వాద్వాయురప్రత్యక్ష ఇత్యుచ్యేత, తదా రసశూన్యద్రవ్యత్వాత్తేజోపి కిన్తథా గన్ధశూన్యద్రవ్యత్వాద్వా, అతోఽవాదిన్ద్రియాన్తరగ్రాహ్యవిశేషగుణవిరహో నేన్ద్రియాన్తరవేద్యత్వవిరోధీతి. అత్రావిగీతముదాహరణమాహ నిర్గన్ధ ఇతి॥ ౫౧॥

వాయుప్రత్యక్షతాయాం పరోక్తమనిష్టం శఙ్కతే సంఖ్యేతి. వాయోస్త్వగిన్ద్రియగ్రాహ్యత్వే తన్నిష్ఠసంఖ్యాపరిమాణాదిద్వీన్ద్రియగ్రాహ్యవర్గోపి తేన సహ త్వచా గృహ్యేత, తేషాం సంఖ్యాదీనాం స్వాధారద్రవ్యోపలబ్ధియోగ్యతాసమానయోగ్యతాకత్వాదిత్యర్థః. అత్రాంశత ఇష్టప్రసఙ్గతామాహ ఇష్టమితి. ఉపలభ్యతే హ్యేకావహ్నిశిఖా, ఏకా వారిధారేత్యాదివత్ ఏకోయం వాయురితి. రన్ధ్రభేదనిష్క్రాన్తేషు చ వాయుషు సావధానం స్పృశతో ద్విత్వద్విపృథక్త్వాదయో భాన్తి, యావతా చ త్వగిన్ద్రియభాగేన వాయుస్సమ్బధ్యతే, తావదవచ్ఛిన్నం తత్పరిమాణఞ్చ గృహ్యత ఏవ, న హి ఘటాదావపి త్వగిన్ద్రియసమ్బద్ధప్రదేశాభ్యధికవర్తిపరిమాణం తేన గృహ్యతే, స్పృష్టాపసృతే వాయౌ సంయోగవిభాగౌ స్ఫుటౌ, ఏకస్మిన్ శరీరేఽనేకైర్వంశరన్ధ్రాదిభిరనేకేషు వాయుస్రోతస్సు ప్రవర్తితేషు తత్తదపేక్షయా పరత్వాపరత్వే అపి సులభే, కర్మ చ వాతీతి ప్రత్యయాత్, అన్యథా సరిత్ప్రవాహే స్యన్దనఞ్చ త్వచా న గృహ్యేత. యస్తు వాయోస్సమ్మూర్ఛనాద్యవస్థాసు

తద్బాహ్యవ్యాప్తిరిష్టా యదిసతతగతేరప్యసావస్తు బాహ్యా॥ ౫౨॥

శ్లో॥ న ప్రాణో వాయుమాత్రం సహపరిపఠనాన్న క్రియా ద్రవ్యతోక్తే-
స్తేజోవద్వా న తత్త్వాన్తరమగణనతో వాయుతానుజ్ఝనాచ్చ।

సంఖ్యాదేరగ్రహః స తోయాదావపి సమః. ప్రసఙ్గస్య వ్యాప్తిభఙ్గమప్యాహ నచేతి. ఆత్మని తావద్వ్యప్యహమేక ఇతి ధీస్స్యాత్, తథాపి తత్పరిమాణం న గృహ్యతే, అత ఏవ హ్యణుత్వవిభుత్వదేహపరిమాణత్వసన్దేహః, ఏవమన్యదపి. తథా బాహ్యేష్వపి ద్రవ్యోపలమ్భేపి ద్విత్వత్రిత్వాద్యగ్రహో దృష్టః. ఉక్తవ్యతిరిక్తే వ్యాయం నియమ ఇతి శఙ్క్యతే తద్బాహ్య ఇతి. సాన్తర్హాసమాహ సతతగతేరితి. యథాదర్శనం వ్యవస్థా త్వయాపి దుస్త్యజేతి భావః॥ ౫౨॥ (వాయుప్రత్యక్షత్వం)

అథ రాజసమర్థః ప్రాణ ఇతి వదతః ప్రతివక్తుం ప్రాణస్య వాయువిశేషతాం వివక్షుస్తత్ర విశేషాపహ్నవం ప్రతిషేధతి న ప్రాణ ఇతి. వాయుత్వప్రసిద్ధ్యాసౌ వాయుమాత్రమితి చేన్న, సర్వత్ర సామాన్యప్రసిద్ధ్యా విశేషత్యాగప్రసంగాత్, అయోగ్యే చ నానుపలమ్భబాధః. శ్రుతిప్రాప్తం హేతుమాహ సహేతి.

"ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చ
ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః"

ఇతి సృష్టివాక్యే వాయుప్రాణయోస్సహపాఠాత్, న చాత్ర ప్రాణశబ్దోఽన్యార్థః, అబాధే అప్రసిద్ధత్యాగాయోగాత్, న చ వాయుసామాన్యే ప్రాణశబ్దప్రసిద్ధిః, జగత్ప్రాణ ఇతి సమాఖ్యా తు న తదంశస్య శక్తిం గమయేత్, దేహావచ్ఛేదమాత్రేణ విశేషాత్పృథగుక్తిరితి చేన్న, తత్సృష్ట్యుక్తేః ప్రయోజనమాన్ద్యాత్. అస్తు తర్హి వాయోః క్రియావిశేషః ప్రాణః స్తిమితవాయౌ ప్రాణశబ్దప్రయోగాభావాత్, ఉచ్ఛ్వాసాదౌ ప్రయోగాచ్చేత్యత్రాహ న క్రియేతి. హేతుమాహ ద్రవ్యతోక్తేరితి. వాయుర్ద్రవ్యమితి తావత్సిద్ధం, ప్రాణే చ తదుక్తిస్సార్వత్రికీ, ప్రాణస్స్పన్దత ఇతి చ పృథగ్వ్యపదిశన్తి, ఉక్తశ్చ సహపాఠో న తత్క్రియాయాః అగ్న్యప్రాయనయవిరోధాత్, న చ మనః ప్రభృతీనాం క్రియాస్తైస్సహాత్ర పఠ్యత ఇతి భావః. యద్యసౌ వాయువికారవిశేషః, వహ్నేరివ తత్త్వాన్తరం స్యాదిత్యత్రాహ తేజోవదితి. యది తత్త్వపఙ్క్తౌ నివిష్టః ప్రాణః, భూతాన్తరవత్ పృథక్సంఖ్యాయేత, న హ్యేవమసావిత్యాహ అగణనత ఇతి. తత్త్వపరిగణనఞ్చ పూర్వపూర్వనియతస్వభావపరిత్యాగేన వికారాన్తరసృష్టౌ, న తు వికారమాత్రే, పృథివ్యా ఓషధయ ఇత్యాదిషు ప్రసంగాత్, ప్రాణే చ వాయుత్వం న నివృత్తం, అతశ్చ న తత్త్వాన్తరమిత్యాహ వాయుతానుజ్ఝనాచ్చేతి.

తస్మాద్వాతోవిశేషంఘనజలకరకాన్యాయతఃప్రాప్యకశ్చి
ద్దేహే స్తద్దాశవిధ్యంభజతిబహువిధోపక్రియోవృత్తిభేదైః॥ ౫౩॥
శ్లో॥ ప్రాణోక్షంప్రాణశబ్దాదుపకరణతయా క్షేత్రిణశ్చేత్యయుక్తం
శబ్దైక్యం హ్యేకజాత్యంవ్యభిచరతినచప్రాణతా క్షేషుముఖ్యా।
దేహస్యానక్షభావేప్యుపకృతిరధికాతత్సమాక్షోక్త్యదృష్టి

తథాపిదేహోపాదానత్వావస్థాపన్నోవాయుఃప్రాణస్స్యాత్ కిమధికకల్పన
యేత్యత్రాహ తస్మాదితి.అయంభావఃయావద్ధ్యస్మిఞ్శరీరేప్రాణోవసతితావదా
యుః

"అహంవైశ్వానరోభూత్వాప్రాణినాం దేహమాశ్రితః
ప్రాణాపానసమాయుక్తఃపచామి॥"

ఇత్యాదిషు దేహాత్పృథక్త్వేన ప్రాణవాయుః ప్రసిద్ధః,అతోనదేహో
పాదానవాయురసౌ. కిన్తుయోగాద్యుపయుక్తశాస్త్రవేద్యవిశేషవాన్కశ్చి
ద్వాయురయమితివాయుత్వానువృత్తివ్యక్త్యైజలమయకరకానిదర్శనం. దాశవి
ధ్యం ప్రాణాపానాదిభేదైర్నాగకూర్మాదిభేదైశ్చదశవిధత్వం,తత్తద్వృత్తిభిరు
పకారప్రపఞ్చస్తత్తదాగమేషుగ్రాహ్యః. అయఞ్చార్థోనవాయుక్రియేపృథగు
పదేశాదిత్యధికరణసిద్ధః. ఆపోమయఃప్రాణఇతితు అన్నమయంహిసోమ్యమన
స్తేజోమయీవాగితివదాప్యాయనపరం. అన్యథానేకశాస్త్రవిరోధాత్ ॥ ౫౩॥
(ప్రాణస్యవాయువిశేషత్వం).

అత్రకశ్చిదాహ ప్రాణసంవాదాదిష్విన్ద్రియైస్సహప్రాణఃపఠితః,ప్రా
ణశబ్దశ్చసాధారణఃప్రయుక్తః, క్షేత్రజ్ఞోపకరణత్వఞ్చసమానం,అతఃప్రాణ
ఇన్ద్రియమితి ఏతదనూద్యపరిహరతి ప్రాణఇతి. సహపాఠమాత్రంనతజ్జాతీయత్వ
సాధకమిత్యభిప్రాయః.ప్రాణశబ్దవాచ్యత్వంనేన్ద్రియత్వసాధకమిత్యాహ శబ్దై
క్యమితి.అన్యథాఅనేకార్థశబ్దలోపప్రసంగఇతిభావః.అత్రచప్రాణశబ్దఃక్వచిన్ము
ఖ్యఃక్వచిద్భాక్తః.ఏవమప్యేకశబ్దప్రయోగమాత్రాత్సాజాత్యే వైజాత్యమేవజగ
తిలుప్యేతేత్యభిప్రాయేణాహ నచేతి.క్షేత్రజ్ఞోపకరణత్వస్య వ్యభిచారమాహ
దేహస్యేతి. క్షేత్రజ్ఞోపకారకత్వందేహేసన్దృశ్యతే,నతత్రేన్ద్రియత్వమిష్యతే
ఇన్ద్రియశబ్దప్రయోగాభావాత్తత్రానిన్ద్రియత్వమిత్యత్రాహ తత్సమేతి.ఇన్ద్రియ
త్వోక్తేరదర్శనందేహేప్రాణేపిసమం,అతఃప్రాణోపినేన్ద్రియమిత్యర్థః।

ర్న ప్రాణే సాత్త్వికాహంకరణవికృతితా లక్షణం తద్ధి తేషాం॥ ౫౪॥
శ్లో॥ ప్రాణాపానాఖ్యభస్త్రీరభసవిసృమరః ప్రాప్య వైశ్వానరాఖ్యాం
మధ్యేదేహం పచత్యాశో వసతి జలనిధావౌర్వవత్సర్వభక్షః।
తత్తద్విద్యాసు వేద్యం త్వనఘ వహి పరజ్యోతిషస్సోపి రూపం
నాత్మానాత్మౌ జడత్వాజ్జనివిలయముఖైర్భేదకణ్ఠోక్తిభిశ్చ॥ ౫౫॥
శ్లో॥ ధర్మో భాతి ప్రభైకా బహుళవిరళతాద్యత్ర దృష్టానుసారాత్

ఇన్ద్రియలక్షణనివృత్త్యా చ ప్రాణే తచ్ఛబ్దవాచ్యత్వనివృత్తిరిత్యభిప్రాయేణాహ న ప్రాణ ఇతి. సాత్త్వికాహఙ్కారోపాదానకత్వమేవేన్ద్రియలక్షణం పరోక్తలక్షణానుపపత్తేరిత్యభిప్రాయేణాహ లక్షణమితి.

యత్తు శరీరయోగే సత్యేవ సాక్షాత్ప్రమితిసాధనం ఇన్ద్రియమితి.

అత్ర కర్మేన్ద్రియేష్వవ్యాప్తిస్తావదాస్తాం, స్వేదాదిశైత్యాభివ్యఞ్జకవ్యజనవాతాదేరుక్తలక్షణయోగాదతివ్యాప్తిర్దుర్వారా, శరీరసంయుక్తమతీన్ద్రియమితి విశేషణేపి చాక్షుషతేజఃకణానాం చూర్ణవిక్షేపవద్విసర్పే మూలసమ్బన్ధస్య ప్రమితిసాధనత్వాభావాత్ అగ్రసమ్బన్ధస్య శరీరసంయుక్తత్వాయోగాత్ నోభయత్రాప్యేతద్విశిష్టమిన్ద్రియలక్షణమస్తి, పరమ్పరయా సమ్బన్ధస్త్వతిప్రసఞ్జకః, ఆద్రష్టురాచన్ద్రమసశ్చకశ్చిచ్చక్షురిన్ద్రియావయవీ తదానీమేవ నిష్పన్న ఇత్యత్ర న కశ్చిత్ప్రమాణమన్యత్ర సమ్ప్రదాయాత్, ఇన్ద్రియదోషవదిన్ద్రియగుణాశ్చ శరీరసంయుక్తాస్సాక్షాత్ప్రమితిసాధకాస్సన్తి, తైశ్చానైకాన్త్యం సువచం, శుద్ధేష్వపి పరోక్తలక్షణేషు న ప్రస్తుతే తత్సిద్ధిరితి॥ ౫౪॥ (ప్రాణస్యానిన్ద్రియత్వం).

వాయోరనన్తరం వహ్నినిరూపణే ప్రాప్తే ప్రాణసఙ్గత్యా వైశ్వానరం తావచ్ఛిక్షయతి ప్రాణేతి. తస్య మధ్యే మహానగ్నిరిత్యాదికమిహానుసన్ధేయం. వారినిర్వాప్యత్వనివృత్త్యై బాడబనిదర్శనం. ప్రాణవైశ్వానరవిచారస్య ప్రధానశాస్త్రార్థోపయోగమభిప్రేత్యాహ తత్తదితి. అనః ప్రాణః. "అథ యదతః పరో దివో జ్యోతిర్దీప్యత" ఇత్యారభ్య "ఇదం వావ తత్ యదిదమస్మిన్నన్తఃపురుషే జ్యోతి" రిత్యామనన్తి ఛన్దోగాః. ప్రసఙ్గాన్నాస్తికయోగిజననిరాసాయ ద్వితీయసరవక్తవ్యముపక్షిపతి నాత్మానావితి. అజడో నిత్యో భూతభౌతికవిలక్షణశ్చేత్యాస్థాపయిష్యతే॥ ౫౫॥ (ప్రాణవైశ్వానరాగ్న్యోస్సాఙ్గత్యమనాత్మత్వఞ్చ)

అథాత్ర ధర్మధర్మిణోస్సజాతీయత్వే నిదర్శనార్థం లోకబుద్ధ్యనుగుణం భాష్యస్థం ప్రభానిరూపణం ప్రదర్శయతి ధర్మ ఇతి. ప్రదీపాదిధర్మభూతా తద్వత్స్వ

సాదీపాంశావిశీర్ణాఇతియదిబహుధాకల్పనాగౌరవాదిః।
రత్నాదీనాంస్థిరాణాంవిశరణవిహతేర్నిష్ప్రభత్వాదిచస్యాత్
తేజస్తత్సప్రభాకంతిమిరహరతయాసాపి తేజోవిశేషః॥ ౫౬॥

శ్లో॥ భాష్యేభాస్వత్ప్రభాదౌప్రతిహతిబహళీభావపూర్వాయదుక్తం

యమప్యేకావిష్వక్ప్రసృతాసూక్ష్మాంశుకన్యాయేన సుఘటితసంఘాతలక్షణా ప్రభా సర్వేషాం భాతి, తత్రమూలాగ్రయోర్బహళత్వవిరళత్వోష్ణత్వానుష్ణత్వాద్యుపలంభస్తత్తద్వస్త్వన్తరేష్వివనైక్యబాధకఇత్యభిప్రాయేణాహ బహుళేతి. అన్యథాస్థూలమూలత్వాదినాదీపాదిష్వపినైక్యంసిధ్యేదితిభావః.అవయవవిశరణవాదమనూద్యప్రతివక్తి సేతి.విశరణక్రియా తత్స్వభావానాం వేగవతాం తేజోవయవానామనుపశాన్తవేగానామేవసంభూయకిఞ్చిదుద్గమనేనదీపాద్యవయవ్యారంభణం ఘనీభూతానామనన్తరక్షణేవిశరణం ఊర్ధ్వగమనశీలానాఞ్చ తేషాంతత్తదంశతశ్చతిర్యగూర్ధ్వమధశ్చప్రసరణం తాదృశప్రసరణహేతువైచిత్ర్యం బహళవిరళత్వాదిసిద్ధ్యై కేషాఞ్చిద్వేగాతిశయఃఇత్యాద్యనుపలబ్ధవివిధార్థకల్పనాగౌరవంప్రసజ్యతే. ఆదిశబ్దేనసర్వలోకోపలంభశాస్త్రవిరోధసంగ్రహః. బాధకాన్తరమాహ రత్నాదీనామితి. ప్రత్యభిజ్ఞావిషయప్రధానోదాహరణతయాప్రసిద్ధేషుస్థిరతరేషురత్నాదిషుప్రతిక్షణవినాశోవయవవిశరణఞ్చనకల్పయితుంశక్యం, అతస్తేషుత్వదుక్తప్రకారేణప్రభోత్పత్తికల్పనాయోగాన్నిష్ప్రభత్వప్రసఙ్గఇత్యర్థః.పరిశేషతఃస్వాభిమతమాహ తేజఇతి. ఉక్తానుపపత్త్యాదీపాది తేజః ప్రభావిశిష్టమేవోత్పద్యతఇత్యర్థః.ననుప్రభాద్రవ్యంనతత్త్వపఙ్క్తౌగణ్యతేతద్ధిహిభావశ్చాపసిద్ధాన్తః,అన్తర్భావశ్చనవాయుపర్యన్తేషు రూపవత్త్వాత్, నతోయపృథివ్యోఃరసగన్ధాదిరహితత్వాత్, న తేజసితద్ధర్మతయాభ్యుపగమాత్, అతోవిశీర్ణతేజోతిరిక్తాప్రభానాస్తీత్యత్రాహ తిమిరహరతయేతి.తిమిరహరత్వం తేజస్త్వమాత్రే హేతుః, విశేషశబ్దస్తుప్రతీతిసిద్ధావాన్తరవైషమ్యవ్యక్త్యర్థః.తిమిరహరత్వంచాత్రభాస్వరరూపవిశిష్టతయా న తేజస్త్వమాత్రేణ,అతోనసాధ్యావిశేషశంకా.ఏవంనీరసత్త్వేసతిరూపవత్త్వాదిత్యపి హేతుః॥౫౬॥ ప్రభాయాఃప్రభావదవయవాతిరేకతేజస్త్వే ౨).

అత్రగ్రన్థాన్తరసిద్ధమతాన్తరమాహ భాష్యఇతి.కరతలేనాహిమకరరశ్మీనాంగతిప్రతిహతిః, తత్రైవతత్రబహళతయాస్ఫుటోపలంభశ్చాభాష్యత, ప్రతిబింబనిరూపణేచనయనరశ్మీనాందర్పణేప్రతిహతిరుక్తా, తదేతత్ప్రభాప్రభావ

తేనస్రోతస్సమాధింపరమతనయతః ప్రాహురేకే ప్రభాయాం।
వస్తున్యస్తైవికల్పైఃస్ఫుటవిఘటనయోర్వక్తురాప్తస్యవాచో
స్తాత్పర్యంతర్కమానానుగుణమధిగుణైశ్చిన్త్యమత్రైవసద్భిః॥ ౫౭॥

శ్లో॥ ప్రాచ్యేస్నేహాదినాశేచరమఇవదృఢోనన్తరందీపనాశః

తాంససహభూత్పత్తినాశపక్షేనోపపద్యతే,దృశ్యతేచరత్నప్రభాదేరపిప్రతిఘాతకసన్నిధౌసఙ్కోచస్తదపగమేవికాసశ్చ, అతఃపాఞ్చభౌతికస్యరత్నాదేః పార్థివాద్యంశేనదృఢావస్థితస్యాపితేజోంశేనగన్ధాదిన్యాయవతావిశరణప్రసరణాదికంయుజ్యతే,ఆతపవారణాదివృత్తాన్తశ్చ వర్షవారణాదిన్యాయాత్కిరణగతితత్ప్రతిఘాతావనుమాపయతి,నివృత్తేచాతపే క్షితిజలయోరౌష్ణ్యోపలంభాత్తేజోంశవిశరణసఙ్కోచమణేగమ్యతే, ప్రభాతద్వతోరాశ్రయాశ్రయిత్వాది భాషణన్తుపరసమ్మత్యైవతన్మతనిదర్శనం, ప్రభాహిప్రదీపాదినాసహజనిధ్వంసినీతికేచిత్,తథాహిసాంఖ్యాఇంద్రియవృత్తినిదర్శనతయాఆహుః

“దీపప్రభాయథాతస్మిన్ వినశ్యతివినశ్యతి।
తథాబహిర్గతాప్యేషా మూలచ్ఛేదాద్వినశ్యతి” ఇతి

ననువిరుద్ధభాషణాదుభయంత్యక్త్వాసౌగతగతిరిహసంగ్రాహ్యేత్యత్రాహ వస్తునీతి.నతావదిహసిద్ధేవస్తునివికల్పః,నచవాక్యయోరైకార్థ్యంక్లిష్టగత్యాకల్ప్యం విరోధస్ఫాట్యాత్,ఆప్తవాక్యేచనోభయత్యాగః,సహజక్షణికపక్షద్వయపక్షస్యక్షణభఙ్గనిరాసేనైవనిరస్తత్వాచ్చ.అతోన్యతరవాక్యస్యఅన్యపరత్వేప్రాప్తేప్రమాణతర్కానుగుణంపరమార్థతాత్పర్యంప్రజ్ఞాదిశాలిభిశ్శాస్త్రైఃప్రతిబోద్ధవ్యమితి ॥౫౭॥ (ప్రభావిషయగ్రన్థద్వయగమనికా)

ననుదీపాదీనాంస్థిరతయాగృహీతానామపిక్షిప్రవినాశిత్వమభ్యుపగతం తచ్చావయవవిశరణపక్షఏవోపపద్యతేతథాహుః

“అవయవవిశరణలిఙ్గజబోధసహాయేనచక్షుషాభేదం।
జ్వాలేషునిర్ణయామః” ఇతి

పక్షాన్తరేషుతుప్రత్యభిజ్ఞాదుర్బాధేత్యత్రాహ ప్రాచ్యఇతి దాహ్యవినాశానన్తరంవహ్నినాశఇతిచరమదీపాదిషుదృష్టం,ఇదఞ్చసర్వేషాం, ప్రతిక్షణఞ్చ దీపదశాదిప్రక్షయోదీపాదిషుప్రత్యక్షః,ప్రయోగశ్చ,ప్రాచ్యస్నేహదశాదినాశఃస్వానన్తరభావిస్వజనకదీపనాశవాన్ దీపారంభకస్నేహాదినాశత్వాత్ అన్త్యవత్ ఇతి,సావధానంప్రపశ్యద్భిశ్చప్రవాహావద్దీపోదృశ్యతే,దశాగ్రమారభ్యత

సామగ్ర్యన్యాన్యకార్యం జనయతి చ న చానేకదీపప్రతీతిః।
సామ్యాదేస్స్యాత్తు తద్ధీః ప్రవహణభిదురాస్స్వప్రభాస్తత్ప్రదీపా
నిర్బాధాభాస్వరాదౌ ప్రథయతి నియతం ప్రత్యభిజ్ఞా స్థిరత్వమ్ ॥ ౫౮ ॥

శ్లో॥ వర్ణానాం తాదృశత్వాదతికఠినతయా గౌరవస్యాపి భూమ్నా
ధాత్రీభాగైః ప్రభూతైస్స్ఫుటమిహ ఘటితా ధాతవో హాటకాద్యాః।
తాదృక్త్వేపి స్ఫురత్త్వాద్యనితరసులభం కించిదన్వీక్ష్య తజ్జ్ఞైః

న్యాలపర్యన్తం ప్రతికలమన్యోన్యో దీపః ప్రవర్తమానో నివర్తమానశ్చ దృష్టః.
ప్రయోగాన్తరమభిప్రేత్యాహ సామగ్రీతి. ద్వితీయాదిస్నేహాదిసామగ్రీ దీపజ
నికా అవికలదీపజనకజాతీయసముదాయత్వాత్ ఆద్యవత్, అన్యథా ప్రథమాపి నో
త్పాదయేత్ తథా చ జితం చార్వాకైః. నన్వస్తు ప్రతిక్షణదీపారంభః, ప్రతిక్షణవినా
శస్తు కుతస్త్య ఇత్యత్ర పూర్వానుమానసిద్ధేపి యుక్త్యన్తరబాధమాహ నచేతి. యది
ద్వితీయాదిక్షణే పూర్వపూర్వదీపనాశో న స్యాత్ అనేకఘటాద్యుత్పత్తినయా
ద్యుగపదనేకదీపోపలబ్ధిః స్యాత్, న చైవమస్తి. నిగమయతి సామ్యాదేరితి. ప్రభయా
సహోత్పత్తిపత్త్యైవం దీపాదేరాశుతరవినాశిత్వం సిద్ధం, యత్ర తు సామగ్ర్య
నువృత్త్యాదిహేతుపరిహారః తత్ర స్థిరత్వప్రసఙ్గో న దోష ఇత్యభిప్రాయేణాహ నిర్బా
ధేతి ॥ ౫౮ ॥ (స్థిరాస్థిరతేజోవిభాగః).

యత్తు హేమాదేస్తైజసత్వమాహుః "త్రపుసీసలోహరజతసువర్ణా
నాం తైజసానాం అగ్నిసంయోగాద్ద్రవత్వమద్భిస్సామాన్యం" ఇతి, తత్ప్ర
వపాంశ్చభౌతికత్వసాధనాత్ప్రత్యుక్తం, విశేషతశ్చ పరోక్తైర్భఙ్గ్యా యద్బ్రూమ
వర్ణానామితి. హేమరూప్యాదివర్ణాః పార్థివత్వాభిమతాభ్రకశుక్త్యాది
మాదృశ్యన్తే అన్యథా కథం తత్తద్భ్రమః, కాఠిన్యఞ్చ తేష్వధికం, తచ్చ స్వతః పృ
థివ్యా ఏవ, "కాఠిన్యవానన్యో బిభర్తి" ఇత్యాదిదర్శనాత్, గురుత్వఞ్చ తేషు తేః
భూయిష్ఠం, తేజోమాత్రే తు న తత్ప్రసఙ్గః, జలే తు సదప్యేతన్నైవం క్వచిదతి
యితం, న చాప్యత్వం తేషామిచ్ఛసి, తదిహ పఞ్చీకృతారబ్ధవ్యష్టిప్రపఞ్చే హేమా
షు పార్థివాంశః ప్రభూత ఇతి నిశ్చీయతే, కథమన్యథా "నిష్కే తు సత్యవచనం
ఇత్యాదినిరుహ్యేత, తథాత్వే తైజసత్వస్మరణం కథమిత్యత్రాహ తాదృక్త్వేపీ
స్ఫురత్త్వాదితేజస్సమానం వర్ణవిశేషం స్వతశ్శుద్ధత్వం చేత్యర్థః. తజ్జ్ఞైః తత్
భూతవేదిభిః. వ్యాఖ్యాతం విశేషతః ప్రకథితం. కిమర్థమిత్యత్ర తైజససమాఖ్యా

వ్యాఖ్యాతం తైజసత్వం విధితదితరయో స్తన్త్రసాకర్యసిద్ధ్యై॥ ౫౯॥

శ్లో॥ నైల్యాత్కృష్ణమంతమిస్రం చటులబహళతాద్యన్వయాత్తన్న నైల్యం
ఛాయావత్పారతన్త్ర్యాంత్వయసఇవమహశ్చౌదృష్టిసిద్ధాత్స్వభావాత్ ।

షువిధినిషేధసాధారణ్య సాకర్యార్థమిత్యాహ విధీతి. నను సర్పిర్జతుమధూచ్ఛిష్టానాం పార్థివానామత్యన్తతాపలుప్తద్రవత్వం దృష్టం, నతథా హేమాదౌ, తత స్తేషామపార్థివత్వం, మైవం ఏవమపితోయాన్యత్వస్యదుస్సాధత్వాత్, ద్రవత్వవిశేషాత్తైజసత్వసాధనేచనకశ్చిద్దృష్టాన్తః, పాకజద్రవత్వేన పార్థివత్వసాధనేతుసర్పిరాద్యస్తి, అలుప్తద్రవత్వఞ్చ హేమాదేస్తదుపష్టంభకపార్థివాంశేప్యస్తి, అన్యథాతత్రతదాసీంకాలిన్యానువృత్తి ప్రసఙ్గాత్, అతఃపక్షవిపక్షమాత్రవృత్తిత్వాద్విరుద్ధతా.

అవాన్తరవిశేషాచ్చ నాతజ్జాతీయతా భవేత్ ।
అతిప్రసఙ్గసామ్రాజ్యాదశేషాపహ్నవేనవా॥
నచహేమాదిశబ్దానాం యుక్తం దృష్టప్రమాణతః।
అలోకవ్యవహారార్హకుత్రచిద్వృత్తికల్పనం॥ ౫౯॥

(హేమాదితైజసత్వోక్తితాత్పర్యం)

తేజోనన్తరే తోయేవిప్రతిపన్నార్థాభావాత్తదుల్లఙ్ఘనేనతమసఃపృథివ్యాన్తర్భావమాహ నైల్యాదితి.

తమఃఖలుచలంనీలం పరాపరవిభాగవత్ ।
ప్రసిద్ధద్రవ్యవైధర్మ్యాన్నవభ్యోభేత్తుమర్హతి॥ ఇతి

యఏవంవదన్తి తాః ప్రత్యుభయసమ్మతేన నీలత్వేన పార్థివత్వం సాధ్యతే ద్రవ్యాన్తరకల్పనే గౌరవాత్, అవాన్తరవిశేషశ్చ నవైజాత్యహేతురిత్యుక్తం. ప్రభాతుల్యత్వపక్షేపి తద్వద్రూపాభావసపక్షేపినీలత్వాదౌష్ణ్యమత్వం సిద్ధమేవ, యేత్వాహుః, వియతివితతానాం సూక్ష్మాణాం పృథివ్యవయవానాం కృష్ణోగుణస్తమ ఇతి, తేషాం నిరాధారనైల్యోపలంభోశక్యసాధన ఇత్యభిప్రాయేణాహ తన్న నైల్యమితి. హేత్వన్తరమాహ చటులేతి. చటులత్వబహళత్వవిరళత్వాదికం హి ద్రవ్యధర్మ ఏవ, నచతదుపలంభో నాస్తి నీలోపలంభో వా విశ్వవిరోధాత్, నచాత్రాలోకాపసర్పణాదిహేతుభేదైశ్చటులత్వమారోపితం ప్రత్యక్షభ్రమేషు గుణమాత్రాధిష్ఠానత్వాదృష్టేః, గన్ధోవాతీత్యాదిష్వపి ద్రవ్యాభిప్రాయేణ ప్రయోగః. యది స్వతన్త్రద్రవ్యం తమః, తదాతత్తద్గత్యాగత్యనువిధానం కథమిత్యత్రాహ ఛా

స్పర్శాఖ్యాతిర్నరూపంహరతిహరిశిలాలోకవత్తత్ర చాక్ష్ణో
ర్నాలోకోఽర్థ్యస్ససిద్ధాఞ్జనవదివాభీతదృష్ట్యాదినీతేః॥ ౬౦।

యావదితి.యథాయసాకృష్టిస్థితిగత్యనువిధానంపృథగ్ద్రవ్యస్యాప్యయసో దృశ్య
తేతథాత్రాపిస్యాత్,యథాదృష్టిస్వభావవ్యవస్థాపనాత్. ననుపార్థివత్వేరూ
పవత్త్వేస్పర్శవత్త్వవ్యాప్తే,నచధ్వాన్తేస్పర్శఉపలభ్యతే,అతస్తేఉభేతస్మి
న్నస్తఇత్యత్రాహ స్పర్శాఖ్యాతిరితి.తమస్స్పర్శస్యాయోగ్యత్వాదిత్యభిప్రాయే
ణనీలత్వసామ్యాచ్చహరిశిలాలోకదృష్టాన్తః.యన్నీలంతదాలోకసహకృతచక్షు
ర్గ్రాహ్యం, తమశ్చనతథా,తతశ్చాక్షుషప్రత్యయాభావేనీలత్వాభిమానఇత్య
త్రాహ తత్ర చేతి.ఆలోకోపలబ్ధావాలోకాన్తరంనసహకారి,తథాత్రస్యాత్,విష
యస్యసతస్తత్రసహకారిత్వమితిచేత్ అథాపివస్తుభేదేవైరూప్యంసిద్ధం, ఏవ
ధ్వాన్తేప్యాలోకనైరపేక్ష్యంస్యాత్.అలఙ్ఘనీయనిదర్శనాన్తరమాహ ససిద్ధాఞ్జ
నేతి.అఞ్జనవిశేషసహకృతంహిచక్షురర్థతమసేపిపదార్థాన్దర్శయతి,తథేవ
పిస్యాత్,తత్రసహకార్యన్తరప్రభావాదితిచేత్ అత్రాప్యాలోకాభావస్యసహ
కారిణఃప్రభావాదిత్యఙ్గీకురుష్వ, యథాచ కిఞ్చిద్బహ్వాలోకగ్రాహ్యంకిఞ్చిత్
స్వాలోకేనాపి, తథాకిఞ్చిదాలోకగ్రాహ్యం,కిఞ్చిన్నతథేతియథాదర్శనంని
మః.దృక్స్వభావాచ్చయథాదివాభీతాదిదృష్టేరాలోకనైరపేక్ష్యం,తథాదృశ
స్స్వభావాదిహాపీతికిన్నేష్యతే.అస్త్వేవం, తథాప్యాలోకమధ్యేకింనోపలభ్య
ఇతిచేత్ ఆలోకనాశ్యత్వాదితికేచిత్.ఉత్సారితత్వాదిత్యన్యే.మధ్యన్దినో
ల్కాప్రకాశాదివదభిభవాదిత్యపరే.

అద్రవ్యత్వాదిపక్షాణామత్రాసంభవసిద్ధయే
ఆద్యమేవతమోధ్వాన్తమితికేచిదుపాచరన్.

కిఞ్చ తేజసఇవతమసోపిశరీరత్వామ్నానాదాలోకమధ్యేతమస్సృష్టి
చనాదేకస్మిన్కాలేతమస్తేజఃప్రళయపాఠాచ్చాస్య ద్రవ్యత్వప్రాకృతత్వసిద్ధిః
రూపవత్త్వేనవాయుపర్యన్తవ్యపోహః, కృష్ణరూపవత్త్వాచ్చ వహ్నిజలవ్యావృ
త్తిసిద్ధేశ్చ, "యత్కృష్ణంతదన్నస్య" ఇతిశ్రుత్యనుసారాచ్చ.తదిదంతమః పర
బ్రహ్మాచ్ఛాదకావిద్యానిదర్శనతయావిషయావారకం కైశ్చిదుక్తం,తదసత్,

తమోవ్యవహితాలోకస్థితనానార్థదర్శనాత్
దృగ్గతేరవిరుద్ధస్యదృశ్యచ్ఛాదకతాకథం॥
అతోమత్యాదిదృష్టీనాందృశ్యసంబన్ధమాత్రతః।

శ్లో॥ నాలోకాభావమాత్రంతిమిరమవిరతంనీలమిత్యేవదృష్టే
నైర్ల్యస్త్వారోపితంచేత్కథమివనభవేత్కాప్యపికస్యాపిబాధః।
ఆరోపేచాత్రనైల్యంనభవతినియతంభాస్వరాన్యత్వసామ్యా

దర్శనప్రతిఘాతిత్వంస్వభావాత్తమసిస్థితం॥ ౭౦॥ (తమసః పార్థివత్వం)

యేత్వాహుఃఆలోకాభావఏవాలోకవిరోధిత్వలక్షణసమానధర్మస్మారితనైల్యోపరక్తోనీలస్తమఇతి గృహ్యతే, నఋుపశ్లేషరహితశబ్దవాచ్యత్వస్తు ప్రళయవాదిశబ్దస్యాయేనస్యాదితి,తాన్ప్రతివక్తి నాలోకేతి. అబాధితంనీలోపలంభంహేతుమాహ అవిరతమితి.ఆరోపితంనీలరూపత్వంనాభావత్వవిరోధీత్యభిప్రాయేణాశఙ్కతే నైల్యస్త్వితి.ఆరోపస్యకాలభేదేనపురుషభేదేనవాబాధవ్యాప్తిమభిప్రేత్యాహ కథమివేతి.అవిరతమితిసూచితమేతేనవ్యఞ్జితం. ననుతమోనసీలం అసత్యాలోకేచక్షుషాప్రతీయమానత్వాదితిబాధఇతి చేన్న దృష్టాన్తాసిద్ధేః,ఆలోకాభావఏవదృష్టాన్తఇతిచేన్న,త్వత్పక్షేపక్షదృష్టాన్తభేదాభావాత్, అస్మన్మతేతు భావాతిరిక్తాభావాసిద్ధేః,ఆలోకాభావే దివాభీతాదిచక్షుర్గ్రాహ్యేనైర్వ్యభిచారాచ్చ, దృగ్వైషమ్యవద్దృశ్యవైషమ్యఞ్చవ్యవస్థాపకం స్యాదిత్యుక్తం, అతోస్మదాదివిశేషణేప్యనిస్తారః, తమోధర్మభూతనైల్యాదిదృష్టాన్తస్తుతదభావసాధనేవిరుద్ధః, ఆరోపితనైల్యాదిదృష్టాంతస్తుశుక్తిరూప్యశశశృఙ్గాదివదనాదేయః, అనారోపితస్తుసత్యేవాలోకేచక్షుషా గృహ్యతే,తథాపిభ్రాన్తిదశాయాంగృహ్యమాణారోపాభావేపిచాక్షుషభ్రాన్తివిషయత్వాదేవాయంహేతుస్సిద్ధఇతిచేన్న, తమసినైల్యారోపసిద్ధిమన్తరేణాస్యహేతోరనుత్థానాత్, భవతిహిబాధాద్దృష్టాన్తలాభః తేనచసఇతిమిథస్సంశ్రయః,అస్పర్శత్వాదిబాధకాన్తరంతునిరస్తం.అత్రనీలమిత్యేవేత్యవధారణతాత్పర్యభేదసిద్ధందూషణాన్తరమాహ ఆరోపేచేతి.అయంభావఃఆరోపఏవాత్రనసంభవతి,అభావస్యహిస్వరూపమేవహిభేదఇతిమన్యసే,తతస్తద్గ్రహేతదగ్రహేవాకథమారోపః, ఏవంచబ్రూషేఆలోకోహిభాస్వరః తద్విరోధీచతదభావః కృష్ణద్రవ్యమపిభాస్వరాన్యత్వాత్తద్వైవ, అతఆలోకవిరోధిత్వసాధర్మ్యాదకృష్ణేకృష్ణధర్మాధ్యాసఇతి, ఏవంసతిరక్తపీతాదీనామపితథాత్వావిశేషాత్తత్రతదారోపఃకింనస్యాదితి.అత్రయదుక్తంకాణాద్యైః ఆరోపేసతినిమిత్తానుసరణంనతునిమిత్తమస్తీత్యారోపఇతి, తదయుక్తంఆరోపేసతీత్యసిద్ధేః,నిమిత్తస్యచాతిప్రసఙ్గేనానుసరణాయోగాత్, యథా

నాన్యత్రాదృష్టంనియన్తృ ప్రతినియతగుణారోపక్లృప్తేర్గురుత్వాత్ ॥ ౮౧॥

శ్లో॥ ధ్వాన్తం తేజశ్చ నాసీదితిమునిభిరుపాఖ్యాయిసంవర్తవార్తా
భావాభావౌనిషేద్ధుంతదుభయవిధివద్వ్యాహతత్వాదశక్యం।
అన్తర్యన్తుశ్చ తేజస్సహపఠితతమోదేహఇత్యామనన్తి
స్యాచ్చాభావోపిభావాన్తరమతిమథనెవక్ష్యమాణక్రమేణ॥ ౮౨॥

శ్లో॥ తిష్ఠత్యుర్వీభచక్రంపవనరయవశాద్భ్రామ్యతీత్యుక్తమాప్తైః
భ్రాన్తైఃక్లృప్తంత్రిలోకీభ్రమణమిహతథామేదినీభ్రాంతిపాతౌ।

చరజ్ఞౌసపర్యధ్యాసః తథాకదాచిదంబుధారాద్యధ్యాసోపికింనభవతి, సత్యాఇచ్ఛాసామగ్ర్యాంకార్యానుత్పత్తిరితినలౌకికమేతన్నచయౌక్తికం.యచ్చోక్తమదృష్టాదికఞ్చాత్రనియామకమవసేయమితితద్దూషయతి నాత్రేతి. విచిత్రాదృష్టభేదవిషమితేజగతిసర్వజన్తుసాధారణస్యదురుపశమతావన్మాత్రభ్రమహేతోరదృష్టవిశేషస్యకల్పనేఽతిగౌరవంస్యాదిత్యభిప్రాయేణాహ ప్రతినియతేతి. (౮౧)

ఆలోకాభావపక్షస్యాగమవైఘట్యమాహ ధ్వాన్తమితి.అర్థోపాదానమేతత్, శబ్దస్తు "నాసీత్తమోజ్యోతిరభూన్నచాన్యత్" ఇతి,కథమస్యప్రకృతవిరోధిత్వమిత్యత్రాహ భావాభావావితి. నహికస్యచిదేకదైకత్రభావాభావవిధిశ్శక్యతే, తద్వదుభయనిషేధోప్యశక్యః, అన్తతఉభయనిషేధస్య ఉభయవిధివిశ్రమణేనవ్యాఘాతాదితిభావః॥ ౮౨॥ (తమసఆలోకాభావమాత్రత్వభంగః)

భూప్రసంగాత్తద్భ్రమణాదిపక్షంనిరాకర్తుంస్వపక్షంతావదాహ తిష్ఠతీతి. ఆప్తైః పురాణాదికర్తృభిస్తదనుసారిభిశ్చ, ఆప్తిశ్చ తేషాం"హిరణ్మయేనసవితారథేన"ఇత్యాదిశ్రుత్యనుసారాత్. అస్మిన్పక్షేసర్వలోకోపలంభస్యావరస్యమస్తి,నచగణితాదివిరోధః, కక్షీకృతశ్చాయంపక్షఃకాలతన్త్రికైరపి,యథాహార్యభటః॥ "ఉదయాస్తమయనిమిత్తంనిత్యప్రవహేణవాయునాక్షిప్తః
లంకాసమపశ్చిమగోభపఞ్జరస్సగ్రహోభ్రమతి" ఇతి.

కైశ్చిత్ "ఉత్తానాహవైదేవగవావహంతి" ఇత్యాదినిర్వహణాయత్రైలోక్యభ్రమణంస్వీకృతంతదుపాలభ్యతే భ్రాంతైరితి. యథాస్వయంభ్రామ్యన్తోబాలిశాభువంభ్రామ్యన్తీమభిమన్యన్తేతద్వదమితిభావః. యదిస్థిరతయైవదృష్టానాంగ్రహనక్షత్రాణాంభ్రమణంకల్ప్యతే, తదవిశేషాద్భువోపికల్ప్యతామితిచేన్న,అపేక్షితస్యాన్యథైవసిద్ధేః,అత్ర "అనులోమగతిర్నౌస్థః" ఇత్యాదిష్వప్యపి

తద్భ్రాన్తౌ ప్రాక్ప్రతీచోః ప్రసజతి పతనే పత్త్రిణోస్తారతమ్యం
పాతే గుర్వ్యాస్తతస్స్యాః ప్రలఘుదివిసముత్క్షిప్తమేనాం నయాయాత్ ॥ ౯౩ ॥

తస్య భూభ్రమణవాదస్య జైనోక్తస్య చ భూపతనస్య భ్రాన్తికల్పితత్వమతిదిశతి తథేతి. ఇషీకాప్రోతపత్త్రికాదివత్స్వదేశం ముఞ్చతీ ద్రుతతరమధరోత్తరవృత్త్యా భూః భ్రమతీతి హి తద్భ్రాన్తిపక్షః, అత్రోత్క్షిప్తాశ్మరశిలాదయః స్వదేశే తదాసన్నే వా కథన్న నిపతేయుః, నిత్యఞ్చ స్వదేశపశ్చిమభాగ ఏవ తేషాం నిపాతస్స్యాత్, ఉడ్డీనాశ్చ పక్షిణో న కులాయమాసీదేయుః ప్రత్యఙ్ముఖం పతతాఞ్చ తేషాం గన్తవ్యాని స్వయమపి తూర్ణం ప్రతిగచ్ఛేయుః, ప్రాఙ్ముఖం గచ్ఛతాన్తు దుఃఖేనాపి న సన్నికృష్యేరన్, ఏకదేశస్థితే చ వర్షతి వలాహకే ముహూర్తాన్మహీ శతయోజనమాత్రం సిచ్యేత, అతికుశలానామపి ధన్వినాం దక్షిణోత్తరదిగ్దేశావస్థితస్థిరలక్ష్యవేధో న స్యాత్, శరవిహఙ్గాదీనామపి ధరణీసమమేవ వాయునా నోదనాన్నోక్తప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న, తథావిధస్య ప్రబలమారుతస్యానుపలమ్భనిరస్తత్వాత్, సర్వేషాం ప్రత్యఙ్ముఖగతిప్రతిరోధప్రసఙ్గాచ్చ. యో హి మహాపృథివీం ప్రభఞ్జనః ప్రసభమావర్తయతి, తం కథం లఘీయాంసో విహఙ్గాదయః ప్రతిసరేయుః, కిన్తు పృథివ్యాః పూర్వమేవ ప్రాఙ్ముఖం దూరమపనీయేరన్, కిఞ్చ జ్యోతిర్గణభ్రమణహేతుమారుతశ్శాస్త్రానుజ్ఞానాత్ ప్రత్యక్షవిరోధాభావాచ్చ సఙ్గృహ్యతే, భూభ్రమణహేతుస్త్వసౌ శాస్త్రోపలమ్భవిరోధాన్న కల్ప్యః, భువ ఏవ వాయువదదృష్టవశాత్తాదృశభ్రమణోపపత్తేః స్యాదేవం కిం నశ్ఛిన్నమితి చేన్న, ఉపలమ్భానుసారస్యచ్ఛిన్నత్వాత్, అత ఏవానన్తతారాగ్రహభ్రమణకల్పనాదేకభ్రమణకల్పనం వరమిత్యయుక్తం, తారాభ్రమణాదేరాగమికస్యాకల్ప్యత్వాచ్చ, తదేతత్సర్వమభిప్రేత్యాహ తద్భ్రాన్తావితి. భూపతనే దోషమాహ పాత ఇతి. అయం భావః పాతో హి భువో న తావదుపలమ్భాగమాభ్యాం తయోరిహ తద్విపరీతత్వాత్, నాప్యనుమానతః గురుత్వాత్పతనస్య ప్రతిబన్ధకే నిరోధోపపత్తేః, నిరాలమ్బనే నిరవధౌ నభసి నిత్యం నిపతన్తీమలబ్ధప్రతిష్ఠాం భువం కః ప్రతిరున్ధ్యాదితి చేన్న, "వాసుదేవస్య వీర్యేణ విధృతాని" ఇత్యాదినా తత్సిద్ధేః, భూపతనే చోత్క్షిప్తాశ్మలాదయో న కదాచిద్భువం ప్రాప్నుయుః, గౌరవప్రకర్షకాష్ఠాం భూతాద్భూమణ్డలాదతిలఘీయసాం రజః ప్రభృతీనామధికపతనకల్పనఞ్చోపహాస్యం. పోతవాలుకాదిన్యాయస్త్విహ దుర్వచః ఉపష్టమ్భకాదివిశేషస్యానభ్యుపగమాత్, తత్కల్పనే చ తస్యాప్యన్యత్కల్ప్యం ఇత్యనవస్థానాత్, వాయువిశేషస్యోపష్టమ్భకత్వకల్పనే తేనైవ నిత్యమపతనమితి కిన్న

శ్లో॥ జ్యోతిశ్శాస్త్రంపురాణాద్యపిసహినిగమగ్రాహ్యమన్యోన్యబాధ్యం
విద్యాస్థానంతుసర్వంప్రతినియతనిజోపక్రియాంశేప్రమాణం।

రోచతే, తదిహాయుక్తిమాత్రశరణానాం నిరాధారాపిస్వభావాదేవతిష్ఠతిభూ
మిః, ఆగమానువిధాయినాన్తుసర్వాధారేణబ్రహ్మణాసోపధానంనిరుపధానఞ్చ
విధృతేతి,అతఏవపృథివ్యాధారస్థిరతరకర్పరకల్పస్థితిర్నిరస్తా,కర్పరస్యాపినిరాధ
రస్యస్థిత్యనుపపత్తేః,చతురుదధిసంక్షోభసహత్వస్యపృథివ్యామేవకల్పయితవ్య
త్వాత్.యేచపతనోత్పతనస్వభావభూతచతుష్టయమయత్వాన్నపతతినోత్ప
తతిచభూపిణ్డఇత్యాహుః, తేషామన్యానతిరిక్తతాదృశావస్థానోచితప
మాణైర్భూతైరారబ్ధః పరిదృశ్యమానమృచ్ఛిలాదివిలక్షణశ్చాగత్యాన్యఏవభూ
పిండఇత్యాదికల్పనాకేవలమూహమాత్రసిద్ధా.అన్యేదక్షిణోత్తరధ్రువయో
యస్కాన్తసమాధిం భూగోళేచాయస్సమాధిమారోపయన్తి, తేపికల్పనాగౌ
వోపహతాః, భూగోళస్యైవహితాదృశశక్తికల్పనంయుక్తంనతుదవీయసోర
త్కస్థితినిర్వాహసాపేక్షయోర్ధ్రువయోః. కేచిద్భూగోళఘనమధ్యదేశఏవస
షామధోధోదేశః,తదభిముఖదత్తచరణఏవస్థలజలచరఃసర్వోజన్తువర్గః,భూవి
స్తుతదాశ్రితానానాకేసరపరివృతకదంబకుసుమగ్రన్థివత్ మక్షికావృతమధుగో
వచ్చతిష్ఠతి,అమరానరాశ్చపరస్పరమధఃస్థితామన్యన్తే,పతనంచ సర్వేషాంభూ
గోళమధ్యదేశాభిముఖమేవ,పృథివ్యంశాస్త్వవకాశాలాభాన్నతత్రప్రవిశన్తి,అతో
మహాపృథివ్యానకదాచిత్పతనం,తామపేక్ష్యకస్యచిదధోదేశస్యాభావాదితి త
తద్భువోధస్తాదుపరిచలోకానుపదిశద్భిశ్శాస్త్రైరుపరుధ్యేత.

యత్తు “పాతాళదేశాఃక్షితిగోళమధ్యే సప్తోపదిష్టాస్తలపూర్వకాస్తే” ఇతి,
యదపి “మేరుర్యోజనమాత్రఃప్రభాకరోహిమవతాపరిక్షిప్తః।
నందనవనస్యమధ్యేరత్నమయస్సర్వతోవృత్తః” ఇత్యాది
తదిదంగణితవిసంవాదాభావేపి శాస్త్రాన్తరవిరుద్ధంనకల్ప్యం నచోపది
ష్టం,ఇతిశ్రద్ధాతవ్యం॥ ౬౩॥ (భూభ్రమణాదివాదభంగః).

భూపరిధికల్పనాదిషువైదికశాస్త్రద్వయవిరోధంపరిహర్తుమాహ జ్యోతి
రితి.నిగమగ్రాహ్యమితిహేతుగర్భం. యద్యుభయబాధోన్యతరబాధోవాతత్ర
బాధితస్యవేదోపకారకత్వంస్యాదితిభావః. కథంవావిరుద్ధయోస్సాకల్యేనప్రా
మాణ్యమిత్యత్రాహ విద్యాస్థానమితి.యేనయేనోపకారేణదశవిద్యాస్థానాని
వైరుపజీవ్యన్తే, తత్రాంశేవిరోధాభావాత్ప్రామాణ్యంప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. అ

తాత్పర్యంతర్కణీయంతదిహబహువిధాభూపరిధ్యాదిభేదై
ర్దుర్జ్ఞానంసర్వథాయన్మునిభిరపిపరైస్తత్రతూదాసితవ్యం॥ ౬౪॥

శ్లో॥ సూర్యావృత్త్యాద్యుపాధివ్యతికరవశతః కాలతాస్త్వంబరాదే
రన్యస్మిన్నన్యథమోపనయననియమః ప్రాగ్వదత్రేతిచేన్న।
కల్పాన్తేప్యేకకాలః ప్రకృతిపురుషవద్బ్రహ్మణోరూపమన్య
న్నిర్దిష్టోనాద్యనంతోమునిభిరితితతః కార్యతాచాస్యభగ్నా॥ ౬౫॥

శాస్త్రైరేకథమిత్యత్రాహ తాత్పర్యమితి. నహ్యన్యపరవాక్యైరాపాతప్రతీతార్థస్థాపనం, యత్రచ తాత్పర్యం తత్రచనవిరోధఇతిభావః. ననుజ్యోతిరాగమేపఞ్చసిద్ధాన్తాః ప్రవృత్తాః, పురాణేష్వప్యేవంమతభేదాదృష్టాః, తత్రాన్యతమప్రతిక్షేపే మునయోఽపియదిముహ్యన్తి కింకర్తవ్యమిత్యత్రాహ దుర్జ్ఞానమితి. పరైః ఋషివ్యతిరిక్తైరస్మదాదిభిరిత్యర్థః ॥౬౪॥ (భూపరిమాణాదివిరోధపరిహారః)

ఉద్దిష్టలక్షితేషుత్రిగుణానన్తరంకాలఃపరీక్ష్యతే, "తత్రాపరస్మిన్పరంయుగపదయుగపచ్చిరంక్షిప్రమితికాలలిఙ్గాని" ఇతిపరోక్తైరానుమానికఃకాలఇతిమన్వానఃసాఙ్ఖ్యసౌగతచార్వాకవఞ్చితఃకశ్చిత్కాలంనిహ్నుతే సూర్యేతి. ఆదిశబ్దేనవిభుద్రవ్యాన్తరం ఉపాధిబుద్ధివిశేషాశ్చసఙ్గృహ్యన్తే, స్థవిరయువాదిషుపరత్వాపరత్వనిర్వాహాయ తత్కారణభూతబుద్ధివిశేష విషయసూర్యపరిస్పన్దప్రకర్షనికర్షాదిఘటకతయాకాలః కల్ప్యతే, తత్రసంప్రతిపన్నైరాకాశాదిభిరేవతత్తదుపాధివ్యతికరితైః ఉపాధిభిరేవవాబుద్ధిసన్నికర్షఘటితైఃతాదృశోపాధిబుద్ధిభిరేవవాపేక్షితసిద్ధౌకిమిహతదతిరిక్తకల్పనయా, యద్యతిప్రసఙ్గభయాద్బుద్ధివిశేషసమ్బన్ధానాదరేణకాలోఽన్యఃకల్ప్యతే, తథాప్యతిప్రసఙ్గస్తదవస్థః, యథాదర్శనంవ్యవస్థాచసమానేతిభావః, కాలతాపరత్వాదినిర్వాహకతేత్యర్థః. అత్రదిఙ్నిరూపణేదర్శితమతిప్రసఙ్గంతద్వదేవపరిహరతి అన్యస్మిన్నితి. శాస్త్రోక్తంనలాఘవతర్కబాధ్యమిత్యభిప్రాయేణాహనేతి. కథంశాస్త్రోక్తిరిత్యత్రాహ కల్పాన్తేపీతి. ఉక్తంహివైష్ణవేపురాణే "విష్ణోఃస్వరూపాత్పరతోదితేద్వే" ఇత్యారభ్య "రూపాన్తరంతద్ద్విజకాలసంజ్ఞం" ఇతి. కార్యభూతాకాశాద్యన్తర్భావశ్చానేనభగ్న ఇతివ్యనక్తి తతఇతి. ఏతేనత్రివిధాప్రకృతిఃకాలఃపరమాకాశోఽవ్యక్తమితి కేషాఞ్చిత్కల్పనాపి నిరస్తా. ననుజైననిరాకరణేకాలస్యత్విత్యాదినాభాష్యేణ కాలోనిరాకృతఇవభాతి, మైవం సర్వప్రతిపత్తిషుతత్తద్ధాత్వర్థవిశేషణతయాసర్వలోకానుభూతస్యనబౌద్ధాదిభిర్నాస్తిత్వంవక్తుంశక్యం, నత్వయాపృథక్తద

శ్లో॥ కాలోఽస్మీతిస్వగీతా కథయతిభగవాన్కాలఇత్యాప్తవర్యో
హేతుస్సర్వస్యనిత్యోవిభురపిచపరఃకింపరేణేతిచేన్న।
కాలాన్తర్యామితాదేస్స ఖలుసముదితఃసంప్రతీతేతుభేదే
సాధర్మ్యంనైక్యహేతుస్సహితదితరవద్ఘోషితస్తద్విభూతిః॥ ౬౬॥

శ్లో॥ కాలస్యోత్పత్తితఃప్రాక్పరమపిచలయాత్కాలనాస్తిత్వవాదీ
స్వోక్తివ్యాఘాతభగ్నోనవదతియదితత్కోవదేత్కాలసృష్టిం।

స్తిత్వంసాధ్యం,కాలోఽస్తీత్యాదిపృథగ్వ్యవహారస్తుపృథక్సిద్ధవిశేషణానాంనిష్కృష్య వ్యవహారవదితితన్నిర్ధారణేతాత్పర్యాత్, అన్యథాశాస్త్రైస్స్వగ్రన్థాన్తరైస్సంప్రదాయైశ్చవిరోధస్స్యాదితి ॥౬౫॥ (ఆకాశాద్యతిరిక్తకాలసిద్ధిః)

ఏవమపికాలస్యపరమాత్మవ్యతిరిక్తత్వంనసిధ్యతి,రూపాన్తరమితిస్వరూపవివక్షోపపత్తేఃతత్స్వరూపైక్యప్రమాణసద్భావాచ్చేత్యభిప్రాయేణాహ కాలఇతి.స్వశబ్దోఽత్రపరమాత్మవిషయః. గీయతేహి“కాలోఽస్మిలోకక్షయకృత్ప్రవృద్ధః” ఇత్యాది.తద్వత్ “అనాదిర్భగవాన్కాలః” ఇతిపరాశరేణోక్తమపిఖ్యాపయతి కథయతీతి.ఆప్తవర్యత్వమస్య “దేవతాపారమార్థ్యఞ్చ” ఇత్యాదిభిస్సిద్ధం,నిత్యవిభునాపరమాత్మనైవత్రైకాలికసార్వత్రికసర్వవ్యవహారసిద్ధిమభిప్రేత్యాహ హేతురితి,తదతిరిక్తకాలకల్పనస్యనిరర్థకత్వమాహ కింపరేణేతి.రూపాన్తరమిత్యత్రక్లృప్తగతిరయుక్తేత్యభిప్రాయేణప్రతివక్తి నేతి.కాలేపిసామానాధికరణ్యంతత్తత్పదార్థాన్తరేష్వివనిర్వహతీత్యాహ కాలాన్తర్యామితాదేరితి.అదిశబ్దేన కాలాభిమానిరూపసఙ్గ్రహః, సన్తిహిజీవమనోహఙ్కారాభిమాననియతానుబన్ధానిసఙ్కర్షణాదిరూపాణి తద్వదిహాపిస్యాత్,“కోభవానుగ్రరూపః” ఇతిప్రశ్నసఙ్ఘటనాచ్చ. సర్వకార్యహేతుత్వనిత్యత్వవిభుత్వైస్తదైక్యసాధనంనిరస్యతి సంప్రతీతేత్వితి.వస్త్వంతరఇవభేదకణ్ఠోక్తింవ్యనక్తి సహీతి.“బ్రహ్మాదక్షాదయః కాలః” ఇత్యాదిభిరితిశేషః.“విష్ణుమన్వాదయఃకాలః” ఇత్యత్రతువిష్ణుశబ్దోఽవతారపరః తస్యతద్విభూతిత్వఞ్చతాదృశరూపేణ॥౬౬॥ (కాలస్యేశ్వరైక్యశఙ్కాపరిహారః)

యేతుమహదాదివత్కాలతత్త్వముత్పత్తినాశవదితితన్త్రాన్తరానుసారిణోవదన్తితాన్ప్రతిక్షిపతి కాలస్యేతి.ఉత్పత్తేఃపూర్వంనాశతఃపశ్చాచ్చకాలోనాస్తీతివదన్కింతత్రపూర్వశబ్దస్యపశ్చాచ్ఛబ్దస్యచనిరర్థకత్వంమన్యతేసార్థకత్వంవా,పూర్వత్రనిరర్థకనిగ్రహస్థానాపత్తిః,ఉత్తరత్రకాలస్యైవతదర్థత్వా

ఆప్తస్తత్సృష్టివాదస్తదుపధిపరిణత్యాదిభిస్సార్థకస్స్యా
న్నోచేత్తత్రాపిపూర్వాపరవచనహతిర్దుర్నివారప్రసంగా॥ ౬౭॥
శ్లో॥ కాలోధ్యక్షావసేయఃక్షణలవదివసాద్యంశతోర్థాన్విశింషన్
సాక్షాద్ధీస్తత్తదర్థేష్వివభవతిహినఃకాపికాలాన్వయేపి।
తత్సంయోగాఃపరత్వాదయఇతిచతతోప్యేష నైవానుమేయో

త్తత్రకాలనిషేధేస్వవచనవిరోధః. అథ కాలేకాలోనాస్తీత్యవిరోధమ్మన్యేత,తర్హి సృష్టిప్రళయమధ్యకాలేపికాలాభావాత్తత్రాపికాలనాస్తీతింబ్రూయాదితికథంకాలసిద్ధిః,గత్యభావాన్మానమాశ్రిత్య యఃపూర్వంపశ్చాచ్చనాస్తీతిన బ్రూయాత్ తదాస్మన్మతంననిషేధతీతి నాస్మాభిరుత్తరందేయం. అథపార్శ్వస్థో యదికశ్చిద్బ్రవీతితస్యాప్యుక్తదోషస్సమఇత్యభిప్రాయేణాహ తతోఽవదేదితి. "సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీత్" "నాసదాసీన్నోసదాసీత్తదానీం" ఇత్యాది శ్రుతివిరోధశ్చాత్రాభిప్రేతః "విద్యాకాలౌభవత్కృతౌ" ఇత్యాదిషుకాలోత్పత్తివచనంకథమిత్యత్రాహఆప్తఇతి.ఆప్తవాక్యస్థఇత్యర్థః.యథానిమేషాదిసంవత్సరాన్తజనిశ్రుతిఃపక్షమాసాదిష్వాగమాపాయితాప్రత్యాఖ్యాతిశ్చ ఉపాధీనాం తత్సంయోగాదిపరిణతీనాంతదభిమానిదేవతానాంవాసృష్ట్యాఅర్థవతీతథాసావిత్యర్థః.అన్యథాతత్రాపి విరోధమాహ నోచేదితి.పూర్వాపరవచనహతిః పూర్వంపరంచకాలోనాస్తీతివచనస్యబాధఇత్యర్థః.అథవా పూర్వాపరగ్రన్థవిరోధః.ప్రళయాదికాలమనూద్యహిప్రకృతివికారాస్సర్వే సృష్టివాక్యేషుప్రతిపాద్యన్తే.

కాలోపశ్లిష్టవేషేణహ్యభూదస్తిభవిష్యతీన్
ప్రయుఙ్క్తేర్థభేదేషుసదాచాస్తిమనేహసః॥ ౬౭॥ (కాలోత్పత్తివాదపరిహారః).

నీరూపద్రవ్యస్యాపిప్రత్యక్షత్వసంభవః ప్రాగేవసాధితఇతికృత్వాకాలప్రత్యక్షత్వంలోకోపలబ్ధ్యానియమయతి కాలఇతి.అవసీయమానప్రకారమాహ క్షణేతి.క్షణమయంతిష్ఠతీత్యాదిప్రకారేణతత్తదర్థవిశేషణతయావసీయత ఇతియావత్.అభిజ్ఞాయాంక్షణరూపేణప్రత్యభిజ్ఞాయాం,దివసాదిరూపేణచేతి విభాగః.అనుమీయమానోవిశింష్యాదిత్యత్రాహ సాక్షాదితి.ప్రత్యక్షప్రతీతౌవిశేషణతయాదృశ్యమానస్యకాలస్యానుమేయత్వే తత్తత్పదార్థానామపిసౌత్రాన్తికోక్తనయాదానుమానికత్వం ప్రసజ్యతఇతిభావః.నచాసావనుమాతుంశక్య

నోచేన్న క్వాపిలోకవ్యవహృతివిషయో వ్యక్తవత్స్యాదనేహా॥ ౬

ఇత్యాహ తత్సంయోగా ఇతి. కాలమనభ్యుపగచ్ఛతాం బుద్ధివిశేషసఙ్ఘటిత త్వ్యావృత్త్యుపాధిభిరేవ వైశిష్ట్యం వస్తూనాం పరత్వాది, అభ్యుపగచ్ఛతా త్తత్తదుపహితకాలసంయోగాః, నచ తదతిరిక్తం దృష్టం కల్ప్యం వా ఇత్యద్రవ్య త్వాపయిష్యతే. కాలస్యానుమేయత్వే నిష్టం ప్రసజ్జయతి నోచేదితి. నహిపర పరత్వాదిభిః కశ్చిత్కాలోస్తీత్యనుమాయ తద్విశిష్టతయా పదార్థాన్ వ్యవ రన్తి లౌకికాః, అతః కాలో వ్యక్తవచ్ఛాస్త్రైకవేద్య ఇతి తద్వదేవ లోకవ్యవ హారవిషయో న స్యాదిత్యర్థః. నన్వస్మదాదిప్రత్యక్షమప్రత్యభిజ్ఞారూపం వర్తమాన మాత్రవిషయమితి సమ్మతం, అతోస్య పూర్వాపరకాలవిశిష్టవిషయత్వమసం పూర్వాపరవ్యతిరిక్తంతు వర్తమానం న పశ్యామః, అతః కథం కాలప్రత్యక్షత్వ సిద్ధం, కింభవాన్ వర్తమానధియమేవ నానుభవతి, సతీమపి వా నిర్విషయాం స యాం వా కల్పితవిషయాం, న ప్రథమః ఇదం పశ్యామీత్యాదివ్యవహారోచ్ఛేద ప్రసఙ్గాత్, అత ఏవ న ద్వితీయః అస్వవిషయధియాం త్వనభ్యుపగమాచ్చ, న తృతీయ చిత్సిద్ధస్యైవాన్యత్ర కల్ప్యత్వాత్, తథా చ తత్సిద్ధ్యేత్. రూపాదిషు దృష్టం వర్త మానత్వం కాలే కల్ప్యతామితి చేన్న, క్షణికరూపాదిసత్తావపి పూర్వాప రిక్తవర్తమానత్వస్య త్వయా దుర్వచత్వాత్, అన్యథా కాలేపి తదుపపత్తేః, మనిచ్ఛతశ్చ తే కాలే కథం కల్పనా, నిరధిష్ఠానా సా కల్పనేతి చేన్న, ఈదృశకల్ప భ్యుపగమే మాధ్యమికాగమప్రవేశప్రసఙ్గాత్, స్థిరవాదే తు రూపాదిష్వివ స్వ రూపేణ కాలేపి వర్తమానత్వం సిద్ధం. నను రూపాదీనాం వర్తమానకాలస మ్బన్ధో వర్తమానత్వం నాసౌ కాలస్య స్యాత్, మైవం త్వయైవ కాలస్య వర్తమాన త్వేన రూపాదివర్తమానత్వనిర్వాహాత్

వర్తమాననిషేధే చ భవిత్రీ విశ్వనిహ్నుతిః।
నహ్యతీతం భవిష్యద్వా ప్రత్యక్షవిషయోస్తి నః॥
వర్తమానభ్రమశ్చాత్ర తత ఏవ న సిద్ధ్యతి।
పౌర్వాపర్యాతిరిక్తా తు మస్త్యజా వర్తమానతా॥
అతీతాగామిధీరేవ వర్తమానమతిర్యది।
భూతభావిసమస్తాస్త్యాన్ శోకాది సముద్భవః॥
పూర్వాపరత్వసంభేదే వర్తమానమతిర్యది।
త్రికాలక్షేపి తత్సిద్ధేః క్వాతీతాగామితా భవేత్॥

శ్లో॥ కాలస్యోపాధిభేదాత్క్వచిదభిదధత్యబ్దమాసాదిభేదం
తత్తద్రూపేణ కాలః పరిణమత ఇతి ప్రాహురేకే తదాహుః।

ప్రారబ్ధశ్చాసమాప్తశ్చ వర్తమానోఽయముచ్యతే।
వ్యాపారసముదాయోఽసావివక్షితఫలావధిః॥
తత్రాపి క్షణభేదేన నష్టత్వాదివికల్పతః।
వైవక్షికమిహాన్యచ్చ వర్తమానత్వమక్షతం॥

ననుసతోఽవినాశప్రాగభావ ఏవ వర్తమానత్వం, తద్విశిష్టేషు పదార్థేషు దృశ్యమానేషు కింసతో వాఽసతో వా కాలస్య దృశ్యమానతయా, మైవం, కాలాసత్త్వపక్షస్య నిరస్తత్వాత్, తత్సత్త్వే తు తత్సాధ్యానాం పూర్వాపరయుగపదాదివ్యవహారవిశేషాణాం తత్ప్రతీతిపూర్వకత్వస్య స్వరసప్రాప్తత్వాత్, కిఞ్చాత్ర సత ఇతి వర్తమానత్వవివక్షాయాం కిం వినాశప్రాగభావోపశ్లేషేణ, వర్తమానత్వమేవ చ వర్తమానత్వమిత్యుక్తం స్యాత్, అథ ప్రమాణసిద్ధత్వాదిరూపం సత్త్వం, తదాపి వినాశస్య ప్రాగభావః ప్రతియోగిస్వరూపమేవేతి తేన రూపేణ యోగిభిర్గృహ్యమాణం త్రైకాలికమపి వర్తమానం స్యాత్, అతోఽన్యదేవ వర్తమానత్వం, తచ్చ కాలోపశ్లేషేణైవ గృహ్యతే, వర్తమానకాలోపాధిసంబన్ధ ఏవ వస్తూనాం వర్తమానత్వమిత్యపి న వాచ్యం, ఉపాధౌ తదభావాదవర్తమానత్వప్రసంగాత్, ఉపాధిభిరేవ సర్వవ్యవహారనిర్వాహే కిమప్రత్యక్షకాలకల్పనయా॥ ౬౮॥

(కాలప్రత్యక్షత్వం.)

యది నిత్య ఏకః కాలః తస్య కథం పరిచ్ఛిన్నానేకస్వరూపత్వమిత్యత్ర ప్రసిద్ధం పక్షమాహ కాలస్యేతి. ఆదిశబ్దేన భూతభవిష్యత్త్వాదేరపి సఙ్గ్రహః. నిత్యస్యాపి కాలస్య ద్రవ్యాన్తరాణామివావస్థాభేదైస్సర్వమిదం స్యాత్, అవస్థాశ్చాత్రోపాధిసంబన్ధమాత్రరూపా ఇతి లఘీయాన్ పక్షః. పక్షాన్తరమాహ తత్తద్రూపేణేతి. యాదవప్రకాశైరప్యభ్యుపగతోఽయం పక్షః, “కాలోఽనాద్యనన్తోఽజస్రక్షణపరిణామీ ముహూర్తాహోరాత్రాదివిభాగయుక్తః సర్వేషాం పరిణామస్పన్దహేతుః” ఇతి వచనాత్. అయం భావః క్షణరూప ఏవ కాలస్య సర్వదా పరిణామః, తత్సంఖ్యాప్రకర్షతారతమ్యాన్ముహూర్తాదివిభాగః, తత ఏవ చాబ్దాదీనామాద్యన్తమధ్యమాద్యుత్పత్తిక్షణవికల్పచోద్యం నిస్తీర్ణం, ప్రతిపురుషమిష్టక్షణారంభేణాబ్దాదిగణనాపి యుక్తైవ, అత్ర చ స్వతః క్షణాదిభేదానభ్యుపగమే కథముపాధిభిరపి భేదః స్యాత్, తేషాం కాలమాత్రేణ సంబన్ధే తద్విశేషకత్వాయోగాత్, తదంశేన సంబన్ధే తు స్వత ఏవ కా

యేత్రోపాధయస్స్యుస్తఇహపరిణతింప్రాప్నుయుస్సానుబన్ధా
నిత్యోవ్యాపీచతాదృక్పరిణతిభిరసౌసర్వకార్యైనిమిత్తం॥ ౬౯॥

లాంశభేదసిద్ధేః. ననుకాలవికారేష్వపికృత్స్నైకదేశసంబన్ధవికల్పదోషస్సమా నఃవికారాన్తరేణభేదేనవస్థాప్రసఙ్గశ్చేతిచేన్న, అత్రమైకదేశవృత్తిగుణాదిన్యా యేననిర్వాహాదితి. అయంపరిహారఉపాధిసంబన్ధమాత్రపక్షేప్యవిశిష్టఇత్యన్యేమ న్యన్తే

స్పన్దసన్తతిసిద్ధ్యర్థంకాలస్యాణుత్వకల్పనం।
ఆశావసానతోకానాందురాశామాత్రజృంభితం॥
క్రియాసన్తతివత్కాలేపరిణామపరంపరా।
కింనస్యాత్స్వప్రకర్షాద్యైఃపరత్వాదిప్రసాధికా॥
ఏకాశ్రయక్రియాసంఖ్యాకాలఇత్యాప్తభాషితం।
కాలోపాధివిశేషాణాంసర్వేషాముపలక్షణం॥

అత్రపరిణతిపక్షమనూద్యతత్రాప్యుపాధివ్యాప్తిమాహ తదాత్వేతి.అనుబ న్ధాఃఋతులింగాదయః. అనన్తర్యనియమాదుత్తరోత్తరకార్యాణాముపాధి మూలత్వంచసిద్ధం, ఋతులింగాదీనాంతునకాలకార్యహేతునియమః. వైశే షికాదయః కాలమనిత్యమవ్యాపినంపరిమితకార్యహేతుంచప్రాహుః తాన్ప్ర త్యాహ నిత్యఇతి,క్షణాద్యంశస్యాగన్తుకత్వేపిస్వరూపతోనిత్యః, నిత్యత్వంచాత్ర ప్రధ్వంసవిరహమాత్రం,నతుసర్వదాసత్తా కాలాన్తరాభావాత్,వ్యాపిత్వంతు క్షణతోపిస్యాత్ సార్వత్రికాణామపికేషాంచిద్యోగపద్యసిద్ధేః, నిత్యత్వేప్రాగేవ ప్రమాణందర్శితం,వ్యాప్తిశ్చ "కాలంసపచతేతత్రనకాలస్తత్రవైప్రభుః" ఇత్యా దిభిస్సిద్ధా,త్రిగుణవిభూతివత్కాలప్రతినియతవికారాస్తత్రనసన్తీత్యర్థః,స్వవికా రాణాముపాదానతయాన్యేషాంనిమిత్తతయావాస్యసర్వహేతుత్వం "కాలఃప చతిభూతాని" ఇత్యాదిభిర్గమ్యతే, తదపిసర్వత్రసన్నిహితస్య.నను "అన్తర్బ హిశ్చతత్సర్వంవ్యాప్యనారాయణఃస్థితః" "సర్వవ్యాపీసర్వభూతాన్తరాత్మా" ఇత్యాదిష్వేకస్యసర్వవ్యాపకత్వంశ్రూయతే, అతస్తద్వ్యాప్యస్యకాలస్యకథం విభుత్వం,ఇత్థం,నహిన్యూనదేశవర్తిత్వమేవవ్యాప్యత్వంతథాసతిసమవ్యాప్తిభ ఙ్గప్రసంగాత్, తర్హితద్వదన్యోన్యవ్యాప్యత్వమిహస్యాదితిచేత్, కిమత్రాని ష్టం, పరస్పరప్రవేశ్యత్వాద్యనభ్యుపగమాత్, ద్వయోరపిసర్వసంయోగిత్వే వి రోధాభావాత్,అతోయత్రకాలస్తత్రసర్వత్ర పరమాత్మాస్తీతితస్యకాలవ్యాపక

శ్లో॥ వాయుర్దోధూయతే యద్వ్యదయముడుగణో బంభ్రమీతి ద్రుతం ఖే
తేజో జాజ్వల్యతే యద్యదపి న జలధిర్మాధవీం దోధవీతి।
భూర్యద్వా బోభవీతి స్థిరచరధృతయే తచ్చ తాదృక్చ సర్వం
స్వాయత్తాశేషసత్తాస్థితియతనపరబ్రహ్మలీలోర్మిచక్రం॥ ౭౦॥

ఇతి శ్రీకవితార్కికసింహస్య సర్వతన్త్రస్వతన్త్రస్య
శ్రీమద్వేఙ్కటనాథస్య వేదాన్తాచార్యస్య కృతిషు
తత్త్వముక్తాకలాపే జడద్రవ్యసరః ప్రథమః॥

త్వం, ఇదఞ్చ తస్య ధర్మభూతజ్ఞానేపి ద్రష్టవ్యం, పరమాత్మస్వరూపైకదేశే విశ్వం వ్యవస్థితమిత్యేతదపి తాదృశవ్యతిరిక్తవిషయం, అన్యథా తస్య జ్ఞానానన్త్యాదేరపి ఏకదేశిత్వప్రసంగాత్, న చైవం సతి సర్వజీవానాం వ్యాపిత్వేప్యవిరోధః స్యాదితి వాచ్యం, అణుత్వశ్రుత్యా తత్ప్రతిషేధాదితి. నను కాలతో దేశతో వ్యతిరేకగ్రహణస్యాశక్యత్వాన్నిత్యవిభూనాం కారణత్వమేవ న సిధ్యతి కుతస్సర్వకారణత్వమిత్యనుయోగశ్చ ధర్మిగ్రాహకేణైవ నిరస్తః, అస్తి హి లోకేప్యుపదేశతోపి తత్తద్వస్తుషు కారణత్వగ్రహణం. అథ స్యాత్ నియతపూర్వసత్త్వం కారణత్వం, నియమశ్చాస్మిన్ సత్యేవేదం భవతీత్యేవంరూపః తత్రావధారణసిద్ధోన్యదా నాస్తీత్యయమర్థో నిత్యేషు చ విభుష్వగ్రహణ ఇతి, మైవం ప్రసఙ్గతోపి నియమసిద్ధేః, తథాహి ఇదం సర్వకారణమితి బోధయతామయమాశయః, యద్యేతన్న స్యాత్ సర్వం నోత్పద్యతే, అతస్సర్వోత్పత్తిప్రయోజకమేతదితి, న పునర్యదా యత్రేదం నాస్తి తదా తత్ర సర్వం నాస్తీతి. అతస్సుష్ఠూక్తం నిత్యవ్యాపినః కాలస్య సర్వకార్యహేతుత్వం॥
౬౯॥ (కాలస్యావచ్ఛేదప్రకారవిభుత్వసర్వకార్యహేతుత్వాని)

ప్రకృతచిన్తావర్గస్య పరబ్రహ్మవైభవవ్యఞ్జకతయా సార్థకత్వం ప్రథయతి వాయురితి. మాధవీం పృథివీం "మేఘోదయస్సాగరసన్నివృత్తిః" ఇత్యాదిషూక్తం స్మారయతి తచ్చ తాదృక్చేతి. యతనం వ్యాపారః. సుగ్రహమన్యత్ ॥౭౦॥ (సర్వతత్త్వస్థితిప్రవృత్తీనామీశ్వరేచ్ఛాయత్తత్వం)

ఇతి శ్రీకవితార్కికసింహస్య సర్వతన్త్రస్వతన్త్రస్య
శ్రీమద్వేఙ్కటనాథస్య వేదాన్తాచార్యస్య కృతిషు
సర్వార్థసిద్ధౌ జడద్రవ్యసరః ప్రథమః.

శ్రీమతే హయగ్రీవాయనమః.

శ్రీమతే నిగమాన్తమహాదేశికాయనమః.

సర్వార్థసిద్ధిసహితతత్త్వముక్తాకలాపే జీవసరో ద్వితీయః.

శ్లో॥ యో మే హస్తాదివర్ష్మేత్యవయవనివహోద్భాతిభిన్నస్స ఏకః

అథ ప్రత్యగర్థే జీవస్తావన్నిరూప్యతే, తత్ర చార్వాకేణాపి దురపహ్నవం ప్రమాణమాహ య ఇతి. హస్తాదివర్ష్మ హస్తాదిరూపం శరీరమిత్యర్థః. మమ హస్తాది మమ వర్ష్మేతి వా పృథగుదాహర్తవ్యం. అస్తి తావదయం వ్యతిరేకప్రత్యయః, తత్ర న తావదేకోఽవయవోఽవయవాన్తరాణి మమేత్యభిమన్యతే, తథానుపలమ్భాత్ వ్యవస్థాపకాభావాచ్చ. సర్వావయవవిషయశ్చాసౌ మమకారః, న చావయవినోయం స్వావయవాభిమానః, తన్నిరాసాత్, నాపి సంఘాతస్సంఘాతినోఽభిమన్యతే, సంసర్గస్య తదయోగాత్, సంసర్గిణాస్తు తదుత్తరత్వాత్, ఏవమవయవేషు బహుష్వభిమన్తృత్వేష్వబాధితైకప్రత్యయవిషయోఽభిమన్తా హస్తాదిభ్యస్తత్సంఘాతాచ్చాన్య ఇత్యభిప్రాయేణాహ స ఏక ఇతి.

స్మర్యతే చ — "పిణ్డః పృథగ్యతః పుంసశ్శిరఃపాణ్యాదిలక్షణః" ఇత్యాది.

అవయవోపచయాపచయవినాశాదికాలేష్వపి స ఏవాహమితి ప్రత్యభిజ్ఞావిషయః కాలభేదేప్యభిన్న ఇతి చాత్ర భావ్యం, అన్యథా పాణ్యాద్యవయవచ్ఛేదే హి తదనుభూతస్మరణం న స్యాత్, అన్యదృష్టస్యాన్యేన స్మరణాయోగాత్, న చ తదనుభవవాసనాసఙ్క్రమాదన్యోపి స్మరతి, మాత్రాద్యనుభూతస్య గర్భాదిభిః స్మరణప్రసంగాత్, న చ సంసర్గే వైషమ్యం కల్ప్యం నియామకాభావాత్, వాసనాసఙ్క్రమశ్చ పటాదిషు మృగమదాదేర్ద్రవ్యస్య సఙ్క్రమః, న చేహ తథా, త్వయైవానభ్యుపగమాత్, గుణసఙ్క్రమో న క్వచిదపి, న చాత్ర రుమాక్షిప్తకాష్ఠన్యాయః। దుఃఖాదేరపి తథోత్పత్తిప్రసంగాత్, కల్ప్యేషు చ నియామకాదృష్టేః.

సర్వబోద్ధైశ్చ హృతోంశే సంస్కారాధానమిత్యపి
న దృష్టం న చ తత్కౢప్తౌ లిఙ్గం కిమపి దృశ్యతే
౭
స చ సంస్కారకోశస్తే సంఘాతాత్మా ప్రతిక్షణం
ప్రచయాపచయాభ్యాం స్యాద్భిన్నః స్మర్తాత్ర కో భవేత్

ప్రత్యేకం చేతనత్వే బహుభిరిహకలహో హా వీతరాగో న జాతః।
తత్సఙ్ఘాతాతిరిక్తేప్యవయవిని కథం తేష్వసిద్ధా మతిః స్యాత్

ప్రత్యేకచైతన్యపక్షే దూషణాన్తరమాహ ప్రత్యేకమితి. అయం భావః బహూనాం హి చేతనానాం కార్యవశాత్సంహతానామపి పరస్పరమీర్ష్యాఽసూయాదయో దృశ్యన్తే, నాత్ర కదాచిదపి తథా, మిథశ్చైతే కిమర్థముపకుర్యుః, న తావదదృష్టార్థం త్వయా తదనభ్యుపగమాత్, న చైకగ్రామవర్తినామివ కార్యతోఽన్యోన్యముపకారః క్వచిదపి దేహాదావుగభిసన్ధిరదర్శనాత్, ఏకఏవాహం సర్వైరవయవైర్యథార్థమధిష్ఠితైః స్వాత్మన ఉపకరోమీతి సర్వేషాం స్వసంవేదనసిద్ధమితి. నను స్వోపకారనిరపేక్షపరోపకర్తారః పరాభ్యసూయారహితాః స్వపాణ్యాదయః స్వహేతుశక్త్యా యదృచ్ఛాతో వా సిద్ధా ఇత్యత్రాహ వీతరాగ ఇత్యాది. జాతః కశ్చిచ్చేతనః, స చ రాగద్వేషాదిరహితః, తదా సర్వప్రవృత్తినివృత్తిభఙ్గ ఇతి భావః. ఆవృత్త్యాఽన్యోఽప్యర్థః, జాతమాత్రో హి జన్తుః స్తన్యాదివాఞ్ఛాయుక్తస్తదర్థప్రవృత్త్యా నిశ్చీయతే, తదవస్థస్య చ రాగాదయో భవాన్తరీయసంస్కారోద్బోధమన్తరేణ న యుజ్యన్తే, తతశ్చ దేహతదంశవ్యతిరిక్త ఆత్మేతి ఏవమ్మనుష్యాదిశరీరప్రాప్తిదశాయామదృష్టవిశేషాత్పూర్వజన్మానుభవసంస్కారభేదైరేవ మతిరుచిభేదాశ్చ యుజ్యన్తే. అవయవివాదమన్వారుహ్యాప్యాహ తత్సంఘాతేతి. అయం భావః అవయవగతవిశేషగుణపూర్వకా ఏవ హ్యవయవిని విశేషగుణాస్తద్వాదిభిరిష్యన్తే, ప్రత్యవయవచైతన్యఞ్చ నిరస్తమేవ. నన్వవయవనిష్ఠఞ్చైతన్యం సూక్ష్మవర్తిత్వాత్సూక్ష్మం అవయవినిష్ఠన్తు స్థూలవర్తిత్వాత్స్థూలం తదేవ వ్యవహారయతి, మైవం, త్రసరేణుకల్పానామపి జన్తూనాం ప్రవృత్తిదర్శనాత్, అతోఽపి స్థూలతమానామ్మనుష్యమాతఙ్గాద్యవయవానాం పృథక్ స్వధీపూర్వప్రవృత్తిప్రసఙ్గాత్, న చ మనుష్యాద్యవయవేషు చైతన్యమనుద్భూతమితి వాచ్యం, అనుద్భూతైరుద్భూతారమ్భాయోగాత్. యత్తు సూత్రితం సురగురుణా "పృథివ్యాపస్తేజో వాయురితి తత్త్వాని తేభ్యశ్చైతన్యం కిణ్వాదిభ్యో మదశక్తివత్" ఇతి, ఇదమపి ప్రత్యేకసముదాయాదివికల్పదోషోక్త్యా దత్తోత్తరం, అస్తి హి ప్రత్యవయవం కిణ్వాదీనాం సంసర్గవిశేషే మదశక్తిః అస్లుకరూప్యరాదిషు విషశక్తిశ్చ. ఏతేన చూర్ణహరిద్రాసంసర్గజరాగాదయోఽపి నిరూఢాః. నను చైతన్యమితి న కశ్చిద్గుణః యస్యాధారోఽపేక్ష్యః, కిన్తు యా సా యుష్మాకఞ్చైతన్యసామగ్రీ సైవ చైతన్యపదార్థః స్యాత్, వ్యాహారవ్యవహారయోస్తత్రైవోపపత్తౌ మధ్యగుణవిశేషకల్పనే గౌరవాదితి తన్న, తస్యాః ప్రత్యక్షత్వాయోగాత్,

సజ్ఘాతత్వాదిభిర్వ్యాఘటఇవతదచిత్స్యాన్మమాత్మేత్యగత్యా॥ ౧॥

ప్రత్యక్షాప్రత్యక్షసముదాయోహిసర్వత్రసామగ్రీ,ప్రత్యక్షశ్చజానామీతిబోధః, నచతద్ద్వారానుమానికీ,త్వయాకథమప్యతీన్ద్రియానుమానానభ్యుపగమాత్, ప్రవృత్తిరహితదశాయామపిజానామీతిధీసద్భావాచ్చ.

దేహధాతువిశేషోవావికాసోవాస్యకశ్చన

జ్ఞానమిత్యపివక్తుం తేనయుక్తంతదదర్శనాత్

హృదయస్థఃపిత్తవిశేషఃప్రకాశకఇతివైద్యాగమస్త్వన్యపరః. యెతులో కాయతమిత్యత్రాయతశబ్దవివక్షితమనుమానమపిప్రత్యక్షాన్తర్భావేణ తత్ఫలతయావాగృహ్ణాన్తితాః ప్రత్యనుమానాన్యప్యాహ సంఘాతత్వాదిభిరితి.తదితివర్ష్మపరామర్శః. అచిత్ నచైతన్యాశ్రయఇత్యర్థః.వివుతమచేతనంసంఘాతత్వాద్ఘటవత్,ఆదిశబ్దాత్ బాహ్యేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వాచ్చాక్షుషత్వాద్భూతత్వాద్రూపవత్త్వాదిత్యాదీనాంగ్రహణం, తథా వివీతాధీః చైత్రవ్యతిరిక్తవిషయా ధీత్వాత్ మైత్రధీవదితి,నచైషాంప్రత్యక్షబాధశ్శఙ్క్యః దేహాత్మబోధస్యాన్యథాసిద్ధిసమ్భవాత్ వ్యతిరేకధీప్రాబల్యాచ్చ.ననుభేదధీబలాదేషాంప్రత్యక్షవిరోధఃపరిజిహీర్షితఃసాతునభేదసాధికామమాత్మేత్యభేదేపితద్దృష్టేరిత్యత్రాహ స్యాదితి.అయంభావఃమమహస్తశ్శరీరమిత్యాదిప్రత్యయాఃమమగృహమిత్యాదివద్వ్యక్తవ్యతిరేకాః. మమాత్మేతిధీస్తుఘటస్యస్వరూపమితివదభేదేపినిర్దిష్టవిశిష్టాంశనిష్కర్ష గోచరతయాతన్మాత్రభేదస్థాపికాఽగత్యాస్వీకృతా,నాన్యత్రాపి అతిప్రసంగాత్ ఇతి॥ ౧॥

అథస్యాత్ అస్తితావత్ స్థూలోహంజానామీత్యాదిధీఃతత్రస్థౌల్యంశరీరస్థంజ్ఞానాదికంతదన్యనిష్ఠమితిదుర్వివేచం. మమేతిభేదధీశ్చనాభేదధియంబాధితుమర్హతి అవిశేషాత్,అనుమానానిచవహ్న్యనుష్ణత్వానుమానవత్స్యుః, తత్రనిషేధ్యంహ్యుష్ణత్వంవహ్నావేవసిద్ధమితిచేత్తత్రాపినిషేధ్యంచేతనత్వందేహ ఏవగ్రాహ్యం,నచప్రత్యక్షప్రతిపన్నేవాదివిమతిమాత్రాద్బాధకానుమానావకాశఃఅతిప్రసఙ్గాత్,విప్రతిపత్త్యాసన్దేహఃసన్దేహేన్యాయప్రవృత్తిస్స్యాదితిచేన్న,దృష్టేకస్మింశ్చిద్విగాయతివహ్నావనుష్ణత్వానుమానప్రసంగాత్.ఏతేనశాస్త్రతోఽతిరిక్తబోధాత్సన్దేహఃతతశ్చానుమానమితినిరస్తం,తత్ప్రామాణ్యవ్యవసాయావ్యవసాయయోరత్రసన్దేహానుదయాత్, సన్దిగ్ధశాస్త్రాద్దృఢప్రత్యక్షంహిబలీయః, అన్యథా అగ్నిరనుష్ణఇతికస్యచిద్వాక్యేనాపిసన్దేహేఽనుష్ణత్వానుమానస్యనిర్బాధత్వప్రసంగాత్,ఐక్యభేదధీభ్యామేవసన్దేహఇతిచేన్న, అగ్నేర్జ్వాలేతి

శ్లో॥ స్యాద్వా సౌ చర్మదృష్టేరయమహమితిధీర్దేహ ఏవాత్మజుష్టే

భేదధియాఽగ్నేరుష్ణత్వేపి కేనచిద్ధేతునాజ్వాలానుష్ణత్వానుమానప్రసంగాత్ సాంఖ్యాద్యుక్తాన్యనుమానానిత్వసాధకతమాని, పఠన్తిహి-“సంఘాతపరార్థత్వాత్” ఇతి,అత్రాద్యేపక్ష్యాదిశరీరార్థైఃర్ఖార్యాదిశరీరైస్సిద్ధసాధనతా, నచతావదతిరిక్తంఖట్వాదిదృష్టాన్తేపిదృష్టం,స్వాభిమతాత్మపారార్థ్యసాధనేత్వప్రసిద్ధవిశేషణఃపక్షః దృష్టాన్తశ్చసాధ్యవికలః, ఖట్వాదౌచసంహతపరార్థత్వనియమదృష్ట్యాతత్రాపిసంహతఃపరఃప్రసజ్యేత,అనవస్థాభయాత్తస్యాసంహతత్వకల్పనాద్వరంశరీరస్యానన్యార్థత్వకల్పనం. ఏవమధిష్ఠేయత్వభోగ్యత్వాభ్యామధిష్ఠాతృభోక్తృకల్పనంచాయుక్తం స్వాభిమతాత్మాధిష్ఠేయత్వభోగ్యత్వయోస్సర్వత్రాసిద్ధేఃసాధ్యావిశేషాచ్చ,అధిష్ఠేయత్వాదిమాత్రేహేతావాకారభేదేనస్వేనైవ స్వస్యతదుభయసమ్భవాత్, అధిష్ఠేయత్వంహికస్యచిద్వ్యాపారేణవ్యాపార్యత్వం,తచ్చస్వస్యపరస్యచేతినవిశేషః, భోగ్యత్వమప్యనుకూలబుద్ధివిషయత్వం,తచ్చస్వేనైవస్వస్యదేహాతిరిక్తత్వేప్యనుమతం.యచ్చాహుః నేదమనాత్మకంజీవచ్ఛరీరం అప్రాణాదిమత్త్వప్రసంగాదితి,తత్రజీవచ్ఛరీరంసాత్మకంప్రాణాదిమత్త్వాదితిప్రసంగానుగ్రాహ్యఃప్రయోగః,తస్మిన్నప్రసిద్ధవిశేషణఃపక్షఃత్వదిష్టస్యాత్మనఃక్వచిదప్యసిద్ధేః,ఆత్మశబ్దవాచ్యయత్కిఞ్చిద్యోగవివక్షాయాం స్వభావయత్నాదియోగాత్సిద్ధసాధనతా, కిఞ్చానేనైవహేతునా జీవచ్ఛరీరంఖపుష్పవదిత్యపిసాధయన్నపిదుర్వారఃస్యాత్ అప్రసిద్ధసాధనస్యాభ్యుపగమాత్,అస్తికిఞ్చిత్ఖపుష్పశబ్దేనోపస్థాప్యంతదేవాత్మేతిచేన్న,అసతఆత్మత్వసాధనాయోగాత్,యత్కిఞ్చిన్మాత్రస్యసాధనేచసిద్ధసాధనతా వివక్షితవిశేషస్యదుస్సాధత్వాత్, అపిచసర్వేషువస్తుషుతత్తదసాధారణధర్మేణసాత్మకత్వం సాధ్యంస్యాత్ విపక్షేతత్తదసాధారణధర్మవిరహప్రసఙ్గ ఇత్యనుగ్రాహకసిద్ధేశ్చ, అనుపలమ్భబాధాదికన్తుసమానం,అతోఽనన్యాధిష్ఠితస్స్వయంవాహకయన్త్రన్యాయాద్విచిత్రభూతపరిణతివిశేషసమ్భవోఽయం దేహయన్త్రఇతి. అత్రప్రత్యేకసముదాయవికల్పదౌష్ట్యాదిప్రాగుక్తప్రబలబాధకప్రతిక్షిప్తేపిపక్షేగాఢాభినివేశస్యసోపపత్తికంభేదబుద్ధేరనుమానానాంచబలీయస్త్వంపునరనుఘ్నాటయన్నిమఞ్ఛ్యామ్నామైక్యధియమన్వారుహ్యమానాన్తరేణబిబాధయిషుః పరేష్టంతద్బలమన్వాహ స్యాద్వేతి.అన్యథాసిద్ధిసూచనాయచర్మదృష్టేరితిమాధ్యపరం. అయమితిగుణక్రియాదివిశేషవిశిష్టపిణ్డావమర్శః. సంసర్గవిశేషాదయంభ్రమఇతిబోధయితుమాత్మజుష్టత్వోక్తిః.

నిష్టప్తైర్లోహపిణ్డైర్హుతవహమతివద్భేదకాఖ్యాతిమూలా।
శ్రుత్యర్థాపత్తిభిశ్చ శ్రుతిభిరపి చ నస్సర్వదోషోజ్ఝితాభి
ర్దేహీ దేహాన్తరాప్తిక్షమ ఇహ విదితస్సంవిదానన్దరూపః॥ ౨॥

(ఆత్మనో దేహాతిరేకః)

తన్నిదర్శనేన శోధయతి నిష్టప్త ఇతి. సంసర్గజత్వాత్సమ్భావితాన్యథాసిద్ధికమైక్యప్రత్యక్షం శాస్త్రేణ బాధితుం శక్యమిత్యాశయః. సంసృష్టేష్వపి సర్వత్ర కథం న భ్రమ ఇత్యత్రాహ భేదకేతి. యత్ర హి సామగ్రీ తత్ర కార్యం స్యాదితి భావః. నన్వైక్యధీరిహ దృష్టా తదన్యథాసిద్ధిస్తు శఙ్కితా నైతావతా వివక్షితసిద్ధిరిత్యత్రాహ శ్రుతీతి. శ్రుత్యా భావితా అర్థాపత్తయః శ్రుత్యర్థాపత్తయః తాభిః శ్రుతార్థాపత్తిభిరితి యావత్. సన్తి హి దేహాన్తరానుభావ్యస్వర్గస్వారాజ్యాదిసాధనవిధాయిన్యో యమనరకాదిప్రాపకశ్రుతయశ్చ, న చ తత్రానాశ్వాసః శ్రుతిప్రామాణ్యస్థాపనాత్, అతోఽర్థాదాపద్యతే దేహాన్తరానుయాయీ భోక్తాఽస్తీతి. పశ్వాదిదృష్టఫలసాధనవిధయశ్చ తత్తత్ఫలోపాయదశానువృత్తభోక్తృసాపేక్షాః. న చాత్ర సంఘాతస్య భోక్తృత్వం ఉపాయసాధకసంఘాతస్యోపచయాదినాభిమరస్యానువృత్త్యసమ్భవాత్, అహముపాయానుష్ఠాతా తత్ఫలం భుఞ్జ ఇతి చ స్వరూపతః కాలతశ్చాభిన్నః ప్రతిసన్ధీయతే, ముక్త్యుపాయవిధయశ్చ సర్వబన్ధనివృత్తిముదాత్మస్థిత్యాక్షేపకాః. దేహాత్మభేదం కణ్ఠోక్త్యాప్యాహ శ్రుతిభిరపీతి. చః శ్రుతివదనన్తాః స్మృతీస్సముచ్చినోతి. స్వతః ప్రామాణ్యప్రాప్తే బాధకాసమ్భవార్థం సర్వదోషోజ్ఝితత్వోక్తిః. "దేహే నిత్యమవధ్యోఽయం దేహీ" "వాసాంసి జీర్ణాని" ఇత్యాదిస్మారణాయ దేహీత్యాదికథనం వ్యావర్తకధర్మవర్గప్రదర్శనార్థం సంవిదానన్దరూపతోక్తిః. రూపశబ్దః స్వరూపపరః నిరూపకధర్మపరో వా॥ ౨॥

యెపునరాహుః చక్షురాద్యన్వయవ్యతిరేకానువిధాయిరూపాదిజ్ఞానం తన్నిష్ఠమేవోచితం, వ్యపదిశన్తి చ చక్షుః పశ్యతీత్యాది తథా స్పర్శనసుఖో వాయుః శ్రవణకటుశ్శబ్ద ఇతి. ఇన్ద్రియేషు చ వికలేష్వవికలోఽహమితి ధీర్జాయతే సకలేష్వన్యథా, పరస్పరానుభూతార్థప్రతిసన్ధానమపి సంస్కారవైచిత్ర్యాత్, తచ్చైకశరీరానుప్రవేశాయత్తం. అతోఽహ ఇత్యాదిప్రతిసన్ధానమపి సిద్ధం. అహం పశ్యామ్యహం శృణోమీత్యాద్యపి సర్వేషామిన్ద్రియాణామహమర్థత్వాత్సిద్ధం, పఞ్చానామపి వ్యవహారహేతుభూతం ముఖం ప్రవృత్తికారణం శరీరం చ సాధారణం, తేనైకపవాయం వ్యవహారతీతి లౌకికావగమః. అనుమానమపి, చక్షుః రూపగ్రహణాధికరణం చ

శ్లో॥ బాహ్యాక్షేభ్యోన్య ఆత్మా తదఖిలవిషయప్రత్యభిజ్ఞాతురైక్యాత్

క్షుష్ట్వాత్ యన్నైవం తన్నైవం యథాఽన్యదితి ఏవం శ్రోత్రాదిష్వపీతి, తాఽప్ర
త్యాచష్టే బాహ్యాక్షేభ్య ఇతి. పాణ్యాదిషూక్తాం ప్రతిసన్ధానానుపపత్తిమిన్ద్రియే
ష్వపి దర్శయితుమాహ తదఖిలేతి. తేషాం చక్షురాదీనాం ప్రతినియతా విషయాః
రూపాదయః అఖిలానాం తేషాం ప్రతిసన్ధాతా త్వేకః, యోఽహం ద్రష్టా స ఏవ శృ
ణోమీతి భ్రాన్త్యా యత్తచ్ఛబ్దాభ్యాం ద్వయోరేకీకార ఇతి చేన్న, ద్వయోరప్యేక
వదేకత్వమోహాయోగాత్ అన్యస్య ముఖ్యతోఽనభ్యుపగమాత్ ఏకశ్చాహం బహు
భిరిన్ద్రియైరనుభవామీతి భేదేన చేతి, న చ కస్యచిదహం చక్షురిత్యాది ధీః. స్థూలో
హమిత్యాది దేహాత్మబుద్ధేశ్చేన్ద్రియాత్మవాదేఽపి దుస్త్యజత్వాద్వరమిహ దేహా
త్మవాదః, రూపాదిజ్ఞానస్య చక్షురాద్యన్వయవ్యతిరేకానువిధానం తత్కరణత
యాపి స్యాత్, తథా చాభిమానః చక్షుషా పశ్యామి శ్రోత్రేణ శృణోమీతి, అత ఏవ చ
క్షుః పశ్యతీత్యాదికం భాక్తం, వైకల్యాదిధీశ్చ చక్షుషా వికలోఽహమిత్యాదిరూపా
న తు చక్షురహం నాస్మీతి, విరోధాత్, న హి నష్టమిన్ద్రియం స్వవైకల్యమనుసన్ధత్తే
అసత్త్వాత్, నాప్యన్యత్ తస్యావైకల్యాత్, అన్యథా తత్రాపి విరోధాత్, యదిపర
మిన్ద్రియాన్తరవిరహమిన్ద్రియాన్తరాణ్యనుసన్దధీరన్, తథాపి గతస్యేన్ద్రియస్య
నాహమర్థత్వసిద్ధిః అన్యథా పాణ్యాదివికలోఽహమితి బోధే పాణ్యాదీనామాత్మ
త్వప్రసఙ్గాత్, న చేన్ద్రియాన్తరమిన్ద్రియాన్తరసదసద్బోద్ధుం క్షమం తస్య తదప్రత్య
క్షత్వాత్, అనుమానతోఽపి బోద్ధుస్తస్య రూపాద్యనుపలమ్భాత్, తద్బోధకకరణా
భావ ఏవ అనుమేయః తతశ్చైక ఏవ తత్తత్కరణాధీనరూపాదిగ్రహణోఽహమర్థస్సి
ద్ధః, మిథోఽనుభూతప్రతిసన్ధానార్థఞ్చ సంస్కారవైచిత్ర్యం కిమితి చిన్త్యం, య
ద్యాత్మాన్తరేషు స్మృత్యుత్పాదనశక్తిః, తన్న సర్వేషు తత్ప్రసంగాత్, తచ్ఛరీరవ
ర్తిష్వితి చేన్న, ఔదరకృమ్యాదిష్వపి తత్ప్రసంగాత్, శరీరాన్తరవర్తిత్వాత్తత్ర
న ప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న, భిన్నావయవస్థిత్యాపి ప్రతిసన్ధానాభావప్రసంగాత్ సన్నిధాన
స్య చావిశేషాత్, సంస్కారాణాం సర్వేన్ద్రియసాధారణహృత్ప్రోశాదివర్తితయా
శరీరైక్యాచ్చ విశేష ఇతి చేన్న, త్వదిష్టసంస్కారకోశే మానాభావాత్, అనేకే
షామహమర్థానామేకశరీరయోగే చ తతశ్చ వరం యథోపలమ్భమేకస్మిన్నహ
మర్థే సర్వైస్సంస్కారాధానం, న చోపదేశచేష్టాభిర్మిథో బోధనేనాన్యోన్యసంస్కా
రార్పణం, అదర్శనాత్, అవిచారితరమణీయోఽయం పఞ్చానాం పరస్పరసంస్కా
రాదిలాభ ఇతి, తత్త్వాదృశేష్వేవ వక్తవ్యం. యదపి శరీరాద్యైక్యాదేకత్వావగమ

కర్తుః స్మృత్యాదికార్యే కరణమితి మనో మానసిద్ధం తతోఽన్యత్ ।
ప్రాణాస్సంఘాతరూపా వపురుదితనయాన్న ధ్రువం చేతయన్తే

ఇతి, స కిం తత్ర త్యానామేవాన్యేషాం వా, నాద్యః పరస్పరానభిజ్ఞత్వాత్, అనుమానతస్తు భిన్నతయైవ సిద్ధేః, చక్షుశ్శ్రోత్రాదిరూపోఽహమితి భ్రమాదర్శనాచ్చ. న ద్వితీయః స్వశరీరసిద్ధప్రకారేణ పరశరీరేఽపి బహుత్వానుమానాత్, కేవలవ్యతిరేకిభిరిన్ద్రియాణాం జ్ఞాతృత్వాద్యనుమానమతిప్రసంగాద్యనేకదోషోపహతం, తతశ్చైకస్యైవ సర్వగ్రహణాధికరణత్వే త్వస్మన్మతే కః ప్రద్వేషః. అన్ధబధిరాద్యభావశ్చ స్యాత్ జ్ఞాతుర్జ్ఞానకరణతయైవ చక్షురాదీనాం సిద్ధేస్తద్విపరీతానుమానానాం ధర్మిగ్రాహకబాధశ్చేతి. అస్తు దేహశ్చక్షురాదిభ్యశ్చాత్మాఽన్యః, స తు మన ఏవ స్యాత్ దేహాదేరన్యత్వాత్ ఏకత్వేన ప్రతిసన్ధానోపపత్తేః అసంఘాతరూపత్వేన ప్రత్యేకాదివికల్పానవకాశాచ్చ. తదతిరిక్తాత్మకల్పనే తు గౌరవం అతో మమ మన

ఇతి భేదోక్తిః క్లిష్టగత్యేతి, తత్రాహ కర్తురితి. అయం భావః కిమత్ర స్మృత్యాదికరణస్య మనసస్తత్కర్త్రా తాదాత్మ్యం సాధ్యతే, తేన వా కర్తుః, న తావదాద్యః తతోఽన్యతయైవానుమానతశ్శాస్త్రతో వా తత్సిద్ధేర్ధర్మిగ్రాహకబాధాత్, అత ఏవ న ద్వితీయః స్వస్య స్వయమేవ స్మృత్యాదికరణమిత్యత్ర మానాభావాచ్చ. కరణమఙ్గీకృత్య కర్తృనిరాసః క్రియత ఇతి చేన్న జ్ఞాతృమాత్రాపహ్నవే మనసోఽపి జ్ఞాతృత్వాభావప్రసంగాత్, తదన్యజ్ఞాతృనిరాసే కల్ప్యేన కౢప్తత్యాగాయోగాత్. అథ కర్తార

మఙ్గీకృత్య కరణత్యాగః, తదా మనస ఆత్మత్వం న సాధితం స్యాత్, కిం తు తస్యాసత్త్వం తచ్చ తద్గ్రాహకమానే సతి న శక్యమితి. అన్యస్త్వాహ ప్రాణాధీనా దేహేన్ద్రియమనసాం ప్రవృత్తిః, ఆత్మశబ్దశ్చ ప్రాణే దృష్టః ప్రాణశబ్దశ్చాత్మని, ప్రాణస్థితిగమనాభ్యాం చ జీవతి మ్రియత ఇతి వ్యవహారః, సుషుప్తావుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసప్రవృత్త్యా సత్త్వమపి సామగ్ర్యభావాద్బోధాభావః, మమ ప్రాణా ఇత్యేతదపి కథంచిన్నేతవ్యమితి, అత్ర దేహాత్మవాదే నిదర్శితాన్ దోషానతిదిశతి ప్రాణా ఇతి. అధికాశఙ్కా తు “ప్రాణోఽస్మి ప్రజ్ఞాత్మా” ఇతి శ్రుతిస్వారస్యాత్. పరిహారదార్ఢ్యాభిప్రాయేణ ధ్రువశబ్దః దేహాదివ్యాపారహేతుత్వమనైకాన్తికం, ఆత్మప్రాణశబ్దయోర్వ్యతిహారోఽనేకార్థతయా స్యాత్, ప్రాణస్థిత్యాదౌ జీవత్యాదివ్యవహార ఆత్మాన్యత్వేఽప్యవిరుద్ధః, ప్రాణోఽస్మీతి తద్వైశిష్ట్యపరం, ఏవమన్యపరవాక్యాన్తరైరపి వాయుస్వరూపత్వమాత్మనో న శక్యం. సాఙ్ఖ్యయోగిమతం తు బహిష్కార్యమేవ. అన్యే త

జ్ఞానఞ్చజ్ఞాతృధర్మః క్షణికమపిచవస్త్వేన నాస్యాత్మభావః॥ 3 ॥
(ఆత్మన ఇన్ద్రియాద్యతిరేకః)

మన్యన్తే న దేహేన్ద్రియాదికం భోక్తృ నచనిత్యః కశ్చిదన్యః సుషుప్త్యాదౌ తేషాం భోక్తృత్వాదృష్టేః, సతిజ్ఞానే భోక్తృత్వమితి చేత్తర్హి తస్యైవ తదస్తు కిమన్తర్గడుభిరన్యైః, తస్యచ భోక్తృత్వమనుకూలప్రతికూలవిషయావగాహిత్వం, తచ్చ యదృచ్ఛావైచిత్ర్యాదితి నాదృష్టాద్యపేక్షా, నచసుషుప్త్యాదౌ నిర్విషయధీసన్తతిసద్భావే కిఞ్చిన్మానం, ప్రబోధారమ్భసామగ్రీవైచిత్ర్యాద్యదృచ్ఛయైవ వా జాగరాద్యజ్ఞానోపపత్తేరితి. బౌద్ధాస్తు గ్రాహకాభిమానారూఢోఽనాదిధీసన్తాన ఏవాత్మా, అహం జానామీత్యాదిబోధస్త్వాలయవిజ్ఞానవశాదాశ్రయకల్పనయా వా స్యాత్, అతిరిక్తస్తు బాధితత్వాదనాదేయ ఇత్యాహుః. తదేతన్మతద్వయం తన్త్రేణ నిరస్యతి జ్ఞానమితి. సంవిదధీనా హి సర్వవస్తువ్యవస్థా, జ్ఞానం చ జ్ఞాతృధర్మతయైవ వేద్యతే, న చ జ్ఞానస్య భోక్తృత్వం, అనుకూలప్రతికూలవిషయావగాహేపి తస్య భోగాత్మకత్వం సిధ్యేత్, మమ భోగ ఇతి మన్యమానస్తు జ్ఞాతైవ భోక్తా, ఆనుకూల్యాదికం హి తదపేక్షయైవ ఉపలమ్భవిరుద్ధకల్పనాయోగాత్, ఆలయవిజ్ఞానక్ల్ప్తిశ్చ నిష్ప్రమాణికా ఉపలబ్ధస్య చ బోద్ధుః కుతో బాధః, ధర్మధర్మిభావాయోగాదితి చేన్న, ఆదావేవ తత్సాధనాత్, ప్రత్యభిజ్ఞాతురేకస్యాసమ్భవాదిత్యప్యయుక్తం క్షణభఙ్గాదేరపి నిరస్తత్వాత్, జ్ఞానేతరమిథ్యాత్వం చ నిరసిష్యతే, అనుపలమ్భస్తు బాధకః స్వస్య చేదసిద్ధః పరస్య త్వబాధకః అన్యథా ధీసన్తతిభేదాదేరప్యసిద్ధిప్రసఙ్గాత్, బుద్ధేస్త్వాత్మత్వానుమానమిన్ద్రియాదేరివాయుక్తం. నను వర్తమానక్షణమాత్రవిశిష్టతయాఽఽత్మోపలభ్యతే పూర్వాపరకాలతదుపాధ్యాదీనామప్రత్యక్షతయా తద్విశిష్టవస్తుప్రత్యక్షత్వాయోగాత్, అన్యథా పరభాగస్థితవహ్నినాపి పర్వతస్య విశిష్టోపలమ్భప్రసక్తేఽనుమానాదిప్రమాణభఙ్గః స్యాదితి, తదప్యసత్, ప్రత్యభిజ్ఞాయాః ప్రాక్కాలవిశిష్టగ్రహణస్య దర్శితత్వాత్ నిత్యత్వాదీనామపి తత్తత్ప్రమాణైరుపస్థాపనాత్, న చ నిత్యోఽహమిత్యుపలమ్భే సర్వకాలోపాధిప్రత్యక్షత్వప్రసఙ్గః ప్రమాణసిద్ధిమాత్రేణ తథా వ్యవహారాత్, ఇష్టం చైతదన్యత్రాపీతి॥ 3 ॥

మా భూదస్థిరజ్ఞానానాం ప్రతిసన్ధానాద్యనర్హత్వాదాత్మత్వం, యస్య ఆత్మవత్తద్ధర్మభూతాధీనత్వాత్సా ప్రసరణభేదైస్తత్తదర్థాన్ ప్రకాశయతీతి పక్షః,

శ్లో॥ ధీర్నిత్యాయస్యపత్యుః ప్రసరతిబహుధార్థేషుసైవేన్ద్రియాద్యై
స్తేనాత్మాజాగళస్థస్తనఇవకిమిహస్వీక్రియేతేతిచేన్న।
కల్ప్యశ్శేషాదాత్మతత్త్వంకథయితుముచితంలాఘవంతత్రయుక్త్యా
నిత్యాసాయస్యతద్వానపినిగమమితోగౌరవంనాస్యభారః॥ ౪

(నిత్యబుద్ధ్యతిరిక్తాత్మసిద్ధిః)

శ్లో॥ జ్ఞానత్వంవక్తిపుంసశ్శ్రుతిరిహనపునర్బుద్ధిమాత్రస్యపుంస్త్వం
ప్రత్యక్షాదేః ప్రకోపాదనుగతకథనేజ్ఞానమర్థప్రకాశః।
స్వస్యైవాత్మాతుసిద్ధింమతిరనుభవతిస్వాన్యయోస్సిద్ధిభావం
జ్ఞాతుర్జాడ్యప్రసఙ్గవ్యుదసనవిషయాజ్ఞానమాత్రోక్తయోపి॥ ౫

(జ్ఞానమాత్రత్వోక్తినిర్వాహః)

తస్యకింతదాశ్రయభూతేననిత్యాత్మనేతిచోద్యమనూద్యప్రత్యాహ ధీరితి. ధీతద న్తావత్పృథగ్దృష్టా తత్ర “నవిజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపోవిద్యతే” “తథా యగుణధ్వంసాత్” ఇత్యాదిభిర్ద్వయోరపినిత్యత్వంయస్యసిద్ధం తస్యకల్ప గౌరవరూపోభారోనాస్తీత్యర్థః॥ ౪॥

నను “ద్రష్టాశ్రోతా” ఇత్యారభ్య “విజ్ఞానాత్మాపురుషః” ఇత్యాదిషుజీవ జ్ఞానస్వరూపత్వంశ్రూయతే,అతస్తస్యజ్ఞానాదతిరేకోదుస్సాధఇత్యత్రా జ్ఞానత్వమితి.నహ్యత్రస్వధర్మతాదాత్మ్యంవిధీయతే అశక్యత్వాత్, కింతుధర ధర్మిణోపివిజ్ఞానాత్మత్వంనామధర్మాన్తరముపదిశ్యతే.జ్ఞానానువాదేనాత్మత్వ విధిఃస్యాదిత్యత్రాహ నపునరితి.అన్యథాబాధకమాహ ప్రత్యక్షాదేరితి.ఆదిశబ్దే నుమానశాస్త్రయోస్సఙ్గ్రహః.జ్ఞానత్వవిధానేపితద్విరోధస్స్యాదిత్యత్రాహఅ గతేతి.కస్యచిదర్థస్యప్రకాశరూపత్వముభయత్రానువృత్తంజ్ఞానశబ్దనిమిత్తంత ధానవిరోధఇత్యర్థః.అర్థప్రకాశఇత్యుక్తంవిషయతోవిభజతేస్వస్యేతి.స్వాసా రణేనకేనచిత్స్వభావేనపిశిష్టఇహస్వశబ్దార్థః. ధర్మభూతజ్ఞానేతుతావదతిరి గ్రాహిత్వంవిశేషమాహ మతిరితి.విజ్ఞానఘనఏవేత్యాదిభిర్జ్ఞానమాత్రత్వోక్తి జ్ఞాతృత్వనిషేధార్థముభయత్రానువృత్తధర్మక్లృప్తిరిత్యత్రాహ జ్ఞాతురితి.

త్రావధారణమన్యయోగవ్యవచ్ఛేదార్థంకిన్తు విజ్ఞానఘనఇత్యాదిపూర్వవా పరామర్శాదంశతోపి జ్ఞానత్వాయోగవ్యవచ్ఛేదపరమితిభావః॥ ౫॥

సిధ్యతుదేహాదిభ్యోఽన్యఆత్మాసకథమనన్యసాధనః,స్వానుభవబలాదితి న్న,ధర్మతోఽపితదుపపత్తేః,ఆత్మత్వాదిత్యనుమానాదితిచేన్న,యుష్మాభిః కేవల

శ్లో॥ ఆత్మాస్వేనైవసిధ్యత్యహమితినిగమైర్యత్స్వయంజ్యోతిరుక్తః
స్వాపేప్యస్యస్వసిద్ధావశయిషిసుఖమిత్యత్ర తా ప్రత్యభిజ్ఞా।
చేతశ్చాన్యానపేక్షంమతిషునహిభవేత్కచ్చవేదాన్తదృష్ట్యా
జ్ఞానత్వాదేష ధీవత్ స్వవిషయధిషణానిర్వ్యపేక్షస్వసిద్ధిః॥ ౬॥

(ఆత్మనఃస్వయంప్రకాశత్వం)

తిరేకస్యనభ్యుపగమాత్, జ్ఞానస్యచసపక్షస్యాభ్యుపగమాత్, స్వయంజ్యోతిష్ట్వ శ్రుతేరితిచేన్న,జ్యోతిశ్శబ్దస్యాత్రభాక్తత్వాత్, చక్షుస్సహకారిణితేజోవిశేషే హితన్ముఖ్యతా,“స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతే”ఇతివత్స్వోపాధికరూపనివృత్తిపరం, ఇష్టశ్చభవతామపిస్వధర్మేణాత్మనోభానం, తావతైవాఽన్యత్రాదృష్టేన స్వయంప్రకాశత్వవాదోఽస్త్వితి.ఏతత్ప్రత్యాహ ఆత్మేతి. ఏవకారోఽత్రపరప్రకాశ్యత్వనియమనివృత్తిపరః.యద్యహన్త్వాదిరహితఃస్వయంప్రకాశతే తదాపరమతం స్యాదిత్యత్రాహ అహమితి.అహమర్థఆత్మేతిసేత్స్యతి,అతస్తత్ప్రకాశేకథంపరేష్టావకాశఇతిభావః.ప్రతిజ్ఞాతేమానమాహ నిగమైరితి. బహువచనేనజ్ఞానత్వాదిన్యోఽపినిగమాస్తత్పరా ఇతివ్యజ్యన్తే. యద్యపిహృద్యన్తర్జ్యోతిఃపురుషఇత్యత్రాపిజ్యోతిశ్శబ్దోభాక్తః,తథాపిస్వప్రకాశేప్రదీపాదివల్లోకదృష్ట్యాఽన్యనిరపేక్షత్వం స్వరసావగతంనబాధ్యం,స్వధర్మేణాన్యప్రకాశకత్వముపచారనిమిత్తం స్యాదితిచేన్న,బాహ్యజ్యోతిషిస్వధర్మనిరపేక్షప్రకాశస్యాపిస్వతఃప్రతీతేః,స్వధర్మేణభాసమానత్వమేవజ్యోతిశ్శబ్దోపచారనిమిత్తమితిచేన్న, బాహ్యేతదభావాత్,స్వధర్మతఃప్రకాశకత్వంచ“యోఽయంవిజ్ఞానమయః ప్రాణేషు”ఇతిపదాన్తరసిద్ధతయాపునరుక్తంస్యాత్, ఉపచారనిమిత్తవ్యఞ్జనమాత్రంపదాన్తరకృత్యమితితు మన్దం.స్వయంప్రకాశత్వే సుషుప్త్యాదావపిప్రకాశేతేత్యత్రాహ స్వాపేఽపీతి. అయంభావఃప్రత్యభిజ్ఞాబలాత్సుషుప్తావప్యహమర్థోఽస్తీతిసిద్ధం,శ్రుతిస్వారస్యాచ్చప్రకాశమానత్వమపిగ్రాహ్యం,తథాచసుఖమహమస్వాప్సమితిప్రబుద్ధపరామర్శస్వారస్యంచనబాధ్యమితి.ననుయదిసుషుప్తావాత్మాప్రకాశేతేతన్మనసైవాస్తుకృతంస్వప్రకాశత్వేనేత్యత్రాహ చేతఇతి.అయంభావః బాహ్యవిషయేషుతావచ్చక్షురాదీన్యనుమానాగమసంస్కారాన్వా సహకృత్యప్రవర్తతే,ఆత్మనిచతత్తదుపహితంజనితంవాకిఞ్చిదుపధాయైవ,స్వాపేతుదృష్టవిరుద్ధమనోవృత్తికల్పనాద్వారంశ్రుతిస్వారస్యానురోధఇతి. అనుమానరుచీనాంతదప్యస్తీత్యాహ కించేతి. వేదాన్తదృష్ట్యేతిజ్ఞానత్వహేతోరసిద్ధిపరిహారః.జ్ఞానస్యస్వప్రకాశత్వంసాధయి

శ్లో॥ ప్రత్యక్త్వంపుంసి కేచిత్ స్వవిషయధిషణాధారతామాత్రమాహుః
స్వస్మై స్వేనైవ భానం తదితి సముచితం తత్స్వతస్సిద్ధిసిద్ధేః।
ప్రత్యక్ స్వాపేక్షయాఽసౌ త్వమయమితి మితః స్వేతరైః స్వస్వబుద్ధ్యా
భాతం నిత్యం పరస్మై జడమజడమపి స్యాత్పరాగర్థ ఏవ॥ ౭॥

(ప్రత్యక్త్వాదిప్రకారః)

శ్లో॥ బోద్ధా కర్తా చ భోక్తా దృఢమవగమితః ప్రత్యగర్థః ప్రమాణైః
కర్తృత్వాభావవాదే స్వయమిహ భగవానన్యపర్యంత్వగాయత్।

వ్యత ఇతి తద్దృష్టాన్తోక్తిః॥ ౬॥

"కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమైక్షత్" ఇత్యాదావాత్మనః ప్రత్యక్త్వం శ్రూయతే, తత్కిమితి విమర్శే ప్రత్యేతుః ప్రత్యేతవ్యాదవ్యతిరేక ఇతి కైశ్చిదుక్తం తావదాహ ప్రత్యక్త్వమితి. స్వప్రకాశపక్షే తు ప్రత్యక్త్వద్వైవిధ్యమాహ స్వస్మా ఇతి. యది ప్రత్యక్త్వమాత్మనః స్వభావః తదాపరేణాపి గృహ్యమాణోఽహమితి గృహ్యేతేత్యత్రాహ ప్రత్యగితి. స్వేతరబుద్ధ్యా గృహ్యమాణత్వం న స్వస్మై భాసమానత్వం, అతస్తద్బుద్ధ్యా గృహ్యమాణ ఆభిముఖ్యత్వమితి అన్యదాఽయమితి చ గృహ్యేత, స్వాపేక్షయా తు స్వబుద్ధ్యా స్వరూపేణ వా భాసమానతయా ప్రత్యగిత్యుచ్యతే, తేన రూపేణాహమర్థ ఇతి దృశా అహన్త్వం చ సర్వాత్మాఽనువృత్తం, త్వం భావాదినా తు న తస్య బాధః. తర్హి తత్ర పరాక్శబ్దోఽపి కిం న ప్రవర్తత ఇత్యత్రాహ భాతమితి. జడమజడం వా యన్నిత్యం పరస్మై భాసతే తత్పరాగర్థ ఏవ, న తస్య స్వస్మై భాసమానత్వప్రసక్తిః, వ్యపదేశనియమశ్చ తత ఏవేతి॥ ౭॥

అత్ర కేచిదాహుః జ్ఞాతృత్వాదికమన్తఃకరణస్యైవ, ఆత్మనస్తు సాక్షితామాత్రం, యద్వా ప్రకృతేః కర్తృత్వం ఆత్మనో భోక్తృత్వమాత్రం, గీతఞ్చ తత్ "కార్యకారణ" ఇత్యాదినేతి, తాన్ ప్రత్యాహ బోద్ధేతి. త్రిభిరపి ప్రమాణైర్జ్ఞాతృత్వాదిప్రకారత్రయవానాత్మా నిస్సంశయం బోధితః, అతో న తత్రైకమపి నిహ్నోతుం శక్యం, కిం పునస్త్రితయం, కుతర్కైస్తు కిన్నామ దురపలపమితి భావః. శాస్త్రైరాత్మనః కర్తృత్వనిషేధే కాగతిరిత్యత్రాహ కర్తృత్వేతి. స్వయమితి కర్తృత్వే నిషేధక ఏవ స్వవాక్యతాత్పర్యమాహేతి భావః. భగవానిత్యాప్తతమత్వవ్యఞ్జనం. అగాయత్ "పఞ్చైతాని" ఇత్యారభ్య "న స పశ్యతి దుర్మతిః" ఇత్యన్తేనేతి శేషః. శారీరకే చ కర్తృత్వం ప్రసాధ్య తస్య పరాధీనతామాత్రం స్థాపితమిత్యాహ కర్తేతి.

కర్తాశాస్త్రార్థవత్త్వాత్కృతిషుచసపరాధీనఆభాషిసూత్రై
శ్చిత్రైఃకర్మప్రవాహైర్యతనవిషమతాసర్వతన్త్రావిగీతా॥ ౮॥

(ఆత్మనఃకర్తృత్వాది)

శ్లో॥ యద్భవ్యంతన్ననస్యాద్యదభవితృనతద్యత్నకోట్యాపిసిద్ధ్యే
ద్ద్వేధాపివ్యర్థయత్నానరఇతియదినస్వోక్తియత్నాదిబాధాత్।
యద్యత్నేనైవభవ్యంభవతియతననత్తత్స్వహేతూపనీతా
ద్దుస్సాధాయత్నలభ్యాప్రతియదియతతేతత్రనైష్ఫల్యమిష్టం॥ ౯॥

(యత్నసాఫల్యం)

శ్లో॥ భిన్నాజీవాఃస్వతఃస్యుఃప్రతినియతతయాధీస్మృతీచ్ఛాసుఖాదేః

యదికర్తృత్వమాత్మధర్మః సచేత్పరాధీనః తస్యతర్హ్యాత్మత్వవదేకరూపః కిన్న స్యాదిత్యత్రాహ చిత్రైరితి, నాత్రకేనాపిచోదనీయమితిభావః॥ ౮॥

అథ "యదభావినతద్భావి యద్భావినతదన్యథా" ఇతి మన్యమానైరుక్తం యత్ననైష్ఫల్యం, తదిదమనూద్యపరిహరతి యద్భవ్యమితి.నరఇతిబహువచనం. హేతుమాహ స్వోక్తీతి.సర్వయత్ననైష్ఫల్యంవదఁకిమితిసాఫల్యవాదినంద్వేష్టుమీహతే, నైష్ఫల్యవాక్యంచకిమర్థంప్రయుఙ్క్తే, కిమర్థంచస్వయంభీతోబుభుక్షుర్వాధావతి,అతోఽన్వయవ్యతిరేకాద్వ్యవసితంయత్నఫలమప్రణోద్యం.ఆదిశబ్దేనప్రమాణత్రయసఙ్గ్రహః.బాధంసిద్ధసాధ్యతాంచవక్తుంసఫలనిష్ఫలయత్నౌ విభజతే యద్యత్నేనేతి.యతనమయత్నతస్సిద్ధమితిశఙ్కాంపరిహర్తుంస్వహేతూపనీతాదిత్యుక్తం.ప్రాచీనయత్నజనితాదృష్టతోఽపితత్సిద్ధిరితిభావః.దుస్సాధేత్యాదినాదుష్కర్మమూలనిష్ఫలయత్నానువాదః.తత్రనైష్ఫల్యమిష్టం తస్మిన్నంశేనైష్ఫల్యం త్వయానసాధ్యం,సాధ్యమపి తద్విషయమితిభావః॥ ౯॥

జీవః పరస్యబ్రహ్మణ ఔపాధికాంశః ఘటాకాశమహాకాశవత్తయోర్భేదః,జీవానాంమిథోభేదస్తుఘటకరకాద్యాకాశవదితిపక్షందూషయతి భిన్నా ఇతి. స్వతః నతూపాధితః. హేతుమాహ ప్రతినియతతయేతి. ననుకోఽయంప్రతినియమః, నతావద్బుద్ధ్యాదీనాంస్వరూపభేదః ఏకస్మిన్నప్యాత్మనితదుపగమాత్, నాపిభిన్నాధారత్వం తస్యైవసాధ్యత్వాత్, అతఏవనాసాధారణ్యం తత్ఖల్వాశ్రయభేదసాపేక్షం, నాపిపరస్పరప్రతిసన్ధానాభావః పరస్పరభావస్యైవాసిద్ధేరితి. అత్రబ్రూమః యథైకశరీరావచ్ఛిన్నబుద్ధ్యాదీనామేకాశ్రయతయైవప్రతిసన్ధానం,నతథాశరీరాన్తరజానాం,అన్యథాగురుశిష్యభావాదయోఽపినస్యుః,

చేతోభేదాద్వ్యవస్థా నతు భవతి యథా దేహబాహ్యేక్షభేదాత్ ।
నిత్యాః భిన్నాంశ్చ జీవాః కథయతి నిగమస్తద్ధి నోపాధితః స్యా
దాత్మాద్వైతశ్రుతీనామితరహృదయతా తత్ర తత్త్వైవసిద్ధా॥ ౧౦॥

(ఔపాధికభేదవాదభఙ్గః)

శ్లో॥ జీవాః పృథ్వ్యాదిభూతేష్వణవ ఇవ మిథో భేదవన్తః స్వతోఽమీ
సన్మాత్రబ్రహ్మభాగాస్తదిహ నియతయస్సుస్థితా ఇత్యయుక్తం।
ఐక్యస్యాప్యక్షతత్వాదనవధిచ సతి బ్రహ్మణి స్యాదవద్యం
సత్యం తచ్చేత్యభిజ్ఞైర్బహిరగణి మృషావాదతోఽప్యేషపక్షః॥ ౧౧॥

(బ్రహ్మస్వరూపస్వాభావికాంశజీవభేదభఙ్గః)

తదేవంగమ్యతే, చైత్రాత్మా మైత్రతాదాత్మ్యరహితః తదనుభవజన్మస్మృత్యనాధారత్వాత్ కదాచిదపితద్గతసుఖాదిప్రతిసన్ధానరహితత్వాదిత్యాది. అత్రపరోక్తామన్యథాసిద్ధింపరిహరతి చేతోభేదాదితి.తురవధారణే.అస్తిహికల్పభేదేనచేతోభేదః, సన్తిచకల్పాదౌజాతిస్మరాః, "స్వయమాగతవిజ్ఞానాః" ఇత్యాదేః, తత్రప్రతిబన్ధ్యభిప్రాయేణాహ యథేతి. నహిదేహభేదేప్రతిసన్ధానాభావః పూర్వజన్మాభ్యస్తప్రతిసన్ధానదృష్టేః,నచబాహ్యేన్ద్రియభేదే సర్వథీవిరోధాత్, తద్వచ్చేతోభేదోఽపినవ్యవస్థాహేతురితి. ఈశ్వరాత్ మిథశ్చజీవానాంనిరుపాధికభేదః"పృథగాత్మానంప్రేరితారంచమత్వా" "జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశం""నిత్యోనిత్యానాం" ఇత్యాదిశ్రుతిస్వారస్యసిద్ధఇత్యాహ నిత్యా ఇతి.ముక్తావపిభేదశ్రుతిమభిప్రేత్యాహ తద్ధీతి.నను "అయమాత్మాబ్రహ్మ""తత్త్వమసి" ఇత్యాదిభిర్జీవబ్రహ్మతాదాత్మ్యసిద్ధేభేదస్యోపాధికత్వం గ్రాహ్యమిత్యత్రాహ ఆత్మాద్వైతేతి.అయంభావః శరీరశరీరిభావేన సామానాధికరణ్యం స్థాపయిష్యతే ఆస్తామేతత్,యథాయూపాదిత్యసామానాధికరణ్యం ప్రత్యక్షవిరోధాదన్యపరం, తథేహాపిస్వరూపైక్యవిధానంతావదశక్యమితి. తత్ర తత్రేతి వీప్సా యాః క్వచిద్విశిష్టవృత్తిః క్వచిదుపచారఇత్యాదితాత్పర్యభేదసూచ్యతే॥ ౧౦॥

అథస్వాభావికజీవాంశభేదాభేదందూషయతి జీవా ఇతి. ఉక్తం విరోధమేవబాధహేతుమాహ ఐక్యస్యాపీతి. పక్షద్వయసాధారణందూషణాన్తరమాహ అనవధీతి. సతిబ్రహ్మణి సర్వాత్మకసద్రూపేబ్రహ్మణీత్యర్థః.అస్మిన్ పక్షే నిరవద్యత్వాదిశ్రుతిర్నిర్విషయాస్యాత్, ఈశ్వరస్యాపి సర్వతాదాత్మ్యప్రతిసన్ధాయినః క్లేశాదినిషేధాయోగాదితిభావః. ఏతత్పక్షద్వయాదవిద్యాకృతమః

శ్లో॥ దేహాత్మాద్వైర్విగీతంనిఖిలమపిమయాహ్యాత్మవత్వేఽప్యపుంస్త్వా
త్సర్వేజీవాఅహంస్యుర్నయదిభవతితేగౌరవాదీత్యసారం।
శ్రుత్యధ్యక్షాదిబాధాత్ప్రసజతిచతదాతత్తదైక్యంఘటాదేః
పక్షాదేర్వాదినోశ్చేత్యలమిహకలహైస్తజ్జిగీషాదిమూలైః॥ ౧౨॥
(సర్వశరీరైకజీవవాదభఙ్గః)

ఖాదిభేదవాదోఽవర మిత్యభిప్రాయేణ సత్యంతచ్చేత్యాద్యుక్తం॥ ౧౧॥

అన్యేత్వాహుఃఅవిద్యాశబళంబ్రహ్మైవ జీవః,సచసర్వశరీరేష్వేకః, అప్రతిసన్ధానం అవిద్యావైచిత్ర్యాత్, ప్రతిబుద్ధాస్తుసోఽహంసచత్వమితి ప్రతిసన్దధతే,ప్రమాణంచాత్రశ్రుతిస్మృతయఇతి. ఏతదపిపూర్వోక్తనీత్యాదత్తోత్తరం. అవిద్యాస్వరూపాదికందూషయిష్యతే. అత్రచైకోవ్రీహిరిత్యాదివజ్జీవైక్యవాదాస్సాజాత్యైత్సుల్యైః, "పణ్డితాస్సమదర్శినః" ఇత్యాదిభిస్తథాత్వావగమాత్. "మిత్రామిత్రకథాకుతః" ఇత్యాదికంరాగాదిపరిహారపరం."యద్యన్యోఽస్తి"ఇత్యాదికంస్వరూపేఽన్యాదృక్త్వనిషేధార్థం. "ఏకోదేవస్సర్వభూతేషుగూఢః" ఇతీశ్వరవిషయం. "ఆకాశ మేకంహియథా" "ఏకఏవహిభూతాత్మా" ఇత్యాదినిదర్శనమపితత్తత్సంసర్గశఙ్కితవృద్ధిహ్రాసాదినిషేధార్థం. "ఘటధ్వంసే ఘటాకాశోనభిన్నోనభసాయథా" ఇత్యాదికమౌపాధికవైషమ్యనివృత్తావత్యన్తసామ్యంవ్యనక్తి. నహిఘటధ్వంసేఘటావచ్ఛిన్నఆకాశాంశోఽంశాన్తరేణైకీభవతి, ఆకాశతామాత్రంతుఘటస్థితావపిసిద్ధమిత్యేషాదిక్. తదిహప్రతిసన్ధానాదిప్రసఙ్గేశాస్త్రతాత్పర్యేచవక్తవ్యశేషాభావాత్తదుక్తమనుమానాదికమనూద్యదూషయతి దేహాత్మాద్వైరితి.నిఖిలం సర్వజ్ఞదేహప్రభృతిపిపీలికాదిదేహపర్యన్తం.సర్వేజీవాః బ్రహ్మాదిస్థావరాన్తాః.నయదీత్యాదినావిపక్షేబాధకోక్తిః.అసారత్వేహేతుమాహ శ్రుతీతి.సర్వైర్హిప్రమాణైర్జీవానాంమిథస్తాదాత్మ్యప్రసఙ్గఃప్రతిక్షిప్తః.ఉక్తానుమానవర్గస్యాభాససమానత్వమాహ ప్రసజతీతి.దేశాన్తరాణి ఏతద్ఘటేనఘటవన్తి దేశత్వాత్ ఏతద్దేశవత్,అన్యేఽపిఘటా ఏతద్ఘటాత్మానః ఘటత్వాత్ ఏతద్ఘటవత్, ఇత్యాదౌకింవాచ్యం,అధ్యక్షాదివిరోధఇతిచేత్ సమం,అవిద్యయా ఆత్మనిభేదధీః ఐక్యంతుస్వభావః స్యాదితిచేత్ ఘటాదావపితథాస్తు, నచాయమిష్టప్రసఙ్గః వివర్తద్వయస్యతాదాత్మ్యానభ్యుపగమాత్, అన్యథావ్యావహారికవ్యవస్థావిలోపాత్,ప్రయుక్తానుమానావయవేష్వపివాక్యత్వాదినాతాదాత్మ్యప్రసఙ్గేఽన్యతమపరిశేషఃస్యాదిత్యభిప్రాయేణ పక్షాదేరి

శ్లో॥ సాఽవిద్యం బ్రహ్మ జీవస్స చ న బహుతనుర్నేతరే సన్తి జీవాః
స్వప్నాదేకస్య లోకే బహువిధపురుషాధ్యాసవద్విశ్వక్లృప్తిః।
నేతః ప్రాక్కోఽపి ముక్తో న పరమపి స తు ప్రాప్స్యతి శ్రేయ ఏకో
మాం యోగ్యౌ బన్ధమోక్షావితి చ మతమసత్సర్వమానోపరోధాత్ ॥ ౧:

శ్లో॥ స్వస్య స్వోపదేశో న భవతి న పరబ్రహ్మణా నిష్కళత్వా
న్నావిద్యా చేతయిత్రీ స్వతనుసమధికం వష్మ్య నిర్జీవమార్థ।
కశ్చిత్తత్త్వం బ్రవీతీత్యయముపనిపతద్భ్రాన్తిరున్ముచ్యతే చే

త్యుక్తం. వాదినోరితి అత్రేష్టప్రసఙ్గత్వసమ్భవేఽపి వాదోచ్ఛేదాదౌ తాత్పర్యా న్న వైయర్థ్యం. తద్వివృణోతి ఇత్యలమితి॥ ౧౬॥

అత్రైకశరీరైకజీవవాదమనుభాషతే సావిద్యమితి. సావిద్యం బ్రహ్మే ఇతి పూర్వస్యాస్య చ సాధారణం. స చేత్యాది విశేషోక్తిః. వక్ష్యమాణపక్షాన్త షమ్యం వ్యనక్తి నేతర ఇతి. విచిత్రజీవోపలమ్భం నిర్వహతి స్వప్నాదితి. ఏకమే రీరం జీవవత్ స్వప్నదృష్టశరీరన్యాయాదన్యాని నిర్జీవానీత్యర్థః. శుకో ము ఇత్యాదివైఘట్యం పరిహరతి నేతః ప్రాగితి. పూర్వం ముక్తా న సన్తి చేత్పశ్చాద ద్వైతవిదో న ముచ్యేరన్నిత్యత్రేష్టప్రసఙ్గతామాహ న పరమపీతి. తర్హి మోక్ష శాస్త్రం వ్యర్థం స్యాదిత్యత్రాహ స ఇతి. నిత్యముక్తస్యైకశరీరే బన్ధమోక్షప్రభ సాధయతి మాం యోగ్యావితి. ఉక్తం ప్రాగుక్తహేతునా దూషయతి ఇతి చేతి. ఆ భేదో హి సర్వప్రమాణైస్సిద్ధః, తత్ర యది దేహాన్తరం నిర్జీవం, ఏకమపి తథైవ భ్ర సిద్ధజీవత్వస్యావిశేషాత్, ఏకత్రాత్మాస్తి జీవత్వం తు నాస్తి, అత్ర తూభయం చేన్న, తేష్వప్యధ్యాసాధిష్ఠానతయా ఆత్మసత్త్వస్య త్వయా దుస్త్యజత్వా అన్యథా నిరధిష్ఠానభ్రమప్రసంగాత్, స్వప్నే నీత్యా లాఘవమిచ్ఛతస్తదేవ లభ్య స్వప్నస్య తద్ద్రష్టుశ్చ సత్యత్వాత్, ఇహ తు తన్మిథ్యాత్వస్య త్వయైవోక్తేరితి॥ ౧

ఏకస్య జీవస్యోపదేష్టృత్వాసమ్భవాదనిర్మోక్షప్రసఙ్గమాహ స్వస్యేతి త్రస్యాత్మైవ వా స్వస్యోపదేష్టా, అశరీరం వా పరం బ్రహ్మ, విశ్వాధ్యాసహేతు ర్వైవ వా, దేహాన్తరప్రతీతో జీవో వా, ఇతి వికల్పమనుస్మృత్య పూర్వార్ధే మాద్దూషణం. నను "అనాదిమాయయా సుప్తో యదా జీవః ప్రబుధ్యతే" ఇతి వచ దుపదేశనిరపేక్ష ఏవ కదాచిద్బోధోఽస్తు, మైవం, నైరపేక్ష్యానుక్తేః, జీవ ఇతే త్యుక్త్యా జీవాన్తరాసమ్భవాన్నైరపేక్ష్యం సిద్ధమితి చేన్న, ఏకవచనస్య జా క్యపరత్వాత్. నైరపేక్ష్యేఽపి నిస్తారం శఙ్క్యతే కశ్చిదితి. శుకాదిషు ముక్తిహే

త్తాదృగ్భ్రాన్తిఃపురాపిహ్యభవదితినతేకిన్త్వద్వైవేషముక్తః॥ ౧౪॥

(ఏకశరీరైకజీవవాదభఙ్గః)

శ్లో॥ తోయాధారేషుదోషాకరఇవబహుధోపాధిషుబ్రహ్మశుద్ధం
ఛాయాపన్నంవిశేషాన్భజతితనుభృతస్తత్ప్రతిచ్ఛన్నభూతాః।
ఇత్యప్యత్యన్తదుఃస్థంప్రసజతిచతదాజీవనాశోఽపవర్గే
శ్ఛాయాచ్ఛాయావదైక్యంనభజతినచతద్దర్శనంబ్రహ్మణస్తే॥ ౧౫॥

(బ్రహ్మప్రతిచ్ఛన్నజీవవాదభఙ్గః)

యాపూర్వమపితాదృశభ్రమజననాత్తదానీమేవాస్యమోక్షఃస్యాదిత్యాహతాదృగితి. పరస్మైబ్రవీతీతితదాభ్రాన్తిరితి చేత్ తథాప్యద్వైతంబ్రవీతీత్యవగతేరర్థాతఃస్వాధోఽపదేశభ్రమఫలసిద్ధేః. తదేవంహేత్వనుపపత్త్యానిత్యమనిర్మోక్షః, అహేతుకమోక్షేనిత్యముక్త్యాచశాస్త్రవైఫల్యమితితదభ్యుపగమేసిద్ధాన్తత్యాగాత్కృతంవాదేనేతి॥ ౧౪॥

అథబహుజీవకౢప్తిపక్షంశఙ్కతే తోయేతి.నిత్యశుద్ధస్యబ్రహ్మణో నభ్రాన్తిః, యథానిత్యశుద్ధేపిచన్ద్రమసితత్ప్రతిబిమ్బస్యాధారభేదానుగుణావిశేషాః కాల్పనికాః, ఏవమవిద్యావివర్తేషుపృథగభివ్యక్తంబ్రహ్మతత్తదనుగుణవిచిత్రవిశేషవదివభాతి, ఈదృశభేదకౢప్త్యాముక్తాదిసమస్తవ్యవస్థోపపత్తిః. ఇమంపక్షందూషయతి ఇత్యపీతి.అయంభావః యదితేబద్ధముక్తబద్ధమోచకాదివ్యవస్థా భ్రాన్తిసిద్ధా, సాతర్హ్యేకజీవవాదేప్యవిశిష్టేతికింబహుజీవబహ్వవిద్యాకల్పనేన, బ్రహ్మణోజీవభావానుపపత్త్యాపృథగ్జీవాఃకల్ప్యాఇతి చేన్న, మిథ్యాభూతజీవత్వస్యవిరోధాభావాత్, అన్యథాఽధ్యాసాధిష్ఠానత్వస్యవిరోధప్రసఙ్గాత్, నచనిరధిష్ఠానంభ్రమమిచ్ఛసి, “దుర్ఘటత్వమవిద్యాయాభూషణం” ఇతిచపశ్యన్బ్రహ్మాజ్ఞానంకింనానుమన్యసఇతి. అస్మిన్పక్షేదూషణాన్తరమాహ ప్రసజతీతి యథాప్రతిబిమ్బాధారనివృత్తౌతత్రోత్పన్నస్యానిర్వచనీయస్యప్రతిబిమ్బస్యనాశః, తథాతత్తదవిద్యానివృత్తౌతేతేజీవానశ్యేయుః.ముక్తౌజీవానాంబ్రహ్మణైకీభావమాత్రంనతునాశఇత్యత్రాహ ఛాయేతి “ఛాయావత్కల్పితాజీవాః” ఇతిమన్యసే,తత్రహిబాధదశాయామాధారనివృత్తిదశాయాంవాఛాయాయాంఛాయావతాసహైక్యాపత్తిర్నదృశ్యతే తద్వదిహాపి,తైమిరికచన్ద్రభేదన్యాయేనాప్యత్రనభవతి, తత్రాపిబాధదశాయాం ద్వితీయాదిచన్ద్రాణాంప్రథమచన్ద్రైక్యాపత్తేరనభ్యుపగ

శ్లో॥ ఏకంబ్రహ్మైవనిత్యంతదితరదఖిలంతత్రజన్మాదిభాగి
త్యామ్నాతంతేనజీవోఽప్యచిదివజనిమానిత్యనధ్యేతృచోద్యం।
తన్నిత్యత్వంహిసాఙ్గశ్రుతిశతపఠితంసృష్టివాదఃపునస్స్యా
ద్దేహాదిద్వారతోఽస్యేత్యవహితమనసామావిరస్త్యైకరస్యం॥ ౧౬॥

(జీవనిత్యత్వం)

శ్లో॥ స్థైర్యఞ్చేన్నాభ్యుపేతంభవభృతినభవేద్దైహికార్థప్రవృత్తిః

మాత్.దూషణాన్తరమాహ నచేతి.బిమ్బప్రతిబిమ్బయోర్ద్వితీయాదిచన్ద్రాణాం చన్ద్రద్రష్టాకశ్చిదన్యస్సిద్ధః,ఇహతునకశ్చిత్,బ్రహ్మణోదృఙ్మాత్రరూపత్వాఙ్గీకారాత్, అవిద్యాయాస్తుద్రష్టృత్వప్రసంగాభావాత్, ప్రతిబిమ్బస్థానీయానాంజీవానాంస్వాధ్యాసహేతుత్వాయోగాత్, అనాదిరధ్యాసోహేతునిరపేక్ష ఇతిచేన్న, స్వరూపానాదేరవిద్యయాపినైరపేక్ష్యప్రసంగాత్, ప్రవాహానాదిత్వేజీవానాంభఙ్గురత్వప్రసంగాత్,తథాచధీసన్తతివాదసమత్వం అకృతాభ్యాగమాదిప్రసఙ్గః శ్రుత్యాదివిరోధశ్చస్యాత్. ఈదృశభ్రమనిరాసాయసూత్రితంచ“స్వపక్షస్థితంప్రతిసపవతుకర్మానుస్మృతిశబ్దవిధిభ్యః” ఇతి॥ ౧౫॥

బ్రహ్మదత్తాదిభిరుక్తంజీవానాంస్వరూపతస్సృష్టిసంహృతివిషయత్వమనూద్యదూషయతి ఏకమితి. జనిమానితిలయోపలక్షణం.అనధ్యేతృచోద్యం కతిపయాధ్యేతుస్తాత్పర్యానభిజ్ఞస్యవాచోద్యం. సాఙ్గశబ్దఃసోపబృంహణపరః. “అజోనిత్యశ్శాశ్వతోఽయంపురాణః” “ప్రకృతింపురుషంచైవ” ఇత్యాదిశ్రుతిస్మృతిశతమిహభావ్యం.సృష్టివాదః “తోయేనజీవాన్వ్యససర్జ” ఇత్యాదిః. “పురుషశ్చాప్యుభావేతౌలీయేతేపరమాత్మని” ఇత్యాదిలయవాదఉపలక్ష్యతే. బ్రాహ్మణోజాయతేక్షత్రియోజాయతే,ఇత్యద్యతనజన్మాదౌదృష్టం,తద్వత్ ప్రాకృతికనైమిత్తికసృష్ట్యాదావప్యచిదుపష్టమ్భనిర్వాహఇహాదిశబ్దగ్రాహ్యః. అవహితమనసాంశ్రుతితాత్పర్యైకాగ్రమనసామిత్యర్థః॥ ౧౬॥

ఆత్మానిత్యత్వవాదినశ్చతుర్విధాః, తేషుజ్ఞానాత్మవాదినశ్శరీరస్థితావప్యాత్మనోభిదురత్వమాహుః, ప్రాణేన్ద్రియాత్మవాదినఆత్మానమాశరీరస్థాయినం, పౌరాణికైకదేశినస్తుప్రళయాన్తం, ఔపనిషదాభాసాస్తుమోక్షావధికం,ఏతేషుదూషణవర్గఃకిఞ్చిదగ్రిహణేనోపలక్ష్యతే స్థైర్యమితి. తత్రస్థైర్యంచే

దేహాన్తత్వే తు ధర్మ్యుపధినిరుపధికా విశ్వవృత్తిర్న సిద్ధ్యేత్ ।
ఆకల్పస్థాయిపక్షే కృతమఫలతయా ముక్తిమార్గోపదేశై
రామోక్షస్థాయితాయాం శ్రుతిరనభిముఖీ పూరుషార్థే చతుర్థే ॥ ౧౭ ॥
(ఆత్మానిత్యత్వాదివాదానామధ్యక్షాదివిరోధః)

న్నాభ్యుపేతమిత్యాశుతరవినాశిత్వానువాదః. బాధకమాహ నభవేదితి. ఆత్మాన ముత్తరకాలానవస్థాయినం మన్యమానో నకిఞ్చిదుద్దిశ్య ప్రవర్తేత, తత్ఫలాన్వయిత్వం సుఖం దుఃఖనివృత్తిం వాఽభిసంధాయ, తత్కథం ఘటేత ఫలకాలే స్వాభావాత్, స్వకాలే ఫలాభావాత్, సన్తానైక్యాదికుసృతయస్తు ప్రాగేవ నిరస్తాః. ద్వితీయపక్షే దూషణం దేహాన్తత్వ ఇతి. యది దేహావధిరాత్మా, తదా దేహాత్మవాద ఇవ ప్రేత్యభావతో మహాజనస్య ధర్మాదనపేతే మార్గేఽనాదిస్సార్వత్రికీ దృష్టఫలాద్యుపాధిరహితా ప్రవృత్తిర్న ఘటేత, తదాహుః

"విఫలా విశ్వవృత్తిర్నో న దుఃఖైకఫలాఽపి చ
దృష్టలాభఫలా నాపి విప్రలమ్భోఽపి నేదృశః" ఇతి.

తృతీయం దూషయతి ఆకల్పేతి. అయం భావః యది సర్వదుఃఖనివృత్తియుక్త ఆత్మనాశ ఏవ మోక్షః స తర్హి జీవః కల్పాన్తే స్వయమేవైష్యతి, న చాసౌ పూర్వం సాధ్యః, త్వరయా ముధ్యేస్వనాశార్థముపాయగ్రహ ఇతి చేన్న, స్వనాశస్య సర్వప్రమాణైరపి పుమర్థత్వాసిద్ధేః, ఏవం చ భాషితం,

"అహమర్థవినాశశ్చేన్మోక్ష ఇత్యధ్యవస్యతి।
అపసర్పేదసౌ మోక్షకథాప్రస్తావగన్ధతః" ఇతి. చతుర్థే బాధకమాహ ఆమోక్షేతి. అనభిముఖీతి స్వనాశరూపం చతుర్థపురుషార్థం న వక్తి, స్వేన రూపేణాభినిష్పన్నస్య భోగాదీనప్యాహ. నను "విజ్ఞానఘన ఏవైతేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతి" ఇతి జీవవినాశః శ్రూయతే, మైవం, లోకధీరూఢానువాదమాత్రత్వాదదర్శనమాత్రపరత్వాద్వా, స్మర్యతే చ "అదర్శనాదిహాయాతః పునశ్చాదర్శనం గతః" ఇతి, అన్యథా కథం "అవినాశీ వా అరేఽయమాత్మాఽనుచ్ఛిత్తిధర్మా" ఇతి తన్నిత్యత్వసాధనం. నను "న ప్రేత్య సంజ్ఞాఽస్తి" ఇతి ముక్తస్య నిస్సమ్బోధత్వశ్రుత్యా నాశస్సిద్ధ్యేత్, న, దేహాదిభిరేకీకృత్యబుద్ధేః తన్నిబన్ధనాఖ్యాభేదస్య వా నివృత్తౌ తాత్పర్యాత్, బ్రహ్మణ్యాత్యన్తికలయః కథం, అనాత్యన్తికవత్ స్వవిశిష్టే బ్రహ్మణ్యైపాధికరూపేణ విశేషత్యాగేన శ్లేషస్య వివక్షితత్వాత్, అన్యథా ముక్తిదశాయాం భేదోక్తిభిర్విరోధాత్, "యథా నద్యస్స్యన్దమానాస్సముద్రే అస్తంగ

శ్లో॥ వ్యాప్తాస్సర్వత్రజీవాస్సుఖతదితరయోస్తత్రతత్రోపలంభా
న్నిర్వాహ్యాదేహగత్యాగతిరిహవితథాతద్వతోపీతిచేన్న।
వక్త్రీపఞ్చాగ్నివిద్యాప్రభృతిషుభవినాంస్వస్వరూపేణసిద్ధం
యాతాయాతప్రకారంశ్రుతిరగతిరిమాంలాఘవోక్తింశృణోతు॥ ౧౮
శ్లో॥ అవ్యాపిత్వేపిపుంసోభిమతబహువపుఃప్రేరణేయాగపద్యం

చ్ఛాన్తినామరూపేవిహాయ" ఇతినిదర్శనాన్ముక్తోఽప్యస్తమేష్యతీతిచేన్న, ప్ర
ష్టజలస్యస్వరూపనాశాభావాత్, అన్యథాపయఃప్రస్థద్వయసమ్భేదేప్రస్థశేషత
ప్రసఙ్గాత్ "యథోదకం"ఇత్యారభ్య "తాదృగేవభవతి" ఇతిశ్రుత్యన్తరవిరోధ
చ్చ. ఘటధ్వంసేఘటాకాశోపిననశ్యత్యేవ, ఘటసంయోగనాశాత్ నశ్యతీత్యు
చరన్తి. ముక్తిదశాయాం భేదనివృత్తివాదాశ్చకర్మకృతవైషమ్యనివృత్తిపరాః, స
ధర్మ్యవాదిభిరప్యేతదేవవ్యవస్థాప్యతే, "బ్రహ్మైవభవతి" ఇత్యవధారణాజ్జీవని
త్తిర్గమ్యతఇతిచేన్న, అత్యన్తసామ్యతాత్పర్యాత్, యథా "వైష్ణవంవామనమ
లభేతస్పర్ధమానో విష్ణురేవభూత్వేమాఁల్లోకానభిజయతి" ఇతి, తదేత
"నాత్మాశ్రుతేర్నిత్యత్వాచ్చతాభ్యః" ఇతిసూత్రాభిప్రేతమితి॥ ౧౭॥

"నిత్యస్సర్వగతః" ఇతిశ్రుత్యాఆత్మనాంనిత్యత్వేతత్సహచరితంసర్వగ
త్వమపిస్యాదితిశఙ్కతే వ్యాప్తాఇతి. ఆగమస్యానుగ్రాహకమాహ సుఖేతి. తదిత
శబ్దోఽత్రదుఃఖవత్ ధీచ్ఛాదీనామపిసంగ్రాహకః. అవిభుత్వేసర్వత్రదుఃఖాద్యు
లమ్భోనస్యాదిత్యర్థః. ఆత్మగత్యాసర్వత్రసుఖాదితిశఙ్కాం గౌరవప్రసక్త్యాని
రయతి నిర్వాహ్యఇతి. అత్రశ్రుతేరన్యపరత్వాభిప్రాయేణప్రతివక్తి నేతి. సర్వగ
తోక్తిస్తావత్ "అగ్నిర్యథైకోభువనంప్రవిష్టః" "వాయుస్సర్వగతోమహాన్"
ఇత్యాదివదేకజాతీయానాంసర్వత్రానుప్రవేశాన్నేతుంశక్యా. గతేశ్చశ్రుతత్వా
న్నకల్పనాగౌరవమిత్యాహ వక్త్రీతి. ప్రభృతిశబ్దేన "తేనప్రద్యోతేనైషఆత్మా
ష్క్రామతి తముత్క్రామన్తంప్రాణోనూత్క్రామతి ప్రాణమనూత్క్రామన్తం
ర్వేప్రాణాఅనూత్క్రామన్తి"ఇత్యాదయస్సఙ్గృహ్యన్తే. నచతాసాం శ్రుతీనా
ప్రాణానూత్క్రమణాదిభిరన్యథాసిద్ధిరాస్థేయాఇత్యగతిశబ్దాభిప్రాయః॥ ౧౮

అవిభుత్వేసిద్ధైశ్వర్యాణాం యుగపదనేకశరీరాధిష్ఠాతృత్వంనస్యాదిత
త్రాహ అవ్యాపిత్వేపీతి. బహువపుఃప్రేరణంకిం ద్రవ్యాన్తరద్వారకం ఉత కర్మ
మిత్తం, ఆద్యేయథాపాణిపాదాదిద్వారనియతం యుగపత్ఖడ్గపాదుకాద్యధిష్ఠాన
నతథాఽత్రేతిభావః. ద్వితీయేస్వకర్మనియతమనేకశరీరాధిష్ఠానంకర్మిణఃస్వ

జ్ఞానవ్యాప్త్యోపపన్నం బహుషు చ వపుషాంశేషు నిర్వాహ ఏషః।
యచ్చాదృష్టం క్రియాం స్వాశ్రయయుజి తనుతేఽన్యత్ర తత్తద్గుణత్వా
దిత్యేతత్సిద్ధసాధ్యం విభున ఇహ హి తద్బ్రహ్మణః ప్రీతికోపౌ॥ ౧౯॥

శ్లో॥ ఇష్టం ప్రాదేశికత్వం విభుషు జనిమతాం బుద్ధిశబ్దాదికానాం
తేనాదృష్టఞ్చ తాదృఙ్న యదితవసుఖాద్యాశ్రయవ్యాపకం స్యాత్।
తస్మాత్తత్స్వప్రదేశాన్వయవతి జనయేత్ స్వం ఫలం యత్ననీత్యా
భ్రాతృవ్యాదౌ చ పీడాం న ఘటయితుమలం కిం విభుత్వేన భోక్తుః॥ ౨౦॥

(జీవవిభుత్వభఙ్గః)

న్నిధివిరహే కథం స్యాదితి. జ్ఞానవ్యాప్త్యా స్వరూపసన్నిధానాభావేఽపి జ్ఞానస్య యుగపదనేకదేహాధిష్ఠానానుగుణవృత్త్యేతి భావః. స్వరూపవ్యాప్తిర్జ్ఞానతోఽధిష్ఠానాభావేఽనర్థికా, తర్హి తత్తత్పవకుడ్యాదీనామప్యధిష్ఠానం స్యాత్, న స్యాత్ తదధిష్ఠానానుగుణకర్మాతిశయవిశేషాభావాత్, యే తు తాదృశాతిశయవన్తః తే కుడ్యాదిష్వప్యధితిష్ఠేయుః యథా పరకాయాదీన్. దేహైకదేశవర్తిన ఆత్మనో యుగపదనేకావయవాధిష్ఠానం కథమిత్యత్రాపి ప్రత్యేతవ్యమేతదేవేత్యాహ బహుష్వితి. ధర్మాధర్మౌ స్వాశ్రయసంయుక్త ఏవాశ్రయాన్తరే క్రియాం జనయతః క్రియాహేతుగుణత్వాత్ గురుత్వవత్ ఇతి పరోక్తమనువదతి యచ్చేతి. తత్ర సిద్ధసాధనతామాహ ఇత్యేతదితి. తద్వ్యనక్తి విభున ఇతి. ఇహ హి ధర్మాధర్మశబ్దః కర్మనిమిత్తేశ్వరప్రీతికోపరూపబుద్ధిద్యోతకః అస్తి హి “శుభేత్వసౌ తుష్యతి దుష్కృతే తు న తుష్యతేఽసౌ పరమశ్శరీరీ” ఇతి॥

నచ ప్రీతేరపూర్ణత్వం న చ కోపాత్సదుఃఖతా।
ఫలప్రదిత్సారూపత్వాదుభయోరపి కర్మణోః. అతో న దోషః॥ ౧౯॥

ఉక్తానుమానస్య దూషణాన్తరమాహ ఇష్టమితి. విభుష్వాత్మాకాశాదిషు జాయమానానాం బుద్ధిశబ్దాదికానాం స్వాశ్రయైకదేశవర్తిత్వం యుష్మాభిరిష్యతే, సార్వత్రికత్వే ప్రత్యక్షాదిబహుప్రమాణవిరోధాత్, అదృష్టం చ తాదృశమిష్టం, తచ్చ స్వాశ్రయసంయోగిని క్రియాం జనయత్ స్వావచ్ఛిన్నప్రదేశసంయుక్త ఏవ జనయేత్, అన్యథా ప్రయత్నేనాపి దూరస్థప్రేరణప్రసంగాత్, న చాదృష్టం తత్ర తత్ర గచ్ఛతి అమూర్తత్వాత్, అతోఽదృష్టకారిదూరస్థకార్యాణామనుత్పత్తిప్రసఙ్గః. నను ప్రత్యాత్మనియతాన్యనన్తాన్యదృష్టాని విప్రకీర్ణవృత్తీని విద్యన్తే, అతస్సర్వక్రియోపపత్తిరిత్యత్రాహ భ్రాతృవ్యాదావితి. అయం భావః అద్యతనాభిచారక్రియానిష్పాద్యమానమదృష్టం కర్తురాత్మమనస్సంయోగావచ్ఛిన్నే ప్రదేశే స్యాత్

శ్లో॥ స్వాదృష్టోపార్జితత్వాద్విభుషుయదవదన్విగ్రహాదేర్వ్యవస్థాం
తచ్చైవంనిర్నిమిత్తంతతఇహనకథంసర్వతస్సర్వభోగః।
ఆరాధ్యోవిశ్వసాక్షిణ్యనుగుణఫలదేత్వస్తిరాజాదినీతి
స్తత్సామ్యేభోగసామ్యంనహిభవతియథాకర్మభోగప్రదానాత్ ॥ ౨౧॥
శ్లో॥ దేహాన్తర్మాత్రదృష్టేఃపృథగిహవిషయిప్రాణజీవోత్క్రమోక్తేః

తచ్చభ్రాతృవ్యదేహభేదాదిర్న కరోతి,ఏవం దేశాన్తరానుభావ్యస్వర్గాదిఫలసా
ధనేపిభావ్యం,నచదూరఏవేదమదృష్టముత్పద్యతే, అసమవాయిదేశావచ్ఛేదేనత
దుత్పత్తేఃస్థాపనాత్,అతఃకథం దేశాన్తరస్థైర్భ్రాతృవ్యశరీరాదౌపీడాంజనయేత్.
తస్మాదాత్మనస్సర్వత్రావస్థానం నిరర్థకమితినిగమయతి కింవిభుత్వేనేతి॥ ౨౦॥

యదిసర్వేజీవాస్సర్వశరీరవ్యాపినః,సర్వేదేహాస్సర్వేషాంభోగాయత
నానిస్యుఃఇతిప్రసక్తేపరోక్తంపరిహారమనువదతిస్వాదృష్టేతి·దూషయతి తచ్చేతి.
అయంభావఃయద్యదృష్టంస్వావచ్ఛిన్న ప్రదేశేదేహాదిసృష్ట్యాఫలంజనయేత్ , త
దాయష్టుః స్వర్గాదికమిహైవస్యాత్ , ప్రదేశాన్తరేతు ప్రయత్ననీత్యాజనయి
తుం నాలమితి. అతస్స్వపక్షేప్రతినియతాదృష్టజన్యత్వస్యైవాసమ్భవాద్వ్యవ
స్థాభఙ్గోదుర్వారఇత్యాహ తతఇతి.నన్వణుపక్షేపిఫలానాంజీవగతాదృష్టాజన్య
త్వాత్ పరగతస్య వ్యవస్థాపకత్వానభ్యుపగమాదనియమస్తదవస్థఇత్యత్రాహ ఆ
రాధ్యఇతి. పరగతత్వేపిరాజాదిష్విదృష్టేనన్యాయేన తత్తదారాధకాదిప్రతినియ
తానుగ్రహాదివైచిత్ర్యేత్తత్తదుచితఫలసమర్పణేయథాప్రమాణంవ్యవస్థాసిద్ధే
దితిభావః. సర్వఫలప్రదానుగుణ్యార్థంవిశ్వసాక్షీత్యుక్తిః. సహాధీతేచకర్మాధ్య
క్షత్వసాక్షిత్వే.నను"సమోహంసర్వభూతేషు" ఇతి వదతఃకథంవిషమఫలప్రద
త్వమిత్యత్రాహ తత్సామ్యఇతి.భోగసామ్యంక్షేత్రజ్ఞానాంఅన్యోన్యమితి శేషః
సూత్రాదిసిద్ధంహేతుమాహ యథాకర్మేతి॥ ౨౧॥

అథాప్యణుత్వేకింప్రమాణమిత్యత్రాహ దేహాన్తరితి. అయంభావఃయ
ద్యాత్మావిభుఃస్వయంప్రకాశశ్చ,కిమితిసర్వత్రసర్వదానప్రకాశతే,అహమితిస
ర్వత్రికఃప్రకాశఏవేతిచేన్న, అస్మిన్దేహేఅహంవర్తఇతి వత్సర్వత్రప్రతీతిప్రస
ఙ్గాత్ , సార్వత్రికస్యావిశదప్రకాశోఽస్తీతిచనప్రమాణం, వ్యఞ్జకాన్తరసాపేక్ష
త్వాద్వ్యఞ్జకదేశేవ్యక్తిరితినియమహేతురితిచేన్న, స్వప్రకాశత్వవిరోధాత్ ,
థమానసప్రత్యక్షః,తథాపికథంక్వాచిత్కోపలబ్ధిః,యద్యపిసామగ్రీదేశానువిధ

భూయోవాక్యానుసారాదణురితివచనే తాదృశోపాధ్యనుక్తేః।
ఈశాదారాగ్రమాత్రోహ్యవరఇతిభిదావర్ణనాత్స్వప్నవాక్యా
ద్వ్యాప్త్యుక్తిర్జాతిధర్మప్రతిహతివినివృత్త్యాదిమాత్రేణజీవే॥ ౨౨॥

(జీవాణుత్వం)

నేనజ్ఞానోత్పత్తిః,తథాపివిషయత్వంనతన్నిఘ్నం,తథాఅదృష్టేః,అగృహీతపరిమాణస్యస్వరూపతోగ్రహణేదేహాత్మభ్రమాత్ క్వాచిత్కత్వోపలబ్ధఇతిచేన్న,భ్రమవ్యతిరిక్తమానసప్రత్యక్షేష్వపితద్దృష్టేఃవివేకతస్సమాహితానామపిపరిచ్ఛిన్నతయాతదుపలబ్ధేః "హృదిహ్యయమాత్మా" ఇత్యాదిదృష్టేశ్చ.దేహాత్వన్తరమాహపృథగితి.ఇన్ద్రియాదీనాంపృథగుత్క్రమణోక్తేరాత్మోత్క్రమణంనభాక్తమితి భావః.సర్వగతత్వోక్తిసద్భావేప్యణుత్వోక్తీనాంబలీయస్త్వంవ్యనక్తిభూయఇతి. సన్తిహి"ఏషోఽణురాత్మాచేతసావేదితవ్యః" "వాలాగ్రశతభాగస్యశతధాకల్పితస్యచ।భాగోజీవస్సవిజ్ఞేయః" ఇత్యాద్యాబహ్వ్యః.నను విభోరపిపరమాత్మనోఽణుత్వంశ్రూయతే,తద్వదేవస్యాత్,తన్న,తత్రహి"ఏషఆత్మాఽన్తర్హృదయేఽణీయాన్వ్రీహేర్వా"ఇత్యాదిష్వౌపాధికాణుత్వవ్యక్తేః,జీవాణుత్వశ్రుతౌతాదృశోపాధ్యనుక్తేః,ప్రత్యుతస్వరూపనిర్దేశేనైవవాలాగ్రసూక్ష్మభాగసమత్వంఖ్యాప్యతే,యద్యౌపాధికంజీవస్యాణుత్వంతస్యజీవేశ్వరసాధారణత్వాత్ "ఆరాగ్రమాత్రోహ్యవరోఽపిదృష్టః"ఇతిపరవ్యావర్తకపరిమాణోక్తిర్విహన్యేతేత్యభిప్రాయేణాహఈశాదితి.స్వప్నసుషుప్త్యాదివాక్యేషు"ఆసుతదానాడీషుసృప్తోభవతి తాభిఃప్రత్యవసృప్యపురీతతిశేతే" ఇత్యాదిభిర్జీవస్యతత్రతత్రస్వరూపేణసఞ్చరణంశ్రూయతఇత్యాహస్వప్నవాక్యాదితి. ఏతైర్బలీయోభిర్జీవవ్యాప్తివచనానామన్యపరత్వమాహ వ్యాప్త్యుక్తిరితి. "తస్యాత్మపరదేహేషుసతః" ఇత్యాదౌజాతితః "సచానన్త్యాయకల్పతే"ఇత్యత్రధర్మతః,తథాచసూత్రం "ప్రదీపవదావేశస్తథాహిదర్శయతి"ఇతి.సర్వగతఇత్యత్ర క్రమేణసర్వవిధాచేతనేప్రవేశాద్వాశిలాదిష్వపిప్రతిహత్యనర్హతయా వా.తథా చ భాషితం"అతిసూక్ష్మతయాసర్వాచేతనాన్తఃప్రవేశస్వభావః" ఇతి.ఆత్మనోఽణుత్వే పృథివ్యాద్యణువత్ప్రత్యక్షత్వంనస్యాదితిచేన్న, విభుత్వేఽపి తే విభ్వన్తరవదప్రత్యక్షత్వప్రసఙ్గాత్,యథాదృష్టివ్యావృత్తిరస్తీతిచేత్,అణుత్వేఽపిసమం, నచాస్మాకంపృథివ్యాద్యణూనాంప్రత్యక్షత్వనియమః.ఏవమణుత్వేమానసప్రత్యక్షత్వంనస్యాదితిప్రసఙ్గోఽపిశ్రుతివిరోధాదిభిఃప్రత్యాఖ్యేయః॥ ౨౨॥

శ్లో॥ నాత్మా దేహానురూపం వివిధపరిణతిర్నిర్వికారోక్తిబాధా
త్స్థూలోహం మూర్ధ్ని జాతం సుఖమితి చ మతిస్తస్య దేహాత్మమోహాత్ ।
నానాదేహశ్చ యోగీ ప్రసజతి భిదురః పుంసి దేహప్రమాణే
ముక్తౌ దేహాత్యయాత్స్యాత్పరిమితివిరహస్తత్ప్రయుక్తేఽస్యమానే॥ ౨౩ ॥

శ్లో॥ నిర్ముక్తస్త్వన్మతే స్యాత్కథమపరిమితో నిత్యమూర్ధ్వం ప్రధావన్
దేహః కశ్చిత్తదానీమపి యది నియతస్స్యాత్తు తన్నిఘ్నతాఽస్య।

జైనాస్త్వాహుః సర్వాణి ద్రవ్యాణి పర్యాయవన్తి, ఆత్మాపి ద్రవ్యం అతస్సోఽపి తత్తద్భోగాయతనానుగుణాణుత్వమహత్త్వాదిపర్యాయవానితి, తాన్ప్రతిక్షిపతి నాత్మేతి. యో యద్భోగాయతనవర్తీ స తత్సమపరిమాణ ఇతి నియమస్తావన్న దృష్టః, న చ కల్ప్యః కల్పకాసిద్ధేరితి భావః. నైగమికాభీష్టం హేతుమాహ నిర్వికారేతి. వృద్ధిహ్రాసౌ దేహస్థావేవోచ్యేతే, ఆత్మని తు న క్వచిత్, ప్రత్యుతాన్యథా. నను స్థూలోహం కృశోహమితి సామానాధికరణ్యాత్ మూర్ధ్ని మే సుఖమిత్యాదినా సర్వావయవేష్వహమర్థవృత్తిదర్శనాచ్చ పరిమితిభేదః కల్ప్య ఇత్యత్రాహ స్థూల ఇతి. సామానాధికరణ్యం తావద్గౌరోహమిత్యాదివ్యపస్తీత్యనైకాన్తం, దేహద్వారైవాత్మని గౌరత్వాదివాదః భ్రమాద్వా తథేహాపి, దేహావయవేషు సుఖాద్యుత్పత్తిధియశ్చ దేహాత్మభ్రమేణ, సర్వత్ర సన్నిధానారోపాత్, సత్సన్నిధానేపి భ్రమాఙ్గీకారః, నను "ఏకాం శాఖాం జీవో జహాతి" ఇత్యాదినా ఛాన్దోగ్యే జీవస్య వృద్ధిసఙ్కోచౌ శ్రూయేతే, తన్న, క్షేత్రాదిష్వివాభిమానత్యాగేనాపి తదుపపత్తేః, తత్ర తత్ర అభిమానసదసద్భావౌ చ కర్మక్షయతో, ఖణ్డితారోపితశాఖాప్రరోహాస్తు తాదాత్వికజీవాన్తరాభిమానాత్, భిన్నజన్త్వవయవవికమ్పః ప్రాణాంశశక్తిమాత్రాత్, న హి తత్ర వేదనాయాం ప్రమాణమస్తి. బాధాన్తరమాహ నానాదేహ ఇతి. ఏకస్మిన్నేవ కాలే యోగినాం విరుద్ధధర్మాధ్యాసేన స్వరూపభేదః ప్రసజ్యేత. ప్రతిజ్ఞాన్తరమాహ ముక్తావితి. దేహప్రయుక్తే పుంసః పరిమాణే ముక్తిదశాయాం దేహాభావాదాత్మనః పరిమాణవిరహః స్యాత్, తథా చ గుణవద్ద్రవ్యత్వమేవ హీయేత. పరిమితస్యాపి ద్రవ్యత్వం కేచిదిచ్ఛన్తీతి చేన్న, విభుత్వప్రసఙ్గాదితి॥ ౨౩ ॥

భవతు విభుర్ముక్తః కో దోష ఇత్యత్రాహ నిర్ముక్త ఇతి. ముక్తస్య హి పృథివ్యాం నిత్యపతనవన్నిత్యోర్ధ్వగమనం యుష్మాభిరుచ్యతే అలోకాకాశావధి వా, ఉభయథాప్యపరిమితస్య గమనం న సిద్ధ్యేత్. దేహవిశేషపరిమితః ఏవోత్పతతీతి శఙ్కతే దేహ ఇతి. నియతః అవశ్యంభావీ స్వకర్మనియత ఇతి వా. తత్ర బాధకమాహ స్యాదితి

ఇచ్ఛాతో దేహమేకం విశతి స పరిమిత్యర్థమేవేతిహాస్యం
తస్మాదాస్మాకనీత్యా పరిమితిరిహ సాస్థాయినీ యావిముక్తౌ ॥ ౨౪ ॥

(ఆత్మనో దేహపరిమాణత్వభఙ్గః)

శ్లో॥ కర్మావిద్యాదిచక్రే ప్రతిపురుషమిహానాదిచిత్రప్రవాహే
తత్తత్కాలేవిపక్తిర్భవతి హి వివిధా సర్వసిద్ధాన్తసిద్ధా।
తల్లబ్ధస్వావకాశ ప్రథమగురుకృపాగృహ్యమాణః కదాచి
న్మక్త్యైశ్వర్యాన్తసంపన్నిధిరపి భవితా కశ్చిదిత్థం విపశ్చిత్ ॥ ౨౫ ॥

(సంసరతాం ప్రత్యాపత్తిహేతువిశేషః)

ర్మనియతదేహత్వే పరతన్త్రస్య కథం ముక్తత్వమితి భావః. అస్తుఘాతికర్మచతుష్టయరహితస్యాఘాతికర్మచతుష్టయప్రభావాత్ గత్యధీనదేహాః, తత్పరిత్యాగక్షణే ఝటితిపరిమాణసిద్ధ్యర్థం సకలలోకమస్తకస్థాయినం కంచిద్దిగమ్బరం దేహం సర్వేముక్తాః ప్రవిశన్తి, పృథగ్వా శరీరాణి పరిగృహ్ణాతీతి వదన్తముపాలభతే ఇచ్ఛాత ఇతి నహిముక్తస్యేచ్ఛాభోగాయుష్మాభిరిష్యతే, నచ స్వచ్ఛన్దవ్యాపారాః, అతః పరిమాణమాత్రసిద్ధ్యర్థం దేహం పరిగృహ్ణాతీతి నిర్మూలకల్పనం నిపుణైర్హాస్యం. తర్హి కాగతిరిత్యత్రాహ తస్మాదితి. ముక్తౌ కాచిత్స్వాభావికీ స్వీకార్యా, సైవబద్ధదశాయామపి స్థిరేతి నిత్యాణుర్జీవః. తథాచసూత్రం "అస్త్యేవ స్థితేశ్చోభయనిత్యత్వాదవిశేషః" ఇతి, ఉభయమిహ జీవస్వరూపం పరిమాణం చ ॥ ౨౪ ॥

యదియథాకర్మఫలప్రద ఈశ్వరః కర్మాణి చానన్తాన్యపరిమితకాలభోగ్యాని, తదాప్రాగివపశ్చాదపి కథం మోక్షోపాయాదిసిద్ధిరిత్యత్రాహ కర్మేతి. చిత్రప్రవాహత్వానుక్తిః పరిహారకారణగర్భా. తత్తదిత్యాదినా కస్యచిత్కర్మణః ప్రాగలబ్ధప్రజాపతిప్రభృతిపదనిదర్శనం. విపక్తిః కర్మణాం సహకారిలాభః ఫలవిశేషోద్గతిర్వా. తథాచ పాతఞ్జలం "జాత్యాయుర్భోగా విపాకాః" ఇతి. చార్వాకవ్యతిరిక్తాస్సర్వే సామగ్రీప్రవాహవైచిత్ర్యాత్సంసరతాం ముక్తిహేతూపనిపాతమిచ్ఛన్తి, అతో నాత్రానాదిసంసారవాదినా కేనాపి విమన్తవ్యమిత్యభిప్రాయేణ సర్వసిద్ధాన్తసిద్ధత్వోక్తిః. తచ్ఛబ్దేనానుకూలవిపక్తివిశేషః పరామృశ్యతే. స్వశబ్దః కృపావిషయః. సమ్పదిహ వివేకవైరాగ్యాదిరూపా. అపిస్సమ్భావనార్థః స్సముచ్చయార్థో వా. ఇత్థమితి ప్రకృతిపురుషాదితత్త్వచిన్తాప్రకారేణ, యద్వా హిరణ్యగర్భాదివిపాకవదిత్యర్థః. నను హిరణ్యగర్భాదిపదవిపక్తిః స్వస్యప్రాగసిద్ధాపి పురుషాన్తరసిద్ధజాతీయేతి చేత్, తత్త్వజ్ఞానవైరాగ్యాదిసమ్పదపి తథైవ, దృష్టం చై

శ్లో॥ కృచ్ఛ్రాత్సంవర్తకష్టాద్వ్యపగమజనితస్థూలదేహస్యజన్తో
ర్జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిర్మరణమథమృతేరర్థసంపద్దశాస్స్యుః।
సర్వందుఃఖాన్ధకారస్థగితమిహసుఖంత్వత్రఖద్యోతకల్పం
త్యక్త్వాశుద్ధాశయాస్తన్నిరవధికసుఖాంనిర్వివిక్షన్తిముక్తిం॥ ౨౬॥

(ముముక్షోత్పత్తిప్రకారః)

శ్లో॥ కశ్చిచ్చేన్నిత్యబద్ధఃకిమయమహమితిస్యాన్ముముక్షోరుపేక్షా
మైవంయుక్తస్యముక్తిర్భవతిదృఢమితిప్రత్యయాత్తత్ప్రవృత్తేః।

తద్గురుశిష్యక్రమే.ఆద్యముక్తస్యతతఃపూర్వమదృష్టజాతీయేతి చేన్న,ఆద్యముక్తానిరుక్తేః,యద్యసౌపూర్వముక్తఏవ, ఉక్తోత్తరమేతత్,అథముక్తేష్వాదిః,సకథంత్వయావిదితః,తతఃపూర్వంముక్తాభావాదితి చేత్, తమపికథం వేత్థ,అనాదిముక్తౌ వ్యాఘాతాదితి చేన్న,ముక్తప్రవాహే వ్యాఘాతాభావాత్, నహ్యనాదిముక్తఃకశ్చిదుచ్యతే,సాధ్యమోక్షోవాభవేత్,యేనవ్యాఘాతస్స్యాత్, కిన్త్వనాదిబద్ధాస్సర్వేపిలబ్ధోపాయాః క్రమేణముచ్యన్తే, తతఏవమోక్షశాస్త్రప్రామాణ్యంనిర్బాధమితి॥ ౨౫॥

నిర్వేదంసన్ధుక్షయన్ ముముక్షోత్పత్తిప్రకారమాహ కృచ్ఛ్రాదితి.మృతేరర్థసంపత్ మూర్ఛా.తథాచసూత్రం "ముగ్ధేऽర్ధసమ్పత్తిః పరిశేషాత్" ఇతి.సర్వం అనుకూలతయాభావ్యమానమపి. ననుస్వర్గస్వారాజ్యాదిప్రభూతసుఖమప్యస్తీత్యత్రాహ సుఖంత్వితి.అల్పాస్థిరత్వవ్యక్త్యైఖద్యోతదృష్టాన్తః.తత్ విషమధుకల్పం వైషయికసుఖం.నిరవధికత్వోక్త్యానిర్దుఃఖత్వమపిలక్ష్యతే.నిర్వివిక్షన్తి భోక్తుమిచ్ఛన్తీతి॥ ౨౬॥

ఇహసయూథ్యాఃపరేచకేచిదాహుః ఇతఃపూర్వమివకారణాభావాత్ కేచిత్పశ్చాదపినమోక్ష్యన్తే"ఏకంపాదంనోద్ధరతిస్వలీలాద్యర్థంసముద్ధరంస్తం చేత్" "సతతఞ్చమృత్యుజన్మనామృతంభవేత్" "క్షిపామ్యజస్రమశుభాన్" "మామప్రాప్యైవ" ఇత్యాదిభిరేతత్సిద్ధం,తస్మిన్పక్షే బాధకంశఙ్కతే కశ్చిదితి. సన్దేహేపిప్రవృత్తిస్సంభవతీత్యభిప్రాయేణప్రతివక్తి॥మైవమితి.అయంభావః॥ శ్లో॥ స్వరూపేయోగ్యభావేపిసహకార్యవ్యవస్థితేః।విముక్తిర్మమసిద్ధ్యేద్వానవేతివిచికిత్స్యతే॥అనిర్ధార్యాపియఃకశ్చిత్తథ్యమాత్మమనోరథః।పాక్షికేఫలభూయస్త్వే సాంయాత్రికవదీహతే॥యథాకథంచిదారబ్ధేప్యాపవర్గికవర్త్మని॥ప్రసీదన్నీశ్వరోబుద్ధింప్రయచ్ఛేన్నిశ్చలామితి॥ఉపాయవిధానశాస్త్రార్థనిశ్చయాత్సర్వస్య

నో చేత్స్యాన్యమనన్త్యముక్తః కిమహమితి న కేప్యప్యముక్త్యై యతేరన్
సర్గస్థిత్యాదిసన్తత్యవిరతిరత ఇత్యేవమేకే ఽన్యథాఽన్యే॥ ౨౭॥

(నిత్యసంసారిసదసద్భావపక్షౌ)

శ్లో॥ నిశ్శేషాత్మాపవర్గే విరతవిహరణో విశ్వకర్తా తదా స్యా
న్నిత్యత్వాచ్చాతోఽపి ముక్త్యై న్నిరుపధికదయా హానిరస్యేతి చేన్న।
పక్షః పూర్వో ఽయదిస్యాద్విహరణవిరతిః స్వేచ్ఛయా నైవ దోష
శ్శిష్టే పక్షే నిరుద్ధా నిరుపధికదయా కుత్రచిన్నిత్యమస్తు॥ ౨౮॥

(పక్షద్వయోక్తప్రసఙ్గపరిహారః)

శ్లో॥ భక్తిర్ముక్తేరుపాయః శ్రుతిశతవిహితస్సా చ ధీః ప్రీతిరూపా

చ తదానుగుణ్యాదర్శనాన్నిస్సంశయో ఽపి కశ్చిత్ప్రవర్తేతేత్యాహ యుక్తస్యేతి. అన్యథా కథం చిన్నిష్ఫలప్రయత్నో ఽప్యస్తీతి నిశ్చయాత్స కిమహమితి కృష్యాదావపి న ప్రవర్తేతేతి భావః. నో చేదిత్యాదినాపి ప్రతిబన్ద్యన్తరోక్తిః. స్వాత్మన్యనన్త్యముక్తత్వశఙ్కాయామపి కృతాంశః ఫలిష్యత్యేవేతి శాస్త్రతో ఽవగమాత్ప్రవర్తేతేతి చేత్, ఏవం నిత్యబద్ధసద్భావనిశ్చయే ఽపి స్వయం నివృత్తిధర్మయోగ్యతయా దృష్టః కృతమపి ఫలిష్యతీతి కిం న ప్రవర్తేత. ఏవం నిత్యబద్ధే సమ్భవతి "అవ్యుచ్ఛిన్నాస్తతస్త్వేతే సర్గస్థిత్యన్తసంయమాః" ఇత్యాదిశాస్త్రస్యార్థవత్త్వసిద్ధిరిత్యాహ సర్గేతి. అయమేవ సిద్ధాన్త ఇతి నిశ్చయవ్యుదాసాయాహ ఇత్యేవమేక ఇతి. పక్షాన్తరమాహ అన్యథాన్య ఇతి. స్వరూపయోగ్యానాం శుకాదివత్కదాచిత్సహకార్యాగమాన్ముక్తిస్స్యాదేవ, "తదా సంసారపాన్థస్య యాతి మోహశ్రమశ్శమం" ఇత్యాదేస్సఙ్కోచకాభావాదితి భావః॥ ౨౭॥

ద్వయోరపి పక్షయోర్దోషమాశఙ్క్య ప్రత్యాహ నిశ్శేషేతి. ఉత్తరార్ధం పక్షద్వయదోషపరిహారార్థం. పురుషాన్తరప్రతిరోధాదినా లీలావిరతౌ హి దోషః నతు స్వేచ్ఛయా. ప్రవృత్తివన్నివృత్తేరపి స్వేచ్ఛత్వాత్క్వచిన్నిత్యం దయారోధో ఽపి తత్తజ్జీవకర్మవశాత్, అతః ప్రతిబన్ధరహితేషు సావకాశా కృపా, అల్పవ్యాజేనానన్తాపరాధసహనాచ్చ॥ ౨౮॥

ధర్మస్య తత్త్వం నిహితం గుహాయాం కిం పునర్నివృత్తిధర్మస్య అతః కథం కశ్చిదపి మోక్ష్యత ఇత్యత్ర మోక్షోపాయస్వరూపం నిష్కర్షతి భక్తిరితి. శ్రుతిశతవిహితో ముక్తేరుపాయో భక్తిరిత్యన్వయః. నను బ్రహ్మవిద్యయైవ ముక్తిరితి సిద్ధాన్తః, భక్తిశబ్దస్త్వష్టవిధత్వాదివచనైరన్యార్థః, భజ సేవాయామితి చ సామాన్యతః ప

తన్నిష్పత్త్యై ఫలేచ్ఛాద్యుపధివిరహితం కర్మ వర్ణాశ్రమాదేః।
జ్ఞానధ్యానాదివాచాం సమఫలవిషయా సైవ యుక్తా ప్రతిష్ఠా
సామాన్యోక్తిస్సమానప్రకరణపఠితా పర్యవస్యేద్విశేషే॥ ౫౯

త్యతే, క్వచిత్తు రూఢిక్లృప్తౌ గౌరవమిత్యత్రాహ సా చేతి. ధీరిత్యనేన బ్రహ్మవిద్యా తా
విరోధస్థాపనం. ప్రీతిరూపేతి రూఢినిమిత్తసూచనం. మహనీయవిషయే ప్రీతిర్భక్తిః
ప్రీత్యాదయశ్చ జ్ఞానవిశేషా ఇతి వక్ష్యతే. "స్నేహపూర్వమనుధ్యానం భక్తిః"
తి చోపాయో విశేష్యతే. "అపామ సోమమమృతా అభూమ" ఇత్యాదిదర్శనా
త్కర్మభిరేవ ముక్తిః కిం న స్యాదిత్యత్రాహ తదితి. కేవలధర్మాణాం తు క్షయిఫలత్వనిశ
యాత్తత్రామృతత్వాదివచనమన్యపరం. విద్యాఙ్గేషు తు ముక్తిసాధనత్వశ్రుతిః
త్యర్థా, అతః "తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి" ఇత్యాదిభిరభిప్రేత
సన్నిపత్యోపకారకత్వమిహ యుక్తమితి భావః. ఫలశబ్దోఽత్ర స్వర్గాదివిషయ
ఫలసఙ్గకర్తృత్వాభిమానత్యాగే హి స్వరూపానురూపఫలసాధనాఙ్గత్వమిత్య
ప్రాయేణోపాధిరహితత్వోక్తిః. ఉత్తరేణాదిశబ్దేన గుణనిమిత్తాదిసఙ్గ్రహః
ను వేదనధ్యానోపాసనాదిశబ్దైర్ముక్త్యుపాయోక్తౌ యథార్హం వికల్పః స్యా
త్యత్రాహ జ్ఞానేతి. సమఫలవిషయేతి ఏకత్రవిశ్రమౌచిత్యప్రదర్శనం సంభవద్గ
త్యన్తరేఽష్టదోషవికల్పో న న్యాయ్యః, న చైకస్మిన్నధికారిణి గురులఘువిధిః స
త్, నాపి జ్యోతిష్టోమాగ్నిహోత్రాదివదిహ ఫలతారతమ్యసమ్భవ ఇతి భా:
ప్రతిష్ఠా తత్తత్సామాన్యాకారైః ప్రతిపాద్యేత్యర్థః. నను "యస్య దేవే పరా భ
ర్యథా దేవే తథా గురౌ। తస్యైతే కథితా హ్యర్థాః ప్రకాశన్తే మహాత్మనః" ఇ
తవల్లీవాక్యాత్ భక్తేర్జ్ఞానహేతుతా గమ్యతే, గీయతే చ "భక్త్యా మామభిజా
తి" ఇత్యాది, సఞ్జయశ్చాహ "శుద్ధభావం గతో భక్త్యా శాస్త్రాద్వేద్మి జనార్దన
ఇతి, అతో భక్తిసాధ్యజ్ఞానవిశేషాన్ముక్తిః స్యాదిత్యత్రాహ సామాన్యేతి. అయం భా
భక్తేర్జ్ఞానసాధనత్వశ్రుతిః పర్వభేదేనానేకఫలతయా స్యాత్, అత ఏవ హి
క్త్యా త్వనన్యయా శక్యః" ఇత్యాదినా జ్ఞానదర్శనప్రాప్తిసాధనత్వోక్తిః. "భ
లభ్యస్త్వనన్యయా" ఇతి చ నియమ్యతే, భక్తిసాధ్యం ప్రాపకజ్ఞానమపి భక్తిలక్ష
ణోపేతం, అతో వేదనాదిసామాన్యశబ్దానామిహ పశ్వాదిన్యాయాత్సన్నిహితవి
శేషపర్యవసానం సిద్ధం॥ ౫౯॥

యే తు మన్యన్తే "తమేవం విద్వాన్" "బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరం" ఇత

శ్లో॥ ధ్యానాద్యుక్త్యా ధ్రువానుస్మృతిరిహ విహితా గ్రన్థిమోక్షాయ సైవ
స్పష్టా దృష్టిస్తథైవ శ్రుతఫలవిషయా సేవనత్వాదుపాస్తిః।
క్వాప్యైక్యం విద్యుపాస్త్యోర్వ్యతికరితగిరా భక్తిమేవాహ గీతా
సర్వం తద్వృత్తిమాత్రే ఫలవతి విఫలం తేన సైవం విశిష్టా॥ ౩౦॥

(భక్తిస్వరూపమోక్షోపాయత్వే)

శ్లో॥ విద్యాః పఞ్చాగ్నివైశ్వానరదహరమధున్యాససత్పూర్వసంజ్ఞా
నానా శబ్దాదిభేదాత్తులితఫలతయా తద్వికల్పశ్చ శిష్టః।

ష్వు యథాశ్రుతి విత్తిమాత్రస్య ముక్తిసాధనత్వవిధిః కల్ప్యః, సకృత్కృతశ్చ శాస్త్రార్థః, అతో న విశేషపర్యవసానం యుక్తమితి, తాం ప్రతి సమఫలత్వాదుక్త్యా సూచితం వ్యనక్తి ధ్యానాదీతి. అత్ర హి ముక్తిసాధనవిత్తేః ప్రత్యయావృత్తిరూపచిన్తావాచి ధ్యానశబ్దశక్త్యా నావృత్తిరూపత్వం నిరస్తం. న్యాయస్తు న వచనవిరోధే. ఆదిశబ్దేన జ్ఞానవేదనాదిశబ్దసఙ్గ్రహః. ధ్రువానుస్మృతిశబ్దస్తు చిన్తాయా నిరన్తరస్మృతిరూపత్వమాహ. గ్రన్థిమోక్షాయేతి ఫలైక్యవ్యఞ్జనం. తత్ఫలార్థవాక్యే దృష్టిశబ్దస్తు స్మృతిమేవ వైశద్యేన విశినష్టి. నను చాక్షుషజ్ఞానం ప్రత్యక్షమాత్రం వా బ్రూయాదిత్యత్రాహ తథైవేతి. విశదధ్రువానుస్మృతావుపాస్తిశబ్దనిమిత్తమాహ సేవనత్వాదితి. "యస్తద్వేద" ఇత్యాదిషు కేషుచిద్వాక్యేష్వేకస్మిన్నేవ విషయే వేదనోపాసనశబ్దయోర్వ్యతికరేణోపక్రమోపసంహారదర్శనాచ్చ వేదనమేవోపాసనతయా విశేష్యత ఇత్యాహ క్వాపీతి. ఏతేషు క్వచిదపి వాక్యే భక్తిశబ్దో న మోక్షోపాయవిషయః శ్రూయత ఇత్యత్ర "యమేవైష వృణుతే తేన లభ్యః" ఇతి శ్రుత్యభిప్రేతం గీయత ఇత్యాహ భక్తిమేవేతి. ఫలితమనిష్టప్రసఙ్గమాహ సర్వం తదితి. నిగమయతి తేనేతి. సా ముక్తిసాధనతయోక్తా హి విత్తిః భక్తిరూపత్వపర్యన్తవిశేషణవిశిష్టేత్యర్థః॥ ౩౦॥

యది భక్తిరేకా ముక్త్యుపాయః కథం పరవిద్యాభేదక్లృప్తిరిత్యత్రాహ విద్యా ఇతి. నానా మిథో భిన్నా ఇత్యర్థః. శబ్దాదిభేదాత్ ద్వైతీయాద్భేదకవర్గాత్. కిమేతాసాం జ్యోతిష్టోమాగ్నిహోత్రాదివత్ఫలభూయస్త్వార్థమేకస్మిన్నధికారిణి సమ్భవ ఇత్యత్రాహ తులితేతి. పరిచ్ఛిన్నేషు స్వర్గాదిఫలేషు తారతమ్యవత్సు తద్భూయస్త్వాపేక్షయోపాయసముచ్చయసంభవః, ఇహ తు న తథా అవిశిష్టఫలత్వాత్. స్వాత్మప్రాప్త్యా సాలోక్యాదిమాత్రే చ ముక్తిశబ్దో భాక్తః. ముక్తితారతమ్యం వదద్భిస్తు ముక్తిరేవ శిక్షణీయా, సర్వకర్మనివృత్త్యా స్వతః ప్రాప్తబ్రహ్మానుభవతార

కర్మజ్ఞానాఖ్యయోగౌ త్విహ పరభజనాధిక్రియార్థౌ స్వదృష్ట్యా
ధర్మైర్వర్ణాశ్రమాణాం త్రయమిదమవదన్ సేతికర్తవ్యతాకం॥ ౩౧

(విద్యాభేదతద్వికల్పాది)

శ్లో॥ విశ్వాన్తర్యామితత్త్వం స్వయమిహ చిదచిద్విగ్రహైర్వా విశిష్టం
యస్యా మాలంబనం సా భవభయశమనీ వీతరాగస్య విద్యా।
యస్తూపాస్తే యథోక్తం తదితరదఖిలం బ్రహ్మదృష్ట్యా స్వతో వా
నైతస్య బ్రహ్మనాడ్యోర్గతిరపి న పదవ్యర్చిరాదిర్న మోక్షః॥ ౩౨

(త్రివర్గాపవర్గార్థవిద్యావిభాగః)

తమ్యాయోగాత్, కతిపయకర్మనివృత్తేః స్వర్గాదావపి సమత్వాత్. శిష్టః "వికల్పోఽవిశిష్టఫలత్వాత్" ఇతి సూత్రే. నను కర్మజ్ఞానయోగయోరపి ముక్తిసాధనత్వం శిష్యతే గరిష్ఠస్య చ భక్తియోగస్య, అతో ముక్తితారతమ్యం యుజ్యత ఇత్యత్రాహ కర్మేతి. స్వదృష్ట్యా స్వాత్మావలోకనద్వారేణేత్యర్థః. తదుక్తమాత్మసిద్ధౌ "ఉభయపరికర్మితస్వాన్తస్యైకాన్తికాత్యన్తికభక్తియోగలభ్యః" ఇతి. యది కర్మయోగోఽధికారార్థః తర్హి లబ్ధాధికారస్య కర్మనైరపేక్ష్యం స్యాదిత్యత్రాహ ధర్మైరితి. అయం భావః, కర్మయోగో నామ నియమయుక్తః కర్మవిశేషః, తన్నివృత్తిదశాయామపి న వర్ణాశ్రమధర్మనివృత్తిః, కర్మనిషేధోప్యన్యవిషయః, అతస్త్రయోఽపి యోగా వర్ణాశ్రమధర్మాఙ్గకా ఇతి. తథా చ సఙ్గ్రహీతం॥ శ్లో॥ త్రయాణామపి యోగానామ్మాత్రయాఽన్యోన్యసఙ్గమః। నిత్యనైమిత్తికానాం చ పరారాధనరూపిణా ఇతి॥ ౩౧॥

నను ముముక్షుమధికృత్యోపనిషదాముక్తానం అతస్తత్రత్యానాం సర్వాసాం విద్యానాం వికల్పః స్యాదిత్యత్ర ముక్తిసాధికాస్తదన్యాశ్చ విషయతోఽధికారతశ్చ విభజతే విశ్వేతి. స్వయం స్వరూపనిరూపకైర్నిరూపితస్వరూపవిశేషకైశ్చ ధర్మైర్విశిష్టం స్వాసాధారణదివ్యవిగ్రహైర్వా. చిదచిద్విగ్రహైః ఇన్ద్రప్రాణాదిచిదచిద్రూపైః శరీరైః. వీతరాగస్యేతి విశేషణాత్ పరభజనమపి రాగిణః పరిమితఫలసాధనమితి సూచ్యతే. సఙ్గృహీతం చ "భక్తియోగస్తదర్థీ చేత్సమగ్రైశ్వర్యసాధనం" ఇతి. యథోక్తం చిదచిద్రూపేణ విభక్తం యద్వా తత్తద్విద్యావిహితప్రకారేణేత్యర్థః. స్వతః బ్రహ్మపర్యన్తతాం బ్రహ్మదృష్టిం చ విహాయ. నైతస్యేత్యాది, నాభేదో హి "తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి విష్వఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవన్తి" ఇతి విభజ్యతే. స్మర్యతే చ "ఊర్ధ్వమేకః స్థితస్తేషాం" ఇత్యాదినా. అర్చిరాదిగ

శ్లో॥ స్వాన్తధ్వాన్తప్రసూతం దురితమపనుదన్ యోగినస్సత్త్వశుద్ధ్యై
సర్వో వర్ణాదిధర్మశ్శమదమముఖవత్సన్నిపత్యోపకారీ।
విద్యాఞ్చేత్యాదివాక్యేష్వనుకథితమిదం నైకవాక్యానురోధాత్
తత్సాపేక్షాభిసన్ధిం క్వచన వివృణుతే తత్సముచ్చిత్యవాదః॥ ౩౩॥

(కర్మణాం విద్యోపకారకత్వప్రకారః)

శ్లో॥ సంస్కారః కర్మకర్తుర్న భవతి విహితం ముక్తయే జ్ఞానమన్య

శ్చ బ్రహ్మవిద ఏవాధికృత్య తత్ర తత్ర శ్రూయతే. తథా చ సూత్రం "అప్రతీకాలమ్బనాన్నయతి" ఇత్యాది. మోక్షశ్చ "తమేవ విదిత్వాఽతిమృత్యుమేతి" ఇత్యవధారితః॥ ౩౨॥

అథ కర్మణాం "సర్వాపేక్షా చ యజ్ఞాదిశ్రుతేరశ్వవత్" ఇతి సూత్రసిద్ధం విద్యార్థత్వం ద్వారప్రదర్శనేన ప్రాపయన్ సముచ్చయవాదం చ నిరస్యతి స్వాన్తేతి. ధ్వాన్తశబ్ద ఇహ తమోగుణే భాక్తః. సత్త్వస్య శుద్ధిః గుణాన్తరసంభేదాభావః శమదమాదీనాం చిత్తైకాగ్ర్యహేతుత్వస్య దురపహ్నవత్వాత్ తన్నిదర్శనం. సన్నిపత్యోపకారీ కరణశరీరనిష్పాదక ఇత్యర్థః. వాద్యన్తరయోజనావ్యావృత్త్యై శ్రుత్యన్తరస్యాప్యుక్తార్థపరత్వమాహ విద్యాం చేతి. "అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా" ఇతి సత్కర్మణా విద్యోత్పత్తివిరోధికర్మతరణం వివక్షితం, "ధర్మేణ పాపమపనుదతి" "కషాయపక్తిః కర్మాణి" ఇత్యాద్యనేకవాక్యానురోధాత్, మృత్యుం ప్రాప్య స్థిత ఇతి తు క్లిష్టగతిః. మృత్యుతరణమమృతప్రాప్తిరితి సాధ్యద్విత్వాభావాదత్ర సాధనద్విత్వాదిశ్చాయుక్తః, "బ్రహ్మవిద్యామధిష్ఠాయ తర్తుం మృత్యుమవిద్యయా" ఇత్యుపబృంహణేన చైతత్సర్వం వ్యక్తం. "హతం జ్ఞానం క్రియాహీనం హతా చాజ్ఞానినాం క్రియా" ఇత్యాదిషు ద్వయోస్సముచ్చితవద్వాదః కుదృష్టినుతనివృత్త్యై కర్మసాపేక్షత్వాభిసన్ధిం వ్యనక్తి. శ్లో॥ నిషిద్ధకామ్యత్యాగేన నిత్యనైమిత్తికగ్రహః। అధికారాఙ్గతాజ్ఞాసు యథార్హమవతిష్ఠతే॥ ౩౩॥

ఏవం కేచిదాహుః కర్మానుష్ఠాతా జీవః స్వాధ్యాయసాధ్యేన స్వవిషయజ్ఞానేన సంస్క్రియతే, త ఏవ జ్ఞాననిష్ఠా వేదాన్తేషు ప్రశస్యన్తే ఇతి, తన్నిరస్యతి సంస్కార ఇతి. విహితం ముక్తయేఽన్యదితి హేతుత్రయపరం. న హి వాక్యజన్యం జ్ఞానం విధీయతే తస్య విధానమన్తరేణ రాగప్రాప్తవిచారసిద్ధత్వాత్, న చ వాక్యజన్యజ్ఞానాన్మోక్షః నిరసిష్యమాణత్వాత్, అన్యదేవ హి వాక్యార్థజ్ఞానాద్విహితముపాసనాద్యాత్మకం జ్ఞానం, జీవాతిరిక్తవిషయతయా చాన్యత్వం భావ్యమితి. తథా

నాన్యైతత్కర్మణోఽఙ్గంనచసకృదసకృత్త్వాప్రయాణానువృత్తం।
అఙ్గంతస్యాసనాద్యంప్రణిధిసముచితౌదేశకాలప్రభేదా
విత్యాద్యంసాఙ్గయోగప్రకరణవితతంసూత్రభాష్యాదిషూక్తం॥ ౩

(విద్యాయాఃకర్మకర్తృసంస్కారత్వభఙ్గః)

శ్లో॥ బ్రహ్మణ్యైకాన్త్యభాజాంముహురనుకథితో మోక్షధర్మేఽపవర్గ
స్తస్మాన్నానామరేజ్యానభవతిపరభక్త్యఙ్గమిత్యప్యయుక్తం।
ఐన్ద్రీప్రాతర్దనాదిప్రథితనయవిదామన్తరాత్మైకలక్ష్యే
ష్వగ్నీన్ద్రాదిప్రయోగేష్వఖిలమపివిభుఃకర్మభుక్తేః సపకః॥ ౩

(వర్ణాశ్రమధర్మాణామైకాన్త్యవిరోధపరిహారః)

పి “తత్ప్రాప్తిహేతుర్జ్ఞానంచకర్మచ” ఇతిసహపాఠావిశేషేకర్మ చేత్ జ్ఞాన
ఙ్గంవిపరీతంకింనస్యాదిత్యత్రాహ నాపీతి.నహిసహోక్తిమాత్రాత్తాదర్థ్యం
ష్టః,కింతుఅనన్యథాసిద్ధైర్వినియోజకైరితిభావః కర్తృసంస్కారత్వవిరోధః
క్త్యర్థమన్యవిధ్యర్థం చ పూర్వోక్తమేవాహ నచసకృదితి.అసకృదావృత్తమ
జ్ఞానమేకదినేఽశక్యమిత్యత్రాహ అసకృదితి. “ప్రయాణాన్తమోఙ్కారమ
ధ్యాయీత” “సఖల్వేవంవర్తయన్ యావదాయుషం” ఇత్యాదిశ్రుతిసి
మాప్రయాణత్వం. సదాచిన్తనవిధానాద్గమనాదావపిస్యాదిత్యత్రాహ అఙ్గమి
నిరన్తరస్మృతిరాసీనస్యైవస్యాత్,గమనాదౌతుతద్విధిస్సాన్తరవిషయః.ఆదిశబ్ద
సమకాయశిరోగ్రీవత్వాదిసఙ్గ్రహః.ప్రణిధిఃచిత్తైకాగ్ర్యం.ఆద్యశబ్దేనప్రశాన్త
కత్వవిగతభీతిత్వాదిగృహ్యతే.సూత్రాణ్యత్ర“ఆవృత్తిరసకృదుపదేశాత్” ఇత
దీని॥ ౩౮॥

వర్ణాశ్రమధర్మాణామఙ్గిత్వాభిమతవిద్యావిరుద్ధత్వమాశఙ్క్య పరిహ
తి బ్రహ్మణీతి.ఐకాన్త్యభాజాంఅనన్యదేవతాకానామిత్యర్థః, “తేషామేకా
నః శ్రేష్ఠాస్తేచైవానన్యదేవతాః” ఇతిస్థాపనాత్. తత్రైవచ “ప్రతిబుద్ధస్తుమో
భాక్” ఇతినియమ్యతే “బ్రహ్మణం” ఇత్యారభ్య “ప్రతిబుద్ధానసేవన్తే” ఇ
న్తేనచైతత్సిద్ధం.యాగాదయస్త్వగ్నీన్ద్రాదినానాదేవతాకాః,అఙ్గాఙ్గివిరోధ
న్యాయోఽఙ్గత్యాగఇత్యేతదపినయుక్తం.కుతఇత్యత్రాగ్న్యాదిశబ్దానాంబ్రహ
ణివృత్తిద్వయేనవిరోధంపరిహరతి ఐన్ద్రీతి.యథా “ఐన్ద్ర్యాగార్హపత్య
పతిష్ఠతే” ఇతివినియోగాదిన్ద్రశబ్దఃకయాచిద్వృత్త్యాగార్హపత్యార్థః.
వం “స్వకర్మణాతమభ్యర్చ్య” ఇత్యాదిభిస్తత్తద్దేవతాశబ్దానాంక్వచిదవయ
శక్త్యాబ్రహ్మణివృత్తిః,క్వచిత్తుప్రతర్దనవిద్యోక్తన్యాయేనప్రసిద్ధచిదచిల్లిఙ్గానః

శ్లో॥ త్యాగత్రైవిధ్యముక్త్వా స్వమతమిహ జగౌ సాత్త్వికత్యాగమీశ
స్తస్మాద్వర్ణాశ్రమాదిత్యజనముపదృశాం తామసం మోహమూలం।
యోగారూఢస్య కర్మచ్యవనమపి తదా సహ్యమఙ్గ్యర్థవాక్యై
ర్యోగస్త్వన్త్యాశ్రమిభ్యః పరమమితి వచో వక్తి మోక్షాశ్రమేణ॥ ౩౬॥

(వర్ణాశ్రమాదిధర్మస్వరూపత్యాగభఙ్గః)

శ్లో॥ తుర్యో నిష్కృష్య మోక్షాశ్రమ ఇతి కథితస్తేన నాన్యేషు విద్యా
శాన్త్యాదివ్యాహతేశ్చేత్యసదిహ గుణినాం సర్వతో ముక్త్యధీతేః।

థాసిద్ధౌ తత్తద్విశిష్టవిశ్రాన్తిరితి అగ్న్యాదిశబ్దానామన్తరాత్మవిషయతయా ప్రతిబుద్ధైః ప్రయోగాదేక ఏవ సర్వకర్మసమారాధ్యః, ఐకాన్త్యంచ తేషాం అక్షతం, అవ్యవహితార్చనే లభ్యే కిం వ్యవహితేనేతి చేన్న, అధికారవ్యవస్థేరక్షోభ్యత్వాదితి॥ ౩౫॥

పరేష్టభఙ్గాయ త్యాగవిశేషం నిష్కర్షతి త్యాగత్రైవిధ్యమితి. స్వమతం "ఏతాన్యపి చ కర్మాణి" ఇతి శ్లోకోక్తం, "కార్యమేవ" ఇతి శ్లోకోఽపి తదర్థః. తత్ఫలితమాహ తస్మాదితి "మోహాత్తస్య పరిత్యాగస్తామసః" ఇత్యస్యార్థ ఉపదృశామిత్యాదినా దర్శితః. నను యోగదశాయాం కాలాదికమజానతః కర్తవ్యలోపః స్యాదేవ, అతః కర్మత్యాగోఽత్ర న తామస ఇతి తత్రాహ యోగారూఢస్యేతి. యోగదశాయాం బహిరప్రవృత్తమనసోఽనధీపూర్వకర్మత్యాగః, అబుద్ధిపూర్వకం తూత్థానకాలేపి న లిమ్పతీతి నియమితం కిముత సమాధౌ. అఙ్గ్యర్థవాక్యైః కర్మణాం సమాధిరూపాఙ్గిశేషత్వవాక్యైరిత్యర్థః. తతశ్చాఙ్గప్రధానవిరోధేఽఙ్గినాఽఙ్గోపమర్దో న దోషాయ. "అన్త్యాశ్రమిభ్యః పరమం పవిత్రం ప్రోవాచ" ఇత్యత్రాతిశయితాశ్రమయోగో వివక్షిత ఇత్యాహ యోగన్త్వితి. అన్యథా మత్వర్థీయవైయర్థ్యాదితి భావః॥ ౩౬॥

ప్రవ్రాజినామేవ ముక్తిస్తత్సాధనీ విద్యా చేతి పక్షమనూద్య ప్రతిక్షిపతి తుర్య ఇతి. విశేషవిధౌ పరిసఙ్ఖ్యయా శేషనిషేధః సిధ్యేదితి భావః. అతస్తదన్యేషు త్రిషు తత్సాధనీ విద్యా నేత్యాహ తేనేతి. అధికారివిరోధాదప్యాహ శాన్త్యాదీతి. ప్రవృత్తిరూపా వేదానువచనయజ్ఞాదయః, శమాదయస్తు నివృత్తిరూపాః, తే కథమేకత్ర స్యుః ఇతి భావః. అత్ర బాధకమాహ గుణినామితి. "దయా సర్వభూతేషు క్షాన్తిః" ఇత్యాద్యుక్తగుణవతామిత్యర్థః. "త్రయో ధర్మస్కన్ధాః" ఇత్యత్ర బహ్వాశ్రమప్రస్తావే "బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతి" ఇత్యుచ్యతే. సమ్భవతి చాధీతవేదేషు సర్వేషు బ్రహ్మనిష్ఠా, సా చ గృహస్థానామేవోషస్తియాజ్ఞవల్క్యప్రభృతీనాముపనిషత్సు ప్రా

శ్లో॥ త్యాగత్రైవిధ్యముక్త్వా స్వమతమిహజగౌసాత్త్వికత్యాగమీశ
స్తస్మాద్వర్ణాశ్రమాదిత్యజనముపదృశాంతామసం మోహమూలం।
యోగారూఢస్యకర్మచ్యవనమపితదాసహ్యమఙ్గ్యర్థవాక్యై
ర్యోగస్త్వన్త్యాశ్రమిభ్యః పరమమితివచోవక్తి మోక్షాశ్రమేణ॥ ౩౬॥

(వర్ణాశ్రమాదిధర్మస్వరూపత్యాగభఙ్గః)

శ్లో॥ తుర్యోనిష్కృష్య మోక్షాశ్రమ ఇతికథితస్తేన నాన్యేషువిద్యా
శాన్త్యాదివ్యాహతేశ్చేత్యసదిహగుణినాం సర్వతో ముక్త్యధీతేః।

థాసిద్ధౌతత్తద్విశిష్టవిగ్రహాన్తరితిఅగ్న్యాదిశబ్దానామన్తరాత్మవిషయతయా ప్రతిబుద్ధైః ప్రయోగాదేకఏవ సర్వకర్మసమారాధ్యః, ఐకాన్త్యంచ తేషాంఅక్షతం, అవ్యవహితార్చనేలభ్యే కింవ్యవహితే నేతి చేన్న, అధికారవ్యవస్థితేరక్షోభ్యత్వా దితి॥ ౩౫॥

పరేష్టభఙ్గాయత్యాగవిశేషం నిష్కర్షతి త్యాగత్రైవిధ్యమితి. స్వమతం “ఏతాన్యపిచకర్మాణి” ఇతిశ్లోకోక్తం, “కార్యమేవ” ఇతిశ్లోకోపితదర్థః. తత్ఫలితమాహ తస్మాదితి “మోహాత్తస్యపరిత్యాగస్తామసః” ఇత్యస్యార్థోఽఉపదృశామిత్యాదినాదర్శితః. ననుయోగదశాయాం కాలాదికమజానతః కర్తవ్యలోపః స్యాదేవ, అతః కర్మత్యాగోఽత్రనతామస ఇతితత్రాహ యోగారూఢస్యేతి. యోగదశాయాంబహిరప్రవృత్తమనసోఽనధీపూర్వకర్మత్యాగః, అబుద్ధిపూర్వకంతూత్థానకాలేపినలిప్యతీతినియమితం కిముతసమాధౌ. అఙ్గ్యర్థవాక్యైః కర్మణాం సమాధిరూపాఙ్గిశేషత్వవాక్యైరిత్యర్థః. తతశ్చాఙ్గప్రధానవిరోధేఽఙ్గినాఅఙ్గోపమర్దోఽన దోషాయ. “అన్త్యాశ్రమిభ్యః పరమంపవిత్రం ప్రోవాచ” ఇత్యత్రాతిశయితాశ్రమయోగో వివక్షితఇత్యాహ యోగంత్వితి. అన్యథామత్వర్థీయవైయర్థ్యాదితి భావః॥ ౩౬॥

ప్రవ్రాజినామేవముక్తిస్తత్సాధనీవిద్యా చేతిపక్షమనూద్యప్రతిక్షిపతి తుర్యఇతి. విశేషవిధౌ పరిసఙ్ఖ్యయా శేషనిషేధః సిద్ధ్యేదితిభావః. అతస్తదన్యేష్వాశ్రమేషు తత్సాధనీవిద్యా నేత్యాహ తేనేతి. అధికారివిరోధాదప్యాహ శాన్త్యాదీతి. ప్రవృత్తిరూపా వేదానువచనయజ్ఞాదయః, శమాదయస్తు నివృత్తిరూపాః, తేకథమేకత్ర స్యుః ఇతిభావః. అత్రబాధకమాహ గుణినామితి. “దయాసర్వభూతేషుక్షాన్తిః” ఇత్యాద్యుక్తగుణవతామిత్యర్థః. “త్రయోధర్మస్కన్ధాః” ఇత్యత్రబహ్వాశ్రమప్రస్తావే “బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతి” ఇత్యుచ్యతే. సమ్భవతిచాధీతవేదేషుసర్వేషు బ్రహ్మనిష్ఠా, సాచగృహస్థానామేవోపస్థితా యాజ్ఞవల్క్యప్రభృతీనాముపనిషత్సుప్రా

న్ని త్యేనర్థోపరోధప్రభృతిఫలమతఃకామ్యతైవేతిచేన్న।
ని త్యేష్టోనర్థరోధస్తదితరదతథాకిఞ్చ శిష్టోవిధీనా
మాజ్ఞానుజ్ఞావిభాగస్సుగమఇహానిరుక్త్యైవనైమిత్తికాంశః॥ ౩౯॥

(నిత్యకామ్యాదివిభాగః)

శ్లో॥ కర్తవ్యంయన్నిమిత్తేసతితదుభయధాపాపశాన్త్యర్థమేకం
తత్స్యాత్కామ్యేనతుల్యంపరమకరణతోదోషకృన్నిత్యతుల్యం।
సత్యాంకామశ్రుతౌసంవలితమపిభవేత్తద్బలాదేతదేవ
త్యాగేచప్రత్యవాయస్త్వనధికృతిముఖస్తత్రతత్రావసేయః॥ ౪౦॥

(నైమిత్తికావాన్తరవిభాగః)

స్తాం"ఇత్యాదిప్రాప్తదురితక్షయసఙ్గ్రహః.అతఃకర్త్రభీష్టఫలవత్త్వాదిత్యర్థః. కామ్యతైవ నిత్యనైమిత్తికయోరితిశేషః.సఫలత్వావిశేషేపినిత్యేతావత్ఫలవిశేషాపేక్షయావిభాగాభిప్రాయమాహ నిత్యేష్టఇతి. అనర్థపరిహారస్యసర్వేషాంసర్వదాభీష్టత్వాత్తదర్థేకర్మణిఅకరణానర్హతయానిత్యత్వేనవిభాగః.తదితరత్ సుఖం.అతథా సర్వదాభీష్టంనభవతి,సుఖరహితాయాస్సముత్పేరాకాఙ్క్షణాత్,అతస్సుఖార్థేకామ్యతోక్తిః.ఉక్తమేవవిభాగంముఖభేదేనద్రఢయతికిఞ్చేతి. రాజాదినయాదీశ్వరాజ్ఞానుజ్ఞారూపవిధిభేదాద్విధేయవిభాగస్సిద్ధ ఇత్యర్థః.నను ద్వివిధంనైమిత్తికం తత్రప్రాయశ్చిత్తముపాత్తానర్థహేతునిరాసార్థం,అన్యదప్యకరణనిమిత్తానర్థపరిహారాయ,అతస్తయోరపినిత్యరాశిప్రవేశప్రసంగఇత్యత్రాహ సుగమఇతి॥ ౩౯॥

కాత్రనిరుక్తిఃకీదృశశ్చనైమిత్తికాంశఇత్యత్రాహ కర్తవ్యమితి.ఏకంప్రాయశ్చిత్తరూపం,తస్యాకరణనిమిత్తప్రత్యవాయాభావాత్కామ్యతుల్యత్వం,పరం కేవలనైమిత్తికం,తస్యాకరణేదోషాన్నిత్యతుల్యత్వం,జాతేష్టేనైమిత్తికత్వేపిపుత్రగతపూతత్వాదిసాధనతయాసంవలితాధికారత్వముక్తం,తదాహ సత్యామితి.నిత్యే కేవలనైమిత్తికేచాకరణేదోషోధికారభ్రంశాదిరూపస్తత్తత్పరికరణేషుగ్రాహ్యఇత్యాహ త్యాగేచేతి॥ ౪౦॥

యస్తుమన్వాదిభిరుక్తోవిభాగఃఇహవాముత్రవాకామ్యంప్రవృత్తం నిషామస్యజ్ఞానపూర్వంతునివృత్తమితి సకథంఘటతే,సర్వేషామపిధర్మాణాం యతికిఞ్చిత్ఫలకామమధికృత్యైవవిధేః,యద్యపి నిరాశీఃకర్మకారిణాంపరమాత్మప్రీతిరేవోద్దేశ్యా,తథాపితత్కామత్వంసిద్ధం,పరప్రీతేరుద్దేశ్యత్వంచతస్యాః

శ్లో॥ నిషామమిష్టాన్నివృత్తంతదిహానఘటతేముక్తికామాధికారా
త్స్వప్రీతిస్పర్శహీనానచభవతిపరప్రీతిరిష్టేతిచేన్న।
యుక్తాయస్మాన్నివృత్తిర్బహుభయశబలాత్తన్నివృత్తంనివృత్తం
సూతేయత్రప్రవృత్తిస్త్వభిమతమహితంతత్ప్రవృత్తంప్రవృత్తం॥ ౪౧

(ప్రవృత్తినివృత్తివిభాగః)

శ్లో॥ పుంభిస్సిద్ధాధికారైశ్క్రతవఇవనిరాకాఙ్క్షభావంభజన్త్యః
ప్రోక్తాస్త్రైవర్ణికానాంశ్రుతినయవశతోయద్యపిబ్రహ్మవిద్యాః।
అస్త్యేయాద్యైఃప్రపత్త్యాపరిచరణముఖైరవ్యధీతైస్స్వజాతే
స్సర్వైపిప్రాప్నుయుస్తాంపరగతిమితితుబ్రాహ్మగీతాదిసిద్ధం॥ ౪౨

(త్రైవర్ణికాధికారసర్వాధికారవిభాగః)

స్వప్రీతిపర్యన్తత్వమభిసన్ధాతౄణామేవ,అతస్తేషామపిస్వప్రీతికామత్వందుస్త్యజమిత్యాక్షేపమనూద్యప్రత్యాచష్టే నిషామమితి.నాత్రనిషామశబ్దఃఇచ్ఛామాత్రనివృత్త్యర్థఇతినిషేధాభిప్రాయః.కుతస్తర్హివిభాగఇత్యత్రాహయుక్తి.అనర్థావినాభూతసుఖకామనాతోనివృత్తంకర్మనిషామంనివృత్తమితిచహుః,అనేవంవిధంతుకామ్యంప్రవృత్తమితిచఇతిభావః॥ ౪౧॥

యదియజ్ఞాదిభిరేవవిద్యోపకారః,తర్హ్యాశ్రమాన్తరాణాంసానస్యాత్ అథయథాహంస్వవర్ణాదిధర్మైః, తదాశూద్రస్యాపిస్యాత్, తతశ్చకాణ్డద్వయోక్తాపశూద్రనయవిరోధః,తతఏవానధికారే"మాంహిపార్థవ్యపాశ్రిత్యయేస్యుఃపాపయోనయః।స్త్రియోవైశ్యాస్తథాశూద్రాస్తేపియాన్తిపరాంగతిం"తిశరణ్యోక్తివిరోధఇత్యత్రాహపుమ్భిరితి.సిద్ధాధికారైఃఅధీతవేదతయానుష్ఠానపయుక్తజ్ఞానవద్భిరపేక్షితమన్త్రవిద్భిశ్చేత్యర్థః. శ్రుతినయవశతఃఅధ్యయనధిసిద్ధన్యాయసామర్థ్యాత్ .తథాహిఅగ్నివిద్యాసాపేక్షాఃక్రతువిధయోంధాధీతవేదైరగ్న్యాధానాహైర్నిరాకాఙ్క్షాఃస్వసిద్ధ్యైనాన్యేష్వన్యతోపకారంప్రయుఞ్జతే,ఏవంవిద్యావిధయోపి"శుగస్య"ఇత్యధికరణేయద్యపిప్రోక్తాతథాపి"శరణంత్వాంప్రపన్నాయేధ్యానయోగవివర్జితాః।తేపిమృత్యుమతిక్రమ్యయాన్తితద్వైష్ణవంపదం" ఇతిబ్రాహ్మవచనాత్ "స్వకర్మణాతమభ్యర్చ్యసిద్ధింవిన్దతిమానవః" ఇతిచాతుర్వర్ణ్యవిషయభగవదుక్త్యాచశూద్రస్యాపిశాస్త్రసిద్ధైఃఫలసంగత్యాగవద్భిర్నివృత్తిధర్మైర్యోగోనవిరుద్ధః, సచముక్తిపర్యన్తఏస్యాత్ ఇతిభావః॥ ౪౨॥

శ్లో॥ ధ్యానాదృష్టేన సాక్షాత్కృతిరుపజనితా బాధతే చేత్ప్రపఞ్చం
తత్తుల్యార్థైవ శాబ్దీ ప్రమితిరపి న కిం బాధతే పూర్వమేవ।
జ్ఞాత్రైక్యాదౌ పరోక్షాదపి హి నిజగదుర్బాధమధ్యక్షబుద్ధే-
ర్నాన్యత్రాదృష్టరూపామహితవిమధనీం శక్తిమఙ్గీకరోషి॥ ౮౩॥

(ధ్యాననియోగవాదభఙ్గః)

శ్లో॥ నిర్దిష్టో నిష్ప్రపఞ్చీకరణవిధిరసౌ గౌడమీమాంసకాద్యై-
ర్దృష్టో న క్వాపి దుర్నిర్వహమపి కరణాద్యత్ర సాధ్యావిశేషాత్।

అద్వైతినః కేచిదాహుః తత్త్వమస్యాద్యుపదేశలబ్ధబ్రహ్మాత్మభావావబోధస్య తదేకధ్యానసాధ్యాదృష్టజన్యసాక్షాత్కారేణ విశ్వభ్రమబాధ ఇతి తదనూద్య దూషయతి ధ్యానేతి. అయం భావః ధ్యానజనకం వాక్యజన్యం జ్ఞానం ధ్యానాదృష్టజన్యం చ సమానవిషయం న వా, ఆద్యే కిమన్యేన వాక్యజన్యజ్ఞానాదేవ ముక్తిస్స్యాత్, ఉత్తరత్ర బ్రహ్మణి సవిశేషత్వం స్యాత్ వేద్యాకారవైషమ్యాత్, ఆకారభేదః కల్పిత ఇతి చేన్న, తయోర్భ్రాన్తిత్వప్రసంగాత్, తత్త్వజ్ఞానాన్మోక్ష ఇతి చాఙ్గీకారాత్, అన్యథా త్రయ్యన్తవైయర్థ్యాత్, అస్తు ప్రాగేవ బాధః బాధితానువృత్తిపరిహారాయ తు సాక్షాత్కార ఇతి చేన్న, సాక్షాత్క్రియమాణేపి తత్త్వే దోషానువృత్త్యా బాధితానువృత్తేర్లోకే బహుళముపలమ్భనాత్, దోషనివృత్త్యా తు బాధితానువృత్తేరేవాభావాత్, సదేహానాం చ యావజ్జీవం సా దుర్వారా, దేహనివృత్త్యా చక్రభ్రమన్యాయాత్స్వయమేవ నివర్త్స్యతీతి కిం తద్బాధకేన. నను ప్రత్యక్షభ్రమస్య పరోక్షం కథం బాధకమిత్యత్రాహ జ్ఞాత్రైక్యాదావితి. అనుమానతోఽప్యత్ర జ్ఞాత్రైక్యప్రత్యక్షం బాధ్యతే, దేహాత్మభ్రమశ్చానుమానతశ్శాస్త్రతో వా, తథేహాపి స్యాత్, అన్యథా కథమద్వైతవాక్యార్థవిస్రమ్భపూర్వకధ్యానాదిసిద్ధిః, ధ్యాననియోగజన్యజ్ఞానస్య గరుడాదిదృష్టిన్యాయాదనిష్టనివర్తకత్వమితి చేత్తత్రాహ నాపీతి. విరుద్ధవిషయావగాహనశక్త్యా బాధితస్య హి మిథ్యాత్వసిద్ధిః, విషహారణధీన్యాయే తు విషాదివదేవ నివర్త్యసత్యత్వప్రసంగాదితి భావః॥ ౮౩॥

అన్యే తు వర్ణయన్తి నిత్యశుద్ధమప్యద్వితీయం బ్రహ్మ గగనమివ గన్ధర్వనగరవత్తయా సప్రపఞ్చతయా ప్రతీయమానం నిష్ప్రపఞ్చీకుర్యాదితి విధివిషయానుష్ఠానజనితనియోగవిశేషేణ విశ్వావిద్యానివృత్తిరితి, తాం ప్రత్యాచష్టే నిర్దిష్ట ఇతి. అనధీతమధీతవిరుద్ధం చ కల్పయన్తీతి వ్యక్త్యై గౌడమీమాంసకాద్యుక్తిః. క్వాపి శ్రుతిషు స్మృతిషు చేత్యర్థః. న క్వాపి దృష్ట ఇత్యయుక్తం "న దృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేః"

ముక్తిర్నైయోగికీచేజ్జగదపినమృషానశ్వరీసాపితేస్యా
ద్ధ్వంసాత్మత్వేపితస్యానచవదసిభిదాంబ్రహ్మణస్తచ్చనిత్యం॥ ౪౪
(నిష్ప్రపఞ్చీకరణనియోగవాదభఙ్గః)

ఇత్యాదిదర్శనాదితిచేత్,నహ్యత్రవాక్యైర్ద్రష్ట్రాదిప్రధ్వంసంకుర్వీతేతివిధీయతే
స్తుజీవస్యౌపాధికంరూపంనానుసన్ధత్స్వేతివాకరణాయత్తజ్ఞానంజీవంపరత్వే
పశ్యేత్స్వతస్సర్వజ్ఞంపశ్యేరితివా ప్రకారాన్తరేణవానేతుంశక్యత్వాత్.ని
ధశ్రుతయశ్చాన్యపరాః,నచవిధిప్రసఙ్గవత్యః.దూషణాన్తరమాహదుర్నిర్వహః
తి.నియోగస్యహికరణేతికర్తవ్యతాది వక్తవ్యం,యదిప్రపఞ్చధ్వంసేననియోగ
భావయేదితికరణక్లృప్తిఃతదానియోగసాధ్యసాధనయోరవిశేషఇత్యన్యోన్యా
యః,అథనియోగమజాగళస్తనీకృత్యనిష్ప్రపఞ్చభావనయైవనిష్ప్రపఞ్చీకరణ
తదాఆత్మాశ్రయః,ఇతికర్తవ్యతాచకరణానుపపత్త్యైవనిరస్తా.ప్రయోక్తాచాసౌ
ష్ఠానస్యావసానాయనియోగకృత్యాముత్పాదయేత్,తదాచశాస్త్రఫలంప్రయో
క్తురితినస్యాత్.అథశుద్ధస్యబ్రహ్మణఃఫలం,తన్న,తస్యభ్రమాధ్యాసశూ
త్వాఙ్గీకారాత్,తదర్థిత్వాభావాచ్ఛాస్త్రార్థప్రయోక్తృత్వాయోగాచ్చ
అస్మిన్పక్షేఅపసిద్ధాన్తాపత్తిమాహ ముక్తిరితి.యస్యాదృష్టసాధ్యోనాశస్తస్యజ్ఞా
నబాధ్యత్వాభావాత్ప్రపఞ్చమృషాత్వంనస్యాత్, నియోగసాధ్యంచసర్వం
ల్పనికత్వాదనిత్యమితిమన్యసేఅతోముక్తిరపినశ్వరీతిబన్ధోన్మజ్జనప్రసఙ్గః.అభా
భావస్యభావత్వాత్,ధ్వంసస్యచధ్వంసప్రవాహాపత్తిః,నచతేతత్ప్రస్తావోహినా
స్తి.ననుధ్వంసోహ్యుత్తరావధిరహితః,ప్రాయశ్చిత్తనియోగాత్పాపధ్వంసవన
క్తేరనశ్వరత్వంస్యాదిత్యత్రాహ ధ్వంసాత్మత్వేపీతి.ధ్వంసరూపాముక్తిఃప్రప
ఞ్చోఽన్యోఽనన్యోవా,నాద్యఃకార్యస్యసర్వస్యఘటతద్ధ్వంసాదేఃస్వప్నప్రపఞ్చ
ధ్వంసాదేరివబాధ్యత్వాభ్యుపగమాత్,అబాధేచముక్తావపిభేదసిద్ధిప్రసఙ్గాత్
భావాద్వైతపక్షశ్చనయుక్తః,క్వచిన్నిర్బాధితభేదసద్భావేఽన్యత్రాపితదవి
ధాత్,తత్రచోక్తానాంబాధకానాంత్వదిష్టేపిసఞ్చారయితుంశక్యత్వాత్,న
తీయఃధ్వంసస్యసాధ్యత్వాత్బ్రహ్మణస్తునిత్యత్వాత్తయోస్తాదాత్మ్యాయో
గాత్,తదిదమభిప్రేత్యాహ తచ్చనిత్యమితి॥ ౪౪॥

యస్త్వాహకింధ్యాననియోగేననియోగాన్తరేణవా,తత్త్వావేదకవా
జన్యజ్ఞానాదేవకల్పితబాధోపపత్తేః,దృష్టశ్చదృఢప్రతీతస్యాపివాక్యతోబాధః,జ్ఞా
నమాత్రాదేవచముక్తిఃశ్రూయతే,భవతిచవాక్యాదద్వైతధీః,అతస్సైవద్వైత
నివర్తికేతి,సోఽయమనుయోక్తవ్యఃకింశ్రవణజన్యజ్ఞానమాత్రాత్ప్రతిష్ఠాపితా

శ్లో॥ వాక్యార్థజ్ఞానమాత్రాదమృతమితివదన్ముచ్యతేకింశ్రుతేస్మిన్
బాధశ్చేత్స్యాన్నబాధస్సయదనుభవతిప్రాగివాద్యాపిదుఃఖం।
ధ్యానాదీనాంవిధానంభవతిచవితథంతన్నయుక్తంనచేష్టం
ధ్యానాద్యఙ్గాఙ్గ్యశబ్దాదితచరమమతేర్నాధికంవఃప్రకాశ్యం॥ ౪౫॥

(వాక్యార్థజ్ఞానస్యమోక్షోపాయత్వభఙ్గః)

క్తిః,ఉతాహోద్వైతజ్ఞానజనితవికల్పవైముఖ్యస్యతేనైవవాక్యేనజనితాద్విశదజ్ఞానాదితి,తత్రాద్యంనిరస్యతి వాక్యార్థేతి.బాధకజ్ఞానేసతిబాధఃకథంనస్యాదితిశఙ్కతే బాధం చేదితి.అత్రప్రమాణత్రయవిరోధమాహ మానబాధఇతి.స్వాత్మనిప్రత్యక్షేణస్వస్మిన్ పరత్ర అనుమానాగమాభ్యాం,బ్రహ్మవిదోప్యముక్తాశ్చిరజీవినః శ్రుతిస్మృతిసిద్ధాః."బుద్ధేక్షేమప్రాపణంతచ్ఛాస్త్రైర్విప్రతిషిద్ధం బుద్ధేచేత్ క్షేమప్రాపణమిహైవనదుఃఖముపలభేత"ఇత్యాపస్తమ్బోక్తంప్రసఙ్గమభిప్రేత్యాహ సఇతి.ప్రసఙ్గాన్తరమాహ ధ్యానాదీనామితి.బహువచనంఉపాసనాత్మకత్వదర్శనరూపత్వాదివిశేషణభేదాత్ .అత్రవేదోదితత్వాన్నవైతథ్యంమోక్షార్థవిధ్యానాంనాన్యార్థత్వమిత్యభిప్రాయేణాహ తన్నయుక్తమితి.అపసిద్ధాన్తత్వమప్యాహ నచేష్టమితి.ధ్యానస్యభేదవాసనానిరాసార్థత్వంహిబ్రూథ.ద్వితీయందూషయతి ధ్యానేతి.అయంభావఃపశ్చాత్తనంవాక్యార్థజ్ఞానంపూర్వావిశిష్టవిషయంఅధికవిషయంవాఉభయత్రప్రాగేవదూషణముక్తమితి॥ ౪౫॥

ప్రత్యక్షభ్రమస్యప్రత్యక్షమేవబాధకఇతినిబన్ధోనేత్యుక్తం,తత్సద్భావేపిశబ్దఃప్రత్యక్షరూపబాధకధీజనకఇతినశక్యంకల్పయితుం,అన్యథాక్వచిదనుమానేపితత్ప్రసక్తిః,నచకోద్రవబీజస్యస్వాభీష్టకళమాఙ్కురజనకత్వక్లృప్త్యాతత్సిద్ధిః.ననుదగ్ధవేత్రబీజస్యరమ్భాఙ్కురారమ్భకత్వందృశ్యతే,యదిదృశ్యతేకస్తన్నిషేధేత్ ,అథనేదంనిదర్శనం,వాక్యేష్వపి"దశమస్త్వమసి""సంవిత్ స్వప్రకాశా"ఇత్యాదిషుప్రత్యక్షధీజనకత్వందృష్టమితిచేత్ ,కథమేతత్ ,దశమోహమస్మిమమసంవిత్ స్వప్రకాశాఇతిశ్రోతురపరోక్షాధీరితిచేన్న,సేయంవాక్యశ్రవణానన్తరజన్యా,తన్మూలస్వయంపరీక్షణజన్యావా,ఆద్యేధర్మిప్రత్యక్షత్వేపిదశమత్వవిశిష్టవేషోనప్రత్యక్షః,అన్యథాధర్మవాంస్త్వమసీతికేనచిద్దైవజ్ఞేనోక్తేతాదృశోఽహమితిబుద్ధేరప్యపరోక్ష్యంస్యాత్ ,ధర్మస్యాతీన్ద్రియత్వాన్నతథేతిచేన్న,అయంపర్వతఃపరభాగేవహ్నిమానిత్యాద్యుపదేశేప్రసంగాత్ ,స్వతోఽపరోక్షార్థవిషయతయాఽత్రతాదృశోవిశేషఇతిచేన్న,నియామకాభావాత్ దశమత్వాదివిశిష్టా

శ్లో॥ ఉద్దేశ్యాంశంత్వమాద్యంస్ఫుటమనుభవతాంసమ్యగధ్యక్షవిత్త్యా
ప్రత్యక్షత్వభ్రమోఽయంత్వమసిదశమఇత్యాదివాక్యార్థబోధే।
శబ్దాత్ప్రత్యక్షబోధేప్రసజతిశిథిలాతద్వ్యవస్థాతతోఽర్థే
సాక్షాత్కారంనశబ్దోజనయతివిమతస్సిద్ధవచ్ఛబ్దభావాత్ ॥ ౭౬

(శాబ్దప్రత్యక్షభఙ్గః)

శ్లో॥ శిష్యోజీవస్త్వసిద్ధఃకిము తవయదివాభ్రాన్తిసిద్ధోమితోవా

కారేణస్వతోఽపరోక్షత్వాసిద్ధేశ్చ,తదిహవాక్యతోదశమత్వాదిబోధే త్వమ స్యస్ఫుటప్రత్యక్షగృహ్యమాణతయా కేషాంచిద్దశమత్వాదివిశిష్టాకారగ్రహేపి త్యక్షత్వభ్రాన్తిమాత్రమిత్యాహ ఉద్దేశ్యాంశమితి.ఏతేనవిగీతంవాక్యంస్వార్థా పరోక్షధీజనకంస్వతోఽపరోక్షార్థవిషయత్వాత్ దశమస్త్వమసీత్యాదివాక్య దిత్యనుమానమపినిరస్తం దృష్టాన్తాద్యయోగాత్ .ననుఘటంపశ్యతోఽయంఘట ఇతివాక్యప్రయోగేపిప్రత్యక్షధీర్జాయత ఇతిచేన్న,యుగపత్ప్రమాణద్వయేన మితిద్వయోత్పత్త్యయోగాత్ ,సమ్భూయైకప్రమాణీభావస్యాతిప్రసక్తిత్వాద భ్యుపగమాచ్చ.క్రమేతుప్రత్యక్షజ్ఞానసమనన్తరభావినిశాబ్దజ్ఞానేప్రత్యక్షశిరస్సే మాషరాశిప్రవిష్టమషీన్యాయేనతజ్జాతీయతాభ్రమః,దశమస్త్వమిత్యాదావపి దాచిదేవమేవ.ప్రతికూలతర్కమప్యాహ శబ్దాదితి.జ్ఞాతకరణానాంహి పరోక్ష జనకత్వవ్యవస్థాశబ్దప్రమాణస్యాప్యన్యత్రవ్యాప్త్యాఙ్గీకృతా తస్యాశ్శైథిల్యంస్యా ఇష్టప్రసఙ్గోఽయమితిచేన్న,తుల్యన్యాయతయాన్యత్రాపితత్తన్నియతివిరుద్ధా ర్థానుమానప్రసఙ్గస్యానిష్టత్వాత్ ,విపక్షేబాధకాద్విశేషఇతిచేన్న,శబ్దజన్య త్యక్షాభావేపి విరోధప్రసఙ్గాభావాత్ ,"తస్మైమృదితకషాయాయతమ పారందర్శయతిభగవాన్సనత్కుమారః" ఇతిఉపదేశాదపరోక్షధీఃశ్రూయత చేన్న,దృశేఃప్రత్యక్షవిశేషరూఢత్వాత్ ,అనుపపత్త్యాసాక్షాత్కారసామాన్య రత్వంకల్ప్యమితిచేత్ ,తర్హివిరుద్ధక్లృప్తిత్యాగేనవైశద్యార్థత్వక్లృప్తిర్యు ప్రతిప్రయోగమప్యాహ తతఇతి.వ్యాప్తిబలాదిత్యర్థః.అర్థే స్వప్రతిపాద్యే తేనస్వవిషయసాక్షాత్కారజనకతయాబాధప్రసఙ్గోఽపాస్తః.అత్రతువిప బాధకఃప్రదర్శితఏవాతిప్రసఙ్గః॥ శ్లో॥ ప్రత్యక్షజ్ఞానహేతుత్వం యత్త్వయా త్రప్రసాధ్యతే।నిషిధ్యమిదమస్మాకం ననస్తచ్ఛోధనంభరః॥ ౭౭॥

ఉపదేశోనప్రత్యక్షధీజనకఇత్యుక్తం,సఏవపరస్యనఘటతఇతివక్తుంవిక యతిశిష్యఇతి.త్వన్మతేవక్తుఃశ్రోతా కిమప్రతీతఃప్రతీతోవాభ్రాన్తిసిద్ధఃప్రమి

నాసిద్ధాయోపదేశో భ్రమవిషయమితౌ నోపదేశార్హతాస్య।
భేదేనైక్యేనవాన్యఃకథముపదిశతుజ్ఞాతభేదోప్యభేదం
తాదాత్మ్యేజాగరూకేసతికిముపదిశేత్స్వాత్మనేతద్వదేసః॥ ౪౭॥

(ఆత్మాద్వైతినఉపదేశానుపపత్తిః)

శ్లో॥ నైవాలంభ్రాన్తిబాధేపరమపితదిదంతత్త్వమస్యాదివాక్యం

ద్వోవేతివికల్పః,అత్రాద్యంనిరస్యతి నాసిద్ధాయేతి.అప్రతీత్యశిష్యంకస్మాఉపదిశేత్.ద్వితీయందూషయతి భ్రమేతి.యదిశిష్యంభ్రాన్తిసిద్ధత్వేననజానాతి,స్వయమతత్త్వవిత్కథంతత్త్వోపదేష్టా,అథతథాప్రమిణోతి,తథాపితస్మైకథముపదిశేత్,నహ్యసావుపదేశగ్రహణార్హః,స్వయమపి నోపదేష్టృత్వార్హః,అస్యేత్యుభయార్థం.ఏతేనప్రతిబిమ్బవద్బాధితానువృత్త్యాప్రతీయమానేభ్యఉపదేశఇత్యపినిరస్తం,తద్వదేవోపదేశానర్హత్వాత్,నచానున్మత్తఃప్రతిబిమ్బాయప్రబ్రూతే.తృతీయంవికల్పయతి భేదేనేతి.ఆద్యేవిరోధమాహకథమితి.భేదప్రమితావభేదముపదిశన్నుపహాస్యఃస్యాత్.ద్వితీయేపిప్రాగ్వదసంభవమాహ తాదాత్మ్యఇతి.అద్వైతప్రమితిదశాయాంస్వభ్రాన్తిసిద్ధశిష్యోహిబాధితః,స్వతాదాత్మ్యేనవాభాతః,తస్మైచేదుపదిశేత్,స్వాత్మానంప్రతినిత్యముపదిశేత్, శిష్యస్యహిస్వతాదాత్మ్యంపశ్యన్తస్యాపితత్త్వవిత్త్వంపశ్యతి తథాచతస్యకిముపదిశేదితిభావః॥ ౪౭॥

యదపివర్ణ్యతే,అద్వైతవాక్యజన్యధీరేవావిద్యాతత్కార్యకృత్స్నాధ్యాసబాధికా, ప్రత్యక్షాదేర్భేదవాసనామూలతయా భేదస్వరూపమాత్రబోధకత్వాత్,తత్త్వమస్యాదీనాంతుతత్త్వావేదకత్వాత్,పూర్వాచభేదబుద్ధిఃపరాత్వద్వైతబుద్ధిః,అతఃఅపచ్ఛేదనయాత్పూర్వబాధఃస్యాత్.ఆహుశ్చ "పూర్వాబాధేననోత్పత్తిరుత్తరస్యహిసేత్స్యతి" ఇతి.ఏవంతత్త్వజ్ఞానాదజ్ఞానబాధఏవముక్తిరితి,తన్నిరస్యతి నైవేతి.తదిదమిత్యవిద్యామూలత్వాభిప్రాయం.నహిభవతిపౌర్వాపర్యమాత్రాద్బాధ్యబాధకభావఃఅతిప్రసఙ్గాత్,ఉపక్రమనయేచవైపరీత్యాత్,అద్వైతవాక్యానామపిమాధ్యమికవాక్యేనబాధప్రసంగాత్,కరణదోషతదభావాభ్యాంవిశేషఇతిచేన్న, ప్రత్యక్షాదిష్వపితదభావాత్,ప్రాచుర్యేణదోషమూలత్వదర్శనాదన్యేష్వప్యనాశ్వాసఇతిచేన్న,వాక్యేపిసమత్వాత్ అవిద్యాభేదవాసనామూలత్వస్యచావిశేషాత్, సమానదోషేష్వపిభ్రమేష్వపరంబాధకందృష్టమితిచేన్న,తథాత్వేవేదనేతదయోగాత్, తత్రసన్దేహఏవస్యాత్,నిత్యేవేదవాక్యేకారణదోషఏవనేతిచేన్న,వక్తృదోషాభావేప్యవిద్యాదోషమూల

భ్రాన్తోక్తిర్యద్వదాదౌ శ్రుతికృతనిఖిలభ్రాన్తిమూలత్వబోధాత్ ।
రజ్జౌ సర్పభ్రమేకిం జనయతి విదితభ్రాన్తవాక్సర్పబాధం
స్వప్నే౽హిః స్వప్నబుద్ధ్యా కిముగళతి యదా తత్ర చ స్యాప్నతాధీః॥ ౮౮

(తత్త్వమస్యాదేః ప్రపఞ్చబాధభఙ్గః)

శ్లో॥ ఛాయాదిర్నత్వసత్యస్సదవగతికరస్తత్ర హేతుర్హి తద్ధీ

త్వస్యత్వమైవోక్తేః. అత్ర ప్రసక్తదృష్టాన్తమాహ భ్రాన్తేతి. భ్రాన్తోక్తేరబాధకత్వ భ్రాన్తిమూలత్వేనజ్ఞాతత్వాదితి చేన్న, అవిశేషాత్. తదాహ ఆదావితి. ప్రథమ వప్రయోజకశిక్షయా బ్రహ్మవ్యతిరిక్తం కృత్స్నం మిథ్యేతి శ్రవణాత్తతశ్చ ప్రత్యక్షధీ ననార్థః ప్రయాసః తజ్జనకేకుహకశక్తిజనితప్రత్యక్షబుద్ధావివవిశ్వాసశ్చనస త్. భ్రాన్తిసిద్ధవాక్యాదపి పూర్వభ్రాన్తినివృత్తిస్తత్ఫలనివృత్తిశ్చదృష్టేత్యత్ర తః భయమిహానసమ్భవతీత్యాహ రజ్జావిత్యాదినా పాదద్వయేన. భ్రాన్తోయ మితివి తేన నాయం సర్ప ఇత్యుక్తేపి న విస్రమ్భః, స్వప్నసర్పభ్రమజనితం సాధ్వసం నాయ సర్ప ఇతి స్వప్నభ్రమేణ న శామ్యతి యదా స్వప్నసర్పనిషేధే పి స్వాప్నబుద్ధిర్జా త, అతో న వాక్యాద్భ్రమనివృత్తిః, తత్ఫలనివృత్తిశ్చాత్ర వక్తుం న శక్యేతి. శ్లో॥ భ్రా న్తిసిద్ధం చ ధూమాదిస్వరూపాసిద్ధిదోషతః । యదృచ్ఛయార్థసద్భావే వ్యమా మనుమన్యసే॥ ౮౮॥

నను వ్యావహారికమర్యాదాతిక్రమాల్లిఙ్గవిభ్రమే ప్రామాణ్యానాదరః ఇః తు న తథా, ప్రాగద్వైతబోధాచ్ఛాస్త్రీసత్యత్వాధ్యవసాయాత్, అసత్యాచ్చ త్యధీర్దృష్టా యథా దర్పణాదిస్థయా ఛాయయా ముఖాదేస్సిద్ధిః భూతలస్థయా గృధ్రాదేః, సన్తి చైవం బహూన్యుదాహరణాని, అసత్యాదపి భయవిస్మయాది త్యం కార్యం దృశ్యతే, అతో మిథ్యాభూతాదపి తత్త్వమస్యాదివాక్యాత్తత్త్వప్రమి ర్ముక్తిశ్చ యుజ్యత ఇతి తత్రాహ ఛాయాదిరితి. న హి మిథ్యాభూతం ప్రతిబిమ్బా ముఖాదిధీజనకం, దర్పణే ముఖప్రతీతేర్దోషమూలత్వాత్, పరమార్థముఖప్ర తేస్తు ముకురవిహతమిహిరకిరణన్యాయేన ప్రతిఫలితనాయనకిరణజన్యత్వాత్. రూపచ్ఛాయయా గృధ్రాద్యనుమానేపి నాసత్యాత్సత్యధీః, ఛాయాస్వరూప సాదృశ్యస్య చ నిర్బాధత్వాత్, మిథ్యాభూతస్య చ ఛాయాగృధ్రస్య కార్యకర శుక్తిరూప్యాదేరపి రజతాదికార్యం కిం న స్యాత్. యుష్మద్దృష్ట్యా చ విమృశామః ప్రతిబిమ్బాదిస్వరూపమేవ సత్యధీహేతుః, ఉత తద్ధీః, నాద్యః ప్రాతిభాసికసతో౽ క్రియాహేతుత్వానభ్యుపగమాత్, న ద్వితీయః తద్బుద్ధేస్సత్యత్వేన సత్యాదేవ త్యసిద్ధేః, తదిదమభిప్రేత్యాహ తత్రేతి. ఏతేనాసత్యాత్సత్యోత్పత్తిరపి నిరస్తా

స్సాధ్యజ్ఞప్త్యాదివత్సా స్వయమిహ న మృషా నాస్తిధీరిత్యబాధాత్ ।
సత్యేనైవ ప్రసూతా ఘట ఇవ విమతా శేముషీ కార్యభావా

స్తర్హి-భయాదిహేతురితి,తత్రాప్యేతదేవోత్తరం తత్రేతి.యత్రాసత్యాత్సత్యో త్పత్తిం వదసి తత్రేత్యర్థః.నను యది ధీః స్వరూపమాత్రేణ కార్యవిశేషహేతు స్స్యాత్,బుద్ధ్యన్తరేపి తత్ప్రసఙ్గః అవిశేషాత్, అథ విషయవిశిష్టో హేతుస్తదా విషయస్యాపి హేతుత్వం దుస్త్యజం,తత్రాహ సాధ్యేతి.యథా సాధ్యఘటాదిబు ద్ధ్యా తన్నిర్మాణే బుద్ధేరేవ కారణత్వం న తద్విషయస్య, సిద్ధత్వే సాధ్యత్వస్య అసి ద్ధత్వే హేతుత్వస్య అయోగాత్,అన్యథాఽత్మాశ్రయోచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్,తద్వది హాపి విషయస్యాసిద్ధత్వాన్న హేతుత్వం.ఆదిశబ్దేనాతీతజ్ఞప్తిః కామనా చ గృహ్య తే.నష్టధీరపి యథాహం తత్తత్కారణం,న తు నష్టం,పూర్వత్వేప్యనన్తరపూర్వ త్వాభావాత్,స్వర్గాదికామనాపి తదుపాయనిష్పత్తిహేతుః,న తు కామ్యం,చక్ర కాపత్తేః,తద్వదిహ భ్రాన్తిసిద్ధస్యాహేతుత్వేపి తద్ధియస్తదుత్పత్తిః.అథ స్యాత్ స విషయా హి బుద్ధిరభ్యస్యతే, అతః కథం విషయస్య మిథ్యాత్వే విషయిణస్సత్యత్వమి తి,తదేతత్స్వాభీష్టం విశ్వసాక్షిణం పృచ్ఛ,అథ సోపి మిథ్యాభూతః,తన్న,స్వతస్సి ద్ధౌ తదయోగాత్,అన్యథా తత్సాక్ష్యన్తరాపేక్షణేఽనవస్థాదిప్రసఙ్గాత్,విష యమిథ్యాత్వే చ వ్యవహారసత్యత్వవద్ధీసత్యత్వం చావిరుద్ధం,ఏతదభిప్రేత్యాహ సే తి.ఇహ అన్యస్మిన్నన్యథాబుద్ధ్యమానే.సా ధీః.స్వయం న మృషా విషయతస్తు కదాచి త్తథాత్వోపచారః.తదేతద్బాధకవృత్త్యాన్తేన వ్యనక్తి నాస్తీతి. ధీర్నాస్తీత్యేవం రూపస్య బాధస్యాభావాదిత్యర్థః.ఆరోపితం హి నఞాన్వేతి,న త్వారోపః.నాస్తిధీవి షయత్వాభావే హ్యసద్వ్యవచ్ఛిత్తిస్స్యాత్ న త్వనిర్వచనీయత్వహానిరితి చెన్న,బ్ర హ్మణ్యేవం ప్రసఙ్గాత్,అథాస్తిధియాతత్సత్త్వం ప్రకృతేపి సమం,మా భూదస త్యాత్సత్యసిద్ధేః సాధనం,త్వదిష్టస్య కిం సాధకమిత్యత్రాహ సత్యేనేతి.అన్తఃకరణా దిభిస్సిద్ధసాధనత్వమవధారణేన వ్యుదస్యతే.అత్ర వ్యవచ్ఛేద్యసిద్ధ్యసిద్ధ్యోర్విరోధ ఇ తి చేన్న,స్వోత్పాదకతయాఽవధృతసామర్థ్యసంప్రతిపన్నసత్యవర్గాతిరిక్తజ న్యత్వనిషేధే ప్రతియోగిసిద్ధేః,తథాప్యస్మదిష్టం శృఙ్గగ్రాహికయా న నిషిద్ధమితి చే త్ త్వయాపి వా కిం తథా విహితం, తథా హి అసత్యాత్సత్యసిద్ధిం వదద్భిరప్యసత్యమి థ్యాలీకాదిశబ్దాః కిం క్వచిద్వ్యుత్పన్నాః ప్రయుజ్యన్తే అవ్యుత్పన్నా వా,పూర్వత్ర స్వదేశాదిషు సతామేవాన్యత్రారోప్యమాణతయా బాధ్యమానతయా చాసత్యా దిశబ్దవాచ్యత్వమితి నాసత్యాత్సత్యసిద్ధిః. ఉత్తరత్ర పరానభీష్టం న కించిత్కారణ ముక్తం స్యాత్,యద్వా ప్రతీతప్రతియోగికనిషేధస్యత్వదిష్టత్వాత్ త్వద్వాక్యప్ర

ర్హేతుత్వాదలీకభావాః కథమివ విహతావేకమేవాశ్రయేతాం॥ ౪

(అసత్యాత్సత్యసిద్ధిభఙ్గః)

శ్లో॥ జ్ఞానస్యాశేషభేదోదయవిహతికృతోఽనస్య నాశ్యత్వయుక్తి
ర్వ్యాత్తాద్వైరేవ సద్యశ్శమమధికురుతే దర్థదాహేవ్యాపివహ్నిః।

తీతం వ్యవచ్ఛేద్యం త్వయాఽపి చైవమనుమాతుం శక్యమితి ప్రసఙ్గతాత్పర్యం, యథా రూపో బలిః పిశాచానాం పిశాచభావసైవోత్తరం దేయమితి న్యాయాచ్చ. ప్రాతిభాసికసతశ్చ హేతుత్వాభ్యుపగమే కథమసతోఽపి న హేతుత్వం, తదపి హి కుత్ర ప్రతిభాసతే, నహ్యస్తి ఖపుష్పం దర్పణముఖమిత్యనయోర్విశేషః, అత్ర వ్యాప్తం చ విపక్షే బాధకమాహ హేతుత్వేతి. అనర్థక్రియాకారిత్వాత్ ప్రాతిభాసికానామసత్యత్వం, తాని చేద్ధీరూపామర్థక్రియాం కుర్యుః, కథం తేషామలీకత్వం? ననుసర్వస్యాపి సత్యానృతమిదునాదుత్పత్తౌ సాధ్యవికలోఽదృష్టాన్తః, నైవం ఘటాద్యుత్పాదకమృదాదేర్వ్యావహారికసత్యత్వాభ్యుపగమాత్ తదపేక్షయా "మృత్తికేత్యేవ సత్యం" ఇత్యాదిశ్రుతినిర్వాహశ్చ, అనుమానమప్యత్ర తావన్నిష్ప్రత్యూహమితి॥ శ్లో॥ సత్యధీర్మమ సత్యేన తవాసత్యాదసత్యధీః। సత్యాదసతోర్వేతి క్వాసత్యాత్సత్యధీర్భవేత్॥ ౪౯॥

విశ్వబాధకమద్వైతజ్ఞానం కారణానుపపత్త్యా దూషితం, అథ స్వప్రధ్వంసకారణాభావాచ్చ దూష్యతే, యత్తదవిద్యాధ్వంసకమన్తిమం జ్ఞానం తత్కేన నాశ్యం, న తావత్తద్విషయేణ బ్రహ్మణా, శుద్ధస్య తస్య కిఞ్చిత్ప్రతి హేతుత్వానభ్యుపగమాత్ అశుద్ధేశ్చ నిశ్శేషధ్వంసాత్, అత ఏవ నానిర్వచనీయాన్తరేణ, ఏవం తత్ప్రధ్వంసేనేత్యపి దుస్థం, తస్య సదన్యత్వానన్యత్వసత్యమిథ్యాత్వాదివికల్పాఘాత్, జ్ఞానధ్వంసస్యాహేతుకత్వే చ కాదాచిత్కత్వవ్యాఘాతః, అనాదిత్వాపాతాచ్చ కథం ప్రతియోగిసమ్భవః, పరిశేషాత్స్వేనైవ స్వస్య నాశ ఇత్యాయాతి తచ్చాయుక్తం న హి ప్రతియోగిమాత్రాత్ప్రధ్వంసః క్వచిదపి దృష్టః, ఏతత్సర్వం ప్రేత్యాహ జ్ఞానస్యేతి. వహ్నిదాహ్యాం వినాశ్యానువినాశవత్తద్వినాశ ఇతి న, తత్రాపి హేత్వన్తరాదేవ వినాశదృష్టేః, నిర్వాప్య తే హి కదాచిద్వాతేన దీపః కదాచిచ్ఛలభాదిభిః, యదా స్వస్వయం వినాశ ఇతి మన్యసే, తదాప్యదృష్టప్రేరితగవదవయవకర్మణాం మిథో విభాగాత్సంశ్లిష్టాత్ శైథిల్యమాత్రం, న తు క్వచిదపి ద్రవ్యాశః, అవస్థాన్తరాపత్త్యా చాదర్శనం, కతకరజో నిదర్శనం చ బాలప్రలోభనం, న హి యస్మిన్ పఙ్కే కతకరజసా నాశ్యతే విశ్లేషమాత్రదృష్టేః, న చ స్వయం తన్నశ్యతి సంశ్లేషమాత్రసిద్ధేః. అస్తు తర్హి జ్ఞానాన్తరేణ తన్నివృత్తిరిత్యత్రాహ తస్మాత్

తస్మాత్తస్యాన్యదేవ ప్రశమకముపరం తస్య చేత్యవ్యవస్థా
తచ్చేచ్ఛాన్నిం నగచ్ఛేత్కథమివభవితా సర్వభేదోపమర్దః॥ ౫౦॥

(నివర్తకజ్ఞాననివర్తకానుపపత్తిః)

శ్లో॥ బోధస్యాన్త్యస్య వేద్యం కిమ్మతవిశదం బ్రహ్మ మాయాన్వితం వా
కింవా భేదప్రపఞ్చః కిముత తదనృతతా కిన్ను వేద్యం న కిఞ్చిత్।
ఆద్యే స్యాద్బ్రహ్మ దృశ్యం తదుపరియుగళే మోహసత్తా తథా తుర్యే
సూతే ద్వైతాసతీ సా స్వవిహతిమనృతా పఞ్చమే స్యాన్నధీత్వం॥ ౫౧॥

(నివర్తకజ్ఞానవేద్యానుపపత్తిః)

శ్లో॥ సాధ్యా వస్సర్వమాయావిరతిరపి పరం బ్రహ్మ తస్మాత్పరా వా
పూర్వత్ర ప్రాగపి స్యాత్పరమపి న భవేదుత్తరత్రాభ్యుపేతే।

జ్ఞాననివర్తకస్యాపి జ్ఞానస్య తుల్యతయా జ్ఞానాన్తరేణ నివృత్తావుపర్యుపరి తథైత్యనవస్థా. ఉక్తదోషపరిహారాయ నివర్తకజ్ఞానస్య స్వతోఽన్యతశ్చ నాశ్యత్వం నేతి శఙ్కతే తచ్చేదితి. పరిహరతి కథమివేతి. జ్ఞానం తావత్తిష్ఠతి తదనుబన్ధాదహంకారదేహానుబన్ధశ్చ దుర్వార ఇతి భావః॥ ౫౦॥

అథ నివర్తకజ్ఞానం సవిషయం నిర్విషయం వా, సవిషయత్వే బ్రహ్మవిషయం తదన్యవిషయం వా, బ్రహ్మవిషయత్వేపి శుద్ధబ్రహ్మవిషయం వా మాయాన్వితబ్రహ్మవిషయం వా, అన్యవిషయత్వే ప్రపఞ్చవిషయం తన్మిథ్యాత్వవిషయం వేతి వికల్పయతి బోధస్యేతి. ఆద్యం దూషయతి ఆద్య ఇతి. బ్రహ్మ దృశ్యం స్యాత్, శుద్ధస్య దృగ్విషయత్వేఽపసిద్ధాన్తః, త్వదుక్తా చ దృగ్దృశ్యసంబన్ధానుపపత్తిః, దృశ్యత్వానుమానస్యానైకాన్త్యం, బ్రహ్మణోపి వా మిథ్యాత్వాభ్యుపగమప్రసఙ్గశ్చేతి భావః. ద్వితీయతృతీయౌ దూషయతి తదుపరీతి. మాయాన్వితబ్రహ్మప్రతిభాసః ప్రపఞ్చప్రతిభాసశ్చ మోహ ఏవేతి భావః. చతుర్థే ప్రపఞ్చస్యానృతతా సత్యా అసత్యా వేతి వికల్పే పూర్వత్రాద్వైతభఙ్గప్రసఙ్గమాహ సూత ఇతి. ఉత్తరత్ర స్వవ్యాఘాతమాహ స్వవిహతిమితి. శ్లో॥ మిథ్యాత్వస్య హి మిథ్యాత్వే మిథ్యాత్వం బాధితం భవేత్। సత్యత్వస్య తు సత్యత్వే సత్యత్వం సాధితం భవేత్॥ నిర్విషయత్వే దోషమాహ పఞ్చమ ఇతి. వృత్తిజ్ఞానం సర్వం సవిషయమిత్యభ్యుపగచ్ఛతాం కథమస్య నిర్విషయత్వం, తథాత్వే వా కథం వృత్తిధీత్వమితి భావః॥ ౫౧॥

బాధకజ్ఞానసాధ్యం వికల్పయతి సాధ్యేతి. బ్రహ్మస్వరూపత్వేఽనాదిత్వాన్న సాధ్యత్వమిత్యాహ పూర్వత్రేతి. స్వరూపాదన్యత్వే సర్వభేదనివృత్త్యసమ్భవమాహ పరమపీతి. నివృత్తిరపి నివర్త్యేత్యవిరోధం శఙ్కతే సాపీతి. పరిహరతి పున

సాపిస్యాచ్చేన్నివర్త్యాపునరపివిలగేత్పూర్వవత్ప్రపఞ్చో
నోచేత్సత్యైవసాస్యాత్ప్రసజతిచతతోబ్రహ్మతత్సద్వితీయం॥ ౫

(ప్రపఞ్చనివృత్త్యనుపపత్తిః)

శ్లో॥ అన్త్యజ్ఞానస్యజీవఃస్థితిపదమథవా కేవలంబ్రహ్మతేస్యా
దాద్యేతేనైవబాధ్యోనతదుపజనయేద్ధీఃస్థితౌకింతతోస్య।
అన్త్యేసత్యానృతా వాతదధికరణతా నాద్యఇష్టఃపరస్మిం

రితి.లబ్ధస్వరూపస్యభావస్యధ్వంసోయదినస్యాత్,స్వరూపంతదవస్థమేవస్యా
ప్రాగభావస్యాపిప్రధ్వంసఃభావశ్చతత్ప్రధ్వంసశ్చ ఉత్తరత్వేసతివిరోధితా
శేషాత్,ప్రధ్వంసస్యచప్రాగభావః భావశ్చతత్ప్రాగభావశ్చ పూర్వత్వేస
రోధిత్వావిశేషాత్,ఇహాపిప్రధ్వంసస్తన్నివృత్తిశ్చభావస్యప్రధ్వంసఃస్యాత్తా
తిచేత్,తర్హ్యనవస్థితప్రధ్వంసపరమ్పరాక్లృప్తిప్రసఙ్గః,తత్ప్రధ్వంసకజ్ఞానక్లృ
శ్చ,అస్మన్మతేత్వవస్థాపరమ్పరాప్రమాణసిద్ధాఙ్గీక్రియతఇతినవిరోధః.నివృత్తే
వృత్త్యాసత్యత్వప్రసఙ్గః,తతశ్చాద్వైతభఙ్గమాహ నోచేదితి.సత్యాభావసాహి
మదోషఇత్యేతచ్చదూషితమేవ॥ ౫౧॥

విశ్వబాధకబుద్ధేరాధారంవికల్పయతి అన్త్యజ్ఞానస్యేతి. నహిబాహ
ద్దేహేన్ద్రియమనసాంజ్ఞాతృత్వంయుష్మాభిరిష్యతే,తుల్యన్యాయతయాఽ
ఙ్కారస్యమహతోవాజ్ఞాతృత్వంనిరస్తమేవ,పరిశేషాదహఙ్కారోపహితో
పవజ్ఞాతేతికోటిఃప్రథమమిహోపాస్థాపితా. కేవలం సర్వోపాధిరహితమిత్య
బాధకజ్ఞానస్యబాధ్యజీవాధికరణత్వేబాధకమాహ ఆద్యఇతి. అయంభావః బా
కేనజీవోనశ్యతినవా,ఆద్యేస్వనాశకధీసిద్ధ్యైభేదవాసనానిరాసాదౌనప్రయ
దితి,నహ్యాత్మనాశఃపరమఃపుమర్థఇత్యౌపనిషదపక్షః. ఉత్తరత్రాహమర్థవి
శేకథంజీవస్థితిః,స్థాపితంచాహమర్థస్యైవాత్మత్వం,జీవత్వేనస్థైపిజ్ఞప్త్యాత్రా
స్థైదిత్యత్రాహధీరితి.నహిఅహంవినఙ్క్ష్యామిమదన్యాధీర్మద్విధురాతిష్ఠత్వితి
త్వా ముముక్షుఃప్రవర్తతే,తథాచభాషితం “మయినష్టేపిమత్తోఽన్యాకాచి
జ్ఞప్తిరవస్థితా।ఇతితత్ప్రాప్తయేయత్నఃకస్యాపినభవిష్యతి” ఇతి.శుద్ధస్యనివ
జ్ఞానాధారతా సత్యాఽసత్యావేతివికల్పయతిఅన్త్యఇతి. సత్యత్వేఽపసిద్ధా
మాహ నాద్యఇతి. మిథ్యాత్వేఽనుపపత్తిమాహ పరస్మిన్నితి. అసత్యస్యజ్ఞానా
రణత్వస్యక్లృప్తిర్హికల్పకావిద్యాహఙ్కారాదిసాపేక్షా,అతోనివర్తకజ్ఞానత

స్తత్క్లృప్త్యాదేరయోగస్తదిహ విమృశతాం కిం న మృష్టం త్వదిష్టం॥ ౫౩॥

(నివర్తకజ్ఞానాధారానుపపత్తిః)

శ్లో॥ నాభుక్తం కల్పకోట్యాప్యుపశమనమియాత్కర్మ నిష్కృత్యభావే
విద్యాతస్తద్వినాశశ్రుతిరిహ తదసౌ తత్ప్రశంసేతి చేన్న।
తాదృగ్విద్యైవ తన్నిష్కృతిరితి హి విదాఞ్చక్రురామ్నాయవృద్ధా

ధారత్వ తత్ప్రతిభాసాయాం వత్స్యేః, తావదవిద్యాఽనువృత్తేరితి న తతస్తన్నివృత్తిః, అవిద్యాయాః తత్కల్పితస్య జ్ఞానస్య చ సున్దోపసున్దవిషనాశకవిషన్యాయేన యుగపద్ధ్వంసాదవిరోధ ఇతి చేత్, తదిదమన్యోన్యధ్వంసకత్వం దృష్టం కల్ప్యం వా, నాద్యః అసిద్ధేః, న ద్వితీయః కల్పకాభావాత్, గతిశూన్యత్వం కల్పకమితి చేత్, అస్తి సతాం గతిః తామేవానువర్తస్వ. ఏవం పరపక్షే దూష్యాన్తరాణి దూషణాన్తరాణి చ సూచయన్నిగమయతి తదితి. బహుశ్లోకోక్తబహువిధదోషప్రస్థానాదిత్యర్థః॥ ౫౩॥

యథా మృషావాదిమతే న బోధాన్ముక్తిసంభవః। త్వన్మతేఽపి తథేత్యేవమపన్యాయేన శఙ్క్యతే। నాభుక్తమితి. స్మర్యతే హి ''అవశ్యమనుభోక్తవ్యం కృతం కర్మ శుభాశుభం। నాభుక్తం క్షీయతే కర్మ కల్పకోటిశతైరపి'' ఇతి. తర్హి ప్రాయశ్చిత్తశాస్త్రవైయర్థ్యం స్యాదిత్యత్రోక్తం నిష్కృత్యభావ ఇతి. నను ''తద్యథేషీకతూలమగ్నౌ ప్రోతం ప్రదూయేతైవం హాస్య సర్వే పాప్మానః ప్రదూయన్తే'' ఇతి శ్రూయతే. ''తదా విద్వాన్ పుణ్యపాపే విధూయ'' ''తత్సుకృతదుష్కృతే ధూనుతే'' ఇత్యాది చ. శ్లో॥ న కర్మణాం క్షయో భూప జన్మనామయుతైరపి। బుద్ధే యోగాత్కర్మకక్షం యోగాగ్నిః క్షపయేత్పరం'' ''యథాగ్నిరుద్ధతశిఖః'' ఇత్యాది చ స్మర్యతే, అతః ఫలభోగాభావేఽపి జ్ఞానాత్కర్మనివృత్తిః స్యాదిత్యత్రాహ విద్యాత ఇతి. న చ ''తత్త్వజ్ఞానాన్నిఃశ్రేయసాధిగమః'' ఇత్యాద్యసూత్రవిరోధః, ''దుఃఖజన్మప్రవృత్తిదోషమిథ్యాజ్ఞానానాముత్తరోత్తరాపాయే తదనన్తరాపాయాత్'' ఇతి ద్వితీయసూత్రే జ్ఞానస్య మిథ్యాజ్ఞాననివృత్తిద్వారకత్వేనారమ్భార్థత్వస్య స్థాపితత్వాత్, కృతం తు కర్మ స్వఫలతః ఏవ నశ్యతీత్యవిరోధః, అత్ర కర్మణామవశ్యభోక్తవ్యత్వవచనమకృతప్రాయశ్చిత్తవిషయమిత్యభిప్రాయేణ ప్రత్యాహ నేతి. అత్రాపి తర్హ్యకృతప్రాయశ్చిత్తత్వాద్భోక్తవ్యత్వమిత్యత్రాహ తాదృగితి. త్రయ్యన్తవిహితపరబ్రహ్మధ్యానరూపేత్యర్థః. ఆమ్నాయవృద్ధాః స్మర్తారః. తే చేశ్వరదర్శనం సర్వప్రాయశ్చిత్తమిత్యాహుః, ''ఇజ్యాచారదమాహింసాః'' ''ప్రాయశ్చిత్తాన్యశేషాణి'' ''ప్రాయశ్చిత్తం తు తస్యైకం'' ఇత్యాది చ. బ్రహ్మప్రాప్తిహేతుతయా విహిత

నాన్యద్బ్రహ్మానుభూతిప్రతిభటదురితధ్వంసతస్సాధ్యమత్ర॥ ౫

(విద్యాయాః పాపనాశకత్వోపపత్తిః)

శ్లో॥ ప్రాయశ్చిత్తం న పుణ్యే న చ సుకృతమనుశ్రూయతే ధర్మబాధ్యం
నాధర్మత్వం విధానాన్న యది సుచరితం త్వఙ్గమస్యాశ్చ న స్యాత్।
మైవం ధర్మోఽప్యధర్మో భవతి హి బహుధాధిక్రియాదేర్విశేషా
ద్ధర్మం త్రైవర్గికం తు స్వయమిహ నిగమః పాప్మకోటౌ పపాఠ॥ ౫

(త్రైవర్గికసుకృతస్యాపి విద్యానాశ్యత్వం)

స్య యోగస్య కథం నైమిత్తికత్వమిత్యత్రాహ నాన్యదితి. స్వతః ప్రాప్తాపి సంతామపి బ్రహ్మానుభూతిస్సూరివత్, తత్ప్రతిబన్ధకనివృత్త్యై యోగ ఇతి నివృత్తిపత్వం తస్య యుజ్యత ఇతి భావః. అత్ర దురితశబ్దేన బన్ధకం పుణ్యమపి సంగృహీతం బుద్ధం ప్రత్యనిష్టఫలప్రదత్వావిశేషాత్, "ఏతే వై నిరయాస్తాత స్థానస్య పరమాత్మనః" ఇతి స్వర్గాదీనాం నిరయత్వస్మృతేః తత్సాధనస్య పాపత్వోపపత్తేః, "సుకృతం" ఇత్యారభ్య "సర్వే పాప్మానోఽతో నివర్తన్తే" ఇతి సుకృతస్యాపి పత్వేన సఙ్కలయ్యామ్నానాచ్చ. తదేవం ధీసఙ్కోచకకర్మధ్వంసే ధీవికాస బ్రహ్మానుభూతిరితి తత్కామనావ్యపదేశోఽపి న విరుద్ధః. అన్యత్ర చ ప్రతిబన్ధకనివృత్తావేవం ప్రతిసన్ధేయం॥ ౫౪॥

నను పుణ్యస్య దురితశబ్దేన సఙ్గ్రహో నయుక్తః విరుద్ధత్వాత్, క్వచి యోగశ్ఛత్రిన్యాయాత్ ఇత్యభిప్రాయేణ శఙ్కతే ప్రాయశ్చిత్తమితి. న హి పుణ్యోద్దేశేన క్వచిన్నివృత్తివిధిః, "ధర్మేణ పాపమపనుదతి" ఇతి చ శ్రూయతే, న తు మితి, కామ్యమప్యధర్మత్వాద్ధర్మేణాపనుద్యత ఇతి చేన్న, ఫలోద్దేశేన విహితత్వాత్, న చాత్ర శ్యేనాదినయః స్వరూపతః ఫలతో వా నిషేధానాఘ్రాతత్వాత్, ధర్మస్యాపి చ యద్యధర్మత్వం, తదా తదఙ్గత్వం విద్యాయా న ఘటతే. ఏషాం చతుర్ణాం తూనామన్యథాసిద్ధిమభిప్రేత్య ప్రత్యాచష్టే మైవమితి. అధికారిభేదేన పాపత్త్వాత్తం ప్రతి నివృత్తివిధిర్యుక్తః "ధర్మేణ పాపం" ఇత్యత్ర చ యథార్హం శబ్ద ఉభయగ్రాహీ, విహితత్వం చ కస్యచిత్ప్రతి ధర్మత్వం సాధయేన్నాన్యం ప్రత్యత్వం నిరున్ధ్యాత్, తేషామేవ చ కర్మణాం ఫలసఙ్గాదిత్యాగవతాం నివృత్తిధర్మత్త్వాద్విద్యాఙ్గత్వోపపత్తిః. ఏతత్సర్వం వ్యనక్తి ధర్మోఽపీతి. స్మర్యతే హి. "శ్లో॥ స ధర్మస్సోఽధర్మస్తం తం ప్రతి నరం భవేత్। పాత్రకర్మవిశేషేణ దేశకాలావవేక్ష్య ఇతి. ఏవం సతి "న సుకృతం" ఇత్యాదౌ సుకృతే పాప్మశబ్దో న భాక్త ఇత్యభి

శ్లో॥ అశ్లేషః పాప్మభిశ్చేత్ప్రసజతి వితథా దుశ్చరిత్రాన్నవృత్తి
స్తేషు ప్రామాదికేష్వప్యమతికనిపతద్భేజవత్స్యాత్ప్రరోహః।
నైవం శాస్త్రైకవేద్యే ఫలఫలివిషయే యుక్తయో హ్యస్వతన్త్రా
శ్శాస్త్రాద్బాధస్తుతిష్ఠేన్మతికృతవిషయే శబ్దశక్త్యాదిభిర్నః॥ ౫౬॥

(ప్రామాదికోత్తరాఘాశ్లేషోపపత్తిః)

...మేణాహ ధర్మమితి. అతఏవహి "త్రైపఙ్గీ కాంస్త్యజేద్ధర్మాన్" ఇతి ముముక్షుం ప్రత్యనుశిష్యతే॥ ౫౫॥

అస్తు విద్యాపి ప్రాయశ్చిత్తాన్తరవదుపాత్తదురితనాశికా, ఉత్పత్స్యమానప్రవృత్తిర్న స్యాత్ నిమిత్తానుదయేపి నైమిత్తికప్రవృత్తావతిప్రసఙ్గాత్, ఉదితత్వశఙ్కయాపి క్వచిన్నివృత్తిః పాక్షికోపి దోషః పరిహార్య ఇతి న్యాయాత్ న తూత్పత్స్యమానత్వశఙ్కయా, తదవస్థస్యానిమిత్తత్వేన ప్రాయశ్చిత్తశాస్త్రైరనుద్దేశాత్, ఏవంవిది పాపం కర్మ న శ్లిష్యతే" "తస్యైవాత్మా పదవిత్తం విదిత్వా న కర్మణా లిప్యతే పాపకేన" ఇత్యాదయస్తు విద్యాం ప్రశంసన్తి అర్థాయోగాత్, బ్రహ్మవిదాం బాల్యేన తిష్ఠాసేత్" ఇతి విధౌ కృత్స్నబాలకృత్యోపాదానే కామచారప్రసఙ్గాచ్చ. అస్త్వితి ధార్ష్ట్యేన "నావిరతో దుశ్చరితాత్" ఇతి శ్రుతిరుపరున్ద్ధే. "సర్వాన్నానుమతిశ్చ ప్రాణాత్యయే హి తద్దర్శనాత్" ఇతి చ సూత్రం, జడవద్భావయతాపి యోగినాం "సతాం వర్త్మ న దూషయన్" ఇతి ప్రవృత్తినియమ ఉక్త ఇతి. ఏతత్సర్వమభిసన్ధాయాహ అశ్లేష ఇతి. ప్రామాదికైరశ్లేషే శ్రుత్యాదివిరోధో నేత్యత్రాహ తేష్వితి. ప్రరోహః యథార్హ కార్యారమ్భః అన్యథా కథమకామకృతేషు ప్రాయశ్చిత్తవిధిరితి. అత్ర శ్రుతస్యాశ్లేషస్య కిం న్యాయతో బాధః ఉత వచనత ఇతి వికల్పమభిప్రేత్యాహ నైవమితి. ఆద్యం దూషయతి శాస్త్రైకవేద్య ఇతి. ఫలఫలివిషయే సాధ్యసాధనభావేన మిథస్సంబధ్యమానేఽర్థ ఇతి యావత్. అస్వతన్త్రాః న హి వచనవిరోధే న్యాయః ప్రభవతి, తథా సత్యతిప్రసఙ్గాదితి భావః. ద్వితీయే విషయభేదాద్విరోధం పరిహరతి శాస్త్రాదితి. శబ్దశక్త్యాదిభిః "నావిరతో దుశ్చరితాత్" ఇత్యత్ర హ్యవిరతిః బుద్ధిపూర్వచర్యానువర్తనం తత్ప్రసక్తస్య ప్రతిషేధః. ఉపస్తిశ్చ ప్రాణధారణార్థమిభ్యోచ్ఛిష్టం చ ఖాదన్ అనుపానప్రతిగ్రహమిభ్యేనాభ్యర్థితస్సన్నాహ "న వా అజీవిష్యమిమానఖాదన్ - కామో మ ఉదపానం" ఇతి బ్రహ్మవిదోపి కామతో నిషిద్ధకరణం పరిహార్యమిత్యర్థః. శ్లో॥ అపి చేత్పాతకం కించిద్యోగీ కుర్యాత్ప్రమాదతః। యోగమేవ నిషేవేత నాన్యం యజ్ఞం సమాచరేత్" ఇతి చ స్మర్యతే, అశ్లిష్టస్య పాతకస్య కిం యోగరూపేణాపి ప్రాయశ్చిత్తేనేతి చేన్న, తత్ర తద్విధితాత్పర్యాభావాత్, అన్యప్రాయశ్చిత్తప్రసక్త్యా యోగం న విచ్ఛిన్ద్యాదిత్యేవ

శ్లో॥ శ్లిష్టంవిద్యాఙ్గపుణ్యంస్వఫలవితరణాన్నేతరార్థంవిరాగ
గాగాదారభ్యమాణంఫలవదమతికంసంభవేన్నైవపుణ్యం।
పుణ్యాశ్లేషస్తతోఽస్మిన్నఘటతఇతిచేన్నోపయుక్తాతిరిక్తై
ర్విద్యాఙ్గైస్తస్యయోగాదమతికృతమపిహ్యేమనస్త్యేవపుణ్యం॥ ౫

(పుణ్యాశ్లేషః)

శ్లో॥ కర్మాశ్లేషప్రణాశౌతదుపధిభగవన్నిగ్రహోదేర్నివృత్తి

హితాత్పర్యం, యద్యపి "జీవితాత్యయమాపన్నః" "ప్రాణసంశయమాపన్న
ఇత్యాదివచనానివిద్వదవిద్వత్సాధారణాని, తథాప్యత్రానాపద్దశాయాంప్రాః
దికేష్వపివిద్యామాహాత్మ్యాదశ్లేషఉచ్యతఇతిసార్థక్యం, అతఃపాపానాంవ
నాశవదశ్లేషోఽపివిద్యాసాధ్యంఫలమితి॥ ౫౬॥

యద్యపిపాపస్యాశ్లేషః, తథాపికథమితరస్యాప్యేవమసంశ్లేషః, "పా
తు" ఇతిసూత్రోక్తఃపుణ్యాశ్లేషఇతివికల్పానుపపత్త్యాశఙ్కతే శ్లిష్టమితి. అత్ర
పుణ్యస్యాశ్లేషః కింబుద్ధిపూర్వస్యతదన్యస్యవా, ఆద్యేవిద్యాఙ్గస్యతదనఙ్గస్యవా
ఙ్గత్వేవిరక్తకృతస్యఅన్యకృతస్యవేతివికల్పః, తత్రవిద్యాఙ్గస్యాశ్లేషోనసంభ
స్వఫలభూతవిద్యాప్రదానాత్, వీతరాగస్యనఫలాన్తరార్థప్రవృత్తిః యత
శ్లేషోక్తిఃస్యాత్, సరాగకృతంతుస్వఫలందద్యాదేవ ధీపూర్వస్యాశ్లేషాయో
త్, అధీపూర్వంతుసుకృతంనసంభవత్యేవ చోదితానుష్ఠానరూపత్వాత్, నిషి
త్వధీపూర్వత్వసమ్భవః చోదనానపేక్షానుష్ఠానత్వాత్, అతోబ్రహ్మవిదిపుః
శ్లేషఉక్తోనసంభవతీత్యాక్షేపః, ఏవమాక్షిప్తేఽప్యేకంచిదంశంవిశేషయిష్యన్నా
నేతి. హేతుమాహ ఉపయుక్తేతి. ఉపాయవిరోధిశమనేషుకర్మసుకానిచిద
నిసంభవన్తి అన్యైర్విద్యాపూర్తేః, నచనిష్ఫలత్వంయుక్తం, అతస్స్వానుగుణంఫ
న్తరందాతుమర్హన్తీతిశఙ్కాయామశ్లేషసూత్రవ్యతే, నిషాకమానుష్ఠితా
హ్యతేషాంనఫలాన్తరసంభవఇతి, యచ్చాధీపూర్వకామ్యంనసంభవతీతి త
న విష్ణ్వాయతనదీపాద్యుపాఖ్యానేతద్దృష్టేః, స్వప్నేచవిద్వానపివాసనా
షాన్నిషిద్ధమివకామ్యమప్యనుతిష్ఠేత్, పిత్రాదయశ్చనిగపేక్షంప్రతిహితబు
కామ్యమాచరేయుః, తచ్చప్రామాదికప్రాయం, సర్వంవిదినసంశ్లిష్యతఇ
ప్రాయేణాహ అమతికృతమితి॥ ౫౭॥

అత్రకశ్చిచ్చోదయతికర్మేతి. ద్వివిధంహికర్మబన్ధకం, విద్యోత్పత్తేఃపూ
ముత్తరంచ, పూర్వంచద్వివిధంఆరబ్ధకార్యమన్యచ్చ, తత్రాద్యంచరమదేహ
భోగనాశ్యం "భోగేనత్వితరేక్షపయిత్వాథసంపద్యతే" ఇతిసూత్రోక్తేః.

ర్దృష్టాశ్లిష్టాతిరిక్తంనచకిమపితతఃసఙ్క్రమఃకస్యమైవం।
తత్తత్కర్మప్రసూతౌస్వభజనశమితౌనిగ్రహానుగ్రహౌయౌ
తత్తుల్యావేవదేవఃప్రయతివిదుషితచ్ఛత్రుమిత్రేష్వధత్తే॥ ౫౮॥

(ప్రియాప్రియసఙ్క్రమః)

శ్లో॥ అన్యశ్చేదన్యకర్మప్రజనితఫలభుక్శాస్త్రవైయాకులీస్యా
ద్బ్రహ్మాజ్ఞైరుజ్ఝితానాంక్వచిదపినతతఃకర్మణాంసఙ్క్రమఃస్యాత్।
ఉద్వేలస్స్యాచ్చధాతేత్యసదవిషమతాద్యన్వితేనైవధాత్రా
విద్యానిష్ఠోపకారాద్యుచితఫలమిదందీయతేవర్గయుగ్మే॥ ౫౯॥

(ప్రియాప్రియయోర్ద్విద్వత్కర్మఫలసమానసృష్టేఃస్వకర్మఫలత్వం)

యంవిద్యయానాశితం,ఉత్తరంచద్వేధా ప్రామాదికరాశిప్రవిష్టమన్యచ్చ,ప్రథమమిహాశ్లిష్టం,అన్యచ్చనిష్కృత్యాభోగేనవానిశ్శేషితం,అత్రముక్తివిళమ్బమనిచ్ఛతాంనిశ్శేషకర్మనిర్వేశార్థంయుగపద్బహుదేహసఙ్గ్రహోపయోగః,ఏవంస్థితేవిదుషశ్చరమదేహాదుత్క్రాన్తికాలే "తస్యపుత్రాదాయముపయన్తిసుహృదస్సాధుకృత్యాంద్విషన్తఃపాపకృత్యాం" "అస్యప్రియాజ్ఞాతయస్సుకృతముపయన్త్యప్రియాదుష్కృతంతత్సుకృతదుష్కృతేధూనుతే" "ప్రియేషుస్వేషుసుకృతమప్రియేషుచదుష్కృతం।విసృజ్యధ్యానయోగేనబ్రహ్మాభ్యేతిసనాతనం" ఇత్యాదేఃకోవిషయఇతి,తదేతత్సఙ్క్రమశ్రుతితాత్పర్యానభిజ్ఞతామూలమిత్యభిప్రాయేణప్రతివక్తి మైవమితి.శ్రుతితాత్పర్యంవివృణోతి తత్తదితి.అయంభావః.నహ్యత్రముఖ్యాకర్మణాంసఙ్క్రాన్తిః అసంభవాత్,అతః శ్లో॥ "ఆదాయసుకృతంసర్వంతస్యగచ్ఛేదరక్షితః" "శపతాయత్కృతంపుణ్యంశప్యమానముపైతితత్।శప్యమానస్యయత్పాపంశపన్తమధిగచ్ఛతి" ఇత్యాదిన్యాయాత్ అక్షిరోగాదిసఙ్క్రమణవాదవచ్ఛత్రావపితాదృశఫలోత్పాదనేతాత్పర్యమితి॥ ౫౮॥

పునరనిర్ధారితశ్రుతితాత్పర్యశ్చోదయతి అన్యఇతి.అన్యస్యాన్యకృతకర్మఫలభోగేశాస్త్రఫలంప్రయోక్తరీతివ్యవస్థాభఙ్గాచ్ఛాస్త్రస్యవ్యాకులతాస్యాత్,ఋత్విక్కృతంహ్యాత్రైషికృతంచాన్యార్థమేవకరణాత్పరత్రఫలతీతియుక్తం,అభిచారకర్మచభ్రాతృవ్యస్యపూర్వదుష్కృతోత్థాపితత్వాత్తత్పీడాహేతుః,అభిచరితాచస్వకృతఫలంభ్రాతృవ్యమరణంస్వయంభుఙ్క్తే,ఇహతునైవంసంభవః,అతఃపరవిత్కర్మణామశ్లేషవినాశసంభవేపినాన్యత్రస్వరూపతఇవఫలతోపిసంక్రమస్సంభవతీతి,ఈశ్వరస్యచస్వమర్యాదాతిక్రమఃస్యాదిత్యాహ ఉద్వేలఇతి.ఉక్తంచోద్యద్వయంస్వకర్మఫలభోగవ్యవస్థయైవపరిహృతమిత్యభిప్రాయేణప్రత్యాహ

శ్లో॥ అర్చిర్ఘస్రోథపక్షస్సితఉదగయనంవత్సరోమాతరిశ్వా
మార్తాణ్డస్తారకేశస్తటిదపివరుణామర్త్యనాథప్రజేశైః।
ఆదిష్టోవిశ్వనేత్రాస్స్వయమతివహనేదేవయానాధ్వగానాం
యఃప్రోక్తోఽమానవాఖ్యస్సతటిదధిపతిర్విశ్రుతోమానసోపి॥
(అతివాహికక్రమక్లృప్తిః)

శ్లో॥ బుద్ధేర్యోఽసౌవికాసఃకబళితనిఖిలోపస్కృతబ్రహ్మతత్త్వ
స్స్వప్రాక్చేన్నిత్యముక్తిర్నయదికథమసౌనశ్వరత్వంనగచ్ఛేత్।

ఇత్యసదితి. హార్దంవివృణోతి అవిషమతేతి. ఏతేనబ్రహ్మవిదుపకారాపక
యోరపరిమితఫలత్వంచసిద్ధంభవతి॥ ౫౯॥

అథవిధూతపుణ్యపాపస్యవిదుషఃస్థూలశరీరాన్మూర్ధన్యనాడ్యా
ష్క్రాన్తస్యార్చిరాదిపాదోక్తమాతివాహికక్రమమాహ అర్చిరితి "తత
రుషోఽమానవస్సఏతాన్బ్రహ్మగమయతి" ఇత్యవ్యవహితబ్రహ్మగమయిత్ర్వేత
నిర్దిష్టస్యప్రాధాన్యసూచనార్థంవరుణాదిషుతృతీయా. అమానవఃకిమిహనో
ఇత్యత్రాహ య ఇతి. వైద్యుతపురుషఇహతటిత్పతిత్వాత్తటిచ్ఛబ్దోక్తఇతిభావః
తథాపి"వైద్యుతాత్పురుషోమానసఏత్యబ్రహ్మలోకాన్గమయతి" ఇత్యుక్తస్య
నోపాదానమిత్యత్రాహ విశ్రుతఇతి. శేషంభాష్యాదౌ.అత్రైవంతత్త్వసారే
గృహీతం॥ శ్లో॥ "అర్చిరహస్సితపక్షానుదగయనాబ్దమరుదర్కేన్దూన్।అపి
ద్యుతవరుణేన్ద్రప్రజాపతీనాతివాహికానాహుః"ఇతి.అన్యేత్వాహుః॥శ్లో॥"అ
ర్వాసరశుక్లపక్షషడుదఙ్మాసాంశ్చసంవత్సరంవాయుంభాస్కరచన్ద్రవిద్యుద
పాంసేన్ద్రంప్రజానాంపతిం। గత్వాఽథోవిరజాంవిముచ్యచతనుంసూక్ష్మాం
తోఽమానవస్పృశాత్త్రాళితవాసనాస్సుకృతినోగచ్ఛన్తివిష్ణోఃపదం" ఇతి,అ
వాసనాశబ్దేనఫలప్రదానరహితనష్టాక్లిష్టకర్మరాశేరనుప్రవృత్త్యాధీసంకోచక
త్త్వ్యంశస్తన్నియతసూక్ష్మప్రకృత్యంశోవావివక్షితః.అపరేతుబ్రువతే॥ శ్లో॥ "భ
లోకేశాగ్నయోఽష్టౌప్రథమమహరతఃపూర్వపక్షస్సితాత్మామాసాష్షడ్వత్స
ధోదశతనుపవనస్సైకఆదిత్యవర్గః.చన్ద్రోవిద్యుజ్జలేశస్సమరుదధిపతిస్సప్రజా
మధీశస్తేమార్గస్యార్చిరాదేరతివహనవిధౌవిశ్వనేత్రానియుక్తాః" ఇతి, అత్రసై
ఇతిపవనవిశేషణం"అథవాయోరేకాదశపురుషస్య"ఇత్యాదిశ్రుతేః॥ ౬౦॥

ఏవందేవయానేనగతస్యయస్స్వర్విశిష్టబ్రహ్మానుభవలక్షణోధీవికాస
తత్రవికల్పతఃపరాభీష్టమాక్షేపమనువక్తి బుద్ధేరితి.సప్రాక్చేత్ సధీవికాసఃప్ర

మైవంప్రధ్వంసవత్తేసఖలుమమతథాశౌనకాద్యుక్తనీత్యా
శాన్తాశేషాపరాధే నచభవతిపునస్తత్రసఙ్కోచహేతుః॥ ౫౧॥

(ముక్తధీవికాసస్యనిత్యత్వం)

శ్లో॥ ముక్తాదేహోద్యభావేముకుళితవిషయోజక్షదాదిప్రవాద
స్తత్సత్త్వేచాశరీరశ్రుతివిహతిరతఃకా చికిత్సేతిచేన్న।
ఇచ్ఛాతఃస్యాదవస్థాద్వయముభయవిధశ్రుత్యబాధాద్విముక్తా
కర్మాయత్తైర్వియోగఃపరమిహకథితస్తస్యదేవోపమస్య॥ ౫౨॥

(ముక్తస్యైచ్ఛికశరీరయోగానియమః)

గస్యస్తిచేదనాదిశ్చేదిత్యర్థః. తత్రబాధకమాహ నిత్యముక్తిరితి.బద్ధపవనస్యాది త్యర్థః.ఆగన్తుత్వకోటిమనుభాషతే నయదీతి. తత్రాపిజాతానాంవినాశధ్రౌవ్యాత్ బాధకఇత్యాహ కథమితి.స్వపరసిద్ధాన్తవివేకవిక్లబోసీత్యభిప్రాయేణప్ర త్యాహ మైవమితి.తద్వివృణోతి ప్రధ్వంసవదితి. పూర్వావధిమానపిప్రధ్వంసఉ త్తరావధిరహితఇతిమన్యసే, ఏవంభావోపికశ్చిత్తథాస్యాత్, అనుపపత్త్యాతత్రత థాత్వమితిచేత్, అత్రాప్యస్తిశ్రుతిభఙ్గానుపపత్తిః, భావాన్తరమేవచవయమభా వంబ్రూమః.నిశ్శేషవిరోధినివృత్తౌహిజ్ఞానస్యపరసఙ్కల్పసిద్ధసర్వగోచరవికాస వత్తయాసదాభివ్యక్తిఃస్మర్యతఇత్యాహ శౌనకాదీతి.ముక్తవిషయశ్రుతిషుచ "ప రాత్పరంపురుషమీక్షతే" "సర్వంహిపశ్యఃపశ్యతి" ఇత్యాదినిర్దేశస్యసఙ్కో చకాదర్శనాత్ ఈక్షణస్యసదానువృత్తిర్హిస్వతఃప్రాప్తేతిభావః.ననుయది ముక్తోపిచేతయతేపునరపిసఙ్కోచకమారభేతేత్యత్రాహ శాన్తేతి. సఙ్కోచ హేతుకరణమపిహికర్మమూలం,నిశ్శేషితకర్మణఃకథంతత్స్యాదితి॥ ౫౧॥

ముక్తస్యజ్ఞానంచిన్తితం,అథతస్యచికీర్షాప్రయత్నశక్తివిషయాచిన్తా, త త్రముక్తోదేహప్రాణతద్వ్యాపారైర్ముక్తోనవేతివికల్పంభావయన్క్రమాదాక్షిప తి ముక్తావితి.ఆద్యేముక్తమధికృత్యప్రవృత్తః "జక్షత్క్రీడన్" ఇత్యాదిప్రవాదోని ర్విషయఃస్యాత్, ద్వితీయే "ధూత్వాశరీరమశరీరంవావసన్తం" ఇత్యాదిశ్రుతివి రోధఃస్యాదితి.అత్ర "ద్వాదశాహవదుభయవిధంబాదరాయణోఽతః" ఇతిసూ త్రోక్తప్రకారేణస్వేచ్ఛాకర్మకృతదేహాదియోగాయోగాభ్యామవస్థాద్వయ వానితిమన్వానఃప్రత్యాహ నేతి.ప్రథమచోద్యపరిహారతయాభిప్రేతంప్రథయతి ఇచ్ఛాతఇతి. శ్రుతివిరోధంతువిషయవ్యవస్థాతశ్శమయతి కర్మాయత్తైరితి. యత్ర విషయభేదసమ్భవఃతత్రక్వచిద్బాధేతిప్రసఙ్గఇతిభావః. దేవోపమస్యేతీశ్వరేణ సామ్యంప్రాప్తస్యేత్యర్థః. ఏతేనపరవిషయశరీరవిధినిషేధశ్రుత్యోరివాత్రాపి

శ్లో॥ స్యాన్ముక్తోవిశ్వదేహీయదిభవతిజగద్వ్యాపృతౌతస్యశక్తిః
స్వాతన్త్ర్యంక్వాప్యశక్తౌవిగళతిసచనఃసస్వరాడిత్యధీతః।
ధత్తేనుచ్ఛేద్యసారాతదియముభయతఃపాశతాంతేరురజ్జు
ర్మైవందేవస్తదిచ్ఛాంక్వచిదపినవిహన్త్యేవమస్తుస్వరాట్త్వః॥
(పరాధీనస్యాపిముక్తస్యేచ్ఛావిహతిరాహిత్యం)
శ్లో॥ ఆవిర్భూతస్వరూపానిరవధికసుఖబ్రహ్మభుక్తిస్తుముక్తిః
సేవాత్వాద్దుఃఖకృత్స్యాద్భవతియదినతద్ధర్మిమానేనబాధాత్।

వ్యవస్థోపపత్తిర్వ్యజ్యతే॥ ౬౨॥

ఇచ్ఛాగృహీతదేహత్వందేవోపమత్వంచముక్తస్యప్రసక్తం,తస్యచశే
రకాన్తైజగద్వ్యాపారవర్జమైశ్వర్యంసాధితం,సకింశక్తోఽప్యనిచ్ఛయాజగ
ష్ట్యాదౌనవ్యాప్రియతేఉతాశక్తఏవేతివికల్పే పూర్వంయదీత్యాదినాఽను
తత్రబాధకమాహ స్యాన్ముక్తఇతి. విశ్వదేహీస్యాత్,అన్యథాకథంబహూనాం
సఙ్కల్పాధీనత్వం,విశ్వదేహత్వంచానేకేషాంనిష్ప్రమాణకంప్రమాణతః
ప్రత్యూఢంచ,అతఏవశక్తోఽపిప్రాప్త్యభావాన్నవ్యాప్రియతఇతిపక్షోఽపిప్రత్యా
స్తః.ఉత్తరస్యోత్తరమాహ స్వాతన్త్ర్యమితి. క్వచిదశక్తౌ శ్లో॥ "పారతన్త్ర్య
శేషంసిప్రాప్యనిర్గతబన్ధనః।స్వాతన్త్ర్యమతులంప్రాప్యతేనైవసహమోద
ఇత్యాదిప్రసిద్ధంనిస్సీమస్వాతన్త్ర్యంవిగళేత్.శ్రుతివిరోధమప్యాహ సచేతి."
స్వరాడ్భవతి"ఇతిహ్యామ్నాయతే.ద్వయోరపిదురతిక్రమతయాసంశయడో
కేళిసాన్తత్యమిత్యభిప్రాయేణాహ ధత్తఇతి.ఉత్తరకోటిపరిగ్రహాభిప్రాయేణ
త్యాహ మైవమితి.శ్రుతివిరోధముపశమయతి దేవఇతి. అకర్మవశ్యస్యాప్రతిహ
చ్ఛత్వమిహస్వాతన్త్ర్యం,ఈశ్వరోఽపిబద్ధానాంయథాకర్మక్వచిత్క్వచిదిచ్ఛా
విహన్తి,ముక్తస్యతునక్వచిదపిపరిమితేపరాధీనస్వదేహసృష్ట్యాదావిత్యర్థః॥ ౬

అత్రకశ్చిత్సిద్ధాన్త్యభిమతాయాంముక్తౌదోషంవివక్షుస్తామనుభాష
ఆవిర్భూతేతి.పరశేషత్వైకరసస్వరూపావిర్భావయుక్తేత్యర్థః. బాధమిత్య
బాధకంశఙ్కతే సేవాత్వాదితి.అయమాశయఃస్వామిభృత్యభావబుద్ధ్యనువృ
స్సేవాత్మాప్రసిద్ధా, సాచదుఃఖాత్మతయాతద్ధేతుతయావావ్యాప్తా, తదత్రా
ధాస్యాదితి.అత్రధర్మిణ్యప్రసిద్ధేహేతోరాశ్రయాసిద్ధిమభిప్రేత్యాహ నతదితి
మితేతద్గ్రాహకేణబాధమాహ ధర్మీతి.శ్రూయతేహి"రసోవైసఃరసంహ్యే
యంలబ్ధ్వాఽఽనన్దీభవతి" ఇతి, "ఆనన్దంబ్రహ్మణోరూపంతచ్చమోక్షేఽభివ్యజ్య
ఇతి.స్మర్యతేచ "తదస్యత్రివిధస్యాపి" ఇత్యారభ్య "నిరస్తాతిశయాహ్లాదసుఖ

ప్రాప్తాచాస్మిన్నుపాధిస్సచనఖలుతదాపుణ్యపాపవ్యపాయా
దాత్మానోవిష్ణుశేషాఇతిచసుఖమయీసాస్వరూపానురూపాస్యాత్ ॥ ౬౪

వైకలక్షణా । భేషజంభగవత్ప్రాప్తిరేకాన్తాత్యన్తికీమతా" ఇతి.సోపాధికత్వమప్యాహ ప్రాప్తేతి.నిత్యానామనిత్యానాంవాదుఃఖకృత్త్వంహిసహకారిణిపాపే సత్యేవ,అనిత్యానాంతుపాపజన్యతయాపి ఏవంసాధ్యవ్యాపకత్వంసిద్ధం,సాధనావ్యాపకత్వమప్యాహ సచేతి.పుణ్యపాపవ్యపాయాదిత్యనేన శ్రుతిస్మృతిసూచనం.అస్తుతర్హిసుఖరూపత్వాభావేసేవాత్వం హేతుఃఇత్యత్రాపిధర్మిసిద్ధ్యసిద్ధివికల్పదోషస్థ్యస్యతదవస్థత్వాదవ్యక్తమప్రయోజకత్వంవ్యనక్తిఆత్మానఇతి.అయంభావఃకర్మోపాధికసేవాహికర్మవైచిత్ర్యాత్ప్రతికూలాఉదాసీనాకిఞ్చిదనుకూలాచస్యాత్ ఇయంతునిరుపాధికస్వామిసేవాయథాగమం నిరవధికసుఖరూపేతి,ఏతేనప్రసఙ్గోత్థానమపినిరస్తం శ్రుతివిరోధేవ్యాప్తిశైథిల్యేచ తస్యాప్యయోగాత్ ,యేచముక్తేజ్ఞానచికీర్షాప్రయత్నసుఖదేహాదియోగాదుఃఖాదిసాధకాః ప్రయోగాః, తేపియథోక్తప్రకారేణప్రతిషేధ్యాఃబ్రహ్మణాచానేకాన్తాఇతి.అథాపియదిముక్తౌసుఖం తదాసుఖరాగాన్ముముక్షుఃప్రవర్తత ఇతికథంవీతరాగాధికారః,రాగాచ్చప్రవృత్తిఃప్రాగివబధ్యేత.హన్తయదిరాగస్సర్వోబన్ధహేతురితిమన్యసేతద్విశేషోవా,ఆద్యేసర్వాభీష్టస్సంసారనివృత్తిరాగోపితథాస్యాత్ ,ద్వితీయేకోసావిశేషః,సుఖవిషయత్వమేవేతిచేన్న, తాదృశస్యాపిపాపానారబ్ధత్వాదేవదుఃఖహేతుత్వాయోగాత్ ,అథతదప్యత్రశఙ్క్యేత తదాఆగమబాధఇతి.ఏవంముక్తస్యస్వదేహసృష్ట్యాదిరాగోపివ్యాఖ్యాతఇతి॥ ౬౪॥

ననుయదిముక్తస్సర్వజ్ఞస్సకథంనదుఃఖ్యేత్ ,విషయవిశేషసన్దర్శనంహిబద్ధస్యాపిదుఃఖహేతుఃఅబుద్ధిపూర్వకదుఃఖోత్పత్త్యసంభవాత్ ,నచానుకూలమాత్రవిషయాముక్తధీః,"సర్వంహిపశ్యఃపశ్యతి" ఇతిశ్రుతేస్సఙ్కోచానభ్యుపగమాత్ ,"నపశ్యోమృత్యుంపశ్యతినరోగం నోతదుఃఖతాం"ఇతిపూర్వోక్త్యాసోఢవ్యస్సఙ్కోచఇతిచేన్న,సఙ్కోచకానాంనిశ్శేషక్షీణత్వాత్ , నచాత్ర "కాణతాం జనయేద్దీపోనిమ్బబృన్దాకరేణుమాన్"ఇతివత్కిఞ్చిన్నిమిత్తమన్తరేణస్వతఃప్రాప్తప్రకాశైకదేశభఙ్గఃస్యాత్ , "మణ్డూకవసయాక్తాక్షా వంశానురగబుద్ధిభిః" ఇతివద్వాకేనచిద్ధేతునాప్రాగనుకూలేషుప్రతికూలబుద్ధిర్వ్యక్తా,ఇదానీంతుప్రతికూలేష్వనుకూలధీర్యదితాదృశోపాధితఃస్యాత్ తథాసతిభ్రాన్త్యనువృత్త్యాకర్మాద్యనువృత్తిరపిదుర్వారా,ఏతేననిత్యానాంముక్తానాంచక్వచిదస్థానభయశఙ్కావాదోప్యన్యపరతయానేతవ్యః.ఏవమ్ముక్తబుద్ధేస్సఙ్కోచాసఙ్కోచవికల్పాస

శ్లో॥ సర్వస్యాప్యానుకూల్యంస్వతఇహజగతోవాసుదేవాత్మకస్య
వ్యక్తింతన్ముక్తికాలేభజతిభవకృతజ్ఞానసఙ్కోచహానేః।
ప్రాచీనప్రాతికూల్యక్రమవిషయధియానైషదుఃఖ్యేత్తదానీం
ప్రాగప్యేతత్స్వకర్మోపధికృతభగవన్నిగ్రహైకప్రయుక్తం॥
(నిరుపాధికబ్రహ్మానుభవస్యదుఃఖరహితనిరతిశయానన్దత్వం)
శ్లో॥ అన్యేచానాదిశుద్ధాశ్శ్రుతిసమధిగతాస్సూరయస్సన్త్యసఙ్ఖ్యాః

హతయాఽత్రపాషాణకల్పపశుపవజ్యాయానితి,తత్రాహ సర్వస్యేతి.యది
తోఽనుకూలస్వామివిభూతితయాదృశ్యమానంహిసర్వమపిస్వతోఽనుకూల
భావాత్ తర్హిబద్ధదశాయామపితథాభాసేతేత్యత్రాహ వ్యక్తిమితి. తా
క్త్వంప్రతిబన్ధకవిగమేహిప్రకాశేత.అనుకూలస్వభావంబ్రహ్మవత్తదాత్మక
ర్వంకథమిదానీంకైశ్చిత్ప్రతికూలతయాగృహ్యతఇతిచేత్,ఇత్థం,కర్మసంవృ
యాంయథాకర్మ భానభేదోపపత్తేః,యథాహుః॥ శ్లో॥ "వస్త్వేకమేవదుఃఖా
సుఖాయేర్ష్యాగమాయచ।కోపాయచయతస్తస్మాద్వస్తువస్త్వాత్మకంకుతః"
"తదేవప్రీతయేభూత్వాపునర్దుఃఖాయజాయతే।తదేవకోపాయయతఃప్ర
సాదాయచజాయతే"ఇతిచ,అతఉపాధివిగమేస్వతఃప్రాప్తాభివ్యక్తిర్యుక్తా.నను
స్మృత్యవస్థాసిద్ధంనిరయాణాంప్రాతికూల్యంస్వానుభూతంచదుఃఖం ముక్తఃప
వానవా,ఆద్యే"గన్ధాశ్మరజసాస్పృష్టోనష్టోదీపఃపునర్జ్వలేత్"ఇతిన్యాయేన
రపిదుఃఖసన్తతిరుదియాత్,ఉత్తరత్రధీసఙ్కోచాభ్యుపగమప్రసఙ్గః,తథాపి
ఖిత్వంస్యాత్తస్యతద్వ్యక్త్యఙ్గీకారాదిత్యత్రాహప్రాచీనేతి.క్రమశబ్దఃతదాత
త్త్వానుసూచనార్థఃకర్మానన్తర్యపరోవా. తదానీం ముక్తికాలే.నహిప్రాప్త
షికంప్రాచీనకారాగృహవాసధీర్దుఃఖాకరోతి.స్వాధారవర్తమానసుఖాది
త్వాత్కారంచభోగమాహుః.ప్రసిద్ధంచ॥శ్లో॥ "ప్రాప్తానిదుఃఖాన్యపిదణ్డ
సంచిన్త్యమానానిసుఖీబభూవుః"ఇతి.పూర్వమపిప్రాతికూల్యంయత్ప్రయు
తన్నివృత్తౌకథంతత్స్యాదిత్యభిప్రాయేణాహ ప్రాగపీతి॥ ౨౫॥

యత్తుతన్త్రాన్తరస్థైరుచ్యతే "ముక్తాత్మానోఽపిశివాఃకింత్వేతేతత్ప్ర
సాదతోముక్తాః।సోఽనాదిముక్తఏకోవిజ్ఞేయఃపఞ్చమన్త్రతనుః" ఇతితత్రశ్రుతివిరో
ధమభిప్రేత్యాహ అన్యఇతి.శ్రుతిసమధిగతాః "సదాపశ్యన్తి" ఇతిశ్రుత్యానిరా
మధిగతాఇత్యర్థః.నహ్యసౌశ్రుతిర్ముక్తవిషయా ముక్తానామేకైకశస్సదాదర్శ
భావాత్. ఇయంహి దర్శనంసదేతివిశింషత్యపిసదాదర్శనవిశిష్టాన్సూరా
న్స్వరసతోఽవగమయతి,నత్వాదిమద్దర్శనప్రవాహసాతత్యం,తత్రబహువచన

కర్మాభావాదనాదేర్నతు భవతి కదాప్యేష సంసారబన్ధః।
శేషాణాం శేషిణశ్చ స్ఫురతి సుఖతయా సర్వదా సర్వతస్త్వే
నిత్యానాం ముక్తిభాజామపి భువనకృతా భోగమాత్రం సమానమ్॥ ౮౮॥
(నిత్యసూరిసిద్ధిః నిత్యముక్తేశ్వరాణామపి భోగసామ్యం చ)

శ్లో॥ సాలోక్యాద్యాః ప్రభేదాననుపరిపఠితాః క్వాపి మోక్షస్య మైవం

సఙ్కోచకాదృష్టేః, ఉపబృంహణతశ్చ కపిఞ్జలన్యాయానవతారాదసఙ్ఖ్యా ఇత్యుక్తం. నను పరతన్త్రచేతనానామస్మదాదివత్సంసృతిరవర్జనీయా అథ కథమనాదిసిద్ధత్వమిత్యత్రాహ కర్మాభావాదితి. ఉక్తహేతునా కర్మాప్యవర్జనీయమితి చెన్న, సదాదర్శనశ్రుత్యైవ మిథ్యాజ్ఞానాదిపూర్వకస్య కర్మణః ప్రత్యాసేధాత్, అన్యథా కథమీశ్వరోప్యఙ్గీక్రియతే, మా భూదితి చేత్, శ్రుతిబాధ ఇతి శేషం పఠ, సర్వప్రశాసితుశ్శాస్త్రవశ్యత్వాభావాన్న కర్మవశ్యత్వమితి చెన్న, పారతన్త్ర్యేప్యనాదిసర్వజ్ఞానామపి తదభావం పశ్య, అథాపి కర్మాభావో న తావదన్యోన్యాభావః సంసృత్యభావం ప్రత్యప్రయోజకత్వాత్, న ప్రాగభావః తస్య భావశిరస్కత్వాత్, న ప్రధ్వంసః భావపూర్వకత్వాత్, న సంసర్గాభావః తస్యాపి ప్రాగభావాదివికల్పదోషస్స్యాదితి చేత్, తన్న, కర్మాత్యన్తాభావస్య వివక్షితత్వాత్, అన్యథా ఈశ్వరేప్యేవం వికల్పప్రసఙ్గాత్, నిత్యేషు చ నాశకారణాభావాన్నాశాభావ ఇత్యభ్యుపగమస్య భఙ్గప్రసఙ్గాత్, కస్యచిదనాదిసిద్ధత్వే కో హేతురితి పృచ్ఛన్తస్త్వహేతువిద్భిరనుగ్రాహ్యాః, అత ఏవ కథమీశ్వరస్య క్వచిదిచ్ఛా నిత్యా క్వచిదనిత్యేతి వైషమ్యానుయోగశ్చ విధూతః, న చాధికారవైచిత్ర్యాదనన్తాదిష్వక్షేత్రిష్విన్ద్రాదివత్ క్షేత్రిత్వానుమితిశ్శక్యా, స్వచ్ఛన్దశైవావతారవత్, యదపి ముక్తానాం శివత్వముక్తం, తత్కిమీశ్వరతాదాత్మ్యం తజ్జాతీయత్వం వా తద్గుణసామ్యం వా, నాద్యః హేతుముక్తస్యానాదిముక్తతాదాత్మ్యాసంభవాత్, న ద్వితీయః "న తత్సమశ్చాభ్యధికశ్చ" "న త్వత్సమోస్తి" ఇత్యాదివిరోధాత్. న తృతీయః పారతన్త్ర్యేపి శుద్ధిమాఙ్గళ్యసార్వజ్ఞ్యాదిమాత్రేణ తత్సిద్ధేః. అథ నిత్యానాం ముక్తానామనీశ్వరత్వే తద్భోగసామ్యం న స్యాదితి మన్వీథాః, తత్ర బ్రూమః శేషాణామితి. స్వతన్త్రపరతన్త్రయోర్యథా దృష్టిభోగ్యసామ్యాత్ భోగసామ్యం యుజ్యతే. సూత్రితం చైతత్, "భోగమాత్రసామ్యలిఙ్గాచ్చ" ఇతి॥ ౮౮॥

నన్వగ్నిహోత్రదర్శపూర్ణమాసాదిసాధనవిశేషాత్తత్సాధ్యస్వర్గతారతమ్యమఙ్గీకుర్మః తథా మోక్షేపి స్యాదన్యథా కథమాప్తశాస్త్రే క్వచిత్సాలోక్యాదిముక్తిభేదకథనమితి శఙ్కతే సాలోక్యేతి. తేషు ముక్తిశబ్దో న ముఖ్య ఇత్యభి

కర్మాభావాదనాదేర్న తు భవతి కదాప్యేష సంసారబన్ధః।
శేషాణాం శేషిణశ్చ స్ఫురతి సుఖతయా సర్వదా సర్వతస్త్వే
నిత్యానామ్ముక్తిభాజామపి భువనకృతా భోగమాత్రం సమానమ్॥ ౬౬॥

(నిత్యసూరిసిద్ధిః నిత్యముక్తేశ్వరాణామపి భోగసామ్యం చ)

శ్లో॥ సాలోక్యాద్యాః ప్రభేదాననుపరిపతితాః క్వాపి మోక్షస్యమైవం

సఙ్కోచకాదృష్టేః, ఉపబృంహణతశ్చ కపిఞ్జలన్యాయానవతారాదసఙ్ఖ్యా ఇత్యుక్తం. ననుపరతన్త్రచేతనానామస్మదాదివత్సంసృతిరవర్జనీయా అథ కథమనాదిసిద్ధత్వమిత్యత్రాహ కర్మాభావాదితి. ఉక్తహేతునా కర్మాప్యవర్జనీయమితి చేన్న, సదాదర్శనశ్రుత్యైవ మిథ్యాజ్ఞానాదిపూర్వకస్య కర్మణః ప్రత్యాసేధాత్, అన్యథా కథమీశ్వరోప్యఙ్గీక్రియతే, మా భూదితి చేత్, శ్రుతిబాధ ఇతి శేషం పర, సర్వప్రశాసితుశ్శాస్త్రవశ్యత్వాభావాన్న కర్మవశ్యత్వమితి చేన్న, పారతన్త్ర్యేప్యనాదిసర్వజ్ఞానామపి తదభావం పశ్య, అథాపి కర్మాభావో న తావదన్యోన్యాభావః సంసృత్యభావం ప్రత్యప్రయోజకత్వాత్, న ప్రాగభావః తస్యభావశిరస్కత్వాత్, న ప్రధ్వంసః భావపూర్వకత్వాత్, న సంసర్గాభావః తస్యాపి ప్రాగభావాదివికల్పదోషః స్యాదితి చేత్, తన్న, కర్మాత్యన్తాభావస్య వివక్షితత్వాత్, అన్యథా ఈశ్వరేప్యేవం వికల్పప్రసఙ్గాత్, నిత్యేషు చ నాశకారణాభావాన్నాశాభావ ఇత్యభ్యుపగమస్య భఙ్గప్రసఙ్గాత్, కస్యచిదనాదిసిద్ధత్వే కో హేతురితి పృచ్ఛన్తస్త్వహేతువిధ్బురనుగ్రాహ్యాః, అత ఏవ కథమీశ్వరస్య క్వచిదిచ్ఛానిత్యా క్వచిదనిత్యేతి వైషమ్యానుయోగశ్చ విధూతః, న చాధికారవైచిత్ర్యాదనన్తాదిష్వక్షేత్రిష్విన్ద్రాదివత్ క్షేత్రిత్వానుమితిశ్శఙ్క్యా, స్వచ్ఛన్దేశావతారవత్, యదపి ముక్తానాం శివత్వముక్తం, తత్కిమీశ్వరతాదాత్మ్యం తజ్జాతీయత్వం వా తద్గుణసామ్యం వా, నాద్యః హేతుముక్తస్యానాదిముక్తతాదాత్మ్యాసంభవాత్, న ద్వితీయః "న తత్సమశ్చాభ్యధికశ్చ" "న త్వత్సమోస్తి" ఇత్యాదివిరోధాత్. న తృతీయః పారతన్త్ర్యేపి శుద్ధిమాఙ్గల్యసార్వజ్ఞ్యాదిమాత్రేణ తత్సిద్ధేః. అథ నిత్యానాం ముక్తానామనీశ్వరత్వే తద్భోగసామ్యం న స్యాదితి మన్వీథాః, తత్ర బ్రూమః శేషాణామితి. స్వతన్త్రపరతన్త్రయోర్యథాదృష్టి భోగ్యసామ్యాత్ భోగసామ్యం యుజ్యతే. సూత్రితం చైతత్, "భోగమాత్రసామ్యలిఙ్గాచ్చ" ఇతి॥ ౬౬॥

నన్వగ్నిహోత్రదర్శపూర్ణమాసాదిసాధనవిశేషోత్థతాసాధ్యస్వర్గతారతమ్యమఙ్గీకుర్మః తథా మోక్షేపి స్యాదన్యథా కథమాప్తశాస్త్రే క్వచిత్ సాలోక్యాదిముక్తిభేదకథనమితి శఙ్కతే సాలోక్యేతి. తేషు ముక్తిశబ్దో న ముఖ్య ఇత్యభి

శ్లో॥ విశ్వాధారస్య లక్ష్మీశ్యభిహితమఖిలం సంభవేన్నాపవృత్తే
తన్నిష్ఠత్వాది సర్వం నహి విలయమియాత్తచ్ఛరీరస్య తస్య।
తన్నిఘ్నత్వేపి ముక్తో న భవతి పునరావృత్తిశఙ్కాకళఙ్కీ
తాదృక్సౌహార్దదృష్టేర్వయమిహ తదనావృత్తిశాస్త్రైర్నవిద్మః॥ ౬౦॥

(పునరావృత్తిప్రసజ్గపరిహారః)

శ్లో॥ విశ్వైర్వైశేషికైస్తైర్భువి విరహితో నాశితాదృగ్గుణత్వా

ష్టా సామ్యసిద్ధిరవధార్యా అన్యథా, "నిరఞ్జనః పరమం సామ్యముపైతి" ఇతి పరమత్వవిశేషణం వ్యర్థం స్యాదిత్యత్రాహ విశ్వాధారస్యేతి. అయం భావః ఈశ్వరస్య యల్లక్షణత్వేనోక్తం తత్సర్వం ముక్తే న స్యాత్ లక్ష్యేతరగామిత్వే లక్షణత్వాయోగాత్, ఏకస్సర్వశరీరీతి చ శాస్త్రసిద్ధం, అతో ముక్తస్యాప్యాధేయత్వాదినియమో న నివర్తేత, పరమత్వవిశేషణం తు తులాధృతసువర్ణపాషాణయోరివ న సర్వాకారసామ్యం సాధయితుమర్హతీతి. అతిశఙ్కామపాకరోతి తన్నిఘ్నత్వేపీతి. ముక్తస్య శఙ్కానివృత్తిహేతుమాహ తాదృగితి. స్వతన్త్రేపి స్వాభావికసౌహార్దదర్శనాదిత్యర్థః. ముముక్షూణాం ముక్తావర్తనశఙ్కా కేన నివర్త్యేత్యత్రాహ వయమితి. శ్రుతిస్మృతిచక్షుషో వయం తైర్విద్మః, తస్మాదస్మాకమపి పరసౌహార్దదర్శనం సిద్ధమితి భావః. "సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి" "ఇమాన్ లోకాన్ కామాన్నీ కామరూప్యనుసంచరన్" "స యది పితృలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య పితరస్సముత్తిష్ఠన్తి" ఇత్యాదిశాస్త్రదృష్ట్యా చ పునరావృత్తిం వయం శఙ్కామహీతి చేన్న; ఈదృశవాక్యానాం విధూతపుణ్యపాపస్య స్వచ్ఛన్దవృత్తౌ తాత్పర్యాత్, అన్యథా మహావాక్యవిరోధాత్. నను "ఏతేన ప్రతిపద్యమానా ఇమం మానవమావర్తం నావర్తన్తే" ఇతి సవిశేషణశ్రవణాదావర్తాన్తరేష్వావృత్తిశ్శఙ్క్యతేతి చేన్న, అహేతుకావృత్త్యయోగాద్బహుశ్రుతివిరోధాత్, విశేషణోక్తేశ్చ ఘోరత్వానువాదపరత్వేన సఫలతయాన్యత్రావృత్తావౌదాసీన్యాత్ అన్యథా ఉపబృంహణశతం చ ప్రకుప్యేత్ గీయతే చ ॥శ్లో॥ ఆబ్రహ్మభువనాల్లోకాః పునరావర్తినోర్జున । మాముపేత్య తు కౌన్తేయ పునర్జన్మ న విద్యతే" ఇతి "ఇదం జ్ఞానముపాశ్రిత్య మమ సాధర్మ్యమాగతాః। సర్గేపి నోపజాయన్తే ప్రళయే న వ్యథన్తి చ" ఇతి. ఏతత్సర్వమభిప్రేత్య సూత్రం "అనావృత్తిశ్శబ్దాత్" ఇతి॥౬౦॥

అథ వైశేషికాదిపరికల్పితం ప్రస్తరప్రాయమోక్షం పరాచికీర్షుస్తదుక్తం ప్రయోగమనువదతి విశ్వైరితి. జీవాః పార్థివపరమాణవ ఆకాశశ్చ కదాచిదశేషవిశేషగుణశూన్యాః అనిత్యవిశేషగుణవత్త్వాత్ ఉత్పత్తిక్షణే ఘటవత్,

నచాత్రదృష్టాన్తస్సాధ్యవికలః కార్యద్రవ్యగుణానాం తద్ధర్మ్యుత్పత్త్యనన్తరభావిత్వనియమాత్, సహోత్పత్తావుపాదానోపాదేయభావాయోగాత్, నచ భావస్సమవాయికారణేన వినాకశ్చిదుత్పద్యతే. ననుజీవః సర్వదావిశేషగుణవాన్ ఆత్మత్వాత్ ఈశ్వరవత్ ఇతిప్రతిప్రయోగఃస్యాత్, తన్న, నిరీశ్వరవాదినాందృష్టాన్తాసిద్ధేః భూషణస్యతుముక్తిదశాయాంజ్ఞానంకార్యమకార్యంవా, ఆద్యే కరణసాపేక్షత్వాన్నశ్వరత్వాదిప్రసఙ్గః. ఉత్తరత్ర ఇదానీమప్యుపలభ్యేత, ఏకదాచైకస్యజ్ఞానద్వయమయుక్తం, కిఞ్చనిత్యజ్ఞానమ్ముక్తౌభాసతే నవా ఆద్యేస్వతోభానే౽పసిద్ధాన్తః, పరతోభానేజ్ఞానాన్తరక్లృప్తిగౌరవం, తదపి కార్యమకార్యంవేతివికల్పదౌస్థ్యంచ, ఉత్తరత్ర నిర్విషయంసవిషయంవా, నాద్యః తాదృశఖ్యాత్యనభ్యుపగమాత్. ద్వితీయేతుసర్వవిషయం నియతవిషయం వా, ఆద్యే౽నేకానాదిసర్వజ్ఞవాదప్రసఙ్గః, ముక్తిదశాయాంసార్వజ్ఞ్యంభవత్వితిచేన్న, తథాపితాదృశత్రయ్యన్తవాదానఙ్గీకారాత్. నియతవిషయత్వం త్వీశ్వరజ్ఞానస్యేవముక్తజ్ఞానస్యాపినిత్యస్యదుస్సాధం, సామగ్రీభేదతోహిసర్వత్రధియాంవిషయనియమః, విషయశ్చతస్యకః, ఆనన్దఇతిచేత్, సకింకార్యో౽కార్యోవా, నాద్యః అనభ్యుపగతేః, హేతునిరూపణాయోగాచ్చ. నద్వితీయః అద్యాప్యుపలబ్ధిప్రసఙ్గాత్, విషయవిషయిత్వానుపపత్త్యా౽నుపలబ్ధిరితిచేత్ తన్న, కింతయోఃస్వరూపమతిరిక్తంవా, ఆద్యే౽నాద్యుపలబ్ధిప్రసఙ్గః. ఉత్తరత్ర భావస్యోత్పన్నస్యధ్వంసిత్వంస్యాత్, ఉత్పన్నో౽పికశ్చిద్భావోననశ్యతీతిచేన్న, అదర్శనాత్ కల్పకాభావాత్, "ఆనన్దంబ్రహ్మణోరూపంతచ్చమోక్షే౽భివ్యజ్యతే" ఇతిశ్రుత్యాతథాఙ్గీకుర్మఇతిచేన్న, అయమానన్దశబ్దోజీవవిషయః పరవిషయోవేత్యనిర్ధారణాత్, స్వానన్దశ్చసాక్షాత్క్రియమాణస్సాధారో నిరాధారోవాభాతి, పూర్వత్రానన్దమాత్రవిషయత్వవ్యాఘాతః. పరత్ర అహంసుఖీతిభానాభావాదానన్దాభివ్యక్త్యాపినపురుషార్థభోక్తృత్వసిద్ధిః, సుఖాదేస్స్వసమవేతతయానుభవోహిభోగఇతి ఆస్తామేతత్. యదికశ్చిత్కుమారిలఏవం ప్రయుఞ్జీత దేవదత్తముక్తికాలః ఏతజ్జ్ఞానవాన్ కాలత్వాదితి, తస్యదేవదత్తసుషుప్త్యాదికాలైరనైకాన్త్యం, తేషామపిపక్షీకరణే తదాతనజ్ఞానస్యనిర్విషయత్వసవిషయత్వాదివికల్పక్షోభః, అతఏవ ॥శ్లో॥ "నిజంయత్త్వాత్మచైతన్యమానన్దో౽ధ్యత్ష్యతేచయః । యచ్చనిత్యవిభుత్వాదితేనాత్మానైవముచ్యతే । మనఃకరణకేనాత్మాప్రత్యక్షేణప్రతీయతే" ఇత్యుపదేశోప్యశ్రద్ధేయః. యచ్చకైశ్చిచ్చిన్మాత్రరూపఆత్మాచేతయితృత్వాదిరహితః ప్రకాశతఇత్యనుశిష్యతే, తదపినిష్ప్రమాణకం, అత స్సమస్తవిశేషగుణశూన్యాత్మానుమానం నిష్ప్రత్యూహమితి-

జీవాత్మా జన్మకాలే ఘటవదితి యది స్యాదిహామ్నాయబాధః।
దృష్టాన్తస్సాధ్యహీనః క ఇవ నిగమవిల్లిప్సతే ముక్తిమేతాం
ధీర్నిత్యేచ్ఛాదయస్తత్పరిణతయ ఇతి స్యాచ్చ హేతోరసిద్ధిః॥ ౭౯॥
(పాషాణవన్మోక్షభఙ్గః)

తత్రాహ స్యాదితి. యద్యత్ర కదాచిజ్జీవః స్వధర్మభూతజ్ఞానరహిత ఇతి సాధ్యం తదా తన్నిత్యత్వశ్రుతివిరోధః, అథ తద్వికారవిశేషరహిత ఇతి, తత్రావ్యవహితాధారత్వనిషేధే సిద్ధసాధనం, వ్యవహితాధారత్వనిషేధే తు శాస్త్రబాధః, స్వమతేన సాధ్యాప్రసిద్ధిశ్చ. ఉత్పత్త్యవస్థఘటదృష్టాన్తశ్చ సాధ్యవికల ఇత్యాహ దృష్టాన్త ఇతి. ప్రాగసద్రూపోత్పత్తేర్నిరస్తత్వేనాశ్రయాహాన్యా తన్నిదర్శనాయోగాత్, నిత్యస్య తు త్రిగుణస్య ద్రవ్యస్య నిత్యం యథేచ్ఛం ద్విశేషగుణవత్త్వాదితి శేషః. అనుమానస్య బాధకతర్కమాహ క ఇవేతి. అత్రేదమాకూతం కేవలం దుఃఖనివృత్త్యర్థానక్వచిదపి కస్యచిదపి ప్రవృత్తిర్దృశ్యతే, ఉత్తరసుఖానుభిసన్ధానైవ సర్వేషాం దుఃఖనిరాసప్రవృత్తిరితి లోకవాదవిదః, అన్యథాపి బ్రూతః సుషుప్త్యవస్థజీవముపదిష్టవతి ప్రజాపతావిన్ద్రః ప్రాహ “నహ ఖల్వయమేవం సమ్ప్రత్యాత్మానం జానాత్యయమహమస్మీతి నో ఏవేమాని భూతాని వినాశమేవాపీతో భవతి నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామి” ఇతి, తతః ప్రజాపతిరపహతపాప్మత్వాదిసత్యసఙ్కల్పత్వపర్యన్తగుణకం బ్రహ్మసమం ముక్తముపదిదేశ, అతః కేవలం దుఃఖనివృత్తిర్న ముక్తిరితి జానన్ కథం త్వదుక్తముక్తికామః ప్రవర్త్స్యతీతి. హేతావపి వికల్పాసహత్వమ్మత్వాహ ధీరితి. అనిత్యవిశేషగుణవత్త్వాదితి వదతా కిం ధీస్వరూపం తత్పరిణతయో వా ఆత్మగుణత్వేన కథ్యన్తే, స్వసిద్ధాన్తదృష్ట్యా పురుషగుణభూతాగన్తుకచైతన్యాదయో వా, తత్రాద్యస్య దూషణం ధీర్నిత్యేతి. అనిత్యవిశేషగుణవత్త్వమసిద్ధమిత్యర్థః. ద్వితీయే త్వాత్మనస్తద్వత్త్వం నేతి. మతద్వయేऽపి స్వరూపాసిద్ధిమాహ ఇచ్ఛాదయ ఇతి. తృతీయేऽపి త్రయ్యన్తవిద్భిరసఙ్గీకారాదసిద్ధిస్సుగమేతి తస్య పృథగనుద్ధారః. ఏవం దుఃఖసన్తతిః అత్యన్తముచ్ఛిద్యతే సన్తతిత్వాత్ ప్రదీపసన్తతివత్, ఇత్యనుమానమపి నిరస్తం ఆగమసిద్ధాభిర్నిత్యసన్తతిభిరనైకాన్త్యాత్, ప్రదీపావయవిసన్తతేశ్చాస్మాన్ప్రతి నిదర్శనాయోగాత్, అవస్థాసన్తతేశ్చోచ్ఛేదాభావాత్, దీపత్వావస్థాసన్తతివదితి త్వయా నిదర్శయితుమయుక్తత్వాదితి॥ ౭౯॥

అథ సాఙ్ఖ్యోక్తం చిదచిద్వివేకం సంసారం తన్నివృత్తిప్రకారం చ సంగృహ్ణాతి ఆత్మేతి. చిన్మాత్రరూప ఇతి పురుషస్వరూపశోధనం, నాసౌ పచిత్స్వభా

శ్లో॥ ఆత్మా చిన్మాత్రరూపో వికృతిమతి జడే బిమ్బితో బుద్ధితత్త్వే
తచ్ఛాప్యస్మింస్తద్వివేకాగ్రహణవిరచితః పుంసి సంసారమోహః।
అస్త్యావిజ్ఞానవృత్తిః ప్రకృతిపురుషయోరన్యతాం గాహమానా
తాదృక్సంసారభేత్త్రీ పురుష ఇహ సదా ముక్త ఏవేతి సాఙ్ఖ్యాః॥ ౨౦॥
(సమీక్ష్యోక్తసంసారానువాదః)

వః నచజ్ఞాతేత్యర్థః. వికృతిమతిజడ ఇత్యచేతనధర్మాణాముపలక్షణం ఏవం హి వివిచ్యతే శ్లో॥ "మూలప్రకృతిరవికృతిర్మహదాద్యాః ప్రకృతివికృతయస్సప్త। షోడశకస్తు వికారో న ప్రకృతిర్న వికృతిః పురుషః॥ త్రిగుణమవివేకివిషయస్సామాన్యమచేతనం ప్రసవధర్మి। వ్యక్తం తథా ప్రధానం తద్విపరీతస్తథా చ పుమాన్" ఇతి. బిమ్బిత ఇత్యాదినా ప్రకృతిపురుషయోరితరేతరధర్మాధ్యాసే హేతువిశేష ఉచ్యతే. అప్రకాశమానే కథం తద్ధర్మాధ్యాస ఇత్యతో ఽక్తం తచ్ఛాప్యస్మిన్నితి. స చాధ్యాస ఏవం కథ్యతే॥ శ్లో॥ "తస్మాత్తత్సంయోగాదచేతనం చేతనావదివ లిఙ్గం। గుణకర్తృత్వే చ తథా కర్తేవ భవత్యుదాసీనః" ఇతి. ఫలితమాహ తదితి. వివేకః భేదః తదగ్రహణశబ్దేన సామగ్ర్యేకదేశోపాదానం. శ్లో॥ "జ్ఞానేన చాపవర్గో-విపర్యయాత్తద్విపర్యాసః" "(వైరాగ్యాత్ప్రకృతిలయః) సంసారో భవతి రాజసాద్రాగాత్" ఇతి కారణాన్తరమపి హి సఙ్గృహ్యతే, కృపాణప్రతిఫలితముఖమలినతాన్యాయసూచనాయ మోహశబ్దః. అస్య కిం నివర్తకమిత్యత్రాహ అస్త్యేతి. విజ్ఞానవృత్తిః విజ్ఞానరూపాన్తఃకరణవృత్తిః విజ్ఞానస్య వా బుద్ధితత్త్వస్య వివేకఖ్యాతిరూపా పరిణతిః శ్లో॥ "వివేకఖ్యాతిపర్యన్తమజ్ఞానం చిత్తచేష్టితం" శ్లో॥ ఏవం తత్త్వాభ్యాసాన్నాస్మి న మే నాహమిత్యపరిశేషం। అవిపర్యయాద్విశుద్ధం కేవలముత్పద్యతే జ్ఞానం॥ తేన నివృత్తప్రసవామర్థవశాత్సప్తరూపవినివృత్తాం। ప్రకృతిం పశ్యతి పురుషః ప్రేక్షకవద్వ్యవసితః స్వస్థః। ప్రకృతేస్సుకుమారతరం న కిఞ్చిదస్తీతి మే మతిర్భవతి। యా దృష్టాస్మీతి పునర్న దర్శనముపైతి పురుషస్య" ఇతి. స్ఫటికరాగనివృత్తిన్యాయసూచనాయ తాదృక్ఛబ్దః యద్యపి సంసారః పురుషస్యారోపితః తథాపి తద్భ్రమోచ్ఛేదజ ఇత్యత్రాహ పురుష ఇతి. ఇహ సంసారే వర్తమానేపి. పురుషస్తు భ్రాన్త్యా వ్యనాఘ్రాత స్సర్వదా పుష్కరపలాశవన్నిర్లేప ఇత్యర్థః. తథా చాహుః శ్లో॥ "తస్మాన్న బధ్యతే నాపి ముచ్యతే నాపి సంసరతి కశ్చిత్। సంసరతి బధ్యతే ముచ్యతే చ నానాశ్రయా ప్రకృతిః" ఇతి॥ ౨౦॥

ఏవమనూదితేష్వర్థేషు చిన్మాత్రరూపత్వస్య ప్రాగేవ జ్ఞాతృత్వసాధ

శ్లో॥ నీరూపే బింబితత్వం క్వను భవతి కథం రూపశూన్యస్య తత్వా
న్నిర్లేపే సంసృతిః కా కథమతివిశదో నిష్క్రియశ్చైష ముహ్యేత్ ।
నిత్యం వా కిన్న ముహ్యేదుపధిభిరితరైర్వేత్తు భేదం కథం వా

నేననిరస్తత్వాత్తదనన్తరోక్తం బిమ్బితత్వం దుదూషయిషుః తన్ముఖ్యమముఖ్యం
వేతి వికల్పం భావయన్ముఖ్యం దూషయతి నీరూప ఇతి· ముకురాదీనాం ముఖాదీనాఞ్చ
రూపవత్త్వనియమాదాత్మాన్తఃకరణయోస్తదుభయస్థానీయత్వం న ఘటత ఇతి వా
క్యద్వయాభిప్రాయః. దృక్శక్తిరూపస్సంసర్గ (ఆత్మా) పురుషస్స్వభోగార్థం
స్వనిష్ఠాం బుద్ధిం వ్యనక్తి, తేనాబోద్ధాపి సర్గబోద్ధేవ భవతి, బుద్ధిరపి సలిలాదివ
త్స్వచ్ఛస్వభావతయా స్వనిష్ఠాం చిచ్ఛక్తిం వ్యనక్తి, తేన స్వయమబోద్ధ్రీ సతీ
బోద్ధ్రీ భవతి, ఏతావతైవ బిమ్బితత్వవాచోయుక్తిరిత్యముఖ్యపక్షేపి సంసరణా
త్మేతి విశేషితం, న తావదిదం నిరర్థకం వాక్యేఽనన్వయాపత్తేః ముక్తబుద్ధ్యోరపి పర
స్పరాభివ్యఞ్జకత్వప్రసఙ్గాచ్చ· సార్థకత్వే నిర్లేపత్వసమర్థనవిరోధ ఇత్యభిప్రాయే
ణాహ నిర్లేప ఇతి· ఏతేన శాస్త్రారమ్భహేతుభూతా ముముక్షా దుఃఖత్రయాభి
ఘాతకజిజ్ఞాసా చ న సంభవతీత్యపి సూచ్యతే. సంసృతిహేతుం భేదాగ్రహం త
న్మూలం భ్రమమపి నిరస్యతి కథమితి. చిద్రూపస్యాత్మనో భేదః స్వరూపం ధర్మో వా,
ఆద్యే చిద్రూపతయైవాతివిశదో భాతీతి కథం భేదస్యాగ్రహః తస్య తత్త్వాత్.
ద్వితీయే జ్ఞాతృత్వకర్తృత్వభోక్తృత్వాదిధర్మస్త్వయైవాత్మన్యపోఢ ఇతి న తాదృ
శధర్మాగ్రహః, ప్రకృతిపురుషసాధారణయోస్తు నిత్యత్వవిభుత్వయోరగ్రహో
న తే భేదాగ్రహః, కార్యప్రకృతౌ తయోరభావాద్వైధర్మ్యరూపత్వమితి చేన్న,
కార్యకారణప్రకృత్యోస్తాదాత్మ్యాభ్యుపగమాత్, కార్యే ఏతయోరఙ్గీకర్త
వ్యత్వాత్, అన్యథా కథం నాసత్కార్యవాదః ధర్మధర్మితాదాత్మ్యవాదే చ ధర్మి
భానే ధర్మోపి భాయాదేవేతి కథంచిదపి న భేదాగ్రహసంభవః, అత ఏవ ఆత్మా న ము
హ్యేత్ నిష్క్రియత్వాచ్చ, జ్ఞానమేవ క్రియేత్యభీత్యాజహాతః కథం తద్విశేషా
(ప)గ్రహః, అముహ్యన్నప్యన్యమోహం స్వస్మిన్నధ్యస్యతీతి చేత్, తదిదం శశమ
దిత్సతశ్శతార్థద్వయదానమితి. నను వికృతివిశేషవదుపాధిసన్నిధానమేవాస్య
మోహోస్త్విత్యత్రాహ నిత్యమితి. ఈదృశోపాధిసన్నిధానస్య కాలాన్తరేపి
సులభత్వాత్కదాముక్తిః, నిరధికారప్రకృతిదశాయామితి చేన్న, సర్వనిత్యత్వ
వాదిభిరధికారస్యాపి ధ్వంసపరిగ్రహాయోగాత్, అనభివ్యక్తిశ్చ తస్య దుర్వచా
అభివ్యక్తేరపి నివృత్త్యసమ్భవాదేవేతి. మోహనివృత్త్యర్థో భేదగ్రహశ్చ న స్యాది
త్యాహ వేత్త్వితి. ప్రకృతిధర్మాధ్యాసశ్చ ప్రత్యూఢ ఇతి భావః. క్రియావతీ ప్రకృతి

కో వా మోక్షోఽద్య పుంసః ప్రథమమపి న ఖల్వస్య దుఃఖాదిగన్ధః॥ ౭౧॥

శ్లో॥ వ్యాపిన్యేకాపి సాక్షిత్యైః ప్రకృతిరభిహితా సర్వసాధారణీ సా
వ్యాప్తా జీవాశ్చ సర్వే ప్రకృతిపరిణతిర్భోగపక్షావభీష్టః।
సర్వే సర్వస్య భోగాః స్యురిహ తత ఇమే సన్నిధానాదిసామ్యా

రేవ చిచ్ఛాయాఽఽపత్తిమతీ వేత్రీ భవతీతి చేన్న, ఛాయాపత్తేర్నిరస్తత్వాత్, పురుషస్య భేదగ్రహాభావే చ స్వవాక్యవిరోధః, యదాత్థ "ప్రకృతిం పశ్యతి పురుషః" "దృష్టా మయేత్యుపేక్షక ఏకః" ఇత్యాది. భాక్తమిదం దృష్టత్వమితి చేత్ తర్హి ప్రాగివ భేదాగ్రహ ఏవ. అస్తు వా ప్రకృతిరనుపకారిణః పుంస ఉపకారిణీ, తదర్థం భేదగ్రాహిణీ, తథాప్యనయా తస్య న కించిదుపకర్తవ్యమిత్యాహ కో వేతి సంసారనివృత్తిరిహ చేత్తత్రాహ ప్రథమమితి పూర్వమిత్యర్థః. మా భూదుపకర్తవ్యం కా హానిరితి చేత్ "తస్యార్థమపార్థకం చరతి" "పురుషవిమోక్షనిమిత్తం తథా ప్రవృత్తిః ప్రధానస్య" "కృత్స్నం పురుషస్యార్థం ప్రకాశ్య బుద్ధా ప్రయచ్ఛతి" ఇతి స్వోక్తహానిః ॥ శ్లో॥ "రూపైః సప్తభిరేవం బధ్నాత్యాత్మానమాత్మనా ప్రకృతిః సైవ చ పురుషార్థం ప్రతి విమోచయత్యేకరూపేణ" ఇత్యప్యుక్తమితి చేత్ తథాపి స్వోక్తహానిరేవ. పురుషార్థం ప్రతీత్యపి వ్యర్థం వచః, సృష్టిప్రళయబన్ధమోక్షాః యశ్చ త్వన్మతే కథం పౌర్వాపర్యం భజేరన్, సర్వనిత్యత్వవాదినస్తత్తద్ధేతుభూతగుణవైషమ్యాదేరపి క్రమభావిత్వాయోగాదితి. క్రమనిత్యం వేతి వాక్యే బద్ధముక్తవ్యవస్థానస్యాదిత్యుక్తం॥ ౭౧॥

అథ ॥శ్లో॥ "జననమరణకరణానాం ప్రతినియమాదయుగపత్ప్రవృత్తేశ్చ। పురుషబహుత్వం సిద్ధం త్రైగుణ్యవిపర్యయాచ్చైవ" ఇ పురుషబహుత్వసాధకతయోక్తా చ వ్యవస్థా న సిద్ధ్యతీత్యాహ వ్యాపినీతి. ఏకత్వం సత్త్వరజస్తమోరూపద్రవ్యసంఘాతాత్మకతయా, శేషం తు పూర్వార్ధం స్పష్టం, తతః కిమిత్యత్రాహ సర్వ ఇతి. ఇమే ప్రత్యక్షానుమానాగమైః స్వస్వోపాదానసాక్షికం ప్రతినియతతయా ప్రఖ్యాతా ఇత్యర్థః. వ్యవస్థాపకానుపపత్తిం తత్ర హేతుమాహ సన్నిధానేతి. స్వరూపసన్నిధిస్తావత్సర్వత్ర సర్వేషాం సమః, తద్విశేషో దుర్వచః, విశేషవతాం సన్నిధిరేవ సన్నిధివిశేష ఇతి చేన్న, ఔపాధికత్వస్య తద్విశేషస్యానాదరాత్, అఙ్గీకారేఽపి తస్య భోగహేతుత్వాభావేన వ్యవస్థాపకత్వాయోగాత్, విహితనిషిద్ధజనితాదృష్టభేదైరేవ హి భోగవ్యవస్థా, అన్యథా నిర్నిమిత్తభోగవాదప్రసఙ్గాత్, అస్తు తర్హి తాదృశనిమిత్తోపశ్లేషాద్వ్యవస్థా నైవం, నిషిద్ధక్రియస్య జ్ఞానచికీర్షాప్రయత్నానభ్యుపగమేన కర్తృత్వాభావస్థా

ద్బుద్ధీచ్ఛాద్యాశ్చ సర్వం ప్రకృతిగతమతో నవ్యవస్థా తతోఽపి॥ ౭౨॥

(సాఙ్ఖ్యసంసారమోక్షాదినిరాసః)

శ్లో॥ ముక్తిః ప్రాణాదిదేహాదిభిరుపధిభిరత్యన్తవిశ్లేషరూపా
జీవద్భావోఽపి తైస్సఙ్గమ ఇతి విహతేర్జీవతస్సా కథం స్యాత్।
ఆపస్తమ్బాదయశ్చ శ్రుతిగతిభిరిమాం యుక్తిభిశ్చ వ్యుదాసు
ర్జీవన్ముక్తాదిశబ్దః క్వచిదుపచరితస్తత్సమావస్థయైవ॥ ౭౩॥

(జీవన్ముక్తిభఙ్గః)

శ్లో॥ చన్ద్రైకత్వాదిబుద్ధ్యా న హి విలయమియాచ్చక్షురర్థాదిదోషః
స్యాద్బాధేఽపి ద్విచన్ద్రప్రభృతిషు హి తతో భ్రాన్తిమాత్రానువృత్తిః।

నాత్, అకర్తుశ్చ న క్రియాజన్యాదృష్టాశ్రయత్వం తత్ఫలభోక్తృత్వం వా సమస్తి శ్లో॥ అస్య ధర్మసమాప్తైస్తైరన్యనిష్ఠైరుపాధిభిః । యది లిప్యేత యః కశ్చిన్న లిప్యేరన్ కథం పరే॥ ప్రకృత్యంశగతైర్ధర్మైర్యది తాదృగ్వ్యవస్థితిః । అజాగళస్తనప్రాయః పుమాన్ కిమితి కల్ప్యతే॥ తత్ప్రాయః పిణ్డనీతిశ్చ నోదాహర్తుమిహాక్షమా। తత్ర సంసర్గిసంసర్గభేదాత్సర్వోపపత్తితః॥ న సత్ప్రచ్యవతే యస్య నాసదాత్మానమృచ్ఛతి। తస్య బన్ధశ్చ మోక్షశ్చ కథం న సహతిష్ఠతః॥ తదేతత్సర్వమభిప్రేత్యాహ బుద్ధీతి· ప్రకృతిగతమిత్యనేన బాహ్యగతత్వం మూలప్రకృతౌ నిత్యస్థితత్వం చాభిసంహితం॥ ౭౨॥

అథ ముఖ్యాముఖ్యప్రయోగానభిజ్ఞకల్పితాం జీవన్ముక్తిం దూషయతి ముక్తిరితి. యది కతిపయనివృత్తిమాత్రే ముక్తిశబ్దః తదా అతిప్రసఙ్గ ఇతి భావః. నిత్యసిద్ధస్య పురుషస్య జీవనమపి హ్యుపాధివిశేషసంబన్ధ ఇత్యాహ జీవద్భావ ఇతి. ఫలితమాహ విహతేరితి. అత్ర మహర్షివాక్యవిరోధమప్యాహ ఆపస్తమ్బాదయ ఇతి· ప్రాగేవైతత్ప్రదర్శితం. ,,అమృత ఇహ భవతి" ,,జీవన్ముక్తా భవన్తి" ఇత్యాదేః కా గతిరిత్యత్రాహ జీవన్ముక్తాదిశబ్ద ఇతి. శ్రుత్యాదిష్వప్యగత్యా ముపచారః స్వీకృత ఇతి భావః॥ ౭౩॥

అద్వైతినస్త్వాహుః శ్రవణమననాభ్యాం భేదసత్యత్వవిస్రంభే నిరస్తేఽప్యవిద్యాబాధకమద్వైతజ్ఞానం నోదేతి, ధ్యానేన తు నిరస్తసమస్తభేదవాసనస్యాద్వైతవాక్యాదవిద్యానివర్తకధీసంభవః, నివృత్తావిద్యస్యాపి ద్విచన్ద్రాదిన్యాయేన యావచ్ఛరీరం బాధితానువృత్తిః స్యాత్, తాదృశ్యాం దశాయాం బ్రహ్మవిజ్జీవతి చ ముక్తశ్చేత్యవ్యాహతిరితి, ఏతదపి దూషయతి చన్ద్రైకత్వేతి· తత్ర తావల్లోకే బాధితానువృత్తిర్యుజ్యతే బాధకజ్ఞానేన భ్రమానువృత్తిహేతోర్దోష

విస్రమ్భాభావతః స్యాత్ఫలమపి నతు తేజాఘుటీతి ద్వయన్త
ద్బ్రహ్మాన్యాశేషబాధాదనతిబలతయా బాధ్యతో బాధకస్య॥ ౭౪

(పరోక్తబాధితానువృత్తిభఙ్గః)

శ్లో॥ స్వాతన్త్ర్యం బ్రహ్మణైక్యం పశుపతిసమతాం వాసనోచ్ఛేదమాత్రం

స్యాబాధితత్వాత్, నహి చక్షుర్గతాస్తిమిరాదయశ్శుక్త్యాదిగతా వా దూరత్వ
సాదృశ్యాదయో బాధకజ్ఞానే నాపహ్రియన్తే, సత్యత్వాత్తత్ప్రకాశ్యాకారః
రోధిత్వాభావాన్న బాధ్యన్త ఇతి భావః. మాత్రచాభిప్రేతం వ్యనక్తి విస్రంభాభ
వత ఇతి. ఏవం బాధితానువృత్తిర్బాధకధీసాఫల్యం చ త్వన్మతే న సంభవతీత్యాహ
నత్వితి. ప్రథమస్యాసంభవం వివృణోతి బ్రహ్మాన్యేతి. బ్రహ్మవ్యతిరిక్తం కృత్స్న
మిథ్యేతి హి బాధకప్రత్యయః తత్ర యది మహీయసీ బలీయసీ చ మూలావిద్యావి
యేత కథం తదా తూలకల్పస్తదేకదేశో విలయం న గచ్ఛేత్, యది చాస్య జ్ఞానా
న్యద్బాధకం, తదా అపసిద్ధాన్తః సత్యత్వప్రసఙ్గశ్చ స్యాత్, అవిద్యాబాధ
నాబాధితం చ కథమన్యదపి జ్ఞానం బాధేత, అహేతుకనివృత్తిశ్చ ప్రాగేవ దూషి
తా, అన్త్యశబ్దచరమసంస్కారాదీనామపి హేతువిశేషత ఏవ నివృత్తేః. అత్ర బా
ధకఫలస్యాప్యసమ్భవమాహ అనతిబలతయేతి. అయం భావః శ్రవణమననద
యా మేవ నిషేధ్యప్రపఞ్చజ్ఞానం నిషేధకజ్ఞానం చావిద్యామూలమిత్యవ్యవస్థి
తథా సత్యేకదోషప్రసూతత్వే పరత్వస్యాకిఞ్చిత్కరత్వాత్ అన్యథా మాధ్యమి
విజయప్రసఙ్గాచ్చ నోత్తరే బాధకత్వవిస్రమ్భః స్యాత్, అత ఏవ న తదర్థధ్యానే ప్ర
వర్తేత న చ రాగద్వేషాదిభిరుజ్ఝితః స్యాదితి.॥ ౭౪॥

అథ ముక్తివిషయే వాదినాం ప్రలాపాన్ సంక్షేపేణోద్గృహ్ణాన్ ప్రతి
కదోషః శ్రోతృభిస్స్వయమూహ్య ఇతి మత్వా సాధారణం శ్రుతివిరోధం తా
త్సూచయతి స్వాతన్త్ర్యమితి. సిద్ధివాసనాసితాసితవఃనో భిరేతదిష్యతే, న చ
ద్యుక్తం సర్వేషాం సర్వనియన్తృత్వాయోగాత్. బ్రహ్మణైక్యం తు త్రయ్య
కదేశినస్సంగిరన్తే, తత్ర సామ్యసాధర్మ్యసహశబ్దాదిభిర్బాధః, భేదసహం కే
లం వా నిత్యతాదాత్మ్యమిచ్ఛతాం కిమిదానీమైక్యం సాధ్యం, ఏకత్వే నానాత్వవి
గావిభాగశక్తిమత్త్వే పత్యుశ్చ నపారిమాణికైశ్వర్యే ద్ధేయః. కల్పాదావుత్పన్నా
కల్పాన్తే బ్రహ్మణైక్యం లభన్త ఇతి పక్షే త్వకృతాభ్యాగమకృతవిప్రణాశప్రసఙ్గ
వ్యధికః పశుపతిసమతాం తన్మతస్థాః ప్రాహుః, తత్రావాన్తరభేదేషు విశేషః
ద్రష్టవ్యః, ప్రత్యుక్తం తన్మతం "పత్యురసామఞ్జస్యాత్" ఇతి. వాసనోచ్ఛే
మాత్రం తు బౌద్ధైకదేశినః, తత్ర సర్వజ్ఞానసన్తానైకతాపత్తిః స్యాన్న వేతి విభా

ధీసన్తానప్రణాశం నిజమతిసుఖయోర్నిత్యయోస్సన్నికర్షం।
చిత్తేనస్వాత్మసౌఖ్యానుభవముపలవద్భావమూర్ధ్వప్రయాణం
శూన్యాద్వైతఞ్చ ముక్తౌ శ్రుతిరుపకృతయే కల్పతాం జల్పతాం వః॥ ౭౫॥
(పరమతే విరుద్ధానామర్థానామ్మోక్షువిరుద్ధత్వప్రతిపాదనం)

ఇతి కవితార్కికసింహస్య సర్వతన్త్రస్వతన్త్రస్య
శ్రీమద్వేఙ్కటనాథస్య
వే దా న్తా చా ర్య స్య కృ తి షు
తత్త్వముక్తాకలాపే
జీ వ స రో ద్వి తీ యః

తత్రతత్ప్రక్రియాప్రతిషేధపవోత్తరం. ధీసన్తానప్రణాశన్తుప్రజ్ఞాకరమతస్థాః, తత్రాన్తిమస్యార్థక్రియావిరహాదసత్త్వే తత్పూర్వేషామపితథేతి శూన్యత్వావతారః. నిజమతిసుఖయోర్నిత్యయోస్సన్నికర్షం తు న్యాయైకదేశినః, ఇదమ్మతం ప్రాగేవాపాస్తం. చిత్తేనస్వాత్మసౌఖ్యానుభవం భాట్టాః. ఉపలవద్భావం త్వౌలూక్యాః, న్యాయమీమాంసైకదేశినశ్చ, అనయోరపి సాధకాసంభవ ఉక్తః. ఊర్ధ్వప్రయాణం తు జైనాః, తత్రభూమావ్యాం నిత్యపతనవన్నిత్యోర్ధ్వగమనమేకే, అన్యే తు లోకాకాశమతిక్రమ్య సకలలోకమస్తకస్థాయిన్యలోకాకాశే దేహమేకమనేకం వా పరిగృహ్యావసన్త ఇతి, ఇదం తు తత్కథామాత్రసిద్ధం. శూన్యాద్వైతం మాధ్యమికాః, తత్ర 'సర్వతోముఖీ వ్యాహతిరూహ్యా' తథా చ తత్ప్రతిక్షేపసూత్రం "సర్వథాఽనుపపత్తేశ్చ" ఇతి చకారోఽనుక్తాన్ముక్తితారతమ్యచిన్మాత్రస్ఫురణాదిపక్షాన్ సంగృహ్ణాతి. ఏతత్సర్వం జల్పతాం శ్రుతిరుపకృతయే కల్పతామిత్యుపాలమ్భకాక్వా బాధకత్వపరం, సర్వభూతదయాళుత్వస్మరణాదిదం సానుగ్రహవాక్యం వా. ఆయుర్వేదవిద్భిరప్యన్వాఖ్యాయతే॥ శ్లో॥ "ఆత్మద్రుహమమర్యాదం మూఢమున్ముక్తసత్పథం। సుతరామనుకమ్ప్యేత నరకార్చిష్మదిన్ధనం" ఇతి, తదిహ "పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్యం" ఇత్యుపనిషత్సిద్ధఏవ మోక్షఇతిభావః.

ఇతి కవితార్కికసింహస్య సర్వతన్త్రస్వతన్త్రస్య
శ్రీమద్వేఙ్కటనాథస్య వేదాన్తాచార్యస్య కృతిషు
తత్త్వముక్తాకలాపవ్యాఖ్యాయాం సర్వార్థసిద్ధౌ
జీవసరో ద్వితీయః.

శ్రీమతే హయగ్రీవాయ నమః.

శ్రీమతే నిగమాన్తమహాదేశికాయ నమః.

సర్వార్థసిద్ధిసహితతత్త్వముక్తాకలాపే నాయకసరస్తృతీయః.

వ్యాప్త్యాద్యవ్యాకులాభిశ్శ్రుతిభిరధిగతో విశ్వనేతా సవిశ్వం

తదేవం ప్రత్యగర్థద్వయే ప్రథమోద్దిష్టో జీవశ్శిష్టః, అథ ఈశ్వరశి
ష్యతే, తత్ర తావత్ప్రమాణవిశేషాత్సిద్ధిం ప్రస్తౌతి వ్యాప్త్యాద్యవ్యాకులాభిరి
ధర్మప్రవృత్తియుక్త సర్వదేశకాలవ్యాపితయా అన్యథాకరణశఙ్కానర్హాభి
త్యర్థః. యద్వా అనుమానవత్ వ్యాప్తిపక్షధర్మతానిరూపణజనితవ్యభిచారసవ
వాదిరహితాభిరితి. శ్రుతిభిరితి భ్రమాదిమూలత్వాసమ్భవఖ్యాపనం. శబ్దానా
సిద్ధే వ్యుత్పత్తిస్తత్ర తాత్పర్యం చ సాధయిష్యతే. విశ్వనేతా విశ్వేషాం యథేష్ట
నియోక్తా. స కథం శ్రుతిభిరధిగతః కారణవాక్యేషు సదాదిశబ్దైః "తద్ధేదం
ర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్" ఇత్యాదిప్రదర్శితస్యావ్యక్తాపరపర్యాయస్య ప్రధానస
భిధానాదితి చేత్, తన్న, అవ్యక్తస్య "తదైక్షత" "సోఽకామయత" ఇత
ద్వ్యక్తస్య సంకల్పపూర్వకసృష్ట్యాద్యసంభవాత్, న ఖల్వీక్షణాదిశబ్దో భాక్త
ముఖ్యబాధకాభావస్య సాధకభూయస్త్వస్య చ శారీరకే స్థాపితత్వాత్, "స
వ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్" ఇత్యాద్యచేతనసామానాధికరణ్యాత్కారణమచే
మితి చేన్న, సామానాధికరణ్యస్య స్థూలసూక్ష్మచిదచిద్వస్తువిశిష్టవివక్షయాప్యు
పత్తేః, సర్వం చ జగత్కర్తుశ్శరీరతయా ఆమ్నాతం "అస్మాన్మాయీ సృజతే వి
మేతత్" ఇతి. ఈదృశీ చ సృష్టిః "సోఽభిధ్యాయ శరీరాత్స్వాత్" ఇత్యుపబ
హితా, అధీయతే చాథర్వణికాః "వికారజననీమజ్ఞామష్టరూపామజాం
వాం। ధ్యాయతే ధ్యాసితా తేన తన్యతే ప్రేర్యతే పునః॥ సూయతే పురుషా
చ తేనైవాధిష్ఠితా జగత్। గౌరనాద్యన్తవతీ సా జనిత్రీ భూతభావనీ" ఇతి. అగీ
తశ్చైతత్ "మయాధ్యక్షేణ ప్రకృతిః సూయతే సచరాచరం" ఇతి. అతః సా
త్సఙ్కల్పాశ్రయత్వం వ్యవస్థానేన తు వికారాశ్రయత్వమితి సర్వావిరోధః.
సద్విద్యాయాం మృత్పిణ్డలోహమణినఖనికృన్తనదృష్టాన్తైః "యథా పృథివ్యా
షధయస్సంభవన్తి" ఇత్యాథర్వణవాక్యాచ్చాచేతనమాత్రోపాదానత్వం
తః ప్రతీయత ఇతి చేన్న, మృత్పిణ్డాదినిదర్శనానాం ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞాన-

సృష్ట్యవచోద్యపరిహారపరత్వాత్, “యథాపృథివ్యాం” ఇతివాక్యస్యతుపక్షస్థా
ద్వచితాగ్నివత్యోత్పత్తిసమ్బవార్థత్వాత్, నతుచేతననైరపేక్ష్యమేతైస్సూచ్యం
అన్యథా “యథాసతఃపురుషాత్కేశలోమాని” ఇతిచేతనసన్నిధిసాపేక్షోత్ప
త్తినిదర్శనాయోగాత్. అస్తుతర్హితద్వదయస్కాన్తాదినయేన నిర్వ్యాపారపు
రుషసన్నిధానాత్ ప్రకృతేఃప్రవృత్తిః సర్వస్యచకార్యజాతస్య జీవకర్మహే
తుకత్వాత్, అపహతపాప్మత్వసర్వజ్ఞత్వాదీనాంచ తస్మిన్నవస్థాభేదేనోపప
త్తేరితితన్న, “యథోర్ణనాభిస్సృజతేగృహ్ణతేచ” ఇతిప్రథమోక్తదృష్టాన్తవైఘ
ట్యాత్, “ప్రకృతింపురుషంచైవప్రవిశ్యాత్మేచ్ఛయాహరిః। క్షోభయామాస
సంప్రాప్తేసర్గకాలేవ్యయావ్యయౌ” ఇతి పురుషస్యాపిపరాధిష్ఠానేన జగ
త్సృష్ట్యుపయోగోక్తేః, నచజీవస్య సంవర్తసమయసంహృతకరణకళేబరస్య
ముఖ్యేతుణాదిసంభవః, ముక్తస్తర్హిప్రకృతిపురుషయోరధిష్ఠాతాస్యాత్ తస్య
సత్యసఙ్కల్పస్యస్వేచ్ఛయా పితృలోకాదివిచిత్రకార్యస్రష్టృత్వామ్నానా
స్మఖ్యేతుణసిద్ధేః, జీవాన్యత్వవాదాశ్చ బద్ధాన్యత్వవిషయాఃస్యుః “మమైవాంశోజీవలోకేజీవభూతస్సనాతనః” ఇతిజీవత్వస్యావస్థారూపత్వోక్తేః, ము
క్తస్యైవహిరణ్యగర్భాదిదేహాధిష్ఠానేన సృష్టిస్థిత్యాదిహేతుత్వమితి సర్వపు
రాణాదిసామరస్యమితి, తదపిమన్దం, ఏకస్యైవానాద్యన్తస్యసర్వముక్తోపసృ
ప్యత్వశ్రవణాత్ “మమసాధర్మ్యమాగతాః” “స్వాతన్త్ర్యమతులం ప్రాప్య
తేనైవసహమోదతే” ఇత్యాద్యుపబృంహణవిరోధాచ్చ, “సాయుజ్యంప్రతిప
న్నాయేతీవ్రభక్తాస్తపస్వినః। కిఙ్కరామమతేనిత్యంభవన్తినిరుపద్రవాః” ఇతి
చభగవదుక్తేః, మోక్షధర్మేచ “అనేనసామ్యంయాస్యామి” ఇతి ముముక్షో
రభిసన్ధివచనం, ప్రపఞ్చితంచైతత్ “పరేణపరధర్మీచభవత్యేషసమేత్యవై” ఇ
త్యాదిభిః, ఏకస్యచసర్వప్రశాసితృత్వం నిస్సీమత్వంచ శ్రుతిస్మృతిశతసిద్ధం.
అపిచముక్తాస్సర్వేకింసంభూయజగత్సృజన్తి, ఉతప్రతినియతకార్యాః, నాద్యః
“సయదిపితృలోకకామః” ఇత్యాదిభిరవ్యవస్థితేచ్ఛాదృష్టేః సర్వేషామేకరూ
పేచ్ఛాక్లృప్త్యగౌరవాత్, తథాచాశ్రవణాత్. నద్వితీయః “ఇదంసర్వమసృజ
త” ఇత్యాదిభిరేకస్యసర్వకర్తృత్వోక్తేః సముదాయైకత్వవివక్షాతు క్లిష్టాని
ర్ధ్యాలాచ శ్రుత్యక్లృప్త్యావాతదయోగాత్, అతః “పతింవిశ్వస్యాత్మేశ్వరం”
ఇతిశ్రుతఏకఏవ సర్వకర్తేశ్వరః॥ ॥శ్లో॥ ప్రయోజనాదివిరహాన్నకర్తేశఇతిబ్రు
వన్। తస్యసిద్ధావసిద్ధౌచవ్యాఘాతాదిపరాహతః॥ మాభూదనుమానం ప్రసే

క్రీడాకారుణ్యతస్త్రిః సృజతి సమతయా జీవకర్మానురూపం।
రోషోఽపి ప్రీతయే స్యాత్సునిరసవిషయస్తస్య నిస్సీమశక్తేః

జ్ఞస్తు స్యాదితి చేత్ న, ప్రయోజనశూన్యత్వే కర్తృత్వం న స్యాత్, అస్తి చ కర్తృ
త్వం అతః ప్రయోజనవానితి విపర్యయవిశ్రమాత్, తథాసతి నేశ్వరస్యబా
ధః ప్రయోజనసాధకానుగ్రహార్థత్వాత్. అథ ప్రయోజనవత్త్వే కర్మవశ్యత్వప్ర
సక్తిః, తదభావాత్ప్రయోజనశూన్య ఇతి, ఏవమపి ప్రయోజనశూన్యవిశ్వకర్తృ
వాదినామిష్టప్రసఙ్గః "ప్రయోజనమనుద్దిశ్య న మన్దోఽపి ప్రవర్తతే" ఇతి చేత్, త
ర్హి ప్రవృత్తిదర్శనాత్ప్రయోజనం కించిదఙ్గీకురుష్వ, స్వార్థం పరార్థం వా ప్రవర్తతే
త్యతోఽభయార్థమిత్యాహ స ఇతి. విషమసృష్ట్యా సామ్యం దుఃఖసృష్ట్యా కారు
ణ్యం చ భజ్యేతేత్యత్రాహ సమతయేతి. సామ్యం కారుణ్యవత్ యథాకర్మఫలదా
యిత్వాత్ పితృత్వాఙ్గీకార్యం, అతస్తదవిరోధేన గుణాన్తరం వ్యవస్థాప్యమితి
భావః, దుఃఖనివర్తనాంశే కారుణ్యసిద్ధిః. నను స్వసృష్టదుఃఖనివర్తనేన కారుణ్య
లాభాద్వరం దుఃఖానుత్పాదనమేవ, అతః సుఖైకతానం జనయేజ్జగత్కరుణయా
సృజన్। ఇతి చేత్ కిమయమీశ్వరం ప్రత్యుపదేశః, అన్యాన్ ప్రతి వా, నాద్యః తస్య
పరోపదేశాధీనప్రవృత్తిత్వాభావాత్. న ద్వితీయః తత్తత్ప్రమాణసిద్ధవస్తుస్వ
భావానామపర్యనుయోజ్యత్వాత్, స్మర్యతే చ "శక్తయస్సర్వభావానామ
చిన్త్యజ్ఞానగోచరాః । యతోఽతో బ్రహ్మణస్తాస్తు సర్గాద్యా భావశక్తయః॥
భవన్తి తపతాం శ్రేష్ఠ పావకస్య యథోష్ణతా" ఇతి. నను దయావైకల్యపరిహా
రాయానుగ్రహాంశ ఏవ భగవతః కర్తృత్వమఙ్గీక్రియతాం. స్యాదేతదేవం యది
వయమేవ స్వేచ్ఛయా వస్తు వ్యవస్థాపయామః, కిన్తు ప్రమాణదృష్ట్యైవ, అ
తో నిగ్రహాంశేఽపి నిరఙ్కుశం కర్తృత్వం. అథ స్యాత్ క్రోధో హి నిగ్రహహేతుః,
స చ స్వాశ్రయదుఃఖావినాభూతః, "అరోషణో హ్యసౌ దేవః" ఇతి ప్రసిద్ధస్య చ
కథం క్రోధః ఇతి చేత్ న, "ఏతాద్వాపిబుధశ్రేష్ఠా" ఇత్యాదిషు క్రోధోక్తేః, భా
క్తోఽయం క్రోధశబ్ద ఇతి చేత్, తన్న, ప్రసాదశబ్దస్యాపి తథాత్వప్రసఙ్గాత్, అస్త్వే
వమితి చేత్ న, భిక్షుపాదప్రసారణన్యాయేన నిరీశ్వరవాదావతారాత్, అతః
క్రోధావశ్యమ్భావాదీశ్వరస్యాపి దుఃఖావశ్యమ్భావ ఇత్యత్రాహ రోషో
ఽపీతి. క్రోధరోషాదిశబ్దార్థో హి పరపీడేచ్ఛామాత్రం, స తావన్న స్వరూపతో దుః
ఖం, దుఃఖహేతుత్వమప్యస్యాశక్యవిషయే తథాదృష్టేః, స్మర్యతే హి "ద్వా
విమౌ కణ్టకౌ తీక్ష్ణౌ శరీరపరిశోషణౌ । యశ్చాధనః కామయతే యశ్చ కుప్యత్యనీ

స్వేచ్ఛాయాం సర్వసిద్ధిం వదతి భగవతోఽవాప్తకామత్వవాదః॥ ౮॥

(ఆగమికేశ్వరసిద్ధిః)

శ్వరః” ఇతి, న సర్వశక్తేరీశ్వరస్య చికీర్షితమశక్యం కిఞ్చిదస్తి, అతోఽస్యనమః ఖాయకోఽర్థః ప్రత్యుత నిగ్రహవిహారేణ ప్రీతయే స్యాదితి. నను ఇహ విహారః క్రీడా, సా చారతిపరిహారార్థా లోకే ప్రసిద్ధా, జగత్స్రష్టారమధికృత్య “స ఏకాకీ న రమేత” ఇతి శ్రూయతే. అతః క్రీడాయోగాదరతియోగః, తదభావాద్వా తదభావః స్యాత్, మైవం, క్రీడా హి ప్రీతివిశేషప్రభవస్స్వయం ప్రియో వ్యాపారః, అన్యథా తల్లక్షణమవ్యాపకం స్యాత్, అతో నారతిప్రసఙ్గః, అరతిశ్రుతిశ్చ తదానీమేకాకిత్వమనిష్టం అతో బ్రహ్మాదిసృష్టావుద్యుఙ్క్త ఇత్యభిసన్ధత్తే, న పురుషాన్తరవదప్రవృత్తిజన్యదుఃఖభయాత్ప్రవర్తత ఇతి అశాస్త్రవశ్యస్య దుఃఖానర్హత్వాత్, తథాపి క్రీడార్థం సృజతో విశ్వం విహన్యేత కృతార్థతా। ఇత్యత్రాహ స్వేచ్ఛయామితి. అవాప్తసమస్తకామవాదో హీనకామ్యనివృత్తిపరః అవాచకత్వాత్ సత్యకామత్వశ్రుతివిరోధాచ్చ, నాపి కామనానిషేధార్థః “ సోఽకామయత” “సత్యసఙ్కల్పః” ఇత్యాదిబాధాత్, అతో యథాకామం సర్వసిద్ధిమభిసన్ధత్త ఇతి ॥ శ్లో॥ సహకారిభిరారమ్భే న స్వాతన్త్ర్యం విహన్యతే॥ తత్సద్భావప్రవృత్త్యోశ్చ స్వాధీనత్వవ్యవస్థితేః॥ కారకాన్తరవైధుర్యే కిముపేక్ష్యస్వతన్త్రతా । శరీరమప్యనిష్టేయం సహకార్యేవ కుర్వతః॥ నిరపేక్షస్వతన్త్రస్య సహకారీ న తత్సదా । అప్రవృత్తిః ప్రవృత్తిర్వా నిత్యం స్యాదితి చేన్న తత్ ॥ తత్తదిచ్ఛావిశేషేణ తత్క్రమస్యోపపత్తితః। ఇచ్ఛాసన్తత్యనాదిత్వాన్న చ మూలక్షయః క్వచిత్ ॥ గుణేతరవిపర్యాసవన్యోన్యసహకారితాం। వివక్షాతః క్వచిత్ప్రాహుః నిస్సమత్వాన్నిమిత్తతాం॥ ప్రాప్యః పరమభోగ్యత్వాన్నిషేవ్యః స్వామిభావతః । శక్తికారుణ్యభూమ్నా చ శరణ్యస్సీదతాం ప్రభుః॥ బహిరన్తశ్చ తద్వ్యాప్తిస్తత్రయతోఽభయం భవేత్ । విభోరణోశ్చ న బహిరాన్తస్తస్మాన్న పాతయోః॥ విభోర్నచ్ఛిద్రమణునా నాణూనాం విభునా చ తత్ । యథాప్రమాణం సమ్బన్ధమాత్రమేవ తయోర్భవేత్ ॥ ఆకాశవ్యతిభేదాదేరసమ్భావ్యస్య చోదనా। ఆకాశాదికమిచ్ఛద్భిరనిచ్ఛద్భిశ్చ దుర్వచా॥ న విభజ్యేత గచ్ఛద్భిర్న విహన్తి గతిం చ యత్ । అస్పర్శత్వాత్తథాభూతం విభువాఽవిభువాస్తి నః॥ విభ్వణుప్రతిషేధేన మధ్యమం చ నిషేధతా । సర్వాసత్త్వం చ దుస్సాధం సదసత్త్వవికల్పతః॥ సమస్తమూర్తసంయోగః సమ్భవేద్యస్య తద్విభు । తత్పక్షే వోజ్ఝితం ద్రవ్యం

అప్రత్యక్షః పరాత్మా తదిహ న ఘటతే ధాతురధ్యక్షబాధో
యోగ్యాదృష్టేరభావాన్న ఖలు న భవతా స్వీకృతః స్వేతరాత్మా।
తస్మిన్దేహానపేక్షే శ్రుతిభిరధిగతే దేహబాధాన్న బాధో

మహాత్త్వాణుత్వచిత్రితం॥ అణోరణీయాన్మహతో మహీయానిత్యనుశ్రవః। విశ్వవ్యాపిత్వతాత్పర్యాన్నమిథో బాధమృచ్ఛతి॥ యదల్పపరిమాణేన పృథూనాం గ్రసనం శ్రితం। అచిన్త్యమిదమిత్యేకే చిన్తనశ్రమభీరవః॥ ౧॥

యద్యఙ్కురాద్యుత్పత్త్యై కశ్చిత్కర్తా స కథం న దృశ్యేత; అతో యూపాదిత్యైక్యమివ ప్రత్యక్షబాధితం న శ్రుతిః ప్రతిపాదయతీత్యత్రాహ అప్రత్యక్ష ఇతి. సర్వేషాం స్వవ్యతిరిక్తస్యాత్మనః ప్రత్యక్షత్వాసిద్ధేః ఈశ్వరేపి యోగ్యానుపలబ్ధ్యభావాన్నాత్ర ప్రత్యక్షబాధ ఇత్యర్థః, ఇహ దూర్వాదికార్యోత్పత్త్యై కర్తురదృష్టస్య కథం సిద్ధిరితి చార్వాకచోద్యం వారయతి న ఖల్వితి. అయం భావః న తావదర్థలౌకాయతికైరద్వైతిభిరివాత్మభేదోऽనఙ్గీకృతః, భిన్నాశ్చాత్మానః పరస్పరమప్రత్యక్షాః, ఏవమీశ్వరోపి స్వప్రత్యక్షోऽన్యాప్రత్యక్షతయా నిషేద్ధుం న శక్య ఇతి. అనుమానాదాత్మాన్తరస్వీకార ఇతి చేత్, ఆగమాదీశ్వరోపి స్వీకర్తవ్యః ప్రమాణత్వేన శ్రద్ధేయత్వావిశేషాత్, పరోక్షత్వేనన్యకారస్య అనుమానేపి ప్రసఙ్గాత్, లౌకాయతికానాం తు యద్యపి భూతపరిణతిరూపః పరాత్మాపి ప్రత్యక్షః; తథాపి చైతన్యవిశిష్టో న ప్రత్యక్షేణ గృహ్యతే, యద్యన్యతస్తు కుతశ్చిత్తద్విశిష్టతయా గృహీతః, ఏవమీశ్వరోపి కిం న గృహ్యేత బాధానవస్థత్వాత్; శరీరతయా పరాత్మగ్రహణమితి చేత్, ఆత్మనశ్శరీరత్వే సిద్ధే హి తథాగ్రహణం, తదన్యత్వసిద్ధౌ తు పరశరీరేపి తథైవ స్యాదితి. అస్తు తర్హి వ్యాపకానుపలబ్ధ్యా బాధః, కర్తుర్హి శరీరం వ్యాపకం, న చాఙ్కురాద్యుత్పత్త్యై శరీరం దృశ్యతే, అతీన్ద్రియం తత్ర శరీరమస్త్వితి చేన్న, అఙ్కురాద్యుత్పాదకతయా తాదృశశరీరానభ్యుపగమాత్ తదభ్యుపగమేపి కరణకళేబరసాపేక్షస్య కర్తుః కథమీశ్వరత్వం, తత్రాహ తస్మిన్నితి. దేహానపేక్ష ఇత్యుపలక్షణం శ్రూయతే హి "పశ్యత్యచక్షుస్స శృణోత్యకర్ణః" "అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతా" ఇతి. యది సర్వశరీరత్వస్య శ్రుతిస్మృతిసిద్ధత్వాత్సర్వేషు కార్యేషు శరీరసాపేక్షత్వమితి తథా సతి న వ్యాపకానుపలబ్ధ్యా బాధః సర్వకార్యానుగుణతత్తద్ద్రవ్యశరీరకతయా శాస్త్రైరుపలబ్ధేః. అథ విగీతం అకర్తృకం కర్మవశ్యాజన్యత్వాదిత్యాద్యనుమానైరీశ్వరస్య బాధ ఇత్యుచ్యేత తత్రాహ వేదేభ్య ఇతి. అయం భావః ఆప్త

వేదేభ్యో నానుమానం న చ పురుషవచస్తత్ర తే బద్ధవైరం॥ ౨॥

(ఈశ్వరస్య నిర్బాధత్వం)

వాచ్యత్వం వేద్యతాఖ్యం స్వయమభిదధతి బ్రహ్మణోఽనుశ్రవాన్తాః

శాస్త్రస్యానుమానైర్విరోధే శాస్త్రేణైవ తేషాం బాధోపపత్తిః అన్యథా స్వర్గనరకాదీనామతీన్ద్రియాణాం కుతశ్చిదనుమానాద్బాధప్రసఙ్గాత్, శక్యం హి విగీతం న దుఃఖాసంభిన్నసుఖసాధనం సాధనత్వాత్ కృషివదితి। ఏవమన్యత్రాపి ప్యూహ్యం. కిం చాత్ర నైయాయికాదిసమ్మతైరీశ్వరానుమానైర్బాధః ప్రతిరోధో వా దుర్వారః, విపక్షే బాధకసదసద్భావౌ సమాచర్చ్యౌ. అస్తు తర్హ్యాదివిదుషస్సిద్ధస్య కపిలస్యాగమేన బ్రహ్మకారణవాదభఙ్గ ఇత్యత్రాహ నచేతి. నిత్యనిర్దోషశ్రుతివిరోధే హి స్మృతేరేవ బాధ్యత్వం విరోధాధికరణసిద్ధం, అన్యథా బౌద్ధాద్యాగమైరపి కిన్న కృత్స్నవేదబాధః, తేషాం భ్రమాదిమూలత్వసమ్భావనయేతి చేత్ సమమేతత్, సర్వజ్ఞస్సాఙ్ఖ్యాచార్యః పరమాప్త ఇతి చేన్న, సమాధిజనితసార్వజ్ఞ్యానామపి కర్మభేదైః కదాచిద్భ్రమసమ్భవాత్, న చ సార్వజ్ఞ్యే ప్రమాణమస్తి, ఆహుశ్చ "కపిలో యది సర్వజ్ఞః కణాదో నేతి కా ప్రమా। తావుభౌ యది సర్వజ్ఞౌ మతిభేదః కథం భవేత్" ఇతి, నను "దదృశుః కపిలం తత్ర వాసుదేవం సనాతనం" ఇత్యాదిభిః స్వతస్సర్వజ్ఞపరమకారుణికావతారతయా సిద్ధస్య కథమనాప్తత్వశఙ్కేతి చేన్న, బుద్ధేపి సమత్వాత్, ఆవిష్టత్వమాత్రం తత్రేతి చేత్ అత్రాపి తథా విరోధాభావాత్, అన్యథా బుద్ధాదీన్ ప్రేరయత ఈశ్వరస్యాసురాదిషు విప్రలిప్సా దుస్త్యజా "మోహయిష్యామి మానవాన్" ఇత్యాది చ స్వయమేవాహ, అతః పౌరుషేయవాక్యమార్గమపి వేదావిరోధేన నేతవ్యమితి. ఏవం నిరీశ్వరమీమాంసకా అపి నిర్మూలా నిగమాన్తవిద్భిరనుగ్రాహ్యాః॥ య ఏవం స్యాదసర్వజ్ఞస్సర్వజ్ఞం న స బుధ్యతే। ఇతి బ్రువాణాస్సార్వజ్ఞ్యం లభన్తాం తన్నిషేధతః॥ ౨

నను శ్రుతిభిరధిగత ఇత్యాద్యయుక్తం స్వయంప్రకాశతయా తత్సిద్ధేః అతో వేద్యత్వమేవ న యత్ర తత్ర కథం శబ్దవేద్యత్వం "యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహ" "యద్వాచానభ్యుదితం" ఇత్యాదిభిశ్చ తదుభయం నిషిధ్యత ఇత్యత్రాహ వాచ్యత్వమితి. అయం భావః స్వప్రకాశత్వం తావన్నాగమవేద్యత్వేపి ఘటతే దర్శనస్పర్శనాభ్యాం ఏకార్థగ్రహణవదుపపత్తేః, అథానన్యవేద్యత్వమేవ స్వయంప్రకాశత్వం, తదా కథం తత్తత్సాధ్యత్వం, అవేద్యత్వగ్రాహకాత్ తత్సాధ్యత ఇతి చేత్, కిం తద్గ్రాహకం, న తావద్బ్రహ్మస్వరూపం

వాక్చిత్తాగోచరత్వశ్రుతిరపి హి పరిచ్ఛిత్త్యభావప్రయుక్తా।
నో చేత్పూర్వాపరోక్తి స్వవచనకలహస్సర్వవేదాన్తబాధ
స్తత్సిద్ధిర్హేతుభిశ్చేత్ప్రసజతి విహతిర్ధర్మిసాధ్యాదిశబ్దైః॥
(అవాచ్యత్వావేద్యత్వపరిహారః)

తస్య స్వవేద్యత్వావేద్యత్వయోరుదాసీనత్వాత్, అన్యథా తత్ర తత్సంశయా
నుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్, నాపి వృత్తిజ్ఞానాని తద్గ్రాహకాణ్యేతదభావే చ తదవేద్య
సాధనాయోగాత్, ఏవం సాక్షిణ్యప్యవేద్యత్వగ్రహణాయుక్తిర్వ్యాఖ్యా,
హాకాన్తరైరగ్రాహ్యం గృహ్యత ఇత్యపి విరోధ ఇతి చేత్, తర్హి ఘటాదేరప్య
ద్యత్వం సిద్ధం స్వగ్రాహకేతరాగ్రాహ్యత్వాత్, యైశ్చ త్రయ్యన్తైరవాచ్యత్వా
దికం సిసాధయిషసి, త ఏవ స్వయం వాచ్యత్వాదికమభిదధతి, "తస్యోదితి నామ"
"అథ నామధేయం సత్యం" ఇత్యాదిషు తద్వాచకవిధానాత్, "సర్వే వేదా
త్మైకం భవన్తి" "యో వేద నిహితం గుహాయాం పరమే వ్యోమన్" "యత్ప్ర
యన్త్యభిసంవిశన్తి తద్విజిజ్ఞాసస్వ" "యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్యం ప్రో
వాచ తాం తత్త్వతో బ్రహ్మవిద్యాం" ఇత్యాదిషు వాక్యతోఽన్యతశ్చ వేద్యత్వ
పాదనాదితి. తర్హి "యతో వాచో నివర్తన్తే" ఇత్యాదేర్నిర్విషయత్వప్రస
త్యతాహ వాక్చిత్తేతి. "సైషాఽనన్దస్య మీమాంసా భవతి" ఇత్యాదినా బ్ర
నన్దస్యాపరిచ్ఛేద్యతాప్రతిపాదనే హి వాక్యతాత్పర్యం గమ్యతే, అన్యథా
హ్మవిదాప్నోతి పరం" "ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్" ఇతి పూర్వాపరవిరో
స్వవచనవిరోధశ్చ స్యాత్, తదిదమాహ నో చేదితి. బ్రహ్మప్రతిపాదకభాగః
ర్వో నిర్విషయస్స్యాదిత్యాహ సర్వేతి. ఉపలక్షణమేతద్వేదోపబృంహణ
బాధస్య "వేదైశ్చ సర్వైరహమేవ వేద్యః" "వచసాం వాచ్యముత్తమం"
త్యాదిభిశ్చ "యతో వాచో నివర్తన్తే" ఇత్యాదేరాన్యపర్యం గ్రాహ్యం. మా
త్రశ్రుతిభిరవాచ్యత్వాదిసిద్ధిః అనుమానతస్తు స్యాదితి శఙ్క్యతే తత్సిద్ధిరితి.
వ దేవ విరోధప్రసక్త్యా పరిహరతి ప్రసజతీతి. బ్రహ్మ అవాచ్యమవేద్యం వా
త్వాదితి హి ప్రయోక్తవ్యం, తత్ర బ్రహ్మపదం సాధ్యాధారం బ్రూతే న వా
ద్యే కథం తద్విరుద్ధసాధ్యవిధిః. ద్వితీయే తు నిరర్థకతా నిరాశ్రయసాధ్యో
ఏవం సాధ్యపదమపి ధర్మిపదసమానాధికరణం న వా, పూర్వత్ర స్వస్య ధర్మి
బ్రూతే స్వవ్యాపారవిరుద్ధం చ బ్రూత ఇతి చిత్రమేతత్. ఉత్తరత్ర న స్వ
హేతుపదే చ స్వపక్షధర్మత్వవాచిని ప్రకృత్యంశో ధర్మివిషయః, అన్యథా క

శ్లో॥ నిత్యం బ్రహ్మాదిశబ్దా నిరుపధికసతో లక్షకా ఇత్యయుక్తం
ముఖ్యస్యాన్యస్య హానేర్న చ నిపుణధియో ముఖ్యమిచ్ఛన్తి లక్ష్యం।
ముఖ్యత్వే బాధకశ్చేత్ క్వచిదపి న వయం కిఞ్చిదాలోకయామో

త్యనూంశస్య తన్నిష్ఠభావాభిధాయిత్వం, అతో ధర్మ్యశ్లేషేణ తద్భావవాచకం హేతుపదం న స్వప్రవృత్తివిరుద్ధం సాధ్యం సాధయేత్. ఏవమనుగ్రాహకతర్కోఽపి ధర్మిప్రసఞ్జకప్రసఞ్జనీయపదేషు విహితైరవధార్యః। ప్రతిప్రయోగోఽపి ఏగీతం వేద్యం వాచ్యం చ భాసమానత్వాత్ ఇతి, నాత్ర ద్వితీయస్య వ్యక్త్యైకాన్త్యం జాతివద్వ్యక్తేరపి వాచ్యత్వస్య వక్ష్యమాణత్వాత్, యుష్మాకం చ తత్ర విమత్యభావాత్. నన్వత్ర ధర్మిపదస్య ధర్మిణి ముఖ్యవృత్తిరసిద్ధా సిషాధయిషితావస్థత్వాత్, ఉపచారాభ్యుపగమే తు వివక్షితవిరోధః స్యాత్. మైవం, వృత్తిమాత్రస్య స్వపరసమ్మతత్వేన వాచ్యత్వానిశ్చయేఽపి ప్రయోగోపపత్తేః, శ్లో॥ మస్సాధం క్వచిదప్యేవము వాచ్యత్వాది కస్యచిత్। కింపునస్సర్వవచసాం ప్రతిష్ఠా యత్ర తత్ర తు. ౩॥

నను లక్షణయా ధర్మ్యాదిపదాని ప్రవర్తన్తాం, ముఖ్యవృత్తివిషయత్వాభావస్తు సాధ్యతక్షతకో విరోధ ఇత్యత్రాహ నిత్యమితి. అయుక్తత్వం కుత ఇత్యత్రాహ ముఖ్యస్యేతి. తీరం గఙ్గాపదలక్ష్యమితివన్ముఖ్యవృత్త్యనర్హం కిఞ్చిన్న లాక్షణికం దృష్టం, సామాన్యతో విశేషతో వా స్వవాచకపదాన్తరనిర్దిష్టం హి పదాన్తరస్య లక్షణావాచ్యా, అన్యథా బ్రహ్మాదిశబ్దా లక్షణయా ప్రవర్తన్త ఇత్యుక్తేః కేషమాత్రోక్తిః స్యాత్, వ్యక్తివిశేషమనిష్కృష్య బ్రహ్మశబ్దవేద్యే లక్షణయా ప్రవర్తన్త ఇత్యుక్తేఽపి ప్రకృత్యాదౌ తథా ప్రవృత్తేరుక్తదోషో దుర్వారః, అథ సర్వకారణత్వాదిలక్షితే లక్షణావృత్తిః బ్రహ్మాదిశబ్దానాం సాధ్యేత, తదా తత్ర ముఖ్యవృత్త్యా నకాదిదనుపపత్తిః ప్రవృత్తినిమిత్తపౌష్కల్యాదుపపత్తిరేవ, అన్యస్య తు ముఖ్యస్య హానిః తద్గుణలేశయోగాత్ప్రయోగోపపత్తేః. సాధ్యవాచకపదస్య వాచ్యసమ్బన్ధిని లక్షణయా వర్తత ఇతి వక్తవ్యం, న చాన్యత్కిఞ్చిద వాచ్యం దృష్టమిష్టం వా, తదభ్యుపగమే హ్యత్ర బ్రహ్మణస్తత్సమ్బన్ధిత్వం సాధితం స్యాత్ న తు వాచ్యత్వం. స్వయంప్రకాశత్వాదితి హేతుపదం చాత్ర స్వయంప్రకాశసమ్బన్ధిపరం స్యాత్ తథా సతి అన్యత్ స్వయంప్రకాశం బ్రహ్మ తు తత్సమ్బన్ధిమాత్రమితి సాధుసిద్ధాన్తస్సమర్థితః. అథ కాల్పనికం ముఖ్యవృత్తివిషయత్వం బ్రహ్మణస్స్యాదిత్యత్రాహ న చేతి. అయం భావః త్వన్మతే అన్యేషామపి హి ముఖ్యత్వం కాల్పనికమేవ, తథా సతి యస్య పదస్య యన్ముఖ్యం తత్తస్య లక్ష్యమితి తవైవేదం శోభతే. లక్షణానిమిత్తం చాత్ర నాస్తీత్యాహ ముఖ్యత్వ ఇతి. క్వచిదపి సర్వ

ముఖ్యాలక్ష్యశ్చ వాచఃపదమితి న చ తద్గోచరత్వాతిపాతః॥ ౪॥

(సద్బ్రహ్మాదిశబ్దానాం నిత్యలక్షకత్వానుపపత్తిః)

శ్లో॥ నిస్సాధారణ్యనారాయణపదవిషయే నిశ్చయం యాన్త్యబాధే
సద్బ్రహ్మాద్యాస్సమానప్రకరణపఠితాశ్శఙ్కితాన్వర్థశబ్దాః।
అన్తర్యన్తా చ నారాయణ ఇతి కథితః కారణఞ్చాన్తరాత్మే
త్యస్మాదప్యైకకణ్ఠ్యం భవతి నిరుపధిస్తత్ర శమ్భ్వాదిశబ్దః॥ ౫॥

హ్మాదిశబ్దేషు కుత్రచిదపీత్యర్థః. కిఞ్చ శ్రుతివిరోధపరిహారాయ ముఖ్యవృత్తిబాధ ఇష్టః లక్షణావృత్త్యఙ్గీకారేపి తద్విరోధస్స్థిత ఏవేత్యాహ ముఖ్యమితి. విరోధశమనం తు అస్మదిష్టమేవ సాధీయ ఇతి భావః॥ ౪॥

ఏవమీశ్వరస్య త్రయ్యన్తవేద్యత్వం శబ్దవాచ్యత్వం చ స్థాపితం; స తు హిరణ్యగర్భాదిష్వన్యతమ ఇతి శఙ్కాయాం పురుషనిర్ణయాదిసాధితం విశేష నిర్ధారణం సఙ్గృహ్ణాతి నిస్సాధారణ్యేతి. సాధకబాధకాభ్యామప్రాప్తే శాస్త్రమర్థవదిత్యభిప్రాయేణోక్తం అబాధ ఇతి. సదాదిశబ్దానాం కథం శఙ్కితాన్వర్థత్వం, ఇత్థం; సచ్ఛబ్దస్తావత్సత్తాయోగిషు సర్వేషు ప్రవృత్తతయా న విశేషనిర్ధారణార్హః; బ్రహ్మశబ్ద ఏకరూఢోపి బహుషు రూఢవత్ప్రయుక్తతయా అన్వర్థత్వశఙ్కార్హస్స్యాత్; ఆత్మశబ్దశ్చ జీవపరాదిసాధారణప్రయోగః; ఏవం పురుషప్రాణాక్షరాదిశబ్దా అపి, నారాయణశబ్దస్తు న జాత్యుపాధివచనః, న చానేకరూఢః, అతస్తేనాన్యేషాం విషయవిశేషనిర్ధారణం యుక్తం, తత్ర చ హేతుస్సమానప్రకరణపఠితత్వం, అన్యథా పశ్వధికరణాదేరపి భఙ్గః స్యాత్. ప్రకారాన్తరేణాపి నిర్ధారయితుమాహ అన్తర్యన్తేతి. యథా సుబాలోపనిషది "ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మాపహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణః" ఇతి ఏతేనాన్తర్యామిబ్రాహ్మణమప్యేతద్విషయమితి నిర్ధారితం. తతః కిమిత్యత్రాహ కారణమితి. "తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్" ఇత్యాదినా హి సర్వస్రష్టుస్సర్వాన్తర్యామిత్వమప్యామ్నాతం. ఫలితమాహ అస్మాదితి. నారాయణశబ్దేన సదాదిశబ్దానామితి శేషః. నను "కారణం తు ధ్యేయః" ఇత్యత్ర "శమ్భురాకాశమధ్యే" ఇతి సమాఖ్యాన్తరం దృష్టం, తతః కిం, కారణానువాదేన ధ్యేయత్వవిధిపరం హీదం వాక్యం, పురోవాదే చ నారాయణత్వనిర్ణయే తస్మిన్నిరుపాధికావయవార్థభూమ్నా తద్వృత్తిరుపపన్నా. తథా చ నారాయణానువాకేపి "విశ్వశమ్భువం" ఇత్యుచ్యతే "శాశ్వతం శివం" ఇతి చ, అతః అన్యపరవాక్యస్థసమాఖ్యామాత్ర

శ్లో॥ విష్ణోరప్యస్త్యభిఖ్యాశివ ఇతిశుభతారూఢిరత్రానుపాధి
స్తస్మాద్ధ్యేయఃశ్రుతోఽసౌశివ ఇతిశివఏవేతివాక్యంత్వనూక్తిః।
ఉక్తంనారాయణాధిష్ఠితమితిచ తమోఽనేకబాధోఽన్యథాస్యా
ద్బ్రహ్మేశాదేర్మహత్యాముపనిషదిలయాద్యుక్తమేవంతునాత్ర ౮॥

మకించిత్కరమితి భావః ౫॥

శివశబ్దస్యన కేవలంశుభాదిపాఠమాత్రాన్నారాయణేవృత్తిః కిన్తు నామతయాపీత్యాహవిష్ణోరితి.“సర్వశ్శర్వశ్శివఃస్థాణుః” ఇతితన్నామసహస్రేపఠ్యతే. ననుశుభతయారుద్రేఅస్యరూఢిస్స్యాదిత్యత్రాహశుభతేతి.శుభతయాజనితాహ్యస్యరూఢిః“మఙ్గళానాంచమఙ్గళం” ఇత్యాదిభిర్నిరుపాధికశుభత్వశాలినిభగవత్యేవయుక్తా, అన్యత్రతుతద్గుణలేశయోగాద్వృత్తిఃస్యాత్।ప్రసిద్ధిప్రకర్షస్తు ప్రణవవేదాదిషు బ్రహ్మశబ్దవత్ప్రచురప్రయోగమాత్రాత్స్యాత్, యత్రతుశివస్యధ్యేయత్వోక్తిస్తత్రాపి శాశ్వతశివానువాదేన ధ్యానంవిధీయతే,నైతావతాప్రసిద్ధశివస్య శ్రుతివిరుద్ధంకారణత్వంకల్పయితుంశక్యమిత్యాహతస్మాదితి.అసౌవిష్ణురేవ.మహాపురుషవేదనస్యహి ముక్తిహేతుత్వంప్రతిపాద్య“నాన్యఃపన్థాః”ఇతినియమ్యతే. నను“యదాతమస్తత్” ఇతివాక్యే“శివఏవకేవలః” ఇత్యుచ్యతే,అతఃప్రసిద్ధశివఃకారణమిత్యత్రాహ శివఏవేతి. ఇదంతావద్వాక్యంనకారణతమసఃప్రతిపాదకం యదేతికాలవిశేషప్రాప్త్యనువాదాత్. “అవ్యక్తమక్షరేలీయతే అక్షరంతమసిలీయతే.” ఇతిసుబాలోపనిషద్వాక్యేనతత్ప్రాప్తిః, సాచోపనిషన్నారాయణస్యైవకారణత్వోపాస్యత్వాదికంబహుధావక్తి, అవ్యక్తాక్షరక్రమేణతమఃస్థానే “యస్యమృత్యుశ్శరీరం”ఇతిపఠ్యతే, అతోనారాయణాధిష్ఠితతమోవాక్యమిహపురోవాదః, “నాసదాసీన్నోసదాసీత్తదానీం” “తమఆసీత్” ఇత్యాదివాక్యమత్రపురోవాదఃకింనస్యాదితిచేత్ తథాపితస్యసౌబాలవాక్యసమానార్థత్వంగ్రాహ్యం, అతఃకారణతమోఽధిష్ఠాతృత్వేన ప్రసిద్ధోనారాయణఏవాత్రశబ్దాన్తరపరామృష్టః, అనన్తరంచ “తదక్షరం” “తత్సవితుర్వరేణ్యం” ఇత్యాదినాతత్ప్రకారవిశేషోపదేశః,మానవేచ “ఆసీదిదంతమోభూతం” ఇత్యారభ్య “తేననారాయణఃస్మృతః” ఇత్యన్తేనసఏవకారణతమోఽధిష్ఠాతేతిస్పష్టముక్తం, తదేతత్సర్వమభిప్రేత్యాహ ఉక్తమితి. ఏవమనభ్యుపగమేబహుశ్రుతిస్మృతీతిహాసాదిబాధః స్యాదిత్యాహ అనేకబాధఇతి. అపిచ నారాయణకారణత్వప్రతిపాదికాయాం మహో

శ్లో॥ యః ప్రోక్తస్సర్వకర్తుః పరమఖిలతనోర్నాపరం కిఞ్చిదస్తి
త్యస్యైవ స్యాదనూక్త్యోత్తరతరకథనం నహ్యతోఽన్యస్య బాధాత్ ।

పనిషది «న బ్రహ్మా నేశానో నేమే ద్యావాపృథివీ» ఇత్యాదినా నారాయణాద్బ్రహ్మేశానయోరుత్పత్త్యాదికం శ్రుతం «యదా తమః» ఇతి వాక్యే «న దివా న రాత్రిః» ఇత్యేతావదుక్తం. ఏతేన «హిరణ్యగర్భస్సమవర్తతాగ్రే» ఇతి వాక్యమపి నిరూఢం, «అద్భ్యస్సమ్భూతో హిరణ్యగర్భ ఇత్యష్టౌ» ఇతి తద్విషయానువాకాన్తరసమానార్థత్వసిద్ధేశ్చేతి. ౬॥

నను «యస్మాత్పరం నాపరమస్తి కిఞ్చిత్» ఇత్యాదినా «తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వం» ఇత్యన్తేన పురుషసూక్తాదిప్రసిద్ధం పురుషమనూద్య «తతో యదుత్తరతరం» ఇత్యాదినా తస్మాత్పరస్యైవ వేదనమమృతత్వాదిసాధకముక్తం, స ఏవ సర్వేశ్వరః స్యాదిత్యత్రాహ యః ప్రోక్త ఇతి. సర్వకర్తృత్వం పురుషసూక్తాద్యప్రత్యభిజ్ఞయా సిద్ధం. అఖిలతనుత్వం చ «పురుష ఏవేదం సర్వం» ఇతివత్ «తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వం» ఇత్యనేన వ్యక్తీకృతం. యస్మాత్ అపరం కిఞ్చిత్పరం నాస్తీత్యన్వయః తేన «న తత్సమశ్చాభ్యధికశ్చ దృశ్యతే» ఇత్యయమర్థోఽనూదితో భవతి. ఏవం సమాధికదరిద్రస్య విశ్వవ్యాపినోఽస్యైవ సహేతుకం «తతో యదుత్తరతరం» ఇత్యనువాకః. అత ఏవ «తదరూపమనామయం» ఇత్యాదిభిరాకారాన్తరోపదేశః. ప్రకారాన్తరస్యాసిద్ధత్వాత్ «యదుత్తరతరం» ఇత్యనువాదాయోగమభిప్రేత్యాహ నహ్యతోఽన్యస్యేతి. అయం భావః «య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవన్తి» «అథేతరే దుఃఖమేవాపియన్తి» ఇతి చ తద్విషయమేవ, అన్యథా «నాన్యః పన్థాః» ఇతి పురుషసూక్తవాక్యేన వ్యాఘాతః, ఏకవిషయత్వ ఏవ హ్యుభయత్రాప్యవేదనస్య మోక్షహేతుత్వాభావోక్తిస్సంఘటతే. తత్ర బహుధా విరోధమప్యాహ బాధాదితి. పూర్వవాక్యే తావత్పరాన్తరనిషేధాదుపక్రమనయేన తద్విరుద్ధముత్తరముదేతుం నాలం, ఉత్తరత్ర సర్వాననశిరోగ్రీవత్వాదినా «సహస్రశీర్షా పురుషః» «సహస్రశీర్షం దేవం» ఇత్యాద్యుక్తమిహ ప్రత్యభిజ్ఞాతం. అతోఽపి న తదన్యస్యోత్తరతరత్వోక్తిసమ్భవః. అన్యథా «న త్వత్సమోఽస్త్యభ్యధికః కుతోఽన్యః» ఇత్యాద్యుపబృంహణశతబాధశ్చేతి. నను «పాదోఽస్య విశ్వా భూతాని» «ఏష త ఆత్మాఽన్తర్హృదయే ణీయాన్ వ్రీహేర్వా యవాద్వా» ఇత్యాదిభిః కారణపురుషస్య పరిచ్ఛిన్నత్వోక్తేస్తతోఽన్యదపరిచ్ఛిన్నం పరతరమిత్యత్రాహ విశ్వవ్యాప్తస్యేతి. అయం భా

విశ్వవ్యాప్తస్య తస్యోచిత ముపధిపరిచ్ఛేదనాదుస్మితత్వం
స్వస్యైవ ప్రాపకత్వాదశిథిలవిదనచిద్ధారణాచ్చైష సేతుః॥ ౭॥

శ్లో॥ పుంసూక్తం సర్వవేదప్రపరనమహితం యత్పరత్వైకతానం
తస్యైవ శ్రీపతిత్వం విశదమభిదధే హ్యుత్తరత్రానువాకే।

వః యత్ర యత్ర పరిచ్ఛేదోక్తిః తత్ర తత్ర విశ్వవ్యాప్తస్య పూర్వముక్తం అతస్తద్ధాతర్థో పాసనార్థమౌపాధికః పరిచ్ఛేద ఉచ్యత ఇతి. సేతుత్వశ్రుత్యా తేనోపాయేన ఫలాన్తరవత్ప్రాప్యాన్తరం గమ్యత ఇత్యత్రాహ స్వస్యైవేతి. "అమృతస్యైష సేతుః" ఇత్యత్రామృతశబ్దేన శ్రుత్యన్తరవద్బ్రహ్మాభిధానే స్వప్రాప్తేః స్వయముపాయ ఇత్యేతావదేవ సిధ్యేత్, మోక్షాభిధానేపి తదుపాయతయాఽన్యః పరతరో న కల్పయితుం శక్యతే. "ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసమ్భేదాయ" ఇత్యత్రాపి షిఞ్ బన్ధన ఇతి ధాతోస్స్వస్మిన్నాధారే విశ్వస్య సజ్జీర్ణం బధ్నాతీతి సేతుః. తత్రాపి న తతః పరసమ్బన్ధః, "ఏతం సేతుం తీర్త్వా" ఇత్యత్రాపి "అన్ధస్సన్ననన్ధో భవతి" ఇత్యాదిషూత్తరవాక్యేషు పురుషస్య ప్రాప్యాన్తరానభిధానాత్తరతిః ప్రాప్తివచనః. ఏవం "నైతం సేతుం" ఇత్యాదావప్యన్యథాసిద్ధసేతువ్యపదేశో న ప్రాప్యాన్తరకల్పనక్షమ ఇతి. ॥ ౭॥

అథ పురుషసూక్తస్య నిరుపాధికశేషినారాయణపరత్వే సిద్ధేపి శబ్దసాధారణ్యాత్సన్దిహానానాం ప్రాకరణికాదన్యథాసిద్ధలిఙ్గాద్యవిశేషనిశ్చయముత్పాదయతి పుంసూక్తమితి. సర్వవేదప్రపరనమహితమిత్యనేన పరతత్త్వవిషయప్రమాణానాం మిథోవిరోధస్ఫూర్తౌ బలాబలచిన్తాయాం పరిగ్రహాతిశయాదేతస్య ప్రాబల్యం సూచ్యతే. ఉక్తం చ తదభిప్రాయేణ మహాభారతే "ఇదం పురుషసూక్తం హి సర్వవేదేషు పఠ్యతే" ఇతి. ఉత్తరానువాకః పురుషసూక్తోక్తమహాపురుషవిషయః సన్నిధ్యనుగుణశబ్దార్థప్రత్యభిజ్ఞానాత్, తత్ర "హ్రీశ్చ తే లక్ష్మీశ్చ పత్న్యౌ" ఇతి తైత్తిరీయాస్సమామనన్తి, వాజసనేయినస్తు "శ్రీశ్చ తే లక్ష్మీశ్చ పత్న్యౌ" ఇతి, న చాత్రానువాకద్వయే ధాతృప్రజాపతిశబ్దాభ్యాం అన్యవిషయత్వమాశఙ్కనీయం, విశ్వకర్మత్వష్టృశబ్దాభ్యామపి ప్రసఙ్గాత్, అతః ప్రసిద్ధతమలిఙ్గానురోధేన ధాతృప్రభృతిశబ్దానాం యోగత ఏవ ముఖ్యత్వమేష్టవ్యం. కిఞ్చ నారాయణానువాకే "సహస్రశీర్షం దేవం" ఇత్యాదిభిః పురుషసూక్తప్రభృతి సర్వపరవిద్యావేద్యం పురుషం ప్రత్యభిజ్ఞాప్య తస్య నారాయణత్వం బహుశోఽభ్యస్తం, అతో యత్ర యత్ర పరబ్రహ్మపరతత్త్వపరజ్యోతిః పరమాత్మా

ఆమ్నాతశ్చైష నారాయణ ఇతి నిఖిలబ్రహ్మవిద్యాసు వేద్య
స్తత్తద్విద్యాప్రదేశశ్రుతవివిధపదప్రత్యభిజ్ఞప్తిపూర్వం॥ ౮॥

శ్లో॥ రుద్రేన్ద్రాదిశ్చ యత్రస్ఫురతి పరతయానన్యథాసిద్ధలిఙ్గై
స్తత్తత్తైస్సర్వశిష్టో హరిరఖిలతనుస్తాసు విద్యాసు వేద్యః।
పారమ్యం త్వన్యపర్యాన్న భవతి నకిరిత్యాదిభిః స్తోత్రవాక్యై
రన్యాయ్యామ్నాతైర్నమస్యాదిభిరపి న పరః స్యాదనైకాన్త్యదుఃస్థః॥ ౯॥

శ్లో॥ ధర్మాణాం స్థాపనార్థం స్వయమపి భజతే శాసితా శాసనం స్వం

దిశబ్దాద్దృష్టాః, తత్ర సర్వత్ర నారాయణ ఏవ ప్రతిపాద్యత ఇతి నిశ్చీయతే. అతః పరతత్త్వనిర్ణయేఽయమేవానువాకః పర్యాప్త ఇత్యభిప్రాయేణాహ ఆమ్నాత ఇతి. ॥౮॥

తథాపి త్వష్ట్రవధాదిలిఙ్గైః ప్రసిద్ధేన్ద్రాదివిషయాసు మోక్షార్థవిద్యాసు కా గతిరిత్యత్రాహ రుద్రేన్ద్రాదిరితి. ప్రసిద్ధేన్ద్రాదిలిఙ్గానాం పరమాత్మలిఙ్గానాం చానన్యథాసిద్ధావుభయానురోధేన సద్వారకమద్వారకం చ తత్తద్విశిష్టబ్రహ్మోపాసనాపరత్వం స్వీకర్తవ్యమిత్యర్థః. కర్మవిధిప్రకరణేషు “నకిరిన్ద్ర త్వదుత్తరః” ఇత్యాదిభిః ప్రాకరణికదేవతాప్రశంసాపరైర్న తాసాం పరత్వసిద్ధిరిత్యాహ పారమ్యమితి. “నకిరిన్ద్ర” ఇత్యస్య వస్వాదిత్యాదిషు త్వదుత్తరో నాస్తీతి యాథార్థ్యసిద్ధిః “ఏక ఏవ రుద్రో న ద్వితీయాయ తస్థే” ఇతీదమపి తత్రత్యపశువిశేషే ద్వితీయానన్వయపరమితి మీమాంసాభాష్యకారాదిభిర్వ్యాఖ్యాతం. ఏవమీదృశవాక్యాన్తరాణి యథార్హం నేతవ్యాని. యస్తు నమస్కారభూమ్నా బహుప్రదేశబహువాక్యప్రతిపన్నతయా తత్తదపదానవిశేషైశ్చాన్యత్ర క్వచిత్పరత్వం శఙ్కతే తం ప్రత్యాహ అన్యాయ్యామ్నాతైరితి. నమస్కారస్తావద్బాధభీత్యా సాన్త్వనాభిప్రాయేణ లోకవద్వేదేపి దృష్టః “నమస్తే అస్తు మా మా హింసీః” ఇతి. తస్మాద్భూయస్త్వం చ భీతిభూయస్త్వాదేరపి స్యాత్ అస్తి చ తేషు తేషు దేవతావిశేషేషు నమస్కారస్తద్భూమా బహుప్రదేశపాఠాదికమతిశయితావదానఞ్చ. అతో నైతైరేకః పరః స్యాత్, సర్వేషాం చ సర్వస్మాత్పరత్వం వ్యాఘాతదుఃస్థమితి॥ ౯॥

నన్వవతారేషు భగవతశ్శాస్త్రార్థానుష్ఠానం తత్ఫలభోగశ్చ శ్రుతిస్మృతిషు బహుధా దృశ్యతే, అతస్తస్యాపి కర్మవశ్యత్వం స్యాదిత్యత్రాహ ధర్మాణామితి. తదేతత్ “న మే పార్థాస్తి కర్తవ్యం” “ధర్మసంస్థాపనార్థాయ”

స్వస్యాపి ప్రత్యవాయానభినయతి నృణాం పాపభీతిం విధిత్సుః ।
శుద్ధైః స్వేచ్ఛావతారైర్భజతి సులభతాం తావతోత్పత్త్యనూక్తిః
ప్రోక్తో విష్ణుశ్శిఖాయామపి హి స పురుషః ప్రస్తుతార్ధమాత్రః ౧౦॥
శ్లో॥ ఆద్యం రామాయణం తత్సచ నిగమగణే పఞ్చమః పఞ్చరాత్రం
సత్త్వోపజ్ఞం పురాణం మనుముఖమునిభిర్నిర్మితం ధర్మశాస్త్రం ।
త్యక్తాన్యో మూలవేదః కఠపరిపఠితా వల్లికా స్థాపనీయం

ఇత్యాదిభిస్సిద్ధం. యద్యపి “జనితేన్ద్రస్యజనితోతవిష్ణోః” ఇత్యేతత్ప్రీణనద్రవ్యప్రశంసార్థం, తథాప్యథర్వశిఖాయాం “బ్రహ్మవిష్ణురుద్రేన్ద్రాస్తే సర్వే సంప్రసూయన్తే” ఇతి బ్రహ్మాదేరివ భగవతోఽపి ప్రసూతిశ్శ్రూయతే, అతస్తదతిరిక్తం కారణం తత్ర ధ్యేయతయోచ్యత ఇత్యత్రాహ శుద్ధైరితి. అకర్మహేతుకైరప్రాకృతైరిత్యర్థః. సౌలభ్యార్థావతారానువాదస్తస్యైవ సర్వకారణస్య ధ్యేయత్వవిధానార్థమితి భావః. తత్రైవ ప్రణవనిరూపణే స్వార్థస్థాపనం వ్యనక్తి ప్రోక్త ఇతి. ప్రణవస్య తిసృణాం మాత్రాణాం వర్ణభేదాం స్త్రిమూర్తిదేవతాకత్వం చోక్త్వా తస్య చతుర్థ్యా అర్ధమాత్రాయాస్సర్వవర్ణత్వం పురుషదేవతాకత్వం చోక్తం స చ పురుషః “సృష్టిస్థిత్యన్తకరణీం” ఇత్యాదావుక్త ఏవ జనార్దనః. “తస్య హైతస్య పురుషస్య రూపం యథా మాహారజనం వాసో యథా పాణ్డ్వావికం యథేన్ద్రగోపః” ఇత్యాదినా చ పురుషస్య సర్వవర్ణవిగ్రహః శ్రుతః. భారతాదౌ చ విశ్వరూపాదివిగ్రహే వ్యక్తమేతత్ “భగవానితి శబ్దోఽయం తథా పురుష ఇత్యపి। నిరుపాధీ చ వర్తేతే వాసుదేవే సనాతనే” ఇతి చ స్మర్యత ఇతి. ౧౦॥

ఉక్తస్యార్థస్యానన్యథా సిద్ధస్థాపకభూయస్త్వమాహ ఆద్యమితి. మానవాదిభ్యోఽపి పూర్వమిత్యర్థః. తదితి పరిగ్రహప్రసిద్ధివ్యఞ్జనం. స చేత్యపి తథైవ. నిగమగణే పఞ్చమత్వం చ “వేదానధ్యాపయామాస మహాభారతపఞ్చమాన్” ఇతి ప్రదర్శితం. పఞ్చరాత్రస్య కార్త్స్న్యేన ప్రామాణ్యఞ్చ మహాభారతాదిప్రసిద్ధం శారీరకే స్థాపితఞ్చ. సత్త్వేన గుణేనాదిభూతేనోపజ్ఞాయమానత్వాత్సత్త్వోపజ్ఞం వైష్ణవాదిపురాణం, తేన మాత్స్యాదిషు విభక్తరాజసతామసేభ్యః ప్రాబల్యం సూచ్యతే. మనుముఖమునిభిరిత్యనేన “మన్వర్థవిపరీతా తు యా స్మృతిః సా న శస్యతే” ఇత్యుక్తం మానవప్రాబల్యం వ్యజ్యతే. త్యక్తాన్యః పరిత్యక్తదేవతాన్తరతద్ధర్మః. మూలవేదః అనన్యధర్మమూలభూతో వేదభాగః. కఠవల్లీషు “విజ్ఞానసారథిర్యస్తు మనః ప్రగ్రహవాన్నరః। సోఽధ్వనః పారమాప్నోతి తద్విష్ణోః

షో బాలబ్రహ్మబిన్దుప్రభృతికమపి నస్తత్పరం తత్పరత్వే॥ ౧౧

శ్లో॥ మధ్యస్థోక్తిర్విగీతే ద్విపరకహినపరే తత్ర తత్రేరితముక్తి
ర్వృత్తాన్తాస్తేపి చిత్రాః స్వగతమభిహితం దేవతాతత్త్వవిద్భిః।
వైషమ్యం శిల్పశాస్త్రప్రభృతిషు వివిధం వైదికస్వీకృతత్వం
ప్రజ్ఞాసంస్కారభాజాం భవతి భగవతి స్వప్రధానే ప్రమాణమ్॥ ౧౨

పరమం పదం" ఇతి ప్రాప్యవిశేషసర్వాత్మసుపురుషాదిశబ్దోక్త ఉపాస్యోపి విష్ణు రేవేతి యుక్తం. తాపనీయోపనిషత్తు నృసింహాయాపభగవదవతారైకవిషయా. సుబాలోపనిషచ్చ నారాయణస్యైవ పరత్వం బహుధా ప్రపఞ్చయతి. బ్రహ్మబిన్దూపనిషదప్యహం వాసుదేవ ఇత్యహంగ్రహోపాసనదర్శనాద్వాసుదేవవిషయా. ప్రభృతిశబ్దేన నారాయణోపనిషదాదిసంగ్రహః. తత్పరత్వే తత్పరం భగవత్పారమ్యే ప్రధానాభిప్రాయవదిత్యర్థః॥ ౧౧॥

తత్రాభ్యుచ్చయయుక్తిమాహ మధ్యస్థోక్తిరితి. రాజసాదిపురాణాన్యతమేన సాత్త్వికపురాణే విరుద్ధే సమభయమధ్యస్థపురాణాన్తరోక్తిసంవాదాన్నిర్ణయః స్యాత్. బ్రహ్మరుద్రాద్యేకైకమహిమతత్పరే చ పురాణే బహుషు ప్రదేశేషు భగవత్పారమ్యం దృశ్యతే. కర్తురుక్తయోరపి దోషగుణోక్త్యా ప్రత్యయితత్వమాహుః. వృత్తాన్తాః ‘‘క్రాన్త్వా స్వర్గీర్వ్యపునరుద్గిరతి’’ ఇత్యాదిభిస్సఙ్గ్రహీతాః. దేవతాతత్త్వవిద్భిః పరాశరపారాశర్యాదిభిః. ‘‘విష్ణోస్సకాశాదుద్భూతం’’ ‘‘ఆలోడ్య సర్వశాస్త్రాణి’’ ‘‘సత్యం సత్యం పునస్సత్యం’’ ఇత్యాదిభిస్స్వమతమభిహితం. శిల్పశాస్త్రే చ పరావరభావేన వైషమ్యం దృశ్యతే, తత్ర హ్యుత్తమమధ్యమాధమవిమానాన్యధికృత్యోక్తం ‘‘స్యాన్నాగరద్రావిడవేసరం చ క్రమేణ వై సత్త్వరజస్తమాంసి। మహీసురోర్వీపతివైశ్యకాస్తైర్హరిర్విధాతా హర ఆదిదేవః’’ ఇతి. ‘‘విష్ణోరన్యే రాధ్యమానా న సాక్షాచ్ఛ్రీకరాస్సురాః। సర్వదేవాస్పదే విష్ణౌ ధిష్ణ్యం సంపత్సుఖావహమ్’’ ఇతి. ప్రభృతిశబ్దేనాయుర్వేదాదిసంగ్రహః, పఠ్యతే ‘‘హరిం హరీతకీం చైవ’’ ఇత్యాది జ్యోతిషే చ ‘‘ధన్వన్తరేవలగ్నం’’ ఇత్యాది. వైదికస్వీకృతత్వం వేదవిత్తమైస్సర్వైర్బోధాయనటఙ్కద్రమిడగుహదేవకపర్దిభారుచిప్రభృతిభిర్భగవత ఏవ పరత్వేనాఙ్గీకృతత్వం. ఏతత్సర్వం సదాచార్యశిక్షాజనితప్రజ్ఞాసంస్కారభాజాం ‘‘ఆత్మేశ్వరం’’ ఇతి స్వప్రధానతయాఽధీతే భగవతి ప్రమాణం భవతీతి॥ ౧౨॥

కశ్చిదాహ ఈశ్వరశబ్దో నిర్విశేషణో మహత్పరమశ్శబ్దవిశేషితశ్చ

శ్లో॥ ఇన్ద్రేశానాద్యభిఖ్యాస్స్వయమిహమహదాద్యుక్తిభిర్వావిశిష్టా
తత్త్వాపరస్యమానంనభవతిబలవద్గ్రస్మనోపరోధాత్ ।
నోచేత్సామ్యైనైకఈశో నభవతియదివాకశ్చిదన్యోన్యబాధా
లోకేప్యన్వర్థభావంనహిదధతిమహావృక్షముఖ్యాస్సమాఖ్యాః॥ ౧౩॥

(భగవతఃపరత్వం)

శ్లో॥ ఏకంత్రేధావిభక్తంత్రితయసమధికంతత్త్వమీశాస్త్రయస్తే
విష్ణ్వన్యామూర్తిరీష్టేప్రభవననియమాఃకల్పభేదాత్త్రయాణాం।
ఇన్ద్రాదీనామివస్యాన్నిజసుకృతవశాదీశ్వరాణాంప్రవాహ

కస్యచిత్పమాఖ్యా అన్యస్యత్వేవంత్రివిధఃపురుషశబ్దః అతస్తయోరవసీయతే పరావరభావఇతి, అత్రఇన్ద్రప్రతిబన్దింసహేత్వాకాఙ్క్షాసూచయన్ ప్రతివక్తి ఇన్ద్రేశానాదీతి. అయంభావఃఇన్ద్రశబ్దోహిపరమైశ్వర్యవాచిధాతునిష్పన్నః కేవలోపిపరమేశ్వరత్వంబ్రూతే కిముతమహత్పూర్వః, తథాపియేన తత్రస మాఖ్యాసఙ్కోచః సరుద్రేపిసమః కార్యత్వకర్మవశ్యత్వయోస్సమచర్చత్వా దితి. సమాఖ్యాతశ్శ్రుత్యాదేర్బలీయస్త్వం సూచయన్ హేతుమాహ బల వదితి. ఏవమనభ్యుపగమేబాధకప్రసఙ్గద్వయమాహ నోచేదితి. సమాఖ్యామా త్రావలమ్బనేరుద్రేన్ద్రాదయోబహవఈశ్వరాస్స్యుః, నవాకశ్చిత్ తుల్యయో గక్షేమత్వాదితిభావః నామమాత్రస్యాసాధకత్వంసర్వసంప్రతిపత్త్యాదర్శయ తి లోకేపీతి. మహౌషధమహానద్యాదిసంగ్రహాయ ముఖ్యశబ్దః॥ ౧౩

అథాత్రన్యాయాభాసమూలానిమతాన్తరాణ్యనూద్య తేషాం ద త్తోత్తరత్వమాహ ఏకమితి. ఏకస్యైవరామకృష్ణాదివత్సాఙ్ఘాదవతారే త్రిధా విభాగఇతిపక్షః ‘‘ఏకైవమూర్తిర్బిభిదేత్రిధాసా’’ ఇత్యాదిమువివక్షితః, తత్ర మూలభూతానాం ‘‘విష్ణురేవపరంబ్రహ్మత్రిభేదమిహపఠ్యతే’’ ‘‘సృష్టిస్థిత్యన్త కరణీం’’ ఇత్యాదీనాం‘‘తవాన్తరాత్మామమచ’’ ఇత్యాదివాక్యాన్తరానువిధా నాత్ క్షేత్రజ్ఞవ్యవధానేన ద్వయోరేకతావ్యవధానేనచవృత్తింవ్యాచక్షుః, త్రిమూర్త్యుత్తీర్ణంపురుషాన్తరం సచ్చిన్మాత్రంవా పరతత్త్వమితిపక్షే ‘‘ససం జ్ఞాంయాతిభగవానేకఏవజనార్దనః’’ ఇత్యాదిభిరపిబాధః పరస్పరభిన్నాస్త్ర యఈశ్వరా ఇతిపక్షశ్చఏకస్యసర్వప్రశాసితృత్వాదినానిరస్తః. విష్ణోరన్యఏవ బ్రహ్మరుద్రఆదిత్యోవాకశ్చిదీశ్వరఇతివాదోపి విష్ణోరేవసర్వేశ్వరత్వస్థాపనా దపాస్తః. త్రయఈశ్వరాస్సత్త్వాదిగుణోన్మేషభిమరకల్పభేదాచ్చక్రనేమిన్నీ

ద్వ్యక్తేరేకస్యైశ్వర్యం ప్రతిఫలనవదిత్యాదిభిశ్చైవం పరాస్తం ॥ ౧౪॥

(ఈశ్వరానుమానభఙ్గనిరాసః)

శ్లో॥ స్వర్గాదీనాం సిద్ధౌ సహ నిగమగిరాం జన్యతా సంప్రదాయ
స్తత్సిద్ధౌ నానుమానం ప్రభవతి వయసః కింబాధకం స్వం విశేషే ।

ద్వ్యక్తేర్మోన్నద్యైశ్వర్యాత్ కల్పనాపి నిరస్తా ప్రవాహేశ్వరపక్షశ్చ "న కర్మణా వర్ధతే నో కనీయాన్" "స న సాధునా కర్మణా భూయాన్ నో ఏవాసాధునా కనీయాన్" ఇత్యాదిశ్రుతిభిరవధూతః. అస్త్వేక ఏవేశ్వరః తస్య ఈశ్వరత్వం నిత్యానన్తవిశేషసన్నిధాననిబన్ధనం ప్రతిఫలనకల్పమితి యౌగశాస్త్రేష్వ "పరాస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చ" ఇత్యాదిభిరపోఢః. ఆదిశబ్దేన నిత్యచికీర్షాప్రయత్నవాన్ చికీర్షారహితోఽపి వా జ్ఞానప్రయత్నమాత్రవానిత్యాదిమతభేదసంగ్రహః. ఏవం శ్రుతిలిఙ్గాదిప్రాబల్యస్థాపన ప్రకారేణేత్యర్థః॥ ౧౪॥

శ్రుతిసిద్ధ ఈశ్వర ఇత్యుక్తం; అనుమానతోఽపి సిద్ధ ఇతి వదన్తః ప్రతివక్తవ్యాః, తత్ర తావదుపదేశలిఙ్గం దూష్యతే స్వర్గాదీనామితి. కిమస్మదాదీనాం ధర్మోపదేశార్థమీశ్వరః కల్ప్యతే, ఉత కల్పాదిసంభవానాం పురుషవిశేషాణాం, నాద్యః పిత్రాదిక్రమేణ సంప్రదాయప్రవృత్తేరీశ్వరనైరపేక్ష్యాత్, పిత్రాదిప్రేరణార్థమీశ్వరోఽపేక్షిత ఇతి చేత్ న తర్హీదముపదేశలిఙ్గం కార్యలిఙ్గానుప్రవేశాత్. న ద్వితీయః స్వర్గాద్యసిద్ధావిదానీమివానాదిసంప్రదాయావిచ్ఛేదేన తత్ప్రవర్తకానపేక్షణాత్, సిద్ధిస్తు స్వర్గాదేరనుమానాదాగమాద్వేతి వికల్పే ప్రాక్పక్షం దూషయతి తత్సిద్ధావితి. అయం భావః విశ్వసన్తతిరత్యన్తముచ్ఛిద్యతే సన్తతిత్వాత్ ప్రదీపసన్తతివత్ ఇత్యనుమానసంభావనే సర్వాత్మమోక్షమిచ్ఛతామన్త్యముక్తిసమయభావినా సర్వకార్యోచ్ఛేదేన చరితార్థం స్యాత్, వర్తమానబ్రహ్మాణ్డపరమాణవః ప్రాగ్ద్వ్యణుకత్వాదితసజాతీయసన్తానాన్తరాః నిత్యత్వే సతి తదారమ్భకత్వాత్ ఘటాదిపరమాణువదితి అత్ర పృథ్వ్యుపచయాపచయభిన్నబ్రహ్మాణ్డభేదేన తత్తత్పరమాణూనాం ప్రాగపి బ్రహ్మాణ్డసన్తత్యన్తరారమ్భసంభవే నార్థాన్తరత్వాపాతాదితి. సాధారణదోషమాహ యదిదమితి. న తత్ససాదృశ్యభావే కాచిదనుపపత్తిః, యద్యప్యర్థానాం భావానాం నశ్వరత్వమాత్రం గమ్యతే తథాపి తత్సన్తతేరవిచ్ఛేదోక్త్యా న విరోధః, యత్తూక్తం "ప్రమాయాః పరతన్త్రత్వాత్ సర్గప్రలయసంభవాత్ । తదన్యస్మిన్ననాశ్వాసన్న విధాతుర సంభవః" ఇతి తత్రాద్యో హేతురసిద్ధిపరిహారముచ్యతే. ద్వి

శాస్త్రైశ్శిష్యైస్తతస్స్యుస్సిద్ధౌ సహపరిపఠనాద్విశ్వకర్త్రాపి సిద్ధ్యే
ద్గ్రస్తానుష్ఠానవార్థం తదనుమితిరతో నైవ శక్యా కదాచిత్ ॥ ౧౫॥

(ఉపదేశానుమానభఙ్గః)

శ్లో॥ సాధ్యం యత్పక్షధర్మే నియతమవగతం స్యాద్ధి పక్షేऽపి తాదృ
క్తస్మాత్కార్యాదియుక్తిః ప్రసజతి విగతే కార్యశాద్యైస్సకర్త్రా ।

యుక్తిర్వేదానీం దూషితః తృతీయోऽపి విమతః సంభవన్తి హి సర్గాదికాలేऽప్యతీ
న సుకృతసఞ్చయవిశేషవైయాత్యా ప్రతిబుద్ధవేదరాశయో దేవా – మహర్ష
యశ్చ, తేఽస్మాభిరపి వేదవక్తారాః ప్రతిఖ్యాపనాయ తదుపదేశగ్రహణప్రవచనా
ద్యర్థం స్వీకృతాః. ఋషిత్వం చ సుప్తప్రబుద్ధన్యాయేన సుకృతవశాత్ప్రాగధీ
తప్రస్మృతవేదభాగప్రత్యక్షీకరణమేవ, శ్రూయతే హి "అజాన్హ వై పృశ్నీం
స్తపస్యమానాన్ బ్రహ్మ స్వయంభ్వభ్యానర్షత్ త ఋషయోऽభవన్ తదృ
షీణామృషిత్వం" ఇతి. అతస్తైరేవ సర్గోపపత్తౌ కిమన్యేన. ఏతేన బహుపరిగ్రహ
గౌరవఞ్చాపాస్తం, విజాతీయక్లృప్తావేవ హి గౌరవం, న చ బహుష్వనాశ్వాసః
ఏకస్మిన్నివ తేష్వపి తత్పరిహారస్య సమచర్చత్వాదితి. ఆగమాత్సర్గాదిసిద్ధౌ స
ర్వకర్తురపి తత ఏవ సిద్ధిమాహ శాస్త్రైరితి. సర్వకర్తారం పురస్కృత్యైవ
హి సర్గాదికథనం అతోऽనుమేయం నావశిష్యత ఇతి భావః. ఏవం తం ప్రతి ప్రయోగ
సంభవేऽప్యనుమానాసామర్థ్యం దర్శితం సాక్ష్యాగమైస్సర్గాది సిద్ధన్త్యాదిశ్చే
న్న, శ్రుతివిరోధేబాధాత్, అన్యథా సేశ్వరసాంఖ్యైరనుమేయాభావ [illegible]
మానాన్తరైరపి సర్గాద్యసిద్ధిం తత ఏవోపదేశలిఙ్గస్య నిర్మూలతాం చాభిప్రేత్య
నిగమయతి ధర్త్యైః ॥ ౧౫॥

యాని చ బహూన్యనుమానాని సఞ్జగృహుః "కార్యాయోజనధృ
త్యాదేః పదాత్ప్రత్యయతః శ్రుతేః । వాక్యాత్సంఖ్యావిశేషాచ్చ సాధ్యో
విశ్వవిదవ్యయః" ఇతి తత్రాన్వయసాధారణమాహ సాధ్యమితి. యాదృక్
పక్షే నియతమవగతం యేనాకారేణ వ్యాప్తం ప్రమితమిత్యర్థః. స్యాద్ధి పక్షేऽపి
తాదృక్ నహి పర్వతే వహ్నిరనుమీయమానః ఉష్ణత్వాకారాపహాయ [illegible] ఇతి భావః.
వ్యవహితేऽపి పర్వతోష్ణత్వదర్శనాత్తత్సిద్ధిరితి చేన్న, ప్రాలేయ [illegible]
ద్మపత్రాదిభిః ప్రాలేయసన్నిహితానుష్ణ్యాతరూపహుతవహోऽనుమానే [illegible]
ద్ధేః, న చ తత్రానుష్ణో వహ్నిరనుమీయేత సర్వత్రైవానౌష్ణ్యసిద్ధిప్రసఙ్గాత్, యు
ద్యనుష్ణో వహ్నిః కల్ప్యతే చేత్ అన్వయవ్యతిరేకవాన్ వహ్నిరేవ [illegible] కిం న క
ల్ప్యేత, ఏవం సామాన్యతశ్శిక్షితయా వ్యాప్త్యా ప్రసక్తేऽనిష్టమాహ తస్మాదితి.

ఏతత్తత్సిద్ధ్యసిద్ధ్యోర్న ఘటత ఇతి నత్వాదిపక్షే సపక్ష
వ్యాప్త్యాకారప్రసఙ్గాత్తదనుపగమనే నక్వచిత్స్యాత్ప్రసఙ్గః॥ ౧౬

శ్లో॥ యత్కార్యస్యోపయుక్తం తదిహ భవతు నః కిం పరేణేతి చేన్న
జ్ఞానాదేరుద్భవే తద్విషయనియమనేప్యర్థనాదిన్ద్రియాదేః।

కార్యత్వాదిభిరుర్వీధరాద్యౌ కర్త్రా యది సిద్ధ్యేత్ కర్తృవ్యాపకకాయక
రణకర్మాదిమాన్ స్యాత్ తథా చ నాభ్యుపగమ్యత ఇత్యనిష్టతా విపర్యయే పి త్ర
శ్చ. నన్వనుమానవత్తర్కో పి ధర్మిసిద్ధిసాపేక్షః అన్యథా ప్రసఙ్జకం కుతాఽ
ర్థం అనిష్టం కుత్ర వా ప్రసఞ్జనీయం, తదిహేశ్వరసిద్ధౌ విదేహత్వమేవ తత్సి
తద్విరుద్ధప్రసఙ్గానుత్థానం తదసిద్ధౌ నిరాశ్రయస్తర్కః కుత్ర కిం ప్రసఞ్జయేది
భిప్రాయేణ చోదయతి ఏతదితి. పరోక్తహేత్వాశ్రయ ఏవ ప్రతికూలతర్కాశ్ర
ఇత్యభిప్రాయేణ ప్రతివక్తి నేతి. వివృణోతి త్వాదితి. అయం భావః యది వయమీ
శే ధర్మిణి ప్రసఙ్గమవతారయామః సిద్ధ్యసిద్ధివికల్పదౌఃస్థ్యం స్యాత్, యది చ
ధివ్యాద్యాశ్రయే కార్యత్వహేతునా కర్తారం దేహాదిమన్తముపస్థాపయేమ
దా మార్వాదౌ వ్యభిచారాన్న ప్రతిసాధనం న ప్రతితర్కశ్చేతి స్యాత్, కిన్త
వ్యాప్తిపన్నే పృథివ్యాదౌ ధర్మిణి సాధ్యధర్మస్వభావాత్తద్వ్యాపకప్రస
బ్రూమః అతో న కశ్చిద్విరోధ ఇతి. అథ సాక్షాత్పరసాధ్యమాశ్రయీకృత్య
సఙ్గః ప్రయోక్తవ్య ఇతి మన్యేత తదా ప్రసఙ్గస్యైవోచ్ఛేద ఇతి ప్రసఞ్జయతి
మనుపగమన ఇతి. పరేష్టసాధ్యవిశేషస్యస్వీకారే బహిష్కారే చ వ్యాఘాతస్య
ష్పరిహరత్వాదితి శేషః॥ ౧

నను కార్యోత్పత్తౌ కర్తృజ్ఞానచికీర్షాప్రయత్నమాత్రముపయుజ్య
దేహాదేః కార్యవ్యాపకత్వాదర్శనాత్, కార్యవిశేషే తదుపయోగో దృష్ట
శ్చేత్, యత్ర దృష్టస్తత్ర తథాస్తు న సర్వత్ర అతిప్రసఙ్గాదిత్యభిప్రాయేణ శఙ్క
యదితి. ఉపయుక్తం జ్ఞానచికీర్షాదికం. పరేణ కార్యోత్పత్త్యనుపయుక్తేనే
ర్థః అనుపయోగో దుర్వచ ఇత్యభిప్రాయేణాహ నేతి. తత్సాధయతి జ్ఞానా
రితి. సపక్షవ్యాప్తప్రకారేణ పక్షేపి కర్తృజ్ఞానాదినా కార్యేణ భవితవ్యం, తత
త్కారణతయా కాయకరణకర్మాదియోగోపి దుస్త్యజః, ప్రయత్నస్య విష
నియమశ్చికీర్షయా తస్యాశ్చ ప్రియాప్రియప్రాప్తిపరిహారవ్యాపారకార
తావద్బుద్ధ్యా సా చ తత్తత్సామగ్రీనియతవిషయేతి విషయనియమేస్థితే సావ
ధాన్యం జ్ఞానం కథం సవిషయం, నిర్విషయే చ తస్మిన్ కిం చికీర్షేత, అచికీర్షుశ్చ కు

నిత్యంజ్ఞానంవిభోస్తన్ననియత విషయం తేన నాన్యార్థనష్ట్చే
న్నానిత్యస్యైవదృష్టేస్తవకథమజసంయోగభఙ్గోఽన్యథాస్యాత్ ॥ ౧౭॥

శ్లో॥ కింవాధీచ్ఛాకృతీహి తేవిషయనియతయే తేహియతోఽత్రనేచ్ఛే
న్నిర్హేతుస్తత్ప్రమేష్టా భవతువిషయవానేషతద్వత్స్వతస్తే ।

ప్రయతేత. నను కార్యస్యైవ సామగ్ర్యపేక్షణాం నిత్యస్యతుస్వతస్సర్వవిషయస్యోత్పత్తివిషయనియత్యోరభావాత్కిం సామగ్ర్యేతి శఙ్క్యతే నిత్యమితి. తత్ప్రయుక్తినామివనిత్యజ్ఞానసిద్ధావేతద్వక్తవ్యం నాన్యథేతి స్థాపయితుమాహ నేతి. అహేతుకంజ్ఞానంకిందృష్టం ఉత కల్పితం, నాద్యః అసిద్ధేః నద్వితీయః దృష్టవిజాతీయక్లృప్త్య యోగాదిత్యభిప్రాయేణాహ అనిత్యస్యేతి. తాదృశజ్ఞానక్లృప్తౌ పరస్యేష్టవిరోధమాహ తవేతి. మూర్తవద్ద్రవ్యత్వాదినావిభూనాం విభునా సంయోగే కల్ప్యమానే సంయోగకారణానామన్యతరకర్మోభయకర్మసంయోగానామసంభవాత్తన్నిషేధః కృతః, తథేహాపి విజ్ఞానకారణానామిన్ద్రియలిఙ్గాదీనామభావాత్తదభావఃస్యాత్, నిత్యత్వాన్నైరపేక్ష్యమజసంయోగేపిసువచం, విభూనాంమిథస్సంయోగాభావే నకిఞ్చిద్బాధకమితిచేత్ నిత్యజ్ఞానాభావేపికిం, అస్మదాద్యశక్యకార్యానుత్పత్తిప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న కారణాన్తరైరేవతదుత్పత్త్యుపపత్తేః, కర్తృనిరపేక్షైః కారణాన్తరైః కార్యోత్పత్తిరదృష్టేతిచేత్ అన్యత్రాదృష్టాప్యత్ర తథా స్యాత్, ప్రధ్వంసస్యేవ నిమిత్తమాత్రజన్యత్వం, వరంహికల్పితస్య జ్ఞానాదేః కారణనైరపేక్ష్యకల్పనాత్ సిద్ధస్య హేతువర్గస్య క్వచిత్కర్తృనైరపేక్ష్యాఙ్గీకారః అజసంయోగస్వీకారోవేతి, స్వీక్రియతాంకాహానిరితిచేత్ సిద్ధాన్తహానిః॥ ౧౭॥

నన్వహేతుకసంయోగమిచ్ఛద్భిరహేతుకజ్ఞానంనదూష్యంతద్దూషణే వాసిద్ధాన్తహానిఃస్యాదిత్యత్రాహ కింవేతి. కర్తురనుమానేపిప్రయత్నమాత్రాధారత్వమనుమీయతాం ప్రయత్నవ్యాపకతయా తేఅపిసిధ్యేతామితిచేన్న జీవనపూర్వకప్రయత్నమనిచ్ఛతాం తత్ర వ్యాప్తిభఙ్గాత్, అతః ప్రయత్నక్లృప్తావపి జ్ఞానచికీర్షానైరపేక్ష్యమాహ విషయేతి. సర్వకార్యవిషయస్యహిప్రయత్నస్య విషయనియమాభావాదేవ నతదర్థంచికీర్షాద్యపేక్షా. ఉక్తమర్థంప్రతిబన్దిగతంవివృణోతి నిర్హేతురితి. అయంభావః అన్యత్రజ్ఞానం సర్వం సకారణకం తత్ప్రామాణ్యంచ కారణగుణాధీనమితిస్థాపయద్భిరీశ్వరజ్ఞానంతత్ప్రామాణ్యంచ నిష్కారణకమితిదృష్టవిపరీతంకల్ప్యతే, అత్రజ్ఞానచికీర్షాఖ్యధర్మ్యన్తరక్లృప్తి

ప్రోక్తే యత్నే స్వభావాద్విషయతి సకలం స్యాదితీదం త్వదృష్టం
యద్వా ధీస్తం హి నిత్యం న ఖలు జనయతి త్వేష కథం తన్నియన్త్రీ॥ ౧౮॥

ననుపహేయ ప్రయత్నస్య త్రైలోక్యనిరపేక్షం విషయిత్వాత్ సకలకర్తృత్వం యుక్తం॥ నిత్యా చేశ్వరబుద్ధిస్తేనానుభూతిర్న చ స్మృతిః। సంస్కారానపేక్షస్య స్మృతిత్వే తత్కారణవర్జనాత్॥ అనుభూత్యాదిహేతూనామభావేపి తథా యది। స్మృతిహేతోరభావేపి స్మృతిరేషా న కిం భవేత్॥ ఇతి తస్యాః ప్రమాత్వాదికల్పనేపి తద్వదేవ యత్నస్య విషయిత్వేఽన్యనిరపేక్షత్వం న విరోత్స్యతి. అత్ర పరోక్తం ప్రసఙ్గమనూద్య ప్రతిషేధతి ప్రోక్త ఇతి. జ్ఞానస్యేవ స్వత ఏవ సవిషయత్వమిత్యేతదేవ త్వదృష్టం సర్వత్ర జ్ఞానే సామగ్రీనియతవిషయత్వదర్శనాత్, నిత్యస్య చేశ్వరయత్నస్య కార్యవిశేషానుగుణసహకారిలాభమన్తరేణ కార్యవిషయత్వం నామ న కిఞ్చిత్సంభవతి, న చ విషయిత్వమేవ జ్ఞానలక్షణం శక్త్యాదీనామపి విషయధర్మ్యాణాం ధీత్వప్రసఙ్గాత్, యత్తు నిత్యేచ్ఛాకృత్యా బుద్ధియత్నానీశ్వరస్య బ్రూతే, సోపి ప్రత్యుక్తప్రాయః నిత్యయత్నస్య త్రైకాలికసర్వకార్యసిద్ధేరుక్తత్వాత్, అబుద్ధిపూర్వప్రవృత్తస్య కథం స్వాతన్త్ర్యైకకర్తృత్వలక్షణయోగః కథం తరామీశ్వరత్వయోగ ఇతి చేత్ అనిచ్ఛాపూర్వప్రవృత్తస్యాపి సమమేతత్, అతఏవ కారకాన్తరాప్రయోజ్యత్వే సతి కారకాన్తరప్రయోక్తృత్వరూపం కర్తృత్వం కథమచేతనస్యేత్యపి ప్రత్యుక్తం; ప్రయత్నస్యైవ ప్రయోక్తృత్వసంభవాత్ తన్నిత్యతయా ప్రయోజ్యత్వాభావాచ్చ. నను చేతనత్వమాత్మలక్షణం తదభావే తత్త్వం న స్యాదితి చేత్, నైవం, యత్నవత్త్వేన తల్లక్షణసిద్ధేః, అన్యథా ఇచ్ఛావిరహేపి తదసిద్ధిప్రసక్తిః, ఇచ్ఛాద్వేషప్రయత్నసుఖదుఃఖజ్ఞానాన్యాత్మలిఙ్గమిత్యక్షపాదీయసూత్రే ఇతి క్రియాగుణవత్సమవాయి కారణమితి ద్రవ్యలక్షణమితి కాణభుజీయవత్ కస్యచిన్నేయం, జ్ఞానాద్యవ్యాప్త్యాయోగవ్యవచ్ఛేదవన్నిష్ఠద్రవ్యాన్తరజాత్యాధానసక్తేరితి. అస్తు తర్హి యత్నమాత్రవానీశ్వరః తథాప్యనుమానం నప్రతిష్ఠితమితి చేన్న "యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్" "తదైక్షత బహుస్యాం ప్రజాయేయ" "సోకామయత బహు స్యాం ప్రజాయేయ" ఇత్యాదిశ్రుతిశతవిరోధాదితి. దూషణాన్తరమాహ యద్వేతి. ధీర్హి జనయిత్రీ చికీర్షాయా విషయం నియచ్ఛేత్, సాపి తాదృశీ యత్నస్య, ఇహాపి జనకత్వాభావాన్న తత్తద్విషయనియమః, సామానాధికరణ్యమాత్రం తన్నియమే జీవేశ్వరగుణాన్తరాణామపి సవిషయత్వప్రసఙ్గ ఇతి భావః॥ ౧౮॥

శ్లో॥ నిశ్వాసాదిప్రయత్నక్రమ ఇహ భవతాం జీవ ఏవాస్త్వదృష్టై
ర్వ్యస్తైరేవ సర్వం ఘటత ఇతి భవేత్తత్కృతాసిద్ధసాధ్యం।

అస్తు నిత్యయత్నవానీశ్వరోఽనుమేయః, సంప్లవాభ్యుపగమాదవశిష్టమాగమికం స్యాదిత్యత ఆహ నిశ్వాసేతి. జీవనపూర్వకప్రయత్నాన్యాయాదదృష్టవిశేషజనితయత్నవద్భిర్జీవైః క్షిత్యాదేస్సకర్తృకత్వసమ్భవే కిం నిత్యయత్నతదాధారకల్పనాగౌరవేణ, యథాదృష్టైరేవాదృష్టైశ్శరీరాదినిరపేక్షైస్స్వకృత ఈశ్వరః స్రష్టేతి న్యాసే తాదృశైరేవ తత్ఫలభోక్తృష్వేవ యత్నక్లృప్తేర్లఘుత్వాత్, ఏతేన మనఃకరణకాగన్తుకజ్ఞానాదిమానీశ్వర ఇతి మతాన్తరమపి నిరస్తం తదాఽపి దేహాదినిరపేక్షమనఃప్రవృత్తిక్లృప్తేర్గురుత్వాత్. అథవా కల్పనీయో హి యత్నస్సర్వమిదం చిత్రం తత్కల్పనైవ నయుక్తేత్యాహ యద్వేతి. వ్యవస్థాపకైరదృష్టైరేవ యత్నానపేక్షైరిత్యర్థః. సర్వం ద్వ్యణుకాదిపర్వతాది చ. ఘటతే ఉత్పత్తుమర్హతి. ఏతేనానుమానస్య కిమాయాతమిత్యత ఆహ భవేదితి. తత్కృతా చోదితమనుతిష్ఠతా తత ఏవ ఫలద్వారభూతాదృష్టకర్త్రాఽజీవేనేత్యర్థః. న చ క్రియాహేతుగుణేష్వన్యతమేన కార్యసమ్భవే తత్ర గుణాన్తరమపి హేతుతయా కల్ప్యం, అదృష్టస్య చ సర్వకార్యనిమిత్తత్వేఽపి విశేషతః క్వచిత్క్రియాహేతుగుణత్వం బ్రూమః, "అగ్నేరూర్ధ్వజ్వలనం వాయోస్తిర్యక్పవనమణుమనసోశ్చాద్యం కర్మేత్యదృష్టకారితాని" ఇతి తత్ కస్య హేతోః? నానం క్రియాహేతుగుణాన్తరనివృత్త్యై స్యాత్, ఏవం సతి యత్రాఽదృష్టప్రాగల్భ్యం తత్ర ముధా తత్పూర్వకత్వేన వర్తి జ్ఞానచికీర్షాప్రయత్నక్లృప్తిః ప్రాచీనైరేవ తైర్జీవస్య తత్కర్తృత్వోపపత్తేః, అన్యథా శ్యేనాభిచారకృష్యాదిప్రయోగే వేదపీడాదికర్తృత్వం ప్రయోక్తుర్నస్యాత్, మాభూదితి చేత్ న, లౌకికవైదికచిత్తవిసంవాదాత్. నన్వదృష్టమచేతనం చేతనానధిష్ఠితం కథం ప్రవర్తేత, ఇత్థం, స్వకారణోపనీతసహకారిసంపన్నతాతిరిక్తతత్ప్రవృత్త్యభావాత్, కారణానామపి తత్తత్కారణోపనేయత్వాత్, తాన్యప్యచేతనాని చేతనాధిష్ఠేయానీతి చేన్న ఈశ్వరప్రయత్నే తదభావాత్, చైతన్యయోగవ్యవచ్ఛేదవన్నిష్ఠతామాత్రేణ తస్యాపి తదధిష్ఠితత్వమితి చేన్న తావతోఽధిష్ఠానశబ్దార్థతయా కైశ్చిదప్యనఙ్గీకారాత్, మయైవమఙ్గీకృతమితి చేత్ అన్యైరపి తర్హి చైతన్యాత్యన్తాయోగవ్యవచ్ఛేదవన్నిష్ఠత్వమేవ చేతనాధిష్ఠితత్వమదృష్టానామిత్యఙ్గీక్రియేత. ఈశ్వరధీవిశేషమదృష్టమిచ్ఛతా త్వయా నైవమఙ్గీకార్యమితి చేన్న తథావిధా

క్లృప్తావన్యస్యకర్తృద్వయముపనమతి త్వత్సపక్షేతథాస్యా
త్పక్షేపీత్యవ్యవస్థాయదిఃఫలతయాఽత్యక్తిరాద్యేపిసాస్యాత్॥ ౧౯॥
శ్లో॥ సాధ్యేహి త్వాదివేదీకృత ఇహకలయాసర్వథావాతవాసౌ
పూర్వత్రేశోనసిధ్యేన్నకథమపి భవేద్వ్యాప్తిసిద్ధిఃపరత్ర ।

దృష్టే త్వయాపిచేతనానిష్ఠేయత్వస్యాసాధ్యత్వాత్, త్వన్మతేపికారణవర్గా
నుప్రవేశినోనిత్యస్యేశ్వరజ్ఞానస్యాచేతనస్య చేతనాధిష్ఠితత్వకల్పనే తాదృశ
చేతనాన్తరక్లృప్తిప్రసఙ్గః॥ ఈశ్వరాభూతభేదంచశ్రౌతాదృష్టంయదీచ్ఛసి। స్వ
గుణాపూర్వక్లృప్తిస్తే నిష్ఫలైవతదాభవేత్॥ నన్వీశ్వరప్రయత్నాదేరసిద్ధాన
త్వయాత్రవ్యభిచారఉదాహార్యః తత్సిద్ధౌతద్వ్యతిరిక్తాచేతనేషు చేతనాధిష్ఠా
ననియమసిద్ధిరితిచేత్ అన్యేషామపితీర్థ్యదృష్టాదివ్యతిరిక్తవిషయే తన్నియ
మఃస్యాత్ అతోఽదృష్టవద్భిర్జీవైరేవజగదుత్పత్తిసిద్ధిరితి సిద్ధసాధనతాదుర్వా
రా. జీవాతిరిక్తకర్తృకల్పనేఽనిష్టంప్రసఞ్జయతి క్లృప్తావితి. ఏకకర్తృకతయా
ప్రసిద్ధేసపక్షేకర్తృద్వయంస్యాత్ అనేకకర్తృకేపిసంప్రతిపన్నాతిరిక్తక
ర్తృకత్వం, కల్ప్యమానోహి నకేవలం క్షిత్యాదిమాత్రకర్తృత్వేనకల్ప్యతే
తత్ప్రయత్నస్య పరిచ్ఛేదకాభావేనసర్వవిషయత్వాత్, తతఃకిమిత్యత్రాహ
తత్పక్షేతి. అయంభావః క్షిత్యాదికర్తరిసాధ్యమానేవిశ్వకర్తరితేన ఘటాదేర్ద్వి
కర్తృకత్వమాయాతం తతస్తద్దృష్టాన్తేనపక్షస్యద్వికర్తృకత్వమాపతేత్ త
తస్సపక్షస్యత్రికర్తృకత్వంస్యాత్, ఏవంక్రమేణోపర్యుపర్యపిక్లృప్తావనన్తేశ్వ
రాపత్త్యా ‘‘ద్యావాపృథివీజనయన్దేవఏకః’’ ‘‘ఏకశ్శాస్తానద్వితీయః’’ ఇతివ్యవస్థా
భజ్యేతేతి. అత్రపరోక్తంకల్పనాగౌరవంశఙ్కతే యదీతి. ఏకేనేశ్వరేణవిశ్వ
కార్యసిద్ధౌ ద్వితీయక్లృప్తేర్నిష్ఫలత్వాత్తత్పరిత్యాగ ఇతి తత్రగౌరవభియా
త్యాగ ఏకస్మిన్నపిస్యాదిత్యాహ ఆద్యేపీతి. ఉక్తంహి జీవైరేవకర్తృభిరదృ
ష్టద్వారా సర్వకార్యంసిధ్యేదితి॥ ౧౯

పునరపివికల్పముఖేనానిష్టమాహ సాధ్యఇతి. కిమతోపాదానా
జ్ఞానవన్మాత్రంసిసాధయిషితంఉతోపాదానాదికృత్స్నగోచరజ్ఞానవానితి
కల్పః, తత్రాద్యందూషయతిపూర్వత్రేతి. జానన్తిహిజీవాజగదుపాదానంప
ధివ్యాదిద్రవ్యం, కుమ్భాద్యుపయోగిపరమాణుద్వ్యణుకాదిజ్ఞానా
భావేపికుమ్భాదికర్తృత్వంసర్వానుమతం, ద్వ్యణుకప్రభృతిజగదుపకరణ
చయాగాదిజానన్త్యేవజీవాః తచ్ఛక్తేర్ద్వారస్యవాసాక్షాత్కారాభావే

పక్షస్వర్మ్యాద్విశేషాన్నఖలు సమధికంపక్షధర్మత్వలభ్యం
కల్ప్యోవ్యన్యస్తేవిశేషస్సుకృతవిషమతాజీవశక్తిస్తుసిద్ధా॥ ౨౦॥

కుమ్భాదిన్యాయాద్యాగాదిప్రవృత్తిరిష్టా, సంప్రదానంచభోక్తారంస్వాత్మాన మాత్మీయాన్వాప్రయోజనంచేష్టప్రాప్తిమనిష్టనివృత్తింవానహితేనజానీయః, అతస్తేషామేవక్షిత్యాదికర్తృత్వమవిరుద్ధం. ఉత్తరందూషయతి నకథమ.పీతి.న హికుమ్భాదిసామగ్ర్యన్తర్గతంసర్వం కుమ్భకారాదయోజానన్తి, యోగినాం స్వకార్యసామగ్రీసాకల్యజ్ఞానమస్తీతిచేత్ కిమతః, యోగసిద్ధసార్వజ్ఞ్యే అ పినకుతశ్చితత్కల్పయితుంశక్యన్తే, అతోనతత్కార్యైఃసపక్షసిద్ధిః, ఆగమతస్సి ద్ధౌతుతద్వదీశ్వరోపితదనువిధేయస్సిద్ధఇతినానుమేయంకిఞ్చిత్. అస్తువ్యాప్త్యై కర్తృమాత్ర ముపస్థాప్యం పక్షధర్మతాబలాత్సార్వజ్ఞ్యాదివిశేషసిద్ధిరిత్యత్రా హ పక్షేతి. వ్యాప్యస్యపక్షధర్మతయాహివ్యాపకస్య ప్రాగవిదితోధర్మివిశే షసమ్బన్ధస్సిధ్యేత్ నతుసదపిసపక్షదృష్టవైజాత్యం, అన్యథాధూమానుమితేవ హ్నౌతార్ణతాదివిశయవిలోపప్రసఙ్గాత్, సపక్షదృష్టాన్యతామాత్రమపినాను మేయనియతం జాతివ్యాప్త్యైర్హాత్యనుమానేతదనభ్యుపగమాత్, అతోనాత్ర వ్యాప్యపక్షధర్మతయా వివక్షితవిశేషసిద్ధిః, పరిశేషాత్తర్హితత్సిద్ధిరితిచేన్న,పరి శేషానుమానమపిహిక్షిత్యాదికం సామాన్యతస్సిద్ధంతత్కర్తారంవా పక్షీకృత్య స్యాత్, ఆద్యేకిఞ్చిజ్జ్ఞకర్తృకత్వనిషేధోవా స్వతస్సర్వజ్ఞకర్తృకత్వంవా సాధ్యం,నాద్యః తత్సంభవస్యస్థాపితత్వాత్.నద్వితీయః తద్ధికృత్స్నంకార్యం పక్షీకృత్యకార్యత్వలిఙ్గేనవాసాధ్యం ప్రకృతపక్షమాత్రనిష్ఠేనవాకేనచిత్, పూ ర్వత్ర కిమన్వయిపురస్కారేణ వ్యతిరేకిణవాస్యయుష్మాభిఃపృథగుపన్యాసా త్, అతఏవకార్యవిశేషతోపిసర్వజ్ఞానుమానే తేనైవాలంకిమన్వయినాకార్య లిఙ్గేన, క్షిత్యాదికర్తృపక్షీకారేణ జీవాసమ్భావితవిశేషసాధనంతు దుశ్శకం తాదృశవిశేషసమ్భవేపజీవానామేపతత్కర్తృత్వస్యదర్శితత్వాత్ తేషామేవ తద్విరుద్ధవిశేషానుమానాయోగాచ్చ.ననుఘటాదికర్తృవ్యావృత్తోవిశేషః క్షి త్యాదికర్తౄణాంస్వకార్యైః తముత్పత్త్యాసన్నపూర్వకాలేతేషాం తదనుగు ణబుద్ధ్యాదిరహితత్వాత్ అతోదృష్టవిపరీతక్లృప్త్యవిశేషేకిమీశ్వరక్లృప్తిప్రద్వేషే ణేత్యత్రాహ కల్ప్యఇతి. అయంభావః నిశ్వాసాదావధీపూర్వయత్నేనాపిక ర్తృత్వంత్వయైష్టవ్యం,కాలవిప్రకృష్టబుద్ధ్యాపి కర్తృత్వమాభిచారికపరపీడా దౌలోకవేదసిద్ధం,కుమ్భముత్పత్త్యావపికుమ్భకారాదేశ్చక్రచీవరదణ్డసూత్రాది

శ్లో॥ కార్యం స్యాత్కర్తృభావేప్యవధిభిరితరైః కాలవత్సహ్యసిద్ధ
స్తేచాదృష్టప్రయుక్తాస్తదపియతనవత్స్వోత్థయత్నానపేక్షం ।

వ్యాపారహేతుభూతస్వదేహాదివ్యాపారేష్వవ్యవహితప్రవృత్త్యుపయో
నాన్యథా, సమవాయినిష్పత్త్యావయం దృష్టాన్తానురోధేనవ్యవహితవ్యాప
రాదపికర్తృత్వం బ్రూమః, భవద్భిస్త్వదృష్టచరమేవవైషమ్యం కల్ప్యతఇ
అథస్యాత్ కుమ్భాదికృదసమ్భావితో గోపురాదిబుద్ధిశక్తిప్రకర్షోదృష్టః, మ
ష్యాసమ్భావితశ్చశకున్తలూతాదిజన్త్వన్తరేషు, మనుష్యేషుచవిశ్వామిత్ర
దిషు, ఏవం దేవాసురసిద్ధాదిషు పితామహపర్యన్తేష్వతిష్ఠతే బుద్ధిశక్తిప్రకర్షత
రతమ్యస్యక్వచిద్విశ్రమాత్ యత్రాసౌసఈశ్వరస్సిద్ధ్యత్వర్హతీతి తత్రాహ
కృతేతి. కర్మభేదతన్త్రమేవ తారతమ్యం త్వయాఽనిదర్శితం, జన్మౌషధిమన్త్ర
తపస్సమాధిజాశ్చ సర్వాస్సిద్ధయస్తత్తదదృష్టాపేక్షా యతన్తే, ఏవం సత్యదృష్టే
నధీశక్తిప్రకర్షతారతమ్యం కాలభేదేన కర్మవశ్యేష్వేవక్షేషుచిద్భవతు నవి
వస్థానాన్తరస్యగ్రాహ్యమితిభావః॥ ౨

పరేష్టం పక్షే బాధం దూషయతి కార్యమితి. ఏవంహి మన్యతే
రణాభావే కార్యాభావ ఉభయాభ్యుపేతః కారణాన్తరాణిచ కర్త్రపి
మర్యాదాని కథం కర్త్రభావే వ్యాప్రియేరన్, అతః కార్యస్యసాక్ష్యసౌగత
ర్వాకవర్తన్యానిత్యత్వమసత్త్వమాకస్మికత్వం వాస్యాదితి తత్రేదముత్తరం
ర్యమితి. అయం ప్రతివిధిః కారణాభావే కార్యం నస్యాన్నతు కారణవిశేషాభ
అన్యథా క్వచిద్దృష్టస్య కర్మకారకాదేరభావేపి క్రియానుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్, అ
కర్త్రభావేపి కారణాన్తరైః కార్యసిద్ధ్యుపపత్తిరితి. నను కాలోయథా సర్వ
ర్యనిమిత్తం తథేశ్వరోపి తత్పరిత్యాగే సమానన్యాయః కాలోపి త్యజ్యతామి
త్రాహ కాలవదితి. కాలోప్యుపాధివిశేషాతిరిక్తో నవేతి యథామతమ
సత్తావల్లౌకశాస్త్రసిద్ధః కాలప్రతీత్యా కర్షకాదిప్రవృత్తేః, కాలేకర్మ
దనాత్ శుభాశుభకాలవిభాగే చకస్యచిద్వేదాఙ్గస్య వ్యాపారాత్. నన్వేవం
మప్యచేతనానాం చేతనానధిష్ఠితత్వే ప్రవృత్తిర్న స్యాదిత్యత్రాహ తేచేతి
దృష్టప్రేరితానామేవ ప్రవృత్త్యుపపత్తౌ కింతత్రప్రయత్నాన్వేషణేన, అ
స్యాప్యచేతనస్య ప్రవృత్తౌ చేతనాధిష్ఠానమపేక్షితమిత్యత్రాహ తదపీతి.
శ్వరప్రయత్నోన్యోప్యచేతనోపి జగత్సృష్టౌ నప్రయోజకప్రయత్నాధిష్ఠితః,
కుమ్భారమ్భ ఇవ జీవప్రయత్నసహకృతః అతస్తత్ర వ్యాప్తిసఙ్కోచః

ఏకత్యాగేऽన్యహేతుత్యజనమితిచన ధ్వంసవత్స్వావధిత్వా
త్తస్మాద్ధేతోరభావేనఫలమితి గతిస్తద్విశేషేవిశేషః॥ ౨౧॥
శ్లో॥ ధర్మోయావత్సపక్షానుగతఉపధిరిత్యభ్యుపేతస్త్వయాపి
త్యాగేతస్యాత్రతద్వచ్ఛిథిలితనియమాఃక్వాపినోపాధయఃస్యుః।
తాదృగ్ధర్మాత్యయాచ్చప్రకరణసమతాస్యాన్నచాతిప్రసఙ్గః

మ్యాభావాదతాదృష్టేపిక్వచిత్సఙ్కోచఃస్యాత్ అన్యథాగౌరవాత్, ఈశ్వరప్రయత్నస్య నిత్యత్వాత్ప్రయత్నానధిష్ఠితత్వమితిచేన్న నిత్యానామపి పరమాణ్వాదీనాం తదపేక్షాఙ్గీకారాత్, అన్యతాऽన్వయవ్యతిరేకనియమవతామన్యతమస్యత్యాగే సర్వహేతుత్యాగోపిస్యాదితిశఙ్కతే ఏకేతి. సర్వహేతుత్యాగేకాదాచిత్కత్వవిరోధం ప్రకృతే తదభావంచాభిప్రేత్యాహ నేతి. ప్రతిబన్దీంసూచయన్నన్యహేత్వపరిత్యాగే హేతుమాహ ధ్వంసవదితి. ధ్వంసోహ్యభూత్వా భవన్ హేతుమపేక్షమాణస్సమవాయ్యసమవాయినోరసత్త్వాన్నిమిత్తమాత్ర నిష్పాద్యస్త్వయాస్వీకృతః, తథాపక్షేపిజీవాతిరిక్తస్య కర్తుః కల్పయితుమశక్యత్వాత్కథంచిజ్జీవ కర్తృకత్వంకర్తృనిరపేక్షత్వంవా స్వీక్రియతామితిభావః విపక్షేబాధకాభావంనిగమయతి తస్మాదితి. హేత్వభావే కార్యంనస్యాత్ నతు కార్యత్వమాత్రాऽనపేక్షితహేతువిశేషాభావే, తత్రతుకార్యవిశేషనివృత్తిర్వా యథా కళమబీజాభావే కళమాఙ్కురస్య॥శ్లో॥హేత్వభావేఫలాభావో విశేషస్తువిశేషవాన్''ఇతిన్యాయాత్, అథవాకారణాన్తరైరేవకార్యసిద్ధిః యథాప్రధ్వంసస్యేతివిశేషః॥ ౨౧॥

సోపాధికత్వమపిదర్శయితుమాహ ధర్మఇతి. యావత్సపక్షానుగతః పక్షేవిపక్షేచావర్తమానస్సపక్షాభివ్యాప్తఇత్యర్థః. అస్తిచాత్రతాదృశోధర్మశ్శరీరజన్యత్వం యద్యప్యసౌపక్షీకృతేశరీరగుణాదివిశేషేవర్తతే తథాపిసాధనవ్యాపకత్వాభావాత్ స్వనివృత్త్యాసాధ్యనివర్తనశక్తేశ్చోపాధిస్స్యాదేవ, తాదృశస్యధర్మస్యాతోऽనుపాధిత్వానఙ్గీకారేऽతిప్రసఙ్గమాహ త్యాగఇతి. నహి నిషిద్ధత్వాదీనామేతస్యచవిశేషోऽస్తి యేనతఏవతత్రతత్రోపాధయస్స్యుఃనా సావత్రేతినియమ్యేత. ఏవంసోపాధికత్వేమతభేదేన వ్యాప్యత్వాసిద్ధిః వ్యాపకనివృత్త్యావ్యాప్యనివృత్తిర్వా స్యాదితిభావః.శరీరాజన్యత్వసమబలత్వాభిమానే ప్రతిరోధమాహ తాదృగితి. ననూపాధౌప్రతిసాధనేచశరీరోపాదానం వ్యర్థం? ఆత్మాదిష్వజన్యత్వనివృత్తిమాత్రేణ సకర్తృకత్వనివృత్త్యాపపన్నా

పక్షాదిష్టేత్యబాధాన్నిరుపధికతయా స్యాత్పరాత్మానుమా తు॥ ౨౨॥

యాం విశిష్టనివృత్త్యనపేక్షణాత్, అతోఽనిరుపాధికం నిష్ప్రతిసాధనంచ విశ్వకృదనుమానం, మైవం, క్షిత్యాదికం సకర్తృకమిత్యత్ర నహి కర్తృసమ్బన్ధమాత్రం సాధ్యం సిద్ధసాధనత్వాత్, సన్తి హి త్వత్పక్షే కుమ్భాదికర్తారశ్చేతనాః, స్వరూపతస్సర్వత్ర సమ్బద్ధాశ్చ తైః క్షిత్యాదయః, అస్మత్పక్షేఽపి॥ శ్లో॥ అణుశస్యాప్యష్టభాగోఽపి న సోఽస్తి ద్విజసత్తమ। న సన్తి ప్రాణినో యత్ర కర్మబన్ధనిబన్ధనాః॥ దారుణ్యగ్నిర్యథా తైలం తిలే తద్వత్పుమానపి॥ ఇత్యాదిభిస్సర్వస్య చేతనం పుణ్యపాపకర్తృచేతనమిశ్రం అతస్సకర్తృకమితి చేతనవ్యాపారపూర్వకత్వం సాధ్యం, తత్ర వ్యాపారపూర్వకత్వనివృత్తిమాత్రేణ కాదాచిత్కత్వనివృత్త్యుపపత్తౌ తద్విశేషణవైయర్థ్యం స్యాత్, వ్యాప్త్యుపయోగాభావేఽపి సిద్ధసాధనత్వనివృత్త్యైతదుపాదానమితి చేత్ తర్హి శరీరాజన్యత్వేఽప్యసిద్ధిపరిహారే విశేషణం సమర్థమాశఙ్క్య ఏకామసిద్ధిం పరిహరతో ద్వితీయాపత్తేరిత్యుక్తం వితథం స్యాత్. నను జ్ఞానాదిత్రికవాన్కర్తా తత్పూర్వకత్వే సాధ్యే వ్యాపారగర్భతయా న పృథగ్వ్యాపారపదోపాదానం యేన విశేషణవైయర్థ్యాపత్తిరితి చేన్న అన్యతమనివృత్తిమాత్రేణ కార్యత్వనివృత్త్యుపపత్తౌ త్రికోపాదానవైయర్థ్యాత్, అన్యతమసాధనే త్వదిష్టమసాధితం స్యాత్, శేషం శాస్త్రతస్సేత్స్యతీతి చేన్న, కార్యత్వనివృత్తేర్హేతుపూర్వకత్వనివృత్తిప్రయుక్తతయా ప్రయత్నాది నివృత్తేరప్రయోజకత్వాపాతాత్, తదిహ తత్తద్విశేషవ్యతిరేకస్యాపి వ్యాప్తినివేశాఙ్గీకారే శరీరజన్యత్వవ్యతిరేకేఽపి న వైయర్థ్యం వాచ్యమితి. నన్వేవమదృష్టచరసౌధాదిదర్శనే సావయవత్వాత్కార్యత్వమనుమాయ తత ఏవ తదుచితకర్తృమత్త్వానుమానం కులాలాదిపూర్వకత్వనివృత్త్యా బాధ్యేత ప్రతిరుధ్యేత వేతి యదాశఙ్కాం వారయతి నచేతి. వ్యాప్తితదభావాభ్యాం విశేషాదితి శేషః. యద్యవ్యాపకధర్మస్యానివర్త్యతయా ప్రత్యవస్థీయేత తదా సర్వత్ర తస్య సులభత్వాత్క్వచిదప్యనుమానే పక్షో న స్యాత్, సాధ్యవత్తయా వర్ణ్యమానో హి పక్షః తదభావే తత్సాపేక్షౌ సపక్షవిపక్షావపి న స్యాతాం, తతోఽనుమానకథైవోత్సీదేత్, ప్రస్తుతేఽపి నైవం ప్రసఙ్గః తద్వ్యాప్తేరుక్తత్వాదిత్యభిప్రాయేణాహ పక్షాదీతి. యద్వా శరీరజన్యత్వముపాధిరిత్యత్ర పక్షవ్యవచ్ఛేదార్థం హి విశేషణం, తథాసతి పక్షేతరత్వమప్యుపాధిః స్యాదిత్యతోఽప్యుక్తం నచేతి, నాత్ర పక్షాన్యత్వేఽతిప్రసఙ్గ ఉపాధేస్సాధ్యసమవ్యాప్తిస్వీకారపక్షేఽన్వయవ్యతిరేకిణి పక్షేతరత్వస్య స

శ్లో॥ సర్వస్యాపీతహేతోరపిచనిరసనం ప్రత్యసిస్వప్రసఙ్గే

ధ్యాతివ్యాప్తత్వాత్ కేవలాన్వయినిసాధ్యసమవ్యాప్తత్వేపి పక్షేతరత్వాన్య త్వేనాప్యుపాధేర్విశేషణాత్ అన్యథాఽనుమానోచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్, ఇయమేవ సాధ్యవ్యాపిత్వమాత్రముపాధేరపేక్షితమితిపక్షేపిగతిః ఈదృశంచైవంశరీరజ న్యత్వమితిహేతావుపాధిస్స్యాదేవేతి.పక్షేతరత్వేతూపాధౌ పూర్వవదేవపక్షా దివ్యవస్థాభఙ్గ్యేతఇహతునతథేత్యాహ పక్షాదీతి. ఈశ్వరానుమానాభావేతద్వ త్స్వేతరాత్మానుమానమపినస్యాత్, స్వాత్మసాధ్యేష్వేవవ్యాప్తినియమప్రస క్తేరిత్యతాహ నిరుపధికతయేతి. యదిపరశరీరస్థలిఙ్గైః కర్తుర్భోక్తుశ్చానుమా నే స్వశరీరస్థతయాస్వకర్తృకతయావావ్యాప్తిరవచ్ఛిద్యేత తదా హ్యాగ యవిసంవాదః, చేతనాన్తరానుమానాభావేవ్యుత్పత్తిరేవ నస్యాత్ కుతశ్శిష్యా చార్యవాదిప్రతివాదిశత్రుమిత్రాదిసంవ్యవహారః॥ శ్లో॥ నచస్వేనాన్యదేహాదే రధిష్ఠానాదిసమ్భవః । సౌభరిన్యాయతస్తత్ర సిద్ధిప్రసఙ్గతః॥ నచస్వాన్యా నుమానేపివిజాతీయత్వకల్పనా । నిరుపాధికతాతత్రభవేదనుమితేస్తతః॥ తు శబ్దఃకల్పనాగౌరవనివృత్త్యర్థఃఉక్తబాధకతర్కసూచనార్థో వా. కిఞ్చ॥ శ్లో॥ ప రదేహస్థలిఙ్గానామన్యథాసిద్ధికల్పనే। స్వదేహేపితథైవేతినైరాత్మ్యమవశిష్య తే॥ ఆగమాదాత్మనాంసిద్ధావీశ్వరస్యతుకింపునః। పరాత్మనశ్చయాభావేత్వా గమోపిననేత్స్యతి॥ ౨౨॥

అథస్యాత్ అన్వయినిహేతౌ యావత్సపక్షాన్వయధర్మసమ్భవేన సోపాధికతాశఙ్క్యేత, కేవలవ్యతిరేకిణితుసపక్షాభావాన్నతచ్ఛఙ్క్యేత ఆ హ సర్వస్యేతి. స్వప్రసఙ్గే హేతుచిన్తావసరే అయంభావః వ్యర్థవిశేషణ త్వమర్థాన్తరత్వంచ కేవలవ్యతిరేకిణాంసర్వేషాందోష్యత్యేతే,తథాహిసర్వంకా ర్యంసర్వవిత్కర్తృపూర్వకం కాదాచిత్కత్వాదిత్యత్రవ్యతిరేకే కర్తృపూ ర్వకత్వనివృత్త్యైవ కాదాచిత్కత్వనివృత్తావుపపన్నాయాం కింసర్వవిద్విశేష ణేన, సిద్ధసాధనత్వనివృత్త్యైతద్గ్రహ ఇతిచేన్న, శరీరాజన్యత్వహేతావసిద్ధిప రిహారైవిశేషణం సమర్థమితివదన్తంప్రతి ఏకామసిద్ధింపరిహరతోద్వితీయాపత్తే రితి యుష్మదుక్తస్యాత్రదుర్వారత్వాత్, తర్హికర్తృపదంహిత్వాసర్వవిత్పూ ర్వకమిత్యేతావదుక్తానవైయర్థ్యమితిచేత్ తథాపివిత్పూర్వకత్వనివృత్త్యా వ్యాప్తిసిద్ధౌసర్వవిశేషణవైయర్థ్యమేవ, ఏవంనిత్యజ్ఞానపూర్వకత్వాది నిర్దే శేపిద్రష్టవ్యం, నచవిశేషణేపిసిద్ధసాధనతాపరిహారః సర్వేషాంచేతనానాంస

ఉక్త్యాత్ర వ్యాప్తిసిద్ధావలమనుమితిభిర్నిష్ఫలస్సంప్లవోఽపి।
తస్మాద్ద్యుల్లోకభూమా స కథమనుమయా విశ్వకర్తృప్రసిద్ధేః

ర్వశబ్దార్థవేదినామసర్వవిత్త్వాయోగాత్, అన్యథా సర్వవిత్త్వసాధనస్యాపి దుశ్శకత్వాత్, విశేషతస్సర్వం న సర్వే విజానన్తీతి చేన్న విశేషాణామపి సర్వశబ్దసఙ్గ్రహాత్, సర్వసాక్షాత్కర్తృపూర్వకత్వం సాధయామ ఇతి చేన్న యోగిభిరర్థాన్తరతాపాతాత్, నిత్యసాక్షాత్కారిపూర్వకత్వం సాధ్యమితి చేత్ ఏవమపి వ్యాప్త్యనిత్యవిశేషణవైయర్థ్యమేవ, అన్యతో విశేషణసాఫల్యే శరీరాజన్యత్వేఽపి సాఫల్యం సిద్ధ్యేదేవ, వేదాః సర్వజ్ఞప్రణీతాః వేదత్వాదిత్యత్రాప్యేవమర్థాన్తరత్వవిశేషణవైయర్థ్యే బోద్ధవ్యే, ప్రణీతత్వనివృత్తిమాత్రేణ జ్ఞప్రణీతత్వనివృత్తిమాత్రేణ వా వ్యాప్తిగ్రహోపపత్తేః, అపి చ కేవలవ్యతిరేకిణః సపక్షే సత్త్వాభాసత్వం సఙ్గిరధ్వే, సన్తి చానన్తాని సర్వజ్ఞప్రణీతాని వేదేతరవాక్యాని భారతాదిమధ్యపాతీని స్మృతితన్త్రరూపాణి కల్పాదిషు లోకవేదసంవ్యవహారప్రవర్తనౌపయికాని చ, న చ తేషు వేదత్వం ప్రసిద్ధివిరోధాత్, అవేదత్వేనైవ మహర్షిప్రభృతిభిర్వ్యపదేశాచ్చ, అతస్తేషాం న వేదత్వేన పక్షీకరణం శక్యం, సఙ్గ్రహాన్తరం చ దుర్వచం, జీవప్రణీతేతరవాక్యత్వమీశ్వరప్రోక్తత్వం వా నాన్యతస్సిద్ధం, ఇత ఏవ తత్సాధనేఽన్యోన్యాశ్రయః, తదిహ తేషాం పక్షీకారే తదభావే వా వేదత్వహేతుస్తేష్వసిధ్యన్ హేత్వాభాసకక్ష్యాం నాతిక్రామేత్, ఏవం వక్ష్యమాణైశ్చ వేదనిత్యత్వసాధకైర్బాధోఽప్యత్ర మన్తవ్యః. ఏవం ఘటస్సర్వజ్ఞకర్తృకః ఘటత్వాత్ యజుస్సర్వజ్ఞప్రణీతం యజుష్ట్వాత్ ఇత్యాదివిశేషపక్షీకారేణ ప్రయోగాశ్చ నిరస్తా వేదితవ్యాః. నను కార్యాణాం సర్వేషాం సర్వజ్ఞపూర్వకత్వవ్యాప్తిః శ్రుత్యా సిధ్యతి, అవిదితనిగమవృత్తాన్తానాం నాళికేరద్వీపవాసినామివ వహ్నౌ మహేశ్వరే మా భూదనుమానం, అన్యేషాం తు తత్ప్రవృత్తిసమ్భవ ఇత్యత్రాహ ఉక్త్యేతి. వ్యాప్తిగ్రాహకేణైవ సాధ్యసిద్ధౌ కిముతానుమితౌ సాధ్యమిత్యర్థః. సంప్లవవాదే సిద్ధేఽపి మానాన్తరస్య ప్రవృత్తిః స్యాదిత్యత్రాహ నిష్ఫల ఇతి. మానాన్తరసిద్ధే వస్తున్యాకారాన్తరసముద్భేదో హి సంప్లవశ్శోభేత, అన్యథా సిద్ధసాధనత్వం వా సర్వత్ర సిద్ధసాధనత్వదోషోచ్ఛేదో వా స్యాదితి భావః. అత్ర "కార్యాయోజనధృత్యాదేః పదాత్ప్రత్యయతః శ్రుతేః। వాక్యాత్సఙ్ఖ్యావిశేషాచ్చ సాధ్యో విశ్వకృదవ్యయః" ఇతి న్యాయాచార్యసఙ్గృహీతానాం సర్వేషాం హేతూనాం స్థాలీపులాకన్యాయేన నిరస్తప్రాయత్వం నిగమ

చ్ఛాస్త్రోక్తత్వబాధద్వయపరిహృతయే శాస్త్రయోనిత్వసూత్రం॥ ౨౩॥

(ఈశ్వరానుమానభఙ్గః)

నవ్యాజేననియమయతి తస్మాదితి. నన్వనిరస్తేపి జగత్కర్తురనుమానేపరతత్త్వపరమహితపరమపురుషార్థేషు శారీరకం నిష్ప్రతిఘాతం, అతఃకిమత్ర తన్నిరాసప్రయాసేనేత్యత్రాహ శాస్త్రేతి. యదిజగత్కర్తురనుమానం నప్రతిషిధ్యేత తదా మతాన్తరప్రామాణ్యవ్యవసాయినః కస్యచిత్ "ఇదం సర్వమసృజత" "యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే" ఇత్యాదివాక్యానామనుమానసిద్ధానువాదిత్వం మన్యమానస్య జగత్కర్త్రాదివాక్యానామనుమానవిరుద్ధోపస్థాపకత్వే మూలఘాతిత్వాత్, తత్సిద్ధమాత్రబోధనే నైరపేక్ష్యాత్ సిద్ధాంశేఽనుమానానాఘ్రాతాసమ్భవాచ్చ సిద్ధపరవాక్యవిమర్శో న కార్య ఇతి మోహఃస్యాత్, అతస్తదనుజిఘృక్షయాఽనుమానం నిరసనీయం, కిఞ్చ విశ్వకర్తురనుమేయత్వం మన్యమానస్య తత్త్వాదికల్పితైర్హేతుభిర్బాధద్వయమాపద్యేత, "బ్రహ్మణ ఆనన్దః" ఇత్యాద్యుక్తప్రామాణికత్యాగాత్ అప్రామాణికాయథాపూర్వవేదకల్పనస్వీకారాచ్చ. యద్వా ప్రసక్తాభ్యాం ప్రతిప్రమాణతరాభ్యాం బాధద్వయం అథవాఽనుమితేః సోపాధికత్వాదికారణదోషాత్ సాక్షాదకర్తృకత్వానుమానేన సాధ్యప్రతిషేధాచ్చ. అపి వా విశ్వకర్త్రనుమానం ప్రవర్తమానం స్వయం తావన్నిత్యప్రయత్నం సమానన్యాయతయాప్యుపస్థాపితానుమానేన నిత్యశరీరాదిరహితత్వం చోపస్థాప్యాగమవిషయమపహరేత్ ॥శ్లో॥ తస్మాదేవంవిధానేకబాధశఙ్కాపనుత్తయే। నిత్యనిర్దోషశాస్త్రైకవేద్యత్వమిహసూత్రితం॥ శబ్దప్రమాణకే తస్మిన్ యథాశబ్దం వ్యవస్థితిః। సర్వైరనతిలఙ్ఘ్యేతి నశఙ్కాతజ్జసంభవః॥ నన్వీశ్వరానుమానదూషణే "విద్యాచోరో గురుద్రోహీ వేదేశ్వరవిదూషకః। త ఏతే బహుపాప్మానస్సద్యోదణ్డ్యా ఇతిశ్రుతిః" ఇతిశాస్త్రవిరోధస్స్యాదితి చేన్న అనుమానదూషణేప్యాగమాత్తత్సిద్ధేః, అన్యథా అస్మదాదిప్రత్యక్షవేద్యత్వనిషేధేన తవాపి తద్దూషకత్వప్రసఙ్గః॥ "ఆగమేనానుమానేన ధ్యానాభ్యాసరసేన చ। త్రిధాప్రకల్పయన్ ప్రజ్ఞాం లభతే యోగముత్తమం" ఇత్యాద్యుక్తేః కథం, ఇత్థం, శ్రవణమననధ్యానానాం యోగహేతుత్వస్య వివక్షితత్వాత్, మననం చాత్రానుగ్రాహకయుక్తిభిః స్థిరీకరణం, తదేవాత్ర శ్రవణానన్తరభావితయాఽనుమానశబ్దేన గృహీతముచితం, అనుగ్రాహకయుక్తయపవవా "యస్తర్కేణానుసన్ధత్తే" ఇతిస్మరణాత్ తర్కానుమానయోరఙ్గాఙ్గవిప్రకర్షాత్ సమాఖ్యావిపర్యాసశ్చ దృష్ట ఇతి॥ ౨౩॥

శ్లో॥ ప్రాజ్ఞాధిష్ఠానశూన్యం నతుపరిణమితుంశక్తమవ్యక్తతత్త్వం
వాస్యాదవ్యాప్తిసిద్ధేరితియదభిహితం సాఙ్ఖ్యసిద్ధాన్తభఙ్గే ।
సోపిప్రాజ్ఞవ్యుదాసేప్యనుమితిశరణాన్ ప్రత్యుపాత్తఃప్రసఙ్గో
నేష్టతత్సిద్ధ్యసిద్ధ్యోరనుమితిరితిఖల్వాశయస్సూత్రకర్తుః॥ ౨౪॥

(శాస్త్రయోన్యధికరణసాఙ్ఖ్యాధికరణవిరోధపరిహారః)

శ్లో॥ అస్యైవాచిన్త్యశక్తేరఖిలజనయితుస్స్యాదుపాదానభావ
స్సూక్ష్మవ్యక్తాదిదేహఃపరిణమతి యతోనేకధాస్థూలవృత్త్యా।
నిష్కృష్టేస్మిన్ శరీరిణ్యఖిలగుణగణాలఙ్కృతానన్దరూపే
సమ్పద్యన్తేసమస్తాస్సముచితగతయోనిర్వికారాదివాదాః॥ ౨౫॥

శ్లో॥ కర్త్రోపాదానమేవస్వసుఖముఖగుణే స్వప్రయత్నప్రసూతే

తథాపిసాఙ్ఖ్యాధికరణవిరోధఃస్యాత్ తత్రహిపరోక్తానాంపఞ్చదృష్టాన్తభూతానామచేతనానాంసంప్రతిపన్నవత్ప్రాజ్ఞాధిష్ఠితత్వంసూత్రభాష్యాభ్యాంసాధ్యతే, అతశ్శాస్త్రయోనిత్వసూత్రమన్యపరంనేతవ్యమితిశఙ్కాయాం తావద్విరుద్ధోక్తిమనువదతి ప్రాజ్ఞేతి. తాత్పర్యవృత్త్యావిరోధంశమయతి సోపీతి. తాత్పర్యభేదంవివృణోతి నేతి. ప్రాజ్ఞానధిష్ఠితత్వమనుమాతుం నశక్యమితిసాఙ్ఖ్యాధికరణతాత్పర్యం. శాస్త్రయోన్యధికరణస్యత్వధిష్ఠితత్వం నానుమాతుంశక్యమితి. అతస్సాధకబాధకాభావేశాస్త్రం నిరఙ్కుశప్రసరమితిసూత్రకారాభిప్రాయ ఏవభాష్యేదర్శితఇతి॥ ౨౪।

శ్రుతిసిద్ధస్యవిశ్వకర్తుః శ్రౌతముపాదానత్వమపిప్రస్తౌతి అస్యేతి. అఖిలజనయితురస్యైవేతి విరోధశఙ్కాసూచనం.అచిన్త్యశక్తేరితి పరిహారనిదానగర్భం.వికారాపురుషార్థనిషేధకశాస్త్రవిరోధశాన్త్యైసర్వోపాదానత్వం బాలయువపరిణతివత్సద్వారకమిత్యాహ సూక్ష్మేతి. సూక్ష్మస్థూలత్వోక్తిస్త్వేతుకార్యభావఘటనార్థా. అనేకధేత్యుక్త్యా "తమఏకీభవతి" ఇత్యాదిప్రసిద్ధప్రాచ్యావస్థాతోవైషమ్యంవ్యజ్యతే. ఉపాదానతయావికారాద్యాశ్రయస్య కథంతదభావోపదేశఇత్యత్రాహ నిష్కృష్టఇతి॥ ౨౫

నను యద్యస్యనిమిత్తంనతత్తస్యోపాదానమితిస్థితే సాక్షాత్సద్వారకంవా కథముపాదానత్వమిత్యత్ర పరప్రక్రియయైవ విరోధంపరిహరతి కర్త్రేతి జీవస్తావత్తైస్తైరుపాయైః స్వసుఖాదీనుత్పాదయతి, తేషాంసమవాయికారణంచభవతీతిమన్యసే, తావదేవచనిమిత్తోపాదానత్వం, ఈశ్వరేపితదుభయం

సంయోగం స్వస్య మూర్తేః స్వయముపజనయన్నీశ్వరోప్యేవమిష్టః।
సర్వోపాదానభావస్తత ఇహ ఘటతే సర్వకర్తృత్వముష్మిన్
సర్వశ్రుత్యైకరస్య ప్రణయిభిరుచితం ద్వారమత్రాభ్యుపేతం॥ ౭౬॥

(ఈశ్వరస్య జగన్నిమిత్తోపాదానత్వోపపత్తిః)

శ్లో॥ సావిద్యం కేపి సోపాధికమథ కతిచిచ్ఛక్తిభిర్జుష్టమన్యే
స్వీకృత్యైకాద్వితీయశ్రుతిమపి జగదుస్తద్విశిష్టైక్యనిష్ఠాం।
నిత్యత్వం విగ్రహత్వం ప్రకృతిపురుషయోర్హేతుతాం విశ్వకర్తు

క్వచిదఙ్గీకరోషీత్యాహ సంయోగమితి. నచాతోఽపాదానత్వం భాక్తం విపరివర్తస్యసువచత్వాత్, అతః ప్రకృత్యనుకరణసాధితం న ప్రతిక్షేప్తుం శక్యమిత్యాహ సర్వేతి. తర్హి "సోఽకామయత" "తదాత్మానం స్వయమకురుత" ఇత్యాదికం స్వరూపపరిణామవాదిబ్రహ్మదత్త భాస్కరాదిమతభేదైరవ్యవహితమేవ కిం న నిరుహ్యత ఇత్యత్రాహ సర్వశ్రుతీతి. అన్యథా జీవానాం ప్రతికల్పముత్పత్తిప్రళయాస్స్యాతాం, అకృతాభ్యాగమః కృతవిప్రణాశో విషమసృష్ట్యాదిభఙ్గశ్చ భవేయుః, బ్రహ్మణస్తదంశస్య వా సర్వేశ్వరస్య "బహుస్యాం" ఇతి సఙ్కల్పయితోఽనాదిజీవద్వారా క్లేశాద్యన్వయః, త్రిగుణాంశద్వారా వికారాన్వయ ఇతి పక్షేపి సర్వదోషాకరత్వం విరుద్ధధర్మాధ్యాసశ్చ దుస్త్యజః, అతశ్చిదచిచ్ఛరీరద్వారా బహుభవనాదికమితి కృత్స్నవిద్భిర్నిరుహ్యత ఇతి॥ ౭౬॥

ఏవం వైశిష్ట్యాదుపాదానమపి కర్త్రైవ అద్వైతిభిరపి త్రయ్యన్తవాదిభిర్యతిఙ్కిఞ్చిద్వైశిష్ట్యమఙ్గీకృతమిత్యాహ సావిద్యమితి. అద్వైతవ్యాఖ్యాయినః ఖల్వాహుః "అనిర్వాచ్యావిద్యాద్వితయసచివస్య ప్రభవతో వివర్తా యస్యైతే వియదనిలతేజోబవనయః" ఇతి. భాస్కరీయాస్తు "చిదచిదంశవిభక్తం బ్రహ్మద్రవ్యమచిదంశేన విక్రియతే తద్వికారోపహితేన చిదంశేన సంసరతి" ఇతి. యాదవప్రకాశీయాస్తు "సర్వాత్మకం సమూహం బ్రహ్మ చిదచిదీశ్వరరూపాంశత్రయశక్తివిశిష్టం 'సముద్ర ఇవ ఫేనబుద్బుదతరఙ్గప్రభేదేన పావాన్తరభేద త్రివిధవ్యష్టిభావేన పరిణమతే" ఇతి. ఏవమద్వితీయశ్రుత్యవిరుద్ధాన్యవిద్యోపాధిశక్తిరూపవిశేషణాని చేద్విచిత్రచిదచిదుపాదానతోపయోగీని స్వీక్రియన్తే తదా శ్రుతిస్మృతిశతసిద్ధస్వరూపవిశేషణాభ్యుపగమే కః ప్రద్వేషః. స్వపక్షస్వప్రమాణతః సిద్ధం విరోధాభావాదౌచిత్యాతిశయం చ ప్రపఞ్చయతి నిత్యత్వమితి. కోఽపరాధోఽతిరిక్త ఇత్యనేన విశేషణపరిగ్రహమాత్రమపరాధశ్చేత్సర్వేషా

స్తద్వైశిష్ట్యఞ్చ శాస్త్రప్రథితమజహతాం కోఽపరాధోఽతిరిక్తః॥ ౨౭॥

(జగత్కారణవైశిష్ట్యావశ్యంభావః)

శ్లో॥ బ్రహ్మాఖ్యాత్పాత్రాత్స్వకార్యే కతిచిదభిదధుశ్చేతనాచేతనేశా
నైతద్యుక్తం యదీశాదనధికమనఘం నిర్వికారం శ్రుతం తత్।
భిన్నాయా బ్రహ్మశక్తేర్వికృతతయ ఇతి చేద్బ్రహ్మజన్యత్వభఙ్గో

ఽపి సమానదోషత్వం అతిరిక్తాపరాధోఽపి తేషామేవేతి వ్యజ్యతే॥ ౨౭॥

నన్వేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాయ మృత్తత్కార్యదృష్టాన్తైస్త దుపపాదనాత్ "ఈశ్వరావ్యాకృతప్రాణైర్విరాట్సిన్ధురివోర్మిభిః। యత్ప్ర నృత్యదివాభాతి తస్మై సద్బ్రహ్మణే నమః" ఇతి కాత్యాయనకారికయా చ స ద్బ్రహ్మాదన్వదూర్మిభేదాశ్చిదచిదీశ్వరా ఇతి నిర్ధార్యతే ౹ దేతదనువక్తి బ్రహ్మేతి. అత్ర ప్రతిజ్ఞాయా అనన్యథాసిద్ధబహుశ్రుత్యవిరోధాత్ విశిష్టైకానేక విషయవిజ్ఞానార్థత్వాత్ దృష్టాన్తానామప్యుపాదానోపాదేయైక్యసమ్భవార్థ త్వాత్ ఋషివచనస్యాపి "న చాన్యర్షేర్దర్శనమస్తి కిఞ్చిత్" ఇతి న్యాయేన విరోధా ధికరణనీత్యా చానపేక్ష్యత్వాత్ "నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్చేతనానాం" "అజా మేకాం" "న త్వేవాహం జాతు నాసం" "ప్రకృతిం పురుషం చైవ విద్ధ్యనాదీ ఉ భావపి" ఇత్యాదిశ్రుతిస్మృతిశతదృష్టేశ్చ పన్యాయమూలమేతదిత్యభిప్రాయే ణాహ నైతద్యుక్తమితి. త్రిష్వపి వికారతయాభిమతేషు శ్రుతివిరోధాదయు క్తిమువపాదయతి యదితి. "నారాయణపరం బ్రహ్మ" ఇత్యాదిభిరీశ్వరస్యైవ పరబ్రహ్మత్వం సిద్ధం, అతో న తత్తదుపాదానం, అవతారవతిణత్వాపి నేశ్వరస్యో పాదేయత్వం "సపవసృజ్యః" ఇత్యాదికమపి విశిష్టవిషయం, "స న సాధునా కర్మణా భూయాన్నో ఏవాసాధునా కనీయాన్" "న కర్మణా వర్ధతే నో కనీయాన్" ఇత్యాదిభిరకర్మవశ్యతయా ప్రసిద్ధస్య న ఖలు నిరయనిపాతాదిమరత్యయదుఃఖ కారణదురితపరాధీనానన్తజీవభావేన పరిణామః, "నాస్య జరయైతజ్జీర్యతి" "స త్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ" ఇత్యాదిభిర్వికారజాడ్యాదివిధురతయా శ్రుతస్యైక థం తద్విపరీతవికారాగమః, తత్ర పరోక్తం పరిహారాభాసం శఙ్కతే భిన్నాయా ఇతి. అభిన్నత్వే పరిహారగన్ధాభావాద్భిన్నత్వానువాదః. యది బ్రహ్మవ్యతిరిక్తా తచ్ఛక్తిర్విక్రియతే తదా బ్రహ్మణ ఉపాదానత్వం న స్యాత్, అనాదితయా శ్రు తస్య త్రికస్య జన్యత్వాయోగశ్చ న పరిహృత ఇత్యభిప్రాయేణాహ బ్రహ్మజన్య త్వభఙ్గ ఇతి. అథ శక్తిశక్తిమతోరభేదాద్బ్రహ్మణ ఉపాదానత్వనిర్వికారత్వా

భేదాభేదోపపాద్యం సకలమితిమతే సప్తభఙ్గీ న మాన్యా॥ ౨౭॥

(బ్రహ్మణశ్చిదచిదీశ్వరవికారవత్త్వభఙ్గః)

శ్లో॥ విశ్వఞ్చిత్తద్గుణానుద్భవ ఇహ ఘటతే రత్నగన్ధాదినిత్యా
సర్వం బ్రహ్మేత్యధీతం త్రివిధమితి చ తద్దాశతాద్యస్య చోక్తమ్।
తస్మాత్సర్వానువృత్తం సదనవధిదశాచిత్రమిత్యప్యయుక్తం
ప్రత్యక్షాగోచరత్వప్రభృతిబహుభిదావాదిసర్వోక్తిబాధాత్॥ ౨౮॥

(సర్వానువృత్తసన్మాత్రబ్రహ్మత్వభఙ్గః)

దికమితి పరేష్టమనువక్తి భేదాభేదేతి. అత్రానిష్టమాహ సప్తభఙ్గీతి. "స్యాదస్తి స్యాన్నాస్తి" ఇత్యాదీనాం విరోధస్స్ఫుట ఏవేత్యుక్తిః. సర్వోఽపి పరపక్షో న దూష్యః కథఞ్చిదభేదాత్స్వపక్షస్య పరపక్షత్వేఽపి విరోధస్య దుర్వచత్వాదితి తాత్పర్యం॥ ౨౭॥

అథ సచ్చిత్సుఖస్వరూపం బ్రహ్మ సర్వత్ర తాదాత్మ్యేనానువృత్తమిత్యేతదనూద్య ప్రత్యాహ విశ్వమితి. చిచ్ఛబ్దేన స్వప్రకాశత్వం చేతనత్వం చ తత్రాభిగృహ్యేతే. ఉపలమ్భవిరోధనివృత్త్యర్థమాహ తద్గుణానుద్భవ ఇతి. రత్నగన్ధస్య నిత్యానుపలమ్భాత్తన్నిదర్శనం, న హి నిత్యగన్ధానుపలమ్భేఽపి రత్నస్య పృథివీత్వం నాఙ్గీకృతం, ఏవమిహాపి. అయం భావః విశ్వస్య స్వప్రకాశత్వం తావన్న నిషేద్ధుం శక్యం ప్రత్యాత్మం స్వప్రకాశత్వస్య పరైరనుపలమ్భేఽప్యఙ్గీకారాత్, చేతనత్వమపి ఘటాదేర్న ప్రత్యక్షతః ప్రతిక్షేప్తుం యుక్తం పరచైతన్యే సర్వత్ర యోగ్యానుపలమ్భాభావాత్, కార్యాభావాదపి న తత్ప్రతిషేధః సుషుప్త్యాదినయేన కార్యాభావోపపత్తేః, స్వభావభేదాచ్చ నిత్యానుద్భవోపపత్తిరితి. చిదాత్మత్వే సిద్ధే హి చైతన్యానుద్భవః కల్ప్యః తదేవ తు కథమిత్యత్రాహ సర్వమితి. "సర్వం ఖలు" ఇతి శ్రుత్యా సర్వస్య బ్రహ్మత్వం హ్యధీయతే తచ్చ జ్ఞానాదిస్వభావగర్భం, భోక్తృభోగ్యాదీన్ ప్రక్రమ్య "సర్వం ప్రోక్తం త్రివిధం బ్రహ్మైతత్" ఇతి శ్రూయతే, అత్ర హి స్వరూపత్రైవిధ్యం స్వారసికం "బ్రహ్మదాశా బ్రహ్మదాసాః" ఇత్యాదౌ చ బ్రహ్మణ ఏవ దాశత్వాదికమామ్నాతం, తత్ర వ్యవధానక్లృప్తిస్తు గుర్వీ, తస్మాత్స్వరూపతాదాత్మ్యేన చిదచిదీశ్వరానువృత్తం సద్బ్రహ్మైకం తదేవ త్రితయపూర్వాపరాన్తరవ్యష్టిభిరనన్తవిషమావస్థావిశిష్టమితి భావః. త్ర్యాత్మకే బ్రహ్మణి చిత్రపటన్యాయసూచనార్థశ్చిత్రశబ్దః, ఏతదపి దూషయతి ఇత్యప్యయుక్తమితి. శ్రుతస్య కథమయుక్తిరిత్యత్రాహ ప్రత్యక్షేతి. "అద్రేశ్యమగ్రాహ్యం నిష్కలం

శ్లో॥ అవ్యక్తంత్వన్మతేపిహ్యనవయవమథాప్యేతదంశావికారా
స్తేచాన్యోన్యంవిచిత్రాఃపునరపివిలయంతత్రతత్త్వేనయాన్తి।
ఇత్థంబ్రహ్మాపిజీవఃపరిణమతివిహృత్యర్థమిత్యప్యసారం

నిష్క్రియంశాన్తం" ఇత్యాదిభిశ్శ్రుతిభిస్తావద్బాధస్సిద్ధః, భేదశ్రుతయశ్చనా
భేదంసహన్తే, శరీరాత్మభావశ్రుతయశ్చ భేదగర్భాః, అతఏవాభేదశ్రుతయో
పివిశిష్టైక్యవిషయాఃస్థాపనీయాః, కిఞ్చాచేతనస్యచేతనస్యవాకస్య చిద్బ్రహ్మ
త్వవిధౌకిమత్రేదంవిధేయం, సత్త్వమితిచేత్, తన్న,సర్వత్రసర్వేషాంసుప్రసి
ద్ధత్వేనతదుపదేశాయోగాత్, కారణత్వమితిచేత్ తత్ప్రతిస్వకార్యం ప్ర
తిప్రసిద్ధమేవ, ఆదికారణత్వంతుకార్యస్యవిరుద్ధం, కార్యస్యకారణద్రవ్యతాదా
త్మ్యముపదిశ్యతఇతిచేన్న,శ్రుతిసిద్ధవిశిష్టకారణతాదాత్మ్యైక్యాదిష్టాసిద్ధేః,ప్రదర్శి
తంచవిశిష్టపరిణామస్య యుష్మాభిరపిదుస్త్యజత్వం, ఈశ్వరత్వమంశాన్త
యోరుపదిశ్యతఇతిచేన్న ప్రత్యక్షాద్యశేషప్రమాణవిరోధాత్, నచపరాగ
దేఃపర్వతత్వంశరావాదేర్వాణికత్వంసంవ్యవహరన్తి, సాజాత్యవివక్షయా
తథాసంవ్యవహారఃస్యాదితిచేత్ తర్హ్యత్ర సత్తాజాత్యైవేశ్వరసాజాత్యవ
పదిష్టంస్యాత్, తత్రచానుపదేశ్యత్వముక్తమేవ ఏవం సర్వశ్రుతిబాధాత్, (
హ్మసామానాధికరణ్యశ్రుతివిధ్యశ్రుతిశ్చావిరుద్ధవిషయతయా నీయేతేతి. (
దపికల్పయన్తిజీవవ్యష్టివదీశ్వరవ్యష్టయోప్యనన్తాఃతత్రప్రాణమయమనోమయ
వాఙ్మయరూపఃప్రథమోవిభాగః త్రిస్రశ్చబ్రహ్మాది మూర్తయస్తద్వ్యష్టయఇ
ఇదమప్యేకస్యైవచైతన్యస్యస్వమాయాకల్పితవిచిత్రాన్తఃకరణదర్పణప్రతి
బిమ్బితతయావిశ్వతైజసప్రాజ్ఞరూపవిభాగఇతిక్లప్తివదనాదర్తవ్యం॥ ౨౯

అన్యేతు భేదాభేదిన ఆహుః నిష్కళచిదానన్దజలనిధిరపారసా
నన్దానుభవప్రీతి జనితనానావికారఏవస్వల్పమంశంజడరూపం సఙ్కల్పయతి
వాజడేనచిదంశాన్తరేణ సంయోజ్యానన్తవిచిత్రసుఖదుఃఖానుభవభాగినం
త్వాతద్దర్శనేనప్రీయతఇతి,యథోక్తం "త్వంచిన్మహాబ్ధిరణుంతవబిన్దు
కంకృత్వాజడంతమజడేననియోజ్య" ఇత్యాది, దృశ్యన్తేజగతికతిచిదాత్మ
డావహాంక్రీడాంసాదరమనుతిష్ఠన్తః, అన్యథాకథమవతారేషు తాదృశావిక
రాః, కథంచస్వేచ్ఛయాకర్మఫలాన్యనుభవేదితి, ఏతదనుభాషతే అవ్యక్త
తి. తదిదమసమఞ్జసవృత్తాన్తాదప్యధికం జుగుప్సనీయతమమిత్యాహ అసారమి
అవ్యక్తనిదర్శనమిహామన్దప్రలోభనమితి కృత్వా తద్దూషయితుం పరోక్తప్ర

స్వానర్థైకప్రవృత్తేఃప్రసజతిచతదాసర్వశాస్త్రోపఘాతః॥ ౩౦॥

(బ్రహ్మణఃస్వలీలార్థజీవాదిపరిణామవాదభఙ్గః)

శ్లో॥ బ్రహ్మైవోపాధిభిన్నంభజతిబహువిధాంసంసృతింసోప్యనాది
స్తస్మాన్నాత్యన్తభిన్నోజడఇతితుమతేదుఃఖమద్వారకంస్యాత్ ।
సౌభర్యాదౌవ్యవస్థానకథముపధిభిఃస్వావతారేషుచైషా

యామేవహేతుమాహ స్వానర్థేతి.అయంభావః యద్యపిదుఃఖప్రాయేషూపాయేషుప్రభూతసుఖార్థినఃప్రవర్తన్తే,యద్యపి“భ్రాన్తిజ్ఞానవతాంపుంసాం ప్రహారోపిసుఖాయతే”ఇత్యాదిన్యాయేనబాలిశైస్తాడనాదిభిఃక్రీడారసఉపాదీయతే, తథాపిసర్వజ్ఞస్యసర్వశక్తేః స్వదుఃఖలవోత్పాదనమపినయుక్తంకింపునరనన్తజీవాత్మభావేనదుర్విషహదుఃఖోత్పాదనం, అతఃక్రీడా రసకారణికాసత్యపి నిరవధికస్వానర్థనిమిత్తనిర్మితేతి అత్రస్వానర్థైకప్రవృత్తఈశ్వరఃస్యాత్, అవతారవృత్తాన్తాశ్శైలూషన్యాయేననిరూఢాఇతి. అస్మన్మతేతువిశేషణగతాదోషానవిశేష్యంస్పృశన్తి ఐక్యభేదాభేదానఙ్గీకారాత్, అకర్మవశ్యేసంసర్గజదోషాణామసంభవాచ్చేతి॥ ౩౦॥

ఉక్తవద్భాసనంభాస్కరముపాలభతే బ్రహ్మైవేతి. ఏవకారోవిరోధంవ్యనక్తి. మహాకాశఘటాకాశాదినయాదీశ్వరాన్మిథశ్చ జీవానాంభేదేన గుణదోషసఙ్కరపరిహారోప్యుపాధి భిన్నత్వేస్వీకృతేపి ప్రళయదశాయాముపాధివిలయేనభేదాభావే ముక్తిప్రసఙ్గః, తతశ్చప్రాగ్వదకృతాభ్యాగమాదిఃస్యాదిత్యత్రాహ సోపీతి. ఉపాధిరేవఇత్యర్థః. ప్రళయేపిప్రతిజీవముపాధయస్సూక్ష్మరూపేణతిష్ఠన్తి, తతస్తదవచ్ఛిన్నజీవభేదస్థితిరుపపద్యత ఇతిభావః. అనాద్యుపాధిభేదస్వీకారే బ్రహ్మవ్యతిరిక్తాఙ్గీకారః స్యాదిత్యత్రాహ తస్మాదితి. బహుధాభిన్నోప్యుపాధిర్బ్రహ్మాభిన్నః, తస్మాన్నాబ్రహ్మతత్త్వాఙ్గీకృతిరిభావః. బ్రహ్మతాదాత్మ్యవిశేషేప్యుపాధేస్తద్వతో వైషమ్యమాహ జడఇతి.పూర్వాపరదూష్యేభ్యోవిశేషంవ్యనక్తి ఇతితుమతఇతి.దుఃఖమద్వారకంస్యాత్ నహ్యస్మన్మతవద్విశేషణద్వారకం న చ త్వన్మతే వికారవదుపాధ్యంశద్వారకమిత్యర్థః. ఔపాధిక్యాంవ్యవస్థితావతిప్రసఙ్గమాహ సౌభర్యాదీతి.అస్తిహియోగినాంయుగపదనేకదేహభృతాంతత్తద్దేహోపాధికృతభోగప్రతిసన్ధానం,స్మర్యతేహి “ఆత్మనోవైశరీరాణిబహూనిమనుజేశ్వర । ప్రాప్యయోగబలంకుర్యాత్”ఇత్యాది.అవతారేషుత్రైకాలికావతారాన్తరవృత్తాన్తవ్యవహారాస్తత్రతత్రదృశ్యన్తే.తథాపికర్మోపరోధాదప్రతిసన్ధానమిత్యత్రాహ

సర్వజ్ఞః స్వైక్యవేదీ కథమనవధిభిర్జీవదుఃఖైర్న దుఃఖ్యేత్ ॥ ౩౧॥
శ్లో॥ బన్ధో బ్రహ్మణ్యశేషే ప్రసజతి స యదోపాధిసంయోగమాత్రా
త్ప్రాదేశ్యాచ్ఛేదుపాధౌ వ్యతిచరతి భవేద్బన్ధమోక్షావ్యవస్థా ।

సర్వజ్ఞ ఇతి. న హి నిత్యసర్వజ్ఞతయాభ్యుపగత ఈశ్వరాంశః స్వాత్మగతము
పాధిం తత్పరిచ్ఛిన్నం స్వాంశం చ స్వేనాభిన్నం న వేత్తి, తతశ్చాహమేవోపాధి
పరవశతయానన్తదుఃఖమనుభవామీతి న కథం దుఃఖ్యేత్ ॥ ౩౧॥

అపి చాత్రోపాధ్యవచ్ఛిన్నం బ్రహ్మ జీవ ఇతి పరోక్తే కిముపాధిసంయో
గమాత్రవిశేషితం బ్రహ్మస్వరూపమేవ జీవః, ఉత ఘటాకాశవదవచ్ఛేదేన విభ
క్తో భాగః, అథ ఘటోదకవద్విచ్ఛేదేన, యద్వా విదారితాగ్రదారునయాతిచ్ఛి
ద్విదళనేన, యద్వోపాధిసంయోగవ్యఞ్జితవిభాగః కశ్చిత్సహజోంశః, ఘటా
ద్యవచ్ఛిన్నపృథివ్యంశవదుపాధిభావేన పరిచ్ఛిన్న ఏవ వా కశ్చిద్బ్రహ్మాంశ ఇతి విక
ల్పం విభావ్య ప్రథమే దోషమాహ బన్ధ ఇతి. అత్ర నిత్యముక్త ఈశ్వరాంశో నిమర్
ష్టుం న శక్యః బద్ధముక్తవిభాగశ్చ న స్యాదితి భావః. ద్వితీయమనువక్తి సాదేశ్యాచ్ఛే
దితి. తతోఽపాధిసఞ్చారదశాయాం ఘటాకాశనీత్యైవ నియతిజీవాంశాసంభ
వాద్బద్ధముక్త ప్రదేశనియమాభావమాహ ఉపాధావితి. కర్మనిరపేక్షో బన్ధః
తత్ఫలసముచితవిద్యానిరపేక్షో మోక్షశ్చ స్యాదిత్యాకూతం. ఏవం సతి "ఆ
కాశమేకం హి యథా ఘటాదిషు పృథగ్భవేత్ । తథాత్మైకోప్యనేకస్థో జలా
ధారేష్వివాంశుమాన్" ఇతి స్మృతిః కథమితి చేత్, ఇత్థం, ఆకాశోపి పృథివ్యా
దివత్సభాగః పఞ్చీకరణప్రక్రియయా తత్సిద్ధేః, తద్భాగానాం త్వేకరూపాణామపి
యథా ఘటాదిసంయోగభేదైరేవ మిథో వైషమ్యం ఏవమాత్మనాం దేవాదిపిణ్డ
సంయోగభేదైరితి జీవవిషయత్వే నిర్వాహః, పరమాత్మవిషయత్వేపి బ్రూ
మః అత్ర తత్తత్సంసర్గప్రయుక్తవికారాదిరాహిత్యే తాత్పర్యం ఏతచ్చ వృద్ధిహ్రా
సాదిసూత్రభాష్యవ్యక్తమనుసన్ధేయమితి. "ఏక ఏవ హి భూతాత్మా భూతే భూ
తే వ్యవస్థితః । ఏకధా బహుధా చైవ దృశ్యతే జలచన్ద్రవత్" ఇత్యపి గతార్థం, "ఘ
టధ్వంసే ఘటాకాశో న భిన్నో నభసా యథా" ఇతి ముక్తవిషయస్మృతిరప్యౌపా
ధికవిశేషనివృత్తిపరా, న హ్యత్ర ఘటాకాశస్య నభస్తత్త్వతాదాత్మ్యం నిదర్శ్యతే
తస్య ఘటసంయోగదశాయామప్యవస్థానాత్, నాపి బహిర్భూతమహాకాశా
దితాదాత్మ్యం తస్య ఘటధ్వంసదశాయామప్యసమ్భవాత్, తత్సమానతా:
త్తిస్త్వైక్యవిరోధిన్యేవ. తృతీయచతుర్థౌ దూషయతి అచ్ఛేద్య ఇతి. పఞ్చమేఽపి

అచ్ఛేద్యే చ్ఛేదనాదిర్విహత ఉపధిభిర్న స్వతోంశస్తవాస్మి
నోపాధిర్జీవతా వా స్వనుభవితుమలం బ్రహ్మరూపోఽప్యచిత్త్వాత్ ॥ ౩౨॥

(బ్రహ్మణఔపాధికజీవభావభఙ్గః)

శ్లో॥ నాపి బ్రహ్మణ్యవిద్యా స్థగితనిజతనౌ విశ్వమేతద్వివృత్తం
తస్మిన్ సా స్వప్రకాశే కథమివ విలగేత్ తత్ప్రకాశైకబాధ్యా ।
న హ్యేతస్మిన్నవిద్యావిలయకృదధికో వృత్తివేద్యో విశేషో
బాధో వృత్తిస్వరూపాద్యది భవతి తదాఽజ్ఞానబాధ్యత్వభఙ్గః ॥ ౩౩॥

(సావిద్యబ్రహ్మవివర్తభఙ్గః)

శ్లో॥ ఛన్నత్వే స్వప్రకాశాదనధికవపుషో బ్రహ్మణః స్యాదభావో
భావానాం ఛాదనం హి స్ఫురణవిలయనం తస్యవోత్పత్తిరోధః ।

ద్ధాన్తమాహ నస్వత ఇతి. పక్షే త్వచిదంశక్లృప్తివ్యాఘాతమాహ నోపాధిరితి. భూతేన్ద్రియచైతన్యవాదసమోఽయం పక్ష ఇతి చ భావః ॥ ౩౨॥

ఏవమిహ జైనగన్ధినాం జల్పితాని నిరాకారిషత, అథ సౌగతగన్ధినాం నిరాక్రియన్తే, తత్ర ప్రత్యస్తమితసమస్తభేదకూటస్థవిజ్ఞానైకరసం బ్రహ్మానాద్యనిర్వచనీయావిద్యాతిరోహిత స్వరూపమనన్తభేదప్రపఞ్చాత్మనా వివర్తత ఇతి మృషావాదస్తావదపోహ్యతే నాపీతి. ఆస్తాం తిరోధానం ఆలోకసన్నిధావన్ధకారస్యేవానాదిస్వప్రకాశబ్రహ్మసన్నిధౌ తదజ్ఞానస్య స్వరూపలబ్ధిరేవ న స్యాదిత్యభిప్రాయేణాహ తస్మిన్నితి. ప్రదీపకజ్జలన్యాయశఙ్కాపనుత్త్యై విరోధం వ్యనక్తి తత్ప్రకాశైకబాధ్యేతి. నను బ్రహ్మస్వరూపప్రకాశో నాజ్ఞానం బాధతే కిన్తు సాక్షిత్వేనావస్థాయ సాధయత్యేవ, తత్త్వావేదకవాక్యజన్యం తు వృత్తిజ్ఞానం తద్బాధకమిత్యత్ర వృత్తేర్బాధకత్వం విషయస్థవిశేషప్రకాశనశక్త్యా స్వరూపశక్త్యా వేతి వికల్పం సఙ్కల్ప్య ప్రథమం ప్రతిక్షిపతి న హీతి. అధికః స్వరూపాదన్యః. విశేషస్యావిద్యావిలయహేతుత్వం స్వధీద్వారా, యది తు వృత్తేః కల్పితవిశేషవిషయతయా బ్రహ్మజ్ఞానం బాధేత తర్హి తత్త్వధీబాధ్యత్వం తస్య న స్యాత్. ద్వితీయమనువదతి బాధ ఇతి. వృత్తిస్వరూపాత్ ప్రదీపవహ్నిముద్గరాదివత్కిఞ్చిత్ప్రకాశనిరపేక్షాదితి యావత్. దూషయతి తదేతి. అజ్ఞానస్యాజ్ఞాననివర్త్యత్వం న స్యాత్ తత ఏవ మిథ్యాత్వలక్షణాతిక్రమ ఇతి భావః ॥ ౩౩॥

తిరోధిమపి దూషయతి ఛన్నత్వ ఇతి. ఘటాదీనాం స్వస్వరూపాతిరిక్తప్రకాశవత్త్వాత్తన్నివర్తకైస్తిరోధానం యుక్తం బ్రహ్మణస్తు న తథేత్యాశయః. అభావాపత్తిం తిరోధానవికల్పేన వ్యనక్తి భావానామితి. స్ఫురణవిలయనం

మిథ్యాదోషాద్భ్రమోక్తౌ కథమధికరణం సత్యమిత్యేవ వాచ్యం
నాధిష్ఠానానవస్థా భవతు తవ యథానాద్యవిద్యానవస్థా॥ ౩౮।
(తిరోధానాద్యనుపపత్తిః)

సిద్ధస్య ప్రకాశస్య నాశః. తస్య స్ఫురణస్యేత్యర్థః. అసిద్ధస్యేత్యత్రాపన్నం. నను వృత్త్యధీనప్రకాశాన్తరాపేక్షయా తిరోధానం సిధ్యేత్ తన్న, తస్యాప్యనుత్పన్నస్యానాశ్యత్వాద్యోగాదుత్పత్తిరోధ ఇత్యేష్టవ్యం, తతశ్చ సత్యాఽవిద్యాయాం కథం తద్బాధికా వృత్తిరుత్పద్యతే, అన్యత్ర తన్నివృత్తౌ కిం పునరేషా వృత్తిస్సాధయేత్, స్వయమేవావిద్యాం నివర్త్యోత్పద్యత ఇతి చేన్న పరస్పరాశ్రయాపత్తేః స్వోత్పత్త్యప్రతిబన్ధకనివృత్తికతయా చ సేతి. ఏవం తిరోధానమాపితం, తదధీనం విక్షేపమపి విక్షిపతి మిథ్యేతి. సర్వాసు భ్రాన్తిష్వధిష్ఠానదోషయోస్సత్యత్వం ఆరోప్యస్య చ మిథ్యాత్వం దృష్టం, తతశ్చ మాధ్యమికం ప్రతి నిరధిష్ఠానభ్రమానుపపత్తిం వదన్ భ్రమమూలస్య దోషస్య కథం మిథ్యాత్వం బ్రవీషి, యద్యధిష్ఠానం మిథ్యా తదా తదధ్యాసస్యాధిష్ఠానాన్తరం వాచ్యం, ఏవం చానవస్థా స్యాదితి చేత్ దోషమిథ్యాత్వేఽపి తదధ్యాసార్థం దోషాన్తరాపేక్షయా అనవస్థా స్యాదేవ, యది దోషస్య స్వరూపతః ప్రవాహతో వాఽనాదిత్వాన్నానవస్థాదోష ఇతి మన్యసే, ఏవమధిష్ఠానమిథ్యాత్వేఽప్యధిష్ఠానస్య దోషవదుభయథాఽనాదిత్వాన్న దోషః స్యాత్। అథ స్యాత్ న వయం నిరధిష్ఠానభ్రమభీత్యాధిష్ఠానస్య సత్యత్వం బ్రూమః, అపి తు "సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ" ఇత్యాదిశ్రుతిసిద్ధమఙ్గీకుర్మ ఇతి తర్హి దోషతయాభిమతాయా జగత్ప్రకృతేరపి "గౌరనాద్యన్తవతీ సా జనిత్రీ భూతభావనీ" "అవ్యక్తం కారణం యత్తన్నిత్యం సదసదాత్మకం" ఇత్యాదిభిరనశ్వరత్వవచనాత్సర్వకాలానువృత్త్యా సత్యత్వమఙ్గీకార్యం, "భూయశ్చాన్తే విశ్వమాయానివృత్తిః" ఇతి తద్వినాశశ్రుత ఇతి చేన్న పురుషస్య మాయాసంబన్ధనివృత్తౌ తత్ర తాత్పర్యాత్, మాయాశబ్ద ఏవ మిథ్యాత్వం బోధయతీతి చేన్న ఆశ్చర్యసృష్టిహేతుతయా తదుపపత్తేః, అన్యథా "దేవమాయేవ నిర్మితా" "న మాయా సహస్రం తత్" ఇత్యాదివిరోధాత్, న చ శుక్తిరూప్యాదిష్వపి క్వచిదపి మాయాశబ్దో దృష్టః, నాపి మిథ్యాశబ్దపర్యాయతయా మాయాశబ్దం లోకేఽపి నిఘణ్టుకారాః పఠన్తి, "అనృతేన హి ప్రత్యూఢాః" ఇత్యత్రానృతశబ్దో న జగత్ప్రకృతివిషయః కిన్తు ఋతేతరదుష్కర్మపరః, ఋతం చాత్ర ఫలాభిసన్ధిరహితం కర్మ స్యాత్ కారణవిషయత్వేఽపి బ్రహ్మవిషయా సచ్ఛబ్దవదాన్యపర్య

శ్లో॥ దోషాభావేఽపి స్యాత్స్ఫురతి యది తతః కిన్న విశ్వం తథా స్యా
త్స్వాచ్ఛన్ద్యం కల్పికాశ్చేన్న ఖలు తదితి తథా సాపి చేత్స్యాద్వ్యవస్థా ।
నాపేక్షా చేదనాదేరకలుషధిషణాగోచరత్వాత్ప్రతీత్యా

వసేయం ఏతేన ''నాసదాసీన్నో సదాసీత్తదానీం'' ''న సత్తన్నాసదుచ్యతే'' ఇత్యాద్యపి సదసచ్ఛబ్దాభిప్రేతవ్యష్టిభేదప్రళయపరతయా న తద్వైలక్షణ్యాయ యోజ్యమితి॥ ౩౮॥

అథావిద్యాస్వరూపసిద్ధిరూపబ్రహ్మణస్తత్సాక్షిత్వం దోషనిరపేక్షం తత్సాపేక్షం వేతి వికల్పే పూర్వానువాదేనానిష్టమాహ దోషేతి॰ మిథ్యాభూతస్య కస్యచిద్దోషనిరపేక్షప్రకాశత్వే వియదాదిప్రపఞ్చస్యాపి తథాత్వం లాఘవాత్స్వీకార్యమేవ, న చాసౌ ప్రపఞ్చప్రతిభాసః కుర్దృష్టః యేన లోకసిద్ధదోషవన్న త్యజ్యేతేతి భావః. అనుమానం తు నిరసిష్యతే॰ ఉత్తరానువాదేనానవస్థామాహ సేతి॰ అనవస్థాపరిహారం శఙ్కతే నాపేక్షేతి. స్వరూపానాదేస్తావదవిద్యాయా న కల్పకాపేక్షా, ప్రవాహానాదేర్నానవస్థా దోషః స్వకారణాతిరిక్తానపేక్షణాదితి భావః. పక్షద్వయేఽప్యనిష్టమాహ అకలుషేతి॰ స్వరూపానాదిరవిద్యా నిర్దోషయా సంవిదా భాతి అన్యథానవస్థానాత్, తథా చ సత్యత్వం దుస్త్యజం, అవిద్యా స్వప్రకాశే స్వకార్యప్రకాశే చ స్వయమేవ దోష ఇతి న్యాసే త్వన్యాసర్వస్యాప్యనిర్వచనీయం దోషాన్తరమనపేక్ష్యావభాసేత అవిశేషాత్, అన్యదనిర్వచనీయం కాదాచిత్కత్వాత్కారణమపేక్షత ఇతి చేత్ కిమతః నహి మృదాదయో ఘటాదీనాం హేతవోఽపి దోషా ఇతి వ్యవహ్రియన్తే, న చ స్వేష్టముక్తిహేతోర్దోషత్వం బ్రూషే. భవన్తు వా హేతవో దోషాః, అవిద్యాప్రవాహాదిభిః పూర్వనివృత్తావప్యుత్తరస్యస్థైర్యమఙ్గీకృతం చిరప్రకాశశ్చ, తత్ర దోషనివృత్తావపి సిద్ధ్యతా ప్రకాశేన ప్రాగ్వద్విషయస్య సత్యత్వం ప్రసజ్యేత, సామగ్ర్యవస్థపూర్వదోషచరమక్షణజనితావుత్తరప్రకాశౌ చిరమనువర్తేతే ఇతి చేన్న విషయస్థైర్యేఽపి వృత్తిప్రకాశానామాశుతరవినాశిత్వాభ్యుపగమాత్ సామగ్రీసన్తత్యా ధారావాహికదృష్టేశ్చ, న చాధ్యాసకాలపర్యాప్తవిద్యా భాతి పశ్చాత్తు స్వరూపేణైవావతిష్ఠత ఇతి వాచ్యం సంవిదధీనస్వసిద్ధేస్తస్యా అప్రకాశమానక్షణావస్థానాయోగాత్, ఈశ్వరస్య భాతీతి చేన్న ఈశ్వరస్య బుద్ధేరప్యదోషాయత్తప్రకాశత్వే తద్విషయస్య సత్యత్వం సిద్ధ్యేత్, దోషాయత్తత్వే తు తద్దోషప్రకాశో నిర్దోషస్య సదోషస్య వేతి వికల్పదౌఃస్థ్యం ప్రాగ్వత్. అథాన్యనిరపే

ద్బ్రహ్మైవాస్యాస్తుదోషోయదినతువిరమేద్బ్రహ్మణోనిత్యభావాత్ ॥ ౩౫॥

(అవిద్యాదర్శనానుపపత్తిః)

శ్లో॥ జ్ఞాతేఽజ్ఞాతేప్యభావః ఖలు దురవగమః సంవిదస్తేన భావః
స్యాదజ్ఞానం యదీహాప్యపరిహృతమిదం తద్విరోధాదిసామ్యాత్ ।

తుం బ్రహ్మైవావిద్యాప్రకాశప్రయోజకో దోష ఇత్యాశఙ్క్యతే బ్రహ్మేతి. ఏవం సతి స్వరూపతః ప్రవాహతో వా నాదిరవిద్యా నోచ్ఛిద్యేతేత్యాహ నత్వితి. తత్ర నిరపేక్షదోషానువృత్తిం హేతుమాహ బ్రహ్మణ ఇతి. తత్త్వధీప్రాగభావవిశిష్టస్య దోషత్వాత్తదభావే కథమవిద్యాభాసేతేతి చేత్ హన్తైవం ప్రాప్తాప్రాప్తవివేకేన తత్త్వధీప్రాగభావస్యైవ దోషత్వమాయాతం అలం భావరూపావిద్యాదోహళేనేతి॥ ౩౫

నను యదజ్ఞానమాత్మసాక్షికం భాతి తద్భావరూపమేవ స్యాత్ జ్ఞానప్రాగభావస్య దుర్గ్రహత్వాదిత్యాశఙ్క్యతే జ్ఞాత ఇతి. అయం భావః అభావో హ్యాశ్రయప్రతియోగినిరూప్యః, ప్రతియోగి చ జ్ఞానం, తత్ర సర్వజ్ఞానాభావస్తావన్న కదాచిదపి గ్రాహ్యః అభావజ్ఞానస్య తదాశ్రయప్రతియోగిజ్ఞానస్య చ విద్యమానత్వాత్, అథ విషయవిశేషావచ్ఛిన్నస్య జ్ఞానాన్తరస్య ప్రాగభావస్సుగ్రహ ఇత్యుచ్యేత తదపి న విషయవిశేషజ్ఞానసహసద్భావయోస్తజ్జ్ఞానాభావస్య దుర్గ్రహత్వాత్, షష్ఠప్రమాణవేద్యశ్చాభావః కథమపరోక్షధీవిషయః స్యాత్ భావరూపాజ్ఞానే తు న తావద్భావాభావరూపత్వవిరోధః, న చాన్యత్కిఞ్చిదిహ స్యాదితి. అతః స్వేష్టస్య ఫలితత్వమాహ తేనేతి. ఈదృశం దుర్గ్రహత్వత్వాదిష్టేపి స్యాదితి ప్రత్యాహ ఇహాపీతి. తత్ర తదుక్తమేవ హేతుమాహ తద్విరోధేతి. భావరూపస్యాపి హ్యజ్ఞానస్య జ్ఞానవిరోధిత్వం సమానం తస్య తద్బాధ్యత్వాభ్యుపగమాత్. ఆదిశబ్దేన విషయవిశేషనిరూప్యప్రతిసమ్బన్ధ్యాదిసాపేక్షతద్గ్రహః. అపరోక్షధీవిషయత్వం చ మతాన్తరేణాభావస్యాప్యస్తి షష్ఠప్రమాణవేద్యత్వేపి విరోధస్సమః, తథాపి ప్రమాణతయాభిమత ఉపలబ్ధ్యభావః కేన ప్రమాణేన నిర్ధార్యతే, తేన చ జ్ఞానప్రాగభావోపి గృహ్యమాణ ఆశ్రయప్రతియోగిస్వధీసద్భావే కథం సిధ్యేత్, మాభూత్తతోపి జ్ఞానాభావగ్రహ ఇతి చేత్తన్న జ్ఞానాభావస్య దుర్గ్రహత్వం సాధయతాపి హి గృహీత ఏవ జ్ఞానాభావ అన్యథా కథం ప్రమాణజ్ఞానం పక్షీకృత్య స్వప్రాగభావవ్యతిరిక్తేత్యాది వక్ష్య 'దేవదత్తప్రమా పక్షీకారేణ ''తత్త్వప్రమాభావాతిరేకిణః'' ఇత్యాది చ. నను భ

బుద్ధ్యైవాకారభేదాత్పరిహృతిరుభయోఃక్లిష్టతరతాऽధికా తే
ముగ్ధోऽస్మీత్యాదిసాక్షాత్కృతిరపినియతంతత్ప్రతిద్వన్ద్విగర్భా ॥ ౩౮ ॥

(భావరూపాజ్ఞానప్రత్యక్షత్వభఙ్గః)

శ్లో॥ స్యాజ్జన్మాన్యస్వదేశస్వవిషయవృతికృత్స్వవ్యతోహ్యర్థపూర్వా
ధ్వాన్తోత్థాద్యప్రభావద్విగతమితిరిహో పూర్వనిర్భాసనాచ్చేత్ ।
అజ్ఞానాజ్ఞానభేత్త్రీ కిమియమనుమితిః స్వేష్టభఙ్గోऽన్యథా తు

రూపాజ్ఞానగ్రహణే కింతదితరజ్ఞానేన ప్రతియోగ్యాదినిరపేక్షత్వాదితి చేన్న అజ్ఞానమితిగృహ్యమాణస్య తదన్యతయా తద్విరోధితయా తదభావతయా వా ప్రతిప్రతియోగ్యాదిభిర్నైరపేక్ష్యాయోగాత్. నన్వజ్ఞానావచ్ఛేదకతయా సామాన్యతఃకిఞ్చిద్విషయం ప్రతియోగి సాక్షిచైతన్యేన జ్ఞాతాజ్ఞాతసర్వగ్రాహిణా విషయీక్రియతే, విశేషతస్తు గృహ్ణాత్ప్రమాణజ్ఞానజ్ఞానాదిభావరూపాజ్ఞానబాధకమితి తత్రాహ తుల్యేతి. అభావరూపేప్యజ్ఞానేతథైవ ప్రతియోగిధీర్వ్యవస్థితేతి నవిరోధ ఇత్యర్థః. తుల్యత్వే కథమితర ప్రద్వేష ఇత్యత్రాహ క్లిష్టిరితి. లాఘవాదభావపక్షఏవగ్రాహ్య ఇతి భావః. స్యాదేతత్ ప్రతిసమ్బన్ధ్యపేక్షానియమేహి ప్రతిబన్ద్యవతారః స్వరూపేణతు ముగ్ధోऽస్మి మూఢోऽస్మీత్యజ్ఞానం సాక్షిణా ప్రకాశ్యతే అతోనవిరోధ ఇతి తత్రాహ ముగ్ధ ఇతి. అయంభావః మోహాదిశబ్దాః ఖల్వత్ర బుద్ధ్యభావరూపార్థాస్స్వవిషయప్రతియోగ్యవచ్ఛిన్నమేవస్వార్థముపస్థాపయన్తి, ప్రళయాదిశబ్దవన్న హి ప్రయోగాభావమాత్రేనైరపే
౩౮॥
క్ష్యాభిమాన ఇతి॥

అత్రపఞ్చపాదికావివరణోక్తమనుమానమనుభాషతే స్యాజ్జన్మేతి. విప్రతిపన్నం మానజ్ఞానం స్వప్రాగభావవ్యతిరిక్తస్వదేశగతస్వవిషయావరణస్వనివర్త్యవస్త్వన్తరపూర్వకం అప్రకాశితార్థప్రకాశకత్వాత్ అన్ధకారే ప్రథమోత్పన్నప్రదీపప్రభావదితి ప్రయోగః, అత్రైతదనుమానజ్ఞానం స్వవిషయావరణనివర్తకం న వేతి వికల్పే ప్రథమమనుయుఙ్క్తే అజ్ఞానేతి. తదభ్యుపగమేऽనిష్టమాహ స్వేష్టభఙ్గ ఇతి. అజ్ఞానస్యహ్యజ్ఞానాన్తరావృతత్వే తదపితథేత్యనన్తావిద్యాక్లృప్తిగౌరవంస్యాత్, ఆవృతాచ సాక్షిణా నదృశ్యేత తత్కటాక్షవిరహాదలబ్ధస్వరూపా వన్ధ్యాసుతేవ న ప్రజాః ప్రజనయేదితి భావః ద్వితీయమవిద్యదూషయతి అన్యథాత్వితి. యద్యజ్ఞానవిషయాజ్ఞానమనయానుమిత్యాననిరస్యేత నిష్ఫలైవాసా ప్రసజ్యేత నిరసనీయాభావాత్ ప్రకాశితమాత్రప్రకా

వ్యర్థాసావిన్ద్రియాదిష్వతిచరణమసిద్ధ్యాదిచస్యాద్వికల్పే॥ ౩౭।

(పఞ్చపాదికావివరణోక్తభావరూపాజ్ఞానానుమానభఙ్గః)

శ్లో॥ యచ్చోక్తందైవదత్తీమితిరితరమితిన్యాయతోహన్త్యనాదిం
మాత్వాత్తన్నిత్యభావాధికమితితదపిస్యాదబాధంవిపక్షే।
నాభావోభావతోన్యోనచపురుషభిదాస్త్యేకజీవత్వవాదే

శకత్వాద్వా, అపిచేయమనుమితిఃపక్షకోటిస్తదన్యా వా, ఆద్యేఽంశతోబాధః ద్వితీయేతస్యామతిచారః. హేతువికల్పేచదోషానాహ ఇన్ద్రియాదిష్వితి. యంభావః ప్రకాశహేతుత్వమిహ జ్ఞాన హేతుత్వం జ్ఞానకరణత్వం తదన గ్రాహకత్వం జ్ఞానత్వంవిషయవిస్ఫురణరూపత్వం స్వవిషయావరణనిరాస త్వంఅన్యద్వాకిఞ్చిత్, నాద్యః ఆత్మాదృష్టాదిభిరనైకాన్త్యాత్ జ్ఞానస్యచజ్ఞా నహేతుత్వనియమాభావాత్. అతఏవ న ద్వితీయతృతీయౌ ఇన్ద్రియాదిష్వ తిచారాచ్చ. నాపి చతుర్థః దృష్టాన్తస్యసాధనవికలత్వాత్ సాక్షిజ్ఞానేచ పక్షేహేతువృత్తేస్సపక్షవృత్త్యభావాచ్చవిరుద్ధత్వాపత్తేః. నాపిపఞ్చమః క్షసపక్షయోర్హేతువృత్త్యభావాదేవ నాపిషష్ఠః తస్యసాధ్యానుప్రవిష్టత్వా త్. సప్తమస్తుకశ్చిన్నదృశ్యతఏవేతి. చకారాద్దోషాన్తరాణ్యపద్యోత్యన్తే, ధాహిస్వప్రాగభావవ్యతిరిక్తేతి స్వదేశగతేఽచపృథగుపాదానంనిరర్థకం, భావవ్యతిరిక్తేత్యేతావతైవ వేద్యగతవిత్త్యభివ్యక్తిప్రాగభావస్యాపి వ్యవచ్ఛి త్తేః, స్వవిషయావరణేచస్థితేస్వోత్పత్తిరేవనసంభవతీత్యుక్తం, బ్రహ్మాశ్రయ తయాచాభ్యుపగతస్యవిశ్వప్రకృతేస్తదజ్ఞానస్యనఘటాద్యజ్ఞానవత్ప్రమాణజ్ఞా నదేశగతత్వంయుక్తమితి॥ ౩౭

యత్తుకశ్చిదాహ "దేవదత్తప్రమాతత్స్వప్రమాభావాతిరేకిణః । నావేర్ధ్వంసినీమాత్వాద్యజ్ఞదత్తప్రమాయథా" ఇతి తదనుభాషతే యచ్చే దూషయతి తదితి. అపినాపూర్వానుమానేప్యయందోషోఽస్తీతిఖ్యాప్యతే. విపక్షేబాధకమేవహిప్రతిబన్ధరహస్యమాహుః నచేహతదస్తి, అతో నేదంసాధ మితిభావః. భావాన్తరాభావనయేనదూషణమాహ నాభావ ఇతి. యద్యభావ భావాతిరిక్తఃస్యాత్ తదాహ్యేతాప్రాగభావవ్యవచ్ఛేదార్థంవిశేషణంస్యాత్, న భావాతిరిక్తోఽభావ ఇతివక్ష్యతే, మా భూత్తర్హి విశేషణమితిచేన్న పరసమ్మతమ త్రసాధనేసిద్ధసాధనాత్ తావదుక్త్యాచత్వదిష్టాసిద్ధేః తదతిరిక్తస్యచానుపస్థా పనాత్. పరస్యపక్షదృష్టాన్తవిభాగాయోగమప్యాహ నచేతి. యేహ్యద్వైతిన

దృష్టాన్తే ధ్వంసకత్వం న చ పదితమిదం ధ్వంసతామాత్రసిద్ధేః॥ ౩౮॥

(చిత్సుఖోక్తభావరూపాజ్ఞానానుమానభఙ్గః)

జీవమప్యేకమేవేచ్ఛన్తి తన్మతే దేవదత్త ఏవ యజ్ఞదత్త ఇత్యపి కల్ప్యతే, లోకవ్యవహారమాత్రాత్ పరసమ్మత్యా వా పక్షాదిభేదక్ల్ప్తిరితి చేన్న స్వానభ్యుపగతస్య సాధనాఙ్గత్వేనోపాదానాయోగాత్, అస్తు నానాజీవమతేన దృష్టాన్తోక్తిరితి చేన్న తన్మతేపి జీవానాం ప్రమాధారత్వాసిద్ధేః, న హి స్వరూపచైతన్యం వా సాక్షిచైతన్యం వా జీవతయా కల్పితం వా జీవాశ్రితమితి యుష్మాభిః కల్ప్యతే, వృత్తిరూపా ప్రమా అన్తఃకరణనిష్ఠా కథ్యతే అతః పురుషస్థతయా ప్రమానిర్దేశో న యుక్తః, కృపాణాదిప్రతిఫలితముఖమలినిమాదిన్యాయేన ప్రాతీతికతయా పురుషస్థత్వోక్తిరితి చేన్న ప్రాతీతికస్య తావదర్థక్రియాకారిత్వానభ్యుపగమాత్, అన్తఃకరణవృత్తిద్వయమేవ పక్షదృష్టాన్తావితి చేన్న తస్యాపరసమ్మత్యాభావేన పరాన్ప్రతి ప్రయోగాయోగాత్, కిఞ్చ దేవదత్తనిష్ఠధారావాహికద్వితీయాదిజ్ఞానేషు దేవదత్తప్రమాభావాతిరిక్తానాదినివర్తకత్వాభావేపి ప్రమాత్వం దృష్టం, తద్వ్యవచ్ఛేదాయ పూర్వవదప్రకాశితార్థప్రమాత్వాదివిశేషణేపి దేవదత్తప్రమాన్తరాభావాతిరిక్తానాదిస్వప్రాగభావధ్వంసనాత్స్వగ్ధసాధనత్వం, దేవదత్తప్రమాభావత్వాత్యన్తాభావవదనాదిధ్వంసకత్వం సాధ్యమితి చేత్ ఇదమపి స్వజన్యసంస్కారప్రాగభావధ్వంసనేన దత్తోత్తరమేవ. కిఞ్చ "అనాదేర్ధ్వంసినీ" ఇత్యత్ర ధ్వంసరూపత్వమాత్రం వా ధ్వంససమ్బన్ధిత్వం వా ధ్వంసహేతుత్వం వా వివక్షితం, నాద్యః అనభ్యుపగమాత్ న చ ధ్వంసో ఘాతక ఇతి యుజ్యతే. న ద్వితీయః వివక్షితస్యాజ్ఞాననివర్తకత్వస్యానుక్తేః అస్తి హి స్వజన్యసంస్కారప్రాగభావోఽనాదిః తస్య చ ధ్వంసరూపస్సంస్కారపకాశ్రయత్వాదినా స్వసమ్బన్ధీ చ, దృష్టాన్తే చానాదిప్రతియోగికధ్వంససంబన్ధిత్వాసిద్ధేః. అతస్తృతీయః పరిశిష్యతే, అత్రాపి దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలత్వమాహ దృష్టాన్త ఇతి ఉక్తం హి పూర్వమేవ ప్రాగభావస్య కార్యస్య చైకక్షణసమ్బన్ధాయోగాత్ తయోర్వధ్యఘాతకభావో న సంభవతీతి, ఏతదేవాభిప్రేత్యాహ ధ్వంసతామాత్రసిద్ధేరితి. అపి చాత్ర స్వప్రాగభావాతిరిక్తానాదిధ్వంసకసాధనే తద్ధ్వంసనీయమనాదికిఞ్చిద్భావరూపమితి కుతస్సిద్ధం, న తావద్వ్యాప్త్యా దృష్టాన్తే తదసిద్ధేః. నాపి పక్షధర్మతాబలాత్ పక్షస్థస్య హేతోస్తాదృశబలాదృష్టేః, దృష్టస్య చ పక్షధర్మసమ్బన్ధమాత్రరూపస్య పక్షసాధ్యసమ్బన్ధమాత్రార్థత్వాత్, న చ పరిశేషాత్

శ్లో॥ అస్పృష్టావద్యతోక్తైర్నఖిలవిషయతా వా భువ్యపేయాదవిద్యా
నక్షేత్రజ్ఞోపి తాపత్రయపరితపనాన్నాపి తద్బ్రహ్మమార్గ్యాత్ ।
మిథ్యాత్వాద్దోషభావో న భవతి యది కిం తన్నిరాసప్రయాసై
రుచ్ఛేత్తవ్యాపుమర్థాన్వయత ఇహపరః కోఽఖిలస్యైతదోషః॥ ౩౯॥
(బ్రహ్మజ్ఞానానుమానానాం సత్యనిర్దోషశ్రుతిబాధ్యత్వం)

అభావాన్తరనివర్తకత్వేపి విరోధాభావాత్, దణ్డచక్రాదయో హి స్వాభావాతిరిక్తం ఘటాభావం నివర్తయన్తి, తద్వద్దేవదత్తప్రమాపి సంస్కారోత్పత్తిహేతుభూతా స్వసంస్కారప్రాగభావం ధ్వంసయత్యేవ, ఏతత్పరిహారాయ ప్రాగభావవ్యతిరిక్తానాదిధ్వంసినీత్యేతావన్మాత్రముపాదీయమితి చేత్ హన్త తర్హి సిద్ధసాధనత్వం పరిజిహీర్షతా దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలత్వాపత్త్యా నవృష్టిర్దీయతే॥ ౩౮॥

అథ బ్రహ్మజ్ఞానకల్పనాం శ్రుతివిరోధేన నిర్మూలయతి అస్పృష్టేతి. న తావన్నిరవద్యత్వశ్రుతిరనాదర్తవ్యా సర్వశ్రుత్యనాదరప్రసఙ్గేన నిష్కళఙ్కబాహ్యత్వాపాతాత్, నచాసౌ స్తోభవన్నిరర్థికా స్వబోధితేర్థే స్వతఃప్రామాణ్యాత్, అతస్సవిషయత్వే కేవలమవిద్యైవ వా తద్విషయః, తత్కల్పితో జీవో వా, తదవరుద్ధం బ్రహ్మ వా, ఇతి వికల్పం విభావ్య ప్రథమం ప్రతిక్షిపతి నఖల్వితి. "నిరవద్యం" ఇతి శ్రుతిర్బ్రహ్మైవ విశినష్టి న త్వవిద్యాం, త్వత్పక్షే హ్యవిద్యాన్తరాభావాన్నిరవద్యత్వశ్రుతిస్తద్విషయా స్యాదిత్యుపాలమ్భకాకూక్తిరియం, అతో నాత్రాభాగిప్రతిషేధః. ద్వితీయం దూషయతి న క్షేత్రజ్ఞ ఇతి. న హి త్వన్మతే ప్రతిబిమ్బప్రాయస్య జీవస్యావస్థాన్తరేణాపి నిర్దోషత్వమితి భావః. తద్వదేవ తృతీయమపి నిరస్యతి నాపీతి. తచ్ఛబ్దేన సర్వాధ్యాసాధిష్ఠానత్వాదిసూచనం. మార్గ్యాత్ అవిద్యాతిరోహితస్వప్రకాశత్వాదిత్యాశయః. నను కల్పితే జీవే కల్పనాధిష్ఠానే బ్రహ్మణి వా నిరవద్యత్వాదిశ్రుతిస్సమ్భవతీతి అవిద్యాతత్కార్యాణామసత్యతయా దోషత్వాభావాదితి శఙ్కతే మిథ్యాత్వాదితి. పరిహరతి కిమితి. యద్యవిద్యాదీనాం స్వకాలసత్త్వం దోషత్వం చ న స్యాత్ తర్హి కిం తన్నిరాసార్థసాధనచతుష్టయసమ్పత్తిపూర్వకశ్రవణమనననిదిధ్యాసనప్రయాసైః, అవిద్యానిరాసకదర్శనార్థమేవ హి తద్విధిమాతిష్ఠధ్వే. నన్వసత్యస్య దోషత్వమప్యసత్యం తాదృశదోషవత్త్వేపి తాత్త్వికదోషాత్యన్తాభావాన్నిర్దోషత్వశ్రుతిరర్థవతీ స్యాదిత్యత్రాహ ఉచ్ఛేత్తవ్యేతి. అసత్యోపి దోష ఉచ్ఛేత్తవ్యో న వా, పూర్వత్ర తాదృశాపూరుషార్థాన్వయాదతిరిక్తః కో నామ దోషశబ్దార్థః. ఉత్తరత్ర తన్నిరాసప్రయాసనైరర్థక్యమేవేతి భావః. అనిర్వచనీయస్యానిత్యనివృత్తస్వరూపస్య కిం

శ్లో॥ శుద్ధేబ్రహ్మణ్యవిద్యానయదినఘటతేతస్యజీవైక్యవాద
స్తస్మాన్నిర్దోషతోక్తిర్నిరుపధిదశయానిర్వహేదిత్యయుక్తం।
ప్రత్యక్షాదిప్రమాణానుగుణబహువిధశ్రుత్యబాధేన నేతుం

వర్తనేన, అత్యన్తాభావస్యాసమ్పాద్యత్వాత్తత్ప్రతిభాసోప్యనిర్వచనీయ ప్రతి సోపినిత్యనివృత్తిత్వాన్నసమ్పాద్యనివృత్తిః, కిఞ్చ తాత్త్వికదోషః శ్రుత్యానిరస్యతఇతివదతా సదోషఃకింబ్రహ్మస్వరూపమేవేత్యభిమతం అన్యద్వాకింవ్ఛేత్, పూర్వత్ర కింతదధీనసత్తాకయాఽవిద్యయాతేనచసర్వోపపత్తేః, దోషజాతస్యాధీనప్రకాశతయా బ్రహ్మోపిమిథ్యాస్యాత్. ఉత్తరత్ర ద్వైతాపత్తిః సత్రక్వచిద్విద్యమానత్వాభావేతాత్త్వికత్వవిరోధాత్, భావాద్వైతినో బ్రహ్మస్వరూపాతిరిక్తతాత్త్వికాభావరూపదోషసంభవాత్తన్నిషేధికా శ్రుతిరియమితిచెన్న అభావనిషేధేతత్ప్రతియోగిభావసంబన్ధాపాతాత్ తతశ్చాద్వైతవాదోనిరుధ్యేత, దోషస్యపరమార్థత్వంనాస్తీతి నిరవద్యత్వశ్రుత్యఇతిచెన్న దోషస్వరూపనిషేధకే తదనుజ్ఞయా తత్సత్యత్వనిషేధకశబ్దాభావాత్ తత్పరత్వక్లృప్తేశ్చ గురుత్వాత్, అతోభావమభావంవా సత్యమసత్యంవా బ్రహ్మణినిరసనీయంకిఞ్చిదచ్ఛతానిర్విషయైవ నిరవద్యత్వశ్రుతిరాగాదితైవేతి॥ ౩౯॥

యదినిరవద్యత్వశ్రుతివిషయేబ్రహ్మణ్యవిద్యాకదాచిదపినస్యాదిత్యుక్తైతతర్హితస్యజీవైక్యోపదేశోనఘటేత, తస్మాన్నిర్దోషత్వశ్రుతిస్త్వదభిమతవవన్నివృత్తావిద్యస్వరూపపరతయా నిరుహ్యేతేతి శఙ్కతే శుద్ధఇతి. అత్ర సఏషదేవఃకృతభూతభావనః "స్వయంవిశుద్ధోవిరజాఃప్రకాశతే" ఇత్యాదిభిర్బద్ధముక్తావస్థాద్వయభాగినః కర్మవశ్యాదన్యత్వేనప్రమితస్యపరస్యబ్రహ్మణస్సోపనిర్దోషావస్థాద్వయుక్లృప్తిస్సాహసమిత్యభిప్రాయేణాహ ఇత్యయుక్తమితి. తత్త్వమసి" "అయమాత్మాబ్రహ్మ"ఇత్యుపదేశోభేదనిషేధశ్చకథమిత్యత్రాహ ప్రత్యక్షాదీతి.అయంభావఃయద్యపిజీవపరభేదశ్రుతిమాత్రాదవస్థాద్వయమితిజీతుంశక్యేత తథాప్యేకైకస్యామేవావస్థాయాంజీవాదన్యఃపరః ప్రతిపాద్యతే జాగరేతావత్ "తయోరన్యఃపిప్పలంస్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి" ఇతి,తథాచసూత్రం "స్థిత్యదనాభ్యాంచ" ఇతి"సమానేవృక్షేపురుషోనిమగ్నోఽనీశయాశోచతిముహ్యమానఃజుష్టంయదాపశ్యత్యన్యమీశమస్యమహిమానమితివీతశోకః" ఇతిచోచ్యతే. స్వప్నేచ "యఏషసుప్తేషుజాగర్తికామంకామంపురుషోనిర్మిమాణః"ఇతితత్రచస్వతన్త్రపరతన్త్ర

శక్త్యైశ్వైక్యాదివాక్యైర్బహుగుణనిధయే బ్రహ్మణేఽసూయసి త్వం॥౪౦॥
(అవిద్యాకల్పకశ్రుతార్థాపత్తిభఙ్గః)

విభాగవ్యఞ్జకం సూత్రం "పరాభిధ్యానాత్తు తిరోహితం తతో హ్యస్య బన్ధవిపర్యయౌ" ఇతి. సుషుప్తిప్రాయణయోశ్చ "ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సంపరిష్వక్తో న బాహ్యం కించన వేద నాన్తరం" ఇతి "ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢ ఉత్సర్జన్యాతి" ఇతి చ. తత్రాపి సూత్రం "సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేన" ఇతి. ముక్తావస్థాయామపి "సోఽశ్నుతే సర్వాన్ కామాన్ సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితా" ఇతి. అత్ర యది భోక్తృసాహిత్యమభిప్రేతం తదా సువ్యక్తో భేదః, యదా తు ప్రస్తుతబ్రాహ్మణపదవివరణక్రమేణ భోగ్యసాహిత్యే తాత్పర్యం తదాపి భోక్తుర్భోగ్యస్య చ స్వారసికీ భేదధీర్నిర్బాధమస్తి, బ్రాహ్మణస్థపరశబ్దానుగ్రహాచ్చ. ఏవం "పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్యం" ఇత్యాది, ఏతదపి సూత్రితం "ముక్తోపసృప్యవ్యపదేశాచ్చ". "బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి" ఇత్యాది వాక్యం తు "నిరఞ్జనః పరమం సామ్యముపైతి" ఇతి ముక్తవిషయతయైవ ప్రాకరణికేన వాక్యేన పరమసామ్యతత్పరతయా స్థాపితార్థం, పరమసామ్యం చ "భోగమాత్రసామ్యలిఙ్గాచ్చ" ఇతి సూత్రేణ నియమితం. శ్రుత్యన్తరే చ "తాదృగేవ భవతి" ఇతి దర్శితం "విష్ణురేవ భూతాత్మా" ఇతి న్యాయాచ్చ. మోక్షధర్మే చ "పరేణ పరధర్మీ చ భవత్యేష సమేత్య వై" ఇత్యాదిభిః పరమసామ్యమేవ ప్రదర్శితం "అనేన సామ్యం యాస్యామి" ఇతి చ ముముక్షోరభిసన్ధిరప్యభిధీయతే, స్వయం చాగీయత "మమ సాధర్మ్యమాగతాః" ఇతి. "ఇతరవ్యపదేశాద్ధితాకరణాదిదోషప్రసక్తిః" ఇతి జీవబ్రహ్మతాదాత్మ్యైక్యాద్యనిష్టప్రసఙ్గమాశఙ్క్య "అధికం తు భేదనిర్దేశాత్" ఇతి చ ప్రత్యుక్తం. స్రష్టుస్సృజ్యస్య భేదః శ్రుత్యైవ హి నిర్దిశ్యతే, "అస్మాన్మాయీ సృజతే విశ్వమేతత్" "తస్మింశ్చాన్యో మాయయా సన్నిరుద్ధః" ఇతి. ఏవం ప్రస్పష్టార్థసూత్రప్రతిష్ఠాపితస్వరసార్థానాం భేదశ్రుతీనాం న త్వదభీష్టవత్ప్రత్యక్షాదివిరోధః ప్రత్యుతానుగుణ్యమేవ, తస్మాదేవంవిధనిర్బాధానన్యపరబహువిధశ్రుత్యనుసారేణ జీవపరసామానాధికరణ్యస్య భేదనిషేధస్య చ నిర్వాహే సంభవతి నిర్దోషకల్యాణగుణాకరే బ్రహ్మణ్యవిద్యాదిదోషమాపిపుర్ష్వన్ అత్ర్యాయామసూయామేవావిష్కరోషి. తన్నిర్ణీతం చ మోక్షధర్మాన్తే పరస్య బన్ధప్రసఙ్గరహితత్వం ఇతరస్య బన్ధమోక్షభాగిత్వం చ "తత్ర యః పరమాత్మా తు స నిత్యో నిర్గుణో మతః। స తు నారాయణో జ్ఞేయః సర్వాత్మా పురుషో హి సః॥ న లిప్యతే కర్మఫలైః పద్మపత్రమివామ్భసా। కర్మాత్మా త్వపరో యోఽసౌ మోక్షబన్ధైస్స యుజ్యతే" ఇతి॥౪౦॥

శ్లో॥ మాయావిద్యాదిశబ్దైః ప్రకృతిరభిహితాజ్ఞానకర్మాదయో వా

ఆస్తాం శ్రుత్యర్థాపత్తిః శ్రుతిభిరేవ భావరూపాజ్ఞానం సిధ్యతీత్యత్రాహ మాయేతి. "మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు మహేశ్వరమ్" ఇత్యత్ర న ప్రకృతేర్మిథ్యాత్వం ప్రతిపాద్యతే యథాక్రమముద్దేశ్యోపాదేయస్థాపనోపపత్తేః అత్ర హి పూర్వవాక్యస్థమాయామాయిశబ్దార్థబుభుత్సాయాం ప్రసిద్ధార్థప్రకృతిమహేశ్వరశబ్దాభ్యాం సంశయాదిరపాచికీర్ష్యతే, అన్యథా ఉద్దేశ్యోపాదేయక్రమవిపర్యాసః, తథా చాహుః "యద్వృత్తయోగః ప్రాథమ్యమిత్యాద్యుద్దేశ్యలక్షణమ్" ఇతి, న చ మాయాశబ్దో మిథ్యావాచీ లోకవేదనిఘణ్టుపాఠాభావాత్, క్వచిత్ప్రయోగస్తు భాక్తః స్యాత్ అన్యథా "దేవమాయేవ నిర్మితా" "స్వమాయయా సాంప్రతమాగతం వా" "ఋతే మాయాం విశాలాక్షీం తవ పూర్వపరిగ్రహామ్" "తేన మాయాసహస్రం తత్" ఇత్యాదిభిర్విరుధ్యేత, నీతిశాస్త్రేషు చ ముఖ్యాముఖ్యసఙ్కలనేన సప్తవిధోపాయపరిగణనే మాయేన్ద్రజాలయోరన్యథాకరణాన్యథాప్రతిభాసనసామర్థ్యరూపతయా విభాగస్సిద్ధః, మన్త్రౌషధాదివిశేషవతి చ మాయావీతి ప్రయోగః న తు క్వచిదపి మిథ్యార్థసమ్బన్ధిని, తిమిరాదిభాసితరజ్జుసర్పాదౌ చ మాయాశబ్దో న దృష్టచరః, స్వగతవ్యామోహితానాం ప్రయోగస్త్వనాదేయః "మాయాం న సేవే భద్రం తే న వృథా ధర్మమాచరే" "మాయావినమ్మాయయా వర్తమానమ్" ఇత్యత్ర చ వ్యామోహనమాత్రం వివక్షితమ్, "తేన వఞ్చయతే లోకాన్మాయాయోగేన కేశవః" ఇత్యేతదప్యసురవఞ్చనాశక్తియోగపరమ్ "ఇన్ద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయతే" ఇత్యేతచ్చ శక్తివిశేషైః ప్రభూతరూపప్రకాశనపరమ్ అన్యథానన్వయాత్, న చేదమిన్ద్రప్రభృతిపరం వాక్యం ప్రశంసార్థప్రకరణవిరోధాత్, కథమన్యథా "యుక్తా హ్యస్య హరయశ్శతా దశ" "భూరిత్వష్టేహ రాజతి" ఇత్యాదికం ఘటతే, "సమ్భవామ్యాత్మమాయయా" ఇత్యేతదప్యాదిత్యాత్స్వచ్ఛన్దావతారహేతుభూతబుద్ధివిశేషవిషయమ్ "మాయా వయునం జ్ఞానమ్" ఇతి చ నైఘణ్టుకాః, ఏవం సతి "ఇచ్ఛాగృహీతాభిమతోరుదేహః" "సమస్తశక్తిరూపాణి తత్కరోతి జనేశ్వరః । దేవతిర్యఙ్మనుష్యాఖ్యాచేష్టావన్తి స్వలీలయా" ఇత్యాదిభిరైకార్థ్యం స్యాత్, "మమ మాయా దురత్యయా" ఇత్యాదిషు "గుణమయీ" ఇతి విశేషణాత్ త్రిగుణద్రవ్యవిషయత్వమేవ కణ్ఠోక్తం, తథా చ తన్నామపాఠః. ఏతేన "భ్రామయన్సర్వభూతాని యన్త్రారూఢాని మాయయా" ఇత్యపి గతార్థమ్, "భూయ

శ్చాన్తేవిశ్వమాయానివృత్తిః" ఇత్యేతదపిప్రస్తుతయోగబలాన్నిశ్శేషమాయ
తరణమేవనిర్దిశతి. ఏవం "విష్ణుమాయామహావర్తం" "విష్ణోర్విచిత్రాః ప్రభ
న్తిమాయాః" ఇత్యాదికమపిసత్యవిషయమేవ సమ్మన్తవ్యం, "మాయామ
త్రంతు" ఇతిసౌత్రంపదమపి స్వతన్త్రసఙ్కల్పమూలస్వాప్నసర్గస్యాశ్చర్య
మత్వపరం, జీవకర్తృకసృష్టివ్యవచ్ఛేదపరత్వస్యాధికరణేయుజ్యేత, ప్రాగేవవి
స్థాపితప్రపఞ్చమిథ్యాత్వానామిహ పునస్స్వప్రసిద్ధే స్వప్నవిషయే విశేషశ
ఙ్కా నాఙ్కురతి, యోగేవాజాగరప్రపఞ్చసత్యత్వమభ్యనుజ్ఞాతమేవ చిన్తా
స్యాత్. అవిద్యాశబ్దోఽపి నక్వచిదప్యనిర్వచనీయజగదుపాదానవిషయః, తథా
హి "క్షరంత్వవిద్యాహ్యమృతంతువిద్యా" ఇత్యాదౌ "క్షరంప్రధానం" ఇతా
దిప్రాకరణికవాక్యైకార్థ్యాత్ప్రధానవిషయత్వమేవయుక్తం, అత్రచవిద్యా
శబ్దోక్తాత్పురుషాదన్యతామాత్రేణ ప్రకృతావవిద్యాశబ్దః, నచసా మిథ్యా "గౌ
రనాద్యన్తవతీసాజనిత్రీభూతభావనీ" ఇతి "త్రిగుణంతజ్జగద్యోనిరనాదిప్రభవా
ప్యయం" "అచేతనాపరార్థాచనిత్యాసతతవిక్రియా" ఇత్యాదిభిస్తన్నిత్యత్వ
సిద్ధేః, కథంతర్హి "మృత్యుర్వై పరేదేవఏకీభవతి" "తమఃపరేదేవఏకీభవతి" ఇ
తివాక్యయోర్నిర్వాహః, ఇత్థం, సర్వాధారభూతే పరస్మిన్ దేవే విభక్తావస్థాత్
యాగేన ఏకత్వదశావస్థానమాత్రంహ్యత్రాభిప్రేతం, ఏతేన "ప్రకృతిర్యామయా
ఖ్యాతావ్యక్తావ్యక్తస్వరూపిణీ। పురుషశ్చాప్యుభావేతౌ లీయేతే పరమాత్మని॥
ఇత్యేతదపివ్యాఖ్యాతం, "అవిద్యయామృత్యుంతీర్త్వా" ఇత్యత్రావిద్యాశబ్దస్తత్త్వ
జ్ఞానవిరోధినివర్తకసత్కర్మవిషయతయాభాష్యేవ్యాఖ్యాతః, అనువాకప్రకృ
తయోర్విద్యాకర్మణోరేవ "విద్యాంచావిద్యాంచ యస్తద్వేదోభయంసహ"
ఇతి పరామర్శాత్, పర్యుదాసవృత్తేర్నఞశ్చ సన్నివిషయత్వోపపత్తేః, అవిద్య
యామృత్యుం ప్రాప్యస్థిత ఇతినిర్వాహస్యచాతిక్లిష్టత్వాత్, బాధాభావే
స్వరసపరిత్యాగాయోగాత్ "బ్రహ్మవిద్యామధిష్ఠాయతర్తుం మృత్యుమవిద
యా" ఇత్యుపబృంహణానుగుణ్యాచ్చ. "అవిద్యాకర్మసంజ్ఞాన్యా" ఇత్యత్రబద్ధ
కర్మవిషయత్వంవాక్యశేషసిద్ధం, "అవిద్యాయామన్తరేవర్తమానాః" "సో
ఽవిద్యాగ్రన్థింవికిరతీహసోమ్య" "అవిద్యాసఞ్చితంకర్మ" "అవిద్యాతరుసమూ
త్థబీజమేతద్ద్విధాస్థితం" ఇత్యాదౌ ప్రకరణానుగుణతత్తదర్థవిషయత్వం గ్రా
హ్యం, ఆదిశబ్దేన "అనృతేనహిప్రత్యూఢాః" "తఇమేసత్యాఃకామాఅనృతా
పిధానాః" "తేషాంసత్యానాంసతామనృతమపిధానం" ఇత్యామ్నాతో

త్యేతత్తత్తత్ప్రదేశేస్స్ఫుటవిదితమతో నత్వదిష్టాస్త్యవిద్యా ।
కిఞ్చావిద్యాదిశూన్యః పర ఇతి వివిధామ్నాయకణ్ఠోక్తమర్థం
క్షేప్తుం మాయాదిశబ్దైః క్షమ ఇతి వదతః స్యాదవిద్యాతథైవ ॥ ౪౦॥

శ్లో॥ (మాయాదిశబ్దానాం బ్రహ్మదోషప్రతిపాదకత్వానుపపత్తిః)
నిర్దోషశ్రుత్యబాధప్రణయిభిరుదితో బ్రహ్మజీవానుబన్ధీ
మాయావిద్యావిభాగోఽప్యఫల ఇహ పరోన్మోహనార్థా హి మాయా ।

స్కృతశబ్దశ్చ సఙ్గృహీతః, సత్కర్మణి ఋతశబ్దదర్శనాత్తదితరవృత్త్యా దుష్కర్మవిషయోఽతోఽనృతశబ్దః, దుష్కృతస్య చ జ్ఞానపిధాయిత్వం శ్రుతిస్మృతిసిద్ధం తత్స్వరూపి దుస్త్యజం చ, ఏవం సదవ్యాకృతశబ్దైరపి న మిథ్యార్థగ్రహః అవస్థావిశేషవైశిష్ట్యపరత్వాత్. తదత్రఫలితమాహ అత ఇతి. త్వదిష్టా అనిర్వచనీయత్వాదివిశిష్టేత్యర్థః. అనన్యథాసిద్ధబహుశ్రుతిప్రతిహతైశ్చ మాయాదిశబ్దైర్న బ్రహ్మణ్యజ్ఞానక్లృప్తిరిత్యాహ కిఞ్చేతి. "నిరవద్యః" ఇతి సామాన్యోక్త్యైవ హ్యజ్ఞానరూపమవద్యం నిరస్యతే, అస్తి చాకర్మవశ్యత్వస్వతస్సర్వజ్ఞత్వశ్రుతిః "సకలా న యత్ర క్లేశాదయస్సన్తి పరావరేశే" ఇత్యాద్యుపబృంహణశతం చ. మోక్షప్రదత్వశ్రుత్యా చ స్వయం న మాయాసంబద్ధః, తత్ప్రసాదాధీనం హ్యేషాం మాయాతరణం గీయతే. నను "త్వం హి నః పితా యోఽస్మాకమవిద్యాయాః పరం పారం తారయసి" ఇతి కర్మవశ్యస్య యోగసిద్ధస్య గురోరవిద్యాతారకత్వమామ్నాతమితి చేత్ అస్తు తాదర్థ్యస్వభావాత్పరమ్పరయా తారకత్వం బ్రహ్మణ ఏవ సాక్షాన్మోక్షప్రదత్వేన ప్రతిపాదనాత్, ఏవమవిద్యాప్రసఙ్గరహితే బ్రహ్మణ్యసాధకతమైశ్శబ్దవిశేషైరవిద్యాం వదతస్తవైవాప్రతిపత్తివిప్రతిపత్తిభ్యాం నిగ్రహస్స్యాదిత్యభిప్రాయేణోక్తం స్యాదవిద్యాతథైవేతి॥ ౪౧॥

అత్ర కేచిన్నిర్దోషశ్రుత్యవిరోధమాకాఙ్క్షన్త ఏవం వ్యాఖ్యాన్తి అవిద్యా కిల స్వకల్పితానాం క్షేత్రజ్ఞానాం సత్యం తిరోధాయాసత్యం సత్యత్వేన ప్రకాశయతి దుఃఖాదికం చ దోగ్ధి, మాయా తు బ్రహ్మణస్సత్యమసత్యం సమ్యగేవ దర్శయన్తీ దుఃఖాదికం చానుత్పాదయన్తీ విశ్వవ్యాపారలీలారసం ప్రసూత ఇతి, ఇమం విభాగమనుభాష్య దూషయతి నిర్దోషేతి. అఫలత్వం వివృణోతి పరేతి. అయం భావః యే నామ కేచిన్మాయయా క్రీడన్తి న తేఽనయా మోముహ్యన్తే, పరానేవ వ్యామోహయన్తి, అత్ర తు న వస్తుతస్సన్తి భవతాం పరే మోహనీయాః, కల్పితాంస్తు క్షేత్రిణః కల్పితాని చ మోహకరణోపకరణాని స్వయం సర్వవిత్పరమేశ్వరో మాయావీ యది కల్పితత్వేన పశ్యేత్ కథం తాన్స మోహయిషేత్ కశ్చాత్ర

మిథ్యార్థాన్దర్శయిత్వా విహరణకుపితై స్తాదృశం భావయన్తీ
మాయైవ స్యాదవిద్యా నకథమితరథా స్యాదనుచ్ఛేదనీయా॥ ౭౨॥

(మాయావిద్యావిభాగభఙ్గః)

శ్లో॥ మిథ్యాభూతస్య సత్యం నిరుపధి భజతే నహ్యుపాదానభావం
తస్యోపాధిశ్చ మిథ్యాత్మక ఇతి నిరధిష్ఠానతా నాస్య యుక్తా।
తస్మాత్సత్యానృతే ద్వే మిథునమితి నసద్విశ్వసత్తా హ్యబాధ్యా

శ్చిక్రీడిషేత్, అత ఈదృశోపాధివిభాగేన జీవేశ్వరయోస్సదోషనిర్దోషత్వవిభాగో దుస్సాధ ఇతి. అథపరావిద్యాకల్పితానిజీవాద్యుపకరణాని బ్రహ్మాపి స్వమాయయాపరమార్థవత్పశ్యతీతి మన్వీత తత్రాహ మిథ్యార్థానితి. దర్శయిత్వా సత్యత్వేనేతి శేషః. తాదృశం మిథ్యాభూతమిత్యర్థః ఇయంస్వయమసత్యేవమాయా స్వసిద్ధాన్యవిద్యాసిద్ధానివా మిథ్యాభూతాని విహారోపకరణాని తత్సాధ్యంవిహరణంచ యదిసత్యత్వేనదర్శయన్త్యర్భకాదీనామివ ప్రతిబిమ్బకల్పైర్జీవైస్సంవ్యవహారమారభతే సైవకథమవిద్యా నస్యాత్, సుఖజనకత్వాదితిచేన్న అవిద్యాయా అపితస్యాభ్యుపగమాత్, దుఃఖాజనకత్వే సతీతిచేత్ తత్రాహ ఇతరథేతి. దుఃఖాసమ్భిన్నసుఖజనకత్వేనావిద్యాత్మకత్వాభావే సతీత్యర్థః. నన్వనాదిత్వవన్మాయాయా అనుచ్ఛేద్యత్వమప్యస్తు కానోహానిరితిచేత్ ప్రథమంతావదసత్యస్య సర్వస్యానిత్యత్వాభ్యుపగమవిరోధః, అథచ బ్రహ్మస్వరూపవన్నిర్బాధస్య నిత్యస్య భావరూపస్యాసత్యత్వక్లృప్తివిరోధః, అథ వా విశ్వమాయానివృత్తిరితి స్వాభీష్టపరతయా వ్యాఖ్యాతశ్రుతివిరోధః నిత్యానిత్యవస్తువివేకవైతథ్యంచేతి॥ ౭౨॥

యత్తుమిథ్యాభూతస్యప్రపఞ్చస్య తాదృశమేవోపాదానం భవితుమర్హతీత్యాహుః తదనుభాషతే మిథ్యాభూతస్యేతి. అయంభావః యద్యపి బ్రహ్మోపాదానకమశేషంకార్యమామ్నాతం తథాపితస్యనస్వరూపతస్తదుపాదానత్వంయుక్తం నిర్వికారత్వాత్ విరూపత్వాచ్చ, అతఉపాధ్యపేక్షాయాం బ్రహ్మణఉపాదానత్వఘటకతయాప్రాప్త ఉపాధిః స్వకార్యవన్మిథ్యాభూతఏష్టవ్యః, సచస్వరూపసత్యత్వాభావాన్నిరధిష్ఠానోనసిధ్యేత్, అతో బ్రహ్మణఉపాదానత్వార్థముపాధేః స్వరూపసిద్ధ్యర్థం మిథఃకరమ్బితసత్యానృతమిథునసమ్భవస్సర్గః స్వీకార్య ఇతి. అత్రలోకసిద్ధోపాదానప్రక్రియావిరోధమభిప్రేత్యాహ ఇతి నసదితి. సత్యయోరేవహిప్రకృతివికృతిత్వందృష్టం, నచకల్పితరజ

సద్విద్యాయాఞ్చ కార్యం నను కథమసతస్సద్భవేదిత్యుపాత్తం ॥౪౩॥

(అవిద్యాకల్పకకార్యమిథ్యాత్వానుపపత్తిభఙ్గః)

శ్లో॥ కార్యాణాం యత్స్వరూపం కిమపి గుణమయం కారణం కాపిలోక్తం
తత్ క్షిప్తం మాక్షికాదేః కృమిముఖజననాత్సూత్రకారైర్ద్వితీయే।

తాద్వ్యవహితస్య తత్తదర్థక్రియాకారిత్వం, అతో మిథ్యోపసృష్టతయాపి బ్రహ్మణ ఉపాదానత్వమ్మృగ్యమితి భావః. ఉపాదానమిథ్యాత్వకల్పకాసిద్ధిమాహ వి శ్వేతి. ప్రపఞ్చస్య సత్యత్వం తావద్వ్యావహారికవ్యపదేశేన త్వయాపి సఙ్గృహ్యతే, బాధశ్చ పరిహరిష్యత ఇతి భావః. శ్రుతివిరుద్ధం చ కార్యమిథ్యాత్వమిత్యాహ సద్విద్యాయామితి. "తద్ధైక ఆహుః అసదేవేదమగ్ర ఆసీత్" ఇతి పరమతమనూద్య స్వమతేన తత్ప్రతిక్షేపే "కుతస్తు ఖలు సోమ్యైవం కథమసతస్సజ్జాయేత" ఇతి కార్యసత్యత్వం సమ్ప్రతిపన్నత్వేనోపాత్తం, అతః ప్రథమప్రతీతానుసారేణ "వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం" "అపాగాదగ్నేరగ్నిత్వం" ఇత్యాదికమసత్కార్యవాదనిరాసార్థతయా నేతవ్యమితి భావః. ఏవం "మృత్తికేత్యేవ సత్యం" "త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యం" ఇత్యాదావపి శ్రుత్యుపాత్తమృత్తికాదిసత్యత్వానురోధేనోపాదేయద్రవ్యతాదాత్మ్యపరత్వసఙ్గ్రహ ఏవ సాధీయాన్. "అథ నామధేయం సత్యస్య సత్యం ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యం" ఇత్యత్ర చ ప్రకృత్యవగతప్రాణసత్యత్వాబాధేన సమ్బన్ధవిభక్తేరుచితవిశేషసమ్భవే విపరీతవివక్షాకల్పనమన్యాయ్యం, యది చ ప్రాణేషు వ్యావహారికసత్యత్వమిహానూద్యేత తదా మిథ్యాభూతానామేవ సత్యమితి కిం నామ త్వదిష్టం నిర్దిష్టం స్యాత్, ప్రత్యుత సమభివ్యాహారసామర్థ్యాద్బ్రహ్మణోపి సత్యత్వమవిశిష్టోపాత్తతయా వ్యావహారికమిత్యేవ సిధ్యేత్, స్వరూపేఽధికసత్యత్వవిధా చ తస్య నీలాదివన్నిష్ప్రతియోగికత్వాన్న షష్ఠీ సమన్వీయేత అతో యథాభాష్యమిహార్థః॥ ౪౩॥

అత్ర యదుపజీవనేన మిథ్యాభూతస్య మిథ్యాభూతమేవోపాదానమితి కల్ప్యతే తమేవ ప్రకృతివికృత్యైకరూప్యనియమం నిరస్యతి కార్యాణామితి. నవిలక్షణత్వాధికరణే హి సత్త్వరజస్తమోమయస్య జగతస్తాదృశమేవోపాదానం యుక్తం న తు నిర్గుణం బ్రహ్మేతి వదతస్సాఙ్ఖ్యస్య ద్వితీయేఽధ్యాయే సూత్రకారైరుత్తరం దత్తం "దృశ్యతే తు" ఇతి. కథఞ్చిత్సారూప్యం బ్రహ్మణోపి సిద్ధం, సర్వథా సారూప్యం న తే ప్రకృతేరపి స్యాత్ భేదాభేదాఙ్గీకారేపి సమవిషమద

తస్మాన్మిథ్యాత్మకస్య స్వయమనుపధికం సత్యమేవాస్తు సూతి
స్సత్యోపాదానవాదే జగదపి న మృషా స్యాదితీష్టన్త్విదం నః ॥౪౪॥

(ఉపాదానోపాదేయసాలక్షణ్యనియమభఙ్గః)

శ్లో॥ దృశ్యత్వాద్విశ్వమిథ్యావచసి విహతయోస్సిద్ధయశ్చాత్ర బహ్వ్యః

శాఖాభేదవ్యవస్థాపనాత్, అతః కార్యాన్తరకారణవ్యావర్తకాకారేణ సారూప్యమపేక్షితమితి వక్తవ్యం, తత్ర మాక్షికగోమయాదిభ్యః కృమివృశ్చికాద్యుత్పత్తిదర్శనాద్వ్యభిచారః, ఏష్వపి పార్థివత్వాకారేణ సారూప్యమస్తీతి చేత్ కిమతః, తేనాకారేణ తేషాం తత్కారణత్వే పార్థివాన్తరేభ్యోఽపి తజ్జాతీయోత్పత్తిప్రసఙ్గాత్, యది చాసజాతీయోత్పాదకవ్యావర్తకాకారేణ సారూప్యమిష్యేత కథమిదం ప్రకృతౌ సమ్భావ్యేత సర్వస్యాప్యన్తతః ప్రకృతికార్యత్వాభ్యుపగమాత్ తద్వ్యతిరిక్తోపాదానానఙ్గీకారాచ్చ. ఏవం కార్యస్య విజాతీయకార్యవ్యావర్తకాకారేణ సరూపముపాదానమిత్యపి నియమో దూష్యః సారూప్యవికల్పదౌస్థ్యస్య దుర్వారత్వాత్, శరావాదిజాతీయవ్యావర్తకఘటత్వాదినా మృదస్సారూప్యాయోగాత్, అతస్సారూప్యేణ వా వైరూప్యేణ వా అన్వయవ్యతిరేకవతా ధర్మిగ్రాహకసిద్ధేన వా కేనచిదాకారేణ నిమిత్తవదుపాదానమపీతి నియమః, ఏవం స్థితే సత్యకారణత్వం కార్యాణామసత్యత్వం చ స్థాపయతస్తే నిరుపాధికాత్సతో జగదుత్పత్తౌ న విరోధ ఇత్యాహ తస్మాదితి. నిర్వికారశ్రుతివిరోధాదుపహితగ్రహ ఇతి చేన్న వికారమిథ్యాత్వేన యుష్మాభిస్తత్సమాధానాత్. సూతిః అధ్యాసాధిష్ఠానతయోపాదానమిత్యర్థః. అత్ర ప్రసఙ్గాన్తరమాశఙ్క్య పరిహరతి సత్యేతి. తుశబ్దేన న కేవలమిష్టప్రసఙ్గతా వ్యాప్తిసాపేక్షే ప్రసఙ్గే పూర్వవత్సారూప్యనియమభఙ్గోఽప్యస్తీతి ద్యోత్యతే॥ ౪౪॥

అథ కార్యమిథ్యాత్వసిద్ధిరేవాసిద్ధా అనుమానతస్తత్సిద్ధేరిత్యత్రాహ దృశ్యత్వాదితి. మిథ్యాశబ్దోఽత్ర ద్వ్యేకయోరితివద్భావప్రధానః విగీతం మిథ్యా దృశ్యత్వాత్ యద్దృశ్యం తన్మిథ్యా యథా శుక్తిరూప్యమిత్యత్ర సర్వే దోషాస్సమాహ్రియన్తే. విహతయస్తావత్ విగీతపదం కిఞ్చిన్నిష్ఠం విగీతత్వముపస్థాపయతి తస్యాపి పక్షీకరణాత్తన్నిష్ఠాత్యన్తాభావో మిథ్యాపదేనోపస్థాప్యత ఇతి ప్రతిజ్ఞాపదయోర్వ్యాఘాతః, ద్వయోరపి పదయోస్తత్తత్స్వార్థసమర్పకత్వాభావాన్న వ్యాఘాత ఇతి చేత్, ఏవం సతి త్వన్మతే క్వచిదపి ప్రతిజ్ఞావిరోధో న స్యాదితి విశృఙ్ఖలవిరుద్ధభాషితే న భవతా భవితవ్యం, ఈదృశతత్త్వవేదినా చ

పక్షాదేస్సిద్ధ్యసిద్ధ్యోర్నహి గతిరితరా నాపి వాదాఙ్గమీదృక్।

త్వయా ప్రతివాదినోఽపి విరుద్ధంఏదన్తోఽననిగ్రాహ్యః, పరబుద్ధిసిద్ధవిరోధాత్తన్నిగ్రహ ఇతి న పరబుద్ధిసిద్ధేఽపి త్వయా తత్త్వశూన్యత్వావధారణాత్, కిఞ్చ విగీతత్వం యది మిథ్యా స్యాత్ తదా సత్యత్వేన వా మిథ్యాత్వేన వా సమ్ప్రతిపత్తిః స్యాత్ తత్రాద్యే మిథ్యాత్వసాధనవ్యాఘాతః. ద్వితీయే సాధ్యత్వవ్యాఘాతః. మిథ్యాపదం చ సత్యాసత్యానిర్ధారితవిశేషద్వయం వా మిథ్యాత్వముపస్థాపయతి, ప్రథమే తస్య మిథ్యావృత్తిత్వవ్యాఘాతః, నహి సత్యం రూప్యత్వం శుక్తిరూప్యే వర్త్స్యతి, సిద్ధాన్తవ్యాఘాతశ్చ బ్రహ్మస్వరూపస్య సత్యస్య నిరాధారస్యాసత్యవృత్తిత్వే వ్యాఘాతః, తదతిరిక్తస్వీకారే సత్యాద్వైతవ్యాఘాతః, హేతుపదేన చ పక్షధర్మతయోపస్థాప్యమానం లిఙ్గం సాధ్యపదేనాపహ్రియత ఇతి ప్రతిజ్ఞాహేతువిరోధః శుక్తిరూప్యగతయోశ్చ సాధ్యసాధనయోస్సత్యత్వేన గ్రహణే ప్రాగ్వద్విరోధః, అసత్యత్వేన గ్రహణే తూదాహరణవాక్యేన వ్యాప్తిప్రదర్శనవిరోధః, దృష్టాన్తే చ మిథ్యాత్వేన ప్రదర్శితస్య సాధ్యస్య పక్షే సత్యత్వేనోపసంహారే ప్రతిజ్ఞోదాహరణవిరోధః, అసత్యత్వేనోపసంహారే చ విధాయకమేవ నిషేధకమితి వ్యాఘాతః. ఏవమసిద్ధయశ్చ తథాహి యద్యపి పరస్యారోపితలిఙ్గధీరఙ్గం తథాపి సాధనే తు న తథా తద్ద్వైవోభయవ్యవస్థాదృష్టేః, అన్యథా స్వబుద్ధికల్పితధేనుపర్వతాదిషు కల్పితైరేవ కైశ్చిల్లిఙ్గైః పయఃపావకాదీననుమాయ తదర్థినాం తత్ర ప్రవృత్తిప్రసఙ్గాత్, వ్యావహారికసదేవ సాధనాఙ్గం న ప్రాతిభాసికమితి చేన్న శుక్తిరూప్యస్య త్వయా దృష్టాన్తతయోపాదానాత్, అత ఏవ ప్రమితత్వేన లోకబుద్ధ్యారూఢమాశ్రయాది భవతీత్యపి నిరస్తం, ప్రతివాదిసమ్మతిమాత్రేణ పక్షీకారాది స్యాదితి చేన్న స్వార్థానుమానే తదయోగాత్, తత్పూర్వకత్వాత్పరార్థప్రయోగస్య అన్యతరాసిద్ధలోపప్రసఙ్గాచ్చ, తదిహ పక్షాదీనాం ప్రమాణతస్సిద్ధౌ తన్మిథ్యాత్వసాధనవ్యాఘాతః. అసిద్ధౌ చాశ్రయాద్యసిద్ధయో బహ్వ్యస్సమ్మన్తవ్యాః, విరుద్ధద్వయసముచ్చయనిషేధౌ తు సుదుర్వచావిత్యభిప్రాయేణాహ పక్షాదేరితి. యది హ్యసిద్ధ్యాదిదోషదుష్టమపి సాధకమఙ్గీక్రియేత తదా నైవ కథా కథాయాస్తత్ఫలవ్యవస్థాయాశ్చేత్యభిప్రాయేణాహ నాపీతి. దుష్టం న విజల్పవితణ్డయోరఙ్గమితి చేన్న తయోర్నిగ్రహస్థాననివృత్తిప్రసఙ్గాత్, నహి కథాఙ్గస్వీకర్తుః కశ్చిదపరాధస్స్యాత్, అతః ప్రతిభాతు యే పరవ్యామోహనేన పాక్షికావష్టమ్భవిజయావహతయా తయోస్తదనుజ్ఞానం న త్వఙ్గతయా అ

మర్యాదాం లోకసిద్ధాం విజహత ఇహ తే నాపరా సా ప్రసిద్ధ్యే
న్నిర్మర్యాదోక్తిమాత్రాజ్జగదపలపతః కిన్న సత్యం తతస్తత్ ॥౮౫॥
శ్లో॥ సాధ్యే సత్యేతరత్వే కథిత ఇహ భవేత్స్వస్య హి స్వాన్యథా వో
నాన్యత్సత్యస్తుదృష్టం తదవధికభిదా సాధనే చేష్టసిద్ధిః।

వశ్యప్రయోక్తవ్యత్వప్రసఙ్గాచ్చ, నచదుష్టానాం కథాఙ్గత్వం కైశ్చిదనుశిష్టం అతిక్రాన్తమర్యాదానామభిమతి రున్మదిష్ణూనామివోపేక్షణీయా, మాధ్యమికాదయోప్యేతాదృశైర్హేతుభిస్త్వదనిష్టం తత్తత్సాధ్యం సాధయన్తస్త్వయా న నిగ్రాహ్యేరన్, విమతంఅసాధకం దృశ్యత్వాత్ సమ్మతవదితి త్వదుక్తోపాలమ్భే చ కిం వక్ష్యసి, కేనచాన్యదపి కిఞ్చిత్స్వయంప్రకాశత్వాదికం సాధయిష్యసి, స్వవ్యాఘాతదుష్టతయా మాధ్యమికాదిప్రయోగోఽనాస్థేయ ఇతిచేత్ స్వోక్తమపి తథాఽవధారయ, స్వపరనిర్వాహకత్వసమాధిరస్మత్పక్షేప్యస్తి ఇతి చేత్ అన్యేషామపి తథా కిం న స్యాత్. నన్వాభిమానికసిద్ధిభిః ప్రమాణైస్సర్వసిద్ధాన్తాః స్థాప్యన్తే, అత ఈదృశమపి కథాయామాపజ్జంభవతీతి మర్యాదాన్తరం మయా కల్ప్యత ఇత్యత్ర సేయం కల్పనా ప్రమాణతః సిద్ధేత్యభిమతా ఉత స్వవాఙ్మాత్రసిద్ధేతి వికల్పే పూర్వస్య నిర్మూలతయానుదయమాహ మర్యాదామితి. స్వాభీష్టమర్యాదాయాః ప్రమాణాదిసిద్ధత్వం హి లోకమర్యాదానురోధేన వక్తవ్యం అన్యథా తత్సాధకాసిద్ధేః, అతస్స్వమర్యాదాసిద్ధ్యర్థం లోకమర్యాదాఽనతిక్రమణీయేతి భావః. ఉత్తరత్ర విపరీతప్రసక్తిమాహ నిర్మర్యాదేతి. స్వోక్తిమాత్రసిద్ధమర్యాదయా జగన్మిథ్యాత్వాభిధానే మదుక్తిమాత్రసిద్ధమర్యాదయా సత్యత్వసాధకప్రమాణాభావేపి జగత్సత్యమితి ప్రత్యుక్తిమాత్రేణ సిద్ధో బాధితవిషయం త్వదనుమానం స్యాదితి భావః॥ ౮౫॥

మిథ్యాశబ్దవివక్షితం చ వికల్పాసహత్వేన దూషయతి సాధ్య ఇతి. అయం భావః కిం యతః కుతశ్చిదన్యత్వం సిషాధయిషితం ఉత సర్వస్మాత్, ఆద్యే సత్యానాం పృథివ్యాదీనాం పరస్పరాన్యత్వేన సిద్ధసాధనతా. ద్వితీయే సర్వేషాం ప్రత్యేకం సత్యశబ్దవాచ్యతయా స్వస్మాదప్యన్యత్వం సర్వేషాం ప్రతిజ్ఞాతం స్యాత్ తథా చ వ్యాఘాతః తత్త్వాతత్త్వయోరేకస్మిన్నసమ్భవాత్ అన్యథా కథమనేకాన్తవాదనిస్తార ఇతి. నను విగీతానాం వ్యావహారికసత్యత్వనిబన్ధనమిథస్సత్యేతరత్వం న సాధయామః, కిన్త్వస్తి కిఞ్చిదశేషకల్పనారహితం పరమార్థసత్యం తతోఽన్యత్వం త్విహాతిష్ఠామహే తత్రాహ నాన్యదితి. అశేషవిశేషోజ్ఝితం కిఞ్చిత్పరమార్థసత్యం న ప్రత్యక్షాదిషు కుతశ్చిత్ప్రమాణాత్సిద్ధం, నచ తథా స్వయం

సత్యత్వఞ్చేన్నిషేధ్యం ప్రసజతి దహనేప్యుష్ణతాయా నిషేధః
సాధ్యస్త్వద్యౌద్యబాధ్యం యది కిమపి వరం తేన నవ్యాప్తిసిద్ధిః ॥౮౬॥

ప్రకాశతే తవాపి హృదయవిసంవాదాదితి భావః. నను త్వయాపి పరమార్థస
త్త్వఽప్యఙ్గీకృతం, అతస్తదన్యత్వసాధనమనుపాలమ్భనీయమిత్యేతదపి దూష
యతి తదవధికేతి. న హి వయం జగతో జైనగన్ధివద్బ్రహ్మనన్యత్వమఙ్గీకుర్మ ఇతి భా
వః. అథ మిథ్యాశబ్దస్య సత్యత్వశూన్యత్వమర్థ ఇతి శఙ్కతే సత్యత్వమితి. అత్ర కా
లాతీతత్వం నిదర్శనే ప్రసక్త్యాసిద్ధారయతి ప్రసజతీతి. అయం భావః ఇహ హి ప్రా
తీతికం వ్యావహారికం పారమార్థికం వా సత్యత్వం నిషిధ్యేత, తత్రాఽద్యః పరా
నిష్టోపాలమ్భ ఇత్యాశిష్యతే తయోశ్చ వ్యావహారికసత్యత్వనిషేధే యస్త్రై
వయిత్వఽసిద్ధిం మన్యసే తత్రైవ తన్నిషేధసీతి న కథం కాలాతీతేన చాపసిద్ధాన్తేన చ
నిగృహ్యేథాః, వ్యావహారికం చ మిథ్యేతి త్వద్దృష్టిః, మిథ్యాభూతసత్యత్వనిషే
ధేఽపి పరేష్టమేవ త్వయా ప్రతిష్ఠాపితం స్యాదితి. సత్యత్వాన్తరనిషేధమనుక్తి సా
ధ్యమితి. తుః పరేష్టవిశేషనిషేధద్యోతకః. పరం అన్యత్. పరమార్థసత్యత్వం హి
లోకదృష్టాదన్యద్బ్రహ్మనిష్ఠం తద్వైధుర్యం చాత్ర బాధయోగ్యాదన్యదేవ, అ
తః కథం బాధాదిప్రసఙ్గ ఇతి భావః. తద్దూషయతి తేనేతి. పరమార్థసత్యత్వం హి
వ్యావహారికాదేవ ప్రమాణాత్సిధ్యేత్ పారమార్థికాద్వా నాద్యః ప్రపఞ్చస్యా
పి తత ఏవ తత్సిద్ధౌ బాధస్య దుర్వచత్వాత్, క్వచిత్తస్య తత్సాధకత్వం క్వచిన్నే
తి నియామకాభావాత్. ద్వితీయే త్వపసిద్ధాన్తః వ్యావహారికప్రమాణాగోచర
సత్యత్వనిరూపితాభావేన సహ వ్యావహారికప్రమాణేన కథం వ్యాప్తిర్గృహ్యేత
తత్రాఽపి పారమార్థికప్రమాణాద్గ్రహణే సిద్ధాన్తాదిపిరోధస్తదవస్థః. శుక్తిరూ
ప్యశబ్దేన కిం రూప్యత్వాశ్రయతయా రూప్యతాదాత్మ్యేన వా ప్రతీతం భాస్వరం
ద్రవ్యం నిర్దిశ్యతే ఏతన్నిష్ఠతయా ప్రతీతం రూప్యత్వం వా ఇదన్త్వేన భాతరూప్యం
వా రూప్యత్వసంసర్గో వా రూప్యతాదాత్మ్యం వా వికల్పభేదాదూర్ధ్వమతద్వ్యా
వృత్తిరూపమలీకం వా రజతసరూపబుద్ధ్యాకారవిశేషో వా శుక్త్యవచ్ఛిన్నావి
ద్యాకృతచైతన్యవివర్తో వా శుక్తిరజతవ్యవహారగోచరమాత్రం వా కిఞ్చిత్, ఆ
ద్యేషు చతుర్ష్వన్యథాఖ్యాతిస్వీకారప్రసఙ్గః, తత్ర చ నిరుపాధికమిథ్యాత్వం నదృ
ష్టం సోపాధికమిథ్యాత్వసాధనే సర్వస్యాపి ప్రపఞ్చస్య పరస్పరారోపయోగ్య
స్యనేన రాఙ్గాన్తరాద్యుపధానేన మిథ్యాత్వసాధనాత్సిద్ధసాధనతా. న పఞ్చమష
ష్ఠౌ తయోరపి సంస్థానే సమ్యక్త్వాత్ శుక్తిష్ఠయోస్తయోరస్మదసభ్యుపగత

శ్లో॥ స్వాత్యన్తాభావదేశేవిదితమితియదిస్థాప్యమిష్టంక్వచిత్త
త్తత్రైవేతిత్వశక్యంక్వచిదపినతథాహ్యస్తిసిద్ధాన్తసిద్ధిః ।

యోస్త్వయోదాహర్తుమశక్యత్వాత్, అతఏవనసత్త్వమః వ్యావహారికసత్త్వా
నాంపితథాత్వాభ్యుపగమప్రసఙ్గాచ్చ. నాప్యత్తమః నహిసత్త్యాయాబుద్ధేరా
కారోమిథ్యాస్యాత్, అన్యతయాఽనన్యతయావాప్రమితస్యతదయోగాత్ అ
ప్రమితస్యచానుదాహర్తవ్యత్వాత్ అన్యథాఽతిప్రసఙ్గాత్, భ్రాన్తిలిఙ్గాన్నేబుద్ధి
తదాకారావసత్త్యావితి తదాకారనిదర్శనోపపత్తిరితిచేన్న బాధాభావాత్ ప
రానభ్యుపగతేశ్చ. నవమోప్యత్యన్తాప్రసిద్ధేరపాస్తః, అపాకరిష్యతేచానిర్వచ
నీయోత్పత్త్యాదిః. నాపిదశమః సత్యేషుశుక్త్యాదిష్వన్యతమస్యైవ కయాచి
ద్వివక్షయాశుక్తిరజతవ్యవహారవిషయత్వాత్ అన్యథావర్ణక్రమనిర్దేశవన్నిర
ర్థకత్వాపాతాత్ తథాచాశ్రయహీనముదాహరణమితి నకథఞ్చిదపివ్యాప్తి
సిద్ధిరితి॥ ౪౬॥

పునస్సాధ్యవికల్పకోట్యన్తరమనువక్తి స్వాత్యన్తేతి. స్థాప్యం సా
ధ్యం.తత్రసిద్ధసాధనతామాహ ఇష్టమితి.క్వచిత్ యోగ్యస్థలే.సర్వోపిహిపదా
ర్థాస్సామగ్రీవిశేషైస్స్వాత్యన్తాభావవత్స్వధ్యస్యన్తే. తతఏవహిసర్వత్రపూ
ర్వపక్షోదయః ఆహార్యలిఙ్గజాచతర్కధీస్సర్వత్రైకే నిరనిష్టేనిష్టముష్ణాతి, అ
తఏవహివిపర్యయేపర్యవస్యతి. నను స్వాత్యన్తాభావదేశఏవ విదితమితిసాధ్యం
స్యాత్తథాచనసిద్ధసాధ్యతేత్యత్రాహ తత్రైవేతీతి. అత్రహ్యవధారణంస్వదే
శవ్యవచ్ఛేదార్థం తదిదం స్వదేశసదసద్భావయోరశక్యమేవ స్వదేశఏవ
స్వాత్యన్తాభావదేశఇతిప్రస్తుతప్రతిజ్ఞాభిప్రాయఇతి. అత్రవ్యాప్తిగ్రహణాభావ
మాహ క్వచిదపీతి. యత్రక్వచిద్దేశేకాలేవా జాగరస్వప్నావస్థయోర్వ్యావ
హారికప్రాతిభాసికయోర్వేత్యర్థః. శుక్తిరూప్యోదాహరణంత్వసిద్ధిప్రదర్శనేన
ప్రత్యుక్తం ఏతేనస్వాత్యన్తాభావప్రదేశవర్తిత్వం సాధ్యమిత్యపినిరస్తం సిద్ధ
సాధ్యత్వపరిహారేపి వ్యాఘాతాదేరపరిహార్యత్వాత్. శ్లో॥నహివస్తువికల్పేవ్యత
ఫవిరుద్ధసముచ్చయః। నచోభయపరిత్యాగోపిహాతింజహాతఃక్వచిత్॥నహితదేవ
తత్రైవతదానీమేవవిద్యతేనవిద్యతేవేతివిరుద్ధానియతరూపతాఽదృశస్యానియ
మస్యజైనైరప్యనఙ్గీకారాత్, నచతదఙ్గీకృతవిరుద్ధసముచ్చయః స్వపరపక్షస
ముచ్చయేసర్వకథోచ్ఛేదాపత్తేః, అతఏవనోభయమిథ్యాత్వేనోభయత్యాగః
విరుద్ధాన్యతరవిధినిషేధయోరితరనిషేధవిధినాన్తరీయకత్వాత్ స్వాత్యన్తా

బాధశ్చాప్యస్మిన్నుపాధిస్సమధిగతదశాదేశకాలాద్యపాధా
నాసౌ సాధ్యోఽత్ర మానం నిఖిలమపి యతస్తద్విధా నైకతానం॥ ౪౭॥

భావసామానాధికరణ్యసాధనాయోగాచ్చ. అస్తు వా కశ్చిన్మిథ్యాశబ్దార్థః తత్ర దృశ్యత్వస్యాప్రయోజకత్వమాహ బాధశ్చేతి. మిథ్యాశబ్దవాచ్యత్వే హి ప్రతిపన్నోపాధౌ బాధితత్వం ప్రయోజకం అత ఏవ న తదేవ తదిత్యనుపాధిత్వం. నను బాధ ఏవాత్ర సాధ్యస్స్యాత్ తత్ర చ నోపాధిశ్శక్యో వక్తుం తత్రాహ నాసావితి. అయం భావః కిమత్ర యస్య కస్యచిత్పురుషస్య యత్ర కుత్రచిద్దేశే కాలే వా బాధోఽస్తీత్యేతావన్మాత్రం సాధ్యం ఉతానేన ప్రమాణేనాస్య బాధో దృశ్యత ఇతి, న ప్రథమః ఏతావన్మాత్రసాధనస్య బ్రహ్మణ్యపి సువచత్వాత్, శక్యం హి సాహసికస్య భాసమానత్వమాత్రేణ సర్వమిథ్యాత్వం సాధయితుం, కిఞ్చ బ్రహ్మవ్యతిరిక్తకృత్స్నపక్షీకారేణ బాధం సాధయతస్తద్బహిర్భూతపురుషదేశకాలానామభావాత్ కస్యచిత్పురుషస్యేత్యాదినిర్దేశో నిర్విషయః, తదన్తర్గతపురుషదేశకాలవివక్షయా ప్రయోగే తు విద్యమానేష్వవిద్యమానభ్రమవతః కస్యచిత్క్వచిత్కదాచిత్తత్ర తన్నాస్తీతి ధీసంభవాత్సిద్ధసాధ్యతా, మన్యతే చ మాధ్యమికపాంసవ్య తేన మానేన సర్వమిథ్యాత్వం తథా తస్య విశ్వబాధకజ్ఞానం జాతమితి చ వయమపి విద్మః అప్రమాణమూలత్వాదపారమార్థికస్తదుక్తో బాధ ఇతి చేత్త్వదుక్తోఽప్యేవమేవ వ్యావహారికప్రమాణతో మదుక్తిసిద్ధిరితి చేత్ తదుక్తసిద్ధిరపి తథైవ సంవృతాదిసమాఖ్యావైషమ్యం చాకిఞ్చిత్కరం. నాపి ద్వితీయః ప్రత్యక్షేణ తావదస్తీత్యేవ ప్రపఞ్చః ప్రతీయతే, యదా చ కుత్రచిన్నాస్తీతి మనుషే తదాపి తత్రైవ తదభావస్య సత్యత్వమన్యత్ర చ తత్సత్యత్వమధ్యక్షయామః, ఆహ చ న్యాయభాష్యకారః "సత్సదితి గృహ్యమాణం తథాభూతమవిపరీతఞ్చ తత్త్వం" ఇతి. "అసచ్చాసదితి గృహ్యమాణం తథాభూతం విపరీతం చ తత్త్వం" ఇతి. అనుమానం త్వదాప్యలబ్ధజీవితం ఆగమికస్తు నిషేధో విధ్యనురోధేన నేతవ్యః అన్యథాఽతిప్రసఙ్గాత్. నాచారమ్భణాదిశబ్దాశ్చ ద్రవ్యాన్తరనిరాసపరా దర్శితాః. నన్వనన్తపదేనాసఙ్కోచాద్వస్తుపరిచ్ఛేదరాహిత్యమపి గృహ్యతే, సతి వస్త్వన్తరే తత్పరిచ్ఛేదాభావో దుర్వచ ఇతి చేన్న యథా దేశకాలసద్భావో న కస్యచిద్దేశకాలపరిచ్ఛేదః కిం తు పరిమితదేశకాలవర్తిత్వం, తథా న వస్త్వన్తరసద్భావో వస్తుపరిచ్ఛేదః అపి తర్హి పరిమితవస్త్వన్తరప్రకారిత్వం, యథా గౌశ్శుక్లో గచ్ఛతీత్యాదౌ, న తథా "సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ" "పురుష ఏవేదం సర్వం" ఇతి విశ్వ

శ్లో॥ తుచ్ఛత్వం తే నహీష్టం సదసదితరతావ్యాహతత్వాదిదుఃస్థా

రూపతయావ్యపదేశాత్, తతశ్చాయం సర్వావిరుద్ధస్సఙ్గ్రహః॥ శ్లో॥ అవిధేయ
నానాధేయను శేషమధికం సమం। నేతి వస్తుపరిచ్ఛేదాభావః స్యాద్విశ్వదేహినః॥
యస్తు వస్త్వన్తరాభావమపరిచ్ఛిత్తిమిచ్ఛతి। కథితోసౌ కథానర్హః క్షీబోన్మ
త్తైడమూకవత్॥ కిఞ్చ సఙ్ఖ్యాపరిచ్ఛేదరాహిత్యం కిన్న దృశ్యతే। మానబాధా
ద్యదిసమం నిర్బాధేర్థస్థితిః స్థితా॥ పరాభిమతైరుపమానార్థాపత్త్యాదిభిరపి న
జగద్బాధః తేషామన్తర్భావబహిర్భావయోరుక్తానతిరిక్తశక్తిత్వాదితి· తదేత
త్సర్వమభిప్రయన్నాహ మానమితి. నిఖిలం స్వపరాభ్యుపేతం సర్వం. తద్వి
ధానైకతానం బ్రహ్మణ ఇవ తద్విభూతిప్రపఞ్చస్యాప్యస్తీతి బోధనే నియమేన ప్ర
వృత్తత్వాన్న తద్బాధకమిత్యర్థః॥ ౪౭॥

పునరప్యసంభవతోపి తత్తద్వాద్యభిమానాత్సమ్భావిత ఇవ పాధ్య వికల్పభేదాననూద్య దూషయతి తుచ్ఛత్వమితి శ్లోకేన· తుచ్ఛత్వం ఖపుష్పాదివదసత్త్వం. తే మాధ్యమిక సమాఖ్యాను నిచ్ఛత ఇతి భావః. నహీష్టం పతత్వాధనేపసిద్ధాన్త ఇతి భావః. అస్తు మిథ్యాత్వం సదసతోః కోటిబహిర్భూతత్వమిత్యత్రాహ సదసదితరతేతి. ఆదిశబ్దేనార్థాన్తరత్వాదిసఙ్గ్రహః. అయం భావః సదసద్విలక్షణత్వం నామ సత్త్వాసత్త్వాత్యన్తాభావసముదాయవత్త్వం వా సతోసత్త్వప్రత్యేకశ్చ ద్వావ్యావృత్తత్వం వా సదసచ్ఛబ్దగోచరసర్వాన్యత్వం వా బ్రహ్మతుచ్ఛవ్యావృత్తత్వం వా బ్రహ్మత్వతుచ్ఛత్వసముదాయశూన్యత్వం వా తదుభయాత్యన్తాభావసముదాయో వా అన్యద్వా కిఞ్చిత్, ఆద్యే వ్యాహతతా "పరస్పరవిరోధే హి న ప్రకారాన్తరస్థితిః" ఇతి న్యాయాత్, నహ్యత్రానుష్ణాశీతవద్గతిః కోట్యన్తరస్యాస్యాన్త్యానుపలమ్భాత్, నచ తత్రాప్యుష్ణానుష్ణవికల్పే కోట్యన్తరం సమస్తి. ద్వితీయే సిద్ధసాధ్యతా సతామేవ పరస్పరమసద్భ్యశ్చ వ్యావృత్తత్వాత్. తృతీయేపి స ఏవ దోషః అస్తి హి· సత ఏవైకస్య తత్ ఏకస్య సర్వసదసద్రూపత్వాభావాత్, అత ఏవ న చతుర్థః నహి వయం బ్రహ్మస్వరూపం వా నిరుపాధికతుచ్ఛం వా విశ్వం బ్రూమః, విరుద్ధార్థాన్తరతా చ ఖరశృఙ్గే ఖపుష్పాద్యన్యస్మింస్తదభావాత్, ఏవం పఞ్చమేపి ఖరశృఙ్గాదౌ బ్రహ్మణి బ్రహ్మత్వతుచ్ఛత్వయోరసముచ్చితత్వాత్. షష్ఠేపి సిద్ధసాధ్యతా నతు విగీతం బ్రహ్మస్వరూపం న చ తుచ్ఛం. అన్యదపి కేన చిద్విశేషశబ్దేనోపస్థాపయితుం శక్యం వా న వా, శక్యం చేదస్మాభిరపి విశేషతో దూషయితుం శక్యం, అశక్యం చేత్ అవ్యపదేశ్యయా తిరః కిఞ్చిద్ధర్మవత్త్వం సాధ్యం స్యాదితి కస్తత్ర విమన్యతే, అతో యతిరః కిఞ్చిదేవైతదితి. కిఞ్చ విగీతప్రయోగేషు సర్వేషు యత్ర కుత్రచిత్పూర్వసిద్ధమేవ పక్షే సాధ్యం ఇహ తు బ్రహ్మణీతు

సిద్ధాచాసౌ పరేషాంభవదనభిమతో౽నాత్మనా వేద్యతాదిః।
విశ్వంహీదంమృషాన స్తదితరవపుషా త్వన్మతారోపితైశ్చ
స్యాదేవందూరతస్తైర్ధ్రువమపసరతోప్యుక్తదోషానుషఙ్గః॥ ౨౭॥

శ్లో॥ సాధ్యంమిథ్యానవా తేద్వితయమనుచితంనిష్ఫలత్వాదిదోషా

చ్ఛవానసాధ్యగ్రహః తయోర్విపక్షత్వాత్ ,నచవిగీతే తస్యసన్దిగ్ధసాధ్యత్వా త్ ,సపక్షస్తుశుక్తిరజతశబ్దేన ప్రదర్శయితుంనశక్యఇత్యుక్తం, నచపరాసిద్ధసాధ్యావస్థోదృష్టాన్తఃస్యాత్ తత్సాధనంచదూషయిష్యతే. తదసౌత్వదభిమతా సదసద్విలక్షణతా పరేషాంసర్వతా౽సిద్ధతయాపక్షేదుస్సాధేత్యభిప్రాయన్నాహ అసిద్ధాచేతి. ననుఘటాదౌ తావదసద్విలక్షణత్వంసమ్ప్రతిపన్నంసద్విలక్షణత్వమపిపటాదివైలక్షణ్యా ద్బ్రహ్మవైలక్షణ్యాద్వా, అతోభేదవ్యవహారవ్యవస్థాపకలక్షణరూపకేవలవ్యతిరేకిన్యాయేనసాధ్యస్యపక్షైకదేశసిద్ధస్యైవాభివ్యాప్త్యాసాధనాన్నసాధ్యాప్రసిద్ధిరితి। అత్రతుసిద్ధాచాసావితినఞ్ప్రమాణేనోత్తరం పక్షేసర్వత్రసిద్ధైవేత్యుక్తం, తథాపి మిథ్యాశబ్దనిమిత్తం కిఞ్చిత్త్వయాఙ్గీక్రియతే తదేవసాధయామఇత్యతా౽హ భవదనభిమతఇతి. పరేహిరజతాదేశ్శుక్త్యాద్యాత్మనావేద్యత్వంవా రజతాదేరతత్సంసృష్టస్యతత్సంసృష్టతయాభాతత్వంవా బాధ్యవ్యవహారహేతుధీవిషయత్వంవా మిథ్యాశబ్దనిమిత్తంసిద్ధాన్తయన్తి, నచైతత్త్వయాసాధ్యం అన్యథాఖ్యాతేరఖ్యాతేర్వా స్వీకారప్రసఙ్గాత్, తథాచాపసిద్ధాన్తః స్వదేశాదౌచవిశ్వం సత్యంస్యాదితివివక్షితవిపరీతసాధనాపత్తిః. అతస్సిద్ధసాధ్యత్వంచాహ విశ్వమితి.హిశబ్దఆగోపాలపణ్డితం మరపహ్నవాంప్రసిద్ధిందోతయతి. తదితరవపుషా స్వేతరస్వరూపతయేత్యర్థః. నహిస్వప్రతియోగికాన్యోన్యాభావవత్త్వంస్వేతరతాదాత్మ్యం వా కస్యచిదనుభోభూయామహేశోశూ౽యామహేవా. పరసిద్ధాన్తకల్పితాకారవత్తయా చమిథ్యాత్వంసిద్ధమిత్యాహ త్వన్మతారోపితైశ్చేతి. బ్రహ్మావిద్యావివర్తత్వానిర్వచనీయత్వబాధ్యత్వైరితి శేషః. చకారాదసంసృష్టసంసృష్టతయేత్యపి గృహ్యతే. ఏవమనిర్వాచ్యత్వాదివికల్పకోట్యన్తరేష్వపి తద్వికల్పావతారేణ బాధాపసిద్ధాన్తసిద్ధసాధనత్వాదిదోషాణా మనతిక్రమణీయత్వం ప్రచ్ఛన్నబౌద్ధోపాలమ్భవ్యాజేనచ్ఛాతా౽న్ప్రతిబోధయతి స్యాదితి.ధ్రువం నిశ్చితం.ప్రసఙ్గికానామఙ్గపఞ్చకసమ్పత్తైరితిభావః॥ ౨౭॥

స్వరూపవికల్పేన దూషితంమిథ్యాత్వం ధర్మతోపివికల్ప్యసహామిత్యాహ సాధ్యమితి. తే।బ్రహ్మవ్యతిరిక్తవిశ్వమిథ్యాత్వవాదినః.ద్వితయం మిథ్యా

దాద్యంహీష్టంమమాపిప్రసజతిభవతస్సత్యభేదఃపరస్మిన్ ।
పక్షీకారేఽస్యబాధాదికమతిచరణంతద్బహిష్కారపక్షే
తచ్చేద్బ్రహ్మస్వరూపంభువనమభిహితంహన్తసబ్రహ్మకంస్యాత్ ॥౪౯॥

శ్లో॥ ఇష్టంబ్రహ్మాపిదృశ్యంతవచకథయతస్తస్యజిజ్ఞాస్యతాదీ

త్వస్యమిథ్యాత్వం తత్ప్రతిభటంసత్యత్వంచ. అనయోరనౌచిత్యేక్రమాత్కారణమాహ నిష్ఫలత్వాదిదోషాదితి.ఆదిపదమపసిద్ధాన్తార్థం. నైష్ఫల్యంసిద్ధసాధనతయావివృణోతి ఆద్యమితి.అపసిద్ధాన్తముద్ఘాటయతి ప్రసజతీతి. పునరపి సాధ్యమేతన్మిథ్యాత్వం పక్షీకృతం నవేతివికల్పేపూర్వందూషయతి పక్షీకార ఇతి. అత్రహిప్రామాణికమిథ్యాత్వంపక్షీకృత్య తస్యమిథ్యాత్వసాధనేబాధః, అన్యస్యతుసిద్ధసాధ్యతా విధేయస్యనిషేధాద్వ్యాఘాతశ్చేత్యర్థః.నహ్యత్రస్వపరనిర్వాహకనీతిఃయతః॥శ్లో॥మిథ్యాత్వస్యహి మిథ్యాత్వేమిథ్యాత్వంబాధితం భవేత్।సత్యత్వస్యతుసత్యత్వేసత్యత్వంసాధితంభవేత్॥ ఉత్తరత్రోత్తరమాహ అతిచరణమితి.పక్షబహిర్భావోహిసపక్షతయా విపక్షతయావాస్యాత్, ఆద్యేజగన్మిథ్యాత్వస్యహి మిథ్యాత్వేసమ్ప్రతిపన్నేకథంతద్విరుద్ధంసాధ్యేత. ద్వితీయేమిథ్యాత్వస్య సత్యత్వసమ్ప్రతిపత్త్యా తత్రచహేతువృత్తేరతిచరణం, యదిదంనదృశ్యం తదాసాధ్యమపి న స్యాత్ సాధనాధీనదృగ్విషయత్వాయోగాత్. అపిచబ్రహ్మవదిహ పక్షభూతం మిథ్యాత్వం బ్రహ్మణస్సద్వితీయత్వమాపాదయేత్ అభావరూపం జగన్మిథ్యాత్వమసత్యమప్యేకదేశిభిరఙ్గీక్రియత ఇతిచేత్ తథాపి తత్రహేతువృత్తేరతిచరణందుస్తరమేవ, సత్యమేవ జగన్మిథ్యాత్వం తచ్చబ్రహ్మస్వరూపమేవేతి నాపసిద్ధాన్తాదిదోషఇతి పరాభిప్రేతం కృత్వానుబ్రూతే తచ్చేదితి. తత్రాపిసిద్ధసాధనత్వమాహ భువనమితి. మిథ్యాత్వయోగిమిథ్యా తచ్చమిథ్యాత్వంయదిబ్రహ్మ తదావిగీతంబ్రహ్మవదితిసాధ్యార్థఃస్యాత్, తత్రనవయంప్రత్యాఖ్యాతారఇతిభావః॥ ౪౯॥

ఏవం వ్యాపకవద్వ్యాప్యస్యాపి వికల్పాసహత్వంచతుష్పద్యాదర్శయతి ఇష్టమితి. యదేతన్మిథ్యాత్వసాధకతయోక్తం దృశ్యత్వం తద్బ్రహ్మణివిద్యతేనవేతివిచారే నేతిపక్షస్తావద్దూష్యతే, „అథాతోబ్రహ్మజిజ్ఞాసా" „తద్విజిజ్ఞాసస్వ" „తద్బ్రహ్మ" „ఆత్మావారేదృష్టవ్యః" „ఆత్మన్యేవాత్మానంపశ్యేత్" „ఇత్యేవమాదీనిపరశ్శతంవాక్యాని పురస్కృత్య శ్రోతవ్యమన్తవ్యత్వాదివిశేషాన్ సాధయతస్తే బ్రహ్మణిదృశ్యత్వనిషేధోనయుక్తః. విద్యతఇతిపక్షే హేతోరతిచారఇతిభావః.బ్రహ్మణిదృశ్యత్వం మిథ్యాభూతం, అతోనతత్ప్రతి

మిథ్యా చేద్దృశ్యతాస్మిన్ననువిమతిపదేష్వేవ మేషా త్వయేష్టా।
లిఙ్గం జాడ్యాదికఞ్చేత్తదపహనుమతే హ్యంశతః స్యాదసిద్ధం

చారఇతిశఙ్క్యతే మిథ్యా చేదితి. ఏతదుపాలభ్యతే నన్వితి.మిథ్యాభూతేనైవహి దృశ్యత్వేన బ్రహ్మవ్యతిరిక్తేపి మిథ్యాత్వం త్వయాసాధ్యతే। నహిదృశ్యం మిథ్యా తద్ధర్మస్తు దృశ్యత్వంసత్యమితిసంభవతి, తథాఙ్గీకారేతత్రైవాతిచారః సత్యద్విత్వప్రసఙ్గశ్చేతిభావః. నను దృశ్యత్వేదృశ్యత్వం త్వయాపి వక్తుం నశక్యం ఆత్మాశ్రయాదిప్రసఙ్గాత్, అతస్సత్యేపి తస్మిన్ హేతువృత్త్యభావాన్నాతిచారస్స్యాత్, మైవం, దృశ్యత్వం నామ లిఙ్గం దృశ్యత్వాదితి హేతుపదేన బోధ్యంనవా, ఆద్యేఅతిచారస్తదవస్థ ఏవేష్టః. ద్వితీయేసాధ్యవ్యాప్యమనుపస్థాపయతోహేతుపదస్యప్రయోగాఙ్గతా౽యోగః,నచైవమాత్మాశ్రయాదిదోషః స్వపరనిర్వాహకసమాధినా దృశ్యత్వధర్మస్య తదాశ్రయాణాంచదృశ్యపదేన సఙ్గ్రహణస్య త్వయా స్వీకార్యత్వాత్, అన్యథా దృశ్యత్వం నదృశ్యమితిస్వోక్తివిషయత్వవ్యాఘాతాత్, యదిచ హేతుపదజన్యధీవిషయతాభావేపి హేతుపదంతత్రప్రయుజ్యేత, ఏవమనైకాన్తికాదిపదమపి తజ్జన్యధీవిషయత్వాభావేపి తత్రలబ్ధప్రసరమితిసర్వదోషసమ్ప్లవఃస్యాత్, దోషాభావేకథందుష్టశబ్దస్సార్థఇతిచేత్ దృశ్యత్వాభావేకథందృశ్యశబ్దస్సార్థఇతిసమమేతత్. కిఞ్చ దృశ్యత్వరహితంచదృశ్యత్వంనిష్ప్రకాశంస్వప్రకాశంవా, నాద్యః స్వోక్తివ్యాఘాతాదేవ. నద్వితీయః అబ్రహ్మత్వాత్, అతఃకథందృశివిషయత్వంనాపాదయేత్. అథస్యాత్ దృశ్యత్వశబ్దేన స్వగోచరదృశినిరపేక్షప్రకాశత్వాభావో వా దృశిజన్యఫలాశ్రయత్వంవా వివక్షితం, తదుభయంస్వయంజ్యోతిషి బ్రహ్మణినాస్తీతి కథం తత్రాతిచారఇత్యపసర్పణవాక్యమనుభాషతే లిఙ్గమితి. తదుభయందూషయతి తదపీతి। అస్మన్మతేహి బ్రహ్మవ్యతిరిక్తాజీవాధర్మభూతజ్ఞానంచస్వయంప్రకాశతయా స్వగోచరదృశినిరపేక్షప్రకాశాని, అతో హేతోర్భాగాసిద్ధిః, దృశిజన్యఫలంచత్వదనువిధేయాభిమతంప్రాకట్యంవా త్వదభిమతంవేద్యగతవిత్తిస్ఫురణంవా, ద్వయోరపి విగీతేక్వచిదప్యస్మాభిరనఙ్గీకారాత్సర్వత్రైకస్వరూపాసిద్ధిః। తవాపిస్ఫురణస్యవాచ్యంవ్యవహారాఖ్యంఫలం విగీతస్యాపీతిచేత్ తర్హితద్బ్రహ్మణ్యపివ్యాప్నోతి, అన్యథాతత్రవక్తానైకశరణః కథంతద్వ్యవచ్ఛిన్నస్యా।ఏవంర్థాః,భవన్తుచాత్రయానికానిచిల్లిఙ్గాని తాని

మిథ్యాలిఙ్గైశ్చసిద్ధ్యేత్తరామపియదిభవేద్బాష్పధూమోగ్నిలిఙ్గం॥౫౦॥

(దృశ్యత్వానుమానభఙ్గః)

సత్యాన్యసత్యానివేతివికల్పే పూర్వత్రాప్రసిద్ధాన్తాదిస్ఫుటమితీకృత్వాపశ్చిమమనువక్తి మిథ్యాలిఙ్గైరితి. తత్రానిష్టమాహ భవేదితి. బాష్పధూమః బాష్పారోపితధూమః. భ్రాన్తిసిద్ధస్యధూమస్యవ్యభిచారదృష్ట్యావహ్నిగమకత్వాభావో నతుమిథ్యాత్వాదితిచేత్ తతఏవయన్మిథ్యానతద్గమకమితి వ్యాప్తిసిద్ధేస్త్వదభిమతాన్యపినసాధ్యంసాధయేయుః, సాధనేవాబ్రహ్మాణ్యపితానికథఞ్చిత్కల్పితానితద్వ్యవహరమార్థయేయుః. ఏతేనపరోక్తంబాధకమపిప్రతీతతరాం ప్రత్యూఢం దర్శితం భవతి. అపిచ సత్యత్వపక్షే యాసౌ దృగ్దృశ్యసమ్బన్ధానుపపత్తిర్బాధికేతిసంభావ్యతే, అసత్యత్వేపిసాఅస్తివానవా, ఆద్యేతరాఙ్గపక్షౌ కాన్యతమహానేరతరాం త్వం, తదావా అసత్యత్వేసాధ్యేకథందృశ్యత్వం హేతురుపాదీయేత. ద్వితీయేసత్యాదన్యస్మిన్ఖపుష్పేపిదృశ్యత్వానుపపత్తిర్నస్యాత్, మాభూదితిచేన్న ఖ్యాతిబాధాన్యథానుపపత్తితదనుదయప్రసఙ్గాత్. అథ శబ్దజ్ఞానానుపాతివస్తుశూన్యవికల్పగోచరతామాత్రేణ తస్యదృశ్యత్వంసత్యేతరత్వసాధ్యాపేక్షయాచసపక్షత్వమిష్యేత తదాతద్వదేవతుచ్ఛత్వేపిసంభవత్యభిమతానిర్వచనీయత్వం న నియమ్యేత, శబ్దజ్ఞాననిరపేక్షశ్చఖపుష్పాద్యధ్యాసఃప్రాగపిదర్శితః. భవతుతత్రాప్యనిర్వచనీయత్వం శబ్దమాత్రానుపాతివికల్పవిషయేతుచ్ఛత్వం, తత్రచ వివక్షితదృశ్యత్వానుపపత్తిస్సిద్ధేతిచేత్ తదపిన శబ్దమాత్రప్రతీతబాహ్యాగమవికల్పవిషయాణాంఅన్యేషామపి పూర్వపక్షవాక్యార్థానామనిర్వచనీయత్వాభ్యుపగమాత్, అస్తుతత్రాపితుచ్ఛత్వం కిం నశ్ఛిన్నమితిచేన్న ప్రత్యక్షాద్యాభాసప్రతిపన్నేష్వాభాసప్రతిపన్నత్వావిశేషేణ తుచ్ఛబహిర్భావక్లృప్తిభఙ్గప్రసఙ్గాత్. నను సత్యేదృక్సమ్బన్ధోనుపపన్నః అస్వయంప్రకాశస్య స్వతస్సిద్ధివిరహేణసత్యత్వాయోగాత్, తుచ్ఛేపితథాస్వరూపాభావే సమ్బన్ధాభావాత్, అనిర్వచనీయేత్వవిద్యామాహాత్మ్యాదాధ్యాసికస్సమ్బన్ధస్సిధ్యన్దురపహ్నవఇతి తన్న పరాధీనసిద్ధేరపినిర్బాధస్య సత్యత్వావిరోధాత్, సత్యేపిబ్రహ్మణ్యాధ్యాసికదృక్సంబన్ధాభ్యుపగమాచ్చ॥శ్లో॥ దృక్సంబన్ధశ్చదృశ్యానామసత్యత్వేవివక్షితః। సత్యత్వాదివికల్పేనసీదత్యనుపపత్తిమాన్॥ సత్యత్వేత్వనుపపద్యమానోహిదృక్సంబన్ధః సత్యోసత్యఉభయరూపోనుభయరూపోవా, నాద్యః సత్యత్వేప్రపంచస్యదృక్సమ్బన్ధస్సత్యోనస్యాత్ అసత్యశ్చాసావితివిపర్యయవిభ్రమాయోగాత్. విషయసత్యత్వేహిధియా

సమ్బన్ధః స్వీకార్యః, నచాసౌ ఘటతే వికల్పదౌఃస్థ్యాదితి ప్రసఙ్గత ద్విపర్య
యాపత్తిచేన్న ఇష్టప్రసఙ్గత్వాత్, దృశస్సత్యత్వేపి దృశ్యసమ్బన్ధాసత్యత్వవద్దృ
శ్యస్య సత్యత్వేపి దృశిసమ్బన్ధమాత్రాసత్యత్వమనుపపత్త్యైకల్ప్యం, దృక్సం
బన్ధాసత్త్వే తదధీనసిద్ధేః కథం సత్యత్వమితి చేన్న అసత్త్వాత్సత్యసిద్ధేస్త్వయా
త్వద్విద్విడ్భిశ్చోద్ఘుష్యమాణత్వాత్, అస్మాకన్తు సమ్బన్ధవికల్పదౌఃస్థ్యానఙ్గీకారా
దేవ సమీహితసిద్ధిః॥ శ్లో॥ సంబన్ధఫలసిద్ధౌ చ స్వరూపే దురపహ్నవే। అన్తర్భావబ
హిర్భావవివాదస్త్వేవ నిష్ఫలః॥ యే చ దృగ్దృశ్యసంబన్ధే సంయోగాదివికల్పతః।
దోషాః ప్రలపితాస్తైత్ర దృశ్యాసత్యత్వభీరవః॥ సమ్బన్ధమాత్రదౌర్ఘట్యాత్తద్వి
శేషోపి దుర్ఘటః। ఇతి చాన్ధస్య జాత్యన్ధయష్టిదానోపమం విదుః। న ద్వితీ
యః విషయస్యాసత్యతాయామసత్యసమ్బన్ధో న స్యాదితి హ్యత్ర ప్రసఙ్గః స్యాత్ అ
యం బ్రహ్మణ్యతిచరితః ఇష్టప్రసఙ్గశ్చ విపర్యయే విశ్రాన్తిశ్చాద్యాప్యసిద్ధా. అత
ఏవ న తృతీయచతుర్థౌ వ్యాఘాతాచ్చ, తథాపి కోసౌ దృగ్దృశ్యయోస్సమ్బన్ధ
ఇతి నిర్మత్సరాః పృచ్ఛామ ఇతి చేత్ వయమపి నిర్మత్సరాః పృచ్ఛన్తం పృచ్ఛామః
తత్ర కిన్నామేతి వా కింస్వరూప ఇతి వా సంయోగాదిషు కతమ ఇతి వా తేష్వన్త
ర్భూతో బహిర్భూతో వేతి వా సత్యో౽సత్యో వేత్యాదిప్రకారకోటిభేదేన వా ప్ర
శ్నార్థః స్యాత్, నాద్యః అప్రజ్ఞాత విశేషనామ్నామానన్త్యాత్ సామాన్యతస్తు
ప్రశ్నవాక్యేపి ప్రఖ్యాతేః. న ద్వితీయః సర్వత్ర స్వరూపమాత్రే ప్రశ్నోత్తర విచా
రాదేరనవతారాత్. న తృతీయః సంయోగాదిరాశ్యన్తర్భావ నిర్బన్ధాభావా
త్ అన్యథా సర్వత్ర తజ్జాతీయరాశివిశేషప్రశ్నప్రసఙ్గాత్. నాపి చతుర్థః ఉభ
యథాపి స్వరూపలాభే విశేషనిర్ధారణవైఫల్యాత్ అనిర్ధారితేష్వన్యతరకోటే
రనపాయాత్. న పఞ్చమః పరస్పరవిరుద్ధే సర్వత్రానుపపత్తిరహితాన్యతర
కోటేరర్థాదవశేషణీయత్వాత్. దూషితా చ సమ్బన్ధపక్షానుపపత్తిః,
దర్శితశ్చాసమ్బన్ధపక్షే దోషః. యదిచైతాదృశస్తర్కో౽నుగ్రాహకః సతర్హ్యయ
త్ప్రకాశతే తస్మిన్ధ్యా యథా గ్రాహ్యగ్రాహకౌ తథా సంవిత్ ఇత్యాదిసంవిన్మి
థ్యాత్వసాధకానుమానేష్వపి సులభః సత్యత్వస్వప్రకాశత్వాదిధర్మసమ్బ
న్ధానుపపత్తేస్త్వత్ప్రలాపప్రస్థిత్యైవాకుణ్ఠితప్రసరత్వాత్ శ్లో॥ మిథ్యాత్వేన చ
దృశ్యత్వం స్వతస్సమ్బన్ధిసాధయన్ । అప్రామాణ్యం స్వతస్సిద్ధిముద్గిరత్యనయా
గిరా॥ ౫౦॥

ఉక్తదోషదుష్టమప్యనుమానాన్తరమధికదోషశిక్షార్థం వ్యాచష్టే

శ్లో॥ వ్యావృత్తం శుక్తిరూప్యం విదితమిహ మృషా విశ్వమేవం న కిం స్యా
న్నైవం హేతోరయుక్తేస్స ఖలు భిదురతా బాధ్యతా నాశితా వా ।
ఆద్యేఽనైకాన్త్యమన్త్యే స్వసమయవిహతిర్మధ్యమే స్యాదసిద్ధి

వ్యావృత్తమితి.ఇహ యత్ర భాతి తత్రేత్యర్థః, అన్యత్ర తు ప్రసఙ్గ ఏవ నాస్తి, యద్వా సర్వస్మిన్నిహ జగతీత్యర్థః.విమతం మిథ్యా వ్యావర్తమానత్వాత్ య దుక్తసాధనం తదుక్తసాధ్యం యథా శుక్తిరూప్యం, తత్ఖలు స్వతాదాత్మ్యేన భాతే శుక్తిద్రవ్యేనువర్తమానే స్వయం వ్యావర్తతే అతో మిథ్యా, ఏవం రజ్జ్వాదేస్సర్పభూదళనామ్బుధారాదేశ్చ సత్యత్వమిథ్యాత్వే వ్యవతిష్ఠేతే ఇతి, అత్రాపి ప్రాగుక్తదూషణాని న ప్రస్మర్తవ్యానీత్యభిప్రాయేణ ప్రతివక్తి నైవమితి. తత్ర హేతుదౌఃస్థ్యం హేతుమాహ హేతోరితి.అయుక్తిం ప్రథయితుం వికల్పయతి సఖల్వితి. యోఽయం వ్యావర్తమానత్వహేతుః కుతశ్చిద్భిన్నత్వం వా బాధ్యత్వం వా నశ్వరత్వం వా, ప్రథమం దూషయతి ఆద్య ఇతి. భిన్నత్వం హ్యత్ర స్వప్రతియోగికం వా స్వేతరప్రతియోగికం వా స్వతోఽన్యతో వేతి విశేషానాదరేణ యత్కిఞ్చిత్ప్రతియోగికం వా,ఆదిమస్త్వసమ్భవగ్రస్తః భేదాభేదకృత్స్నిష్టిశ్చ త్వయా నాఙ్గీక్రియతే.అనన్తరస్త్వనైకాన్త్యహతః సత్యే బ్రహ్మణ్యతద్వ్యావృత్తిం వర్ణయతా త్వయైవ స్వేతరాన్యత్వస్య స్వీకారాత్. తత ఏవ సామాన్యోక్తిరపి నిర్ధూతా. అత్ర క్రమస్యదూషణానుపయోగిత్వాత్ అపసిద్ధాన్తోద్ఘాటనత్వరయా చ తృతీయం దూషయతి అన్త్య ఇతి.యది హ్యత్ర స్వకాలసత్త్వమభ్యుపేత్యోత్తరకాలాసత్త్వం హేతుతయా గృహ్యతే తదా మిథ్యాత్వేన సిషాధయిషితస్య స్వకాలసత్త్వాభ్యనుజ్ఞానేఽపసిద్ధాన్తః హేతుసాధ్యపదవ్యాఘాతశ్చ.అనభ్యుపగతస్వకాలసత్త్వే తు నశ్వరత్వహేతురసిద్ధః నఖలు నిత్యాసతాం ఖపుష్పాదీనాం నశ్వరత్వం పామరః పరీక్షకో వా కశ్చిత్ప్రత్యేతి॥ శ్లో॥ తథాఽపి నశ్వరత్వేన నిత్యసత్త్వం నిరుధ్యతాం। స్వకాలేతరకాలే చ తేన మిథ్యాత్వమిష్యతాం॥ బాధ్యత్వహేతుం బాధతే మధ్యమ ఇతి.ప్రపఞ్చస్య బాధ్యత్వం హి స్వదేశాదౌ వా స్వారోపదేశాదౌ వా,ఆద్యే త్వసిద్ధిరవస్థాపితా. ద్వితీయే బాధస్థలేష్వేవ మిథ్యాత్వసాధనే సిద్ధసాధ్యతా, అన్యత్ర సాధనే త్వవిషయవృత్తిత్వం, అన్యథాఽతిప్రసఙ్గః ప్రపఞ్చవిషయబాధేన బ్రహ్మబాధస్యాపి సువచత్వాత్ బ్రహ్మ మిథ్యా సప్రపఞ్చాత్మనాబాధితత్వాత్, యత్కథఞ్చిద్బాధ్యతే తత్సర్వథా బాధ్యత ఇతి త్వయైవాశ్రితత్వాత్ ఇతి. నను యత్సత్యం తన్నిత్యం ప్రకాశతే స్వతశ్చ యథా బ్రహ్మ వియత్తు న తథా సుషుప్త్యాదౌ ప్రపఞ్చభానాభావాత్ జాగరాదౌ చాన్యత ఏవ భా

ర్ధీవిచ్ఛేదాదికల్పాన్తరమపికథితైర్దూష్యాణితం దోషబృన్దైః. ౫౧॥
(వ్యావర్తమానత్వానుమానభఙ్గః)

నాత్, కిఞ్చ సత్యస్య సర్వస్మిన్ ప్రకాశమానే ప్రకాశో దృశ్యతే యథా సంవిత్స్వరూపస్య న తథా ప్రపఞ్చస్య అప్రకాశమానే ఘటాదౌ పటాదిప్రకాశదర్శనాత్, సత్యం చ బ్రహ్మ దేశపరిచ్ఛేదరహితం న తథావిగీతమితి మిథ్యా స్యాత్, అతః కోట్యన్తరసంభవాద్వికల్పన్యూనః ప్రస్తుత ఉపన్యాస ఇతి శఙ్కాం పరిహృత్య తత్ర తత్త్వైకాట్యన్తరేష్వప్యుక్తదోషానతిదిశతి ధీవిచ్ఛేదేతి. యదత్ర కదాచిదప్రకాశమానత్వాన్మిథ్యేతి తత్ర కిమస్మదాద్యపేక్షయా కదాచిదప్రకాశమానత్వం హేతుః ఉత సర్వాపేక్షయా, నాద్యః సామగ్ర్యభావప్రయుక్తస్య ప్రకాశాభావస్య ప్రకాశ్యమిథ్యాత్వసాధకత్వాయోగాత్, న చ పశుభిర్న్యూనపశుభిశ్చావిదితేష్వదృష్టేశ్వరాదిషు ప్రామాణికైరసత్యత్వమధ్యవసీయతే, వయం తు తత్రాప్యథ్యవస్యామ ఇతి చేన్న బ్రహ్మణ్యపి ప్రసఙ్గాత్, విదితమేవాస్మాభిరప్యాత్మతయా బ్రహ్మేతి చేత్ కిమర్థం తర్హి తద్వివిదిషయా యజ్ఞదానాద్యుపాదానం శారీరకారమ్భశ్చ, అవిదితాకారబోధార్థమితి చేన్న తస్యైవాకారస్య మిథ్యాత్వప్రసఙ్గాత్, తత్త్వావేదకవాక్యవేద్యస్య చ మిథ్యాత్వం వ్యాహతం, నిరాకారే చ కథం విదితావిదితాకారభేదః, తత్కల్పనమేతి చేత్ తర్హి కల్పితాకారవివిదిషయైవ శాస్త్రారమ్భ ఇత్యనిష్టోపప్లవః. న ద్వితీయః ఈశ్వరస్య నిత్యసర్వజ్ఞతయా తదసిద్ధేః, ప్రకాశప్రకాశ్యయోశ్చ భిన్నాయుష్ట్వం యుష్మాభిరపి దురపహ్నవం అనాదిసాక్షిచైతన్యవిషయభూతానాం విద్యావ్యతిరిక్తానామనాదిత్వానఙ్గీకారాత్, స్వతః ప్రకాశమానత్వాభావాచ్చ సత్యత్వనిషేధః పూర్వహేతువికల్పే దూషితః పరతః ప్రకాశోఽపి కారణదోషబాధకప్రత్యయాభావాత్ప్రతిష్ఠితప్రామాణ్యః, యచ్చ సత్యం సంవిత్స్వరూపం సర్వస్మిన్ ప్రకాశమానే ప్రకాశతే న తథా ప్రపఞ్చః అతో మిథ్యేతి, తదసత్ సర్వసంవిదామైక్యస్యాస్మాభిరనభ్యుపగమాత్ త్వయాపి తస్య దుస్సాధత్వాచ్చ. అన్యథా కథం న సర్వే సర్వజ్ఞాః స్వసంవిదో గురుసంవిదా ప్రతివాదిసంవిదా చైక్యం శ్యక్ కిం తదనుగుణం నాచరసి, భిదురాస్తు సంవిదః స్వవేద్యేతరప్రకాశదశాయాం న ప్రకాశన్త ఇతి న తన్నిదర్శనం. ఏతేన సత్యం సత్ సర్వత్ర వేద్యే ప్రకాశత ఇత్యపి దత్తోత్తరం ప్రతివిత్తివేద్యానాం సతాం పరస్పరవ్యావృత్తత్వాత్ సత్తారూపస్తు తేషాం ధర్మో న తత్త్వయా సత్యత్వేన స్వీక్రియతే, శేషం తు స్వస్థానే భ

శ్లో॥ యత్స్యాత్తత్సర్వదా స్యాద్యదపి చ న భవేత్తచ్చ న స్యాత్కదాపి
క్వాపి వ్యోమారవిన్దాదివదితి యదిన వ్యాహతే సాధ్యహేత్వోః ।
మధ్యే సత్త్వం గృహీత్వా ఖలు తదుభయతోఽసత్త్వలిఙ్గం గృహీతం

విష్యతి. యత్తు దేశపరిచ్ఛేదవతాం స్వదేశేఽపి నివృత్తిస్స్యాదితి తదపి నశ్వరత్వోక్తన్యాయేన ప్రత్యుక్తం. యది హి యత్ర క్వచిద్దేశే వ్యావృత్తిహేతుః స తర్హి స్వదేశాసత్త్వం న సాధయేత్ తత్సత్త్వవిరోధాభావాత్, సార్వత్రికవ్యావృత్తిస్తు సాధ్యగర్భేతి న హేతుః స్యాత్॥ శ్లో॥ యన్న క్వచిన్న క్వచిత్తత్ ఖరశృఙ్గాదిరితి తః। ఇతి మధ్యమశిక్షాచ స్వవిధిరుపఖణ్డితా॥ ౫౧॥

నశ్వరత్వహేతావుక్తదోషమనిర్ధారయతః కాలపరిచ్ఛేదసామాన్యముఖేన మిథ్యాత్వశఙ్కామఙ్కురన్తీముజ్జిహీర్షురుద్ఘాటయతి యత్స్యాదితి. వివక్షితస్య హేతోరనాదరప్రతిరోధాయ ప్రథమమిహానుగ్రాహకోక్తిః, యత్క్వచిత్కాలే స్యాత్ తత్కాలాన్తరేఽపి స్యాత్, సత్స్వభావత్వే బ్రహ్మణ ఇవ సామగ్రీసహస్రేణాప్యసత్త్వాపాదనాయోగాత్, అసత్స్వభావత్వే ఖపుష్పస్యేవ కాలవిశేషే సత్త్వాపాదనాసమ్భవాత్, తదిహానుగ్రాహ్యాభిప్రాయేణాహ యదపీతి. అయమత్ర ప్రయోగః యత్ప్రాగూర్ధ్వం చాసత్ తన్మధ్యేఽప్యసత్ యథా సంప్రతిపన్నం విమతం చ తథా త్వాన్మిథ్యేతి. అనయోస్తర్కానుమానయోరాభాసతామభిప్రేత్యాహ నేతి. తర్కే తావత్కాలవిశేషాశ్లిష్టం సత్త్వం ప్రసఞ్జనీయం ఉతావివక్షితకాలవిశేషం సత్త్వమాత్రం వా, న ద్యః స్వస్వరూపస్యైవాభావే స్వకాలాభావాత్తదవధికకాలాన్తరాసిద్ధమపశ్లిష్టప్రసఞ్జనీయబోధాసమ్భవేన తత్ప్రసఙ్గాయోగాత్. న ద్వితీయః ష్టప్రసఙ్గత్వాత్ ప్రసఙ్గైకదేశస్య ప్రసఞ్జనీయత్వాయోగాచ్చ. అథ విశిష్టకాలేవిశేష్యాఙ్గీకారప్రసఙ్గః తచ్చ నాస్తి బాధాదిత్యభిమతం తదపి న అన్యబాధాదృష్టేః, ఏతేన తర్కేణ బాధముజ్జీవయ్య తత్సిద్ధేరశక్యసమ్పాదనత్వాత్కుతశ్చిదసత్త్వస్యాసిద్ధౌ సత్త్వస్య ప్రసఞ్జనీయత్వాయోగాచ్చేతి భావః. నుగ్రాహ్యాభాసత్వే విరోధం హేతూకరోతి సాధ్యహేత్వోరితి. ఏతత్ లతహేత్వోరితివత్. అత్ర హేతుసాధ్యయోర్వ్యాహతిం వివృణోతి మధ్య ఇతి యమాశయః కాలవిశేషాసత్త్వం హ్యసిద్ధం తావన్న లిఙ్గం స్యాత్ త్వయాథానభ్యుపగమాత్, తత్సిద్ధిస్తు స్వకాలేఽప్యసత్త్వం క్రోడీకృత్య వా బహిష్కృత్య వా, పూర్వత్రాసిద్ధిః ...శతస్సాధ్యావిశేషశ్చ స్వదేశకాలాసత్త్వాత్

సామగ్ర్యాచావధీద్వౌస్ఫుటతరవిదితౌ సాపితత్తత్ప్రవాహాత్. ౫౨॥

(అనిత్యమిథ్యాక్లృప్తిపరిహారః)

శ్లో॥ ఆమ్నాయస్యాపిశక్తిర్నఖలుగమయితుం సోపజీవ్యప్రతీపం

మిథ్యాత్వస్య ప్రచిఖ్యాపయిషితత్వాత్. ఉత్తరత్ర స్వకాలసత్తానుమతిలబ్ధజీవితేన హేతునా సాకథం ప్రతిక్షిప్యేత, తత్కాలవర్తిత్వబుద్ధ్యపేక్షయా ప్రాగుత్తరకాలపరిక్లృప్తిరితి చేన్న నిత్యయాపి ధియా తత్కాలవర్తిత్వగ్రహణోపపత్తేః, అనిత్యబుద్ధ్యపేక్షయా ప్రాగూర్ధ్వసమయసిద్ధిరితి చేత్ బుద్ధేస్తర్హి స్వకాలసత్త్వమేష్టవ్యం అన్యథా తదవధికపూర్వోత్తరాసిద్ధేః, బుద్ధిరపి బుద్ధ్యధీనసిద్ధిర్నతు వస్తుతస్సతీతి చేన్న అనిత్యబుద్ధివన్నిత్యబుద్ధిరపి తథేతి ప్రసఙ్గేనివారకాభావాత్, కిఞ్చాసౌ స్వాధీనసిద్ధిర్వా స్వేతరబుద్ధ్యధీనసిద్ధిర్వా, నాద్యః అనిత్యబుద్ధేస్తయా స్వయంప్రకాశతానభ్యుపగమాత్, అభ్యుపగమే వా నిత్యసత్యత్వప్రసక్తేః. నద్వితీయః అన్యబుద్ధ్యాతత్స్వరూపసిద్ధావనిత్యబుద్ధేర్నిత్యభానప్రసఙ్గాత్, ఈశ్వరబుద్ధివత్స్వకాలవర్తిత్వప్రతిభాసేస్వతఏవ సత్త్యాయా అనిత్యబుద్ధేః కాలోపాధిత్వప్రసఙ్గాత్, తతఏవ తదపేక్షః పూర్వోత్తరకాలాసత్త్వలిఙ్గేన సోపజీవ్యమధ్యకాలసత్త్వప్రతిషేధః ప్రాగ్వాదనిగరణప్రయాసప్రాయ ఇతి. అత్రసతోఽసత్త్వమసతస్సత్త్వంచ దుస్సాధమితిదురభిమానమున్మూలయతి సామగ్ర్యేతి. అపరోక్షప్రమితిసామగ్ర్యేత్యర్థః. యద్వా జనిధ్వంససామగ్ర్యోరుపలక్షితౌ పూర్వాపరావధీ ప్రత్యేకం సముదాయతో వా యథావస్తు ప్రత్యక్షసిద్ధావితి వాక్యార్థః. తరపా పణ్డితపృథుకతిర్యక్పర్యన్తదురపహ్నవత్వం సూచ్యతే తతశ్చ నిర్బాధస్ఫుటదృష్టాపహ్నవే వైభాషికాదిపరిభాషయా బ్రహ్మణోఽపి కాలపరిచ్ఛేదరహితత్వాదేవ ఖపుష్పకల్పత్వం ప్రసజ్యత ఇతి భావః. నను కాలపరిచ్ఛిన్నోత్పత్తిజ్ఞప్తిసామగ్రీసిద్ధావేవం వాచ్యం సైవకుతస్సేత్యత్రాహ సాపీతి. సామగ్రీస్వరూపప్రవాహస్తద్బోధకప్రవాహశ్చానాదిరపర్యనుయోజ్య ఇతి భావః॥ శ్లో॥ కించానిత్యత్వసత్యత్వే నానిత్యం సత్యతాం త్యజేత్। తదసత్యత్వపక్షే తు నిత్యత్వాత్సత్యతా భవేత్॥ ౫౨॥

మా భూదనుమానం నిత్యనిర్దోషనిగమవాక్యగణైరేవ నిర్విశేషస్వప్రకాశ సచ్చిదానన్దబ్రహ్మవ్యతిరిక్త సర్వమిథ్యాత్వసిద్ధిః స్యాత్ ఇత్యత్రాహ ఆమ్నాయస్యేతి. అయం భావః ప్రత్యక్షముపజీవ్యానుమానస్య తేఉభేఉపజీవ్యశాస్త్రస్య చ ప్రవృత్తిః తచ్చైత్తే బాధేత అనుమానేపి కాలాత్యయాపదిష్టకత్వైవ న స్యాత్. తథా చ బాధాభావే కథం దూష్యదూషణవ్యవస్థేతి కం తథా

యూపాదిత్యైక్యవాక్యప్రభృతిరితరథానోపచారం భజేత ।

చ్ఛేదః. నను పదపదార్థాదిస్వరూపమాత్రం శాస్త్రస్య ప్రత్యక్షాదుపజీవ్యం అ
నుపజీవ్యం తు తత్సత్యత్వం ప్రమాణాభాసభాసితం శాస్త్రేణ బాధ్యేత, మైవం;
నహి జగత్సత్యత్వగ్రాహిణః ప్రమాణాభాసత్వమితః పూర్వం సిద్ధం, తతశ్చ త
దాభాసత్వసిద్ధ్యా శాస్త్రేణ తద్బాధః తేన చ సేతి మిథస్సంశ్రయస్స్యాత్. అ
త్త్వామ్నాయత్వమేవ ప్రాబల్యకారణమిత్యత్రాతిప్రసఙ్గమాహ యూపాదిత్యై
తి. నను "ఆదిత్యో యూపః" ఇత్యాదేరామ్నాయస్య కర్మవిధిశేషతయాన్య
పరత్వాద్దుర్బలతయా ప్రత్యక్షానువిధానేన వృత్త్యన్తరస్వీకారః, ఇహ తు
తత్త్వవేదకవాక్యస్యాతత్పరత్వాసమ్భవాత్ప్రత్యక్షాదిబాధకత్వం యుజ్యతే.
హన్త కిం క్రియాశేషత్వమేవ మన్త్రార్థవాదానాం స్వార్థప్రహాణకారణం తథా
సత్యతిప్రసఙ్గాత్ తావతాత్వస్యార్థం స్వార్థబోధనం సిద్ధ్యేత్, క్వచిత్స్వా
ర్థప్రహాణం బాధాదేవ న త్వన్యశేషత్వాత్, తథైవ హి లోకే వేదే చ స్తుత్యాదే
ర్దృష్టిః, అనన్యపరేష్వపి "బ్రహ్మ వనం బ్రహ్మ స వృక్ష ఆసీత్" ఇత్యాదిష్వర్థాసం
భవే భాక్తో నిర్దేశః. నను జగద్బ్రహ్మసామానాధికరణ్యేऽపి స్వరూపైక్యవిరోధా
ద్బాధార్థతయోపచారః స్యాత్, తన్న; శ్రుతిస్మృతిశతాబాధేన సమ్భవన్త్యాం
గతౌ విపరీతలక్షణాఙ్గీకారాయోగాత్, వ్యాప్తివిశేషాపేక్షయా చ సామానా
ధికరణ్యం వ్యజ్యతే; "స భూమిం విశ్వతో వృత్వా । అత్యతిష్ఠద్దశాఙ్గులమ్ ।" "పురు
ష ఏవేదం సర్వం" "సర్వం సమాప్నోషి తతోऽసి సర్వః" "సర్వగత్వాదనన్తస్య
స ఏవాహమవస్థితః" ఇత్యాదిషు. అత ఏవ "బ్రహ్మైవేదం సర్వం" "ఆత్మైవేదం
సర్వం" "యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్" ఇత్యాద్యాస్సావధారణనిర్దే
శాశ్చ బ్రహ్మాత్మకత్వనిషేధాభిప్రాయాః, తథా చ "నేహ నానాస్తి కిఞ్చన"
ఇత్యాదికమపి గతార్థం; ఇదం చ వాక్యం బ్రహ్మణి నానాత్వం ప్రతిషేధేత్ తదా
బ్రహ్మైకత్వసిద్ధౌ కా కథా తద్గుణవిభూతినిషేధస్య. అథ భావప్రాధాన్యేనా
ఞ్స్యం కిఞ్చ నేతిపదవైయర్థ్యం చ మత్వా నానాభూతం కిఞ్చన వస్తు బ్రహ్మణి నా
స్తీతి యుజ్యేత తథాపి న జగన్నిషేధః బ్రహ్మణ్యవిద్యమానానాముపతక్షయవినాశ
రూపవర్ణాదీనామివ స్వాధారేషు నిరాధారతయా వా వృత్త్యుపపత్తేః బహు
వ్యాపిని సర్వాధారతయా చాధిగతే బ్రహ్మణి నాస్తి కిఞ్చ నేతి నిషేధాత్తన్మిథ్యా
త్వే తాత్పర్యం గమ్యత ఇతి చేత్ తథా సతి నేదం కిఞ్చ నాస్తీత్యేతావదేవ వక్తవ్యం,
అధికరణోక్తిస్త్వజాగళస్తనాయేత. అథ ప్రపఞ్చే నానాత్వం నాస్తి నానాభూ
తం నాస్తీతి వా ప్రతిపాద్యేత తథాపి న ప్రపఞ్చస్వరూపబాధః తస్మాన్నానాత్వనిషే

అక్షామ్నాయస్వపూర్వాపరవిహతిభయాన్నేతి నేత్యాదివాక్యం
వైలక్షణ్యాదిమాత్రం ప్రథయతి భువనాద్బ్రహ్మణో విశ్వమూర్తేః. ౫౩॥

(నిషేధశ్రుతీనాం ప్రత్యక్షాదివిరుద్ధప్రతిపాదకత్వానుపపత్తిః)

శ్లో॥ ప్రత్యక్షేణైవ పుంసాం భవతి దృఢతరో దేహ ఏవాత్మమోహో హ్యా
జ్వాలైక్యప్రత్యభిజ్ఞాద్యుభయమపి చ తద్బాధ్యతే హ్యాగమాద్యైః ।

ధవాక్యప్రవృత్తేః, తత్ర దృష్టశ్రుతవిరోధపరిహృత్యై విశ్వస్య బ్రహ్మాత్మకత్వాదిసాధర్మ్యవిధౌ వా జడపణ్డితశత్రుమిత్రాదివైధర్మ్యదృష్టినిషేధే వా తాత్పర్యం స్థాపనీయం. ఇయం చ గతిరేకధైవామద్రష్టవ్యా "విద్యావినయసమ్పన్నే" "సుహృన్మిత్రార్యుదాసీన" ఇత్యాదిభిరనుగృహ్యేత. అత ఈదృశేషు సర్వేషు వాక్యేష్వేవం సర్వావిరుద్ధః కశ్చిదర్థస్సమర్థనీయ ఇత్యభిప్రాయేణ "అథాత ఆదేశో నేతి నేతి న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తి" ఇతి వాక్యం తావదవిరుద్ధార్థవిషయం సాధయతి అక్షేతి. ప్రత్యక్షగ్రహణమనుమానస్యాప్యుపలక్షణం. ఆమ్నాయశబ్దః శ్రుత్యన్తరపరః అత్ర "ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే మూర్తం చామూర్తమేవ చ" ఇత్యాది పూర్వవాక్యం "అథ నామధేయం సత్యస్య సత్యం" ఇత్యాది పశ్చిమం, తదిహ ప్రత్యక్షానుమానశ్రుత్యన్తరపూర్వాపరవిరోధభీత్యా మధ్యమం "నేతి నేతి" ఇత్యాదివాక్యం బ్రహ్మగుణవిభూతివిగ్రహాద్యబాధేన బ్రహ్మణ్యేవానుక్తాతిశయాన్తరపరం నేతవ్యం. తతశ్చ లోకదృష్టప్రకారవైలక్షణ్యార్థమిహ కేచిదాహుః. అన్యే తు ఇతి న ఇతి వ్యవహారేణ ఇతోఽధికం కించిదస్తీతి నిర్దేష్టవ్యం నాస్తీతి. ప్రకృతైతావత్త్వం సూత్రభాష్యోక్తమిహాదిశబ్దసఙ్గృహీతం బ్రూమః, పూర్వప్రదర్శితప్రకారమాత్రయోగాద్బ్రహ్మణః ప్రకృతమేతావత్త్వం నేతి నేతీత్యాదివాక్యం ప్రతిషేధతీతి. బ్రహ్మణో విశ్వమూర్తేరితి పదాభ్యాం ధర్మిగ్రాహకప్రసిద్ధగుణవిభూత్యాదిప్రకర్షః ప్రఖ్యాప్యతే॥ ౫౩॥

నను ప్రత్యక్షస్య ప్రత్యక్షాన్తరేణేవ పరోక్షేణాపి బాధస్తత్ర తత్ర సమ్మతః తద్వదిహాపి స్యాదితి శఙ్కతే ప్రత్యక్షేణేతి. అస్తి హి మనుష్యత్వస్థూలత్వాదివిశిష్టే పిణ్డే తిరశ్చామివ విపశ్చితామప్యాత్మత్వాభిమానః తత్ర చామోక్షాదసమాహితదశాయాం జాగ్రతః స్వపతో వా దర్పణతలదత్తదృష్టేరివ సామగ్రీసామర్థ్యాదనిచ్ఛతోఽపి దేహవిభ్రమే బాధితానువృత్తిరిత్యభిప్రాయేణ దృఢతరశబ్దః. అస్య జ్వాలైక్యప్రత్యభిజ్ఞాయాం విపరిణతానుషక్తిః. అపిః ప్రత్యక్షస్య బాధ్యత్వసంభావనార్థః. చకారశ్చన్ద్రసూర్యపరిమాణాల్పత్వాదిభ్రమాకారసఙ్గ్రహార్థః. ఆగమాద్యైరిత్యనేనానుమానవత్పరేష్టమర్థాపత్త్యా

తస్మాదక్షాదిసిద్ధం శ్రుతిభిరపి జగద్బాధ్యతామిత్యయుక్తం
సన్దేహోత్ప్రేక్షశక్తం యది హ న ఖలు తద్దోషదూరేష్వపి స్యాత్ ॥ ౫౮॥

(పరోక్షబాధ్యత్వయోగ్యాయోగ్యప్రత్యక్షవిభాగః)

శ్లో॥ ప్రత్యక్షం దోషమూలం శ్రుతిరిహ న తథా పౌరుషేయత్వహానే-
స్తస్మాత్సా బాధికాస్యేత్యసదఖిలధియామన్తతో దోషసామ్యాత్ ।

దికమపి గృహ్యతే. అత్ర దేహాత్మబోధస్యానుమానాగమాభ్యాం జ్వాలైక్యగ్రహస్య చానుమానేన బాధః. ఏవం నిదర్శితమర్థం ప్రకృతే నివేశయతి తస్మాదితి. విమతో దృష్టాన్త ఇత్యభిప్రాయేణాహ ఇత్యయుక్తమితి. సన్దేహోత్ప్రేక్షేతి అయం భావః మైత్రభూషణాదినయాన్మమ దేహ ఇతి వ్యతిరేకప్రత్యయస్తావద్దురపహ్నవః, మమాత్మేత్యేతత్తు ఘటస్యాత్మేతివత్స్వరూపపరమితి సర్వసమ్మతం, వీతరాగజన్మాదర్శనాదిభిశ్చ దేహాత్మభేదస్సమ్భావ్యతే, అతస్తప్తాయఃపిణ్డాదిన్యాయాద్భ్రమహేతుసంసర్గవిశేషవతి ద్రవ్యద్వయే స్థౌల్యచైతన్యాదిగుణవ్యతిహారధీః స్యాదితి శఙ్కాకళఙ్కితస్తత్ర దేహాత్మబోధస్సర్వేషాం సర్వదా సమ్భవన్నపి నిత్యనిర్దోషనిగమజన్యధియా న్యక్కారమర్హతి, జ్వాలైక్యధీరప్యదృష్టనిర్వాపణస్య పునరారోపితదీపేపి సమ్భవాత్సాదృశ్యసాదేశ్యభేదాగ్రహాదిప్రసూతేతి లైఙ్గిక్యా ధియా నియమ్యేత, చన్ద్రసూర్యపరిమాణాల్పత్వాదిబోధేష్వపి దూరత్వాదిదోషసంప్రతిపత్త్యా ఽనన్యథాసిద్ధానుమానాగమసిద్ధయా బుద్ధ్యా బాధస్స్యాద్ధియామ్, ఇహ తు తత్ప్రమాణదోషత్వేన సమ్భావితానాం సర్వేషామసిద్ధేర్న శాస్త్రబాధ్యత్వం సమ్భావ్యమితి॥ ౫౮॥

పునః ప్రత్యక్షాదేర్నిర్దోషత్వమసిద్ధమితి శఙ్కతే ప్రత్యక్షమితి. అయం భావః విగీతం ప్రత్యక్షం దోషమూలం ప్రత్యక్షత్వాత్ ద్విచన్ద్రాదిప్రత్యక్షవత్, అత ఏవ తన్మూలస్యానుమానస్యాపి దోషమూలత్వం సిద్ధం, శ్రుతిస్తు న తథా సర్వేష్వకల్పేష్వేకరూపతయైవ శ్రూయమాణతయా పౌరుషేయత్వాసమ్భవే వక్తృదోషప్రసఙ్గాభావాత్, ఇహ చ తద్వేద్యే బ్రహ్మణి భేదనిషేధే వా ఽనన్యగోచరత్వేన తాత్పర్యస్థాపనాత్, అతస్సా శ్రుతిరస్య ప్రత్యక్షస్య బాధికేతి తదేతత్ప్రత్యాచష్టే ఇత్యసదితి. స్వవ్యాఘాతాదిదోషాదితి భావః. అభిప్రేతం వివృణోతి అఖిలధియామితి. అయం సమాధిః ప్రత్యక్షత్వాదితి స్వప్రకాశప్రత్యక్షేపి వృత్తేరనైకాన్తికం, అథానిత్యప్రత్యక్షత్వాదితి విశేష్యేత తథాపి స్వాభీష్టధ్యానజన్యే శబ్దజన్యే వా పరబ్రహ్మప్రత్యక్షే తద్వృత్తిస్సిద్ధా, తథాపి

శాస్త్రస్యాపిహ్యాపిద్యాప్రభృతిభిరుదయస్సమ్మతస్త్వన్మతస్థై

దోషమూలత్వాభ్యుపగమే కథం తత్త్వసాక్షాత్కారసిద్ధిః, దోషమూలాదపితత్సిద్ధావతిప్రసఙ్గః, దుష్టప్రత్యక్షమూలతయాచానుమానస్యాపి బాధ్యత్వం దుర్వచం స్యాత్. యదిచ ప్రత్యక్షత్వమాత్రేణ పృథివ్యాదిస్వరూపప్రత్యక్షస్య దోషమూలత్వం బోధకత్వాదేవబ్రహ్మాద్వైతవాక్యానామపి కిం నైతత్స్యాత్, వాక్యదోషత్వేనసంప్రతిపన్నం కిఞ్చిత్తత్ర నదృశ్యతఇతిచేత్ సమానమేతద్విమతేపిప్రత్యక్షే, అతిరిక్తదోషానుమానస్యతువాక్యేపికః ప్రత్యూహః, భేదవాసనాఖ్యోదోషః ప్రత్యక్షేప్రసిద్ధ ఇతిచెన్న శబ్దేపితస్యాస్తద్వత్ప్రసిద్ధత్వాత్, నహ్యత్రప్రకృతిప్రత్యయపదవాక్యపదార్థవాక్యార్థాదివికల్పాన్ వాసనానపేక్షానభిమన్యధ్వే, నచద్విచన్ద్రాదివాసనానాం వాసనాత్వాదేవ దోషత్వం కిన్తు భ్రాన్తిమూలత్వాత్, అతోఽభిన్నేష్వేవ భేదవాసనా దోషః అయథార్థస్మృతిహేతుత్వాత్, అన్యథాహ్యద్వైతవాసనాయా అపి దోషత్వప్రసక్తిః. ప్రత్యక్షేతు వాసనా భ్రాన్తిప్రసూతైవేతిచెన్న వాసనాయాదోషత్వసిద్ధౌతద్ధేతోరనుభవస్యభ్రాన్తిత్వసిద్ధిః తతశ్చతత్సిద్ధిరితిమిథస్సంశ్రయాత్ ఏతేనభేదధీజనకత్వాద్వాసనాయాదోషత్వమిత్యపి ప్రత్యుక్తం. పృథివ్యాదిభేదధియాం భ్రాన్తిత్వసిద్ధౌ తజ్జనకవాసనాయాదోషత్వం తతశ్చతదితి. తత్త్వావేదకవాక్యబాధితత్వాద్భేదధియాం భ్రాన్తిత్వే సిద్ధే తతస్తద్ధేతోర్దోషత్వక్లృప్తౌ నాన్యోన్యాశ్రయ ఇతిచెన్న ప్రత్యక్షస్య వాసనాఖ్యదోషమూలత్వే సిద్ధే వాక్యస్యతద్విరుద్ధతత్త్వావేదకత్వం తతశ్చ భేదధియాం భ్రాన్తిత్వం తతఏవ తద్ధేతువాసనాయాదోషత్వం తతః ప్రత్యక్షస్య దోషమూలత్వమితి చక్రకాపత్తేః, పర్యాయసఙ్కోచేనమిథస్సంశ్రయో వా. ప్రత్యక్షం సర్వం భేదవాసనామూలమిత్యపినిర్వికల్పకేదుర్వచం తస్యత్వయాపి సంస్కారజన్యత్వానభ్యుపగమాత్, అస్తిచ శబ్దానుగమవాదినామపి వ్యవాసనాధీనం ప్రథమాక్షసన్నిపాతజం ప్రత్యక్షం తత్కల్పితయోశ్శబ్దవివర్తపరిణత్యో స్సంస్కారాపేతప్రకాశత్వాత్. అస్తుసర్వజననీమాయైవనిర్వికల్పకేదోషఇతిచెన్న వాక్యతజ్జన్యజ్ఞానయోరపితదపత్యభేదత్వాదితి తదిదమాహ శాస్త్రస్యాపీతి. ప్రభృతిశబ్దేనభేదవాసనాం తన్మూలభేదభ్రమంచగృహ్ణాతి. అతః ప్రత్యక్షమాత్రస్య దోషమూలత్వకల్పనానిర్దోషజ్ఞప్తిసద్భావంనసహేతేతినిశ్చినుమః. అథశాస్త్రస్యబ్రహ్మావదవిద్యావచ్చానాదిత్వాదవిద్యామూలత్వంనాస్తీతిముగ్ధాద్వైతిమతమనూద్యగూఢయతి

స్తస్యానావిద్యభావేనహినిఖిలభిదాపహ్నవశ్శక్యశఙ్కః. ౫౫॥

(శాస్త్రప్రత్యక్షయోర్దోషసామ్యాపాదనం)

శ్లో॥ దోషోత్థత్వావిశేషేనహిభవతిపరంపూర్వబాధప్రగల్భం
దోషజ్ఞానంతుమాభూదవిదుషిపురుషేవస్తుతస్త్వన్యథాతత్ ।
నిర్దోషత్వాభిమన్తృస్వసమయిమతిభిఃకిన్నమిథ్యా కృతాన్తాః
ప్రాబల్యశ్చాన్నిషేధఃపరఇతిముఖరంతుర్యబౌద్ధస్యతూర్యం॥ ౫౬॥

(దోషసామ్యేపరస్యబాధకత్వానుపపత్తిః)

తస్యేతి. తత్రశాస్త్రస్యాదోషకల్పితానాదిభావత్వాద్భ్రమవదవిద్యాతద్వ్వవర్తాన్యతయాచ సత్యత్వప్రసక్తాస్యాభిమతమద్వైతంభజ్యేతేతిభావః. ౫౫॥

అత్రకైశ్చిదనాకలితతర్కతన్త్రగతిభిఃప్రపఞ్చలుబ్ధైరేవం ప్రత్యవస్థితం దోషమూలత్వావిశేషేపివరత్వాదద్వైతవాక్యజన్యంజ్ఞానం ప్రత్యక్షస్యబాధకం "పూర్వాబాధేననోత్పత్తిరుత్తరస్యహిసేత్స్యతి" ఇతిన్యాయాత్, నచావిశేషః పరస్యబాధకత్వంప్రతిరున్ధ్యాత్ ప్రమాణత్వావిశేషేపుర్వస్థాతృప్రతిహర్త్రపచ్ఛేదయోర్యుగపదుభయసమ్భవే పరస్యనైమిత్తికశాస్త్రస్యబాధకత్వస్థాపనాత్, అపైతిచరజ్జుసర్పభీతిః కస్యచిదనాప్తవాక్యేనాపి, అతశ్శాస్త్రతః ప్రత్యక్షబాధశ్శక్యఇతి తత్ప్రతిక్షిపతి దోషోత్థత్వేతి.అయంభావః నహి సర్పభూదర్శనభ్రమయోరుపరితనస్యబలీయస్త్వముత్పాదయితుంశక్యం అనాప్తవాక్యబాధితేరజ్జుసర్పే తదనాప్తత్వపరామర్శనస్తద్భయం పునరనుషజ్యతే' ఇహాత్వాదావేవదోషమూలత్వావిశేషశ్శిక్షితః ప్రతిసంహితశ్చేతి నపరబలీయస్త్వభావనావకాశఇతి. దోషపరామర్శాభావమన్యాగృహ్యాపి దూషయతి దోషజ్ఞానమితి.తుః వైపరీత్యద్యోతకః. వస్తుతస్త్విత్యత్రతుః విదుషితద్ధీసమ్భవద్యోతనార్థః. దోషపవహ్యయథార్థధీహేతుః తజ్జ్ఞానంతు తద్విస్రంభనివర్తకం, దుష్టస్యాపి బోధస్య దోషపరామర్శాభావమాత్రాద్వస్తుస్థితివైపరీత్యవ్యవస్థాపకత్వేఽతిప్రసఙ్గమాహ నిర్దోషత్వేతి.సర్వే హి వాదినః స్వసిద్ధాన్తస్థాపకంనిర్దోషఞ్చాభిమన్యన్తే, నచతత్తథ్యం నచతథాతథాభిద్యేతవస్తుగతిః వ్యాఘాతాత్, తదిహ స్వపక్షస్థాపకదోషానాకలనమాత్రేణబాహ్యసిద్ధాన్తా విపశ్చిద్విదితదోషాః కిం న మిథ్యాభవన్తి, తద్వదిహాపిబాధకదోషస్యసతఃపరామర్శే అన్యథాపివా బాధ్యబాధకభావోదుర్ధర్షణఇతిభావః. అనన్యగతికాపచ్ఛేదన్యాయదర్శనమాత్రేణ తుల్యస్యాపిపరస్యప్రాబల్యే సర్వబాధకమాధ్యమికవిజయతూర్యంఘోషుష్యేతేత్యాహ ప్రాబల్యమితి.నిషేధఃపరఇత్యేతావ

శ్లో॥ నిర్దోషంయచ్ఛశాస్త్రంతదపిబహువిధంబోధయత్యేవభేదం
వాక్యేతత్తోపదేశప్రకరణపఠితేనాన్యపర్యంప్రతీమః।
నాతాత్పచ్ఛేదనీతిర్నియతిమతిసదోపక్రమన్యాయసిద్ధే
స్వప్రఖ్యాప్యాపలాపేశ్రుతిరపివృషలోద్వాహమన్త్రాయతేవః॥ ౫౭॥
(భేదతన్నిషేధశ్రుత్యోరపచ్ఛేదన్యాయానర్హత్వం)

తాత్పర్యంచేదిత్యన్వయః॥ ౫౭॥

అసంభావితదోషాదౌపనిషదవాక్యాదద్వైతజ్ఞానం సిధ్యతీతి పరోక్తైప్రతిబన్ద్ధింప్రస్తువానఇవ స్వపక్షమపిస్థాపయతి నిర్దోషమితి.బహువిధంభేదం ఆధారాధేయభావాదిభిరీశేశితవ్యభేదంభోక్తృభోగ్యనియన్తృభావైస్తత్త్వత్రయభేదంఅణుత్వవిభుత్వాదిభిర్జీవేశ్వరభేదం బద్ధముక్తనిత్యతదవాన్తరవిభాగైర్జీవభేదం ఏకస్యచకాలభేదేనతత్తదవస్థాభేదంచేత్యర్థః.ప్రతిషేధగన్ధినాత్వయాపి ప్రతిషేధ్యధీర్దురపలపేత్యేవకారాభిప్రాయః. ప్రస్తుతభేదవాక్యాన్యన్యపరత్వాన్నభేదంవిదధతీత్యతాహ వాక్యఇతి. నహిసద్విద్యాదిషుకర్మవిధయఉపాసనవిధయోవాసన్నిదధతీతి త్వయాపిసంప్రధార్యతే, సన్తిచతత్రాపి “అహమిమాస్తిస్రోదేవతా అనేనజీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణి” ఇత్యాదీని తత్తద్విశ్వస్వరూపవ్యాపారాదివివిధభేదవిషయాణివాక్యాని, అతోఽనన్యపరనిర్దోషవాక్యసిద్ధత్వాదద్వైతవద్ద్వైతమపి దుర్నిషేధమిత్యభిప్రాయః. నను ప్రతిషేధస్య ప్రసక్తిసాపేక్షత్వాద్భేదప్రసఞ్జకవాక్యం పూర్వం తన్నిషేధకంతు పరత్వేనాపచ్ఛేదనయాత్తద్బాధకంస్యాదిత్యతాహ నాత్రేతి. అత్రేత్యనేనాభిప్రేతంహేతుమాహ నియతిమతీతి.అయంభావః అనియతపౌర్వాపర్యేహ్యపచ్ఛేదనయః, నియమేతూపక్రమనయాత్పరానుత్పత్తిరేవేతినీతివిదః, ఇహచత్వయైవప్రసఞ్జకప్రతిషేధకయోః పౌర్వాపర్యనియమఃస్థాపితః అతః పరస్యైవ దౌర్బల్యంప్రత్యేతవ్యమితి. అనుష్ఠానేత్వస్యన్యాయస్యాన్యథాభావమభిప్రేత్యసదాశఙ్కః. ననులోకసిద్ధాన్భేదాంస్తావత్ప్రసిద్ధత్వాదనువదతి అలౌకికానపిప్రతిషేధార్థమేవోపదిశ్యప్రతిషేధతీతి పరప్రాబల్యందుర్వారం తత్రాహ స్వప్రఖ్యాప్యేతి. అప్రఖ్యాతస్యప్రఖ్యాపనాద్వరం తత్రతూష్ణీంభావః,నహి భ్రమనివర్తనాయప్రవృత్తంశాస్త్రంభ్రమాన్తరముత్పాదయతీతిత్వదన్యఃప్రతిపద్యేత,తదిహశ్రుతిఃప్రత్యక్షాద్యనవగతాన్భేదాన్స్వయంవిధత్తేప్రతిషేధతిచేతివృషళవివాహమన్త్రవద్వ్యాఘాతఏవ పరిశిష్యత ఇతిభావః. ఏతేనసగుణనిర్గుణశ్రుత్యోరపి పరప్రాబల్యవర్ణనంనిరస్తం॥ ౫౭॥

శ్లో॥ భేదః ప్రత్యక్షసిద్ధో న నిగమవిషయస్స్యాదితి త్వర్థకోక్తిః
ప్రఖ్యాతాదన్యమేనం ప్రథయతి యదసౌ త్వన్మతాద్వైతవన్నః।
సన్మాత్రగ్రాహి చాక్షం నియమయసి తతో బ్రహ్మదృశ్యం మృషా స్యాత్

ఏవమపి ముగ్ధాన్ ప్రతి ముగ్ధైరుపాదేశి, భేదస్తావద్భూతభౌతికాదిష్వాసంసారం ప్రసిద్ధః అతీన్ద్రియనిష్ఠోఽప్యసౌ సామాన్యతః ప్రత్యక్ష ఏవ అన్యథా భేదసామాన్యప్రయుక్తభేదశబ్దవాచ్యత్వాదివ్యాప్తిగ్రహణాయోగాత్, వ్యాప్తిగ్రహణరూపం హి ప్రత్యక్షమదృష్టసకలవ్యక్తిగోచరమితి ధూమానుమానాదిష్వపి సమర్థయన్తే, సావయవత్వానిత్యత్వవ్యాప్తిగ్రహణమతీన్ద్రియసావయవపక్షీకారేణ శిక్షయన్తి, తదిహ భేదమాత్రస్య ప్రత్యక్షవిషయత్వాదప్రాప్తప్రాపకస్వభావశాస్త్రగోచరత్వం న సంభవతీతి ఏతదనుభాష్యోపాలభతే భేద ఇతి. తుస్సర్వశాస్త్రనిర్విషయత్వప్రసఙ్గావహత్వం ద్యోతయతి. ప్రాయేణ హి తవాపి యత్కిఞ్చిద్భేదవిషయం సర్వం శాస్త్రం అన్తతః ప్రతిపన్నాదన్యదేవ హి సర్వశాస్త్రైః ప్రఖ్యాప్యం, తద్యది యస్య కస్యచిద్భేదాన్తరస్య ప్రత్యక్షతయా సామాన్యతస్సర్వభేదగ్రహణాచ్ఛాస్త్రస్య విషయలోపస్స్యాత్, లుప్యేత తర్హి సకలలౌకికవైదికశాస్త్రవిషయః, వ్యాకరణాదివ్యుత్పత్తిలోపాదద్వైతశాస్త్రమప్యశక్యారమ్భం స్యాత్, అతో భేదస్య శాస్త్రవిషయత్వం నిరాచికీర్షతా సిషాధయిషితస్యాభేదస్యాపి తన్నిరాకృతమేవేతి. అథ సర్వశాస్త్రైః ప్రతిపత్తౄణామన్యప్రతిపన్నాదన్యద్విశేషతః ప్రతిపిత్సితం ప్రతిపాద్యమితి పశ్యసి తదా అస్మన్మతేఽపి లోకప్రసిద్ధగజతురగనీలపీతాదిభేదాతిరిక్తః పరావరాదిభేద ఉపనిషదుద్ఘోషణీయః తదిదమాహ ప్రఖ్యాతాదితి. అసావిత్యాచిత్యాన్నిగమః పరామృశ్యతే. త్వన్మతాద్వైతవదితి ప్రతిబన్దీ వరం. తథా హి యది భేదమాత్రస్య ప్రసిద్ధత్వాదలౌకికభేదోఽపి శాస్త్రవిషయో న స్యాత్ అభేదమాత్రస్యాపి ప్రతివస్తు సర్వలోకప్రసిద్ధత్వాత్త్వదభిమతమద్వైతమపి తదవిషయః స్యాత్, యది ప్రసిద్ధవిలక్షణమద్వైతం తత్ప్రతిపాద్యం పశ్యసి, భేదేఽపి తాదృశే తథైవ దీయతాం దృష్టిరితి. ప్రత్యక్షవిషయత్వాదేవ శాస్త్రావిషయత్వే పరస్య సిద్ధాన్తవిరోధమపి సూచయతి సన్మాత్రేతి. భేదస్య భ్రాన్తివిషయత్వం సన్మాత్రస్య ప్రత్యక్షవిషయత్వం చ త్వయా స్థాప్యతే అతస్తస్యాపి శాస్త్రవిషయత్వం త్వయా దుస్సాధమితి భావః. అస్తు సన్మాత్రమనాగమవిషయః భేదనిషేధమాత్రే త్రయ్యన్తతాత్పర్యాత్ సన్మాత్రం తు ప్రత్యక్షత ఏవ సిధ్యతీతి తత్రాహ తత ఇతి. యది ప్రత్యక్షత ఏవ బ్రహ్మణస్సిద్ధిః తదా దృశ్యత్వసామా

తిర్యన్తైశ్శ్రుత్యాతదానీంఫలమపిలభతాంక్వాపశూద్రాధికారః॥ ౫౮॥

(అలౌకికభేదస్యశాస్త్రైకవేద్యత్వోపపత్తిః)

శ్లో॥ వేదాబుద్ధాగమాశ్చస్వయమపిహిమృషామానతాచైవమేషాం
బోద్ధాబుద్ధిఃఫలఞ్చస్థిరతదితరతాద్యన్తరాళఞ్చబుద్ధేః ।
ఆతస్త్రైవిద్యడింభాన్గ్రసితుముపనిషద్వారవాణోపగూఢైః
ప్రాయఃప్రచ్ఛాదితాస్వాపటుభిరసురతాపౌణ్డ్రికాద్వైతనిష్ఠైః॥ ౫౯॥

(ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వవాదినాంసౌగతసామ్యాపాదనం)

న్యాసఙ్గ్రహీత్యాయుష్మత్పదవ్యా మిథ్యాత్వందుస్తరంస్యాదితిభావః అన్యాను పిసిద్ధాన్తవిరోధమాహ కిమితి. ప్రత్యక్షత ఏవ బ్రహ్మస్వరూపసిద్ధౌ తద్విభూ తిగుణాదేశ్చమిథ్యాత్వాదనుపదేష్టవ్యత్వే భేదనిషేధస్యచ మాధ్యమికోపదిష్టై రేవ తర్కైస్సిద్ధౌ శారీరకవిచారార్థినః శ్రుతిసాధ్యం న కిఞ్చిత్స్యాదిత్యర్థః. బ్రహ్మవిద్యాయాం శూద్రాధికారప్రతిషేధోపి దుశ్శకఇత్యాహ ఫలమితి. బ్ర హ్మణస్త్రయ్యన్తవేద్యత్వేసిద్ధేహ్యనధీతశ్రుతీనాం శూద్రాదీనాంబ్రహ్మవిద్యా యామనధికారస్సిద్ధ్యేత్, ప్రత్యక్షవేద్యత్వేతుత్రైవర్ణికావిశిష్టశూద్రోऽనధికా రీనస్యాదితిభావః॥ ౫౮॥

యేచైతేప్రమాణప్రమేయాదిభేదాన్భ్రాన్తిసిద్ధాన్సాధయన్తి తే షాం యోగాచారాదిసమయమనాస్థాయ త్రయ్యన్తవాదాశ్రయణం బాలప్ర లోభనార్థమిత్యభిప్రాయేణాహ వేదాఇతి. స్వయం స్వరూపతః. అపివా వ్యాపారానుగ్రాహకయోస్సఙ్గ్రహః. మానతా ప్రామాణ్యం. ఏవం మృషా. ఏషాం ఉభయేషాం. స్థిరాభావాదేవసౌగతానాంబోద్ధా మిథ్యాభూతః, స్థిరస ద్భావేప్యద్వైతినామాత్మనోऽనుభూతిమాత్రరూపత్వేనాబోద్ధృత్వాత్ తదా శ్రయతయా భాతస్యాహమర్థస్యాపిద్యావివర్తత్వాచ్చ బోద్ధుర్మిథ్యాత్వం సి ద్ధం.బుద్ధిరపిసర్వా మాధ్యమికస్యమిథ్యా మాయావాదినస్తుశాస్త్రసాధ్యా, సాధ్యత్వాదేవసత్యవ్యతిరిక్తా. అపిచానేనోక్తంబుద్ధిస్థైర్యం నిర్విశేషత్వవిరో ధాత్కాల్పనికం యోగాచారోక్తంక్షణికత్వమపితథైవ క్షణికధియాంగ్రా హ్యగ్రాహకస్వగతవిశేషస్యమిథ్యాత్వాభ్యుపగమాత్, ఫలం వ్యవహారోపహా రోపాదానాదిచ. ఏవంసర్వత్రసామ్యేకదృష్టీనామన్యతరపరిగ్రహనియతౌ ని దానముత్ప్రేక్షమాణఇవోపాలభతే ఆతఇతి. శేషమతిరోహితతాత్పర్యం. ఏవ మహాయాదవప్రకాశీయస్సఙ్గ్రహః శ్లో "వేదోऽన్యతోబుద్ధకృతాగమోऽన్యతః

శ్లో॥ త్వన్నిష్ఠాసిద్ధ్యసిద్ధ్యోః పరమతనియతిస్సిద్ధిమేవాధిరూఢా
వేదస్యామానతాయాం త్వదభిమతహతిర్మానతాయాం చ తద్వత్ ।
సాధ్యాసాధ్యాపి ముక్తిస్త్వదుపగమహతా తత్సమం చాన్యదిత్థం
రక్షాభ్యః ప్రేషితోఽయం రఘుపతివిశిఖో రాహుమీమాంసకేభ్యః॥౬౦॥
(ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వవాదినాం బాధకవికల్పోదాహరణం)

ప్రామాణ్యమేతస్య చ తస్య చానృతం । బోద్ధాఽనృతో బుద్ధిఫలే తథాఽనృతే
యూయం చ బౌద్ధాశ్చ సమానసంసదః” ఇతి॥ ౫౯॥
అథాస్మిన్ పశ్యతోహరాణాం పక్షే వికల్పదౌస్స్థ్యం వివిధముదాహ
రతి త్వన్నిష్ఠేతి. నితిష్ఠత్యస్మిన్ పరీక్షేతి నిర్ణయోఽత్ర నిష్ఠా, తద్విషయ ఏవ వా
రాద్ధాన్తః, యాసౌ త్వన్నిష్ఠా సా అసిద్ధా భ్రాన్తిసిద్ధా వా తర్హి తద్విపరీతాపరే
షాం నిష్ఠైవ ప్రమితిసిద్ధిమధిరోహేత్, అథ ప్రమితిసిద్ధా, ప్రమితిరసౌ చేత్ వ్యా
వహారికీ వా పారమార్థికీ వా, న ప్రథమః దత్తోత్తరత్వాత్ తాదృశ్యా తయా ప
రమతాన్యపి కిం న సిధ్యేయుః, అస్మదుక్తబాధకైరితి చేత్ తదుక్తబాధకైస్త్వన్మ
తమపి న సిధ్యేత్, తే బాధకాభాసా ఇతి చేత్ త్వదుక్తా అపి తథైవేత్యత్ర తత్త్వ
మేవ బ్రూషే, స్వవ్యాఘాతాదిదోషస్త్వధికః, తదిదం సఙ్గృహ్ణుః “స్వశా
స్త్రనిర్ణయే సిద్ధే సిద్ధాః స్యుర్లోకనిర్ణయాః”, అపి చ వేదాః ప్రమాణమప్రమాణం
వా, అప్రమాణత్వే కథం తత్తద్విషయసిద్ధిః అన్యథా బాహ్యాగమైరపి తత్తద్వి
షయాః కిం న సిధ్యేయుః, కథం తర్హ్యప్రమాణాద్భయవిస్మయాదిసిద్ధిః, ఇత్థం న
హి వయమప్రమాణస్య స్వానురూపార్థక్రియాకారిత్వం నేతి బ్రూమః, కిన్తు న
తత్తద్విషయసత్యత్వస్థాపనం సిధ్యేదితి. ప్రమాణత్వం తు తస్య సత్యమసత్యం
వా బ్రహ్మణః స్వరూపభూతమన్యద్వా, నాద్యః బ్రహ్మణశ్శబ్దధర్మత్వాయోగాత్
న ద్వితీయః సదద్వైతవ్యాఘాతాత్, అసత్యత్వే తు వృత్తమేవోత్తరం. ము
శ్చ బ్రహ్మణ ఉపాయసాధ్యా ఉత స్వరూపత్వాదసాధ్యా వా, ఆద్యే భావరూ
పా అభావరూపా వా, పూర్వత్రాద్వైతభఙ్గః. ఉత్తరత్ర సత్యమిథ్యాప్రతియో
గికత్వవికల్పే ప్రాచ్యోఽపసిద్ధాన్తహతః. పశ్చిమస్తు ప్రధ్వంసమిథ్యాత్వమపి స్థా
పయేదేవ, అలబ్ధస్వరూపస్య హి ప్రధ్వంసోఽపి స్వరూపం న లభేత ఏవం స్వయం ప్ర
కాశత్వాదిషు స్వతస్సిద్ధత్వాన్యతస్సిద్ధత్వాదివికల్పదౌస్స్థ్యం దుస్తరమిత్యాప
తత్సమం చాన్యదితి. ఉక్తానుక్తతర్కాణాం మోఘత్వం వ్యఞ్జయన్నిగమయ
ఇత్థమితి. రక్షాభ్య ఇత్యనేన స్వవ్యాఘాతకమాయాప్రవర్తకత్వం వ్యజ్య
రఘుపతివిశిఖః తద్వత్సర్వత్రాప్రతిహత ఇతి తాత్పర్యం. రాహుమీమాంసక

శ్లో॥ శుద్ధస్యాశుద్ధసృష్టిక్రమఇతికథితశ్శుద్ధసత్త్వైకతత్త్వ
స్థానంనిత్యంశ్రితంతత్ స్మృతమపికలయాతత్రదేహాద్యవస్థాః ।

బ్దేనసశిరస్క వేదనిర్ణయప్రవృత్తమీమాంసాశాస్త్రశరీరేపి శకలితశిరోమాత్ర
సఙ్గ్రహీతృత్వంసూచ్యతే॥ ౬౦॥

ఏవంప్రసక్తానుప్రసక్తం పరిసమాప్యపరమప్రకృతసృష్టివిశేషోక్తిం
సఙ్గమయన్ ప్రకరణారమ్భోద్దిష్ట లక్షితనిత్యవిభూతిపరీక్షాం పరిమితనిరూప్య
త్వాదౌచిత్యాచ్చ ప్రధానప్రాప్యప్రాపకభూత పరతత్త్వనిరూపణానన్తరం
నివేశయతి శుద్ధస్యేతి. శుద్ధస్యేత్యనుకథనమశుద్ధద్రవ్యానుప్రవేశాత్ తత్సృ
ష్ట్యాదిభిశ్చ స్వతన్త్రస్యాప్యశుద్ధిశఙ్కా మపనయతి. అశుద్ధసృష్టిక్రమః కథి
తఇత్యత్ర శుద్ధసృష్టిక్రమస్తువక్తవ్యఇతి శేషః. శుద్ధసత్త్వైకతత్త్వ ఇత్యనువా
దేన తద్గ్రాహకప్రమాణమపిసూచ్యతే. తస్యాప్రాకృతత్వస్థాపకమాహ స్థా
నమితి. శ్రూయతేహి "తద్విష్ణోఃపరమంపదంసదాపశ్యన్తిసూరయః" ఇతిత
దిదంసదాపశ్యత్సూరివిశిష్టస్థానవిధానార్థమితి వేదార్థసఙ్గ్రహేస్థాపితం, ఏ
వం "ఆదిత్యవర్ణంతమసఃపరస్తాత్" "క్షయన్తమస్యరజసఃపరాకే" ఇత్యా
ది. శాట్యాయనినశ్చైవమామనన్తి "సహస్రస్థూణే విమతే దృఢఉగ్రేయత్ర
దేవానామధిదేవఆస్తే" ఇతి. కౌషీతకీనాంపర్యఙ్కవిద్యాచాత్రపఠితవ్యా. స
ర్వమేతత్సంక్షిప్తంషడర్థసంక్షేపే "వ్యతిరేకాధికరణనివాసశబ్దైః" ఇతి. "త
ద్విప్రాసోవిపన్యవోజాగృవాంసస్సమిన్ధతే విష్ణోర్యత్పరమంపదం" ఇత్యాదిప్ర
సిద్ధిసూచనార్థస్తచ్ఛబ్దః. అస్యార్థస్యోపబృంహణప్రతిష్ఠితత్వమాహ స్మృతమ
పీతి. యథోక్తముత్తరరామాయణే "తజ్జ్యాకాశంసనాతనం" ఇతి. మహాభా
రతేచ "దివ్యంస్థానమజరంచాప్రమేయం" ఇతి. భగవచ్ఛాస్త్రసంహితాసు
చవిస్తరస్సిద్ధః. నను "అక్షరేపరమేవ్యోమన్" ఇత్యవ్యక్తతమసోరన్తరాలే
అధీతస్త్రిగుణపరిణతివిశేష ఈశ్వరస్య ముక్తానాంచ భోగస్థానతయామ్నా
యతఇతియాదవప్రకాశోక్తంయుక్తం అక్షరశబ్దప్రత్యభిజ్ఞానస్యాత్రబాధకాభా
వాత్ శుద్ధసత్త్వవ్యపదేశస్య రజస్తమసోరభిభూతతయోపపత్తేః అప్రాకృత
స్థానక్లృప్తౌచ గౌరవాత్ తత్రాపి పృథివ్యాదిభేదాభ్యుపగమేన ప్రాకృతత్వం
ప్రజ్ఞాయతఇతి, అత్రబ్రూమః అక్షరశబ్దప్రత్యభిజ్ఞామాత్రంత్వతిప్రసఞ్జకం అస్తి
చాత్ర "పరమేవ్యోమన్" ఇతిసమభివ్యాహారోబాధకః, నహితమోనన్తర
స్యాక్షరస్యవ్యోమత్వం, ఉపచారస్తు గత్యభావే, అస్మత్పక్షేత్వక్షరపరమపి

సృష్టేః ప్రాగేకమేవేత్యపి నిగమవచస్స్రక్ష్యమాణవ్యపేక్షం
నో చేత్స్వాభీష్టమాయోపధిముఖవిలయే స్వస్తి విశ్వప్రసూత్యై ॥౫౧॥

(నిత్యవిభూతిసద్భావః)

శేషణాభ్యాం ప్రసిద్ధవ్యోమ్నో వైలక్షణ్యం యుక్తం, న చ స్థానాన్తరాదిస్వీకారే గౌరవం యథాశ్రుతమాత్రసంగ్రహణాత్, పృథివ్యాదిభేదస్తు శబ్దాదిగుణతారతమ్యసారూప్యాత్, యుష్మదిష్టాక్షరస్థానే చ ప్రకృత్యామివ పృథివ్యాదీనామసన్నిధానాత్; న చ తత్త్వసఙ్ఖ్యాధిక్యప్రసఙ్గో దోషః కాలవదేవ పృథక్త్వోపపత్తేః "తం షడ్వింశకమిత్యాహుస్సప్తవింశమథాపరే" ఇత్యధికసఙ్ఖ్యామ్నానాత్, న చైవం షట్త్రింశత్తత్త్వవాదస్యాపి స్వీకార్యత్వం అనాప్తాగమప్రణీతస్యానాదరణీయత్వాత్; ఆప్తాగమే త్వధికగణనమనతివిప్రకృష్టావాన్తరపరిణామఖ్యాపనాభిప్రాయం బోద్ధవ్యం, "లోకం వైకుణ్ఠనామానం" ఇతి ప్రకృత్య "అప్రాకృతం సురైర్వన్ద్యం" ఇతి విశేష్యతే, అత ఏవాణ్డాన్తర్వర్తిలోకవిశేషత్వశఙ్కాపి నిర్ధూతా, "న తస్య ప్రాకృతా మూర్తిః" ఇత్యనేనాపి ద్రవ్యాన్తరం సిధ్యతి, న చాత్ర బాధకమస్తి, అతశ్శుద్ధాశుద్ధవిభూతియుగళం వ్యవస్థితమితి. నన్వేవమపి నిత్యానిత్యవిభూతివిభాగోऽనుపపన్నః అత్రాప్యాత్మస్వరూపాదేర్నిత్యత్వాత్; తత్రాప్యైచ్ఛదేహాదేరనిత్యత్వాత్తత్రాహ కలయేతి; నిత్యానిత్యప్రాచుర్యవివక్షయా తథా విభాగ ఇతి భావః; న హి తత్రత్యానాం పృథివ్యాదీనామీశ్వరదేహాదీనాం చాత్రత్యవత్సృష్టిప్రళయౌ, ఉక్తం హి మహాభారతే "నిత్యం హి నాస్తి జగతి భూతం స్థావరజఙ్గమం । ఋతే తమేకం పురుషం వాసుదేవం సనాతనమ్" ఇతి భూతశబ్దోऽత్ర కార్యాంశపరః, అత ఏవ జీవలయోక్తిరౌపచారికీ. వాసుదేవశబ్దోऽత్ర పరవిగ్రహవిశిష్టపరః. స్వరూపనిత్యత్వస్య జీవేష్వపి సమత్వాత్; విశిష్టలయస్య వాసుదేవే విశ్వవిశిష్టేऽపి సిద్ధత్వాత్, పరవిగ్రహనిత్యత్వోక్తిస్తదనుబన్ధ్యుపలక్షణార్థా. నను కారణవాక్యేష్వేకత్వావధారణాదనన్తరం చ బహుభవనసఙ్కల్పోక్తేర్నిత్యస్థానాదివ్యపదేశస్త్రిదశామరత్వన్యాయేన నేతవ్య ఇతి క్రియ్యాన్తకుదృష్టీనాం సర్వేషాం వ్యావఘోషః తత్రాహ సృష్టేరితి, అయం భావః సృష్టికాలాపేక్షయా స్రక్ష్యమాణస్య జగత ఉపదేశకాలాపేక్షయేదఙ్కారగోచరస్య ప్రళయదశాయామవిభక్తనామరూపతయైకత్వమవధార్యతే, అత ఏవ హి "తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియత" ఇతి శ్రుతిరేకత్వబహుత్వప్రకారమేతమేవ వ్యనక్తి, అథాపి యథాశ్రుతి జీవాదిసమష్టేరేకోక్తే దోష ఇత్యత్రాహ నో చేదితి. అయం భావః ప్రకృతిం పురుషం చైవ విద్ధ్యనా-

శ్లో॥ జ్ఞానత్వఞ్చేద్రహస్యాగమవిదితమితిస్వీకృతంనిత్యభూతే
షాడ్గుణ్యాత్మత్వమేవంప్రసజతిసహతత్వాదతోఽతోజడాసా।
తత్సంబన్ధాత్కుతశ్చిత్తదుపచరణమిత్యాహురేకేపరేతు
జ్ఞానత్వాజాడ్యకౢప్త్యోరనుగుణమవదన్ముఖ్యతామాత్మనీవ॥ ౬౨॥
(నిత్యవిభూతేర్జడత్వాజడత్వపక్షౌ)

ఉభావపి" ఇత్యాదికమాస్తాంతావత్ చోదయితౄణాంతు స్వసిద్ధాన్తవిరోధఃస్యాత్, నహి మాయావిలయఃప్రళయేమృషావాదిభిరఙ్గీక్రియతే, ఔపాధికభేదవాదిభిశ్చోపాధ్యంశప్రధ్వంసః. ముఖశబ్దఃస్వాభావికభేదాభేదవాద్యుక్తచిదచిదీశ్వరశక్తిత్రయసఙ్గ్రహార్థః. యదిమాయోపాధిశక్తీనామపి విలయస్తైరభ్యుపగమ్యేత తదుపహితాద్బ్రహ్మణోవిశ్వప్రసూత్యభావాత్ అనుపహితస్యచతస్యతత్కారణత్వానభ్యుపగమాత్ బహుభవనసఙ్కల్పపూర్వకవిశ్వసృష్ట్యాద్యభావాత్ కారణవాక్యంసర్వంకబన్ధమీమాంసకకల్పితమూషరత్వమేవభజేతేతి. స్వస్తీత్యుపాలమ్భకాకుగర్భం॥ ౬౧॥

నిత్యవిభూతౌ జడాజడవికల్పే ప్రథమందర్శయతి జ్ఞానత్వమితి.అయంభావః. ప్రసిద్ధశాస్త్రేషు తావదజడత్వం శుద్ధస్యసత్త్వస్యనపశ్యామః, అథరహస్యాగమవాక్యవిశేషైస్తదిష్యేత ఏష్టవ్యంతర్హి షాడ్గుణ్యమయత్వమపి, తస్యాపితస్మిన్నేవశాస్త్రేసహపాఠాత్, ఇష్టప్రసఙ్గోఽయమితిచేన్న చేతనత్వప్రసఙ్గాత్, నచతదప్యస్త్వితివాచ్యం జీవేశ్వరవికల్పబాధాత్, షాడ్గుణ్యమయత్వమౌపచారికమితిచేత్ జ్ఞానమయత్వమపి తథైవ స్యాత్ అవిశేషాత్, అతస్త్రిగుణవిభూతిరివాద్యాపిసావిభూతిరన్యాధీనసిద్ధితయా జడైవేతి. కుతస్తత్రజ్ఞానత్వోక్తిరిత్యత్రాహ తత్సంబన్ధాదితి. నిశ్శేషావిద్యానివృత్తిహేతుతయా నిరుపాధికజ్ఞానవికాసస్థానతయాఅన్యతోవాకుతశ్చిత్సమ్బన్ధాత్ "ఆయుర్ఘృతం" ఇతివజ్జడేపి జ్ఞానత్వోపచారఇత్యవోచన్కేచిత్. పక్షాన్తరముపక్షిపతి పరేత్వితి. "కిమాత్మికైషాభగవతోవ్యక్తిః" ఇత్యనుయోగే"యదాత్మకోభగవాన్" ఇతిప్రతివచనాత్ "కిమాత్మకోభగవాన్"ఇతిపునరనుయోగేచ"జ్ఞానాత్మకః"ఇత్యాదిప్రత్యుక్తేశ్శక్త్యాత్మకత్వాదివన్ముఖ్యత్వవిరోధాభావాచ్చ"స్వాసత్తాభాసకంసత్త్వంగుణసత్త్వాద్విలక్షణం" ఇత్యుపబృంహణస్వారస్యాచ్చవిషయాశ్రయావచ్ఛేదనిరపేక్షం స్వగోచరజ్ఞాననిరపేక్షప్రకాశనత్వనిమిత్తేన ఆత్మనీవజ్ఞానత్వంముఖ్యమితి॥ ౬౨॥

శ్లో॥ నిస్సఙ్కోచా సమస్తం చులకయతి మతిర్నిత్యముక్తేశ్వరాణాం
బద్ధానాం నిత్యభూతిర్న విలసతి తతః కస్య సా స్వప్రకాశా।
మైవం నిత్యేశ్వరాదేస్స్వమతివిభవే సాస్తు తేనానపేక్షా
వేద్యానుద్భాసకాలే మతిరివ నతు సా బద్ధకాలే విభాతి॥ ౬౩॥

(నిత్యవిభూతేరజడత్వపక్షోపపత్తిః)

శ్లో॥ తత్త్వాన్యప్రాకృతాని త్రిగుణవదపరిణామతశ్చేద్భవేయుః
స్థానాదిస్స్యాదనిత్యం నయదిన ఘటతే భూతతాదీతి చేన్న।

నన్వాహ జడపక్ష ఏవ సాధీయాన్ పక్షాన్తరం తు న సంభవత్యుచ్ఛ్రితీత్యభిప్రాయేణ చోదయతి నిస్సఙ్కోచేతి. నహి కశ్చిత్పురుషమనపేక్ష్య కిఞ్చిత్ప్రకాశత ఇతి సంభవతి, పురుషాస్తు నిత్యముక్తేశ్వరాస్సర్వజ్ఞా నిష్ప్రతిఘయా స్వధర్మభూతధియా సర్వం సాక్షాత్కుర్వతే, బద్ధానాం తు నిత్యవిభూతిర్న ప్రకాశత ఏవ, అతస్స్వప్రకాశత్వం న స్యాదిత్యాక్షేపః, తత్ర యథాశ్రుతస్వారస్యసక్తస్సమాధత్తే మైవమితి. అభిప్రేతం వివృణోతి నిత్యేతి. యథా ఆత్మనాం నిత్యస్వప్రకాశానాం ధర్మభూతధీగృహ్యమాణదశాయామపి స్వప్రకాశత్వం నాపైతి తథా సర్వజ్ఞైస్తత్తద్ధియా సాక్షాత్క్రియమాణస్యాపి శుద్ధసత్త్వస్య స్వప్రకాశత్వమవిరుద్ధమితి, తర్హి సర్వసాధారణ్యాద్బద్ధాన్ ప్రత్యపి భాసేతేత్యత్రాహ వేద్యేతి. యథా ధర్మభూతజ్ఞానస్య విషయగ్రహణవేలాయాం స్వాశ్రయాత్మైకభాతీత్యవస్థాభేదాత్పురుషభేదాచ్చ భాననియమః తథా స్వసాక్షాత్కర్తౄణామేవ స్వయమపి ప్రకాశత ఇతి వ్యవస్థాయాం న కశ్చిద్బాధః పురుషాణాం నైరపేక్ష్యం న వస్తుస్వభావం ప్రతిరుణద్ధీతి భావః. నన్వయం ప్రకాశః స్వవిషయబుద్ధిధర్మో వా స్వధర్మో వా, పూర్వత్ర స్వప్రకాశత్వహానిః. ఉత్తరత్ర అనాదిరాగన్తుకో వా, ఆద్యే బద్ధాన్ ప్రత్యప్యనాదిరితి భానప్రసఙ్గో దుర్వారః. ద్వితీయే కారణానిరూపణాదసంభవః, మైవం, నహ్యాగన్తూనాం సర్వేషాం విశేషకారణమస్మాభిర్వివిచ్యతే, న చాస్మదవివేచితమితి నాస్తి అతిప్రసఙ్గాత్, సామాన్యకారణం తు విశ్వకర్తురిచ్ఛాదికం శ్రుతమేవ అతఏవహి నిత్యానాం ముక్తానాం చ
స్వచ్ఛన్దచికీర్షాసన్తతిభేదసిద్ధిరితి॥ ౬౩

దివ్యస్థానాదేర్నిత్యత్వమాక్షిప్య ప్రత్యాహ తత్త్వానీత్యర్ధేన. త్రిగుణ ఇవ త్రిగుణద్రవ్యే యథా పరిణామః తతః పృథివ్యాదివిభాగస్తథేత్యర్థః. స్థానాదిస్స్యాదనిత్యమితి సఙ్ఘాతినామనిత్యత్వే కథం తత్సఙ్ఘాతనిత్యత్వమితి భావః. అపరిణామపక్షం శఙ్కతే నయదీతి. తత్ర చోద్యమాహ నఘటత ఇతి. అప్రాకృతపఞ్చభూత

అత్రత్యాత్మాదితత్త్వక్రమనియతగుణప్రక్రియాద్యైకరూప్యా
న్నిత్యేపిస్యాన్నిమిత్తానుగతినియమితస్తత్తదాఖ్యావిశేషః॥ ౬౪॥

(అప్రాకృతస్థానాదేరనిత్యత్వాదిపరిహారః)

శ్లో॥ నిర్దిష్టంపౌష్కరాదౌస్వయమఖిలకృతాస్వంవపుర్నిత్యసిద్ధం
నిత్యాఽలిఙ్గేతిచైకాయననిగమవిదో వాక్యభాష్యాదిచైవం ।
నిత్యత్వంవాసుదేవాహ్వయవపుషిజగౌమోక్షధర్మేమునీన్ద్రో
నిత్యేచ్ఛాతస్తథాతత్తదిహవిహతిమాన్ సాంశజన్మాదితర్కః॥ ౬౫॥

(పరవిగ్రహనిత్యత్వం)

దివ్యపదేశోనయుజ్యత ఇత్యర్థః. అనిత్యేష్వప్యాకాశాదిపఞ్చభూతసమాఖ్యానివేశస్యాన్యథాసిద్ధిమాహ అత్రత్యేతి. త్రిగుణవికృతీనాంహితత్త్వానాం పరిణతివిశేషాదేకద్విత్రాదిగుణనియతిః, దివ్యతత్త్వానాంతునిత్యసిద్ధా, తతశ్చయథా నిత్యేచానిత్యేచ నిమిత్తావిశేషాత్పరేషాంపృథివ్యాదిశబ్దస్తథాత్రాపి తత్తద్గుణతారతమ్యనిమిత్తస్తత్తచ్ఛబ్దఇతినిత్యత్వావిరోధః॥ ౬౪॥

అథపరవిగ్రహనిత్యతాంప్రమాణతఃస్థాపయతి నిర్దిష్టమితి. శ్రీపౌష్కరే తావత్ "నిత్యసిద్ధేతదాకారే తత్పరత్వే చ పౌష్కర" ఇతి శ్రీసాత్త్వతేచ "నిత్యంనిత్యాకృతిధరం" ఇతిభగవన్మూర్తింప్రస్తుత్య "నిత్యాఽలిఙ్గాస్వభావసంసిద్ధిః" ఇతి. రహస్యామ్నాయోక్తమాహ నిత్యేతి. అత్రబ్రహ్మనన్ద్యాదిసంప్రదాయమాహ వాక్యేతి. ఆప్తతమోపబృంహణమాహ నిత్యత్వమితి. యథా "నిత్యంహి నాస్తిజగతి భూతంస్థావరజఙ్గమం। ఋతేతమేకంపురుషం వాసుదేవంసనాతనం" ఇతి. శ్రీవైష్ణవేపురాణే "సదైకరూపరూపాయ" ఇతి. ఇచ్ఛాగృహీతాభిమతోరుదేహః" ఇతిస్మరణాద్విగ్రహస్యేచ్ఛాగృహీతత్వే కథంనిత్యత్వం తస్మిన్ వాకథంతదిత్యత్రాహ నిత్యేచ్ఛాత ఇతి. అయంభావః అవతారవిగ్రహేష్వతావదిచ్ఛాగృహీతత్వమవిరుద్ధం నిత్యేష్వనిచ్ఛాయామనిత్యత్వ ప్రసఙ్గమభిసన్ధాయ నిత్యేచ్ఛాధీనస్థితిత్వవివక్షయా ఇచ్ఛాగృహీతత్వవాచోయుక్తిర్యుక్తేతి. అత్ర తర్కబాధంపరిహరతి తదితి. తథాప్రమాణసిద్ధత్వాదిత్యర్థః. సాంశత్వేనజన్మాసహితత్వం తద్విరహేణవా నిరంశత్వం ప్రసంజయితుం నశక్యమితిభావః. యత్తుకైశ్చిదుచ్యతే నిత్యంనిష్కళంనిర్వికారంచపరంబ్రహ్మ అశరీరశ్రుత్యా స్వరూపతఏవవిచిత్రవిగ్రహాకారం తతఏవవిగ్రహనిత్యత్వం, నచాత్రస్వరూపవిగ్రహయోర్భేదో నాపిభేదాభేదప్రసఙ్గ ఇతి, న తద్భావనీయం అన్యథావిశ్వాద్వైతస్యాపి సఙ్గ్రాహ్యత్వప్రసఙ్గాదితి॥ ౬౫॥

శ్లో॥ అస్త్రైర్వా భూషణైర్వా కిమిహ భగవతోఽవాప్తకామస్య తస్యా
ద్వేషో దేహేఽపి పీతావరణ ఇతి జగుః కేఽపి జైనోపజప్తాః ।
కిం వా దేహేన విశ్వాత్మన ఇతి వదతాం కిం ప్రతిబ్రూయురేతే
తచ్చేత్తస్యాశ్రితార్థం తదధికరణకం సర్వమప్యేవమస్తు॥ ౬౬॥

(పరస్యాస్త్రభూషణాద్యనుపపత్తిపరిహారః)

శ్లో॥ రూపస్థానాయుధాఖ్యాజనిలయవిధృతివ్యాపృతీచ్ఛాగుణాదే
ర్విశ్వాధారే నిషేధో విధిరపి విషయద్వైతశామ్యద్విరోధౌ ।
ఇత్థంభూతే నిషేధః క్వచిదపి న విధిం బాధతే సావకాశః
కల్యాణైరస్య యోగస్తదితరవిరహోఽప్యైకవాక్యశ్రుతౌ చ॥ ౬౭॥

(విగ్రహాదివిధినిషేధవిరోధప్రశమనమ్)

కేచిదాహుః వీరశృఙ్గారాదిరసానుబన్ధీన్యస్త్రభూషణాని, తాని తదుచితాధికారిణాం యద్యపి తత్తద్విగ్రహేష్వనుసన్ధేయాని తథాప్యత్యన్తనిష్ఠామానాం తాదృశచిన్తనమయుక్తం "ప్రశాన్తం పాతుసూత్రకం" ఇత్యాదివిశేషణాచ్చ, న చావాప్తసమస్తకామస్య "నిర్దోషో నిరనిష్టః" ఇత్యాదిప్రఖ్యాతప్రకారస్య పరమాత్మనో భూషణాదిసాధ్యం కిఞ్చిదస్తి అత ఇదముచ్యతే "న తే రూపం న చాకారో నాయుధాని న చాస్పదం" ఇతి తదిదమనుభాషతే అస్త్రైరితి. దేహేపీత్యాదికముపాలమ్భకాకుగర్భం. అపిశబ్దేన స్వరూపే పీతావరణత్వం వ్యజ్యతే, తేనాతిరోహితస్వభావత్వమనుసన్ధత్తే. అత్ర ప్రతిబన్దీముఖేన పరిహారమాహ కిం వేతి. అయం భావః విశ్వశరీరిణ ఈశ్వరస్య కిం విశేషతః కేనచిద్విగ్రహేణ పరిగృహీతేనేతి చోదయతాం కిమేతే ప్రత్యుత్తరం బ్రూయుః. అథ యోగవిశేషసక్తానాం చిత్తాలమ్బనసిద్ధ్యర్థమీశ్వరస్య దివ్యగాత్రపరిగ్రహ ఇతి, తర్హ్యైవాస్త్రభూషణాదిపరిగ్రహోఽపీతి తుల్యప్రమాణసిద్ధత్వాదేష్టవ్యం, న చ శాన్త్యర్థభావనావిరోధః యథోపదేశమస్త్రాద్యుపయోగస్య స్వీకార్యత్వాత్ "దామోదరం బన్ధగతః" ఇతివత్, తథా భగవజ్జన్మాదివేదినో జన్మాదినివృత్తిశ్చ స్మర్యతే, ఊహమాత్రేణ విరోధక్లృప్తిస్త్వతిప్రసక్తైవ స్యాత్॥ ౬౬

యే తు మన్యన్తే పరస్య బ్రహ్మణో విగ్రహాదిషు విధినిషేధౌ దృశ్యేతే, తత్ర నిషేధప్రాబల్యాద్విధీనామన్యార్థత్వమితి తాన్ ప్రత్యాహ రూపేతి. విషయద్వైతం విషయభేదః. తేన విధినిషేధౌ శామ్యద్విరోధౌ. తతః కిమిత్యత్రాహ ఇత్థమితి. ఇత్థమ్భూతే ఆలమ్బ్యాదివద్విశేషవిధిసిద్ధావిత్యర్థః. ఏవమనభ్యుపగమే అతిప్రసఙ్గ ఇతి భావః. విధినిషేధయోరత్ర విషయభేదం వివృణ్వంస్తస్యైకశ్రుతి

శ్లో॥ దేహాదిర్దేవతానాంహవిరనుభవనంసన్నిధేర్యౌగపద్యం
ప్రీతిర్దానంఫలస్యాప్యసదితికథయన్త్యర్థలోకాయతస్థాః।
తత్రాధ్యక్షాదిదూరస్వమహిమసదృశాశేషవైశిష్ట్యమాసాం
తత్తద్విధ్యర్థవాదప్రభృతిభిరవిదుస్తత్పరైరేవశిష్టాః॥ ౬౮॥

(విగ్రహాదిపక్షప్రకనిరాకరణపరిహారః)

శ్లో॥ సాధుత్రాణాదిహేతోస్తదుచితసమయేవిగ్రహాంశ్శైశస్వకీయైః
స్వేచ్ఛాతస్సత్యరూపోవిభురవతరతిస్వాన్ గుణౌఘాననుజ్ఝన్।
వ్యూహాన్ సఙ్కర్షణాదౌగుణనియతిరభివ్యక్తివైషమ్యమాత్రా

పతితత్వేన న్యాయనిరపేక్షప్రసిద్ధిముపాహ కల్యాణైరితి.ఏతేనావచ్ఛేదన్యాయస్యాత్రదూరనిరస్తత్వంసూచ్యతే॥ ౬౭॥

అత్ర ప్రసఙ్గాత్సర్వదేవతానాంవిగ్రహాదిపక్షప్రకనిరాసంపరిహర్తుం తమనుభాషతే దేహాదిరితి.ఆదిశబ్దేనేన్ద్రియభోగ్యభోగోపకరణాదిసఙ్గ్రహః. అర్థలోకాయతమతం కర్మారాధ్యాపహ్నవమతం. ఏతత్ ప్రతిక్షిపతి తత్రేతి. తస్మిన్ పక్షే ప్రతిక్షేప్యే సతీత్యర్థః. అధ్యక్షాదిదూరత్వోక్తిః యూపాదివైశ్యక్యాదివన్నాత్రబాధప్రసఙ్గ ఇతి జ్ఞాపనార్థం. స్వమహిమసదృశత్వోక్త్యా స్వపరోపయోగిసాధనానుగుణ్యసూచనం. అశేషశబ్దేనతత్తదారాధ్యప్రతినియతవిగ్రహతదనుబన్ధ్యస్త్రాదిసర్వసఙ్గ్రహః. ప్రభృతిశబ్దేన మన్త్రాణాంస్మృతీతిహాసపురాణానాంచసఙ్గ్రహః. అప్రధానేప్యుపయుక్తే తాత్పర్యమస్త్యేవేత్యభిప్రాయేణతత్పరైరేవేత్యుక్తం.దేవతాధికరణేచ విగ్రహాదినిరాసో న సూత్రోక్తః, ప్రయోజకాప్రయోజకవిభాగమాత్రం తు న విగ్రహాదిసదసత్త్వాపేక్షం, హవిర్దేవతాసామాన్యే హవిర్బలీయస్త్వం ప్రమాణప్రసక్తివైషమ్యాత్, విశేషణతఃపర్యాయతశ్చ దేవతాభేదోక్తిస్తథాతథోద్దేశార్థా.విస్తరస్త్వన్యత్ర.శిష్టాః బోధాయనటఙ్కద్రమిడాదయః॥ ౬౮॥

యద్యపి భగవతోగుణవిగ్రహాదియోగస్సత్యః తథాపిషాడ్గుణ్యస్య - శ్యపిత్వమయుక్తం విభవేష్వవిపరీతదృష్టేః, వ్యూహేషుసఙ్కర్షణాదిష్వజ్ఞానబలాదిగుణద్వన్ద్వనియమోక్తేరిత్యత్రాహ సాధుత్రాణేతి. «అజోపిసన్నవ్యయాత్మా» ఇత్యాదిప్రసిద్ధమిహప్రతిసన్ధేయం.ప్రతినియతగుణద్వన్ద్వోక్తేరన్యథాసిద్ధిమాహ వ్యూహాఇతి.అయంభావఃశ్లో॥నిగూహనంచతుష్కాణాంద్వన్ద్వానాంచప్రకాశనం।షడ్గుణస్య తథాభూతసమాధిస్థోపయోగతః॥ మోహనశక్త్యామ

ద్వృద్ధిహ్రాసాద్యభావాత్సహి భవతి సదాపూర్ణషాడ్గుణ్యశాలీ॥ ౬౯॥

(పరవ్యూహాదిపఞ్చరూపస్యాపి పూర్ణషాడ్గుణ్యవత్త్వం)

శ్లో॥ శాస్త్రాదీనాం ప్రవృత్తిః ప్రతితనునియతా స్యాద్ధి సఙ్కర్షణాదౌ
జీవాదౌ యా విభజ్యాభిమతిరిహ లయోత్పత్తిరక్షావిధిశ్చ।
తత్తద్విద్యావిశేషప్రతినియతగుణన్యాయతస్తాం తు నేయా
సర్వస్యైకోఽభిమన్తా స హి సకలజగద్వ్యాపృతిష్వేకకర్తా॥ ౭౦॥

(వ్యూహేషు విశేషాభిమానాదివిరోధపరిహారః)

నుష్యాదిసజాతీయశఙ్కాస్పదేషు విభవేష్వపి హి సిద్ధం షాడ్గుణ్యం వ్యూహేషు కైముత్యసిద్ధం సర్వేష్వపి హి భగవత్త్వం పూర్ణత్వం చ ప్రఖ్యాప్యతే, సఙ్కర్షణాదౌ వ్యవస్థయా గుణద్వయాభివ్యక్తేర్గుణచతుష్టయాన్తరాణామనభివ్యక్తేశ్చ విశేషనిర్దేశోపపత్తిరితి. ''న కర్మణా వర్ధతే నో కనీయాన్'' ''స న సాధునా కర్మణా భూయాన్ నో ఏవాసాధునా కనీయాన్'' ''అన్యూనశ్చాప్యవృద్ధశ్చ'' ఇత్యాది శ్రుతిస్మృతిబలేన వృద్ధిహ్రాసాద్యభావాద్వ్యూహాదిషు గుణకార్త్స్న్యమాహ వృద్ధీతి. ౬౯।

ఉక్తేషు వ్యూహేషు క్రమాచ్ఛాస్త్రప్రవర్తనధర్మనయనతత్త్వగమనరూపముపకారత్రయం జీవమనోఽహఙ్కారేష్వభిమానత్రయం సంహారస్థితిరక్షారూపలీలాత్రయం చ వ్యపదిశ్యతే, తత్ర ప్రథమత్రికే వ్యవస్థాఽనుపపత్తిచోద్యం సపరిహారమిత్యభిప్రాయేణాహ శాస్త్రాదీనామితి. ద్వితీయతృతీయత్రికే విరోధం పరిజిహీర్షురనుభాషతే జీవాదావితి. అత్రేదమభిప్రాయికం చోద్యం యది సఙ్కర్షణాదయోఽపి వాసుదేవవదేవ స్యుః తదాఽభిమానత్రయస్య సఞ్జిహీర్షాదిత్రయస్య చైకాశ్రయత్వాద్వ్యవస్థా న స్యాత్, అతస్తే పరస్మాదన్యే కేచిత్పురుషా ఇతి. పరిహరతి తత్తదితి. యద్యప్యేక ఏవ పరమాత్మా తత్తద్విద్యావిశేషవ్యవస్థితగుణవిశేషవత్తయోపాస్య ఇతి గుణోపసంహారపాదే నిరణాయి తథాఽపి మిథస్సఙ్ఘటితవిగ్రహాభిమానవ్యాపారవిశేషవత్తయా వ్యూహానితైర్విభజ్యానుసన్ధేయా ఇతి భావః. చేతనభేదక్లృప్తౌ బాధమాహ సర్వస్యేతి న హి విశ్వమూర్తేరభిమానః కశ్చిత్సఙ్కుచతి, న చ సంహారాదౌ క్వచిదుదాస్తే న చ హిరణ్యగర్భాదివద్విశేషణభూతచేతనాన్తరాణ్యత్ర వచనాన్తరప్రాప్తా ప్రత్యుతైక్యమేవ ప్రతిపాదితమిత్యాశయః॥ ౭౦

మానమేయమలిమ్లుచాస్త్వాహుః త్రివ్యూహచతుర్వ్యూహవాక్యయో

శ్లో॥ త్రివ్యూహః క్వాపి దేవః క్వచిదపి హి చతుర్వ్యూహ ఉక్తస్తదేవం
వ్యాఖ్యాతేనాన్యబాధాదుభయమిదమసత్కల్పనామాత్రమస్తు।
తన్నాద్యే వ్యూహభేదే త్రియుగగుణతయా చిన్తనీయే పరస్మా-
ద్వ్యక్తాభేదావివక్షా తదనుపగమనే తత్త్వసఙ్ఖ్యాదిబాధః॥ ౬౧॥

(వ్యూహగణనావైషమ్యనిర్వాహః)

శ్లో॥ మూర్తీనాం మూలమూర్తిప్రభృతిషు బహుధా వైపరీత్యప్రతీతే-
ర్వర్ణాద్యా బీజతాదివ్యవహృతివదియం వర్ణనా భావనార్థా।
నైవం కాలాదిభేదాత్ప్రశమితవిహతౌ కల్పితత్వం న కల్ప్యం
నో చేద్బ్రహ్మద్యుదన్తేష్వపి విషమకథాభేదవైయాకులీ స్యాత్॥ ౬౨॥

(ప్రాదుర్భావాదిప్రక్రియాన్తరోపపత్తిః)

ర్విరోధాత్సర్వమేతదుపాసనార్థకల్పనామాత్రసిద్ధమితి తదనుబ్రూతే త్రివ్యూహ ఇతి. ప్రతివదతి తన్నేతి. విరోధం శమయతి ఆద్య ఇతి. వస్తుతశ్చతుర్వ్యూహత్వేఽప్యాద్యవ్యూహస్య షడ్గుణతయా అనుసన్ధేయత్వాత్పరస్మాదభేదం వివక్షిత్వా త్రివ్యూహత్వోక్తిః ప్రవృత్తేతి న మిథో బాధశ్శఙ్కనీయ ఇతి హృదయం. ఉక్తప్రకారానభ్యుపగమేఽతిప్రసఙ్గమాహ తదనుపగమన ఇతి. ఏవమిహ ప్రసఙ్గః యది న్యూనాధికనిర్దేశమాత్రాద్విరోధః తదా క్వచిదప్యనుక్తమన్యతో గ్రాహ్యం న స్యాత్, తతశ్చ విద్యైక్యే గుణోపసంహారస్త్యజ్యేత, తథా చ ఛాన్దోగ్యే భూతత్రయం తైత్తిరీయకే భూతపఞ్చకమన్యత్ర చ తథా తథా న్యూనమధికం చ తత్త్వజాతమధీతమితి తత్త్వసఙ్ఖ్యావ్యవస్థాపనం విలీయేతేతి. ఆతివాహికగణనాదిసఙ్గ్రహార్థ ఆదిశబ్దః. ఏవం చ పఞ్చమూర్త్యాదిపరిగణనాపి వరిత్రాతేతి వేదితవ్యం॥ ౬౧॥

పునరపి ముఖాన్తరేణ మూర్తికల్పనామనుభాషతే మూర్తీనామితి. అస్తి హి తత్తత్సంహితాస్వభిన్ననామ్నాం మూర్తేర్భిన్నకారణకత్వం వర్ణభుజాదివైషమ్యం చ, అతో మన్త్రాక్షరేషు బీజతాకార్యవ్యపదేశవత్ సితరక్తాదివ్యపదేశవచ్చ భావనార్థం దృష్ట్యుపదేశమాత్రమేతదితి భావః. ఏతన్నిషేధతి నైవమితి. కాల్పనికత్వశఙ్కామూలం విరోధం పరిహరతి కాలాదిభేదాదితి. ఉక్తానభ్యుపగమేఽతిప్రసఙ్గమాహ నో చేదితి. సన్తి హి చతుర్ముఖస్య సప్తజన్మాని, రుద్రస్య బ్రహ్మపుత్రత్వం బ్రహ్మనుజత్వం, చన్ద్రాదీనామపి కారణభేదాః కథ్యన్తే, న చైతేషు కల్పాదిభేదప్రశమితవిరోధేషు కాల్పనికత్వశఙ్కావకాశః తథాఽత్రాపి స్యాత్, అన్యథా తత్రాపి విపరీతాపత్తిరితి. ౬౨॥

శ్లో॥ ఈశస్యవ్యష్టిభేదానభిదధతిమనోవాఙ్మయాదీన్యదన్యే
తత్రత్రైధాయదీష్టావికృతిరవిషయానిర్వికారాగమాస్స్యుః।
నిత్యత్రిత్వేతు నైకేశ్వరనియమగతిర్భ్రాన్తిసిద్ధవిభాగే
మాయాదాయాదపక్షేః శ్రుతిరపినియతైరస్త్వధిష్ఠానభేదైః॥ ౬౩॥

(ఈశ్వరస్వరూపవిషయసమష్టివ్యష్ట్యాదివాదనిరాసః)

శ్లో॥ యుక్తిఃప్రశ్నోత్తరాదేర్నహిపురుషభిదాంబుద్ధిభేదశ్చముక్త్వా
తస్మాద్వ్యూహాదిభేదేఽతిచనపురుషాఃస్యుఃపరేణానుబద్ధాః।

ఇహ కేచిదీశ్వరస్వరూపేపి భోక్తృభోగ్యన్యాయేన సమష్టివ్యష్టిభేదంవర్ణయన్తి వదన్తిచమనోమయప్రాణమయవాఙ్మయాఖ్యం వ్యూహత్రయం తదనుభాషతే ఈశస్యేతి. ఈదృశోఽయంభేదః కింభోగ్యవత్ పరిణామతః ఉతభోక్తృవత్ స్వభావతః అథప్రతిబిమ్బితచన్ద్రాదేరివభ్రాన్తితఇతి వికల్పం మన్వానః ప్రథమేనిర్వికారశ్రుతివిరోధమాహ తత్రేతి. త్రేధేత్యనన్తవ్యష్ట్యన్తరాణాముపలక్షణం. సర్వాత్మనోబ్రహ్మణస్సవికారత్వాదీశ్వరాంశేహి నైర్వికారత్వశ్రుతిర్నివేశితా, తత్రాప్యనవకాశత్వంతస్యాఃప్రసక్తం. ద్వితీయం దూషయతి నిత్యత్రిత్వఇతి. "ఏకోదేవస్సర్వభూతేషుగూఢః" "ఏకశ్శాస్తా ద్వితీయోఽస్తిశాస్తా" ఇత్యాదిభిర్విరోధస్స్యాదితిభావః. తృతీయేఅనిష్టమాహ భ్రాన్తీతి. మాయాదాయాదపక్షః మయార్జితభ్రాన్తివిభాగోపజీవిపక్షః సతేస్యాదితి శేషః. సత్యం ఈశ్వరమనభ్యుపగచ్ఛతామీశ్వరత్రిత్వశ్రుతిస్తర్హ్యనధిష్ఠానభ్రమవిషయాస్యాదిత్యత్రాహ శ్రుతిరపీతి. అయంభావః ఈశ్వరస్తావన్మాయోపహితే బ్రహ్మణికల్ప్యతాం త్రిత్వంచతస్యద్విచన్ద్రాదిన్యాయావాయావిలాసవిప్లుతబ్రహ్మాధిష్ఠానతయా స్వీక్రియతామితి. యద్వా మనోమయాదివిభాగవాదినీ శ్రుతిః కథంనిర్వోఢవ్యేత్యత్రాహ శ్రుతిరపీతి· అపిశబ్ద ఇవ తాదృశశ్రుత్యసమ్భవాభిప్రాయః, సంభవేప్యుచ్యతే. పరోపకారకమనఃప్రభృత్యధిష్ఠానభేదాదీశ్వరస్య మనోమయత్వాదివిభాగోనిరుహ్యతామితి॥ ౬౩

పునరపి పరవ్యూహాదిషు పురుషభేదమాశఙ్కతే యుక్తిరితి. ఆదిశబ్దేనకృష్ణబలభద్రాదిషు మిథో విషాదకోపాది సఙ్గృహ్యతే. అస్తితావత్సాత్త్వతాదిషు గురుశిష్యన్యాయే వాసుదేవసఙ్కర్షణాదీనాం ప్రశ్నప్రతివచనక్రమేణవిద్యాధిగమః, తత్రనతావత్స్వాత్మానంస్వయంపృచ్ఛతిప్రతివదతివా హి, ప్రయోజనయోరసమ్భవాత్, అతః ప్రష్టృప్రతివక్తృచేతనభేదః కల్ప్యఇననుభేదకానిశ్చయేకథంభేదక్లృప్తిరిత్యత్రాహ బుద్ధిభేదంచముక్త్వేతి. న్యా

తన్నః స్వచ్ఛన్దలీలః స్వయమభినయతి స్వాన్యతాం సర్వవేదీ
తద్వచ్ఛిష్యాదివృత్తిప్రసృతిమిహ నతాం శిక్షయన్సామకస్య॥ ౮౪॥
(ఈశ్వరస్య స్వాత్మని శిష్యాచార్యత్వాద్యభినయఫలం)

౨౨౦ ॥శ్లో॥ విశ్వాన్తర్వర్తి బాలోదరగతమఖిలం కస్య విశ్వాసభూమి-
స్తస్మాదాక్షేప్తృమీదృగ్భవతు రసవశాదిన్ద్రజాలం ప్రవృత్తం। [౫
మా భూదాశ్చర్యశక్తేరవితథమిదమిత్యేవ సర్వాప్తసిద్ధ-
ర్వ్యాఘాతస్యోపశాన్తిస్తదనుగుణదశాభేదయోగాదిభిః స్యాత్॥ ౮౫॥
(ఆశ్చర్యవృత్తాన్తవిశేషసత్యత్వం)

బుద్ధిః పృచ్ఛ్యేత్ అధికబుద్ధిరనుశాస్తీతి లోకవేదప్రసిద్ధమితి భావః. ఏతదన్యథాసి-
ద్ధమిత్యభిప్రాయేణ ప్రతిక్షిపతి తన్న ఇతి. చేతనభేదాభావేపి ప్రశ్నోత్తరాద్యు- [౧౦
పపత్తిమాహ స్వచ్ఛన్దలీల ఇతి. స్వయమిత్యనేన స్వస్యైవేతి గమ్యతే. అభినయప్ర-
యోజనమాహ తద్వదితి. శిష్యాచార్యాదిభిరేవం వర్తితవ్యమితి ధార్మికశిక్షణం
దేవస్య దయాన్వితలీలాప్రసూతమితి భావః॥ ౮౪॥

అత్ర మాయామతానుసారీ చోదయతి విశ్వేతి. విశ్వశబ్దేన త్రైలో-
క్యాది గృహ్యతే కస్యచిదన్తరేవ కిఞ్చిద్వర్తతే తదేవ తదాసీమేవ తస్మాద్బ- [౧౫
హిరేవ కపటచ్ఛద్మధీతేతి భావః. విశ్వాపహ్నవాభిలాషిస్వోక్తఫలితమాహ త-
స్మాదితి. రసవశాత్ ఇచ్ఛావశాత్, ఈప్సితక్రీడారసవశాద్వా. తాదృశాద్భు-
తవివక్షయా ప్రతిషేధతి మా భూదితి. తత్తత్ప్రకరణపరామర్శేన మిథ్యా-
త్వపరిహారే సిద్ధే విరుద్ధవత్ప్రతిపన్నం సర్వమవిరుద్ధావస్థావిశేషాదివివక్షయా
నిర్వోఢుం శక్యం, తత్ర భగవద్విగ్రహవిభూత్యాదీనాం సఙ్కోచశక్తిర్వికా- [౨౦
సశక్తిస్తత్తదభిమానవిషయసజాతీయోత్పాదనశక్తిః సూక్ష్మస్థూలావస్థాభేదః
పరిమితవిగ్రహవ్యక్త్యాపరిమితస్వరూపలక్షణమిత్యాదికం యథార్హమవధారణీ-
యం. ఏవం "అణోరణీయాన్మహతో మహీయాన్" ఇత్యాదీని బ్రహ్మస్వరూప-
విషయవాక్యాన్యపి తత్తదవిరుద్ధార్థవివక్షయా నేతవ్యాని, వస్త్వన్తరాదృష్టవైచి-
త్ర్యమాత్రేణ విరోధశఙ్కాయాం సర్వత్రాతిప్రసఙ్గః స్యాదితి. ౮౫॥ [౨౫

అథ నిఖిలజగత్కారణతయావధృతస్యేశ్వరస్య సర్వస్రష్టృత్వానుగు-
ణేషు జ్ఞానశక్త్యాదిష్వనుపపత్తిః పరిహ్రియతే, తత్ర జ్ఞానే తావదయుక్తిరే-
వం శఙ్క్యతే నిత్యసర్వజ్ఞ ఈశ్వరః భవిష్యద్వస్తు భవిష్యత్త్వేన పశ్యతి న వా,
పూర్వత్ర తస్యైవ వస్తునో భవదవస్థాయాం భూతావస్థాయాం వ కిం స ఏవోక్తే-

౩.౨౧॥శ్లో॥యద్భావిత్వేనబుద్ధంభవతితదథచాతీతరూపంతదస్మి
న్నుల్లేఖోభిద్యతేచేదకరణజమతేర్నైకరూప్యంప్రసక్ష్యేత్ ।
ప్రాగ్భావినోల్లేఖఏవస్థితవతితుగతేభావిబుద్ధిర్భ్రమఃస్యా
న్నైవంపూర్వాపరాదిక్రమనియతసదోల్లేఖసత్యత్వసిద్ధేః॥ ౨౬॥

(సార్వజ్ఞ్యానుపపత్తినిరాసః)

ఖస్తదన్యో వా, ఆద్యే భవతో భూతస్య చ భవిష్యత్త్వేనోల్లేఖాద్భ్రాన్తిరేవ స్యాత్. ద్వితీయే "పశ్యత్యచక్షుః" ఇత్యాదినా కరణనిరపేక్షజ్ఞానవత్త్వేన కథితస్య సార్వజ్ఞ్యస్యాసమ్భవాత్ ప్రతిక్షణం భిద్యమానానన్తోల్లేఖసన్తతిపరిగ్రహో వా నిర్మూలః స్యాత్. భవిష్యతాం భవిష్యత్త్వేనాదర్శనం తు తేషాం దర్శనత ఏవ వా స్వస్వరూపమాత్రదర్శనేన వా వర్తమానత్వభూతత్వదర్శనేన వా స్యాత్, ఆద్యే కిఞ్చిజ్జ్ఞత్వప్రసఙ్గః ద్వితీయేపి ప్రకారణస్స ఏవ. తృతీయే భ్రాన్తత్వం దుస్తరం. ఏవం వర్తమానేఽతీతే చ వర్తమానత్వాదిబుద్ధిరస్తి వా న వా, సా చ నివృత్తిమతీ నిత్యా వేత్యాదివికల్పేన ప్రసక్తా దోషాః ప్రతిసన్ధేయా ఇతి తదభిప్రేత్యాహ యద్భావిత్వేనేతి. భవతి తత్ వర్తమానత్వావస్థాం ప్రాప్నోతి. అథ చాతీతరూపం వర్తమానత్వావస్థానన్తరమతీతావస్థం స్యాదిత్యర్థః. తత్ తస్మాత్. అస్మిన్ అవస్థాత్రయవతి వస్తుని. నిత్యసర్వజ్ఞబుద్ధేరాగమిత్వాద్యుల్లేఖో భిద్యతే చేత్ కరణనిరపేక్షబుద్ధేరీశ్వరస్య నిత్యైకరూపసర్వదర్శనానుపపత్తిః స్యాత్ ప్రాగ్భావినోల్లేఖే నిత్యానువృత్తే తు వర్తమానే గతే చ భవిష్యత్త్వబుద్ధిర్భ్రాన్తిః స్యాత్, ఇతి పరిచోదనానువాదః. అతో ప్రాల్లేఖభేదే తదభావే చాదోష ఇత్యభిప్రాయేణ నిషేధతి నైవమితి. ఉల్లేఖభేదపక్షే తావదేవం నిస్తారః, న హ్యత్ర కరణనిరపేక్షత్వజ్ఞానవత్త్వవిరోధః చక్షురాదినిరపేక్షత్వేపి హేతుతస్సాధ్యప్రకాశోపపత్తే. హేతుశ్చోల్లేఖసన్తతావుత్తరోత్తరస్య పూర్వపూర్వః తత్ప్రవాహో నాదిత్వాచ్చ న కదాచిన్నిర్మూలత్వం, న చేదృశానవస్థా దోష ఇతి. ఏకరూపోల్లేఖపక్షే త్వాహ పూర్వాపరేతి. అయం భావః సర్వం కార్యం స్వకాలే నహి త్యాసత్ తచ్చ కిఞ్చిదపేక్ష్య పూర్వం కిఞ్చిదపేక్ష్యోత్తరం తత ఏవం త్రిప్రకారం కార్యం సర్వదైకబుద్ధిసమారూఢం, న కదాచిదపి స్వకాలవర్తినః కాలాన్తరవర్తిత్వేనోల్లేఖః, భవిష్యత్త్వాదికం చాపేక్షికం, కిఞ్చిదపేక్షయోత్తరమేవ కస్యచిత్తత్సమకాలప్రాగభావవతస్తదపేక్షయా భవిష్యత్త్వం ఏవం కిఞ్చిదపేక్షయా పూర్వత్వమేవ తత్సమకాలప్రధ్వంసవతోఽతీతత్వం, తచ్చ కి

౨౨౨॥శ్లో॥నీలంకిఞ్చిత్తదాసీదరుణమితినఖల్విన్ద్రజాలాదృతేఽర్థా
నోచేదేవంవిరోధఃక్వచిదపినభవేత్తచ్చజైనేఽపరాధః।
తస్మాదీశో విరుద్ధద్వితయమఘటయన్సర్వశక్తిఃకథంస్యా
న్నైవంవ్యాఘాతశూన్యేష్వనితరసుశకేష్వస్యతాదృక్త్వసిద్ధేః॥ ౭౭॥

(సర్వశక్తిత్వస్థాపనం)

౨౨౩॥శ్లో॥సఙ్గృహ్యాజ్ఞానయత్నౌకతిచననిఖిలస్రష్టురిచ్ఛాంతునైచ్ఛం
స్తస్యాంద్వేషఃకఏషామనుమితిశరణానీకనాసీరభాజాం।

త్కాదాచిత్కం, నహి నిత్యాపేక్షయాకిఞ్చిత్ భవిష్యత్ భూతంవా, ఏవం సర్వప్రకారంవస్తు సర్వజ్ఞబుద్ధ్యాయథావస్థితరూపేణ సర్వదైవోల్లిఖ్యతఇతి కరణనైరపేక్ష్యంవిపర్యాసపరిహారశ్చసిధ్యతీతి॥శ్లో॥ యఏవస్యాదసర్వజ్ఞః ససర్వజ్ఞంనబుధ్యతే। ఇఞ్తదర్భ్యధబాధార్థితన్నిషేధేపినక్షమః· ౭౮॥

ఈశ్వరస్య సర్వశక్తిత్వవాదమపహ్నోతుమిచ్ఛన్ కశ్చిద్విరుద్ధోదాహరణంతావద్వ్యవస్థాపయతి నీలమితి.అద్ధా సత్యం.ఇత్యద్ధేత్యస్యాయః, ఇన్ద్రజాలతిరోహితస్త్వేవముద్ధేత్యభిమన్యేతేతి భావః· ఉక్తానభ్యుపగమేఽతిప్రసఙ్గమాహ నోచేదితి.క్వచిదపి దూష్యదూషణపూర్వపక్షసిద్ధాన్తాదావపీ త్యర్థః. అతిప్రసఙ్గాన్తరమాహ కశ్చేతి. విరుద్ధసప్తభఙ్గీపరిగ్రహవాంహిజైన స్యాపరాధః విరోధోచ్ఛేదే సోపిననిగృహ్యేతేతిభావః.విరోధసిద్ధిముపజీవ్యచోదయతి తస్మాదితి· శక్తిర్హిశక్యవిషయావిరుద్ధంతుఘటయితుంనశక్యం అతోఽశక్యసద్భావాత్కథంసర్వశక్తిఃస్యాదిత్యాక్షేపః. అవివక్షితదూషణమిదమిత్యభిప్రాయేణప్రత్యాహ నైవమితి.అభిప్రేతంవివృణోతి వ్యాఘాతేతి.నహి వ్యాహతమీశ్వరోఘటయతీతితస్యసర్వశక్తిత్వంబ్రూమః కింతుయత్ కార్యం తత్ సర్వంకరోతి తతశ్చాన్యైరశక్యంకరోతీతి సిద్ధ్యేత్, ఈదృశమస్యసర్వశక్తిత్వమాగమాభిప్రేతం తచ్చవిరోధాభావాదువ్యజ్యతఏవేతి. ౭౭॥

ఏవమస్తుసర్వజ్ఞస్సర్వశక్తిరీశ్వరః తథాపిచికీర్షా నాఙ్గీకార్యా, నహికర్తుఃకార్యోత్పాదకత్వమిచ్ఛాప్రయుక్తం యత్నాభావేక్వచిదపితతస్తదసిద్ధేః ఇచ్ఛాభావేపి ప్రయత్నతః కార్యసిద్ధిర్జీవనపూర్వకప్రయత్నకార్యనిశ్వాసాదినిష్పత్త్యాసఙ్గృహీతా,అతః కార్యలిఙ్గేనోపదేశలిఙ్గేనవా కర్తుర్జ్ఞానయత్నవత్త్వమాత్రమేవానుమేయంకిమజాగళస్తనకల్పయాచికీర్షయేతికాశ్యపీయాః కేచిదాచక్షతే, తదిదమన్వాచష్టే సఙ్గృహ్యేతి.తుశబ్దః ప్రదర్శితమనపేక్షితత్వం ద్యోతయతి.అత్రప్రతిబన్దిమభిప్రేత్యప్రతిబ్రూతే తస్యామితి. అనుమానా

డాగమాచ్చేశ్వరసిద్ధిం నైయాయికా నిర్ధారయన్తి. వైశేషికాస్త్వాగమమప్యనుమానీకృత్య తదేకవేద్యమీశ్వరం తన్త్రయన్తి. అనుమానంచ జ్ఞానయత్నవచ్చికీర్షామపిసమర్థయితుంశక్నోతి తత్ర యదిజీవనపూర్వకప్రయత్నన్యాయేన చికీర్షానైరపేక్ష్యంసఙ్గృహ్యేత తద్వదేవజ్ఞాననైరపేక్ష్యంకింనస్యాత్, నహి జ్ఞానమపిప్రయత్నమనపేక్ష్యక్వచిత్కార్యంజనయతి, ప్రయత్నస్తు జ్ఞానమనపేక్ష్యాపీతిదృష్టమేవ. అతఏవచికీర్షా ప్రయత్నోత్పత్త్యర్థమన్యత్రాపేక్ష్యతే ఇహతు నిత్యప్రయత్నే కింతయేత్యపిమన్దం చికీర్షోత్పత్త్యర్థమన్యత్ర జ్ఞానమపేక్ష్యతే ఇహతు ప్రయత్నస్య నిత్యత్వేన చికీర్షానైరపేక్ష్యాత్కింజ్ఞానేనేత్యపి సువచత్వాత్. ప్రయత్నస్యస్వతోవిషయనియమాభావాత్ జ్ఞానవిషయేణసవిషయత్వంవక్తవ్యమితిచేన్న ఉక్తోత్తరత్వాత్, నహిజీవనపూర్వకప్రయత్నస్య స్వాధారజ్ఞాననియతవిషయత్వం, నచ సర్వకార్యవిషయస్యేశ్వరప్రయత్నస్యవిషయనియామకాపేక్షా సత్యాంచతస్యాం సహకారిశక్తిభూతజీవాదృష్టవిశేషతఏవ ప్రయత్నస్యనియతవిషయత్వేసంభవతి సర్వవిషయజ్ఞానేన ప్రయత్నస్యవిషయనియమకల్పనంబాలిశకృత్యం, విషయత్వమాత్రంచాత్రనయావద్ధీఃవిషయత్వం నిత్యానామపినిష్పాద్యత్వప్రసఙ్గాత్, అశక్యవిషయప్రయత్నవత్తయావా డిమ్భాదికల్పఈశ్వరఃస్యాత్. అథస్వాసాధారణధీవిషయేష్వేవ విషయవత్త్వంప్రయత్నస్యేతిమన్యేత తదపిన ధియఇవప్రయత్నస్యాపినియామకనిరపేక్షవిషయత్వోపపత్తేః అన్యథాకల్పనాగౌరవాత్, స్వతస్సవిషయత్వే జ్ఞానత్వప్రసఙ్గఇతిచేన్నధియోపితన్నియామకత్వాభావాత్, నచస్వాధారధీవిషయస్య సర్వస్యప్రయత్నవిషయత్వమితిమన్యేపి సాధూపేయ్యవాన్తరలక్షణేనభేదోపపత్తేః అన్యథాఽతిప్రసఙ్గాత్. కిఞ్చ సామగ్రీనియతవిషయే నిరీశ్వరజ్ఞానే వ్యాప్తిర్దుర్గ్రహా, ఈశ్వరజ్ఞానంత్వద్యాప్యసిద్ధం, యదిచయథాదృష్టప్రకారానాదరేణ బుద్ధియత్నయోర్హేతునిరపేక్షత్వంకల్ప్యతే తథాయత్నస్యబుద్ధినిరపేక్షవిషయత్వమదృష్టమభిమన్యతాం అవిశేషాల్లాఘవాచ్చ. ఏవం బుద్ధిమాత్రమవలమ్బ్యప్రయత్నపరిత్యాగప్రతిబన్దిరపిప్రయోక్తవ్యా, ఈశ్వరః ఇచ్ఛాప్రయత్నాభావవాన్ కర్మవశ్యవ్యతిరిక్తత్వాత్ ఘటాదివత్ ఇత్యాదిషు చతాదృశప్రయోగః ప్రతిప్రయోక్తవ్యః ధర్మిసిద్ధ్యసిద్ధ్యాదివికల్పేన దూషణజాతంచదుస్తరమితి. యథా శ్రుతిబలాదీశ్వరజ్ఞానప్రయత్నస్థాపనంశక్యతే శ్రు

శ్రుత్యా తద్బోధయా త్త్వానవఖిదధతి యదితుష్యతామేవమిచ్ఛా
నిర్వాహ్యం త్వాప్తకామప్రభృతివచనమప్యన్యపరోఽపరుద్ధం॥ ౭౮॥

(ఈశ్వరస్యేచ్ఛావత్త్వసిద్ధిః)

౨౨౪॥శ్లో॥ స్వీకృత్యేశానతత్త్వం కతిచన జహతస్తత్ప్రసాదాదిసాధ్యం
గంగాంభఃపఞ్చగవ్యప్రభృతివదవదన్పావనత్వాదితస్య ।
తచ్ఛ్రుత్యాదిప్రతీపం యదపి చ ఫలదం దర్శితం నిష్ప్రసాదం

త్యేతి తథా సోఽకామయతేత్యాదిశ్రుతిబలాత్తదిచ్ఛాపి స్వీక్రియతామిత్యాహ తుష్యతామితి· నన్వవాప్తకామత్వపూర్ణత్వాదిశ్రుతిస్మృతిశతైరిచ్ఛారాహిత్యమీశ్వరస్య సిద్ధ్యేదిత్యత్రాహ నిర్వాహ్యమితి. తుశ్శఙ్కానివృత్త్యర్థః అయం భావః ఆప్తకామశబ్దస్తావదీశితురిష్టవ్యాభావమిచ్ఛారాహిత్యం వా న బ్రూతే· అత్ర కామశబ్దస్య కామ్యపరత్వే కామనాపరత్వే వా తత్ప్రాప్తివచనతస్తన్నిషేధాయోగాత్, అత ఇష్టం సర్వమస్య ప్రాప్తమేవ భవతీతి తాత్పర్యం గ్రాహ్యం, అనిత్యానాం వాభోగ్యానాం ప్రాప్తత్వం ప్రత్యేతవ్యం అత ఏవ పూర్ణశబ్దోఽపి గుణాదిపౌష్కల్యమాహ న తు శ్రౌతం కామనాం నిరుద్ధ్యాత్, విధినిషేధవిరోధశమనం చ ప్రాగేవ స్థాపితం· తదిహ సర్వకార్యవిషయాప్రతిహతానన్యాధీనేచ్ఛావానీశ్వరః, జీవస్తు న తథా, ఈప్సితాలాభజనితదుఃఖం చ తత్త్రజ్ఞస్యైవ నిత్యముక్తైశ్వరాణాం తదలాభ ఏవ నాస్తీతి నియమః. ॥౭౮॥

అథ ప్రస్తుతానుబన్ధం పణ్డితమ్మన్యప్రలపితం ప్రదర్శయతి స్వీకృత్యేతి. అయమత్రాభిసన్ధిః యద్యపి రాజాదివత్కర్మవశ్యా దేవతాః తుష్యన్తి తృప్యన్తి చ తథాపి న తథా పరః పురుషః నిరపేక్షత్వాత్సర్వభూతసుహృత్త్వాచ్చ, అతస్తస్మిన్ ప్రసాదకోపవ్యపదేశౌ భాక్తౌ తదుపచారాపచారశక్తిత ఏవానుకూలప్రతికూలసమ్పత్తిః పావనత్వం మోక్షప్రదత్వం చ తస్య ‘‘యస్య దేవే పరా భక్తిః’’ ఇత్యాదిష్వారస్యాద్గఙ్గోదకాదేరివ స్వవిహితవిషయానుష్ఠానసామర్థ్యాత్సిద్ధ్యతి, ఇమం పక్షం పణ్డితరూపపరవ్యాప్రతిక్షిపతి తదితి. ‘‘ధాతుః ప్రసాదాత్’’ ‘‘మత్ప్రసాదాత్’’ ఇత్యాదిశ్రుతిరిహ ప్రఖ్యాపితా. అత్ర చ ముఖ్యే సంభవతి న గౌణత్వకల్పనా న్యాయ్యా. ప్రశస్తవస్తువిషయతత్తత్కర్మశక్త్యైవ ఫలసిద్ధిరిత్యుక్తం ప్రతివక్తి యదపీతి. నిష్ప్రసాదం ఆరాధ్యప్రసాదనిరపేక్షమిత్యర్థః. యద్వా క్రియావిస్వరూపం స్వయమచేతనత్వాత్ప్రసాదవన్నిష్ప్రసాదం ఫలప్రదమితి. కేవలకర్మణామేతత్ నిష్ఫలమిత్యపి గ్రాహ్యం. ఏతస్య సర్వకర్తుస్సర్వసుహృద ఇతి భావః.

తచ్చైతస్యప్రసాదాదితిహినిజగదుర్ధర్మమర్మజ్ఞచిత్తాః॥ ౨౯॥

(ఈశ్వరస్యసాధ్యప్రసాదాదిమత్త్వం)

౨౨౫॥శ్లో॥ త్రయ్యన్తోదన్తచిన్తాసహచరణసహైరేభిరస్మిన్ పరస్మిన్
భక్తిశ్రద్ధాస్తికత్వప్రభృతిగుణసిరావేధిభిస్తర్కశస్త్రైః।
స్వార్థత్వస్వాశ్రయత్వస్వవశయతనతాద్యూహవర్గోపసర్గ
శ్ఛిద్యేతాచ్ఛేద్యపూర్వోత్తరసరయుగళస్యాత్తతత్త్వస్థితీనాం॥ ౩౦॥

(ఈశ్వరనిరూపణప్రయోజనవిశేషః)

ఇతికవితార్కికసింహస్యసర్వతన్త్రస్వతన్త్రస్య
శ్రీమద్వేఙ్కటనాథస్య
వేదాన్తాచార్యస్యకృతిషు
తత్త్వముక్తాకలాపే
నాయకసరస్తృతీయః.

ధర్మమర్మజ్ఞచిత్తా ఇత్యత్రధర్మాణాం కారణభూతం కార్యభూతంచ భగవత్కటాక్షణం స్వపీడాయాం ధర్మపీడనాద్ధర్మమర్మత్వేనోపచరితం, ధర్మస్యయథాపరప్రసాదః కారణం ఏవమధర్మస్యాపి తత్కోపః కారణం, శ్రూయతేహి తస్య సాధ్వసాధుకర్మకారయితృత్వం, స్మర్యతేచ బహుశః॥ ౨౯

ఏవం సకలఫలప్రదస్య సత్త్వస్థానాం స్వయం ఫలభూతస్య చ పరస్య ప్రసాదనేన శ్రోత్రియాణామనణిష్పన్నం ఫలవిశేషమాహ త్రయ్యన్తేతి. పూర్వోత్తరయోస్సరయుగళయోస్సమర్థితానాం చేతనాచేతనతత్త్వస్థితీనాం యథాసమ్భవం స్వశేషత్వం స్వాధారత్వం స్వాధీనవ్యాపారత్వం చేతనాన్తరశేషత్వాదికల్పవివేకశూన్యామన్యన్తే, సోయముపద్రవస్సర్వశేషిణస్సర్వాధారస్య సర్వనియన్తురీశ్వరస్య ప్రతిష్ఠాపకైః ప్రమాణానుగ్రాహకైః ప్రతిక్షిప్యతేతి॥ ౩౦

ఇతికవితార్కికసింహస్యసర్వతన్త్రస్వతన్త్రస్య
శ్రీమద్వేఙ్కటనాథస్య
వేదాన్తాచార్యస్యకృతిషు
సర్వార్థసిద్ధౌ
నాయకసరస్తృతీయః

శ్రీమతే హయగ్రీవాయ నమః.

శ్రీమతే నిగమాన్తమహాదేశికాయ నమః

సర్వార్థసిద్ధిసహితతత్త్వముక్తాకలాపే బుద్ధిసరశ్చతుర్థః

౨౬౮ ॥శ్లో॥ ధీత్వాద్వేద్మీతి సిద్ధా స్వయమితరమతిర్బుద్ధిలక్ష్మాదిధీవ [౫
ద్యద్వా సర్వజ్ఞధీవన్న సమతియుగవాన్నాపి చైకోనవేదీ।

ఆత్మతత్త్వం పరమపరఞ్చ నిరూపితం, అథ యథోద్దేశలక్షణం తద్ధర్మభూతా బుద్ధిశ్చిన్త్యతే। తత్ర ప్రథమం తత్స్వరూపస్య స్వతస్సిద్ధిమాహ ధీత్వాదితి. ఇతరమతిః ఇతి విప్రతిపన్నా బుద్ధిః. స్వయంసిద్ధా స్వగోచరజ్ఞాననిరపేక్షవ్యవహారానుగుణేత్యర్థః. వేద్మీతి ఉపలమ్భానుగుణ్యప్రదర్శనం. అస్తి తావత్సర్వసిద్ధా[౧౦న్తినామిదమహం వేద్మీతి కర్మకర్తృఘటితక్రియావిశేషావభాసః సోఽయం పూర్వజ్ఞానగోచరేణ ప్రత్యక్షేణ పారిశేష్యలిఙ్గజనితేనానుమితిజ్ఞానేన వేతి న కేనచిద్దృష్టం తత్కల్పనే తు గౌరవం; బుద్ధిసామగ్ర్యేవాత్ర బోద్ధృవిశేషణత్వేన భాతీతి చేత్ తదేతదనుమేయవాదినం ప్రత్యుత్తరం స్యాత్ న తు ప్రత్యక్షరూపాం బుద్ధిసిద్ధిమిచ్ఛన్తం ప్రతి, ప్రత్యక్షాప్రత్యక్షసముదాయరూపా చ సామగ్రీ న ప్రత్యక్షా స్యాత్, న చ ప్రత్యక్షం కిఞ్చిదన్యద్వేద్మీత్యత్ర బోద్ధృవిశేషణతయా భాతి, అతో యదత్రైవం ప్రత్యక్షం తదేవ జ్ఞానమితి ధర్మిసిద్ధిః. తథాప్యదృష్టచరం స్వయంప్రకాశత్వం న జ్ఞానే కల్పయితుం శక్యం; తత్రైవ తత్సిద్ధౌ న కల్ప్యత్వం, అన్యత్ర తత్సిద్ధిరసిద్ధా. ఏవం తర్హి యుష్మదిష్టమపి తత్ర చాన్యత్ర చాసిద్ధం న తత్ర కల్ప్యమితి పశ్య, పారిశేష్యానుమేయత్వస్యాన్యత్రాసిద్ధావపి మానసప్రత్యక్షత్వం సుఖాదిషు స్వాత్మని చ సిద్ధమితి చేన్న సుఖాదీని స్వాత్మా చ స్వయం భాసన్తే మానసప్రత్యక్షతో వేతి కో విశేషః. అస్తు వా తత్ర తత్సిద్ధిః అస్మదిష్టమపి క్వచిత్త్వయైష్టవ్యమిత్యభిప్రాయేణాహ బుద్ధిలక్ష్మాదిధీవదితి. బుద్ధిలక్షణధీర్హి లక్ష్యభూతకృత్స్నబుద్ధ్యభివ్యాప్తాసాధారణధర్మవిషయా తద్యోగేన స్వాత్మానమపి విషయీకరోతి, బుద్ధిరస్తీతి చ బుద్ధిః స్వాత్మనా విషయిణీ బుద్ధిత్వసామాన్యోపలబ్ధసర్వవ్యక్తిభాసనాత్, న చ తదానువ్యవసాయాద్యవకాశః శబ్దశబ్దాదివత్సామాన్యతః స్వాత్మప్రకాశనే తన్నిరపేక్షత్వాత్, బుద్ధివ్యతిరిక్తత్వాదిబుద్ధావప్యేవం గ్రాహ్యః. దృష్టాన్తాన్తరమాహ యద్వా సర్వజ్ఞధీవదితి. సామాన్యతో విశేషతో వా సర్వజ్ఞమిచ్ఛతాం తద్బుద్ధిః స్వాత్మానమపి సర్వానుప్రవిష్టం యుగపదే

నోచేద్ధారామతౌ సా ప్రథమమపి నతీనావబుద్ధేతి ధీః స్యా
త్స్వస్యాం వృత్తేర్విరోధోప్యవశమనమియాదుక్తదృష్టాన్తనీత్యా॥ ౧॥
(జ్ఞానసత్తాస్వయంప్రకాశత్వే)

వ ప్రకాశయతి, అన్యథాఽనవచ్ఛిన్నసర్వశబ్దప్రయోగాదికమపి నస్యాదితి భావః॥ యత్తు కైశ్చిదుక్తం సర్వజ్ఞబుద్ధ్యాదీనాం స్వసంవేద్యత్వమస్తి నతు స్వయంప్రకాశత్వమితి, తత్తేభ్య ఏవరోచేత। నహ్యత్ర స్వాత్మానం ప్రతి కర్మకారకత్వం స్వబోద్ధృత్వం వా విధాతుం యుక్తం, నచ స్వగోచరధీనిరపేక్షవ్యవహారానుగుణ్యం నిషేద్ధుం శక్యం. అథ కేచిదూచుః స్వేతరాశేషగోచరజ్ఞానద్వయవత్తయా సర్వజ్ఞత్వమీశ్వరస్యేతి తద్దూషయతి ననమతియోగవానితి. అయం భావః ఈదృశజ్ఞానద్వయవానీశ్వర ఇత్యత్ర న కిఞ్చిత్ప్రమాణం పశ్యామః, సర్వజ్ఞత్వాన్యథానుపపత్త్యైవ తత్కల్పనం చాయుక్తం స్వపరనిర్వాహకసమాధినాపి తదుపపత్తేః, యచ్చ స్వయంప్రకాశత్వమసహమానైరేకేన సర్వజ్ఞత్వమీశ్వరస్యోక్తం తత్ప్రతిక్షిపతి సాపిచేతి· యది స్వజ్ఞానమీశ్వరో న జానాతి తదాఽన్యేషాం హేతూనాం తద్బుద్ధివిషయభూతానామేవ హేతుత్వం తద్బుద్ధేస్తు తదవిషయభూతాయా ఇతి విభాగస్స్యాత్, తథాన్యేషాం స్వగోచరధీవిషయతయైవ ప్రకాశమానత్వం తస్యాస్తు తన్నిరపేక్షమితి కిన్న విభజ్యేత, అపిచ స్వజ్ఞానమజానతా సర్వజ్ఞేన స్వస్య తదాధారత్వమన్యేషాం తదనాధారత్వం తద్విషయత్వతదన్యత్వాదీని స్వజ్ఞానవిశేషణాని సర్వాణి దుర్గ్రహాణి స్యుః, తతశ్చానన్తజ్ఞానవత్త్వమివానన్తాజ్ఞానవత్త్వమపి తస్య స్యాత్, తథా చ జీవప్రాయత్వే త్రైరేవాలం. అతో యోజనహేతుశ్చ భగ్నవ్యాప్తికః, అచేతనాపి హి తద్బుద్ధిర్న చేతనాయోజితా ప్రవర్తతే, తతశ్చాదృష్టాదేరపి తథాత్వం లాఘవాదేష్టవ్యం· అస్మింశ్చ పక్షే సర్వజ్ఞత్వశ్రుతిర్బాధ్యేత, భవతాం చ సర్వజ్ఞపూర్వకత్వం సాధయన్నవీతహేతురలబ్ధవిషయః స్యాదితి భావః. స్వయంప్రకాశత్వానభ్యుపగమే అనిష్టప్రసఙ్గమాహ నోచేదితి. క్వచిత్క్వచిద్విషయే కదాచిద్ధారావాహికబుద్ధిస్సర్వసమ్మతా సా చ పశ్చాదియన్తం కాలమిమమర్థమద్రాక్షమితి పరామృశ్యతే, న చాన్యతః పూర్వం తద్గ్రహసంభవః ధారావిచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్, అతో ధారావాహికధీః పూర్వమనవబుద్ధేతి భానాభావాత్ అవబుద్ధేతి పరామర్శాచ్చాత్మనైవ భాతేతి భావ్యతే. నను నాఙ్గుళ్యగ్రం స్వాత్మానం స్పృశతి, న హి తారః స్వాత్మానం ఛినత్తి, న వహ్నిః స్వాత్మానం దహతి, తద్వద్బుద్ధేః స్వాత్మని వృత్తివిరోధాన్న స్వయంప్రకాశత్వమిత్యత్రాహ స్వస్యామితి. ఉక్తదృష్టాన్తనీత్యా స్వ

౨.౨౮॥శ్లో॥స్మృత్యా శబ్దానుమానప్రభృతిభిరపి ధీర్వేద్యతే స్వప్రకాశా
ధీత్వాదేస్తామవేద్యామనుపధి వదతః స్వోక్తిబాధాదయః స్యుః।
వేద్యత్వే సా జడా స్యాదితి చ విహతిమద్వ్యాప్తిభఙ్గశ్చ నో చె

పరనిర్వాహకవర్గన్యాయేనేతి భావః· యథా చాత్మా గ్రాహ్యశ్చ గ్రాహకశ్చ యథా ప్రత్యక్షే విషయః స్వయం బోధ్యః స్వగోచరబోధజనకశ్చ, ఏవం యథాదృష్టి సర్వమితి· ౧॥

అపరే తు బుద్ధేః స్వయంప్రకాశత్వం త్యక్తుకామా వేద్యత్వముపహ్నువతే తాన్ ప్రత్యాహ స్మృత్యేతి. అత్ర స్వప్రకాశేతి సమ్మతాంశానువాదః వేద్యత్వవిరోధాభావజ్ఞాపనార్థః. స్మృతిస్తావదిహ దేవదత్తమద్రాక్షమిత్యాదిషు దృష్టా. శబ్దశ్చ బుద్ధిపర్యాయస్సర్వో బుద్ధిం బోధయతి· పరబుద్ధయశ్చ ప్రవృత్త్యాదిభిరనుమీయన్తే, స్వబుద్ధిం చ భవిష్యన్తీమనుమాయ శృణోతి· ప్రభృతిశబ్దేన యోగిప్రత్యక్షాదిగ్రహణం పరాభిమతప్రమాణాన్తరానుధావనం వా. అత్ర పరోక్తమనీతహేతుమపాకరోతి ధీత్వాదేరితి· ఆదిశబ్దేన స్వయంప్రకాశత్వధీశబ్దవాచ్యత్వాదీని గృహ్యన్తే. పురుషభేదేన కాలభేదేన చ బుద్ధేరవేద్యత్వం తు స్తి న తు సర్వైస్సర్వదేత్యభిప్రాయేణానుపధీత్యుక్తం. ఆదిశబ్దేన స్వబుద్ధిబాధః స్వసిద్ధాన్తబాధశ్చ గృహ్యతే. తత్ర స్వోక్తివిరోధస్తావత్ అనుభూతిః స్వయంప్రకాశా అనుభూతిత్వాత్ ఇత్యాదిభిర్ధర్మిసాధ్యహేత్వాదిశబ్దైరనుభూతిర్బోధ్యతే న వా, ఆద్యే కథం న తద్బాధః. ద్వితీయే కథమయం ప్రయోగస్త్వదిష్టం సాధయేత్, భ్రాన్త్యా బోధ్యతే న తు వస్తుత ఇతి చేత్ తర్హి భ్రాన్తిసిద్ధం బోధ్యత్వమనుమతత్వాన్న ప్రతిషేధ్యం వస్తుతస్తు బోధ్యత్వం న క్వచిత్సిద్ధమితి తథాపి న ప్రతిషేధ్యం, అపి చ తాదృశస్య వేద్యత్వస్యాభావస్సర్వత్రైవ సిద్ధ ఇతి సపక్షే సతి పక్షమాత్రవర్తిహేతురయం కథం నాభాసః, ఏవం పరబుద్ధిమహం జానామీతి స్వబుద్ధిబాధః, జ్ఞానరూపబ్రహ్మబోధనార్థం శాస్త్రమితి స్వసిద్ధాన్తబాధశ్చ. అత్రానుగ్రాహకమపి పరప్రయుక్తం దూషయతి వేద్యత్వ ఇతి. వేద్యత్వే జడత్వప్రసఙ్గ ఇతి వదతా ప్రసఞ్జకప్రసఞ్జనీయధర్మాన్వితత్వేన శబ్దవేద్యత్వం స్వీకృతం న వా· పూర్వత్ర వ్యాఘాతః. ఉత్తరత్ర వైయర్థ్యం· కిఞ్చాత్ర ప్రసజ్యమానం జడత్వం వేద్యత్వమాత్రం వా స్వగోచరవేదనేనైవ సిద్ధత్వం వా స్వయంప్రకాశత్వాభావో వా అవిదితావస్థాయోగో వా అన్యద్వా కిఞ్చిత్, న ప్రథమః ఇష్టప్రసఙ్గరూపత్వాత్. ప్రసఞ్జకప్రసఞ్జనీయయోరవిశేషాచ్చ. న ద్వితీయః అవధారణవ్యవచ్ఛేద్యస్య స్వగోచరవేదననిరపేక్షసిద్ధిత్వస్యానుమానాదినా సమర్థ్యమాన

చ్ఛిష్యాచార్యాదిసర్వవ్యవహృతివిరహోఽజ్ఞాతమానం జగత్స్యాత్ ॥౨॥

(బుద్ధేరవేద్యత్వభఙ్గః)

౨౬॥ శ్లో॥ బుద్ధిరర్థప్రకాశాదనుమితిరితి చేత్తన్న సాధ్యావిశేషా
త్సాధ్యాద్భేదేపి బుద్ధిర్యత ఉదయతి తేస్యాత్తతోర్థప్రకాశః।
మధ్యే బుద్ధిః కిమర్థా నను సమముభయోరప్యసాధారణత్వం

స్యస్వాశ్రయవేద్యత్వసహదృష్ట్యా ప్రసఙ్గస్య భగ్నవ్యాప్తికత్వాత్. అతఏవన తృతీయః నామభేదమాత్రత్వాత్. నాపిచతుర్థః ఇష్టప్రసఙ్గత్వాత్, నహిబుద్ధిర్విద్యమానావస్థాయాం స్వబుద్ధ్యన్తరవిదితా, అప్రకాశమానావస్థాప్రసఙ్గే తాత్పర్యమితిచేత్ సర్వదాసర్వేషామప్రకాశమానత్వావస్థాయాస్త్రియ్యన్తవాదినాంఘటాదిష్వప్యసమ్మతత్వాత్ కదాచిత్క్వచిదప్రకాశమానత్వస్యబుద్ధావప్యస్మాభిరభ్యుపగమాత్. నాపిపఞ్చమః బుద్ధౌదృష్టస్యకస్యచిద్విరుద్ధధర్మస్యప్రసజ్యమానేపూర్వవద్వ్యాప్తిభఙ్గాదేవ, అతథాభూతస్యతు యథాసంభవమిష్టప్రసఙ్గత్వాద్వ్యాప్తిరహితత్వాద్వేతి.ఏవంపరోక్తంప్రసఙ్గంప్రతిక్షిప్య ప్రతిప్రసఙ్గమాహ నోచేదితి.నతావచ్ఛిష్యాచార్యౌపరస్పరబుద్ధ్యనభిజ్ఞౌప్రశ్నప్రతివచనాద్యసంభవప్రసఙ్గాత్, ఏవంవాదిప్రతివాదిప్రభృతయోపిమిథోబుద్ధిమబుద్ధ్యమానానవివాదాదికంకుర్యుః.తథాసామరాణామపిసల్లాపోనస్యాదితిభావః.నన్వన్తఃకరణవృత్త్యైవపరస్పరంబుద్ధ్యన్తాంతతఏవసర్వోవ్యవహారస్స్యాత్ నస్యాత్ బాహ్యకరణవ్యాపారాణామివాన్తఃకరణవ్యాపారస్యాపిజ్ఞానశబ్దవాచ్యత్వాభావాద్భావేవాతదతిరిక్తచైతన్యస్వీకారాయోగాత్.ఏతేనవృత్త్యవచ్ఛిన్నచైతన్యంమిథోవేద్యంనతుశుద్ధమిత్యాదికమపిదురాశామాత్రమితి. ౨॥

కౌమారిలాస్తుకథయన్తి నస్వయంప్రకాశా నాపిమానసప్రత్యక్షా బుద్ధిః స్వఫలేనతువిషయప్రకాశేనానుమీయతే ఇతి తదనుభాషతే బుద్ధేరితి.బుద్ధిలక్ష్మాదిధీవదిత్యాదినా పూర్వోదాహృతం స్వప్రకాశత్వందుస్త్యజమిత్యభిప్రాయేణప్రతిక్షిపతి తన్నేతి. అర్థప్రకాశోబుద్ధిరితిహిబుద్ధింలక్షయన్తి, అతఃకథంతేనైవలిఙ్గేనతస్యైవానుమానమితివ్యఞ్జయన్నాహసాధ్యావిశేషాదితి. నన్వర్థగతఃప్రకాశోలిఙ్గం పురుషగతః ప్రకాశోఽనుమేయ ఇత్యత్రాహ సాధ్యాదితి. అయంభావఃపురుషగతప్రకాశకల్పనేపి యద్యర్థగతప్రకాశమన్తరేణ వ్యవహారోనజాయేత తదాబుద్ధిజనకత్వేనాభిమతైవసామగ్రీలాఘవాదర్థగత ప్రకాశస్యావ్యవహితహేతురితి కల్ప్యతామితి. ఫలితమాహ మధ్యఇతి. కిమర్థా

తత్సానిత్యానుమేయాయదిఫలతితదాబుద్ధితత్త్వాపలాపః॥ ౩॥

(బుద్ధేర్నిత్యానుమేయత్వభఙ్గః)

౨౯॥శ్లో॥జ్ఞాతుర్జ్ఞప్తేరలోపంకథయతినిగమఃస్మర్యతేచైవమేషా
తస్మాదేకత్వసిద్ధౌప్రసరణభిదయాతద్భిదైకత్రపుంసి।
యోగ్యాదృష్టేరభావాన్నచభవతిసుషుప్త్యాద్యవస్థాసుబాధ

నతావదర్థవ్యవహారార్థా నాప్యర్థప్రకాశార్థా ద్వయోరన్యథాసిద్ధేరితిభావః.ప్రతిపురుషనియత విశేషమన్తరేణ కథమర్థప్రకాశఃప్రతిపురుషనియతో భవేదిత్యతాహ నను సమమితి. బుద్ధేరివబుద్ధిసామగ్ర్యాఅపి తత్తత్పురుషాసాధారణత్వం త్వయాపిస్వీకృతం, అన్యథాకథమేకపురుషమాత్రనిష్ఠబుద్ధిజనకత్వమితి భావః.ఉక్తంనిగమనేనవ్యక్తీ తదితి. ౩॥

వైశేషికాదయోవదన్తి అనీశ్వరాణామాత్మనామనుజన్యమేవజ్ఞానం నతుస్వాభావికమితి తన్నిరాసార్థమాహ జ్ఞాతురితి. శ్రూయతేహి “నవిజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపోవిద్యతే” ఇత్యాది, నేయంశ్రుతిరీశ్వరధీవిషయా ప్రకరణవైఘట్యాత్, నధీప్రవాహావిచ్ఛేదపరా సుషుప్త్యాదౌతద్విచ్ఛేదస్యయుష్మాభిరేవోక్తేః నజ్ఞానశక్తినిత్యత్వార్థా ముఖ్యేసత్యుపచారాయోగాత్, నాత్మస్వరూపనిత్యత్వార్థా వ్యతిరేకోక్తేః, నచాత్రసామానాధికరణ్యం ఆత్మస్వరూపనిత్యత్వస్థాపనే విశేషణనైరపేక్ష్యాత్. అత్రస్వాభీష్టార్థస్యోపబృంహణసిద్ధత్వమాహ స్మర్యతఇతి.ఏవం విపరిలోపరహితత్వేనేత్యర్థః. తదాహ భగవాన్ శౌనకః“యథానక్రియతేజ్యోత్స్నా మలప్రక్షాళనాన్మణేః।దోషప్రహాణాన్నజ్ఞానమాత్మనః క్రియతేతథా॥ యథోదపానకరణాత్క్రియతేనజలామ్బరం। సదేవనీయతేవ్యక్తిమసతస్సమ్భవఃకుతః॥తథాహేయగుణధ్వంసాదవబోధాదయోగుణాః। ప్రకాశ్యన్తేనజన్యన్తేనిత్యాఏవాత్మనోహితే॥ఏవంతర్హిస్మృత్యనుభవరూపేణ ప్రత్యక్షపరోక్షభేదేనదర్శనశ్రవణాదిభేదేనపూర్వాపరాదిభేదేనచసర్వలోకవిదితోధీభేదఃకథంనిర్వాహ్యఇత్యతాహతస్మాదితి.అత్ర“ప్రజ్ఞాచతస్మాత్ప్రసృతాపురాణీ” “తేనాస్యతురతిప్రజ్ఞా” “ఆవృతంజ్ఞానమేతేనజ్ఞానినోనిత్యవైరిణా” ఇత్యాదికమప్యభగ్నస్వారస్యమితి భావః. పురుషభేదనియతధీభేదస్య ప్రసరణభేదోపాధికత్వాభావాదేకత్రపుంసీతి నియమితం. నను సుషుప్త్యాదిషుస్వతోఽన్యతోవాబుద్ధేరుపలమ్భాసమ్భవాన్నిత్యత్వశ్రుతిః “ఆదిత్యోయూపః” ఇత్యాదివదపహ్నుతవిషయా తత్రాహ యోగ్యాదృష్టేరితి.యో

స్తత్తద్వస్తుప్రకాశక్షణవిరహవతీ న ప్రకాశేత బుద్ధిః॥ ౪॥

(క్షేత్రజ్ఞబుద్ధేరపిస్వరూపనిత్యత్వం)

౨౩౦ ॥శ్లో॥ ఉత్పత్త్యాదేరభావాన్నయదిదృశిభిదా నోదశాభేదదృష్టే
ర్దృష్టాదృష్టవ్యవస్థా క్వచిదిహపురుషే బుద్ధ్యవస్థాభిరేవ।
అజ్ఞానాద్యైరనైకాన్తికమపి న చ ధీరాత్మభేదేఽవ్యభిన్నా

గ్ర్యాముపలబ్ధేరభావాదనుపలబ్ధిమాత్రస్యాబాధకత్వాచ్చ న తదానీం తద్బాధః, యుగపద్ద్రవ్యస్య తచ్ఛక్తేర్వ్యాపనతాదాత్మ్యం విరుద్ధధర్మసహితం తత్తద్ధర్మిగ్రాహకేణ విద్రావితమితి భావః. కథమత్ర యోగ్యాదృష్టేరభావ ఇత్యత్రాహ తత్తదితి. ప్రకాశయోగ్యదశాయామప్రకాశేహి యోగ్యానుపలబ్ధిః స్యాత్, విషయప్రకాశరహితావస్థాయాం న బుద్ధిరనన్యాధీనప్రకాశా, అతస్సుషుప్త్యాదౌ తస్యాః స్వతః ప్రకాశయోగ్యత్వాభావాన్న యోగ్యానుపలబ్ధిరితి. ౪॥

యదాహుః సంవిన్ననానా ఉత్పత్తిరహితత్వాన్నాశరహితత్వాద్వా నయదేవం నతదేవం యథాఘటఇతి తదనుభాషతే ఉత్పత్త్యాదేరితి. అత్ర పరమార్థభేదోఽపరమార్థభేదో వా ప్రతిక్షిప్యతే, నాద్యః వ్యతిరేకస్థానేఘటాదావపరమార్థభేదాభ్యుపగమప్రసఙ్గాత్. నద్వితీయః పక్షేపరమార్థభేదాభ్యుపగమప్రసఙ్గాత్, తథాచ కింనశ్ఛిన్నం కల్పితభేదాస్వీకారాత్, తన్నిషేధే స్వమతవిరోధశ్చ. అతఏవ భేదమాత్రప్రతిషేధప్రతిజ్ఞాపిదుశ్శకేత్యభిప్రాయేణప్రతివక్తి నోఽఇతి. బాధితత్వమాహ దశాభేదదృష్టేరితి. ఉత్పత్తినాశాద్యవస్థాస్సంవిదస్సర్వలౌకికపరీక్షకసద్దృష్టాః తత్ప్రతిషేధస్తైరేవప్రతిషిధ్యేతేతిభావః. హేత్వసిద్ధిమపిదర్శయన్ దశాభేదందర్శయతిదృష్టాదృష్టేతి. యదిత్వేకైవబుద్ధిస్సర్వదాసర్వవిషయా "కిఞ్చిన్మయాదృశ్యతేనాన్యత్" "దృష్టంచతత్ తదిదానీంనదృశ్యతే" ఇత్యాదిప్రతీతాప్రతీతవ్యవహారాః ప్రలుప్యేరన్, చిన్తాబుభుత్సాప్రశ్నోత్తరాదయశ్చ న భవేయురిత్యాశయః. పురుషభేదనియతబుద్ధిభేదస్యావస్థాభేదప్రయుక్తత్వాభావాత్ క్వచిదిహపురుష ఇతివిశేషితం. కిఞ్చోత్పత్తిరహితః ప్రాగభావః త్వదిష్టం దేవదత్తాదిభేదప్రతినియతప్రమానివర్త్యానాదిభావరూపం ఘటాద్యజ్ఞానంచత్వయైవ భేదవత్తయాఽఙ్గీక్రియతే, నాశరహితశ్చ ఘటపటాదిప్రధ్వంసో నానాభూతః, అతస్తైస్త్వదుక్తమనుమానమనైకాన్తికమిత్యాహ అజ్ఞానాద్యైరితి. ఉత్పత్తినాశాభావద్వయసముదాయాత్మ్యయుగళహేతుర్నానైకాన్తిక ఇతి చేత్ తదపి న అత్యన్తాభావైరుభయాన్త

జ్ఞత్వాజ్ఞత్వాదిభేదః కథమివ ఘటతే సర్వదైకాత్మతిశ్చేత్॥ ౫॥

(పారమార్థికసంవిద్భేదః)

౨౩౧॥ శ్లో॥ భేదాదిర్దృశ్యభావాన్న దృశి దృశితయా దృశ్యధర్మా న దృక్చే
త్పూర్వస్మిన్నిత్యతాద్యైరనియతివిహతీ వాగ్విరోధాదిశేషే।

రహితైః ప్రతియోగిభేదేన నానాభూతైరనైకాన్త్యస్య దుస్తరత్వాత్, తేషాం చోత్పత్త్యాదిమత్త్వే పారిగూర్ధ్యం చ తదాశ్రయే ప్రతియోగిప్రసక్తే నాత్యన్తాభావరూపతా వ్యాఘాతాత్, న చైకపవాత్యన్తాభావస్సర్వప్రతియోగికః ఏకశూన్యస్య సర్వశూన్యత్వప్రసఙ్గాదితి భావః। ప్రకారాన్తరేణాపి బాధం దర్శయతి న చేతి. అయం భావః అస్మాభిస్తావన్నిత్యస్సత్యశ్చాత్మభేదః స్వీకృతః, యుష్మాభిరపి కాల్పనికః పక్షద్వయేపి జడపణ్డితగురుశిష్యాదివ్యవస్థా సంవిద్భేదమన్తరేణ న సమ్పద్యేత। తతశ్చ పురుషభేదనియత బుద్ధిభేదాపహ్నవస్సహృదయవిసంవాదీతి హృదయం. ఉక్తం వివృణోతి జ్ఞత్వేతి। యత్తు మాయాకృతవిచ్ఛేదప్రత్యయాచ్చిచ్ఛక్తిచిత్రభిత్తౌ విచిత్రప్రతిభాస ఇతి బాహ్యాద్వైతిభిరుక్తం తత్ర యది వైచిత్ర్యం సత్యం ఐక్యవ్యాఘాతోపి దుర్వారః అథ కాల్పనికం త్రయ్యన్తాద్వైతమతవదేవ సర్వోపప్లవప్రసఙ్గ ఇతి. సర్వథా విషయాశ్రయస్వగతభేదవిధూననే నేత్యర్థః. ౫॥

అన్యదపి సంవిదో నిర్భేదత్వే నిర్ధర్మకత్వే చ పరోక్తం వీతానుపలమ్భానుమానమనుభాషతే భేదాదిరితి. ఆదిశబ్దేన జన్మాదయః స్మృతిత్వానుభూతిత్వాదయశ్చ గృహ్యన్తే. విగీతా ధర్మా న సంవిది వర్తన్తే దృశ్యత్వాత్ రూపాదివదిత్యేకః, అనుభూతిః ధర్మరహితా అనుభూతిత్వాదిత్యపరః, తత్రాద్యం దూషయతి పూర్వస్మిన్నితి. అయం భావః నిత్యత్వస్వయంప్రకాశత్వాదయో ధర్మాః పక్షీక్రియన్తే న వా, న చేత్ తేషాం దృశ్యత్వేపి సంవిద్వృత్తిత్వేన తైరనైకాన్త్యం, పక్షీకారే తు సౌగతాదీన్ప్రతి త్వయైవ సాధ్యన్తే బాధ్యన్తే చేతి సిద్ధాన్తవ్యాఘాత ఇతి. ద్వితీయమపి దూషయతి వాగ్విరోధాదీతి. ఆదిశబ్దేనాసిద్ధిబాధసిద్ధాన్తవిరోధసఙ్గ్రహః. అత్రాపి వికల్పతః ప్రత్యుక్తిః, సంవిది నిర్ధర్మకత్వం సాధయతా ప్రయుజ్యమానౌ హేతుసాధ్యధర్మౌ తత్రాన్వీయేతే న వా, పూర్వత్ర స్వవాగ్విరోధః. ఉత్తరత్ర హేత్వనన్వయాత్స్వరూపాసిద్ధిః సాధ్యానన్వయాద్బాధః, స్వసిద్ధాన్తసిద్ధయోరుభయోరపి ప్రతిషేధాదపసిద్ధాన్త ఇతి. కిఞ్చ॥ శ్లో॥ సత్యధర్మనిషేధే స్యాద్ఘటాదేస్సత్యధర్మతా। సత్యేతరనిషేధే తు దుస్తరం సిద్ధసాధనం॥

బాధశ్చాత్రద్వయోః స్యాత్స్వమత ఇహ చ యైస్సాధ్యతే యే చ సాధ్యా
నైతే మిథ్యా విరోధాన్న దృశిరవిమతేః స్యాదభావోఽపి ధర్మః॥ ౮॥

(సంవిత్సధర్మకత్వం)

౨౩౨॥శ్లో॥ బుద్ధిర్ద్రవ్యం వికారాన్వయత ఇతరవదర్థవచ్చాప్యజడత్వా
త్సఙ్కోచాదిప్రయోగా బహవ ఇహ తథా నహ్యముఖ్యా భవేయుః।

బాధశ్చేతి ప్రత్యక్షానుమానాగమైరితి శేషః. పునరపి ద్వయోస్సాధారణందూషణం వక్తుం వికల్పాలమ్బనమనువదతి స్వమత ఇతి. యుష్మత్సిద్ధాన్తే సాధకత్వేన సాధ్యత్వేన చ యే ధర్మాస్సఙ్గృహీతాః తే దృశిస్వరూపాదతిరిక్తా అనతిరిక్తా వా, అతిరిక్తత్వపక్షే సత్యా మిథ్యా వా, సత్యత్వే చ తత్పక్షీకారబహిష్కారయోరుక్తమేవ దూషణం. మిథ్యాత్వం నిషేధతి నైత ఇతి. మిథ్యాత్వే తద్విపరీతానిత్యత్వజడత్వాదిప్రసఙ్గం సిద్ధాన్తవిరోధం చాభిప్రేత్యాహ విరోధాదితి. అనతిరేకపక్షం ప్రతిక్షిపతి నదృశిరితి. విరుద్ధధర్మాధ్యాసేన వ్యతిరేకమభిప్రయన్నాహ అవిమతేరితి. నహ్యుభయావిగీతమనుభూతిస్వరూపం విగీతం చ నిత్యత్వాదికం నమిథోఽతిరిచ్యేతేతి భావః. నన్వస్మత్సిద్ధాన్తే సాధకాస్సాధ్యాశ్చ సర్వే ధర్మాస్తత్తద్విరోధ్యభావమాత్రరూపాః, అతోఽహేత్వాది సిద్ధిర్నిర్ధర్మకత్వావిరోధశ్చేతి తత్రాహ స్యాదితి. అయం భావః అభావరూపా అపి హేతుసాధ్యవిశేషాః పక్షీకారబహిష్కార సత్యత్వమిథ్యాత్వ ధర్మైరన్వయానన్వయవికల్పైర్యథోచితదూషణగ్రస్తాః ప్రత్యుక్తా ఏవేతి॥ ౮॥

ప్రాగుక్తం బుద్ధేర్ద్రవ్యత్వం ప్రాప్తావసరే ప్రతిష్ఠాపయతి బుద్ధిర్ద్రవ్యమితి. సమవాయికారణం ద్రవ్యమితి వదద్భిః పరైరపి వికారాశ్రయో ద్రవ్యమిత్యఙ్గీకృతం, అతో వికారాన్వయత ఇతి ద్రవ్యలక్షణయోగకథనం. ఇతరవత్ సంప్రతిపన్నద్రవ్యవదిత్యర్థః. యాన్యన్యాని ద్రవ్యాణి తాని సర్వాణి యత్కిఞ్చిద్వికారవన్తి, అతో ద్రవ్యాభివ్యాప్తలక్షణయోగాద్ద్రవ్యత్వం యుక్తమితి। న చాత్ర సాధ్యావిశేషః ద్రవ్యశబ్దవాచ్యత్వసాధనే తదభావాత్, వ్యవహారవ్యవస్థాపకత్వం చ లక్షణస్య పరైరఙ్గీకృతం. అనుమానాన్తరమాహ బోధ్యవదితి. పురుషస్య స్వయంప్రకాశత్వం ప్రాగేవ శ్రుతిభిః ప్రదర్శితం బుద్ధేరప్యేతత్సరాడాస్థాపితం, తదయం ప్రయోగః బుద్ధిః ద్రవ్యం స్వయంప్రకాశత్వాత్ ఆత్మవదితి. ప్రథమస్యాసిద్ధిపరిహారం ద్వితీయస్యానుగ్రాహకం చాభిప్రేత్యాహ సఙ్కోచాదీతి. సఙ్కోచప్రయోగస్తావత్ ఆవృతం జ్ఞానమిత్యాదినా దర్శితః. ఆదిశబ్దేన ప్రసరణక్షరణసఙ్గ్రహః. తత్ప్రయోగశ్చ దర్శిత ఏవ, ద్రవ్యత్వే హ్యేతేషామబాధాన్ము

ఏవం నాస్యాగుణత్వం గళతి న ఖలు తత్తన్త్రిసఙ్కేతసిద్ధం
లోకే ధర్మస్వభావో గుణ ఇతి విదితం సాపి సిద్ధా ప్రభావత్ ॥ ౭॥

(జ్ఞానద్రవ్యత్వం)

౨౩౩॥శ్లో॥ నిత్యాధీస్తైస్తు తోऽస్యా భవతి విషయితేత్యేవమిచ్ఛన్త ఏవ
ద్రవ్యత్వం నాస్తి బుద్ధేరితి గుణగణనే తామపి స్థాపయన్తి।
అద్రవ్యత్వం కథం స్యాద్వికృతిమతి వికృత్యుజ్ఝనే పూర్వవత్స్యా
దిత్థంభూతాద్వికారాన్న భవతి యది నాతిప్రసఙ్గప్రసఙ్గాత్ ॥ ౮॥

(అద్రవ్యనిత్యబుద్ధివాదభఙ్గః)

ఖ్యత్వం। అన్యథా శ్రుతిస్మృతిసిద్ధబహుప్రయోగముఖ్యత్వభఙ్గః స్యాదితి భావః. నను బుద్ధేరాత్మగుణత్వం బోద్ధృసద్భావాగమేషు సర్వేషు ప్రసిద్ధం, గుణస్య చాద్రవ్యత్వం రూపాదిషు దృష్టం. తదత్ర ధర్మిగ్రాహకబాధితమనుమానమిత్యత్రాహ ఏవమితి. ద్రవ్యత్వే సత్యపీత్యర్థః. కథం తర్హి కణచరణాదిభిరద్రవ్యేష్వేవ గుణత్వమవస్థాపితమిత్యత్రాహ నఖల్వితి. అర్థశాస్త్రేష్వసన్ధివిగ్రహాదయో గుణత్వేన గృహ్యన్తే, తద్వత్పరోక్తమద్రవ్యనియతం గుణత్వమిహ న బ్రూమ ఇత్యభిప్రాయః. కిన్నిమిత్తస్తర్హి బుద్ధౌ గుణశబ్దప్రయోగ ఇత్యత్రాహ లోక ఇతి. దాసాదయో హి గుణభూతా ఉచ్యన్తే దధ్యాదిద్రవ్యవిధానం చ గుణవిధిరితి వ్యవహ్రియతే. నను న బుద్ధిర్బోద్ధృధర్మః బోద్ధా తు తదభివ్యక్తిస్థానం తత ఏవ తద్వద్గత్యద్రవ్యత్వాద్ధర్మత్వారోపః, వస్తుతస్తు సా న ద్రవ్యం న చ గుణ ఇతి పరోక్తం బాధితుమాహ సాపీతి. ప్రభావతో యథా ప్రభా ధర్మత్వేన ప్రఖ్యాతా తథా బుద్ధిరపి బోద్ధృధర్మత్వేన ప్రత్యక్షాదిభిః ప్రసిద్ధా, న చాత్ర ప్రతిబిమ్బాదివద్బాధ ఇతి భావః. ౭॥

ఉక్తార్థే సయూథ్యవిమతిం వారయితుం తదుక్తప్రకారం తావదాహ నిత్యేతి. ఏవకారః స్వోక్తివిరోధసూచనార్థః. గుణగణనే ద్రవ్యత్వరహితగుణగణనాయామిత్యర్థః. ఏవకారద్యోతితం వికల్పముఖేన వ్యనక్తి అద్రవ్యత్వమితి. వికృతిమతీతి సామాన్యాభిప్రాయేణ నపుంసకలిఙ్గనిర్దేశః. యది నిత్యాయాం బుద్ధౌ తత్తత్సామగ్రీభిస్తత్తద్విషయిత్వావస్థాస్సంభవన్తి తదా కథమసావద్రవ్యం న స్యాత్, న హి వికృతిమతి క్వచిదద్రవ్యత్వమన్యత్ర సమ్మతం. వికృత్యసంభవపక్షే దోషమాహ వికృత్యుజ్ఝన ఇతి. పూర్వవత్స్యాదితి సామగ్రీసమవాతేపి ప్రాగివ న కిఞ్చిద్విషయీకుర్యాదిత్యర్థః. విషయిత్వలక్షణవికారేణ ద్రవ్యత్వం న స్యాదితి శఙ్కతే ఇత్థంభూతాదితి. సామాన్యలక్షణయోగే సత్యవాన్తర

౨౩౪॥ శ్లో॥ సర్వంజ్ఞానంసమానంపరమతవిజయాన్నాప్రమాణంస్వబాధా
న్నానామానవ్యవస్థాతదియమనుగతాలౌకికైర్యౌక్తికైశ్చ ।
తత్రామానేత్వవర్జ్యంస్వరసమితివదన్త్యన్యథాభానమేకే
తత్సామగ్ర్యైవతాదృక్స్వవహృతిమపరేలాఘవాదాశ్రయన్తి॥౯॥

(ప్రమాణాప్రమాణవ్యవస్థా)

వైషమ్యాత్కథమతజ్జాతీయత్వమిత్యభిప్రాయేణప్రత్యాహ నేతి.అన్యథా బాధకమాహ అతిప్రసఙ్గప్రసఙ్గాదితి. ద్రవ్యత్వేనసమ్మతేష్వపి తత్తదవాన్తరవిశేషోపాదానేనద్రవ్యేతరత్వసాధనం ప్రసజ్యేతేత్యర్థః. తదిహాసయాథ్యవాక్యస్యభాష్యానుగుణమాన్యవర్యమవసేయం. ౮॥

అథపూర్వాపరసరస్యాతసర్వప్రమేయప్రతిష్ఠాపకం ప్రమాణంశోధయితుంసామాన్యతఃప్రమాణాప్రమాణవిభాగంతావదాహ సర్వమితి.అయమర్థఃనతావత్సర్వంజ్ఞానంప్రమితిఃప్రతిపక్షవిజయాభ్యుపగమప్రసఙ్గాత్,యత్రఖ్యాతిరేవనాస్తి తత్రకథంవిజయప్రసఙ్గఇతిచేన్న స్వహృదయవిసంవాదాత్, పరోక్తీనాంస్వోక్తివిరుద్ధబుద్ధిజనకత్వాభావే వివాదవిలయప్రసఙ్గః,అన్యథాస్వోక్తానుభాషణవర్ణక్రమపాఠాదావపివివాదఃప్రసజ్యేత. అతఏవప్రతిపక్షతోజాతాపిఖ్యాతిః ప్రమితిరితినవక్తవ్యం స్వోక్తమాత్రవిషయత్వేఽనుక్తమాత్రవిషయత్వేస్వోక్తానుక్తమాత్రవిషయత్వేచవివాదాయోగాత్, విరుద్ధవిషయత్వేత్వన్యతరబుద్ధేరప్రమాత్వమపరిహార్యమితి. సర్వబుద్ధీనామప్రమాత్వమపి ప్రతిషేధతి నాప్రమాణమితి.స్వవచనస్వసిద్ధాన్తసర్వలోకధీవిరోధమభిప్రేత్యాహ స్వబాధాదితి. స్వోక్తంలౌకికపరీక్షకసర్వసమ్మతమిత్యాహనామానేతి. ఏవమన్యథాఖ్యాతిపక్షాభిప్రాయేణదర్శితేవిభాగే భాష్యోక్తం పక్షాన్తరమపి ప్రత్యుష్టుముక్తస్య ప్రతీతిస్వారస్యరసికైరేకదేశిభిస్సఙ్గృహీతత్వమాహ తత్రేతి. అమానే సంశయవిపర్యయాత్మకబుద్ధావిత్యర్థః. అవర్జ్యం ఖ్యాత్యన్తరవాదిభిరపి దూరాపసర్పణేఽపి దురత్యయం. స్వతఏవరసోయస్యతత్స్వరసం. అస్తిహి శుక్తిశకలమేవమయారజతతయాగృహీతమిత్యాదిప్రతీతిస్వారస్యం.శ్లో॥ ,,యోఽన్యథాసన్తమాత్మానమన్యథాప్రతిపద్యతే।అయథావత్ప్రజానాతిబుద్ధిస్సాపార్థరాజసీ॥'' ,,అనాత్మన్యాత్మబుద్ధిర్యాఅస్వేస్వమితియామతిః'' ఇత్యాద్యాప్తవాక్యస్వారస్యంచ. అతోభ్రాన్తావన్యథాభానంప్రథమముపన్యస్తం భాష్యకారాభిప్రేతమిత్యేకేవదన్తి. కేషాంచిత్పక్షాన్తరపరిగ్రహం సహేతుకమాహ తత్సామగ్ర్యేతి.వ్యవహారవిశేషాన్యథానుపపత్త్యాహ్యన్యథాభానమవ

౨౩౫॥శ్లో॥ నార్థైరుక్తా యథార్థా విమతమతిరపి న్యాయతత్త్వే తదేత
ద్వ్యాఖ్యేఽనూక్తం తదత్ర వ్యవహృతిరుభయీ బాధితాబాధితాఖ్యా ।
శుక్త్యారూప్యం ప్రభాంభశ్శ్రుతినయవశతస్స్వాప్నవస్త్వస్తు సత్యం
యోగ్యాయోగ్యాదిభేదాగ్రహమిహ చరమాం గాహతే సంప్రతిష్ఠాం॥

స్థాప్యతే, తతోఽన్యథాఖ్యాతిసాధ్యతయాఽభిమతా వ్యవహృతిస్తజ్జనకతయాఽభిమతసామగ్ర్యేవ సమ్పాద్యతాం, అదృష్టచరాన్యథాఖ్యాతిసఙ్గ్రహాస్తు మధ్యే ముధేత్యపరే సమాశ్రయన్తి ఏతద్ద్వయోపన్యాసప్రపఞ్చస్తు న్యాయకులిశే నిపుణమవధారణీయః ౯॥

ఉక్తైతద్ద్వయే ద్వితీయస్య సామ్ప్రదాయికత్వమాహ నార్థైరితి. విమతమతిః శుక్తిరజతాదిబుద్ధిః. సా న్యాయతత్త్వే భ్రాన్త్యధికరణసిద్ధాన్తే“షష్ఠీ చేయం ఖ్యాతిర్యథార్థఖ్యాతిః” ఇత్యాదినా నిరధార్యత. అయం చ పక్షః“అథ వా। యథార్థం సర్వవిజ్ఞానమితి వేదవిదాం మతం” ఇతి భాష్యకారైరన్వభాషి. కథమస్మిన్పక్షే ప్రమాణాప్రమాణవ్యవస్థాదికమిత్యత్రాహ వ్యవహృతిరితి. బాధ్యవ్యవహారహేతుర్జ్ఞానమప్రమాణం భ్రాన్తిరిత్యుచ్యతే, తత్ర మణిప్రభాదిదర్శనే మణ్యాద్యర్థప్రవృత్తౌ తత్సంవాదోఽన్యాయత్తః. అబాధ్యవ్యవహారహేతుర్జ్ఞానం ప్రమాణమభ్రాన్తిరితి వ్యవహ్రియతే, తత్ర కదాచిత్పక్షిబుద్ధ్యాదౌ ప్రవృత్తివిసంవాదో విషయాపక్రమాదేరితి భావః. యత్తు శుక్తౌ సాదృశ్యాద్రజతసద్భావో మరీచికాయాం పఞ్చీకరణానురోధేన తోయసద్భావః స్వాప్నే చ రథాదేస్సృష్టివిశేషతయా సత్యత్వం భాషితం. తత్ర విషయసత్యత్వేప్యప్రమాణవ్యవహారనిదానమాచిఖ్యాసుర్యథాభాషితమనుభాషతే శుక్త్యావితి. ప్రభామ్భః సూర్యప్రభాయాం దృశ్యమానం తోయమిత్యర్థః. స్వాప్నం స్వప్నసిద్ధం రథాది. యద్యప్యత్ర తస్మింస్తద్బుద్ధిర్నాస్తి, అతజ్జాతీయభేదాగ్రహశ్చ న ప్రవర్తకః, తథాపి తజ్జాతీయే స్వాభీష్టయోగ్యాయోగ్యాదిభేదాగ్రహాత్ప్రవృత్తౌ వ్యవహృతిర్విసంవదేతేత్యప్రమాణవ్యవహారోఽత్యర్థం ఘటేతేత్యభిప్రాయేణాహ యోగ్యేతి. శుక్తిలీనం రజతం మరీచికాస్థం జలం చాఙ్గులీయకసేకాద్యనర్హం, అతస్తదనర్హే తదర్హభేదాగ్రహాత్ప్రవృత్తిర్వితథా భవతి, ఏవం స్వాప్నేష్వపి ధనపిత్రాదిషు జాగరదృష్టసరూపేషు తత్తద్భేదాగ్రహాత్ప్రవృత్తౌ దురాశా మోఘా భవతి. ఆదిశబ్దేన నష్టానష్టాదిసఙ్గ్రహః. చరమాం సంప్రతిష్ఠాం వ్యవహారవిసంవాదనిదానతామిత్యర్థః॥ ౧౦॥

నన్వన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం కారణవిశేషస్సర్వత్ర వ్యవస్థాప్యః తత్ర చేతనప్రవృత్తిరిచ్ఛాతః సా చానుకూలతాజ్ఞానాత్, న చాత్ర జ్ఞానేచ్ఛాప్రవృత్తీ

౨౩౬॥శ్లో॥ భేదాజ్ఞానాత్ప్రవృత్తౌ న కథముపరతిస్స్యాదభేదాప్రతీతౌ
రూప్యారూప్యభ్రమాదావివ యది న యతోఽనిష్టభేదాగ్రహాత్సా।
ఆధారే భేదవర్జం స్ఫురతి సదృశవస్త్వన్తరే చోపపన్నా
తత్తద్వస్త్వాదినైవ వ్యవహృతినియతిస్త్వన్మతే బుద్ధివన్నః॥ ౧౧॥

(అఖ్యాతిసంవలితయథార్థఖ్యాతిపక్షః)

నాంభిన్నవిషయత్వం యుక్తం, యద్యపి శుష్కే పతిష్యామీతి కర్దమే పతతి తథా
వ్యవశాగతప్రవృత్తిన్యాయ ఇహ నాస్థేయః ఇదం రజతమిత్యత్రేదమర్థభూతభా
స్వరద్రవ్యజిఘృక్షయైవ ప్రవృత్తేః నచ రజతభేదాగ్రహాదరజతే ప్రవృత్తిః అగ్ర
హస్య క్వచిదపి ప్రవృత్తిహేతుత్వాదృష్టేరితి మత్వా భేదాగ్రహాత్ప్రవృత్తావ
తిప్రసఙ్గమాహ భేదాజ్ఞానాదితి. యది నివృత్తికారణభూతభేదగ్రహాభావాత్ప్ర
వర్తతే తథా ప్రవృత్తికారణభూతాభేదగ్రహాభావాత్కిం న నివర్తేత, యథా
భేదగ్రహస్య నివృత్తికారణత్వం నేదం రజతమిత్యత్ర దృశ్యతే, ఏవమభేదగ్రహ
స్య ప్రవృత్తికారణత్వం ఇదం రజతమిత్యభ్రాన్తబుద్ధౌ దృష్టమేవ. తతశ్చాభేద
గ్రహరూపప్రవృత్తికారణాభావాత్ప్రవృత్తిప్రతిపక్షభూతా నివృత్తిః కథం న
స్యాదితి భావః. అథ రజతే ప్రవృత్తిరపి రజతభేదాగ్రహాదేవేతి దృష్టం స చాత్రా
పి సమాన ఇతి మన్యసే తర్హి రజతార్థినః కదాచిదరజతాన్నివృత్తిరపి రజతాభే
దాగ్రహాదితి దృశ్యతే, అతో నివృత్తికారణభూతరజతాభేదాగ్రహసద్భావా
న్నివృత్తిరనివార్యేత్యభిప్రాయేణోదాహరతి రూప్యారూప్యభ్రమాదావివేతి.
తత్ర నివృత్తిరన్యకారణికేత్యభిప్రాయేణాహ నేతి. హార్దం వివృణోతి యత
ఇతి. సా నివృత్తిః. అయం భావః నహ్యసౌ రజతార్థినస్తతో నివృత్తిరిష్టరజతాభే
దాగ్రహాత్ కిన్త్వనిష్టారజతభేదాగ్రహాత్, అరజతాద్భేదో రజతత్వం తదగ్రహా
దేవ హి తవాపి తదర్థినో నివృత్తిః కథం ప్రవృత్తిర్నివృత్తిశ్చ భేదాగ్రహాత్ స్యాతా
మితి చేత్, ఇత్థం, ప్రతియోగివిషయభేదేన సామగ్రీభేదాత్ ఇష్టభేదాగ్రహాత్ప్ర
వృత్తిః అనిష్టభేదాగ్రహాన్నివృత్తిరితి. కిఞ్చోపాదానవర్జనమపి ప్రవృత్తివి
శేషః తత్ర భేదాగ్రహః ప్రవృత్తిసామాన్యప్రయోజకః తద్విశేషస్య తు తద్విశే
ష ఇతి కిం నో బాధ్యతే. నన్వధికరణప్రతియోగినోరుభయోరన్యతరస్య వాగ్రహ
ణాభావేపి తద్భేదాగ్రహసిద్ధిః కిం తత్రాపి ప్రవృత్తిః స్యాత్ నేత్యాహ ఆధా
ర ఇతి. భేదాధారే భేదమన్తరేణ భాసమానే సతీత్యర్థః. స్ఫురతీత్యత్ర గ్రహణ
తః స్మరణతో వేతి యథాసంభవం గ్రాహ్యం. సదృశవస్త్వన్తరే అభిమతేఽన
భిమతే వాఽన్యస్మిన్ వస్తుని. తత్తదితి ఇష్టానిష్టవిభాగాభిప్రాయం. ఏవమనభ్యు

౨౩౭॥శ్లో॥అన్యస్మిన్నన్యబుద్ధిర్న యది న ఘటతే తత్ప్రవృత్తిస్తదిచ్ఛే
రిష్టం తత్సాధనం వా యదభిమతమతోఽన్యత్ర సా నేతి చేన్న ।
రత్నాంశౌ రత్నబుద్ధ్యాపి మురనవగతే రత్న ఏవ ప్రవృత్తిం

పగమేఽన్యథాఖ్యాతిపక్షే వ్యర్థప్రసఙ్గో దుర్వార ఇత్యభిప్రాయేణాహ త్వన్మత ఇతి. భ్రాన్తేర్హి విశేషాగ్రహసహకృతసామగ్రీసిద్ధిస్త్వయోచ్యతే, తత్ర న హ్యధికరణాదిగ్రహణరహితభేదాగ్రహస్య సహకారిత్వం మన్యసే, సంశయవిపర్యయరూపవిశేషోత్పత్త్యా చ విశేషకారణాపేక్షాం బ్రూషే, తద్వదిహాప్యతిప్రసఙ్గపరిహారః. నను యదా శుక్త్యారజతభేదాగ్రహః తదా తత్ర శుక్తిభేదాగ్రహోఽప్యవిద్యతే, అతోఽనిష్టశుక్తిభేదాగ్రహాత్తతో నివృత్తిః కిం న స్యాత్ తవ శుక్తిభేదభ్రమాత్పూర్వక్షణే అన్యత్ర భ్రమకారణతయాఽభిమతశుక్తిభేదాగ్రహాచ్ఛుక్తిభ్రమః కిం న స్యాత్, శుక్త్యాం శుక్తిభ్రమో న ఘటత ఇతి చేత్ శుక్త్యారజతధీరప్యఘటితైవ త్వయాఙ్గీక్రియతే, న హి రజతోల్లేఖినీ ధీః రజతవిషయేతి ఘటతే అదృష్టచరత్వాత్, అదృష్టమపి భేదాగ్రహవిశేషో ఘటయతీతి చేత్ తద్వదిహాపి శుక్త్యాం శుక్తిభ్రమమఘటితం ఘటయతు, దర్శనాదర్శనాభ్యాం విశేష ఇతి చేత్ ఏవం నివృత్తిహేతుత్వేఽపి నిర్ధార్యతవ్యమితి. ఏతదపి ప్రతిబన్ద్యైవ ప్రజ్ఞాపితం. అగ్రహణస్య ప్రవృత్తికారణత్వం న దృష్టమిత్యస్యాప్యేషైవ ప్రతిబన్దిః, న హ్యగ్రహస్య బుద్ధికారణత్వమప్యన్యత్ర దృష్టం భవతి, అగత్యా కల్పనం త్వన్యత్రాపి సమానం త్వన్మతే గౌరవమధికం॥ ౧౧॥

అత్ర ప్రసఙ్గముఖేనాన్యథాఖ్యాతిసాధనమభాషతే అన్యస్మిన్నితి. వివాదపదం శుక్తిశకలం రజతజ్ఞానవిషయః రజతోపాయాన్యత్వే సతి రజతార్థిప్రవృత్తివిషయత్వాత్ సత్యరజతవత్, యది పురోవర్తినో రజతబుద్ధివిషయత్వం న స్యాత్ కిం తత్ర పురుషః ప్రవర్తతే, సుఖే దుఃఖనివృత్తౌ తదుభయసాధనే వా బుద్ధ్యారూఢే పురుషస్యేచ్ఛా భవతి, ఇష్టే చ ప్రవర్తతే, తదిహ శుక్త్యాద్యపాదిత్సాప్రసాధికా రజతధీర్న స్యాత్, తర్హి న స్యాదేవ తత్ర ప్రవృత్తిరితి. అతోఽన్యత్రసాన సుఖ దుఃఖనివృత్తితత్సాధనబుద్ధివిషయాదన్యత్ర పుంసాం ప్రవృత్తిర్న దృష్టేత్యర్థః. ప్రవృత్తేః స్వవిషయబుద్ధిపూర్వకత్వనియమో నాస్తీత్యభిప్రాయేణ ప్రత్యాహ నేతి. వ్యభిచారముదాహరతి రత్నాంశావితి. త్వత్పక్షే హి రత్నాంశువిషయేణ రత్నభ్రమేణ ప్రసారితహస్తస్తత్రత్యమనవగతం రత్నముపాదత్తే. తత్ర రత్నార్థిప్రవృత్తివిషయభూతం రత్నం న ప్రవృత్తిహేతురత్నధీవిషయః

జ్ఞాతస్యేష్టానుషఙ్గాదవిదితమపిఖల్వాదదీతాత్రచైవం॥ ౧౨॥

౨౩౮॥శ్లో॥శుక్తిత్వాద్యరూప్యతాదేర్నతురజతతయాభాతిశుక్తిర్విగీతా

ప్రభాయామేవ తత్ర ధీవిషయత్వాత్, అస్మత్పక్షేఽపిసామాన్యతోరత్నజాతీయస్మృత్యాప్రవృత్తిః నతుతదానీంగ్రహ్యమాణరత్నవిశేషవిషయస్మృత్యా తస్యాననుభూతచరత్వాత్, సామాన్యతోవిదితత్వాదవ్యవిదితత్వం నాస్తీతిచేన్న ఏతావతావిదితత్వేనప్రవృత్తివిషయత్వేఽతిప్రసఙ్గాత్. ఏవంవ్యభిచారస్థలాన్తరమాహ జ్ఞాతేతి. కిఞ్చిదిష్టంక్షీరాదికంకశ్చిదుపాదత్తే, తత్రసామాన్యతోఽప్యజ్ఞాతతోయతృణాదికముపాత్తంభవతి, పురుషప్రవృత్తివిషయత్వంతత్ర నాస్తీతిచేన్న జ్ఞాతానామజ్ఞాతానాంచతత్ప్రవృత్తిజన్యఫలాధారత్వావిశేషాత్. తదేవమవిదితస్యాపిప్రవృత్తివిషయత్వే పురోవర్తినఇదన్త్వేనవిదితస్య రజతత్వేనావిదితస్యాపి ప్రవృత్తివిషయత్వం కైముత్యసిద్ధమిత్యభిప్రాయేణాహ అత్రచైవమితి.చకారాద్దూషణాన్తరమపి సముచ్చినోతి. తత్రరజతోల్లేఖస్య శుక్త్యుల్లేఖరూపత్వాసమ్భవీతి పూర్వమేవోక్తం, సమ్భవద్విషయత్వేత్వనుమానస్యసిద్ధసాధనతా శుక్తిరజతేఇత్యుభయగ్రాహిణ ఏకజ్ఞానస్యసర్వసమ్మతత్వాత్, రజతత్వవిశిష్టజ్ఞానవిషయఇత్యుక్తేపిసఏవదోషః, యద్జ్ఞానంరజతత్వాశ్రయతయాస్వవిషయంగృహ్ణాతి తస్యవిషయఇత్యుక్తేపి రజతవ్యక్తిం రజతత్వాశ్రయతయా విషయీకుర్వతోజ్ఞానస్య శుక్తిరపివిషయఇతిస్యాత్, అథైతన్నిష్ఠరజతత్వాశ్రయతయా జ్ఞానస్యవిషయ ఇతిసాధ్యతే తత్రదృష్టాన్తాసిద్ధిః సాధ్యస్వరూపాసమ్భవశ్చ ఏతన్నిష్ఠరజతత్వాద్యభావాత్, స్వవిషయరజతతాజ్ఞానవిషయఇత్యుక్తేపిననిస్తారః రజతగతరజతోల్లేఖజ్ఞానస్యైవైతద్విషయత్వసమ్భవాత్, అథ స్వోత్పాదితాసహేతుభూతరజతజ్ఞానవిషయ ఇతిబ్రూషే, తథాపి సహకారివిశేషాత్తద్ధేతుభూతరజతస్మృతేస్సన్నిహితాసన్నిహితానుభవజనితసంస్కారాభ్యాముత్పత్తిసంభవాత్తద్విషయతయా అర్థాన్తరతైవ, రజతానుభవవిషయఇతివిశేషితేపి స్మృతిమూలప్రవృత్తివిషయే రజతేవ్యభిచారఇతి॥ ౧౨॥

అన్యథాఖ్యాతివాదమనుమానతోపిప్రత్యాచష్టే తత్రబోధ్యపక్షీకారేణతావదాహశుక్తిత్వేతి.విగీతాశుక్తిఃనరజతతయాభాతిశుక్తిత్వాదరూప్యత్వాద్వా ఆదిశబ్దేనరజతవిరుద్ధార్థక్రియాకారిత్వసఙ్గ్రహః. అన్యథాఖ్యాతిసమర్థనహేతోస్సవిశేషణత్వాన్నిర్విశేషణశుక్తిత్వాదిహేతుఃప్రబలఇతిద్యోతనార్థస్తుశ

యద్వా ధీత్వాద్యథార్థా విమతమఖిలతో బుద్ధిబాధోక్త్యయోగః

ష్టః. కిఞ్చ ఘటాద్యుక్తస్యాపి పక్షే గౌరవప్రసఙ్గో బాధకస్స్యాదితి నతు త్వదుక్తస్య ప్రవృత్తివిశేషో హి భేదాగ్రహాదప్యుపపన్నో దర్శితః. అథ బుద్ధిపక్షీకారేణాప్యాహ యద్వేతి. విగీతా బుద్ధిః యథార్థా బుద్ధిత్వాత్ సంప్రతిపన్నవత్. నన్వన్యథాఖ్యాతిపక్షీకృతా వాశ్రయాసిద్ధిః ధర్మిగ్రాహకవిరోధో వా, అథ విషయాంశభేదేన తద్యాథాత్మ్యమభిప్రేతం తదా సిద్ధసాధనం ధర్మిణస్స్వమానధర్మస్య చానారోపితత్వాత్, బుద్ధ్యన్తరపక్షీకారేప్యయమేవ దోష ఇతి, మైవం, అత్ర హి పురోవర్త్యర్థం వ్యవహర్తురుపాదిత్సం ప్రత్యవ్యవహితహేతుభూతా కాచిద్బుద్ధిరస్తీతి సామాన్యత ఉభయాభ్యుపేతం, యద్యపి సిద్ధస్య వాఽసిద్ధస్య వా ధర్మిణస్సత్త్వాసత్త్వే విధినిషేధానర్హే తథాపి గృహ్యమాణయత్కిఞ్చిదాకారేణ సత్యే పర్వతాదావవయవిసఙ్ఘాతప్రాకృతపరిణామాదివివాదానాదరేణ పక్షీకరణం సర్వసమ్మతం, తద్వదిహాపి శుక్తివిషయత్వతదవిషయత్వాదివివాదే సత్యప్యుభయానుమతోపాదిత్సాకరణత్వవిశిష్టజ్ఞానపక్షీకారేణాత్ర ప్రయోగోపపత్తిః. యథా చ ప్రమితిరూపత్వభ్రాన్తిరూపత్వవిశేషానాదరేణ శుక్తిశకలస్య రజతజ్ఞానవిషయత్వమాత్రం సామాన్యతస్సాధ్యతే, తత్ర చ ప్రమితిరూపత్వే విరోధః భ్రాన్తిరూపత్వే త్వప్రసిద్ధవిశేషణత్వమితి పర్యనుయోగం న తు మసే. ఏవమిహాపి సామాన్యతః పక్షసిద్ధిరితి మధ్యస్థదృష్టిమనుసన్ధత్స్వ. తథాప్యత్ర సాధ్యం యథార్థత్వం అనారోపితవిషయత్వం ఆరోపితవిషయరహితత్వం వా, ఆద్యే ధర్మ్యంశాదేరనారోపితత్వాత్తద్విషయత్వేన సిద్ధసాధనత్వం ఆరోపితవిషయత్వాత్యన్తాసిద్ధౌ చానారోపితవిషయత్వమపి దుర్వచం. అత ఏవ న ద్వితీయః. నిష్ప్రతియోగికనిషేధాయోగాదిత్యత్రాహ అత ఇతి. యథార్థత్వప్రతిజ్ఞానవశాద్వ్యవచ్ఛేద్యత్వేన క్వచిద్బుద్ధిబాధః స్యాదిత్యుక్తేరయోగ ఇత్యర్థః. అయం భావః యోగాచారాదయో హి స్వప్నాదినిదర్శనేన సర్వప్రత్యయానాం ప్రత్యయత్వేనాయథార్థత్వం సాధయన్తి, సర్వత్ర ప్రసిద్ధం చ యథార్థత్వం ప్రతిషేధ్యం ప్రతిపద్యన్తే, తానుద్దిశ్యాయం ప్రయోగః స్యాత్, పిశాచానాం పిశాచభాషయైవ హ్యుత్తరం దేయం తదిహ యద్వేత్యనేన పక్షాన్తరాన్వారోహః ప్రఖ్యాప్యతే. కస్తర్హి తాన్ ప్రతి దృష్టాన్తో వాచ్యః యస్తేషాం స్వపక్షసాధకబోధః, న హి తస్యాయథార్థత్వం తైర్వక్తుం యుక్తం స్వపక్షాసిద్ధిప్రసఙ్గాదితి. నను బుద్ధిబాధః కశ్చిత్సిద్ధో న వా, ఆద్యే కథం తన్నిషేధః. ద్వితీయే కథం తరామితి చేత్ న హి వయం బుద్ధిబాధశబ్దస్య కఞ్చిదర్థమనుమత్య ప్రతిషేధామః, కిన్తు బుద్ధిబా

వైశిష్ట్యాసిద్ధిమాత్రప్రథనమిహ పరైర్బాధకస్యాపి కృత్యం
ఖ్యాత్యాఽసత్ఖ్యాతిరంశే ప్రసజతి భవతామన్యథాఖ్యాతివేద్యే॥ ౧౩॥

౨౩౯॥ శ్లో॥ యోఽసౌ బోధోఽన్యథాధీజనక ఇతి జగే భ్రాన్తిరిత్యుచ్యతేసౌ
నేత్థం బోధాపలాపః క్వచిదపి వదతాం బోధమత్యన్తసిద్ధం।
యత్ర ప్రత్యక్షసిద్ధాదధికమపి పరే నిష్ఫలం కల్పయేయు

ధోక్తిరయోగ్యపదసమభివ్యాహారరూపా న విశిష్టమర్థం బోధయతీతి తత్ప్ర యోగస్యాయుక్తతామాత్రం బ్రూతే ఇతి భావః. ఏతేనాన్యథాఖ్యాతిః క్వచిదస్తి న వేత్యాదికమపి ప్రత్యుక్తం. అస్తి తావత్పరస్పరవిరుద్ధాకారభానరూపాన్యథాఖ్యాతిః సర్వేషు వస్తుషు, సేయం శుక్తివిరుద్ధాకారవత్తయాఽన్యత్రసిద్ధా అన్యథాఖ్యాతిశ్శుక్త్యాలమ్బనా న భవతీత్యుక్త్యా క్వచిత్సిద్ధస్యైవాన్యత్ర నిషేధః. యత్తు శుక్తేరేవ బాధదశాయాం రజతాదన్యథాత్వేన భానం న తన్నిషేధ్యం స్వాకార విరుద్ధాకారవత్తయా భానమితి త్వయోగ్యపదసమభివ్యాహార మాత్రమితి. నను పూర్వధీబాధాభావే పరస్య కథం బాధకత్వమిత్యత్రాహ వైశిష్ట్యేతి. బాధకజ్ఞానం హి పురోవర్తిని రూప్యత్వవైశిష్ట్యం నాస్తీతి బోధయతి, తచ్చ రూప్యే సిద్ధం ప్రతియోగి భవతి, అతఏవ భేదగ్రహసిద్ధౌ భేదాగ్రహప్రభవప్రవృత్తిరూపసాధ్యాపహారాత్పూర్వోత్తరధియోర్బాధ్యబాధకత్వవాచోయుక్తిరితి భావః. అసత్ఖ్యాతిదూషణే నాన్యథాఖ్యాతిం సాధయతామనిష్టప్రసఙ్గమాహ కిఞ్చేతి. యద్యప్యధిష్ఠానం సత్యం భాతి, యద్యపి రజతస్య రజతత్వస్య చాన్యత్రసిద్ధేస్తదారోపేఽపి నాత్యన్తాసత్ఖ్యాతిః, తథాపి శుక్తిశకలే రజతతాదాత్మ్యస్య రజతత్వసంసర్గస్య వా తత్ర చాన్యత్ర చాసిద్ధస్య నిషేధ్యస్య ఖ్యాతివిషయత్వాదత్యన్తాసత్ఖ్యాతిరనివార్యా, ఏతావదసత్ఖ్యాతిరఙ్గీక్రియత ఇతి చేదిదమపి గౌరవాన్తరం, తథా చాసత్ఖ్యాతిదూషణాద్విరన్తవ్యం అన్యథాఖ్యాతిసాధనాద్వేతి॥ ౧౩॥

నన్వన్యథాఖ్యాతిమపహ్నువానానాం సర్వస్యా బుద్ధేర్యథార్థ్యావిశేషాద్భ్రాన్తిశబ్దః క్వచిదపి న స్యాత్, న హ్యసావసాధుః న చ సాధురపి నిర్విషయః స్యాత్, స్వప్నదృష్టబోధాపలాపే చ సర్వబోధాపలాపప్రసక్త్యా విశ్వవిలోపః స్యాదిత్యత్రాహ యోఽసావితి. అయం భావః అస్తి హ్యధిష్ఠానాదిగోచరం భేదాగ్రహవిశేషసహకృతం భ్రాన్తిజనకత్వేన యుష్మదభిమతం కిఞ్చిద్ జ్ఞానం తదేవ భ్రాన్తిరిత్యుచ్యతే, న చాత్ర బోధాపలాపః ఈదృశబోధోపలబ్ధస్యాభ్యుపగమాత్ తదతిరిక్తబోధోపలబ్ధస్యాభావాచ్చేతి. నన్వనాదేశికమేతత్ భాష్యాదిష్వనుక్తేరిత్యత్రాహ యత్రేతి. యత్ర సంప్రతిపన్నైః కైశ్చిద్వ్యవహార

ర్థైరేవాత్ర తత్తద్వ్యవహృతిరితి హి స్థాపితం భాష్యకారైః॥ ౧౮॥

(అన్యథాఖ్యాతిభఙ్గప్రకారః)

౨౮౦॥ శ్లో॥ ఏకాధారే విరుద్ధాకృతియుగయుగపత్ఖ్యాతిరన్యోన్యబాధా
దోలావిక్షేపకల్పా తదనియతిరియం ధీక్రమే సాక్షిణీ నః॥

స్స్వప్నవతి తత్ర మధ్యే న కశ్చిత్తత్కల్పనీయమిత్యభావజాత్యవయవివిశేషాదినిరా-
సే భాష్యకారైర్నిరకారి, ప్రస్తుతార్థశ్చ భ్రాన్తిదివ్యాయాం ప్రదర్శితప్రాయః
ఇతి. "ననుచాఖ్యాతిపక్షేఽప్యన్యవిశేషణమన్యవిశేషణత్వేన" ఇతి భాష్యే క-
థం చోదితం? కిమితి వా తచ్చాప్రదిష్టోత్తరం? సత్యం; తదుచ్యతే. సర్పభూదళనా-
మ్బుధారాదిభ్రమేషు అయం సర్పః ఇదం భూదళనం ఇయమమ్బుధారేతి స-
ర్పాదివిశేష్యలిఙ్గభాఞ్జి విశేషణాని భవన్తి. ఇదం చ సమానాధికరణత్వాభిమా-
నాత్; అతోఽన్యథాఖ్యాతిరవర్జనీయేతి చోద్యాభిప్రాయః. పరిహారస్తు క్లృప్తత-
త్తద్భేదాగ్రహనిబన్ధనవాచకవ్యవహారవిశేషమాత్రమితి. స్వయమూహాక్షమశి-
ష్యశిక్షార్థేతి॥ శ్లో॥ తర్కతత్ఫలసామర్థ్యాదన్యథాధీప్రసఙ్గః। దత్తోత్తరమితి
గ్రాహ్యం దృష్టగౌరవలాఘవైః॥ యదేతదాహార్యవ్యాప్యవ్యఞ్జనితమారోపితవ్యాప్యవ్యా-
పకవిషయం జ్ఞానం తర్క ఇతి బ్రూషే, తజ్జనకతయాభిమతజ్ఞానస్యైవ తర్కశ-
బ్దవాచ్యత్వం తస్యైవ చ మానానుగ్రాహకత్వమితి॥ ౧౮॥

అథ స్యాత్ విరుద్ధానియతకోటిద్వయగోచరం సంశయాత్మకం జ్ఞానం
సర్వేషాం ప్రసిద్ధం. తచ్చ వస్తుని వికల్పస్య విరుద్ధానియతాకారత్వస్యాయో-
గాదన్యథాఖ్యాతిరూపమేవ, తదనభ్యుపగమే "సన్దిగ్ధే న్యాయప్రవృత్తిః" "విప-
ర్యయస్సంశయశ్చైవ" ఇత్యాదికముచ్ఛిద్యేతేత్యాహ ఏకాధార ఇతి. అయం
భావః యది స్థాణుత్వవిశిష్టతయా పురోవర్తి భాయాత్ పురుషత్వవిశిష్టతయా న
భాయాదేవ, తథాఽన్యత్ర సర్వత్ర దృష్టేః తదయం ప్రయోగః విప్రతిపన్నం స్థాణు-
పురుషభానం భిన్నాధారం స్థాణుత్వపురుషత్వే బోధయతి స్థాణుపురుషభానత్వా-
త్ స్థాణుపురుషావితి భానవత్; తతశ్చ పురోవర్తిభానం స్థాణుపురుషభానం చ మి-
థోభిన్నమితి సిద్ధం, తస్మాదూర్ధ్వద్రవ్యభానమనుభవః స్థాణుపురుషభానం
తు స్మరణం. న హ్యేకస్మిన్ పురుషే స్మృత్యనుభవయోరేకదా సంభవం మన్యసే,
స్మర్యమాణాధారసంశయే ధర్మిస్ఫురణస్య కోటిద్వయస్ఫురణస్య చ స్మృతిత్వా-
విశేషేఽపి ధర్మిస్ఫురణస్య కోటిద్వయస్మృతిహేతుసంస్కారోద్బోధకతయా
పూర్వత్వమనివార్యమితి. ప్రకారాన్తరేణాపి ధీక్రమం సాధయతి దోలేతి. "సంశ

తస్మాత్తత్తద్విశేషస్మృతిసమసమయం ఛన్నతత్తద్విరోధః
ఖ్యాతస్సాధారణోఽర్థః పరమిహ విశయో యేన బుద్ధ్యన్తరం వః॥ ౧౫॥
(సంశయయాథార్థ్యప్రకారః)

యద్దోళాధిరూఢః” “దోళాయమానమానసః” ఇతిరూపకోపమానాభ్యాం క్రమేణ విరుద్ధయోగిసారూప్యం వ్యజ్యతే. అనియతత్వవ్యఞ్జకశ్చ వాకారప్రయోగోఽన్యతరస్ఫురణమితరోల్లేఖవర్జితం స్వరసతో దర్శయతి నహ్యసావిహ సముచ్చయార్థః తథా సత్యనియమానుల్లేఖేన సంశయరూపత్వాభావప్రసఙ్గాత్, వాకారశ్చావిశేషాత్ప్రయుజ్యేత, నాప్యుపమానార్థః ధర్మిణస్తత్తదన్యత్వానిశ్చయేన తత్తదుపమేయత్వాయోగాత్, న చ మిథః అయమితి పురోవర్తినిర్దేశేనాఘటితత్వాత్ అధ్యాహారవాక్యభేదయోరవర్జనీయత్వాచ్చ, అతోఽత్ర వికల్పతః ప్రవృత్తమిదమవ్యయం, తత్త్వే అతదయోగాదూర్ధ్వః పదార్థః కశ్చిత్ స్థాణుర్భవతి కశ్చిత్పురుషో భవతీత్యర్థః త్వస్య స్థాణుత్వపురుషత్వాభ్యాం విభజ్యసాహచర్యం వ్యనక్తి, తదిహ అయమితి పురోవర్తిమాత్రమగృహీతవిశేషమనుభూయతే స్థాణుపురుషౌ తు స్మర్యేతే ఇతి విభాగః. ఏతదేవ నిగమనవ్యాజేన స్పష్టయతి తస్మాదితి. సమసమయమితి అగృహీతక్రమయోరనుభవస్మృత్యోర్నిరన్తరభానాభిప్రాయం, అథవా పురోవర్త్యనుభవజనితసంస్కారేణ కోటిద్వయస్మృతిహేతుసంస్కారాభ్యాం చ సమ్భూయ తైర్యుగపదేకస్మృతిసమ్భవాత్తదుల్లిఖ్యమాన విషయత్రయ యుగపత్ప్రకాశఖ్యాపనార్థమేతత్. ఛన్నతత్తద్విరోధ ఇతి. ఏతద్భేదకధర్మానుల్లేఖపరం. సాధారణః సాధారణాకారవిశిష్ట ఇత్యర్థః. పరం పశ్చాత్ కేవలమితి వా. ఏతావతైవ సంశయవ్యవహార ఇతి భావః. ఈదృశస్యజ్ఞానస్య సంశయవ్యవహారజనకత్వం న క్వచిద్దృష్టమిత్యత్ర లాఘవం ప్రతిబన్దీభావ్యభిప్రేత్యాహ యేనేతి. సాధారణఖ్యాతిపరామర్శోఽయం. ఈదృశబోధేన సంశయరూపజ్ఞానోత్పత్తిరప్యన్యత్ర న దృష్టా, వ్యవహారవిశేషస్తు త్వదిష్టతత్కారణే నైవ సిధ్యేదితి భావః॥ శ్లో॥ ఊహానధ్యవసాయా చ పరోక్తా సంశయాత్మకా। తదన్యత్వేపి నిర్వాహస్సమానన్యాయతః స్థితః॥ ౧౫॥

శ్లో॥ ఖ్యాత్యన్యమతభేదాద్విభ్రమే కేచిత్ప్రదర్శితా। అథ ప్రతిమతస్థానాం ప్రలాపః ప్రతిరుధ్యతే॥ తత్ర తావత్ కచోల్లుఞ్ఛనమతోచ్ఛ్రితామనిర్వచనీయఖ్యాతిమధిక్షిపామః తత్రయదాహుః॥ శ్లో॥ “సత్త్వేన భ్రాన్తిబాధౌ స్తాం నాసత్త్వే ఖ్యాతిబాధనే। సదసద్భ్యామనిర్వాచ్యా” ఇత్యాది. అనిర్వాచ్యత్వం నామ

౨౮౧॥శ్లో॥దుస్సాధాబాధధీభ్యాంసదసదితరతాకుత్రచిద్వావ్యహతత్వా

కిం వాచ్యాదన్యత్వం వాచ్యత్వరాహిత్యం నిరుపాఖ్యత్వం సదసదన్యత్వం సత్త్వాసత్త్వరహితత్వం బ్రహ్మతుచ్ఛవిలక్షణత్వం అన్యద్వా కిఞ్చిత్, నాద్యః సర్వలౌకికవైదికవ్యవహారవిరోధాత్ స్వవచనాదివిరోధాచ్చ, వాచ్యానామేవ మిథోఽన్యత్వేన తత్సాధనే సిద్ధసాధనాత్ సర్వవాచ్యాన్యత్వస్య చైకైకస్మిన్ విద్యతఏవ, నహ్యేకైకస్యాపి వాచ్యస్య సర్వవాచ్యత్వం, సర్వేషాంవాచ్యానాం(న్యో)న్యాభావానామాశ్రయత్వమిత్యప్యయుక్తం అనిర్వాచ్యాదిశబ్దవాచ్యస్యాప్యన్యోన్యాభావాధారత్వాయోగాత్. అతఏవనద్వితీయః బ్రహ్మణితుచ్ఛేచవాచ్యత్వానభ్యుపగమాత్ తయోరపి ప్రపఞ్చతుల్యత్వస్వీకారప్రసక్తిశ్చ. నతృతీయః నిరుపాఖ్యశబ్దస్య యౌగికత్వేదత్తోత్తరత్వాత్ నిరుపాఖ్యోపాఖ్యయాచత్వన్మైవపిగీతస్యోపాదానాత్ రూఢిమాత్రస్యపరిభాషామాత్రీయత్వేన పిగీతసత్యత్వానుపరోధిత్వాత్ ఖరశృఙ్గాద్యవిశేషసాధనేదృష్టవిరోధాదపసిద్ధాన్తాచ్చ, ఏవంస్థితేచతుర్థాదీన్ దూషయతి దుస్సాధేతి. బాధధీభ్యామిత్యుపలక్షణం. నాశధీభ్యామిత్యపిభావ్యం. అయంభావః సదసదన్యత్వంతావత్సతామేవ సదన్తరవ్యావృత్త్యా తుచ్ఛవ్యావృత్త్యాచసంభవతి, సర్వేభ్యస్సద్భ్యోఽన్యత్వంచత్వయాదుర్వచం అనేకసదనభ్యుపగమాత్, యద్యపిపారమార్థికంసదేకమేవ తథాపిప్రాతిభాసికానివ్యావహారికాణిచబహూనిసన్తీతిచేత్ కిమతః అనిర్వచనీయత్వాభిమతస్యవ్యావహారికసతః స్వస్మాదన్యత్వాయోగేనసర్వసదన్యోన్యాభావకాత్స్న్యాసిద్ధేః, వ్యావహారికరాశిబహిర్భావాభ్యుపగమేచపారమార్థికప్రాతిభాసికతుచ్ఛకోటిప్రవేశప్రసఙ్గేనస్వమతాదివ్యాఘాతాత్, అతఏవసత్త్వాసత్త్వరహితత్వమపినిరస్తం, వ్యావహారికసత్త్వరాహిత్యస్యసత్త్వమాత్రరాహిత్యవాసాధనేవ్యాఘాతాత్, పారమార్థికసత్త్వరాహిత్యవివక్షాయాంతుబ్రహ్మతుచ్ఛయోరపితద్రాహిత్యాత్తదవిశేషప్రసఙ్గః, నహిబ్రహ్మణ్యపిపారమార్థికంసత్త్వంనామధర్మస్త్వయేష్యతే తేతదపితత్రప్రపఞ్చవత్కల్పితమితిచేత్ అన్యత్రాపి తస్యకల్పితత్వాదపి శేషఏవ బ్రహ్మణిచ తస్యకల్పితత్వేకథంబ్రహ్మపరమార్థసత్, తథాత్వేవాపిగీతమపికథంనతథా, ఏవంబ్రహ్మతుచ్ఛాన్యత్వమపిదుస్సాధం సత్యస్యతస్యాసత్యవృత్తిత్వవ్యాఘాతాత్ తదసత్యత్వేతుసత్యాసత్యయోస్తుచ్ఛాతుచ్ఛయోశ్చ తాదాత్మ్యాపత్త్యావ్యాఘాతాదేవ, బ్రహ్మణితుచ్ఛేచ బ్రహ్మతుచ్ఛాన్యత్వమసత్యంవిద్యతఇత్యపి శేషశ్చ. య

త్సత్త్వాసత్త్వంచ తాభ్యాం కథమివ న భవేద్వ్యాహతేశ్చేత్సమం తత్
దృష్టత్వాద్వ్యావిశేషః క్వచిదపి న హి నస్సర్వరూపేణ సత్త్వం

ద్వ్యవ్యతిరిక్తాత్ తదపి విగీతే సత్యత్వం సహేత నవా, పూర్వత్ర న హి వాదః, ఉత్తరత్ర స్వయం సత్యమసత్యం వా, ఆద్యే బ్రహ్మణ్యన్యత్వేనాన్యత్రోభయసముచ్చయోభయప్రతిషేధవికల్పే నాపసిద్ధాన్తసిద్ధసాధనత్వవ్యాఘాతాదయః. ద్వితీయే స్వసాధ్యమసత్యం వదతస్తే న కిఞ్చిదనైర్థ్యాపణం దేయం తత్ప్రదానఫలస్యేత్వదుక్త్యైవ సిద్ధత్వాదితి. అథ ప్రతిబన్ద్యభిప్రాయేణ విపరివర్తం ప్రసఞ్జయతి సత్త్వాసత్త్వమితి. సమాహారద్వన్ద్వోऽయం. చకారోऽజైనానుధావనప్రసక్తిం సూచయతి. ఖ్యాత్యన్యథాऽనుపపత్త్యా సత్త్వం బాధాన్యథాऽనుపపత్త్యా అసత్త్వం కిం న కల్ప్యత ఇతి భావః. ప్రతిజ్ఞాపార్థం కథం శబ్దం ప్రశ్నార్థం నాన్యమానస్య ప్రత్యుక్తిం శఙ్కతే వ్యాహతేశ్చేదితి. సత్త్వాసత్త్వయోస్సితాసితత్వన్యాయేన మిథో విరోధాన్నైకత్ర కదాపి తయోస్సంభవ ఇతి భావః. పరిహారముద్గిరతి సమం తదితి. తద్వ్యాహతిప్రయుక్తగభవనం త్వదుక్తేऽపి సమానమిత్యర్థః. అయం భావః యది సత్త్వాసత్త్వం చ మిథో విరుద్ధం నాస్యేతి దాతదభావయోరపి తథాత్వం నాన్తరీయకం, యద్యపి పరస్పరాభావవ్యాప్యమాత్రరూపాణాం శీతోష్ణనీలపీతాదీనాం మిథో విరోధేऽప్యుభయాభావః క్వచిన్న విరుధ్యతే దృష్టస్య దురపహ్నవత్వాత్, తథాప్యుష్ణత్వానుష్ణత్వనీలత్వానీలత్వాదీనామివ పరస్పరాభావాత్మనోస్సత్త్వాసత్త్వయోరేకత్రోభయసముచ్చయవదుభయవ్యతిరేకోऽపి వ్యాహత ఏవ. యత్ర సత్త్వం తత్ర నాసత్త్వం యథా బ్రహ్మణి, యత్రాసత్త్వం తత్ర న సత్త్వం యథా కూర్మరోమణి ఇతివత్, యత్ర సత్త్వాభావః తత్ర నాసత్త్వాభావః యథా ఖపుష్పే, యత్ర నాసత్త్వాభావస్తత్ర న సత్త్వాభావః యథా బ్రహ్మణ్యేవేతి నియమస్యానిర్వ్యూఢత్వాదితి. యది సమత్వం తర్హి త్వత్పక్షాయ కుతస్త్వమసి మత్పక్షాయ కిమితి కుప్యసీత్యాశఙ్కితప్రతిబన్దిశక్తేరనయోగే సత్త్వాసత్త్వసముచ్చయపక్షస్య ప్రత్యక్షాద్యానుగుణ్యమాహ దృష్టత్వాదితి. అనయోస్సహభావః క్వ దృష్ట ఇత్యత్ర సర్వత్రేత్యభిప్రాయేణాహ క్వచిదపీతి. సర్వరూపేణ సర్వప్రకారేణ కాలతో దేశతస్స్వభావతశ్చ తత్ర తత్ర నియతం హి సత్త్వం అన్యథా సర్వనిత్యత్వసర్వవిభుత్వసర్వాద్వైతవాదానాం ప్రసఙ్గాత్, అసత్త్వమపి తథైవ అన్యథా సర్వశూన్యత్వప్రసఙ్గాత్, ఏతావత్సదసత్త్వమవిరోధాదఙ్గీకుర్మః నాన్యద్విరుద్ధమితి చేత్ సదసద్వ్యతిరేకమప్యేవం యథాదర్శనమవిరుద్ధమేవాఙ్గీకురుష్వ న తు విరుద్ధం, సదసద్వ్యతిరేకవాదశ్చా

నాసత్తా చానుపాధిర్న చ వితతిరిహ బ్రహ్మతుచ్ఛాతిరేకే॥ ౧౬॥

(అనిర్వచనీయఖ్యాతిభఙ్గః)

౨౮౨॥ శ్లో॥ రూప్యం జాతం తదా చేన్న రజతమితి ధీరప్రమా స్యాదముష్మిన్ స్త్రీప్సుదృశ్యత ఇష్టశ్చేత్తథా సదసత్త్వవాదోఽపి తత్ర తత్ర దృశ్యత ఏవ। అన్యవిషయో యస్యాన్యపరశ్చేతి చేత్ త్వత్ప్రక్షిప్తోఽపి తథైవేతి। సదసద్విలక్షణశబ్దేన బ్రహ్మతుచ్ఛాన్యత్వవివక్షాయాం దూషణాన్తరమాహ నచేతి. ఇహ ప్రపఞ్చే బ్రహ్మతుచ్ఛాన్యత్వస్యాస్మదభిమతత్వాత్తత్సాధనే సిద్ధసాధ్యత్వప్రసక్తిరితి భావః. ఏతేన శ్లో॥ "సత్త్వే న భ్రాన్తిబాధౌ స్తాం నాసత్త్వే ఖ్యాతిబాధనే। సదసద్భ్యామనిర్వాచ్యావిద్యాపిద్యైవ స్పృహా భ్రమః" ఇత్యద్వితీయ్యభిమతం ప్రత్యుక్తం. యదపి తత్తన్నిర్వచనఖణ్డనయా సర్వమనిర్వాచ్యమితి తదప్యనిర్వచనీయనిర్వచనఖణ్డనయా సర్వం నిర్వచనీయం భవేదితి ప్రత్యవక్తవ్యం, నిర్వచనీయత్వానిర్వచనీయత్వఖణ్డనయాపి ప్రపఞ్చస్యానిర్వచనీయత్వం సిద్ధ్యేదితి చేత్ బ్రహ్మతుచ్ఛయోరపి తత్ఖణ్డనయా కిం తన్న సిద్ధ్యేత్, సిద్ధ్యతు నతతః ప్రస్తుతబాధ ఇష్టశ్చేన్న తృతీయసౌగతసీమాతిలఙ్ఘనేన తుర్యసౌగతగఙ్గాప్రవేశప్రసఙ్గాత్. శ్లో॥ కిఞ్చానిర్వచనీయత్వఖణ్డనోక్త్యనిరుక్తిగః। విశ్వానిర్వచనీయత్వం ఖణ్డితమపేత్యతాం॥ ఏవం త్వదభిమతానిర్వచనీయాసత్ఖ్యానాన్నతఖ్యాత్యసాధనేయమితి తవ్యం॥ ౧౬॥

యదపి శుక్తిప్రదేశనియతావిద్యాశకలశబలితాద్బ్రహ్మణః కిమప్యనిర్వచనీయం రజతం తదానీముత్పన్నం ఇదం రజతమితి భాతీతి భావయన్తి తద్దూషయతి రూప్యమిష్ట. యది సామగ్రీవిశేషాత్తతోత్పన్నం రజతజాతీయం రజతమితి గృహ్యేత తదా ఆపణస్థరజతధీవదముష్మిన్నపి రజతధీరప్రమా న స్యాత్, అపి చాముష్మిన్నేదం రజతమితి బాధకధీరప్రమా స్యాత్, తథా చ బాధాయోగాదబాధితస్య సత్యత్వసిద్ధిః, రజతే చ రజతాన్యత్వముల్లిఖన్తీ బుద్ధిరన్యథాఖ్యాతిః స్యాత్, అథ నేదం రజతమితి బుద్ధిశ్శుక్తివిషయేత్యుచ్యతే అనయా పూర్వసిద్ధస్య రజతస్య కథం బాధః; నహి రజతసంసృష్టస్యాపణాదేర రజతత్వబుద్ధ్యా రజతం బాధ్యేత, అన్యథా తత్ర రజతే నేయం శుక్తిరితి బుద్ధ్యా శుక్తిరేవ కిన్న బాధ్యేత. నను నేదం రజతమితి బుద్ధిరధ్యాసాధిష్ఠానం బ్రహ్మ రజతాన్యత్వేన గృహ్ణతీ తత్ర తత్ర రజతాత్మతాం బాధతాం తర్హ్యరజతస్యాధిష్ఠానస్య రజతాత్మతాబుద్ధిరన్యథాఖ్యాతిరేవేతి ముధా తత్ప్రద్వేషః, అధిష్ఠానరజతయోర్భేదబుద్ధ్యా చ న రజతబాధః కిన్తు తదుభయనిరూపితం తాదాత్మ్యమేవ బాధ్యేత, తథాప్యధిష్ఠానస్యాపి ధర్మనాత్యన్తాభావాధికరణత్వగ్రాహిణీ నిషేధబుద్ధిస్తత్రత్యం రజతత్వమే-

కార్యాసామర్థ్యమాత్రాన్న తదితి వచనం కల్పతేఽతిప్రసక్తేః ।
శుక్త్యా చైతత్తదాత్వే కథమివ జనయేద్దుర్ఘటానాద్యవిద్యా

బాధత ఇతి చేత్ బాధ్యతామధిష్ఠానే తత్ర రజతత్వం కిమాయాతం తతోఽత్పన్న
స్య తన్నిష్ఠరజతత్వస్య నిషేధాభావాత్, నహి రజతత్వం కిఞ్చిన్నిష్ఠాత్యన్తాభా
వప్రతియోగిత్వగ్రహణేన సర్వత్ర మిథ్యా భవతి అపి చాస్య రజతత్వస్యాస్వాధిక
రణతయా ప్రతిపన్నే నిషేధాద్బాధః ఉత యత్కిఞ్చిన్నిష్ఠాత్యన్తాభావబో
ధాత్, ఆద్యేఽన్యథాఖ్యాతిరనివార్యా తదనధికరణే తదధికరణత్వబోధాత్.
ద్వితీయేఽపి గీతస్య కో విశేషః సర్వస్య సర్వనిష్ఠత్వాభావాత్ ॥శ్లో॥ జాతే చ సద
సద్బాహ్యే సదసద్భిః క్రమాత్సతీ । స్వచ్ఛాయామివ దుర్లఙ్ఘ్యామన్యథాఖ్యాతిమా
వహేత్ ॥ అన్యథాఖ్యాతిరస్తీతి పరబుద్ధిం నిషేధతా । ఇష్టా తదన్యథాఖ్యాతిరన్య
థా కిన్ని షిధ్యతే ॥ అథ స్యాత్ ఉత్పన్నమేవ రజతం రజతకార్యాసమర్థతయా నేదం
రజతమితి నిషిధ్యతే, అగోప్తా రాజా న రాజేతి న్యాయాత్ ఇతి తత్రాహ కా
ర్యేతి. అయమాశయః నహి కిఞ్చిజ్జాతీయం కుతశ్చిద్వైగుణ్యాత్తజ్జాతీయకార్యా
సమర్థత్వేనాతజ్జాతీయమనృతం వా భవతి అతిప్రసఙ్గాత్. అతస్తజ్జాతీయేష్వతా
తజ్జాతీయత్వోపచారమాత్రమితి న బాధసద్భావః. నన్వుపచారోఽపి బాధావినా
భూతః సత్యం న తతోఽపచర్యమాణస్వభావబాధః, కిన్తూపచారశబ్దముఖ్యార్థ
బాధమాత్రం, తథాఽప్యరజతశబ్దముఖ్యార్థబాధే రజతం ప్రాణిత్యేవేతి. ఏవమన్య
త్రాపి యోజ్యం కార్యాసామర్థ్యే సత్యపి తదితికథనం నాతిప్రసక్త్యా కల్పత ఇతి. నను
సమర్థాసమర్థస్వభావయోరైకజాత్యాసమ్భవాదతజ్జాతీయేతి కథం తదితికథనం
నైవం, అవాన్తరవైజాత్యకల్పనేఽపి తజ్జాతీయత్వానపాయాత్, అన్యథా కథం
వాఽత్ర రజతవ్యవహారః తజ్జాతీయవ్యామోహాదితి చేత్ ఆశ్రితోఽసి తర్హి విపరీతఖ్యా
తిం, సారూప్యాదితి చేన్న సరూపమితి బుద్ధౌ సారూప్యతిరస్కారేణ కిఞ్చిదితి బ
ద్ధాచోపాదిత్వాద్యయోగాత్, సరూపే తద్బుద్ధిద్వారా సారూప్యస్య ప్రవర్త
త్వే దత్తోత్తరత్వాత్, అతోఽవాన్తరవైషమ్యేఽపి రజతజాతీయమేవోత్పన్నం
క్తవ్యం, న చ తస్య బాధస్సువచః, అబాధే కథం పశ్చాన్నానువర్తత ఇతి చేత్ సా
భ్యుపగతాత్ప్రణాశాదేవేతి పశ్య, నాశోఽపి బాధ ఏవేతి చేన్న తస్య ప్రతిపన్నో
పాధౌ నిషేధరూపత్వాభావాత్, బాధాభావే నాశోఽపి న స్యాదితి చేన్న "జా
స్య హి ధ్రువో మృత్యుః" ఇతి న్యాయేన జాతత్వాదేవ నాశోపపత్తేః, త్వయా చా
నిర్వచనీయం రజతం జాతమిత్యేవ సమర్థనాదితి. హేతునిరూపణాసమ్భవాదన
నిర్వచనీయరజతోత్పత్తిం దూషయతి శుక్త్యేతి. కథమివ న కథఞ్చిత్. అయం

నాకస్మాదిస్త్వర్థహేతుర్న చ రజతమతిస్సా హి తేనైవ జన్యా॥ ౧౭॥

(అనిర్వచనీయరజతోత్పత్తిభఙ్గః)

వః న తావదహేతుకమిదం జాయేత లోకాయతమతప్రసఙ్గాత్, హేతుశ్చ న తత్స్వరూపం వ్యాఘాతాత్, న చ తత్ప్రాగభావమాత్రం తస్యానాదిత్వేన ప్రాగపి తజ్జనకత్వప్రసఙ్గాత్, అత ఏవ న తత్సహకృతం నిరపేక్షం వా స్వరూపానాద్యవిద్యామాత్రం. అవిద్యాసన్తానపక్షే చ సన్తానినః కస్యచిద్రజతకారణత్వం కిం దృష్టత్వాదఙ్గీక్రియతే కుతశ్చిత్కల్ప్యతే వా, నాద్యః అసిద్ధేః. న ద్వితీయః కారణసద్భావాత్కార్యోత్పత్తిస్తయా చ తదుత్పత్తిరితి మిథస్సంశ్రయాత్, న హ్యత్ర రజతముత్పన్నమితి దృష్టం, తద్బుద్ధేరన్యథాసిద్ధతయా న తయాపి తదుత్పత్తిః, ‘‘ఇదం సర్వమసృజత’’ ఇతి శ్రుత్యా సర్వేదఙ్కారవిషయస్య శుక్తిరజతస్యాపి సృష్టిరవగమ్యత ఇతి చేన్న ప్రమాణసిద్ధవిషయత్వాత్ తత్ర ‘‘యదిదం కిఞ్చ’’ ఇత్యనువాదస్య. నను ‘‘సత్యం చానృతం చ’’ ఇత్యనన్తరమేవాప్రామాణికమప్యుపాత్తమితి చేత్ అనృతశబ్దస్యాత్ర వికారివస్త్వన్తరపరత్వాత్ అన్యథా ‘‘సత్యమభవత్’’ ఇత్యాదినా సమన్వయవైఘట్యాదితి. దుర్ఘటేత్యనేన తత్స్వరూపాద్యసంభవం వ్యఞ్జయతి. స్వయం దుర్ఘటాపి సతీ యది దుర్నిరూపం కిఞ్చిత్కార్యం జనయేత్ అన్యథాఖ్యాతిమపి తథాభూతాం కిం న జనయేత్, పరం చ భ్రాన్తితద్విషయజననాదుభయసమ్మతాప్రమాణఖ్యాతిమాత్రజననమితి చ భావ్యం. అనాద్యవిద్యాయాస్తదాతనకార్యజనకత్వం సహకారివశాత్స్యాదిత్యత్ర సమ్భావితాన్ సహకారిణో దూషయతి నాకస్మాదిరితి. ఆదిశబ్దేన తద్దోషోపగ్రహణం. ఇన్ద్రియాణి తావన్నార్థముత్పాదయన్తి క్వచిదప్యదృష్టేః, తద్దోషాశ్చ తజ్జన్యధీవైపరీత్యాపాదనేన చరితార్థా నార్థవిశేషజనకత్వేన కల్పనీయా ఇతి భావః. అస్తు రజతబుద్ధేరేవ సహకారిత్వమిత్యత్రాహ న చేతి. కిమత్ర పూర్వానుభూతరజతస్మృతేరేవ రజతజనకతయాశఙ్క్యతే ఉత స్వవిషయేణ సహాధ్యస్యమానా ఆహోస్విత్ ఆపణస్థరజతబుద్ధివద్విషయజన్యేతి వికల్పే ప్రథమం దూషయతి న చేతి. న హి ధీః స్వవిషయసజాతీయముత్పాదయన్తీ క్వచిద్దృష్టా, అన్వయవ్యతిరేకవిహీనాన్త్వన్యథాఖ్యాతిజనకత్వమాగోపాలప్రసిద్ధమితి భావః. ద్వితీయం దూషయతి నేతి. అత్ర తే నేతి సహయుక్తే తృతీయా సవిషయవృత్త్యధ్యాసవాదినా త్వయా విషయేణ సహ జాయమానా యా బుద్ధిరిష్యతే సా చేద్విషయం జనయేత్ విపరివర్తః కిం న స్యాదితి భావః. తృతీయదూషణేఽప్యేతదేవా క్యమావర్తనీయం, అత్ర తే నేతి కర్తరి తృతీయా తజ్జన్యాయాస్తదుత్పాదకత్వే

౨౮౩॥శ్లో॥ సత్త్వాసత్త్వే ద్వయాఖ్యద్వయవిరహచతుష్కోటిముక్తం చ తత్త్వం

స్యాదన్యోన్యాశ్రయః ప్రసజ్యేత, అథ స్యాత్ అస్తి సర్వసాక్షిభూతం కిఞ్చిచ్చైతన్యం తదేవ రజతధీరూపేణాపి వర్తతే తత్సహకృతావిద్యాయాః కాలః శేషః యతరజతోత్పత్తిరితి భ్రమ ప్రత్యేతదేశపతితవ్యం తత్ర తే న ఇతి పదద్వయం యాసాక్షిత్వేన తవాభిమతా సంవిత్ స్వాతన్త్ర్యాదినా సైవ రజతస్యాత్, అతస్సాపి తత్కాలనియతరజతం జనయితుం నార్హతి సహకార్యన్తరస్యాన్వయవ్యతిరేకాదిమతః కస్యచిదదృష్టేరితి భావః॥ ౧౭॥

సంవిద్వ్యతిరిక్తం సర్వం సర్వదా ప్రతిపద్యమానం భాతీతి పక్షః ప్రతిక్షిప్తః, అథ సంవిదపి తథేతి పక్షః ప్రతిక్షిప్యతే సత్త్వాసత్త్వేతి. యదాహుః ॥శ్లో॥ "న సన్నాసన్న సదసన్న చాప్యనుభయాత్మకం। చతుష్కోటివినిర్ముక్తం తత్త్వం మాధ్యమికా విదుః" ఇతి అయమభిసన్ధిః సచ్చేత్కిఞ్చిన్న తద్బాధ్యేత సర్వదా సర్వత్ర సర్వథా చ స్యాత్ నాన్యథా స్వభావపరిత్యాగాయోగాత్, అసచ్చేన్న జాయేత తన్న కదాచిత్ క్వచిత్ కథఞ్చిదపి స్యాత్, అత ఏవ నాపి క్వచిత్సత్త్వాసత్త్వసముచ్చయః ఉక్తదూషణసముచ్చయాద్వ్యాఘాతాచ్చ, ఉభయశూన్యత్వం చ తత్సముచ్చయసమానదూషణం. అతస్సదాదిరూపకోటిచతుష్టయనిర్ముక్తం సర్వం నిరధిష్ఠానమేవ సంవృతిశక్త్యా భాతి, ఇదమేవ తత్త్వం అయమేవ సర్వజ్ఞోపదేశసారః శుశ్రూషుబుద్ధితారతమ్యాత్ క్రమేణ బుద్ధ్యారోహాయ భిక్షుపాదప్రసరణన్యాయేన క్షణభఙ్గాదినిబన్ధనమితి. ఏవం వదతాం స్వపక్షతత్ప్రతీతిస్వాగమాతరమూలగత్త్వనిర్ణయజయాదీనాం సత్యత్వం ప్రతిపాద్యేత న వా, పూర్వత్ర సర్వాసత్యమితి స్వాగమవ్యాఘాతః స్వోక్తివ్యాఘాతశ్చ. ఉత్తరత్ర కిం తద్దూషణేన, అదూషితస్సర్వాశ్రయస్సపక్షస్సిధ్యేదితి చేన్న సాధకాభావే దూషణానుక్తిమాత్రేణ సిద్ధ్యసమ్భవాత్, సంవృతిసత్యం స్వపక్షాదికమఙ్గీకర్తవ్యమితి చేత్ ఏవమపి తథాభూతపరపక్షాదేరివ స్వపక్షాదేరపి సిద్ధిర్న స్యాత్, సత్యపి కేనచిదాకారేణావిశేషే సర్వసాధకతయా వాస్మత్పక్షస్య విశేషస్సిధ్యతీతి చేత్ మిథో విరుద్ధయోర్బలాబలవైషమ్యాభావే కిం కస్య బాధకం బాధ్యం వా, విధినిషేధయోర్నిషేధస్య ప్రసక్తిసాపేక్షత్వేన పరత్వాద్బలీయస్త్వమితి చేన్న సంవృతిదోషమూలత్వావిశేషే పరత్వస్యాకిఞ్చిత్కరత్వాత్, అన్యథా చతుష్కోటివినిర్ముక్తం తత్త్వం నాస్తీత్యస్మదుక్తస్య నిషేధస్య బలీయస్త్వేన త్వన్మతోన్మూలనప్రసఙ్గాత్, అసఞ్జాతవిరోధికాలోత్పన్నతయా వా పూర్వవృత్తవిధిప్రాబల్యం కిం న స్యాత్, నిషేధసిద్ధాన్తస్యానాదిత్వాన్న తత్పూర్వత్వం కిఞ్చిదితి చేత్ విధిసిద్ధాన్తస్యాప్యనాద్యనన్తతయా

వ్యాఘాతాద్యైర్విధూతం నయదితవ కథం సప్తభఙ్గీనిషేధః ।

తతః పరత్వం కస్యచిన్న స్యాత్ · యత్తు సతః సర్వప్రకారసత్త్వం స్యాత్ అన్యథా స్వభావవిరోధప్రసఙ్గాదితి తదసత్ దేశకాలాదినియతతయైవ తత్ర స్వస్తస్వభావసిద్ధేః అస్య చ స్వభావస్య కుతశ్చిద్విరోధాభావాత్, తథాఽనభ్యుపగమే స్వభావగ్రహణస్యైవాసమ్భవాత్ ప్రసఙ్గోఽపి నిర్మూలః. ఏతేనాసత్స్వభావస్య సర్వథైవాసత్త్వం స్యాదితి ప్రసఙ్గోఽపి ప్రత్యుక్తః, ఖరశృఙ్గాదౌ తథాఽదృష్టిరిష్టేతి చేన్న ఘటాదిషు కాలాదినియతాసత్త్వదృష్ట్యా వ్యాప్తేర్దుర్గ్రహత్వాత్, మాభూదసత్త్వమాత్రం సాధ్యవ్యాప్తం ఖరశృఙ్గాదితుల్యం చాసత్త్వం ప్రసఞ్జకమితి చేన్న తస్య సౌగతైరస్మాభిరనభ్యుపగమాత్ ప్రసఞ్జకప్రసఞ్జనీయయోరవిశేషప్రసఙ్గాచ్చ. ఏతేన యదసత్తత్సర్వథైవాసత్ యథా ఖరశృఙ్గం విగీతం చ తథా ఇత్యపూర్వాపరదేశకాలయోరసత్త్వం మధ్యేఽప్యసత్ యథా ఖపుష్పం ఇదం చ తథేత్యాద్యనుమానమపి కృత్తమూలం. నను హ్రస్వత్వదీర్ఘత్వాణుత్వమహత్త్వాన్యత్వానన్యత్వాద్యాపేక్షికధర్మాణాం స్వభావత్వే నిరపేక్షత్వప్రసఙ్గః పరసాపేక్షత్వే చ కిఞ్చిత్ప్రతి స్వభావత్వం న స్యాత్, నహి ఖపుష్పాదేర్న్యూనత్వస్వభావః పరాపేక్షః స్యాత్, మైవం, యథాదృష్టి సర్వవస్తూనాం సాపేక్షనిరపేక్షస్వభావభేదస్య దురపహ్నవత్వాత్, యచ్చ॥ శ్లో॥ "బుద్ధ్యా వివిచ్యమానానాం స్వభావో నావధార్యతే। అతో నిరభిలప్యాస్తే నిస్స్వభావాశ్చ దర్శితాః" ఇతి తదపి న తత్స్వభావానవధారణస్యాపి స్వభావానవధారణాద్విపరీతాపత్తేః, తదేవముక్తమనుక్తం చ దూషణజాతమభిప్రేత్యోక్తం వ్యాఘాతాద్యైర్విధూతమితి. శ్లో॥ సర్వథాఽనుపపత్తేశ్చేత్యేవం సూత్రయతా స్ఫుటం। సర్వదోషాకరత్వం చ పక్షస్యాస్య ప్రదర్శితం॥ అవిద్యాం విశ్వజననీం సార్ధపక్షమరూపిణీం। నివృత్తిపక్షమాకారాం కల్పయన్తో వ్యథాః కృతాః॥ నను వ్యాఘాతాదయోప్యసఙ్గ్యాః సదసదాదివికల్పదుఃస్థత్వాత్, అతస్తే నాస్మాన్ప్రతి దూషయిష్యన్తీత్యత ఆహ నయదితి. సప్తభఙ్గ్యుపాదానం సర్వస్యపక్షాన్తరస్యోపలక్షణం వ్యాఘాతాదిభిరేవ హి సప్తభఙ్గ్యాదికం త్వయాదూష్యతే, తే చేత్త్వత్పక్షేన దోషాస్తత్ప్రతిపక్షేఽపి దోషా న భవేయుః, అతః కథం త్వయా తన్నిషేధః కార్య ఇతి భావః. అథ బ్రూషే తుచ్ఛాదిశబ్దాః క్వచిద్వ్యుత్పన్నా న వా, నేతి తావన్నాఙ్గీకరోషి, వ్యుత్పన్నాశ్చేత్ విగీతే అన్యత్ర వా, విగీతే చేదాగతోఽసి మధ్యమాగమానాం మార్గం, అన్యత్ర చేత్తద్దృష్టాన్తేన విగీతేఽప్యతుచ్ఛత్వం సాధయామః॥

తుచ్ఛాలీకాదిశబ్దాః క్వచన సతి పరం క్వాప్యసత్త్వే ప్రవృత్తా
వన్ధ్యాపుత్రాదిశబ్దైర్భజతి చ సమతాం పిధ్యలీకాదివాదః॥ ౧౮॥

యస్మిన్ శబ్దార్థః స తుచ్ఛః యథా త్వదిష్టోఽన్యః తథా చ విగీతమితి తత్రాహ తుచ్ఛేతి। క్వచిదన్యత్ర విద్యమానే నేహ పదార్థే కేవలం కిఞ్చిన్నిష్ఠాభావప్రతియోగిత్వాపేక్షయా తుచ్ఛశబ్దః, అలీకమిథ్యాఽనృతాదిశబ్దాశ్చ స్వాభావాధికరణాద్యపేక్షోపాధికాః నతు నిరుపధినిషేధమపేక్ష్య ప్రవర్తన్తే, యతస్త్వత్పక్షావకాశ ఇతి భావః. యదప్యుచ్యతే ద్వివిధమలీకం విధిపదం నిషేధపదం చేతి, ఆద్యం విగీతం ద్వితీయం వన్ధ్యాసుతాది ఏతద్దూషయతి వన్ధ్యాపుత్రేతి. అయం భావః వన్ధ్యాసుతాదేరపి న నిషేధైకవిషయత్వం॥ శ్లో॥ "ఏష వన్ధ్యాసుతో యాతి శశశృఙ్గధనుర్ధరః। మరీచికామ్భసి స్నాతః ఖపుష్పకృతశేఖరః" ఇత్యాదిషు తదభావాత్, విగీతస్యాపి న విధ్యేకవిషయత్వం ఆకారభేదైరపి నిషేధైస్సర్వత్ర నిషేధస్య ప్రసిద్ధత్వాత్, త్వయా చ సర్వప్రకారతస్తన్నిషేధాత్, అత ఈదృశో విభాగో నోపపద్యత ఇతి, ఏవమపి శేషాపాదనాత్కిం త్వయాలబ్ధమితి చేత్ ఏవం విశేషవర్ణనాచ్చ కిం త్వయాలబ్ధం, వ్యవహారవిశేషవ్యవస్థాపనమితి చేత్ తన్నిషేధో మయాపి లభ్యత ఇతి పశ్య. ఏవం వాఽభిప్రాయః విధ్యలీకశబ్దో న కఞ్చిదర్థం బోధయతి అయోగ్యపదసన్నిభివ్యాహారరూపత్వాత్, కిఞ్చిదితి హి విధిశబ్దో బోధయేత్ న కిఞ్చిదితి చాలీకశబ్దః తయోః కథం సామానాధికరణ్యసంభవః, యద్యపి "అత్యన్తాసత్యపి జ్ఞానమర్థే శబ్దః కరోతి హి" తథాపి వన్ధ్యాసుతశబ్దార్థవద్విధ్యలీకశబ్దార్థస్యాప్యసిద్ధేర్వివక్షితాసిద్ధిరితి. ఆదిశబ్దేన సంవృతిసత్యవ్యావహారికసత్యాదిప్రలాపసఙ్గ్రహః. సంవృతిసత్యమితి తావత్ కిముచ్యతే కిం సంవృతిరేవ సత్యం ఉత సంవృతిసమ్బన్ధి కిఞ్చిత్సత్యమితి, నాద్యః సంవృతిశబ్దస్య మిథ్యార్థపరత్వే సత్యశబ్దసామానాధికరణ్యాయోగాత్, తదాహుః॥ శ్లో॥ "సంవృతేర్న తు సత్యత్వం సత్యభేదః కుతోఽన్వయం। సత్యా చేత్సంవృతిః కేయం మృషా చేత్సత్యతా కుతః" ఇతి సత్యార్థపరత్వే అపసిద్ధాన్తః ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వప్రయోజకత్వాయోగశ్చ. న ద్వితీయః సత్యస్యాసతః కుతశ్చిత్సంవృతిసమ్బన్ధాదసత్యత్వాసిద్ధేః, న హి కిఞ్చిజ్జాతీయం తద్విజాతీయసమ్బన్ధాత్స్వయమతజ్జాతీయం దృష్టం, అథ వస్తుతో సత్యమేవాసత్యత్వసంవృత్యా సత్యత్వేన భాసమానం సంవృతిసత్యమిత్యుచ్యేత తథా సతి విశేషాగ్రహనిబన్ధనేయమన్యథాఖ్యాతిరేవ కక్షీకృతేతి న క్వచిదపఖ్యాత్యన్తరకల్పనావకాశః. ఏతేన సంవృతిర్నామ భ్రాన్తిరేవ తయా మిథ్యాభూతమేవ

సత్యత్వేనభాసితం సంవృతిసత్యమిత్యపి నిరస్తం. అథశుక్తికారజతమితివత్ సంవృతిరూపాధిష్ఠానాధ్యస్తంసత్యం సంవృతిసత్యమిత్యభిమతం, తథాసతి నిరధిష్ఠానభ్రమపరిత్యాగప్రసఙ్గః, సంవృతిమాత్రేణనిరధిష్ఠానభ్రమంబ్రూమఇతిచేత్ తద్వదేవసమ్భవే కింప్రపఞ్చస్యసత్యాసత్యాదివికల్పాసహసంవృతిరూపాధిష్ఠానకల్పనేన, నచసంవృతిరధిష్ఠానంభవితుమర్హతి శుక్తివత్తేనచిదాకారేణతద్భానాదృష్టేః, అతఏవసంవృతిరపిసంవృత్యన్తరేధ్యస్తేతినిరస్తం సంవృతిసన్తతేరసన్తతానన్తసంవృతివర్గస్యచానుపలమ్భాత్, సన్తతిపక్షేచపూర్వపూర్వసంవృతీనాముత్తరోత్తరసంవృతికారణత్వమాత్రంస్యాన్నత్వధిష్ఠానత్వం అసమానకాలత్వాత్, నహి నష్టేశుక్తికాదౌవర్తమానతయా రజతమధ్యస్యమానందృష్టం. అసన్తతిపక్షేచ సర్వసంవృతీనామనాదిత్వేనకల్పనాసిద్ధత్వాయోగాత్ కిమధిష్ఠానేన, నహ్యకల్పితస్యాపణస్థరజతాదేరన్యదధిష్ఠానమన్విష్యతే. ఏవంతైమిరికకేశస్తబకాదిన్యాయేనసంవృత్త్యాఖ్యదోషాధ్యస్తం సంవృతిసత్యమిత్యప్యసారం అతిదూరత్వాత్యాసన్నత్వాదృశ్యతిమిరకాచపటలాదివత్సంవృతిసంజ్ఞస్యదోషస్య కుతశ్చిత్ప్రమాణాదసిద్ధేః, అలీకప్రకాశాన్యథానుపపత్త్యాతత్క్లృప్తిరితిచేత్ కిం సంవృతిరలీకమప్రకాశమానాప్రకాశయతి ప్రకాశమానావా, ఆద్యేఅవగమాధీనసత్తాకత్వాభావాత్ స్వరూపసత్యత్వప్రసఙ్గః. ద్వితీయేత్వసిద్ధిః సర్వలోకానుపలబ్ధిబాధితత్వాత్, నహిత్వయాపితాదృశీసంవృతిఃకాచిదుపలభ్యతే, అలీకప్రకాశాన్యథానుపపత్తిప్రకాశితాపివిశ్వంప్రకాశయతీతిచేన్న అన్యోన్యాశ్రయణాత్ తత్ప్రకాశాదలీకప్రకాశస్తన్మూలకల్పనయాచతత్ప్రకాశఇతి. అపిచాలీకప్రకాశస్య దోషాపేక్షితఇతి కుతోఽవగతం, సంప్రతిపన్నభ్రమేష్వితిచేత్ తత్రతర్హ్యధిష్ఠానదృష్టసారూప్యదోషాశ్రయాదికమపికారణత్వేన దృష్టమితి తాన్యపి కింనకల్ప్యన్తే, కల్ప్యమానాన్యపి తాని కాల్పనికాన్యేవ సిధ్యేయురితిచేత్ కిమనయాసంవృత్త్యాదిగణకల్పనయా, తద్వదేవప్రపఞ్చోదోషాదినిరపేక్షః కల్పితఇత్యఙ్గీకురుష్వ, తథాఽఙ్గీకారేచ సంవృతిసత్యమితి రిక్తంవచః. ఏవంవ్యావహారికసత్యశబ్దోపి నక్వచిద్వివక్షితసాధకః కుతశ్చిదపి సమాసాముపలభ్యమానసత్యత్వప్రతిషేధాసిద్ధేః, నచవ్యావహారికశబ్దోమిథ్యాపర్యాయః తథాత్వేసత్యపి సామానాధికరణ్యే సత్యశబ్దాన్వయవైఘట్యం, వైయధికరణ్యే త్వదిష్టస్యాసిద్ధిః,నహిమిథ్యారజతాదిసమ్బన్ధిశుక్త్యాదికం మిథ్యాభవతి. అథశబ్దజ్ఞానానుపాతీవస్తుశూన్యోవికల్పఇతి న్యాయాద్వ్యవహారజన్యవికల్పకల్పితం వ్యావహారికసత్యమితి మన్వీథాః

౨౭౭॥శ్లో॥ వ్యాఘాతాతిప్రసఙ్గౌ ప్రమితిపరిభవే మానతోఽమానతో వా

తదపి న ప్రత్యక్షానుమానవేద్యస్య ప్రపఞ్చస్య శబ్దకల్పితత్వాభావాత్. యత్తు శశశృఙ్గాదౌ శబ్దకల్పితత్వం కథఞ్చిదభ్యుపగమ్యేత తత్రైవ వ్యావహారికసత్యత్వం, స్యాత్ న తు ప్రత్యక్షాదిసిద్ధేష్వితి స్వేష్టవిపరీతాపత్తిః అసతః ప్రాతీతికసత్యస్య చ వ్యావహారికసత్యత్వానభ్యుపగమాత్, అపి చేత్ అపారమార్థికం సత్యం, పారమార్థికసత్యతయా భాతీత్యఙ్గీకార్యం, అన్యథా ప్రవృత్త్యనుపపత్తేః, తథా చాన్యథాఖ్యాత్యనపనయాత్కిం ఖ్యాత్యన్తరేణేతి. ౧౮

నను ప్రమేయసిద్ధిః ప్రమాణాదేష్టవ్యా ప్రమాణం చాసిద్ధం న సాధకం భవతి తత్సిద్ధిశ్చ స్వతోఽన్యతో వా, పూర్వత్రాత్మాశ్రయః, ఉత్తరత్రానవస్థా, అతః ప్రమాణమాత్రస్యైవాసంభవాన్న కిఞ్చిదపి ప్రమేయం న కశ్చిదపి ప్రమాతా న కాచిదపి వ్యవహృతిరితి తత్రాహ వ్యాఘాతేతి. అయం భావః ప్రమాణస్య ప్రతిషేధః ప్రమాణతోఽప్రమాణతో వా, పూర్వత్ర వ్యాఘాతః ప్రమాణస్య సర్వస్య ప్రతిషేధాత్, తదర్థం చ కస్యచిత్ప్రమాణత్వేనోపాదానాత్, న నూపక్రమాపచ్ఛేదపదాహవనీయాదిన్యాయేషు ప్రమాణత ఏవ ప్రమాణబాధస్త్వయేష్యతే, సత్యం, న ప్రమాణమాత్రం బాధ్యతే యేన వ్యాఘాతః స్యాత్, కిన్తు స్వేతరత్ కిఞ్చిత్ప్రమాణం, తథాపి ప్రమాణస్యాసతః కస్యచిత్కథం బాధ ఇతి చేన్న తత్ప్రామాణ్యమాత్రస్యానపహారాత్ ప్రబలవిరుద్ధవిశేషేహి ప్రామాణ్యాభావస్సమర్థ్యతే, ఇహ పునః కృత్స్నప్రమాణబాధాశక్యత్వముచ్యతే. ఉత్తరత్ర వ్యాఘాతాతిప్రసఙ్గౌ, యది హ్యప్రమాణతః ప్రమాణం ప్రతిషిధ్యేత తత్ప్రతిషేధోఽపి తత ఏవ ప్రతిషేధ్యః స్యాత్, త్వత్పక్షశ్చ సర్వః సర్వైః ప్రతిపక్షైః, రజ్జ్వాదిబుద్ధిశ్చ సర్పాదిభ్రమైః, కథం తర్హి భూదళనబుద్ధ్యా రజ్జుసర్పనివృత్తిః ఇత్థం ఉత్తరధియః పూర్వవిపరీతాకారావగాహిత్వేన పూర్వభ్రమానువృత్తిప్రతిరోధాత్, న హి భూదళనబుద్ధిబాధితతయా తత్ర సర్పస్య మిథ్యాత్వవ్యవస్థాపనం తథా సతి రజ్జోరపి తత్ప్రసఙ్గాత్, కిన్తు ప్రమాణభూతేనాధిష్ఠానయాథాత్మ్యజ్ఞానేన బాధితత్వాత్, ఏవం ప్రమాణస్యాప్యప్రమాణబాధితత్వమాత్రేణ న మిథ్యాత్వం స్యాత్ ॥శ్లో॥ అప్రమాణతయాభీష్టాన్న బాధస్తర్కతః క్వచిత్। అనుగ్రాహ్యప్రమాణానామభావే పరిగృహ్యతే॥ ప్రసఞ్జనీయధర్మస్య మానసిద్ధో విపర్యయః। ప్రమాణం భవతి క్వాపి ప్రసఞ్జకవిపర్యయే॥ తదేవం ప్రమాణతోఽప్రమాణతో వా ప్రమితిపరిభవే వ్యాఘాతాతిప్రసఙ్గౌ వ్యవస్థితావితి. ప్రమాణసిద్ధిస్స్వతోఽన్యతో వేతి వికల్పే తు యథాదర్శనముభయథాపీతి బ్రూమః,

మానాన్మానస్య సిద్ధౌ స్వతదితరపరిత్రాణమేకప్రవృత్త్యా
సాధీయానేష పక్షః స్వసమయిభిరఖిలైరర్థనాం సార్థనీత్యా
నోచేదుచ్ఛిన్నలోకవ్యవహృతినియమాః కామచారాః కథాః స్యుః ॥౧౯॥
(నిరధిష్ఠాననిరుపాధికాసఙ్ఖ్యాతిభఙ్గః)

స్వపర నిర్వాహక సమాధినా త్వాత్మాశ్రయానవస్థయోరపసారణం తదేవాహ మానాదితి. నహీవయమప్రమాణాత్ప్రమాణస్యాన్యథా వాసిద్ధింబ్రూమః కింతుప్రమాణతః, తత్ర వ్యక్తిభేదేతు ప్రమాణాన్తరాత్ప్రమాణసిద్ధిః యథా ఏతద్దృష్టం ఇదంద్రక్ష్యామీతి. యదాతు ఈదృశీప్రమేతిప్రమితిమాత్రంగృహ్యతే ఈదృశంవాప్రమితికరణమితిప్రమాకరణమాత్రం తదాపునరేకహేలయా స్వాస్వేతరలక్ష్యసముదాయవ్యవస్థాపనాన్నానవస్థా ఆత్మాశ్రయోవా శబ్దశబ్దాదిన్యాయాత్, తర్హ్యప్రమాణాదపిప్రమాణప్రతిపత్తేః స్వపరనిర్వాహకసమాధినా స్వాత్మాపి ప్రతిక్షిప్యతామితి చేన్న అవిరుద్ధవిషయత్వాత్స్వపరనిర్వాహస్య యథా ॥శ్లో॥ అహంసత్యంవదామీతి సోక్తిఃస్వపరరక్షిణీ । నకదాచిద్వదామీతి వాదస్తు స్వోక్తిబాధితః॥ మానస్థాపకమానస్య మానసంక్షోభకస్యచ।గతిరేవమితిప్రేక్ష్యగహనాంకుహనాంత్యజ॥ సర్వైరపిసిద్ధాన్తిభిరియంగతి రనతిలఙ్ఘనీయేత్యభిప్రాయేణాహ సాధీయానితి. సమయిభిరఖిలైః ప్రమాణస్థాపకైరివతద్దూషకైరపీతిభావః. వ్యావహారికప్రమాణవ్యవస్థాపి హిక్వచిత్క్వచిత్స్వపరనిర్వాహకసమాధిమనురుధ్యైవప్రవర్తేత మిథ్యాత్వాదిసాధకేషుచత్వయాభ్యుపగమ్యతే తస్మాత్ అర్థనాంఇవ్యతామిత్యర్థః. సార్థనీత్యాయథావిపశ్చిత్ప్రయుక్తస్సర్వశబ్దస్సార్థ ఇతివాక్యేతదన్తర్గతపదానామపి సార్థత్వమవిశేషేణ సంప్రధార్యతే, యద్వా త్వద్వాక్యపారస్సర్యోపి నిరర్థకస్సార్థకోవా, ఆద్యే కింస్వపక్షస్థాపనపరపక్షదూషణాదిప్రయాసేన. ద్వితీయే తత్సార్థత్వం కస్యచిత్ప్రమాణస్యార్థఃస్యాన్నవా, నచేత్ న తత్సిద్ధిః ప్రమాణార్థశ్చేత్ తత్ప్రమాణాభ్యుపగమః, అధవాతీర్థయాత్రాదిప్రవృత్తసార్థకపరస్పరవిరుద్ధాభిప్రాయవతాం సమవాయోపి కేనచిదాకారేణాభిప్రాయసామ్యాదన్యోన్యావిఘాతేనగన్తవ్యంగచ్ఛతి తథామిథోవిరుద్ధావస్థైరపిసిద్ధాన్తిభిః ప్రమాణాత్ప్రమేయసిద్ధిరిత్యాదికంలౌకికపరీక్షకసేతుమభిన్దానైఃప్రస్థాతవ్యమితి. ఏవమనభ్యుపగమేబాధకమాహ నోచేదితి.కథాః వాదజల్పవితణ్డారూపాః ఉచ్ఛిన్నలోకవ్యవహారనియమతయా కామచారాఃస్యుఃవక్తవ్యావక్త

౨౮౫॥శ్లో॥జ్ఞానాకారాధికం హి ప్రథితమిదమితి శ్వేతపీతాదిబాహ్యం

వ్యక్తృవ్యక్తవ్యవిభాగరహితతయా న తత్త్వనిర్ణయాదిఫలపర్యన్తాః స్యురి
తి భావః. యద్వా కథాః సాధనదూషణాద్యుక్తయః సదసద్భావానాదరేణ
స్వచ్ఛన్దతః స్యురితి. నను సర్వక్షోభకస్య కథాసంక్షోభప్రసఙ్గేనాపి కిమనిష్ట
'మాపాదితం' ఏవం వదతస్తే కిఞ్చిదనిష్టమస్తి వా న వా, న చేత్ న సన్నాసదిత్యా
దినా పరపక్షో న దూష్యః, అస్తి చేత్ త్వద్వాక్యమాత్రేణ త్వత్పక్షో నష్ట ఇత్య
నిష్టమాపాదితమేవేతి॥ ౧౯

అథ నాస్తిక్యమూర్ధన్యాత్సంవిదపలాపే దుర్బలబుద్ధీనాం యోగ
చారాణామాత్మఖ్యాతిమపాకర్తుం ప్రత్యక్షవిరోధప్రతిపిపాదయిషయా బాహ్యా
ర్థసిద్ధిం తావదాహ జ్ఞానాకారేతి. జ్ఞాయత ఇదమితి వా జానామీదమితి వా బో[illegible]
క్రియారూపాయా బుద్ధేః కర్మరూపతయా ప్రసిద్ధం శ్వేతపీతాదివస్తుజాతం బు[illegible]
తత్త్వాద్బాహ్యమేవ భవితుమర్హతి, అన్యథా క్షణభఙ్గసన్తతిభేదయోరపి కేన[illegible]
ద్ జ్ఞానేనగృహీతావగృహీతౌ చ క్షణభేదాద్యసిద్ధిప్రసఙ్గేన దత్తోత్తరత్వాత్
తతశ్చ భేదమాత్రాపహ్నవే త్రయ్యన్తకుదృష్టివాదస్యస్వీకారః, భిద్యమాన
పహ్నవే తు మాధ్యమికమతావతార ఇతి భావః. ఏతేన॥శ్లో॥అవిభాగో హి బుద్ధ్యా
త్మా విపర్యాసితదర్శనైః। గ్రాహ్యగ్రాహకసంవిత్తిభేదవానివ లక్ష్యతే॥ ఇతి ప్రల
పితం ప్రత్యుక్తం, శ్వేతపీతాదిబాహ్యమితి వదతశ్చాయం భావః బుద్ధిబోధ్యయోర
దం బుద్ధితా విరుద్ధధర్మాధ్యాసేన భేదః కశ్చిదఙ్గీకృతో న వా, న చేద్దత్తమేవో
త్తరం క్షణభేదాద్యసిద్ధిప్రసఙ్గ ఇతి। అఙ్గీకృతశ్చేత్ శ్వేతపీతాద్యనేకాకారగ్రాహి
ణ్యేకత్ర జ్ఞానే కథం మిథో విరుద్ధశ్వేతపీతాదితాదాత్మ్యసంభవః, మిథో వి
రుద్ధయోరేకబుద్ధివిషయత్వవదేకబుద్ధ్యాకారత్వమప్యవిరుద్ధమితి చేన్న, దర్శ
దర్శనాభ్యాం విశేషాత్, ఏకత్వవిరోధ ఏకదా ఏకాశ్రయత్వవిరోధశ్చ శ్వే[illegible]
తాదేర్దృష్టః న త్వేకధీవిషయత్వవిరోధః, త్వయా తు శ్వేతపీతాదేర్బుద్ధ్యా[illegible]
రత్వం వదతా బుద్ధ్యైక్యం బుద్ధిధర్మత్వం వోచ్యతే, ద్వితయమపి వ్యాఘాతవి
టితం, అతో బుద్ధ్యతిరిక్తార్థస్య బుద్ధివదబాధితోపలబ్ధిసిద్ధత్వాన్న తదభావ[illegible]
థ్య ఇతి. సూత్రితం చైతత్ "నాభావ ఉపలబ్ధేః" ఇతి నను భేదోపలమ్భమాత్ర
న్న భేదసిద్ధిః ద్విచన్ద్రాదావపి ప్రసఙ్గాత్, బాధాత్తత్ర తథేతి చేన్న అవిశేషా
త్ కథమవిశేషః నహి ప్రత్యక్షతో బోధ్యబాధః నేదమస్తీతి సార్వత్రికనిషేధా
భావాత్, అనుమానాదిభిస్తు నష్టోపజీవ్యప్రత్యక్షప్రతిక్షేపక్షమమితి చేన్న [illegible]
లైఙ్గ్యాదిప్రత్యక్షస్యానుమానాదినా బాధాభ్యుపగమాత్, తత్ర ప్రత్యక్షస

తాదాత్మ్యే తస్య సాధ్యే సహమతినియమాద్వ్యన్యథైవాత్ర సిద్ధం।

ర నిర్వ్యాపితారోపిత దీపన్యాయే నాన్యథాసిద్ధిశఙ్కాగ్రస్తతయా దౌర్బల్యమి తిచేన్న ఇహాపి ప్రతిబిమ్బభేదోపలబ్ధిన్యాయే నాన్యథాసిద్ధిసమ్భవాత్, తతశ్చ గ్రాహ్యగ్రాహకయోరనుమానాదభేదసిద్ధిరిత్యత్రాహ తాదాత్మ్య ఇతి. తస్య వేద్యత్వేనైవ సిద్ధస్య పదార్థస్య విత్తితాదాత్మ్యే సిసాధయిషితే అస్మిన్ సహోపలమ్భనియమాదిలిఙ్గమన్యథైవసిద్ధమిత్యర్థః. యద్యపి స్వయంప్రకాశవాదే విత్తివేద్యయోస్సహోపలమ్భస్సిద్ధః తథాపి న తావతా తయోర్మిథస్తాదాత్మ్యసిద్ధిః భిన్నస్యాపి వేద్యస్య స్వయంప్రకాశసమకాలే ప్రకాశమానతయా తేన సహోపలమ్భోపపత్తేః, నియమస్తు స్థిరపక్షే దుర్వచః కాలాన్తరే పురుషాన్తరే చాసహోపలమ్భాత్, అతః సహోపలమ్భనియమాదభేదో నీలతద్ధియోః॥ ఇతి త్వప్రయోజకాదప్రయోజ్యవ్యపదేశః. నను యద్యతో భిద్యతే న తత్తేన సహోపలభ్యతే యథా ఘటేన పట ఇతి వ్యతిరేకశుద్ధ్యా వ్యాప్తిసిద్ధౌ కథమప్రయోజకత్వం ఇష్టం వ్యభిచారేణ వ్యతిరేకస్యాశుద్ధత్వాత్, త్వత్పక్షే తావత్సన్తతిపూర్వాపరజ్ఞానాని సన్తత్యన్తరజ్ఞానాని చ కేనచిద్ జ్ఞానాన్తరేణోపలభ్యన్తే అన్యథా కథం తాని సముర్థ్యేరన్ తతశ్చ గ్రాహ్యగ్రాహకయోస్తత్ర తాదాత్మ్యే సర్వసంవిదద్వైతప్రసఙ్గః, భేదే తు వ్యభిచారసిద్ధిః, యది మన్యసే సర్వజ్ఞానానాం స్వే స్వే కాలే స్వేనైవ ప్రకాశనాత్స్వగ్రాహకజ్ఞానాన్తరేణ సహోపలమ్భనియమో నాస్తీతి, ఏవం సతి నీలపీతాదేరపి స్వగ్రాహకేణైకేన జ్ఞానేన సహోపలమ్భనియమో నాస్తి స్థిరపక్షే కాలాదిభేదేన పురుషభేదేన చ నీలాదేరనియతానేకోపలమ్భవిషయత్వసిద్ధేః. న చైకస్య నీలస్యానేకస్వగ్రహణతాదాత్మ్యసమ్భవః త్వయాపి నైతత్సమ్మన్యతే ప్రతిసంవేదనం నీలభేదాన్నోపలమ్భనియమ ఇతి చేన్న జ్ఞానజ్ఞేయైక్యసిద్ధౌ ప్రతిజ్ఞానం నీలభేదః తత్సిద్ధౌ చ సహోపలమ్భనియమాత్తదైక్యసిద్ధిరితి చక్రకాపత్తేః, కిఞ్చ సహభావ ఏవ తావద్భేదసాపేక్షః తదుపలమ్భనియమోఽభేదగన్ధం న సహతే, అతస్తేన కథం తాదాత్మ్యసాధనం, జ్ఞానేనార్థస్య నియతస్సహోపలమ్భశ్చ అత్ర కిం జ్ఞానార్థగోచరమేకం జ్ఞానాన్తరం ఉత స్వప్రకాశస్వగోచరజ్ఞానాతిరిక్తప్రకాశః, నాద్యః జ్ఞానోదయకాలే జ్ఞానార్థగోచరైకజ్ఞానాన్తరాదృష్టేః, అన్వయవ్యతిరేకివివక్షాయాం దృష్టాన్తాభావాచ్చ, అస్తి ద్విచన్ద్రదృష్టాన్త ఇతి చేన్న అకల్పితస్య చన్ద్రస్య కల్పితేన సహోపలమ్భనియమాభావాత్, అన్యతరస్య స

సహోపలమ్భనియమో వివక్షిత ఇతి చేత్ హన్త తర్హి తదుభయతాదాత్మ్యం
నిదర్శయతస్తే కథమసౌ నియమస్తస్యైవాప్తిర్నాస్తి చేతి ఘటేత, కేవలవ్యతిరేకివి
వక్షాయామన్యత్ర సాధ్యసద్భావాదాభాసత్వం, సిద్ధో హి స్వేన సహోపల
మ్భాభావేఽపి సర్వబోధానాం స్వస్మాదభేదః, యద్యసౌ న స్యాత్ సర్వే బోధా
స్స్వయమేవ న స్యురితి మాధ్యమికమతప్రసఙ్గః. నను గ్రాహ్యస్య స్వగ్రహణతా
దాత్మ్యమిహ సాధ్యం తచ్చ నాన్యత్ర క్వచిదస్తీతి కేవలవ్యతిరేకిత్వోపపత్తిః స్యా
త్ నైవం సర్వజ్ఞానానాం స్వగ్రహణరూపత్వాభ్యుపగమేన స్వగ్రహణతాదా
త్మ్యస్యాపి సిద్ధత్వాత్, వ్యతిరేకశ్చాత్ర దుర్వచః యత్స్వగ్రహణతాదాత్మ్య
రహితం తత్సహోపలమ్భనియమరహితమిత్యుదాహరణీయాభావాత్, మ
న్యసే హి గ్రహణానామపి స్వగ్రహణతాదాత్మ్యం. ఆదిశబ్దేన సంవేదనాది
హేతుసఙ్గ్రహః. సంవేదనే తావత్ యద్యేన సంవేద్యతే తత్తదభిన్నమిత్యన్వ
యవ్యాప్తిర్నాస్తి సంవిదన్తరసంవేదనే వ్యభిచారాత్, తదనభ్యుపగమేఽపి చా
నిష్టస్యోక్తత్వాత్, యద్యతో భిద్యతే న తత్తేన సంవేద్యతే యథా చ ఘటేన పటః
యథా వా ఘటమాత్రజ్ఞానేన పటః సంవేద్యతే చ నీలజ్ఞానేన నీలమితి వ్యతిరేక
వ్యాప్తిరస్తీతి చేన్న అన్వయతో వ్యభిచారే వ్యతిరేకావ్యభిచారస్యాకిఞ్చిత్కర
త్వాత్, వ్యతిరేకశ్చాత్ర త్వయా దుర్వచః ఘటపటోదాహరణస్యాశ్రయవికల
త్వాత్, సంవిదాత్మనా పటాదిరూపాశ్రయభేదసిద్ధిరితి చేత్ అస్త్వేవం తథా
పి పూర్వవద్వ్యభిచారో దుర్వారః సంవిదన్తరస్య సంవిదన్తరేణ వ్యవస్థాప్యత్వ
స్థాపనాత్, ఏతేన భిన్నస్య గ్రాహ్యత్వేఽతిప్రసఙ్గాత్ సంయోగసమవాయైకా
ర్థసమవాయకారణత్వాదీనామవ్యాప్త్యాదిదుఃస్థతయా గ్రాహ్యలక్షణత్వా
యోగాచ్చ పరిశేషాత్తాదాత్మ్యమేవ గ్రాహ్యలక్షణమాస్థేయమిత్యపి నిరస్తం,
జ్ఞానాన్తరేషు జ్ఞానాన్తరేణ గృహ్యమాణేషు స్వగ్రహణతాదాత్మ్యయోగాదే
వ. కిఞ్చాతీతానాగతగ్రాహిషు విజ్ఞానేషు యది స్వగ్రాహ్యతాదాత్మ్యం తదా
విజ్ఞానమేవ స్వయమతీతమనాగతం వా స్యాత్, కిం తదానీం తద్గ్రాహ్యం స్యాత్,
అథ నాతీతోఽనాగతో వా కశ్చిద్విషయః కిన్తు వర్తమానజ్ఞానేఽతీతత్వానాగత
త్వకల్పనామాత్రమితి మన్యసే తథా సత్యతీతానాగతవిజ్ఞానగ్రాహిణి విజ్ఞానా
న్తరేఽప్యేవం స్యాదిత్యేకక్షణపరిశేషో వా నిత్యైకజ్ఞానపరిగ్రహో వా స్యాత్,
అపి చ ॥ శ్లో ॥ గ్రాహ్యగ్రహణతాదాత్మ్యం ఖరశృఙ్గాద్యసద్గ్రహే । అస్తి చేద్వ్యా
హతిర్నో చేద్వ్యభిచారస్సుదుస్తరః ॥ తాదాత్మ్యం చ గ్రాహ్యలక్షణం వ్యవస్థా
పయతాఽలక్ష్యస్య లక్షణవ్యాపకత్వమభిసన్ధాయ కిం యస్య యేన తాదాత్మ్యం

గ్రాహ్యైక్యత్వాన్మృషా స్యాన్మతిరపి యది వా గ్రాహ్యమప్యస్తు తథ్యం
కిఞ్చానోన్యం విరుద్ధైర్యుగపదవగతైర్ధీరభిన్నా కథం స్యాత్ ॥ ౨౦ ॥

తస్య తేన గ్రాహ్యత్వమితి నియమో వివక్షితః ఉత లక్ష్యస్య లక్షణవ్యాప్తత్వమభిసన్ధాయ యస్య యేన గ్రాహ్యత్వం తస్య తేన తాదాత్మ్యమితి, న ప్రథమః స్వేనాభిన్నస్య ఘటస్య స్వేన గ్రహణాభావాత్, స్వసంవిత్త్యా తాదాత్మ్యే తత్ర స్వేన గ్రహణమితి చేన్న ఇతః పూర్వం సంవిత్సంవేద్యయోస్తాదాత్మ్యాసిద్ధేః న ద్వితీయః సంవేదనహేతుదూషణనయేన దత్తోత్తరత్వాత్, కిఞ్చ గ్రాహ్యస్య స్వగ్రహణాభిన్నత్వనియమే ఖరశృఙ్గశుక్తిరజతాదేరపి తథాత్వం ప్రసజ్యేత, న చైతదనుమన్తవ్యం సత్యాసత్యయోస్తాదాత్మ్యాయోగాత్, యోగే వా జైనవాదవిజయాపాతాదితి. తత్ర వ్యాఘాతశమనమిచ్ఛతామన్యతరస్వభావపరిత్యాగప్రసఙ్గమాహ గ్రాహ్యైక్యత్వాదితి. మిథ్యాభూతబోధ్యతాదాత్మ్యాద్బుద్ధేరపి మిథ్యాత్వే మాధ్యమికమనీషితసిద్ధిః, సత్యభూతబుద్ధితాదాత్మ్యాద్బోధ్యస్యాపి సత్యత్వే ఖరశృఙ్గకమ్బుకళధౌతాదేరపి సత్యత్వాపాత ఇతి భావః. ఉక్తహేతుత్రయస్య సాధారణం శ్వేతపీతాదీత్యనేన పూర్వం సూచితం దూషణాన్తరమాహ కిఞ్చేతి. అయం భావః నిర్విశేషవస్తుప్రకాశో నాస్త్యేవేతి సిద్ధే సర్వబుద్ధీనాం యత్కిఞ్చిదనేకగ్రాహిత్వాదనేకేషాం చ మిథస్తాదాత్మ్యాయోగాదనేకైస్తైరేకస్యా బుద్ధేరపి తాదాత్మ్యముపలమ్భవిరుద్ధం న కథఞ్చిదపి స్యాదితి, ఏకైకస్య క్రమేణావగతౌ బుద్ధిభేదాత్పరిహారః స్యాత్, తన్నివృత్త్యై యుగపదిత్యుక్తం. అథ మన్యసే బుద్ధిబోధ్యతాదాత్మ్యముపదిశతో బుద్ధస్యాయమభిప్రాయః బుద్ధివ్యతిరిక్తస్య బోధ్యస్య మిథ్యాత్వాత్తదవ్యతిరేకోపచార ఇతి, యద్యేవం బాహ్యార్థమిథ్యాత్వమివాభిసంహితం, తత్ర సహోపలమ్భనియమాదయో న సాధకాః బుద్ధోపదేశస్తు శ్రద్ధధానేష్వేవ శోభతే, ॥శ్లో॥ స్థూలాస్థూలాదికోటీనాం బాధకైర్బాహ్యనిహ్నవః । సున్దోపసున్దన్యాయేన బాధకానాం హతేర్హతః॥ అపి చ కృత్స్నబాహ్యార్థాపహ్నవే నుమానానాం స్వోపజీవ్యప్రత్యక్షవిరోధాదనుత్థానమేవ ॥శ్లో॥ బోధ్యాపహ్నవయుక్తీనాం నిస్సారమనుపశ్యతా । బోద్ధ్రపహ్నవయుక్తిశ్చ సుతరాం సుతరా భవేత్ ॥ న తావద్బుద్ధిమాత్రం జ్ఞాతా అహమర్థః తద్ధర్మతయైవ తత్ప్రతీతేః, తథా చ సూత్రం "వ్యతిరేకో గన్ధవత్తథా చ దర్శయతి" ఇతి, న చ బుద్ధావహన్త్వక్లృప్తిః బుద్ధిరహమిత్యవభాసప్రసఙ్గాత్, నాపి బుద్ధేరాశ్రయతయాఽహమర్థకల్పనా నిరధిష్ఠానకల్పనానఙ్గీకారాత్, అథ నిరాశ్రయాపి బుద్ధిః స్వాశ్రయతయా కల్ప్యత ఇతి మన్యసే తథా సత్యస్యా

ఖ్యాతిః స్యాత్, బాధే చ సత్యేవం వక్తవ్యం, న చాశ్రయబాధకం కిఞ్చిదబాధిత
మస్తి బుద్ధ్యన్యత్వాదికుతర్కైస్తద్బాధే బుద్ధిరపి భాసమానత్వాదిమాధ్యమిక
కుతర్కైర్బాధ్యేత, తస్మాద్గ్రాహ్యగ్రాహకాపహ్నవే గృహీతిరప్యపహ్నో
తవ్యా, తద్గ్రహే వా తయోరపి గ్రహణం స్యాదేవ, తదిదం "నాభావోఽనుపలబ్ధేః"
ఇతి సూత్రాభిప్రేతం. ఏవం దృగ్దృశ్యసమ్బన్ధానుపపత్త్యా దృశ్యమిథ్యాత్వమితి
కుదృష్టికల్పనాప్యస్మాలనీయా, అత్ర హ్యనుపపద్యమానసమ్బన్ధోపపాదకతయా
వా దృశ్యమిథ్యాత్వం కల్ప్యతే ఉత సిద్ధస్య సమ్బన్ధాభావస్య వ్యాపకతయా,
నాద్యః దృశ్యమిథ్యాత్వే సుతరాం సమ్బన్ధాయోగాత్. న ద్వితీయః దృశ్యస్యే
వ దృశోఽపి మిథ్యాత్వక్లృప్తిప్రసఙ్గాత్, న చ మేరుమన్దరయోస్సమ్బన్ధో నాస్తీత్యన్య
తరమిథ్యాత్వముభయమిథ్యాత్వం వా కల్ప్యతే, అసమ్బన్ధయోస్సమ్బన్ధిత్వేన
భానాద్విశేష ఇతి చేత్ తథా సతి తత్సమ్బన్ధస్యైవ మిథ్యాత్వం వాచ్యం న తు తదుభ
యస్వరూపస్య, తదసమ్బన్ధస్య తేన వాస్తవప్రకాశ్యత్వాయోగాత్ తత్తత్ప్రకా
శ్యత్వస్య కాల్పనికతయా ప్రకాశ్యస్వరూపాసిద్ధిరితి చేత్ తర్హి కాల్పనికస్యాప్య
సమ్బన్ధస్య కథం తత్ప్రకాశ్యత్వమితి చిన్తయ, మాయామాహాత్మ్యాదితి చేత్ ఏవం
సత్యస్యాపి సామగ్రీమాహాత్మ్యాదితి యథాలోకమవలోకయ, కిఞ్చాసమ్బ
న్ధస్య వాస్తవప్రకాశ్యత్వం న ఘటత ఇతి వదతా సమ్బద్ధస్యైవ వాస్తవప్రకాశ ఇతి
నియమస్త్వయా దృష్టః స్యాత్ అన్యథా తద్వ్యతిరేకే తద్వ్యతిరేకనియమనిర్దే
శాయోగాత్, యది చాసమ్బన్ధస్య ప్రకాశమానత్వమయుక్తం మన్యసే తర్హి
దురపహ్నవస్య ప్రకాశమానత్వస్య సిద్ధ్యై సమ్బన్ధ ఏవ కశ్చిత్కల్పయితుం యు
క్తః, స తు సమ్ప్రతిపన్నసమ్బన్ధేష్వనన్తర్భూతశ్చేత్తదన్యః కశ్చిదిత్యేవాఙ్గీకార్యః,
అథ తేన తస్య ప్రకాశమానత్వమేవ నాస్తీతి పక్షః తదా కస్యానిర్వచనీయత్వాది
కల్ప్యేత, అపి చ దృగ్దృశ్యయోస్సమ్బన్ధం ప్రతిక్షిపతా కిం సమ్బన్ధ ఏవ నాస్తీత్యభి
సంహితం ఉత క్వచిత్సన్నప్యసౌ ప్రస్తుతయోర్నాస్తీతి, నాద్యః దూష్యదూష
ణాదిసమ్బన్ధవిలోపే స్వవ్యాఘాతాదిదోషగణోన్మేషాత్. న ద్వితీయః యథా
సమ్బన్ధాన్తరమన్తరేణ క్వచిదసౌ కస్యచిత్సిద్ధః తథా దృగ్దృశ్యభావరూపస్సమ్బ
న్ధోఽపీతి స్వీకర్తుముచితః, యచ్చ సవిషయవృత్త్యధ్యాసాద్దృశ్యవద్దృశోఽపి మి
థ్యాత్వమిష్యత ఏవేతి తదప్యసత్ సాక్షిణోఽపి స్వదృశ్యమిథ్యాత్వేన మిథ్యాత్వ
ప్రసఙ్గాత్, అనాదిత్వాత్తస్యాకల్పితతయా న మిథ్యాత్వమితి చేన్న అనాదేర్భా
వరూపాజ్ఞానస్యాపి తథాత్వప్రసఙ్గాత్, అనాదిత్వం చ తద్వదేవ న కల్పితత్వవిరో
ధి. యది సాక్షిణో న కల్పితత్వం స్యాత్ బ్రహ్మస్వరూపవత్తస్యాపి నిత్యత్వప్రసఙ్గః,

౨౮౬॥శ్లో॥హన్తత్రయ్యన్తపక్షేకణభుగభిమతో నావయవ్యస్తికశ్చి
త్సఙ్ఘాతో నాంశతోఽన్యస్తదణుషునభవేద్దృశ్యతేత్యర్థచోద్యం।
సంసర్గైర్విశ్వమేతద్ఘటతఇహయథాదృష్టిదృశ్యాణుపక్షే
నాదృష్టంకల్పయామఃపరిణతిభిరసౌదృశ్యతాదిఃశ్రుతేస్స్యాత్ ॥౨౧॥
౨౮౭॥శ్లో॥ఆత్మఖ్యాతౌమతీనాంమిథఇతరతయాసంవిదన్యానసిద్ధ్యే

నచైవంస్వీక్రియతే తద్విషయావిద్యాస్వరూపస్యాపి నిత్యత్వప్రసఙ్గేన తన్మూల జగద్వివర్తస్యాపినిత్యానువృత్తిప్రసఙ్గాదితి॥ ౨౦॥

నను బాహ్యార్థపవనసంభవతి యత్ప్రత్యక్షబలాదాత్మఖ్యాతిభఙ్గంమన్యసె, గుణానాంతావద్ద్రవ్యాసిద్ధావసిద్ధేఃద్రవ్యాణాంచపృథివ్యాదీనాం అవయవిసఙ్ఘాతాదివికల్పాసహత్వాదైన్ద్రియకద్రవ్యాభావేఽతీన్ద్రియస్యదూరనిరస్తత్వాచ్చేత్యభిప్రాయేణ చోదయతి హన్తేతి. హర్షార్థోఽయం హన్తశబ్దః వాక్యారమ్భార్థో వా. అవయవీ తావత్ సాఙ్గతైరివత్రయ్యన్తవాదిభిరపి నాఙ్గీక్రియతే సఙ్ఘాతః స్వసఙ్ఘాతిభ్యో నాతిరిచ్యతే తత్సంబన్ధశ్చస్వరూపాతిరిక్తోనసంభవతి, సంభవేపిసంఘాతినామప్రత్యక్షత్వే తత్సఙ్ఘాతస్యప్రత్యక్షత్వం నస్యాత్ సఙ్ఘాతినాంచాన్తతః పరమాణుపరిశేషాత్తేషాంచాప్రత్యక్షత్వాదితిభావః. దూషయతి ఇత్యర్థచోద్యమితి. తత్త్వనిరీక్షణాసామర్థ్యాదర్థతోఽపచారః పరమతేనతావత్పరిహారమాహ సంసర్గైరితి.త్రసరేణ్వవయవాఏవ పరమాణవ ఇతి పక్షే తత్సంసర్గవిశేషైరేవ హ్రస్వదీర్ఘత్వత్ర్యశ్రచతురశ్రవృత్తవక్రకుటిలత్వాదివిచిత్రసన్నివేశం విశ్వమేతద్యథాదర్శనందృశ్యంస్యాదిత్యర్థః·వయం తు నత్రసరేణువ్యతిరిక్తంతదవయవాది కల్పయామః యేన తదప్రత్యక్షతయా విశ్వాప్రత్యక్షత్వశఙ్కా స్యాదిత్యభిప్రాయేణాహ నాదృష్టమితి· నను శ్రుతేపి సూక్ష్మద్రవ్యే ప్రత్యక్షత్వాదికం నమన్యసే అతస్తదాత్మకస్యప్రపఞ్చస్య కథం ప్రత్యక్షత్వాదిక మిత్యత్రాహ పరిణతిభిరితి.అసావితి మరపహ్నవత్వాభిప్రాయం. ఆదిశబ్దేన తత్తదిన్ద్రియాన్తరవిషయలాభస్తత్తత్కార్యవిశేషహేతుత్వాదికంచసఙ్గృహ్యతే ॥శ్లో॥ "రూపస్పర్శాదిజనవాద్దృశ్యత్వస్పృశ్యతాదయః। తన్నాశాత్తదభావశ్చయుజ్యేతశ్రుతిచక్షుషాం॥ ౨౧॥

ఏవం బాహ్యఖ్యాతేరసంభవంపరిహృత్య స్వాత్మమాత్రఖ్యాతేరనుపపత్తిమాహ ఆత్మఖ్యాతావితి. గ్రాహ్యస్యగ్రాహకతాదాత్మ్యే సంవిదన్తరాసిద్ధ్యా మతాన్తరప్రసఙ్గఃప్రాక్ప్రదర్శితః తత్ర స్వప్రవృత్తివిరోధంచాహ అ

దన్యోన్యార్థానభిజ్ఞాఃకథమివచధియోవాదజల్పాదిమర్త్యాః।
మానాభాసాదిసీమానకథమపిభవేద్గ్రాహ్యమిథ్యాత్వసామ్యా
త్సర్వంతత్సంవృతేశ్చేన్నఖలుసదితరాసాపితత్తన్నియన్త్రీ॥ ౨౨॥

౨౪౮॥శ్లో॥ఏకాకారప్రతీతిర్నిజమతివిహతానైవదృష్టేగురుత్వం

న్యోన్యేతి. వాదిబుద్ధివిషయాదికమనుల్లిఖన్త్యాప్రతివాదిబుద్ధ్యా కథం తత్ప్రతిషేధవ్యవహారః ప్రవర్తేతేతిభావః. ఉపలక్షణమేతచ్ఛిష్యాచార్యాదిసంవ్యవహారాణాం. ప్రసఙ్గాన్తరమాహ మానాభాసేతి. ఆదిశబ్దేనతర్క-తదాభాససద్వచనాసద్వచనాదిసఙ్గ్రహః. సర్వత్రసమాధానంశఙ్కతే సర్వమితి.వికల్పాభిప్రాయేణప్రతివక్తి నఖల్వితి. అయంభావఃసంవృతిఃసంవిత్స్వరూపాదన్యావాఽనన్యావా, ఆద్యేకథంతదన్యస్యాస్తేనగ్రాహ్యత్వం అగృహ్యమాణాయాశ్చస్వరూపసత్యత్వాభావాత్సంవిదధీనసిద్ధ్యభావాచ్చకథంమానతదాభాసాదివ్యవస్థాపకత్వం. న ద్వితీయః సంవిదనన్యయాహి సంవృత్యా సిద్ధంసంవిదైవసిద్ధమిత్యుక్తంభవతి, తథాచత్యజ్యతాంతన్మిథ్యాత్వాభిసన్ధిః అన్యథాసంవిత్స్వరూపమేవాపహ్నుతంస్యాత్ తస్యాస్తదభిన్నత్వాదితి॥ ౨౨॥

అన్యానపిబౌద్ధోక్తాన్బాహ్యాపహ్నవప్రకారాన్ప్రత్యాచష్టే ఏకాకారేతి. యత్తత్రాహుఃఇదంనీలమిత్యాదిబుద్ధౌ నీలాదిరేకఏవాకారఉపలభ్యతే, సచేత్ స్వార్థస్య తద్భిన్నోనిరాకారాబుద్ధిరప్రకాశేత,తదప్రకాశేచకుతోఽర్థప్రకాశఃఅతఃప్రకాశమానఏకఆకారఃప్రకాశమానస్య జ్ఞానస్యైవస్యాదితి.అత్రబ్రూమః ఏకాకారప్రతీతిః స్వమతివ్యాహతా జ్ఞానార్థయోర్భిన్నాకారతయైవసద్భిరుపలబ్ధేః అర్థోహినీలాద్యాకారః జ్ఞానంతుతత్ప్రకాశాద్యాకారమితి. నచ "అర్థేనైవవిశేషోహినిరాకారతయాధియాం" ఇతినియమః,భేదకాన్తరాభావదశావిషయత్వాదేవంవ్యపదేశస్య, అస్తిహ్యాధారతఆధేయతః కారణతఃకార్యతశ్చజ్ఞానస్యవిశేషః, అతఃపరస్పరభిన్నాకారతయైవజ్ఞానార్థయోరుపలమ్భఇతి. తథాపి నీలాదేర్జ్ఞానాకారత్వకల్పనయైవసర్వవ్యవహారసిద్ధేర్బాహ్యార్థకల్పనాయాం గౌరవప్రసఙ్గ ఇత్యత్రాహ నైవేతి.యది వయం సౌత్రాన్తికవద్జ్ఞానాకారవైచిత్ర్యేణార్థస్వభావంకల్పయామః తదైవమనుయుజ్యేమహి దృష్టత్వాదేవ బాహ్యమర్థమభ్యుపగచ్ఛామఇతి భావః. నను విప్రతిపన్నోబాహ్యోఽర్థః జ్ఞానంతు సంప్రతిపన్నం, అతః ప్రకాశమానోనీలాద్యాకారః సంప్రతిపన్నస్యైవభవితుమర్హతి సిద్ధసాధ్యయోస్సిద్ధస్యైవాలమ్బనీయత్వాది

వ్యర్థాస్మిన్ సమ్మతిస్తే బహిరపి నియతం వక్ష్యతే గ్రాహ్యలక్ష్మ।
వ్యాఘాతో లిఙ్గసఙ్ఖ్యాపరిమితివచసాం నాస్త్యుపాధిప్రభేదా

తి, తత్రాహ వ్యర్థేతి. యది వాదిప్రతిపత్త్యా వ్యవస్థేతి వక్ష్యేత, తదా హి తత్సమ్మతిరన్వేషణీయా, నచైవమస్తి, అన్యథా సర్వవాదినాం పరపక్షభఙ్గస్యాయత్నలభ్యతయా సాధనదూషణాదిప్రయోగో నిరర్థకః స్యాత్, నచ మత్సమ్మతివిరహాత్త్వత్పక్షం సర్వమసిద్ధం మన్యసే ఇతి భావః. నను బాహ్యస్య నీలాదేః ప్రకాశమానత్వమౌపాధికమనౌపాధికం వా, నాద్యః అప్రకాశస్వభావస్యోపాధిసహస్రేణాపి ప్రకాశాపాదనాయోగాత్. న ద్వితీయః అనౌపాధికప్రకాశస్య స్వయంప్రకాశత్వజ్ఞానత్వయోరవర్జనీయత్వాత్. తతశ్చ విత్తివేద్యభేదాసిద్ధేస్తాదాత్మ్యమేవ గ్రాహ్యలక్షణం స్యాదిత్యాహ బహిరపీతి. అయం భావః న తావన్నీలాదేరౌపాధికప్రకాశత్వే ప్రకాశాసిద్ధిః హేతుఫలభావస్య త్వయాపి స్వీకారాత్, అన్యథా కథమసత్స్వభావస్య హేతుసహస్రేణాపి సత్త్వాపాదనమితి మాధ్యమికపర్యనుయోగే కిం ప్రతివక్ష్యసి. అతః ప్రత్యక్షానుపలమ్భప్రతిష్ఠాపితహేతువిశేషాధీనం ప్రకాశమానత్వం బాహ్యత్వేపి నీలాదేరప్రతిక్షేప్యమితి స్థితే గ్రాహ్యస్య కిం నియామకేన లక్షణాన్తరేణ, తదన్వేషణే చ తస్యాపి తథేత్యనవస్థాపాతాత్, నహి వయం వైభాషికసౌత్రాన్తికాదివదేకసామగ్రీప్రసూతత్వం స్వాకారసమర్పణక్షణహేతుత్వమన్యద్వా కిఞ్చిదనియతం గ్రాహ్యలక్షణం బ్రూమః యేనాతిప్రసఙ్గః స్యాత్, కింతు సామగ్రీనియతిబలాత్సదసద్వా కిఞ్చిత్ క్వచిదేవ గ్రాహ్యం ఏవమనభ్యుపగమే కిఞ్చిత్ప్రతి కస్యచిదేవ తదన్యస్య కార్యత్వం కథం వక్ష్యసి, కారణాదన్యస్య కార్యత్వేఽతిప్రసఙ్గం చ కథమపనేష్యసి తదిహ వైనాశికసమయముత్తీర్య సత్కార్యవాదే స్థాతుమిచ్ఛసీతి॥ శ్లో॥ ఏవం చ దూష్యవాచ్యాదేస్తాదాత్మ్యం దూషణాదిభిః। కల్పనీయం త్వయేతి స్యాత్స వ్యాఘాతాదిరక్షతః॥ నన్వవ్యవస్థితస్వభావం న కిఞ్చిదపి తత్త్వం భవతి అన్యథాఽతిప్రసఙ్గాత్, నచ వ్యవస్థితస్వభావం కిఞ్చిద్బాహ్యం, ఏకమేవ హి భిన్నలిఙ్గం వ్యపదిశ్యతే "నక్షత్రం తారకా తిష్యః" ఇతి, ఏకత్ర యోషితి దారా ఇతి బహువచనం, ఏకమేవ హి పరిమాణం అణు మహద్దీర్ఘం హ్రస్వాత్మనా వికల్ప్యతే, అన్యదప్యేవంప్రాయం. అతో న బాహ్యం క్వచిదపి తత్త్వవ్యవస్థేత్యత్రాహ వ్యాఘాత ఇతి. ఉక్తేషు లిఙ్గవచనాద్యవస్థితిస్తావన్న వస్తువ్యవస్థామన్యథయతి తత్తచ్ఛబ్దస్వభావప్రతినియతత్వాద్వ్యపదేశభేదస్య, నహి మనుష్యాదౌ దృష్టం నపుంసకత్వాది నక్షత్రాదౌ నిర్దిశ్యతే, నచైకాం స్త్రియం దారా ఇతి బహ్వీమభిమన్యన్తే, పరిమాణే వ్యపదేశభేదస్తు ప్రతియో

దేకం నానాకృతి స్యాన్నిజగుణభిదయా బాధితే ధీః స్వహేతోః॥ ౬౩॥
(స్వాత్మాకారఖ్యాతిభఙ్గః)

౬౪ ॥శ్లో॥ ధీత్వాత్ స్వాప్నవదర్థశూన్యా విమతమతిరితి స్వోక్తిబుద్ధ్యాదిభగ్నం

గ్యుపాధికః, తత్తదపేక్షయా చ తత్తద్గ్రాహిత్వం తస్య తాత్త్వికమేవ తథాన్యదపి, తథాఽనభ్యుపగమే త్వస్మత్పక్షేపి నిర్మూలం స్యాత్, బుద్ధిరపి హి న సర్వం ప్రతి బుద్ధిః సర్వస్యాప్యయత్నతః సర్వజ్ఞత్వప్రసఙ్గాత్, సా చ న సర్వం ప్రతి కార్యం కారణం వా అనభ్యుపగమాదనుపపత్తేశ్చ, న చ సర్వత్ర సదా సతీ విభుత్వనిత్యత్వాపాతాత్, న చ సర్వం ప్రతీష్టానిష్టా వా వేదనాసాధారణ్యప్రసఙ్గాత్ రాగద్వేషానుష్ఠానప్రసఙ్గాచ్చ, నాపి నీలైకాకారా బుద్ధిః పీతాదిభిరాకారిణీ సర్వాద్వైతప్రసఙ్గాదితి భావః. అథ స్యాత్ నీలముత్పలం దీర్ఘః పటః ఇత్యాదిష్వేకమనేకస్వభావం బాహ్యార్థవాదిభిరఙ్గీక్రియతే, తచ్చాయుక్తం నీలపీతాదేరివానేకస్యైకస్వభావత్వాయోగాత్ ఏకస్యానేకస్వభావత్వాయోగాచ్చ. అతో నిఃస్వభావమేవ సర్వం బాహ్యమితి, తత్రాహ ఏకమితి. న ఖల్వేకమేవానేకమితి వయం పశ్యామః ప్రతిజానీమహే వా యేన విరోధః స్యాత్ కిం త్వేకమనేకసంబన్ధీతి, న చైవం విరోధగన్ధః తవాపి విశేషమాత్రరూపస్యైకస్య సంవేదనస్యేతరసర్వప్రతిసంబన్ధితయాపి విరోధప్రసఙ్గాత్ నీలోత్పలసంవిది చ జాతిగుణగ్రాహిణ్యామాకారభేదస్యాపరిహార్యత్వాత్, నీలపీతగ్రాహిణ్యాం తు కిం పునః, ॥శ్లో॥ కిఞ్చ సర్వజ్ఞసంవిత్త్యా సర్వాకారానుబన్ధతః। సర్వస్వభావతా వా స్యాన్నిఃస్వభావత్వమేవ వా॥ నను బాధితోపి ద్వితీయచన్ద్రాదిః పునరపి ప్రకాశమానో దృశ్యతే, న చాత్ర బాహ్యం కిఞ్చిదప్యధిష్ఠానం కారణం వా పశ్యామః, అతో జ్ఞానస్యైవాధిష్ఠానత్వం సమనన్తరప్రత్యయస్య చ కారణత్వం కల్పయితుం యుక్తమిత్యత్రాహ బాధిత ఇతి. అయం భావః అన్వయవ్యతిరేకావధారితం ప్రథమభ్రమాధిష్ఠానమేవ బాధితానువృత్తిభ్రమేఽధిష్ఠానం తత్కారణమేవ చానువృత్తం కారణం, అతో బహిరప్యధిష్ఠానకారణయోస్సంభవాన్నాన్తరత్వం కల్ప్యమితి॥ ౬౩॥

అథానుమానతో బాహ్యాపలాపమనూద్య దూషయతి ధీత్వాదితి. ఏవం హ్యాహుః యః ప్రత్యయస్స నిరాలమ్బనః యథా స్వప్నాదిప్రత్యయః తథా చ విమతిపదమితి తదేతదన్వవాదిషుః॥శ్లో॥ "స్తమ్భాదిప్రత్యయో మిథ్యా ప్రత్యయత్వాత్తథాహి యః। ప్రత్యయస్స మృషా దృష్టః స్వప్నాదిప్రత్యయో యథా"॥ ఇతి తత్ర స్వోక్తిబాధస్తావత్ అయం ప్రయోగో యది న కఞ్చిత్ప్రత్యయం సాధయితుం ప్రవృత్తః తదా నైరర్థక్యాద్భగ్నః, అథ సాధయితుం తదా సోపి ప్రత్యయః పక్షీకృతోఽస

జ్ఞానజ్ఞానేఽతిచారః క్షణికవివిధధీసన్తతేస్సమ్మతత్వాత్।
దృష్టాన్తస్సాధ్యశూన్యో నచ నిరుపధికాసత్ప్రతీతం క్వచిన్న
స్తావన్మిథ్యాత్వక్లృప్తౌ న తు ఫలతి తవాశేషబాహ్యార్థభఙ్గః॥ ౨౮॥
(నిరాలంబనానుమానభఙ్గః)

వా, ఆద్యే స్వవాక్యజన్యబుద్ధేః స్వేతరాలమ్బనాభావసాధనాద్బుద్ధ్యన్తరస్య
నిరాలమ్బనత్వం న సిద్ధ్యేత్, అతస్తదర్థం వాక్యమతదర్థం భవతీతి వ్యాఘాతః
బహిష్కారేఽపి సాలమ్బనత్వనిరాలమ్బనత్వవికల్పేన వ్యాప్తిభఙ్గవ్యాఘాతౌ
స్యాతాం, స్వబుద్ధివిరోధస్తు యద్యసౌ బుద్ధిః పక్షీకృతబుద్ధ్యన్తరాకారతయా
నిరాలమ్బనత్వమవలమ్బేత తర్హి సిద్ధం బుద్ధేః స్వేతరాలమ్బనత్వం; అథ స్వాకార
తయైవ తథాపి బుద్ధ్యన్తరాణాం నిరాలమ్బనత్వాసిద్ధిః, నచ బుద్ధ్యన్తరాకారో
బుద్ధ్యన్తరస్య నిరాలమ్బనత్వం, సర్వబుద్ధీనాం సర్వాకారత్వప్రసఙ్గేన వ్యాఘాతా
పసిద్ధాన్తముక్తాన్తరోత్థానప్రసఙ్గః. ఆదిశబ్దేన ప్రవృత్తిసఙ్గ్రహః. బుద్ధిసిద్ధాన్తినా
మపి ప్రవృత్తిర్న నిష్ప్రయోజనా అప్రవృత్తేరేవ ప్రసఙ్గాత్, సప్రయోజనత్వే తు
సాధకబుద్ధ్యారూఢం తత్ప్రయోజనం తదాత్మకం తతోఽన్యద్వా, ఆద్యే వర్తమాన
త్వభవిష్యత్త్వవిరోధః ద్వితీయే తు బుద్ధేః స్వేతరాలమ్బనత్వమపరిహార్యం. అనై
కాన్తికత్వమాహ జ్ఞానేతి. అయం భావః యది జ్ఞానాన్తరగోచరం కిమపి జ్ఞానం న
స్యాత్ క్షణికబుద్ధిసన్తానభేదాభ్యుపగమో భజ్యేత, అతస్సంవిదన్తరగ్రాహిణి
జ్ఞానే స్వేతరాలమ్బనత్వం స్వీకృతం, తస్య పక్షీకారే స్వమతవిరోధః, అపక్షీ
కారే తు తత్రాతిచార ఇతి. వివిధశబ్దేనాలయవిజ్ఞానప్రవృత్తివిజ్ఞానచిత్తచైత్తాదిక
ల్పనాభేదసఙ్గ్రహః. స్వప్నాదిదృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలత్వేన వ్యాప్త్యసిద్ధిమాహ
దృష్టాన్త ఇతి. ఇదమత్రాకూతం నహి వయం స్వప్నాదిధియాం స్వవిషయతాదా
త్మ్యమభ్యుపగచ్ఛామః, నాపి బాహ్యాలమ్బనశూన్యత్వం తత్ర వాన్యత్ర వా సత ఏవ
స్వప్నాదావపి భానాత్, అస్తు వా స్వప్నార్థసృష్టిపక్షః, పక్షాన్తరేప్యా
హుః॥ శ్లో॥ “జన్మన్యేకత్ర భిన్నే వా తథా కాలాన్తరేపి వా। తద్దేశే వాన్యదేశే వా
స్వప్నజ్ఞానస్య గోచరః॥” ఇతి. నచ జాగరజ్ఞానేషు తద్వదన్యథాఖ్యాతిరూప
త్వమపి సాధయితుం శక్యం బాధాద్యభావాత్, తత్ర చ సూత్రం “వైధర్మ్యాచ్చ న
స్వప్నాదివత్” ఇతి. నన్వసద్విషయత్వే సాధ్యే స్యాదేవ దృష్టాన్తసిద్ధిః, అన్యథా
ఖ్యాతివాదిభిరపి భ్రాన్తేరంశతస్తథాత్వస్వీకారాదిత్యత్రాహ నచేతి. నిరుపాధి
కాసద్విషయత్వసాధనే దృష్టాన్తాసిద్ధిరేవ భ్రమవిషయసంసర్గతాదాత్మ్యయో
రపి సామాన్యతః క్వచిత్సిద్ధత్వాత్, తదసిద్ధౌ చ తద్భ్రమాయోగాత్, నిషిద్ధ్య

౨౪౦॥శ్లో॥ప్రత్యక్షంసంప్రయుక్తేస్మృతిరపివిదితేవ్యాప్తిసిద్ధేనుమాస్యా

మానాచ తాదాత్మ్యసంసర్గౌ తత్తత్ప్రత్యవస్త్వవచ్ఛిన్నావేవనిషేధవిషయావి
తి భావః. సోపాధికాసద్విషయత్వసాధనం తు నిశ్శేషబాహ్యార్థనిహ్నవాదయో
గాద్బాధకాసిద్ధేశ్చనయుక్తం,అసద్విషయత్వమాత్రంతుసర్వేషాందేశాన్తరా
దావసత్త్వాత్సిద్ధమేవేత్యభిప్రాయేణాహ తావదితి॥ ౨౮॥

నిరుపాధికాసత్ప్రతీత్యభావం హేతుదర్శనాభావతః ప్రపఞ్చయతి
ప్రత్యక్షమితి. కార్యమపరోక్షజ్ఞానమన్వయవ్యతిరేకావసితేన్ద్రియసంప్రయోగ
విశేషితే విషయే భవతి. యత్పునరాహుః “స్మృతిర్న బాహ్యవిషయానష్టేప్యర్థే
స్మృతిదర్శనాత్” ఇతి తత్రాహ స్మృతిరపీతి. అనుభవవిషయీకృతేహ్యర్థే సం
స్కారప్రత్యాసత్త్యా స్మృతిర్భవతి స్మృతికాలేఽతీతోఽనాగతో వేతి న స్వ
కాలేప్యర్థో న స్యాత్. నచ నబాహ్యః.తథైవ స్మృతిరపి సముచితమర్థముపల
భ్యతే,న విరుద్ధాకారాన్తరస్థం స్వాకారం శూన్యాకారం వా స్వానుభవవిరోధా
త్. కాలాన్తరవర్తివిషయత్వాదపి సన్నిహితాబాహ్యవిషయత్వంయుక్తమితి
చేన్న అనుమేయాతీతానాగతసంవిదామస్వాత్మతాయా గ్రాహ్యత్వస్యవా
భావప్రసఙ్గాత్,తత్రచ పూర్వస్మిన్ సన్తతికల్పనా లుప్యేత,ఉత్తరత్ర సంవిన్ని
త్యత్వప్రసఙ్గః స్మృతేస్త్రికాలవర్త్యాకారత్వాత్, అతః స్మృతేః కాలాన్త
రవర్తిబాహ్యవిషయత్వం న విరుద్ధం. నను సుగతమతవర్తినామనుమానం
న వస్తుతః ప్రమాణం అదూరవిప్రకర్షమాత్రేణ తు ప్రమాణత్వపరిగణనా,
నిపుణనిరూపణే కల్పితసామాన్యాకారావలమ్బనత్వాదిదమప్రమాణమేవేతి క
థం తన్నిదర్శనేన స్మృతిరసద్విషయా న స్యాదిత్యత్రాహ వ్యాప్తీతి. ప్రత్యక్షా
దిసిద్ధస్యలిఙ్గస్య తథావిధాద్వ్యాప్తిబలాత్సామాన్యతః పక్షధర్మతయా చ విశే
షతస్సిద్ధేన వ్యాపకేనానుమితిర్విషయిణీ నచాత్ర కారణదోషో బాధకప్రత్యయో
వేతి ప్రమితిరేవాసౌ, తద్విషయశ్చ సన్నేవ స్వకాలేషు, అన్యథా సర్వసం
విదాంస్వమాత్రప్రకాశరూపత్వే సన్తత్యన్తరస్య సంవిదన్తరస్య చానుమానా
భావాత్ పరస్పరానభిజ్ఞతయా సర్వాసిద్ధిస్సర్వైక్యం వా స్యాత్, న హ్యే
కా సంవిదహమస్మీతి సంవిదన్తరాయ స్వాత్మానం సాధయతి, అనుమానప్రా
మాణ్యతిరస్కారే చ తద్విశేషతయాభిమతః స్వాగమోపి తిరస్క్రియేత. మా
భూద్వస్తుతశ్శబ్దోపి ప్రమాణం పదపదార్థయోరేవ హి సంబన్ధో మృగ్యః తద్భావా
భావంస్తు వాక్యార్థసంబన్ధో దూరనిరస్తః, అతో వాక్యవాక్యార్థప్రత్యయాస్స్వ

చ్ఛాబ్దీధీరన్వితాదౌ భవతితదనుగాభ్రాన్తిధీః ఖ్యాత్యసిద్ధేః।
వ్యోమాంభోజాదిశబ్దోఽప్యనియతమతికృత్స్యాత్పదార్థం త్వజేచ్ఛే

మాత్రప్రకాశాత్మనా కల్పితంకిఞ్చిదలీకం స్వాకారేణోపరజ్జయతః, తేనవాక్యవాక్యార్థౌ ప్రమాణప్రమేయభావేనాభిసన్ధీయేతేఇతి తత్రాహ శాబ్దీతి.ఆదిశబ్దేనమతభేదేనాన్వయగ్రహణం.అయంభావఃపదానితావత్ప్రత్యక్షసిద్ధసద్భావానివిభక్త్యన్తతయావ్యాకృతానినాపహ్నవమర్హన్తిపదార్థాశ్చ, సంబన్ధశ్చతేషాం మిథస్సంయోగాద్యసంభవేపి వాచ్యవాచకభావరూపస్సాంవ్యవహారికః, తదనభ్యుపగమే కథానాంఘోషమాత్రశేషత్వప్రసక్తేః, తతశ్చలౌకికేష్వలౌకికేష్వపి వాక్యేష్వాకాఙ్క్షాదిపరిష్కృతేషు సంసృష్టవిషయా సంసర్గవిషయావాబుద్ధిర్జాయతఏవ, సాచబాధాద్యభావేస్వార్థనియతేతి స్వరూపతఇవ హేతుతోవిషయతోపి నాలీకభావమనుభవతీతి. తథాపి బాధితాంశప్రతీతేరిన్ద్రియాదికమసద్గ్రహణే హేతుఃస్యాదిత్యత్రాహ తదనుగేతి.ప్రత్యక్షాదిత్రయానుగేత్యర్థః.భ్రాన్తావపిహ్యసంసృష్టానాంసంసృష్టతయాబోధనే సంసర్గతాదాత్మ్యయోర్వా సామాన్యతస్సిద్ధయోః స్వాభావాధికరణనిష్ఠతయా ఆరోపేఽన్యథాఖ్యాతి మాత్రపరిశేషాదలీకతుచ్ఛావిద్యమానశబ్దానామప్యన్యత్ర విద్యమానమేవవిషయః,నిత్యావిద్యమానం నిరుపాధికాసదిత్యాదిశబ్దైరపి క్వచిదధికరణే కస్యచిత్స్వదేశాదిసిద్ధసత్తాకస్యాసత్త్వంవివక్షితం. నన్వఙ్గుల్యగ్రే హస్తియూథశతమిత్యత్ర సంసర్గఃసత్యోఽసత్యోవా, ఆద్యే సర్వముపప్లవేత. ద్వితీయేత్వసద్గ్రహణంతద్ధేతుశ్చసిధ్యతఇతి నైవంఅయోగ్యపదసమభివ్యాహారాణామపిక్వచిత్సిద్ధఏవార్థస్తదభావాధికరణేప్రతిభాస్యతే॥శ్లో॥ఇహాత్యారోప్యసంసర్గిసంసర్గాసత్త్వవర్ణనం । నాసద్గ్రహణక్ల్పప్త్యై స్యాత్ప్రమావిషయసాహ్యతః॥ అమత్తబుద్ధౌతత్రైవసంసర్గస్సన్విశేషకః ।అన్యత్రసిద్ధఏవాసౌమత్తాయాందోషవైభవాత్॥ అథస్యాత్ ఖపుష్పవన్ధ్యాసుతాదిశబ్దాస్తావన్నబుద్ధింనజనయన్తి“ఏషవన్ధ్యాసుతోయాతి”ఇత్యాదిత్వదిష్టోదాహృతివిరోధాత్, జనయన్తశ్చననిర్విషయాం తదనభ్యుపగమాత్,సవిషయామపినప్రత్యేకాంశవిషయాం విశిష్టప్రతిభాసవిరోధాత్ బాధానుపపత్తేశ్చ. అతోఽసదేవకిఞ్చిద్విశిష్టమన్యత్ఖపుష్పాదిశబ్దైరవభాస్యతఇతి తత్రాహ వ్యోమామ్భోజేతి.నహ్యత్ర సంసర్గిద్వితీయమనుపస్థాప్యతదుపహితవిశిష్టభ్రమః అతిప్రసఙ్గాత్, నచఖపుష్పవన్ధ్యాసుతశబ్దయోర్బోధ్యమసదవిశిష్టం శశశృఙ్గాదిభిర్వన్ధ్యాసుతవిశేష

నోచేత్స్యాదన్యథాధీర్ధ్రువమిహయదివానన్వితత్వాప్రతీతిః॥ ౨౫॥

(అసద్బాహ్యఖ్యాతిహేతుదర్శనాదిభఙ్గః)

౨౫౧॥శ్లో॥ నేష్టఃస్వాన్యగ్రహశ్చేత్క్వచిదపినహిధీర్ధర్మిణీవఃకృతాన్తే

బుద్ధ్యాత్మావాసనాఽతోనచకిమపితయాపేక్షణీయంబహిష్ఠం।

ధీసన్తానేత్వనాదౌభవతిచనిఖిలావాసనైకఃక్షణస్త

న్నిశ్శేషధ్వంసినీసాయుగపదఖిలమప్యుద్వమేత్కల్పనౌఘం॥ ౨౬॥

(యోగాచారోక్తవాసనాభఙ్గః)

ణవిరోధాత్. ద్వితీయతిందూషయనోచేదితి. అవయవార్థానురోధేహ్యన్యథా ధీరేవ సిద్ధ్యేత్ అనన్వితేఽన్వితధీమాత్రజననాత్ కథమతోఽనన్వయగ్రహేఽప్యన్వితభ్రమఇతి దోషమేవ పృచ్ఛ, కింనపశ్యసి చక్షురేకత్వంబుధ్యమానోఽప్యక్షిణ్యుపక్షమ్యాచ్ఛన్నే ద్విత్వం,నిర్ముఖమపి ముకురమవధారయంస్తత్రముఖమితి. అఖ్యాతిపక్షేణ త్వాహ యదివేతి. అనన్వితత్వం న గృహ్యతే అనన్వితత్వాగ్రహణవిశిష్టసామగ్రీవిశేషాత్తత్రవిశిష్టవ్యవహారఇతిభావః॥ ౨౫॥

బుద్ధేఃస్వేతరాలమ్బననిషేధే దోషాన్తరం వివక్షుర్దూష్యమనుభాషతే నేష్టఇతి ఇదమహంపశ్యామీత్యాదిషు బుద్ధిస్వరూపాతిరిక్తానాంవిషయాశ్రయస్వగత విశేషాణాంగ్రహోఽనభ్యుపగతశ్చేదిత్యర్థః. వివక్షితస్యోపయుక్తం వాసనాబుద్ధిస్వరూపయోర్భేదాభావంతావదాహ నహీతి.బుద్ధిర్హిస్వయంవిశేషాత్మికా నతు విశేషవతీతిసిద్ధాన్తే వాసనయాపి ధర్మవత్త్వంతస్యా నాస్తీతి యావత్.తత్ఫలితమాహ బుద్ధ్యాత్మేతి.బుద్ధిస్వరూపమేవేత్యర్థః.వాసనాయాః స్వకార్యే సహకార్యసంభవమాహ నచేతి.బాహ్యమభావాదేవ నాపేక్షణీయం, బుద్ధ్యన్తరంతుసదపినబుద్ధ్యన్తరస్యసహకురుతే అనభ్యుపగమాత్ అభ్యుపగమేచ సమకాలానాంసర్వసంవిదాం తదుత్తరకాలసంవిదాగమ్యైకతయా సన్తతిభేదాసిద్ధిప్రసఙ్గాదితిభావః. అనాదిసంవృతిసంభూతానాం నీలపీతాద్యనన్తవాసనానామేకైకక్షణాత్మకత్వమాహ ధీసన్తాన ఇతి. ఉక్తస్తరంపరాఫలితమనిష్టమాహ తదితి. నిశ్శేషధ్వంసినీ నిరన్వయవినాశినీ.ఏతేనక్షవివృత్సర్వవికల్పసామగ్రీభూతబుద్ధిక్షణధ్వంసకాలేకాదిదేవ కల్పనా జాయతే నాన్యేతినియమోనస్యాదితివ్యజ్యతే.అఖిలం తత్సన్తతావాసంసారంభావ్యత్సర్వం.ఏవం సర్వకల్పనాయాగపద్యాదుత్తరక్షణవత్పూర్వక్షణేష్వపి తుల్యన్యాయతయాతత్తదుత్తరలోపే నానాదిస్సంసారప్రవాహస్స్యాదితిమాధ్యమికమధ్యమధ్యాస్స్వేతి॥ ౨౬

౯-౨-౮౭.

౨౪౭ శ్లో॥ స్వాకారోఽర్థైస్స్వబుద్ధావనిహితఇతిచనాధారహాన్యాద్యయోగాత్
స్వచ్ఛేఛాయాపరస్మిన్న చభవతినచస్యాదసౌరూపశూన్యే।

అథ బాహ్యార్థవాదిబౌద్ధకల్పితాఃపక్షాఃప్రతిక్షిప్యన్తే, తత్రసౌత్రాన్తికాః ప్రాహుః విజ్ఞానంతావత్స్వప్రకాశప్రత్యక్షసిద్ధం తచ్చక్షణికం పూర్వాపరకాలవర్తితయాఽప్రకాశాభావాత్, నచేదమర్థశూన్యం నీలాదిజ్ఞానసన్తతౌ పీతాదిజ్ఞానసన్తత్యనుత్పాదప్రసఙ్గాత్, సచార్థోనప్రత్యక్షః అధిపతిసంప్రయుక్తస్యక్షణస్యనిరుద్ధత్వాత్, అసంప్రయుక్తస్యోత్తరక్షణస్యప్రత్యక్షత్వే అతిప్రసఙ్గాత్, అతోబుద్ధిజనకస్యార్థక్షణస్య స్వాకారసమర్పకహేతుత్వమేవ గ్రాహ్యత్వమిత్యుపచర్యతే, తదుక్తం॥ శ్లో॥ "భిన్నకాలం కథంగ్రాహ్యమితిచేద్గ్రాహ్యతాంవిదుః। హేతుత్వమేవయుక్తిజ్ఞా జ్ఞానాకారార్పణక్షమం" ఇతి. అతస్స్వహేతుభూతార్థసమర్పితాకారోబుద్ధ్యాత్మైవ వస్తుతఃప్రత్యక్షఇతి, తదిదమనుభాష్యప్రతిభాషతే స్వాకారఇతి. వికల్పితదూష్యకోటిభఞ్జకహేతుమాహ ఆధారహాన్యాద్యయోగాదితి. అయమాశయః యోఽయమర్థేనబుద్ధ్యాకారస్సమర్ప్యతే సకిమర్థస్యస్వరూపం ఉత ధర్మః ఉభయాతిరిక్తోవా, నాద్యః క్షణధ్వంసినః క్షణాన్తరవర్తిసఙ్క్రమణాయోగాత్ అన్యథా స్థిరవాదప్రసఙ్గాత్, అర్థస్యచసాక్షాత్ప్రత్యక్షత్వాపత్తేరనుమేయపరిశేషాభావాచ్చ. నద్వితీయః ధర్మధర్మిభావానభ్యుపగమాత్, తదభ్యుపగన్తౄణామపిధర్మస్య ధర్మిప్రహాణేనాన్యత్ర ప్రవేశాదృష్టేః క్షణికత్వస్థిరత్వవికల్పేన దత్తోత్తరత్వాచ్చ. అతఏవ నతృతీయః అర్థస్యతేనసంబన్ధాభావాత్ అసంబద్ధస్యచాన్యత్ర సఞ్చారయితుమశక్యత్వాత్, అన్యథాఽతిప్రసఙ్గాత్ఇతిత్రిష్వపిపక్షేషు పరేష్టప్రత్యక్షానుమానయోరప్రవృత్తిరుద్ఘాటనీయా. అత్రానవహితహృద్యం గత్యన్తరం శఙ్కతే స్వచ్ఛఇతి. యథాత్యాసన్నమపిముఖం స్వయమగృహ్యమాణం దర్పణసన్నిధానేనతత్రసమర్పితచ్ఛాయం తత్రత్యమేవగృహ్యతే తథార్థాకారోఽపి స్వచ్ఛబుద్ధిప్రతిఫలితచ్ఛాయాత్మా గృహ్యతఇత్యర్థః, ఏతద్దూషయతి నచేతి. నహి నష్టస్య క్వచిచ్ఛాయాపత్తిర్దృష్టా నచ వర్తమానస్యాపి వర్త్స్యమాణే. అన్యమపి దృష్టవిరోధమాహ నచేతి. రూపవత్యేవ హి పదార్థే రూపవతామేవప్రతిబిమ్బసిద్ధిః, నచవిజ్ఞానంరూపవత్ నాప్యర్థః స్పర్శగన్ధాదిగ్రహణేరూపప్రసఙ్గాభావాత్ నీలాదౌరూపవత్త్వానభ్యుపగమాత్, తత్కల్పనేపి ప్రత్యక్షత్వానభ్యుపగమేన ప్రతిబిమ్బప్రసఙ్గాభావాత్, అప్రత్యక్షస్యాకాశస్య జలాదిషు ప్రతిబిమ్బితత్వం దృశ్యతఇతిచేన్న ఆకాశప్రత్యక్షత్వపక్షేతదభా

సామ్యాసత్త్వాద్యయోగాద్విషయవిషయిణోర్నాపిభేదాగ్రహస్స్యా
న్నైకాకారేణరక్తం ద్వయమపిసచతేగ్రాహ్యతోనాతిరిక్తః॥ ౨౭॥

(జ్ఞానేఽర్థాకారసమర్పణాదిభఙ్గః)

వాత్, పక్షాన్తరేతు యత్తన్మలినతాధ్యాసవిశిష్టతయాకిఞ్చిచ్ఛాత్రుమంసర్వలోకసిద్ధం తస్యైవజలాదౌబిమ్బితత్వం,అతోనార్థస్యబుద్ధౌకిఞ్చిదపిప్రతిబిమ్బితత్వసిద్ధిరితి. స్యాదేతత్ నముఖ్యచ్ఛాయాపత్తింబ్రూమః కింత్వధ్యాసమాత్ర మారోపితార్థాకారం విజ్ఞానమనుభూయతఇతి. తద్దత్తోత్తరం, అర్థస్యతదాకారస్యచ గ్రహణాభావేకథంబుద్ధౌతదధ్యాసః, గ్రహణేచ కథమర్థోనప్రత్యక్షః, అర్థగ్రహణాభావేపి తదాకారో వాసనావశాదన్యత్రాధ్యస్యత ఇతి చేన్న అప్రత్యక్షమేవార్థం సమర్థయమానస్యతద్వాసనైవనిర్మూలా, సాకథమధ్యాసంప్రసువీత, అర్థనిరపేక్షవాసనాప్రవాహవైచిత్రీసంభవే యోగాచారయూథాత్కింనిర్గతోసి. కిఞ్చయత్రానుమానాదావర్థస్య నబుద్ధిహేతుత్వం తత్రస్వాకారసమర్పణక్షమహేతుత్వాయోగాద్గ్రాహ్యత్వాభావః ప్రసజ్యేత. అథస్యాత్ యథామాషరాశౌమషీ యథావా నీలోత్పలవనేకాదమ్బస్తద్భేదాగ్రహాత్తదపృథగ్భావేనాభిమన్యతే వ్యవహ్రియతే చ, ఏవం తత్తదర్థసన్నిహితవిజ్ఞానం తథేతి. ఇదమపి దత్తోత్తరమేవ గృహ్యమాణేహి మాషరాశ్యాదౌ మషీప్రభృతే స్తత్సారూప్యే తత్సంసర్గేచసతి తథాభిమానవ్యవహారౌస్యాతాం, ఇహతు నతథా అర్థస్యాప్రత్యక్షత్వాత్ జ్ఞానస్యచ తత్సారూప్యసంసర్గయోరయోగాత్ తత ఏవ భేదాగ్రహస్యాసంభవాదితి. అత ఏవ వైభాషికముఖేనాపి నైతద్వాచ్యం. నన్వస్తితావత్కశ్చిన్నీలాదిరాకారః దృష్టస్యదురపలపత్వాత్, సత్యర్థే సన్నపి పరమాణుగతసత్త్వాన్నగృహ్యతే,బుద్ధిగతస్తు స్థూలగతసత్త్వాదుపలభ్యతే, అతఏకస్యాకారస్యోభయోపరఞ్జకత్వాదర్థాకారోబుద్ధౌగృహ్యత ఇత్యత్రాహ నైకేతి. అయంఖల్వాకారః ప్రాగుక్తైరర్థస్వరూపధర్మాదివికల్పైర్నోభైరపాస్తః.కిఞ్చానేకనిష్ఠోయమేక ఆకారస్సతోఽసతోవా, నాద్యః జాత్యాదిఖణ్డనాశాప్రహాణప్రసఙ్గాత్, పూర్వాపరవర్తినఏకత్వే స్థిరవాదప్రసఙ్గాచ్చ.నద్వితీయః అవగమాధీనసత్తాకస్యాసత్యస్య కథమగృహ్యమాణతయాఽర్థేవస్థానం, తద్గ్రహేచ తత్కల్పనాధిష్ఠానస్యార్థస్యాపి ప్రత్యక్షత్వమకామేనాపి స్వీకార్యం. అపిచనీలాద్యాకారస్యార్థాతిరిక్తత్వస్వీకారేఽపసిద్ధాన్తః, అనతిరేకేతునబుద్ధౌతత్సంభవః, సంభవేచ బుద్ధ్యారూఢస్యార్థస్య ప్రత్యక్షత్వం దుస్త్యజమిత్యభిప్రాయేణాహ సచేతి. (౨౭)

౨౫౩ ॥శ్లో॥ సంసర్గాద్బోధ్యబుద్ధ్యోరభిదధతిసితాద్యాకృతేస్సిద్ధిమన్యే
సాదేశ్యాత్తన్నతేఽసౌనతుభవతితథాకాలజోఽతిప్రసక్తేః।
వ్యంశే నైవాభిముఖ్యంవిషయవిషయితామాత్రాకృతేఃప్రాగసిద్ధా
క్వాస్యాస్సంస్పృష్టనాశేజనిరితికుసృతిఃపూగతాంబూలనీతిః॥ ౨౮॥

(సంసర్గజాకారమతభఙ్గః)

అన్యేత్వాహుః బుద్ధిరర్థశ్చ వస్తుతో నిరాకారౌ తథాపి చూర్ణహారిద్రాయోగజరాగన్యాయేన సిత రక్తాదిరాకార స్తదోత్పన్నో గృహ్యతఇతి తదనుభాషతే సంసర్గాదితి. తత్ర సంసర్గవ్యవస్థాపక వికల్పభేదా నభిసన్ధాయ దైశిక్యాత్సంసర్గం తావన్నిరాకరోతి సాదేశ్యాదితి.యథా చూర్ణహారిద్రయోరత్యాసన్నదేశాధిష్ఠానతయామిథస్సంయోగో నిరన్తరత్వంవా నతథాత్ర విప్రకృష్టబోధ్యగ్రహణాత్, కాలాన్తరవర్తినామపికయాచిద్బుద్ధ్యాగృహ్యమాణత్వాత్ తత్ర సంసర్గాభావాదేవతజ్జన్యాకారాయోగాత్, స్వాకారధీసిద్ధేశ్చ వర్తమాన ధీసమానత్వాత్, నచత్వన్మతే దేశో నామకశ్చిదన్యః యేన సాదేశ్యసంభవః.అథమన్యసే యత్రకాలాసత్తిః తత్రైవ సాంసర్గిక ఆకారః అన్యత్రతువాసనాతఏవేతి తత్రాహ తథేతి. కాలజోహిగ్రాహ్యగ్రహణయో ర్నిరన్తర పూర్వాపరత్వమాత్రేణవా సమానకాలతయావా, ఉభయత్రాప్యతిప్రసక్తి రనివార్యా,స్వభావనియమాదనతిప్రసక్తిరితిచేత్ తర్హి కిమర్థసంసర్గేణ విజ్ఞానవాదనీత్యా బుద్ధేరేవ స్వభావనియమోపపత్తేః. నన్వయస్కాన్తాభిముఖ్యాదయసఏవ వికృతిః చన్ద్రసూర్యాభిముఖ్యా త్తత్కాన్తయోరేవ, ఏవం కుతశ్చిదాభిముఖ్యవిశేషాత్క్వచిదాకార విశేషోత్పత్తిః స్యాత్, తత్రాహ వ్యంశఇతి. సాంశయోరేవ పదార్థయోరాభిముఖ్యసంగతిః ఇహతు ద్వయోరపి నిరంశత్వాభ్యుపగమాన్న తత్సంభవ ఇత్యర్థః. భిన్నకాలయోశ్చతదసంభవఃస్పష్టః, స్యాదేతత్ సమకాలయోర్భిన్నకాలయోశ్చ బోధ్యబుద్ధ్యో ర్విషయవిషయిభావస్సర్వాభిమతః, తతఏవ సంసర్గాదాకారఉత్పద్యతేతి తదపిదూషయతి విషయేతి. కిమత్రనిరాకారేవస్తునివిషయితాకృతేపశ్చాదాకారఉత్పద్యతే సాకారేవా, నాద్యః అర్థస్యప్రత్యక్షత్వానభ్యుపగమాత్, ఆకారోత్పత్తికాలే బోధ్యబుద్ధ్యో ర్వినష్టతయా నిరాధారాకారోత్పత్తిగ్రహణయోః ప్రసఙ్గాత్, ఆకారస్యచ ద్విష్ఠైకనిష్ఠత్వాదివికల్పదౌస్థ్యాత్. నద్వితీయః విషయ్యాకారాదాకారసిద్ధిః సాకారస్యవిషయ్యాకారఇతి మిథస్సంశ్రయాత్. దూషణాన్తరమాహ క్వాస్యాఇతి.అస్యా ఆకృతేః క్షణికవస్తుద్వయ

౨౪౮ ॥శ్లో॥ భ్రాన్తౌ రూప్యాదిరర్థో విలసతి నిరధిష్ఠానఖ్యాత్యాహులేకే
తన్నాధిష్ఠానదృష్టేరనియతివిరహాదన్యథాతిప్రసఙ్గాత్।
నిష్ఠ్యూతస్యాక్షిదోషప్రభృతిషు చ భవేత్కేశగుచ్ఛాదిబుద్ధిః

సంసర్గజన్యాయాస్తదుభయనాశకాలె తత్రవాఽన్యత్రవా స్థిత్యయోగాత్, ని
రాధారత్వేచార్థాదెరాకార ఇతి గ్రహణాయోగాచ్చ. సంసర్గజాకారనీతిః ప్ర
మాణాభావాత్ప్రమేయవిరోధాచ్చ కుత్సితగతిరిత్యర్థః. అయంచాత్రభావః జ్ఞా
నార్థసంసర్గాదుత్పత్స్యమానఆకారో న ప్రత్యక్షజ్ఞానేన గృహ్యేత జ్ఞానకాలే
గ్రాహ్యాకారాభావాత్ ఆకారోత్పత్తికాలే జ్ఞానస్యవినష్టత్వాత్, లోకదృష్ట్యా
చాత్ర నిదర్శనేన సంభావనా స్థాప్యతే, లోకశ్చ స్పర్శవద్ద్రూపవద్ద్రవ్యసంస
ర్గాద్రక్తిమాద్యుత్పత్తింపశ్యతి, తత్ర యద్యప్యచాక్షుషేఽర్థే క్వచిద్రూపస్పర్శ
వికల్పాస్పదత్వం, తథాపినబుద్ధిస్తథా, అతస్తయోరుభయత్రైకత్రవా న సంస
ర్గహేతుకోనీలాద్యాకార ఉత్పద్యేత. ఏకస్యద్విష్ఠత్వేస్వమతక్షోభః, విషయ
మాత్రనిష్ఠత్వే తదాకారవిషయప్రత్యక్షతాపత్తిః, జ్ఞానమాత్రనిష్ఠత్వేఽర్థనైర
పేక్ష్యప్రసఙ్గశ్చోక్తఇతి. (౨౭)

అథ కైశ్చిద్బాహ్యార్థవాదిభిస్సౌగతైరుక్తాంనిరధిష్ఠానఖ్యాతిమన్వాఖ్యాతి
భ్రాన్తావితి. నాత్రపురోవర్తినిరజతాధ్యాసః కింతు సంస్కారోపనీతం ప్రముషిత
తదంశంరజతం దోషవశాదిదమితిభాతి, అన్యథాకథంతైమిరికకేశస్తబకటిట్టిభాది
ప్రత్యయః, నహితత్రకిఞ్చిదధిష్ఠానం భ్రాన్తిదశాయాంబాధదశాయాంవా భాతి,
నచేయంస్మృతిరేవ అననుభూతేదంత్వగ్రహణాత్, ప్రాగనుభూతమేవేదంత్వం
భాతీత్యయుక్తం తద్భానె తత్కార ప్రసఙ్గాత్,అన్యథాకథంభ్రాన్తాసవిహాతిరితి
తదేతత్ప్రతీతివిరోధాదివివక్షయాప్రతిషేధతి తన్నేతి. అబాధితలోకప్రతీతివి
రోధాన్నిరధిష్ఠానత్వం దుర్వచమిత్యభిప్రాయేణాహ అధిష్ఠానదృష్టేరితి. పురో
వర్తిద్రవ్యమఙ్గుళ్యానిర్దిశన్నిదంరజతమితివ్యపదిశత్యుపాదత్తేచస్వయం తద్వా
క్యశ్రావీచ తత్ రజతత్వేనవదతి. యదిశుక్లభాస్వరశుక్తిశకలమిదంతయానప్రతీతం
కథంరజతార్థీతదేవోపాదత్తే, కథంచనేదంరజతమితి బాధకోదయే జహాతీత్యభిప్రా
యేణాహ అనియతివిరహాదితి. అన్యథా ప్రతీతిప్రవృత్త్యోరనియతిరేవ స్యాదిత్యా
హ అన్యథేతి. నహినిమీలితాక్షోరజతంస్మరన్ కదాచిద్రజతమిదమితిభ్రామ్యతి,
నచరజతస్మృతికాలదృష్టమఙ్గుళీయకార్థీసఙ్గృహ్ణాతీతిభావః. తైమిరికభ్రాన్తిషు సా
ధిష్ఠానత్వం సాధయతి నిష్ఠ్యూతేతి. ప్రభృతిశబ్దేనగన్ధర్వనగరాదిభ్రమేషు మేఘా

కిఞ్చైషాప్యన్యథాధీర్యదనిదమిదమిత్యత్రభాతం బ్రవీషి॥ ౨౯॥

(బాహ్యార్థవాదిసౌగతోక్తనిరధిష్ఠానఖ్యాతిభఙ్గః)

౨౫౫॥ శ్లో॥ ఖ్యాతిం భ్రాన్తిస్వరూపాం జగదురవిషయాం కేపి తద్ధి విరుద్ధం
ఖ్యాతిః కస్యాపి పుంసః క్వచిదపి విషయే సిద్ధిరూపా హి సిద్ధా।
అత్రార్థాసత్త్వతః స్యాదియమవిషయతా సర్వథాసత్త్వతో వా
తాదృక్త్వేప్యన్యథాఖ్యాత్యసదధిగమయోరేవ పర్యాయ ఏషః॥ ౩౦॥

(నిర్విషయఖ్యాతిభఙ్గః)

దేరధిష్ఠానస్య సఙ్గ్రహః. ఏవంచ వర్ణయతా మన్యథాఖ్యాతి రనతిక్రమణీయే త్యాహ కిఞ్చేతి. ఇదమర్థస్య రజతతయా భానం అసన్నిహితస్య రజతపదార్థస్య ఇదన్తయా భానమితి కోవిశేషః. అస్మత్పక్షే తు ప్రతీతిప్రవృత్తిబాధానా ముపపత్తిరితి విశేషః. (౨౯)

అత్ర కేచిదేవమాహుః ఖ్యాత్యన్తరవాదినాం తావదన్తతోఽఖ్యాతిపక్షేఽన్యథాఖ్యాతిపక్షే వా విశ్రమః తత్రచ ఖ్యాత్యపహ్నవదోష మసత్ఖ్యాతిప్రసఙ్గంచ పరిజిహీర్షమాణై రన్యాసక్తదృష్టిన్యాయేన నిర్విషయైవఖ్యాతిరఙ్గీకార్యేతి తదనుభాషతే ఖ్యాతిమితి. తత్ర ప్రతీతిప్రవృత్తిబాధభ్రమత్వానా మనుపపత్తిరిత్యభిప్రాయేణాహ తద్ధివిరుద్ధమితి. నిర్విషయత్వే ఘటాదివత్ ఖ్యాతిత్వం న స్యాదితి ప్రసఙ్గమభిసన్ధాయాహ ఖ్యాతిరితి. అయంభావః యద్యప్యాత్మస్వరూపం జ్ఞానమితి త్రయ్యన్తసిద్ధాన్తః, తథాపితస్యస్వప్రకాశతామాత్రేణ జ్ఞానత్వం శ్రుతిపరతన్త్రైరఙ్గీక్రియతే, ఏవంక్షేత్రిణాం ధర్మభూతజ్ఞానస్య విషయప్రకాశరహితావస్థాపి, నత్విహతథావక్తుంశక్యం, భ్రాన్తేర్నిర్విషయత్వావగమాభావాత్, ప్రత్యుతసవిషయత్వమేవ తస్యాస్సర్వేషు శాస్త్రేషు సువ్యక్తముక్తం. హి ప్రసిద్ధా. తదిహసవిషయత్వేఽవశ్యంభావిని తదవిరోధాయ భ్రాన్తివిషయస్యార్థస్యాధ్యాసాధిష్ఠానేష్వవిద్యమానతయా సర్వత్రాభావాద్వా భ్రాన్తేర్నిర్విషయత్వంవక్తవ్యం తథాసత్యన్యథాఖ్యాతిరళీకఖ్యాతిర్వా స్యాదితి న నిర్విషయఖ్యాతిసిద్ధి రిత్యుత్తరార్ధేనాహ అత్రేతి. ఏషః భ్రాన్తిశబ్దార్థో బోధః, సచనిర్విషయోపి సవిషయత్వేన భాతశ్చేదన్యథాఖ్యాతిస్వీకారః నిర్విషయతయా భానే తుప్రవృత్త్యాదిహేతుత్వంనస్యాదితిభావః॥ ౩౦॥

౨౯౬॥ శ్లో॥ ప్రత్యక్షాదిత్రయంచస్మృతిరితిచమతిఃశ్రుత్యభీష్టాచతుర్ధా
ప్రత్యక్షంత్వత్రసాక్షాత్ప్రతిపదనుమితిర్వ్యాప్యతోవ్యాపకేధీః॥

ప్రమాణాప్రమాణవిభాగప్రసఙ్గాత్ ఖ్యాతౌవాదిభేదోక్త్యా వికల్పాః ప్రత్యుక్తాః, అథశ్రుత్యాద్యభిమతంబుద్ధేశ్చాతుర్విధ్యమాహ ప్రత్యక్షాదీతి.శ్రూయతేహి “శ్రుతిః ప్రత్యక్షమైతిహ్యమనుమానంచతుష్టయం.” ఇతి ఐతిహ్యమిహ శాబ్దజ్ఞానం ఔచిత్యాత్, ఆహచభగవాన్మనుః “ప్రత్యక్షమనుమానంచశాస్త్రంచవివిధాగమం। త్రయంసువిదితంకార్యం ధర్మసిద్ధిమభీప్సతా” ఇతి.తజ్జన్యాయాఃస్మృతేస్తదనువిధానాదధికార్థాసిద్ధేశ్చపృథగనుక్తిః. యథోద్దేశంపాదద్వయేనలక్ష్యతే.అత్ర ఉక్తేషుచతుర్షు.ప్రత్యక్షమిహసాక్షాత్ప్రతిపత్ బుద్ధిః, తస్యాస్సాక్షాత్త్వం నామ లైఙ్గికత్వశాబ్దత్వస్మృతిత్వరహితజ్ఞానత్వం, తేన ముక్తాదీనాంధర్మభూతజ్ఞానేషుధర్మిజ్ఞానేచానువృత్తిః,వైశద్యమాత్రంసాక్షాత్త్వం ఇతిత్వవ్యాప్తమతివ్యాప్తంచ, సుషుప్త్యాదావవిశదాత్మస్వరూపభానస్య పరోక్షజ్ఞానేష్వపి ప్రకాశాంశే వైశద్యస్యచభావితత్వాత్ ,వైశద్యవిశేషస్సాక్షాత్త్వమితితుదుర్వివేచం.నను లైఙ్గికాదిజ్ఞానానాంస్వాత్మనిసాక్షాత్త్వమస్తివానవా,ఆద్యే లిఙ్గాదిజన్యైకథం తదభావలక్షణం సాక్షాత్త్వం,నచతత్రతజ్జన్యత్వంనాస్తి అజన్యత్వే నానాదిత్వప్రసఙ్గాత్, నచైకస్య నిరంశస్య వేద్యాంశేత ఆగన్తుకత్వ మంశాన్తరతశ్చానాదిత్వమితిశ్రద్ధాతవ్యం. నద్వితీయః ప్రత్యక్షజ్ఞానేస్వాత్మనిప్రత్యక్షత్వాభావప్రసఙ్గాత్, నహ్యక్షజన్యే లిఙ్గాదిజన్యేవాజ్ఞానే స్వాత్మని కశ్చిద్విశేషోదృశ్యతఇతి. అత్రబ్రూమః యేఖల్వాహుః ॥శ్లో॥ సర్వవిజ్ఞానహేతూత్థామితౌమాతరిచప్రమా। సాక్షాత్కర్తృత్వసామాన్యాత్ప్రత్యక్షత్వేనసమ్మతా” ఇతి తాన్ప్రత్యయంపర్యనుయోగశ్శోభతే. యేతులైఙ్గికాదిజ్ఞానేషుస్వాత్మస్వవిషయవిభాగానాదరేణజ్ఞాతకరణసంస్కారమాత్రయోరన్యతరజన్యజ్ఞానత్వేనపరోక్షత్వంనిర్ధారయన్తి నతాన్ప్రత్యేషా ॥ శ్లో॥ అన్యేతుభ్రమసంవిత్తౌసత్యాసత్యార్థతేయథా। ప్రత్యక్షత్వపరోక్షత్వే తథైకత్రాహురంశతః॥ అనిర్ధారితసాక్షాత్త్వైరత్రవక్తుంనశక్యతే।బుద్ధావేకత్రసాక్షాత్త్వం పరోక్షత్వావిరోధతః॥పరోక్షేతరబోధత్వంసాక్షాత్త్వమితిచేన్మతం। స్వస్యస్వాన్యత్వవైఘట్యాత్సాక్షాత్త్వాభావఇష్యతాం॥అనాదిబుద్ధిసాక్షాత్త్వంకుతస్త్యమితిచేన్నతత్।కారణేనానపేక్షత్వాత్ప్రమాణంపునరాగమః ॥ శ్రూయతేహి “కర్మాధ్యక్షస్సర్వభూతాధివాసస్సాక్షీచేతాఃకేవలోని

శాబ్దీవాచార్థబుద్ధిఃస్మృతిరపికథితాసంస్క్రియామాత్రజాసా
యేషామిష్టాన్యథాధీఃపృథగభిదధిరే తైరిహాన్యేపి భేదాః॥ ౩౧॥

(ప్రత్యక్షాదిప్రమాణవిభాగలక్షణే)

౩౨॥ శ్లో॥ ఈదృక్త్వాత్యక్తహీనాన్యేనహి మిషతిమతిర్నాపియుక్తిస్తథాత్వే

గుణాశ్చ” ఇతి, స్మర్యతేచ “నైవకిఞ్చిత్పరోక్షంతే” ఇత్యాది “పశ్యత్యచక్షుః” ఇత్యాదిభిరపిసర్వదర్శిత్వం సిద్ధమితి. అనుమితిరితిలక్ష్యపదం. వ్యాప్యతోవ్యాపకేధీరితిలక్షణపదం. వ్యాప్యతయా ప్రతిసన్ధీయమానాత్ తద్వ్యాపకతయాసామాన్యతఃప్రసిద్ధస్యార్థస్యవిశేషతో ఽవగతిరనుమితిరిత్యర్థః. శాబ్దీత్యత్రధీరితియోజ్యం. వాచా వాక్యేన. అర్థబుద్ధిః విశిష్టార్థధీః. స్మృతిర్లక్ష్యం. ననుస్మృతిలక్షణేసంస్కారమాత్రజత్వమసంభవి ఏకహేతుజన్యస్యకస్యాప్యభావాత్, అత్రతు తథాభ్యుపగమేసంస్కారోద్బోధకాదిభిరపినైరపేక్ష్యప్రసఙ్గాత్, నచైవమస్త్వితియుక్తం అతిప్రసఙ్గాత్ ఉత్పన్నస్థిరసంస్కారస్యచప్రత్యయాన్తరావ్యవహితస్మృతిసన్తతిప్రసఙ్గాత్ సుషుప్త్యాద్యభావప్రసఙ్గాచ్చేతి, మైవం, నహ్యత్రసాధారణకారణానాంసహకారిణాంచవ్యవచ్ఛిత్త్యైమాత్రశబ్దఃకింతుపృథగ్బోధజననసమర్థతత్తదసాధారణకారణానపేక్షత్వార్థం. మనసోఽపిజ్ఞానోత్పత్తౌసాధారణకారణత్వాన్నదోషఇతి. మాత్రశబ్దఃప్రత్యభిజ్ఞావ్యవచ్ఛేదార్థః. ననుసన్తిసంశయాదయోఽపిమతిభేదాఃకింతే నవిభజ్యన్త ఇత్యత్రాహయేషామితి. అయంభావః “యథార్థంసర్వవిజ్ఞానం” ఇతిపక్షేణధీచాతుర్విధ్యముక్తం. అన్యథాఖ్యాతిపక్షేతుసంశయాదిభేదాశ్చవక్తవ్యాః, తద్వ్యవచ్ఛేదాయప్రత్యక్షాదిలక్షణేప్రమితిశబ్దఃప్రయోక్తవ్యఇతి॥ ౩౧॥

ప్రమాణజ్యేష్ఠతయాప్రథమోద్దిష్టలక్షితస్యప్రత్యక్షస్య నిర్వికల్పకసవికల్పకవిభాగమాత్రం సర్వానుమతంసిద్ధంకృత్వానిర్వికల్పకమవిశిష్టవిషయమితిపరోక్తం నిర్మూలయతి ఈదృక్త్వేతి. అయంభావఃఅప్రత్యక్షాబుద్ధిరితివాదం పరిహరిష్యామః, ప్రత్యక్షత్వపక్షేతు నీలపీతాదివత్తత్స్వరూపమపియథోల్లేఖంనిర్ధార్యం, తత్రనతావత్ప్రథమాక్షసన్నిపాతసమనన్తరమవిశిష్టవిషయా మే బుద్ధిర్జాతేతి పామరఃపణ్డితోవాసావధానోఽనవహితోవాకశ్చిద్విజానన్వ్యవహరన్వాదృశ్యతే, నచనిర్వికల్పకాన్తరేణ తద్గ్రహణం పరైరభ్యుపగమ్యతే, ఏవంసవికల్పకేనాపి, తద్ధినిర్వికల్పకవిషయం విశిష్టం గృహ్ణాతి నతునిర్వికల్పకం, యత్తుపఠ్యతే ॥ శ్లో ॥ “అస్తిహ్యాలోచనాజ్ఞానంప్రథమం నిర్వికల్పకం। బాలమూకాదివిజ్ఞానసదృశం శుద్ధవ

సామగ్రీభేదవేద్యేపృథగవగతిరస్త్వత్ర నైషాన్యథాత్వాత్ ।

స్తుజం" ఇతి తదపిడిమ్భవిప్రలమ్భనం, నిదర్శనంచవిశిష్టవిషయమేవ బాలమూక పశ్వాదీనాం జాతిగుణాదివిశిష్టవస్తుగ్రహణాభావే తత్సన్నియతప్రవృత్త్యాదిభఙ్గప్రసఙ్గాత్, శుద్ధవస్తుజత్వంచ వస్తుజత్వమాత్రంవా అసహితవస్తుజత్వంవా అనారోపితవస్తుజత్వంవా నిర్విశేషవస్తుజత్వంవా, నాద్యః సవికల్పకసాధారణ్యాత్. నద్వితీయః అనేకవ్యక్తివిషయైకనిర్వికల్పకసంభవాత్ జాతిగుణాదీనాంచ ధర్మిణాసహామిథస్సంబన్ధరహితగ్రహణస్య కైశ్చిన్నిర్వాహాత్ నతృతీయః సవికల్పకసాధారణ్యాదేవ, నచారోపితవస్తుజత్వం సవికల్పకస్యకైశ్చిదుపన్యస్తం, యతస్తద్వ్యవచ్ఛేదార్థంశుద్ధవస్తుజత్వోక్తిశ్శోభేత. నచతుర్థః అపసిద్ధాన్తాపాతాత్, నహినిర్వికల్పకగృహీతంవస్తు నిర్విశేషమితివస్సిద్ధాన్తః తదాత్మకజాత్యాదివిశేషాభ్యుపగమాత్ అన్తర్హితానుగతమతానభ్యుపగమాచ్చ. ధర్మాజన్యత్వేసతి ధర్మిజన్యత్వం వివక్షితమితిచేన్న ధర్మధర్మితాదాత్మ్యవాదినాంభవతాం తథోక్తేఃపాంసువిక్షేపప్రాయత్వాదితి. ఆస్తామేతత్ మాభూదుపలమ్భతస్తాదృశధీసిద్ధిః యుక్తితస్తుస్యాదిత్యత్రాహ నాపీతి. నహ్యాదావవిశిష్టగ్రహణే కాచిద్యుక్తిస్తదభావే వా కాచిదయుక్తిరితిభావః. నన్వస్తియుక్తిః సర్వత్రహివిశిష్టప్రత్యయస్యవిశేషణవిశేష్యధీపూర్వకత్వందృష్టం, అతః ప్రథమసవికల్పకమపితథా, అన్యత్ర విశిష్టప్రత్యయస్య విశిష్టప్రత్యయపూర్వకత్వనియమాదనవస్థాప్రసఙ్గః, అతోఽవసీయతే ప్రథమాక్షసన్నిపాతాత్ప్రత్యేకధీరితి. తత్రాహ సామగ్రీతి. అయంభావః యత్ర విశిష్టప్రత్యయస్య పృథగ్విశేషణవిశేష్యగ్రహణపూర్వకత్వం తత్ర భిన్నసామగ్రీవేద్యత్వనిబన్ధన స్తథాభావః, సురభిచన్దనత్వయో రన్యోన్యనిరపేక్షభిన్నేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వాత్ తదపేక్షస్తు పశ్చాత్కుతశ్చిత్సురభిచన్దనమితి విశిష్టప్రత్యయః, సతుచాక్షుషో మానస ఆనుమానికోవేత్యవసరే చిన్త్యం. నన్వేకేన్ద్రియవేద్యేష్వపి దణ్డదేవదత్తాదిషు కదాచిద్విశిష్టప్రత్యయస్య పృథక్ప్రత్యయపూర్వకత్వం దృష్టం, సత్యం, తత్రాపి సామగ్రీప్రవాహవశాత్ప్రథమం ప్రత్యేకగ్రహణసామగ్రీప్రవృత్తిః, అనన్తరం విశిష్టగ్రహణమపి న పృథగ్గ్రహణకారణకం, యత్రతు విశేషణవిశేష్యతత్సంబన్ధానాం యుగపద్యోగ్యైకేన్ద్రియ సంబద్ధానాం విశిష్టప్రత్యయః తత్ర న పృథగ్గ్రహణ పూర్వకత్వమస్తీతి దృష్టం. అతఏవ తత్రాప్యనుమీయత ఇతి చేన్న భిన్నసామగ్రీవేద్యత్వోపాధేరనిస్తారాత్,

ధీత్వాదేర్వావిశిష్టంప్రథయతిజనితాబుద్ధిరాద్యాక్షయోగా
త్తస్మాత్సంస్కారశూన్యేన్ద్రియజనితమతిర్నిర్వికల్పేతివాచ్యా॥౩౨॥
(అవిశిష్టవిషయనిర్వికల్పకభఙ్గః)

విశిష్టప్రత్యయత్వం చానాదివిశిష్టప్రత్యయే వ్యభిచరితం; నచావిశిష్టవిషయమేవే శ్వరజ్ఞానం తేనకర్తృత్వానిర్వాహాత్, ఆదిమత్త్వేసతీతివిశేష్యమితిచేత్ తత్కస్యహేతోః, అనాదేరనపేక్షత్వాదితిచేన్న ఆదిమతోప్యేకసామగ్రీవేద్య విషయస్య విశిష్టోల్లేఖేపృథగ్గ్రహణనైరపేక్ష్యాత్, తదిదమభిప్రేత్యాహ అత్రనైష్టేతి. ఏకసామగ్రీవేద్యవిషయేవిశిష్టప్రత్యయే కారణభూతాపృథగవగతి ర్నాస్తీత్యర్థః. తత్రభిన్నసామగ్రీవేద్యవిషయత్వాసంభవంహేతుమాహ అన్యథాత్వాదితి. ప్రతిప్రయోగమప్యాహ ధీత్వాదేరితి. ఆదిశబ్దేనధీశబ్దవాచ్యత్వ ధీలక్షణయోగిత్వయోర్గ్రహణం. ప్రథమాక్షసన్నిపాతజనితాబుద్ధిః విశిష్టవి షయా ధీత్వాత్ సంప్రతిపన్నవత్ ఇతి,ఆత్మస్వరూపప్రత్యయశ్చాహన్త్వాది విశిష్టప్రకాశాత్మేత్యఙ్గీచక్రుః. కింతర్హి నిర్వికల్పకస్యోదాహరణమితిచేత్ ప్రథ మాక్షసన్నిపాతజమేవ, కథంతస్యనిర్వికల్పకశబ్దవాచ్యత్వం, వివక్షితవికల్పా భావమాత్రాత్ అల్పధనే దరిద్రవ్యవహారవత్.నను తత్తద్వికల్పాభావతారత మ్యాద్వ్యవహారానియతిఃస్యాత్ నచవ్యవస్థాపకంలక్షణందృశ్యతే, తత్రాహ తస్మాదితి. అవిశిష్టవిషయంప్రత్యక్షంనిర్వికల్పకమితి పరోక్తాసంభవాదిత్యర్థః. సంస్కారనిరపేక్షేన్ద్రియజన్యామతిర్నిర్వికల్పేతి లక్షణసిద్ధేరోక్తదోషఇతి భావః. ఏతేన ప్రత్యభిజ్ఞాయాం సవికల్పకత్వమేవేత్యర్థాదుక్తం భవతి. నను భాష్యేకథం"నిర్వికల్పకమేకజాతీయేషుప్రథమపిణ్డగ్రహణం ద్వితీయాదిపిణ్డగ్ర హణంసవికల్పకం"ఇతివిభజ్యతే, ఇత్థం, లక్షణోన్నయనార్థముదాహరణప్రద ర్శనపరత్వాదితి. నన్విహాపిశిష్టవిషయత్వసాధనమవిశిష్టవిషయవ్యవచ్ఛేదాయ, తస్యాశ్చసిద్ధ్యసిద్ధ్యోస్తద్వ్యవచ్ఛేదోదుశ్శకః, మైవం, సర్వత్రవిధా వ్యవచ్ఛే దావశ్యంభావాభావాత్,ప్రసిద్ధఃఖలుకేవలాన్వయీ తాదృశంచసాధ్యం, తా దృశహేతుసాధ్యానభ్యుపగన్తౄణామపితత్స్వరూపంసిద్ధం, నచతద్వ్యధిర్నా స్తి,సతిచతస్మిన్నాన్యవ్యవచ్ఛిత్తిః అసంభవాత్,అత్రతువిశిష్టవిషయత్వంసవిక ల్పాదౌదృష్టం తదభావో ఘటాదౌ,తన్నిషేధేచనసిద్ధ్యసిద్ధివిరోధఇతి. ఏతేన నిర్వికల్పకమప్రమాణం అనవధారణాత్మకత్వాదితిలోకాయతైరుక్తమపి లూన మూలం హేత్వసిద్ధేరితి॥ ౩౨॥

౫౨౮||శ్లో||లిఙ్గాద్య వ్యాపృతాక్షాన్వయవతివిషయేఽక్షార్థజన్యో వికల్ప
స్సంస్కారస్త్విన్ద్రియాణామిహ సహకురుతాం తావతా నస్మృతిత్వం।
నస్యాత్తస్యాన్యథాత్వం బహువిహతిహతైః కల్పనాత్వాదిలిఙ్గైః

సౌగతాస్తు నిర్వికల్పకమేవ ప్రత్యక్షం అర్థజత్వాదర్థవిషయత్వాచ్చ వికల్ప
స్తూభయరహితః అతో న ప్రత్యక్షమితి తాన్ప్రత్యాహ లిఙ్గాదీతి. అయమర్థః లిఙ్గశ
బ్దబోధనానుపక్షీణేన్ద్రియసంప్రయోగానన్తరం యో విశిష్టప్రత్యయో జాయతే
స ఇన్ద్రియార్థసంప్రయోగజన్యః నిర్వికల్పకవత్తదన్వయవ్యతిరేకానువిధానాత్
వరైరపి ప్రత్యక్షానుపలమ్భాభ్యాం కారణత్వవ్యవస్థాపనాత్ అన్యథాతిప్రసఙ్గా
త్ అత్ర చ పరాభీష్టకారణచతుష్టయాధిపత్యాలమ్బనయోరన్యథాసిద్ధత్వాత్,
తదిహ నిర్వికల్పకవదర్థజత్వమర్థవిషయత్వం చ దుస్త్యజం. నను నిర్వికల్పకస్య వి
కల్పహేతుత్వం కిం సాక్షాత్ ఉత సంస్కారద్వారా, నాద్యః నాయనరశ్మిప్ర
వాహే ప్రథమచక్షుస్సంయోగస్యాశుతరవినాశిత్వేన సవికల్పకపూర్వక్షణా
నవస్థానాత్ సంప్రయోగానన్తరకాలే చ నిర్వికల్పకస్యాపక్రాన్తేః సంప్రయో
గనిరపేక్షనిర్వికల్పకజన్యత్వే వికల్పస్యానిన్ద్రియజన్యత్వాపాతాత్ తత ఏవా
ర్థజత్వస్యాప్యసిద్ధేః అప్రాప్యకారిత్వస్య భవద్భిరనఙ్గీకారాచ్చ. నాపి ద్వితీయః
సంస్కారజన్యత్వే వికల్పస్య స్మృతిత్వప్రసఙ్గాదితి· తత్రాహ సంస్కారస్త్వి
తి· ఇహ సవికల్పకే· అయం భావః న వయం జ్ఞానేపి త్వదిష్టం క్షణికత్వమిచ్ఛామః
యేన సంప్రయోగానన్తరకాలేఽనవస్థాననియమః, తథాత్వేపి సంస్కారజన్యతా
మాత్రేణ న స్మృతిత్వాపత్తిః, ప్రత్యభిజ్ఞాన్యాయేన సహకారిమాత్రత్వాత్సం
స్కారస్య, అన్యథా ప్రత్యభిజ్ఞాపి స్మృతిరేవ స్యాత్, అస్త్వితి చేన్న అననుభూత
విశిష్టగ్రహణాత్, అన్యథా ఇన్ద్రియసంప్రయోగస్య తత్ర కారణత్వప్రసఙ్గా
త్. భవత్వత్ర కారణత్వసహకారిత్వయోర్విపర్యాస ఇతి చేత్ కుతోఽయం నిర్ణ
యః, స ఇత్యుద్దేశప్రాధాన్యాదితి చేన్న అయం స ఇతి విపరీతప్రత్యభిజ్ఞాయాం తద
భావాత్, త్వత్పక్షేపి కుతస్త్యః ప్రధానాప్రధానవిభాగ ఇతి చేత్, అస్తు యతః
కుతశ్చిత్, మా భూద్వా, తథాపి సంస్కారమాత్రజత్వాభావాత్ ప్రత్యభిజ్ఞాయా
స్సవికల్పకస్య చ స్మృతిత్వం దురుపపాదం. నన్వవిసంవాదివిజ్ఞానం ప్రమాణం,
అవిసంవాదశ్చ బాధవిరహః, స చ నాస్తి వికల్పస్య, స్వారసికబాధాభావేపి న
భస్స్థలమలినతాదిష్వివ యౌక్తికబాధాత్ యో వికల్పస్స విభ్రమః యథా విగీ
తః తథా చ జాత్యాదివికల్ప ఇతి. న చాత్ర ప్రత్యక్షవిరోధాదనుమానమేవ దుర్బల
మితి వాచ్యం జ్వాలైక్యాదిషు ప్రసఙ్గాదితి. ఏతద్దూషయతి నస్యాదితి. కల్పనా

స్యాద్వానైకాన్త్యమేషామనియతిమవిసంవాదిబాధశ్చనూతే॥౩౩॥

(సవికల్పకబాధపరిహారః)

త్వం విశిష్టగ్రాహిత్వం ఆదిశబ్దేన నిర్వికల్పకేతరత్వం సంస్కారజన్యత్వమిత్యాదిగృహ్యతే· బహువిహతిహేతుభిరితి హేతుగర్భం. సన్తిహ్యత్రబహ్వ్యోవివిహతయః, తథాహి కల్పనాత్వాదితి హేతుప్రయోగేతత్పక్షదృష్టాన్తాదివికల్పాః పక్షీకృతానవా, నాద్యః స్వయమేవాశ్రయాద్యసిద్ధ్యాపాదనాత్. నద్వితీయః పక్షవ్యతిరిక్తస్యాత్రసపక్షత్వాసంభవేవిపక్షత్వపరిశేషాత్, తథాచతత్ర కల్పనాత్వాదిహేతువృత్తేరనైకాన్త్యమపరిహార్యం· తదిదమాహ స్యాద్వానైకాన్త్యమేషామితి. ఏవం స్వాభిమతక్షణికత్వాద్యనుమానసాధ్యాదివికల్పపక్షీకారబహిష్కారయోరుక్తదూషణమనుసన్ధేయం· యత్పునరాహుః॥ శ్లో॥ “వికల్పోఽవస్తునిర్భాసాదసంవాదాదుపప్లవః” ఇతి “తస్యాంయద్రూపమాభాతిబాహ్యమేకమివాన్యతః। వ్యావృత్తమివనిస్తత్త్వం పరీక్షానఙ్గభావతః”ఇతి· తదప్యసిద్ధహేతుకంప్రలోభనమాత్రం, వికల్పవిషయావస్తుత్వేనసమీచీనయుక్త్యభావాత్ కూటయుక్తిభిస్తద్బాధే యోగాచారమాధ్యమికతర్కైస్త్వదిష్టనిర్వికల్పకవిషయనీలాదిస్వలక్షణానామపి నిరస్తతాపత్తేః, తదిదమభిప్రేత్యాహ అనియతిమితి. నన్వర్థక్రియాస్థితిమవిసంవాదంబ్రూమః, నచవికల్పవిషయాణాంజాత్యాదీనాంకాచిదర్థక్రియాస్తి స్వలక్షణసాపేక్షత్వేతస్యైవహేతుత్వోపపత్తేః తన్నిరపేక్షత్వే తేషాంపృథగేవకదాచిత్కస్యాశ్చిదర్థక్రియాయాః సాధకత్వప్రసఙ్గాత్, అతః కల్పనాత్వాదిహేతుభిరవిసంవాదిబాధః క్రియతఇతిచోద్యానుయోగః మైవం, తత్తత్కార్యాపేక్షయానియతపూర్వభావిత్వేన ప్రత్యక్షానుపలమ్భనిశ్చితస్వభావానాం జాత్యాదీనాంతత్తదర్థక్రియాహేతుత్వస్యదురపహ్నవత్వాత్. ఏతేన సమ్యగర్థప్రవృత్తిజనకత్వమవిసంవాదఇతిస్థాపనే వికల్పప్రామాణ్యస్యనకాచిత్ క్షతిః, వికల్పద్వారైవహినిర్వికల్పకస్యప్రవృత్తిహేతుత్వంమన్యసే, తదవిసంవాదాచ్చవస్తదవిసంవాదవాచోయుక్తిః. అథమణిప్రభావిషయమణివికల్పన్యాయేనవికల్పస్యపరమ్పరయా నిర్వికల్పకవిషయార్థప్రతిబన్ధాత్ వివేకాగ్రహప్రసూతోఽయం తస్మిన్నవిసంవాదారోపః నతు వస్తుతస్తస్యప్రామాణ్యమితి· తర్హ్యనుమానస్యాపితథైవప్రసక్తిః, తదేవవస్తుతస్సౌగతరహస్యమితిచేత్ ప్రలీనంతర్హ్యత్రప్రయుక్తైరనుమానైః, ఉపయోగవిశేషాదనుమానస్యపృథగ్గణనమితిచేత్ తదప్యాయస్తయావికల్పస్యాపితదస్తు, నవాద్వయోరపిఇతినిపుణమవసీయతామితి. ౩౩॥

౨౪౯॥శ్లో॥ శబ్దాత్ప్రాగర్థసిద్ధేః పరమపి చ తయోరక్షభేదాదిబోధా
చ్ఛబ్దైక్యే వాచ్యభేదాదపి బహుషు పదేష్వేకవాచ్యప్రసిద్ధేః।
సామ్యాసత్త్వాద్యయోగాద్యుగపదవగతేర్వ్యక్తిజాత్యాదిశబ్దై

ననుసర్వే వికల్పాః శబ్దానువిద్ధా ఏవ దృశ్యన్తే, శబ్దశ్చ వికల్పవిషయమర్థం స్వాత్మనైవోపరఞ్జయతి పీతిమేవ శఙ్ఖం పీతశ్శఙ్ఖ ఇతి, అభిన్నా పృథగుపలమ్భస్త్వధ్యాసోపయుక్త ఏవ, అతోఽశబ్దాత్మకస్యార్థస్య శబ్దాత్మనాభానాదప్రమితిర్వికల్ప ఇతి· అత్ర కిమిదం కృత్స్నవికల్పాపేక్షయోచ్యతే ఉత తద్విశేషాపేక్షయేతి బుద్ధ్యా విభజ్య పూర్వం తావత్ప్రతిక్షిపతి శబ్దాదితి· అయమభిసన్ధిః న హి సర్వో వికల్పశ్శబ్దోపరఞ్జనఘన ఏవ ప్రవర్తతే పశ్వాదీనామవ్యుత్పన్నానాం చ తదయోగాత్, వ్యుత్పన్నానామపి తత్తత్సంజ్ఞావిశేషస్మరణహేతుతయా తత్తత్ప్రవృత్తినిమిత్తవిశిష్టవస్తుగ్రహోఽవశ్యంభావాదితి. తేన శబ్దప్రతీతేః పూర్వమర్థప్రతీతిరస్తీత్యయమేకో హేతుః. హేత్వన్తరమప్యాహ పరమపీతి. విస్మృతశబ్దస్య శబ్దప్రతీతిమన్తరేణాపి కేవలమర్థ ఏవ ప్రతీయతే· తత్రాపి న శబ్దప్రతీత్యవశ్యంభావః, కిఞ్చ శబ్దః శ్రోత్రేణ ప్రతీయతే అర్థస్తు యథాయోగం తత్తదిన్ద్రియేణ, ఇదం చ గ్రాహకమాత్రోపలక్షణం, అతో గ్రాహకప్రమాణవైలక్షణ్యనియమాదర్థైక్యేనైవ శబ్దగ్రహణమసమఞ్జసమిత్యాహ తయోరితి· తథా చ కతిపయవికల్పాపేక్షయాపి శబ్దాధ్యాసో న యుక్తః, పీతశఙ్ఖాదిష్వేకేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వాదన్యోన్యసంసర్గాధ్యాసో యుక్త ఏవ. అపి చ ఏక ఏవ శబ్దో బహూనప్యర్థానభిదధాతి శక్తివైచిత్ర్యాత్, తత్ర పరస్పరవిరుద్ధేష్వర్థేష్వేకస్యైవ శబ్దస్యైక్యేన బోధనం న ఘటత ఇత్యాహ శబ్దైక్య ఇతి· ఏవం బహుషు పదేషు పరస్పరవిరుద్ధస్వభావేష్వేకస్యైవ వాచ్యత్వం దృశ్యతే పర్యాయశబ్దేషు, తత్రాప్యర్థైక్యోపలమ్భనమనేకేషాం శబ్దానాం న యుజ్యత ఇతి వదతి బహుష్వితి. ఉపలభ్యతే చ శబ్దానాం సామ్యేఽప్యర్థవైషమ్యం, ఏవమర్థానాం సామ్యేఽపి శబ్దవైషమ్యం, సామ్యం చైకజాత్యాదేకాకారధర్మయోగిత్వాద్వేతి· ఏవమర్థస్య దూరస్థత్వం శబ్దస్య సన్నికృష్టత్వం శబ్దస్య దూరస్థత్వమర్థస్య సన్నికృష్టత్వం చ. ఏవం తీవ్రమన్దాదివివిధవైచిత్ర్యయోగదర్శనాన్న శబ్దార్థయోరన్యోన్యాధ్యాసేన ప్రతిపత్తిరిత్యాహ సామ్యేతి. యద్వా సామ్యం శబ్దార్థయోస్సమదేశవర్తిత్వం. అసత్త్వాదిః పూర్వవదేవ. యుగపదవగతేః సమానాధికరణవాక్యే పరస్పరవిరుద్ధస్వభావైర్జాత్యాదిశబ్దైరేకస్యైవార్థస్య యౌగపద్యేన ప్రతీతేరపి న శబ్దాధ్యా

శబ్దాధ్యాసో న యుక్తః ప్రథయతి విషయం కిన్తు సంజ్ఞా తటస్థా॥ ౩౪॥

(శబ్దాధ్యాసభఙ్గః)

౨౬౦॥శ్లో॥ధీత్వాచ్ఛబ్దానువిద్ధాం విమతమతిముశన్త్యత్ర శాబ్దా న సత్త
త్తస్యార్థః స్మార్యభావాత్స్ఫురతు చ స కథం బాలమూకాదిబోధే।
సూక్ష్మా వాఙ్మాత్రకల్పా న హి స సమధిగతా తాదృశీ క్వాపి సంజ్ఞా
వాచస్సూక్ష్మాద్యవస్థాకథనమపి విదుర్భావనాద్యర్థమాప్తాః॥ ౩౫॥

(సర్వప్రత్యయానాం సంజ్ఞానువిద్ధత్వభఙ్గః)

సోయుక్తః. ఏవం వ్యధికరణవాక్యేపి శబ్దార్థసంసర్గయోః పృథగ్భావేనైవభానాదితి భావః. కథం తర్హి సవికల్పకజ్ఞానే సంజ్ఞా స్వోపశ్లేషేణార్థం ప్రకాశయతీత్యత్రాహ ప్రథయతీతి. అయమర్థః తటస్థైవ సంజ్ఞా విశేషణాన్తరవద్వాచకత్వేనైవ ప్రతీయతే న పునరర్థాత్మనా, అర్థాత్మనా ప్రతీయమానే కథం వాచకత్వప్రతీతిరిత్యయుజ్యత ఇతి భావః. ఉక్తం చ శ్లో॥ "సంజ్ఞా తు స్మర్యమాణాపి ప్రత్యక్షత్వం న బాధతే। సంజ్ఞినస్సా తటస్థా హి న రూపాచ్ఛాదనక్షమా" ఇతి. అయమత్ర నిర్ణయః శ్లో॥ పరస్పరవిరుద్ధత్వప్రతిభాసానురోధతః। సవికల్పకవిజ్ఞానే శబ్దాధ్యాసో న యుజ్యతే॥ ఇతి. ౩౪॥

అత్ర కేచిదాహుః అనుమానేనైవ సర్వప్రతీతేశ్శబ్దానువేధముపపాదయామ ఇతి తదేతదనువదతి ధీత్వాదితి. అనూదితమర్థం ప్రతిక్షిపతి న సత్తదితి. తస్య హేతుమాహ తస్యేతి. అయమర్థః పరిదృశ్యమానపదార్థశ్శబ్దం స్మారయతి తతః కథం తదాత్మనా భానమితి. బాలమూకాదిబోధే కాలాత్యయాపదేశమాహ స్ఫురతు చేతి. సూక్ష్మా పశ్యన్తీ మధ్యమా వైఖరీతి శబ్దవిభాగాత్సూక్ష్మశబ్దస్సర్వత్రాస్తీతి న బాలమూకాదిబోధే కాలాత్యయాపదేశ ఇత్యాశఙ్క్య పరిహరతి సూక్ష్మేతి. అవాచకస్య తాదృశావస్థాపన్నస్య శబ్దస్య ప్రతిపత్తివేళాయాం ప్రసఙ్గాభావాదిత్యర్థః. తదేవ వివృణోతి న హీతి. వాచకశ్శబ్ద ఏవాత్ర వివక్ష్యత ఇతి భావః. కథం తర్హి సూక్ష్మాద్యవస్థాకథనం తేషు తేషు శాస్త్రేష్విత్యత్రోత్తరం వాచ ఇతి. అవస్థాభేదకథనం కేవలభావనార్థం న పునర్వాచకత్వేన. అతశ్శబ్దానువేధానుమానమసమఞ్జసమితి భావః। అనేన॥శ్లో॥ న సోస్తి ప్రత్యయో లోకే యః శబ్దానుగమాదృతే। అనువిద్ధమివ జ్ఞానం సర్వం శబ్దేన గృహ్యతే॥ ఇతి శబ్దానువేధప్రత్యక్షత్వోదాహరణమపి దత్తోత్తరం తాదృశోపలమ్భాభావాదేవ॥ ౩౫॥

ఇత్థం సర్వప్రత్యయానాం శబ్దానువేధవాదినిరస్తః, ఇదానీం సర్వే

౨౮౧॥ శ్లో॥ సత్త్వాద్యైర్హి గమ్యం విషయమితి వదన్వస్తుబాధం విపక్షే
శ్రుత్యాలంబే తు సైవ ప్రసజతి శరణం తాదృశాదృష్టసిద్ధౌ ।
అధ్యక్షం లౌకికం చేదధిగతివిహతం భావనోత్థం న యుక్తం
నిత్యం త్వక్షానపేక్షం నిరుపధిరిహ తే దుర్వచోఽక్షప్రకర్షః॥ ౩౮॥

షామపృథ్గానాం ప్రత్యక్షత్వాదీ నిరస్యతే, స ఖల్వేవమాహ ధర్మాదయః కస్యచిత్ప్రత్యక్షాః సత్త్వాదిత్యాదికమనుమానజాతం ధర్మాదీనాం ప్రత్యక్షత్వం సాధయతీతి। తథా చ యోగిప్రత్యక్షం సిద్ధమితి· తదేతదనూద్య పరిహరతి సత్త్వాద్యైరితి. అయం భావః కిం ప్రత్యక్షత్వమాత్రం ప్రసాధ్యతే కిం వా పునరైన్ద్రియిక ప్రత్యక్షత్వం, పూర్వత్ర న యోగిప్రత్యక్షసిద్ధిః ఈశ్వరప్రత్యక్షేణైవాన్యథాసిద్ధత్వాత్ . ఉత్తరత్ర విపక్షే బాధకాభావాదన్యథాసిద్ధిరనుమానస్య. అతో న యోగిప్రత్యక్షం సాధయితుమలం. శ్రుతిస్మృత్యాదిబాధప్రసఙ్గో విపక్షే బాధక ఇతి చేత్ తర్హి శ్రుత్యాదికమేవ శరణం కిమనుమానేనేత్యాహ శ్రుత్యేతి· ఉక్తమర్థం వికల్ప్యాపి దూషయతి అధ్యక్షమితి. కిమధ్యక్షం లౌకికం కిం వా భావనోత్థం ఉత నిత్యమేవ, లౌకికం చేత్ప్రత్యక్షవిరుద్ధమిత్యాహ అధిగతివిహతమితి· లోకోపలబ్ధివిరుద్ధమిత్యర్థః. న హి ధర్మాదివిషయం లౌకికం ప్రత్యక్షముపలభ్యతే, తథాత్వే వా "సత్సంప్రయోగే పురుషస్యేన్ద్రియాణాం బుద్ధిజన్మ తత్ప్రత్యక్షమనిమిత్తం విద్యమానోపలమ్భనత్వాత్" ఇతి సూత్రవిరోధః. భావనోత్థమపి ప్రత్యక్షం భావనావైశద్యాతిరేకేణ న క్వాపి దృష్టమిత్యాహ భావనోత్థం న యుక్తమితి. మారీచాదేర్భావనయా రామాదిసాక్షాత్కారో భయభరదోషనిమిత్తం విపరీతజ్ఞానమేవ "వృక్షే వృక్షే చ పశ్యామి" ఇతి. ఏవమనురాగాదినిమిత్తకామినీముఖదర్శనాదికమపి వ్యాఖ్యాతం. నిత్యప్రత్యక్షం న కారణాయత్తమిత్యాహ నిత్యం త్వితి. తత్సాధనేపి న యోగిప్రత్యక్షసిద్ధిరితి భావః. నను ప్రకృష్యమాణం సర్వం నిరతిశయదశాశిరస్కం, యథా కువలామలకబిల్వాదిపరిమాణం ప్రకృష్యమాణం నిరతిశయదశాశిరస్కే పరమమహత్పరిమాణే విశ్రామ్యతి తథా చేన్ద్రియశక్తేః ప్రకృష్యమాణాయాః సార్వజ్ఞ్యే విశ్రమస్సముచితః, ఏవం చ యోగినాం మానసప్రత్యక్షస్య సర్వవిషయత్వం సేత్స్యతీత్యాశఙ్క్య పరిహరతి నిరుపధిరితి. యథా చక్షుస్స్పర్శనాదేః ప్రకృష్యమాణస్య న సర్వవిషయత్వే విశ్రమః ఏవం మనసోపీతి భావ్యం, అన్యథా ధర్మాదయః కస్యచిచ్చాక్షుషాః స్పార్శనా ఇత్యాదికమపి వక్తుం శక్యేత. ౩౮॥

౫౭-౩॥శ్లో॥ప్రత్యేకంహ్యక్షవేద్యంప్రతినియతతయాసర్వలోకప్రసిద్ధం
కాకోలూకాదికానామపినిజవిషయే హ్యక్షి చక్షుఃప్రకర్షః।
మాన్ధాళవ్యాళపూర్వేష్వపిఖలురసనాస్పర్శనాదిక్రమాత్స్యా
దత్రస్థానైక్యమాత్రంస్థితవిషయమతస్త్వక్షిపాహాదివాక్యం॥ ౩౮॥
(యోగిప్రత్యక్షానుమానభఙ్గః)

తదేవప్రకాశయతి ప్రత్యేకమితి· ప్రతినియతవిషయతయాహి చక్షు
రాదీనాం ప్రసిద్ధిః, ప్రవృత్తిరప్యేవమేవ, ఏవమ్మనసోపి ప్రతినియతవిషయత్వం
స్వీకార్యం,దృష్టంచతత్, ఆత్మాదివిషయఏవహిమనసస్స్వాతన్త్ర్య మవలో
క్యతే, బాహ్యవిషయేపునరిన్ద్రియాన్తరసహకారితామాత్రమేవ, పరమాణ్వ
దృష్టాదివిషయేపునస్తదపి నాస్తి తేషామతీన్ద్రియత్వాత్, తథాచస్వాత్మనితజ్
జ్ఞానాదిషువాశక్తస్యమనసఃస్వాతన్త్ర్యేణనబాహ్యవిషయేషుశక్తిః. తత్రప్ర
మాణమాహ సర్వలోకేతి.నను చక్షురాదీనామపి స్వవిషయాతిలఙ్ఘనందృశ్య
తే,దూరేహికాకఃపశ్యతి, అన్ధకారేప్యులూకాదిరర్థంగృహ్ణాతి, అతోమనసోపిప్ర
కర్షవిశేషాదవిషయగ్రహణంయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ కాకేతి.కాకాదిచక్షుః
ప్రకర్షోపినస్వవిషయాతిలఙ్ఘీ రూపరూపితదేశార్థసమవాయిమాత్రగ్రహణాత్,
నహికాకశ్చక్షుషారసంగృహ్ణాతి, నాపిచోలూకశ్చక్షుషాజిఘ్రతి, కథంతర్హి
మాన్ధాళవ్యాళాదిష్విన్ద్రియవృత్తిసఙ్కరః, మాన్ధాళోహిముఖేనైవాభ్యవ
హరతినిర్హరతిచ, వ్యాళశ్చక్షుషైవాకర్ణయత్యవలోకతేచ, అతఇన్ద్రియవృత్తేర
నియమోయుక్తఇత్యాశఙ్క్యపరిహరతి మాన్ధాళేతి.తత్రహిరసనాస్పర్శనయో
రేకస్థానవర్తిత్వాత్ వాగపానయోశ్చక్షుశ్శ్రోత్రయోశ్చస్థానైక్యమేవనపున
రన్యేన్ద్రియేణాన్యేన్ద్రియకృత్యమాచర్యతే, అతోనస్వవిషయాతిలఙ్ఘనమిన్ద్రి
యవృత్తేరితిభావః. శ్లో॥ ధర్మాదివిషయత్వంతుమనసోయద్విశిష్యతే। చక్షురా
దేస్తథాభావోనేష్యతేకేనహేతునా॥ఇతిచక్షురాదిప్రతిబన్దిరేవమనసోధర్మాది
విషయత్వంనివారయతీతిసఙ్గ్రహః. కథంతర్హి శ్లో॥త్వక్చక్షుర్భ్యాంహిపాసతిజిహ్వా
విహ్వలాశ్రవణవత్పరివృత్తా। నాసికాత్వయికరీశతథేతిప్రాప్నుయాం కథమి
మాంస్వదవస్థాం" ఇతీన్ద్రియవృత్త్యనియమోమహాపురుషైరభిధీయతఇతి.ఇ
త్థంఇన్ద్రియవృత్తినియమమన్తరేణస్వాభావికేనైవజ్ఞానేన సర్వంసాక్షాత్కరి
ష్యామీతిభావః, నపునరన్యేన్ద్రియేణాన్యేన్ద్రియవృత్తిరభిధీయతే "పశ్యత్యచ
క్షుస్సశృణోత్యకర్ణః" ఇత్యాదేఃపరవిషయతయా తస్యాప్యకరణాయత్తజ్ఞా
నత్వస్యాసఙ్కుచితజ్ఞానేముక్తాత్మన్యపిసాధారణ్యాత్ .అయమత్రనిర్ణయఃయది

౨౮౩॥శ్లో॥సంయుక్తవ్యాపకత్వప్రభృతిసహకృతైర్వ్యాప్తిధీసవ్యపేక్షై
రక్షైరేవానుమాధీర్భవతుకిమితరత్కల్పయిత్వేతిచేన్న।
నిర్వ్యాపారేన్ద్రియస్యాప్యుదయతిఖలుసాభూతథావ్యాదిలిఙ్గైః
స్మృత్యారూఢైశ్చ్యుతైర్వామనఇహసకలజ్ఞానసామాన్యమిష్టం॥౩౮॥

యోగిప్రత్యక్షంప్రామాణికం తదాశుప్రత్యాస్మృత్యాపురాణేనచసిధ్యతి,నపున రనుమానేన తస్యాన్యథాసిద్ధత్వాత్ చాక్షుషత్వాదిప్రసఞ్జనప్రతిబన్దిగ్రస్తత్వా ద్వేతిపూర్వమేవోక్తం శ్లో॥ యథోపనిషదస్త్వశో నానుమానేనసిధ్యతి। తథా యోగీచశాస్త్రేణకేవలేనప్రసిధ్యతు॥ ౩౭॥

ఏవం యోగిప్రత్యక్షాదాగమగమ్యాదృష్టాదేరసిద్ధిరుక్తా,అథాయో గిప్రత్యక్షాదనుమానగమ్యాగ్న్యాదేరసిద్ధిరుచ్యతే,కశ్చిదాహ. ధూమాదిసం యుక్తమేవేన్ద్రియంవహ్న్యాదికంగృహ్ణాతు కిమనేనానుమానేన, సహకారిసా మర్థ్యేసర్వమపిసంపద్యతే,చక్షుర్ధూమాదిసంయోగః ప్రథమంసహకారీ, త త్సహకారిచవ్యాప్తిపక్షధర్మత్వపరిజ్ఞానాది, కిమితరప్రమాణపరికల్పనయేతి, ఏ తదాశఙ్కతే సంయుక్తేతి.పరిహరతి నేతి.పరిహారంవివృణోతి నిర్వ్యాపారే తి.అయమత్రభావః నేన్ద్రియమత్రవహ్న్యాదిజ్ఞానేకరణం అపితుధూమాదిజ్ఞాన మేవ, అతోనవహ్న్యాదిజ్ఞానంప్రత్యక్షప్రమాణఫలం, అపితుధూమాదిజ్ఞానమేవ వహ్న్యాదిజ్ఞానంజనయతి· నన్వస్తుధూమాదిజ్ఞానమవాన్తరవ్యాపారః తద్వ్యా రాప్రత్యక్షమేవవహ్న్యాదిజ్ఞానంజనయతీతిచేత్ తన్న ఇన్ద్రియార్థసన్నికర్షజ న్యధూమాదిజ్ఞానమన్తరేణాపిస్మృత్యారూఢైశ్చ్యుతైర్వాభూతథావ్యాదిలిఙ్గై రగ్న్యాదిజ్ఞానదర్శనాత్, కిఞ్చయద్ధియజ్జనయిత్వైవయజ్జనయతి తస్యతత్రత దవాన్తరవ్యాపారత్వమితిహ్యవాన్తరవ్యాపారలక్షణమాచక్షతే, నచేదంల క్షణంధూమాదిజ్ఞానేస్తి ధూమాదిజ్ఞానమన్తరేణాపిప్రత్యక్షేణ వహ్న్యాదేర్ద్ర ష్టుంశక్యత్వాత్ తథాదర్శనాచ్చ, అతోఽనుమానాదేవసాధ్యసిద్ధిర్నపునః ప్ర త్యక్షాత్,అన్యథా శబ్దజ్ఞానంఅన్తరావ్యాపారీకృత్య శబ్దార్థజ్ఞానమపిప్రత్యక్ష మేవప్రసజ్యేత,నచతద్యుక్తం పరోక్షాపరోక్షవిభాగాభావప్రసఙ్గాత్. అథా పిసర్వవిషయస్యమనఇన్ద్రియస్యవహ్న్యాదిజ్ఞానే వ్యాపృతత్వాన్మానసప్రత్య క్షంవహ్న్యాదిజ్ఞానమాశఙ్క్యపరిహరతి మనఇతి·సకలజ్ఞానసామాన్యమితిసం శయవిపర్యయస్మృత్యాదిసాధారణత్వాన్మనఇన్ద్రియస్య నతజ్జన్యతామాత్రే ణప్రత్యక్షత్వసిద్ధిరితిభావః. ౩౮

౨౬౪॥శ్లో॥పక్షస్థం వ్యాప్యమాదావవిదితమిహ తు న వ్యాపకస్య ప్రసక్తి
ర్వ్యాప్తిస్తేన స్మృతా స్యాన్న చ తత ఉభయోర్నిశ్చయః పక్షయోగే।
తాదృగ్వ్యాప్త్యన్వితోఽసావితి మతిరపి న వ్యాపకం తత్ర యచ్ఛే
త్తస్మాత్తద్వ్యాప్తిపక్షాన్వయనియతమతిర్నాక్షతస్సంస్కృతేర్వా॥
(అనుమానస్య ప్రత్యక్షాదిబహిర్భావః) ౩౯॥

౨౬౫॥శ్లో॥నాయోగ్యస్యాక్షబాధః స్వవిషయవిహతిం న తు మేతానుమానం
స్వస్యైవాపేక్షితత్వాదనుమితిమఖిలాం బాధతే నాగమోఽపి।

ఉక్తార్థస్థేమ్నే పునరపి వికల్ప్య దూషయతి పక్షస్థమితి. ధూమాది దర్శనదశాయాం ప్రత్యక్షావహ్నేః తదా ధూమాదేరేవ విదితః న వహ్న్యాదిః తదిదమాహ ఇహ తు న వ్యాపకస్య ప్రసక్తిరితి. యదా పునర్వ్యాప్తిస్మరణం తదా పునర్దృష్టాన్త ఏవ సాధ్యప్రసిద్ధిః తత్రైవ పూర్వం గ్రహణాత్ న తు పక్షే. తదిదమాహ న చేతి. తర్హ్యుపనయావస్థాయాం సాధ్యసిద్ధిరస్తు తతోఽనుమానం వ్యర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ తాదృగితి. ఉపనయజన్యం జ్ఞానం వ్యాప్తస్య హేతోః పక్షధర్మత్వమవగాహతే న పునస్సాధ్యస్య పక్షధర్మత్వం, తస్మాత్సాధ్యస్య పక్షధర్మత్వప్రతీతిర్నాక్షతః నాపి వ్యాప్తిదర్శనజనితసంస్కారాత్ న చోభయస్మాత్, అతో వ్యాప్తస్య హేతోః పక్షధర్మత్వప్రతీతిస్సాధ్యస్యాపి పక్షధర్మత్వం ప్రసాధయతీతి సుస్థిరమనుమానం. ౩౯॥

నన్వనుమానం ప్రమాణమేవ న భవతి ప్రామాణ్యేఽపి ప్రత్యక్షా ప్రత్యక్షబాధ ఇత్యాశఙ్క్య పరిహరతి నాయోగ్యస్యేతి. అయమత్ర వికల్పక్రమః అనుమానస్యాప్రామాణ్యమబాధితత్వేఽపి ఉత బాధితత్వేన, తత్రాపి కిం బాధః ప్రత్యక్షేణ అథానుమానేన అథవాగమేన, యద్వా నియతబాధకాభావేఽపి సంశయాత్మకత్వేనాప్రామాణ్యమథవా స్మృతిరూపత్వేన, తత్రాబాధితత్వేప్యప్రామాణ్యమితి తావద్వ్యాహతం, బాధేఽపి ప్రత్యక్షబాధో యోగ్యస్యైవ స పునర్ధూమానుమానాదౌ న దృశ్యతే, అయోగ్యవిషయే బాధస్త్వప్రయోజకః అయోగ్యానుపలబ్ధేరబాధకత్వాత్, అతో న ప్రత్యక్షబాధాదప్రామాణ్యమనుమానసామాన్యస్య యత్ర పునః క్వచిత్ ప్రత్యక్షబాధః తత్ర వయమప్యప్రామాణ్యమఙ్గీకుర్మహే నైతావతానుమానతత్త్వవిలాపః, న చానుమానేన వా బాధః వ్యాఘాతాత్, కృత్స్నమనుమానాప్రామాణ్యే బాధకస్యానుమానస్య తదన్తర్భావాత్, తదిదమాహ స్వవిషయేతి. నాప్యాగమేన బాధః ఆగమస్యైవ వ్యుత్పత్తిదశాయామనుమానసాపేక్షత్వాత్, ఇదమప్యాహ స్వస్యేతి. న చ సంశయాత్మకమనుమానం నిశ్చయేనైవ ప్రవృత్తివ్యవహారయోర్దర్శనాత్, తథాప్య

నిస్సన్దేహప్రవృత్తేరిహ నిపుణధియాం నాప్యసావంశయా త్మా
వైశిష్ట్యాన్న స్మృతిశ్చేత్యనుమితిరుదితాఽధ్యక్షవన్మానమన్యత్ ॥౪౦॥

(అనుమానప్రామాణ్యసిద్ధిః)

౪౧॥శ్లో॥సామాన్యం ప్రాక్ప్రసిద్ధం న పునరనుగమస్సిద్ధపూర్వో విశేషే
వ్యాప్తిస్సర్వోపసంహారిణ్యపి న సకలవ్యక్త్యసఙ్గత్యదృష్టేః ।
భూయోదృష్టేర్వ్యవస్థా న హి భవతి తథోపాధయస్స్యుర్దురూహా

హ నిస్సన్దేహేతి. స్మృత్యాత్మకత్వమవశిష్యతే తచ్చ సాధ్యస్య పక్షధర్మతాప్రతిపత్తౌ న సంభవతీత్యుక్తం ప్రాగేవ, ఏతదపి వదతి వైశిష్ట్యాదితి. అతః ప్రత్యక్షవదనుమానమపి పృథగేవ ప్రమాణమితి నిగమయతి అధ్యక్షవదితి. అత్ర స్మృతేరప్రమాణత్వోపాదానమన్యారుహ్యవాదే నేతి భావ్యం॥ ౪౦॥

అత్ర చార్వాకః ప్రత్యవతిష్ఠతే కిమనుమానేన విశేషస్సాధ్యతే ఉత సామాన్యం న తావత్సామాన్యం ప్రాగేవ ప్రసిద్ధత్వాత్, న హ్యగ్నిమత్త్వసామాన్యమప్రసిద్ధం మహానసస్యాప్యగ్నిమత్త్వేన దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలత్వప్రసఙ్గాత్, తదిదమాహ సామాన్యమితి. న చ విశేషస్సాధ్యః తస్మిన్ననుగమాభావాదిత్యాహ న పునరితి. యథాహుః శ్లో॥ “విశేషేఽనుగమాభావస్సామాన్యే సిద్ధసాధనం। అనుమాభఙ్గపఙ్కేఽస్మిన్ నిమగ్నా వాదిదన్తినః ఇతి॥ విశేషేఽనుగమాభావాత్సామాన్యే సిద్ధసాధనాత్ । తద్వతోఽనుపపన్నత్వాదనుమానకథా కుతః” ఇతి చ. కిఞ్చ వ్యాప్తిరేవానుమానస్య జీవాతుః సా చ సర్వథా । న సంభవతి సమ్బన్ధగ్రహస్యానుపపత్తితః॥ కతిపయవ్యక్తిదర్శనేన సంబన్ధగ్రహణస్య వ్యభిచారిణ్యపి సాధారణత్వాత్, సకలవ్యాపకవ్యక్తిదర్శనేన సంబన్ధగ్రహణమసర్వజ్ఞేన కర్తుం న శక్యతే, యది సర్వజ్ఞస్సంబన్ధవేదీ కిమనుమానేన. ఏవం చ సర్వోపి వ్యాప్తిక్ష్మాగ్నా ప్రమేయత్వాభిధేయత్వాదౌ సర్వవ్యక్త్యుపసంహారేణ వ్యాప్తిగ్రహణస్యాశక్యత్వాదిత్యాహ వ్యాప్తిరితి. అస్తు భూయోదర్శనేన వ్యవస్థేత్యాశఙ్క్యాహ భూయోదృష్టేరితి. సహస్రశో భూయోదర్శితస్యాపి తత్ర తత్ర వ్యభిచారదర్శనాదితి భావః. తర్హి నిరుపాధికసంబన్ధో వ్యాప్తిరితి లక్షణం కృత్వోపాధివిధూననేనైవ వ్యాప్తిం ప్రతిష్ఠాపయామ ఇతి చేన్న. దృష్టాదృష్టోపాధీనామనన్తానాం దురూహత్వేన తద్విధూననస్యైవాశక్యత్వాదిత్యాహ తథోపాధయ ఇతి ఇత్థమనుమాననిరాకరణే చార్వాదీనాం ప్రలాపోఽయమనుమానమూలః ఉత తర్కమూలః అథవా నిర్మూలః, నిర్మూలత్వే ప్రలాప ఏవ. అనుమానమూలత్వే తర్కమూలత్వే వా వ్యాప్తిమన్తరేణ తదుభయం న సంభవతీతి తవాపి వ్యాప్తిగ్రహణ

ఇత్యాద్యాః స్వేష్టతర్కస్థిరనియమజుషాం దర్శనే నైవ బాధ్యాః॥ ౪౧॥

(అనుమానబాధకతర్కపరిహారః)

అ-౭ ॥శ్లో॥ దృష్టేతీచారశఙ్కా న భవతి యది సా క్వాపి దేశాన్తరాదౌ
సిద్ధా తత్రానుమానస్థితిరథ న తదా క్వాతిశఙ్కావకాశః।
వ్యాఘాతాన్తాతు శఙ్కా న పునరుదయతి స్వప్రవృత్త్యాదిభఙ్గా

ద్యవశ్యంభావి, తథా చ వ్యాఘాత ఇత్యభిప్రాయేణ పరిహరతి ఇత్యాద్యా ఇతి. న కేవలం తర్క ఏవ పక్షబాధకః అపి తు లోకోపలమ్భోఽపీత్యాహ దర్శనే నేతి॥ ౪౧॥

అనుమానే తావత్సామాన్యం న సాధ్యతే యేన సిద్ధసాధనత్వముద్భావ్యేత, కిం తు సామాన్యవ్యాప్తిసహకృతేన పక్షధర్మత్వేన సామాన్యస్య పక్షనిష్ఠత్వరూపో విశేషస్సాధ్యతే, కథం తర్హి విశేషవ్యాప్తిశూన్యేన పక్షధర్మేణాపి హేతువిశేషేణ తత్సిద్ధిరితి మా వోచః విశేషవ్యాప్తేరనుమానాఙ్గత్వస్వీకారే పునరయుక్తాఙ్గత్వం, అనపేక్షితవ్యాప్తికల్పనయా దూషణాత్ప్రాప్తిసమా సమాధిశ్చ సామాన్యవ్యాప్తేరేవానుమానాఙ్గత్వాత్. కథం సామాన్యవిషయా వ్యాప్తిర్విశేషసిద్ధావఙ్గమితి చేత్ ఏవం తర్హి యుక్తాఙ్గపరిత్యాగః సామాన్యవ్యాప్తేరేవ విశేషసిద్ధౌ యుక్తాఙ్గత్వాత్, విశేషవ్యాప్తిరూపాయాః ప్రాప్తేరఙ్గత్వం పరికల్ప్య తదభావేన దూషణమప్రాప్తిసమా ప్రక్రియామనుధావతి, అవిషయవృత్తిత్వం చ సామాన్యవిషయాయా వ్యాప్తేర్విశేషవిషయే సఞ్చారణేన దూషణకథనాత్, తథా చ సామాన్యవ్యాప్త్యా పక్షధర్మతయా చ పరిష్కృతో హేతుః పక్షే సాధ్యవిశేషం సాధయతి అన్యథా ప్రత్యనుమానప్రతితర్కయోరపి కణ్ఠగతజీవితత్వమాపద్యేత. అతో విశేషేఽనుగమాభావ ఇత్యాదేరనవకాశః. యత్పునస్సామాన్యేన సర్వవ్యక్తిగ్రహణాసంభవాన్న వ్యాప్తిగ్రహణం సంభవతీతి, తదనన్తరమేవ సమాధాస్యామః. తదవశిష్యతే భూయోదర్శనాద్వ్యాప్తిగ్రహణం న సంభవతి అతిచారశఙ్కాయాస్సర్వత్రోపలభత్వాదితి, తదేతద్వికల్ప్య దూషయతి భూయోదర్శనదృష్టస్యార్థస్య కిం దృష్ట ఏవ దేశేఽతిచారశఙ్కా ఉత దేశాన్తరాదౌ, న తావదద్య ఇత్యాహ దృష్ట ఇతి. నాపి దేశాన్తరాదావిత్యవక్తుమనువదతి యదీతి. దేశాన్తరాదావతిచారశఙ్కాయాం దేశాన్తరాద్యనుమానమేవ నిష్ప్రతిద్వన్ద్వమవతిష్ఠత ఇత్యాహ సిద్ధేతి. దేశాన్తరానుమానాభావమాశఙ్కతే అథేతి. శఙ్కితమర్థం ప్రతిక్షిపతి తదేతి. తర్హి శఙ్కాయాః కో నివారకః నివారకాభావే కథం శఙ్కా నివర్తేతేత్యత ఆహ వ్యాఘాతా న్తేతి. అయమర్థః ఉత్పన్నా శఙ్కా వ్యా

ద్యావచ్ఛఙ్కం చ తదన్యప్రసృతిరిహ హతో నానవస్థాదిదోషః॥ ౮౨॥

(అతిచారశఙ్కోద్ధారప్రకారః)

౮౩॥ శ్లో॥ వ్యాప్యత్వం యస్య యత్ర స్ఫురతి సహచరే సోస్య హేతోరుపాధి
స్సాధ్యవ్యాపీ సమోయం సమగణితపక్షే సాధనావ్యాపకశ్చ।

ఘాతదర్శనేన నివర్తతే, తేనైవ వ్యాఘాతదర్శనేనోత్తరోత్తరశఙ్కా న జాయత ఇతి. తథా చ శఙ్కానివృత్తౌ తరఙ్గప్రవృత్తిస్తావతైవావసీదతీత్యాహ యావచ్ఛఙ్కమితి. తేనోత్తరోత్తరతరఙ్గప్రవృత్త్యా అనవస్థావచనమస్థానవాద ఇత్యాహ హత ఇతి. ఏతత్సర్వమభిసన్ధాయోక్తం న్యాయవిద్భిః ॥శ్లో॥ "శఙ్కా చేదనుమాస్త్యేవ న చేచ్ఛఙ్కా తతస్తరాం। వ్యాఘాతావధిరాశఙ్కా తర్కశ్శఙ్కావధిర్మతః" ఇతి. అనేన "వ్యాఘాతో యది శఙ్కాస్తి న చేచ్ఛఙ్కా తతస్తరాం। వ్యాఘాతావధిరాశఙ్కా తర్కశ్శఙ్కావధిః కుతః" ఇతి కుసృష్టిరపి నష్టప్రాయా యావద్వ్యాఘాతదర్శనం శఙ్కాయాస్సత్త్వం వ్యాఘాతదర్శనే తన్నివృత్తిరిత్యుక్తత్వాత్, భూయోదర్శనదృష్టాయా వ్యాప్తేర్నిర్మూలాశఙ్కా తస్యాస్సర్వత్ర సులభత్వేన స్వప్రవృత్త్యాదివిరోధప్రసఙ్గాత్, ఉపాధిదర్శనాదిమూలశఙ్కాయాముపాధివిధూననముత్తరత్ర దర్శయిష్యతే॥ ౮౨॥

ఉపాధిస్వరూపప్రదర్శనపూర్వకముపాధివిధూననప్రక్రియాం ప్రదర్శయితుమారభతే వ్యాప్యత్వమితి. మతభేదేన లక్షణద్వయమాహ సాధనావ్యాపకత్వే సతి సాధ్యసమవ్యాప్తో ధర్మ ఉపాధిరిత్యుదయనః. సాధనావ్యాపకత్వే సతి సాధ్యవ్యాపక ఇతి సమశబ్దప్రతిక్షేపేణ వాదీన్ద్రః. తత్ర స్వధర్మమన్యత్రారోపయన్నుపాధిశబ్దేనోచ్యతే, తథా చ స్వధర్మభూతాయా వ్యాప్తేర్హేతుత్వాభిమతే మైత్రీతనయత్వాదౌ ప్రతీతిహేతుత్వాచ్ఛాకాద్యాహారపరిణతిరుపాధిః యథా స్ఫటికే గతారుణిమప్రతీతిహేతుర్జపాకుసుమాదిః తథా చ నిరుపాధికసంబన్ధత్వస్య వ్యాప్తిలక్షణత్వాత్ తదభావేన వ్యాప్తిమవసాదయన్నుపాధిర్దూషణమితి సమశబ్దం ప్రయుఞ్జానానాముపాధిశబ్దార్థాపరిత్యాగేన దూషణాభిధానే తాత్పర్యం. అన్యేషాం తు సమో విషమో వా భవతూపాధిః తన్నివృత్తౌ పక్షే సాధ్యనివృత్తేరుభయత్రాపి సాధారణత్వాత్, తథా చ సాధ్యనివృత్త్యఙ్గభూతవ్యాపకత్వోపాదానమన్తరేణ సమశబ్దప్రయోగో వ్యర్థః, తథా చ సమో వా అధికో వా వ్యాపకత్వేనాభిమతః పక్షే వ్యావర్తమానస్సాధ్యం వ్యావర్తయతీతి పక్షే సాధ్యబాధాదుపాధేర్దూషణత్వం, ఉపాధిశబ్దార్థస్తు యథా తథా వా భవత్వితి. తదేతత్సర్వం పూర్వార్ధేనోక్తం. అత్ర నిపుణైరితి కథనం ఉపాధిశబ్దార్థనిరూపణేన నిర్వాహాత్. అస్య

యోగ్యాగృష్ట్యా చతస్రైస్తర్కైరపి తమపనుదేచ్ఛఙ్కితం నిశ్చితం వా
సామ్యం నాత్రాహురేకే తదభిమతమిహ వ్యాపకాదర్శనాది॥ ౪౩॥

థాపదూషణత్వే సిద్ధే కథమసపేక్షితసమశబ్దోపాదానమితి చేత్ ఇత్థం యథాపక్షవిపక్షయోర్వర్తమానత్వేన హేతోర్దూషణత్వే సిద్ధేపి పక్షవిపక్షయోరేవవర్తమానో హేతుర్విరుద్ధ ఇతి విరుద్ధలక్షణే సావధారణనిర్దేశః ప్రకారాన్తరప్రదర్శనార్థః, విపక్షే వర్తమానత్వాత్సాధ్యాసాధకత్వం విపక్ష ఏవ వర్తమానత్వాత్పరపక్షస్యాపి సాధకత్వం తథా చాత్యన్తదుష్టమనుమానమితీమమర్థం ప్రకాశయితుం, పక్షవిపక్షయోరేవేత్యవధారణప్రయోగ ఇతి చేత్ ఏవం తర్హి వ్యాపకనివృత్త్యా వ్యాప్యనివృత్తిద్వారేణ పక్షే సాధ్యబాధం బోధయితుం వ్యాపకత్వోపాదానం, వ్యాప్యస్య మైత్రీతనయత్వాదేర్వ్యాప్యత్వప్రతిభాసోఽపి న స్వాభావికః అపి తు స్ఫటికారుణిమవదన్యప్రయుక్త ఇతి ప్రతిభాసమాత్రస్యాపి దుష్టత్వేన హేతోర్వ్యాప్తినివృత్తిం స్ఫుటమేవ వక్తుం సమశబ్దప్రయోగ ఇతి సన్తోష్టవ్యం. వ్యాపకత్వమాత్రోపాదానే వ్యాపకనివృత్త్యా వ్యాప్యభూతసాధ్యనివృత్తిముపజీవ్య సాధ్యబాధేన హేతుదోషో వాచ్యః, సమశబ్దోపాదానే తు హేతోర్వ్యాప్తిప్రతిభాసో హ్యౌపాధిక ఇతి సాక్షాద్ధేతుదోషకథనం ఉద్భటత్వాద్దోషస్యేతి, అత ఉపాధిశబ్దార్థస్యాపరస్యోద్భటదోషప్రకాశనౌచిత్యాచ్చ సమశబ్దప్రయోగ ఇత్యాదయోఽనేకా ఇతి. అస్తూపాధిలక్షణం కథం తస్య విధూననమిత్యాశఙ్క్యాహ యోగ్యేతి. ఉపాధిః ఖలు శఙ్కితో నిశ్చితశ్చ శాకాద్యాహారపరిణత్యాదిశ్శఙ్కితః నిషిద్ధత్వాదిర్నిశ్చితః యత్ర ఖలు సాధనావ్యాపకత్వసాధ్యసమవ్యాప్త్యోరన్యతరరూపస్యాశఙ్కా స శఙ్కితోపాధిః అన్తిమగర్భేఽపి శాకాద్యాహారపరిణతిసమ్భవేన సాధనావ్యాప్తేరాశఙ్కితత్వాత్, యత్ర పునర్ద్వయోరపి రూపయోర్నిశ్చయః స నిశ్చితోపాధిః, యథా హింసాత్వానుమానే నిషిద్ధత్వం, యన్నిషిద్ధం తదధర్మహేతురితి నియమాత్సాధ్యవ్యాప్తిః వైధహింసాయాం నిషిద్ధత్వాభావాత్సాధనావ్యాప్తిః ఉభయం చ నిశ్చితం, ఉభయం చ ప్రత్యక్షేణ గృహీతుం యోగ్యం చేత్ యోగ్యాదృష్ట్యైవాపనుద్యతే, అయోగ్యం చేత్ తర్కైరేవేతి విభాగః, తదిదమాహ యోగ్యేతి. తర్కప్రవృత్తిస్తు కిముపాధయస్సర్వథా ప్రమాణపథమనవతీర్ణా ఉతావతీర్ణా ఇత్యాదినా వికల్ప్య తేషు తేషు గ్రన్థేషు వాదినాం పతితపాతా. తథా హి * సమవ్యాప్తిపక్షస్య సర్వవాదిసంప్రతిపన్నత్వాద్విషమవ్యాప్తిమనూద్య తేషాం వాదినాం భావమాహ సామ్యమితి. అయమత్ర భావః వ్యాపకస్యోపాధేః పక్షే దర్శనాభావాద్వ్యాప్యస్య సాధ్యస్య బాధ ఇతి. ఆదిశబ్దేన

* తథాహీత్యనన్తరం గ్రన్థః పతిత ఇతి సంప్రదాయః

౨౬౯॥శ్లో॥నిత్యో వ్యాపీ చ న స్యాదుపధిరిహ సదా సర్వతస్తత్ప్రసఙ్గా
న్నాప్యేష వ్యాప్యమాత్రాకృతిరవియుతితో నైకలిఙ్గోపపత్తేః ।
నాసౌ పక్షేతరత్వప్రభృతిరపి భవేదవ్యాపకోఽతిప్రసఙ్గా
త్తుల్యస్సార్థ్యేన పక్షే సహ యది ఘటతే సాధనం వ్యాప్త్యయాత్సః॥౪౪॥

బౌద్ధోక్తషోడశవిధానుపలబ్ధ్యన్తర్గతా వ్యాపకవిరుద్ధోపలబ్ధిరుచ్యతే,యథా ద్ర
వ్యత్వాభావాత్పృథివీత్వాభావ ఇతి వ్యాపకానుపలబ్ధిః ద్రవ్యత్వవిరుద్ధగుణత్వా
ద్యుపలమ్భాత్పృథివీత్వాభావ ఇతి వ్యాపకవిరుద్ధోపలబ్ధిరిత్యాది. ఏవం పక్షే సా
ధ్యవ్యాపకస్యోపాధేరనుపలమ్భే తథోపాధివిరుద్ధధర్మాన్తరోపలమ్భేపి సాధ్యా
సిద్ధిరితి భావః. అన్యత్సర్వం విస్తరభయాన్నలిఖ్యతే॥ ౪౩॥

అతోఽపాధివిధూననప్రక్రియాం విశేషతో దర్శయతి నిత్య ఇతి.న తావ
దనుమానే ధూమాదౌ వహ్న్యాదిసాధనే నిత్యో వ్యాపీ వా కశ్చిదుపాధిత్వేన శ
ఙ్కితుం శక్యతే కుత ఇత్యత్రాహ సదేతి.ఉపాధేస్సదాతనత్వప్రసఙ్గాత్సార్వ
త్రికత్వప్రసఙ్గాత్, తథా చ తత్సమవృత్తేస్సాధ్యస్యాపి వహ్న్యదేస్సదాతనత్వం
సార్వత్రికత్వం చ ప్రసజ్యేతేతి భావః.తర్హ్యనిత్యోఽసార్వత్రికశ్చ వ్యాప్యమాత్రా
కృతిరస్త్విత్యాశఙ్క్యాహ నాపీతి.తత్ర హేతుం దర్శయతి అవియుతిత ఇతి.వ్యా
ప్యమాత్రరూపస్యోపాధిత్వాఙ్గీకారే కృతకత్వానుమానే సావయవత్వముపాధి
స్స్యాత్ న్యాయవిదాం మతే సావయవత్వస్యానిత్యత్వకృతకత్వాభ్యాం వ్యాప్త
త్వాత్, ఉభయం చానిత్యత్వసాధనే సమ్యగనుమానమేవ.ఆహుశ్చ ॥శ్లో॥ కృ
తసావయవత్వాభిప్రయుక్తా చ వినాశితా'' ఇతి. అవియుతితః అవినాభావాత్.
యే తు సమపదం ప్రతిక్షిప్య వ్యాపకమాత్రముపాధిరితి వదన్తి తేషామపి పక్షే
తరత్వం పక్షప్రతియోగికాన్యోన్యాభావవత్త్వం పక్షత్వాత్యన్తాభావవత్త్వం
పక్షత్వవిరుద్ధధర్మవత్త్వం పక్షత్వాత్యన్తాభావావినాభూతధర్మవత్త్వమిత్యేతా
దృశం నోపాధిరిత్యాహ నాసావితి.కుత ఇత్యత్రాహ అతిప్రసఙ్గాదితి.తదుక్తమ
స్మాభిరేవాన్యత్ర ॥శ్లో॥ నోపాధిః పక్షతోఽన్యత్వం సాధనం న విపక్షతః। బాధనం న
సపక్షేభ్యః సర్వానుమితిబాధనాదితి॥అయమర్థః, పక్షేతరత్వం నోపాధిః ఏవం
పర్వతో వహ్నిమాన్యః సపక్షేతరత్వాత్ విపక్షవదితి బాధితుం న శక్యతే, తథా
పర్వతో వహ్నిమాన్ విపక్షేతరత్వాత్ సపక్షవదితి సాధయితుమపి న శక్యతే స
ర్వానుమానబాధనాదితి,యం పక్షీకరోతి వాదీ తమేవ ప్రతివాద్యపి విపక్షీకరోతి త
థా చ పరస్పరవిరోధాదనుమానప్రామాణ్యమేవ సంభజ్యేతేతి, ఇత్థం న్యాయాధి-

౨౭౦॥శ్లో॥దృష్టంసాధ్యస్యయత్నాత్సమమధికమపివ్యాపిపక్షాన్యతా వా
తస్యాభావేపిసాధ్యేసతియదినభవేద్బాధకంవ్యాపినైతత్ ।
దుర్వారేబాధకేతద్ద్వయమపిదహనానుష్ణతాదావుపాధి
స్సాధ్యంతద్వ్యాప్యతాంవాహరతుసవిరహాత్పక్షతోహేతుతశ్చ॥౪౫॥
(ఉపాధితద్విధూననాది)

కవృత్త్యోర్భిన్నరాసేసమవృత్తిరవశిష్యతే,సచయదిపక్షేసంభవతి సాధనవ్యాపకత్వాన్నోపాధిః।అసంభవేసఏవోపాధిః అతఏవవహ్నిసామగ్ర్యాః పక్షేసంభవమాశ్రిత్యసాధనవ్యాపకత్వాదనుపాధిత్వమాహుః. అతఉభయావ్యభిచారిణాముభయవ్యభిచారిణా మన్యతరవ్యభిచారేపివ్యాప్యమాత్రావ్యభిచారిణాం వ్యాపకమాత్రావ్యభిచారేపివిషమవృత్తీనామనుపాధిత్వే వ్యాప్యవ్యాపకస్వభావానాం సాధనావ్యాపకానా ముపాధిత్వ మిత్యుక్తంభవతి. తథాచ యావత్సాధనదేశమవర్తమానోయావత్సాధ్యదేశవృత్తిరుపాధిః సాధనవన్నిష్ఠాత్యన్తాభావప్రతియోగిత్వేసతి సాధ్యవన్నిష్ఠాత్యన్తాభావాప్రతియోగ్యుపాధిరిత్యాదికమపిలక్షణంసఙ్గచ్ఛతే॥ ౪౪॥

సమాధికవ్యాప్తికపక్షాఙ్గీకారేణోపాధేర్వ్యాపకత్వప్రకారపరిశోధనపూర్వకం తద్దూషణత్వప్రకారమపి విశదయతి దృష్టమితి.పూర్వంపక్షేతరత్వస్యోపాధిత్వంప్రతిక్షిప్తం।ఇదానీంతస్యాప్యుపాధిత్వమఙ్గీకరోతి వ్యాపీతి. అయంభావః యత్రవహ్న్యనుష్ణత్వానుమానాదౌపక్షే సాధ్యబాధఃస్ఫుటమేవ దృశ్యతే తత్రపక్షేతరత్వమప్యుపాధిః, యత్రపునర్బాధోనాస్తి నతత్రపక్షేతరత్వముపాధిరితివిభాగః. అతోఽపాధేర్వ్యాపకత్వావగమప్రకారమాహ తస్యేతి.అయమస్యార్థః యద్యస్యవ్యాపకత్వేననిర్దిశ్యతే తస్యాభావేపితత్సంభవేయదిబాధకతర్కః ప్రవర్తతే సఏవతస్యవ్యాపకః యథాశాకాద్యాహారపరిణత్యభావేపురుషగతాద్యశ్యామికాభావోనియతముపలభ్యతే, ఏవమన్యత్రాపి, అన్యథాఽకారణకార్యోత్పత్తిప్రసఙ్గ ఇతి తర్కః.ఏతాదృశబాధకసద్భావేవ్యాపకత్వం. యాతుక్షీరాద్యాహారపరిణతిః సాశ్యామత్వంప్రతి నవ్యాపికా విపక్షేబాధకాభావాదిత్యర్థః.తథాచవహ్న్యనుష్ణత్వానుమానే పక్షేప్రత్యక్షబాధకసద్భావాదుపజీవ్యవిరోధాదితర్కబాధాచ్చ సమమధికంవాపక్షేతరత్వం పక్షేతరవహ్నిసామగ్రీశూన్యత్వ మిత్యాదికం సర్వమప్యుపాధిస్స్యాదిత్యాహ దుర్వారఇతి. తద్ద్వయమపి సమమధికమపి.ఉపాధేర్దూషణత్వప్రకారంనిగమయతి సాధ్యమితి.పక్షేసాధ్యాపహారేబాధః హేతోస్సాధ్యవ్యాప్యత్వాపహా

౨౭౧॥శ్లో॥ వ్యాప్తిః పక్షాన్వయశ్చేత్యుభయమవికలం యస్య హేతుస్స సమ్య
జ్ఞాభాసో తద్విహీనో తదుభయవితతిస్స్యాదనైకాన్తికాదిః।

హారే వ్యాప్యత్వాసిద్ధిః, ఉపాధిః ఖలు వ్యాపకస్వభావః పక్షే స్వాభావేన సాధ్యమపహరన్ హేతోస్సాధ్యవ్యాప్యతామప్యపహరతీతి భావః॥ ౪౫॥

ఏవమనుమానేషూపాధివిధూననప్రకారముక్త్వా హేతుతదాభాసాదివిభాగం దర్శయతి వ్యాప్తిరితి. ద్వయం అనుమానాఙ్గం వ్యాప్తిః పక్షధర్మతా చేత్యుక్తం సా చ వ్యాప్తిరన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ద్వేధా భవతి, సాధనసద్భావే సాధ్యసద్భావోఽన్వయః, సాధ్యాభావే సాధనాభావో వ్యతిరేకః, తత్రాన్వయే సకలసపక్షవర్తినో హేతోస్సాధ్యేన సహ సార్వత్రికస్సంబన్ధః, తద్యథా శబ్దోఽనిత్యః కృతకత్వాదితి, కతిపయసపక్షవర్తినస్తస్య సపక్షే కుత్రచిత్సాధ్యేన సంబన్ధః, తచ్చ సావయవత్వమితి ఘటాదిషు సావయవత్వసద్భావాత్ క్రియాదిష్వభావాత్. వ్యతిరేకస్తు సకలవిపక్షవ్యావృత్త్యాత్మకత్వాదేకరూప ఏవ, తథా చ యస్య యస్యానుమానస్యాన్వయవ్యతిరేకౌ స్తః తదన్వయవ్యతిరేకిత్వాత్సర్వావిగీతమేవ, యస్య పునరన్వయో వ్యతిరేకో వా న తయోరుభయోర్గతిరుత్తరత్రవక్ష్యతే. ఏవం వ్యాప్తిపక్షధర్మతాభ్యాం సమ్యక్త్వముక్త్వా తదభావే పునరసమ్యక్త్వమాహ ఆభాస ఇతి. వ్యాప్త్యభావే వ్యాప్యత్వాసిద్ధిః పక్షధర్మతాభావే స్వరూపాసిద్ధిః అనైకాన్తికత్వాదికమశేషమపి హేత్వాభాసజాతం వ్యాప్తిపక్షధర్మతావిరహవిశ్రాన్తమిత్యాహ తదుభయేతి. తథా హి విపక్షగామిత్వే వ్యాప్తివిరహః, పక్షవిపక్షమాత్రగామిత్వేపి స ఏవ, సపక్షే సతి పక్షమాత్రగామిత్వేపి వ్యాప్తిప్రదర్శనాభావాత్స ఏవ, విపక్షాదివ సపక్షాదపి వ్యావృత్తత్వేన వ్యతిరేకవ్యాప్త్యభావాత్, యదా పునః కాలాత్యయాపదిష్టః తదాపి వ్యాప్త్యభావః, తదా సాధ్యశూన్యే సాధనవృత్త్యా వ్యాప్తిభఙ్గ ఇతి కేచిత్. అపరే తు బాధితేపి సిద్ధసాధనవత్సాధ్యసన్దేహాభావాత్పక్షధర్మత్వభఙ్గ ఇతి. ఏవం ప్రకరణసమేపి పక్షే సాధ్యనిశ్చయాపాదనేన వ్యాప్తిభఙ్గ ఇతి కేచిత్. అన్యే తు స్వారసికసన్దేహాపవాదినాపి విపరీతనిశ్చయప్రసఞ్జనేన బాధతుల్యత్వమాపాద్య పక్షధర్మతాభఙ్గ ఇతి. . ఇతరే తు వ్యాప్తిపక్షధర్మత్వయోర్ద్వయోరపి విమర్దనేనోభయదోషాపాదనమితి. కథం తర్హ్యనుమానస్య సన్దేహోఽఙ్గమిత్యుచ్యతే, ఇత్థం ఉభయీ ఖలు సన్దేహప్రవృత్తిః ఏకా సర్వానుమానసాధారణీ స్వారసికీ సా భవేదనుమానాఙ్గం. ద్వితీయా పునః ప్రతికూలానుమానదర్శనజనితా సా పునః సర్వానుమానాఙ్గం. శఙ్కాపనోదనప్రవృత్తపూర్వానుమానపరిపన్థిరూపేణానుమానాన్తరేణ

తత్తద్వ్యాప్త్యనుమోత్పత్తిగుణమపి ఘటతే నక్వచిత్సాధ్యసిద్ధ్యై స్వవ్యాఘాతాదిదోషాదవిషయనియతేర్వాఞ్ఛితాలాభతశ్చ ॥౪౬॥

(హేతుతదాభాసాదివిభాగః)

ప్రవర్తితత్వాత్, అతః ప్రాచీనపవసంశయోఽనుమానాఙ్గం. ప్రాచీనస్తు ప రిపన్థ్యనుమానమూలత్వాత్ అనుమానబాధకేష్వన్తర్భవతీతి విభాగః. అనుకూ లతర్కాభావో వ్యాప్తిమేవావసాదయతి వ్యాప్తేస్తర్కమూలత్వాత్, ప్రతి కూలతర్కోఽప్యేవమేవ అనుకూలతర్కసద్భావవత్ ప్రతికూలతర్కాభావ స్యాపి వ్యాప్త్యఙ్గత్వాత్. ఆత్మాశ్రయాదిః స్వరూపాసిద్ధిం కేవలానిష్టప్రసఙ్గః ప్రతికూలతయా వ్యాప్తిమవసాదయతీతి విభాగః. సోపాధికత్వమపి వ్యాప్తిమే వ వ్యావర్తయతి నిరుపాధికసంబన్ధత్వాద్వ్యాప్తేః యత్సోపాధికం తదేవా న్యథాసిద్ధమప్రయోజకమిత్యాదిశబ్దైరభిలప్యతే. యదా పునర్హేతోః స్వరూ పమసిద్ధం విశేషణం వా యద్వా పునరాశ్రయః, అత్ర సర్వత్రాపి స్వరూపాసిద్ధి రేవ, అతస్సర్వో హేత్వాభాసోఽప్యసిద్ధావేవ పర్యవస్యతి, వ్యాప్యత్వాసిద్ధేరప్య సిద్ధివ్యవహారవిషయత్వాత్, దృష్టాన్తదోషాణాం పునర్హేతోర్దోషపర్య[illegible] యాం హేత్వాభాసేష్వన్తర్భావమాహుః, అజ్ఞానాసిద్ధిరప్య[illegible] వి న్యతి. అతస్సర్వేషామపి హేత్వాభాసానాం వ్యాప్తిపక్షధర్మతాభఙ్గే త్వేవ దోషత్వాత్తదుభయభఙ్గనవితతిరేవ సర్వానుమానదోషజాతమిత్యాహ తదు భయవితతిరితి. ఏవంచ వ్యాప్తిపక్షధర్మతయోరనుపపత్తేరన్వయివ్యతిరేకివ త్కే వలాన్వయినోఽప్యనుమానత్వమఙ్గీకృతం. తర్హి వక్రానుమానస్యాపి కేవలాన్వయి త్వాదనుమానత్వమఙ్గీకర్తవ్యమిత్యత ఆహ తత్తదితి. వక్రానుమానసఙ్గస్యాపి స్వసాధ్యసిద్ధేరనఙ్గత్వాదప్రయోజకమేవ. కుత ఇత్యత ఆహ స్వవ్యాఘాతేతి వి షయనియమాభావాదపి దుష్టత్వమాహ అవిషయేతి. యేనైవానుమానేనానిత్య త్వం సాధ్యతే తేనైవ యతిః ఇష్టత్వదవ్యత్యయేన నిత్యత్వమపి సాధయితుం శక్య తే, అతఏవ స్వవ్యాఘాతో వ్యక్తః, వక్రానుమానే సామాన్యసిద్ధావపి న విశేషసిద్ధిః అతో వాఞ్ఛితస్యార్థవిశేషస్యలాభో నాస్తి, అతో వక్రానుమానం కేవలాన్వ యిరూపమపి సాధనజాతిరేవ స్వవ్యాఘాతాత్, జాతిర్ద్వివిధా సాధనజాతిర్దూ షణజాతిశ్చ, అత్ర సాధనజాతిర్మహావిద్యా దూషణజాతిః ప్రతిధర్మసమాధిరితి విచక్షణానాంనిర్ణయః. ఏతత్సర్వంవిడమ్బనే విస్తరేణ ద్రష్టవ్యం, అతో వక్రాను మానస్యనానుమానత్వప్రసఙ్గ ఇతి. ౪౬॥

౨౭౨॥శ్లో॥ సాధ్యేనవ్యాప్తిమేకేజగదురిహసకృద్దర్శనేనైవగమ్యాం
శఙ్కానిర్ధూతిమాత్రంఫలమితిచపరంభూయసాందర్శనానాం ।
ధూతోపాధిస్తుయోగఃస్ఫురతిబహుభిర్దర్శనైరేవపశ్చా
త్తజ్జాత్యాధారభావాద్యుగపదఖిలవ్యక్తిసంబన్ధితత్ర॥ ౪౭॥

(వ్యాప్తిగ్రహణప్రకారః)

పూర్వోక్తవ్యాప్తిగ్రహణానుపపత్తింపూర్వంపరిహృత్యాపిసింహావలోకితేనప్రకారాన్తరేణపరిహరతి సాధ్యేనేతి. భూయోదర్శనేనైవవ్యాప్తిర్గృహ్యతఇతిన్యాయవిత్సంప్రదాయః. ఏకదేశినస్తుప్రథమదర్శనేనైవవ్యాప్తిర్గృహ్యతే కిమర్థంతర్హిభూయోదర్శనమితి, అత్రాహ శఙ్కేతి. ఆద్యేనైవదర్శనేనవ్యాప్తిర్గృహ్యతే భూయసాంతుదర్శనానాం వ్యభిచారశఙ్కా నిరాకరణమాత్రం ఫలమిత్యర్థః. తర్హితర్కస్యకింఫలమిత్యత్రాహ ధూతోపాధిస్త్వితి. ప్రథమదర్శనేనతావద్వ్యాప్తిగ్రహణం, భూయోదర్శనైర్వ్యభిచారశఙ్కానిరాకరణం, తర్కేణపునర్వ్యభిచారశఙ్కానిదానభూతోపాధినిరాకరణమితి విభాగః. అస్తుతావదయంక్రమః అథాపివ్యాప్తిగ్రహణంకింసర్వవ్యక్త్యుపసంహారేణ ఉతకతిపయవ్యక్త్యుపసంహారేణ. ద్వితీయే వ్యాప్తిరేవ నసంభవతి. ప్రథమే సర్వవ్యక్త్యుపసంహారేసర్వవ్యక్తిసంబన్ధాభావాదిన్ద్రియస్య కథంగ్రహణమిత్యత్రాహ తజ్జాత్యాధారభావాదితి. అయంభావః ఇన్ద్రియేణతావత్సన్నిహితావ్యక్తిస్సంబద్ధా తత్సమవేతత్వేనజాతిఃతదాధారతయాతద్విశేషణత్వేనసర్వావ్యక్తయః, తథాచ ఇన్ద్రియేణసహసంబన్ధవిశేషణత్వేనసర్వవ్యక్తీనాంసంబన్ధః, అతస్సర్వవ్యక్త్యుపసంహారేణవ్యాప్తిగ్రహణోపపత్తిరితి. అస్మిన్నర్థేకింప్రమాణమితిచేత్ ఆబాలగోపాలమానుమానికవ్యవహారానుపపత్తిరేవ. కిమానుమానికవ్యవహారో నాస్తి, కింవాతద్వ్యాప్తిమన్తరేణసంభవతి, అథవా వ్యాప్తిరజ్ఞాతాప్యనుమానాఙ్గంభవతి, అథవా వ్యాప్తిజ్ఞానాపేక్షాయాం ప్రకారాన్తరేణవ్యాప్తిజ్ఞానంసంభవతి, అథవానప్రకారాన్తరేణ నానేనాపిప్రకారేణ వ్యాప్తిజ్ఞానం సంభవతీతి, నాద్యః లోకోపలమ్భవిరోధాత్. నద్వితీయః అకారణకార్యోత్పత్తిప్రసంగాత్. అతఏవనతృతీయః వ్యాప్తిజ్ఞానమన్తరేణానుమానాదర్శనాత్. నచతుర్థః తస్యాప్యుపాయస్యత్వదుక్తదోషగ్రస్తత్వస్యవక్తుంశక్యత్వాత్, నపఞ్చమః వ్యాప్తిజ్ఞానోపాయాభావే వ్యాప్త్యభావేనసర్వానుమానోచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్, వ్యాప్తిభఙ్గకానుమానతర్కయోరపివ్యాప్త్యభావేనవివక్షితాసిద్ధేః, తయోర్వ్యాప్తిజ్ఞానవిధురయోరపిబాధకత్వే సాధకానామపితద్విధురాణాం

౨౭౩॥శ్లో॥అస్మిన్ సత్యేతదస్తీత్యవితథనియతేరన్వయవ్యాప్త్యభిఖ్యా
తస్యాభావే తు తన్నేత్యయమపి నియమస్త్వపృథక్స్యాత్పృథక్చ ।
తస్మాత్త్రేధానుమానం కతిచిదకథయన్నేకహానాద్ద్విధైకే
కశ్చిచ్చేద్వ్యాప్తియుక్త్యప్రియ ఇహ భవితా వర్ణయత్యైకవిధ్యం॥౪౮॥

(వ్యాప్త్యాదివిభాగః)

సాధకత్వం స్యాత్, అస్మదుక్తప్రకారేణ వ్యాప్తిజ్ఞానసాధనే అస్మాకమపి తత్తైవ స్యాదితి. తర్హి ప్రమేయత్వాభిధేయత్వయోర్వ్యాప్తిగ్రహణే సర్వోపసంహారాద్భవతస్సార్వజ్ఞ్యం స్యాదితి చేత్ భవతోపి తర్హి సార్వజ్ఞ్యం స్యాత్ అన్యథా కథం సర్వజ్ఞత్వాపాదనం కరోషి, భవతః కిఞ్చిన్నావిదితం స్యాదిత్యాపాదయామీతి చేత్ కిం సర్వేష్వపి పదార్థేషు కించిన్నావిదితం స్యాదిత్యాపాదయసి యద్వా యేషు కేషుచిదర్థేషు, ఉత్తరత్ర న సార్వజ్ఞ్యాపాదనం పూర్వత్ర సర్వేష్వపి పదార్థేషు కిఞ్చిన్నావిదితం స్యాదితి వదతో భవతోపి సార్వజ్ఞ్యం స్యాత్. సామాన్యాకారేణ సర్వం మమ విదితం విశేషతో నవిదితమితి చేత్ మమాప్యేవమేవేతి సమస్సమాధిః. అతస్సామాన్యాకారేణ వ్యాప్తిగ్రహణస్య వాదిప్రతివాదిసాధారణత్వాన్నైకః పర్యనుయోజ్య ఇతి న్యాయః. యది కతిపయవ్యక్తిగ్రహణమాత్రేపి వ్యాప్తిగ్రహణమఙ్గీకృత్య ప్రతికూలానుమానం ప్రతికూలతర్కం చ వదసి, తచ్చాస్మాకమపి సమానం. తస్మాత్ సుస్థితమనుమానం॥ ౪౭॥

అథ వ్యాప్త్యాదివిభాగప్రకారం విశదయతి అస్మిన్నితి. హేతుసద్భావే సాధ్యసద్భావోఽన్వయః. వ్యతిరేకవ్యాప్తిముదాహరతి తస్యేతి. సాధ్యాభావే సాధనాభావో వ్యతిరేకః, న పునస్సాధనాభావే సాధ్యాభావః యథాహుః శ్లో॥ "వ్యాప్యవ్యాపకభావో హి భావయోర్యాదృగిష్యతే । తయోరభావయోస్తస్మాద్విపరీతః ప్రతీయతే" ఇతి॥ ఏతౌ వ్యాప్తిప్రకారావన్వయవ్యతిరేకిణి సహైవ వర్తేతే, కేవలాన్వయిని కేవలవ్యతిరేకిణి చ పృథగేవ వర్తేతే ఇతి న్యాయసంప్రదాయ ఇత్యాహ తావితి. అతోఽనుమానత్రైవిధ్యమితి చ దర్శయతి తస్మాదితి. కుమారిలాదయో వ్యతిరేకిణం నిరస్యన్తి వాదీన్ద్రాదయోఽన్వయినం ఇతి విశేషం దర్శయతి ఏకహానాదితి. ఏవమన్వయవ్యతిరేకిమాత్రపక్షో యది కశ్చిద్భవిష్యతి స త్వన్వయవ్యతిరేకిణమేవాఙ్గీకృత్య తద్ద్వయమపి ప్రతిక్షిపత్విత్యాహ కశ్చిచ్చేదితి. అయమత్ర భావః అన్వయవ్యతిరేకివత్ కేవలాన్వయినః ప్రతిక్షేప్యః అన్వయస్య నిష్ఫలత్వాత్. కేవలవ్యతిరేకిణం వయమేవ ప్రతిక్షేప్స్యామ ఇతి॥ ౪౮।

౨౭౮॥శ్లో॥ సర్వస్థః కేవలాన్వయ్యఘటితసరణిః స్యాత్ స్వవృత్తేర్వికల్పే
సాధ్యే స్వస్మిన్నివృత్తే భవతి చ స తదా సాధ్యహానేర్విపక్షః।
హేతోస్తద్వత్ప్రవృత్త్యవృత్త్యోరభిమతవిహతిస్తత్ర చైవం వికల్పా
దిత్యాక్షేపే ప్రతీకా విభాగం విఘటయతు న వా సర్వథా వ్యాప్తిసిద్ధిః॥ ౭౮॥
౨౭౯॥శ్లో॥ సద్ధీవ్యక్తిభేదాత్ప్రమితివిషయతామానసిద్ధాఘటా ద్రా

ఏవం కేవలాన్వయ్యఙ్గీకారే మహావిద్యావ్యఙ్గీకార్యా తస్యా అపి కేవలాన్వయిత్వాత్, తథా చ పూర్వోక్తం తన్నిరాకరణం న యుజ్యతే కిఞ్చ సకలసపక్షవృత్తిః కేవలాన్వయీ హేతురిత్యుచ్యతే, తచ్చ న సంభవతి ప్రమేయత్వాభిధేయత్వాదీనాం సర్వస్థత్వే స్వాత్మన్యపి వృత్తిప్రసఙ్గాత్, తదభావే కేవలాన్వయిత్వాభావాదితి చోదయతి సర్వస్థ ఇతి. తదేవ వివృణోతి సాధ్య ఇతి. సాధ్యం స్వస్మిన్నివర్తతే న వా, న నివర్తతే చేదాత్మాశ్రయః, నివర్తతే చేత్ తద్విపక్షః, తదిదమాహ సాధ్యే. విపక్షభూతే తస్మిన్ సాధ్యే హేతుర్వర్తతే న వా, యది వర్తతే విపక్షవృత్తిత్వేన హేతుత్వమేవ భజ్యేత, యది న వర్తతే ప్రమేయత్వాభావాత్ సాధ్యస్య సాధ్యత్వం వ్యాహన్యేత, తదేతదాహ హేతోరితి. ఏవం ప్రమేయత్వాది హేతౌ సాధ్యం వర్తతే న వా, న చేద్ధేతురేవ విపక్షః స్యాత్, తస్మిన్ విపక్షభూతే హేతౌ హేతుర్వర్తతే చేదాత్మాశ్రయః, విపక్షగామిత్వాద్వ్యభిచారశ్చ. న వర్తతే చేత్ కథమివ కేవలాన్వయిత్వం హేతోః క్వచిద్వ్యతిరేకస్యాపి దర్శనాత్, యది హేతౌ సాధ్యం వర్తతే స తు హేతుస్సపక్షః స్యాత్, తత్ర హేతువృత్తావాత్మాశ్రయః, అవృత్తౌ ప్రమేయత్వాద్ధేతోరేవాసిద్ధిః. కిఞ్చ హేతుసాధ్యయోర్ద్వయోః [illegible] సపక్ష[illegible]వనోర్న్యవృత్తావన్యోన్యాశ్రయః, అవృత్తౌ [illegible] బహు[illegible]కరణం [illegible]శం మహావిద్యానుమా[illegible] తత్ర చైవం [illegible]కల్పాదిభిః యథాసంభవం వికల్పానాం భూయస్త్వాదత్యక్షేపః [illegible]త్వే ప్రతీకా కేవలాన్వయిరూపమహావిద్యాదివిభాగం విఘటయతు న వా, సర్వథాన్వయవ్యతిరేకిసద్భావాద్వ్యాప్తిరభఙ్గురేత్యాహ ఇతి [illegible] తత్క్షోత్కృష్టవిభాగవిఘటనం న సిధ్యతీత్యభిప్రేతి. అయమభిప్రాయః మహావిద్యాచేత్ స్వవ్యాఘాతాదిభిః ప్రాగేవ దూషితా, అభిధేయత్వాది సాధకం ప్రమేయత్వాదికం తు సర్వస్థం కేవలాన్వయి చ భవతి తస్య చ త్వదుక్తదూషణాభావాత్ సైరపాకరణశఙ్కాపి నాఙ్కురతీతి॥ ౭౮॥

కేవలాన్వయివిశేషముదాహృత్య పూర్వోక్తదూషణాభావం దర్శయతి తత్త్వమితి. ధర్మాన్వయః కస్యచిత్ప్రతీత్యర్థః ప్రమేయత్వాదిః కేవలాన్వయీ

ప్రత్యక్షత్వంచ తద్వత్తదిదముభయథాప్యత్ర సిద్ధం తథైవ ।
ఇత్థం తద్వృత్త్యవృత్తివ్యతికరకలహైః కేవలాన్వయ్యపోహే
దుర్వారశ్శూన్యవాదో న తదభిమనుషే స్థాపయన్ కిఞ్చిదిష్టం॥ ౫౦॥

(కేవలాన్వయివిశేషనిరూపణం)

సముదాహరన్తి న్యాయవాదినః, తత్ర ప్రమేయత్వం స్వాత్మని వర్తతే నవా, ప్రత్యక్షత్వం స్వాత్మని వర్తతే నవా, ఇతి సాధ్యసాధనవిషయవికల్పపదదూషణాడమ్బరః, తత్ర స్వాత్మని వృత్తౌ న కశ్చిదపి దోషః స్వపరనిర్వాహకసమాధేః సర్వవాదిసాధారణత్వాదౌపాధికధర్మాణాం యావదుపాధి వృత్తిమేవాఙ్గీకుర్వన్తి విపశ్చితః. ఏకం హి వస్తు ప్రమాణేన సిధ్యతి, అతస్తత్ప్రమేయం, తచ్చ ప్రమాణాన్తరేణ తచ్చ తదన్యేన ప్రమాణేనేతి ప్రమేయత్వం సర్వసాధారణమేవ. ఏవం వాచ్యత్వాదికమపి. అతో వ్యక్తిభేదేన ప్రమేయత్వవాచ్యత్వాదీనాం యావదుపాధి వృత్త్యఙ్గీకారావశ్యంభావేన నాత్మాశ్రయదోషః, నాప్యన్యోన్యాశ్రయదోషః. ప్రమేయత్వస్యాభిధేయత్వాత్ అభిధేయత్వస్యాపి ప్రమేయత్వాత్, న హి దృష్టేऽనుపపన్నం నామ, ప్రమేయత్వమేవాభిధీయతే, అభిధేయత్వమేవ ప్రమీయతే, వ్యక్తిభేదేన విరోధ ఉపశామ్యతీత్యుక్తం. ఉక్తం చ యావదుపాధివర్తిత్వం సర్వౌపాధికధర్మసాధారణం, ఇత్థమనఙ్గీకారే శూన్యవాద ఏవ ప్రసజ్యేత, న చ భవాన్ శూన్యవాదీ కేవలాన్వయిమాత్రవిడమ్బనప్రవృత్తత్వాత్ ఏతత్సర్వమభిప్రేత్యాహ తద్వదితి. అయమత్ర శబ్దార్థః తత్తద్బుద్ధివ్యక్తిభేదాత్ప్రమేయత్వస్యాపి ప్రమేయత్వే న దోషః ప్రత్యక్షత్వం చ ప్రత్యక్షాన్తరేణ ప్రత్యక్షం, తథా చ ప్రమేయత్వం ప్రత్యక్షత్వం చ ప్రత్యక్షాన్తరేణ ప్రత్యక్షమిత్యుక్తం, ఇత్థం సత్యుపరఞ్జకధర్మాణాం స్వవృత్త్యవృత్తివికల్పేన దూషణే నిత్యసమా, విషయధర్మాణాం స్వావిషయత్వావిషయత్వవికల్పేన దూషణే పునరనుపలబ్ధిసమా, ఏతాదృశజాత్యుత్తరైర్వికల్పైర్దూషణకథనే శూన్యవాదో దుర్వారః. భవాన్ పునర్మహావిద్యామేవ విడమ్బయన్ న శూన్యవాదీ తత్తత్స్థాపనప్రవణత్వాత్ తదిదమాహ న తదభిమనుష ఇతి.॥ శ్లో॥ నాత్మాశ్రయప్రసక్తిర్వా నాన్యోన్యాశ్రయసంస్థితిః॥ ప్రమేయత్వాభిధేయత్వప్రసఙ్గే సర్వవాదినాం॥ ఔపాధికానాం ధర్మాణాం వృత్తిర్యావదుపాధి చేత్ । ప్రమేయత్వాదికం సుస్థమన్యథా వ్యాహతిస్తవ॥ వ్యాఘాతో యది దోషో న కోऽపి దోష ఇతీర్యతాం। దోషాదోషవిభాగశ్చేన్న స్యాత్త్వం

ధ్వాఙ్క్షకేతః తం॥ ౫౧॥

౨౭౮॥శ్లో॥ఖ్యాతత్వాచ్ఛబ్దవాచ్యో విమతివిషయ ఇత్యాదిరూపే తు సాధ్యే
వ్యర్థోఽసౌ హేతురిత్థం విమతిసముదయాసంభవాదిత్యయుక్తమ్ ।
వ్యాఘాతవ్యక్త్యభావాచ్ఛ్రుతిశకలబలాత్కూటయుక్త్యాదిభిర్వా
పాకైః కశ్చిత్ప్రముహ్యన్ ప్రమితగతికథాపఙ్క్తిభిర్మైత్రి ప్రబోధ్యః ౫౧॥

(కేవలాన్వయివిశేషప్రయోజనమ్)

౨౭౯॥శ్లో॥పక్షేఽన్యత్రాపి సాధ్యం న మితమపి ఇతే నాపి సంబన్ధధీః స్యా
తాఽఽక్షేపీత్యపాస్య సిద్ధావృజురవిహతిమాన్వ్యాప్తిసామాన్యహేతుః॥

అథాపి ప్రతిపన్నమభిధేయం ప్రమేయత్వాదితి కేవలాన్వయ్యనుమానం నిష్ప్రయోజనం విప్రతిపత్త్యభావాదిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి ఖ్యాతత్వాదిత్యాదినా పూర్వార్ధేన. తత్ర హేతుమాహ వ్యాఘాతేతి. అపిచారాణాం బాలప్రాయాణాం వ్యాఘాతాభివ్యక్త్యభావాత్ “యతో వాచో నివర్తన్తే” ఇతి శ్రుతిశకలశ్రవణాత్ ప్రచ్ఛన్నసౌగతప్రవాదాచ్చ వ్యాముహ్యన్న నేనానుమానేన ప్రతిబోధ్యత ఇతి ప్రయోజనవానేవాయమనుమానప్రయోగ ఇత్యుత్తరార్ధస్యభావః॥ ౫౧॥

ఇత్థమన్వయవ్యతిరేకిణం కేవలాన్వయినం చ వ్యాప్తిసంరక్షణప్రకారైర్బహుభిరుపపాద్య కేవలవ్యతిరేకిణం నిరాకర్తుమారభతే పక్ష ఇతి. వ్యాప్తిగ్రహణసాపేక్షం ప్రమితిసాధనమనుమానమిత్యనుమానలక్షణం. వ్యాప్తిశ్చ సాధ్యసాధనయోః, అతస్తదుభయజ్ఞానసాపేక్షం వ్యాప్తిపరిజ్ఞానం, సాధ్యం చన క్వాపి మితం, పక్షే మితం చేత్సిద్ధసాధనం, సపక్షే చేద్వ్యతిరేకిత్వహానిః, విపక్షే చేద్వ్యాఘాతః, అవిదితే సంబన్ధబుద్ధిరసంభావినీ, తదిదమాహ అపిదిత ఇతి. ననుశబ్దః క్వచిదాశ్రితః గుణత్వాత్ జ్ఞానాదయః క్వచిదాశ్రితా ఇతి సామాన్యహేతునా సిద్ధం సాధ్యముపజీవ్య విశేషవిషయస్యాష్టద్రవ్యాతిరిక్తద్రవ్యానుమానస్య వ్యతిరేకిరూపిణో వ్యాప్తిరితి మతమనూద్య దూషయతి క్వాపీతి. సాక్షాత్సాధ్యసిద్ధ్యభావేన విశేషవ్యాప్తికథనే తావదార్జవం నాస్తీతి తదిదమాహ ఋజురవిహతిమాన్వ్యాప్తిసామాన్యహేతురితి. యస్యయేన వ్యాప్తిరభిధీయతే తయోరన్యతరస్యేతరేణ సంబన్ధకథనే తద్విశేషప్రతిపత్తిరుపయుజ్యతే నతు సామాన్యస్య ప్రతిపత్తిరితి భావః. యద్యన్యప్రతిపత్తిరన్యసంబన్ధప్రతిపత్తావుపయుజ్యతే సర్వత్రాన్యస్యాన్యప్రతిపత్తిరన్యసంబన్ధప్రతిపత్తావుపయుజ్యేత అన్యత్వావ్యాఘాతాత్, నహి గన్ధవత్త్వపృథివీత్వసంబన్ధప్రతిపత్తౌ గుణవత్త్వద్రవ్యత్వప్రతీతిస్తన్త్రమితి భావః. అత్ర వా సామాన్యహేతుర్విశేషసంబన్ధోపయోగీ, అథాపి వదేః స్వః కర్తుం న శక్య

సత్యప్యస్మిన్నశక్యాధికరణనియతిః స్వేచ్ఛయా సర్వసామ్యా
ద్వైషమ్యం దుర్వచం తత్ప్రమితికరణతా క్వాపి నావీతహేతోః॥౫౭॥

౫౮॥శ్లో॥సాధ్యాభావోఽపి పక్షే కథమివ విదితస్తస్య సాధ్యాప్రసిద్ధే
ర్భావాత్మన్యప్యముష్మిన్ ప్రతిభటవపుషా హ్యత్ర తే వ్యాప్తిసిద్ధిః।

తే భవదభిమతమాత్రే పరిశేషప్రవృత్తేర్వ్యభిచారాభావాత్, పరస్పరవ్యావృత్త్యపరిశేషానియమాచ్చేత్యాహ సత్యపీతి. అస్మిన్ పరిశేషప్రమాణే. కథం పరిశేషానుపపత్తిరిత్యత ఆహ స్వేచ్ఛయేతి. కిం స్వేచ్ఛయా పరిశేషః తథా సతి పరేచ్ఛయా వస్త్వన్తరపరిశేషోఽపి కర్తుం శక్యత ఇత్యర్థః. వస్తువైషమ్యాత్పరిశేషసిద్ధిమాశఙ్క్య పరిహరతి వైషమ్యం దుర్వచమితి. యథా శ్రోత్రేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వాచ్ఛబ్దః పృథివ్యాదీనాం గుణో న భవతీతి సాధ్యతే తథా తేనైవ హేతునాపి భూనాం గుణో న భవతీతి సాధనాదాకాశగుణత్వమపి భజ్యేత, యథా విశేషగుణత్వాదితి దిక్కాలగుణత్వం బాధ్యతే ఏవం శ్రోత్రేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వాద్ద్రవ్యాన్తరగుణత్వమపి బాధ్యేత, తథా చ బాహ్యేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వాదతీన్ద్రియగుణత్వమపి బాధ్యేత, అత ఏవ హేతోర్నిరవయవగుణత్వమపి నిర్ధార్యేత. ఉపలక్షణమేతత్, సర్వపరిశేషానుమానేష్వతిప్రసఙ్గబాహుళ్యం ద్రష్టవ్యం, తదనుగ్రహో వైషమ్యస్యాపి తత్ర తత్ర తదన్తరకథనేన బాధనీయం అతః ప్రమితిహేతుత్వం న కేవలవ్యతిరేకిణ ఇత్యాహ తదితి. తస్మాదిత్యర్థః॥ ౫౭॥

శ్రుతార్థస్య విశదీకరణాయ వ్యతిరేకిణోఽపి పక్షే వ్యతిరేకవ్యాప్తిదర్శనాసంభవముక్తమప్యనువదతి సాధ్యాభావ ఇతి. సాధ్యాప్రసిద్ధ్యా తద్వ్యతిరేకోఽపి విపక్షే జ్ఞాతుం న శక్యత ఇత్యర్థః. అత్ర కేచిదాహుః యస్మిన్ వ్యతిరేకిణి సాధ్యం భావరూపం అత్ర వ్యతిరేకగ్రహణాసంభవః వ్యతిరేకస్యాభావరూపత్వాత్ అభావస్య ప్రతియోగిగ్రహణమన్తరేణాసిద్ధేః ప్రతియోగినశ్చ పక్షాదిషు న క్వాపి సిద్ధేః. యత్రాభావరూపం సాధ్యం తత్ర భావరూపో వ్యతిరేకః స చ భావో న ప్రతియోగిగ్రహణసాపేక్షః భావత్వాదేవ, తథా చ వ్యతిరేక్యనుమానసిద్ధిః. ఉదాహరన్తి చ గౌరితరేభ్యో భిద్యతే సాస్నాదిమత్త్వాదితి అత్ర ఇతరేభ్యో భేదో హీతరప్రతియోగికాన్యోన్యాభావస్తస్య చాభావరూపత్వాద్వ్యతిరేక ఇతరత్వాదికం భావరూపం తస్మాదభావరూపసాధ్యవ్యతిరేకస్య నిరపేక్షప్రతీతికత్వాత్తేనైవ హేతువ్యతిరేకస్య వ్యాప్తిగ్రహణం యుజ్యత ఇతి అయం చ గ్రామ్యజనవిప్రలమ్భ ఇత్యాహ భావాత్మనీతి. అయం భావః వ్యతిరేకస్య భావాత్మకత్వేఽపి వ్యతిరేకవ్యాప్తికథనావస్థా

ఇత్యజ్ఞాతాన్వయేఽస్మిన్ కథమివ సుశకః స్యాదభావో నియన్తుం
హేతౌ సారోఽన్వయోత్థః క్వచిదనుపధికః కేవలాన్వయ్యపీష్టః ॥ ౫౩ ॥

(కేవలవ్యతిరేకిభఙ్గః)

౨౭౯ ॥శ్లో॥ సంత్యక్తావీతహేతోరభిధురఖిలం లక్షణాభావతః స్యా
న్నైవం లక్ష్మైవ భేదస్తదవగమకమిత్యాప్తవాక్యే తదుక్తిః ।

యాం సాధ్యాభావరూపతయా కథనమవశ్యంభావి, యదితరస్మాన్నభిద్యేతేత త్సాధ్యాధికరణం న భవతీతి హి వ్యతిరేకవ్యాప్తికథనం, అన్యథా సాధ్యప్రతిభటత్వాభావే వ్యతిరేకవ్యవహారానుపపత్తిః, తథా చ భావరూపత్వేఽభావరూపత్వే చ వ్యతిరేకస్య సాధ్యవిరోధిత్వేన గ్రహణావశ్యంభావాత్ సాధ్యాప్రసిద్ధౌ న ప్రసిద్ధిః సాధ్యం చ పక్షాదిష్వప్రసిద్ధమిత్యుక్తం ప్రాగేవేతి. అతోఽన్వయాపరిజ్ఞానే వ్యతిరేకపరిజ్ఞానం సర్వథా న శక్యమిత్యాహ ఇతీతి. అస్మిన్ వ్యతిరేక్యనుమానే. ఇత్థం కేవలవ్యతిరేకిణం నిరస్య సర్వానుమానసారభూతమన్వయవ్యతిరేకిణం ప్రమాణతయా నిగమయతి హేతావితి. అన్వయః వ్యతిరేకసహితోఽన్వయః హేతౌ సారః స్థిరాంశః. అతోఽన్వయవ్యతిరేకీ సర్వప్రధానః అన్వయవ్యతిరేకాభ్యామర్థతత్త్వనిర్ణయాత్. కేవలాన్వయ్యపి క్వచిదిష్టః యత్ర నిరుపాధికత్వాదినిర్ణయస్తత్రానుగ్రాహకో భవతి, యథా ప్రమేయత్వాదభిధేయత్వమితి సచ హేతురభీష్ట ఏవేతి. అతః కేవలవ్యతిరేకీ అభావవిషయత్వే భావవిషయత్వేఽపి న సాధక ఏవ. అయం గౌరితి వ్యవహర్తవ్య ఇతి భావవిషయః, ఇతరేభ్యో భిద్యత ఇత్యభావవిషయ ఇతి భేదః ॥ ౫౩ ॥

నను కేవలవ్యతిరేక్యభావే సర్వమపి లక్షణం నిష్ప్రయోజనం స్యాత్ “వ్యావృత్తిర్వ్యవహారో వా లక్షణస్య ప్రయోజనం” తదుభయమపి కేవలవ్యతిరేక్యనుమానసాధ్యమిత్యాశఙ్క్య తే సన్త్యక్తేతి. అభిధురం భేదకామమనాభావాభిన్నమిత్యర్థః. నిరాకరోతి నైవమితి. తత్ర హేతుమాహ లక్ష్మైవ భేద ఇతి. విరుద్ధధర్మాధ్యాసో హి భేదః, లక్షణాని చ విరుద్ధధర్మాః, అతో లక్షణప్రతీతిరేవ భేదప్రతీతిః, అతోఽనుమానసాధ్యం నావశిష్యతే, లక్షణప్రతీతే రేవ లక్షణప్రతీత్యా సాధనే పునరాత్మాశ్రయః, భవన్తోఽప్యాహుః అయమేవ హి భేదో భేదహేతుర్వా యద్విరుద్ధధర్మాధ్యాస ఇతి లక్షణస్యాపి భేదత్వం, లక్షణాతిరిక్తో భేదస్తు భవద్భిరఙ్గీకృతోఽపి నైరర్థక్యాన్నాస్మాభిరఙ్గీక్రియత ఇతి భావః. కథం తర్హి లక్షణస్య భేదత్వమితి లక్షణం హి వాక్యరూపం స పునర్న భేద ఇత్యాశఙ్క్య పరిహరతి తదవగమకమితి.

యద్వా గన్ధాదిరప్స్వప్రభృతివిరహితేష్వేవదృష్టో ఘటాది
ష్వాజ్యాదావన్వయీ స్యాదయమివ విమతేష్వేకలక్ష్మణ్యపోహః॥ ౫౪॥

(లక్షణనిరూపణం)

తిలా౦॥శ్లో॥ భేదోఽబాదేర్ఘటాదౌ విదిత ఇతరథాత్వప్రసిద్ధిః పురోక్తా
కృత్స్నే క్షోణ్యన్వితోఽసౌ న విదిత ఇతి చేత్పక్షసిద్ధిః కథం స్యాత్

ఆప్తవాక్యే లక్షణత్వకథనమౌపచారికమిత్యర్థః. అథవా లక్షణమనుమానం అన్వయ్యేవ తదిత్యాహ యద్వేతి. తథాహి అబాదివ్యతిరిక్తతయా సంప్రతిపన్నేషు ఘటాదిషు గన్ధాదిర్దృష్టః, తమేవ దృష్టాన్తీకృత్య సన్దిగ్ధేష్వాజ్యాదిష్వబాదివ్యతిరేకస్సాధ్యః, తథా చాన్వయిత్వమేవ. అయమేవ హి పక్షస్సాధీయాన్ లోకే హి వ్యవహారానుసారిణా లక్షణేన సుశిక్షితాః పామరాః పరీక్షకాశ్చ విప్రతిపన్నేషు విషయేషు లక్షణానురోధేనార్థతత్త్వం నిర్ధారయన్తీతి పార్శ్వలౌకికమేతత్. అతో లక్షణాద్వ్యతిరేకసాధనమన్వయ్యనుమానఫలమేవ. ఏవం క్వచిదనుమానే వినిశ్చితే సర్వత్రాపి లక్షణప్రయోగే కేవలమన్వయిత్వేనైవ లక్షణప్రసాధనం యుక్తమితి దర్శయతి అయమివేతి॥ ౫౪॥

ఏవం పరోక్తచోద్యమన్యథాసిద్ధ్యా నిరాకృత్య పరోక్తం లక్షణఫలద్వయం విభజ్య విశేషేణ నిరాకరోతి భేద ఇతి. భవతా ఖలు భేదో వ్యవహారో వా లక్షణేన నియమ్యత ఇత్యభిధీయతే, ఉభయమప్యసంబద్ధం, భేదే తావద్వదామః అయం ఘటోఽబాదేర్భిద్యత ఇత్యనుమానం ప్రయుజ్యతే, అయమర్థః ప్రసిద్ధ ఏవ, అన్యథా పాషాణాదేరబాదిభేదవ్యవహారాభావప్రసఙ్గః. అన్యథా పక్షస్యాప్రసిద్ధవిశేషణత్వం పూర్వముక్తమిత్యాహ ఇతరథేతి. అస్తు ప్రసిద్ధో ఘటాదేః ప్రత్యేకమబాదిభ్యో భేదః, తథాపి కృత్స్నక్షోణ్యన్వితోఽబాదిభ్యో భేదోఽప్రసిద్ధః, తథాహి ఘటపాషాణకాష్ఠాదికం ప్రత్యేకం జలవిలక్షణతయోపలభ్యతే, తథాపి యావన్తి పార్థివాని వస్తూని పరమాణుద్వ్యణుకత్రసరేణుపూర్వకాణి మేరుసర్షపాదీని చ తేషాం సర్వేషాం యౌగపద్యేన జలవిలక్షణత్వం న పూర్వప్రసిద్ధం, తద్గన్ధవత్త్వానుమానేన సాధ్యత ఇత్యస్మత్పక్షః, తథా చ న సిద్ధసాధనమితి, ఇదమనువదతి కృత్స్నే క్షితి. పరిహరతి పక్షసిద్ధిరితి. అయం భావః ప్రసిద్ధ ఏవ పక్షే సాధ్యం సాధ్యతే, ప్రసిద్ధిశ్చ పక్షస్య సపక్షవిపక్షాభ్యాం వ్యావృత్తత్వేన, తథా చ కృత్స్నా క్షితిః క్షోణీ విపక్షవ్యావృత్తతయా ప్రసిద్ధా చేత్ అనుమేయం నావశిష్యతే వ్యావృత్తేరేవానుమేయత్వాత్, అప్రసిద్ధా చేత్కథమనుమానస్య ప్రవృత్తిః న హి పక్షప్రతీతిమన్తరే

వ్యాహారే చేత్స్యాదమూహ్యం నఖలునవిదితంతన్నిమిత్తంఘటాదౌ
నో చేత్తత్తన్నిమిత్తవ్యవహృతినియమస్థాపనందుశ్శకం తే॥ ౫౫॥

(పరోక్తలక్షణసాధ్యద్వయభఙ్గః)

౫౮౧. శ్లో॥ విద్యాస్థానేషుధర్మ్యేష్వపిహియదగణయన్న్యాస్తరం న్యాయపూర్వం
తత్రాపిహ్యక్షపాదస్సఇతిననియతిర్న్యాయతత్త్వేఽనుగమ్యే।
నార్షత్వాదిప్రధానంక్వచిదపియదివా వార్త్తికంక్వాపియుక్తం

కానుమానంప్రవర్తతఇతి వ్యవహారేపిసాధ్యేమానషణమేతాదృశంవాచ్యమిత్యా
హ వ్యాహారేపీతి.వ్యవహారస్యాపిపూర్వసిద్ధావప్రసిద్ధవిశేషణత్వంపక్షస్య,
ఇయం పృథివీవ్యవహార్తవ్యాగన్ధవత్త్వాదితిహ్యనుమానంప్రయుజ్యతే, తచ్చప్ర
సిద్ధమేవఘటాదౌ,అన్యథాకుత్రాపిపృథివీవ్యవహారనియమస్యాప్రసిద్ధ్యభావాద్విప్ర
తిపన్నంజలమితివ్యవహర్తవ్యం గన్ధవత్త్వాత్,ఏవంప్రతిపన్నంపృథివీతివ్యవహ
ర్తవ్యంస్నేహవత్త్వాదితివైపరీత్యేనానుమానంప్రవర్తేత, ఏవంవ్యవహారేలోక
వ్యవహారవిరోధశ్చేత్,ఏవంతర్హిలోకవ్యవహారాదేవవ్యవహారనియమేసిద్ధే
కిమనేనానుమానేన.అసిద్ధేవాకేనచిన్నానుమానేనస్వయమేవవ్యవహారనియమ
స్థాపకత్వాభావాత్, తదిదంసర్వమభిప్రేత్యాహ నోచేదితి.అతోవ్యవహార
నియమస్యలోకప్రసిద్ధిసిద్ధత్వాదేవానుమానమనర్థకమితి. కథంతర్హిలక్షణేనత
త్తదర్థవ్యవస్థాపనం వాదిభిఃక్రియతే, అనాదిప్రసిద్ధవ్యవహారస్యనియామకధర్మ
మాత్రప్రదర్శనం శిష్యాణామితినకశ్చిద్దోషః, నఖలుసర్వమపిశబ్దార్థవ్యుత్పాద
నంలక్షణోపదేశేన, లోకవ్యవహారస్యైవప్రాయేణనియామకత్వాదితి॥ ౫౫॥

యద్యేవంన్యాయశాస్త్రవిరుద్ధమపిభవద్భిరభిధీయతే,తర్హిన్యాయ
శాస్త్రస్యకథంధర్మ్యేషువిద్యాస్థానేషుపాఠాన్యేనాభిధానం "పురాణన్యా
య" ఇతి.ఏతదనువదతి విద్యాస్థానేష్వితి.అస్తున్యాయస్యవేదాఙ్గత్వం సపున
ర్న్యాయోఽక్షపాదప్రణీతఇతినియమోనాస్తీత్యాహ తత్రాపీతి.కస్తర్హిన్యా
యఇత్యతోవ్రత్తరం న్యాయతత్త్వఇతి అనుగమ్యే అనుసర్తవ్యే.వేదాన్తానుకూ
లే పీద్వద్విశేషనిర్మితేగ్రన్థేసతి కిమనేనవేదవిరుద్ధేనాక్షపాదకల్పితేన. ఉక్తం
ఖలునాథమునిభిర్వేదాన్తానుకూలం న్యాయశాస్త్రంన్యాయతత్త్వాభిధానేన.
తచ్చపరిగృహీతంయామునాచార్యాదిభిః. నన్వార్షంపరిత్యజ్యమానుషంకథంప
రిగృహ్యతే, యుక్తిపవమానుషస్యాప్యుపపన్నస్యపరిగ్రహః ఆర్షస్యానుపపన్న
స్యపరిత్యాగః,అన్యథాలోకాయతస్యాపిపరిగ్రహణంస్యాదిత్యాహ నార్షత్వేతి,
ఆర్షత్వమేవపరిగ్రహకారణంచేత్ ఋషిప్రణీతేషు వార్త్తికారవైయ్యాసస్యాత్

యద్వా నేయం కథఞ్చిన్నిఖిలమపి నకిం సర్వహాన్యైవ హాన్యై॥ ౫౯॥
(వ్యవహారశిక్షాయాం న్యాయవిస్తరవిరోధపరిహారః)
టీ॥ అ॥ శ్లో॥ అన్యస్మై స్వప్రతీతం ప్రకటయతి యయా వాక్యవృత్త్యాఽనుమానం
తత్రోదాహృత్యపేతా వ్యవికలమిహ తద్బోధయేన్నోపనీతిః।
యుక్తాతూదాహృతిస్సోపనయనిగమనా సప్రతిజ్ఞాదికా వా

ఉక్తానుక్తదురుక్తచిన్తారూపత్వాద్వార్త్తికస్య. తదిదమాహ యది వేతి. అత్రాపి నేత్యనుషజ్యతే. ఇత్థం హ్యక్షపాదప్రణీతస్య న్యాయశాస్త్రస్య వేదాన్తవిరుద్ధత్వానఙ్గీకృత్య న్యాయసూత్రాదేస్త్యాజ్యత్వమభిహితం. ఇదానీం విరోధపరిహారప్రతిపత్త్యన్తరమాహ యద్వేతి. అయం భావః అక్షపాదప్రణీతసూత్రేష్వపి క్వాపి వేదాన్తవిరోధః, వ్యాఖ్యాతారపరాధాయత్తప్రతిపత్తివిప్రతిపత్తిభ్యామన్యథా వ్యాఖ్యానమాచఖ్యుః తత్సర్వం న్యాయసిద్ధాన్తైః పరిశోధనీయమితి. అతోఽపి పక్షాన్తరమాహ నకిమితి సర్వేష్వపి హి వ్యాఖ్యాతారః సూత్రభాష్యవార్త్తికాదిషు కిఞ్చిదవభాసమానమిత్థమేవ సమాదధత ఇత్యర్థః॥ ౫౯॥

తస్మిన్న్యాయానుసారే పఞ్చావయవమనుమానమేవ సర్వత్ర ప్రయుజ్యతాం, త్ర్యవయవమపి ప్రయుజ్యతే క్వాపి క్వాపి భావత్తైరేవ విద్వద్భిః కథమిత్యాశఙ్క్యానుమానావయవపరిమాణం నియమయితుం పరార్థానుమానస్వరూపమాహ అన్యస్మా ఇతి. అయమర్థః యావదపేక్షితం తావద్వక్తవ్యం, యద్బుద్ధపరికల్పితముదాహరణోపనయమాత్రం తత్ పక్షసాధ్యవ్యవస్థాపనాభావాదనాదరణీయమేవేత్యాహ తత్రేతి. కియత్తర్హి వక్తవ్యమిత్యత్రాహ యుక్తేతి. "త్రీనుదాహరణాన్తాన్ యద్వోదాహరణాదికాన్" ఇత్యుక్తక్రమేణ త్ర్యవయవమేవ ప్రాయేణ పరిపూర్ణమితి భావః, యేతు ప్రతిజ్ఞామాత్రేణ న హేతుప్రయోగః కర్తవ్యః సాధ్యస్యైవ ప్రమిత్సితత్వాత్, నాపి హేతుప్రయోగమన్తరేణోదాహరణప్రసఙ్గః హేతుసాధ్యయోర్వ్యాప్తిప్రదర్శనాత్మకత్వాదుదాహరణస్య, నచోదాహరణమన్తరేణోపనయప్రసిద్ధిః ఉదాహరణేన గృహీతావినాభావస్య హేతోస్తేనైవాకారేణ పక్షధర్మతాప్రదర్శనార్థత్వాదుపనయస్య, నచ హేతువాచా పౌనరుక్త్యముపనయస్య పక్షధర్మతామాత్రం హేతోర్దర్శితం వ్యాప్తస్య పక్షధర్మత్వముపనయస్యార్థ ఇతి విభాగేనార్థనిర్ణయాత్, నచ నిగమనం నిరర్థకం పక్షే బాధకప్రమాణాభావద్యోతనార్థం నిగమనావశ్యకత్వేతి సావధారణపాద్యాని ప్రదేశరూపత్వేన నిగమనస్యాపి సఫలత్వాత్, అతః పఞ్చావయవయుక్తం

వక్తవ్యావావధూతైస్తదధికమపి వా సమ్మతైః స్యాద్యథేష్టం॥ ౫౭॥

(అనుమానప్రయోగావయవనిరూపణం)

౨౮౩॥శ్లో॥ కార్యైర్వా కారణైర్వా స్వగుణత ఉత వా కిఞ్చిదస్తీతి సిద్ధం
పక్షీకారాదియోగ్యం సమయనియమితవ్యక్తిభేదో న దోషః।
సిద్ధాన్తాస్స్వప్రవృత్తిచిత్తైరితి ఖలు పశుభిః పామరైర్వానుమేయం
నోచేద్ద్రోచేత కస్మై విషమితమనసే వాదసఙ్గ్రామకేళిః॥ ౫౮॥

(ప్రతిజ్ఞాదేర్లోకసిద్ధానుసారిత్వం)

క్యమేవ పరిపూర్ణోపదేశ ఇతి మన్యన్తే, తేషామపి పక్షమవిరుద్ధత్వాదనుమన్యతే తదధికమితి. అయమర్థః త్ర్యవయవపఞ్చావయవయోర్ద్వయోరపి సమ్మతత్వాదస్మత్పక్షవాదినా త్ర్యవయవప్రయోగే పఞ్చావయవప్రయోగే న న్యూనాధికభావప్రసఙ్గ ఇతి॥ ౫౭॥

నన్వనుమానప్రయోగ ఏవ కర్తుం న శక్యతే పరస్పరవిరుద్ధాఙ్గీకారప్రచురత్వాద్వాదినోః, తథాహి, శబ్దో ద్రవ్యం నిత్యమితి కామారిలాః, గుణోఽనిత్య ఇత్యన్యే, శబ్దబ్రహ్మవివర్తో వృత్త్యాదిశబ్ద ఇతి శాబ్దికాః, పఞ్చభూతగుణ ఇతి పౌరాణికాదయః, ఆకాశగుణ ఇత్యౌలూక్యాః, అక్షపాదాశ్చైవమేవ. తథా చ శబ్దానిత్యత్వాద్యనుమానం న సఙ్ఘటతే ఏకేన పరిగృహీతస్య పక్షస్యేతరేణాగ్రహణాత్, తథా చ పరస్పరవిసంవాదాదన్యతరాసిద్ధిః. ఏవం చానుమానవార్త్తైవ నోత్పద్యత ఇతీమామాశఙ్కాం పరిహరతి కార్యైరితి. అయమభిసన్ధిః పక్షస్య సామాన్యేన ప్రసిద్ధత్వముపజీవ్యం వాదిప్రతివాదినోః, న పునరన్యోన్యం విశేషప్రసిద్ధ్యభావేన సామాన్యప్రసిద్ధస్య పక్షస్య పక్షత్వహానిః, పక్షప్రసిద్ధిశ్చ ప్రత్యక్షేణ చేదవివాదమేవ, అనుమానేన చ కార్యేణ వా కారణేన వా తద్వ్యతిరిక్తేనాపి వ్యాప్తివైకల్యరహితేన స్వగుణేన వా కిఞ్చిదస్తీతి ప్రసిద్ధం పక్షీకారార్హం. ఏవం సపక్షో విపక్షశ్చ ప్రమాణప్రసిద్ధత్వేన తత్తత్కోటినివేశార్హా ఇత్యాదిశబ్దేనోచ్యతే పక్షీకారాదియోగ్యమితి, ఏతచ్చ హేత్వాదిష్వపి సమానం. తతస్తత్తత్సిద్ధాన్తప్రసిద్ధవ్యక్తిభేదో న దోష ఇత్యాహ సమయేతి ఏతచ్చ న కేవలం వాదినామేవ, శాస్త్రపరిజ్ఞానశూన్యానామపి పశ్వాదీనాం సాధారణమిత్యాహ సిద్ధాన్తేతి. ఇత్థమనఙ్గీకారే వాదినాం ప్రవృత్తిరేవ న స్యాదిత్యాహ నోచేదితి. వాదినాం వాదప్రవృత్తిర్యథా న ఘటతే తథా పామరాణాం ప్రతినియతప్రవృత్తిరపి న భవేదితి భావః. సర్వస్యా అపి ప్రవృత్తేరనుమానాఙ్గత్వాదనుమానస్య చోక్తప్రకారేణావాన్తరవిభాగాభావాదేవ వస్తుస్వరూపప్రామాణికత్వమాత్రావలమ్బనత్వాదితి॥ ౫౮॥

౪౮॥శ్లో॥*ఆభాసోద్ధారవాక్యైః స్వయమిహ పఠితే వ్యక్తతాన్యస్య శఙ్కా
స్యాచ్చేద్వ్యర్థోపనీతిర్నిగమనమపి తే తేతదర్థే యదార్థ ।
తస్మాదుద్ఘాటితానాం పరిహృతిరుచితా జేతుమిచ్ఛోర్విశేషా
దుక్తే మా నే విమర్శో యదిభవతి పరం తత్ర తర్కోఽపి వాచ్యః॥ * ౫౮॥

(ఆభాసోద్ధారాదేః ప్రయోజనాభావః)

౪౯॥శ్లో॥తర్కో వ్యాప్యాభ్యుపేతావనభిమతపదవ్యాపకస్య ప్రసక్తి
ర్మానప్రత్యూహమూలీ ద్వివిషయ ఉదితః పఞ్చధాత్మాశ్రయాదిః॥

ఏవమనుమానముక్త్వా తదఙ్గభూతతర్కం తత్కర్తవ్యతదవాన్తరభేదతదఙ్గా
న్యాహ తర్క ఇతి. అయమత్ర శ్లోకార్థః వ్యాప్యాఙ్గీకారేఽనిష్టవ్యాపకప్రసఞ్జనం
తర్క ఇతి తర్కలక్షణం. తత్ఫలమాహ మానప్రత్యూహఘాతీతి. విపక్షజిజ్ఞాసావి
చ్ఛేదక ఇత్యర్థః. ద్వివిషయ ఉదిత ఇతి తదవాన్తరభేదకథనం. ప్రామాణికపరి
త్యాగాప్రామాణికస్వీకారరూపవిషయద్వయోపేత ఇత్యర్థః. స చాత్మాశ్రయా
న్యోన్యాశ్రయచక్రకానవస్థాకేవలానిష్టప్రసఙ్గభేదేన పఞ్చవిధః. ప్రతిబన్ద్యాదితదవా
న్తరమాచక్షతే కేచిత్. తచ్చ కేవలానిష్టప్రసఙ్గావాన్తరభేద ఇత్యపర ఇత్యాహ

* నృసింహరాజీయం * మాలె ఆవయవనిరూపణానన్తరం కణ్టకోద్ధారవిషయకశ్లోకో దృశ్య
తే, సర్వార్థసిద్ధౌ న దృశ్యతే తస్య టీకా, పఠితా వాయద్వా మూలే శ్లోకః ప్రక్షిప్త ఇతి న జానీమః. అ
స్యార్థస్తు పర్వతో వహ్నిమాన్ ధూమవత్త్వాత్ యో ధూమవాన్ సోఽగ్నిమాన్ యథా మహానసః త
థా చాయం తస్మాత్తథా ఇతి పఞ్చావయవప్రయోగానన్తరం ''నాయమతాభాసః సల్లక్షణరహిత
త్వాత్'' ఇతి కణ్టకోద్ధారవాక్యమాక్షపాదాః ప్రయుఞ్జతే, తత్ర కిమిదం వాక్యం ప్రయోజనరహితం
ప్రయోజనవద్వా, నాద్యః ప్రయోజనరహితస్య ప్రయోగాయోగాత్. న ద్వితీయః హేత్వాభాస
శఙ్కానిరాసః ప్రయోజనముత తదన్యత్ న ద్వితీయః తథాభూతస్యాదర్శనాత్, నాద్య ఇత్యాహ
ఆభాసోద్ధారైరితి. తద్వారం తత్ప్రయోగేపి వాదివాక్యస్య తన్నిరాసకత్వాయోగాదిత్యర్థః. యది
వాక్యాదేవ శఙ్కానివృత్తిః తదా ప్రతిజ్ఞాద్యవయవత్రయాదేవేష్టసిద్ధేరసిద్ధిబాధాదినిరాసకయో
రుపనయనిగమనయోః ప్రయోగో భవద్భిః క్రియమాణో వ్యర్థః స్యాత్. అపిశబ్దేన ప్రతిజ్ఞావాక్యాదేః
సాధ్యసిద్ధేరశక్తత్వాదివైయర్థ్యం సూచ్యతే కిఞ్చ కిమిదం వాక్యం ప్రతివాదిశఙ్కాయాః ప్రాక్ప్ర
యోజ్యముతానన్తరం, నాద్య ఇత్యాహ తస్మాదితి ఉద్ఘాటితాః శఙ్కాః పరిహర్తుముచితా నాను
ద్ఘాటితా అనాకాఙ్క్షితత్వాత్ అన్యథా అనాకాఙ్క్షితాభిధానదోషస్య జల్పకథాయామప్రస
ఙ్గాదితి భావః ద్వితీయమాహ విశేషాదితి ఉక్తే హేతౌ విశేషరూపేణ శఙ్కాయాం తర్కప్రయో
గేనివృత్త్యసంభవాత్తర్కోపి ప్రయోక్తవ్య ఇత్యావశ్యకతర్కాదేవ తన్నివృత్తేరుక్తవాక్యం వ్య
ర్థమితి భావః యద్వా విశేషాదిత్యేతత్ పరిహృతిరుచితేత్యత్ర సంబధ్యతే, విశేషం ప్రాప్యేతి ల్య
బ్లోపే పఞ్చమీ. తథా చ విశేషేణోచితేత్యర్థః అనాకాఙ్క్షితాభిధానదోషస్య విజిగీషోరవశ్యం
పరిహరణీయత్వాదితి భావః ॥౫౮॥

విశ్రాన్తైర్వైపరీత్యప్రతిహతివిరహానిష్టతాఽనానుకూల్యం
వ్యాప్తిశ్చేత్యాఙ్గమేనం కతిచిదనుమితేస్తాదృశం భేదమాహుః॥ ౬౦॥

(తర్కలక్షణఫలావాన్తరభేదాఙ్గాది)

౫౭౬॥ శ్లో॥ యస్సర్వం నాభ్యుపేయాత్స్వపరగతవిదా కేన కిం తస్య సాధ్యం
ప్రశ్నోఽప్యస్యోత్తరం నః కథమనధికృతే కల్పనీయాః కథాః స్యుః।
మధ్యస్థోప్యేతదేవం యది నను తే నోజయే న్నాత్రవాదం

పక్షచ్ఛేదః. వైపరీత్యేవిశ్రాన్తిః విపర్యయేపర్యవసానం. ప్రతిహతివిరహః ప్రతితర్కపరాహత్యభావః. అనిష్టతా ప్రసఞ్జనీయస్యానిష్టత్వం. అనానుకూల్యం విరుద్ధహేత్వాభాసవత్ పరపక్షసాధకత్వాభావః. స్వపక్షపరపక్షయోర్ద్వయో రపిసాధారణమిష్టంపరస్య పరపక్షస్యైవాసాధారణం పరస్యానుకూలంతదుభయరూపవిధురమిత్యర్థః. యథాఅనైకాన్తికః స్వపరపక్షసాధారణః యథాచ విరుద్ధః పరపక్షస్యైవాసాధారణః తదుభయరూపరహితస్తర్క ఇత్యర్థః. వ్యాప్తిః పూర్వోక్తా. ఏతత్పఞ్చకాఙ్గంతర్కస్యేత్యనేనచతర్కం కేచిదనుమానభేదమాహురిత్యాహ ఏనమితి. నేదం నిరాత్మకం జీవచ్ఛరీరం ప్రాణాదిమత్త్వప్రసఙ్గాదిత్యనుమానభేదమాచక్షతే కేచిన్నైయాయికవాదిన ఇతి భావః॥ ౬౦

ఇత్థం తర్కస్వరూపముక్త్వా దుస్తర్కావలమ్బనేన సర్వాపలాపవాదినః కథానధికారాదికమాహ యస్సర్వమితి. అత్ర కశ్చిత్పృచ్ఛతియస్సర్వస్యాపి దూషణభూషణవాదిప్రతివాదిస్వపక్షపరపక్షాదివిభాగం నాఙ్గీకరోతి, స్వపరగతవిదా విదుషా కేన కిం తస్య సాధ్యమితి నాయం తావత్ప్రతిక్షేపః హేత్వాద్యనుపాదానాత్, ఉపాదానేవా యస్సర్వం నాభ్యుపైతీతి వచనస్యానాయాంపయఃహేత్వాదేరేవాభ్యుపగమాత్, అతశ్శిష్యప్రశ్నోఽయమిత్యవశిష్యతే, తదిదమాహ ప్రశ్నోఽపీతి. తతోత్తరమాహ ఉత్తరం న ఇతి. కథముత్తరమిత్యత్రాహ కథమనధికృత ఇతి. నహి బాలమూకోన్మత్తాదిభిర్వాదం కుర్వతే వాదినః, నచ తదకరణాత్సర్వవాదినాంపిమహాన్ అతిశయస్యకాచిద్ధానిః. ఏవమనధికృతైస్సర్వానఙ్గీకారవాదిభిరవ్యవహారే నకశ్చిద్విపశ్చితాందోష ఇతి భావః. యదిభవత్త్యైవముచ్యతే తత్తే నగౌరవాయ, మధ్యస్థవచనమేవ సర్వనియామకమితివదతాముత్తరమాహ మధ్యస్థ ఇతి. మధ్యస్థోప్యుద్భ్రాన్తవదయుధాయథవాదినాం వాదాధికారో నాస్తీతి యది నను మనుతే మనుత ఇత్యర్థః. ద్వౌ నఞౌ ప్రకృతమర్థం సూచయత ఇతి. యద్యేవం జానాతి మధ్యస్థః వాదమేవ తేన న ప్రవర్తయే

నోచేన్నాన్యస్థవ్యవహారః పరమానధికృతిస్తత్ర శిష్యాద్యా వాచ్యాః॥ ౬౧॥

(కథానధికారాది)

టీ ౭॥శ్లో॥ నిర్దిష్టా వ్యుత్థితోక్తైర్ద్విహతిరిహ కథా సా త్రిధా తత్ర వాదః
కర్తవ్యో మానతర్కైరభిమతినియతైస్తత్త్వసిద్ధ్యై విరాగైః।
జల్పాఖ్యాన్యా జయార్థా భవతి కథకయోస్సాధనాక్షేపవత్త్వే
సైవ ప్రోక్తా వితణ్డా త్వజితపరమతే సాధనం తాం ద్విధైకే॥ ౬౨॥

(కథాతదవాన్తరవిశేషాది)

త్, నహ్యుద్భ్రాన్తాదిభిర్వాదం వ్యవస్థాః ప్రవర్తయన్తి, యది వా తాః ప్రవర్తయతి తర్హి న వ్యవస్థాపనం స్యాదిత్యాహ నోచేదితి. నను సర్వానఙ్గీకారవాదినో వాదానధికార ఇతి యదిదం ప్రతివదసి తస్య వాదాధికారం స్వయమేవానుమన్యసే అస్మిన్నేవ వాదేऽధికారాత్, యద్యన్యం ప్రతి, అన్యస్య ప్రతివాదిత్వాభావాత్ కథం వ్యాఘాతాదిదోషోऽభిధీయేత, న హి దోషాభిధానమన్తరేణ వాదాధికారనిరాకరణం వక్తుం శక్యతే, అతోऽన్తరం పరమితి. ఉద్భ్రాన్తవత్సర్వానిర్వచనీయత్వవాదినో దుర్వాదినో వాదానధికారిణ ఇతి శిష్యాదీనాముపదిశ్యత ఇతి॥ ౬౧॥

అథ వాదిప్రతివాదినోర్వివాదస్థానభూతాం కథాం తద్విశేషానప్యాహ నిర్దిష్టేతి. పరస్పరవిరుద్ధవాదినోర్వ్యవహారః కథా, సా త్రిధా వాదజల్పవితణ్డాభేదాత్, వాదే ప్రమాణతర్కాభ్యాం సాధనం, ప్రామాణికత్వాభిమానపరిగృహీతౌ ప్రమాణతర్కావిత్యర్థః ప్రయోజనం పునస్తత్త్వసిద్ధిః తత్త్వజ్ఞానం. అధికారీ వీతరాగః. వాదాజ్జల్పస్య విశేషమాహ జల్పేతి. జయార్థీ జల్పాధికారీ. అవీతరాగః. ఉభయోరపి వాదినోస్సాధనవత్త్వే జల్పః, అన్యతరస్య స్వపక్షసాధనవత్త్వే పరస్య దూషణమాత్రాశ్రయణత్వే వితణ్డా, తత్రాపి వైతణ్డికః స్వదూషణసమర్థనం కర్తవ్యం అన్యథా వైతణ్డికవ్యవహారః ప్రలాపమాత్రమేవ స్యాత్ ఏతమేవ విభాగమాహ సైవేతి. జల్పరూపకథైవ వితణ్డా అపి తు పరమతే సాధనం త్యజతీత్యర్థః. తాం ద్విధైకే ఇతి. వితణ్డాయా అపి ద్వైవిధ్యమాహురేకే. వీతరాగవితణ్డా విజిగీషువితణ్డేతి. అయం భావః స్వపక్షసాధనం పరపక్షదూషణం సాధనదూషణసమర్థనం శబ్దదోషవర్జనమితి పఞ్చాఙ్గో వాదః, ఏకస్మిన్వాదే వాదిప్రతివాదినావధికారిణౌ తత్ర వీతరాగకర్తృకవాదద్వయసముచ్చయేన వీతరాగకథారూపో వాదః ప్రవర్తతే, ఏవం విజిగీషుకర్తృకవాదద్వయసముచ్చయేన విజిగీషుకథారూపో జల్పః, జల్పార్థే నైకే నైవ వాదేన యథా విజిగీషువితణ్డా తథా వాదార్థే నైకే నైవ వాదేన వీతరాగవితణ్డేతి. అత్ర వితణ్డాశబ్దోऽన్యతరసాధనవత్త్వసా

౭౮౫॥శ్లో॥కర్తవ్యత్వేనయత్తుప్రమితిపరవశైః కల్పితంస్వేచ్ఛయావా
యచ్చాకర్తవ్యమేవంపరిభవనపదంతత్ప్రహాణగ్రహాస్తైః ।
స్వాచారద్యూతసంయత్ప్రభృతిషుచతథాస్వీకృతేయంవ్యవస్థా
నైనామీషద్వితణ్డావ్యలమతిపతితుంసాధనాంశోఝ్ఝితాపి॥ ౬౩।

(వితణ్డాయామపివ్యవస్థానుపాలనం)

౭౮౬॥శ్లో॥సద్దోషోక్త్యాకథాయాంపరపరిభవనంప్రోక్తహాన్యాదినామ్నా
తత్త్వాబోధస్యలిఙ్గంవివిధమకధయన్నిగ్రహస్థానమాప్తాః ।
తత్రాచోద్యానుయోగంద్వివిధమశకనాసిద్ధిభేదాదవోచత్

షత్వాద్యదితిమన్తవ్యం. దృశ్యతేచేయంవీతరాగవితణ్డా, ఆద్యోతావదాచార్యో
వదతి శిష్యస్సోపపత్తికమేవానుయుఙ్క్తే, ఆచార్యోపి సోపపత్తికమేవపరిహారక
శిష్యచోద్యంవినివర్తయతి॥ ౬౨

వితణ్డాయామపివాదిప్రతివాదివ్యవస్థానుపాలనంకర్తవ్యమిత్యాహ
కర్తవ్యత్వేనేతి. కర్తవ్యత్వేనప్రమితపరవశైః కల్పితంస్వపక్షసాధనాది, అకర్త
వ్యత్వేనకల్పితంఛలజాతినిగ్రహస్థానాది, స్వేచ్ఛయాకల్పితం నిరోష్ఠ్యవ్యవహా
రోదన్త్యవ్యవహారః ఉక్తశబ్దస్యపునరనభిధానంలుప్తయోగశ్చలుప్తయోగ
యలుప్తయోగోయుక్తయోగఇత్యాదికంశబ్దవిషయం,అనుమానేనైవసాధన
ఆగమేనైవసాధనంవాప్రత్యక్షేణైవసాధనంవైదికాగమేనైవసాధనంఇత్యా
దికంప్రమాణవిషయం,ఏవమన్యదపి వాదిప్రతివాదిపోషప్రకాశనార్థంకల్పన
ద్రష్టవ్యం. ఏతత్పరిత్యాగేనిగ్రహఇత్యాహ పరిభవనపదమితి. నియమాతిలఙ్ఘ
పరిభవనం స్వకులాచారద్యూతాదిష్వపిదృష్టమిత్యాహ స్వాచారేతి. ఏవ
యంవ్యవస్థా వాదజల్పయోరేవ వైతణ్డికస్యనకాచిద్వ్యవస్థేత్యాశఙ్క్యపరిహ
రతి నైనామితి.సాధనాంశోఝ్ఝితాపీతివితణ్డాయాంస్వపక్షసాధనాభావేపిదూ
షణసమర్థనసద్భావాత్ సర్వాపివ్యవస్థావైతణ్డికేనాప్యఙ్గీకార్యేత్యర్థః॥ ౬౩

ఇత్థంవైతణ్డికస్యాపిదోషాదోషవ్యవస్థానుపాలనముక్త్వానిగ్రహస్థా
నలక్షణతద్విభాగాదిదర్శయతి సద్దోషేతి. వాదిప్రతివాదిభ్యాందోషత్వేనాఙ్గీకృ
తానామభిధానేనకథాయాంపరేషాంపరిభవనం నిగ్రహోభవతి ప్రతిజ్ఞాహా
న్యాదినామ్నావక్తవ్యమిత్యాహ ప్రోక్తేతి. నిగ్రహస్థానలక్షణమాహ తత్త్వే
తి. అప్రతిపత్తిర్విప్రతిపత్తిశ్చనిగ్రహస్థానమితి నిగ్రహస్థానలక్షణసూత్రం,తస
యాభిప్రాయస్తత్త్వాప్రతిపత్తిసూచకంనిగ్రహస్థానమితి,అప్రతిపత్తివిప్రతిపత్త్యోర్ద
యోరపి తత్త్వాప్రతిపత్తిసూచకత్వాదితి. వాదేపికథావసానేహి తుత్వే
త్యస్తానుపాదేయస్యనిరనుయోజ్యానుయోగస్యవిభాగాన్ దర్శయతి తత్రే

పూర్వోక్తా జాతిః పరస్తుచ్ఛలమనృతవచస్స్యాదకాలగ్రహశ్చ॥ ౬౪॥

(నిగ్రహస్థానలక్షణవిభాగాది)

౭౯౦॥శ్లో॥ జాతిఃస్వవ్యాహతా వాగుపధినియతిభిర్భిద్యతే నైకధా సా యుక్తత్యాగస్త్వయుక్తగ్రహణమవిషయే వృత్తిరప్యత్ర దోషాః। స్వవ్యాఘాతోఽనువృత్తశ్ఛలమపి వచసాం కల్పితార్థేన షేధస్తత్తద్వృత్తిప్రభేదాదిదమపి వివిధం విస్తరేణాలమత్ర॥ ౬౫॥

(జాత్యాదిలక్షణవిభాగాది)

౭౯౧॥శ్లో॥ యస్మిన్మానప్రవృత్తిస్తదిదమశరణైరభ్యుపేత్యం హి సర్వైర్వ్యాఘాతో యత్ర దృష్టస్తదపి న శరణం సాధనే దూషణే వా ।

జాతిః ఛలం ప్రతిజ్ఞాహానిర్న్యాయాద్యాభాసోఽప్రాప్తకాలే గ్రహణమితి చతుర్విధోఽనిరనుయోజ్యానుయోగః, స చ జాతిరజాతిరితి ద్వివిధః, అజాతిరపి ఛలమచ్ఛలమితి, అచ్ఛలమపి హాని న్యాయాద్యాభాసస్తదన్యశ్చేతి. తత్ర ఛలజాత్యోరైవ షష్ఠ్యమాహ అచోద్యానుయోగం ద్విప్రకారమశక్యానాసిద్ధిభేదాదవోచన్నితి. సిద్ధమపి దూషణాసమర్థం జాతిః దూషణసమర్థమప్యసిద్ధం ఛలమితి విభాగః. తదిదమాహ పూర్వోక్తా జాతిః పరస్తు ఛలమితి. అనృతవచః అభిద్యమానస్వవచనం హాని న్యాయాద్యాభాసవచనం. అకాలగ్రహః అప్రాప్తకాలగ్రహణం॥ ౬౪॥

అథ ఛలజాత్యోర్లక్షణవిభాగమాహ జాతిరితి. స్వవ్యాఘాతకముత్తరం జాతిః దూషణాశక్తముత్తరం జాతిరితి మతభేదేన పూర్వముక్తం. సా జాతిః అవాన్తరలక్షణనియతిభిః ప్రతిధర్మ్మసమాదిభేదేనానేకధా భిద్యత ఇతి దర్శయతి ఉపధీతి. జాతిషు విశేషదోషానాకథయతి యుక్తేతి. యుక్తాఙ్గత్యాగోఽయుక్తాఙ్గస్వీకారోఽవిషయవృత్తిత్వం చేతి హి జాతిదోషవిశేషాః, సర్వజాత్యనువృత్తస్తు దోషః స్వవ్యాఘాతః. ఛలలక్షణమాహ ఛలమపీతి. కల్పితదూష్యదూషణాభిధానం ఛలమిత్యర్థః. ఇదం చ ఛలం తత్తచ్ఛబ్దవృత్తిభేదాన్ముఖ్యోపచారతాత్పర్యవృత్తిభేదేన త్రివిధం. అస్యార్థస్యానేకేషు గ్రన్థేషు ప్రసిద్ధత్వాత్ అత్ర విస్తరేణేతి విస్తరావాదరః॥ ౬౫॥

ఉక్తదోషేష్వన్యతమస్యాపి సంభవే ద్వితీయాదికక్ష్యాయామేవ వాదవిచ్ఛేదః స్యాత్ కిమనయా షట్పక్షీకల్పనయేత్యాశఙ్కమానస్యోత్తరం వదతి యస్మిన్నితి. అయమర్థః యత్ప్రమాణేన ప్రతీయతే తత్సర్వైరపి వాదిభిరఙ్గీకార్యం, యత్ర పునస్సాధనే దూషణే వా వ్యాఘాతో దృశ్యతే తదపి న శరణమేవ స్వ

ఇత్థం సిద్ధే కథానాం రహసి కథకయోస్స్వవధానత్వభూమ్నే
షట్పక్షీ నాసదుక్తిః పరిషదనుమతా రుద్ధరోధావకాశా ॥ ౬౮

(షట్పక్షీసంభవః)

౫౯౭ ॥ శ్లో ॥ వాక్యార్థో యస్తు పూర్వో న ఖలు కిమపి తద్వాక్యమస్మిన్ పదాదౌ

పక్షసాధనే పరపక్షదూషణే వా ఽనుపాయ ఇత్యర్థః. ఇత్థం కథానాం తిసృణామపి సిద్ధేరహస్యే యద్యపి ద్వితీయాదికక్ష్యాయామేవ దూషణం మధ్యస్థైరవలోక్యతే, తథాపి కథకయోస్స్వవధానత్వసిద్ధ్యర్థం షట్పక్షీపర్యన్తా పునరసదుక్తిర్మధ్యస్థైరనుమతా భవతి. తత్ర హేతుమాహ రుద్ధేతి. షట్పక్షీపర్యన్తం మధ్యస్థానాం నివారణావకాశాభావాదిత్యర్థః. తథా హి ద్వివిధా హి కథా సత్సాధనోపక్రమా తావదేకా, అపరా పునరసత్సాధనోపక్రమా, పర్యనుయోజ్యోపేక్షణం చ మధ్యస్థైర్వక్తవ్యం ఉభయోరపి వాదినోర్దుష్టత్వాత్, అన్యతరదోషమాత్రకథనే మాధ్యస్థ్యమేవ హీయేత, తథా చ సత్సాధనోపక్రమకథాయాం వాదీ న దుష్టః, అసదుత్తరకథనే ద్వితీయకక్ష్యాయాం ప్రతివాదీ దుష్టః, తత్ర వాదినా తృతీయకక్ష్యాయాం దుష్టవచనపరిగ్రహే వాదినః పర్యనుయోజ్యోపేక్షణం, అయమేవ మధ్యస్థానాం వక్తుమవసరః. అత్ర మధ్యస్థాః ప్రతివాదినో యథావస్థితవచనసంభవమపేక్షన్తే, స పునరయథైవ భాషతే, తత్ర చతుర్థకక్ష్యాప్రవృత్తిః, తతో వాదినమపేక్షన్తే, సోఽప్యయథైవ భాషతే, అత్ర పఞ్చమకక్ష్యా ప్రవర్తతే. అథ వాదిప్రతివాదినోః స్తమ్భే సభాపతిప్రశ్నమపేక్షన్తే, స పునర్న పృచ్ఛతి, తస్మిన్నవసరే ప్రలాపః ప్రతిపాదిత ఇతి షష్ఠీ కక్ష్యా. ఏవం సత్సాధనోపక్రమకథాయాం షట్పక్షీ, అసత్సాధనోపక్రమకథాయాం పఞ్చపక్షీ, ద్వితీయకక్ష్యాయామేవ పర్యనుయోజ్యోపేక్షణస్య ప్రవృత్తేరితి విభాగః. తతష్షట్పక్ష్యాదికమనుసృత్య మధ్యస్థా నివారయన్తీతి న్యాయ్యమేతత్ ॥ ౬౮ ॥

ఇత్థం ప్రమాణాభాసప్రవృత్తిరూపాం షట్పక్షీముక్త్వా సౌగతసమయానువర్తినా యేన కేనాపి పరికల్పితస్య వాక్యాద్వాక్యార్థానుమానస్య ప్రాభాకరవైశేషికపరికల్పితయోశ్చ వక్తృజ్ఞానానుమానయోరాభాసత్వం వక్తుమారభతే వాక్యేతి. కృత్స్నస్యాపి వాక్యస్యానుమానరూపతామాహుస్సౌగతా వైశేషికాశ్చ. ప్రాభాకరాస్తు లౌకికవాక్యమాత్రస్య. కథం తత్రానుమానప్రవృత్తిరితి పృచ్ఛాయామాహుః విప్రతిపన్నాని పదాని స్మారితార్థసంసర్గజ్ఞానపూర్వకాణి పదత్వాదితి. యది వదసి తదా న విశేషసిద్ధిః, యది సంసర్గవిశేషజ్ఞానపూర్వకాణి

సాఙ్గత్యం బోధకత్వాదధికమనుమితౌ గ్రాహ్యమత్రైతదేవ ।
వక్తృజ్ఞానానుమానాదికమపి న భవేదన్తతో వ్యాప్త్యభావా
త్తత్తల్లిఙ్గాప్రతీతావపి మతిజననాద్వక్తృభావాచ్చ వేదే॥ ౬౭॥

(ఆగమస్యానుమానాద్బహిర్భావః)

౬౮ ౩॥శ్లో॥ ప్రత్యేకం స్వానుభూతాత్తదుభయమధికం సంస్కృతిద్వన్ద్వయోగా

సంసర్గవిశేషవన్తీతి వాతదా సంసర్గవిశేషో న ప్రసిద్ధః కథం వ్యాప్తిగ్రహః, అనేనైవ వాక్యేన ప్రసిద్ధశ్చేత్ అన్యోన్యాశ్రయః, అవ్యుత్పన్నేషు చ పదేషు వ్యభిచారః, న హ్యవ్యుత్పన్నాని పాఠమాత్రావగతాని పదాని స్మారితార్థసంసర్గజ్ఞానపూర్వకాణి వ్యుత్పన్నపదత్వాదితి చేత్ కేయం వ్యుత్పత్తిః, అభిధానశక్తిగ్రహణమితి చేత్ తర్హి పదసఙ్ఘాతే నైవ వాక్యార్థసిద్ధిః కిమనయాఽనుమానకుసృష్ట్యా, వాక్యాద్వాక్యార్థప్రతిపత్తిరితి హి లౌకికా మన్యన్తే. పూర్వమనుమానం పశ్చాద్వాక్యార్థప్రతిపత్తిరనువాదరూపతయేతి చేన్న అదర్శనాత్, న హి ప్రయుక్తే వాక్యే ద్వివారమర్థప్రతిపత్తిర్దృశ్యతే, అతో వేదవల్లోకేపి వాక్యాదేవార్థప్రతిపత్తిరితి ప్రాభాకరస్యోత్తరం. వైశేషికస్యాప్యుపలమ్భవిరోధః సర్వే హి వ్యవహర్తారశ్శబ్దాదేవ సాక్షాదర్థప్రతీతిముపలభన్తే. కల్పనాగౌరవం చోత్తరం. శబ్దాదర్థప్రతీతిరితి కల్పనే లాఘవం, వక్తృజ్ఞానానుమానపృష్ఠలగ్నవాక్యార్థప్రతీతికల్పనే గౌరవం. సమ్బన్ధభేదాదపి ప్రమాణభేదమాహ సాఙ్గత్యమితి. శబ్దే కేవలబోధకత్వమాత్రం సమ్బన్ధః అనుమానే వ్యాప్తిరితి విభాగః. ఏతదేవ బోధకత్వం. ఉక్తమర్థం సఙ్కలయ్య విశదయతి వక్తృజ్ఞానేతి. యది వా పూర్వం వాక్యాదర్థానుమానం పరాస్తం, అత్ర వక్తృజ్ఞానానుమానపూర్వమర్థసిద్ధిర్నిరస్యత ఇతి న పౌనరుక్త్యశఙ్కా, బుద్ధప్రభాకరవైశేషికాణాం నిరాకరణే న్యాయతౌల్యాత్సాధారణ్యేనాస్మాభిర్వ్యాఖ్యాతం పూర్వమితి న దోషః. తత్ర హేతుమాహ వ్యాప్త్యభావాదితి. హేత్వన్తరమప్యాహ తత్తదితి. తత్తద్వాద్యుక్తలిఙ్గాప్రతీతావపి వాక్యార్థప్రతీతిప్రసిద్ధిప్రాచుర్యాదితి వైశేషికస్య విశేషదూషణం ప్రదర్శయతి వక్తృభావాచ్చ వేద ఇతి. ఈశ్వరానుమానం నిరస్తమితి భావః॥ ౬౭॥

అత్ర కశ్చిదాహ ఆగమజన్యమనుమానజన్యం వా పరోక్షజ్ఞానమితి కించిన్నాస్తి, కింతు నానాసంస్కారజన్యస్మృతిసముచ్చయమాత్రమేవ, యథా ప్రత్యేకమనుభూతానాం వృక్షాదీనాం సముచ్చయేన సేనావనాదిస్మరణం స్మరణమేవ ఏవం ప్రత్యేకానుభూతపదార్థస్మరణమేవాగమజన్యం జ్ఞానం తథానుమానజమపీతి న స్మరణాదతిరిచ్యతే పారోక్ష్యం, తదిదమాశఙ్క్యతే ప్రత్యేకమి

త్స్మృత్యారూఢం విజానన్త్యనుమితివచసోర్వేద్యమప్యేవమస్తు।
పారోక్ష్యం తత్స్మృతిత్వాదనధికమితి న ప్రాగనిర్ధారితాంశ
జ్ఞానస్యాస్పష్టదృష్టేః పరిహితహరితస్తైర్వ తదస్పష్టమాహుః॥ ౬౭॥

(పరోక్షానుభవాసిద్ధిపరిహారః)

౨౯౮॥శ్లో॥ప్రత్యక్షాదీవమానం విమతిపదవచో హేతుదోషాద్యభావా
ద్వాక్యత్వాదప్రమాణం విమతమితి యది స్వోక్తిబాధాదయస్స్యుః।
అవ్యుత్పన్నస్య బోధం న జనయతి వచస్సఙ్గతిజ్ఞానహానే
ర్లిఙ్గం వ్యాప్తిప్రతీతేః పురత ఇవ న చావద్యమేతావతాస్య॥ ౬౮॥

(నిర్దోషవాక్యప్రామాణ్యం)

త్యారభ్య అనధికమిత్యన్తేన. పరిహరతి నేతి. తత్ర హేతుమాహ ప్రాగనిర్ధారితేతి. అయమత్ర భావః వాక్యార్థతావత్ప్రాగవిదితసంసర్గవిశేషస్సిధ్యతి, ఏవమనుమానేపి పక్షే ప్రాగవిదితం సాధ్యం సిధ్యతి, అతోఽపూర్వార్థప్రతిపత్త్యా న స్మృతిత్వసిద్ధిరితి. అయమత్ర నిర్ణయః సంస్కారే సత్యప్యపూర్వార్థప్రతిపత్తౌ న స్మృతిత్వం అన్యదా పునః స్మృతిత్వం ఇతి. అనుభవ ఏవ పరోక్షాపరోక్షవిభాగం బాహ్యా అప్యాహురిత్యాహ పరిహితేతి. క్షపణకాః ఖలు ప్రత్యక్షపరోక్షవిభాగం స్పష్టాస్పష్టమితి విభజ్యాచక్షత ఇతి॥ ౬౭॥

సర్వం వాక్యమప్రమాణమితి వాదినం ప్రతిక్షిపతి ప్రత్యక్షాదీతి విప్రతిపన్నం వాక్యం ప్రమాణం, కారణదోషబాధకప్రత్యయాభావాదితి హేతుః, దృష్టాన్తః ప్రత్యక్షమనుమానం వా. అత్ర ప్రత్యనుమానమాశఙ్క్య పరిహరతి వాక్యత్వాదితి. స్వోక్తిబాధః స్వాభ్యుపగమబాధః స్వప్రవృత్తిబాధ ఇత్యాదికమూహ్యం సర్వవాక్యాప్రామాణ్యే స్వాచార్యవచనస్యాపి సర్వశబ్దార్థత్వేన స్వానభిమతపరమతవిభాగో న స్యాదిత్యర్థః. యది శబ్దః ప్రమాణం అవ్యుత్పన్నస్యాప్యర్థం బోధయేత్ ప్రదీపవత్ నహి దీపో వ్యుత్పన్నావ్యుత్పన్నవిభాగేనార్థమవబోధయతి ఇత్యాశఙ్క్య పరిహరతి అవ్యుత్పన్నస్యేతి. సఙ్గతిజ్ఞానహానేరితి వాచ్యవాచకభావసంబన్ధప్రతిపత్తిరాగమస్యార్థావబోధనాఙ్గం నతు ప్రత్యక్షస్య అతస్సహకార్యభావాదవ్యుత్పన్నస్య న శబ్దో బోధయతీతి న దోషః. తత్ర దృష్టాన్తమాహ లిఙ్గమితి. యథా వ్యాప్తిప్రతీతిశూన్యస్య లిఙ్గం సాధ్యప్రతీతిం న జనయతి. నైతావతా లిఙ్గస్య దోషః, ఏవమాగమస్యేతి॥ ౬౮॥

అత్ర శబ్దస్య బోధకత్వశక్తిసమర్థనేన సన్తుష్టః కశ్చిదాహ అవ్యుత్ప

౨౯౫॥శ్లో॥ వక్తృవ్యుత్పత్తితః ప్రాగ్యది నిజవిషయం వాగ్విభక్త్యన్వయాద్యైః
కిం వ్యుత్పత్త్యాఽతిరశ్చామపి న కథమితో బాలకానాం చ బోధః ।
స్వార్థశ్శబ్దస్తథా చేత్తదపి న విషయైస్తస్య సామ్యాత్తదన్యై
రవ్యుత్పన్నత్వతో వా స్వమపి న గమయేదేవ తద్వత్స్వవాచ్యమ్॥ ౨౦॥

(అవ్యుత్పన్నశబ్దబోధకత్వవాదభఙ్గః)

౨౯౬॥శ్లో॥ శబ్దస్సఙ్కేతతోఽర్థం గమయతి విమతోఽపీతి శాస్త్రప్రతీపం

నాఽపి శబ్దోఽర్థప్రత్యాయక ఇతి. తం ప్రత్యుచ్యతే వక్తృతి. అత్ర వక్తృ ఇతి కిం శక్తిమాత్రమభిధీయతే, కిం వా వచనక్రియాసంబన్ధః, పూర్వస్మిన్ పక్షే నాస్మాకమపి విప్రతిపత్తిః శబ్దశక్తేర్నిత్యత్వాత్. ఉత్తరం పక్షమనువదతి వక్తృవ్యుత్పత్తితః ప్రాగితి. విభక్త్యన్వయాద్యైరితి వచనహేతుః ప్రకృతిప్రత్యయాదిభేదేనావ్యుత్పన్నోఽపి శబ్దోఽర్థం ప్రత్యాయయతీతి భావః. అనూదితమర్థం ప్రతిక్షిపతి కిం వ్యుత్పత్త్యేతి స్వయమేవ శబ్దోఽర్థం ప్రత్యాయయతి చేద్వ్యుత్పత్తిర్నిరర్థికైవ స్యాత్, అవ్యుత్పన్నాచ్ఛబ్దాత్తిరశ్చాం బాలమూకానాం చ బోధః కథం న స్యాత్. నన్వవ్యుత్పన్నానామపి శబ్దః స్వరూపం ప్రతిపాదయతి, అతశ్శబ్దస్యావ్యుత్పన్నస్యాపి బోధకత్వం స్వస్వరూపే దృష్టమితి తదిదమాహ స్వార్థ ఇతి దూషయతి తదపి నేతి. తత్ర హేతుమాహ విషయైరితి. అయం భావః యథా విషయేష్వవ్యుత్పన్నశ్శబ్దోఽర్థమవగమయతి, ఏవం స్వబోధకత్వే నాఽప్యవ్యుత్పన్నశ్శబ్దః స్వాత్మానమవగమయతి అన్యథా స్వాత్మని వ్యుత్పత్త్యభావాత్స్వాత్మానమపి నావబోధయేత్. ఉక్తమర్థమనుమానేనాప్యుపపాదయతి అవ్యుత్పన్నత్వత ఇతి. స్వాత్మన్యవ్యుత్పన్నశ్శబ్దః స్వాత్మానం నావగమయేత్, యథా స్వవిషయేఽవ్యుత్పన్నశ్శబ్దః స్వవిషయం నావగమయతి. అయమర్థః శబ్దస్య ద్వయీ శక్తిః అర్థప్రకాశకత్వం స్వస్వరూపప్రకాశకత్వం చేతి. అర్థప్రకాశనశక్తిః స్వయమగృహీతా నార్థప్రకాశనాఙ్గం భవతి, ఏవం శబ్దప్రకాశనశక్తిః స్వయమగృహీతా చేన్న స్వప్రకాశనాఙ్గం భవతి, తస్మాచ్ఛబ్దస్యార్థవత్స్వస్మిన్నపి వ్యుత్పన్నః స్వప్రతీతిం జనయతీతి. అతశ్శక్తస్యాపి శబ్దస్య తత్తదర్థప్రకాశనశక్తిప్రతిసన్ధానమన్తరేణ నార్థప్రతిపత్తిజనకత్వమితి॥ ౨౦॥

సర్వస్యాపి శబ్దస్య సఙ్కేతపూర్వకత్వం కశ్చిదాహ విప్రతిపన్నశ్శబ్దస్సాఙ్కేతికః శబ్దత్వాత్ భాషాశబ్దవదితి తదేతదనువదతి శబ్ద ఇతి. పరిహరతి శాస్త్రప్రతీపమితి. "వాచా విరూపనిత్యయా" ఇత్యాదిశ్రుతివిరుద్ధత్వాత్కాలాత్యయాపదిష్టమిత్యర్థః. సఙ్కేతకర్తా కిమాధునికః కిం విశ్వజగత్సృష్టికాలస్థః, అథ

తత్కర్త్రాద్యప్యసిద్ధం స్వచ దురధిగమం స్వ్రష్టికాలేఽనుమానైః
శ్రుత్యా చేత్ప్రత్యుతైతద్విభురపి తనుతే వేదతో నామరూపే
వ్యాకృత్యాదేర్విశుద్ధాః క్రమజనివిలయాః క్షుద్రభాషాసు నైవం॥ ౭౧

(సర్వశబ్దసాఙ్కేతికత్వభఙ్గః)

౭౨॥శ్లో॥ వ్యుత్పత్తిః కార్య ఏవ ప్రథమసముదితా వృద్ధవాక్యాత్ప్రవృత్తౌ
తత్పర్యాప్తత్పరాః స్యుర్గిర ఇతి యదిన క్వాపి సిద్ధేఽపి సిద్ధేః।

నికశ్చేత్ నదృష్టః ఈశ్వరశ్చేదీశ్వరానుమాననిరాసేన ప్రాగేవ నిరస్త ఇత్యాహ తత్కర్త్రేతి. శ్రుతిప్రసిద్ధస్సాఙ్కేతికర్తేతి చేత్ తద్విరుద్ధమేవ భవతః "ధాతా యథా ధాపూర్వమకల్పయత్" "నామరూపంచ భూతానాం కృత్యానాంచ ప్రపఞ్చనం। వేదశబ్దేభ్య ఏవాదౌ దేవాదీనాంచ కారసః" ఇతి నామరూపవ్యాకరణస్య వేదపూర్వకత్వశ్రవణాత్, కథం తర్హి కాఠకాదిసమాఖ్యా కథం వ్యాహృత్యాదేః క్రమాదుపదేశః కథం వా ఋగ్వేదాదేరనుక్రమాదుపదేశః పురాణేషు వ్యవహ్రియతే సర్వంచైతదభివ్యక్తివిశేషాదిత్యాహ. వ్యాకృత్యాదేరితి. ప్రవర్తనవిషాదేరిత్యర్థః. ఉత్పత్తివిలయౌ "నామరూపే వ్యాకరోత్" ఇతి శ్రుతివిరుద్ధౌ, తత్క్ష
భాషాన్తరేష్వసాఙ్కేతికత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి క్షుద్రేతి॥ ౭౧

ఏవం వ్యుత్పత్తిం ప్రసాధ్య సిద్ధే వ్యుత్పత్తిం సాధయితుమారభతే, తత్ర ప్రాభాకరమతమనువదతి వ్యుత్పత్తిరితి. ప్రాగ్వం సర్వశబ్దానాం సాఙ్కేతికత్వ నిరస్తం, అత్ర సర్వశబ్దానాం కార్యే వ్యుత్పత్తిం వదన్ ప్రాభాకరో వ్యుదస్యతే సహ్యేవం మనుతే వ్యుత్పత్త్యాయత్తం శబ్దస్య ప్రామాణ్యం, ఆద్యా వ్యుత్పత్తిః కార్య ఏవ, వృద్ధవ్యవహారో హి వ్యుత్పత్తిబీజం, ప్రయోజకవృద్ధో హి గామానయేతి వాక్యం ప్రయుఙ్క్తే, ప్రయోజ్యశ్చానయతి, వ్యుత్పిత్సురన్యోఽనేన వాక్యేనానుమానసధ్రీచా వ్యుత్పాద్యతే, ఇత్థం హ్యనుమినోతి వ్యుత్పిత్సుః, విప్రతిపన్నా ప్రయోజ్యప్రవృత్తిః కార్యతాబుద్ధిపూర్వికా చేతనప్రవృత్తిత్వాత్ అస్మత్ప్రవృత్తివత్, విప్రతిపన్నా కార్యతాబుద్ధిః ప్రయోజకవాక్యజన్యా తదన్వయవ్యతిరేకానువిధాయిత్వాత్, యద్యదన్వయవ్యతిరేకానువిధాయి తత్తజ్జన్యం యథా సంప్రతిపన్నమితి. ఏవం సామాన్యపరత్వే ప్రయోజకవాక్యస్య నిశ్చితే గామానయ గాం బధాన అశ్వమానయ అశ్వం బధానేత్యాదిషు వాక్యేష్వావాపోద్వాపవశాద్విశేషవ్యుత్పత్తిరపి జాయతే, అతః కార్య ఏవ శబ్దానాం వ్యుత్పత్తిః తస్మాన్న సిద్ధరూపే బ్రహ్మణి వేదాన్తానాం ప్రామాణ్యమితి, ఏతదనుభాషతే వ్యుత్పత్తిరితి. పరిహరతి నేతి. తత్ర హేతుమాహ క్వాపీతి. సిద్ధే వ్యుత్పత్తిప్రకార ఉపరితన

స్యాద్వా కార్యైకలభ్యా ప్రథమమిహ కుతశ్శబ్దశక్తిం నియచ్ఛే
త్తాత్పర్యం చాన్యథాపి హ్యనితరశరణైర్లోకవేదప్రయోగైః॥ ౭౨॥

(సర్వశబ్దానాం కార్యపరత్వభఙ్గః)

[illegible]॥శ్లో॥ కోసౌ పాఞ్చాల ఇత్యాద్యనుభవతు వచస్సిద్ధతాత్పర్యయోగం
శాస్త్రం కార్యైకశేషం గమయతి నిఖిలం సిద్ధమిత్యర్థరమ్యం।
యత్రజ్ఞానం పుమర్థస్తదవధివచనం తత్ర బాధోపి నాస్మి
న్నాతో నాట్యాదినీతిర్విధివచననయాదన్యథాస్యాద్విరోధః॥ ౭౩॥

(సిద్ధస్వరూపాదిపరవాక్యానాం సవిశేషత్వమన్తరేణ ప్రామాణ్యం)

ద్ధే విస్తరేణ ప్రతిపాదయిష్యతే తత్రావతిష్ఠతు, అవ్యారుహ్యాపి వదామః, కార్య ఏవ వ్యుత్పత్తిరస్తు తథాపి సిద్ధేపి తాత్పర్యం స్యాదిత్యాహ స్యాదితి. అయం భావః చత్వారో హ్యర్థాశ్శబ్దస్య ముఖ్యగౌణలాక్షణికతాత్పర్యవృత్తిభేదేన, తత్ర ముఖ్యవృత్తేరేకత్రావస్థానేపి తాత్పర్యవృత్తిరన్యత్రాపి సఙ్క్రమతే, అన్యథా కథమృత్విక్పత్నీయజమానాదిభేదేన కర్తృవిభాగః, ఏకకపాలపురోడాశాదిభేదేన కరణవిభాగః, స్వర్గస్వారాజ్యపశుపుత్రాదిభేదేన ఫలవిభాగః, కార్యశేషతయా సిద్ధస్యాపి కార్యవాక్యేషు తాత్పర్యభూమిత్వాత్ వ్యుత్పత్తేః కార్యపరత్వనిర్బన్ధో నిర్నిబన్ధనః॥ ౭౨॥

ఇత్థం కార్య ఏవ వ్యుత్పత్తిరితి నియమాఙ్గీకారేణ కార్యశేషతయా సిద్ధేపి తాత్పర్యముక్తం, ఇదానీం సిద్ధ ఏవ ప్రాధాన్యేన తాత్పర్యం సంభవతి, కోసౌ పాఞ్చాల ఇత్యాదిషు తథాదృష్టేరితి వదన్ సిద్ధపరవాదినం తత్పక్షానువాదపూర్వకం ప్రాభాకరం ప్రతిక్షిపతి కోసావితి. అయమస్య భావః లౌకికవాక్యం సిద్ధపరమస్తు వైదికవాక్యం సర్వమపి కార్యపరమేవ, సిద్ధస్తు కార్యశేషతయావదతీతి, తద్దూషయతి అర్థరమ్యమితి. కానిచిత్సిద్ధపరాణి కానిచిత్కార్యపరాణీతి విభాగస్యదర్శనాదర్థరమ్యత్వముచ్యతే. పురుషార్థపర్యవసాయిత్వం హి వాక్యస్య ప్రామాణ్యే తన్త్రం తచ్చ తవ గృహే నిధిరస్తీత్యాదౌ ప్రతిపత్తిమాత్రేణ, జ్యోతిష్టోమాదివాక్యే స్వర్గాదిఫలప్రతీత్యా, అతో బ్రహ్మజ్ఞానే స్వరూపేణ పురుషార్థత్వాన్న పురుషార్థాన్తరాపేక్షా. తర్హి బాలోపచ్ఛన్దనవాక్యవదర్థతథాత్వం న స్యాదితి చేత్ న స్యాత్ బాధాభావేన స్వతః ప్రామాణ్యస్యైవ న్యాయప్రాప్తత్వాత్ అత ఏవ న నాట్యాదినీతిః నాట్యాదావర్థానుకారమాత్రేణ ప్రీతిః, నాత్రానుకారప్రతీత్యా ప్రీతిః అపి తు స్వగృహే నిహితనిధిసద్భావప్రతీత్యా. ఇత్థం బాధ

౨౯౯॥శ్లో॥కస్మైచిజ్జ్ఞాపయైతత్త్వమితిపరకృతాంవీక్ష్యచేష్టాంతదన్య
స్తస్మైబ్రూతేతతస్తద్గమకమిహవచోవేత్తిచేష్టావిదన్యః।
తత్తద్వాచ్యేషుశబ్దైర్నిశితవిదభిహితైరఙ్గులీయోగపూర్వం
జానన్నన్యత్రతత్తత్స్వహితజనకృతింశిక్షుణార్థామవైతి॥ ౨౮॥

౩౦౦॥శ్లో॥కశ్చిత్కస్యాపిపుంసస్సుతజనిమిహగత్వా ప్రీత్యైకృత్త్వంచజానం
స్తజ్జన్మోక్తిప్రహృష్టేపితరిసుతజనేర్వేత్తితద్వాచ్యభావం।

విధురేష్వర్థతత్త్వేషుప్రామాణ్యానఙ్గీకారేకార్యవాక్యేప ప్రామాణ్యంనస్యా
దితికణ్ఠగతజీవనమేవవేదప్రామాణ్యమితిభావః॥ ౨౩॥

ఇదానీమాద్యవ్యుత్పత్తిఃప్రకారత్రయేణసిద్ధార్థేపికర్తుంశక్యేతివక్తు
మారభతే కస్మైచిదితి.ఏషాకిలకాచిత్ప్రక్రియా, పుత్రస్తేజాతఇతిదేవదత్తాయ
జ్ఞాపయేతికేనచిచ్చేష్టయాభిచోద్యమానః కశ్చిద్గత్వాతస్మైదేవదత్తాయతంవద
తి, తేనసహాగతఃకశ్చిదన్యోవ్యుత్పిత్సుర్మూకవచ్చేష్టావిశేషజ్ఞస్తద్వాక్యం శ్రు
త్వావ్యుత్పద్యతే, ఏతద్వాక్యంపుత్రజన్మరూపార్థప్రతిపాదకమితి,తదిదమాహ
తతస్తదితి.ప్రతిపదవ్యుత్పత్తినిరూపణేనసిద్ధవ్యుత్పత్తిందర్శయతి తదితి.తత్తచ్ఛబ్ద
వాచ్యేషుశశిపశుపక్షిమృగాదిషు అమ్బాతాతమాతులాదిభిర్నిశితవిద్భిరభిహి
తైశ్శశిపశ్వాదిశబ్దైస్సాకమఙ్గులీనిర్దేశపూర్వకంజానన్ప్రతిపద్యమానస్తత్తత్స్వ
హితప్రవృత్తిమన్యత్రాపిశిక్షుణార్థాం వ్యుత్పాదనార్థామవైతి.అయమత్రక్రమః
శిశుకోజనకైకశ్చిత్కాలమఙ్గులీనిర్దేశపూర్వకం తేషుతేష్వర్థేషుతత్తచ్ఛబ్దాన్
ప్రయుఙ్క్తే, పశ్చాదఙ్గులీనిర్దేశమన్తరేణవదతి,వ్యుత్పిత్సుస్తచ్ఛృణోతి, చేష్టా
పరిజ్ఞానవత్త్వాద్వ్యుత్పాదకానాంప్రవృత్తింవ్యుత్పాదనార్థాంజానాతి, తతశ్చే
ష్టామన్తరేణాపి శబ్దమాత్రాదేవస్వప్రతిపత్తిందృష్ట్వా శబ్దస్యబోధకత్వశక్తిం
జానాతి, అయంశబ్దఇమమర్థం బోధయతి, శబ్దార్థయోస్సంబన్ధాన్తరంనదృశ్య
తే, సకేతయితాచాన్యోనదృష్టఃపరిశేషాద్బోధ్యబోధకభావేనైవాయంశబ్ద
ఇమమర్థంబోధయతీతివ్యుత్పద్యతే॥ ౨౮

అయంచాన్యఃప్రకారఃదేవదత్తస్యపుత్రేజాతే కశ్చిద్గత్వాపుత్రస్తే
జాతఇతివదతితత్పశ్యన్బాలకస్తన్ముఖవికాసేనతస్యానుకూలబుద్ధిం జానన్నే
ద్వాక్యంసన్నిహితానుకూలరూపపుత్రజన్మప్రతిపాదకమితివ్యుత్పద్యతే తది
మాహ. కశ్చిదితి.అయమత్రాన్వయఃకస్యాపిపుంసస్సుతజనిం పుత్రజననంతస్య
చప్రీతికృత్త్వంప్రీతిహేతుత్వంచజానన్తజ్జన్మవాక్యప్రహృష్టే పితరిసుతజనే

శక్యం తద్ధర్షహేతుస్స ఇతి నియమనం సన్నిధానాదియుక్తై
రాసీదత్సుప్రసూత్యాద్యనియతికథనం కార్యవాక్యేపి శక్యం॥ ౭౫॥
(సిద్ధార్థేప్యాద్యవ్యుత్పత్త్యుపపత్తిః)

౩౦౧॥శ్లో॥ శబ్దస్యైతస్య వాచ్యస్త్వయమితి చ తథా వాచకో౽హావముష్యే
త్యేవం శిష్టైః తపశ్చాత్కథితపయఃపచసాం పూర్వనిర్జ్ఞాతశక్తిః।
ఇత్థం వ్యుత్పన్నతత్తత్సహపఠితివశాద్వాచకాన్వేత్తి కాంశ్చి
ద్యే లోకే తేహి వేదే సమధికమిహ యత్తత్తు తత్తైర్వివేద్యం॥ ౭౬॥
(సిద్ధార్థే ద్వితీయాది వ్యుత్పత్తిప్రకారః)

పుత్రజననస్య తద్వాచ్యభావం శబ్దవాచ్యభావం వేత్తి జానాతి బహుష్వపి హర్షహేతుషు సత్సు పుత్రజననమేవ హర్షహేతురితి నియమనం సన్నిధానాదిలిఙ్గైశ్శక్యం ఆసీదత్సు బహుషు ప్రీతిహేతుషు సుఖప్రసూత్యాద్యనియతికథనం కార్యవ్యుత్పత్తావపి శక్యతే వక్తుం తథా౽ప్యవాన్తరబహువ్యాపారసంభవాదనియతిర్వక్తుం శక్యా॥ ౭౫॥

ఇత్థం సిద్ధార్థే ప్రథమాం వ్యుత్పత్తిమభిధాయ ద్వితీయామపి వ్యుత్పత్తిం తత్తైర్వివదతి శబ్దస్యేతి. అస్య శబ్దస్యాయమర్థో వాచ్యః అస్యార్థస్యాయం శబ్దో వాచక ఇతి హి కావ్యాదిశిష్టప్రకారః, లోకవ్యవహారో౽ప్యేవమేవ జ్ఞాపయతి, ఇమాం వ్యుత్పత్తిం పూర్వార్ధేన దర్శయిత్వా వ్యుత్పత్త్యన్తరముత్తరార్ధేన దర్శయతి ఇత్థమితి. అయమర్థః ప్రభిన్నకమలోదరే మధూని మధుకరః పిబతీతి వాక్యం శ్రుత్వా ప్రభిన్నేత్యాదిశబ్దానాం పూర్వం వ్యుత్పన్నత్వాద్వ్యుత్పన్నపదసహపఠనసామర్థ్యాత్ పూర్వమవ్యుత్పన్నం మధుకరపదమాదిత్యాదివా భ్రమరపరతయా వ్యుత్పద్యత ఇతి కాంశ్చిత్ భ్రమరాదిశబ్దాన్. తర్హి లౌకికశబ్దానామేవం వ్యుత్పత్తిరస్తు న వైదికానామిత్యాశఙ్క్యాహ య ఇతి. “య ఏవ లౌకికాస్త ఏవ వైదికాః” ఇతి హి లోకవేదాధికరణన్యాయ ఇతి భావః. కథం తర్హి వైదికప్రయోగేషు వైషమ్యమత ఆహ సమధికమితి. యల్లౌకికశబ్దాద్వైదికశబ్దేషు సమధికం వైషమ్యం తత్ప్రాతిశాఖ్యాదివ్యాకరణవిశేషావగమ్యమిత్యర్థః. అతః కార్యవ్యుత్పత్తిసిద్ధేః వ్యుత్పన్నాద్యాదిభిర్బహుభిర్లోకవ్యవహారసహితైరభిధానపతితైర్వ్యాకరణప్రక్రియాదిభిః ప్రాతిశాఖ్యాదిభిరసాధారణహేతుభిస్సిద్ధే వా కార్యే వా సర్వత్రా౽పి వ్యుత్పత్తిస్సమానస్వభావేతి నైకత్ర వ్యుత్పత్తినియమః కార్య ఇత్యర్థః॥ ౭౬॥

౩౦౬॥శ్లో॥ వ్యుత్పాద్యం నాప్రతీతం ప్రసజతి విదితే నైరపేక్ష్యం శ్రుతీనా
మిన్ద్రాద్యర్థే పదానామితి దురధిగమా నామ తేత్యప్యయుక్తం।
అప్రత్యక్షేషు సింహప్రభృతిషు వచనైః కైశ్చిదారణ్యకోక్తై
ర్వ్యుత్పద్యన్తే హి పౌరాః స్వయమపి చ వదన్త్యేవమత్రాపి వాఙ్గా॥ ౭౭॥

(అప్రత్యక్షపదార్థవ్యుత్పత్తిప్రకారః)

అస్తు ప్రత్యక్షేషు పదార్థేష్వేతాదృశీ వ్యుత్పత్తిః, అప్రత్యక్షేష్విన్ద్రాదిషు సిద్ధేషు వ్యుత్పత్తిర్న యుజ్యత ఇత్యాశఙ్క్యతే వ్యుత్పాద్యమితి· కిం ప్రతీతే వ్యుత్పత్తిరుతాప్రతీతే, అప్రతీతం తావద్వ్యుత్పాద్యం న ప్రసజతి న భవతీత్యర్థః· ప్రతీతే వ్యుత్పాద్యే ప్రతీతత్వాదేవాప్రాప్తార్థప్రత్యాయకశ్రుతినైరపేక్ష్యప్రసఙ్గః. ఇతి ఇత్థం సతి. ఇన్ద్రాద్యర్థే పదానాం నామ తాదురధిగమేతి, ఏతదయుక్తమిత్యాహ ఇత్యపీతి. అయుక్తిమేవోపపాదయతి అప్రత్యక్షేష్వితి. సింహాదిష్వాగమాద్వ్యుత్పత్తిర్నాస్తి అపి తూపమానాత్, అత ఏవోక్తముపమానవాదిభిః॥ శ్లో॥ సాదృశ్యస్యానిమిత్తత్వాన్నిమిత్తస్యాప్రతీతితః। సమయో దుర్గ్రహః పూర్వం శబ్దేనానుమయాపి వా'' ఇతి చేత్ దురుక్తం తు తత్ తాదృశస్యోపమానస్యైవాభావాత్, అన్యథా వైదికేన్ద్రాదిశబ్దానాం నిత్యావ్యుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్ నిత్యాదృష్టత్వాదిన్ద్రాదిజాతేః. కథం తర్హ్యప్రత్యక్షే గవయత్వే గవయశబ్దవ్యుత్పత్తిః, కథం వాప్రత్యక్షత్వప్రసఙ్గవిధురేన్ద్రాదిసామాన్యే, తత్ర వక్త్రభిప్రాయమాశ్రిత్య వ్యుత్పద్యతే, అయం ఖలు వక్తురభిప్రాయః సహస్రాక్షత్వాద్యుపలక్షితా కాచిజ్జాతిరిన్ద్రాదిశబ్దార్థ ఇతి, తదన్యత్రాపి సమానం, గోసాదృశ్యోపలక్షితా కాచిజ్జాతిర్గవయశబ్దార్థ ఇతి. కిఞ్చ వక్త్రభిప్రాయానఙ్గీకారే ప్రత్యక్షేపి ఘటాదౌ వ్యుత్పత్తిర్న స్యాత్, తథాహి కశ్చిత్ కో ఘట ఇతి పృచ్ఛతి, వ్యుత్పాదకః పునరయం ఘట ఇతి వ్యక్తివిశేషం దర్శయతి, వ్యుత్పిత్సుశ్చ తావతా వ్యుత్పద్యతే, తత్రైకస్యాం వ్యక్తౌ వ్యుత్పన్నస్య వ్యక్త్యన్తరే ఘటప్రతీతిర్న స్యాత్, వక్త్రభిప్రాయ ఏవ తత్ర శరణం, ఏతజ్జాతీయో ఘట ఇతి వక్తురభిప్రాయః, తేన తజ్జాతీయే వ్యుత్పద్యతే తదభిప్రాయాభిజ్ఞో వ్యుత్పిత్సురితి. ఏవం తర్హి సహకృతేన వక్త్రభిప్రాయపరిశోధనేన గవయత్వాదౌ గవయాదిశబ్దం వ్యుత్పద్యతే వ్యుత్పిత్సుః, కిమిహ నిరర్థకోపమానకల్పనేనేతి. న కేవలం సింహాదిశబ్దవ్యుత్పత్తిః వ్యవహారోపి దృశ్యత ఇత్యాహ స్వయమితి· దృష్టాన్తదృష్టమర్థం పక్షే యోజయతి ఏవమితి· వాక్ప్రవృత్తిః॥ ౭౭।

౩౦౩॥శ్లో॥వ్యక్తిశ్శబ్దైర్నబోధ్యాయదినఖలుభవేదన్వితజ్ఞప్తిసిద్ధి
స్తచ్ఛక్తిర్వ్యక్తిమాత్రేనచభవతియతఃస్వోపలంభాదిబాధః।
ధర్మోధర్మీచనైకంకిమపినచతయోర్భిన్నయోరవ్యభేద
స్తస్మాత్తాంతద్విశిష్టామభిదధతిపదాన్యన్యథాగత్యభావాత్॥ ౭౮॥

(ఆకృతిశబ్దానాంవిశిష్టవాచిత్వం)

౩౦౪॥శ్లో॥జాతింవ్యక్త్యావిహీనాంస్పృశతినధిషణాతేనజాతౌప్రవృత్తా
శక్తిర్వ్యక్తింస్పృశేచ్చేత్స్థితఇహవచసాంతద్విశిష్టావగాహః।
జాతేర్బోధఃస్వహేతోఃస్థితిరపిహిభవేత్తాదృశ్యపిగోత్వోక్తినీత్యా
శబ్దాత్తత్పారతన్త్ర్యంస్ఫురతియదిపరాబోధనేతన్నశక్యం॥ ౭౯॥

(విశిష్టవాచినాంవిశేషణమాత్రేశక్తినిష్కర్షానుపపత్తిః)

యదిజాతివాచకత్వంశబ్దస్యతర్హివిశిష్టవిషయత్వంనస్యాదిత్యాశఙ్క్యతే వ్యక్తిరితి.పరిహరతి నఖల్వితి.వ్యక్తివిషయత్వాభావేకథమన్వితజ్ఞప్తిసిద్ధిః అన్వయస్యవ్యక్తినిష్ఠత్వాత్,యదివ్యక్తిమాత్రేశక్తిఃతచ్చనభవతి ఉపలమ్భాదిబాధాత్. వ్యక్తిమాత్రేశబ్దశక్తావనువృత్తవ్యవహారాదిబాధఇత్యర్థః. తర్హిధర్మోధర్మీచైకం అథవాభిన్నాభిన్నమిత్యాశఙ్క్య పక్షద్వయమపిక్రమేణప్రతిక్షిపతి ధర్మఇతి,నచేతిచ. అతోజాతివిశిష్టావ్యక్తిరేవశబ్దార్థఇతినిగమయతి తస్మాదితి.తదేవోపపాదయతి అన్యథేతి.అయమర్థః కేచిచ్ఛబ్దాజాతిమాత్రవాచకాః జాతిస్సామాన్యమిత్యాదయః. కేచిద్వ్యక్తివాచకాః వ్యక్తిఃస్వరూపమిత్యాదయః.అపరేపునర్జాతివిశిష్టవ్యక్తివాచకాః గౌరశ్వఇత్యాదయః. తత్రపూర్వకోటిద్వయవిలక్షణతృతీయకోటివాచకాశ్శబ్దా జాతివిశిష్టవ్యక్తివాచినఇతి॥ ౭౮॥

కౌమారిలాస్త్వేవంప్రాహుఃజాతివాచినశ్శబ్దావ్యక్తింలక్షయన్తీతి, తదయుక్తమిత్యాహ జాతిమితి. వ్యక్తిశూన్యాంజాతింకదాచిదపినస్పృశతిధిషణా, తేనజాతౌప్రవృత్తాశబ్దశక్తిర్వ్యక్తిమపిస్పృశతీతివక్తవ్యం, తథాచేద్వచసాంజాతివిశిష్టవ్యక్త్యవగాహనంస్థితమేవ, తథాచశక్తిర్విశిష్టఇతిభవతైవోక్తంభవతి,తదేవవివృణోతి జాతేర్బోధఇతి.జాతేఃప్రతిపత్తిఃస్వకారణాత్, అవస్థానంచతస్యాధారవిశేషే, తత్రదృష్టాన్తమాహ గోత్వేతి.యథాగోత్వశబ్దేగోశ్శబ్దాద్గోత్వమితి గోశబ్దప్రతిపత్తిమన్తరేణప్రతిపత్తిర్నభవతి, గోశబ్దమన్తరేణభావవిషయస్యత్వప్రత్యయస్యానుత్పత్తేః, ఏవంగోత్వస్యప్రత్యయస్థితీ తదాధారభూతస్వరూపసాపేక్షేఇత్యర్థః. అస్తుగోత్వస్యపారతన్త్ర్యస్వప్వంణాం తతఃకిం శబ్దశక్తేరిత్యతఆహ శబ్దాదితి. శబ్దాద్గోత్వస్యవ్యక్తిపారత

౩౦౫॥శ్లో॥జాతౌ శక్తిర్లఘుత్వాద్భవతి చ వచసాం భాషణం జాతిమాత్రే
భేదోఽనిష్కర్షకేభ్యస్త్విహ పరమజహల్లక్షణాయాం నిరూఢిః।
ఇత్యుక్తం కైశ్చిదేవం యది భవతి తదోపాధిశబ్దేఽపి నీతి-
ర్న్యస్తం వైషమ్యమాత్రం భవతు చ నియతిః ప్రత్యయైర్లక్షణాయాః॥ ౯౦॥

(వ్యక్తిలక్షణాపక్షభఙ్గః)

౩౦౬॥శ్లో॥మత్వర్థీయానుశిష్టిర్గుణవచనగణే వైభవాత్స్యాదసౌ త్రి
శక్తిస్తత్రాపి తత్తద్గుణవతి నియతా జాతిశబ్దావిశేషాత్ ।

న్త్ర్యం యదిస్ఫురతి తదాపరస్య వ్యక్తిద్రవ్యస్యాబోధనే జాతేస్తత్పారతన్త్ర్యం శబ్దేనబోధయితుంనశక్యం, అతో గవాదిశబ్దశక్తిర్వ్యక్తిపర్యన్తేతి॥ ౮౯।

ఉక్తమపిదూషణంసమ్యగజానానః పూర్వపక్షీ లఘుత్వావలమ్బనేనలక్షణాపక్షం పునర్దృఢయతి జాతావితి అయమర్థః జాతావేవ శక్త్యఙ్గీకారే శబ్దస్య శక్తిలాఘవం భవతి అతో వచసాం భాషణం అభిధానం జాతిమాత్రే తర్హి గోత్వశబ్దాద్గోశబ్దస్య జాతివాచిత్వే కో భేదః, తత్రాహ భేద ఇతి. గోత్వశబ్దో గోత్వజాతిమేవ ప్రాధాన్యేనాహ, గోశబ్దస్త్వనిష్కర్షకత్వాదజహల్లక్షణానిరూఢ్యా గోత్వవత్తదాధారభూతాం గామపి ప్రకాశయతి, అయమేవ నిష్కర్షకానిష్కర్షకభేదః. ఇమం పక్షమనువదతి ఇత్యుక్తం కైశ్చిదితి. ఏతత్ప్రతిబన్ద్యా దూషయతి ఏవమితి. తర్హ్యుపాధిశబ్దేఽపీయం నీతిరనుసన్ధేయా, తత్రాప్యుపాధావేవ శబ్దశక్తిః ఉపాధిమతి నిరూఢలక్షణేతి, తదేతదాహ తదేతి. గవాదిశబ్దస్తు జాతిశబ్దః అన్యస్తూపాధిశబ్ద ఇతి వైషమ్యం మన్దమేవ, ప్రయోజకస్య సామ్యే వైషమ్యమాత్రస్యాప్రయోజకత్వాత్, అత ఉపాధిశబ్దవజ్జాతిశబ్దస్యాపి క్తిపర్యన్తాభిధానం పరిత్యాజ్యం. కథం తర్హి గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యాదిషు లౌకికలాక్షణికవ్యవహారనియమః, తత్రాహ భవత్వితి. ప్రతీతిరేవ హి సర్వశరణం ప్రతీతిశ్చ వ్యుత్పత్త్యధీనా వ్యుత్పత్తిశ్చ వ్యుత్పాదకపారమ్పర్యాదేవ నియతా, వ్యుత్పాదకాశ్చ గోశబ్దం గోత్వాధారద్రవ్యవిషయతయా వ్యుత్పాదయన్తి గోత్వశబ్దం పునర్భావవిషయతయా, అతో నిష్కర్షకానిష్కర్షకనిర్ణయసిద్ధిరితి॥ ౯౦

ఏవం జాతిశబ్దవద్గుణశబ్దస్యాపి ద్రవ్యపర్యన్తాభిధానం, కథం తర్హి గుణవాచిశబ్దైర్మత్వర్థీయప్రత్యయః శుక్లవాన్ మధురవానిత్యాది, తత్రాహ మత్వర్థీయేతి. ద్రవ్యపర్యన్తాభిధానశక్తిమద్గుణవచనేషు మత్వర్థీయాభిధానం వైభవాదేవ నపునర్మత్వర్థీయప్రత్యయావశ్యంభావాత్, అసౌ త్రి సూత్రకారోప[illegible]భావాదిత్యర్థః. యత్రశుక్లవాన్మధురవానితిమత్వర్థీయవ్యవహారః, తత్రాపి

నిష్కృష్యైషాం ప్రయోగే క్వచిదగతితయా ద్రవ్యశక్తిర్నిరుద్ధా
శక్తిస్సామ్యే విభక్తేస్తదవధిరరుణాధిక్రియాయామభాషి ॥ టీ౧॥

(గుణవాచినాం శబ్దానాం ద్రవ్యపర్యన్తాభిధాయిత్వం)

౩౦౭॥ శ్లో॥ జీవం దేవాదిశబ్దో వదతి తదపృథక్సిద్ధభావాభిధానా
న్నిష్కర్షాభావయుక్తాద్బహురిహ చ దృఢో లోకవేదప్రయోగః ।
ఆత్మాసంబద్ధకాలే స్థితిరనవగతా దేవమర్త్యాదిమూర్తే
ర్జీవాత్మానుప్రవేశాజ్జగతి విభురపి వ్యాకరోన్నామరూపే ॥ టీ౨॥

(దేవాదిశబ్దానాం శరీరిపర్యన్తత్వం)

బ్దశక్తిర్ధర్మిపర్యన్తా జాతిశబ్దావిశేషాత్, జాతిశబ్దవద్గుణవాచినోऽపి ధర్మిపర్యన్తాభిధానశక్తేరపి విద్యమానత్వాత్, ద్వయీ హి ప్రవృత్తిశ్శుక్లాదిశబ్దానాం లోకవ్యవహారానురోధేన, కదాచిద్గుణమాత్రపరత్వం శుక్లో గుణ ఇతి, కదాచిద్గుణిపర్యన్తాభిధానం శుక్లః పట ఇతి. ఏషాం శుక్లాదిశబ్దానాం నిష్కృష్య ప్రయోగే ద్రవ్యపర్యన్తాభిధానశక్తిర్నిరుధ్యతే, తదా మత్వర్థీయప్రయోగస్స్యాత్ విభక్తేస్సామ్యే సమానాధికరణప్రయోగే. పటశ్శుక్ల ఇత్యాదౌ ద్రవ్యపర్యన్తాభిధానం శారీరకశాస్త్రనిర్ణీతారుణాధికరణన్యాయేన భాష్యకారైరేవాభాషీత్యర్థః. అత ఏవ ‘‘గుణే శుక్లాదయః పుంసి గుణిలిఙ్గాస్తు తద్వతి’’ ఇత్యసౌ త్రిలిఙ్గనియమోऽప్యుపపద్యతే॥ టీ౧॥

ఏవం జాతిగుణవాచినోర్ద్రవ్యపర్యన్తత్వముక్తం, ఇదానీం ద్రవ్యవాచినాం దేవాదిశబ్దానామాత్మపర్యన్తత్వముచ్యతే జీవమితి. దేవాదిశబ్దో జీవం వదతి జీవాపృథక్సిద్ధదేవాదిశరీరరూపభావాభిధానాన్నిష్కర్షకవివక్షావిధురాత్ అత్ర కిం ప్రమాణమిత్యత్రాహ బహురితి. సర్వత్రాపి శబ్దార్థనిర్ణయే విశిష్టప్రయోగ ఏవ శరణం, అస్తి చ దేవాదిశబ్దానామాత్మపర్యన్తాభిధానే లోకప్రయోగః దేవా మనుష్యాః పశుర్మృగ ఇత్యాది, తథా వేదప్రయోగోऽపి ‘‘చత్వారః పఞ్చదశరాత్రా దేవత్వం గచ్ఛన్తి వాచికైః పక్షిమృగతాం’’ ఇత్యాదిః. అత్రాపృథక్సిద్ధవిశేషణత్వమేవ వ్యవహారనియమే తన్త్రం, అస్తి చాపృథక్సిద్ధత్వం శరీరిణా శరీరస్య. తదిదమాహ ఆత్మాసంబద్ధకాలే దేవమనుష్యాదిమూర్తేః స్థితిరనవగతేతి. న హి మృతస్య శరీరం క్షణమపి తత్సంస్థానసంస్థితమవతిష్ఠతే. న కేవలం లోకప్రసిద్ధిః జీవాత్మానమనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరోదీశ్వర ఇతి హి వేదప్రసిద్ధిః అతోऽచిచ్ఛరీరకో జీవః అచిజ్జీవశరీరక ఈశ్వర ఇతి చేతనాచేతనశబ్దానాం భగవత్పర్యన్తాభిధానం యుక్తమితి భావః॥ టీ౨॥

౩౦౮॥శ్లో॥సంస్థానైక్యాద్యభావే బహుషు నిరుపధిర్దేవశబ్దస్య రూఢి
ర్లోకామ్నాయప్రయోగానుగతమిహ తతో లక్ష్మ నిష్కర్షణీయమ్ ।

అత్ర దేవాదిశబ్దానాం సర్వశరీరిత్వేనావస్థితపరమాత్మపర్యన్తత్వముక్త్వా భగవతస్సర్వశరీరిత్వసిద్ధ్యర్థం శరీరలక్షణం లక్షయతి సంస్థానేతి. అయమత్ర భావః సంస్థానైక్యం జాత్యైక్యం కారణైక్యం కార్యైక్యమిత్యాది నియామకవిశేషాభావేపి దేవమనుష్యపశుపక్షిసరీసృపవృక్షగుల్మతోయాదిషు శరీరశబ్దస్య రూఢిరుపలభ్యతే, అత్ర చ లోకామ్నాయప్రసిద్ధ్యనుగుణం లక్షణమిహ నిష్కర్షణీయం. ఇదం తు సర్వసాధారణన్యాయప్రదర్శనం. అత్ర చేష్టేన్ద్రియార్థాశ్రయశ్శరీరమితి పరమతపఠితం లక్షణమవ్యాప్త్యాదిదోషదుష్టం, తథా హి ప్రయత్నవదాత్మసంయోగాసమవాయికారణికా క్రియా చేష్టా, యదాహుః "చేష్టా హితాహితప్రాప్తిపరిహారార్థః స్పన్దః" ఇతి. ఇదం చ లక్షణమీశ్వరశరీరతయాభిమతేషు కాలాదిష్వనాస్తీత్యవ్యాప్తిః, తథా ప్రతిక్షణపరిణామిషు నిద్రాణకుమ్భకర్ణాదిశరీరేష్వవ్యాప్తిః సుప్రసిద్ధా, కుమ్భకర్ణశరీరే జాగరావస్థాయాం చేష్టాఽస్తీతి చేత్ కిమనేన, శరీరాన్తరమేవ తత్, అన్యథా ఆహారపరిపాకవిశేషేణ ప్రతిక్షణపరిణామకథనస్య భావత్కస్య భ్రాన్తజల్పితత్వప్రసఙ్గాత్, చేష్టాశ్రయసజాతీయత్వం శరీరత్వమితి చేత్ కేయం జాతిః శరీరత్వమేవేతి చేన్న శరీరత్వజాతేరభావాత్, అన్యథా భవదుక్తజాతిసఙ్కరప్రసఙ్గాత్, న హి శరీరత్వస్య పృథివీత్వవత్పరాపరభావో నిరూపయితుం శక్యతే, శరీరత్వవ్యతిరిక్తా కాపి జాతిరితి చేత్ సాపి సఙ్కరదోషేణ పరాస్యతే తుల్యన్యాయత్వాత్, తర్హి జాతిం ముక్త్వా చేష్టాశ్రయసాలక్షణ్యం శరీరలక్షణం వదామ ఇతి చేత్ కిం తత్సాలక్షణ్యం, శరీరలక్షణలక్షితత్వమితి చేన్న శరీరలక్షణస్యైవానిరూప్యమాణత్వాత్, న హ్యద్యాపి శరీరలక్షణం నిరూపితం యేనైతత్పరిగ్రహేణ నిద్రాణశరీరస్య శరీరత్వముపపాద్యేత, యదా కదాచిచ్చేష్టాశ్రయత్వం శరీరలక్షణమితి వచనమత్యన్తజఘన్యమేవ నిద్రాణశరీరస్య కదాచిదపి చేష్టాశ్రయత్వాభావాత్, చేష్టాశ్రయత్వార్హత్వమితి చేత్ తదపి న నిత్యానుపలబ్ధచేష్టస్య నిద్రాణశరీరస్య చేష్టాశ్రయత్వార్హతాయా అభావాత్, అథాపి శరీరజాతీయత్వాదస్త్యర్హతేతి చేన్న జాతేర్నిరస్తత్వాత్, అద్యాపి శరీరశబ్దార్థానిరూపణేన తజ్జాతీయత్వస్య వక్తుమేవాశక్యత్వాత్. కిం చ శరీరావయవానాం చేష్టాశ్రయత్వేన శరీరత్వప్రసఙ్గః. అత ఏవాన్త్యావయవీతి విశేషణీయమితి చేన్న శరీరా

ష్టకేషుభూతాన్తరేష్వపిప్రసఙ్గాత్, తేషామన్త్యావయవిత్వం నాస్తీతిచే
త్తైరారభ్యస్యావయవ్యన్తరస్యాదర్శనాత్, కాలాన్తరేభవిష్యతీతిచేత్ త
శరీరారభ్యమప్యవయవ్యన్తరంకాలాన్తరేభవిష్యతీతి తథా౽ప్యన్త్యావయ
త్వంనస్యాత్, తస్మాదుపష్టమ్భకానాం చేష్టాశ్రయత్వమేవనాస్తీతిచేత్ శరీర
స్యాపి తర్హి చేష్టాశ్రయత్వంనస్యాత్, నహ్యుపష్టమ్భకమన్తరేణశరీరమపిచే
తే. కించప్రయత్నవదీశ్వరసంయోగాసమవాయికారణేషు భూకమ్పాదిషు
పృథివ్యాదీనామీశ్వరశరీరత్వం భవతైవాఙ్గీకృతంస్యాత్, తథా౽దృష్టవదాత్మ
సంయోగో౽సమవాయికారణం,అదృష్టవాంశ్చజీవః,అతో నేశ్వరసంయోగా
సమవాయికారణకత్వమితిచేత్ కో౽బ్రపీతినియమం ఈశ్వరసంయోగస్యాపికా
రణత్వాత్,అసమవాయికారణలక్షణోపేతత్వాత్ తల్లక్షణలక్షితత్వేపితస్యా
త్వాభావే జీవసంయోగో౽ప్యసమవాయికారణంనస్యాత్,ఇత్థం భోగాశ్ర
యత్వమపిదుష్టం పూర్వోక్తసకలదూషణదూషితత్వాత్, ఇన్ద్రియాశ్రయ
త్వమపిశోధయామః అథా౽౽శ్రయత్వం సమవాయికారణత్వంచేదిన్ద్రియావయ
వేషువ్యభిచారః, వస్త్వన్తరసమవాయికారణత్వే౽న్త్యావయవిత్వమపివ్యా
హన్యేత,సంయోగిత్వమాత్రంచేత్ పూర్వోక్తదూషణకలాపాన్నముచ్యతే,కిం
చేన్ద్రియాన్తరసంబన్ధనియతత్వేన్ద్రియేవ్యభిచారః తథాత్వగిన్ద్రియసంబ
న్ధనియతేష్విన్ద్రియాన్తరేష్వపివ్యభిచారః, ఉత్పాటితస్యాక్ష్ణస్త్వగిన్ద్రియసం
బన్ధనియమోనాస్తీతిచేన్న ఉత్పాటనావస్థాయామేవాక్ష్ణస్సావయవసంస్థా
నవినష్టత్వాత్ అక్ష్ణస్సద్భావాభావాత్ కేవలగోళకమాత్రముపలభ్యతే. ఏ
వంత్వగిన్ద్రియోపష్టమ్భకేష్వపివ్యభిచారో వాచ్యః శరీరమేవత్వగిన్ద్రియోప
ష్టమ్భకమితిచేత్తర్హి శరీరోపష్టమ్భకేషువ్యభిచారస్తదవస్థఏవ, ఈశ్వరశరీరత
యాశ్రుతిశతప్రసిద్ధేషు పృథివ్యాదిష్వేతల్లక్షణమస్తిచేదవివాదఏవ, ప్రపఞ్చ
వాచినాంశబ్దానాంపరబ్రహ్మపరత్వేపి విరోధాభావాన్నాస్తీతిచేత్ శ్రుతివిరు
ద్ధాదలక్షణమేవ,శ్రుతిరేవగౌణీతిచేత్ కిమమూలమేవ అథవాకేనచిత్ప్ర
మాణేన, అమూలంచేచ్ఛబ్దార్థసంబన్ధనియమవ్యవహారస్యాసంబద్ధత్వప్రసఙ్గః,
కేనచిత్ప్రమాణేనేతిచేత్ కింతత్ప్రమాణం, శ్రుతిప్రయోగ ఇతిచేత్ సఏవనర
యఏవ, విశ్వశరీరత్వస్యశ్రుతిశతసిద్ధత్వాత్, అస్మత్కల్పితలక్షణవిరో
ధాచ్ఛ్రుతేర్గౌణత్వంకల్పయామ ఇతిచేన్న పరస్పరాశ్రయత్వాత్ యుష్మల్లక్ష
ణత్వేశ్రుతేర్గౌణత్వం తద్గౌణత్వేచభవదుక్తలక్షణస్యలక్షణత్వమితి. ఏ
వమనేకవిధదోషదుష్టత్వాత్పరకల్పితలక్షణప్రహాణేన సర్వప్రయోగానుగుణం

అవ్యాప్తత్వాదిదుష్టం పరమతపఠితం లక్షణం తత్ర తస్మా-
ద్యద్ధీతుల్యాశ్రయం యద్వపురిదమపృథక్సిద్ధిమద్ద్రవ్యమస్య ॥ ౮౩ ॥

(శరీరలక్షణం)

౮౪ ॥శ్లో॥ శబ్దైస్తన్వంశరూపప్రభృతిభిరఖిలైః స్థాప్యతే విశ్వమూర్తే-
రిత్థంభావః ప్రపఞ్చస్తదనవగమతస్తత్పృథక్సిద్ధిమోహః ।
శ్రోత్రాద్యైరాశ్రయేభ్యః స్ఫురతి ఖలు పృథక్ఛబ్దగన్ధాదిధర్మో

శరీరలక్షణం వాచ్యమిత్యాహ అవ్యాప్తేతి. కింతల్లక్షణమిత్యత్రాహ తస్మాదితి. తథాహి యస్య చేతనస్య యద్ద్రవ్యం సర్వాత్మనా స్వార్థే నియన్తుం ధారయితుం చ శక్యమితి లక్షణద్వయముక్త్వా తచ్ఛేషతైకస్వరూపం చేతి తృతీయమపి లక్షణమాహుర్భాష్యకారాః అత్ర యస్యేతి ప్రతిసంబన్ధనియమనిర్దేశాదన్యశరీరస్యాన్యం ప్రతి శరీరత్వం నిరస్యతే, చేతనస్యేతి చైతన్యవిశిష్టతయా ప్రతిసంబన్ధినిర్దేశాద్ధర్మభూతజ్ఞానస్య శరీరత్వం నిరస్యతే, న హి జ్ఞానం జ్ఞానవిశిష్టస్యాధేయవిధేయశేషభూతం, ద్రవ్యమితి గుణక్రియయోర్నిరాసః, సర్వాత్మనేతి దణ్డకుణ్డలాదీనాం గర్భదాసాదీనాం చ నిరాసః తేషాం కదాచిదేవాధేయత్వాద్విధేయత్వాత్, శక్యమితి యోగ్యతామాత్రకథనేన రుగ్ణశరీరేఽవ్యాప్తిపరిహారః, రుగ్ణస్యాపి శరీరస్య ధారణాదియోగ్యతాఽస్తి రోగానుబన్ధాద్ధారణాదికం ప్రతిబధ్యతే రోగనివృత్తౌ తదేవ యోగ్యత్వం నివృత్తిద్వంద్వముపతిష్ఠత ఇతి భావః ఇత్యేషాదిక్ ॥ ౮౩ ॥

ఇత్థం శరీరలక్షణముక్త్వా విశ్వస్యేశ్వరశరీరత్వేన తదపృథక్సిద్ధస్య తచ్ఛరీరత్వప్రతిష్ఠాపనార్థం తదపృథక్సిద్ధిమాహ శబ్దైరితి. "తత్సర్వం వై హరేస్తనుః" "మమైవాంశో జీవలోకః" "రూపాన్తరం తద్ద్విజకాలసంజ్ఞం" "విష్ణుశక్తిః పరా ప్రోక్తా" "యదంబు వైష్ణవః కాయః" "యస్యాత్మా శరీరం" ఇత్యాదిభిః. విశ్వమూర్తేః విష్ణోః. ఇత్థంభావః అపృథక్సిద్ధవిశేషణం ప్రపఞ్చః ఇతి శ్రుతిస్మృత్యోరభిధీయతే, యద్యేవమిత్థంభావః ప్రపఞ్చః కథం తర్హి పృథక్సిద్ధిరిత్యత్రోత్తరం తదనవగమత ఇతి. ఈశ్వరస్య విశేష్యభూతస్యావగమాభావాద్విశేషణభూతస్య ప్రపఞ్చస్య పృథక్సిద్ధివ్యామోహమాత్రం పామరాణాం. విదుషాం తు పరమర్షీణామపృథక్సిద్ధత్వేనైవ సర్వదా ప్రతీతివ్యవహారౌ. అస్మిన్నర్థే లోకసిద్ధం దృష్టాన్తమాహ శ్రోత్రాద్యైరితి. ఆశ్రయగ్రహణానర్హైః శ్రోత్రాద్యైర్యథా శబ్దాదికం పృథగేవ గృహ్యతే, ఏవమీశ్వరగ్రహణానర్హైరల్పజ్ఞానాం ప్రమాణైరీశ్వరాత్ప్రపఞ్చస్యాపృథక్త్వేన గ్రహణం యుక్తమిత్యర్థః. ఉక్తమర్థముదాహరణేనాపి

జీవాత్మన్యప్యదృశ్యేవపురపిహిదృశాగృహ్యతేఽనన్యనిష్ఠం॥ ౯౮॥

(విశ్వస్యేశ్వరాపృథక్సిద్ధత్వం)

౩౧౦॥శ్లో॥నిష్కృష్టాకూతహానేఽపిమతిపదపదాన్యన్తరాత్మానమేకం
తన్మాత్రేర్వాచకత్వాదభిదధతియథారామకృష్ణాదిశబ్దాః।
సర్వేషామాప్తముఖ్యైరగణిచవచసాంశాశ్వతేస్మిన్ప్రతిష్ఠా
ప్రాక్తైస్తస్యాప్రతీతేర్జగతితదితరైఃస్యాచ్చభఙ్క్త్వాప్రయోగః॥ ౯౯॥

(జగద్వాచిశబ్దానాంపరమాత్మపర్యన్తత్వం)

౩౧౧॥శ్లో॥వ్యుత్పత్తిర్వాచకానాంస్థిరచరవిషయేలోకతోనేశ్వరాదా

దృఢయతి జీవాత్మనీతి. మనోగ్రాహ్యేజీవాత్మనిసతిచక్షుషాగృహ్యమాణంశరీరంనజీవవిశేషణత్వేనగృహ్యతే జీవస్యచక్షుర్గ్రాహ్యత్వాభావాత్, ఏవంప్రపఞ్చోఽపిపామరబుద్ధిభిర్నేశ్వరవిశేషణత్వేనగృహ్యతే,నైతావతా శ్రుతిస్మృత్యాదిప్రసిద్ధమీశ్వరాపృథక్సిద్ధత్వం నసిధ్యతీతి॥ ౯౮॥

జగతఃపరమాత్మాపృథక్సిద్ధిముక్త్వా తద్వాచినాంపదానాంనిష్కృష్టాభిప్రాయాభావేపరమాత్మపర్యన్తత్వమాహ నిష్కృష్టేతి.విప్రతిపన్నానిప్రపఞ్చవాచకానిపదానిపరమాత్మవాచకాని నిష్కృష్టేతరత్వేసతితన్మాత్రవాచకత్వాత్, యే నిష్కృష్టేతరత్వేసతితన్మాత్రవాచకాస్తేభగవద్వాచకాః యథారామకృష్ణాదిశబ్దాఇతివిశేషతోవ్యాప్తిః. సామాన్యతోఽపియేనిష్కృష్టేతరత్వేసతియన్మాత్రవాచకాస్తేతద్వాచకాః యథాదేవమనుష్యాదిశబ్దాఇతి. ఇత్థమనుమానం.సర్వేషామితి ఆప్తముఖ్యైః మహర్షిభిః. సర్వేషాంవచసాంశాశ్వతేభగవతిప్రతిష్ఠాపర్యవసానంఅగణి.“వచసాంవాచ్యముత్తమం”“నతాఃస్మ సర్వవచసాంప్రతిష్ఠాయత్రశాశ్వతే” ఇత్యాదీనిసహస్రశస్సన్తి. “వేదైశ్చసర్వైరహమేవవేద్యః” ఇతిస్వవచనమపి.కిమనేనస్మృత్యుపదేశేనశ్రుతిరేవతావచ్ఛరణం“సర్వేవేదాయత్రైకంభవన్తి”ఇత్యాదికాబహుశఃప్రవర్తతే.కథంతర్హిబాలిశానాంసర్వేష్వపిశబ్దేషు భగవత్పర్యన్తప్రతీతిర్నజాయతే, అత్రోత్తరంప్రాక్తైరితి. తస్యాప్రతీతేః భగవత్పర్యన్తత్వాప్రతీతేఃవిశేషణమాత్రేప్రయోగః.తదితరైః విద్వద్భిరపి.విశేషణమాత్రేక్వచిత్క్వచిత్ భఙ్క్త్వాప్రయోగః విశిష్టవాచినశ్శబ్దస్యవిశేషణమాత్రేవిభజ్యప్రయోగఇత్యర్థః॥ ౯౯॥

యదిబ్రహ్మణస్సర్వశబ్దవాచ్యత్వం తర్హిలోకవ్యుత్పత్తివిరోధస్స్యాత్ ఘటపటాదిశబ్దానాంఘటాదిష్వేవలోకేవ్యుత్పత్తిర్నపునరీశ్వరే, అతః కథంవ్యుత్పత్తివిరోధస్సోఢవ్యఇత్యాక్షిపతి వ్యుత్పత్తిరితి. కథంతర్హీశ్వరేజగద్వా

వ్యుత్పన్నార్థవృత్తిస్త్వధిపతినయతః స్యాదముఖ్యేతి చేన్న ।
వ్యుత్పత్తేః పూరణం హి శ్రుతిశిరసి కృతం నోపరోధః కథఞ్చి-
ద్దేహిత్వం చాధిపత్యాన్నహ్యధికమిహ ఖల్వేకపాదప్రణీతాత్ ॥ ౮౬ ॥

(బ్రహ్మణస్సర్వశబ్దవాచ్యత్వే వ్యుత్పత్తివిరోధపరిహారః)

చినాం శబ్దానాం ప్రయోగ ఇత్యత ఆహ అవ్యుత్పన్నేతి. యథా రాజా రాష్ట్రమిత్యత్రాధిపత్యనిబన్ధనం సామానాధికరణ్యం ఏవం జగద్వాచినామీశ్వరే ప్రయోగో ఽప్యాధిపత్యనిబన్ధన ఇత్యర్థః. అత్రోత్తరం నేతి. అయమత్ర భావః ప్రథమవ్యుత్పత్తేరపూర్ణాయాః పూరణమేవ వేదాన్తైః క్రియతే న పునః ప్రథమవ్యుత్పత్తేర్బాధః, వేదాన్తశ్రవణేన హి వ్యుత్పత్తిః పూర్యతే, కర్మకాణ్డశ్రవణేన దేహమాత్రపరతయా పూర్వం వ్యుత్పన్నస్య దేవాదిశబ్దస్య దేహవ్యతిరిక్తాత్మపరతయా వ్యుత్పత్తిః పూర్యతే, ఏవమపి తదిదమాహ నోపరోధ ఇతి. నన్వీశ్వరస్య జగత్కర్తృత్వమేకపాదేనాప్యభిధీయతే కిమధికం దేహిత్వం భవతాభిధీయత ఇత్యాశఙ్క్యాహ దేహిత్వమితి. అయమత్ర భావః యద్యప్యేకపాదో ఽపీశ్వరస్యాధారత్వవిధాతృత్వశేషిత్వనియమేన శరీరిత్వం శరీరవాచిశబ్దానాం శరీరిపర్యన్తత్వమాహ తమపి వయమనుమన్యామహే, యది నాహ తమేవానేనోపపాదనేన ప్రతిక్షిపామః, స ఖలు కేవలమాధిపత్యమేకపాదః ప్రాహ వయం తు విశ్వదేహిత్వమీశ్వరస్య విశ్వవాచిశబ్దవాచ్యత్వం చేతి విభాగః ॥ ౮౬ ॥

ఏవం సర్వశబ్దవాచ్యత్వం బ్రహ్మణ ఉపపాద్య శబ్దస్వరూపమేవ శోధయతి. అత్ర స్ఫోటవాదిన ఆహుః వర్ణానాం నానాత్వాత్తే న వాచకాః శబ్దా హ్యర్థం ప్రతీమ ఇతి హ్యేకత్వేనైవ శబ్దప్రతీతిః, అతో వర్ణాతిరిక్తః పదస్ఫోటః పదార్థప్రత్యాయకః, ఏవం పదాతిరిక్తో వాక్యస్ఫోటో వాక్యార్థప్రత్యాయకః, న చ వర్ణసముదాయవివక్షయా పదసముదాయవివక్షయా వా వర్ణానాం పదానాం చైకత్వం సంభవతి దేశతః కాలతో వా తేషామేకత్వాసంభవాత్, న తావత్తాల్వాదివ్యాపారోచ్చారితానాం దేశత ఏకత్వం సంభవతి, ఏకకర్ణశష్కులీదేశసంబన్ధాదేకత్వమితి చేత్ తర్హి సర్వవర్ణానామేకపదత్వప్రసఙ్గః, న చ శబ్దానామైకకాల్యం వాచః క్రమవర్తిత్వేన క్రమేణైవ తదభిధానాత్, అతః పదస్ఫోటో వాక్యస్ఫోటశ్చైకత్వేనోపలభ్యమానః పదార్థం వాక్యార్థం చ బోధయతీతి. అత్రోత్తరం ఏకార్థప్రతిపాదకత్వేన వ్యాకరణాదివ్యుత్పన్నా ఏకబుద్ధ్యుపగ్రహేణ సఙ్ఘాతభావమాపన్నా వర్ణా ఏవ పదం, ఏవమేకార్థప్రతిపాదనరూపకార్యావచ్ఛిన్నాని

౩౧౨॥శ్లో॥ నహ్యత్రైకేపివర్ణాభ్యధికమిహవిమర్శ్యావకంసావధానా
శ్శబ్దాదర్థంప్రతీమస్స్వితి చ జనవచో నైకమస్యాద్వ్యలసక్తి।
సానుగ్రైక్యాదినీత్యాభవతిమతిరియంతాప్యశేషవర్ణసఙ్ఘే
సంభేదేవాపదానామితి న తదధికః కోపి శబ్దోఽపరోఽతః॥ ౭౨॥

(స్ఫోటప్రత్యక్షత్వభఙ్గః)

౩౧౩॥శ్లో॥ యాదృగ్భిః స్ఫోటధీస్తే భవతి భవతు తైరర్థధీరేవ వర్ణై
ర్వర్ణైరేషూక్తో వికల్పస్సమగతిరుభయోర్వ్యోగపద్యక్రమాదిః ।
వాక్యస్ఫోటేపి తుల్యం తదిదమిహ పదైరత్ర వైర్వా వగమ్యే
స్ఫోటేతద్బుద్ధిబోధ్యే సతి చ న ఘటతే తత్తదర్థ్యాసక్లప్తిః॥ ౭౩॥

(స్ఫోటక్లప్తిభఙ్గః)

పదార్థప్రతిపాదనాని పదాన్యేవ వాక్యం, అత్రైక్యమేకబుద్ధ్యవస్థితానాంసఙ్ఘాతభావవిషయం అతో న విరోధః. పదతత్సఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తస్ఫోటయోరనుపలమ్భాత్, ఐక్యప్రతీతేరన్యథాసిద్ధత్వాత్, ఏవంబుద్ధిసఙ్గృహీతానాంవర్ణానాం పదానామర్థప్రత్యాయకత్వాఙ్గీకారే స్ఫోటాభివ్యఞ్జకత్వమపి న స్యాత్, తత్రాపి కిమేకైకస్యాభివ్యఞ్జకత్వం ఉత సముదాయస్యేతి వక్తుంశక్యత్వాత్, అస్మదుక్తప్రక్రియయా సమాధాయ స్ఫోటాభివ్యఞ్జకత్వాఙ్గీకారే కింస్ఫోటేనాదృష్టచరేణ, అర్థస్యైవ తథా ప్రతిపత్తిరస్త్వితి. తదేతత్సర్వమభిప్రేత్యాహ నహీతి. కింప్రత్యక్షాత్ స్ఫోట ఉపలభ్యతే, తత్తావన్నాస్తి ప్రత్యక్షాభావాత్. నాప్యనుపపత్త్యేత్యాహ శబ్దాదితి. ఏకత్వం సఙ్ఘాతవిషయమిత్యుక్తం. తదేవ దృష్టాన్తేన వివృణోతి సామగ్రీతి. న హి సామగ్రీవ్యతిరేకేణ కార్యకారణమితి కిఞ్చిత్కల్ప్యతే తద్వదత్ర వర్ణపదసఙ్ఘాతవ్యతిరేకేణ పదవాక్యస్ఫోటాభిధానవిషయత్వేన కిఞ్చిన్న కల్పనీయమిత్యర్థః అతో వర్ణపదాతిరిక్తః స్ఫోటో న ప్రత్యక్షగమ్య ఇత్యాహ నేతి॥ ౭౨॥

స్ఫోటప్రత్యక్షత్వం నిరస్య స్ఫోటక్లప్తివాదం ప్రతిబధ్య విశదం నిరస్యతి యాదృగ్భిరితి. యాదృగ్భిర్వర్ణైః స్ఫోటధీర్భవతి తైరర్థధీరేవ భవతు. వర్ణేషూక్తో వికల్పః స్ఫోటాభివ్యక్తావపి సమగతిః. ఉభయోః వాదిప్రతివాదినోరిత్యర్థః యద్వా పక్షప్రతిపక్షయోః. పదస్ఫోటోక్తదూషణం వాక్యస్ఫోటేపి తుల్యమిత్యాహ వాక్యేతి. కిఞ్చ పదైరత్ర వైర్వా వాక్యస్ఫోటః పదస్ఫోటశ్చాభివ్యజ్యత ఇతి భవదీయా ప్రక్రియా, ఏవం చ వర్ణపదాభివ్యఙ్గ్యే స్ఫోటే తస్మింశ్చ స్ఫోటబుద్ధిబోధ్యే సతి స్ఫోటే విశ్వస్యాపి శబ్దవిశేషస్యార్థ్యాస ఇతి భవదీయా క్లప్తిం సమఞ్జస

౧౪॥ శ్లో॥ శబ్దబ్రహ్మేతి యత్తన్మునిభిరభిదధే సహ్యవిచ్ఛేద ఇష్టః
సూక్ష్మాకారస్తు సోఽర్థం న గమయతి యతస్సత్తయా నైవ హేతుః।
స్ఫోటస్త్వం వర్ణజుష్టస్త్వితి యదభిహితం భారతే సాఽపి శక్తి
ర్వర్ణానాం స్యాత్తయాఽర్థః స్ఫుట ఇతి ఘటతే స్ఫోటశబ్దోఽపి తస్యాం॥ ౭౯॥

(ఆగమికస్ఫోటాదిశబ్దనిర్వాహః)

౧౫॥ శ్లో॥ యత్ప్రత్యేకాధికత్వే గమకవిషయయోరప్రతీత్యాదిదోషా
ద్బద్ధాశాశ్శబ్దబుద్ధిం కతిచిదభిదధుర్వాక్యవాక్యార్థరూపాం।
నైతద్బాహ్యానబాహ్యాన్విదిత ఇతి మతేర్బాధకోక్తేశ్చ సామ్యా

త్, తదిదమాహ నఘటత ఇతి. స్ఫుటదృష్టే స్ఫోటే కథం వర్ణాధ్యాసక్లృప్తిరిత్యర్థః. స్ఫోటోఽపి క్లృప్తిమాత్రమితి చేత్ కుత్ర క్లృప్తిః, శబ్దబ్రహ్మణీతి చేత్ వర్ణాతిరేకేణ కిం తచ్ఛబ్దబ్రహ్మ వర్ణానామేవ శ్రోత్రగ్రాహ్యత్వేన శబ్దత్వాత్ స్ఫోటస్య చానుపల బ్ధ్యా నిరస్తత్వాదితి॥ ౭౭॥

తర్హి శబ్దబ్రహ్మేతి తత్ర తత్ర మునిభిరభిధీయతే కిమిత్యత్రాహ సహీ తి. అవిచ్ఛేదః ఋగ్వేదాదిరూపం శబ్దమాత్రం యది వా శబ్దస్య సూక్ష్మాకారశ్శ బ్దోత్పత్త్యవస్థావిశేషః, న చాఽర్థావగమకో న భవతి శబ్దస్య సత్తయాఽర్థావబోధక త్వాభావాత్, తాదృశావస్థాపన్నస్య శబ్దస్యానుపలబ్ధ్యవిషయత్వాత్, తదిదం పూర్వమాహ సూక్ష్మాకార ఇతి. తర్హి స్ఫోటస్త్వం వర్ణజుష్ట ఇతి భారతోక్తం కథమి తి చేత్ ఇత్థం, అర్థస్ఫోటకత్వాత్ ప్రకాశకత్వాద్వర్ణానాం శక్తిరేవ స్ఫోట ఇ త్యభిధీయతే. అతో వర్ణానాముత్పత్త్యవస్థాగ్రహవిశిష్టాద్యవస్థాపి శేషవ్యతిరేకే ణ శబ్దబ్రహ్మేతి కిఞ్చిన్నాస్తి అర్థావబోధకశబ్దశక్తివ్యతిరేకేణ స్ఫోటశబ్దవాచ్యో పి నాస్తీత్యర్థః॥ ౭౯॥

కిం స్మాత్ర వివర్తవత్ శబ్దబ్రహ్మవివర్తత్వేనవిశ్వం నాపి వదన్తం శాబ్దికం ప్రతిక్షిప్య ప్రతిభైవ వాక్యవాక్యార్థభావేన దృశ్యతే న ప్రతిభాతిరిక్తం కిఞ్చిదితి వద న్తం బౌద్ధశాబ్దికాభాసం ప్రతిక్షిపతి యదితి. తత్ర పూర్వార్ధేనానువదతి, ఉత్తరార్ధే న పరిహారం వదతీతి విభాగః. అయమత్ర భావః ప్రత్యేకం వా శబ్దవాచ్యమర్థః స త్యో వా, యది ప్రత్యేకమర్థః వ్యభిచారస్స్యాత్, సర్వస్యావ్యర్థత్వే పునరానన్త్యం ఏవం ప్రత్యేకం వా వాచకత్వం శబ్దస్య సామస్త్యేన వేతి వికల్ప్య దూషణం వా చ్యం, తథా చ గమకవిషయయోరప్రతీతిర్విరుద్ధప్రతీతిర్వాభవేదితి దోషాద్బద్ధా శాశ్శబ్దాశ్చ కేచిద్బుద్ధిమేవ వాక్యవాక్యార్థభావేనారోపితామాహుః, ఏతద్దూ షయతి నైతదితి. కుత ఇత్యత ఆహ బాహ్యానితి. బాహ్యాన శబ్దేన, బాహ్యాః అర్థాః

ద్వాక్యాదావైక్యబుద్ధేస్త్వనుకథితనయాదన్యథాసిద్ధితశ్చ॥ ౯౦॥

(ప్రతిభావాక్యవాక్యార్థత్వభఙ్గః)

౩౧౬॥శ్లో॥ఆచష్టే ప్రత్యయశ్చ ప్రకృతిరపి మిథః శ్లిష్టమిత్యభ్యుపేతం

దితఇతిప్రతీతేః ప్రత్యేకాదపికల్పనదోషాత్తైశ్చ సామ్యాత్. వాక్యవాక్యార్థయోః ప్రతిభారూపత్వేపి కిం వ్యవస్థితప్రతిభారూపత్వం ఉతావ్యవస్థితప్రతిభారూపత్వం, అవ్యవస్థితరూపత్వే లోకవ్యవహారవిరోధః వ్యవస్థితరూపత్వే సైవ వ్యవస్థా శబ్దార్థయోరప్రతిభారూపత్వేస్యాదితి భావః. కథం తర్హి వాక్యపదవాక్యార్థపదార్థాదిష్వైక్యబుద్ధిరితి చోద్యం పూర్వోక్తన్యాయేన సముదాయవిషయత్వేన పరిహృతమిత్యాహ వాక్యాదావితి॥ ౯౦॥

వాక్యానామర్థవత్త్వే సిద్ధే తేషామన్వితాభిధాయిత్వం పదప్రతిబన్ద్యా సమర్థయతే ఆచష్టఇతి. ద్వివిధం హి వాక్యార్థప్రక్రియాభేదమాహుస్తత్రత్యాస్త్రిస్తాః అన్వితాభిధానమభిహితాన్వయ ఇతి, తత్ర పదైరభిహితాః పదార్థాః వాక్యార్థం బోధయన్తీత్యభిహితాన్వయః. ॥శ్లో॥ "పదజాతంశ్రుతం సర్వం స్మారితానన్వితార్థకం। న్యాయసంపాదితవ్యక్తిపశ్చాద్వాక్యార్థబోధకం" ఇత్యన్వితాభిధానం. అయమత్ర శ్లోకార్థః పదాని తావచ్ఛ్రూయన్తే శ్రుతాని చ వ్యుత్పత్త్యనుసారేణ పదార్థస్వరూపాణి పరస్పరానన్వితాని స్మారయన్తి, స్మృతేషు పదార్థేష్వాకాఙ్క్షాదిపరామర్శః తత్రైవ న్యాయప్రవృత్తిః న్యాయప్రవృత్త్యా చ వచనవ్యక్తివిశేషాభివ్యక్తిస్సంపాద్యతే తతస్సమ్యగ్జ్ఞాతయానుగృహీతాని పదాని నానాపదార్థవిశిష్టైకప్రధానపదార్థాత్మకం వాక్యార్థమభిదధతీతి. అభిహితాన్వయవాదినస్త్వేవమభ్యధుః పదైః పదార్థాః పృథక్పృథగభిధీయన్తే తచ్చాభిధానం విశేషవ్యక్త్యభావాత్పరకాఙ్క్షం విశిష్యతే॥శ్లో॥ "పదమభ్యధికాభావాత్ స్మారకాన్న విశిష్యతే" ఇతి వచనాత్ తే చాభిహితాః పదార్థా యోగ్యత్వేన పరాన్ స్పృశ్యమానాః స్వయమేవ విశేషసంసర్గాత్మకం వాక్యార్థమవబోధయన్తి, న తత్ర పదవ్యాపారః అస్తి రేవార్థవిశేషసిద్ధేః, యథా కపిభిరాలోచ్యమానాః పదార్థాః పవవాక్యార్థరూపమర్థవిశేషం సంసర్గాత్మకమవబోధయన్తి, పశ్చాదేవ శబ్దరచనా ప్రతిపన్నార్థానురోధేన, ఏవమర్థా ఏవార్థవిశేషమవబోధయన్తీతి. అత్రాన్వితాభిధానవాద్యాహ "యథా పదే ప్రకృతిప్రత్యయౌ సహైవార్థం విశిష్టరూపమభిధత్తః తథైవ వాక్యేపి సర్వే శబ్దాస్సహైవార్థం విశిష్టమభిదధతి", తదిదమాహ ఆచష్ట ఇతి. ఇదం మత్వర్థీయప్రత్యయసహితేష్వదణ్డాదిష్వపి సమానమితిద

స్పష్టం దణ్డ్యాదిశబ్దేష్వపి తదితరథాధీవిరోధప్రసక్తాత్
అన్యోన్యస్మారితార్థాన్వితమభిదధతి స్వార్థమేవం పదాని
వ్యాసాన్నాతశ్చక్రకాదిర్న చ పునరభిధా నాపి వాక్యస్య భేదః॥ ౯౧॥

(అన్వితాభిధానం)

౩౧౭॥శ్లో॥స్వార్థే శబ్దస్య చాసావపి మిలితమతౌ వ్యాపృతావిత్యనేకాః

ర్నయతి స్పష్టమితి. ఉక్తార్థేఽనుగ్రాహకం తర్కమాహ ఇతరథేతి. ఉపలబ్ధ విరోధప్రసఙ్గ ఏవ హి సర్వేష్వపి తర్కేషు సారతమః, యథా పదాని ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగేన విభక్తాన్యపి విశిష్టమేకం పదార్థం వదన్తి, ఏవం పదాన్యపి పరస్పరస్మారితార్థవిశిష్టమేకమర్థం వదన్తి. అయమర్థః కార్యపరం చేద్వాక్యం సంహతాన్వితాని పదాని కారకవిశిష్టక్రియామభిదధతి, సిద్ధపరత్వేఽపి సమానాధికరణవాక్యం నీలముత్పలమితివన్నానావిశేషణవిశిష్టమేకం విశేష్యం సిద్ధమేవాభిదధాతి. వైయధికరణ్యేఽపి వ్యధికరణవిశేషణవిశిష్టం సిద్ధమసిద్ధం వా విశేష్యమాచష్టే, "కాష్ఠైః స్థాల్యామోదనం పచతి" ఇతి "కాష్ఠైః స్థాల్యామోదనః పక్వః" ఇతి వా. అత్రాయం సారతమోఽర్థః యోగ్యేతరాన్వితస్వార్థాభిధాయీని సర్వాణ్యపి పదాని, తత్ర తత్ర కారకపదాని క్రియాన్వితస్వార్థాభిధాయీని, క్రియాపదం తు కారకాన్వితస్వార్థాభిధాయకం. ఏవం సిద్ధపరత్వేఽపి విశేష్యపదం విశేషణాన్వితస్వార్థాభిధాయకం విశేషణపదం చ విశేష్యాన్వితస్వార్థాభిధాయకం. సర్వమేతదన్వితాభిధానాన్నముచ్యతే గుణప్రధానభావేనైవ పదార్థానాం ప్రతీతేరేకవాక్యత్వం న విరుధ్యత ఇతి. ఏవమభిధానాఙ్గీకారే పరవాద్యుక్తాన్సర్వాన్దోషాన్నిరస్యతి త్యాహ వ్యాసాదితి. పదైరర్థప్రతీతిః అనన్తరమాకాఙ్క్షాదిపరామర్శః పశ్చాత్తదైకార్థ్యాభిధానం తతోఽర్థప్రతీతిరితి చక్రకం, ఆకాఙ్క్షాదిపరామర్శాదర్థాభిధానమర్థాభిధానానన్తరమాకాఙ్క్షాదిపరామర్శ ఇత్యన్యోన్యాశ్రయః, ఉభయమపి నాస్తి ప్రథమమర్థాభిధానాభావాత్ స్మరణమాత్రత్వాత్ప్రథమం ప్రత్యేకమర్థానాం, అత ఏవ న ద్విరభిధానప్రసఙ్గః విశేషణానాం నానాత్వేఽపి సర్వేషామపి పదానాం విశిష్టైక్యపరత్వేన వాక్యభేదప్రసఙ్గోఽపి నాస్తీతి॥ ౯౧॥

ఇత్థమన్వితాభిధానం సాధయిత్వా స ఏవాన్వితాభిధానవాదీ పరైరభిహితమభిహితాన్వయవాదం దూషయతి స్వార్థ ఇతి. పదానాం స్వార్థబోధనశక్తిః పదార్థానాం సంసర్గబోధనశక్తిః పదానామేవ పదార్థేషు సంసర్గబోధనశక్త్యాధానశక్తిరితి శక్తిత్రయం కల్ప్యమభిహితాన్వయవాదినః. స చాసావపి శబ్దశ్చార్థశ్చేత్యర్థః. మిలితమతౌ శబ్దా అపి వ్యాప్రియన్త ఇతి వక్తవ్యమభిహి

కల్ప్యాస్తేశక్తయః స్యుః కథమపి న భవేత్తాదృశీ శక్తిరేకా ।
అర్థేషు స్మారితేషు ప్రథమమథ చ తద్యోగ్యతాదౌ విమృష్టే
శబ్దైరేవాన్వితే ధీర్మమ భవతి తవ స్వార్థబోధవ్యపేతైః॥ ౯౨॥

(అభిహితాన్వయవాదభఙ్గః)

౩౧౮॥శ్లో॥ సంసర్గం వాక్యవేద్యం స్ఫుటమభిదధతే కానిచిద్భాష్యవాక్యా
న్యావ్యుత్పత్తియుక్తా ప్రతిపదమిహ చ క్వాపి నాన్యస్య హానిః।
ఇత్థమ్మత్వా సయూథ్యాః కతిచిదభిహితాన్వ్యస్య సంసర్గమీషు
స్తత్రాస్వారస్యలోకప్రతిపదమనుగమాత్తచ్చ వాధిక్షిపామః॥ ౯౩॥

(అభిహితాన్వయపక్షః)

తాన్వయవాదినా అర్థే సంసర్గబోధనశక్త్యాధానశక్తేశ్శబ్దే స్థితత్వాదితి భావః. నన్వేకైవ శక్తిరర్థప్రతిపాదనం సంసర్గప్రతిపాదనం చ తద్ద్వారా కరోతి తన్న తత్తచ్ఛక్తీనాం నియతవిషయత్వాత్ తదిదమాహ కథమపీతి. అస్మాకం పునరేకైవ శక్తిర్యోగ్యేతరాన్వితస్వార్థమభిదధాతీతి లాఘవం. ప్రథమం స్మరణం న తత్రాఽభిధానవ్యాపారః అథ పరామర్శః తత్రాఽపి న శబ్దవ్యాపారః కేవలం విశిష్టపదార్థే శబ్దవ్యాపారః అత ఏవ శాబ్దత్వం వాక్యార్థజ్ఞానస్యాస్మత్పక్షే, యుష్మత్పక్షే తు పదార్థప్రతిపాదనద్వారేణ కథఞ్చిదేవ శాబ్దత్వం, అతోఽజఘన్యస్త్వత్పక్ష ఇత్యాహ శబ్దైరేవేతి॥ ౯౨॥

ఇత్థమన్వితాభిధానముక్తం, అభిహితాన్వయపక్షోఽపి నాస్మాకం కాచిత్ క్షతిరిత్యాహ సంసర్గమితి. సంసర్గమేవ వాక్యవేద్యం కానిచిద్భాష్యవాక్యాన్యభిదధతి, తదనుకూలం చామ్బాతాతమాతులాఽఽదిభిర్బాలానాం ప్రతిపదవ్యుత్పత్త్యభిధానం భాష్యకారస్య, తదేతదాహ ఆద్యేతి. ఏతత్పక్షస్వీకారే నాన్యస్య ప్రధానార్థస్య హానిః తదిదమాహ ఇహ చేతి యత్తు శక్తిత్రయకల్పనాగౌరవమభిహితం తదపి నాస్తి, పదానామేవ పదార్థాభిధానశక్తేః స్వీకారాత్, అర్థానాం సంసర్గబోధనసామర్థ్యం స్వాభావ్యమేవ, శబ్దాభిధానమన్తరేణాపి ప్రతీతానామర్థానాం సంసర్గబోధనసామర్థ్యస్య లోకే దృష్టత్వాత్, కథమన్యథా కవయః పరామృశ్యమానైః పదార్థైర్వాక్యార్థం ప్రతిపద్య స్వయమేవ వాక్యం రచయేయుః. శాబ్దత్వం చ శబ్దాన్వయవ్యతిరేకాభ్యామేవ యుజ్యతే, వాక్యార్థస్యావ్యవధానేత్యనాదరః, అతోఽభిహితాన్వయ ఏవ స్యాదితి కేచిదాచార్యాః, తదేతదాహ ఇత్థమితి. ఏతదఙ్గీకరోతి తత్రేతి. తత్రభాష్యస్యాస్వారస్యల్లోకే బాలకానాం వ్యు

౩౧౯॥ శ్లో॥ ద్వారేభిన్నే సమానాధికరణవచసామైక్యతాత్పర్యసిద్ధే-
ర్భేదాభేదస్థితానామిదమనుగుణమిత్యార్హతాదేర్దురాశా।
వస్తుస్థిత్యైకరూప్యే వచనమితరథాబోధయత్స్యాన్న మానం
తన్మానత్వాద్ద్విధైకం స్థితమితి చ న సద్భేదపక్షోపపత్తేః॥ ౯౪॥

(సామానాధికరణ్యే భేదాభేదప్రసఙ్గపరిహారః)

త్పత్తిసమయే పదార్థప్రతిపత్తిపూర్వకం వాక్యార్థప్రతిపత్తిస్స్వారస్యానుగమాదముమపి పక్షం నాధిక్షిపామ ఇతి. అయమత్ర భావః యద్యప్యన్వితాభిధానం తథాపి నిర్విశేషబ్రహ్మవాదినో న వేదవేద్యత్వం నిర్విశేషస్య సిద్ధ్యేత్. యద్యభిహితాన్వయః తథాపి తథా అన్వితస్యాన్వయస్య వా భేదగర్భత్వాత్. అతో గురుకుమారిలపరిగృహీతం పక్షద్వయమాశ్రిత్య పరపక్షవాదినం ప్రతిక్షిపామః, నాస్మాకం క్వాపి నిర్బన్ధ ఇతి. ప్రధానార్థవిరోధే హి ప్రతిక్షేప్యత్వనిర్బన్ధ ఇతి॥ ౯౩॥

ఇత్థం వాక్యస్యాభిధానప్రకారభేదముక్త్వా సమానాధికరణవాక్యానాం భేదాభేదపరత్వం ప్రతిక్షిపతి ద్వార ఇతి. ఇత్థం ఖల్వార్హతాదీనామాలాపః యత్ర సమవాయమిచ్ఛన్తి సమవాయవాదినః తత్ర భేదాభేదమేవ వయమిచ్ఛామః, స చ భేదాభేదాత్మా ధర్మవిశేషస్సామానాధికరణ్యేనైవ సిద్ధః భేదే సతి మత్వర్థీయదర్శనాత్ దణ్డీ కుణ్డలీ గోమానశ్వవానితి, అతో మత్వర్థీయనిరపేక్షసామానాధికరణ్యం భేదాభేదమేవోపపాదయతి, అత్యన్తభేదే సామానాధికరణ్యానుపపత్తేః ఘటః పట ఇతివత్, అత్యన్తాభేదే చ సామానాధికరణ్యం న సంభవతి ఘటో ఘట ఇతివత్. యత్ర భేదాభేదౌ తత్రైవ సామానాధికరణ్యం నీలముత్పలమితి అతో నీలత్వోత్పలత్వాదీనాం ద్రవ్యాత్మనాభవత్యైక్యం, పర్యాయాత్మనా భేదః, పర్యాయశబ్దేన ధర్మా ఉచ్యన్తే, అతస్సామానాధికరణ్యం భేదాభేదానుగుణమితి. తదేతదనుభాష్య దూషయతి ఆర్హతాదేర్దురాశేతి. భిన్నప్రవృత్తినిమిత్తానాం శబ్దానామేకస్మిన్నర్థే వృత్తిస్సామానాధికరణ్యమితి ప్రవృత్తినిమిత్తభేదేనైకార్థనిష్ఠత్వలక్షణత్వాత్సామానాధికరణ్యస్య తేనైవ సామానాధికరణ్యేన భేదాభేదసిద్ధిరితి వచనం విరుద్ధభాషణత్వాద్దురాశామూలమేవ. యది భేదాభేదం బోధయేత్సామానాధికరణ్యం ప్రమాణవిరుద్ధార్థప్రతిపాదకత్వాత్ప్రమాణమేవ న స్యాదిత్యాహ వస్త్వితి. న హ్యతీతమస్తీతి బోధయితుమేవ శక్నోతి వచనం, వచనబలాద్వస్తుస్థితిమప్యన్యథయామః ఇతి చేత్ తన్నేత్యాహ తన్మానత్వాద్ద్విధైకం స్థితమితి చ న సదితి. కుత ఇత్యత ఆహ భేదేతి. భేదపక్ష ఏవ సామానాధికరణ్యోపపత్తేర్న తత్పక్షవిరుద్ధం సామానాధికరణ్యమిత్యర్థః. కిఞ్చ సామానాధికరణ్యస్యానేకాన్త

౪౨౨॥శ్లో॥ఏకాధారాద్విగీతం తదిదమితి నయాల్లక్షయేన్నిర్విశేషం
నైవం బాధాతిచారస్వవచనహతిభిః స్వోక్తదృష్టాన్తదోషః స్యాత్ ।
తత్తేదన్తావిరోధో వచసి న హి భవేత్తాదృశాధ్యక్షనీత్యా
నో చేత్స్యాద్ద్వ్యస్యన్తం క్షణికమిహ పునర్దేశభేదః క్రమాత్స్యాత్ ॥౯౫॥

(నిర్విశేషోపలక్షణసామానాధికరణ్యభఙ్గః)

పరత్వే భేదాభేదసిద్ధిః, తత్సిద్ధౌ సామానాధికరణ్యస్యానేకాన్తనిష్ఠత్వమిత్యన్యోన్యాశ్రయ ఇతి భావః॥ ౯౪॥

మాభూద్భేదాభేదపరం సామానాధికరణ్యం, అథాప్యనుమానబలాన్నిర్విశేషోపలక్షకమస్త్విత్యాహ తథాహి తత్త్వమిత్యాదిసామానాధికరణ్యం నిర్విశేషోపలక్షకం సామానాధికరణ్యాత్మకత్వాత్ సోఽయం దేవదత్త ఇతి సామానాధికరణ్యవదితి, తదేతదనుభాషతే ఏకాధారాదితి. దూషయతి నైవమితి. కుత ఇత్యత ఆహ బాధేతి. తత్త్వమితి విశేషణద్వయవిశిష్టవిషయతయోపలబ్ధస్య నిర్విశేషపరత్వే స్ఫుటఏవ బాధః, అతిచారోఽపి నీలముత్పలం దణ్డీకుణ్డలీత్యాదౌ సవిశేషపరత్వాత్, స్వవచనహతిః తదిదమితి సామానాధికరణ్యమితి చ భేదవ్యవహారం కుర్వాణస్య నిర్విశేషపరత్వకథనం స్వవచనవిరుద్ధమేవ, స్వోక్తే చ సోఽయం దేవదత్త ఇత్యత్ర నిర్విశేషపరత్వదృష్టాన్తే పదోషః స్ఫుటమేవ సోఽయమితి సామానాధికరణ్యస్య తత్తేదన్తావిశిష్టవస్తుపరత్వాత్. నను తత్తేదన్తావైశిష్ట్యమేకస్య కథముచ్యతే తత్తేదన్తయోః పరస్పరవిరుద్ధత్వాదితి, తన్న విరోధాభావాత్, యది తత్తేదన్తయోరేకత్ర విరోధః తర్హి సోఽయం దేవదత్త ఇతి ప్రత్యక్షోపలమ్భవిరోధః స్యాత్ తదిదమాహ తత్తేదన్తేతి. తర్హి ప్రత్యక్షేఽపి వచనవద్విరుద్ధమేవ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ నోచేదితి. ఏకస్య కాలద్వయసంబన్ధానఙ్గీకారే క్షణభఙ్గవాద ఏవ ప్రసజ్యేత అతో న కాలవిరోధః దేశద్వయసంబన్ధవిరోధస్తు కాలభేదేన పరిహృత ఇత్యాహ ఇహేతి. ప్రత్యభిజ్ఞాయాం దేశభేదః కాలభేదాదేవ పరిహృత ఇత్యర్థః అయమత్ర నిర్ణయః కాలద్వయమేకస్యావిరుద్ధం అక్షణికత్వాఙ్గీకారాత్, స్వప్రాగభావస్వప్రధ్వంసకాలౌ స్వస్య విరుద్ధౌ, స్వకాలస్తు సర్వోఽపి స్వకాలత్వాదేవ స్వస్యావిరుద్ధః, స్వకాలాంశౌ చ తదేతత్కాలౌ స్వస్యావిరుద్ధావేవ, తత్కాలస్థితే వస్తుని సంబధ్యతే, ఏతత్కాలోఽప్యేతత్కాలే. కాలస్య స్వపరనిర్వాహకత్వేన కాలాన్తరానపేక్షణాన్నానవస్థాదోషః, నాప్యాత్మాశ్రయదోషః అన్యథా స్థిరవాదానఙ్గీకారేణ క్షణభఙ్గప్రసఙ్గాదితి॥ ౯౫॥

శ౨౧॥శ్లో॥సత్యాద్యుక్తిః ప్రకృష్టద్యుతిరుడుపతిరిత్యాదివద్వస్తుమాత్రం
బ్రూతే లక్ష్మోక్తిభావాదితి యది న తథా స్వోక్తిబాధాదిదోషాత్ ।
రోధస్సద్వాక్యభావాద్భవతి చ కథితోదాహృతిస్సాధ్యహీనా
ప్రశ్నోక్త్యోశ్చావిశిష్టం న విషయ ఇతి నాపృష్టజల్పోపహాసః॥ ౯౬॥

శ౨౨॥శ్లో॥ఏకత్రార్థే సమానాధికరణవచసాం వృత్తిరుక్తా తతోత్ర
స్థాప్యైతత్తన్నిమిత్తే ప్రసజతి హి భిదా ధర్మిణోపీతి చేన్న ।
నేతవ్యం లక్ష్మవాక్యం ప్రతిపదనుగుణం సా చ సిద్ధా విశిష్టే

ఉక్తమర్థమసహమానో మృషావాదీ ప్రత్యవతిష్ఠతే సత్యాదివాక్యం అఖణ్డపరం లక్షణవాక్యత్వాత్ ప్రకృష్టప్రకాశశ్చన్ద్ర ఇతి వాక్యవత్, న చైతద్వాక్యం స్వరూపపరం న భవతీతి వక్తుం శక్యతే స్వరూపస్యైవ ప్రకృష్టత్వాత్, కశ్చన్ద్ర ఇతి యదేవ పృష్టం తదేవ ప్రతివక్తవ్యం, అన్యథా ఽఽమ్రాన్ పృష్టః కోవిదారానాచష్ట ఇతి న్యాయః స్యాదితి । తదేతదనువదతి సత్యేత్యాదినా యదిత్యన్తేన. దూషయతి నేతి. తత్ర హేతుమాహ స్వోక్తీతి. లక్ష్మోక్తిభావాదితి వదసి వస్తుమాత్రం బ్రూత ఇతి చ, పరస్పరవిరుద్ధమేతత్, అసాధారణో ధర్మో లక్షణం, తత్సత్యాదిభిః కథం నిర్విశేషవాచిత్వం. ఏవం స్వాచార్యాదివచనబాధః శ్రుతిబాధ ఇత్యాదికమాదిశబ్దార్థః. సత్యాదివాక్యం సవిశేషం వక్తి సద్వాక్యత్వాదిత్యాదిభిః ప్రతిరోధశ్చానుమానస్య, బాధో వా, తేషామేవానుమానాన్తరాననుగ్రహేణ ప్రాబల్యాదితి భావః. తదిదమాహ రోధ ఇతి. దృష్టాన్తోపి సాధ్యవికల ఇత్యాహ భవతి చేతి. ప్రకృష్టప్రకాశశ్చన్ద్ర ఇతి వాక్యస్యాపి సవిశేషపరత్వాత్, అన్యథా లక్షణసంబన్ధాభావేన చన్ద్రప్రతీతిః సిధ్యేత్, అపృష్టోత్తరత్వచోద్యస్యోక్తముత్తరం అభావ ఏవోత్తరం, న హ్యపృష్టస్యోత్తరం దీయతే, ప్రష్టా ఖలు సామాన్యతశ్చన్ద్రశబ్దార్థం ప్రతిపద్య తద్విశేషప్రతిపత్త్యర్థం చన్ద్రస్యాసాధారణలక్షణం పృచ్ఛేత్, వక్తా చ తదసాధారణలక్షణం బ్రూతే ఇతి న కశ్చిద్విరోధః అతః ప్రశ్నోపి సవిశేషవిషయ ఏవ, ఉత్తరమపీతరథేతి॥ ౯౬॥

అత్ర చోదయతి ఏకత్రేతి. ఏకస్మిన్నర్థే సమానాధికరణపదానాం ప్రవృత్తిరుక్తా, తస్మాద్విశేషణభేదాద్విశేష్యభేదోఽవర్జనీయః, తత్తన్నిమిత్తే తత్తద్విశేషణే ఖణ్డత్వాదివదితి భావః విశేషణభేదాద్విశేష్యభేదమాశఙ్క్య తదేవ ప్రతిక్షిపతి నేతి, తదుపపాదయతి నేతవ్యమితి. ప్రతీత్యనుగుణం హి సర్వం వాక్యం ప్రతిపాదయతి, లక్షణవాక్యేపి ప్రతీతిర్విశిష్ట ఏవ అన్యథా లక్షణానుపపత్తేః, వ్యుత్పత్తిరపి

వ్యుత్పత్తేస్తాదృశత్వాద్భవతి తు విహతేః క్వాపి భిన్నం విశేష్యమ్॥ ౯౭॥

౩-౨౩॥ శ్లో॥ నానాధర్మప్రణాడ్యా బహుభిరపి పదైర్ధర్మిణోఽత్రైక్యసిద్ధౌ
నాన్యోన్యాధారతైక్యే ప్రసజత ఉచితజ్ఞాపనైకప్రవృత్తేః।

తథైవ భిన్నప్రవృత్తినిమిత్తానాం సమానాధికరణపదానాం విశిష్టపరత్వస్యైవ నిర్ణయాత్, యథైవ వ్యుత్పత్తిస్తథైవ వాక్యం ప్రతిపాదయతి, తథైవ శ్రోతౄణాం ప్రతీత్యుత్పత్తిః, వ్యుత్పత్తిశ్చ యథాదర్శనం, దర్శనం చానేకేషాం విశేషణానామేకవస్తునిష్ఠత్వేన, అతో యత్ర నీలముత్పలమిత్యాదౌ విశేషణమేకవస్తునిష్ఠత్వేన, తత్ర తథైవాఙ్గీకర్తవ్యం, యత్ర పునః ఖణ్డో ముణ్డ ఇత్యాదౌ విరుద్ధానాం విశేషణానాం భిన్నవస్తునిష్ఠత్వేన, తత్ర తథైవాఙ్గీకర్తవ్యమితి విభాగః తదిదమాహ భవతీతి. క్వాపి ఖణ్డో ముణ్డ ఇత్యాదౌ॥ ౯౭॥

నన్వనేకధర్మవిశిష్టైకార్థాభిధానే కిం క్రమేణాభిధానం యుగపద్వా, క్రమేణాభిధానే పూర్వవిశేషణవిశిష్టే వస్తున్యుత్తరవిశేషణాభావాద్విశేషణానాం చ పాఠే క్రమనియమాభావాదన్యోన్యసమవాయప్రసఙ్గః. యుగపదభిధానే పునరన్యోన్యైక్యప్రసఙ్గః విశేషణానామపి విశిష్టప్రతిపాదకగతసమానవిభక్తేర్విశేష్యవద్విశేషణేష్వప్యైక్యప్రతిపాదనావశ్యమ్భావాత్, నహి విశేషణం ముక్త్వా విశిష్టమితి కిఞ్చిత్ప్రతిపద్యత ఇత్యాశఙ్క్య పరిహరతి నానాధర్మేత్యాదినా. ప్రసజత ఇత్యన్తేన. అన్యోన్యసమవాయైక్యయోః ప్రసఞ్జనమవ్యుత్పన్నానాం వాదః, సామానాధికరణ్యలక్షణానవధారణాన్నైవ హ్యేవముచ్యతే, భిన్నానామర్థానామేకత్ర ధర్మిణి వృత్తిరర్థసామానాధికరణ్యం, భిన్నప్రవృత్తినిమిత్తానాం శబ్దానామేకస్మిన్నర్థే వృత్తిః ప్రవృత్తిపర్యవసానం శబ్దసామానాధికరణ్యమిత్యుక్తం, తథా చ క్రమాభిధానే యుగపదభిధానే చ నాన్యోన్యసమవాయప్రసఙ్గః, నాప్యన్యోన్యైక్యప్రసఙ్గః, కుత ఇత్యత ఆహ ఉచితేతి. ఆకాఙ్క్షాసన్నిధియోగ్యతాపరామర్శపూర్వమేకమేవ శబ్దార్థం ప్రతిపద్యన్తే శ్రోతారః, తథా చ యోగ్యమేవ పరామృశ్యతే నాయోగ్యం, న హ్యగ్నినా సిఞ్చేదిత్యగ్నిసేకయోః కార్యకారణభావం పరామృశన్తి, యథైవ పరామృశ్యన్తే తథైవ ప్రతిపాదయన్తి పదాని, నహి విశేషణానామన్యోన్యసమవాయో యోగ్యకోటిమాటీకతే, తథాఽన్యోన్యైక్యమపి, తేనోచితజ్ఞాపనైకప్రవృత్తం వాక్యమనేకవిశేషణవిశిష్టమేకమాశ్రయం ప్రతిపాదయతి, తత్ర చ పరామర్శదశాయామేవ ప్రాప్తప్రవిభాగసిద్ధ్యర్థం పౌర్వాపర్యపరికల్పనా విభాగః, వాక్యార్థప్రతిపాదనావస్థాయామేకబుద్ధిసమావేశేన సహితాని పదాని విశేషణవిశేష్యభావేన యుగపదేవ విశిష్ట

బోద్ధ్యేసద్వైర్విశిష్టేనచవచనభిదాతచ్చసూత్రాదిసిద్ధం
తాత్పర్యంచస్వరూపేక్వచిదపినభవేన్నిర్నిమిత్తే౽నుపాఖ్యే। ౯౮॥

౩.౭౮॥శ్లో॥బోధ్యంచేన్నిర్విశేషంబహుభిరపిపదైరేకతో౽న్యద్వృథాస్యా
దన్యవ్యావృత్తిభేదాత్ ఫలమభిదధతఃస్యాదఖణ్డత్వహానిః।
వ్యావృత్తిశ్చేత్స్వరూపంభ్రమఇహనభవేద్భాసమానేతుతస్మిం
స్తస్మాత్సార్థేషుముక్త్వాఖిలపదగతాలక్షణైవాత్రలాభః॥ ౯౯॥

(అఖణ్డవాక్యార్థభఙ్గః)

మర్థం ప్రతిపాదయన్తి, అన్యథా సామానాధికరణ్యలక్షణమేవసంభజ్యేతేతి భావః. తర్హి విశేషణభేదాద్ధీకానేకత్వమేకవచనప్రవృత్తిరితి మాన్ద్యస్య చోద్యమాశఙ్క్య పరిహరతి బోధ్యఇతి. తముపపాదయతి తదితి. సామానాధికరణ్యప్రతిపాదకసూత్రభాష్యాదివాక్యసిద్ధత్వాదనవద్యేయ మాస్మాకీ ప్రక్రియా. శబ్దాదర్థప్రతిపత్తిర్మాభూత్తాత్పర్యాదేవనిర్విశేషసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ తాత్పర్యమితి. తాత్పర్యమపిశబ్దానాంవృత్తిరేవ,తచ్చప్రతిపత్త్యర్థేవస్తుని నతుతదనర్థే, ప్రతిపత్త్యర్థంచసవిశేషమేవ, అతోనిర్విశేషేనాభిధా నాపిలక్షణా నచగౌణీవృత్తిః నాపితాత్పర్యమితిశబ్దావిషయత్వమేవ. నిర్విశేషశబ్దస్తుయదిప్రామాణికః తదాకేనచిద్విశేషణేనవిశిష్టస్యవిశేషణాన్తరనివారణార్థః నిర్విశేషం నగరమితివత్, నహినగరస్యరోగజ్వరాదిసంబన్ధః సోపినిషిధ్యతేనిర్విశేషశబ్దేన, అపిత్వతిపాతగృహదాహాద్యుపఘాతఏవ, ఏవం బ్రహ్మణినిర్విశేషశబ్దః. యద్యప్రామాణికప్రయుక్తోయంనిర్విశేషశబ్దః కిమస్యార్థవత్త్వగవేషణేన,నైరర్థక్యస్యైవతాదృశవచనదూషణత్వాత్, నహ్యప్రామాణికవచనమనర్థకమిత్యస్మాకంకాచిద్ధానిరితి॥ ౯౮॥

ఇదానీంనిర్విశేషబోధ్యత్వంప్రకారాన్తరేణాపిదూషయతి బోధ్యమితి. యదిబహుభిరపిసత్యజ్ఞానాదిపదైరేకంనిర్విశేషంబోధ్యం ఏకమేవ పదమర్థవత్ అన్యత్సర్వంవ్యర్థమేవస్యాత్.నను విధిరూపార్థపరాణి సత్యజ్ఞానాదిపదాని మాభూవన్నిషేధపరాణిఇతి యదివదసి తదాప్యఖణ్డవాక్యార్థభఙ్గః, వ్యావృత్తిరూపైరేవవిశేషణైర్బ్రహ్మణస్సఖణ్డత్వాత్,తర్హివ్యావృత్తిర్బ్రహ్మస్వరూపమేవ, తథాచవ్యావృత్తిభేదేనార్థవత్త్వం, వ్యావృత్తీనాం స్వరూపత్వాదైక్యంచోపపన్నమితిచేత్, తచ్చన స్వరూపభూతాయావ్యావృత్తేర్నిత్యస్వయంప్రకాశత్వేన ప్రపఞ్చభ్రమోనస్యాత్,తదిదమాహ భ్రమఇతి.కథంతర్హి శౌక్ల్యాదీనాంస్వరూపమేవభేదః,ఇత్థం శౌక్ల్యాదీనాంస్వరూపప్రతిభాసేకాష్ఠ్యా

కి.౨౫॥శ్లో॥ బాధార్థం యత్సమానాధికరణవచనం నాపి శిష్టం వదేత్త-
త్తత్రైకోఽధ్యాసయోగ్యాకృతివదతి పరో భేదయుక్తం తు శబ్దః।
నిర్దిష్టే వస్తుమాత్రే భవతు కథమిహారోపితం బాధనీయం
భ్రాన్తిర్భేదాప్రతీతౌ విరమతు చ కథం హేతుపౌష్కల్యయుక్తా॥౧౦౦॥

(బాధార్థసామానాధికరణ్యస్యాపి విశిష్టార్థత్వం)

ద్యధ్యాసాభావాత్, శౌక్ల్యాదయో హి స్వపరనిర్వాహకధర్మాః తేషాం ప్రతిభాసే చ న కార్ష్ణ్యాద్యధ్యాసః, అతోఽయుక్తం స్వస్యైవ భేదత్వం శౌక్ల్యాదిషు. బ్రహ్మ తు న ధర్మః, నాపి చ బ్రహ్మప్రతిభాసే ప్రపఞ్చాధ్యాసనివృత్తిః, అతః కథం వ్యావృత్తిరూపత్వం బ్రహ్మణః, తదయమర్థః బ్రహ్మస్వరూపస్యైవ వ్యావృత్తిరూపత్వే ప్రతిభాకరస్యైవ శిష్యోఽసి, తథా చ స్వరూపభేదఖణ్డనవిభీషికాభఙ్గః. ధర్మస్యైకస్య చిద్వ్యావృత్తిరూపత్వే కణభక్షాక్షపాదాదిమతమవలమ్బసే, తథా చ ధర్మభేదవాదఖణ్డనగర్వో నిర్వాపిత ఇతి దుర్దైవతర్జిక త్వంముహ్యసీతి కథమఖణ్డవాక్యార్థ ఇతి. అత్ర యాని వక్తవ్యాన్యన్యాని దూషణాని తాన్యపవిస్తరేణానుసన్ధేయానీత్యస్మాభిరుపరమ్యతే॥ ౯౯॥

నన్వస్మత్పక్షే బాధార్థసామానాధికరణ్యాఙ్గీకారాన్న విశిష్టవిషయత్వసిద్ధిః యథా చోరః స్థాణురితి, తద్వదేవ "పురుష ఏవేదం సర్వం" "తత్త్వమసి" ఇత్యాదికమితి, తదేతదప్యసమఞ్జసమిత్యాహ బాధార్థమితి. యదిదం బాధార్థం సామానాధికరణ్యమిత్యుచ్యేత తద్విశిష్టమేవ వదతి. తత్కథమిత్యత్రాహ తత్రేతి. బాధార్థే సామానాధికరణ్యే హ్యేకః శబ్దోఽధ్యాసయోగ్యాకృతివస్తు వదతి యశ్చోరత్వేన ప్రతిపన్న ఇతి. పరస్తు శబ్దో భేదయుక్తం వస్తు వదతి స్థాణురితి. తథా హ్యయమేతావన్తం కాలం చోరత్వేన ప్రతిపన్నః స స్థాణురితి చోరప్రతీతివిషయత్వం స్థాణుత్వం చైకవస్తునిష్ఠమేవ ప్రతీయతే, తథా చ సవిశేషవిషయత్వమేవ చోరత్వస్థాణుత్వయోః పరస్పరవిరుద్ధత్వాచ్చోరత్వబాధేన బాధార్థమిత్యుచ్యతే, యది స్థాణుత్వమపి మిథ్యా కథం చోరత్వం బాధ్యేత, అతో విరుద్ధధర్మసద్భావస్తద్విరోధిధర్మబాధాఙ్గం, న హి శుక్తిత్వసద్భావమన్తరేణ రజతత్వం బాధ్యతే తదిదమాహ పర ఇతి. నను వస్తుమాత్రప్రతీతిరేవ బాధకమస్తు కిం తేన తదతిరిక్తేన ధర్మేణేతి మావోచః, వస్తుప్రతీతేరధ్యాసావస్థాయామపి సద్భావాదిత్యాహ నిర్దిష్ట ఇతి. బాధాభావే భ్రాన్తిర్నిత్యమేవానువర్తేత, బాధశ్చ భేదగ్రహణమన్తరేణ నోపపద్యత ఇత్యాహ భ్రాన్తిరితి. హేతుపౌష్కల్యయుక్తా భేదాప్రతీతిరేవ భ్రాన్తేర్హేతుపౌష్కల్యం కథం భ్రాన్తిర్విరమేత్. అయమర్థః యథా చోరత్వస్య

౩-౨౬॥శ్లో॥మానం బాధాద్యభావాన్నిగమ ఇతరవద్వక్తృదోషస్తు నాస్మిన్
బాధోఽప్యస్యానుమాద్యైరపి న హి సువచస్తద్బలే నైవ బాధ్యైః।
సన్దిగ్ధా నాత్ర బుద్ధిర్న చ న సముదితా తేన విజ్ఞానసిద్ధా
వుత్సర్గాన్మానమేతన్మతికలుషజయస్స్యాచ్చ మీమాంసయైవ॥ ౧౦౧॥

(వేదప్రామాణ్యం)

౩-౨౭॥శ్లో॥మానం వేదోఽపి వక్తుర్గుణత ఇతి పరం న్యాయవిత్సాధయిష్యన్
సామాన్యాద్బుద్ధిహేతోః ప్రమితిమధికతస్సాధయత్యన్యనీత్యా ।

స్థాణుత్వం బాధకం, ఏవం తత్తత్పదార్థగతాసాధారణదర్శనమేవ ప్రపఞ్చబాధహేతుః, అన్యథా బాధ్యబాధకభావ ఏవ న స్యాదితి॥ ౧౦౦॥

అత్ర కశ్చిదాహ మా భూన్నిర్విశేషపరత్వం వాక్యస్య, అథాపి వేదప్రామాణ్యమేవ నాస్తీతి. తం ప్రతిబ్రూతే మానమితి. వేదః ప్రమాణం కారణదోషబాధకప్రత్యయవిధురత్వే సతి వాక్యత్వాత్ సంప్రతిపన్నవాక్యవత్. న చాయం విశేషణాసిద్ధో హేతురిత్యాహ వక్తృదోష ఇతి. వక్త్రభావాదేవ వక్తృదోషో నాస్తి. బాధకప్రత్యయోఽపి, న తావదనుమానేన అనుమానస్యైవాగమబాధితత్వేనాప్రమాణత్వాదిత్యాహ బాధోఽపీతి ఆగమేన చేద్బాధస్స చాగమో వేదశ్చేద్వేదప్రామాణ్యాఙ్గీకారః. స్మృత్యాదికం చేద్వేదమూలత్వాన్న వేదబాధకం, వేదవిరుద్ధ స్మృతిః పునర్వేదానుమూల స్మృతివిరోధాదప్రమాణమితి శారీరకస్మృత్యధికరణే స్థాపితం· లౌకికం చేద్వాక్యం బాధకం తస్యాలౌకికే విషయే ప్రవృత్త్యభావాదబాధకత్వమేవేతి భావః. తర్హి వేదవాక్యజనితస్య జ్ఞానస్య బాధితత్వాభావేఽపి సన్దిగ్ధత్వాదప్రమాణత్వముపవర్ణయామ ఇతి చేత్ తన్న అసన్దేహరూపత్వాద్ జ్ఞానస్యేత్యాహ సన్దిగ్ధేతి. జ్ఞానమేవ వేదవాక్యాన్న జాయత ఇత్యనుత్పత్తిలక్షణాప్రామాణ్యమపి నేత్యాహ న చేతి. అతో విజ్ఞానస్య సద్భావే సతి ప్రామాణ్యస్య స్వతస్త్వాద్వేదవాక్యముత్సర్గాత్సామాన్యాత్ప్రమాణమేవ. అప్రామాణ్యశఙ్కానిరాకరణం మీమాంసయా సిద్ధమిత్యాహ మతికలుషేతి॥ ౧౦౧॥

ఇత్థం కిల పరతః ప్రామాణ్యవాదినో వదన్తి వక్తుర్గుణత ఏవ మానం వేద ఇతి. తేషామయమనుమానాభిప్రాయః ప్రమా జ్ఞానహేత్వతిరిక్తహేత్వధీనా కార్యత్వే సతి తద్విశేషత్వాత్ అప్రమావత్ ఇతి సామాన్యాద్బుద్ధిహేతోః. అధికతః అధికేనాప్తోక్తత్వేన హేతునా. అన్యనీత్యా అప్రమాదృష్టాన్తేన. యథా అప్రామాణ్యమనాప్తోక్తత్వేనాధికేన హేతునా జాయతే ఏవం ప్రామాణ్యమ

కార్యత్వం భేదకం సత్త్విహ వదతు కథం తద్విశేషత్వహేతౌ
సిద్ధేఽసిద్ధేఽపి నిత్యప్రమితి కృతిపి భాగ నిష్ఫలత్వాదముష్య॥ ౧౦౨॥

(పరతః ప్రామాణ్యోత్పత్త్యనుమానభఙ్గః)

౩౭౮॥ శ్లో॥ సంవిత్తీనాం యథావస్థితనిజవిషయోల్లేఖకౌత్సర్గికస్స్యా
ద్వహ్న్యాదేర్దాహకత్వప్రభృతివదుపధేరన్యథాత్వం భ్రమాంశే।
నిత్యజ్ఞానప్రమాత్వం వదసి చ నిరుపాధ్యేవ నిర్హేతుకత్వా
ద్దోషాభావాత్ప్రమా చేచ్ఛ్రుతిరపి జయినీ దోషదూరోజ్ఝితా నః॥ ౧౦౩॥

వ్యాప్త్యసిద్ధ్యా త్వేన హేతుర్నాభవతీత్యర్థః. అతోఽన్యత్తరం కార్యత్వమితి విశేషత్వహేతౌ తద్విశేషత్వాదిత్యస్మిన్నేతౌ. కార్యత్వం భేదకం విశేషణం. సతు సవాదీ. కథం వదతు వక్తుమశక్యమిత్యర్థః తదేవోపపాదయతి సిద్ధేఽసిద్ధేఽపీతి. యదినిత్యప్రమితిమానీశ్వరస్సిద్ధః తదా స్వతః ప్రామాణ్యమేవ సిద్ధం భవతి ఈశ్వరప్రమితేర్నిత్యత్వేన ప్రామాణ్యకారణాభావాత్, తథా చేశ్వరప్రమితేః పక్షకోటినివేశే కార్యత్వే సతీతి విశేషణమసిద్ధం, పక్షకోటినివేశాభావే క్వచిత్ స్వతః ప్రామాణ్యమేవ సిధ్యతి, నిత్యప్రమితిమత ఈశ్వరస్యాసిద్ధావపి కార్యత్వే సతీతి విశేషణం వ్యర్థం వ్యవచ్ఛేద్యాభావాదిత్యర్థః॥ ౧౦౨॥

ఇత్థం వేదప్రామాణ్యముపపాద్య తత్ప్రసఙ్గాగతం బుద్ధీనాం స్వతః ప్రామాణ్యమాహ సంవిత్తీనామితి. అయమర్థః జ్ఞానానాం యథావస్థితార్థప్రకాశకత్వం ప్రామాణ్యమేవ భ్రాన్తస్యాపి జ్ఞానస్య ధర్మిణ్యభ్రాన్తత్వాత్, అతో వహ్న్యాదేర్దాహకత్వవత్ జ్ఞానానాం ప్రామాణ్యం స్వాభావికమేవ. ఉపధేః మణిమన్త్రవద్దోషోపాధివశాదప్రమాణత్వం భ్రమాంశే. కిఞ్చ భవానపి నిత్యస్యేశ్వరజ్ఞానస్య కారణాభావేన నిరుపాధికమేవ ప్రామాణ్యమాచష్ట ఇత్యాహ నిత్యేతి. ఈశ్వరజ్ఞానే దోషాభావ ఏవ ప్రమాత్వనియామక ఇతి చేత్ తచ్ఛ్రుతావపి తుల్యమిత్యాహ శ్రుతిరపీతి. యథా నిత్యమీశ్వరజ్ఞానం కారణదోషాభావాత్ప్రమాణం ఏవం వేదవాక్యమపి కారణదోషాభావాత్ప్రమాణం తద్వాక్యజనితం జ్ఞానమపి నిర్దోషవాక్యజనితత్వాత్ప్రమైవేతి. ఇత్థం చ స్వతః ప్రామాణ్యం నిర్వహతి. ఘటోఽస్తీతి జ్ఞానముత్పద్యతే తత్ర విషయాస్తిత్వమేవ ప్రామాణ్యం, తత్తు తేనైవ జ్ఞానేన ప్రతీయతే, అతః స్వతః ప్రామాణ్యం ప్రతీయతే. యత్ర పునశ్శుక్తౌ రజతజ్ఞానముత్పద్యతే తత్రాపి రజతమస్తీతి రజతాస్తిత్వమేవ ప్రతీయతే, పునరస్తిత్వం తేనైవ జ్ఞానేన ప్రతీయతే, అతో విషయాస్తిత్వం స్వేన నాస్తి

౩౨౯॥శ్లో॥సర్వం సాక్షాత్కరోతి స్వత ఉపధిగణైరుజ్ఝితః సంప్రసాదః
ప్రామాణ్యం తత్ర నోపాధ్యుపనతమితి తత్తుల్యతాఽన్యత్ర యుక్తా।
ఆత్మస్వాత్మాంశయోశ్చ క్వచిదపి న భవేద్భ్రాన్తిరంశాన్తరేపి
స్యాదేషా న స్వరూపే క్వచన పరమసౌ ద్విప్రకారే ప్రకారే॥ ౧౦౪॥

(బుద్ధీనాం స్వతః ప్రామాణ్యం)

౩౩౦॥శ్లో॥భ్రాన్తిజ్ఞానేపి సత్త్వం కిమపి తవమతేప్యస్త్యధిష్ఠానపూర్వం
సత్త్రైకాలంబి చైకం సమయిభిరఖిలైర్దుస్త్యజం స్వార్థసిద్ధ్యై।
బుద్ధేస్తత్పతు,పాతస్స్వయమపి కథితస్సౌగతైరేవ కైశ్చి

త్త్వం బాధకేన ప్రతీయత ఇతి స్వతః ప్రామాణ్యప్రతీతిః అప్రామాణ్యప్రతీతిః పరత ఇతి విభాగః. శేషం విస్తరభయాన్న లిఖ్యతే॥ ౧౦౩॥

కిఞ్చ స్వతః ప్రామాణ్యం శ్రుత్యర్థానుధావినామస్త్యజమితి దర్శయతి సర్వమితి. “సర్వం హ పశ్యః పశ్యతి” ఇత్యాదిశ్రుతిః ఉపధిగణైరుజ్ఝితః ముక్తః సంప్రసాదః జీవః సర్వం సాక్షాత్కరోతీతి వదతి, తత్ర ప్రామాణ్యముపాధికృతం పరప్రయుక్తమితి వక్తుం న శక్యతే స్వాభావికత్వాత్తద్జ్ఞానస్య, అతోఽన్యత్రాపి తత్తుల్యతాయుక్తా స్వాభావికత్వమేవ యుక్తమితి భావః. కిఞ్చ భ్రాన్త్యభ్రాన్తివిభాగాభావేన సర్వేష్వపి జ్ఞానేషు స్వాత్మస్వాత్మాంశయోః క్వచిదపి భ్రాన్తిర్న భవతి, అతః స్వాభావ్యమేవ ప్రామాణ్యస్య సముచితం. అంశాన్తరేపి విషయాంశేపి. ఏషా భ్రాన్తిః స్వరూపే క్వచన న స్యాత్ “సర్వం జ్ఞానం ధర్మిణ్యభ్రాన్తమ్” ఇతి వచనాత్, తథా చ విషయేపి స్వరూపాంశే సర్వజ్ఞానసాధారణ్యాత్ప్రామాణ్యస్య స్వాభావికత్వమేవ యుక్తమిత్యర్థః. తర్హి కుత్ర భ్రాన్తిరిత్యత ఆహ పరమితి. అసౌ భ్రాన్తిః ద్విప్రకారే ప్రకారే ద్విప్రకారే స్వరూపనిరూపకధర్మే నిరూపితస్వరూపవిశేషకధర్మే చేత్యర్థః ఇదం రజతమిత్యత్ర స్వరూపనిరూపకధర్మవైపరీత్యం, పీతశ్శఙ్ఖ ఇత్యత్ర నిరూపితస్వరూపవిశేషకధర్మవైపరీత్యమితి విభాగః॥ ౧౦౪॥

అత్ర సౌగతః పునరప్రామాణ్యమేవ స్వాభావికమిత్యాహ తన్న యుజ్యత ఇతి వదతి భ్రాన్తిజ్ఞానేపీతి. అప్రామాణ్యస్వాభావికత్వవాదినోపి తవ మతే భ్రాన్తిజ్ఞానేప్యధిష్ఠానాంశే ప్రామాణ్యస్య స్వాభావికత్వం వాచ్యం అన్యథా నిరధిష్ఠానభ్రమప్రసక్తాత్, కిఞ్చ “ప్రమాణాత్ప్రమేయసిద్ధిః” “యుక్తియుక్తం వచో గ్రాహ్యం” ఇత్యాదికం వచనం సర్వైరపి వాదిభిస్సిద్ధాన్తసిద్ధ్యై సత్త్రైకాలమ్బి భవతీతి దుస్త్యజం. సత్త్రైకాలమ్బి సత్యమాత్రావలమ్బి. అన్యథా వ్యాఘాతాత్, అతః స్వతః ప్రామాణ్యం సిద్ధమితి భావః. కిఞ్చ కైశ్చిత్సౌగతైరేవ

త్స్వతస్త్వాంశేసత్యతాచస్వతఇతితదసౌవైదికోక్తైర్వృథేష్టా॥ ౧౦౫॥
౩౩౧॥శ్లో॥ అప్రామాణ్యంస్వభావోగుణతఇతరదిత్యత్రనహ్యస్తిహేతు
ర్నాభావోహేత్వపేక్షస్త్వితివచననియమాదన్యథాతిప్రసఙ్గాత్।
కిఞ్చాభావోపిభావాన్తరమితిమథనేస్వేష్టభఙ్గశ్చభావీ
ముక్తాశుద్ధాంహిబుద్ధింవదసినయదిసావిభ్రమఃస్యాన్నవాస్యాత్ ॥౧౦౬॥

(అప్రామాణ్యస్వాభావికత్వభఙ్గః)

బుద్ధేఃప్రామాణ్యపక్షపాతఃస్వయమేవోక్తః, నిర్వికల్పకస్యవాసనోపప్లవాభావేనస్వభావతఏవప్రామాణ్యాత్, సవికల్పకస్యాపిస్వయంప్రకాశస్యస్వాత్మాంశేప్రామాణ్యస్యావర్జనీయత్వాత్, విషయాంశఏవహివికల్పస్యావస్తునిర్భాసత్వంఅసంవాదోవాసనోపప్లవదూషితత్వంచేతిభావః.తదిదమాహ స్వాత్మాంశేసత్యతాచేతి. ఏవంప్రామాణ్యస్వాభావికత్వేస్వస్యాప్యవర్జనీయేసతి వైదికోక్తేఃస్వతఃప్రామాణ్యే వృథైవేష్ట్యాఅవైదికస్యేతి॥ ౧౦౫॥

యదిప్రామాణ్యంస్వభావః అప్రామాణ్యమపిస్వభావఏవకింన స్యాత్, అథవా స్యాదప్రామాణ్యమేవస్వభావః, ప్రామాణ్యంతు గుణతః, అతఃప్రామాణ్యమేవౌపాధికమితి, ఏతదనూద్యపరిహరతి అప్రామాణ్యమితి. నహ్యస్తిహేతుః ప్రామాణ్యస్వభావత్వేసార్వత్రికత్వంహేతుః అప్రామాణ్యస్యపునరసార్వత్రికత్వాత్తిమిరాంశుకాద్యుపాధికారుణ్యన్యాయేనౌపాధికతామేవాశ్రయతే, అతోఽప్రామాణ్యస్యస్వాభావికత్వహేతుర్నాస్తీత్యర్థః. న స్వభావశ్శూన్యాత్మకత్వాద్ధేతునిరపేక్షః అప్రామాణ్యంచాభావత్వాద్ధేతుం నాపేక్షతే,తదేతదనుభాష్యప్రతిక్షిపతి నాభావఇతి.కుతఇత్యత్రాహ నియమాదితి. ముద్గరాదిప్రహారఘటాదిధ్వంసయోః పౌర్వాపర్యనియమేనాభావస్య హేతునైరపేక్ష్యంనఘటతఇత్యర్థః. విపర్యయేబాధమాహ అన్యథేతి.అన్వయవ్యతిరేకేసత్యప్యభావస్య కారణానపేక్షత్వే భావస్యాపికారణానపేక్షత్వం స్యాదిత్యర్థః. ఇత్థమభావస్య భావాదతిరిక్తత్వపక్షాఙ్గీకారేణ దూషణమభిధాయభావాన్తరాభావవాదేవాపిదూషణమాహ కిఞ్చేతి. గోత్వాభావోఽశ్వత్వాదిః శౌక్ల్యాభావోనైల్యాదిరితిహిభావాన్తరాభావః తథాచాభావస్యభావాన్తరరూపత్వేతస్యాభావత్వాభావాత్ అప్రామాణ్యమభావత్వాత్స్వాభావికమిత్యసిద్ధోహేతుః. తదయమర్థః యదభావోభావోవాయస్యస్వరూపానుబన్ధితత్స్వాభావికం,యదుపాధ్యన్తరసాపేక్షంతదౌపాధికం,ప్రామాణ్యంచ జ్ఞానస్య స్వభావానుబన్ధి ధర్మిస్వరూపేసంశయవిపర్యయోరప్యభ్రాన్తత్వా

౩౩౨॥శ్లో॥మానత్వామానతే ద్వే స్వత ఇతి వదతః సాఙ్ఖ్యసిద్ధాన్తినస్తే
వ్యక్తిద్వైతం తయోశ్చేత్ ప్రతినియతతయోపాధిభేదోఽభ్యుపేత్యః।
వ్యక్త్యైక్యే వ్యాహతిః స్యాదథ నిజవిషయేష్వంశతస్తే తథాపి
స్యాద్ధీస్సర్వా తథేతి స్వపరసమయయోర్ద్వేషరాగౌ జుషస్వ॥ ౧౦౭॥

(సాఙ్ఖ్యపక్షనిరాసః)

౩౩౩॥శ్లో॥జ్ఞానం మానం స్వతశ్చేత్ కథమివ విశయః కస్యచిత్ క్వాపి భావీ
మీమాంసా చానపేక్ష్యేత్యసమపథికృతాకారశఙ్కోపపత్తేః।
నేత్రాలోకాదినీతేర్భవతి చ నిగమోఽప్యత్ర మీమాంసయార్థీ

త్ తథాఽస్తిత్వభాస్వరోర్ద్వత్వాదిసాధర్మ్యేఽపి ప్రామాణ్యం దురపహ్నవం. కేవలం ధర్మమాత్రే వైపరీత్యం సన్దేహో వా, అతః ప్రామాణ్యం స్వతః, అప్రామాణ్యం పరత ఇతి సిద్ధం॥ ౧౦౬॥

ప్రామాణ్యమప్రామాణ్యం చ స్వత ఇతి సాఙ్ఖ్యాః, తన్మతమాదూషయతి మానత్వామానతే ఇతి. మానత్వామానత్వే ద్వే అపి స్వత ఏవ భవత ఇతి వదతస్తే సాఙ్ఖ్యస్య. తయోః మానత్వామానత్వయోః. వ్యక్తిద్వైవిధ్యం చేత్ భిన్నాధికరణవృత్తిత్వం చేత్. ఉపాధిభేదోఽఙ్గీకార్యః కారణదోషాత్క్వచిదప్రామాణ్యం, కారణగుణత్వాత్క్వచిత్ప్రామాణ్యమితి. తథా చ నైయాయికానామయం సిద్ధాన్తః. ఏకస్యామేవ వ్యక్తౌ ప్రామాణ్యమప్రామాణ్యం చేత్స్వాభావికమభ్యుపైషి తదా వ్యాఘాతః న హ్యేకమేవ విజ్ఞానమేకవిషయే స్వత ఏవ ప్రమాణమప్రమాణం చేత్యనున్మత్తో బ్రవీతి. తర్హి స్వవిషయేష్వంశభేదేన ప్రామాణ్యమప్రామాణ్యం చేత్. తే ప్రామాణ్యాప్రామాణ్యే. తే ఇతి ద్వివచనం. ఏవం తర్హి స్వసిద్ధాన్తజన్యజ్ఞానమపి ప్రమాణాప్రమాణాత్మకం పరసిద్ధాన్తజన్యజ్ఞానమపి ప్రమాణాప్రమాణాత్మకం కృత్వా స్వసిద్ధాన్తేఽపి ద్వేషం పరసిద్ధాన్తేఽపి రాగం భజస్వేతి పరిహాసేనోత్తరం॥ ౧౦౭॥

అత్ర చోదయతి జ్ఞానమితి. జ్ఞానం స్వత ఏవ ప్రమాణం చేత్ తర్హి కస్యచిత్ క్వచిత్ ప్రమాణమప్రమాణం వేతి సంశయో న స్యాత్ తథా చ మీమాంసాఽనపేక్ష్యా స్యాదితి మీమాంసాశఙ్కాం నిరాకరోతి అసదితి. అత్ర హేతుమాహ ఉపధీతి. ప్రామాణ్యస్య స్వాభావికత్వేఽప్యుపాధికృతాప్రామాణ్యశఙ్కాయాస్సద్భావాన్మీమాంసా తన్నిరాకరణార్థమపేక్షణీయా స్యాదితి భావః. దృష్టం చైతత్ స్వత ఏవ రూపాదివిషయే ప్రమాణభూతస్యాపి నేత్రస్యాలోకాదిసహకారిసాహిత్యాపేక్షణం, తదిదమాహ నేత్రేతి. యథా నేత్రమాలోకమపేక్షతే,

హేతూనాం సాధ్యసిద్ధౌ సహకృదనువిధిర్నైతు భావం నహన్తి॥ ౧౦౮॥

(స్వతఃప్రామాణ్యవిరోధితర్కనిరాసః)

౩౩౪॥శ్లో॥సర్వజ్ఞస్య ప్రమాయా న ఖలు న విషయః స్యాత్స్వకీయం ప్రమాత్వం
నిర్బాధాధీః ప్రమేతి ప్రమితిరపి నిజం గాహతే మానభావం।
మానేర్థః స్వాత్మనైవ స్ఫురతి న చ పరం భాతి శఙ్కానిరాసే
భ్రాన్త్యా స్వార్థాన్యథాత్వం స్వయమనవగతం బాధకైర్వేద్యతేఽతః॥

(స్వతఃప్రామాణ్యజ్ఞప్తిప్రకారః) ॥౧౦౯॥

ఏవం నిగమోపబృంహితత్త్వావధారణే మీమాంసయోర్ద్వ్యోర్మీమాంసాపేక్షేత్యర్థః. న కేవలం ప్రమాణానామేవ సహకారిసాపేక్షత్వం, అపితు సర్వేషామపి కారణానాం. ఇదం చ సాపేక్షత్వం కారణానాం కారణత్వం న వ్యాహన్తీత్యాహ హేతూనామితి॥ ౧౦౮॥

ఉభయవాదిసంప్రతిపన్నదృష్టాన్తోపాదానేన స్వతఃప్రామాణ్యజ్ఞప్తిముపపాదయతి సర్వజ్ఞస్యేతి. పూర్వం ప్రామాణ్యస్వరూపస్యజ్ఞానేషు స్వతస్త్వముక్తం ఇదానీం ప్రమాజ్ఞప్తేరపి స్వతస్త్వముచ్యత ఇతి విభాగః. జ్ఞానస్య స్వప్రామాణ్యం స్వత ఏవ గృహ్యత ఇతి దృష్టమిత్యాహ సర్వజ్ఞస్యేతి. ఈశ్వరజ్ఞానం సర్వవిషయత్వాత్ స్వగతమపి ప్రామాణ్యం గృహ్ణాతి, అన్యథా సర్వవిషయత్వమేవ న స్యాత్. న కేవలమీశ్వరజ్ఞానమీదృశం, అస్మదీయమపి తథేత్యాహ నిర్బాధేతి. ప్రమితిః లక్షణప్రమితిః స్వకీయమపి ప్రమితిత్వం గృహ్ణాతి, అన్యథా సర్వానువృత్తలక్షణగ్రహణమేవ న స్యాదితి భావః. అస్త్వేవం తథాపి కథం ప్రామాణ్యం స్వతో గృహ్యతే కథం వా అప్రామాణ్యం పరతో గృహ్యత ఇత్యాశఙ్క్య క్రమాదుభయత్రోపపత్తిమాహ మాన ఇతి. ప్రమాణజ్ఞానే ఘటోఽస్తీతి సద్భావవిశిష్ట ఏవ ఘటః ప్రతీయతే, స ఏవార్థసద్భావో ఘటజ్ఞానస్య ప్రామాణ్యం, అతః స్వతో గృహ్యతే ప్రామాణ్యం. నన్వప్రామాణ్యశఙ్కానిరాసకైస్సంవాదకారణగుణార్థక్రియాజ్ఞానైః కిం క్రియతే, తదేవ పూర్వప్రతిపన్నం ప్రామాణ్యం ప్రతిష్ఠాప్యతే నహి సంవాదాదిజ్ఞానేషు ఘటసద్భావాతిరేకేణ జ్ఞాప్యమస్తి, అతః స్వతః ప్రతిపన్నమేవార్థతథాత్వం తైరపి పునర్గృహ్యత ఇతి ప్రామాణ్యగ్రహణస్య స్వతస్త్వమేవ, తదిదమాహ నచేతి. భ్రాన్తిజ్ఞానేష్వప్రామాణ్యం పరత ఏవ జ్ఞాప్యత ఇత్యాహ భ్రాన్త్యేతి. అర్థాన్యథాత్వమేవ జ్ఞానస్యాప్రామాణ్యం తదన్యైరేవ బాధకైరవబుధ్యతే, నహి రజతజ్ఞానం రజతస్యాన్యథాత్వమావేదయతి, అపితు కారణదోషాదిజ్ఞానం జ్ఞానవిషయస్యాన్యథాత్వం ప్రతిబోధయతి, అతోఽప్రామా

౩౩౫॥శ్లో॥దృష్టం మాధ్వాళభోగిప్రభృతిషు కరణస్థానభేదాది చిత్రం
తాదృగ్ద్వీపాన్తరాదౌ శ్రుతమపి న మృషా వేదసిద్ధే తథాఽనః ।
యత్రానాప్తోక్తతాధీర్న భవతి విహతిర్నాపి సంభావనాయాః
కిం వ్యాప్త్యైతోఽపచారో విహతిమతి భవేన్నైవ తద్వ్యాప్తిదౌఃస్థ్యే॥
(వేదేష్వద్భుతోక్తియాథాత్మ్యం) ॥౧౧౦॥
౩౩౬॥శ్లో॥వాక్యత్వాత్కర్తృమత్యః శ్రుతయ ఇతి యది బ్రూహి బాధం విపక్షే

ణ్యస్య పరతస్త్వమితి విభాగః. అత్ర వక్తవ్యం సర్వమవశిష్టం స్వయమేవ భావ్యమన్తేవాసిభిః॥ ౧౦౯॥

అస్తు స్వతః ప్రామాణ్యం ప్రమాణస్య అథాపి వేదేష్వద్భుతోక్తీనాం నయాథాత్మ్యమిత్యాశఙ్కాం పరిహరతి దృష్టమితి. నహి వేదప్రవాద్భుతదృష్టిః లోకేఽపి, అద్భుతం సామాన్యతోదృష్టస్యాపి క్వాచిత్కదర్శనం. దృశ్యతే హి మాధ్వాళవ్యాళాదీనామన్ధకారేఽపి రూపదర్శనం, మాధ్వాళానామాహారనిర్హారకరణయోరేకస్థానవర్తిత్వం, వ్యాళానాం చక్షుఃశ్రవస్త్వం పక్షిషు చ కేషుచిదఙ్గారాహారత్వం, ఈక్షణధ్యానసంస్పర్శైర్మత్స్యకూర్మవిహఙ్గమానాం పుత్రపోషణం, నాళికేరద్వీపవాసినామపక్వాన్నేనైవ దేహధారణం, తదిదమాహ తాదృగితి. దృష్టాన్తదృష్టం దార్ష్టాన్తికే యోజయతి వేదసిద్ధ ఇతి. లోకేఽప్యద్భుతార్థాఙ్గీకారః ప్రమాణసిద్ధత్వాదఙ్గీక్రియతే కిం పునర్వేద ఇత్యర్థః. తర్హి సర్వమప్యఘటితం వేదసిద్ధమిత్యఙ్గీకార్యం, నేత్యాహ యత్రేతి. అయమత్ర నియమః యత్రానాప్తోక్తత్వజ్ఞానం నాస్తి ప్రతీతేశ్చ న వ్యాఘాతః, తత్ర దృష్టాన్తాభావేఽపి సోఽర్థోఽఙ్గీకార్యః, తదేతదాహ కిం వ్యాప్త్యేతి. కిం దృష్టాన్తదర్శనేనేత్యర్థః. ఉపచారస్తర్హి కుత్రేత్యాశఙ్క్యాహ ఉపచార ఇతి. వ్యాఘాతే సత్యుపచారః. నైవ తత్ ఉపచరణం. వ్యాప్తిదౌఃస్థ్యే దృష్టాన్తదౌఃస్థ్యే. అపూర్వార్థస్య ప్రమాణేన దర్శనే విరూపతా న దోషాయేత్యర్థః. "దేవకీజఠరే వాసః స్వోదరే విశ్వదర్శనం" ఇత్యాదికం విశ్వరూపస్య భగవతో యుజ్యత ఇత్యర్థః॥ ౧౧౦॥

ఏవం వేదానాం స్వాభావికం ప్రామాణ్యముపపాద్య తేషామాప్తోక్తత్వేన ప్రామాణ్యముపపాదయతాం పక్షం ప్రతిక్షిపతి, పార్థం "వాక్యత్వాత్కర్తృమత్త్వం వేదానాం" ఇత్యాదికమనుమానం దూషయితుమారభతే వాక్యత్వాదితి. తథాహి వేదవాక్యాని సకర్తృకాణి వాక్యత్వాదిత్యనుమానే యది విపక్షే బాధకతర్కోఽస్తి స వక్తవ్యః, న చేత్ అనుగ్రాహకతర్కాభావాదప్రయోజ

శ్రుత్యాస్మృత్యాచబాధ్యాత్వాదనుమితిరియం కర్తురత్రాస్మృతేశ్చ।
త్వంతావత్తిష్ఠలోకైర్నహిపురుషగుణప్రత్యయాత్తద్గృహీతి

కోయంహేతుః. వక్తృభావేవాక్యత్వంహీయతఇతిచేన్న స్వతన్త్రవక్తృభావేపిప్రవక్తృపారమ్పర్యమాత్రేణవాక్యత్వస్యాన్యథాసిద్ధత్వాత్,యథా సకర్తృకాణామపి వాక్యానా ముచ్చారయితృపూర్వపురుషతాల్వోష్ఠాదివ్యాపారపూర్వకత్వమేవహివాక్యత్వేతన్త్రం. అదౌ కస్యచిత్పురుషస్యస్వాతన్త్ర్యముజ్ఞమితిచేన్న తస్యకాదాచిత్కసన్దర్భసాజాత్యపవనియామకతా,యథాభవతాంజ్ఞానానామనిత్యత్వేన కారణగుణపూర్వకత్వేనైవప్రమాత్వేసత్యపి ఈశ్వరజ్ఞానస్యనిత్యత్వేనతాదృశగుణపూర్వకత్వాభావః, ఏవమాగన్తుకసన్దర్భస్యస్వతన్త్రపురుషపూర్వకత్వేపి నిత్యసన్దర్భసాజాత్యస్య స్వతన్త్రపురుషపూర్వకత్వంనస్యాత్, తథాచవాక్యత్వమన్యథాసిద్ధత్వాన్న స్వతన్త్రపురుషపూర్వకత్వంసాధయతి. సర్వంవాక్యమనిత్యమేవ వాక్యత్వాదితిచేత్ తన్న సిద్ధసాధనత్వాత్, తత్రతత్రోచ్చార్యమాణవాక్యస్యానిత్యత్వాత్ తాదృశవాక్యపారమ్పర్యస్యచనిత్యత్వేబాధకాభావాత్, తావన్మాత్రేణచాస్మాకం వేదనిత్యత్వసిద్ధేః,నహ్యేకరూపవాక్యప్రవాహానాదిత్వాతిరేకేణ వేదవాక్యానామనాదిత్వంప్రతిపద్యామహే ఏకరూపబ్రహ్మాణ్డప్రవాహస్యానాదిత్వే కోనామ విప్రతిపద్యతే,సావయవత్వాద్ బ్రహ్మాణ్డస్యసాదిత్వేసాధ్యమానే తజ్జాతీయబ్రహ్మాణ్డస్యపూర్వంసద్భావోననిషిధ్యతే, ఏవంప్రత్యేకంవాక్యస్యసవక్తృకత్వేపి ప్రవాహస్యానాదిత్వే నకశ్చిద్విరోధః.కిఞ్చేదమనుమానం “వాచావిరూపనిత్యయా” “నామరూపంచభూతానాం” ఇత్యాదిశ్రుతిస్మృతివిరోధాత్కాలాత్యయాపదిష్టం,తదిదమాహ శ్రుత్యేతి.స్మర్తవ్యత్వేసతికర్తృస్మరణాభావాచ్చ కర్తృశూన్యోవేదః, నచజీర్ణకూపారామాదిషువ్యభిచారః ఉపదేశపారమ్పర్యేస్మర్తవ్యత్వేచసత్యస్మరణస్యకర్త్రభావనియతత్వాత్,మయాస్మృతఃకర్తా తత్ప్రత్యయాద్వేదప్రామాణ్యమితిచేత్ తన్న అగ్రహాగృహీతస్యభవతోవాక్యేప్రామాణ్యాభావాదిత్యాహ త్వంతావదితి. నహిమన్వాదీనాం వేదపరిగ్రహఃపురుషగుణప్రత్యయేనేత్యాహ నహీతి.ప్రత్యుత వేదస్యాకర్తృకత్వమేవపరమర్షయః ప్రవదన్తి.నను సర్వవేదకర్తరిభగవతివిద్యమానే మన్వాదయస్తదనువిధాయినశ్చవేదవక్తారముపలభన్తేతి తన్న తేషాంతదుపలమ్భేప్రయోజనాభావాత్, నహిసతఃనిష్ప్రాస్తాదృశామహాన్తాః,నచతమపిభగవన్తముపలభన్తేతిసంభవ

స్సన్తశ్చాపహ్నువీరంస్తమిహ న మునయస్సత్యనిష్ఠాః కృతజ్ఞాః ॥౧౧౧॥

౩౩౭ ॥శ్లో॥ ఆదౌ వేదైక్యవాదస్త్వవిభజనవశాత్తావతా నాన్యసృష్టి
స్సర్వేషామేకవేదాన్వయమపి జగదుః కాలభేదప్రతిష్ఠం ।
తద్వచ్ఛాఖావిభాగః ప్రవచననియతా కాఠకాద్యా సమాఖ్యా
ద్రష్టా మన్త్రాదికర్తా పరిహృత ఇహ చానిత్యయోగః ప్రవాహైః ॥౧౧౨॥

౩౩౮ ॥శ్లో॥ భేదో మన్వన్తరాద్యైర్భవతి చ నియతోఽనాదిసిద్ధే తదంశే
పుంసూక్తాదౌ శ్రుతీనాం జనివచనమపి ప్రాగ్వదావిష్కృతౌ స్యాత్ ।
ఆజ్ఞారూపత్వమాసాం న చ గళతి విభోరేకరూపాభిసన్ధే
ర్యోసౌ దేవః ప్రమాణం స చ న శిథిలయేచ్ఛక్తిమన్తం క్రమం తం ॥ ౧౧౩॥

(వేదనిత్యత్వం)

తీత్యాహ సన్తశ్చేతి ॥ ౧౧౧॥

నన్వాదికాలే వేదైక్యం శ్రుతం అతస్తదా తదా నానా వేదసృష్టిరిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి ఆదావితి. తత్ర హేతుమాహ అవిభజనేతి. తస్మిన్ కాలే సర్వవేదానామేకవేదాన్వయకథనం కథం తదపి యుజ్యతే కాలభేదనియతత్వాత్, తదిదమాహ కాలేతి. అత ఏవ పశ్చాచ్ఛాఖావిభాగకథనమపి కాలభేదాదేవేత్యాహ తద్వదితి. ఏవం కాఠకాదిసమాఖ్యాప్రవచనానుబన్ధిత్వాన్న వేదసృష్టిహేతురిత్యాహ ప్రవచనేతి. ఏవం వేదద్రష్టృత్వాన్మన్త్రాదికర్తృత్వం చ వ్యాఖ్యేయమిత్యాహ ద్రష్టేతి. కథం తర్హి నిత్యస్య వేదస్యానిత్యైర్యోగ ఇత్యత ఆహ అనిత్యేతి. అయమర్థః వేదవాక్యసన్దర్భసాజాత్యమనాదిత్వేన నియతం, సర్వస్యాప్యనిత్యం పదార్థజాతం సాజాత్యేన నిత్యేన వేదేన సమ్బధ్యతే స్ఫ్యకపాలపురోడాశాదీనామపి సాజాత్యేనానాదిత్వాత్ ॥ ౧౧౨॥

కథం తర్హి "ప్రతిమన్వన్తరం చైషా శ్రుతిరన్యా విధీయతే" ఇత్యాశఙ్క్య పరిహరతి భేద ఇతి. అనాదిసిద్ధానాం వేదాంశానామనన్తత్వాత్తస్మింశ్చ మన్వన్తరే కశ్చిద్వేదాంశః ప్రవర్తత ఇత్యర్థః. కథం తర్హి పుంసూక్తాదౌ "ఋచస్సామాని జజ్ఞిరే" ఇతి వచనం, తచ్చ ప్రాదుర్భావమాత్రపరమిత్యాహ పుంసూక్తేతి. అన్యథా "యో వై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మై" ఇత్యాదివచనశతవిరోధాత్. కథం తర్హి నిత్యానాం వేదానామీశ్వరాజ్ఞారూపత్వం ఆజ్ఞావాక్యస్య తదా తదా వ్యాకరణసమ్భవాదిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి ఆజ్ఞేతి. హేతుమాహ విభోరితి. ప్రతికల్పమేకరూపాభిసన్ధిరీశ్వర ఏకరూపమేవాజ్ఞావాక్యం వదతి, ఏతదేవ వేదస్య నిత్యత్వం యదేకరూపత్వేన సర్వేష్వపి కల్పేషూచ్చార్యమాణత్వం, ఈశ్వరాభి

౩౩౯॥శ్లో॥ ప్రేక్షావన్తో మహాన్తః పరిజగృహురిమం సాధ్వమన్యైరనన్తం
నేత్థం బాహ్యాగమానాం ప్రసృతిరనుపధేస్తద్గృహీతేరభావాత్।
దృశ్యన్తే గత్యభావో నియతిష్వలఘిమా వఞ్చనం తర్కమోహా
వృత్తిస్వాస్థ్యాది చైషాముపధిరధిగమే వైపరీత్యం తు వేదే॥ ౧౧౪॥

౩౪౦॥శ్లో॥ నిత్యైరస్పృష్టదోషైర్భవతి చ నిగమైః పౌరుషేయేషు బాధః
పాషణ్డత్వప్రథైషాం జగతి న చ మృషాపక్షపాతప్రవాహే।
అన్యోన్యం చైషు బాధః ప్రసజతి కృతకేష్వాప్తిమోహాదిసామ్యా

ప్రాయవిశేషద్యోతనత్వాదాజ్ఞారూపత్వేఽపి న విహన్యత ఇత్యర్థః. నన్వీశ్వరః స్వతన్త్రత్వాద్వేదాన్ప్రతికల్పమన్యథయతు, నాన్యథయతి అన్యథాకరణే ప్రమాణాభావాత్, "యథాపూర్వమకల్పయత్" ఇతి యథాపూర్వకల్పనే ప్రమాణసంభవాచ్చ. అతస్తత్తత్క్రమవిశేషవిశిష్టతయా తత్తత్కార్యకారణశక్తం మన్త్రార్థవాదవిధిరూపం వేదరాశిం నేశ్వరశ్శిథిలయేదితి॥ ౧౧౩॥

నను మహాజనపరిగ్రహాద్వేదప్రామాణ్యం ప్రతిపద్యన్తే వేదవాదినః, స చ పరిగ్రహో బాహ్యాగమేష్వపి తుల్య ఇత్యాశఙ్క్య వైషమ్యమాహ ప్రేక్షావన్త ఇతి. అయమర్థః బహుజనపరిగృహీతత్వం న మహాజనపరిగ్రహః, అపి తూత్కృష్టజనపరిగ్రహః స తు వేదేష్వేవేతి భావః. కథమన్యేషామాగమానాముత్కృష్టజనపరిగ్రహ ఇత్యత్రాహ నేత్థం ప్రసృతిః మర్యాదా. తత్పరిగ్రహప్రకారపరిశోధనే వైషమ్యమవగమ్యత ఇత్యర్థః. కథమిత్యాహ అనుపధేరితి ద్వివిధో హి పరిగ్రహః, ఆస్తిక్యనిబన్ధనః కశ్చిత్ అల్పాల్పప్రయోజనాభిలాషాదపరః, తత్ర వేదపరిగ్రహః పూర్వకోటౌ నివిశతే బాహ్యాగమపరిగ్రహస్తు సోపాధిక ఇత్యర్థః. ఉపాధిస్తు దృష్టమేవ ప్రయోజనం. ఉపాధీనేవ పరిగణయతి దృశ్యన్త ఇతి. అనన్యగతికత్వం కర్తవ్యాకర్తవ్యేషు లాఘవం పరైర్వఞ్చనం కుతర్కాభ్యాసవ్యామోహః వృత్తిస్వాస్థ్యం అశనాచ్ఛాదనాదిసౌకర్యం ఏతాదృశమన్యదపి బాహ్యాగమపరిగ్రహే నిదానం. ఏతద్వైపరీత్యం వేదపరిగ్రహే దృష్టమితి న బాహ్యపరిగ్రహస్య వేదపరిగ్రహేణ తుల్యత్వమిత్యర్థః. ఇదమేవ న్యాయవిద్భిరపి "హేతుదర్శనాదర్శనాభ్యాం వివేకాత్" ఇత్యుచ్యతే॥ ౧౧౪॥

ఇత్థం ప్రమాణత్వేన ప్రతిపన్నవేదవాక్యాద్బాహ్యానాం బాధస్థాపనమప్రామాణ్యహేతురిత్యాహ నిత్యైరితి. అతస్తేషాం పాషణ్డత్వప్రసిద్ధిరప్యప్రామాణ్యనిమిత్తం భవతీత్యాహ పాషణ్డత్వేతి. న చైతావదేవ, బౌద్ధచార్వాకార్హతసాఙ్ఖ్యాదీనాం పరస్పరబాధోఽప్యప్రామాణ్యహేతురిత్యాహ అన్యోన్యమితి.

త్సంవాదోంశేషుతుల్యః పరమిహకుహనాసిద్ధయేన్యప్రవేశః॥ ౧౧౫।

(వేదస్య బాహ్యాగమేభ్యో వైషమ్యం)

౩౪౧॥శ్లో॥ సంవాదే మానవాదేః శ్రుతిభిరవిరతే సజ్జిహే తత్సమానే
తాభిశ్చాప్తత్వసిద్ధౌ స్వకథిత ఉచితస్తస్య తన్మూలభావః।
నాక్షంలిఙ్గంనరోక్తిర్భ్రమఇహఘటతే విప్రలిప్సాపి మూలం
నాజ్ఞాతే భావనాపి శ్రుతివిషయతయా భాతి యోగే తు ధర్మః॥ ౧౧౬॥

(స్మృతీతిహాసాదేర్వేదమూలత్వం)

తత్రైకశ్చేదాప్తః అపరోప్యాప్తః మూఢశ్చేన్మూఢ ఇత్యాహ ఆప్తీతి· క్వచిద్వేదసంవాదాత్కుత్రచిత్ప్రామాణ్యమితి చేత్ తుల్యమిత్యాహ సంవాద ఇతి. అతస్సిద్ధాన్తాన్తరప్రవేశః కుహనాసిద్ధయే పరవఞ్చనాదిసిద్ధయ ఇతి న బాహ్యసిద్ధాన్తైర్వేదాగమస్య తుల్యత్వప్రసఙ్గ ఇత్యర్థః॥ ౧౧౫॥

ఇత్థం వేదస్య ప్రామాణ్యముపపాద్య స్మృతీతిహాసాదేర్వేదమూలత్వేన ప్రామాణ్యముపపాదయతి సంవాద ఇతి. అయమర్థః మానవాదేః మన్వాదిగ్రన్థస్య. శ్రుతిభిస్సంవాదే అవిరతే సార్వత్రికే. సజ్జిహే పరిగ్రహే. తత్సమానే శ్రుతిభిస్సమానే. స్మర్తృమన్వాదీనాం తాభిః "యద్వైకిఞ్చ మనురవదత్" ఇత్యాదిభిః శ్రుతిభిరేవాప్తత్వసిద్ధౌ· స్వకథితః స్మృతిభిరేవ కథితః· తస్య మానవాదేః. తన్మూలభావః ఉచితః ప్రాప్తః· స్మర్తార ఏవ వేదమూలత్వం స్మృతీనామాహురిత్యర్థః. శ్రుతేరేవ స్మృతిమూలత్వముక్త్వా తదన్యేషాం తన్మూలత్వం నిషేధతి నేతి. న తావదిన్ద్రియం స్మృత్యాదిమూలం సంభవతి తస్యాలౌకికార్థత్వాత్ తద్విషయే లౌకికప్రత్యక్షస్యాప్రవృత్తేః, న చానుమానం తత్ర ప్రవర్తతే అన్వయవ్యతిరేకస్య ప్రత్యక్షమూలత్వేన ప్రత్యక్షనివృత్తావనుమానస్యాపి నివృత్తేః, న చ లౌకికం వాక్యం తన్మూలం తస్య ప్రత్యక్షానుమానమూలత్వేన తన్నివృత్తావసంభవాత్, న చ భ్రమ ఏవ మూలం మహాజనపరిగ్రహాసంభవాత్, తత ఏవ న విప్రలిప్సాపి మూలం, తర్హి భావనైవ మూలమితి చేత్ తదపి నేత్యాహ నాజ్ఞాత ఇతి. తథా చ చక్రకమిత్యర్థః, జ్ఞాతే భావనా భావనయా స్మృతిః స్మృత్యా జ్ఞానమితి· శ్రుత్యాజ్ఞానేపునరస్మృత్యపేక్షః. ప్రత్యక్షాదిభిః స్మృతివిషయజ్ఞానమత్రైవ ప్రతిక్షిప్తం. కథం తర్హి మహర్షీణాం ప్రత్యక్షేణ ధర్మదర్శనం, ఇత్థం, శ్రుత్యా ధర్మం ప్రతిపద్య స్వయమనుష్ఠాతారో ధర్మప్రభావాత్ప్రాభావవిశేషమాసాద్య పశ్చాత్ "చోదనాలక్షణోర్థో ధర్మః" ఇతి శ్రుతివిషయత్వేన ధర్మస్య సాక్షాత్కుర్వన్తి, నైతావతా స్మృతీనాం శ్రుతిమూలత్వభఙ్గః తైరపి యోగిభిర్యోగదశాయాం శ్రుతిప్రమాణగమ్యత్వేనైవ

౩౪౨॥శ్లో॥ యథామూలంత్వష్టకాదేరియమపిమనుజైః క్వాప్యధీతా శ్రుతిస్స్యా
త్సా చేన్నిత్యానుమేయా ప్రసజతి నకథం తాదృశాధ్యక్షక్లృప్తిః।
సర్వస్మిన్ పూర్వపూర్వస్మృతిరపి నిగమోపజ్ఞమిత్యాచరిష్ణో
ర్నిత్యాదృశ్యే చ మూలే నియతమిహ భవేదన్ధసన్తానసీతిః॥ ౧౧౭॥

(అష్టకాదేర్నిత్యానుమేయశ్రుతిమూలత్వభఙ్గః)

౩౪౩॥శ్లో॥ శాఖోచ్ఛేదస్త్విదానీమిహ యదిసమతస్సర్వతశ్ఛేదసిద్ధి

ర్ధర్మాణాముపలమ్భాత్ । అతో వేదమూలత్వం స్మృత్యాదేరుపపన్నమితి॥ ౧౧౬॥

ఇత్థం వేదమూలత్వం స్మృతీనాముపపాద్య అష్టకాద్యాచారాదేః ప్రాభాకరోక్తం నిత్యానుమేయవేదమూలత్వం ప్రతిక్షిపతి యథామూలమితి. ఇదమత్రానుమానం అష్టకాద్యాచారమూలభూతా శ్రుతిరన్యత్ర క్వచిదధీతా శ్రుతిత్వాత్ ప్రత్యక్షశ్రుతివత్ ఇతి నిత్యానుమేయా సా శ్రుతిరితి చేన్న శ్రుతిత్వే నిత్యానుమేయత్వవ్యాఘాతాత్, తాల్వాదివ్యాపారైః క్వచిదుచ్చార్యమాణో వర్ణసఙ్ఘాతవిశేషఏవహి శ్రుతిః, తస్య కథం నిత్యానుమేయత్వం ఉచ్చారణదశాయాం వక్తృశ్రోతృభిరుపలమ్భాత్, యది చ నిత్యానుమేయా శ్రుతిర్మూలభూతా స్మృతీనాం తర్హి తాదృశనిత్యానుమేయం ప్రత్యక్షమపి తన్మూలతయా కిం న కల్ప్యతే, ప్రమాణాభావాదితి చేత్ తుల్యం, స్మృతిరేవ మూలసద్భావే ప్రమాణమితి చేత్ సత్యం। సాహి స్మృతిర్మూలమేవానుమాపయతి న పునర్నిత్యానుమేయత్వమపి, మూలభూతస్య వేదస్య మూలాన్తరాభావాదితి చేన్న విప్రకీర్ణైవ శ్రుతిరస్తుమూలం కిమనయా నిత్యానుమేయయా శ్రుత్యా, కిఞ్చ సర్వేపి పూర్వపూర్వస్మృతిమేవ ప్రమాణీకృత్యాచరన్తి, నకశ్చిదపి వేదం దృష్టవానితిహి నిత్యానుమేయత్వం వేదస్య, తథా చ సర్వేషామపి పరప్రత్యయమాత్రశరణత్వాత్ సర్వస్యాపి మూలభూతప్రమాణాదృష్టేరన్ధపారమ్పర్యవదప్రమాణమూలఏవ స్మృతిపరిగ్రహ ఇతి ప్రసజ్యేత, అతో నిత్యానుమేయ వేదమూలత్వం స్మృతీనామప్రామాణ్యకారణమితి॥ ౧౧౭॥

మాభూన్నిత్యానుమేయవేదమూలత్వం ఉచ్ఛిన్నశాఖామూలత్వం స్మృతీనామితి తార్కికాః తాన్ప్రత్యాహ శాఖోచ్ఛేద ఇతి. అయమర్థః కిం శాఖోచ్ఛేదం ప్రత్యక్షేణ సాధయతి, తత్ర ప్రత్యక్షమభావాదేవ నిరస్తం, శాఖాన్తరేష్వదర్శనాదేవోచ్ఛేదమపి వదామ ఇతి చేన్న నహ్యనుచ్ఛేదఏవాన్యోచ్ఛేదః, అస్తు వా అన్యోచ్ఛేదాదన్యోచ్ఛేదః, అథాపి కేనాపి హేతునా వేదోచ్ఛేదమనుమిమీషే, సపునరుచ్ఛేదః కిమిదానీమేతస్మిన్నేవ దేశే. ఉత దేశాన్తరేపి, పూర్వత్ర సి

ర్వ్యాసాగస్త్యప్రథానైర్భవతిచమునిభిర్భూషితాద్యాపిభూమిః।
ఉచ్ఛిన్నాప్యార్యైరేవాచరితురవిదితాతత్తదాచారమూలం
తద్వత్స్యాద్విప్రకీర్ణా క్రమసమధిగమఃకాలవద్దేశతోఽపి॥ ౧౧౮॥

(శిష్టాచారాదేరత్యన్తోచ్ఛిన్నశాఖామూలత్వభఙ్గః)

౩౪౪॥శ్లో॥దృష్టేవేదైర్విరోధేస్మృతిపరిహరణంసూత్రభాష్యాదిసిద్ధం
తద్వన్నీతిఃపురాణప్రభృతిషుభవినాంసంభవాద్విభ్రమాదేః।
స్యాదన్యోన్యంవిరోధేత్విహబలనియతిస్సాత్త్వికత్వాదిభేదా
న్మాత్స్యాద్యాదర్శితంతచ్ఛ్రుతిహతిరహితైస్తత్పరైరేవవాక్యైః॥౧౧౯॥

(పురాణాదిబలాబలవిభాగః)

ర్థసాధనం ఏతద్దేశేతత్ప్రవృత్త్యభావాత్. ఉత్తరత్ర కాలాత్యయాపదేశః వ్యాసాగస్త్యాదేరద్యాపితత్రతత్రపద్యమానత్వాత్. అసిద్ధిః బాధ ఇత్యర్థః. తర్హి విప్రకీర్ణాశ్రుతిః కథమత్రత్యాచారమూలమితిచేత్ కథంవోచ్ఛిన్నశ్రుతిరత్రత్యాధునికాచారమూలమితి భవానేవపశ్యతు, ఆచరితురవిదితాపితత్పూర్వవిదితత్వాత్తదాచారమూలమితిచేత్, తుల్యం, అత్రత్యైరవిదితాపి దేశాన్తరస్థైర్విదితా శ్రుతిస్తదుపదేశపారంపర్యాదత్రాచారమూలమితి, తదిదమాహ క్రమేతి. యథా కాలక్రమాగతప్రవక్తృపారమ్పర్యాదధిగమః, ఏవం దేశక్రమాగతప్రవక్తృపారమ్పర్యాదస్మాకమప్యధిగమ ఇతి॥ ౧౧౮॥

స్మృతేర్వేదమూలత్వేనశ్రుతివిరోధేసత్యప్రామాణ్యముక్తం, తత్పురాణాదీనామపిసమానమిత్యాహ దృష్ట ఇతి. తత్ర హేతుమాహ భవినామితి. పురుషాణాం భ్రమవిప్రలమ్భాదిసంభవో హి వేదాత్ స్మృతీనాందౌర్బల్యహేతుః, స పురాణాదిష్వపిసమాన ఇత్యర్థః. అస్తుశ్రుత్యావిరోధేపురాణాదీనాం దౌర్బల్యం, అన్యోన్యవిరోధేకథమిత్యత్రాహ స్యాదితి. సాత్త్వికత్వాదిభేదస్య బలాబలహేతుత్వే ప్రమాణమాహ మాత్స్యాదావితి. ఉక్తంహిమాత్స్యే॥శ్లో॥ "అగ్నేశ్శివస్యమాహాత్మ్యంతామసేషుప్రకీర్త్యతే। రాజసేషుతుమాహాత్మ్యమధికంబ్రహ్మణోవిదుః॥ సఙ్కీర్ణేషుసరస్వత్యాఃపితౄణాంచనిగద్యతే। సాత్త్వికేష్వథకల్పేషుమాహాత్మ్యమధికంహరేః॥ తేష్వేవయోగసంసిద్ధాగమిష్యన్తిపరాంగతిం" ఇతి, శ్రుతివిరోధరహితైస్తాత్పర్యవద్భిర్వాక్యైః ప్రతిపన్నత్వాదయమర్థస్సర్వైరపివాదిభిరనతిలఙ్ఘనీయ ఇత్యర్థః. అతశ్శ్రుత్యవిరోధినాంసాత్త్వికానామేవపురాణానాముపాదేయత్వం నపునశ్శ్రుతివిరోధినాంరాజసానాంతామసానాఞ్చపురాణానాముపాదేయత్వం, తేషాంసంసారవర్ధనాయభగవత్ప్రవర్తితైఃపితామహాదిభిఃప్రవర్తితత్వాన్నసాత్త్వికపరిగ్రాహ్యత్వమితిభావః॥ ౧౧౯॥

౩౪౫॥శ్లో॥ భాగే వేదావిరుద్ధే పశుపతికపిలాద్యాగమాః స్యుః ప్రమాణం
మోహాద్యర్థం తు శేషం మునిభిరభిహితం యత్ర మజ్జన్తి డింభాః।
భూయస్యర్థే ప్రధానే విహతిమతి సతాం సంశయశ్చేత్ క్వచిత్స్యా
చ్ఛ్రుత్యా బాధం న సన్ధ్యే శ్రుతిసహపఠితిశ్లాఘ్యతా హన్త్యన్యతా చ॥ ౧౨౦॥

(పాశుపతాదేర్వేదవిరుద్ధవ్యామిశ్రత్వం)

౩౪౬॥శ్లో॥ నిర్దోషామ్నాయమౌళిశ్రితనిఖిలజగన్మూలసర్వజ్ఞమూలే

తర్హి పురాణాదివద్వేదావిరుద్ధాంశే పశుపతికపిలాద్యుక్తీనాం ప్రామాణ్యమస్తు, కథం తర్హి పాదే తేషాం ప్రతిక్షేప ఇత్యాశఙ్క్యతే భాగ ఇతి. వేదవిరుద్ధాంశస్యైవ యోగం పూర్వపక్ష్యభిప్రాయేణాహ మోహాద్యర్థమితి. అసురమోహనార్థం తత్ర వేదవిరుద్ధాంశాభిధానం. అతః పురాణాదివత్ కపిలాదికమపి పరిగ్రాహ్యమితి. యత్ర మజ్జన్తి డింభాః యేష్వభిధానేషు బాలిశా ముహ్యన్తీత్యర్థః. పరిహరతి భూయసీతి. నహి పురాణాదిషు ప్రధానార్థవిరోధో భూయాన్, శ్రుత్యుక్తమేవానుసరన్తి సత్త్వోత్తరాణి పురాణాదీని, తామసాని పునరప్రమాణాన్యేవ, కాపిలపాశుపతాదిషు శ్రుతివిరోధభూయస్త్వాత్ సత్త్వోత్తరస్మృతిపురాణతుల్యత్వం నాఙ్గీకుర్మః. విరుద్ధస్మృతిపురాణాదితుల్యత్వే కా నో హానిరితి వేదవిరుద్ధాంశస్య భూయస్త్వాత్ క్వచిత్ సత్త్వోత్తరాంశసద్భావేఽపి న సార్వత్రికవిశ్వాసాస్పదత్వమిత్యర్థః. సంశయశ్చేత్ క్వచిత్స్యాదితి బహ్వర్థవిరోధే సతి సంశయపదస్స్యాదిత్యర్థః. కథం తర్హి "సాఙ్ఖ్యం యోగః పఞ్చరాత్రం" ఇతి వేదైస్సహ కథనం కథం వా హేతుబాధ్యత్వం పఞ్చానాం నాస్తీతి, అత ఆహ శ్రుత్యేతి. శ్రుతివిరోధే పునర్బాధ్యత్వమేవ నహి సాధర్మ్యమాత్రేణ వైధర్మ్యం నివార్యత ఇతి భావః॥ ౧౨౦॥

అస్తు తర్హి శ్రీపాఞ్చరాత్రస్యాపి పాశుపతాదితుల్యత్వమిత్యాశఙ్కమానం ప్రతిక్షిపతి నిర్దోషేతి. తత్ర కర్తృవైషమ్యం ప్రామాణ్యహేతుమాహ నిర్దోషేతి. అయమర్థః "సాఙ్ఖ్యం యోగః పాఞ్చరాత్రం" ఇతి సహపాఠనిమిత్తసామ్యభ్రమం మన్దానాం నివారయితుం భగవతా బాదరాయణేనైవ "సాఙ్ఖ్యస్య వక్తా కపిలః" ఇత్యాదినా సాఙ్ఖ్యాదీనాం సంభావితభ్రమకపిలాదికర్తృకత్వేనాప్రామాణ్యమభిధాయ "పఞ్చరాత్రస్య కృత్స్నస్య వక్తా నారాయణః స్వయం" ఇతి భగవదభిహితత్వేన ప్రామాణ్యమేవ ప్రతిష్ఠాపితమితి. అథాపి తన్త్రమన్త్రాదిసిద్ధాన్తభేదేన వా జ్ఞానాదికాణ్డభేదేన వా వాసుదేవాదిచాతురాత్మ్యప్రతిపాదనభేదేన వా విభక్తే తస్మిన్ శాస్త్రే సార్వత్రికాప్రామాణ్యాభావేపి

హేతువ్యూహే చతుర్ణాం క్వచిదపి న భవేద్విభ్రమః పఞ్చరాత్రే।
యుక్తా భక్తానుకమ్పా గిరిశసముదితే విప్రలిప్సాపి నాస్మిన్
వేదాచ్ఛిద్రోక్తిరర్థస్థితివిశదతయా భూమవిద్యాదివచ్చ॥ ౧౨౧॥

౩౪౭॥ శ్లో॥ జీవోత్పత్త్యాదివాదో నిగమవదిహ తన్నిత్యతోక్తేశ్చ సామ్యా

క్వాచిత్కప్రామాణ్యం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ హేతువ్యూహ ఇతి. అత్ర కుత్రా
పి వేదవిరోధాభావాత్ కర్తృసామాన్యాచ్చ ప్రామాణ్యశఙ్కా న జాయత ఇ
త్యర్థః. మా భూద్విభ్రమః విప్రలిప్సా భగవతః స్యాత్, దృష్టా హి భగవతో విప్రలి
ప్సా "త్వం హి రుద్ర మహాబాహో మోహశాస్త్రాణి కారయ" ఇత్యాదౌ
"క్షిపామ్యజస్రమశుభాన్" ఇత్యాదౌ చ, అత్రాహ యుక్తేతి. ద్వివిధా ఖలు భగ
వతః ప్రవృత్తిః అసురమోహనార్థా ఆశ్రితసంరక్షణార్థా చ, పఞ్చరాత్రే సత్త్వో
త్తరజనసంరక్షణార్థమేవ ప్రవృత్తిః, అత ఏవ సత్త్వోత్తరాః శాణ్డిల్యాదయ ఏవ త
చ్ఛాస్త్రప్రవక్తారః, అతో నాస్మిన్ శాస్త్రే విప్రలిప్సాపి కారణమ్. తర్హి సాఙ్గేషు
వేదేషు నిష్ఠామలభమానః శాణ్డిల్యః పఞ్చరాత్రతన్త్రమధీతవానితి వేదాచ్ఛి
ద్రవచనం పఞ్చరాత్రస్య వేదవిరోధఖ్యాపకం న కథమిత్యత్రాహ వేదాదితి. ద్వి
ధా హ్యత్ర గతిః ఇతిహాసపురాణవదర్థవైశద్యాదిత్యేకా, శాణ్డిల్యస్య పఞ్చరా
త్రశాస్త్రాభ్యాసపర్యన్తం వేదవాక్యాదర్థప్రతిపత్తిర్విశదా నాభూదిత్యపరా. త
దేవ దృష్టాన్తేనాహ భూమవిద్యేతి. యథా భూమవిద్యోపక్రమే భూమవిద్యాప్ర
శంసార్థం "ఋగ్వేదం భగవోఽధ్యేమి" ఇత్యాదినా కృత్స్నస్యాపి వేదస్యానా
దరేణ జ్ఞానాహేతుత్వముక్త్వా భూమవిద్యాయా ఏవ జ్ఞానహేతుత్వమభిధీయ
తే నైతావతా భూమవ్యతిరిక్తవిద్యానిన్దా అపి తు భూమవిద్యాప్రశంసైవ, త
ద్వదత్రాపీతి॥ ౧౨౧॥

తర్హి "వాసుదేవాత్సఙ్కర్షణో నామ జీవో జాయత" ఇత్యాదినా ప
ఞ్చరాత్రే జీవోత్పత్త్యాదికం వేదవిరుద్ధమభిధీయత ఇత్యాశఙ్క్య పరిహరతి జీ
వేతి. నిగమవత్ యథా నిగమ ఏవ "ఇమాని భూతాని జాయన్తే" ఇత్యాదినా జీ
వోత్పత్త్యాదికమభిధీయతే తద్వత్. "నిత్యో నిత్యానాం" ఇత్యాదినా నిత్యత్వా
దికమపి నిగమే నిగద్యత ఇతి చేత్ తుల్యమత్రాపి "అచేతనా పరార్థా చ నిత్యా
సతతవిక్రియా" ఇత్యాదినా ప్రకృతేరపి నిత్యత్వమభిధీయతే కిం పునర్జీవస్య, నిత్య
త్వమనిత్యత్వం చ ప్రకారభేదేన ఘటత ఇత్యర్థః. ద్రవ్యస్వరూపనిత్యత్వాన్నిత్యత్వ
మచేతనస్య స్వరూపే నామాన్తరభజనార్హావస్థాన్తరయోగాదనిత్యత్వం, జీవ
స్యాపి స్వరూపనిత్యత్వేఽపి నానాదేహపరిగ్రహాత్ జ్ఞానసఙ్కోచవికాసయో

జీవాద్యాఖ్యానిరూఢిస్త్వభిమతిభిదయా స్యాచ్చ సఙ్కర్షణాదౌ।
వాస్వాదేశ్చోపజీవ్యం హి తదనుమిదమిత్యాదికం భారతోక్తం
తత్రాఽప్యైక్యం వికల్పః క్వచిదభిమతవత్తాద్దృశామ్నాయభేదాత్॥
(శ్రీపాఞ్చరాత్రప్రామాణ్యం) ॥౧.౨.౨॥

౩౪౮॥శ్లో॥ సర్వే సర్వజ్ఞబుద్ధేర్ననువిషయతయా నిత్యసిద్ధాః కృతాన్తా-
స్తస్మాత్తేన ప్రవర్త్యే సతి సమయగణే కస్య చిత్కోఽపి శేషః।
నైవం తత్త్వే వికల్పస్య హి విహతిమతామేకశేషత్వమానా-
త్తన్నిష్ఠాస్స్యాత్తఽనిష్ఠానమతి న విమృషా ఽనాశుకాదిః పరస్తై॥ ౧.౨.౩॥
(పరసిద్ధాన్తప్రతిబన్దినిస్తారః)

గమాత్ప్రాచ్యానిత్యత్వమితి. కిఞ్చ "వాసుదేవాత్సఙ్కర్షణో నామ జీవో జాయత" ఇత్యాదివచనం జీవాద్యభిమానిసఙ్కర్షణాద్యావిర్భావపరం, అతో న విరోధ ఇత్యాహ జీవాద్యాఖ్యేతి. వాస్వాదేరితి "ఇదం శ్రేయః" ఇత్యాదినా బృహస్పతిమ... క్యజుస్సామభిర్జుష్టమిదం పఞ్చరాత్రం వాసుదేవస్యోపజీవ్యమిత్యుక్తం మహాభారతే "సాత్వతం విధిమాస్థాయ గీతస్సఙ్కర్షణేన యః" ఇత్యాదినా చ బ్రహ్మాదీనాం సర్వేషాముపజీవ్యత్వం చ తత్ర తత్రోక్తం. తత్రాఽప్యైక్యం అవిరుద్ధతయైవ సంప్రతిపన్నే స్థలే, ఆపాతతో విరుద్ధతయా ప్రతిపన్నే స్థలే గ్రహణాగ్రహణవద్వికల్ప ఏవ తదిదమాహ అభిమతవదితి. తతోఽభయత్రాఽపి "గృహ్ణాతి న గృహ్ణాతి చ" ఇతి వేదవాక్యమస్తీతి చేత్ అత్రాఽప్యస్తి, అత్రాఽపి పఞ్చరాత్రమూలభూతాయా మూలశ్రుతేరధీయమానత్వాదితి తుల్యం. సా మూలశ్రుతిః ప్రచురం నాధీయత ఇతి చేత్ అధ్యేతౄణామేవ పరిమితత్వే నాయం దోషః యథోపనిషదామితి. ఏతచ్చాగమప్రామాణ్యే భాష్యాదౌ చ విస్తరేణానుసన్ధేయం॥ ౧.౨.౨॥

అత్ర సిద్ధాన్తాన్తరప్రతిబన్దిమాహ సర్వ ఇతి. సిద్ధాన్తాన్తరమీశ్వరబుద్ధేర్నిత్యమేవ విషయః, తస్మాదీశ్వరప్రవర్తితే తస్మిన్నపి సిద్ధాన్తే సతి కస్య చిత్పఞ్చరాత్రస్య కోఽపి శేషః, అత్రోత్తరం నైవమితి. పరస్పరవిరుద్ధతత్త్వప్రతిపాదకేషు గ్రన్థేషు సర్వత్ర ప్రామాణ్యం దురుపపాదం, అతః క్వచిత్ప్రామాణ్యే పఞ్చరాత్రస్యైవ ప్రామాణ్యం భగవత్ప్రోక్తత్వాచ్ఛిష్టపాల్యాదిసత్త్వోత్తరాధికారిపరిగ్రహాద్వేదవిరోధాభావాదన్యస్య ... ప్రతిపాదితాద్వైషమ్యాత్సిధ్యతి. ఈశ్వరస్య సర్వజ్ఞత్వేన తద్బుద్ధిస్థత్వం వేదానాం బుద్ధాగమానామపి సమానం, నైతావతా తత్ర సామ్యం, తద్వద... భావః. అయమర్థః అప్రమాణత్వేన తన్త్రాన్తరాణీశ్వరబుద్ధిస్థాని ప్రమాణత్వేన పఞ్చరాత్రమితి. అయం చ న్యాయో వేద

౩౪౯॥శ్లో॥అర్థేపూర్వానుభూతేసహమితసదృశఖ్యాత్యదృష్టప్రభేదై
స్సంస్కారానుగ్రహో యాపరిణమతిమతిస్సాస్మృతిస్త్రిప్రకారా।
యాథార్థ్యేఽపిస్వపూర్వానుభవమనుసరేద్బాహ్యశూన్యానచైషా
హేతుశ్చార్థక్రియాదేఃస్మృతివదనుభవోఽప్యస్తినష్టాదికేషు॥ ౧౨౪॥

(స్మృతిహేతువిభాగాది)

౩౫౦॥శ్లో॥పూర్వంశ్యామత్వమాత్రాద్భవతినహిమితిఃపాకరక్తేఽపితద్ధీ
స్తత్తాభానంతథాచేత్ప్రసజతితదిదంప్రత్యభిజ్ఞాదికేఽపి।

బాహ్యాగమయోరపిసమానఇతి॥ ౧౨౩॥

ఏవంప్రామాణ్యప్రక్రియాముపపాద్యస్మృతేరయాథార్థ్యవాదినం ప్రతిక్షేప్తుంస్మృత్యుత్పత్తిప్రకారానాహ అర్థ ఇతి. పూర్వానుభూతేఽర్థేసహదృష్టసదృశదృష్టాదృష్టభేదైఃసంస్కారానుగ్రహేసంస్కారోద్బోధే యాపరిణమతి మతిః సాస్మృతిః సాచ స్వకారణవైవిధ్యాత్త్రిప్రకారా. అథవా స్వకారణభూతప్రమితిభ్రాన్తిసంశయానురోధేన స్వయమపి తాదృగ్రూపాసతీ త్రిప్రకారా. అత్రకశ్చిదాహ సర్వాపిస్మృతిరయథార్థేతి.తముత్తరశ్లోకేనిరాకర్తుంస్మృతేః పూర్వానుభవానుసరణమాహ యాథార్థ్యేఽపీతి.యథాస్మృతిరయాథార్థ్యేఽపి పూర్వానుభవమనుసరేత్ తథా యాథార్థ్యేఽపీత్యపిశబ్దార్థః.అర్థశూన్యా స్మృతిఃకథంయథార్థేత్యాశఙ్క్యపరిహరతి బాహ్యశూన్యేతి.స్మర్తవ్యస్యాపిస్వకాలేసత్త్వాదిత్యర్థః. అర్థక్రియాదిహేతుత్వాచ్చస్మృతిర్యథార్థేత్యాహ హేతుశ్చేతి.ననుస్మృతిర్నష్టవిషయా నష్టంచాసదేవ కథంయాథార్థ్యంస్మృతేరిత్యాశఙ్క్యప్రతిబన్ద్యాపరిహరతి స్మృతివదితి.అతీతానాగతానుమానాగమయోగిప్రత్యక్షేషునష్టవిషయత్వేఽపియాథార్థ్యంభవానేవాఙ్గీకరోతీత్యర్థః॥ ౧౨౪॥

ఉక్తమపిస్మృతేర్యాథార్థ్యంప్రతివాద్యుక్తహేతుప్రతిక్షేపేణ స్వాభిమతప్రమాణవిశేషేణచోపపాదయతి పూర్వమితి. ఇత్థంకిలపరవాదీస్వమతమాహ నహిపాకరక్తేశ్యామతామతిర్యథార్థా, ఇత్థంనివృత్తపూర్వావస్థవస్తునితత్తాముల్లిఖన్తీస్మృతిరయథార్థేతి.అయంపునరపరామర్శవాదః నహిస్మృతిర్నివృత్తామపిపూర్వావస్థాంవర్తమానత్వేనోల్లిఖతి తథాచేదిదమిత్యేవోల్లిఖేత్,అపితునివృత్తత్వేనైవ అన్యథాతత్తోల్లేఖాభావప్రసఙ్గాత్,పాకరక్తేతుశ్యామతాప్రత్యయోనివృత్తస్యైవశ్యామత్వస్యవర్తమానత్వేనోల్లిఖతి, అతోవిషమోదృష్టాన్తః. ఉక్తమర్థంప్రతిబన్ద్యోపపాదయతి తత్తేతి.తథాచేత్ వర్తమాన

యాథార్థ్యం పారతన్త్ర్యాన్న చ గళతి న చేదభ్యుపేతాతివృత్తి-
ర్వేదే మానైస్స్వహేయాక్తా స్మృతిరపి విఫలాత్వక్షపాదాద్యనుక్తిః॥ ౧౨౫॥
(స్మృతియాథార్థ్యోపపత్తిః)

౩౫౧॥ శ్లో॥ జాతః పూర్వానుభూత్యా స్మృతిముపజనయేత్తాదృశ్యపి సంస్కారఏవ
ప్రాగ్దృష్టవ్యక్తిమాత్రప్రతినియతమతః కీదృశాదన్వయాత్స్యాత్ ।
నైవం కార్యైస్త్వబాధ్యైరనుతదనుగుణః కల్ప్యతే హేతుయోగ-
స్తద్జ్ఞానోత్పాద్యభావస్స ఇతి చ విదితః కింతదన్యేన నామ్నా॥ ౧౨౬॥
(స్మృతేరనుభూతవిషయనియతవిషయత్వం)

త్వేన తత్తాయాః స్మృతౌ భానం చేత్ ప్రత్యభిజ్ఞాయామపి తాదృగేవ భానమితి తత్రాప్యయాథార్థ్యప్రసఙ్గః. ఆదిశబ్దేనానువాదో గృహ్యతే తత్రాపి యత్తచ్ఛబ్దప్రయోగభూయస్త్వాత్. తర్హి పారతన్త్ర్యాత్ స్మృతేరయాథార్థ్యం వదామ ఇతి చేత్ తచ్చ నేత్యాహ యాథార్థ్యమితి. ఉక్తార్థానఙ్గీకారే దోషమాహ నచేదితి. అభ్యుపేతాతివృత్తిః స్వాభ్యుపేతవ్యాఘాత ఇత్యర్థః. నహి ప్రత్యక్షపారతన్త్ర్యాదనుమానమయథార్థం, నాప్యనుమానపారతన్త్ర్యాదాగమః, న చ సంస్కారపారతన్త్ర్యాత్ ప్రత్యభిజ్ఞానం, అన్యదప్యేతాదృశముదాహర్తవ్యం. ఇత్థం స్మృతేర్యాథార్థ్యం యుక్తిభిరుపపాద్య తత్ర ప్రమాణమపి వక్తి వేద ఇతి॥ శ్లో॥ "స్మృతిః ప్రత్యక్షమైతిహ్యమనుమానం చతుష్టయం" ఇతి వాక్యే స్మృతిః ప్రథమమేవ ప్రమాణత్వేనోపాదీయతే. కథం తర్హ్యక్షపాదః స్మృతేః ప్రామాణ్యం నాచష్టేత్యత్రాహ విఫలేతి. నహ్యక్షపాదః కణాదః కపిల ఇత్యాదయః ప్రామాణికత్వేన పరిగ్రాహ్యాః యుక్తియుక్తం తు గృహ్ణీమః న పునస్తద్వాక్యగౌరవాదిత్యర్థః॥ ౧౨౫॥

అస్తు స్మృతిః భవతు చ యథార్థా, తథాపి పూర్వానుభూతవిషయమాత్రత్వే కిం నియామకమిత్యాశఙ్క్యతే జాత ఇతి. పూర్వానుభూత్యా జాతస్సంస్కారః క్వాపి స్మృతిం జనయేదేవ; అథాపి సైషా స్మృతిర్దృష్టవ్యక్తిమాత్రవిషయేతి కీదృశాదన్వయాత్ సంబన్ధాత్ స్యాదితి. అత్రోత్తరం నైవమితి. ఉక్తం హి బహుశః కార్యైర్నిర్బాధైర్నైవ ప్రమాణైరస్ఫుటదృష్టైస్తదనుగుణో హేతుయోగః కల్ప్యత ఇతి. అస్మాభిరవగన్తవ్యో హేతురిత్యత్రాహ తద్జ్ఞానోత్పాద్యభావస్స ఇతి చ విదిత ఇతి. యా స్మృతిర్యేనజ్ఞానేనోత్పద్యతే తద్విషయమేవ సా గృహ్ణాతీతి నియమః. కిం తదన్యేనేతి హేతుహేతుమద్భావనామ్ని జాగ్రతి కిమన్యేన విశేషనామ్నేత్యర్థః. ౧౨౬॥

ఇత్థం స్మృతేః ప్రామాణ్యముపపాద్య పరోక్తోపమానానాం స్మృత్యా

3 ౫-౨॥ శ్లో॥ తుల్యాత్తుల్యాన్తరే ధీః స్మృతిరియమివ గౌస్సేతి బోధోఽనుమానం
యత్తుల్యో యస్స చైతత్సన ఇతి నిజయోర్వ్యాప్తయోర్వ్యాప్తిసిద్ధేః।
చిహ్నాన్నిష్కృష్ట [illegible] పి విత[illegible]శక్తమాప్తాతిదేశే
వ్యుత్పత్తిర్గత[illegible]స్త[illegible] విపశ్చిద్భవేదన్యథాతీన్ద్రియేషు॥ ౧౨॥

(ఉపమానాన్తర్భావః)

ద్వ్యతిరేకమాహ తుల్యాదితి. అత్రైవమాహురుపమానప్రక్రియాం కేచిత్ తు
ల్యం దృష్ట్వా తత్తుల్యస్య దేశాన్తరస్థస్య ప్రతీతిరుపమానమితి. తత్ర వికల్ప్య యామః
కిం స్వరూపప్రతీతిః ఉత సాదృశ్యప్రతీతిరితి పూర్వత్ర సా ధీః స్మృతిరిత్యాహ స్మృ
తిరితి ఉత్తరత్ర సాదృశ్యప్రతిపత్తిరనుమానమిత్యాహ ఇయమివేతి. అనేన సదృ
శీ మదీయా గౌరితి బోధోఽనుమానమేవ. ఇయమివ ఇయం గవయవ్యక్తిరివేత్యర్థః.
అత్ర కథం వ్యాప్తిగ్రహ ఇత్యత ఆహ యత్తుల్య ఇతి. అయమత్రానుమానప్రయోగః గౌ
ర్గవయసదృశః గవయస్థసాదృశ్యప్రతియోగిత్వాత్, యో యద్గతసాదృశ్యప్ర
తియోగీ స తత్సదృశః యథా వామహస్తో దక్షిణహస్తేనేతి. అస్తు తర్హ్యన్య ఏవో
పమానలక్షణం శ్రుతాతిదేశవాక్యస్య సంజ్ఞిని ప్రత్యక్షప్రత్యభిజ్ఞానముపమానం
సంజ్ఞాసంజ్ఞిసంబన్ధప్రమితిరుపమితిరితి. స చ సంబన్ధ ఏవోపమానప్రమాణావగ
న్తవ్యః. అతిదేశవాక్యం చ త్రిప్రకారం గోసదృశో గవయ ఇతి సాధర్మ్యోపమానే,
గవాదివద్విశఫో న భవత్యశ్వ ఇతి వైధర్మ్యోపమానే, దీర్ఘగ్రీవః ప్రలమ్బోష్ఠః కఠో
రకణ్టకాశీ పశుః క్రమేళక ఇతి ధర్మమాత్రోపమానే ఇతి, తదిదముపమానమాప్తోప
దేశాన్నాతిరిచ్యత ఇత్యాహ చిహ్నాన్నిష్కృష్ట ఇతి. యథా అయం గౌరితి వ్యక్తివి
శేషే గోశబ్దవ్యుత్పాదనేఽపి వక్త్రభిప్రాయమాలోచ్య న్యాయానుసారాత్సా
ర్వత్రికీం గోశబ్దవ్యుత్పత్తిం ప్రతిపద్యన్తే బాలాః, న హి యావదుక్తమేవ గృహ్ణన్తి ని
రూపణధురన్ధరాః ప్రేక్షావన్తః, ఏవమేవాతిదేశవాక్యేఽపి ప్రేక్షావన్తః, న్యాయ
పర్యాలోచనేన గోసాదృశ్యాదిచిహ్నాన్నిష్కృష్టే గవయత్వాదౌ శక్తిం రోపయన్తి
వ్యుత్పద్యన్తే, అతిదేశవాక్యశ్రవణకాలే గవయత్వాదేరప్రత్యక్షత్వాత్, యది శబ్ద
తో వ్యుత్పత్తిం ప్రతిక్షిపతి కశ్చిత్ప్రత్యక్షాదుపమానం చాపేక్షతే స కథం తైస్తైర్లక్షణై
రిన్ద్రియాతీన్ద్రియాదిశబ్దానాం వ్యుత్పత్తికోటిమాటీకేత, అవ్యుత్పన్నో వా కథం వైది
కవాక్యార్థాన్ ప్రతిపద్యేత, అప్రతిపన్నవాక్యార్థః కథం తదాచరనుతిష్ఠేత్, అన
నుష్ఠానః కథం తమాం పురుషార్థమాప్నుయాదితి సర్వం మషీమర్దనం. అతస్తల్లక్ష
ణోపదేశాదేవ ప్రజాపతిపశుపతిసురపతిప్రభృతీనాం స్వరూపేషు తత్తదనుబన్ధే
ష్వస్థానాన్తరేష్వపి వ్యుత్పత్తిరితి సర్వమవదాతం॥ ౧౨॥

3-౭-౮౭.

౩౫౩॥ శ్లో॥ అర్థాపత్తిః పరోక్తా న పృథగనుమితేర్వ్యాప్తిబోధాదిసామ్యా
దవ్యాప్యానామయుక్తిర్న హి భవతి న చావ్యాపకాః స్థాపకాః స్యుః।
జీవన్ క్వాపీతి బోధో న గృహ ఇతి మతిం నిశ్చితాం నోపరుద్ధే
నాతస్తచ్ఛాన్తయే సా నయ ఇది సమమిదం సఙ్గతే చానుమానే॥ ౧౨౮॥

(అర్థాపత్త్యన్తర్భావః)

౩౫౪॥ శ్లో॥ తత్తద్భావైరభావవ్యవహృతినియతౌ మానమన్యత్కిమర్థం

ఏవముపమానస్యాగమాన్తర్భావముక్త్వా తద్వదేవార్థాపత్తేరనుమానాన్తర్భావమాహ అర్థాపత్తిరితి. వ్యాప్తిజ్ఞానాదిసామ్యాత్పరోక్తార్థాపత్తిరనుమానాత్పృథగ్భవతి. ఆదిశబ్దాత్పక్షధర్మత్వమప్యాహ జీవన్ దేవదత్తో బహిరస్తి విద్యమానత్వే సతి గృహేఽసత్త్వాదితి దేవదత్తనిష్ఠతయా హి హేతురభిధీయతే, అత్ర వ్యాప్తిం "అనియామ్యస్య నాయుక్తిః" ఇత్యుక్తప్రకారేణ విశదయతి అవ్యాప్యానామితి. జీవత్త్వే సతి యో యత్ర నాస్తి స తతోఽన్యత్రాస్తీతి హి వ్యాప్తిప్రకారః, తమేవానుస్మృత్యానుపపద్యమానదర్శనాదుపపాదకభూతార్థాన్తరకల్పనమర్థాపత్తిరిత్యభిధీయతే. అనుపపద్యమానం వ్యాప్యం వ్యాపకమన్తరేణ వ్యాప్యస్యానవస్థానాత్, తదిదమాహ అవ్యాప్యానామయుక్తిర్న హి భవతీతి. ఉపపాదకాశ్చ నావ్యాపకాః తదప్యాహ నచావ్యాపకాః స్థాపకాః స్యురితి. అనేన "అనియామ్యస్య" ఇత్యాదిశ్లోకే పూర్వార్ధం వివృతం. అనియామ్యస్య అవ్యాప్యస్య "నాయుక్తిః" నానుపపద్యమానతా, "నానియన్తోపపాదకః" నావ్యాపక ఉపపాదక ఇత్యర్థః. తథా చ వ్యాప్తిరేవ నామాన్తరేణానుపపత్తిరిత్యుచ్యతే అర్థాపత్తివాదిభిః. నను ప్రమాణద్వయవిరోధపరిహారోఽర్థాపత్తికార్యం, తదర్థమర్థాపత్తిరితి కిమపి ప్రమాణమన్వేషణీయం, జీవనప్రమాణం తావద్దేశసామాన్యసంబన్ధాద్గృహేఽపి దేవదత్తస్య సద్భావమవగమయతి ప్రతిపక్షవతి చ ప్రత్యక్షమితి ప్రమాణద్వయవిరోధః, మైవం; ద్వయోరపి ప్రమాణత్వే కథం విరోధః, విరోధే వా కథం ప్రామాణ్యం, తదిదముక్తం "సమానయోర్విరోధోఽస్తి" ఇతి, తదేవాచష్టే జీవన్ క్వాపీతి బోధో న గృహ ఇతి మతిం నిశ్చితాం నోపరుద్ధ ఇతి. అతః పరస్పరవిరోధాభావాద్విరోధశాన్తయే అర్థాపత్తిరఙ్గీకరణీయేత్యాహ నాత ఇతి. ఇత్థమనఙ్గీకారే ధూమానుమానేప్యర్థాపత్తిత్వం కల్పయితుం శక్యత ఇత్యాహ నయ ఇదితి. అయమర్థః పూర్వోక్తసంవాదశ్లోకాన్తిమపాదేనోచ్యతే "ప్రసిద్ధే చాప్యసౌ సమః" ఇతి॥

మాభూదర్థాపత్తిః, అభావ ఇతి కిమపి ప్రమాణమన్యదేవ పరిగృహ్యతామిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి తత్తదితి. భావాన్తరాభావస్య ప్రసాధితత్వాత్ భావేషు చ

స్మర్తవ్యస్మృత్యభావాత్పరమనుమిమతే ప్రాక్తరశ్వాద్యభావం।
స్యాదక్షాద్భావధీవద్విమతివిషయధీతన్వయాదేస్సమత్వా
ద్భావగ్రాహిణ్యభావం తదుచితసహకార్యాగమే బోధయన్తి॥ ౧౨౯॥

(అభావప్రమాణాన్తర్భావః)

౩౫౫॥శ్లో॥ ఐతిహ్యం వృద్ధవాక్యం బహుదివసగతైర్యత్త్వనిర్ధార్యమూలం
మానంచేదాగమస్తత్తదితరదపిచస్యాత్తదాభాసఏవ।
లక్షాదిభ్యశ్శతాదిప్రమితిరనుమితిర్వ్యాప్యతాదేరబాధా
చ్చేష్టాలిప్యాదిలిఙ్గంశితమతిభిరతశ్శిష్టమప్యేవమూహ్యం॥ ౧౩౦॥

(ఐతిహ్యసంభవాద్యన్తర్భావః)

భావస్యైవప్రమాణత్వాత్ అభావప్రమాణాపేక్షా నాస్తీతి. యత్తు ప్రాక్తర్గజాద్యభావప్రతిపత్త్యర్థంప్రమాణాన్తరమపేక్షన్తే, తదనుభాష్య పరిహరతి స్మర్తవ్యేతి. ప్రాక్తర్గజాద్యభావః స్మర్తవ్యస్యస్మరణాభావాదనుమీయతే. ఇదమిహానుమానం, విప్రతిపన్నః ప్రదేశః ప్రాక్తర్గజవత్తయానవయానానుభూతః స్మర్తవ్యత్వేసతితద్వత్త్వేనేదానీమస్మర్యమాణత్వాదితి. తథాచస్మరణాభావాదనుభవాభావః అనుభవాభావాచ్చవిషయాభావ ఇతి ప్రాక్తర్గజాద్యభావసిద్ధ్యర్థంన ప్రమాణాన్తరమన్వేషణీయం. అభావస్యప్రత్యక్షగమ్యత్వేసర్వావిగీతమనుమానముచ్యతే స్యాదక్షాదితి. అభావజ్ఞానమిన్ద్రియజన్యం ఇన్ద్రియాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయిత్వాదిత్యనుమానం. నను భావగ్రాహిప్రమాణస్యకథమభావగ్రాహిత్వమిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి భావగ్రాహిణీతి. ఏకస్యాపి కారణస్యసహకారిభేదేన నానాకారణత్వవత్ బోధకస్యాపిసహకారిభేదేన నానార్థబోధకత్వం యుజ్యత ఇతి భావః॥

ఏవమైతిహ్యస్యాగమేఽన్తర్భావః ప్రామాణ్యే, ప్రామాణ్యాభావేతుప్రమాణాభాసత్వమిత్యాహ ఐతిహ్యమితి. మానంచేదాగమః తదితరత్ అప్రమాణంచేత్ ఆభాసఏవేత్యర్థః తదిదమాహ "జగతిబహులతథ్యంనిత్యమైతిహ్యయుక్తంభవతితుయదిసత్యంనాగమాద్భిద్యతేతత్" ఇతి. లక్షాదిభ్యశ్శతాదిజ్ఞానంపునరనుమానమేవేత్యాహ లక్షాదిభ్య ఇతి. తత్ర హేతుమాహ వ్యాప్యతాదేరితి. విప్రతిపన్నంలక్షంశతవత్ లక్షత్వాదిత్యనుమానం. ఏతదప్యాహుః పూర్వపఠితస్యార్థస్యపూర్వార్ధేన "ఇహభవతిశతాదౌసంభవాద్యాసహస్రేమతిరపియుతిభావాత్సానుమానాదభిన్నా" ఇతి. ఏవంచేష్టయాపురుషాభిప్రాయవిశేషానుమానం సఙ్కేతవిశేషయుక్తయాలిప్యాలిఙ్గభూతయా వర్ణవిశేషబోధనం అన్యచ్చైతాదృశంసర్వంసాఙ్కేతికంశితమతిభిః బుద్ధిమద్భిః అనుమానవిశేషతయాభావ్యం॥ ౧౩౦॥

౩౫౬॥శ్లో॥మానత్రిత్వేతుమన్వాద్యనుమతివిషయేతత్రయత్తైశ్చిదాద్యై
రాధిక్యంక్వాప్యధీతంతదపిసుఘటితంగోబలీవర్దనీత్యా।
ఉక్తార్థోదాహృతిర్వాభవతుబహుముఖీశిష్యమేధామహిమ్నా
సర్వేచస్వేష్టతన్త్రేష్వనుకథనశతంనిర్వహన్త్యేవమూహైః॥౧౩౧॥

(అధికప్రమాణపరిగణననిర్వాహః)

౩౫౭॥శ్లో॥ప్రత్యక్షాదిత్రికంయత్పృథగభిదధతాభాష్యకారేణశేషం
నైవక్షిప్తంనచోపసంహృతమిహనతతస్స్యాత్తదాధిక్యసిద్ధిః।
రీతిస్సర్వోదితానామియమితిహితథోదాసిసఙ్ఖ్యావివాదే
తేనాన్వారుహ్యతత్తత్సమధికగణనాస్వీకృతానస్వయూథ్యైః॥౧౩౨॥

(ప్రమాణసఙ్ఖ్యానియమసంప్రదాయః)

౩౫౮॥శ్లో॥మానంసర్వోపజీవ్యంప్రథమమిహభవేదక్షజన్యామనీషా
తన్మూలంచానుమాస్యాత్తదుభయజనితస్త్వాగమోద్విప్రకారః

నను, శ్లో॥ "ఆర్షంధర్మోపదేశంచ వేదశాస్త్రావిరోధినా। యస్తర్కేణానుసన్ధత్తే సధర్మం వేద నేతరః" ఇతి ప్రత్యక్షాదిభేదేనప్రమాణత్రిత్వేమన్వాదీనామభిమతేకైశ్చిదాద్యైరాధిక్యమప్యధీయతే, తత్కథమితిచోద్యమనుభాషతే మానత్రిత్వఇతి. తత్పరిహరతి తదపీతి. అధికకథనంతాత్పర్యవిశేషేణగోబలీవర్దన్యాయేనావిరుద్ధమిత్యర్థః. అథవా ఉక్తస్యైవార్థస్యశిష్యమేధామహిమ్నాబహుముఖముదాహరణంతద్భవత్విత్యాహ ఉక్తేతి. అయంనిర్వాహస్సర్వేష్వపిశాస్త్రేషుపౌనరుక్త్యపరిహారేసాధారణఇత్యాచష్టే సర్వేచేతి॥ ౧౩౧॥

కథంతర్హిభాష్యకారైఃప్రమాణత్రయమభిధాయ శిష్టంప్రమాణంన ప్రతిక్షిప్తం తస్మాదాధిక్యమితి కశ్చిన్మనుతే,తత్రోత్తరం ప్రత్యక్షాదీతి. నచోపసంహృతమిహేతి క్షేపాభావవదుపసంహారాభావాదాధిక్యం నసిధ్యతీత్యర్థః. అతఏవ సగుణవిషయత్వేనప్రమాణత్రయముపన్యస్యసర్వోదితానాం ప్రమాణానామియమేవహిరీతిరితిభాష్యకారైరుదాసి. అతోఽస్మత్సయూథ్యానామాధిక్యకథనమన్వారుహ్యవాదః నపునఃస్వపక్షః ఇతిసంప్రదాయనిర్ణయః॥ ౧౩౨॥

ఇత్థంప్రమాణత్రయంవివిచ్యతద్వివేకప్రయోజనమాహ మానమితి. అనుమానాగమయోరపిమూలత్వాత్ సర్వోపజీవ్యంప్రత్యక్షమేవ ప్రథమం, తన్మూలమనుమానంతతః, తదుభయనియతస్త్వాగమఃపశ్చాన్నిశ్చీయతే. సచాగమోద్విప్రకారఃదృష్టార్థోఽదృష్టార్థశ్చేతి. దృష్టార్థఃకారీర్యాదిప్రతిపాదకః అదృష్టార్థః స్వర్గాదిసాధనప్రతిపాదకః. అథవా ద్విప్రకారః ప్రవృత్తిధర్మప్రతిపాదక

మూలంనక్వాపిబాధ్యంక్వచిదధికబలైస్తైర్మూలజాతీయబాధ
స్స్యాదేతైఃకర్మమాలాఘటితభవఘటీయన్త్రజభ్రాన్తిశాన్తిః॥౧౩౩॥
౧౩౪॥శ్లో॥సర్వంసన్దిగ్ధసత్త్వంక్షణికమగుణకంనిత్యమాకస్మికంవా

భాగఃనివృత్తిధర్మప్రతిపాదకభాగఇతి, అత్రాహుర్మృషావాదినః "ఉపజీవ్యమపిప్రత్యక్షముపజీవకేనబాధ్యతే, ఏవమనుమానేనాపి" తత్ప్రతిక్షిపతి మూలంనక్వాపబాధ్యమితి.స్వమూలబాధే స్వస్యైవబాధేన వ్యాఘాతాదిత్యర్థః. కథంతర్హిప్రత్యక్షోపజీవినాజ్వాలాభేదానుమానేనప్రత్యక్షోపమర్దఇత్యాశఙ్క్యాహ క్వచిదితి.అయమర్థః అధికబలైఃవిజాతీయైఃప్రమాణైర్మూలజాతీయస్యబాధఃక్రియతే నపునఃస్వమూలస్యైవ, నహిజ్వాలాభేదానుమానంజ్వాలైక్యప్రత్యక్షముపజీవతి అపితువర్తితైలాదిసామగ్ర్యప్రత్యక్షం.ఇయంఖలుతత్రానుమానప్రక్రియా విప్రతిపన్నాప్రదీపసామగ్రీ స్వానన్తరభావిప్రదీపవతీ ప్రదీపసామగ్రీత్వాత్ ప్రథమప్రదీపసామగ్రీవత్,విప్రతిపన్నః ప్రదీపసామగ్రీనాశః స్వానన్తరభావిప్రదీపనాశవాన్ ప్రదీపసామగ్రీనాశత్వాత్ చరమప్రదీపసామగ్రీనాశవదితి,తత్రయత్ప్రత్యక్షమనుమానేనోపజీవ్యతే నతద్బాధ్యతే,యత్తుబాధ్యతేనతదుపజీవ్యతఇతివివేకః.అతఃఏతైః ప్రమాణైర్నిపుణంనిరూపితైః. కర్మమాలాఘటితభవఘటీయన్త్రజభ్రాన్తేరజ్ఞానస్యశాన్తిరిత్యర్థః. అయమత్ర బాధ్యబాధకభావనిర్ణయః ద్వయోఃప్రమాణయోర్విరోధే యత్సంభావ్యమానాన్యథాసిద్ధి తద్బాధ్యం, అనన్యథాసిద్ధమితరద్బాధకమితి సావకాశత్వనిరవకాశత్వాభ్యామన్యథాసిద్ధ్యనన్యథాసిద్ధివివేకః. సావకాశత్వంచక్వచిదప్రమాణకోటినివేశాత్ "ఇదంరజతం" ఇత్యాదౌ,క్వచిద్విషయాన్తరలాభాత్ "నహింస్యాత్సర్వాభూతాని" ఇత్యాదౌ, నిరవకాశత్వంతుతదుభయాభావేన సిధ్యతి "నేదంరజతం" "పశుమాలభేత" ఇత్యత్ర.అప్రమాణకోటినివేశశ్చకారణదోషాద్బాధకప్రత్యయాచ్చభవతి, ఉభయంచయత్ర నాస్తితత్ప్రమాణమేవ. అతఃప్రపఞ్చగ్రాహిణఃప్రత్యక్షస్యకాచకామలాదికారణదోషాభావాత్కల్పనికబాధస్యబుద్ధ్యాదికల్పితబాధేన మృషావాదివత్స్యాత్పున్మూలనహేతుత్వాన్నిర్దోషమేవప్రత్యక్షాదికమవతిష్ఠతఇతి నిర్మూలోయంమృషావాదివాదః॥ ౧౩౩॥

నకేవలంమృషావాదివాదస్యైకస్యైవోన్మూలనార్థంప్రత్యక్షాదిప్రమాణత్రయపరిశోధనం, సర్వేషామపితద్గోత్రనిష్ఠానాంబుద్ధ్యాదీనామున్మూలనాయేత్యాహ సర్వమితి.సర్వంసన్దిగ్ధసత్త్వమితివిశ్వఖణ్డకః.క్షణికమితి వైభాషికసౌత్రాన్తికయోగాచారాః. అగుణకమిత్యపితఏవ,అథవామృషావాద్యపిని

బుద్ధిఃకృత్స్నానుమానంనిఖిలమపితతస్స్యాన్మృషా ధీతరద్వా।
ప్రఖ్యోపాఖ్యాదవీయఃకిమపినియతిమన్నామరూపంచ నేత్యా
ద్యుద్వేలాపార్థజల్పానపహసితుమసౌవర్ణితోమానభేదః॥ ౧౩౪॥

(ప్రమాణవివేకప్రయోజనం)

౩౬౦॥శ్లో॥ప్రజ్ఞావ్యుత్పత్తిపాకవ్యవహరణఫలశ్రేణినిశ్రేణికాయా
మారూఢానిష్ప్రకంపాప్రమితిగుణకరాలంబనాత్సత్పరీక్షా।
మిథ్యాలీకాదిశాస్త్రైరపిననభవతిప్రాప్తవిస్రంభసౌధా
తత్సాహ్యోద్బాహ్యపాటచ్చరముషితమిదంసద్ధనంప్రత్యవైష్మ॥౧౩౫॥

(పరీక్షాఫలవిశేషః)

ఇతికవితార్కికసింహస్యసర్వతన్త్రస్వతన్త్రస్యశ్రీమద్వేఙ్కటనాథస్య
వేదాన్తాచార్యస్యకృతిషుతత్త్వముక్తాకలాపే
బుద్ధిసరశ్చతుర్థః

త్యమితిసాఙ్ఖ్యాః, అవస్థానామప్యనాగన్తుకత్వాత్ · ఆకస్మికమితిచార్వాకః. బుద్ధిః కృత్స్నానుమానమితి సపవఖణ్డకః. నిఖిలమపితతః స్యాన్మృషేతి తద్గురుస్మాధ్యమికః. ధీతరద్వేతి చేతనావాదీ. ప్రఖ్యోపాఖ్యాదవీయః కిమపీతి సపవమాధ్యమికః. ప్రఖ్యా బుద్ధిః ఉపాఖ్యా వ్యవహారః తద్భిన్నస్సంప్రదాయపాతినోఽన్యేపి. నియతిమన్నామరూపంచ నేతి అనేకాన్తవాదినః ఇత్యాద్యుద్వేలసప్తభఙ్గ్యాదినానాజల్పానపహసితుమసౌప్రమాణభేదోవర్ణితఇతి॥ ౧౩౪॥

ఇత్థంప్రమాణైరర్థపరీక్షణంకృత్వాప్రకృతమర్థంనిగమయతి ప్రజ్ఞేతి. అత్రప్రజ్ఞావ్యుత్పత్త్యాదిరిన్నిశ్రేణికాతస్యామారూఢాపరీక్షా, కథంనిష్ప్రకమ్పా ప్రమితిగుణకరాలమ్బనాత్, ఇయంపరీక్షా ఫలప్రాప్తివిస్రమ్భసౌధమధిరుహ్య వృషావాదిప్రభృతిభిరభిహితైర్మిథ్యాలీకాదిశాస్త్రైర్నభవతి తేషాంవ్యవహారశ్శ్రపమాత్రమేవనయుక్తియుక్తమిత్యర్థః సురక్షితస్థలేఽవస్థితా తేషాంవచనైరనర్థకైర్నభవతి. సురక్షితపరీక్షాసాహ్యోద్వేదబాహ్యపాటచ్చరాపహృతంతత్త్వజ్ఞానరూపంసద్ధనంప్రత్యవైష్మేత్యర్థః॥ ౧౩౫॥

ఇతికవితార్కికసింహస్యసర్వతన్త్రస్వతన్త్రస్యశ్రీమద్వేఙ్కటనాథస్య
వేదాన్తాచార్యస్యకృతిషుసర్వార్థసిద్ధౌ
బుద్ధిసరశ్చతుర్థః.

శ్రీమతే హయవదనపరబ్రహ్మణే నమః

శ్రీమతే నిగమాన్తమహాదేశికాయ నమః

సర్వార్థసిద్ధిసహితతత్త్వముక్తాకలాపే

అద్రవ్యసరః పఞ్చమః

౩౬౧॥శ్లో॥ తత్తద్ద్రవ్యేషు దృష్టం నియతిమదపృథక్సిద్ధమద్రవ్యజాతం
తద్వద్విశ్వం పరస్య వ్యవధినియమనాన్న స్వరూపేఽస్య దోషః।
ఇత్థం నిర్ధార్యథా వ్యై భగవతి వివిధోదాహృతివ్యక్తిసిద్ధ్యై
నిర్బాధాన్ ద్రవ్యధర్మాన్నిరనుగతిగళద్దుర్ణయాన్నిర్ణయామః॥

(అద్రవ్యవిచారప్రధానప్రయోజనం)

౩౬౨॥శ్లో॥ వ్యాఖ్యాతం ద్రవ్యషట్కం వ్యతిభిదురమథాద్రవ్యచిన్తాస్య సత్తా
ధీభేదాదేః పురోక్తా నిజగదురనుపాదానతాం తస్య లక్ష్మ।

ఇత్థం ద్రవ్యవర్గం విచార్యాద్రవ్యం విచారయిష్యంస్తద్విచారస్య ప్రధానప్రయోజనమాహ తత్తదితి. తేషు తేషు ద్రవ్యేషు దృష్టం నియతిమత్ యస్య ద్రవ్యస్య యదుచితం తత్ర తత్రైవ నియతమిత్యర్థః. తచ్చ తత్ర తత్రాపృథక్సిద్ధమద్రవ్యజాతం తద్వదేవ విశ్వమపి పరస్యాపృథక్సిద్ధం, ఏవం చ సతి విశేషణగతానాం వికారాదీనాం వ్యవధినియమనాత్ తత్తద్ద్రవ్యవ్యవధానేన భగవద్విశేషణత్వాత్ న స్వరూపే భగవతో దోషః న వికారాదిసంబన్ధ ఇత్యర్థః. ఇత్థం నిర్ధార్య థావ్యైథా త వ్యై భగవతి వివిధోదాహరణవ్యక్తిసిద్ధ్యై నిర్బాధాన్ ప్రామాణికాన్ బాధకప్రమాణవిధురాంశ్చ ద్రవ్యధర్మాన్. నిరనుగతిగళద్దుర్ణయాన్ అనుగతిర్వ్యాప్తిః నిరనుగతిరవ్యాప్తిః వ్యాప్త్యభావేన స్వయమేవ గళద్దుర్ణయాన్నిర్ణయామః॥ ౧॥

ఇత్థం ద్రవ్యషట్కే వ్యాఖ్యాతే తదనుబన్ధ్యద్రవ్యప్రమాణాదికముచ్యత ఇత్యాహ వ్యాఖ్యాతమితి. ద్రవ్యషట్కం చిదచిదీశ్వరధర్మభూతజ్ఞానకాలనిత్యవిభూతిరూపం. వ్యతిభిదురం పరస్పరలక్షణాసఙ్కరేణ భిన్నస్వభావం. అథాద్రవ్యచిన్తా ప్రవర్తతే. అస్య అద్రవ్యస్య. సత్తా బుద్ధిభేదాదేః ప్రాగేవోక్తా. తస్య చాద్రవ్యస్యానుపాదానత్వం లక్షణం నిజగదుః. అవస్థావద్ద్రవ్యం, తద్వ్యతిరిక్తమద్రవ్యం, ఆగన్తురపృథక్సిద్ధధర్మోఽవస్థేతి ప్రాగేవోక్తం. ఇదం చాద్రవ్యం ద్రవ్యా

ద్రవ్యాదత్యన్తభిన్నంత్విదమనుపధికంతద్విశింష్యాత్స్వభావా
ద్దృష్టేనహ్యాస్త్యయుక్తంనకథమితరథావిశ్వతత్త్వాపలాపః॥ ౨॥

(అద్రవ్యప్రమాణాది)

౩౬౩॥శ్లో॥అద్రవ్యంద్రవ్యసిద్ధౌతదుపహితతయాతచ్ఛలత్వేతతస్స్మా
దేకాసిద్ధావ్ద్వయంనేత్యపినసదుభయానోన్యవైశిష్ట్యదృష్టేః।

దత్యన్తభిన్నం,నపునఃకౌమారిలజైనాదవద్భిన్నాభిన్నం,ఇదంచానుపాధికం స
మవాయాదిసంబన్ధాభావేన స్వభావాదేవతత్ ద్రవ్యం విశింష్యాత్.యథాస
మవాయస్స్వయంసంబన్ధాన్తరాభావేపిస్వభావాదేవతావేవసంబన్ధినౌసఙ్ఘట
యతినాన్యా, నాపిస్వయంసంబద్ధః, ఏవమేవద్రవ్యాద్రవ్యేస్స్వభావాదేవవిశిష్ట
వ్యవహారమాతన్వాతే.అపర్యనుయోజ్యత్వాద్వస్తుస్వభావానాం.స్వభావోనా
మ ప్రామాణికంరూపం, అపృథక్సిద్ధవిశేషణత్వేనోపలభ్యన్తే ద్రవ్యంప్రత్యద్ర
వ్యాణి,అన్యథాభవతాపికథమవశ్యమేకమపరాశ్రితమేవావతిష్ఠతఇత్యాదికము
ద్ఘోష్యేత.అయమర్థః భవతాయయోరయుతసిద్ధ్యోస్సమవాయఃకల్ప్యతే త
యోరయుతసిద్ధిరేవసంబన్ధః నపునస్తత్రకల్పనీయస్సమవాయః కల్పనాగౌర
వాత్,స్వాభావికాపృథక్సిద్ధివ్యతిరేకేణసమవాయస్యానుపలమ్భాత్, అతఃస్వ
భావాదేవద్రవ్యాద్రవ్యయోరుపశ్లేషః నహిదృష్టేఽనుపపన్నంనామ దృష్టాప
లాపేవిశ్వమపిలోలుప్యేత.దృష్టమిత్యేవ దృష్టంతావద్గృహ్యతే,అనుమేయమ
పిదృష్టసజాతీయత్వేన తత్రాపివిశేషతోదృష్టందృష్టమేవ, సామాన్యతోదృష్ట
మపిసామాన్యాకారేణదృష్టమేవ, అతోదృష్టానురోధిత్వమనుమానస్యాపి, ఆగ
మోపివ్యుత్పత్త్యాదిసమయే దృష్టమపేక్షతే, ఇత్థం సాధనసమయే దృష్టానతి
లఙ్ఘనముక్తం, ఏవందూషణసమయేపి,దూషణమప్యభిధీయమానం దృష్టానురో
ధిచేద్భవత్యేవదూషణం, నచేద్దూషణమేవనభవతి. వ్యాఘాతోహిసర్వదూష
ణానాంసీమాభూమిః, సచదృష్టవిరుద్ధాభిధానేనఖ్యాప్యతే, ‹‹అతీతమస్తి›› ‹‹స
ర్వంమిథ్యా›› ‹‹మాతామేవన్ధ్యా›› ‹‹యావజ్జీవమహంమౌనీ›› ఇత్యాదిషువ్యా
ఘాతవచనందృష్టవిరోధోద్ఘాటనమేవ, అతోదర్శనానురోధానఙ్గీకారే సర్వా
పలాపప్రసఙ్గఇతి॥ ౨॥

అత్రకశ్చిద్విశ్వాపలాపవాదీద్రవ్యాద్రవ్యవిభాగమప్యపలపతి అద్ర
వ్య---ద్రవ్యసిద్ధావేవాద్రవ్యసిద్ధిః అద్రవ్యస్యద్రవ్యప్రతియోగికత్వేనతదసిద్ధా
వసిద్ధేః, తథాద్రవ్యమప్యద్రవ్యసిద్ధిపూర్వకమేవ,అవస్థావద్ద్రవ్యమితిహిద్రవ్యం
లక్ష్యతే,అవస్థాచాద్రవ్యమేవ, తథాచాన్యోన్యసాపేక్షత్వాద్ద్రవ్యమద్రవ్యంచ

ఆధారే ద్రవ్యశబ్దస్తదధికరణకే నాశ్రయేత్వన్య ఇత్థం
వ్యుత్పత్తిర్విశ్వహృద్యా న తదుపలకషః స్వార్థకర్త్రీ సుతోఽపి ॥ ౩ ॥

ద్వయమపి నసిధ్యతీతి, తదేతదనుభాషితం సర్వాపలాపహేతుత్వాదసదితి దూషయతి న సదితి. అయమభిసన్ధిః కిం ద్రవ్యాద్రవ్యయోరుపలమ్భానుపపత్తిరన్యోన్యాపేక్షయోచ్యతే ఉత వ్యవహారానుపపత్తిః, ఉభయమపి నాస్తి ఏకస్మిన్నేవ క్షణే విశేషణవిశేష్యయోరేకజ్ఞానగ్రహణయోగ్యయోర్విశేషణవిశేష్యభావేనోపలమ్భాత్, తదిదమాహ ఉభయాన్యోన్యవైశిష్ట్యదృష్టేరితి. ఏవం వ్యవహారేఽపి నాన్యోన్యాశ్రయః వ్యుత్పత్త్యాయత్తో హి వ్యవహారః వ్యుత్పత్తిశ్చ ద్రవ్యాద్రవ్యశబ్దయోర్విశేషణవిశేష్యవిషయయోః యుగపదేవోపలభ్యమానయోరాధారాధేయయోరనయోరనుక్రమాద్ద్రవ్యాద్రవ్యశబ్దౌ వాచకావితి. ఆధారాధేయౌ చ యుగపదుపలభ్యేతే, తచ్ఛబ్దౌ చ యుగపదేవ వ్యుత్పద్యేతే, అతో ద్రవ్యాద్రవ్యశబ్దయోర్వ్యుత్పత్త్యా వ్యవహారే తత్ప్రతిపత్త్యా చ పరస్పరపౌర్వాపర్యాభావాన్న విరోధః, తదిదమాహ ఆధార ఇతి. అనాశ్రయే స్వాయమాశ్రయవ్యతిరిక్త ఇత్యర్థః. ఇయమేవ హి వ్యుత్పత్తిః పామరాణామపి వ్యవహారే నిదానం, బాలాః ఖలు విశేషణవిశేష్యభావేన వస్తుస్వరూపం యుగపదుపలభన్తే, అనాదౌ చ సంసారే పూర్వపూర్వవ్యవహారైర్యుగపదేవ శిక్ష్యన్తే, అన్యథా కథమివ తేషాం వ్యవహారనియమః ప్రవృత్తినియమో వా, న చాన్యోన్యాశ్రయాదివిభీషికేయం లోకవ్యవహారనియమం నిరోద్ధుం శక్నోతి, ఏవం వ్యవహారాదేవ వ్యుత్పన్నాః పశ్చాద్వాక్యేనాపి వ్యుత్పాద్యన్తే, అతో లోకదృష్టేయం వ్యుత్పత్తిరిత్యాహ వ్యుత్పత్తిరితి. న చాత్యన్తావ్యుత్పన్నాశ్శాస్త్రైర్వ్యుత్పాద్యన్తే, అపితు లోకేనైవ వ్యుత్పన్నా వ్యుత్పత్తివిశేషపరిపూరణాయ శాస్త్రేష్వధికుర్వతే, అతో లోకదృష్టవిశేషణవిశేష్యాదివిభాగానుసారేణ ద్రవ్యాద్రవ్యాదివిభాగపరికల్పనం న్యాయ్యం, అన్యథా సర్వాపలాపవాదినః స్వవ్యాఘాతాదిదోషోపఘాతేన వాదిత్వమేవ భజ్యేతేతి, న హి వాదినః ప్రమాణప్రమేయవిభాగం వాచ్యవాచకవిభాగం వాదిప్రతివాదివిభాగం వా పరిహృత్య వాదినో భవన్తి, న చ ప్రమాణనిరూపణే ప్రమేయనిరూపణం ప్రమేయనిరూపణే ప్రమాణనిరూపణమిత్యాదికం ప్రలప్య వా ప్రతిపద్య వా తూష్ణీమాసతే, అతస్సర్వేఽపి భేదాస్సేనావనతారామణ్డలాదివిభాగదర్శనన్యాయేన యుగపదుపలభ్యన్తే, యుగపచ్చ వ్యవహ్రియన్తే, కేవలం వాచః క్రమవృత్తిత్వాద్ద్వాభ్యామాధారాధేయవాచ్యవాచకాదివ్యవహారేషు క్రమోపలమ్భః, అభావోఽపి హి

౩౬౪॥శ్లో॥సామాన్యాత్మావిశేషాకృతిరపియదినస్వీకృతోధర్మవర్గ
స్స్యాత్తాంనభ్రాన్తిబాధౌనకిమపికథకాస్సాధయేయుస్స్వసాధ్యం।
యస్మిన్బాధానవస్థేక్వచననఖలుతన్నీతిరన్యత్రదృష్టే

క్వచిద్భావపూర్వకోపలమ్భేపి యోగ్యదశాయాం యుగపదేవోపలభ్యతే,
యథా ఘటసద్భావాసద్భావవిశిష్టభూతలయోర్యుగపదిన్ద్రియసన్నికర్షే కే
వలంఘటాభావోల్లేఖనం ఘటోల్లేఖనాన్తరీయకమిత్యవినాభావాత్ప్రతియో
గిగ్రహణసధ్రీచీప్రతీతిః నపునః ప్రతియోగిగ్రహణస్యపూర్వభావిత్వనిర్బన్ధః,
ఏవంచోపాధికసంబన్ధానాంవిశేషణవిశేష్యభావప్రమాణప్రమేయభావవాచ్య
వాచకభావాదీనాం నిర్వాహోభావేప్యన్తతో దూష్యదూషకభావమపి నిర్వో
ఢుంనశక్నోతిమధ్యైవతణ్డికః, అతోలక్ష్యలక్షణాదిఖణ్డనచణ్డమారుతో వ్యాఘా
తశేషఫణిముఖసహస్రేణ పరిపీతో జాఠరదహనేనభస్మీభవతీతిసర్వమవదా
తం.స్వర్గకర్ణిసుతోపి అత్రత్యాలుణ్ఠాకాఙ్క్షాన్యవాదిప్రభృతయః అతోపివిశిష్టో
యద్యస్తిస్వర్గవాసీ సోపీతిభావః॥ ౩॥
ధర్మధర్మిభావానఙ్గీకారేసకలలోకవ్యవహారవిరోధ ఇత్యద్రవ్యవర్గ
స్యసర్వైర్ధురవహ్నవత్వంద్రఢయతి సామాన్యాత్మేతి.యదిసామాన్యాత్మావిశే
షాకృతిశ్చనస్వీకృతోధర్మవర్గః సామాన్యభావాద్భ్రాన్త్యభావః విశేషా
భావాద్బాధాభావః,తదుభయాభావేకథకాః వాదినఃస్వసాధ్యమపినసాధయే
యుః ఏకఏవధూమవత్త్వాదికో హేతుఃపక్షసపక్షయోస్సామాన్యం విపక్షాచ్చ
విశేషః,ఇత్థంసాధర్మ్యవైధర్మ్యాత్మానస్సర్వేధర్మాః తానేవావలమ్బ్యసాధ్యసా
ధనభావోబాధ్యబాధకభావశ్చప్రవర్తతే, అన్యథామానమేవశరణంవాదినామి
తిభావః. ననుయథాద్వితీయసత్తాభేదాదిపరిక్లృప్త్యభావేపివ్యవహారనిర్వాహః
ఏవంప్రథమసత్తాభేదాదిపరిత్యాగేపివ్యవహారనిర్వాహఃస్యాత్ తథాచ సర్వ
ధర్మోచ్ఛేదఇతికశ్చిదాహ, తంప్రతిక్షిపతి యస్మిన్నితి.అయమర్థః ద్వితీయసత్తా
భేదాదిక్లృప్తావనుపలమ్భస్తావద్బాధకః అనవస్థాచ,తన్నీతిరన్యత్ర దృష్టే ప్రత్యు
తదృష్టేప్రథమసత్తాభేదాదౌనభవతి అనుపలమ్భబాధాభావాత్ అనవస్థాప్రస
ఞ్జకత్వాభావాచ్చ, సజాతీయాపేక్షాయామేవానవస్థా నతూపలబ్ధస్యప్రథమ
స్యాపిస్వీకారే,అతఃప్రథమధర్మాపలాపఃకర్తుంనశక్యతఇత్యర్థః.యస్మిన్క్వచన
ద్వితీయసత్తాదౌబాధానవస్థేభవతః నతన్నీతిరన్యత్ర దృష్టే ప్రమాణప్రతిపన్నే
ప్రథమసత్తాదావపీతిశబ్దయోజనా. ఇత్థంప్రథమస్యాపిధర్మస్యానఙ్గీకారేణసర్వ

నోచేన్నిశ్శేషకుక్షింభరిరుపనిపతేదుత్తరశ్శూన్యవాదః॥ ౪॥
౩౬౫॥శ్లో॥చాదీనాం వ్యుత్పత్తియోగ్యం యదుత పదవిదోఽసత్త్వమద్రవ్యమాహు
ర్నైతావత్తన్మృషాత్వం గమయతి న చ తద్బాధకం కిఞ్చిదస్తి।
తాత్పర్యం చాన్యదత్ర స్ఫుటమిదితవతస్తత్ర సత్త్వేతరత్వా
దన్యః కశ్చిన్న హ్యర్థః పరమిహ నిపుణైర్ద్యోతకత్వాదిచిన్త్యం॥ ౫॥
౩౬౬॥శ్లో॥ఆహుర్ద్రవ్యేషు ధర్మాన్ కతిచన గుణపర్యాయవైషమ్యభిన్నాన్
పర్యాయాణాం గుణత్వే స్థితవతి సహజాగన్తుతామాత్రమేతత్।
మిథ్యాభూతాన్ వికారానభిదధతి పరే సత్యరూపాన్ స్వభావాం
స్తానేకద్వ్యాదిరూపానభిదధతు కథం నిర్గుణానాం క్షణానాం॥ ౬॥

ధర్మాణాం సాంవృతత్వకల్పనే ధర్మ్యపలాపోఽపి తే నైవ సాంవృతత్వేన కల్పయితుం శక్య ఇతి శూన్యవాద ఏవ పరిశిష్యేతేత్యాహ నోచేదితి॥ ౪॥

నను సత్త్వం ద్రవ్యమసత్త్వమద్రవ్యమితి పదవిద్భిరభిహితత్వాదద్రవ్యాణాం మృషాత్వమితి యది కశ్చిన్మనుతే తదనూద్య ప్రతిక్షిపతి చాదీనామితి. కుత ఇత్యత ఆహ నచ తదితి. బాధ ఏవ హ్యసత్త్వే కారణం, న చ చాద్యర్థానాం సముచ్చయాదీనాం బాధోఽస్తి తదభావేఽపి తన్మిథ్యాత్వే సర్వపదార్థానాం మిథ్యాత్వం స్యాదితి భావః. కస్తర్హి పదవిదాం వాక్యాభిప్రాయ ఇత్యత్రాహ తాత్పర్యమితి. కిం తత్తాత్పర్యమిత్యత్ర సామాన్యేన తాత్పర్యార్థమాహ అత ఇతి. ప్రమాణబలాత్సత్త్వేతరత్వాదన్యత్రైవ తాత్పర్యమితి సామాన్యతో నిర్ణీతమిత్యర్థః. తాత్పర్యవిశేషం ప్రకాశయతి పరమిహేతి. ద్యోతకత్వాదిచిన్త్యం చాదీనాం ద్యోతకత్వమన్యేషాం వాచకత్వం యద్ద్యోత్యం తస్య విశేషణసంబన్ధానర్హత్వం యద్వాచ్యం తస్య విశేషణసంబన్ధార్హత్వమిత్యాదివిభాగో యథాప్రమాణం చిన్తనీయః. అతోఽసత్త్వశబ్దకథనమాత్రాదద్రవ్యాణాం మిథ్యాత్వప్రసఙ్గాభావ ఇత్యర్థః. ౫॥

అత్ర క్షపణకా గుణపర్యాయభేదేన గుణానేవ విభజన్తే తన్నయుక్తమిత్యాహ ఆహురితి. సహజాగన్తుతామాత్రమేతదితి సహజా ధర్మా గుణా ఇత్యుచ్యన్తే, ఆగన్తవః పర్యాయా ఇతి క్షపణకపరిభాషా, గుణత్వే తుల్యే కిం తేన విశేషకథనేనేత్యర్థః. బౌద్ధాస్తు కేచిత్ సర్వానప్యవస్థాభేదాన్ గుణశబ్దాభిధేయాన్ మిథ్యాభూతానభిదధతి, తేష్వేవాపరే సత్యభూతాన్ స్వభావాన్ తాననేకద్వ్యాదిరూపాన్ రూపరసగన్ధస్పర్శస్వభావా పృథివీ రూపరసస్పర్శస్వభావం జలం రూపస్పర్శస్వభావం తేజః స్పర్శస్వభావో వాయురితి, ఏతత్సర్వం నిర్గుణానాం న ఘటత ఇత్యాహ అభిదధత్వితి. ఆరోపో హి సగుణేష్వేవ తిరోహితాకారో

౩౬౭॥శ్లో॥ బాహ్యార్థేబౌద్ధతో కాఽకిలజననజరాభఙ్గరూపాన్వికారా
నాద్యన్తౌచిత్తచైత్తేష్వపిజగదురిమేతత్స్వరూపంనవాస్యుః।
పూర్వస్మిన్నక్రమఃస్యాదుపరితునకథంతస్యధర్మాస్త్వపతే
తన్మిథ్యాత్వేతునిత్యంనిఖిలమపిభవేత్తుచ్ఛమేవాన్యదాస్యాత్॥ ౭॥

(అద్రవ్యవర్గస్యసర్వైర్దురపహ్నవత్వం)

౩౬౮॥శ్లో॥ఆదావైక్యేనబుద్ధిర్ద్వయమపిమిళితంగృహ్ణతీవ్యక్తిజాత్యో
ర్భేదాభేదావిరోధందిశతియదినతత్తద్విశిష్టైక్యబుద్ధేః।

హితరూపాపేక్షత్వాత్, రూపరసాదీనాంస్వభావమాత్రత్వేధర్మధర్మిణోర్భిన్నేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వవిరోధాత్, భిన్నేన్ద్రియగ్రాహ్యాణాం రూపరసాదీనాం బహూనాంస్వభావానామేకవస్త్వాత్మకత్వేబహువిరోధసఙ్కలనాచ్చ సగుణత్వమేవన్యాయ్యమితిద్రవ్యాద్రవ్యవిభాగోఽనతిలఙ్ఘనీయఇత్యర్థః॥ ౬॥

బాహ్యార్థ ఇతి. అత్ర కేచిద్బౌద్ధాభాసా బాహ్యార్థేషుజననజరాభఙ్గరూపాన్ వికారానాహుః, చిత్తచైత్తేషుజననభఙ్గావేవద్వౌవికారౌ, తత్రవికల్పనీయం ఏతద్వికారజాతం వస్తునఃస్వరూపంవాధర్మోవా, తత్రపూర్వస్మిన్పక్షే జననాదీనాంక్రమ ఏవనస్యాత్, నహిస్వరూపంక్రమేణభవతి స్వరూపత్వవ్యాఘాతాత్, ఉత్తరత్ర ధర్మధర్మిభావంస్వయమేవవదసీత్యాహ ఉపరీతి. తర్హి జననాదయోమిథ్యేతిచేన్నేత్యాహ తన్మిథ్యాత్వ ఇతి. జననాదీనాంమిథ్యాత్వే తస్య వస్తునోనిత్యత్వమేవస్యాత్ యదివాతుచ్ఛత్వమితి. యథాహుః॥ శ్లో॥ నిత్యంసత్త్వమసత్త్వంవాఽహేతోరన్యానపేక్షణాత్। అపేక్షాతో హి భావానాంకాదాచిత్కత్వసంభవః" ఇతి, అత్రాహేతోరిత్యుపలక్షణం అజననస్యేత్యర్థః. హేతోరపి జననఏవోపయోగాత్ అన్యథాజననాదీనాంమిథ్యాత్వే సత్యేకదానిత్యత్వమన్యదాతుచ్ఛత్వమేవేత్యర్థః. స్యాదేవమస్యాదేవవా నతుకదాచిత్స్యాదితిహ్యాహుః॥ ౭॥

ఏవమద్రవ్యంసాధయిత్వాద్రవ్యాద్రవ్యయోర్భేదాభేదవాదస్యాప్రామాణికత్వమాహ ఆదావితి. ప్రథమపిణ్డగ్రహణేషు భేదేనాప్రత్యయాత్ మత్వర్థీయనిరపేక్షసామానాధికరణ్యాత్ ఘటోఽయముపలభ్యనియమాదేకశబ్దానువిద్ధప్రత్యయాచ్చ భేదాభేదంసమర్థయన్తే, తత్ర భేదాభేదయోః కింప్రత్యక్షగమ్యత్వముతానుమానగమ్యత్వమితి వికల్ప్య ప్రత్యక్షగమ్యత్వపక్షమనువదతి గౌరయమిత్యైక్యేనబుద్ధిరుత్పద్యమానా మిళితామేవవ్యక్తింజాతించగృహ్ణాతీ భేదా

ఇత్థంత్వేదన్త్వశూన్యం నహి కిమపి కదాప్యర్భకో౽పి ప్రతీయా-
త్తద్వైశిష్ట్యప్రతీతిర్నిరుపధిరపృథక్సిద్ధిమాత్రేణ సిద్ధ్యేత్॥ ౮॥

(ప్రత్యక్షభేదాభేదభఙ్గః)

౨౬౯॥శ్లో॥ వ్యక్త్యాజాత్యోరభేదం యదివదసి పృథక్సిద్ధ్యభావాదిలిఙ్గై-
ర్భేదాభావో౽పి బాధ్యస్తవవచనహిమతో నాన్యథాత్వస్య యుక్తిః।
ధర్మైక్యాదేకవాక్యాన్న తు భవతి తతో ధర్మధర్మ్యైక్యబుద్ధి-
స్తద్ద్వైధస్యాప్యుపాధిర్న న ఇహ భవతాదృశ్య ఇత్యభ్యుపేతే॥ ౯॥

(అనుమేయభేదాభేదభఙ్గః)

భేదయోర్విరోధముపశమయతీతి, తన్నిరాచష్టే తన్నేతి. తత్ర హేతుమాహ తద్విశిష్టేతి. తద్వివృణోతి ఇత్థం త్వేతి. ఇదమిత్థమితి హి సర్వా ప్రతీతిరుపజాయతే తత్రేదమంశో ధర్మీ ఇత్థమంశో ధర్మః. అర్భకో౽పీతి బాలిశాదపి బాలిశో భవానిత్యర్థః. కథం తర్హి అత్యన్తభిన్నయోర్ధర్మధర్మిణోర్వైశిష్ట్యప్రతీతిః సమవాయాఙ్గీకారే చాపసిద్ధాన్తప్రసఙ్గాదిత్యాశఙ్క్యాహ తదితి. తత్ తస్మాత్. నిరుపధిః ఉపాధిత్వేనస్వీకృతసమవాయాభావే౽పి స్వాభావికాపృథక్సిద్ధిమాత్రేణ వైశిష్ట్యప్రతీతిస్సిద్ధ్యేదితి॥ ౮॥

లిఙ్గాదపి భేదాభేదవాదో న సిధ్యతీతి వక్తుం పరోక్తానుమానాన్యనువదతి వ్యక్త్యేతి. పృథక్సిద్ధ్యభావాదిలిఙ్గైః సహోపలమ్భనియమాదిలిఙ్గైః ధర్మధర్మిణోరభేదః కాలాత్యయాపదిష్ట ఇత్యాహ భేదాభావ ఇతి. తవాప్యయం దోషో౽భిమత ఇత్యాహ తవచేతి. అన్యథా సహోపలమ్భనియమయుక్తిరేవ న స్యాదిత్యాహ నాన్యథేతి. సాహిత్యం భేదవ్యవనియతమభేదగన్ధమపి న సహతే ఇతి భావః. కథం తర్హి ఘటత్వార్థీయప్రత్యయనిరపేక్షసామానాధికరణ్యమిత్యాశఙ్క్య సామానాధికరణ్యలక్షణానురోధేన పరిహరతి ధర్మైక్యాదితి. న పునస్సామానాధికరణ్యాద్ధర్మధర్మిణోరైక్యబుద్ధిరిత్యాహ న తు భవతీతి. యత్ర పునరైక్యం తత్ర తద్బుద్ధిరేవోపాధిః. న స ఇహ బుద్ధిరూపోపాధిరాస్తీత్యర్థః. నన్వదృశ్యవిషయే బుద్ధిమన్తరేణాప్యర్థో౽స్తి తత్కథం బుద్ధ్యభావాదర్థాభావ ఇత్యాశఙ్క్యాహ భవతాదృశ్య ఇత్యభ్యుపేత ఇతి. దృశ్యత్వేనైవ హి భవతా ధర్మధర్మిణావుభావపి పరిగృహ్యేతే, తథా చ ధర్మధర్మిణోరైక్యమపి యద్యస్తి యోగ్యత్వాదుపలభ్యేత న చోపలభ్యతే తస్మాన్నాస్తి. ఏతేనైవైకశబ్దానువిద్ధప్రత్యయో౽పి నిరస్తః, ఏకోక్షేరివదేకశబ్దస్య విశిష్టవిషయత్వాదితి॥

౩౭౦॥శ్లో॥సత్త్వాద్యైర్నైకాన్తమాహుర్విమతమితరవత్తేఽపి తద్ధీవిరుద్ధం
నహ్యాతాఽఽకారభేదాత్పరిహృతిరనవస్థానదోషప్రసఙ్గాత్।
స్వవ్యాహారోఽస్తి చ స్యాత్సమయనియతయోరప్యేవమేవాకులాస్స్యు
ర్దృష్టాన్తేఽపి హ్యుపాధిద్వయవతి నియతస్స్థౌల్యసౌక్ష్మ్యాదియోగః॥౧౦॥
౩౭౧॥శ్లో॥సిద్ధే వస్తున్యశేషైస్స్వమతముభయథా వర్ణ్యతే తత్ర తత్ర
స్యాదర్థస్యైకరూప్యే కథమిదమితి చేత్తన్న భిన్నాశయోక్తేః।
మన్తవ్యా వైభవోక్తిః క్వచిదనభిమతే సంశయోక్తిః క్వచిద్వా
భాగద్వైతాన్నృసింహప్రభృతిషు ఘటతే చిత్రసంస్థానయోగః॥౧౧॥
(అనేకాన్తానుమానభఙ్గః)

అథాఽనేకాన్తవాదీ ప్రత్యవతిష్ఠతే సత్త్వాదితి. సర్వమనేకాన్తం సత్త్వాత్ ఘటాకాశమహాకాశవదితి, తత్ప్రతీతివిరుద్ధమిత్యాహ తద్ధీవిరుద్ధమితి. సామాన్యాకారేణాభేదః వ్యక్త్యాకారేణ భేద ఇతి విరోధం పరిహరామ ఇత్యాశఙ్క్య నిరాకరోతి నహీతి. కుత ఇత్యత ఆహ అనవస్థానేతి. వ్యక్తీనామభేదనిర్వాహార్థం జాతిః పరిగృహ్యతే, జాతివ్యక్త్యోరత్యన్తవిరుద్ధస్వభావయోరభేదనిర్వాహార్థం ధర్మాన్తరస్వీకారేఽనవస్థా, అస్వీకారే విరుద్ధాకారేణ ప్రతిభాసమానయోః కథమభేదః. ఉక్తార్థబాధకాననిష్టప్రసఙ్గానాహ స్వవ్యాహారేతి. సర్వథాఽనేకాన్తవాదే వ్యాపారనియమో వ్యవహారనియమస్సిద్ధాన్తనియమ ఇత్యాదయస్సర్వే నియమా వ్యాకులీభవేయుః, ఆకాశేఽపి ఘటకరకాద్యవచ్ఛేదకభేదే నైవ స్థూలసూక్ష్మాదివ్యవహారః, తతోఽపాధీనాం భిన్నత్వమేవ, ఉపాధిమతః పునరభిన్నత్వమేవ, కేవలముపాధిగతో భేద ఉపాధిమత్పర్యన్తముపాధిద్వారేణ వ్యవహ్రియత ఇతి న విరోధః॥ ౧౦॥

కథం తర్హ్యనేకాన్తాభావే సర్వైరపి వాదిభిరేకస్మిన్ సిద్ధాన్తే వస్తుద్వయోపవర్ణనం క్రియతే యథా స్మృతేర్యాథార్థ్యమయాథార్థ్యం చేతి న్యాయవాదినః. ఏవం తేషు తేషు సిద్ధాన్తేషు మతిభేదోపవర్ణనం దృష్టం యథా భవన్త ఏవాన్వితాభిధానమభిహితాన్వయం చాభిదధత ఇత్యాశఙ్క్యతే సిద్ధ ఇత్యాదినా. పరిహరతి తన్నేతి. తత్ర హేతుమాహ భిన్నాశయోక్తేరితి. తత్తచ్ఛాస్త్రప్రవక్తౄణామాశయభేదేన వస్తుభేదోపవర్ణనం న్యాయ్యమిత్యర్థః. అస్మిన్నర్థే పరిహారాన్తరమప్యాహ మన్తవ్యేతి. ఏకస్యైవ వక్తుః క్వచిద్వైభవోక్తిః క్వచిత్పరమార్థోక్తిరితి. తృతీయమపి పరిహారమాహ సంశయోక్తిరితి. అర్థానవధారణే సవాదిభిస్సంభావితకోటిద్వయోపాదానమితి. అతో నానేకాన్తవాదప్రసఙ్గః.

౩౭౨॥శ్లో॥ స్యాదస్తిస్యాచ్చనాస్తిద్వితయమనుభయంస్యాత్త్రిభిశ్చాస్తిమంత్రైః
సైషోక్తాసప్తభఙ్గీజినసమయజడైర్ద్రవ్యపర్యాయవర్గే।
ఇష్టాంసార్వత్రికీంతాంస్వపరమతకథాతన్త్రలాభాదావివక్షుః
కక్షీకుర్వీతధూర్తఃకథకపరిషదాంకాందిశంకాన్దిశీకః॥ ౧౨॥

(సప్తభఙ్గీభఙ్గః)

౩౭౩॥శ్లో॥ భేదేవస్తుస్వరూపేభ్రమఇహనభవేద్ధర్మపక్షేఽనవస్థా
స్యాద్వాన్యోన్యాశ్రయాదిస్తదయమనృతఇత్యుక్తిబాధాదిదుఃస్థం।

కథంతర్హి నృసింహాదిరూపేష్వవిరుద్ధాకారఇతిచేత్ అంశభేదాదవిరోధఇత్యాహ భాగదైవతాదితి॥ ౧౧॥

ఇత్థమనేకాన్తవాదప్రతిక్షేపమసహమానోఽనేకాన్తవాదీసప్తభఙ్గీంపురస్కురుతే స్యాదస్తి స్యాన్నాస్తి స్యాదస్తిచనాస్తిచ స్యాదస్తినాస్తివిలక్షణం అస్తిస్యాదస్తినాస్తివిలక్షణం నాస్తిస్యాదస్తినాస్తివిలక్షణం అస్తిచనాస్తిస్యాదస్తినాస్తివిలక్షణం ఇతిసప్తభఙ్గ్యాసంవలితమేవవిశ్వమితి. ద్రవ్యంహి వస్తుస్వరూపంపర్యాయశ్చాగన్తుధర్మః ద్రవ్యపర్యాయాత్మనాసదసద్రూపేచ జగతి సర్వమపిరూపమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంసఙ్ఘటతఇతి, తదిదమనుభాషతే స్యాదస్తీతి.స్యాత్త్రిభిశ్చాస్తిమన్త్రైరితి అస్తిమం అనుభయం.త్రిభిఃస్యాదస్తీత్యాదిభిః త్రిః ప్రత్యేకమన్వితమిత్యర్థః, అస్తినాస్తివిలక్షణంప్రత్యేకంస్యాదస్తీత్యాదిభిస్త్రిభిరన్వితమితి పక్షత్రయం, పూర్వంచత్వారఃపక్షాః అతస్సప్తభఙ్గీ.సైషాసప్తభఙ్గీద్రవ్యపర్యాయవర్గేఅనేకాన్తవాదిభిరుక్తా. జినసమయజడైరితి అస్యార్థస్యోపక్షేపవవక్తౄణాంజాడ్యంప్రకటయతీత్యర్థః.అతోత్తరమాహ ఇష్టామితి. అనియతార్థోపపాదనస్వభావామేనాంసప్తభఙ్గీంవివక్షుఃపరస్పరవిరుద్ధాభాషణేనవిద్వద్భిర్నిరాసితశ్శుష్కతర్కవాదీ కాన్దిశీకోభయద్రుతః కాన్దిశంకక్షీకుర్వీత నకాఞ్చిదపిదిశంప్రాప్నుయాదిత్యర్థః.అనియతవాదినాంహి స్వపక్షఏవపరపక్షః దూషణమేవభూషణం విజయఏవపరాజయః వ్యవహారఏవ మౌనమితిసర్వోవ్యాఘాతస్సంపనీపద్యేతేతిభావః॥ ౧౨।

ఇత్థంభేదాభేదవాదేనిరస్తేభేదోపితద్వాదేవనిరస్యతామితివదతఃపరపక్షవాదినఃపక్షమనువదతి భేదఇతి.తన్నిరాకరోతి ఉక్తీతి.అయమత్రపూర్వః పక్షసిద్ధాన్తయోరనుక్రమః కింభేదోవస్తునస్స్వరూపం,అథవాధర్మః,యదిస్వరూపం స్వరూపభూతభేదేగృహీతేసత్యధ్యాసోనస్యాత్,అథనగృహ్యేత అధ్యాసో నస్యాత్ ధర్మిగ్రహణమన్తరేణాధ్యాసాభావాత్, తథాచ స్వరూప

భూతభేదస్యగ్రహణాగ్రహణయోరర్థ్యాసాభావ ఇతి స్వరూపభేదవాదనిరాసః,
కిఞ్చ స్వరూపస్యైవ భేదత్వే స్వరూపం భేద ఇతి వ్యవహ్రియేత న పునర్భిన్నమితి, స్వ
రూపస్య ప్రతియోగినిరపేక్షత్వాద్ భేదస్య తత్సాపేక్షత్వాచ్చ విరుద్ధధర్మాధ్యా
సోపి స్వరూపభేదవాదమపాకరోతి. నాపి ధర్మో భేదః తస్య ధర్మిప్రతియోగిభ్యా
మభేదే వ్యాఘాతః ధర్మధర్మిభావాదేర్భేదనిష్ఠత్వాత్, భేదే పునరాత్మన్యేవ భే
దాఙ్గీకారే తావదాత్మాశ్రయః ద్వితీయభేదమఙ్గీకృత్య పరస్పరభేదకత్వే కథనే ప
రస్పరాశ్రయః తృతీయాదిభేదమఙ్గీకృత్య పరివర్తనే చక్రకం ఉత్తరోత్తరమపి
ధావనేఽనవస్థా ఉత్తరోత్తరభేదానాం పూర్వపూర్వభేదేభ్యో భేదానఙ్గీకారే
ద్వితీయాదీనాం భేదానాం ప్రథమభేదాద్వ్యతిరేకాభావేన తదఙ్గీకారానఙ్గీకా
రయోరవిశేష ఇతి ధర్మభేదోపి దుర్వచః. కిఞ్చ కిం ధర్మిప్రతియోగిగ్రహణపూర్వ
కో భేదగ్రహః ఉత స్వతన్త్రః, యది స్వతన్త్రః భేదగ్రహణమేవ తన్న స్యాత్ క
స్య కస్మాద్భేద ఇతి. యది ధర్మిప్రతియోగిగ్రహణపూర్వకస్తత్రాపి వికల్పయా
మః కిం ధర్మిప్రతియోగినౌ పరస్పరవిలక్షణత్వేన గృహ్యమాణౌ తథాభవతః ఉ
తావిలక్షణత్వేన, యద్యవిలక్షణత్వేన ఘటాద్ ఘటో భిన్న ఇత్యేవ స్యాత్ న చ
తద్యుక్తం. విలక్షణత్వేన చేత్ అన్యోన్యాశ్రయకుక్షినిక్షేపణేన నిగృహ్యతే భేద
వాదః భేదే గృహీతే సతి ధర్మ్యాదిగ్రహణం తద్గ్రహణే సతి భేదగ్రహణమితి, అ
తో నిరుత్తరం ఉక్తిబాధాది దుఃస్థమితి. అయమత్ర భావః యస్తు భేదః స్వరూపం ధ
ర్మో వేతి వికల్పయతి స పునస్తృతీయకోట్యఙ్గీకారేణ వికల్పయతి కిం వా తదనఙ్గీ
కారేణ వికల్పయతి, యద్యఙ్గీకారేణ అయమావత్సంభవీతావదయం వికల్ప ఇతి న్యూ
నం నామ నిగ్రహస్థానం, సంభవన్తి చ స్వరూపధర్మవ్యతిరిక్తాస్సహస్రశో వ్యవస్థాః,
న హి ఘటస్య స్వరూపం నాపి ధర్మః పటకుడ్యకుసూలాదయః. తృతీయకోటితయా
పి భేదం వదన్తి భేదవాదినః జ్ఞానాభావసంబన్ధానాం విషయప్రతియోగిసంబన్ధి
భిరేవ వ్యావృత్తవ్యవహారాత్, తేషామపి భేదలక్షణలక్షితత్వస్య భవద్భిరప్యఙ్గీ
కార్యత్వాత్. యది తృతీయకోట్యనఙ్గీకారేణ వైయర్థ్యాద్వికల్పయతి తథాపి త
ర్కాభాసోయం ప్రసఙ్గః, స్వరూపం చేత్ ఏవం స్యాత్ న చైవం తస్మాన్న స్వరూపం
ధర్మశ్చేత్ ఏవం స్యాత్ న చైవం తస్మాన్న ధర్మ ఇతి పరస్పరవిరుద్ధయోస్తర్కయో
ర్విపర్యయే పర్యవసానం యద్యస్తి తదా మిథో విరోధాత్తర్కాభాసత్వం, యది
నాస్తి తదాపి తర్కాభాసత్వం విపర్యయే పర్యవసానాభావేనాఙ్గశూన్యత్వాత్
ఉభయోరపి తృతీయకోటౌ పర్యవసానమస్త్వితి చేత్ అహోఽనుభవానాత్మ

క్తమేవ ప్రస్మరతి, తృతీయకోట్యసద్భావేనహి భవానాలపతి యదికోట్యన్తరమ
పి అస్మాకమపితద్రూపేణోపతిష్ఠతాం భేదః, అతో న భేదతత్త్వవిలాపః, తథా
చ నవివక్షితార్థసిద్ధిః. స్వరూపం చేదధ్యాసానుపపత్తిః స్యాత్ ఇతి భవతాం మూల
శైథిల్యం, అనృతజడపరిచ్ఛిన్నవ్యావృత్తీనాం బ్రహ్మస్వరూపత్వేపి భవద్భిరేవ
ప్రపఞ్చాధ్యాసాఙ్గీకారాత్, వ్యావృత్తీనాం ధర్మత్వే భవతైవ ధర్మభేదవాదోఽ
ఙ్గీకృత ఇతి ధర్మభేదవాదప్రతిక్షేపకాణాం తర్కాభాసానామఙ్గాన్యతమవైక
ల్యం భవతైవ ప్రతిపాదితం స్యాత్. ఆస్తామయం తర్కాభాసప్రసఙ్గః ప్రతిబద్ధ్యా
పి దూషయామః అభేదః స్వరూపం ధర్మో వా, ధర్మశ్చేదనవస్థా స్వరూపాతిరిక్త
స్య ధర్మస్యాభేదత్వవ్యాఘాతశ్చ, ఆత్మాశ్రయాన్యోన్యాశ్రయచక్రకాశ్రయా
ద్యభిధానమస్మాభిరప్యత్రాభిధాతుం శక్యేత. స్వరూపం చేద భేదః అభేదో బ్రహ్మే
తి స్యాత్ న పునరభిన్నం బ్రహ్మేతి. కిఞ్చ భేదరూపస్య నిత్యస్వభావత్వేన భేదప్రప
ఞ్చాధ్యాసో న స్యాత్, స్వరూపాన్తరమభేద ఇతి చేత్ భేదవాదమేవోద్గిరసి, కి
ఞ్చ స్వస్వరూపం స్వరూపమితి యది వదసి సోపి చ భేద ఏవావసీయతే, స్వమే
వరూపమితి వచనే స్వరూపాతిరిక్తాభేదానభిధానాదధ్యాసానుపపత్తిస్తదవస్థై
వ, అతో భేదవదభేదస్యాపి త్వదుక్తేనైవ దూషణకలాపేన దుర్నిరూపత్వాత్స్వ
రూపధర్మయోర్భేదత్వానుపపత్తిరితి రిక్తం వచః. కస్తర్హి భేదః, అనృతజడపరి
చ్ఛిన్నవ్యావృత్తీనాం స్వరూపత్వే స్వరూపభేదవాదమఙ్గీకృత్య మూకీభవ, ధర్మ
త్వే పునర్ధర్మభేదవాదమఙ్గీకుర్వన్నిర్వైరమేవ సఞ్చర, అథాపి కథం భేదస్య భే
దాభావే స్వరూపసిద్ధిరితి చేత్ స్వస్య స్వయమేవ భేదః స్వపరనిర్వాహకత్వాత్
యో హి యత్ర యదధ్యాసవిరోధీ స తస్మాద్భేదః తథా చ స్వాశ్రయే పటాద్య
ధ్యాసవిరోధిశౌక్ల్యాదిధర్మ ఏవ, స్వస్మిన్నపి కాష్ణ్యాద్యధ్యాసవిరోధిత్వాత్ స్వ
స్యాపి స్వయమేవ భేదః తథా చ ధర్మిప్రతియోగిభ్యామపి శౌక్ల్యాదేః స్వరూపవే
వ భేదః, స్వరూపస్యైవ స్వాత్మని తత్తదధ్యాసవిరోధిత్వాత్. యత్పునరుక్తం భే
దగ్రహణస్య ధర్మిప్రతియోగిగ్రహణపూర్వకత్వాత్పరస్పరాశ్రయ ఇతి తదపి చ
నిరూపకాణామాఘోషణం, ఘటపటౌ హి గృహ్యమాణౌ యుగపదేవ ఘటత్వా
త్మాశ్రయావేవ గృహ్యేతే తావేవ ధర్మౌ భేదా ఇతరేతరాధ్యాసవిరోధిత్వాత్
స్వస్మిన్నపి తత్తదధ్యాసవిరోధిత్వాత్ స్వాత్మనోపి భేదస్తావేవ, అతో నాన్యో
న్యాశ్రయణశఙ్కాప్యఙ్కురతి. కథం తర్హి ప్రతియోగినిరపేక్షాణాం ధర్మాణా
భేదత్వమితి చేదిత్థం యదా శుక్లత్వకృష్ణత్వాదయః స్వరూపేణ ప్రతీతివిషయా
పరస్పరాధ్యాసం వ్యావర్తయన్తి తదా శుక్లత్వకృష్ణత్వాదయ ఇతి వ్యవహ్రియ-

ధర్మః క్వాపి స్వరూపం క్వచిదితి చ యథాదృష్టి నోక్తప్రసఙ్గో
యద్దృష్ట్యా యత్ర యస్యాధ్యసనపరిహృతిస్సోఽస్య తస్మాత్తు భేదః॥ ౧౩॥
(భేదదూషణనిస్తారః)

కుర్వన్తి చాధ్యాసనివర్తనం తేనైవ స్వరూపేణ, యదా పున రధ్యాసనివర్తకత్వరూపధర్మాన్తరవైశిష్ట్యేన వ్యవహ్రియన్తే తదా భేదా ఇత్యుచ్యన్తే, తేన తేషామేవ ధర్మాణాం స్వరూపేణ వ్యవహ్రియమాణానాం న ప్రతియోగిసాపేక్షత్వం అధ్యాసనివర్తకత్వరూపధర్మాన్తరవైశిష్ట్యేన వ్యవహ్రియమాణానాం ప్రతియోగిసాపేక్షత్వమితి న కశ్చిద్విరోధః. యథా ఘటే దణ్డాదీనాం వ్యాప్రియమాణానాం దణ్డాదివ్యవహారే న ప్రతియోగ్యపేక్షా ఘటకారణత్వవ్యవహారే ప్రతియోగ్యపేక్షేతి. ఏతేన గ్రాహకానుపపత్తిప్రలాపోఽపి దూరోత్సారితః జాత్యాదీనామేవ భేదత్వాత్ తేషాం వస్తునా సహ యుగపదేవ గ్రహణేన స్వరూపభేదయోర్గ్రహణపౌర్వాపర్యాభావాత్, అతః ప్రత్యక్షమేవ యుగపదుభయం గృహ్ణాతి అతో భేదస్య నవికల్పగ్రాహ్యత్వం, తదిదం సర్వమభిప్రేత్యాహ ధర్మః క్వాపీతి. ఘటాదీనాం ధర్మో భేదః స్వరూపం క్వచిత్ భేదేపునః స్వరూపమేవ భేదః యథాదృష్టి యథాదర్శనమిత్యర్థః. తేననోక్తప్రసఙ్గో న స్వరూపభేదదూషణం, నాపి ధర్మభేదదూషణం. ఉక్తస్యార్థస్యోపపత్త్యర్థం భేదలక్షణమేవ పరిశోధయతి యద్దృష్ట్యా యత్ర యదధ్యాసనివృత్తిః స తస్య తస్మాద్భేద ఇతి. అతశ్శాన్యాదిత సాధారణో ధర్మ ఏవ భేదః అత స్తదతిరిక్తభేదకల్పనమల్పబుద్ధీనాం కల్పనాగౌరవహేతుత్వాదనాదరణీయమేవేతి భావః. తదయం సంక్షేపః భేదప్రతీత్యపలాపే తవాపసిద్ధాన్తః ప్రతీత్యభావే కథం బాధార్థం ప్రయతసే, తత్కారణాపలాపే భేదప్రతీతేః కార్యత్వమేవ పరిపన్థి నహ్యకారణం కార్యముత్పద్యతే, కారణనిరూపణాపలాపే కార్యవిశేష ఏవ కారణవిశేషం నిరూపయతి తత్తత్కార్యవిశేషసముచితత్వేనైవ కారణవిశేషస్య ప్రతీతేః, భేదప్రతీతేర్విషయాపలాపే భేదప్రతీతిర్నిర్విషయేతి వ్యాఘాతః ప్రతీతేస్సవిషయత్వనియమాత్ నహి నిర్విషయం జ్ఞానమితి జాఘటీతి విపరీతజ్ఞానమపి సవిషయమేవ అపితు బాధితవిషయమితి విశేషః. అతో భేదజ్ఞానస్య విషయబాధోపపాదనమేవ తవావశిష్యతే, తత్ర ప్రత్యక్షేణ బాధోపపాదనే సర్వస్యాపి ప్రత్యక్షస్య సవిశేషవిషయత్వాన్న బాధకత్వం, అనుమానం చేత్ సుతరాం సవిశేషవిషయమేవ పక్షహేతుదృష్టాన్తసాధ్యతజ్జ్ఞానాదిబహుభేదసంవలితత్వాత్, ఆగమోఽపి పదపదార్థవాక్యవాక్యార్థాదిభే

౩౭౪॥శ్లో॥ భేదో గృహ్యేత బుద్ధ్యాధికరణమవధిం చేతి నహ్యక్రమోఽస్మిన్
ప్రత్యక్షస్యక్రమోఽపి క్షణభిదురతయా నేతి తుల్యం భ్రమేఽపి।

దగర్భః, ఏవమంతరోఽపి వ్యాప్యావ్యాప్యైకాకారే వ్యాపకానిష్టప్రసఞ్జనం వ్యాప్యవ్యాపకభావశ్చ భేదాత్మక ఏవ అఙ్గపక్షే కోఽపేతత్త్వాచ్చ అతో భేదఖణ్డనప్రసఙ్గ ఏవ భేదముపపాదయతీతి. ఏతేన ప్రత్యక్షం ధర్మిగ్రాహి ఉత భేదగ్రాహి ఉతోభయగ్రాహి, స్వరూపగ్రాహిత్వే అస్మత్పక్ష ఏవ, భేదగ్రాహిత్వే ధర్మిప్రతియోగిసాపేక్షస్య భేదగ్రహణస్య తద్గ్రహణమన్తరేణ గ్రహణం న స్యాత్, ఉభయగ్రాహిత్వేఽపి యుగపదుభయగ్రాహి వా క్రమేణ వా, యుగపద్గ్రహణం న సంభవతి సాపేక్షనిరపేక్షయోర్యౌగపద్యాయోగాత్, క్రమేణోభయగ్రాహిత్వేఽపి భేదపూర్వకం ధర్మిగ్రహణం న సంభవతి సాపేక్షస్య పూర్వభావిత్వాయోగాత్, ధర్మిగ్రహణస్య పూర్వభావిత్వే తస్మిన్నేవ క్షణే ప్రత్యక్షస్య నష్టత్వాన్న తద్భేదగ్రాహకం, న చ ప్రత్యక్షాన్తరం భేదగ్రాహకం పరస్పరవార్తానభిజ్ఞత్వాత్, అతో భ్రాన్తిరేవ ప్రత్యక్షం చాపి భేదం గృహ్ణాతి ఇతివక్తోత్తరం॥ ౧౩॥

భేదగ్రహణే పూర్వోక్తాం గ్రాహకానుపపత్తిం ప్రతిబన్ద్యా దూషయతి భేద ఇతి. ధర్మిభేదయోః సాపేక్షనిరపేక్షత్వాభ్యాం యుగపద్గ్రహణమనుపపన్నం ప్రత్యక్షజ్ఞానస్య క్షణికత్వాత్ క్రమగ్రహణం చ న జాఘటీతి పరస్పరవార్తానభిజ్ఞత్వాత్ ప్రత్యక్షాన్తరేణ గ్రహణమపి న స్యాదితి హ్యుక్తం, ఏతత్కాల్పనికభేదపక్షేఽపి తుల్యం, కల్పనాయా అప్యధికరణప్రతియోగిసాపేక్షత్వస్యావశ్యంభావిత్వాత్ ధర్మిజ్ఞానక్షణికత్వస్య తుల్యత్వాత్ కల్పనారూపభేదగ్రహేఽపి పరస్పరవార్తానభిజ్ఞత్వస్యానివారణాత్, న హి కల్పనాపి ధర్మిప్రతియోగినావన్తరేణ భేదం గృహ్ణాతి నాపి ధర్మిజ్ఞానవార్తామభిజానాతి, తస్య తస్మాద్భిన్నత్వాత్, అతః కాల్పనికభేదజ్ఞానస్య సఙ్ఘటనే ప్రకారమార్గితేఽపి భేదజ్ఞానం తేనైవ న్యాయేన సఙ్ఘటేత, తస్యాసఙ్ఘటనే కాల్పనికమపి భేదజ్ఞానం న సఙ్ఘటేతేతి వీవధఘటన్యాయః. తర్హి కాల్పనికమపి భేదజ్ఞానం మా భూదితి చేత్ తర్హి లోకవ్యవహారోచ్ఛేదప్రసఙ్గః, కృత్స్నవేదాన్తానారమ్భప్రసఙ్గశ్చ భేదప్రతిభాసనిరాసాయైవ హి సర్వే వేదాన్తా ఆరభ్యన్త ఇతి బ్రూమః, తదిదమాహ తుల్యం భ్రమేఽపీతి. కిఞ్చ భేదస్య ప్రత్యక్షత్వాభావే సతీన్ద్రియవ్యవస్థా న స్యాత్, రూపాదిగ్రహణమిన్ద్రియకృత్యం, విషయభేదవ్యవస్థయైవ హి చక్షురాదివ్యవస్థామాహుః, ఏవమర్థాదివ్యవస్థాపి న స్యాత్ తత్తద్విషయభేదగ్రాహకేన్ద్రియభేదవినాశాదేవ హ్యర్థాదివ్య

అత్యాన్ధాదివ్యవస్థాతుతిరపియుగపద్యోగ్యధర్మగ్రహా ఉత
స్తద్వ్యక్తైభిన్నశబ్దైఃకథితతదుపధిజ్ఞప్త్యపేక్షః క్రమాత్స్యాత్ ॥ ౧౪॥

(భేదప్రత్యక్షత్వానుపపత్తినిరాసః)

౩౬౫॥శ్లో॥అద్రవ్యేనైకరూపేహ్యగణిషతగుణాస్సత్త్వముఖ్యాద్విధాద్యం
శుద్ధంతన్నిత్యభూతౌ త్రితయమిహచతుర్వింశతౌ వ్యాప్తితః స్యాత్ ।
పఞ్చాన్యేశబ్దపూర్వా అపపరిగణితా భూతవర్గేష్వథాన్య
స్సఙ్ఖ్యానాదిశ్చ భేదఃపరిణతియథాసంభవంద్రవ్యవర్గే॥ ౧౫॥

(అద్రవ్యావాన్తరవిభాగః)

వస్థా, తదిదమాహ అత్యాన్ధాదీతి. అతో యుగపదేవ తత్తద్విశేషణభేదవిశిష్టవస్తుగ్రహణమిన్ద్రియకృత్యం తే చ విశిష్టా యుగపదేవ సన్నిధానే యుగపదేవ గృహ్యన్తే యథా సేనావనతారామణ్డలాదిజ్ఞాన ఇత్యుక్తం తథాచ పరస్పరాసఙ్కీర్ణనానా ధర్మవిశిష్టాః పదార్థా యుగపదేవ గృహ్యన్తే ఘటః పటః శుక్లం కృష్ణం చలం నిశ్చలమిత్యాది తత్ర ఘటత్వపటత్వశుక్లత్వకృష్ణత్వాదయః స్వరూపేణ గృహ్యమాణాః పరస్పరాధ్యాసం వ్యావర్తయన్తి, తచ్చ వ్యావర్తనం తత్తద్ధర్మస్వరూపగ్రహణకృత్యం, తేనైవకృత్యేన విశేష్యమాణాస్తపవధర్మాః ప్రతియోగ్యపేక్షయా భేదా ఇతి వ్యవహ్రియన్త ఇతి ప్రాగుక్తమేవార్థం ప్రతిపత్తౄణాం బుద్ధిసౌకర్యాయ ప్రకటయతి తద్వ్యక్త ఇతి. భేదవ్యవహారేఽపి యుగపద్వ్యవహారేణ పౌర్వాపర్యాపేక్షా యథా పఞ్చాప్యఙ్గుళయః పరస్పరం భిన్నా ఇతి. యత్ర పునః క్రమవ్యవహారస్తత్ర వాచః క్రమవర్తిత్వాదస్తు వాఙ్మాత్రే పౌర్వాపర్యం అఙ్గుష్ఠాత్కనిష్ఠాభిన్నేతి. అతోఽపి ప్రతిపత్తిపౌర్వాపర్యం న నిర్బధ్నీమః అతో న భేదప్రత్యక్షత్వానుపపత్తిః॥ ౧౪॥

ఏవం భేదతత్త్వం ప్రసాధ్య ప్రామాణికత్వేనాభిమతాన్ గుణభేదాన్ యథాప్రమాణం విభజ్య నిర్దిశతి అద్రవ్య ఇతి. తస్మిన్నద్రవ్యవర్గే సత్త్వం రజస్తమ ఇతి ప్రధానభూతా గుణాః. సత్త్వం చ ద్వివిధం శుద్ధసత్త్వం మిశ్రసత్త్వం చేతి. శుద్ధసత్త్వం నిత్యవిభూతౌ, తదిదమాహ శుద్ధం తన్నిత్యభూతావితి. త్రితయమితి మిశ్రసత్త్వం రజస్తమశ్చేతి త్రితయం. ఇదం చతుర్వింశతితత్త్వే సర్వత్రాపి స్యాదిత్యాహ వ్యాప్తితః స్యాదితి. ఏవం శబ్దాదయః పఞ్చ గుణాః ఆకాశాదిపఞ్చభూతేషూత్తరోత్తరమాధిక్యేన దృశ్యన్త ఇత్యాహ పఞ్చేతి. సఙ్ఖ్యాదిరన్యో గుణవర్గో యథాప్రమాణముపలభ్యమానో న్యూనాధికభావేన తత్ర తత్రావతిష్ఠత ఇతి దర్శయతి అథాన్య ఇతి. యథాసంభవమితి ప్రమాణగతిరేవ పదార్థపరికల్పనా

౩౨౮॥ శ్లో॥ స్థిత్యుత్పత్త్యన్తలీలావిధిషు భగవతాధిష్ఠితాశ్శాస్త్రవేద్యా
స్సత్త్వాద్యాః స్థూలసూక్ష్మప్రకృతిగతగుణా హేతుభూతాస్సుఖాదేః।
సామ్యే తేషాం త్రయాణాం సదృశపరిణతిః స్యాదిహాన్యాన్యథాత్వే
క్లృప్తా సాఙ్ఖ్యైర్ద్రవ్యతైషాం శ్రుతిపథవిహతా కుత్రచిత్తూపచారః॥ ౧౮॥

(సత్త్వరజస్తమసాముపయోగాదిరద్రవ్యతా చ)

౩౨౯॥ శ్లో॥ బుద్ధిత్వాదిః ప్రధానే సమపరిణతిరిత్యేవమాగస్త్యధర్మా
ద్రవ్యేష్వన్యేషు చాన్యే కతిచన కథితాః కేచిదధ్యక్షసిద్ధాః।
ఆనన్త్యాదర్థమాత్రాద్దురవగమతయా సూక్ష్మవైషమ్యభేదై
రైకైకశ్యేన చిన్తామిహ జహతి బుధా నిశ్చితాపేక్షితార్థాః॥ ౧౯॥

(విచిత్రావస్థానత్వం)

యాం శరణం న పునర్వైశేషికాదీనాం సాఙ్కేతికస్సంవ్యవహార ఇత్యర్థః॥ ౧౭॥

స్థితీతి. పూర్వోక్తానాం సత్త్వరజస్తమసాం స్థిత్యుత్పత్తిలయేషు విశేషేణ భగవతాధిష్ఠితత్వం తేషు తేషు శాస్త్రేషూచ్యతే, తే చ స్థూలసూక్ష్మప్రకృతిగతాస్సుఖదుఃఖమోహానాం హేతవో భవన్తీతి చ శాస్త్రసిద్ధం. తేషాం చ సామ్యే ప్రళయావస్థాయాం సదృశపరిణతిః, వైషమ్యే సృష్ట్యవస్థాయాం విసదృశపరిణతిశ్చ శాస్త్రైకసమధిగమ్యా. అన్యా విసదృశపరిణతిః. అన్యథాత్వే వైషమ్యే. సాఙ్ఖ్యైః పునరేషాం ద్రవ్యాభేదేన ద్రవ్యత్వమాహుః, తద్గుణత్వప్రతిపాదకశ్రుతిస్మృతీతిహాసాదివిరుద్ధం, ప్రమాణేషు చ క్వచిద్యద్యస్తి ద్రవ్యాభేదవ్యవహారః స పునరౌపచారికః. వ్యక్తమన్యత్॥ ౧౮॥

ప్రధానే బుద్ధిత్వాదీన్ కతిచన ప్రకారానుక్త్వా ప్రకారాన్తరాణ్యప్యనన్తత్వాన్న పరిగణ్యన్తే అథాపి ప్రామాణికత్వాత్ ప్రధానే కార్యకారణరూపే పరిగృహ్యన్త ఇతి దర్శయతి బుద్ధీతి. ప్రధానే బుద్ధిత్వాదయో ధర్మాస్సృష్ట్యవస్థాయాం విషమరూపాః ప్రళయావస్థాయాం సమపరిణతయః. ఏవమన్యేష్వపి ద్రవ్యేషు కతిచిద్ధర్మాశ్శాస్త్రసిద్ధాః కతిచిచ్చ ప్రత్యక్షసిద్ధాః, అతోఽనుమానశరణానాం సాధనబాధనయోరత్ర చానవకాశః న హి నరశిరః పవిత్రత్వాద్యనుమానం శాస్త్రప్రవృత్తిశైలీముల్లఙ్ఘయిష్యతి. తర్హి సర్వేఽపి ధర్మాః ప్రత్యేకం ప్రతిపాద్యా ఇత్యాశఙ్క్య పరిహరతి ఆనన్త్యాదితి. అత్రవ్యావాన్తరభేదానామానన్త్యాత్ వివిచ్య ప్రతిపాదనే పునరర్థమాత్రాత్ సూక్ష్మవైషమ్యభేదైర్దురవగమత్వాచ్చ నిశ్చితాపేక్షితార్థా మనీషిణ ఏకైకశ్యేన చిన్తామిహ జహతి, న తావతా తేషాం ప్రకారభేదానామప్రామాణికత్వమిత్యర్థః॥ ౧౯॥

౩౭౮॥శ్లో॥శబ్దాద్యాస్తత్తదర్థప్రతినియతిజుషస్సర్వతన్త్రప్రసిద్ధా
స్తైరేకద్వ్యాదిసఙ్ఖ్యైర్ద్యుపవనహుతభుగ్వారిభూమ్యస్సమేతాః।
పఞ్చీకారాదినైషాం వినిమితగుణతా వ్యోమనైల్యాదిబోధే
తద్యోగాత్తత్ర తత్తద్గుణజనిరితి చేన్నాన్యథాతోఽపపత్తేః॥ ౧౮॥

(శబ్దాదిగుణభేదగ్రాహకాధారనియమః)

౩౭౯॥శ్లో॥కస్తూరీచంపకాదౌ సమవిషమతయా సమ్మతస్సౌరభాది
స్తద్వచ్ఛబ్దాదయో మీ త్రిగుణతదధికద్రవ్యనిష్ఠా గుణాస్స్యుః।
నిష్కృష్టే శాస్త్రదృష్ట్యా న కథమపి మిథస్సఙ్కరశ్శఙ్కనీయః

అనన్తరం శబ్దాదీనాం గ్రాహకనియమమాధారనియమం చోక్త్వా భూతాన్తరే తత్తద్గుణప్రతిభాసస్యోపాధినియమం చాహ శబ్దాద్యా ఇతి. శబ్దాదీనాం శ్రోత్రాదిగ్రాహ్యత్వనియమస్సర్వతన్త్రసిద్ధః. శబ్దాదీనామాకాశాదిషూత్తరోత్తరగుణాధిక్యం శాస్త్రప్రసిద్ధముపలమ్భసిద్ధం చ. గుణవినిమయస్తు పఞ్చీకారాదిభిరేవ స్యాత్, తత్రోదాహరణమాహ వ్యోమేతి. గగనతలే నైల్యాదిప్రతిభాసః పఞ్చీకృతపృథివ్యాదిసంబన్ధేనైవ స్యాత్, ఏవముష్ణం జలం సురభిస్సమీర ఇత్యాదిషు సంసర్గవిశేషాద్గుణాన్తరప్రతిభాసః స్వయమేవోహనీయః. భూతాన్తరసంసర్గాద్భూతాన్తరే తత్తద్గుణోత్పత్తికల్పనం కల్పనాగౌరవాన్నోపయుజ్యతే. అతోఽరక్తం నభో ధూమ్రా దిశః ఇత్యాదయో వ్యవహారా ఔపాధికా ఇతి. *(పటమలినిమవత్ యథా పటస్య మాలిన్యాభావేఽపి శఙ్ఖస్య పీతిమాభావేఽపి మలినః పటః పీతశ్శఙ్ఖః ఉష్ణం జలమిత్యాది)॥ ౧౮॥

లీలావిభూతివన్నిత్యవిభూతావపి శబ్దాదిసంభవం తస్య చ సర్వాతిశాయ్యుత్కర్షశాలిత్వం చోపపాదయతి కస్తూరీతి. యథా కస్తూరీచమ్పకాదిషు గన్ధసామ్యే సత్యపి సౌరభవిశేషస్తత్ర తత్రోపలభ్యతే, ఏవం త్రిగుణే శుద్ధసత్త్వే చ శబ్దాదిసద్భావేఽపి ధర్మిగ్రాహకప్రమాణసిద్ధం వైషమ్యమనతిలఙ్ఘనీయమేవ, న హి వీణావేణుప్రభృతీనామైకరూప్యేణ స్వరనియమః సుఖవిశేషహేతుత్వం చాన్యథాన్యథోపలభ్యతే. ఏతత్సర్వం ప్రాకృతేష్వేవ, అప్రాకృతే పునర్విభూత్యన్తరేఽపి స్మృతీతిహాసపురాణప్రసిద్ధాః ప్రకారవిశేషాస్తత్తదనుభవాధీనానన్దవిశేషాశ్చ నాపలపితుం శక్యన్త ఇతి భావః. తదధికద్రవ్యం త్రిగుణద్రవ్యాధికం నిత్యవిభూతిద్రవ్యం. నిష్కృష్ట ఇత్యాది శాస్త్రదృష్ట్యా నిర్ణీతే వైషమ్యే సామాన్యధర్మమాత్రాత్సఙ్కరో న శఙ్కనీయః అన్యథా సర్వత్రాతిశఙ్కయా నిర్మూలశఙ్కా-

---

* అయం కుణ్డలితో గ్రన్థః (౯౦) పత్రే (౨౨) పఙ్క్తౌ పఞ్చీకారేణేత్యత ఉపరిష్టాత్పతితః అత్ర చ ప్రతిక్షిప్త ఇతి ప్రతిభాతి.

స్యాచ్ఛబ్దాచ్ఛఙ్కమానః స్వమివసురగురుం కింనశఙ్కేతముగ్ధం॥౧౯॥

(విభూతిద్వయేపిశబ్దాదిసంభవః)

౩౮౦॥శ్లో॥శబ్దో నైకేషుయుక్త్యాప్యుచితఇహపునఃపారిశేష్యంతుమన్దం
వాయుశ్శబ్దస్వభావశ్శ్రుతిశిరసియతఃస్మర్యతేచస్వరాత్మా।
గన్ధాలోకాదినీతింయదిహనిజగదుర్యాముునాద్యాస్తతోపి

యాస్సులభత్వాత్ స్వయమివసురగురురపిమూఢఇతిశఙ్క్యేత, అతో విలక్షణ స్వరూపేశుద్ధసత్త్వద్రవ్యేవిలక్షణాశ్శబ్దాదయఇతినసఙ్కటంకిఞ్చిత్॥ ౧౯॥

అత్ర కేచిచ్ఛబ్దస్యాకాశమాత్రాశ్రితత్వమాహుః తన్నేతిప్రతిపాదయతి శబ్దఇతి. యుక్త్యాప్యుచితఇతి యుక్తిరన్వయవ్యతిరేకోపలమ్భః, పృథివీజలాదావపశబ్దాన్వయవ్యతిరేకోపలమ్భోహిదృశ్యతే, తేనశబ్దఃక్వచిదాశ్రితఇతి సామాన్యేనాధికరణోపలమ్భేపి స్వవివక్షితాకాశమాత్రపరిశేషోనస్యాత్, తాదృశస్యపరిశేషస్యానియతత్వాత్ యథా యుక్త్యాభాసేనద్రవ్యాన్తరనిషేధః ఏవమాకాశనిషేధస్యాపి కేనాపి తాదృశేనయుక్త్యాభాసేన కర్తుంశక్యత్వాత్, తదిదమాహ ఇహేతి.యుక్త్యాపీత్యపిశబ్దేనప్రత్యక్షాదికమపిప్రమాణయతి. మేఘోగర్జతిశఙ్ఖోనదతిభేరీధ్వనతీత్యాదిలోకోపలమ్భాత్. అస్తువాయవమానుమానికోపలమ్భః అథాపిభేర్యాదినిష్ఠఏవాయముపలభ్యత ఇతిన కేవలమాకాశైకనిష్ఠత్వం.అపిచశ్రుతిరేవశబ్దస్యభూతాన్తరనిష్ఠత్వముపపాదయతి.అధ్యయనోపక్రమపరిపాఠ్యే "శన్నోమిత్రః" ఇత్యస్మిన్మన్త్రే "నమస్తేవాయోత్వమేవప్రత్యక్షం బ్రహ్మాసిత్వామేవప్రత్యక్షంబ్రహ్మవదిష్యామి" ఇతివాయోరేవవేదాత్మనాపరిణతిరుపలభ్యతే,తత్తు వాయోశ్శబ్దాధారత్వమన్తరేణనసఙ్ఘటతే, ఏవం "తస్యహవాఏతస్యమహతోభూతస్యనిశ్శ్వసితమేతద్యదృగ్వేదః" ఇత్యాదికమపిభావ్యం.స్మర్యతేచస్వరాత్మా స్వరరూపేణవాయురేవస్మర్యతే శ్లో॥ "వేణురన్ధ్రవిభేదేనభేదష్షడ్జాదిసంజ్ఞితః। అభేదవ్యాపినోవాయోస్తథాసౌపరమాత్మనః" ఇతి, ఏవం నాభిదేశాదేవనిర్గతస్యవాయోస్తాల్వాదిస్థానసంబన్ధేన తత్తచ్ఛబ్దపరిణతిహేతుత్వంస్మృత్యాదిప్రసిద్ధంస్వయమేవానుసన్ధేయం. ఉపలమ్భస్తుపఞ్చభూతసాధారణత్వాన్నాకాశస్యైవ శబ్దాశ్రయత్వముపపాదయితుంశక్నోతి. తర్కోఽపితాదృశఃఅనుమానమప్యవ్యవస్థితమితిప్రాగేవోక్తం శబ్దస్యాపిగన్ధవదాలోకవచ్చస్వాశ్రయానువర్తిత్వమశేషదేశవ్యాపిత్వంచ లోకదృష్ట్యాయామునాచార్యాదిభిరుపపాదితం,తతశ్శబ్దస్యభేర్యాదినిష్ఠత్వముపపాదితంభవతి.క

స్పష్టో భేర్యాదినిష్ఠోయమితిగతివచోగన్ధవత్తద్విశేషే॥ ౨౦॥

(శబ్దస్యసర్వభూతాశ్రితత్వం)

౩౮౧॥శ్లో॥సత్యాక్షాసత్యాపయన్తఃకతిచనచతురఃస్పర్శరూపాదిధాతూన్
శబ్దంస్వాఙ్గాత్తుసిద్ధంచతురధికరణంప్రాహురేభ్యోనభిన్నం।
కింతద్భేదాప్రతీతేఃప్రబలవిహతితస్సమ్మతైక్యప్రమాత
స్స్వచ్ఛన్దాద్వాద్వైశనాయావిభవతఇతివావీక్ష్యశిష్టావిజహ్యుః॥ ౨౧॥

(సౌగతోక్తశబ్దక్లృప్తిభఙ్గః)

౩౮౨॥శ్లో॥శబ్దోవస్థావిశేషఃశ్రుతిశిరభిహితస్తేననైషస్వనిష్ఠో
వ్యోమాదేశ్చావిభుత్వాత్క్వచిదపినతుతత్సన్నిధిస్తద్విదూరే।

థం తత్రాపి శబ్దస్యగతివ్యవహారః "భేరీధ్వనిరుజ్జృమ్భతే" "అధ్యయనశబ్దశ్చ సర్వతఃప్రవర్తతే" ఇతి,అయమపిపూర్వోక్తేనైవదృష్టాన్తేనసఙ్ఘటతే, గన్ధాద్యాశ్రయద్రవ్యప్రసరణవత్ శబ్దాశ్రయద్రవ్యస్యాపిసర్వతఃప్రసరణాత్, యథాపరపటేనిమిత్తకారణభూతవాయోః ప్రసరణేనసర్వతశ్శబ్దోపలమ్భః, ఏవంతత్ర ద్రవ్యప్రసరణేనతత్తద్ద్రవ్యనిష్ఠశబ్దోపలమ్భస్యాపిసమ్భవఇతి.ఆకాశనిష్ఠత్వంతుశబ్దస్యభూతాన్తర్గతత్వే నాస్మాభిరప్యనుమన్యతే॥ ౨౦॥

అత్ర కేచిత్ రూపాదికంచతుష్టయమస్తి శబ్దస్తుతచ్చతుష్టయాదేవవర్తతే సచశ్రోత్రగమ్యః అథాపి తేభ్యోనభిద్యతఇత్యాహుః,తదిదమనుభాషతే సత్యానితి.అత్రధాతుశబ్దఃపరసిద్ధాన్తప్రయోగప్రసిద్ధ్యానువదతి, అతిరోహితమస్వత్, అనుభాషితమర్థంవికల్ప్యదూషయతి కింతదితి.కించతుర్భ్యోధాతుభ్యో వ్యతిరిక్తపదార్థభేదాప్రతీతేః కింవాప్రబలవ్యాఘాతదర్శనాత్, యద్వాచతుర్భిరుపరితనానామైక్యప్రతీతేః యదివాస్వాచ్ఛన్ద్యాత్ కేవలంసుగతగురూపదేశాద్వా తాదృశంమతంస్వీక్రియతే, తత్సర్వమసిద్ధ్యాదిదోషదూషితత్వాచ్చతుర్భ్యోధాతుభ్యోవ్యతిరిక్తార్థప్రమాణే హేతుర్నభవతీత్యర్థః॥ ౨౧॥

అత్ర కేచిదాహుఃశబ్దస్యగుణత్వమేవనాస్తిఅపితుద్రవ్యత్వమేవ,యథాహుః॥ శ్లో॥ "వర్ణాత్మకాశ్చయేశబ్దానిత్యాస్సర్వగతాస్తథా। పృథగ్ద్రవ్యతయా తేతునగుణాఃకస్యచిన్మతాః" ఇతి. ఏతత్తు వాయ్వాద్యవస్థావిశేషరూపశబ్దప్రతిపాదకశ్రుతీతిహాసపురాణాదివిరుద్ధత్వాదనాదర్తవ్యమిత్యాహ శబ్దఇతి. నైషస్వనిష్ఠః స్వతన్త్రంద్రవ్యంనభవతీత్యర్థః. అస్యచశబ్దస్య స్వాధారభూతవ్యోమాదేరవిభుత్వాద్వ్యోమాదిరహితే దేశేపునరసన్నిధానం న దోషాయేత్యాహ వ్యోమాదేరితి.పరమాకాశేతు ప్రాకృతాకాశాభావేపిశబ్దసద్భావో

సాక్షాదక్షాప్తిసాక్షాత్కృత ఇతి ఘటవద్ద్రవ్యమిత్యప్యసారం
సాధ్యాత్ప్రాగ్ఘేత్వసిద్ధేర్నహి పరమతవన్నాభసం శ్రోత్రమత్ర ॥ ౨౨ ॥

(శబ్దద్రవ్యత్వభఙ్గః)

౩౮౩ ॥శ్లో॥ వర్ణానాం సధ్వనీనామభిదధతి హరిద్వాససః పుద్గలత్వం
నాక్షాదేస్సిద్ధమేతన్న చ తదభిమతే శబ్దితశ్శబ్దశబ్దః ।
సూక్ష్మద్రవ్యైర్హి ధర్మైః శ్రుతివిషయదశాలక్షణో ముక్త్యజస్రై
స్తస్మాన్నాస్మత్సమీక్షామతిపతితుమమీ శక్నుయుస్తద్వదన్యే ॥ ౨౩ ॥

(శబ్దపుద్గలత్వభఙ్గః)

౩౮౪ ॥శ్లో॥ వర్ణైస్స్థైర్యం విరుద్ధాన్వయవిరహవతీ ప్రత్యభిజ్ఞానయచ్ఛే

యుజ్యత ఇతి ప్రాగేవోక్తం, తత్ర శబ్దో ద్రవ్యం సాక్షాదిన్ద్రియసంబన్ధేన గృహ్యమాణత్వాత్ ఘటవదిత్యనుమానం ప్రయుఙ్క్తే ఇతి చేత్ తదప్యసారమిత్యాహ సాక్షాదితి. కుత ఇత్యత్రాహ సాధ్యాదితి. అయమర్థః శబ్దస్య ద్రవ్యత్వే సిద్ధే సాక్షాదిన్ద్రియసంబన్ధేన సాక్షాత్కారసిద్ధిః, తత్సిద్ధౌ తత్సిద్ధిరితీతరేతరాశ్రయత్వం. అథాపి ద్రవ్యత్వసిద్ధిమన్తరేణ సాక్షాదిన్ద్రియసంబన్ధస్సిధ్యతి శ్రోత్రస్యాకాశత్వాత్ శబ్దస్యాకాశగుణత్వాదితి చేత్, అత్ర కేచిదాహుః హేతుసిద్ధ్యా సాధ్యసిద్ధిరప్యాపద్యత ఇతి, తథాహి శబ్దస్యాకాశగుణత్వాఙ్గీకారేణ సాక్షాదిన్ద్రియసంబన్ధస్సిధ్యతి తథా చ హేతురేవాయం సాధ్యం వ్యాహన్తీతి, తదిదం సర్వమభిప్రేత్యాహ సాధ్యాదితి. హేత్వసిద్ధిముపపాదయతి నహీతి. అస్మత్పక్షే శ్రోత్రస్యాకాశత్వాయోగాన్నైయాయికాదిమతవత్సాక్షాదిన్ద్రియసంబన్ధప్రసఙ్గోపి నాస్తీత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥

సధ్వనీనాం వర్ణానాం పుద్గలరూపత్వమాహుః క్షపణకాః తదిదమనువదతి వర్ణానామితి. హరిద్వాససః నగ్నాటాః. దూషయతి నాక్షాదేరితి. అయమర్థః న తావత్ప్రత్యక్షాదిప్రమాణసిద్ధత్వాదయమర్థోఽవగమ్యతే నాపి లోకవ్యవహారానురోధేన, ఉభయమపి నాస్తి. తదాహ న చేతి. తదభిమతే పుద్గలే, న శబ్దశబ్దశ్శబ్దితః న వ్యుత్పన్నః పుద్గలేషు శబ్దశబ్దస్య వ్యాకరణాభిధానపాఠలోకవ్యవహారశిష్టప్రయోగేష్వన్యతమస్యాప్యభావాదుపజీవ్యానుమానాభావాత్తదనుగ్రాహకతర్కాభావాచ్చేత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥

వర్ణాత్మకశబ్దస్వరూపనిత్యత్వమాహుః కౌమారిలాః వర్ణ ఇతి. పూర్వం ద్రవ్యత్వం నిరాకృతం ఇదానీం నిత్యత్వమితి విభాగాన్న పౌనరుక్త్యం. నను తీవ్ర

తైవ్ర్యాదివ్యఞ్జకస్థం భ్రమవశఘటితం తత్ర కల్ప్యేత దిగ్వత్।
ఏకాత్తు గ్రాహ్యసంవిత్ప్రతినియతిరపి హ్యఞ్జనాదావివాస్య
వ్యక్త్యా స్యాత్కార్యతాధీర్యది న నిగదితో నైగమైరస్య నాశః॥ ౨౪॥

౩౮౫॥ శ్లో॥ ధ్వన్యాత్మా వాయుభేదః శ్రుతివిషయతయాఽపాది తౌతాతితాద్యై-
స్తద్వత్పఞ్చాశదేతే సమకరణతయా వర్ణితాః కిం న వర్ణాః।
తైవ్ర్యాదిర్వర్ణధర్మో నియత ఇతి యథాదర్శనం స్థాపనీయం

మన్దాదిభేదేన విరుద్ధధర్మగ్రస్తత్వాత్కథం నిత్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ అవిరుద్ధాన్వయేతి. తీవ్రమన్దాదిభావో వ్యఞ్జకస్థ ఏవ న పునశ్శబ్దస్థ ఇత్యాహ తైవ్ర్యాదీతి. కథం తర్హి శబ్దే తైవ్ర్యాదిప్రత్యయ ఇత్యత్రాహ భ్రమవశఘటితమితి. తత్ర దృష్టాన్తం దర్శయతి దిగ్వదితి. యథా నిత్యవిభుశబ్దవాదినాం పూర్వశబ్దోఽపరశబ్ద ఇతి దిక్ప్రత్యయః కాల్పనికః ఏవం తీవ్రాదిప్రత్యయోఽపీతి. అనేనైవ దృష్టాన్తోపాదానేన దిక్ప్రత్యయస్యాపి శబ్దే కాల్పనికత్వం స్థాపితం భవతి. అథవా అనిత్యావిభుశబ్దవాదినామపి శబ్దే దిక్ప్రత్యయః కాల్పనిక ఏవ భేర్యాద్యుపాధీనామేవ తత్తద్దిక్సంబన్ధః ఉపాధిసమ్బద్ధాకాశనిష్ఠతామాత్రేణ శబ్దే దిక్సంబన్ధవ్యవహారః. నను కథం "సమానేన్ద్రియగ్రాహ్యాణాం సమానదేశస్థానాం" ఇత్యాదినా ప్రతినియతవ్యఞ్జకాభివ్యఙ్గ్యత్వం ప్రతిషిద్ధం శబ్దానాం అతస్తాల్వాదివ్యాపారోత్పాద్యత్వం శబ్దస్యేతి, తన్న అఞ్జనాదిభిర్వ్యభిచారాత్ దృష్టం ఖలు ప్రతినియతాఞ్జనాభివ్యఙ్గ్యత్వం పిశాచాదౌ నిహితనిధ్యాదౌ చ, తద్వదిహాపి తాల్వాదివ్యాపారాణామకారణత్వేపి న దోషః, తదిదమాహ అఞ్జనాదావివేతి. కథం తర్హి "కవిః కావ్యం నిర్మమే" "ప్రోవాచ బ్రహ్మవిద్యాం" ఇతి శబ్దే కార్యత్వప్రతిపత్తిరిత్యత ఆహ వ్యక్త్యేతి. ఇత్థమఙ్గీకారే శ్రుతివిరోధమాహ యది నేతి. శ్రుతిస్మృతీతిహాసపురాణేషు శబ్దస్య వినాశ ఏవ సర్వత్ర ప్రతిపాద్యత ఇత్యర్థః. నైగమైః నిగమసంశ్రయైర్వచనైః శబ్దనాశో నిగదితః॥ ౨౪॥

కిఞ్చ యే శబ్దస్య ద్రవ్యత్వం నిత్యత్వం చ వర్ణయన్తి తైరేవ తౌతాతితాద్యైః కౌమారిలాద్యైః ధ్వన్యాత్మా వాయుభేద ఏవ శ్రుతివిషయతయాఽపాది. ఏవమేవ పఞ్చాశదేతే వర్ణాః కిం న వర్ణితాః, సమకరణతయా సమానేన్ద్రియగ్రాహ్యతయా సమానతాల్వాదివ్యాపారజన్యతయా చ. తేషామేవ వర్ణానాం వాయుభేదానాం స్వాభావిక ఏవ తీవ్రాదిభావః న పునరౌపాధికః. యథాదర్శనం వ్యవస్థాపనీయం యథా మరాలభాస్పర్శస్య దుఃఖహేతుత్వం దహనస్య

స్పర్శాదౌ చైవమిష్టం తదిహ న సులక్షా ద్రవ్యతా నిత్యతా చ॥ ౨౫॥

(వర్ణానిత్యత్వం)

౩౮౬॥శ్లో॥ శబ్దానిత్యత్వతోఽపి శ్రుతిషు న విలయః స్యాత్క్రమవ్యక్తినిత్యా
తన్నిత్యత్వే చ కావ్యాదికమపి న కథం నిత్యమిత్యభ్యుపైషి।
తస్మాన్నిత్యైకరూపక్రమనియమవశాన్నిత్యభావః శ్రుతీనా
మీశోఽప్యధ్యాపకోఽసః పరమితి చకితైర్వర్ణనిత్యత్వముక్తం॥ ౨౬॥

(వర్ణానిత్యత్వేఽపి వేదనిత్యత్వప్రకారః)

ణాపాహేతుత్వం. తస్మాద్ధ్వన్యాత్మకశబ్దవద్వర్ణాత్మకోఽపి శబ్దో వాయ్వవస్థాభేద ఇతి స్వీకారే కోఽపి శేషః అవస్థా చాగన్తురపృథక్సిద్ధో ధర్మ ఇత్యుక్తం, అతో ద్రవ్యత్వం నిత్యత్వం చ వర్ణానామితి వర్ణితమేతదప్రామాణికమితి వర్ణయామః. విస్తరస్త్వన్యత్రానుసన్ధేయః॥ ౨౫॥

కథం తర్హి వర్ణానిత్యత్వే వేదనిత్యత్వం సిధ్యతీత్యస్తర్థిగప్యాత్యాస్తిక్యనిమిత్తచోద్యం పరిహరతి శబ్దేతి. శబ్దానిత్యత్వేఽపి శ్రుతిషు న విలయః స్యాత్ యథా శబ్దానాం నిత్యత్వేఽపి నిత్యవిభూనాం తేషాం దేశతః కాలతో వా కశ్చిత్క్రమో నాస్తి, క్రమవిశేషవిశిష్టస్యైవ శబ్దస్య పదత్వం వాక్యత్వం చానువర్ణ్యతే, స పునః క్రమః కీదృగ్రూప ఇతి చిన్తనే శబ్దానాం క్రమాభివ్యక్తిమాత్రమేవ, అభివ్యక్తిశ్చోపలబ్ధిసామగ్రీసాన్నిధ్యం వా తదధీనోపలబ్ధిర్వా తదనుక్రమోఽపి తత్కాలపరమ్పరాసమ్పాతః, సర్వమేతదనిత్యమేవ. ఏవం చ యథా క్రమాభివ్యక్త్యా వేదనిత్యత్వం భవద్భిరభివ్యక్తినియమమాత్రేణాఙ్గీక్రియతే, ఏవం క్రమవిశేషవిశిష్టశబ్దోత్పత్తిపారమ్పర్యమేవోచ్చారణక్రమనియమః, తేనైవ వేదనిత్యత్వమస్మాకం సిధ్యతి, వర్ణనిత్యత్వమప్రయోజకమేవ వర్ణానామవేదత్వాత్, వాక్యసఙ్ఘాతవిశేషో హి వేదః పదసఙ్ఘాతవిశేషో వాక్యం పదం చ వర్ణసఙ్ఘాతవిశేషః సర్వత్ర తదనిత్యమేవ, వాక్యానాం సాజాత్యమాత్రం త్వవశిష్యతే తదేవ నిత్యత్వమితి, అన్యథా వర్ణానాం నిత్యత్వమాత్రేణ కావ్యాదీనామపి నిత్యత్వమితి కథం నాభ్యుపైషీత్యాహ తన్నిత్యత్వే చేతి. కథం తర్హి వేదనిత్యత్వమిత్యత్రానిత్యత్వే ప్రయోజకం నిగమయతి తస్మాదితి. ఇదం ఖలు వేదానాం నిత్యత్వం యన్నిత్యైకరూపక్రమవిశేషోచ్చార్యమాణత్వం స పునః క్రమో నిపుణైర్నిరూపయతాముచ్చారణమాత్రనిష్ఠ ఏవేతి. ఏతేవాధ్యాపకానాం పూర్వపూర్వాధ్యాపకాధ్యయనానుక్రమానుసరణమేవ వేదనిత్యత్వమితి సిద్ధే సతి ఈశ్వరోఽపి పూర్వకల్పానుసరణం స్వసఙ్కల్పసిద్ధం స్వయమనుపశ్యన్ సృజతీతి వేదేఽపి పూర్వకల్పోచ్చారణానుసరణమను

౩౮౭॥శ్లో॥ నైవోష్ణా నాపి శీతా క్షితిసతతగతీ తత్ర తోయాదియోగా-
చ్ఛీతత్వాదిప్రతీతిస్తదుపధికతయా తత్ర తత్రైవ దృష్టేః।
అయుర్వేదే తుషారో మరుదితి కథనం త్వద్భిరాప్యాయికాభి-
ర్వృద్ధిహ్రాసౌ సమాద్యైర్భవత ఇతి పరం తచ్చికిత్సానియత్యై॥ ౨౭॥

(అనుష్ణాశీతస్పర్శాధారనియమః)

౩౮౮॥శ్లో॥ స్యాదుష్ణః కృష్ణవర్త్మా సలిలమపి తథా శీతమస్తు ప్రకృత్యా
స్పర్శోఽన్యోఽప్యత్ర దృష్టస్స తు భవతు రుమాక్షిప్తలావణ్యవచ్చేత్।
నైవం సంసృష్టవస్తూపధినియతతయా తద్వివేకస్య యుక్తేః

వర్తయతీతి వేదనిత్యత్వసిద్ధిః. వర్ణనిత్యత్వవాదిభిస్తు తదనిత్యత్వే వేదానిత్యత్వ
ప్రాప్త్యా తద్వ్యాప్తినిబన్ధనభీత్యా హి వర్ణనిత్యత్వముక్తమితి న తానప్యధిక్షి
పామః॥ ౨౬॥

ఏవం శబ్దం నిరూప్య స్పర్శవిశేషం నిరూపయతి నైవేతి. యథోపలబ్ధ
మనుష్ణాశీతస్పర్శౌ పృథివీవాయూ, తత్ర తోయాదియోగాచ్ఛీతత్వాదిప్రతీతిః శీ
తం స్థలం శీతో వాయురిత్యాది. తత్ర హేతుమాహ తదుపధికతయేతి. దర్శనం హి
సర్వత్ర వ్యవస్థాపకం ఉష్ణా భూరుష్ణం జలమిత్యాదిష్వప్యుపాధివశాదేవ త
త్ర తత్రౌష్ణ్యాదేర్దర్శనాత్. కథం తర్హ్యాయుర్వేదే తుషారో మరుదిత్యుచ్యతే తు
షారశ్శీతళ ఇత్యర్థః, తత్తు అప్యాయికాభిరద్భిరేవ, కథం వా తర్హి వృద్ధిహ్రాసౌ
సమాద్యైర్భవత ఇతి తుల్యగుణయోగేన విరూపాణామపి తత్రాయుర్వేదే సా
మ్యాదికముచ్యతే తత్పునశ్చికిత్సానియమార్థం. అయమత్ర భావః అస్య ధాతో
రనేన హేతునాఽభివృద్ధి రనేన పరిక్షయ ఇత్యాది శాస్త్రసిద్ధం దృష్టం చ, సర్వే
షాం ధాతూనాం యథోచితం చికిత్సాఽనాదిసిద్ధా, శాస్త్రేణ తత్ర చికిత్సావిశేష
నియమసిద్ధ్యర్థం తాని తాని రూపాణి కల్పితాన్యకల్పితాని వ్యవహ్రియన్త ఇతి నై
తావతా తదర్థతత్త్వనియమసిద్ధిరితి॥ ౨౭॥

ఏవం శీతోష్ణభూతనియమోఽపి యథోపలమ్భం ద్రష్టవ్య ఇతి దర్శయతి
స్యాదితి. ఉష్ణః కృష్ణవర్త్మా తథైవ జలమపి శీతమిత్యుపలభ్యతే ప్రకృత్యా, అత్ర క
శ్చిదాహ అన్యోఽపి స్పర్శో దహనే సలిలే చ కదాచిదుపలభ్యతే స తు రుమాక్షిప్త
కాష్ఠాదిలవణత్వన్యాయేన తస్యైవ పరిణతివిశేష ఇతి, తదిదమాహ స్పర్శ ఇతి. త
న్నిరాకరోతి నైవమితి. రుమాక్షిప్తకాష్ఠాదేర్లవణత్వపరిణతిః ప్రత్యక్షసిద్ధగుణ
వైలక్షణ్యనియమేన యుక్తా అత్ర త్వగ్న్యాదిసంసర్గ ఏవ జలాదేరౌష్ణ్యం తథా స

ప్రాయశ్శీతో భవేతి ప్రభృతికమపి తద్దాహకత్వాదిరోధాత్॥ ౭౮॥

(శీతోష్ణభ్రమనియమః)

౩౭౯॥శ్లో॥ పీతా భూః శ్వేతమమ్భో హుతవహపవనౌ రక్తధూమ్రౌ తథా ద్యౌ
ర్నీలేతి క్వాపి శిష్టం తదిహ న నియతాం వర్ణసత్తాం బ్రవీతి।
ధ్యానార్థం మన్త్రవర్ణేష్వవకథితమిదం వ్యోమవాతౌ హ్యరూపౌ
పీతైకాన్త్యం భువోఽక్షశ్రుతిహతమథవా ప్రాచురీ సాస్తు మా వా॥ ౭౯॥

(భూతపఞ్చకవర్ణోక్తినిర్వాహః)

౩౮౦॥శ్లో॥ కృష్ణామామ్నాసిషుః క్ష్మాం తదిహ న విరహం వక్తి రూపాన్తరాణాం
ప్రత్యక్షాదేర్విరోధాత్పచనవిషమితం స్పర్శగన్ధాది చాస్యాః।

లిలసంసర్గవిభూతాన్తరే శైత్యం ఉపాధిసంసర్గాద్దృశ్యత ఇతి విశేషః, ఇదమేవ స్ఫోరయతి సంసృష్టేతి. కథం తర్హి శీతో భవ హనూమత ఇతి వహ్నేరపి శీతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ ప్రాయ ఇతి. అయమత్ర భావః న పునర్వహ్నేశ్శీతత్వం జాయతే అపి తు సీతాసఙ్కల్పవిశేషేణ దాహకత్వమేవోపరుధ్యత ఇతి. ౭౮॥

ఏవం రూపమపి పరిశోధయతి పీతేతి. అత్ర కశ్చిదచూచుదత్ పీతా భూః శ్వేతమమ్బు వహ్నిపవనౌ రక్తధూమ్రౌ ద్యౌర్నీలేతి మన్త్రశాస్త్రే వర్ణవిశేషో వివిచ్యతే తచ్చ శాస్త్రం నాగ్రహనిబన్ధనం, అతస్తదనుసారేణ నియతా వర్ణసిద్ధిరనుసరణీయేతి, తదిదం నిరాచష్టే తదిహేతి. కథమిత్యత ఆహ ధ్యానార్థమితి. కేవలం ధ్యానార్థమేవ తత్తద్వర్ణకథనం తేషు తేషు భూతేషు. తత్ర దృష్టాన్తమాహ మన్త్రవర్ణేష్వవేతి. అత్రైవ హేతుమాహ వ్యోమేతి. అరూపావేవ హ్యాకాశవాయూ రూపవత్తయాఽత్ర నిర్దిశ్యేతే, కిఞ్చానేకరూపయుక్తాయా భువః పీతైకాన్త్యవచనం ప్రత్యక్షవిహతం శ్రుతివిహతం చ, శ్రూయతే హి "యదగ్నే రోహితం రూపం తేజసస్తద్వత్ శుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్య" ఇతి తర్హి ప్రాచుర్యవిశేషాత్ తత్తద్వర్ణక్లృప్తిరితి చేత్ సాప్యస్తు వా మా వా నాస్మాకం కాచిత్ క్షతిరిత్యాహ ప్రాచురీతి॥ ౭౯॥

తర్హి కథం శ్రుత్యా పృథివ్యాః కృష్ణత్వనియమ ఇత్యాశఙ్క్య పరిహరతి కృష్ణామితి. "యత్కృష్ణం తదన్నస్య" ఇతి శ్రుతిర్న పృథివ్యా రూపాన్తరవిరహం వక్తి ప్రత్యక్షాదివిరోధాత్, ఉపలభ్యతే హి రూపాన్తరమపి పృథివ్యాం. ఏవం పాకభేదవిషమితస్పర్శగన్ధాదినియమోఽప్యక్షే కార్య ఇతి దర్శయతి పచనవిషమితమితి. క్వచిత్తు కలుషజలాబ్దోపలాలవహ్న్యాదౌ చ పృథివీసంసర్గవిశేషాద్వర్ణభేదో

పాథస్తేజో విశేషేష్వరతివసుమతీభాగతోవర్ణభేదో
నహ్యంభఃక్వాపిదృష్టంవిపరిణతగుణంపాకసంస్కారతోపి॥ ౩౦॥

(పాకజాపాకజరూపాదివిభాగః)

౩౯౧॥శ్లో॥ఆరబ్ధంరూపభేదైరవయవనియతైశ్చిత్రమన్యత్తురూపం
కాణాదాఃకల్పయన్తఃక్వతదితికథయాన్త్వంశతస్తద్వికల్పే।
నాంశేష్వేతత్తదిష్టంనచతదభిహితఃకశ్చిదంశీతిరూక్తం
స్వాధారవ్యాపకత్వంసుగమమిహతథాస్పర్శగన్ధాదిచైత్రం॥ ౩౧॥

(అతిరిక్తచిత్రరూపాదిభఙ్గః)

౩౯౨॥శ్లో॥స్నేహఃప్రత్యక్షసిద్ధోయదుపధిరుదకేస్నిగ్ధధీస్స్వద్రవత్వా

దృశ్యతే, సోపిసంసర్గవిశేషకృతఇతియద్యోఽవలమ్బ్యమబ్జీకార్యఇత్యాహ పాథఇ
తి.అమ్భసిపునఃపాకేసత్యపిగుణవిపరిణతిర్నక్వాప్యుపలభ్యతఇతియుక్తమైకరూ
ప్యమేవతత్రాభిధాతుమితి. దృష్టప్రక్రియామాత్రానుసరణేనసర్వమేతదుపపా
దితమితిదర్శయతి నహ్యమ్భఇతి॥ ౩౦॥

ఏవముక్తేషుశుక్లకృష్ణాదిషురూపాదిషుచిత్రరూపరూపాద్యన్తరమ
స్తీతికేచిన్మన్యన్తే,తద్వికల్పయతి క్వేతి.అవయవరూపాదిభిరారబ్ధంరూపాదికం
క్వవర్తతే అంశేషు వాఅంశవతి వా, వికల్పితమర్థందూషయతి నాంశేష్వితి.
అంశేషుచిత్రరూపంవర్తతఇతికాణాదానామేవనేష్టం తేషాంప్రాగేవరూపవ
త్త్వేతస్యచరూపస్యానివృత్తేః తస్మాదవయవినిచిత్రంరూపాదివర్తతఇతివక్త
వ్యం తదపినేత్యాహ నచేతి.అవయవిభఙ్గస్య ప్రాగేవకృతత్వాదిత్యర్థః.కథం
తర్హ్యంశనిష్ఠానాంరూపభేదానాంస్వాధారభూతపటవ్యాపకత్వమితిచేత్ త
దస్మాకమేవసుగమం పటస్యాభావాత్ అంశనిష్ఠానాంరూపభేదానాంతత్తదం
శవ్యాపకత్వాచ్చ. ఉక్తమర్థం స్పర్శాదావపితుల్యమిత్యతిదిశతి తథేతి.య
థాచిత్రంరూపం ఏవంచిత్రఃస్పర్శఃచిత్రోగన్ధఃచిత్రోరసఇతివ్యవహారోపీతి. త
త్తదంశవైచిత్రీభేదానాంపూర్వరూపాదిక్లృప్తిరితి సర్వస్య వ్యర్థంసముచ్ఛిత్యని
గమితవాన్॥ ౩౧॥

అత్రకేచిత్ స్నేహాఖ్యగుణాన్తరమస్తీత్యాహుఃఅపరేపునఃతమూర్ధ్వ
పాదావన్తర్భావయన్తి, ఉభయమపిపక్షమనుక్రమాదుపపాదయతి ఉభయో
రపిపక్షయోరేకదేశినస్తత్స్వీకారాత్ తత్రప్రథమపక్షేప్రత్యక్షంప్రమాణ
యతి స్నేహఇతి. యదుపధిరుదకేస్నిగ్ధధీరితి ఉదకేస్నిగ్ధధీర్యద్గుణోపాధి
కేత్యర్థః. నస్వసౌ స్నేహోద్రవత్వాత్స్నేయత్వాచ్చనాతిరిక్తఇతికశ్చిత్స

త్తోయత్వాచ్చాతిరిక్తఃక్వచిదిహయదసౌభాతితాభ్యాంవినాపి।
సౌవర్ణాదిద్రవాణాంనచభవతియతఃపాంసుసంగ్రాహకత్వం
పర్యాయానుక్తిరస్మిన్భవతివిషమతాచేతికేచిద్గృణన్తి॥ ౩౨॥

(స్నేహాఖ్యగుణాన్తరసద్భావపక్షః)

౩౯-౩॥శ్లో॥అన్యేస్నేహంతురూపంకిమపినిజగదుఃస్నిగ్ధవర్ణోక్త్యబాధా
ద్దృష్టత్వాద్ధ్యస్త్యజంతద్భవతిఖలుభిదాకాపిగన్ధాదికేపి।
అప్త్వాదేఃపాంసుసఙ్గస్స్వగమమిదమయస్కాన్తజాత్యాదినీత్యా
నహ్యన్యత్తత్రక్లృప్తంనచనదృఢమితంపార్థివేపిచ్ఛిలత్వం॥ ౩౩॥

(స్నేహస్యరూపవిశేషాన్తర్భావపక్షః)

స్నేత్యాహ అతిరిక్తఇతి.తత్రహేతుమాహ క్వచిదితి.అసౌ స్నేహః.క్వచిత్ పృథివ్యాం.తాభ్యాం ద్రవత్వతోయత్వాభ్యాంవినాపిప్రతిభాతీతియతః అతో ద్రవత్వతోయత్వాభ్యామతిరిచ్యతే స్నేహఇత్యర్థః. అయంచాత్రహేతుః ద్రవత్వమేవస్నేహశ్చేత్ సౌవర్ణాదిద్రవాణాంపాంసుసఙ్గ్రాహకత్వంస్యాత్ న చతద్దృశ్యతే అతోద్రవత్వాదతిరిక్తః స్నేహః,తదిదమాహ సౌవర్ణాదీతి.అపిచ పర్యాయానుక్తిరపిద్రవత్వస్నేహయోర్భేదంసాధయతి యత్రయత్రస్నిగ్ధత్వం తత్రసర్వత్ర ద్రవత్వమితివ్యవహారాభావాత్ యథా మణికృపాణదర్పణాదౌ, సువర్ణేచ స్నేహాభావస్యద్రవత్వస్యచత్వయైవోక్తత్వాత్.విషమతాచేతి ద్రవత్వవైషమ్యేస్నేహవైషమ్యంనాస్తి స్నేహవైషమ్యేద్రవత్వవైషమ్యంచాస్తీతి కేషాంచిత్ పక్షః॥ ౩౨॥

అన్యేపునరన్యథాహురిత్యాహ అన్యఇతి.ఇత్థంకిలతేమన్యన్తే స్నిగ్ధవర్ణోక్త్యబాధాత్ స్నేహాఖ్యంరూపంకిమప్యధిగచ్ఛామ ఇతి,తదేవోపపాదయతి దృష్టత్వాదితి. అథాపిరూపసామాన్యాత్ స్నేహాఖ్యరూపవిశేషేవైషమ్యందృశ్యతఇత్యాశఙ్క్యతత్ప్రతిబన్ద్యానిరాకరోతి భవతీతి. దృష్టంఖలుగన్ధాదిష్వపితత్తద్ధర్మిగ్రాహకప్రమాణసిద్ధంవైషమ్యం, నహి కస్తూరీకరీషాదిష్వేకరూపోగన్ధః, నచమరాలభాశతపత్రాదిష్వేకరూపఃస్పర్శః, ఏవంరసాదిష్వపిద్రష్టవ్యం. కథంతర్హిస్నేహమన్తరేణపాంసుసఙ్గ్రహఇత్యత్రాహ అప్త్వాదేరితి. అప్త్వంస్నేహశ్చసమానాధికరణమితిహిభవతాప్రతిపాద్యతే తథాచసత్యప్త్వమేవస్నేహకార్యపాంసుసఙ్గ్రహనియామకమస్తు,కథంజాతిరేవగుణవిశేషమన్తరేణకార్యవిశేషనియామికేత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ అయస్కాన్తజాత్యాదినీత్యేతి.అయస్కాన్తజాతివిశేషవాయస్సఙ్గ్రహోనిబత్తంనహ్యన్యాత్రకారణ

౩౯౪॥ శ్లో॥ మాసృణ్యాదిప్రభేదోపహితగురుతయాఽబాదినిమ్నాభిముఖ్యం
మాషవ్రీహ్యాదిరాశౌ భవతి చ పతనే తాదృశం తారతమ్యం।
కిఞ్చాదృష్టాన్యక్లృప్తిర్జ్వలనపవనయోర్న క్రియాయాం తథాస్మి
న్నిత్యేకస్యైతుదృష్ట్వా గుణమధికముశన్త్యాదిమస్యన్దహేతుం॥ ౩౪॥

(ద్రవత్వాన్తర్భావబహిర్భావపక్షౌ)

౩౯౫॥ శ్లో॥ తోయే దృష్టం స్వభావాద్ఘృతకనకముఖే పాకజన్యం ద్రవత్వం
తైలాదౌ నైవ పాకానుగమ ఇతి భవేత్తాదృశాబంశక్లృప్తిః।
భస్మీభావాద్యనర్హే యదుత కణభుజా సూత్రితం తైజసత్వం
హైమాదిశ్లిష్టభౌమావయవనయవిదామిత్థమేతన్నహృద్యం॥ ౩౫॥

(సాంసిద్ధికపాకజద్రవత్వాధారనియమః)

క్లృప్తిః, ఏవమత్రాపి తోయత్వజాత్యతిరిక్తస్నేహరూపగుణక్లృప్తిర్న యుక్తేత్యర్థః. కిఞ్చ స్నేహో జలైకనియత ఇతి స్నేహవాదిభిరభిధీయతే. అథాపి పార్థివేపి పిచ్ఛిలత్వం దృశ్యతే. అతస్తత్తద్వస్తునియతరూపవిశేషాద్వ్యతిరేకేణ స్నేహో నామ కశ్చిన్నాస్తీత్యపరేషాం పక్షః॥ ౩౩॥

ఏవం ద్రవత్వేపి పక్షభేదానాహ మాసృణ్యాదీతి. మాసృణ్యాదిప్రభేదావచ్ఛిన్నగురుత్వమేవాబాదీనాం నిమ్నాభిముఖ్యే కారణం న పునర్ద్రవత్వం నామ కశ్చిద్గుణః, ఇదం చ పతనే తారతమ్యం మాషవ్రీహ్యాదిరాశౌ దృష్టమితి యథాదర్శనమేవానుసరామః. నహి మాషాదిరాశౌ పతనాద్యర్థం గుణాన్తరం పరికల్ప్యతే భవద్భిః, కిఞ్చాగ్నేరూర్ధ్వజ్వలనం వాయోస్తిర్యక్ప్లవనమిత్యాద్యదృష్టాతిరేకేణ గుణాన్తరం భవద్భిర్న కల్ప్యతే, ఏవం సలిలస్యాపి నిమ్నాభిముఖ్యేన సరణమిత్యాద్యదృష్టవ్యతిరేకేణ న గుణాన్తరం కల్పనీయం, తదిదమాహ కిఞ్చేతి. దృష్టాన్తదృష్టం పక్షే యోజయతి తథేతి. ఏవమేకదేశినాం పక్షం పరిసమాప్యాన్యేషాం పక్షమనువదతి అన్యైస్త్వితి॥ ౩౪॥

ఉక్తస్య ద్రవత్వస్య స్వాభావికాస్వాభావికాదివిభాగం దర్శయతి తోయ ఇతి. స్వభావాదేవ తోయే ద్రవత్వం దృష్టం ఘృతకనకముఖే పాకజన్యం ద్రవత్వం దృష్టం, ఉభయమపి తత్తైవాఙ్గీకర్తవ్యం తైలాదౌ పాకానుగమో న దృష్ట ఇతి తాదృశాబంశక్లృప్తిః ఏవం దృష్టప్రక్రియాముక్త్వా కణభుగభిమతమర్థాన్తరమనూద్య దూషయతి భస్మీభావాదీతి. అత్యన్తాగ్నిసంయోగేఽప్యనుచ్ఛిద్యమానద్రవత్వేన హైమాదీనాం తైజసత్వముక్తం కణభుజా, తత్ హైమాదిశ్లిష్టభౌమావయవేష్వపి చారాద్ధుష్టమేవ, తుల్యం ఖలు హైమాన్తశ్ఛిన్నభౌమావయవానామత్య

౩౯౬॥శ్లో॥పాతస్తుల్యోంబుభూమ్యోః పవనదహనయోస్తిర్యగూర్ధ్వప్రవృత్త్యోః
పాతే భేదాత్ఫలాదిప్రతినియతిరపిహ్యంశవైషమ్యతఃస్యాత్।
భాగానాం తారతమ్యాజ్జలశిఖిమరుతాంస్యన్దనాదేశ్చ దేష్టా
తస్మాత్సర్వోపపత్త్యదృష్టాదిహభవతు న చేత్ప్రాగ్గుణోన్యోనలాదౌ॥ ౩౯౬॥
(గురుత్వాఖ్యగుణానుమానభఙ్గః)
౩౯౭॥శ్లో॥త్వక్కం వేద్యంగురుత్వం కతిచిదభిదధుస్తత్తు తేషాంగురుత్వం
నోర్ధ్వం స్పృష్ట్వా ప్రతీమస్తదిహపరధృతే నాప్యధస్తాత్సమస్తైః॥

స్తాగ్నిసంయోగేపి భస్మీభావానర్హత్వం, అథాపి యథా తేషామభౌమత్వం తద్వద్ధేమ్నోపి తైజసత్వమేవ సాధయితుం న శక్యత ఇత్యర్థః అన్యత్సర్వం న్యాయపరిశుద్ధావిస్తరేణోక్తమస్మాభిరితి నేహ ప్రతన్యతే॥ ౩౯౫॥

గురుత్వాఖ్యస్య గుణస్యానుమానగమ్యత్వం ప్రతిబన్ద్యా ప్రతిక్షిపతి పాతఇతి॥"అగ్నేరూర్ధ్వజ్వలనం"ఇత్యాదినా పవనదహనయోస్తిర్యక్ప్రవృత్తిరూర్ధ్వప్రవృత్తిశ్చ యథా కేవలమదృష్టాత్పరికల్ప్యతే ఏవమమ్బుభూమ్యోరపిపాతః కేవలమదృష్టాదేవాస్తు కిమనేనకల్పితేనగురుత్వేన,తత్కల్పనే గౌరవాత్. కథంతర్హి గురుత్వాభావే మానవేళాయాం ద్విపలాదివ్యవహారః పాతభేదాత్పరికల్ప్యేత,తదపిచాంశవైషమ్యాదుపపద్యత ఇత్యాహ పాతే భేదాదితి.పఞ్చపణవిత్తే షోడశపణవిత్తేపి హి పాతవైషమ్యం దృశ్యతే, తత్రాధిక్యమన్తరేణన భవతి, నిష్కవిత్తేప్యంశాధిక్యమస్త్యేవ నిష్కార్ధవిత్తేపాత్, అన్యథాగురుత్వాధిక్యస్యాప్యయోగాత్,తథాచ తేనైవాంశవైషమ్యేణపాతభేదః తథాచ కిమజాగళస్తనవదప్రయోజకేనగురుత్వాధిక్యేన. దృష్టాచ భూతాన్తరేషు గుణాన్తరకల్పనామన్తరేణాంశాధిక్యాదేవ కార్యభిదా యథాగ్నేరూర్ధ్వజ్వలనాదౌ, జాజ్వల్యతేహి వహ్నిరంశాధిక్యే తదభావే కేవలంజ్వలతి.ఏవం పోపవీతిచ మరుదంశాధిక్యే తదభావే కేవలంపవతే.ఏవంజలమప్యంశాధిక్యే క్రియాసమభిహారేణస్యన్దతే తదభావేస్యన్దతఏవ,తస్మాత్సర్వోప్యదృష్టాదేవభవతు అన్యథా అగ్న్యాదావపిగుణాన్తరంకల్ప్యంస్యాదిత్యాహ నచేదితి.నహ్యగ్న్యాదావూర్ధ్వజ్వలనాదికారణంభవద్భిఃకల్ప్యతే అతోగురుత్వస్యానుమానికత్వమనుమానవార్తానభిజ్ఞతానిబన్ధనమితి॥ ౩౯౬॥

తర్హి గురుత్వస్యప్రత్యక్షత్వమస్త్వితి వదన్తం ప్రతిక్షిపతి త్వక్కం వేద్యమితి.త్వచాగురుత్వంసంవేద్యతఇతియేఽభ్యధుః, తత్తు తేషాంగురుత్వమిత్యధిక్షేపవాదః.తత్రహేతుమాహ నోర్ధ్వమితి.యదిగురుత్వంత్వచాగృహ్యేత రుచ

నహ్యన్యాలమ్బితోర్ధ్వో భవతి లఘుతరః స్పర్శనం నోపరుద్ధం
తేనాక్రాన్తౌ ప్రణుత్తిక్రమ ఇతి గురుణా తర్కితస్తోలనాద్యైః॥ ౩౮॥

(గురుత్వప్రత్యక్షత్వభఙ్గః)

౩౯॥ శ్లో॥ క్షిత్యాదౌ సాఙ్ఖ్యదృష్ట్యా యది కిమపి తమఃకార్యమిష్టం గురుత్వం
తద్వత్కల్ప్యే ఘృతవహ్నిప్రభృతిషు న కథం సత్త్వకార్యం లఘుత్వమ్।
యాదృగ్భూతాద్గుణాత్త్వద్వదసి చ పతనం తాదృశాదస్తు తస్మాత్

కాదిష్వధఃస్పర్శవదూర్ధ్వస్పర్శేఽపి గురుత్వం ప్రతీయేత, న చ తథా ప్రతీమః, కిఞ్చాధస్తాదపి స్పర్శే క్వచిద్గురుత్వం న ప్రతీయతే, నహి పరధృతే వస్తున్యధస్తాదపి స్పృశన్తో గురుత్వం ప్రతియన్తి. నన్వన్యాలమ్బితే లఘుత్వమేవ తదా జాతమితి వక్తుం న శక్యతే అన్యస్యాప్రయాసేన ధారణాభావప్రసఙ్గాత్, అస్తు గురుత్వమనువర్తత ఇతి అథాప్యన్యాలమ్బితే స్ప్రష్టుః స్పర్శనముపరుద్ధమితి చ వక్తుం న శక్యత ఇత్యాహ స్పర్శనమితి. స్పర్శనేన్ద్రియోపరోధే గుణాన్తరోపలమ్భస్యాప్యభావప్రసఙ్గాదిత్యర్థః. కథం తర్హి లోకే గౌరవతారతమ్యం హస్తేన పరీక్ష్యత ఇత్యత్రాహ తేనేతి. గురుణా ద్రవ్యేణ హస్తాద్యాక్రాన్తౌ ప్రణోదనక్రమవిశేషస్యోపలబ్ధత్వాత్, హస్తతోలనాద్యైః ప్రణోదనక్రమస్తర్కిత ఇత్యర్థః. యది గురుత్వమస్తి తదా గురుత్వనిమిత్తకః ప్రణోదనక్రమః, యది వా గురుత్వం నాస్తి తదా గురుత్వాశ్రయత్వేన పరికల్పితద్రవ్యాధిక్యనిబన్ధనః ప్రణోదనక్రమః, సర్వథా గురుత్వప్రత్యక్షత్వం నాస్తీతి భావః॥ ౩౮॥

ఇత్థమనుమానగమ్యత్వం ప్రత్యక్షగమ్యత్వం చ గురుత్వస్య ప్రతిక్షిప్తం, ఏవం తర్హి గురుత్వమేవ ప్రతిక్షిప్తం భవతి తథా చాగమవిరోధః. సాఙ్ఖ్యాస్తు గురువరణకమేవ తమ ఇతి తమఃకార్యత్వేన గురుత్వముపపాదయన్తి। యత్సాఙ్ఖ్యోక్తం న తత్సర్వమపి ప్రతిక్షిప్యతే అనుకూలమవిరుద్ధం చాఙ్గీక్రియతే వేదాన్తిభిరిత్యేతత్ప్రతిబన్ద్యా నిరాకర్తుమనువదతి క్షిత్యాదావితి. తదేవ ప్రతిబన్ద్యా ప్రతిక్షిపతి తద్వదితి. యది సాఙ్ఖ్యోక్తమితి గురుత్వం స్వీక్రియేత తర్హి సత్త్వం లఘు ప్రకాశకమితి తైరేవోక్తం సత్త్వకార్యం లఘుత్వమపి వహ్న్యాదౌ స్వీక్రియేత, న చ తథా స్వీకృతమితి భావః. కిఞ్చ పతనానుపపత్త్యా హి గురుత్వం కల్ప్యతే ప్రకృతిపరిణామవిశేషే పృథివ్యాదౌ తచ్చ గురుత్వం యాదృగ్భూతాత్తమసో భవతీతి వదసి తాదృశాదేవ తస్మాత్తమసః పతనమస్తు కిమనేన మధ్యే పరికల్పితేన గురుత్వేనేత్యాహ యాదృగ్భూతాదితి. అన్యథా లఘుత్వమపి పరికల్ప్యేతేతి ప్రతిబన్ద్యనువర్తతే తస్మాద

క్లృప్తిస్త్వన్యస్య గుర్వీ భవతు తదధికం కామమాప్తోపదేశాత్ ॥ ౩౯౮ ॥

(ఆగమికగురుత్వనిర్వాహః)

౩౯౯॥శ్లో॥ఏకద్వ్యాదిప్రతీతివ్యవహృతివిషయో యో గుణస్స్యాత్తు సఙ్ఖ్యా
క్వాప్యైక్యం నిత్యసిద్ధం క్వచిదవయవగైర్జన్యతే తత్తదైక్యైః।
ద్విత్రిత్వాద్యం త్వనేకావగతిసహకృతైరేకనిష్ఠైక్యజన్యం
తత్తత్పుంమాత్రదృశ్యం క్షణికమితి కథా కాపి కౌతస్కుతానామ్॥ ౩౯౯॥

(కాణాదోక్తసఙ్ఖ్యాప్రక్రియా)

౪౦౦॥శ్లో॥తత్ర ద్విత్వాద్యపేక్షామతివిషయభిదామాత్రమేవాస్త్వభీష్టం
ద్విత్వాద్యుత్పత్తిమూలం యదభిలపసి తద్వ్యాహృతేరస్తు మూలమ్।

థకస్య గురుత్వస్య పరిక్లృప్తిర్లఘుత్వక్లృప్తివద్గుర్వీ, అథాపి తేషు తేషు శాస్త్రేషు మాషసర్షపాదీనామన్యేషామపి పర్వతపరమాణ్వాదీనాం గౌరవతారతమ్యవ్యవహారో దృశ్యత ఇతి చేత్, తర్హ్యాగమికమేవ గురుత్వమఙ్గీకుర్మహే, అతో నాస్మాకం క్వచిద్విరోధః. అవిరోధమేవాహ కామమితి. ఆగమప్రామాణ్యావలమ్బనేనాతిరిక్తగురుత్వాఙ్గీకారే నాస్మాకం కాచిత్ క్షతిః తస్యాప్యాగమస్య పూర్వోక్తప్రక్రియయా విషయభేదాఙ్గీకారేఽపి నాస్మాకం ప్రధానార్థవిరోధః॥ ౩౯౮॥

అథ సఙ్ఖ్యాయాః పరిశోధనార్థం ప్రాగేవ సఙ్ఖ్యావిషయాం ప్రక్రియామనువదతి ఏకేతి. ఏకద్వ్యాదిప్రతీతివ్యవహారవిషయో యో గుణస్స సఙ్ఖ్యా సా పునః క్వాపి పరమాణ్వాదౌ నిత్యసిద్ధా, క్వచిద్ద్వ్యణుకత్ర్యణుకాదౌ తత్తత్కారణగతైరైక్యైర్జన్యతే, ద్విత్వత్రిత్వాదికం త్వనేకావగతిసహకృతైరేకైకనిష్ఠైక్యజన్యం, తాదృశీ చావగతిరపేక్షాబుద్ధిరిత్యభిధీయతే, సా చాపేక్షాబుద్ధిస్తత్తత్పురుషమాత్రనిష్ఠేతి తజ్జన్యం ద్విత్వత్రిత్వాదికం తత్తత్పురుషైరేవ దృశ్యతే, తత్కాలమాత్రభావిత్వాత్తచ్చ క్షణికమితి కౌతస్కుతానాం తార్కికాణాం కథా కాపి శ్రూయత ఇతి శేషః॥ ౩౯౯॥

అనూదితేఽర్థే ద్విత్వాదికం నిరాకరోతి తత్రేతి. యాదృశాదపేక్షాబుద్ధివిషయాద్ద్విత్వాద్యుత్పత్తిం వదసి, తాదృశాపేక్షాబుద్ధివిషయవస్తువిశేషోపలమ్భ ఏవ ద్విత్వాదివ్యవహారమాతనోతు కిమనేన ద్విత్వాదికల్పనేన తదిదమాహ ద్విత్వాద్యుత్పత్తిమూలమితి. అయం భావః న హ్యపేక్షాబుద్ధిర్నిర్విషయా అజ్ఞానత్వప్రసఙ్గాత్, నాపి ప్రకృతానుపయోగివస్తువిషయా ప్రకృతాసఙ్గతిప్రసఙ్గాత్, తథా సవిషయత్వే ప్రకృతసఙ్గతవిషయత్వే చ సిద్ధే కోఽయం విషయవిశేష ఇతి నిరూపణీయమిత్యవశిష్యతే స పునరేష విషయవిశేష ఏవ ద్విత్వాదిస్థా

ద్విత్వాదిప్రాగభావైర్ధ్రువమిహ హి వినా ధీవిశేషోఽభ్యుపేయ
స్తన్మూలం నిర్గుణానాం విగణనమపి చ స్థాపనీయం గుణానాం॥ ౪౦॥

(పరోక్తద్విత్వాదినిరాసః)

౪౦౧॥ శ్లో॥ కైవల్యం నైకసఙ్ఖ్యాపరవిరహతయా నాపి ముఖ్యాన్యభావా

నేనివిశ్య ద్విత్వాదివ్యవహారమాతనోత్త్వితి. తర్హి ద్విత్వాదిప్రాగభావ ఏవ విశేషః స ఏవ ద్విత్వాద్యుత్పత్తౌ మూలం స చాభావత్వాదేవ భావమపేక్షతే, న హి ద్విత్వాదికమన్తరేణ ద్విత్వాదిప్రాగభావో వక్తుమపి శక్యత ఇతి చేత్ తదపి మన్దం ప్రాగభావస్యానాదిత్వేన ద్విత్వాదేరనాదిత్వప్రసఙ్గాత్, తర్హ్యనేకావగతిసహకృతైకైకనిష్ఠైక్యప్రతీతి రపేక్షాబుద్ధిరితి విశేషయామ ఇతి చేత్, తర్హి ప్రాగభావాతిరిక్తో విషయవిశేషో భవద్భిరేవాభ్యుపేయ ఇతి తదేవ ద్విత్వాదికమస్త్వితి పునరాయాతం, తదిదమాహ ధీవిశేషోఽభ్యుపేయ ఇతి. అభ్యుపగమ్యతే చ భవద్భిరప్యయమర్థో గుణాదీనాం గణనావిశేష ఇతి ప్రతిబన్దీం పురస్కురుతే తన్మూలమితి. న హి గుణాదీనాం ద్విత్వాదికం భవద్భిరభ్యుపగమ్యతే గుణానాం గుణాభావాత్, న చ ద్రవ్యగతేన సఙ్ఖ్యావిశేషేణ గుణానాం సఙ్ఖ్యైకార్థసమవాయేన ద్విత్వత్రిత్వాదివ్యవహార ఇతి వాచ్యం, విరుద్ధత్వాత్సఙ్ఖ్యాయాః. నవద్రవ్యం చతుర్వింశతిర్గుణాః పఞ్చ కర్మాణి ద్వే సామాన్యే ఇత్యాదిర్హి భవద్వ్యవహారః, తే చ పరస్పరవిరుద్ధాః కథం గుణేషు సఙ్ఘటేరన్, అథాపి ద్రవ్యాన్తరేషు ఘటపటాదిషు చతుర్వింశతిత్వమప్యస్తి తదేవ గుణేషు వ్యవహ్రియతే పఞ్చత్వమపి కుత్రచిదఙ్గులిప్రభృతిషు తత్కర్మస్వితి నియమోఽస్త్వితి చేత్ న అనియమాత్, న హి చతుర్వింశతిత్వమేవ గుణేషు వ్యవహర్తవ్యం పఞ్చత్వమేవ కర్మస్వితి నియామకమస్తి సఙ్ఖ్యాయా అభావాత్. అథాపి బహులక్షణవిశేషపరిగృహీతేషు గుణేషు చతుర్వింశతిత్వవ్యవహారః కతిపయలక్షణపరిగృహీతేషు పఞ్చత్వవ్యవహార ఇతి మా వోచః లక్షణబహుత్వస్య లక్షణాల్పత్వస్య చ తత్తదపేక్షాబుద్ధివిషయత్వవ్యతిరేకేణ నిరూపయితుమశక్యత్వాత్, అన్యథా ముఖ్యసఙ్ఖ్యాఽఙ్గీకారప్రసఙ్గాత్, ఏవం చ సతి తత్తదపేక్షాబుద్ధివిషయతారతమ్యమాత్రేణ త్రిచతురాదివ్యవహారో గుణాదిష్వివ ద్రవ్యేష్వప్యభ్యుపేతవ్య ఇతి నిర్ణయః॥ ౪౦॥

ఏవం ద్విత్వాదినిరస్యైకత్వసఙ్ఖ్యాం స్వరూపతః పరిశోధయతి కైవల్యమితి. ముఖ్యాన్యకేవలేష్వేకమితి బహువిషయేష్వేకశబ్దం ప్రయుఞ్జతే ప్రయోక్తారః తత్ర కైవల్యం నైకత్వసఙ్ఖ్యా పరవిరహరూపత్వాత్కైవల్యస్య, న హ్యేకత్వసఙ్ఖ్యా వస్త్వన్తరవైధుర్యరూపతయా ప్రతీయతే ఏకమితి భావత్వేనైవ ప్రతీయ

సఙ్ఖ్యాత్రైక్యంతు రాశిక్రమమవయవితుప్రాగ్జిన్నరస్తంతతోన్యత్ ।
తేనాసఙ్ఖ్యాతరూపేక్వచననిరుపధిఃస్యాదసావేకసఙ్ఖ్యా
స్వాధారైకాయురేషాపరముపచరితాసైయమద్రవ్యవర్గే॥ ౪౧॥

(ఏకత్వసఙ్ఖ్యాస్వరూపాశ్రయాదినిరూపణం)

౪౨.అ॥శ్లో॥ఐక్యంస్వాభేదమాహుఃకతిచననభిదాస్త్యైకమేవేతిదృష్టే
ర్భేదాదృష్టైక్యమోహాస్తదితిచవచనంతత్రతత్రాభ్యుపేతం।
అన్యేత్వేతత్స్వసత్త్వంవిదురితరసముచ్చిత్యవస్థానువృత్తం

మానత్వాత్, నాపిముఖ్యత్వమేకత్వసఙ్ఖ్యా అముఖ్యేష్వప్యైకవ్యవహారదర్శనాత్, నాప్యన్యభావఏకత్వం స్వస్మిన్నప్యైకవ్యవహారాత్ అతోముఖ్యత్వమన్యత్వమసహాయత్వంచాపహాయాన్యదేవకిఞ్చిదేకత్వం,తచ్చనావయవిని వర్తతే,అవయవినఏవాభావాత్, సఙ్ఖ్యాత్రైక్యంతురాశివదౌపచారికమేవ తదిదమాహ సఙ్ఖ్యాత్రైక్యమిత్యాదినాతతోఽన్యదిత్యన్తేన. అసఙ్ఖ్యాతరూపేపరమాణ్వాదౌ నిరుపాధిరసావేకత్వసఙ్ఖ్యాస్వీక్రియతే,ఏషాచైకత్వసఙ్ఖ్యా స్వాధారైకాయుః యావద్ద్రవ్యభావినీత్యర్థః.అద్రవ్యేషుకథమేకత్వసఙ్ఖ్యేతిచేత్తత్రాహ పరమితి. ద్వివిధోహ్యేకత్వవ్యవహారో ముఖ్యఔపచారికఇతి,పరమాణ్వాదౌముఖ్యః సఙ్ఖ్యాతరూపేపునరవయవ్యాదావౌపచారికః ఔపాధికత్వాత్తద్వ్యవహారస్య.ఏవమద్రవ్యేష్వేకవ్యవహారఔపచారికః అన్యథాఽనవస్థాదిదోషప్రసఙ్గాదితి.అయమత్రనిర్ణయః ద్విత్వాదికంనాస్త్యేవ అపేక్షాబుద్ధివిషయతామాత్రేణప్రతీతివ్యవహారయోరన్యథాసిద్ధత్వాత్. ఏకత్వంతువిద్యతే తత్పునర్యత్రబాధోస్తిగుణాదౌ తత్రతత్త్వౌపచారికఇతి॥ ౪౧॥

ఇత్థమేకత్వంప్రసాధ్యతస్యమతభేదేనస్వరూపమేవవివిచ్యదర్శయతి ఐక్యమితి. ఆచార్యాఃకేచిత్స్వాభేదమేవైక్యమాహుః తత్రహేతుః నభిదాఽస్త్యైకమేవేతిదృష్టేరితి.అయంభావఃఐక్యవివరణేప్రవృత్తానిర్ణేతారోభేదాభావరూపతయైవహ్యైక్యంవివృణ్వన్తీతి.వ్యవహారాన్తరమప్యత్రానుకూలమిత్యాహ భేదేతి. ఐక్యభ్రమోభేదాదర్శనాదభూదితిభ్రాన్తివిషయేవ్యవహర్తివ్యవహర్తారః, తచ్చైక్యస్యభేదాభావరూపత్వానుకూలం తత్రతత్రాభ్యుపేతమితి.ఈదృశోవ్యవహారోభూయాన్ సచవ్యవహారస్సర్వైరభ్యుపేయః, అతోభేదాభావఏవైక్యమితికేచిదాచార్యానిరణైషుః. అన్యేతుస్వసత్త్వమైక్యంఇతరసద్భావేపితద్వర్తతేతచ్చస్వసత్త్వంస్వరూపాదధికమేవ, అన్యథా స్వరూపేప్రకా

తత్పక్షేఽపి స్వరూపాదధికమిదమిహ ద్విత్వమోహాదిసిద్ధేః॥ ౪౨॥

(ఏకత్వవిషయమతభేదః)

౪౦౩॥ శ్లో॥ అన్యద్గృహ్ణాత్యభిజ్ఞా తదిదమితి పునః ప్రత్యభిజ్ఞాన్యదైక్యం
కాలక్షేత్రాదిభేదగ్రహజనితభిదాభ్రాన్తిశాన్తిస్తతస్స్యాత్।
మోహస్తత్రైకతాధీర్జ్వలన ఇవ భవేత్ప్రత్యభిజ్ఞాత్వతశ్చే
త్స్వవ్యాఘాతోఽనుమాయా భ్రమ ఇహ నిఖిలా స్యాదభిజ్ఞాపి తద్వత్॥ ౪౩॥

(అభిజ్ఞాప్రత్యభిజ్ఞావిషయైకత్వవిశేషసత్యత్వం)

౪౦౪॥ శ్లో॥ అద్రవ్యేష్వస్తి సఙ్ఖ్యావ్యవహృతిబలతస్సా తతోఽన్యా గుణాదే
ర్నైవం సఙ్ఖ్యాసు సఙ్ఖ్యావ్యవహృతివదియం స్యాత్త్విహోపాధిసామ్యాత్।

శక్యా నేద్విత్వాదిమోహానుపపత్తేః, ఏకత్వే తిరోహితేఽపి ద్విత్వాదివ్యామోహః ద్విచన్ద్రభ్రమసావిత్యత్ర స్వరూపం ప్రకాశతే ఏకత్వం తిరోహితమితి వాచ్యం తథా చైక్యస్య భేదాభావరూపత్వే స్వసత్త్వరూపత్వేఽపి స్వరూపాదతిరేకః స్వీకార్యః, అన్యథా ద్విత్వాదివ్యామోహాయోగాదితి॥ ౪౨॥

అతః పరమభిజ్ఞాప్రత్యభిజ్ఞావిషయయోరేకత్వయోర్వైషమ్యమాహ అన్యదితి. ఇదమితి గ్రహణం తావదభిజ్ఞా, సా ఖల్వేకదేశకాలవర్తినః స్వస్మిన్నైక్యం గృహ్ణాతి. తదిదమితి పునః ప్రత్యభిజ్ఞా దేశకాలభేదప్రసక్తభేదవిరోధ్యైక్యం గృహ్ణాతి, అతో విషయభేదాద్భేదభ్రాన్తిశాన్తిః స్యాత్. నను విప్రతిపన్నా ప్రత్యభిజ్ఞా భ్రాన్తిః ప్రత్యభిజ్ఞాత్వాత్ ప్రదీపప్రత్యభిజ్ఞావదితి ప్రత్యభిజ్ఞాయాస్సార్వత్రికం భ్రాన్తిత్వమాశఙ్క్యతే మోహ ఇతి. పరిహరతి స్వవ్యాఘాత ఇతి. తథా చాయమితి హ్యనుమానం ప్రవర్తతే తత్రాపి ప్రతిసన్ధానరూపత్వేన స్వవ్యాఘాతః ప్రసజ్యత ఇతి భావః. బాధాబాధవివేకాభావేన ప్రత్యభిజ్ఞామాత్రతయా సర్వత్రాపి భ్రాన్తిత్వసాధనే శుక్తిరజతాభిజ్ఞావత్ స్థలతృణాభిజ్ఞాయామపి భ్రాన్తిత్వం సాధయితుం శక్యత ఇత్యాహ భ్రమ ఇహేతి॥ ౪౩॥

వైశేషికోక్తసఙ్ఖ్యాతో వ్యతిరిక్తసఙ్ఖ్యావాదినం ప్రాభాకరం ప్రతిబన్ద్యా ప్రతిక్షేప్తుమారభతే అద్రవ్య ఇతి. ఇత్థం కిల తేషామాశయః సఙ్ఖ్యావ్యవహృతిరద్రవ్యేష్వస్తి, అతో వ్యవహారబలాత్ సా సఙ్ఖ్యా పునరద్రవ్యాద్గుణాదేరన్యేతి, తద్దూషయతి నైవమితి. తత్ర ప్రతిబన్దీమాహ సఙ్ఖ్యాస్వితి. అద్రవ్యత్వే సమానేఽపి సఙ్ఖ్యాసు సఙ్ఖ్యావ్యవహారో భవద్భిరప్యఙ్గీకార్యః, ద్రవ్యత్వవైధుర్యం హ్యద్రవ్యత్వం తత్తు సఙ్ఖ్యాయామపి సమానం, తథా చ సఙ్ఖ్యాయాం సఙ్ఖ్యావ్యవహారవదన్యేష్వప్యద్రవ్యేషు సఙ్ఖ్యావ్యవహారశ్చౌపాధికః స్యాదేవేతి, తత్ర హేతుమాహ ఉపాధి

నో చేత్ప్రాప్తానవస్థా వ్యవహృతినియతిస్థాపనం తుల్యచర్చం
తస్మాత్కాణాదక్లృప్తిర్గురుమతకథకైర్యుక్తమత్రాపి సోఢుం॥ ౪౪॥

(ప్రాభాకరోక్తసఙ్ఖ్యానిరాసః)

౪౦౫॥శ్లో॥ దేశాధిక్యాదిసిద్ధావుపధిభిరిహ తద్వ్యక్తసంయోగభేదా
ద్దేశవ్యాప్తిప్రభేదః పరిమితిరితి చేన్నోపధీనామ్మితత్వాత్।
దేశైస్తన్న్యూనతాదౌ ప్రసజతి హి మిథస్సంశ్రయస్తత్స్వతస్సా
మన్తవ్యా క్వాపి రాశిప్రభృతిషు తు పరం దేశసంబన్ధభేదః॥ ౪౫॥

(పరిమాణసిద్ధిః)

౪౦౬॥శ్లో॥ బౌద్ధాస్తుచ్ఛామణూనామభిదధతి పరిచ్ఛిత్తిమాకాశధాతుం

సామ్యాదితి. స్వాభావికసఙ్ఖ్యాఙ్గీకారే పునరనవస్థేత్యాహ నో చేదితి. గుణాదావివ సఙ్ఖ్యాయామపి సఙ్ఖ్యావ్యవహారో ముఖ్యః స్యాదితి భావః. సఙ్ఖ్యాయామముఖ్యసఙ్ఖ్యావ్యవహృతినియమస్థాపనం చేత్తద్గుణాదావపి తుల్యచర్చమిత్యాహ వ్యవహృతినియతిస్థాపనమితి ఉక్తమర్థం నిగమయతి తస్మాదితి. కాణాదక్లృప్తిమఙ్గీకుర్వాణస్య ప్రాభాకరస్య సఙ్ఖ్యాయామపి తత్క్లృప్తిరఙ్గీకార్యేత్యర్థః॥ ౪౪॥

అత్ర కశ్చిదాహ గుణేషు సఙ్ఖ్యావ్యవహారవద్ద్రవ్యేష్వపి పరిమాణవ్యవహారోఽప్యుపాధిభేదాదేవ స్యాత్ న పునః స్వాభావికం పరిమాణమితి తదాహ దేశాధిక్యాదీతి. ఉపధిభిః మణికఘటకరకాదిభిః ఆకాశదేశాధిక్యాదిసిద్ధౌ తత్తదుపాధియుక్తాకాశదేశసంయోగతారతమ్యాత్ తత్తదన్తర్గతానాం ద్రవ్యాణాం తత్తద్దేశవ్యాప్తిప్రభేద ఏవ పరిమాణం న పునః పరిమాణమితి గుణాన్తరమితి చేత్ తన్న ఉపాధీనామేవ మణికాదీనాం స్వభావతః పరిమితత్వాత్, అతః స్వాభావికం పరిమాణముపాధిష్వివాన్యత్రాప్యఙ్గీకరణీయమిత్యర్థః. నను దేశైరేవోపాధీనాం పరిమాణమస్త్వితి యది వదసి తర్హి పరస్పరాశ్రయః ఆకాశాదిదేశైరుపాధిద్రవ్యపరిమాణం ఉపాధిభిశ్చాకాశాదిదేశపరిమాణమితి. ఉక్తమర్థం నిగమయతి తదితి. స్వతః క్వాపి సా పరిమితిర్మన్తవ్యా క్వాపీత్యసఙ్ఘాతరూపద్రవ్యముచ్యతే. సఙ్ఘాతరూపేషు రాశిప్రభృతిషు దేశసంబన్ధవిశేషమాత్రమేవ పరిమాణవ్యవహారకారణమిత్యాహ రాశీతి. న హి క్వచిదౌపచారికత్వే సర్వత్రాప్యౌపచారికత్వమిత్యర్థః॥ ౪౫॥

అత్ర బౌద్ధపరికల్పితాం తుచ్ఛరూపాం పరిమితిం దూషయతి బౌద్ధా ఇతి. బౌద్ధాః ఖల్వాకాశధాతురూపత్వాదాకాశస్య చ తుచ్ఛత్వాదణూనాం పరి

వస్తుస్థిత్యాపరిచ్ఛిత్త్యభవనవశతః స్యాదమీషాం విభుత్వం।
అన్యత్రాఽసత్త్వరూపా పరిమితిరితి హి స్థాపితం సా మృషా చే
త్ప్రాప్తం సర్వత్ర సత్త్వం ప్రథమసరగతా స్మర్యతాం వ్యోమ్ని యుక్తిః

(సౌగతోక్తతుచ్ఛపరిమితినిరాసః)

౪౦౭॥శ్లో॥ స్థూలాణుహ్రస్వదీర్ఘేతరదుపనిషది స్థాపితం బ్రహ్మ తస్మిన్
సర్వోత్కృష్టం మహత్త్వం శ్రుతమపి తదిహాస్థూలతా న్యాయసిద్ధా।
అన్యే త్వాహుర్విభూనాం పరిమితవచఃప్రత్యయాన్నిత్యభావం
భావైకాత్మన్యభావే పరిమితివిరహో యత్ర భావాన్తరం స్యాత్ ॥౪౭॥

౪౦౮॥శ్లో॥ నాత్యన్తాణోర్మహత్త్వాత్త్వవయవిని హతే మధ్యమం క్వాస్తు మానం

మితిం తుచ్ఛరూపామభిదధతి అకాశపరివృతత్వమేవాణూనాం పరిమితిః, ఆకాశశ్చాభావరూపతయా తుచ్ఛమేవ, అతోఽత్తరం వస్తుస్థిత్యేతి. ఏవం తర్హ్యణూనాం పరమార్థతః పరిచ్ఛిత్త్యభావవశాద్విభుత్వమేవ స్యాదిత్యర్థః. నహి పరస్పరవిరోధే కోట్యన్తరమస్తి ద్రవ్యస్య సతః పరిమాణావశ్యమ్భావాత్. ఉక్తమర్థం వివృణోతి అన్యత్రేతి. బౌద్ధపక్షే హి ఏకత్ర దేశేఽవస్థితస్య దేశాన్తరాసత్త్వమేవ హి పరిమాణం, సా చేన్మృషా పరిమితిః తర్హి దేశాన్తరేపి సత్త్వం స్యాత్. తర్హి కథమాకాశాదౌ పరిమితత్వమపరిమితత్వం వేత్యాదిచోద్యం ప్రథమసర ఏవ పరిహృతముపాధిభేదాదితి. తదత్రాపి స్మర్యతామిత్యర్థః॥ ౪౬॥

నను సర్వపరిమాణనిషేధో బ్రహ్మణి దృశ్యతే "అస్థూలమనణ్వహ్రస్వం" ఇతి తత్కథం విరుద్ధపరిమాణనిషేధసముచ్చయ ఇతి కశ్చిచ్చోదయతి స్థూలేతి. తత్ర పరిహారమాహ తస్మిన్నితి. సర్వోత్కృష్టమహత్త్వం బ్రహ్మణి శ్రుతం విహితవ్యతిరిక్తవిషయో నిషేధ ఇతి న్యాయసిద్ధం. తేన బ్రహ్మణ్యస్థూలతా పర్వతాదితుల్యపరిమాణరాహిత్యమేవ న పునస్సర్వవ్యాపిత్వరూపపరిమాణరాహిత్యం, విషయభేదేన వ్యవస్థాసిద్ధౌ విరుద్ధార్థకల్పనాయోగాదితి. విభుత్వరూపం పరిమాణం భావరూపమేవాఙ్గీకృత్య కేచిదాచార్యాః ప్రాహుః, అన్యే పునర్విభూనామపరిమితవచోవిషయత్వాత్పరిమాణాభావమేవ విభుత్వం ప్రతిపాదయన్తి, సర్వవ్యాపినః పరస్య బ్రహ్మణః పరితోమానాభావాదితి. అభావరూపపదార్థాఙ్గీకారేణాయం నిర్వాహః, భావాన్తరాభావవాదే తు పరితోమానాభావోఽపి భావాత్మక ఏవేత్యాహ భావేతి. భావైకాత్మన్యభావేఽపి భావరూపతయా స్వీకృతే సతీత్యర్థః॥ ౪౭॥

నను తవ మహత్త్వమేవ న సఙ్ఘటతీతి కశ్చిచ్చోదయతి నాత్యన్తేతి.

తద్ధేతుష్వేవ తద్ధీరపి తవ ఘటతే లాఘవోత్కణ్ఠితస్య।
ఏవం త్యక్తే మహత్త్వే పరమమహదపి త్యాజ్యమేవేతి చేన్న
త్యాగాభావాత్తదిష్టాదధికమనధికం వాస్తు న క్వాపి దోషః॥ ౪౭॥

(పరమమహత్త్వనిరూపణం)

౪౮॥శ్లో॥ద్రవ్యం కృత్స్నం స్వభావాత్పరిమితిరహితం వ్యాపకైకత్వయుక్తే
రౌపాధిక్యం శక్లృప్తిర్ఘటగగనయోస్తత్సదవస్థా హ్యుపాధిః।
స్వాభావ్యైర్వేష్టితత్వం ఘటత ఇహ ఘటాద్యాకృతౌ ద్రవ్యధర్మే
పారోక్ష్యే వ్యక్తిస్తావతా స్యాదితి న సదవధేరన్యథాప్యత్ర సిద్ధేః॥ ౪౮॥

అత్యల్పాణోర్జీవస్య న తావన్మహత్త్వాఽస్తి అవయవివాదానఙ్గీకారాత్త్ర్యణుకాద్యభావేన మధ్యమపరిమాణరూపం మహత్త్వమపి భవతాం నాస్తి,తదిదమాహ అవయవినీతి. ఘటాదిషు మహత్త్వప్రతీతిశ్చ లాఘవోత్కణ్ఠితస్య తవ పక్షే ఘటపటాదిహేతుషు తన్తుకపాలాదిసఙ్ఘాతేష్వేవ ఘటతే, ఏవం మధ్యమమహత్త్వే త్యక్తే పరమమహత్త్వమపి భవతః పరిత్యాజ్యం స్యాత్ పరమశబ్దవ్యవచ్ఛేద్యాభావేన విశేషప్రతీతేరభావాదితి చేత్. అనూదితమర్థం దూషయతి నేతి.తత్ర హేతుమాహ త్యాగాభావాదితి.తదేవోపపాదయతి తదితి.తత్ మహత్త్వం పరేష్టాన్మహత్త్వపరిమాణాదధికం వాస్తు తదేవ వా పరిమాణం,సర్వథా తావన్న పరిత్యజ్యతే పరిమాణరూపం వస్తుతత్త్వమితి న క్వాప్యస్మాకం దోష ఇత్యర్థః॥౪౭॥

అత్ర కశ్చిదాహ న ద్రవ్యేష్వణుమహదాదిప్రక్రియాభేదేన పరిమాణం స్వాభావికమస్తి అపి త్వవస్థాభేద ఏవ తత్సర్వమితి,తదేతదనువదతి ద్రవ్యమితి.తత్ర హేతుమాహ వ్యాపకైకత్వయుక్తేరితి.ఏకైవ సర్వవ్యాపికా ప్రకృతిరితి హ్యుచ్యతే «అచేతనా పరార్థా చ» ఇత్యాదిభిర్వచనైః.యుక్తియుక్తం చైతత్ ఏకస్యైవ నానాఽవస్థాయోగేన నానాత్వే లాఘవాత్. అంశక్లృప్తిస్తు కథమితి చేత్ తత్రాహ ఔపాధికీతి.తత్ర దృష్టాన్తం కథయతి ఘటేతి.యథాఽకాశే ఘటాద్యుపాధిభేదాదంశక్లృప్తిరిత్యర్థః.అత్ర ఘటాదిరేవోపాధిః ఇహ పునః కోఽయముపాధిరితి చేత్ తత్రాహ అవస్థా హ్యుపాధిరితి. సైవావస్థా తత్ర తత్ర పరిణతా నానాత్వవ్యవహారే నిదానమిత్యర్థః.తర్హి పరిమితద్రవ్యాభావే ఘటాదిషు స్వాభావవేష్టితత్వం కథమిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి స్వాభావైరితి.ఘటాదీతి స్వాభావవేష్టితం కిమపి ద్రవ్యాన్తరం న పశ్యామః, అపి తు ప్రకృతౌ పరిణతా ఘటాద్యాకృతిరేవ స్వాభావవేష్టితా ప్రతిభాతి.అనేనైవ న్యాయేన ఘటాదౌ పారోక్ష్యే వ్యక్తిరపి సఙ్ఘటత

వి. ౨-౭-౨.

౪౧౦॥శ్లో॥అవ్యక్తైస్స్యాదణుత్వప్రభృతిపరిణతిః స్తంభకుంభాదినీత్యా
నాణుత్వంపూర్వసిద్ధంనరమృగరచనాద్యప్యవస్థాక్రమేణ।
ఇత్యుక్తంసాఙ్ఖ్యశైవప్రభృతిసమయిభిస్తత్తథైవాస్తుమావా
నిత్యాణౌజీవతత్త్వే నకథమపిభవేదణ్వవస్థాప్రసూతిః॥ ౫౦॥

(అవస్థామాత్రపరిమాణవాదభఙ్గః)

౪౧౧॥శ్లో॥చర్మ్చాతులైర్యవభిన్నంపృథగితరదితిప్రత్యయేతత్పృథక్త్వం

ఇతివదతి పార్శ్వోక్తిరితి. ఘటాద్యాకృతావేవ పరితఃపార్శ్వోక్తివ్యవహారః, అతః పరిమాణంనామకిమపి ద్రవ్యేనపరికల్ప్యమితి,తన్నిషేధతి నసదితి.తత్ర హేతుమాహ అవధేరితి·ఉపలబ్ధిరేవహిసర్వత్రప్రమాణంపరిమితత్వరూపేణో పలభ్యమానేషుఘటపటాదిషు నహ్యవధిసాపేక్షంతత్తత్పరిమాణముపలభ్యతే తత్సాపేక్షత్వేపునరవధేరపినిరపేక్షపరిమాణశాలిత్వమకామేనాపిస్వీకర్తవ్య మితిభావః॥ ౪౯॥

ఇత్థంసామాన్యేనపరిమాణంప్రసాధ్యస్వాభావికమాత్మనోఽణుత్వంప్ర సాధయితుంవిశేషతోఽణుపరిమాణంశోధయతి అవ్యక్తఇతి. అణుత్వప్రభృత యోహి ధర్మాః ప్రకృతిద్రవ్యఏవపరిణామభేదాద్వ్యజ్యన్తే, యథాస్తమ్భత్వకు మ్భత్వాదయః, అతోఽనాదిసిద్ధమణుత్వంనామ కిఞ్చిన్నాస్తి, యథైకస్యైవ ప్రదేశభేదేనసరమృగాదివిరుద్ధధర్మరచనా అథవాఏకస్యైవక్రమేణపూర్వంన రరూపేణావస్థితస్య పశ్చాన్మృగరూపేణావస్థానం, ఏవంకాలభేదేనాణుత్వే నావస్థితస్యైవమహత్త్వంమహత్త్వేనావస్థితస్యాణుత్వం. ఇత్థం సాఙ్ఖ్యశైవ ప్రభృతిభిరుక్తం· ఏతద్యుక్తమయుక్తంవాస్తు,ఉభయథాపినాస్మాకంక్షతిః, య దికారణావస్థాయాంమహతీప్రకృతిః కార్యావస్థాయాంకాలభేదేనపరిణతివశా దణుత్వంభజతి, యదివాకారణావస్థాయాంత్రసరేణుసఙ్ఘాతరూపేణావస్థితా ప్రకృతిరనుపలభ్యమానస్వరూపభేదా కార్యావస్థాయాం కాలభేదాధీనభాగో పలమ్భేనత్రసరేణ్వాదిరూపేణోపలభ్యతఇతి, ఉభయథాపీశ్వరకారణత్వాది రూపప్రధానార్థవిరోధాభావాదుచ్యమానస్యచార్థస్యానుపపత్తివిశేషస్యాభావా త్తత్ర న విప్రతిపద్యామహే. అయమత్రవిశేషః ప్రాకృతపరమాణోర్య థాతథావాఽస్త్వణుపరిమాణం,జీవతత్త్వే నకథమపిభవేదణ్వవస్థాయాఉత్ప త్తిః జీవస్యానాద్యనన్తత్వేనైవప్రమాణప్రసిద్ధత్వాదిత్యాహ నకథమపీతి॥ ౫౦॥

ఇత్థంపరిమాణంసంశోధ్యపృథక్త్వమపిశోధయతి చర్మేతి.వ్యవహా

భేదాఖ్యోనీలపీతప్రభృతిషభిమతఃకింముధాన్యస్యక్లృప్తిః।
నాప్యజ్ఞాతావధీనాంపృథగిదమితిధీర్భిన్నాదివాచాం
సాకంక్వాపిప్రయోగోనచపృథగితిధీర్ద్రవ్యఏవేతిసిద్ధం॥ ౫౧॥

(పృథక్త్వాఖ్యగుణాన్తరక్లృప్తిభఙ్గః)

౪౧౨॥శ్లో॥తన్త్వాదీనాంపటాదివ్యవహృతినియతాదృశ్యతేకాప్యవస్థా
సాచేద్ద్రవ్యస్వరూపంభవతివిఫలతాకారకవ్యాపృతీనాం।
తత్రాసంయుక్తబుద్ధిఃకథమివచభవేత్ స్థైర్యవాదస్థితానాం

రేవఖల్వర్థతత్త్వవిభాగేనిదానం యద్భిన్నమితివ్యవహ్రియతేతదేవపృథగితి, యత్పృథగితి తదేవేతరదితిచవ్యవహ్రియతే,అతఏషాంశబ్దానాంపర్యాయత్వాద్ భేదాతిరేకేణపృథక్త్వంనామనకశ్చిద్ధర్మఃకల్పనీయః, కిఞ్చభేదశ్చనీలపీతాదిరసాధారణోధర్మఏవాభిమతః, తథాచపృథగ్వ్యవహారస్యాన్యథాసిద్ధత్వేకిం ముధాఽన్యస్యపృథక్త్వస్యపరిక్లృప్త్యా. ననుపృథక్త్వంభావరూపంప్రతియోగినిరపేక్షం భేదస్తుప్రతియోగిసాపేక్షఇతివైషమ్యమాశఙ్క్యపరిహరతి నాపీతి. నహ్యవధిపరిజ్ఞానాభావేసతి ఇదమస్మాత్పృథగితివ్యవహారస్తి,యదిపృథక్త్వమసాధారణధర్మరూపాద్భేదాదన్యత్ తర్హి తద్వాచకశబ్దస్యభేదవాచకశబ్దేనసామానాధికరణ్యంప్రసజ్యేత, నచతథోపలభ్యతే,నహిపృథగిత్యుక్త్వాభిన్నమితివదన్తి భిన్నమితిచోక్త్వాపృథగితివా,తదిదమాహ నాపీతి.నచ పృథగితిధీర్ద్రవ్యఏవనియతా గుణాదీనామపిపృథక్త్వేనోపలమ్భాత్, అతఃపరస్పరవ్యావర్తకాసాధారణధర్మఏవసర్వవస్తూనాంపృథక్త్వం తదేవలక్షణంసఏవభేదఇతిసర్వమవదాతం॥ ౫౧॥

సంయోగస్యాన్తరాళాభావత్వవాదినంబౌద్ధంనిరాకర్తుం తస్యానన్యథాసిద్ధప్రమాణప్రతిపన్నత్వేనస్వీకర్తవ్యత్వమాహ తన్త్వాదీనామితి.పటాదివ్యవహృతినియతా తన్త్వాదీనామవస్థైవపటఇతివేదాన్తినః, యేపిచావస్థావ్యతిరేకేణద్రవ్యాన్తరంస్వీకుర్వన్తి తేషామప్యసమవాయికారణావస్థావిశేషత్వేన సపునఃస్వీకార్యః తథాచ సంయోగస్సిద్ధః, సాఽవస్థా ద్రవ్యస్వరూపమేవేతి చేత్ కారకవ్యాపారాణాంవిఫలతాచ స్యాత్, కిఞ్చపూర్వసంయుక్తావస్థాస్వీకారాభావేసతి విభక్తేషుతన్తుష్వసంయుక్తత్వమతిఃకథంస్యాత్, స్థిరవాదినాంసంయుక్తతన్తుస్వరూపస్యానపాయాత్, ప్రతిక్షణంతన్తవఉత్పద్యన్తఇతి చేత్ నిరస్తఏవక్షణభఙ్గవాదఇత్యభిప్రాయేణాహ స్థైర్యవాదస్థితానామితి. ననునైరన్తర్యంసంయోగః సచాన్తరాళాభావఃఅభావశ్చశూన్యమేవ, తస్మా

నైరన్తర్యంచభావోఽమమతదఘటితంమధ్యమేవాన్తరంచ॥ ౫౨॥
(సంయోగసిద్ధిః)

౪౧౩॥శ్లో॥సర్వంద్రవ్యంసభాగంనయదికథముపాధ్యన్వయోభాగతఃస్యా
త్కార్త్స్న్యేనోపాధియోగేకథమణువిభునోస్సూక్ష్మతాదీతిజైనాః।
సామగ్రీశక్తిభేదప్రజనితవివిధోపాధియోగస్స్వభావా
దౌపాధిక్యంశక్లృప్తిఃకథమివనభవేద్దృష్టసంబన్ధదృష్టేః॥ ౫౩॥
(నిరవయవేష్వేకదేశసంయోగప్రకారః)

అభావస్యాపిభావవదశూన్యత్వాత్, నిషేధకప్రమాణగోచరోఽప్యభావః సక థంశూన్యతామనుభవతి, కిఞ్చ భావాన్తరాభావవాదినామస్మాకంపక్షే నైరన్తర్యమపిభావఏవ, కింతర్హ్యన్తరం, తదపిభావఏవ,ద్వయోరపిపదార్థయోర్మధ్యమేవనన్వన్తరమిత్యుచ్యతే, అతోఽన్తరాళమన్తరాళాభావరూపతయాభవత్పరికల్పితస్సంయోగోఽపిభావరూపఏవేతినశూన్యగన్ధావకాశః॥ ౫౨॥

ఏవంసంయోగస్యసిద్ధిముక్త్వా తస్యసంయోగస్యవస్తున్యేకదేశవర్తిత్వసామర్థ్యాత్సర్వస్యాపిద్రవ్యస్య సాంశత్వం వదతోజైనస్యపక్షమనూద్య ప్రమాణానురోధేనపరిహరతి సర్వమితి.ఇత్థంకిల తేమన్యన్తే పరమాణ్వాదిసర్వమపిద్రవ్యంసభాగమేవ పదార్థాన్తరసంయోగస్య పార్శ్వవటకమన్తరేణానుపపత్తేః,యదిపార్శ్వక్లృప్తిరుపాధితఇతివదన్తి, తచ్చన, నిరవయవద్రవ్యస్యోపాధిసంయోగేప్యనధికారాత్, మధ్యస్థస్యహిపరమాణోఃపరితఃస్థితపదార్థసంసర్గోఽపిషడ్భిరేవపార్శ్వైరుపపద్యతే, అన్యథాకథముపాధిసంసర్గస్తత్రతత్రీత్యోపాధికోఽపిపార్శ్వనియమస్సిధ్యేత్.తర్హి నిరవయవస్యకార్త్స్న్యేనోపాధిసంసర్గంవదామఇతిచేత్ తర్హిపరమాణ్వాకాశయోఃపరస్పరసంసర్గేపరమాణురపివిభుఃస్యాత్ ఆకాశోవాపరమాణుఃస్యాత్ తదిదమాహ కార్త్స్న్యేనేతి.ఇత్థమనూదితంపక్షం ప్రమాణానురోధేనపరిహరతి సామగ్రీతి.అయమర్థః దృశ్యతేతావత్సంయోగస్సచక్వాచిత్కతథోపలభ్యతే,సయదిసంసర్గఃప్రదేశఏవనవస్తునీత్యభిధీయేత,తథాసతి తస్యాపిప్రదేశస్యప్రదేశాన్తరపరిక్లృప్త్యాక్వస్మింశ్చిదపివస్తుని సంబన్ధోనస్యాదేవ, దృశ్యమానస్యచసంబన్ధస్యాధారతయాపరిదృష్టమేవవస్తు పరిగ్రాహ్యం,తత్తు నిరవయవంచేదౌపాధికాంశభేదక్లృప్త్యానిర్వాహ్యం. నను తాదృశస్యోపాధిసంబన్ధేప్యనధికారఇత్యుక్తమితిచేత్ దృష్టసంబన్ధదృష్టిబలాదుపాధిసంబన్ధస్య స్వపరనిర్వాహకత్వేననిర్వాహఃకల్ప్యతే, తదిదమాహ ఔపాధికీతి.ఏవంచసత్యణురపి స్వధర్మిగ్రాహకబలాదణుత్వేనై

౪౧౪॥శ్లో॥నైరన్తర్యంవిభూనామపిభవతితతోన్యోన్యయోగోపియోగ్యః
కేచిత్తంహేత్వభావాజ్జహతివిహతికృన్నిత్యధీకల్పనేతత్।
స్యాద్వాతత్సిద్ధ్యసిద్ధ్యోరనుమితిరపటుర్బాధహానేర్విపక్షే
శాస్త్రైరన్యద్విభుస్యాత్పరధృతమపృథక్సిద్ధిరేవంతతోస్య॥ ౫౪॥

(అజసంయోగనిరూపణం)

౪౧౫॥శ్లో॥సంయోగాద్విశ్వసృష్టిఃప్రకృతిపురుషయోస్తాదృశైస్తద్విశేషై
ర్బ్రహ్మాదిస్తంబనిష్ఠాజగతివిషమతాయన్త్రభేదాదయశ్చ।

వసిద్ధః, విభురపివిభుత్వేన,ఉభయమపినిరవయవం ఔపాధికాంశక్లృప్తిశ్చేతి
సజ్జతమేతత్॥ ౫౩॥

అస్తుసంయోగఃతథాపివిభూనాంపరస్పరసంయోగోనాస్తీతికా
ణాదాదయఃతాన్నిషేధతి నైరన్తర్యమితి.నిరన్తరాణాంహిపదార్థానామన్యో
న్యసంసర్గఉపలభ్యతే, విభూనామపినైరన్తర్యమస్తి, తతోఽన్యోన్యసంయో
గయోగ్యతాఽస్తి,తదేతదాహ తతఇతి.కేచిత్తుహేత్వభావాత్సంయోగంజహ
తి,అన్యతరకర్మ ఉభయకర్మవా సంయోగోవా సంయోగస్యహేతుః,త్రితయ
మపివిభుషునఘటతఇతి,తత్రదూషణమాహ విహతికృదితి.ఈశ్వరజ్ఞానాదీనాం
కారణాభావాదభావఇతివరవాదిభిరుక్తే కార్యభూతస్యజ్ఞానాదేః కారణాపే
క్షా ననిత్యజ్ఞానాదేరితికాణాదాదయఃపరిహరన్తి తుల్యమేతదజసంయోగక
ల్పనే, అనిత్యసంయోగస్యైవకారణాభావాదభావోవక్తుంశక్యతే, నిత్యస్యతు
కారణాపేక్షాయాఅభావేనతదభావాదభావోవక్తుంనశక్యతఇతి,ఇమామేవప్ర
తిబన్దీమభిప్రేత్యాహ నిత్యధీతి.తర్హ్యజసంయోగసాధనేకిమనుమానం, ఉక్త
మేవనైరన్తర్యం.పరోక్తమన్యారుహ్యాపిపరిహరతి స్యాద్వేతి.అజసంయోగసా
ధనేతావదనుమానంశక్తమశక్తంవాభవతు విపక్షేబాధకాభావాత్,శాస్త్రం
పునః "సర్వాధారంధామవిష్ణుసంజ్ఞం" ఇత్యాదికంపరస్యబ్రహ్మణః కృత్స్న
ప్రపఞ్చాధారత్వమావేదయతి, తదాధారత్వంచతదపృథగవస్థానమేవ, అతోవి
భూనామపిపరమాత్మసంబన్ధస్యశాస్త్రప్రమితత్వాత్ బాధకాభావాచ్చయు
క్తపవాయమజసంయోగఇతి॥ ౫౪॥

సంయోగస్యసార్వత్రికోపజీవనేనసర్వైరనపోద్యత్వందర్శయతి
సంయోగాదితి.ప్రకృతిపురుషయోస్సంయోగాద్విశ్వసృష్టిః, తాదృశైరేవసం
యోగవిశేషైర్బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తం జగద్వైషమ్యం, ఆళానయన్త్రిద–

అణూనామర్థయోగాద్ద్వివిధమతిరబాధ్యాన్వయాదఙ్కురాది
శ్శుద్ధాశుద్ధాదియోగాన్నియతమపిఫలం న్యాయతత్త్వేస్య ఘోషః॥

(సంయోగవైచిత్ర్యప్రదర్శనం)

౪౧౬॥శ్లో॥ సంయుక్తేద్రవ్యయుగ్మే సతి సముపనతో యస్తు సంయోగనాశ
స్సఙ్గ్రాహ్యోఽయం విభాగవ్యవహృతివిషయస్సోఽపి తద్ధేతుతః స్యాత్।
త్వన్నిర్దిష్టే విభాగే గతవతి చ సతోః స్యాద్విభక్తప్రతీతి
ర్భూయస్సంయోగసిద్ధౌ కథమితి తు యథా త్వద్విభాగాన్తరాదౌ॥౫౬॥

(పరోక్తవిభాగభఙ్గః)

స్సుప్రసిద్ధాస్సంయోగరూపాః, అణూనామర్థసంయోగాద్ద్వివిధామతిర్దృశ్యతే, అబాధ్యాన్వయాద్బీజాదికమఙ్కురతి, శుద్ధాశుద్ధాభ్యాం కపిలానరాస్థిస్పర్శాభ్యాం నియతమపి ఫలమనుశోఽఽయామహే, అతస్సంయోగవిశేషాస్సర్వతోఽపలభ్యన్త ఇతి న్యాయతత్త్వే సంయోగస్య ఘోష ఇతి॥ ౫౫॥

విభాగస్య సంయోగనాశాదర్థాన్తరత్వం ప్రతిక్షిపతి సంయుక్త ఇతి। పూర్వం పరస్పరసంయుక్తే ద్రవ్యద్వయే విద్యమానే సతి సముపనతో యస్సంయోగనాశస్స ఏవ విభాగవ్యవహారవిషయ ఇతి సఙ్గ్రాహ్యః. తర్హి సంయోగనాశకత్వేన విభాగం స్వీకుర్మ ఇతి చేత్, తన్న, సంయోగవినాశస్య విభాగకారణత్వేన కల్పితాత్కర్మణ ఏవ సిద్ధిః స్యాత్, తదిదమాహ సోఽపి తద్ధేతుత ఇతి. నను విభాగస్య సంయోగనాశరూపత్వే సంయోగనాశస్యానన్త్యే భూయస్సంయోగసిద్ధావపి విభక్తప్రతీతిః స్యాదేవేతి చేత్, తర్హి, త్వన్నిర్దిష్టే విభాగే తస్మిన్నేవ తత్క్షణే గతవతి విభాగప్రధ్వంసమాత్రమేవ సతోర్ద్రవ్యయోరనువర్తతే తేనైవ తత్ర విభక్తవ్యవహారానువృత్తౌ భూయస్సంయోగేఽపి తథాపి విభక్తవ్యవహారః స్యాదితి ప్రతిబన్దీమాహ త్వన్నిర్దిష్ట ఇతి. పృచ్ఛతి కథమితి. ఉత్తరం యథేతి. యథా త్వద్విభాగాన్తరే సతి పూర్వవిభాగప్రధ్వంసానువృత్త్యా విభక్తప్రతీతిః ఏవమ్మధ్యే సంయోగకాలేఽపి విభక్తప్రతీతిః స్యాత్. నను తతోఽన్తరవిభాగాద్విభక్తప్రతీతిర్మధ్యే సంయోగకాలే తత్ప్రాగభావాద్విభక్తప్రతీతిర్నాస్తీతి చేత్, ఏవం తర్హి మధ్యగతసంయోగస్య విభక్తప్రతీతిపరిపన్థిత్వాత్ తస్మిన్ కాలే విభక్తప్రతీతిర్నాస్తి, భూయస్సంయోగప్రధ్వంసకాలే తస్యైవ సంయోగస్య ప్రధ్వంసేన తస్మిన్నేవ కాలే విభక్తప్రతీతిరస్తీతి మమాపి సమానమితి భావః. ౫౬॥

ఏవం సంయోగనాశస్య విభాగత్వం సమర్థ్య సంయోగనాశస్య స్వరూ-

౪౧౬॥శ్లో॥కోఽసౌ సంయోగనాశస్త్వవమత ఇతి చేత్సోఽయమన్యత్రయోగ
స్తస్య ప్రాక్చావిరోధాత్స తు మిషతి తథాలోచితస్తస్య నాశః।
అజ్ఞాతప్రాచ్యయోగః పరమభిమనుతే స్వేనరూపేణ చైనం
సర్వోఽప్యేవం హ్యభావః స్ఫుటమిహ న పునః కశ్చిదన్యోఽస్తి దృష్టః॥ ౫౬॥

(సంయోగనాశస్వరూపశోధనం)

౪౧౭॥శ్లో॥స్పర్ధావృత్త్యాదిభేదాత్పరమపరమితి ప్రత్యయాత్తదర్థే

ఏవం చోద్యపూర్వకం శోధయతి కోఽసావితి. సోఽయమన్యత్రయోగః ఉత్తరదేశ సంయోగ ఏవ పూర్వదేశసంయోగస్య వినాశః. తత్ర హేతుమాహ తస్యేతి. అయమర్థః ఉత్తరదేశసంయోగస్య పూర్వదేశసంయోగేనావిరోధాత్ స తు స ఏవోత్తరదేశసంయోగ ఏవ తథాఽఽలోచితః పూర్వదేశసంయోగవిరుద్ధత్వేనాలోచితః తద్వినాశోఽమిషతి పూర్వదేశసంయోగవినాశ ఇతి పరిస్ఫురతి. కథం తర్హ్యుత్తరదేశసంయోగ ఇతి భావరూపేణ ప్రతిపత్తిరిత్యత్రాహ అజ్ఞాతేతి. ద్వివిధా హ్యుత్తరదేశసంయోగస్య ప్రతీతిః జ్ఞాతపూర్వదేశసంయోగస్య తద్విరుద్ధత్వేన కాచిత్ స్వరూపేణ చాపరా, తత్ర యే స్వరూపేణ ప్రతిపద్యన్తే తే భావరూపేణాభిమన్యన్తే, యే పునః పూర్వదేశసంయోగవిరుద్ధత్వేన ప్రతిపద్యన్తే తేఽత్వభావరూపేణేతి విభాగః. ఉక్తమర్థం సార్వత్రికత్వేనోపపాదయతి సర్వ ఇతి. భావాన్తరాభావవాదినాం సర్వోఽప్యభావో న భావాన్తరాదతిరిచ్యత ఇతి భావః. ఏవం సర్వత్రాపి భావస్యాపలాపకత్రాపి భావో న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ స్ఫుటమితి. యత్ర స్ఫుటదృష్టో భవతి భావరూపః పదార్థః తత్ర తథైవ స్వీకార్యం, యత్ర పునరితరాభావతయా నిరోద్ధుం శక్యతే తత్ర తథైవ నిర్వాహ్యః, సర్వైపి వాదిన ఇష్టమేవ ఖలు భావాభావవివేకం పరికల్పయన్తీతి భావః॥ ౫౬॥

అత్ర పరత్వాపరత్వే ప్రమాణాభావాద్దూషయతి స్పర్ధేతి. న తావత్పరత్వాపరత్వే వస్తునః స్వరూపకృతే పరాపరవ్యతిరేకాభావప్రసఙ్గాత్ అతో బుద్ధికృతే ఇత్యేవ హి భవత్సిద్ధాన్తః. సా చ బుద్ధిరపేక్షాబుద్ధిరిత్యభిధీయతే, సా బుద్ధిర్న నిర్విషయా బుద్ధేర్నిర్విషయత్వవిరోధాత్, నాపి సామాన్యేన యత్కిఞ్చిద్విషయా సర్వాసామపి బుద్ధీనామపేక్షాబుద్ధిత్వప్రసఙ్గాత్, పరత్వాపరత్వయోరన్యోన్యవైషమ్యాభావప్రసఙ్గాచ్చ. అతో విషయవిశేషవిశేషితేయం బుద్ధిః పరత్వాపరత్వహేతురితి స్వీకర్తవ్యం. తథైవ భవద్భిరపి స్వీక్రియతే, తథా చాపేక్షాబుద్ధివిషయరూపత్వమన్తరేణాధికపరత్వాపరత్వయోరదర్శనాదనపేక్షితకల్పనే గౌరవాచ్చాపేక్షాబుద్ధివిషయభావ ఏవ పరత్వాపరత్వే ఇతి తాత్పర్యార్థః

కాలాధిక్యాదిమాత్రేన్నఖలుసమధికంశక్నుయాతాంవిధాతుం।
దృష్టిర్నాన్యస్యక్లృప్తిర్భవతిగురుతరాతిప్రసఙ్గోఽన్యథాస్యాత్
కింనస్యాతాంగుణాద్యైఃపరతదితరతేపూర్వభావాదిచాన్యత్ ॥౫౮॥
(బుద్ధిజన్యపరత్వాపరత్వాఖ్యగుణాన్తరక్లృప్తిభఙ్గః)

౪౯౯ ॥శ్లో॥ ద్రవ్యంప్రాగ్బుద్ధిరుక్తాపరమిహవిషయైస్సఙ్గమాదిర్నిరూప్య
స్సంయోగంభాష్యకారాఃప్రథమమకథయన్న్యాయతత్త్వానుసారాత్।
తత్సంయోగేసమేపిస్ఫురతిననిఖిలంతేనయోగ్యత్వమన్య
ద్గ్రాహ్యంసంబన్ధసామ్యేనియతవిషయతాదృశ్యతేహీన్ద్రియేషు ॥౫౯॥
(విషయవిషయిభావనిరూపణం)

పదార్థాస్తు స్పన్దావృత్త్యాదిభేదాత్ కాలకృతపరత్వాపరత్వే సూర్యపరివృత్త్యాదిభేదేన కాలాధిక్యాదిమాత్రాత్ పరమపరమితిప్రత్యయౌ స్తః. దిక్కృతపరత్వాపరత్వేసంయుక్తసంయోగాల్పీయస్త్వభూయస్త్వమాత్రాత్పరత్వాపరత్వబుద్ధీభవతః, ఇత్థమన్యథాసిద్ధౌబుద్ధివ్యవహారౌ సమధికపరత్వాపరత్వే విధాతుంనశక్నుయాతాం,తదిదమాహ నఖల్వితి.దృష్టత్వాదధికంపరిగృహ్ణీమఇతిచేన్నేత్యాహ దృష్టిర్నాన్యస్యేతి.నహికిఞ్చిత్పరత్వమపరత్వంవా పూర్వోక్తాదన్యదుపలభామహే, కల్పనంతుగురుత్వాహతం, అనపేక్షితకల్పనాయామతిప్రసఙ్గదుఃస్థంచ. కిఞ్చగుణాదిభిరపిపరత్వాపరత్వవ్యవహారోదృశ్యతే యథా ఆభిజాత్యేనపరఃవిద్యయాపరః వృత్తేనపరఇత్యాది.నైతావతాతత్రపరత్వాదికల్ప్యతే,కిఞ్చకాలేనపూర్వఃపశ్చాద్భావీవర్తతఇతి దేశేనాపిప్రాగ్భావీపశ్చాద్భావీత్యాదివ్యవహారాస్సహస్రశోఽపిదృశ్యన్తే,నచతత్రగుణభేదాభవద్భిరపికల్ప్యన్తే కేవలదేశకాలవిశేషసంబన్ధమాత్రేణవ్యవహారవిశేషాఃప్రతీయన్తఇతిహిభవన్తోఽపి వదన్తి, తదన్యత్రాపి న దణ్డవారితం, కిఞ్చ దిక్కాలావుపాధీకృత్యాపేక్షాబుద్ధిఃప్రవర్తతఇతిభవత్సిద్ధాన్తః,తదపినజాఘటీతి దిక్కాలయోఃపరత్వాపరత్వపరిణతేఃప్రాగేవోపలబ్ధత్వే పశ్చాదనుమానవైయర్థ్యాత్ అనుపలబ్ధత్వేత్వపేక్షాబుద్ధేరేవసుప్తిప్రసఙ్గాదిత్యేషాదిక్। ౫౮॥

అథబుద్ధివిషయచిన్తాప్రవర్తతే,బుద్ధేర్గుణత్వవాదినంప్రత్యాహ ద్రవ్యమితి.బుద్ధిసరే బుద్ధేర్ద్రవ్యత్వముక్తం,పరమిహవిషయైస్సంబన్ధాదిర్నిరూప్యః,తత్రభాష్యకారాన్యాయతత్త్వానుసారాద్బుద్ధేర్విషయైస్సంబన్ధంసంయోగమకథయన్, తర్హి సర్వైరపిసంయోగాత్సర్వంభాసేతేతి నవాచ్యం బుద్ధిసంయోగేసమేపినిఖిలంనస్ఫురతి. తత్ర హేతుమాహ యోగ్యత్వమన్యద్గ్రాహ్యమితి.

౪-౨౦॥శ్లో॥నిత్యంనిత్యాదిబుద్ధిర్నిఖిలవిషయిణీతద్వదేవస్వభావ
శ్శాస్త్రైః క్షేత్రజ్ఞబుద్ధేరపిసమధిగతఃకర్మభిస్తన్నిరోధః।
సఙ్కోచోల్లాసయోశ్చప్రతినియతిరిహస్యాదుపాధిప్రభేదా
న్నిశ్శేషోపాధిమోక్షేనిఖిలవిషయతామశ్నువీతస్వభావాత్ ॥ ౬౦॥

(విషయివిషయిభావవైషమ్యం)

౪-౨౧॥శ్లో॥ముక్తానాంధీఃక్రమాచ్చేత్ప్రసరతినకదాప్యన్తమేషాధిగచ్ఛే
త్సంక్షిప్తాయాశ్చదూరాన్తికపరివర్తనేయౌగపద్యంనశక్యం।
సంయోగోభూతభావ్యేష్వపినహిఘటతేతద్ధియస్సాంప్రతిస్యా
ఇత్యాద్యైర్నతుతిఃస్యాచ్ఛ్రుతిముఖవిదితేయోగ్యతావైభవేఽస్యాః॥

(విషయివిషయిసంయోగచోద్యపరిహారః) ॥౬౧॥

సంబద్ధమపియోగ్యమేవబుద్ధ్యాగృహ్యతఇత్యర్థః. తత్రదృష్టాన్తమాహ సంబద్ధే
తి.సంబద్ధస్యాప్యసత్యపినియతవిషయతాదృశ్యతే తద్వదిహేతి.ఇన్ద్రియార్థస
న్నికర్షేతుల్యేపి చక్షుషారూపమేవగృహ్యతే నపునఃస్పర్శః,స్పర్శనేనస్పర్శః న
రూపం, కుతఏతత్ యోగ్యత్వస్యనియతత్వాత్,ఏవంసర్వేషాంబుద్ధిసంబన్ధేస
త్యపిసహకారియోగ్యతాదినియమాదేకమేవగృహ్యతే నాన్యదితినియమోనా
నుపపన్నఇతి॥ ౫౯॥

ఇత్థంవిషయివిషయిభావంనిరూప్యతద్వైషమ్యేనిదానమాహ నిత్య
మితి· నిత్యాదిబుద్ధిర్నిఖిలవిషయిణీ.తద్వదేవస్వభావః ‘‘యథానక్రియతేజ్యో
త్స్న’’ ఇత్యాదిశాస్త్రైః క్షేత్రజ్ఞబుద్ధేరపిసమధిగతః.కర్మభిస్తన్నిరోధః. తేన
సఙ్కోచోల్లాసయోః ప్రతినియతిరిహోపాధిభేదాత్స్యాత్, నిశ్శేషోపాధి
మోక్షేసైవబుద్ధిర్నిఖిలవిషయతామశ్నువీత. అతోఽత్రోపాధిఃకర్మ సచనిరూపణే
భగవన్నిగ్రహఏవ, అతోభగవానేవ నిగ్రహానుగ్రహాభ్యాంబుద్ధేస్సఙ్కోచవి
కాసౌకరోతి॥ ౬౦॥

ముక్తానాంధీవికాసానుపపత్తింవికల్పాభాసేనవదతాంశ్రుతివిరో
ధంవక్తుంతదుక్తిమనువదతిముక్తానామితి. ఇత్థంకిలతేషామాశయఃముక్తానాంధీః
క్రమాచ్చేత్ప్రసరతినకదాపిదేశస్యాన్తమేషాఽధిగచ్ఛేత్ అనన్తత్వాద్దేశస్య,నా
పియుగపద్గచ్ఛేత్, నహిసంక్షిప్తాయాధియోయుగపద్దూరాన్తికపరివర్తనంయు
క్తంవక్తుంఅయమేకోదోషః,అన్యోపి సాంప్రతిక్యాభూతభావిధియోభూతభావి
భ్యాంసంయోగోనఘటతే, సంబన్ధాన్తరం నాలభ్యతే, అతోముక్తానాంసార్వ
జ్ఞ్యంనస్యాదితి,తన్నిరాచష్టేశ్రుతీతి.శ్రుతిముఖవిదితేయోగ్యతావైభవేఽస్యా

౪౧౨॥శ్లో॥ వేగస్యాచిన్త్యరూపో రవిశశినయనాద్యంశువర్గేషు భూమా
భాగానన్త్యేప్యణూనామతిపతనమతో హ్యాచరన్త్యన్యమేకే।
ఇత్థం సర్వైరబాధ్యాం గతిమనువదతాం ముక్తబుద్ధేర్వికాసే
యుజ్యన్తే యౌగపద్యప్రభృతయ ఇతి తు శ్రద్దధీధ్వం శ్రితార్థాః॥ ౬౨॥
(ముక్తబుద్ధివ్యాప్త్యుపపత్తిః)
౪౧౩॥శ్లో॥ యత్సూక్ష్మం విప్రకృష్టం వ్యవహితమపి తద్గృహ్ణతీ యోగిబుద్ధి
ర్య్ఛాయిష్ఠాదృష్టలబ్ధాతిశయకరణవృత్త్యైవ మున్యైశసిద్ధా।
నష్టాదిష్వక్షతో ధీః కథమితి యది న ప్రత్యభిజ్ఞాదినీతే

ధియః తత్కర్మసు నక్షతిః స్యాదిత్యర్థః. అయమర్థః ముఖ్యాసంభవే గౌణగ్రహాప్ర
ధారణః తథా చ సంయోగసంభవే సపవర్గాగ్రహ్యః, తదభావే విషయవిషయిభా
వస్తత్స్థానాపన్నః స్వీకార్య ఇతి. ధర్మభూతజ్ఞానస్య క్రమయౌగపద్యాభ్యాం ప్ర
సరణానుపపత్తిరుదయగిరిశిఖరస్థదివాకరకరప్రసరణవదున్మీలితచక్షుషో బ్రహ్మా
ణ్డోదరవర్తిసకలవస్తుగ్రహణవదిత్యాదిభిః ప్రాగేవ పరిహృతా, భగవతః ప్రభా
వాతిశయేన యుగపదేవ ధర్మభూతజ్ఞానస్య విశ్వవిషయప్రాప్తౌ కో విరోధః॥ ౬౧॥

కిఞ్చ త్వదఙ్గీకృతదృష్టాన్తేన ముక్తబుద్ధేర్వ్యాప్తిరుపపద్యత ఇత్యాహ
వేగస్యేతి. ఉక్తం హి భవతా "రవిశశినయనాద్యంశువర్గేషు వేగస్యాచిన్త్యరూ
పో భూమా" ఇతి, అత ఏవ కాకబాణాదిః క్రమేణ దేశాన్తరం గచ్ఛతి, రవికరో౽
హ్నాయైవ, తద్యుగపదతిలఙ్ఘనమన్తరేణ నోపపద్యతే, ఇత్థమేవ జైనైరప్యఙ్గీకృత
మిత్యాహ భాగానన్త్య ఇతి. పరమాణవో౽నేకావయవాస్తత్పక్షే, తథా వ్యన్యో
న్యమతిక్రామన్తి పరమాణవః, తదేతదనన్తానామంశానాం యుగపదతిలఙ్ఘనమ
న్తరేణ నోపపద్యతే, ఇత్థం సర్వైరబాధ్యాం గతిమనువదతామస్మాకం ముక్తబు
ద్ధేర్వికాసే యౌగపద్యప్రభృతయో యుజ్యన్త ఇతి శ్రితార్థాః శ్రిత్యర్థాలోచనవ
న్తో మనీషిణః శ్రద్దధీధ్వం॥ ౬౨॥

అస్త్వేవం తథాపి యోగిబుద్ధేర్నష్టాదివిషయత్వం నోపపద్యత ఇతి వ
దతః పక్షం దూషయితుమనువదతి యత్సూక్ష్మమితి. సూక్ష్మవ్యవహితవిప్రకృష్టాన
ర్థాన్ గృహ్ణతీ యోగిబుద్ధిర్య్ఛాయిష్ఠాదృష్టలబ్ధాతిశయకరణవృత్త్యైవ మున్యైశ్చ న సి
ధ్యతు సూక్ష్మాదీనాం వర్తమానత్వాత్, సంబన్ధోపి యథాకథఞ్చిదుపపద్యతే. న
ష్టాదిషు అక్షతః ఇన్ద్రియాత్ ధీః కథం భవతీతి చేత్ తన్నిరాకరోతి నేతి. హేతు
మాహ ప్రత్యభిజ్ఞాదినీతేరితి. యథా ప్రత్యభిజ్ఞా నష్టామపి ప్రాగవస్థాం గృహ్ణాతి. న

శ్చిత్రాస్సంబన్ధభేదాః కరణవిషయయోస్తత్ర తత్రాభ్యుపేతాః॥ ౨౩॥
(యోగిబుద్ధేరతీతాదివిషయత్వోపపత్తిః)

౪౨౪॥శ్లో॥ నిత్యాయా ఏవ బుద్ధేః స్వయమభిదధతః కేచిదద్రవ్యభావం
సంబన్ధం ధర్మతోఽస్యాః కృతకవ కథయన్ భూషణన్యాయసక్తాః।
స్వాభీష్టద్రవ్యలక్ష్మస్మృతివిరహకృతం నూనమేషాం తదేత
త్యాత్రం తల్లక్షణం తైరనుమతమిహ చ స్యాద్ధి కార్యాశ్రయత్వం॥ ౨౪॥
(అద్రవ్యపక్షే నిత్యద్రవ్యవిషయత్వస్య కార్యత్వానుపపత్తిః)

౪౨౫॥శ్లో॥ ప్రాకట్యం నామ ధర్మం కతిచన విషయే బుద్ధిసంబన్ధజన్యం
మన్యన్తే తన్న దృష్టం వ్యవహరణవిధావానుగుణ్యం తు భానం।
శ్చాపి స్వాభావికం స్యాత్క్వచన భవతి ధీగోచరత్వాత్మకం త
ద్భాతీత్యాదిప్రయోగః స్వదత ఇతి నయాత్తత్ర కర్మత్వగర్భః॥ ౨౫॥

మసంస్కార ఏవ తత్ర కథఞ్చిత్సంబన్ధత్వేన కల్ప్యతామితి చేత్ ఏవం తర్హి యోగినా మప్యతీతాదిగ్రహణేఽదృష్టమేవ సంబన్ధత్వేన కల్ప్యమిత్యాహ చిత్రా ఇతి. ఈదృశసంబన్ధభేదాస్తు త్వయాఽప్యఙ్గీకార్యా ఇత్యభిప్రాయుకోఽర్థః, తదిదమాహ తత్ర తత్రాభ్యుపేతా ఇతి॥ ౨౩॥

నిత్యాయా ఇతి. భూషణమతానుసారిణో నిత్యాయా ఏవ బుద్ధేరద్రవ్యత్వమభిదధత ఏవ విషయవిషయిభావమస్యాః కృతకమకథయన్ ముక్తావస్థాయాం నిత్యానన్దావిర్భావవచనాత్. ఆవిర్భావో హి నిత్యేన జ్ఞానేన తస్మిన్ కాలే తస్యైవానన్దస్య సంబన్ధః, స చ సంబన్ధః ప్రాగభావాత్తస్మిన్ కాలే సత్త్వాచ్చ కార్య ఏవ, తథా చ సతి స్వాభీష్టద్రవ్యలక్షణప్రస్మరణమేషాం తాదృగ్వ్యవహారనిదానం, తదిదమాహ స్వాభీష్టేతి. సమవాయికారణం ద్రవ్యమితి ద్రవ్యలక్షణం తైరనుమతం, సమవాయికారణత్వఞ్చ కార్యాశ్రయత్వం, ఇహ చ విషయవిషయిభావస్య కార్యత్వే తదాశ్రయత్వాద్విజ్ఞానానన్దయోర్ద్రవ్యత్వమేవ స్యాదితి భావః॥ ౨౪॥

బుద్ధిరూపప్రకాశాతిరేకేణ విషయగతం ప్రాకట్యం నామ ధర్మం కేచిదూచిరే, తదనువదతి ప్రాకట్యం నామేతి. తన్నిరాకరోతి తన్నేతి. కథం తర్హి విషయభానమిత్యత్రాహ వ్యవహరణవిధావితి. వ్యవహారయోగ్యత్వమేవ భానమిత్యర్థః. తచ్చ వ్యవహారయోగ్యత్వం క్వాపి స్వయంప్రకాశే వస్తుని స్వాభావికం స్యాత్, క్వచన పరప్రకాశే వస్తుని ధీగోచరత్వాత్మకం తద్భవతి. నను ధీరేవ భానం చేత్ కథం తర్హి భాతీత్యాదిరర్థసామానాధికరణ్యేన వ్యవహారః. అత్ర ప్రతిబన్ద్యుత్తరమాహ స్వదత ఇతి. యథా దేవదత్తస్యాదకర్మభూతస్యాపి మోదకస్య దేవదత్తాయ

౪౬౬॥శ్లో॥ఇష్టద్విష్టప్రణష్టాదిషు చ పరగతైః కథ్యతేన్యద్విశిష్టం
జ్ఞాతత్వోక్త్యావపీత్థం వ్యవహృతినియమాస్తావతైవోపపన్నాః।
ప్రాకట్యేఽస్మిన్ గుణాదిష్వపి కథమధికం భూతభావ్యేషు చ స్యాత్
కర్మత్వం తు క్రియార్థే సతి ఫల ఇతి చ ప్రాప్తియుక్తవ్యాప్తిహానేః॥ ౬౬॥

౪౬౭॥శ్లో॥అథ త్త్వేధీః క్రియాత్వాత్కిమపి గమనవత్కర్మణీత్యవ్యసారం
దత్తానేకోత్తరత్వాన్న చ ఫలమధికం భాతి హానాదిమాత్రాత్।
హేతుర్ధాత్వర్థతా చేదతిచరణమథ స్పన్దతా స్యాదసిద్ధి
ర్ధీస్వారస్యాన్నృశంస్యాదనుమతమధికం కైశ్చిదస్మత్సయూథ్యైః॥ ౬౭॥

(ప్రాకట్యాఖ్యధర్మాన్తరక్లృప్తిభఙ్గః)

౪౬౮॥శ్లో॥ఇచ్ఛాద్వేషప్రయత్నాస్సుఖమితరదపి జ్ఞానతో నాతిరిక్తా

స్వదతే మోదక ఇతి కర్మత్వగర్భః కర్తృవ్యవహారః ఏవమత్రాపి భాతీతి వ్యవహారః॥ ౬౫॥

ఇష్టేతి. కిఞ్చ ఇష్టద్విష్టప్రణష్టాదిషు వ్యవహారేషు పురుషాదినిష్ఠైరేవేచ్ఛాదిభిర్విశిష్టో విషయః కథ్యతే, ఇత్థం జ్ఞాతో ఘటః ప్రకటో ఘట ఇత్యాద్యుక్త్యావపి వ్యవహారనియమాస్తావతైవాత్మనిష్ఠజ్ఞానేనైవోపపన్నాః, అన్యథా ప్రాకట్యే గుణాదిష్వపి భూతభావ్యేషు చ జ్ఞాతత్వాదివ్యవహారసిద్ధ్యర్థం ప్రాకట్యం కల్ప్యం స్యాత్, న చ తదిష్యతే నను క్రియాఫలశాలిత్వం కర్మత్వం తత్ప్రాకట్యాభావే కథం స్యాదిత్యాశఙ్క్య నిరాకరోతి కర్మత్వమితి. ప్రాప్తియుక్తమిదం లక్షణం న తు వ్యాప్తం, గమనక్రియాయాః ఫలం గ్రామప్రాప్తిః న చ ప్రాప్తేరపి ప్రాప్త్యన్తరముపలభ్యతే॥ ౬౬॥

తర్హ్యనుమానాత్ప్రాకట్యం సాధయామ ఇతి వదతః పక్షమనువదతి అథ త్త్వితి. జ్ఞానం స్వకర్మణి కిఞ్చిత్కరోతి క్రియాత్వాత్ గమనక్రియావత్ ఇత్యప్యయుక్తం. దత్తేతి. ఇష్టద్విష్టాదిషు వ్యభిచారాదేరిత్యర్థః. తద్వివృణోతి న చేతి. హానోపాదానాదిబుద్ధివ్యతిరేకేణ విషయగతం ఫలం నోపలభ్యత ఇత్యర్థః. కిఞ్చ క్రియాత్వాదితి హేతుర్ధాత్వర్థతామాత్రం చేదతిచారః, న హి సర్వేషామపి ధాత్వర్థానాముత్తరోత్తరధాత్వర్థాః ఫలం అనవస్థానాత్, పరిస్పన్దరూపత్వాఙ్గీకారే ఽసిద్ధిరేవ స్యాత్, తదిదమాహ అసిద్ధిరితి. ఇత్థం ప్రాకట్యం స్వమతేన నిరాకృత్యైకదేశిమతేన తదఙ్గీకారమప్యనువదతి ధీస్వారస్యేతి. కైశ్చిదిత్యుక్తిస్తదనఙ్గీకారం ద్యోతయతి॥ ౬౭॥

ఇచ్ఛాద్వేషాదీనాం జ్ఞానాదతిరిక్తత్వమాహురన్యే, తద్దూషయతి ఇచ్ఛే

యాధీస్తద్ధేతురిష్టానతదధికతయాకల్పనేకోపిలాభః।
పర్యాయత్వంవిశేషేనతుభవతియథాప్రత్యభిజ్ఞాదిభేదే
నోచేదీర్ష్యాభ్యసూయాభయధృతికరుణాద్యన్యదన్యచ్చకల్ప్యం॥౬౮॥
(ఇచ్ఛాదీనాంబుద్ధివిశేషాతిరిక్తత్వభఙ్గః)

౪౭౯॥శ్లో॥చేతఃసోఽతఃసుగతీనాంచిదవధికతయాచైత్తసఙ్కేతభాజాం
రాగద్వేషాదికానామభిదధతుకథంభావమస్థేమభావాః।
ఏతేషాంహేతుసాధ్యక్రమనియతిమతాంసర్వచిత్సాక్షికాణాం
కథ్యేతాతథ్యభావేకథమివకథకద్వన్ద్వయుద్ధావతారః॥ ౬౯॥
(రాగద్వేషాదిమిథ్యాత్వమతభఙ్గః)

తి.తత్ర కల్పనాలాఘవంప్రమాణమాహ యాధీరితి. ఇచ్ఛాదిహేతుభూతానుకూలాదివిషయబుద్ధిరేవేచ్ఛాదివ్యవహారమాతనోతి తదతిరిక్తకల్పనేకోపినలాభః, గౌరవదోషఏవలభ్యతే.తర్హి జ్ఞానేచ్ఛాదీనాంపర్యాయత్వంస్యాదిత్యాశఙ్క్యపరిహరతి పర్యాయత్వమితి.యథా జ్ఞానత్వావిశేషేపిప్రత్యభిజ్ఞాస్మృత్యనుమిత్యనుభవాదిభేదే నపర్యాయత్వం తద్వదిహాపీతి.నోచేదీర్ష్యాభ్యసూయాభయధృతికరుణాశాన్తితుష్ట్యాదివ్యవహారాణామపివిషయలాభార్థమర్థాన్తరం కల్ప్యమిత్యనియతిరేవస్యాత్॥ ౬౮॥

అత్రబౌద్ధాస్తుచిత్తచైత్తరూపేణద్వేధావిభాగంవర్ణయన్తి, తత్రచిత్తమితి విజ్ఞానసన్తతిరుచ్యతే, చైత్తమితిచిత్తానుబన్ధికంరాగద్వేషాదికం,తదేషాంనసఙ్ఘటతఇత్యాహ చేతఇతి.విజ్ఞానసోఽతోవిశేషాణాంచిదవధికతయా విజ్ఞానమాత్రవర్తిత్వేనచైత్తవ్యవహారభాజాంరాగద్వేషాదికానామస్థేమభావాః క్షణికత్వవాదినః కథంసద్భావమభిదధతు,విజ్ఞానస్యోత్పన్నాపవర్గత్వేనచైత్తరూపావస్థాన్తరభాక్త్వంనసఙ్ఘటతఇత్యర్థః. తర్హి చైత్తానాంసద్భావఏవనాస్తీతివదామఇతిచేత్ తచ్చనోపపద్యతఇత్యాహ ఏతేషామితి.హేతుసాధ్యక్రమనియతిమతాంకార్యకారణభావోహిబౌద్ధానాంసత్త్వేనియామకం అతశ్చైత్తానామపికార్యకారణభావదర్శనాదక్షీకార్యంసత్త్వం. సర్వచిత్సాక్షికాణాం ప్రత్యక్షేణసర్వైరుపలభ్యమానానామిత్యర్థః. నహిసర్వజ్ఞైనాప్యుపలబ్ధానాంచైత్తానామబాధితానాం మిథ్యాత్వంవక్తుంశక్యతే, ఏతేషాంరాగాదీనామతథ్యభావేకథమివకథకద్వన్ద్వయుద్ధావతారఃకథ్యేత వాదాధికారఏవనస్యాదితి స్వప్రవృత్తివిరోధః॥ ౬౯॥

౪౩౦॥శ్లో॥తతేఽప్యైచ్ఛవద్విధోక్తావిషయనియమతో రాగవిద్వేషనామ్నా
పూర్వస్త్రీప్రస్తుకామఃపరఇహాభజతేతాదృశఃకోఽథసంజ్ఞాం।
ఏకైవేచ్ఛాపిసృష్టౌభగవతఉదితాసఞ్జిహీర్షేతిచాన్యై
స్తద్వల్లోకేనకింస్యాదధికమిహతుచేత్కల్ప్యతేఽతిప్రసక్తిః॥ ౭౦॥

(ద్వేషస్యాపీచ్ఛావిశేషత్వం)

౪౩౧॥శ్లో॥ఇచ్ఛాతఃకార్యసిద్ధౌకిమిహయతనమిత్యన్తరాకల్ప్యతేన్య
త్తన్మోఘతోపలబ్ధేరితియదియతనేకల్పితేప్యేతదేవం।
మైవంవ్యావర్తమానాదనుగతమధికంవర్ణ్యతేమానవిద్భి
ర్వాఞ్ఛన్తోపిహ్యయత్నావయమిహపవనస్పన్దనేస్వాదయాదౌ॥ ౭౧॥

(ఇచ్ఛామాత్రాతిరిక్తప్రయత్నావస్థాసిద్ధిః)

౪౩౨॥శ్లో॥ప్రాణస్పన్దఃసుషుప్తిప్రభృతిషుఘటతేతాదృశాదృష్టమాత్రా

రాగద్వేషయోరిచ్ఛాభేదత్వమాహ తత్రేతి.అనుకూలవిషయోపాదానేచ్ఛా రాగః,ప్రతికూలవిషయజిహాసా ద్వేషః, అతోవిషయభేదేనైవనియతిసిద్ధౌనగుణభేదఃకల్ప్యః,తావేవరాగద్వేషౌ తీవ్రభావమాసాద్యకామక్రోధావితివ్యపదిశ్యేతే,తత్రప్రతిబన్దీమాహ ఏకేతి.యథాన్యాయదర్శనేజ్ఞానచికీర్షాప్రయత్నవత ఈశ్వరస్యేచ్ఛైవ చికీర్షాసఞ్జిహీర్షారిరక్షిషేత్యాదివ్యపదేశభాగినీ విషయభేదేన, ఏవంలో[illegible]విషయభేదేనవ్యవహారోభవతు, అన్యథా అతిప్రసక్తిరిత్యాహ అధి[illegible]భుక్షాపిపాసావిజిహీర్షేత్యాదికం సహస్రమపికల్పనీయంస్యాదిత్యర్థః॥ ౭౦॥

అత్రకశ్చిదాహ యదీచ్ఛాతిరిక్తద్వేషపరిత్యాగఃతర్హీచ్ఛైవప్రయత్నోపిభవతు,కిమనేనప్రయత్నేనేతి తదిదమాహ ఇచ్ఛాతఇతి.ఇచ్ఛాయాఃకదాచిద్వ్యాఘాతోపలబ్ధేర్యత్నఃకల్ప్యఇతిచేత్ యతనేకల్పితేపి వ్యాఘాతోపలబ్ధిస్తుల్యా నైతావతాగుణాన్తరంకల్ప్యతఇతిభావః.తదేతన్నిరాకరోతి మైవమితి.వ్యావర్తమానాదనువర్తమానమధికమితిహి విద్వద్భిర్వర్ణ్యతేన్యాయః, తథాచాత్రవాఞ్ఛన్తోపికేచిదయత్నాఏవవర్తన్తే యథాచన్ద్రోదయమభివాఞ్ఛన్తి నపునస్తత్రయతన్తే,తస్మాదనువర్తమానాయాఇచ్ఛాయావ్యావర్తమానోయత్నోబుద్ధ్యవస్థాభేదత్వేపివిజాతీయావస్థాన్తరమితిభావః॥ ౭౧॥

అత్రకేచిత్ బుద్ధిపూర్వకప్రయత్నాతిరేకేణజీవనపూర్వకంప్రయత్నాన్తరంకల్పయన్తి, తన్నఘటతఇత్యాహ ప్రాణేతి.సుషుప్త్యాద్యవస్థాసు

ద్యత్త్వం యత్నే నిదానం వదసి భవతి తల్లాఘవాత్ప్రాణవృత్తౌ।
ధీవృత్తిశ్చేత్ప్రయత్నః స్థిత ఇతి స కథం కాష్ఠకల్పే సుషుప్తే
నో చేద్వాయ్వనలాదేర్జ్వలనమపి తతః కల్ప్యతాం న త్వదృష్టాత్ ॥ ౭౨॥
(జీవనపూర్వకప్రయత్ననిరాసః)

౪౩౩ ॥ శ్లో ॥ స్యాద్దుఃఖాభావమాత్రం సుఖమభిదధతో వైపరీత్యప్రసక్తిః
స్వాపాదౌ దుఃఖసిద్ధిర్న యది సుఖమపి హ్యత్ర నైవాస్తి తాదృక్।
శీతోష్ణాతీతనీతేర్ద్వితయసమధికావస్థితిర్దుస్త్యజాత
స్తత్తచ్ఛబ్దప్రయోగేష్వనియతిరుచితైస్స్పష్టతోపచారైః॥ ౭౩॥
(సుఖదుఃఖోదాసీనరూపావస్థాత్రయసిద్ధిః)

ప్రాణస్పన్దహేతుత్వేన స ప్రయత్నః పరికల్ప్యతే, స ఏవ ప్రాణస్పన్దస్తావదదృష్టమాత్రాదేవ భవతు, భవతాపి చైతన్యపరిహార్యం ప్రయత్నస్యైవ నిదానతయా తత్రాదృష్టమేవ హి భవాన్ వదతి. తదేవాదృష్టం లాఘవాత్ప్రాణప్రవృత్తౌ నిదానం భవతు, అతో గౌరవభియా తత్ర ప్రయత్నో న కల్ప్యః. కిఞ్చ ప్రయత్నోఽపి బుద్ధివిశేషతయా నిర్ణీతః, తథా చ కాష్ఠకల్పే సుషుప్తే ప్రయత్నో వ్యాహన్యతే, అథమనఙ్గీకారే తవ అగ్నేరూర్ధ్వజ్వలనమిత్యాదికమపి ప్రయత్నాదేవ కల్ప్యం స్యాత్ న పునరదృష్టాదిత్యాహ నో చేదితి॥ ౭౨॥

అత్ర కశ్చిచ్చోదయతి ఏవం యత్నాపలాపే సుఖమప్యపలపితుం శక్యత ఇతి దుఃఖాభావమాత్రమేవ సుఖం స్యాదితి వదన్తం ప్రతిబన్ద్యా నిరాకరోతి స్యాదితి. దుఃఖాభావమాత్రస్యైవ సుఖత్వే సుఖాభావమాత్రస్యాపి దుఃఖత్వం స్యాదిత్యర్థః. స్వాపాదౌ సుఖాభావేఽపి దుఃఖసిద్ధిర్నాస్తీతి చేత్ తర్హి తత్ర దుఃఖాభావేఽపి సుఖసిద్ధిర్నాస్తీతి తుల్యం యతః స్వాపే సుఖదుఃఖాభావావుభావపి వర్తేతే, అతస్తదతిరిక్తం సుఖం దుఃఖమపి కల్పనీయమితి భావః. దృష్టం చ లోకే శీతోష్ణాతిరిక్తానుష్ణాశీతకల్పనం. ఏవం సుఖదుఃఖరూపద్వితయావస్థావిరహితసుషుప్త్యవస్థా దుస్త్యజేత్యాహ శీతేతి. తర్హి భాగవతరణాదిషు సుఖశబ్దః కథం సుఖోపభోగాభావమాత్రే వా దుఃఖశబ్దః కథం ప్రయుజ్యత ఇత్యత ఆహ తత్తదితి. ఔపచారికాః ప్రయోగాస్సహస్రశోఽపి సన్తు, న హి శబ్దప్రయోగమాత్రాదుపచారసహోదర్థతత్త్వం నిశ్చాయయితుం శక్యత ఇతి భావః॥ ౭౩॥

ఏవమౌపాధికానాం దుఃఖమిశ్రాణామనుకూలవిజ్ఞానానామత్యన్తహానే నిరుపాధికసుఖరూపో ముక్త్యవస్థాయాం యో బుద్ధివికాసస్తస్మింస్స్యాద

౪౩౪॥శ్లో॥భేదస్త్రేధా గతీనాం హ్యుపధినియమితైస్తైరానుకూల్యాదిధర్మై
స్తస్యైవాత్యన్తహానేర్నిరుపధికసుఖస్వాదృశో ధీవికాసః।
నిస్సీమబ్రహ్మతత్త్వానుభవభవమహాహ్లాదదుగ్ధార్ణవేఽస్మి
న్నిశ్శేషైశ్వర్యజీవానుభవరసభరో బిన్దుభావోపలభ్యః॥ ౭౪॥

(నిరుపాధికానన్దరూపబుద్ధ్యవస్థావిశేషః)

౪౩౫॥శ్లో॥సంసారే నాస్తి కిఞ్చిత్సుఖమితి కతిచిత్తద్ఘటేతోపచారా
న్నో చేద్వ్యుత్పత్తిహీనం సుఖపదమధికం తత్సుఖం నాభిదధ్యాత్।
తస్మాద్దుఃఖోత్తరత్వప్రభృతిభిరిహ తద్దుఃఖమిత్యుక్తమాప్తైః
క్ష్వేళోపశ్లేషదుష్టే మధుని విషమితి వ్యాహృతిః కిం న దృష్టా॥ ౭౫॥

(సాంసారికసుఖస్య దుఃఖత్వోక్తినిర్వాహః)

౪౩౬॥శ్లో॥ధర్మోఽధర్మశ్చ తత్తత్ఫలకరణతయా శాస్త్రసిద్ధం క్రియాది
ద్వారం త్వేతస్య కాలాన్తరనియతఫలే స్యాదిహాదృష్టమన్యత్।
ఆహుస్తత్తేఽచిదన్తఃకరణపరిణతిం వాసనాం చేతసోఽన్యే
పుంధర్మం కేచిదాహుర్విభుమపి పరే పుద్గలాంస్తత్సయూథ్యాః॥ ౭౬॥

(ధర్మాధర్మలక్షణతత్సాధ్యాదృష్టస్వరూపమతభేదాః)

శానన్దరూపావస్థావిశేషే చతుర్ముఖైశ్వర్యపర్యన్తస్యైశ్వర్యస్య జీవానుభవస్య చాత్యన్తాల్పీయస్త్వమేవేతి దుగ్ధార్ణవతద్బిన్దుదృష్టాన్తేనోపవర్ణయతి భేద ఇతి. అక్షరార్థః స్వయమేవ భావ్యః॥ ౭౪॥

కేచిత్తు సంసారే సుఖమేవ నాస్తీత్యాహుః తదౌపచారికమిత్యాహ సంసార ఇతి. అన్యథా సుఖపదవ్యుత్పత్తిరేవ న స్యాత్ తథా చాలౌకికమపి సుఖం సుఖశబ్దో నాభిదధ్యాదిత్యాహ నో చేదితి. కథం తర్హి శాస్త్రైస్సంసారస్య దుఃఖరూపత్వముచ్యత ఇత్యాశఙ్క్య పరిహరతి తస్మాదితి. దుఃఖోత్తరత్వాద్దుఃఖత్వేనాభిధీయత ఇతి పరిహారః. తత్ర దృష్టాన్తమాహ క్ష్వేళేతి॥ ౭౫॥

అథ ధర్మాధర్మలక్షణం తత్సాధ్యాదృష్టస్వరూపం చ విభజ్య దర్శయతి ధర్మ ఇతి. "చోదనాలక్షణోఽర్థో ధర్మః" ఇతి శాస్త్రైకసమధిగమ్యం శ్రేయస్సాధనం ధర్మ ఇత్యుచ్యతే, స తు క్రియాదిరేవ "ద్రవ్యక్రియాగుణాదీనాం ధర్మత్వం స్థాపయిష్యతే" ఇత్యాద్యభిధానాత్, చిరధ్వస్తస్యాపి కర్మణః కాలాన్తరభావిఫలానుగుణం కిమపి ద్వారమన్యదదృష్టముపాదేయం, తచ్చాన్తఃకరణపరిణతిరితి సాఙ్ఖ్యాః ప్రాహుః. చేతసో వాసనేతి సౌగతాః. పుంధర్మ ఇతి న్యాయవాదినః. విభురూపం కిమపి తత్త్వాన్తరమితి జైనైకదేశినః. పుద్గలరూపమితి తత్సయూథ్యాః.

౪౩౭॥శ్లో॥తుల్యేసేవాదిహేతౌఫలభిదురతయాసాధ్యతేచేదదృష్టం
హేతోస్స్యాత్క్వాస్తుభేదోనఖలుసముచితాధర్మిణోన్యస్యక్లృప్తిః॥
వ్యాఖ్యాతంయత్తుబాహ్యైర్విషయసమఫలప్రాపకత్వంక్రియాణాం
తత్స్యాత్తేఽతిప్రసక్తింతదిహననిగమాదన్యతోఽదృష్టసిద్ధిః॥ ౭౭॥

(అదృష్టస్యాగమైకసిద్ధత్వం)

౪౩౮॥శ్లో॥నిస్సజ్ఞోఽచాన్నిషేధాత్ప్రవచనఫలతయానూదితాంహస్తుహింసా

ఏతస్యసర్వస్యకల్పనమాత్రసిద్ధత్వాత్ తత్తత్కర్మాచారపరిణతేశ్వరబుద్ధివిశేషఏవాదృష్టమితి తత్త్వవిదాంసంప్రదాయఇతిహృదయం॥ ౭౮॥

అస్త్వదృష్టంయత్కిఞ్చిదేవతత్ “సేవాధ్యయనతుల్యత్వేదృష్టాహిఫలభిన్నతా” ఇత్యుక్తప్రకారేణఫలభేదాత్పరికల్ప్యతే, నపునరాగమైకసమధిగమ్యమితికేచిదాహుః తదిదమనువదతి తుల్యఇతి.తత్రాన్యథాసిద్ధిమాహ హేతోరితి. దృష్టేష్వపికారణేషు యత్కిఞ్చిద్వైషమ్యాత్ఫలభేదోస్తు కిమనేనాదృష్టేన అన్యథాకల్పనాగౌరవాదనౌచిత్యమేవేత్యాహ నఖల్వితి అతిరిక్తాదృష్టకల్పనాయామదృష్టంకల్ప్యం తస్యచభేదఃకల్ప్యఃతథాచగౌరవం.అస్మాకంతుదృష్టేష్వేవకారణేషుభేదఏవకల్ప్యః అతోలాఘవమితిభావః.తస్మాదాగమైకగమ్యమదృష్టమిత్యాకూతం. అత్రకేచిత్ యాదృశోవిషయస్సుఖరూపోదుఃఖరూపోవా తాదృశమేవఫలంక్రియాయాజాయతఇతి, తదతిప్రసక్తమేవసూతే, విషయస్యసుఖాత్మకత్వే సుఖాత్మకంఫలమితిననియమః పాపరూపసుఖేనదుఃఖరూపఫలస్యప్రాప్తేః, ఏవందుఃఖాత్మకత్వేదుఃఖంఫలమితిననియమః దుఃఖరూపపుత్రశిష్యాదిశిక్షణాదినాసుఖస్యైవసిద్ధేః, అతశ్శాస్త్రాదేవాదృష్టసిద్ధిః నపునఃస్వకపోలకల్పితాదనుమానాదిత్యాహ తదిహేతి॥ ౭౭॥

ఏవమదృష్టస్యాగమైకసమధిగమ్యత్వేసిద్ధేవిధినిషేధవ్యాపారపరిశోధనేనశ్యేనాగ్నీషోమీయవైషమ్యమాహ నిస్సజ్ఞోఽచాదితి.అయమర్థః శ్యేనేపిహింసాదృశ్యతేఅగ్నీషోమీయపశ్వాలమ్భనేపి, ప్రాణవియోజనఫలోవ్యాపారోహింసాశబ్దేనాభిలప్యతే, తదుభయత్రాపిసమానం, అథాపిశ్యేనేహింసానవిహితా, అపితు రాగప్రాప్తా,యదిహింస్యాచ్ఛ్యేనేనహింస్యాదితిహితత్రవిధిక్రమః నపునర్హింస్యాదేవేతి, తథాచతత్రహింసాయారాగప్రాప్తత్వాన్నహింస్యాదితినిషేధవచనంతత్రనిస్సజ్ఞోచం, తేనఫలతయానూదితాహింసాతత్రనిషిధ్యతే నపునఃశ్యేనః “శ్యేనస్తత్రాపివత్పృథక్” ఇతిపృథఙ్నిర్దేశాత్ విహితత్వాచ్చ,తదిదమాహ అంహస్తుహింసేతి.రాగప్రాప్తాహింసా శాస్త్ర

౫ ౮-౮౭.

రుద్ధే సామాన్యమార్గైః కథిరనుమితిరప్యత్ర బాధాదికస్థా।
స్వల్పే దోషే విశిష్టే సుపరిహరణతః సిద్ధ్యనుగ్రాహకే స్యా
దిత్యుక్తం సాక్షి సత్యైః పశుహితవచనాన్నేతి శారీరకోక్తం॥ ౮౨
(శ్యే) వాగ్నీషోమీయాదిహైషవ్యం।

౮౩౯॥శ్లో॥సిద్ధ్యేదావిశ్వవృత్తేరనితరఫలతా స్థాపనార్హైస్తరస్కృతం

నిషిద్ధత్వాత్పాపమిత్యర్థః. అగ్నీషోమీయపశ్వాలమ్భనే తు ప్రాణవియోజనఫల వ్యాపారరూపత్వేన హింసాత్వే సత్యపి నహింస్యాదితి సామాన్యం ఆలభేతేతి విశేషవిధినుపరుద్ధే, విశేషవిధిప్రాప్తే నాస్య నిషేధస్య రాగప్రాప్తమాత్రవిషయతయా సావకాశస్య దుర్బలత్వాత్, అథాప్యగ్నీషోమీయహింసా అధర్మ్యా హింసాత్వాత్ బ్రాహ్మణహింసావత్ ఇత్యనుమితిరాగమబాధసోపాధిక త్వాభ్యాం దుఃస్థేత్యాహ అనుమితిరితి. అత్రకేచిత్ప్రవం మన్యన్తే అగ్నీషోమీయ పశ్వాలమ్భనవిధిరాలమ్భనస్య క్రతూపకారకతామాహ, నహింస్యాదితి తు వాక్యం హింసాశబ్దస్య సఙ్కుచితవృత్తిత్వే నాగ్నీషోమీయహింసామపి గృహ్ణాతి, తథా చ తస్యా అపి హింసాయాః కిఞ్చిత్పాపహేతుత్వమస్తి, తచ్చ వైదికత్వాత్సు పరిహరమితి. తత్ర శ్రీశారీరకశాస్త్రే పరిహార ఉక్తః అగ్నీషోమీయపశ్వా లమ్భనస్య పరదుఃఖోత్పాదనత్వే సత్యపి హింసాశబ్దవాచ్యత్వం నాస్తీతి,న హి వ్రణాదిశాన్త్యర్థం దాహచ్ఛేదాదికారిషు వైద్యాదిష్వప్తాదిషు హింసకత్వ మస్తి, నహి పుత్రశిక్షాదికారిషు పిత్రాదిషు తర్జనాదిభిర్హింసకత్వముచ్యతే, అ శాస్త్రీయకర్మణా పరదుఃఖాధానకారిణామేవ హింసకత్వం, అత్ర పునశ్శాస్త్రీ యకర్మానురోధేన ప్రాణవియోజనేపి న హింసకత్వం అపి తు రక్షకత్వమేవ, పా పఫలపరిణతిరూపపశుశరీరవిచ్ఛేదేన పశోరేవ నిరతిశయసుఖభోగానురూపవిశి ష్టశరీరగ్రహణహేతుత్వాత్, తదిదం సర్వమభిప్రేత్యాహ పశుహితవచనా దితి. "న వా ఉ వేతన్మ్రియసే న రిష్యసి" "దేవాం ఇదేషి పథిభిస్సుగేభిః" ఇతి మ న్త్రవర్ణేన పశోర్విశిష్టదేశప్రాప్తిరుచ్యతే.అయమత్ర విభాగః అగ్నీషోమీయప శ్వాలమ్భనస్య హింసాత్వమభ్యుపగమ్యాలభేతేతి విధిబలాన్నహింస్యాదితి నిషే ధస్య సఙ్కోచమాహుః కేచిత్, అపరే పునః శ్రుతిస్మృతిబలాద్ధింసాత్వమేవా భ్యుపగచ్ఛన్తి అల్పీయసా దుఃఖేనాధికసుఖప్రాప్తిహేతోరహింసాత్వాత్ న మ్రియసే న రిష్యసీతి తథైవ శ్రుతత్వాచ్చేతి॥ ౮౨॥

ఇత్థం శ్రుతిరేవాదృష్టనియమే శరణమితి నిర్ణీతం,అన్యాన్యథాసిద్ధ్యా హ సిద్ధ్యేదితి. "విఫలా విశ్వవృత్తిర్నో" ఇత్యాదినా హేతుకలాపేనాదృష్టసా

తత్సత్త్వజ్ఞప్తిమాత్రాత్తదుచితనియతానుష్ఠితిర్నైవ సిద్ధ్యేత్ ।
తస్మాచ్చర్యావిశేషే శ్రుతిరిహ శరణం స్వర్గమోక్షాదిహేతౌ
సైవాదృష్టస్వరూపం ప్రథయతు బహుధా తత్తదుక్తాద్వివిక్తం ॥ ౭౯ ॥
(అదృష్టమాత్రస్యాన్యతస్సిద్ధావపి శ్రుత్యైవ తద్విశేషనిష్కర్షసిద్ధిః)

౪౪౦ ॥ శ్లో ॥ శక్తిర్యాగాదికస్య స్వఫలకృతి తతః సంభవే వా ఫలస్య
స్థాప్యా నాద్యేతరయోరిత్యబహుమతిపదం సత్సు తౌతాతితీ వాక్ ।
శక్త్యాభావే హి శక్తిర్న భవతి శమితో ధర్మధర్మ్యైక్యజల్ప
స్తద్వారే శక్తిశబ్దో యది భవతు పరం క్లుప్తిమస్య క్షిపామః ॥ ౮౦ ॥
(క్రియాదిశక్తిమాత్రరూపాదృష్టక్లుప్తిభఙ్గః)

౪౪౧ ॥ శ్లో ॥ ద్వారం తత్తత్ఫలాప్తేః శ్రుతిభిరవధృతౌ దేవతాప్రీతికోపౌ

మాన్యం సిద్ధ్యతు తథాపి తత్సద్భావజ్ఞానమాత్రాన్నియతానుష్ఠానం న సిద్ధ్యేత్ తదిదమాహ తత్సత్త్వేతి. స్వర్గస్వారాజ్యాపవర్గాదిఫలవిశేషహేతుకర్మానుష్ఠానవిశేషసిద్ధిర్నానుమానాదితి. తస్మాదనుష్ఠానవిశేషే స్వర్గమోక్షాదిహేతౌ తదఙ్గకలాపప్రకారవిశేషే చ శ్రుతిరేవ శరణం, సైవ శ్రుతిరదృష్టస్వరూపమపి ప్రథయతు. తత్తదుక్తాద్వివిక్తం "అన్తఃకరణవృత్తిర్వా" ఇత్యాద్యుక్తాద్వివిక్తమీశ్వరసఙ్కల్పరూపమదృష్టం శ్రుతిరేవ ప్రథయత్విత్యర్థః ॥ ౭౯ ॥

అథ "అన్తఃకరణవృత్తిర్వా" ఇత్యాదిభిః పరమతమనూద్య ఫలే ప్రవృత్తయాగశక్తిః స్వోత్పత్త్యా ప్రవృత్తఫలశక్తిర్వా అదృష్టపదవాచ్యమితి హ్యుక్తం కౌమారిలైః, తదయుక్తమిత్యాహ శక్తిరిత్యాదినా వాగిత్యన్తేన పూర్వార్ధేన. తస్మిన్ పక్షే వ్యాఘాతమాహ శక్త్యాభావ ఇతి. యాగో నష్టస్తస్య శక్తిరనువర్తత ఇతి వ్యాహతం ఫలం భావి తస్యాపి శక్తిః ప్రాగేవాస్తీతి చ వ్యాహతం. నను ధర్మధర్మిణోరైక్యాచ్ఛక్తిసద్భావే శక్తస్యాపి సద్భావోఽస్తీత్యతో న వ్యాఘాత ఇత్యాశఙ్కాం పరిహరతి శమిత ఇతి. ధర్మధర్మిణోరైక్యం భేదాభేదనిరాకరణాదేవ నిరస్తం. తర్హి ద్వారమాత్రే శక్తిశబ్దం ప్రయుఙ్క్ష్మహా ఇతి చేత్ భవత్వయమౌపచారికః ప్రయోగః నైతావతాఽస్మాకం కశ్చిద్విరోధః. అపి తు భాట్టోక్తాదృష్టక్లుప్తిం ప్రాభాకరోక్తాదృష్టవాచ్యత్వక్లుప్తిం చ ప్రతిక్షిపామః తదిదమాహ పరమితి ॥ ౮౦ ॥

అదృష్టస్య దేవతాప్రీత్యాదిరూపత్వం పూర్వోపక్షిప్తం సమర్థయతే ద్వారమితి. "స ఏవైనం భూతిం గమయతి" "స ఏనం ప్రీతః ప్రీణాతి" "పశుపవస్నా

వ్యాచక్రే దేవపూజాం యజనమితి న తన్నశ్రుతం వాక్యభిద్భిః।
ఆమ్నాతేఽపేక్షితేఽర్థే న చ నయనిపుణైరశ్రుతం కల్పనీయం
నోచేత్స్యాదత్ర తస్యాఞ్జలిరిహ భవతాం రాత్రిసత్త్రాదినీతిః॥ ౨౧॥

(అదృష్టస్య దేవతాప్రీత్యాదిరూపత్వం)

౨౨-౨ః శ్లో॥ ఆరాధ్యాదిప్రకాశః స్ఫుటముపకురుతే మన్త్రసాధ్యో విధీనాం
ప్రాశస్త్యాదిప్రతీతిర్న చ భవతి వృథా వర్ణనైరర్థవాదైః।
సత్యేప్యాకాఙ్క్షితేఽర్థే తదుభయగమితే వాక్యభేదాదిన స్యాత్

ధు కర్మ కారయతి తం" "క్షిపామ్యజస్రమశుభాన్" ఇత్యాదిభిః ప్రమాణశతైరీశ్వరప్రీతికోపాభ్యాం ధర్మాధర్మఫలప్రాప్తిరవగమ్యతే. కిఞ్చ "యజ దేవపూజాయామ్" ఇతి యజతేర్దేవతాపూజనవాచిత్వం పదవిద్భిరవగమ్యతే పూజనం చ ప్రీతిహేతుభూతసేవావిశేష ఇతి సుప్రసిద్ధం, అతో యజ్ఞాద్యారాధితో భగవాన్ ఫలం దదాతీతి వైదికసిద్ధాన్తః, న చాత్రాపేక్షితేఽర్థే సాక్షాదీశ్వరసఙ్కల్పాత్మని ద్వారే శ్రుత్యైవ ప్రతిపన్నే నిరర్థకమేవాదృష్టరూపం కిఞ్చిత్కల్పనీయం, విధ్యపేక్షితస్యార్థవాదాదిప్రతిపన్నస్యార్థస్య స్వీకార ఏవ హి న్యాయ్య ఇతి మీమాంసకమర్యాదా, తదిదమాహ ఆమ్నాత ఇతి. ఏవమనఙ్గీకారే దోషమాహ నోచేదితి. రాత్రిసత్త్రన్యాయే హి "ప్రతితిష్ఠన్తి హ వా య ఏతా రాత్రీరుపయన్తి" ఇత్యర్థవాదప్రతిపన్నా ప్రతిష్ఠా ఫలతయాఙ్గీక్రియతే, "స్వర్గకామో యజేత" ఇత్యాదౌ స్వర్గస్వరూపే విధివాక్యప్రతిపన్నేఽపి స్వరూపవిశేషపరిశోధనం "దుఃఖేన యన్న సంభిన్నం" ఇత్యర్థవాదవాక్యేన క్రియతే, తచ్చ విధ్యపేక్షితత్వాదనుమన్యతే విధినాపి, ఏవం తేషు తేష్వధికరణేషు విధ్యపేక్షితార్థప్రతిపత్తిరర్థవాదాదిభిరితి మీమాంసకనిర్ణయః, అతః శ్రుతా దేవతాప్రీతిరేవ ద్వారభూతమదృష్టమితి శిష్టాలాపః॥ ౨౧॥

మన్త్రార్థవాదయోరారాధ్యాదిప్రకాశపరత్వేఽపి న వాక్యభేద ఇత్యాహ ఆరాధ్యాదీతి. ఆరాధ్యాదిప్రకాశో మన్త్రసాధ్యో విధీనాముపకురుతే, తేన విధ్యుపకారకత్వాన్నైకవాక్యతాభఙ్గః, ఏవమర్థవాదసాధ్యప్రాశస్త్యాదిప్రతీతిరప్యర్థస్య మిథ్యాత్వే విధ్యుపకారాయ న కల్పతే, అతోఽర్థవాదప్రతిపన్నార్థతథాత్వం ప్రాశస్త్యమేవ దృఢీకరోతి తదిదమాహ ప్రాశస్త్యాదీతి. న హ్యసౌ చతుర్వేదాభిజ్ఞః మయోచ్యమానం మిథ్యేత్యుక్త్వా ప్రాశస్త్యం ప్రతీయతే, అతో విధ్యపేక్షితార్థద్వయే మన్త్రార్థవాదాభ్యాం యాథాతథ్యేన ప్రతిపన్నే న వాక్యభేదశఙ్కా స్యాత్. తదేతదాహ సత్యేఽపీతి. న చైతద్వేదమాత్రనియతం లోకేఽపి య

లోకేప్యేవం హి దృష్టం తదనుగతిముచాం సర్వశాస్త్రప్రకోపః॥ ౮-౨॥

(మన్త్రాదేర్వివక్షితార్థత్వవిరోధపరిహారః)

౪౪౩॥శ్లో॥ బుద్ధిర్మన్త్రార్థవాదైర్భవతి దృఢతరా దేవతా తద్గుణాదౌ
బాధశ్చాతీన్ద్రియేఽర్థైర్న హి భవతి ధియాం మానతా చ స్వతో నః।
దుఃఖాసంభిన్నదేశాదికమివ ఫలదా దేవతా తత్ర తత్ర
ప్రాప్యా చ శ్రూయతేఽతః కథయ కథమియం శబ్దమాత్రాదిరూపా॥

(దేవతానాం తత్తచ్ఛబ్దమాత్రాదివ్యతిరేకః) ౮-౩॥

మేవ గతిరిత్యాహ లోకేపీతి. సప్తద్వీపాధిపతిర్మహీపతిః చతుర్దశవిద్యాస్థానవిద్బ్రాహ్మణ ఇత్యాదిలోకవ్యవహారః స్వార్థమేవ పురస్కురుతే, అన్యథా తత్త్వాధిక్యప్రతిపాదకానాం శ్రుతిస్మృతీతిహాసపురాణానాం సాకల్యేనాప్రామాణ్యప్రసఙ్గ ఇత్యాహ తదనుగతిముచామితి॥ ౮-౨॥

ఇత్థం ప్రమాణప్రతిపన్నే దేవతాస్వరూపే సతి కిమితి తత్తచ్ఛబ్దమాత్రాత్మికా దేవతాఽభిధీయతే కింపచానైరిత్యాహ బుద్ధిరితి. అయమత్ర వికల్పః కిం మన్త్రాదిభిః ప్రతీతిరేవ నోత్పద్యతే ఉత సా సంశయాత్మికా కిం వాఽవధారణాత్మికాపి బాధ్యతే అబాధితాపి బౌద్ధవత్స్వతోఽప్రమాణరూపిణీతి స్వీక్రియతే, తత్రాద్యం పరిహరతి బుద్ధిర్మన్త్రార్థవాదైర్భవతీతి. ద్వితీయమప్యపాకరోతి దృఢతరా దేవతా తద్గుణాదావితి తృతీయం చ నిరాచష్టే బాధశ్చాతీన్ద్రియేఽర్థైర్న హి భవతి ధియామితి. అయం వికల్పః మన్త్రార్థవాదప్రతిపన్నానామలౌకికానామర్థానాం కిమిన్ద్రియైర్బాధః కిం వాఽనుమానేన, న తావదిన్ద్రియేణ అలౌకికేఽర్థే ఖల్విన్ద్రియాణాం [illegible] సామర్థ్యమేవ నాస్తి. నాప్యనుమానేన ఆగమవిరుద్ధస్యానుమానస్యాభాసత్వాత్. అబాధితస్యాపి స్వతోఽప్రామాణ్యమితి చతుర్థః పక్షోఽవశిష్యతే స చ బౌద్ధానామేవ తదిదమాహ ధియాం మానతా చ స్వతో న ఇతి తర్హి దేవతాప్రీత్యాదౌ శ్రుతిరేవ నాస్తీతి పఞ్చమం పక్షం పరికల్పయామ ఇతి చేత్ తద్దృష్టఫలాపరూపత్వాదనుపపన్నమిత్యాహ దుఃఖేతి. యథా స్వర్గాదిశ్రుతేః ప్రత్యక్షా ఏవం దేవతాదశ్రుతేరపి ప్రత్యక్షైవ శ్రూయతే అతః కథమియం శబ్దమాత్రాత్మికా దేవతేతి కథయసి త్వమితి పరపక్షవాదినమాక్షిపతి కథయేతి॥ ౮-౩॥

నను కర్మణాం దేవతారాధనరూపత్వే కల్పాన్తే పూర్వకల్పారాధితా దేవతా భ్రష్టాధికారాః, కల్పాన్తరే పునరన్యే తత్తత్పదస్థా దేవతావిశేషాః

౪౪౪॥శ్లో॥ప్రాచీనేద్వాప్యపాయే దిశతు కృతఫలం కో ను కల్పాన్తరాదా
వన్యైస్తత్తత్పదస్థానతదుపజనకాః ప్రాగనారాధితత్వాత్।
మైవం యస్య శ్రుతిశ్చ స్మృతిరపి నియతా దేశరూపే సపక
స్సర్వారాధ్యాన్తరాత్మా నహి గళితపదో నాపి సుప్తస్తదాపి॥ ౭౪॥
(కర్మణాం కల్పాన్తరాదిష్వపి ఫలసిద్ధిద్వారవిశేషః)

౪౪౫॥శ్లో॥అస్త్వేవం కర్మవర్గే స్వయమిహ ఫలదో హవ్యకవ్యైకభోక్తా
తన్నిష్ఠైస్తైః కిమన్తర్గడుభిరితి చ న స్వోక్తిబాధప్రసక్తేః।
కర్త్రారాధ్యత్వమేషాం దిశతి ఫలమసౌ పూర్వమారాధితస్తైః
శ్రద్ధేయాః శ్రాద్ధభోక్తృద్విజవదత ఇమే నిర్జరాస్తస్య దేహాః॥ ౭౫॥
(దేవతాన్తరప్రీతేరపి భగవత్ప్రీత్యర్థత్వం)

పూర్వకల్పానారాధితత్వాత్పూర్వకల్పకృతకర్మఫలజనకా న భవన్తి, అతః క
థముత్తరకల్పే పూర్వకల్పకృతకర్మఫలప్రాప్తిరితి చోదయతి ప్రాచీనేతి. ఉక్త
మిదం నిరాకరోతి మైవమితి. "శ్రుతిః స్మృతిర్మమైవాజ్ఞా" ఇతి యస్య శ్రుతిశ్చ
స్మృతిశ్చ నియతా దేశరూపే ప్రమాణప్రసిద్ధే, సపక్షస్సర్వకర్మసమారాధ్యః పూ
ర్వోత్తరకల్పవర్తిసకలదేవతాన్తర్యామీ నహి గళితపదో భవతి నాపి సుప్తవత్క్రమ
పి న జానాతి, తేన పూర్వోత్తరకల్పవర్తినోఽధికారిణోఽధిపతిరన్తర్యామీ చ భగ
వానేవ సర్వం ఫలం ప్రదాపయతి, యథా పూర్వోత్తరాధికారిణోఽధిపతిర్మహారా
జస్తత్తద్దేశవర్తినాం తత్తత్ఫలప్రదానేన పరిపోషక ఇతి లోకదృష్టమేతత్ ॥ ౭౪॥

తర్హి సర్వాధిపతిస్స ఏవ భగవాన్ సకలఫలదో భవతు హవ్యకవ్యైక
భోక్తృత్వాత్, మధ్యే తన్నిష్ఠైస్తైః కిమన్తర్గడుభిరితి, ఏతత్ స్వోక్తిబాధదుస్థ
మిత్యాహ అస్త్వితి. దేవతాముఖేన భగవత్సమారాధనం హవ్యభోక్తృత్వం తథై
వ పితృముఖేన చేత్ కవ్యభోక్తృత్వమితి హి శాస్త్రప్రసిద్ధిః, అతో దేవపితృప్రమా
ణవచనమసఙ్గతం, కిఞ్చ కర్మభిరారాధితో భగవాన్ సకలమపి ఫలం దదాతీతి శా
స్త్రనిర్ణయః, తథా చ పూర్వస్మిన్ కల్పే తైస్తైరధికారిభిః కర్మవిశేషసమారాధి
తో భగవానుత్తరస్మిన్ కల్పే తేషామపి 'కర్త్రారాధ్యత్వేన దేవతాత్వం పితృత్వం చ
దదాతి, తథా చ తత్తద్దైవతాముఖేన భగవత ఏవారాధనీయత్వం తేషామపి చ భ
గవద్విశేషణభూతానాం కర్త్రారాధ్యత్వమితి న విరోధః తదిదమాహ కర్త్రారా
ధ్యత్వమితి. నను దేవతానామారాధ్యత్వే కథం భగవదారాధనత్వం తదారాధనే
వా కథం దేవతారాధనత్వమితి, తదేతద్దృష్టాన్తేనోపపాదయతి శ్రద్ధేయా ఇతి.

౪౪౮॥శ్లో॥ విశ్వేశాకూతభేదవ్యవహితఫలదే వైధఘుష్టాపథేఽస్మిన్
సంస్కారాణాం గతాగాసరణిరపి తథా మన్త్రిణప్రోక్షణాద్యైః।
రాజేచ్ఛావాప్తభోగ్యప్రభృతినియమవత్తత్ర శాస్త్రాన్తరాది
స్పృత్సాత్త్వాదీనాం గుణానాం విపరిణతిభిదాం తత్ఫలం కేచిదూచుః॥ ౪౮॥

(శాస్త్రీయసంస్కారాణాం దేవతాప్రీత్యర్థత్వం)

౪౪౯॥శ్లో॥ కృష్యాదౌ మర్దనాదావపి చ నహి పరప్రీతిమూలా ఫలాప్తి-
స్తద్వత్స్యాచ్ఛాస్త్రసిద్ధేష్వితి న సదఫలం హ్యత్ర దృష్టాన్తమాత్రం।

యథా శ్రాద్ధనిమన్త్రితబ్రాహ్మణభోజనేఽత్ర దేవతయోః ప్రీతిః సైవ ప్రీతిః ఫలదాయినీ, ఏవమారాధ్యదేవతాన్తర్యామీ భగవాన్ ప్రీతః ఫలం ప్రయచ్ఛతి. అతఏ మేనిర్జరాస్తస్య దేవా ఇతి శ్రుతిసిద్ధమిత్యర్థః॥ ౪౭॥

ఏవం ప్రధానకర్మస్వఙ్గిభూతానాం దేవతాప్రీతిం ప్రసాధ్య సంస్కారకర్మస్వపి స ఏవ దేవతాసఙ్కల్పవిశేషోద్వారమితి స్వేశాకార్యమితి వదతి విశ్వేశేతి. యథా యజ్ఞాద్యారాధితః స్వ[illegible]స్తైస్తైః ఫలం ప్రయచ్ఛతి భగవాన్, ఏవం మన్త్రిణప్రోక్షణాదిభిరపి సంస్కారకర్మభిరారాధితస్తత్తత్సంస్కార్యానుబన్ధిఫలకరణేన తాని తాని కర్మాణి [illegible]తి. కథం తర్హి తత్తత్సంస్కార్యవస్తునియమేనోత్తరకర్మానుష్ఠానం స్యాత్ నహ్యప్రోక్షితాత్ప్రోక్షితే కశ్చిదతిశయో భవత్పక్షేఽస్తి ఈశ్వరబుద్ధివిశేషమన్తరేణ ప్రీత్యాదిగతవిశేషాస్వీకారాదిత్యాశఙ్క్యాహ రాజేచ్ఛేతి. యథా రాజేచ్ఛయా అస్యేదం వాహనమాయుధం వస్త్రమాభరణమిత్యాదినియమనకారిణ్యా పరిగృహీతానాం తేషాం పదార్థానాం తన్నియమానురోధేనైవోత్తరోత్తరారోహణాదికర్మసూపయోగనియమః, ఏవం తత్తత్ప్రోక్షణాదికర్మవిషయీకృతానామేవ తేషాముపయోగో భగవదాయత్త ఇతి న విరోధః, సహకారివశాదేవ సర్వం సంపద్యత ఇతి హి న్యాయవిత్సంప్రదాయః. ఇత్థం స్వపక్షమభిధాయ సమయాధ్యానాం పక్షమప్యాహ సత్త్వాదీనామితి ప్రోక్షణాదికర్మభిర్వ్రీహ్యాదిషు సత్త్వాదిగుణపరిణతిభేదం కేచిదూచురితి గుణపరిణతిభేదాతిరేకేణ ప్రోక్షణాదినా ఆధేయశక్తిర్నాస్తీత్యర్థః. వైభవాదయం పక్ష ఉక్తః ప్రాక్తన ఏవ పక్షః ప్రామాణిక ఇతి భావః॥ ౪౮॥

నను కృష్యాదౌ మర్దనాదౌ చ పరప్రీత్యా ఫలావాప్తిర్న దృశ్యతే తద్వచ్ఛాస్త్రసిద్ధేష్వపి స్వశక్త్యైవ ఫలప్రాప్తిరుచితేత్యాశఙ్క్య నిరాకరోతి కృష్యాదావిత్యాదినా న సదిత్యన్తేన. కేవలం హి దృష్టాన్తమాత్రం ప్రామాణికార్థప్రతిక్షేపకం న భవతి అన్యథాఽతిప్రసఙ్గాదిత్యాహ అఫలమితి. అత్ర ప్రతిదృష్టాన్తోఽప్యస్తీత్యాహ

దృష్టౌ చాజ్ఞానువృత్తిప్రభృతిషు ఫలదౌ శాసితుః ప్రీతికోపౌ
శిష్టౌ చాతస్సమీచీతముపగతిరిహాత్యక్తిరిష్టేపి వాంశే॥ ౮౭॥
(కర్మణాం స్వాయంఫలదత్వాభిత్యభఙ్గః)

౪౪౮॥ శ్లో॥ ప్రధ్వస్తం కర్మ కాలాన్తరభవితృఫలాం సాధకం తల్లిఙాదే
ర్వాచ్యోర్థః స్థాయి కార్యం నయదికథమివాన్వేతు కామీ నియోజ్యః।
తచ్చాపూర్వం ప్రధానం ఫలజనకమపి స్యాన్నియోజ్యప్రసిద్ధై
నిత్యే నైష్ఫల్యమస్యేత్యభిదధురపరే తేపి సిద్ధాన్తకల్పాః॥ ౮౮॥
(వాచ్యాపూర్వపక్షేపి కల్ప్యాపూర్వపక్షోక్తిదూషణాతిదేశః)

దృష్టావితి. లోకే చ రాజ్ఞామాజ్ఞానువృత్తిప్రభృతిషు ప్రీతికోపౌ దృష్టౌ ఇష్టౌ చ తౌ ఫలదావితి సర్వేషాం, ఏవం శాస్త్రశిష్టత్వాత్తావేవ ప్రీతికోపౌ ఫలదౌ భవతః, అతస్తముపగతిరేవ భవతోపి సమీచీ. ఏవం ప్రమాణదృష్టాన్తాభ్యాం ప్రతిపన్నస్యా ర్థస్య పరిత్యాగే సర్వస్యాపి ప్రామాణికత్వేన దృష్టస్యార్థస్య పరిత్యాగః స్యాదిత్యాహ త్యక్తిరితి॥ ౮౭॥

ఏవం కల్ప్యాపూర్వపక్షం నిరాకృత్య వాచ్యాపూర్వపక్షేపి ప్రాభాకరోక్తదూషణం తుల్యమిత్యతిదిశతి ప్రధ్వస్తమితి. ఇత్థం కిల వాచ్యాపూర్వవాదినామాశయః చిరధ్వస్తం కిల కర్మ కాలాన్తరభావిఫలసాధనం న భవతి తల్లిఙాదేర్వాచ్యోఽర్థః కాలాన్తరభావిఫలసాధకం స్థాయి కార్యమపూర్వం భవితుమర్హతి, ఇత్థం నయది స్వర్గకామీ నియోజ్యః కథమస్మిన్ వాక్యేఽన్వయమర్హతి, అన్వితాభిధానం హి వాక్యకృత్యం న ఖల్వనన్వితమర్థం కదాచిదపి వాక్యమభిధత్తే, తచ్చాపూర్వం స్వప్రధానం న పునః కౌమారిలకల్పనాయామివ ద్వారమాత్రం, తచ్చ భృత్యపోషణన్యాయేన నియోజ్యప్రసిద్ధ్యై ఫలజనకమపి స్యాత్, రాజా హి స్వకార్యనిర్వాహాయ భృత్యాన్ పోషయతి, ఏవమపూర్వమపి స్వప్రసిద్ధ్యై స్వర్గాదికం నియోజ్యఫలం ప్రయచ్ఛతి, న చ వాచ్యం కామాధికారేఽపూర్వమస్తు, నిత్యే ఫలాభావాదపూర్వం మా భూదితి, ఏకత్ర నిర్ణీతస్య శాస్త్రార్థస్యాన్యత్రావిశేషాత్ కామాధికారే లిఙ్వాచ్యతయా స్వప్రాధాన్యేనాపూర్వే నిర్ణీతే నిత్యే ఫలాభావేపి తదేవాపూర్వం లిఙ్వాచ్యం స్యాత్, అన్యథా లిఙో వైయర్థ్యం స్యాత్, అర్థాన్తరకల్పనేనానువృత్తార్థాన్తరాభావేన వైరూప్యం స్యాదితి. అస్మిన్మతే విశేషేణ దూష్యాభావాదేతేపి పూర్వోక్తేన కల్పేన నిష్ఠాతా ఇత్యాహ త ఇతి. తుల్యం ఖల్వేతేషాం శ్రుతదేవతాప్రీత్యాద్యభానం, కల్పనాగౌరవం చ తుల్యమితి భావః॥

౪౪౯॥శ్లో॥కృత్యుద్దేశ్యం సుఖాది స్వత ఇహ న పరం స్యాదనన్యార్థవేద్యం
క్లృప్తిశ్చాన్యస్య హేతోరపి చ పరిహృతం తత్పరత్వం శ్రుతీనాం।
నిత్యే చాపూర్వతోఽన్యత్ఫలమనఘగిరస్సస్మరుర్దుస్త్యజం త
న్నో చేత్స్వప్నిన్నియోగాయుతమపి నిపుణా నైవ శక్తం నియోక్తుం॥
(అపూర్వప్రాధాన్యభఙ్గః) ౮౯॥

౪౫౦॥శ్లో॥వ్యుత్పత్తిశ్చేల్లిఙాదేః స్వయమనవగతే స్యాన్మిథస్సంశ్రయాది
ర్నాన్యైర్యత్రానుభూతిః స్మృతిరపి న చ వస్తద్ద్వయాన్యో విమర్శః।

ఏవం పరోక్తం వాచ్యాపూర్వం నిరస్య తత్ప్రాధాన్యవచనమపి నిరాచష్టే కృత్యుద్దేశ్యమితి. “కృతిసాధ్యం ప్రధానం యత్ తత్కార్యమభిధీయతే” ఇతి యత్ప్రాధాన్యముచ్యతే ప్రాభాకరమతానువర్తిభిః తత్సుఖాదేరితి దర్శయతి సుఖాది స్వత ఇతి. అతోఽపూర్వస్యానన్యార్థవేద్యత్వం న స్యాదిత్యాహ న పరం స్యాదనన్యార్థవేద్యమితి. తదేవోపపాదయతి క్లృప్తిశ్చేతి. కాలాన్తరభావిస్వర్గానుకూలతయైవ హ్యపూర్వం పరికల్ప్యతే వాచ్యాపూర్వవాదిభిరపి. నను కార్యపరవాక్యానాం ప్రామాణ్యముక్తం, అస్మాభిరపి తత్పరిహృతమిత్యాహ అపి చేతి. కిఞ్చ నిత్యే కర్మణి నిష్ఫలత్వం త్వయాభిధీయతే తచ్చాయుక్తం అపూర్వవ్యతిరేకేణ అకరణే ప్రత్యవాయపరిహారోత్తరకర్మాధికారాదికం ఫలమనఘగిరో మునయః ఖలు సస్మరుః తచ్చ భవతాపి దుస్త్యజమిత్యాహ దుస్త్యజం తదితి. ఏవమనఙ్గీకారే నిత్యే కర్మణి నియోగస్య నియోగత్వమేవ బాధ్యేత స్వయం ప్రవర్తకత్వాభావాదితి దర్శయతి నో చేదితి. స్వయమసుఖాత్మకస్య నియోగస్య సుఖాదిహేతుభావే నైవ ప్రవర్తకత్వం సఙ్ఘటతే తద్ధేతుత్వాభావే సహస్రమపి నియోగాః ప్రవర్తయితుం న శక్నువన్తీత్యర్థః॥ ౮౯॥

ఏవం ప్రాధాన్యం నిరస్యాపూర్వే లిఙాదేర్వ్యుత్పత్తిమపి నిరాకరోతి వ్యుత్పత్తిరితి. అయమత్ర వికల్పః కిమజ్ఞాతేఽపూర్వే లిఙాదేర్వ్యుత్పత్తిః ఉత జ్ఞాతే, న తావదజ్ఞాతే వ్యాఘాతాత్, జ్ఞాతే చేత్ కిం లిఙైవ జ్ఞాతే ఉతాన్యజ్ఞాతే, నాద్యః అన్యోన్యాశ్రయాత్, తదిదమాహ మిథస్సంశ్రయాదిరితి. జ్ఞాతే చ వ్యుత్పత్తిః వ్యుత్పన్నే చాభిధానం అభిధానాచ్చ జ్ఞానమితి చక్రకమాదిపదార్థః. అన్యైర్జ్ఞాతత్వే కిమస్యాత్ అనుభూతిః స్మృతిర్వా, న తావదనుభూతిః ప్రమాణాన్తరాగోచరత్వాదపూర్వస్యేత్యాహ నాన్యైర్యత్రానుభూతిరితి. అనుభూతిపరతన్త్రత్వాత్ స్మృతిరపి నాస్తీత్యాహ స్మృతిరపీతి. తర్హి విమర్శజ్ఞానేన సిధ్యతీతి చేత్ తచ్చ నేత్యాహ న చేతి. అనుభూతిస్మృతివ్యతిరేకేణ విమర్శస్యోపపాద

అర్థాపత్త్యైమితే చేన్న గురుమతమిదం నన్వసేతత్తథా చే

త్కల్ప్యే తద్వారమాత్రం తదితి న ఖలు తద్వాచ్యభావాదికల్ప్యం॥౯౦॥

(అపూర్వవిషయలిఙాదివ్యుత్పత్త్యనుపపత్తిః)

౪౫౧॥శ్లో॥దేవప్రీత్యాదికం వావిదితమిహాధిప్రత్యయస్యాస్తు వాచ్యం

నాత్రాన్యోన్యాశ్రయో నశ్రితపరిహరణం నాపక్లృప్తిర్గరిష్ఠా।

ప్రాధాన్యం స్యాచ్చ కిఞ్చిన్నృపభజననయాత్సిద్ధమేతచ్ఛాస్త్రై

రిత్థం త్వర్థాపరోక్షే వ్యతిగరిమభయాన్నేష్యతే శబ్దశక్తిః॥ ౯౧॥

(అపూర్వస్య లిఙాదివాచ్యత్వేఽపి దేవతాప్రీత్యాద్యనతిరేకః)

౪౫౨॥శ్లో॥స్వవ్యాపారం విశేష్యే స్వయమభిదధతే నైవ శబ్దాః కదాచి

యితుమశక్యత్వాదిత్యర్థః. తర్హ్యర్థాపత్త్యా ప్రమితమితి పక్షాన్తరమనువదతి అర్థాపత్త్యేతి. తన్నిరాకరోతి నగురుమతమిదమితి. కల్ప్యాపూర్వవాదినః కామారిలా ఏవ. తర్హి తన్మతమేవానుసరామ ఇతి పరాభిప్రాయమనువదతి మన్వస ఇతి. నిరాచష్టే కల్ప్యేతేతి. కుమారిలమతానుసారే కల్ప్యాపూర్వం స్వీకృతం స్యాత్ తథా చ వాచ్యాపూర్వసమర్థనాహఙ్కారవాదో భజ్యేతేతి భావః॥ ౯౦॥

యాగాదిగతం కార్యత్వమేవ లిఙ్వాచ్యం తచ్చేష్టస్య కృత్యధీనాత్మలాభత్వమిత్యాదికం వేదార్థసఙ్గ్రహాదౌ విస్తరేణ వ్యాఖ్యాతం, తదతిరిక్తార్థవాచ్యత్వకల్పనాయామపి దేవతాప్రీత్యాదివ్యతిరేకేణ నాన్యస్య కస్యచిదప్రామాణికస్యాపూర్వాదిపదవాచ్యస్య లిఙ్వాచ్యత్వం కల్పనీయమిత్యాహ దేవేతి. అస్త్విత్యనాదరుహ్యవాదత్వం ద్యోతయతి. అతిరిక్తార్థవాచ్యత్వేఽపి దేవప్రీత్యాదికమేవ వాచ్యమస్త్విత్యర్థః. అస్మిన్పక్షే ప్రాగుక్తదోషానసక్తిరిత్యాహ నాత్రేతి. తాన్ గణయతి అన్యోన్యాశ్రయః శ్రితహానమశ్రితకల్పనేతి. కిఞ్చ రాజసేవాన్యాయేన (రాజప్రీతిప్రాధాన్యవత్) ఈశ్వరప్రీతిప్రాధాన్యం చాస్మిన్పక్షే వక్తుం శక్యత ఇత్యాహ ప్రాధాన్యమితి. న చైతత్కేవలయుక్తిసిద్ధం శాస్త్రేణాపి సిద్ధమితి నియమయతి సిద్ధమేతచ్ఛాస్త్రైరితి. అతః "ఆప్తస్య హితకామస్య నియోగం కేచిదూచిరే" ఇత్యుక్తప్రకారేణేశ్వరనియోగాదికస్య విధిత్వే తస్య చ లిఙ్వాచ్యత్వేఽపి నాస్మాకం కశ్చిద్విరోధః, అథాపి లిఙ్వాచ్యత్వే గౌరవభయాదిష్టస్య కృత్యధీనాత్మలాభాతిరేకేణార్థాన్తరే శబ్దశక్తిర్నేష్యత ఇతి నిగమయతి ఇత్థమితి॥౯౧॥

ఉక్తార్థస్థేమ్నే కుమారిలోక్తాం శబ్దభావనాం లిఙ్వాచ్యతామున్మూలయతి స్వవ్యాపారమితి లిఙ్వ్యాపారః శబ్దభావనా తామేవాభిదధాతి లిఙ్ప్రత్యయః లిఙ్వ్యాపారప్రతిపత్తిరేవ పురుషం ప్రవర్తయతీతి భావనావాక్యార్థవా

చ ౌ ృలిఙ్గాద్వ్యాప్తిం వా కృతజ్ఞహాయతనం స్వోపయోగాద్యబోధే
... ... స్వ్యభిధాస్సస్యాచ్చ్యాలిఙ్గాదే
... బహ్వా ... ... బుధాస్త్వాస్తరీమాత్రరూపాం॥ ౯౨।
(శబ్దభా... లిఙ్గాదవాచ్యత్వభఙ్గః)

౪౫౩॥శ్లో॥నస్యాత్స్వం సః ప్రవృత్త్యై ప్రదితమపి గిరాస్వేష్టహేతుత్వమాత్రం
మస్సాధాదావయోగాదక్షసహకురుతే సాధ్యతైకార్థయోగః।
ఇత్థం శక్తిర్ద్వయే స్యాద్గ్రహమహతమిదం కిఞ్చిదతోఽర్థతశ్చే
దిష్టోపాయత్వకాఙ్క్షానుచితమిహ తతః ఖణ్డితా మణ్డనోక్తిః॥ ౯౩।
(లిఙ్గాదేరిష్టసాధనతార్థత్వభఙ్గః)

దినః. అతోఽభయన పినసఙ్ఘటతే, నఖలుశబ్దాః కదాచిదపి స్వవ్యాపారం స్వయమే వాభిదధతే, అభిధేయానుబన్ధినీ ఖల్వభిధా అభిధేయాశ్చ ఘటాదయః ఏవం లిఙభిధానః స్యభిధేయార్థానుబన్ధిత్వం న స్వాత్మానం విషయీకరోతి, ఇత్థం లిఙ్గాద్వ్యాపారస్వరూపప్రతీతిః ప్రవృత్తిం న కరోతి, నహి లిఙ్గాద్వ్యాపార ఇతి బుద్ధ్వా కశ్చిత్ప్రయతతే, స్వోపయోగాదిబోధ ఏవ హి సర్వత్ర ప్రవర్తకః. ఇత్థమర్థతత్త్వం నిష్కృష్య పరోక్తప్రక్రియాం పరిహాసమాత్రపదమిత్యాహ తస్మాదితి. అస్మాకం తత్త్వతః కృత్ అస్మదీయతత్త్వద్యాగాదిప్రయత్నరూపార్థభావనాముత్పాదయతి కేవలం లిఙభిధా, శబ్దభావనా శబ్దాభిధేయా స్వస్య లిఙ్గాదేర్వాచ్యేత్యుక్తిం బహ్వాపద్యాం శ్రితహోవాశ్రితః కల్పనానైరర్థక్యాదిబహుదోషదుష్టాం బుధాస్త్వాస్తరీమాత్రరూపాం కృవ నిషత, త్రస్తరీ పరిహాసః॥ ౯౨॥

తన్మిమా భూమాచ్ఛబ్దభావనా లిఙర్థః ఇష్టసాధనత్వమేవాస్త్వితి మణ్డనః, తత్పక్షం ప్రతిక్షిపతి నస్యాదితి. గిరా ప్రదితమపి హీష్టసాధనత్వం పురుషాణాం ప్రవృత్త్యై న భవత్యేవ. తత్ర హేతుమాహ మస్సాధాదావయోగాదితి. నహి మస్సాధాదావిష్టసాధనత్వం ప్రతిపన్నమపి పురుషం ప్రవర్తయతి. తస్మాన్న కేవలమిష్టసాధనత్వం స్తు ప్రవృత్తికారణం కిన్తు సహకురుతాం సాధ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యతే అథేతి. అతోఽత్తరం ఇత్థమితి. ఇష్టసాధనత్వం సాధ్యత్వం చోభయమపి శబ్దార్థ ఇతి పరికల్పనే గౌరవం స్యాదిత్యర్థః. అత్ర శఙ్క్యతే కిఞ్చిదితి. గౌరవపరిహారార్థమిష్టసాధనత్వసాధ్యత్వయోరన్యతరస్యార్థత్వం స్యాదితి భావః. తత్రేష్టసాధనత్వమేవార్థం కార్యత్వం పునరాక్షిప్తమేవ స్యాదితి నేష్టసాధనత్వస్య శాబ్దత్వసిద్ధిరిత్యాహ ఇష్టోపాయత్వమితి. అన్తరఙ్గం ఖలు ప్రవృత్తేరిష్టోపాయత్వాత్ కార్యత్వం అయ

౪౫౪॥శ్లో॥ధాత్వర్థస్యైవరూపం కిమపిహికథయన్త్యత్రసర్వే లకారాః
కర్తృవ్యాపారసాధ్యం త్వభిదధతి విధిప్రత్యయాః స్వల్లిఙాద్యాః।
వైఫల్యం స్వారసిద్ధిః ప్రశమయతి తథా సత్తిలోకోక్తిభేదా
త్సిద్ధం శబ్దానుశిష్ట్యాత్విదముచితమితిస్థాపితం భా[illegible]కారైః॥ ౯౪॥
౪౫౫॥శ్లో॥ఇష్టస్వర్గాదికస్యత్వితరదపియదా సాధ్యముక్తం తదార్థా
త్సిద్ధం తత్సాధనత్వం సుగమమిహ తదాఽనర్థకృత్త్వం నిషేధ్యే।
నిత్యత్వేనోపదిష్టేష్వకరణమపి తత్తుల్యమేవార్థలబ్ధం
సామాన్యాత్ప్రాప్తమేతత్ఫలనియతిరపి వ్యజ్యతే తత్తముక్త్యా॥ ౯౫॥
(లిఙాద్యర్థనిష్కర్షః)

మిష్టోపాయః అతః కార్యమితి కార్యబుద్ధ్యైవ ప్రవర్తన్తేపురుషా ఇతిలోకే సిద్ధమేతత్,అతః ఖణ్డితా మణ్డనోక్తిః॥ ౯౩॥

స్వపక్షేలిఙాద్యర్థం నిష్కృష్య వ్యాచష్టే ధాత్వర్థస్యేతి.ద్వయం ఖలు శబ్దార్థనిర్ణయకారణం విశిష్టప్రయోగో వ్యాకరణంచేతి, ఉభయమప్యస్మత్పక్షానుకూలం,లడాదయో లకారాస్సర్వేపి ధాత్వర్థస్యైవ వర్తమానత్వభూతత్వాదికం కిమపి రూపమభిదధతి. ఏవం లిఙాదయోపి ధాత్వర్థస్యైవయాగాదేః కర్తృవ్యాపారసాధ్యత్వమభిదధతీతి సముచితమేతత్. నను కథం కాలాన్తరభావిస్వర్గకామస్య చిరధ్వస్తో యాగః కామ్యఫలసాధనమితి శఙ్కా ఉపశిష్యతే తదపిదేవతాప్రీత్యాదిద్వారసిద్ధిః ప్రశమయతీత్యాహ వైఫల్యమితి. అయంచార్థో రాజసేవాదౌలోకోక్తిసంవాదవానిత్యాహ తథేతి. అయమర్థోనలోకప్రసిద్ధిమాత్రపరిగ్రాహ్యః వ్యాకరణానుకూలత్వాద్విశేషేణపరిగ్రాహ్య ఇతి భాష్యసంమతిమాచష్టే సిద్ధమితి.॥ ౯౪॥

ననుస్వర్గకామస్యయాగాదిసాధ్యతయావిధీయత ఇతిహి భవతోచ్యతే యాగాదేరిష్టసాధనత్వంసాక్షాన్నోచ్యతే, కథంతర్హి యాగాదేరిష్టసాధనత్వసిద్ధిః, కథం వాపునరపగోరణాదేరనిష్టసాధనత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యపరిహరతి ఇష్టేతి.అర్థాత్సిద్ధంతత్సాధనత్వం, శాబ్దంకార్యత్వమార్థమిష్టసాధనత్వం,ఏవమపగోరణాదావపిశాబ్దమకార్యత్వం ఆర్థంనిషిధ్యమానస్యానిష్టసాధనత్వమితి విభాగః. ఏవమకృత్యకరణేఽనర్థకృత్త్వముక్తం,తథా కృత్యాకరణేప్యనర్థకృత్త్వప్రతిపత్తిరార్థతుల్యేత్యాహ నిత్యత్వే .నిత్యస్యకర్తవ్యత్వంశాబ్దం నిత్యాకరణస్యానర్థకృత్త్వమార్థమిత్యత్రాపివిభాగః ఏతత్సర్వంసామాన్యేనార్థతత్త్వవర్ణనం. ఇదమేతత్ఫలందదాతి ఏతస్యచానుష్ఠానేసత్యయమర్థ ఇత్యాదిర్విశేష

౪౫౬॥శ్లో॥ సన్తిహ్యన్యైర్లిఙ్గాఃకథయితృపురుషాకూతభేదాస్తథాత్రి
ప్యాప్తస్యాహుర్నియోగంహితమభిలషితం కేపిభాష్యాశయస్థం।
శాస్త్రాజ్ఞాచోదనాత్వంశ్రుతిషువిధిపదైరన్వితత్వంనఞోపి
ప్యాదేశేచావధూతేభవతిసముచితఃప్రత్యవాయఃస్వతన్త్రాత్ ॥ ౯౬॥

(వక్తృనియోగస్యలిఙ్గాదివాచ్యత్వపక్షః)

౪౫౭॥శ్లో॥ షాడ్గుణ్యస్యైవకుత్రౌగుణగణఇతరఃశ్రీసఖస్యైవవిశ్వం
షట్స్వన్యేజ్ఞానశక్త్యోర్వితతయఇతిచవ్యక్తముక్తంహితజ్ఞైః
నిస్సీమానన్దభావస్థిరచరచిదచిచ్ఛాసనప్రేరణాద్యా
విశ్వానజ్ఞానధర్మాఃకతిచన నియతాః కేచిదాగన్తవశ్చ॥ ౯౭॥

(షాడ్గుణ్యనిరూపణం)

౪౫౮॥శ్లో॥ హేతోఃకార్యోపయుక్తంయదిహభవతితచ్ఛక్తిశబ్దాభిలప్య-

స్తత్తచ్ఛాస్త్రోక్త్యైవగన్తవ్యఇతిదర్శయతి ఫలనియతిరితి॥ ౯౫॥

ఇష్టస్యకృత్యధీనాత్మలాభత్వమితిస్వపక్షేలిఙ్వాచ్యత్వం దర్శయిత్వా స్వపక్షనిష్ఠానామేవ కేషాంచిదీశ్వరనియోగరూపవిధిపక్షంవివిచ్యదర్శయతి సన్తిహీతి. విధినిమన్త్రణేత్యాదౌ విధిః ప్రేషణమిత్యాదయః కథయితృపురుషాభిప్రాయభేదాలిఙర్థత్వేనప్రతిపాదితాః తథాత్రాప్యాప్తస్యహితకామస్యనియోగఏవవిధిరితిభాష్యకారాభిప్రాయఇతి కేచిన్మన్యన్తే తచ్చవయంనప్రతిక్షిపామః "శ్రుతిస్మృతీమమైవాజ్ఞా" ఇతి "శాస్త్రావిష్ణురశేషస్య" ఇతిభగవదాజ్ఞారూపత్వంచోదనాయాయుజ్యతే అత్రశ్రుతిషువిధిపదైరన్వితత్వంశాసితురాజ్ఞాచోదనారూపత్వమేవ నఞోపినఞ్ప్రయోగాచ్చభగవదాజ్ఞాయామవధూతాయాం స్వతన్త్రాత్ భగవతః సముచితః ప్రత్యవాయో భవతీత్యుచ్యతే తదిదమాహ నఞోపీతి॥ ౯౬॥

ఏవంవిశ్వనియన్తురీశ్వరస్య ॥శ్లో॥ "తవానన్తగుణస్యాపిషడేవప్రథమేగుణాః। యైస్త్వయేవజగత్కుక్షావన్యేప్యన్తర్నివేశితాః" ఇత్యుక్తక్రమేణషాడ్గుణ్యస్యైవావాన్తరభేదాస్సర్వేగుణాఇత్యాహ షాడ్గుణ్యస్యేతి. తస్యచేశ్వరస్య కేచిద్గుణానిస్సీమానన్దాదయోజ్ఞానావస్థాభేదా నియతానిత్యసిద్ధాః, కేచిత్తజ్జాతదాససఙ్కల్పవిశేషాదయశ్చాగన్తవఇతివిభాగోస్తీత్యాహ నిస్సీమేతి॥ ౯౭॥

ఏవంగుణానాంవిభాగముక్త్వాశక్తేఃస్వరూపంశోధయతి హేతోరితి. కారణస్యకార్యోపయోగిసహకారికలాపశ్శక్తిరిత్యుచ్యతే తచ్చ స్వధర్మోవా

తచ్చాముష్యస్వధర్మస్తదితరదపివాపేక్షితత్వావిశేషాత్।
విశ్వంతద్విష్ణుశక్తిర్మునిభిరభిదధేతత్రతతోఽపయోగా
దన్యాసర్వాప్యుపాత్తైకోదధిరగణినసాతత్స్వరూపాదిమాత్రం॥ ౯౮॥

(శక్తిశబ్దార్థనివర్కః)

౪౫౯॥శ్లో॥యద్భ్రంశాన్మన్త్రరుద్ధోనదహతిదహనఃశక్తిరేషాస్తుసోఽయం
హేతుర్మన్త్రాద్యభావస్సచగతఇతితద్ధేత్వభావాదదాహః।
శక్తేర్నాశేకిమస్యాఃపునరిహజనకంవృత్తిరోధస్తుయుక్తో
వహ్నేరిత్యాదిఘోషోవిరమతివిదితేశబ్దతఃశక్తితత్త్వే॥ ౯౯॥

(శక్తిదూషణపరిహారః)

భవతుఅన్యద్వాయత్కిఞ్చిత్ అపేక్షితత్వావిశేషాచ్ఛక్తిరిత్యభిధీయతే తదిదమాహ హేతోరితి.ఇత్థంసామాన్యేనశక్తిశబ్దార్థంప్రసాధ్య "విష్ణుశక్తిఃపరాప్రోక్తా" ఇత్యాదిభిర్మునివచనైరభిహితామపిశక్తిమేతల్లక్షణానురోధేనవ్యాచష్టే విశ్వంతదితి. శ్లో॥ "సమస్తాశ్శక్తయశ్చైతానృపయత్రప్రతిష్ఠితాః। తద్విశ్వరూపవైరూప్యంరూపమన్యద్ధరేర్మహత్" ఇతి యామూర్తిస్సర్వాప్యుపాత్తైకోదధిరగణి సాపిస్వరూపవిశేషణత్వాచ్ఛక్తిశబ్దవాచ్యతామర్హతి,నపునస్సా స్వరూపమాత్రం, తస్మిన్నేవవిగ్రహేఅస్త్రభూషణాదిరూపేణ సమస్తాశ్శక్తయస్సమాశ్రితాః తద్విగ్రహవిశిష్టోభగవాన్సర్వాధారఇత్యర్థః॥ ౯౮॥

స్వరూపసహకారివ్యతిరిక్తశక్తేర్యద్ఘోషితందూషణంన్యాయవాదిభిః తదానుమానికశక్తికల్పనేభవతు, "శక్తయస్సర్వభావానాం"ఇత్యాగమసిద్ధేశక్తితత్త్వే నదూషణమిత్యాహ యద్భ్రంశాదితి.ఇత్థంకిల శక్తిదూషణప్రక్రియా యస్యప్రతిబన్ధాభావస్యభ్రంశాన్మన్త్రరుద్ధోదహనో నదహతి సఏవ ప్రతిబన్ధాభావశ్శక్తిరస్తు సచప్రతిబన్ధాభావోహేతురేవ ప్రతిబన్ధాభావవిశిష్టస్య వహ్నేర్దాహకత్వాత్, తథాచమణిమన్త్రాదిప్రతిబన్ధేసతిసామగ్రీవైకల్యాత్కార్యాభావః నతుతదతిరిక్తశక్త్యుపరోధాత్ తత్కల్పనాయాంగౌరవాత్ తదిదమాహ తద్ధేత్వభావాదదాహఇతి.కిఞ్చాతిరిక్తశక్తికల్పనాయాం ప్రతిబన్ధకేనతన్నాశేపునరుత్తమ్భకావస్థాయాంకింతస్యా జనకమితివాచ్యం,ఉత్తమ్భకమితిచేత్ అనియతహేతుకత్వప్రసఙ్గః,ఉత్తమ్భకసత్త్వేపిశక్తిర్నజన్యతేచేత్ పునర్దాహకార్యంనస్యాత్ తదిదంసర్వమభిప్రేత్యాహ శక్తేర్నాశఇతి.తర్హిప్రతిబన్ధకేన శక్తిర్ననశ్యతికిన్తూపరుధ్యతఇతిచేత్ తర్హివహ్నేరేవోపరుధ్యతాంకిమనేనగుణతరేణేత్యాహ వృత్తిరోధస్తుయుక్తోవహ్నేరితి.అయందూషణవాదశ్శబ్దే

౪౬౦॥శ్లో॥శబ్దాదిష్వస్తిశక్తిర్యదికథమివనద్రవ్యతైషాంగుణిత్వే
సాచేన్నాస్త్యేషుకార్యంకిమపికథమితఃస్యాదితీదంనయుక్తం।
శక్తిశ్శక్తానవేతిస్వయమవమృశతఃస్వోక్తదోషప్రసఙ్గే
నిస్తారశ్చేత్స్వభావాత్ ఫణిచరణమిహప్రస్తుతేకింప్రవృత్తం॥ ౧౦౦॥

(అద్రవ్యాణాంస్వరూపశక్తిమత్త్వం)

౪౬౧॥శ్లో॥బాహ్యోత్థాదేరవృత్తౌచిరవిదితమపిస్మర్యతేయేనసోఽయం
సంస్కారస్తుల్యదృష్టిప్రభృతిసహకృతశ్చేతసస్సాహ్యకారీ।
నాసౌపూర్వానుభూతిఃకథముపకురుతాంసాపురైవప్రణష్టా
తుల్యాదేర్నాపిదృష్టిఃకథమనవగతేసాస్మృతిం నైవకుర్యాత్ ॥౧౦౧॥

తరప్రమాణగమ్యాయాంశక్తాయుక్తఃశక్తితత్త్వేశబ్దగమ్యేసతినయుక్తఇత్యాహ ఇత్యాదిఘోషఇతి॥ ౯౯॥

అత్రశక్తిమద్రవ్యేషుస్వరూపరూపాముపపాదయతి శబ్దాదిష్వితి.ఇయమత్రపూర్వపక్షప్రక్రియా॰ శబ్దాదిషుశక్తిర్యద్యస్తి కథమివ తేషామద్రవ్యతా శక్త్యాశ్రయత్వేన తేషాంగుణిత్వాత్, యది శబ్దాదీనాంశక్త్యాశ్రయతా నాస్తి తర్హి శబ్దాదిభిఃకార్యంకిమపికథంస్యాదితి తదయుక్తమిత్యాహ ఇదం నేతి.తదేతద్వివృణోతి శక్తిరితి.అయమత్రవికల్పఃకింశక్తితత్త్వమేవద్రవ్యేష్వవలపసి అథవాశబ్దాదీనామద్రవ్యాణాంశక్తిర్నాస్తీతి,పూర్వత్ర క్వచిదపి కార్యసిద్ధిర్న స్యాదితివ్యాఘాతః, తథాచ భవతాప్యఙ్గీకార్యా శక్తిః,తథాచసాశక్తిర్యథా శక్త్యన్తరమన్తరేణాపికార్యోపయోగినీ, ఏవంశబ్దాదయోఽపిస్వగతశక్తిమన్తరేణాపి స్వరూపసహకారిభ్యామేవకార్యంకుర్వతే, అన్యథాఅనవస్థాప్రసఙ్గాదితి.ఫణిచరణమిహేత్యాది యథా శక్తేశ్శక్త్యన్తరాభావః సతుశబ్దాదావపి తుల్యఇత్యర్థః॥ ౧౦౦॥

ఇత్థమద్రవ్యేషుస్వరూపాతిరిక్తాంశక్తింనిరాకృత్యస్మృతిహేతుసంస్కారంస్వరూపాద్యతిరిక్తంసాధయితుముపక్రమతే బాహ్యేతి.స్మృతిజ్ఞానస్య తావదిన్ద్రియార్థసన్నికర్షాదికం నసాధనం తదభావేపిచిరవిదితమపియేనస్మర్యతే సఏవహిసంస్కారఇత్యుచ్యతే,సచ తుల్యదర్శనాదిసహకృతశ్చిత్తస్యసహకారీభవతి,యథాహుః శ్లో॥ "సదృశాదృష్టచిన్తాద్యాఃస్మృతిబీజస్యబోధకాః" ఇతి॰ అయంచాగన్తుర్ధర్మఃపూర్వానుభూతిరేవేతినవక్తుంశక్యతే తస్యాఃపురైవ నష్టత్వేనోత్తరకాలానుపకారకత్వాత్ తదిదమాహ కథముపకురుతామితి.తర్హి తుల్యదర్శనాదికమేవాధునికసంస్కారోఽస్త్వితిచవక్తుంనశక్యతే అనవగ

౪౮౨॥శ్లో॥యజ్జన్యంసంస్క్రియాణాంయదపినియమతోబోధయిష్యత్యదృష్టం
తత్తద్ద్వేధావలంబిస్మృతిముపజనయేత్సమ్మతంచద్వయోస్తత్।
నహ్యన్యద్దృశ్యతేఽత్రక్వచనతదధికేకల్పితేగౌరవంస్యా
దిత్యుత్ప్రేక్షానయుక్తానహిపరజనితేక్వాపితత్సంస్క్రియోక్తిః॥
(స్మృతిహేతుసంస్కారనిరూపణం) ౧౦౨॥
౪౮౩॥శ్లో॥బుద్ధేరర్థేషుపూర్వప్రసరణజనితస్తేషుభూయోవగాహే
సంస్కారఃకారణంతన్మతిగతఉచితస్సోఽత్రధీద్రవ్యపక్షే।
ఆత్మాధారస్యతద్ధీప్రసరజనకతాక్లృప్తిరౌచిత్యహీనా

తేఽప్యర్థేస్మృతిప్రసఙ్గాత్, నహిపూర్వానుభవజనితసంస్కారమన్తరేణ సదృశదర్శనాదికంకదాచిదపిస్మృతింకురుతే॥ ౧౦౧॥

తస్మిన్యజ్జన్యసంస్క్రియాయుష్మత్పక్షేయేనసదృశదర్శనాదినానియమేనానుబోధ్యతే, తదేవ సదృశదర్శనాదికం తద్ద్వేధాలమ్బినీమేవస్మృతిముపజనయేత్,తథాచాననుభూతే స్మృతిప్రసఙ్గోనాస్తి,సమ్మతంచద్వయోరపివాదినోస్సదృశదర్శనాది తదిదమాహ సమ్మతంచద్వయోస్తదితి. నచ దృష్టత్వాదధికస్సంస్కారోఽఙ్గీక్రియతే ఇత్యాహ నహీతి.అధికకల్పనాయాం గౌరవమపిప్రసఞ్జయతి తదధిక ఇతి.తదేతద్దూషయతి ఉత్ప్రేక్షానయుక్తేతి.తదుపపాదయతి నహీతి.లోకఏవహి వ్యవహారేనిదానం లోకేహితత్తత్క్రియాజన్యాతిశయవిశేషఏవసంస్కారవ్యవహారఃప్రవర్తతే నపునర్యస్మిన్కస్మింశ్చిత్సహకారిమాత్రే, తేన సదృశదర్శనాదిమాత్రంసంస్కారఇత్యయం లోకవ్యవహారవిరుద్ధఇత్యర్థః. నచపూర్వానుభవప్రధ్వంసమాత్రమేవసంస్కారఇతివాచ్యం తస్యపరపక్షేనిత్యత్వేనసంస్కారప్రమోషాభావప్రసఙ్గాత్, అస్మత్పక్షేధ్వంసస్యభావరూపత్వేనపర్యాయేణభావస్యైవాభిధానాచ్చేతి॥ ౧౦౨॥

ఇత్థంసంస్కారసద్భావముపపాద్యతస్యబుద్ధినిష్ఠత్వముపపాదయతి బుద్ధేరితి.ద్రవ్యంహిబుద్ధిః స్వార్థేషుప్రసరతీత్యస్మత్సిద్ధాన్తః, తేనబుద్ధేఃపూర్వప్రసరణజనితోభూయోగ్రహణకారణంసంస్కారఇతిసిద్ధం, తథాచ తస్యబుద్ధినిష్ఠత్వమేవసముచితం తదిదమాహ మతిగతఉచితస్సోఽత్రధీద్రవ్యపక్షఇతి· ఆత్మాధారత్వంసంస్కారస్యకింనస్యాదితిపరిచోద్య ఆత్మనిష్ఠస్యసంస్కారస్యధీవికాసహేతుత్వేఽనౌచిత్యమాహ ఆత్మేతి·ధీనిష్ఠేనైవ తేనసంస్కారేణాత్మనః కుణ్ఠత్వమకుణ్ఠత్వంచవక్తుముచితం అవికారత్వాదాత్మనఇత్యాహ ధీనిష్ఠే

ర్నిత్యైర్నైవ తేనహ్యుచితమవికృతేరాత్మనః కుణ్ఠతాదిః॥ ౧౦౩॥

(అనుభవజన్యసంస్కారస్య బుద్ధినిష్ఠత్వం)

౪౬౪॥ శ్లో॥ శీఘ్రం యాతీతి కర్మాతిశయః సమధికో దృశ్యతే కుత్ర వేగ-
స్తద్భేదైర్వేగభేదం కథయసి చ సమస్తీవ్రమన్దక్రమాదిః।
తత్కర్మత్వాద్ద్వితీయే ప్రథమవదుచితా తద్గుణోత్పన్నతా చే-
ద్బాధో నాస్మిన్విపక్షే గుణపరిషది వా కర్మసత్త్వతః స్యాత్॥ ౧౦౪॥

(కర్మాతిశయాతిరిక్తవేగక్లృప్తిభఙ్గః)

౪౬౫॥ శ్లో॥ శాఖాకోదణ్డచర్మప్రభృతిషు సతి చాకర్షణాదౌ కుతశ్చి-
ద్భూయస్స్వస్థానయానం భవతి స తు గుణః స్యాత్ స్థితస్థాపకశ్చేత్।
మైవం సంస్థానభేదస్స భవతు నియతో యద్విశిష్టే తవాసౌ

నైవేతి. అయమర్థః ఆత్మా నిర్వికారః సవికారం చ ధర్మభూతజ్ఞానం తచ్చాత్మనో నిత్యాసాధారణధర్మః తేన ధర్మభూతజ్ఞానగతాస్సర్వే వికారా జ్ఞానద్వారా జ్ఞానాశ్రయాత్మపర్యన్తం వ్యవహ్రియన్త ఇతి॥ ౧౦౩॥

యే తు వేగస్య కర్మాతిరిక్తత్వం సాధయన్తి తన్మతం ప్రతిక్షిపతి శీఘ్రమితి. శీఘ్రం యాతీతి కర్మాతిశయవిశేషాదితరో వేగః కుత్రాపి న దృశ్యతే, భవానపి కర్మభేదైర్వేగభేదం కథయతి, తథా చ యాదృశకర్మభేదాద్వేగభేదః పరికల్ప్యతే స ఏవ కర్మభేదో వేగ ఇత్యుచ్యతాం తీవ్రమన్దాదిభేదస్య కర్మణ్యపి సమానత్వాదిత్యాహ సమస్తీవ్రమన్దక్రమాదిరితి. తర్హ్యధికం వేగమనుమానేన సాధయామః శరాదిగతం ద్వితీయాదికర్మ శరగుణోత్పన్నం తత్కర్మత్వాత్ తన్నిష్ఠప్రథమకర్మవదితి, కర్మ హి ప్రాథమికం యథా సంయోగాదుత్పద్యతే ఏవం ద్వితీయాదికర్మణాం శరగుణోత్పన్నత్వే తద్గుణో వేగస్సిధ్యతీతి చేత్ తదిదం నిరాకరోతి బాధో నాస్మిన్విపక్ష ఇతి. కర్మణః కారణమాత్రమేవాపేక్షితం, తత్తు కారణం గుణ ఏవేతి న నిర్బన్ధే కారణమస్తి శబ్దాచ్ఛబ్దాన్తరవత్పూర్వకర్మణా ఉత్తరకర్మోత్పత్తౌ విరోధాభావాత్, కల్పనాలాఘవమత్రానుగ్రాహకం. అథవా ద్రవ్యాన్యత్వేన కర్మాపి గుణపరిషది నిక్షిప్యతాం తథా చ కర్మ తద్గుణోత్పన్నమితి సాధ్యనిర్దేశే సిద్ధసాధ్యతా చ వక్తుం శక్యేతేత్యాహ గుణపరిషదీతి॥ ౧౦౪॥

వేగాతిరిక్తం స్థితస్థాపకాభిధానం సంస్కారమపి కల్పయన్తి తత్కల్పకబుద్ధయః తన్నేతి వక్తుమనువదతి శాఖేతి. శాఖాకోదణ్డచర్మప్రభృతిష్వాకర్షణాదౌ సతి కుతశ్చిత్కారణవిశేషాద్భూయః స్వస్థానావస్థానం భవతి, స తు కారణవిశేషః స్థితస్థాపక ఇతి చేత్ మైవం నియతస్సంస్థానవిశేష ఏవ స భవతు స్థితస్థాపకో భవతః

తేనప్రాత్యం విలంబో విరతిరపి పరావర్తనే జాఘటీతి॥ ౧౦౫॥

(సంస్థానవిశేషాతిరిక్తస్థితస్థాపకభఙ్గః)

౪౮౬॥శ్లో॥*ప్రాగ్దేశప్రాపకోఽసౌ కిమితి నియమితో మేదినీమాత్రనిష్ఠ
స్తోయాగ్న్యాదావదృష్టేరితి యది న పృథివ్యేకదేశేష్వదృష్టేః।
భూమ్యం శేదృశ్యతే తత్ఫలమితి యది నాబాదిభేదేపి సామ్యా
ద్భావష్టంభాదిభేదాదిదమితి చ విపర్యాసపక్షేప్యపాయాత్ ॥*౧౦౬॥

(అతిరిక్తస్థితస్థాపకసద్భావేపి పృథివీమాత్రనిష్ఠత్వనిరాసః)

౪౮౭॥శ్లో॥ కేచిద్దేశాన్తరాప్తేర్జనిమభిదధతే కర్మ యా కర్మజేష్టా
నేత్యేకేఽమ్భః ప్రవాహస్థిరవపుషి ఝషే తత్ప్రతీతేరభావాత్।
ఖాదౌ స్రోతః ప్రదేశాన్తరయుతిరుదకే ఖాదిదేశాన్తరాప్తి
స్తుల్యా తల్లౌల్యదృష్టిః పయసి తదధికం కర్మ నాలంబతే చేత్॥ ౧౦౭॥

(కర్మనిరూపణం)

యత్సంస్థానవిశిష్టే వస్తున్యసౌ స్థితస్థాపకో భవద్భిః కల్ప్యతే. స్థితస్థాపకవిశేషాభావే పరావర్తనే ద్రౌత్యవిళమ్బాదికం కథమితి చేత్ తత్తత్స్థితస్థాపకవిశేష నియామకేన తత్తత్సంస్థానవిశేషేణైవ తజ్జాఘటీతీత్యాహ తేనేతి॥ ౧౦౫॥

అథ కర్మస్వరూపం నిరూప్యతే కేచిదితి. కేచిద్దేశాన్తరప్రాప్తేరుత్పత్తిమేవ కర్మాభిదధతే న పునస్తదతిరిక్తం కర్మ, యా ఖలు దేశాన్తరప్రాప్తిః కర్మజన్యేతి పరేషామిష్టా న పునస్తదతిరిక్తం కర్మోపలభ్యత ఇతి భావః. లాఘవం చాత్ర కారణం. ఏకే తదేతన్నేత్యాహుః. తత్ర హేతుమప్యాహుః అమ్భ ఇతి. న హి జలప్రవాహస్థిరవపుషి మత్స్యే సన్తతం సమాగచ్ఛత్ప్రవాహసంబన్ధేపి కర్మప్రతీతిః, తేన జలస్యైవ కర్మ ప్రత్యక్షముపలభ్యత ఇతి భావః. కిఞ్చాగచ్ఛతి ప్రవాహే గగనప్రవాహయోః పరస్పరసంబన్ధావిశేషేణ దేశాన్తరప్రాప్తిస్తుల్యా, అథాపి లౌల్యదృష్టిః పయసి న పునర్గగనే చలత్వదృష్టిః తస్మాదుభయసంబన్ధాధికం కర్మాలమ్బ్యతే

---

* అత్ర నృసింహరాజీయం *త్యుక్తశ్లోకో వ్యాఖ్యాయతే వైశేషికా ఊచుః స్థితస్థాపకసంస్కారః పృథ్వీమాత్రగత ఇతి. తత్ర నియామకాభావాన్న నియమ ఇతి దూషయతి ప్రాగ్దేశేతి. ప్రాగ్దేశప్రాపకః స్థితస్థాపకో మేదినీమాత్రనిష్ఠ ఇతి కిమితి నియమితః. నన్వదర్శనాన్నియమనమితి శఙ్కతే తోయాగ్న్యాదావితి. తర్హి దర్శనాభావః పృథివ్యామపీతి చోదయతి పృథివ్యేకదేశ ఇతి. పాషాణాదావదర్శనాదితి భావః. నను కోదణ్డాదౌ క్వచిద్దర్శనాత్పృథివ్యామేవేతి న వ్యవస్థాసిద్ధిః॥ * ౧౦౬॥

౪౬౭॥శ్లో॥కర్మత్వాన్నాక్షయోగ్యం విహతమితి యది వ్యాప్తిశూన్యం తదేత
ద్యోగ్యత్వేపి హ్యదృష్టిస్సహకృదపగమాదర్యమాదిక్రియాణాం।
నో చేత్కర్మైవ న స్యాత్ఫలమపి హి భవేత్కర్మహేతోస్త్వదిష్టా
ద్దిగ్వత్వాదౌ ఫలస్య ద్వితయమపి భవేత్కర్మవత్సర్వదా వః॥ ౧౦౭॥

(సర్వకర్మణాం నిత్యానుమేయత్వభఙ్గః)

౪౬౮॥శ్లో॥కేచిత్కర్త్రాదిరూపం జగదురసమవాయ్యన్వయం హేతుభేదం
కింత్వైరేవం నిమిత్తాశ్రయమిహ జనకం నానిమిత్తం విభక్తం।

లౌల్యదృష్టిః తేన దేశాన్తరప్రాప్తేరధికం కర్మేతి భావః॥ ౧౦౬॥

కర్మేతి. అత్ర కేచిదాహుః సర్వేషామపి కర్మణాం నిత్యానుమేయత్వం, దేశాన్తరప్రాప్త్యాహ్యనుమీయతే కర్మేతి. ప్రయుఞ్జతే చైతదనుమానం విప్రతిపన్నం కర్మాప్రత్యక్షం కర్మత్వాత్ పరమాణుకర్మవదితి. తత్రోత్తరం వ్యాప్తిశూన్యమితి కర్మణో నిత్యాప్రత్యక్షత్వే న హి తా ప్యనుమానస్య వ్యాప్తిస్సిద్ధ్యేదితి భావః. తర్హి సూర్యగమనాదేరపి ప్రత్యక్షత్వం స్యాదిత్యత్రాహ యోగ్యత్వేపీతి. న హి యోగ్యాస్సర్వేపి సహకార్యభావేపి గృహ్యన్తే వ్యవహితవిప్రకృష్టాదీనామపి గ్రహణప్రసఙ్గాత్, సూర్యగమనాదికం తు దూరత్వాన్న గృహ్యత ఇతి లోకప్రసిద్ధమేతత్. కర్మణః ప్రత్యక్షత్వం విపక్షే బాధకేనోపపాదయతి నో చేదితి. యది కర్మ న ప్రత్యక్షం తర్హి కర్మస్వరూపమేవ న స్యాత్ కర్మఫలభూతాయా దేశాన్తరప్రాప్తేరేవ కర్మవ్యవహారసిద్ధేః. దేశాన్తరప్రాప్తిరేవ కథమితి చేత్ తత్రాహ ఫలమపీతి. త్వదిష్టాత్కర్మకారణాదేవ దేశాన్తరప్రాప్తిరస్తు కిమన్తర్గడునా కర్మణేతి భావః. కిఞ్చ మల్లయోర్మేషయోర్వా పరస్పరసంయోగస్యోభయకర్మజత్వాత్ తద్దృష్టాన్తేన స్థాణుశ్యేనసంయోగస్యాప్యుభయకర్మజన్యత్వం స్యాత్, ప్రత్యక్షవిరోధస్తత్రేతి చేత్ హన్త తర్హి కర్మణః ప్రత్యక్షత్వం భవద్భిరేవాభిహితమితి వ్యాఘాతమజానానస్య కిముత్తరం దేయం॥ ౧౦౭॥

ఏవం కర్మప్రత్యక్షత్వముక్త్వా కర్త్రాదిష్వసమవాయిత్వేన వ్యవహారభేదం ప్రతిక్షిపతి కేచిదితి. ఇత్థం కిల వైశేషికాణాం సాఙ్కేతికో వ్యవహారః సమవాయికారణం కిఞ్చిత్ అసమవాయికారణం చాన్యత్, తచ్చ సమవాయికారణప్రత్యాసన్నం, అపరం పునరీశ్వరకాలాదికం నిమిత్తమితి, తత్ప్రతిబన్ద్యా నిరాకరోతి కింత్వైరితి. యది సమవాయికారణప్రత్యాసన్నమసమవాయికారణమితి కల్ప్యతే, తర్హి నిమిత్తకారణప్రత్యాసన్నమనిమిత్తకారణమితి చతుర్థం కారణం కిం న మితి

తత్ప్రత్యాసత్తిమాత్రం వ్యభిచరతి యది స్యాద్విపక్షేఽపి తుల్యం
యుక్త్యా నైయత్యమత్రేత్యపి సమమథవా స్వస్తి వః స్వైరవాగ్భ్యః॥
(అసమవాయికారణవిభాగక్లృప్త్యనౌచిత్యం) ౧౦౯॥

౪౭౦॥శ్లో॥ కర్మోత్క్షేపాదిభేదాత్ కిమిదమకథయః పఞ్చధా తచ్చ మన్దం
దిగ్భేదాత్తస్య భేదే దశవిధమితి తత్కల్పనం సాంప్రతం స్యాత్।
యత్కిఞ్చిద్భేదకాచ్చేదనవధికభిదా కర్మహేతుర్ద్రవాచ్చే-
దవ్యాప్తిర్బుద్ధితశ్చేదియమితరసమా సఙ్కరస్తత్ర సహ్యః॥ ౧౧౦॥
(కర్మావాన్తరభేదనిరూపణం)

౪౭౧॥శ్లో॥ మృత్స్వర్ణాదిప్రసూతే భవతి హి ఘటధీర్నాన్యదన్యద్ఘటత్వం

న కల్ప్యతే. అథ నిమిత్తకారణప్రత్యాసత్తిమాత్రమకారణేష్వపి విద్యమానత్వాద్వ్యభిచారదుఃస్థమితి చేత్ సమవాయికారణప్రత్యాసత్తిమాత్రమపి వ్యభిచారదుఃస్థమిత్యాహ స్యాద్విపక్షేఽపి తుల్యమితి. న హి సమవాయికారణప్రత్యాసన్నానాం సర్వేషామపి ధర్మాణామసమవాయికారణత్వం భవద్భిరుచ్యతే. యుక్త్యా నైయత్యమత్రేత్యపి సమమితి న వయమనవధృతసామర్థ్యానామసమవాయిత్వం వదామః అపి త్వవధృతసామర్థ్యానామితి యుక్త్యా విశేషయామ ఇతి చేత్ తర్హి వయమప్యనవధృతసామర్థ్యానాం నిమిత్తకారణత్వం న వదామః అపి త్వవధృతసామర్థ్యానామితి సమస్సమాధిః. అతోఽసమవాయికారణవదనిమిత్తకారణమితి చతుర్థోఽపి కల్పః కల్ప్యతాం తథా చ భవతాం స్వైరవాగ్భ్యః స్వస్తీతి సాధిక్షేపమాక్షిపతి అథ వేతి॥ ౧౦౯॥

ఏవమసమవాయికారణత్వేనావస్థితకర్మప్రసఙ్గే పరేషాం కర్మభేదక్లృప్తిరప్యసమఞ్జసేత్యాహ కర్మేతి. ఉత్క్షేపణాదిభేదాత్పఞ్చవిధత్వే తత్తద్దిగ్భేదాద్దశవిధత్వమపి కిం న స్యాత్, యత్కిఞ్చిద్భేదకాత్పఞ్చవిధత్వం వదామ ఇతి చేత్ యత్కిఞ్చిచ్ఛబ్దస్యానేకార్థత్వాదనవధికభేదః ప్రసజ్యేత, కర్మహేతుద్రవ్యాద్భేద ఇతి చేత్తత్రాప్యవ్యాప్తిరేవ దూషణం న హ్యేకత్ర హేతుస్సర్వత్రాన్వేతి, కేవలముత్క్షేపణాదిబుద్ధిమాత్రేణ భేదశ్చేత్ తర్హి ఇతరేష్వపి భ్రమణరేచనాదిషు బుద్ధిభేదోఽస్తీతి తత్రాపి నానాత్వం ప్రసజ్యేత. కిఞ్చ బుద్ధిభేదోఽపి న నియతః గమనాగమననిష్క్రమణప్రవేశనాదిషు సఙ్కరస్యాపి దృష్టత్వాత్, అతస్తత్తదుపాధిభేదాదానన్త్యమేవ కర్మణః న తు పఞ్చత్వనియమః॥ ౧౧౦॥

పూర్వస్మిన్ గ్రన్థే సఙ్కరస్తత్ర సహ్య ఇతి సఙ్కరప్రసఙ్గే న విరోధ ఇత్యుక్తం తదేవ సమర్థయతే మృత్స్వర్ణాదీతి. సమావిష్టానాం జాతీనాం పరాపర

నైకంబాధ్యంసమత్వాత్తదిహపరిహృతిఃకుత్రచిత్క్వాపియోగః।
పారాపర్యంవిరోధఃపరిహరణసమావేశనంచాస్త్యుపాధౌ
తుల్యంచాతిప్రసఙ్గాదికమితినయథాదృష్టభఙ్గఃక్వచిత్స్యాత్ ॥ ౧౧౧॥

(పరాపరజాతిసమావేశసంభవః)

౪౭౨॥శ్లో॥జాతిఃపాత్రిణప్రదాత్రీగుణఇహతదనుపాత్రిణితేభేదకంస్యా

భావః పరస్పరపరిహారేణవర్తమానానాంవిరుద్ధానాంజాతీనాంనసమావేశఇతికేషాంచిత్సఙ్కేతో న్యాయవాదినాం, తేన సువర్ణాదిఘటాదౌ ఘటత్వమేవ నాస్తీతి తేషామాశయః తన్నోపపద్యతే,అనువృత్తధీరేవహిసర్వత్రజాతిసద్భావేప్రమాణం తథాచయథామృద్ఘటేఘటధీరస్తి ఏవంసువర్ణఘటేపిఘటధీరస్తి తథాచ పృత్త్వఘటత్వయోఃపరాపరభావానుపపత్తిః సువర్ణస్యతైజసత్వేన భవద్భిఃస్వీకారాత్. ననుమృద్ఘటేఽన్యద్ఘటత్వం సువర్ణఘటేఽన్యద్ఘటత్వమితి తద్భవదఙ్గీకృతానువృత్తప్రతీతివిరుద్ధమిత్యాహ నాన్యదన్యద్ఘటత్వమితి. అస్తుతర్హ్యేకంఘటత్వంబాధ్యతాం,తచ్చనసఙ్ఘటతఇత్యాహ నైకమితి.తత్రహేతుమాహ సమత్వాదితి.యదిపార్థివఘటత్వంబాధ్యం భవతామపసిద్ధాన్తః యదిసువర్ణఘటత్వం తచ్చన సమత్వాత్ యథాపార్థివఘటత్వబుద్ధివ్యవహారౌ ఏవంసువర్ణఘటేపిఘటత్వబుద్ధివ్యవహారయోస్సమత్వాదిత్యర్థః. పార్థివఘటస్యప్రచురత్వాత్తత్రఘటత్వంముఖ్యమితిచేత్ భారతవర్షవ్యతిరిక్తవర్షాన్తరే సువర్ణఘటస్యైవ ప్రచురత్వాత్తత్రైవ ముఖ్యత్వంస్యాదితిసమస్సమాధిః. తథాచపార్థివత్వఘటత్వయోః కుత్రచిత్సువర్ణఘటాదౌపరస్పరపరిహృతిః కుత్రచిత్ మృద్ఘటాదౌ యోగఇతియథోపలమ్భంస్వీకారాన్నకాచిదనుపపత్తిః. తర్హి గోత్వాశ్వత్వయోరపిసమావేశప్రసఙ్గఇతిచేత్ న ఉపలమ్భస్యైవనియామకత్వాత్ ఇయంఖలు మర్యాదా కేషాంచిత్పారాపర్యం సత్త్వఘటత్వాదీనాం, కేషాంచిద్విరోధఃగోత్వాశ్వత్వాదీనాం, కెషాంచిత్పరిహరణంసమావేశనంచపృథివీత్వఘటత్వాదీనాం, యద్యేవమప్యతిప్రసఙ్గాదివ్యవహారస్తదుపాధావపితుల్యమితిప్రతిబన్ద్యానిరాచష్టే ఉపాధావితి·దృష్టత్వాదుపాధౌనదోషఇతిచేత్ తజ్జాతావపితుల్యమిత్యాహ నయథాదృష్టభఙ్గఃక్వచిత్స్యాదితి.యథోపాధౌదృష్టత్వాత్సఙ్కరఃస్వీక్రియతే తథాజాతావపిస్వీకార్యఇత్యర్థః॥ ౧౧౧॥

అత్రకెచిజ్జాతిగుణయోరేవంవైషమ్యమాహుః యావస్తునఃపాత్రిణప్రదాత్రీప్రథమంప్రతీయతే సాజాతిః గుణస్తుతదనుపాత్రిణితేవస్తునిభేదకంవిశేష

చిత్యాహుః కేపి నేత్థం నియతిరుభయథాప్యర్థదృష్టేర్నిశాదౌ।
తేనాన్వేష్టవ్యభేదప్రతినియతిమతా కేనచిన్నిత్యరూప్యం
ప్రాప్తం యాదృచ్ఛికీషు ప్రమితిషు తు యథాదర్శనం తద్వ్యవస్థా॥౧౧౨॥

(స్వరూపనిరూపకాదివిమర్శః)

౪౭౩॥శ్లో॥ భిన్నేష్వేకావమర్శో న తు నిరుపధికస్తేషు చైక్యం విరుద్ధం
జ్ఞానాకారోపి బాహ్యో న హి భవతి న చాసిద్ధమారోపణీయం।
తస్మాద్గోత్వాదిబుద్ధివ్యవహృతివిషయః కోపి సత్యోఽనువృత్త
సస్యత్యాగేఽనుమాదేః క్షతిరితి కణభుక్తన్త్రభక్తా గృణన్తి॥ ౧౧౩॥

(పరోక్తజాత్యనువాదః)

కో ధర్మ ఇతి పశ్చాత్ప్రతీయత ఇతి తదేతదనుపపన్నమిత్యాహ నేత్థం నియతిరితి. తత్ర హేతుమాహ నిశాదావుభయథాప్యర్థదృష్టేరితి. కదాచిత్ప్రథమమేవ జాతిః ప్రతీయతే పశ్చాత్తద్గుణాః, కదాచిత్పునరన్ధకారాదౌ సామాన్యత ఏవ శౌక్ల్యాదిగుణవిశిష్టం వస్తు ప్రతీయతే, పశ్చాత్తద్విశేషో జాతిరితి, తేనాన్వేష్టవ్యస్య పదార్థస్య పృథివ్యాదేః ప్రతినియతిమతా కేనచిదసాధారణేన ధర్మేణ గన్ధవత్త్వాదినా నిరూప్యం యత్పృథివీత్వాదికం తత్సామాన్యం, తతశ్చ యాదృచ్ఛికీషు ప్రమితిషు విశేషవిషయాసు సామాన్యవిషయాసు చ యథాదర్శనం పౌర్వాపర్యవ్యవస్థా భవతి, తేన గవాదిశబ్దవాచ్యేషు ప్రవృత్తినిమిత్తత్వేనోపాదీయమానం గోత్వాదికం సామాన్యమితి భావః॥ ౧౧౨॥

వైశేషికోక్తజాతివరిక్ల్ప్తిప్రక్రియాం తన్మతపరిజ్ఞానాయ శిష్యాణామనువదతి భిన్నేష్వితి. ఇత్థం కిల జాతిం సాధయన్తి భిన్నేషు ఘటాదిష్వేకావమర్శో న నిష్కారణః తేన సామాన్యమఙ్గీకార్యం. న చ తేషు స్వరూపైక్యమస్తి విరుద్ధత్వాదిత్యాహ తేషు చైక్యం విరుద్ధమితి. జ్ఞానాకార ఏవ సామాన్యమితి చేత్ బాహ్యత్వేన ప్రతిభాసనాత్తన్న యుజ్యత ఇత్యాహ జ్ఞానాకారోపి బాహ్యో న హి భవతీతి. బాహ్యం సమారోపితం సామాన్యమితి చేత్ తదపి న యుజ్యత ఇత్యాహ న చాసిద్ధమారోపణీయమితి. అన్యత్ర సిద్ధం హ్యన్యత్రారోప్యం సామాన్యస్య క్వచిదప్యసిద్ధత్వాదారోపణమపి న యుజ్యత ఇతి భావః. తస్మాద్గోత్వాదిబుద్ధివ్యవహృతివిషయః కోపి సత్యోఽర్థో గవాదిష్వనువృత్తః తస్య త్యాగే అనుమానాదేః క్షతిః వ్యాప్తిగ్రహణాభావాదనుమానం న స్యాత్ ఆదిశబ్దేన సఙ్కేతగ్రహణాభావాదాగమోపి న స్యాదితి భావః కణభుక్తన్త్రభక్తా గృణన్తీతి పరమతప్రస్థానోపన్యాసం ద్యోతయతి॥ ౧౧౩॥

౪౭౪॥శ్లో॥మధ్యేయద్యస్తిజాతిఃప్రమితిపిహితమథో నాస్తిభిన్నాభవేత్సా
తస్మాదన్యత్రవృత్తిర్నచసకలమతిఃకార్త్స్న్యాంశవృత్త్యోః।
ధర్మిత్వంసేతుధర్మస్థితిరపినభవేన్నాత్రగత్యాదిచస్యా
దిత్యాద్యైర్బాహ్యజల్పైరనితరగతికా సంవిదక్షోభణీయా॥ ౧౧౪॥

(సౌగతాద్యుక్తజాతిఖణ్డనపరిహారః)

౪౭౫॥శ్లో॥అన్యాపోహస్తుగోత్వప్రభృతిరితి తు నేదన్తయా తత్ప్రతీతే
రన్యోన్యాపోహబుద్ధ్యా నియతిరితి మిథస్సంశ్రయస్తత్ప్రతీతౌ।
విధ్యాక్షేపక్షమత్వాద్విషయసమతయా బుద్ధినైయత్యసిద్ధేః

అత్ర సౌగతా జాతిం ఖణ్డయన్తీత్యనూద్య తత్పక్షం ప్రతిక్షిపతి మధ్య ఇతి. ఇత్థం కిల తేషాం జాతిఖణ్డనపరిపాటీ, వ్యక్తిద్వయమధ్యే జాతిర్యద్యస్తి ప్రమితివిహతం ఉపలమ్భవిరుద్ధమిత్యర్థః. అథ మధ్యే నాస్తి భిన్నా సా జాతిర్భవేత్, కిఞ్చ కార్త్స్న్యేన వా జాతిర్వర్తతే ఏకదేశేన వా, ఆద్యేఽన్యత్ర వ్యక్త్యన్తరే వృత్తిరేవ న స్యాత్, అంశేనోభయత్ర వర్తతే చేత్, తత్ర తత్రోభయత్రాపి సకలమతిర్న స్యాత్, కార్త్స్న్యేన జాతిప్రత్యయో న స్యాదిత్యర్థః. కిఞ్చ ధర్మిరూపవ్యక్తిత్వం సేధర్మరూపజాతిస్థితిర్న సఙ్ఘటతే, నను పూర్వగోవ్యక్తిస్థాయా జాతేరుత్తరగోవ్యక్తౌ వ్రవ్యత్వేనాగమనేన సఙ్గతిర్న స్యాత్, న చ తతోఽత్ర ఉత్పత్తిస్సంభవతి నిత్యత్వేన జాతేరఙ్గీకారాత్, ఇత్యాద్యైర్బాహ్యజల్పైరనితరగతికా స్వారసికబాధవిధురా జాతిసంవిదక్షోభణీయేత్యర్థః. "నయాతి న చ తత్రాసీత్" ఇత్యాద్యుక్తిః ప్రత్యక్షవిరుద్ధత్వాదదూషణమితి భావః॥ ౧౧౪॥

ఇత్థం న్యాయవిదాం జాతిసమర్థనప్రకారముక్త్వా సౌగతోక్తమపోహరూపసామాన్యం దూషయతి అన్యాపోహ ఇతి. అగోత్వవ్యావృత్తిర్గోత్వం అనశ్వత్వవ్యావృత్తిరశ్వత్వమితి నేదం యుజ్యతే, ఇదన్తయా విధిరూపేణైవ సామాన్యప్రతీతేః. అన్యోన్యాపోహబుద్ధిప్రతీతౌ త్వన్యోన్యాశ్రయప్రసఙ్గ ఇత్యాహ అన్యోన్యేతి. గోత్వప్రతీతిసాపేక్షమగోత్వం అగోత్వప్రతీతిసాపేక్షం గోత్వమిత్యర్థః. కథం తర్హి గౌరేవ గౌరితి బుద్ధినైయత్యం, ఇత్థం గోత్వవిరుద్ధమశ్వత్వం విధిరూపమేవ గోత్వమాక్షిపతి, ఏవం గోవ్యతిరిక్తభావత్వమగోత్వమాక్షిపతి తత్ర పూర్వం న్యూనత్వాద్విషమతయా, ఉత్తరం సర్వభావవర్తిత్వాత్సమతయా, తేన గోత్వవిరుద్ధధర్మయోగాదేవ గౌరేవ గౌరితి బుద్ధినియమసిద్ధిరిత్యర్థః. తేన భావరూపవిరుద్ధధర్మసిద్ధౌ వ్యవహారనియమార్థమపోహో న కల్ప్య ఇత్యర్థః. నను సర్వస్య

శబ్దార్థత్వాదపోహోఽపి మతిపదమితి వ్యాప్తిభఙ్గాదిమఃస్థః॥ ౧౧౫॥

(అపోహసామాన్యవాదభఙ్గః)

౪౭౬॥శ్లో॥యుజ్యేతోపాధితశ్చేదనుగతధిషణా తత్ర నేష్టాన్యక్లృప్తి
స్తస్మాత్సఙ్ఘాతవర్గేష్వవయవరచనాభేదతోఽన్యన్నసిద్ధ్యేత్।
సౌసాదృశ్యాత్తు జాతివ్యవహృతినియమస్తేన నాతిప్రసక్తి
ర్నో చేన్మూర్తత్వముఖ్యస్త్వదభిమతినయాద్వ్యజ్యతాం జాతిరన్యా।

(సంస్థానవిశేషాతిరిక్తగోత్వాదిజాతిభఙ్గః) ౧౧౬॥

౪౭౭॥శ్లో॥జాతేర్యద్వ్యఞ్జకం తేతదపి యది మతం జాతితస్సఙ్గృహీతం
సాపి వ్యఙ్గ్యాన్యతస్స్యాత్తదుపరి చ భవేజ్జాతిసంస్థానమాలా।
స్వేనైవ వ్యఞ్జకస్యాప్యనుగతిరితి చేత్తర్హి జాతిః కిమర్థా

బ్దార్థోఽపోహాత్మకః శబ్దార్థత్వాత్ అఘటశబ్దార్థవదిత్యనుమానం వ్యాప్తిమాన్య త్వాదిమఃస్థమిత్యాహ శబ్దార్థత్వాదితి. నహి స్వలక్షణశబ్దోఽపోహపర ఇతి ప్రతి బన్ద్యభిప్రాయేణ పరిహారః॥ ౧౧౫॥

ఏవమపోహసామాన్యం నిరస్యాసాధారణధర్మాతిరిక్తం సామాన్యం నిరాకరోతి యుజ్యేతేతి. అనువృత్తప్రత్యయనిర్వాహార్థం ఖలు సామాన్యం, సా అనుగతధిషణోపాధితశ్చేత్ తర్హ్యన్యస్య సామాన్యస్య క్లృప్తిర్నేష్టా. తస్మాత్సఙ్ఘాతవర్గేష్వవయవరచనాభేదతోఽన్యత్సామాన్యం నసిద్ధ్యేత్, సఙ్ఘాతోఽవయవి ద్రవ్యం సాదృశ్యాజ్జాతివ్యవహారే న పునరతిప్రసక్తిః, సౌసాదృశ్యస్య వివక్షితత్వాదిత్యాహ సౌసాదృశ్యాదితి. సౌసాదృశ్యమత్యన్తసాదృశ్యం. ఏవమనఙ్గీకారే సర్వత్రాపి జాతిసిద్ధిరిత్యతిప్రసఙ్గలక్షణం దూషణమాహ నో చేదితి. సౌసాదృశ్యాతిరిక్తజాతిస్వీకారే గవాదిశబ్దవన్మూర్తాదిశబ్దేషు మూర్తత్వాద్యభివ్యఙ్గ్యజాతిస్వీకారః స్యాదితి భావః॥ ౧౧౬॥

అస్తు వా పరికల్పితా జాతిః తస్యా వ్యఞ్జకత్వేన పరికల్పితం నోపపద్యత ఇత్యాహ జాతేరితి. జాతేర్వ్యఞ్జకం యత్ తదపి యది జాతితస్సఙ్గృహీతం జాత్యన్తరేణ పరిగృహీతం. యది వా న పరిగృహీతం అపరిగృహీతత్వే తస్యానువృత్త్యభావాత్ పరిగృహీతత్వమేవ వాచ్యం, తథా చ సాపి జాతిర్వ్యఞ్జకాన్తరేణ వ్యఙ్గ్యా స్యాత్, తచ్చ వ్యఞ్జకం జాతిపరిగృహీతం భవేత్, సాపి వ్యఞ్జకాన్తరమపేక్షత ఇతి జాతిసంస్థానమాలా స్యాత్ జాతితద్వ్యఞ్జకానవస్థా స్యాదిత్యర్థః. అనవస్థాపరిహారార్థం స్వేనైవ వ్యఞ్జకస్య ధర్మస్యానుగతిరితి చేత్ తర్హి జాతిః కిమర్థా తేనైవ స్వతోఽనుగతేన ధర్మేణ జాతికార్యనిర్వాహాత్, తర్హి వ్యావృ

వ్యావృత్తానాం స్వభావాద్యదితదనుగతవ్యఞ్జకత్వం జితస్త్వం॥౧౧౭॥

(పరోక్తజాతివ్యఞ్జకత్వానుపపత్తిః)

౪౭౮॥శ్లో॥ వ్యావృత్తైర్వ్యక్తివన్నవ్యవహృతినియమస్సాధ్యతా నానువృత్తౌ
తద్ధర్మస్యానువృత్తౌ మదభిమతమిహ స్వీక్రియేతేతి చేన్న।
కేచిత్సంస్థానభేదాః క్వచన ఖలు మిథో భాన్తి సాదృశ్యరూపా
స్తస్మాదన్యోన్యజైకస్మృతివిషయతయా తత్తదేకావమర్శః॥ ౧౧౮॥

(సంస్థానజాత్యనుపపత్తిపరిహారః)

త్తా ఏవ ధర్మా అనుగతాం జాతిం వ్యఞ్జయన్తీతి చేత్ ఏవం తర్హి త ఏవ వ్యావృత్తా ధర్మా అనుగతబుద్ధివ్యవహారయోర్నిర్వాహకా భవన్తు వస్తుస్వాభావ్యాత్, తథా చ నిరర్థికాం జాతిం కల్పయంస్త్వం విజితో భవసి. అయమత్ర నిర్ణయః యత్ర జాతిస్తత్ర సాక్షాత్సామాన్యమనువృత్తవ్యవహారహేతుః యత్ర పునరుపాధిస్తత్ర గుణక్రియాదినిష్ఠం వ్యవహితం సామాన్యమనువృత్తప్రతీతిహేతురితి హి న్యాయవిద్రహస్యం, తథా చ సతి యత్సామాన్యవ్యవహితం తదుపాధిరూపగుణక్రియానిష్ఠం స్వయమప్రతిపన్నం జాతిప్రతిపత్తిహేతుర్న భవతి, ప్రతిపన్నం చేత్ తత్ప్రతిపత్తావుపాధ్యన్తరప్రతిపత్తిరవశ్యమ్భావినీ, స చోపాధిర్జాతిపరిగృహీతః, సా చ జాతిరుపాధ్యన్తరప్రతిపత్తిమూలస్వప్రతిపత్తిరితి వ్యవస్థితైవానవస్థితిః॥౧౧౭॥

వ్యావృత్తైరితి. అత్ర కశ్చిచ్చోదయతి కిం వ్యావృత్తైరనువృత్తైర్వా గవాద్యనువృత్తవ్యవహారనియమః న తావద్వ్యావృత్తైర్వ్యక్తివత్ న హి వ్యక్తయోఽనువృత్తవ్యవహారం కుర్వన్తి. ఏవం వ్యావృత్తా ధర్మా నానువృత్తవ్యవహారనియమం కర్తుమర్హన్తి. అనువృత్తైర్ధర్మైర్వ్యవహారనియమశ్చేత్ తదానీం సాధ్యత్వమేవ నాస్తి అనువృత్తనియామకధర్మస్వీకారాత్ తదిదమాహ సాధ్యతా నానువృత్తావితి. నను వ్యావృత్తా ఏవ ధర్మాః స్వయమనువృత్తధర్మాన్తరేణ పరిగృహీతా గవాదివ్యవహారమనువృత్తం నిర్వహన్తు తన్న ప్రథమమేవ మదభిమతోఽనువృత్తధర్మః స్వీక్రియేత మధ్యేకిమేభిర్వ్యావృత్తైః పరికల్పితైరితి చేత్ తన్న కేచిద్ధి సంస్థానభేదాః క్వచన ఖలు మిథస్సాదృశ్యరూపా భాన్తి యైర్భవదీయం సామాన్యమభివ్యజ్యతే, త ఏవ సాదృశ్యవ్యవహారవిషయభూతాః సామాన్యవ్యవహారం నిర్వహన్తు తస్మాత్తేషాం సర్వేషామన్యోన్యసాపేక్షైకస్మృతివిషయతయా తత్తదేకావమర్శః తత్తజ్జాతీయత్వావమర్శ ఇత్యర్థః. అన్యథా భవతామపి జాత్యభివ్యఞ్జకోపాధిరూపసాదృశ్యనిరూపణాశక్తేర్జాతిరప్యుత్పద్యేదితి హృదయమ్.......॥

౪౭౯ ॥శ్లో॥ సాదృశ్యస్యానువృత్త్యా భవతి పరమతా జాతిరేవాన్యథా చే-
త్తన్మూలా నానువృత్తవ్యవహృతిరుచితేత్యేతదప్యాత్తసారమ్।
ఏకైకస్థం తు తైస్తైర్నిరుపధినియతైస్సప్రతిద్వన్ద్వికం స్యా-
ద్ధర్మాభావప్రతీతిప్రభృతినియమవద్వస్త్వజేయం వ్యవస్థా॥ ౧౧౯॥

(వ్యావృత్తానాం సంస్థానానాం సాదృశ్యరూపత్వం)

౪౮౦ ॥శ్లో॥ సాదృశ్యం శక్తిసఙ్ఖ్యాప్రభృతి చ కతిచిద్భిన్నమాచుర్గుణాదేః
స్యాదత్రాతిప్రసక్తిః ప్రతిగుణమగుణీకారలిఙ్గోపలబ్ధేః।

ననుకథం వ్యావృత్తానాం సంస్థానానాం నియతసాదృశ్యరూపత్వమిత్యాదిచోద్యమనూద్య పరిహరతి సాదృశ్యస్యేతి. ఇయమత్ర చోద్యప్రక్రియా, కిం సాదృశ్యమనువృత్తం భవతి తదా పరాభిప్రేతా సైవ జాతిః స్యాత్. అన్యథా అననువృత్తం చేత్, తన్మూలా అననువృత్తసాదృశ్యమూలా, అనువృత్తవ్యవహృతిర్నోచితా స్యాత్. ఏతన్నిరాకరోతి ఏతదితి. తత్కథమిత్యత్రాహ ఏకైకస్థమితి. యద్యప్యేకైకస్థం సాస్నాదిధర్మస్వరూపం, తథాపి తత్ నిరుపధినియతైః స్వభావతో నియతైః తైస్తైః సాస్నాదిభిరన్యనిష్ఠైస్సప్రతిద్వన్ద్వికం స్యాత్, ఇదమేవాన్యోన్యప్రతిద్వన్ద్వికం రూపం సాదృశ్యశబ్దవాచ్యమభిధీయతే. నను కథం నియామకాభావే తేనైవ ధర్మేణ సధర్మః సప్రతిద్వన్ద్విక ఇతి నియమః స్యాత్, స్వభావాదేవేతి బ్రూమః, స్వభావో హి నామ ప్రామాణికస్వరూపమేవ, యద్యథా ప్రతీయతే తత్తథైవ స్వీక్రియత ఇతి హి న్యాయసంప్రదాయః, తథా చ సాస్నాదీనామేవాఽన్యోన్యసప్రతిద్వన్ద్వికత్వం న పునః కేసరాదీనాం. కేసరాదీనాం చాశ్వాదిష్వన్యోన్యప్రతిద్వన్ద్వికత్వముపలబ్ధినియమాదేవ స్వీకార్యం, ఇత్థముపలబ్ధినియమానఙ్గీకారేఽతిప్రసఙ్గః. భవద్భిరప్యయం నియమోఽఙ్గీకార్య ఇత్యాహ ధర్మాభావప్రతీతిప్రభృతినియమవద్వస్త్వజేయం వ్యవస్థేతి. అగ్నేరేవౌష్ణ్యం జలస్యైవ శైత్యమ్ ఇత్యాదికముపలమ్భనియమమన్తరేణ నోపపాద్యన్త ఇత్యపేక్షతే, ఏవం ఘటాభావోఽపి ఘటప్రతియోగిక ఏవ, పటాభావస్తు పటప్రతియోగికః ఇత్యుపలమ్భాదేవ నిషేధ్యనిషేధకనియమః స్వీక్రియతే. కిఞ్చ ఘటవ్యక్తీనామేవ ఘటత్వజాత్యభివ్యఞ్జకత్వం న పునర్ఘటపటవ్యక్తీనాం నాపి పటవ్యక్తీనామితి నియతమేవ దృష్టం. ఏవమేకైకస్య సాస్నాదిధర్మాః పరస్పరసప్రతిద్వన్ద్విభావనియమేన సాదృశ్యశబ్దార్థతాం భజన్త ఇతి నిరవద్యం॥ ౧౧౯॥

అత్ర కేచిచ్ఛక్తిసఙ్ఖ్యాసాదృశ్యాదికం గుణాదేర్విభక్తమాహుః తన్మతమనూద్య దూషయతి సాదృశ్యమితి. తత్ర హేతుమాహ స్యాదత్రాతిప్రసక్తిరితి.

సాధర్మ్యాత్సఙ్గిరన్తే త్వసమమిదముభయోః కేనచిన్నాపి యద్వా
కిం దద్యాదన్నికృత్యాఫలమిహ బలిభుగ్దన్తచిన్తాన్తరేఽస్మిన్॥ ౧౨౦॥

(సాదృశ్యాదిపదార్థాన్తరభఙ్గః)

౪౮౧ శ్లో॥ గన్ధాదౌ సన్నివేశో నహి భవతి న చ ద్రవ్యభేదే నిరంశే
తస్మాజ్జాత్యానువృత్తివ్యవహృతిరితి చేత్ క్లృప్తతుల్యోత్తరం తత్।
తత్తద్వస్తుస్వభావాద్ఘటత ఇహ మిథస్సప్రతిద్వన్ద్వికత్వం
తజ్జాత్యాధారతాదేరపి తవ నియతిస్తత్ర నహ్యన్యతస్స్యాత్॥ ౧౨౧॥

(నిరవయవేష్వనువృత్తవ్యవహారః)

అతిప్రసక్తిం వివృణోతి ప్రతిగుణమితి. యుతి... శ్రిద్వైషమ్యాత్ ... దీనాం గుణాదేర్విభాగాఙ్గీకారే సర్వేషామపి గుణానాం ప్రతిగుణమాకారభేదోపలబ్ధేర్గుణవ్యతిరేకకల్పనప్రసఙ్గ ఇత్యర్థః. ఉక్తప్రతిబన్ద్యాః పరిహారమాశఙ్కతే సాధర్మ్యాదితి. గుణత్వనియామకసాధర్మ్యస్య గుణత్వేన సఙ్గిరన్తే చేత్ తదన్యత్రాపి సమమిత్యాహ సమమిదముభయోరితి. కేనచిన్నాపీత్యనాద్యః, భవతః పక్షే నైవ ధర్మేణాన్యతోఽపి గుణత్వం ... శక్యత ఇత్యర్థః. అథవా సాదృశ్యాదీనాం పృథక్త్వాపృథక్త్వచిన్తనం జీవపరమాత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానసాపేక్షత్రయ్యన్తసార్థాన్తే కాకదన్తపరీక్షావదనపేక్షణీయమిత్యాహ యద్వేతి॥ ౧౨౦॥

అత్ర కశ్చిచ్చోదయతి గన్ధేతి. సాదృశ్యజాతిరిత్యభ్యుపగ..., స పునస్సంస్థానభేద ఇతి చాభ్యుపగమ్య, తన్నోపపద్యతే గన్ధాదౌ సంస్థానభేదాభావాత్, న చాత్మాదౌ నిరంశే సంస్థానభేదోఽస్తి అవయవరచనావిశేషో హి సంస్థానం, తస్మాజ్జాత్యైవానువృత్తివ్యవహారస్సర్వత్ర సమ్భవత ఇతి చేత్ ... నాద్యోత్తరం వదతి ఉక్తతుల్యోత్తరం తదితి. కథముక్తతుల్యోత్తరత్వమిత్యత్రాహ తత్తదితి. తత్తద్వస్తుస్వభావనియమ ఏవ సర్వత్ర నియామకః, తేన స్వభావతస్సప్రతిద్వన్ద్వికత్వేన ప్రమాణసిద్ధం తత్తద్వస్త్వేవ తత్తదనువృత్తవ్యవహారహేతుభావమనుభవతి. ఏవం వస్తుస్వభావనియమానఙ్గీకారే తత్తజ్జాత్యాధారభావో భవన్మతే తేషామేవ గుణానాం కథం స్యాదితి చోద్యే స్వభావనియమ ఏవ భవతాపి వాచ్యః, అన్యతశ్చేత్ అనవస్థాదిదోషదుష్టత్వాత్, తేన ససంస్థానేషు వస్తుషు సంస్థానభేద ఏవ వ్యవహారనియామకః, గుణాదిషు తత్తదసాధారణలక్షణమేవ తత్తద్వ్యవహారనియామకం, తచ్చ భవతాపి స్వీక్రియతే, అన్యథా తత్తల్లక్షణాభావే తత్తజ్జాతినియమో న స్యాత్ తథా చ తత్తల్లక్షణం భవతా యథా కల్ప్యతే తథైవాస్మాభిరప్యఙ్గీక్రియత ఇతి న కశ్చిద్దోషః॥ ౧౨౧॥

౪౮-౨॥శ్లో॥సత్తాసామాన్యమేకే త్రిషుపరిజగృహుః కేపిజాతావపీదం
ప్రఖ్యాదీనాంసమత్వాత్కథయనకిమిదంసర్వనిష్ఠంగృహీతం॥
కిఞ్చప్రామాణికత్వప్రభృతిసమధికంసత్త్వమన్యన్నదృష్టం
తద్బ్రహ్మత్వాశ్రితంయైర్ధ్రువముపలపితంతత్తుతైర్ధర్మితోక్తేః॥ ౧-౨-౨॥

(సత్తాజాతినిరూపణం)

౪౮-౩॥శ్లో॥యజ్జాతీయంయదాయద్యదవధిగుణకంయత్రనహ్యన్యదీదృ
గ్దృష్టైరిత్థంవిశేషైర్జగతివిమతాంవక్తివైశేషికోపి।
నిత్యేష్వత్యన్తతుల్యేష్వపినియతదశాభేదయోగోస్తిశాస్త్రా

ఏవంసామాన్యేనసామాన్యంపిచార్యసత్తాసామాన్యంవిశేషతోని రూపయతి సత్తేతి.ద్రవ్యగుణకర్మసుసత్తేతిప్రసిద్ధమిదం.అపరేపునరేవంమన్యన్తే జాతావపీతి.తత్రహేతుమాహ ప్రఖ్యాదీనామితి.ప్రతీతివ్యవహారౌహిసర్వత్రజా తికల్పనేప్రమాణం జాతావపిసత్ప్రతీతస్సమానాచేత్ కిమితితత్రాపిసత్తాన కల్ప్యతఇతిభావః.తదిదమాహ నకిమిదంసర్వనిష్ఠంగృహీతమితి. సత్త్వంసర్వ నిష్ఠంకింనగృహ్యతఇత్యర్థః. గోత్వంసత్ అశ్వత్వంసత్ ఇతిహిగ్రహణప్రవృత్తిః కిఞ్చ పరమర్యాదయా సత్త్వమన్యదఙ్గీకృత్యోక్తం, తత్త్వతోనిరూపణే ప్రామాణికత్వాద్వ్యతిరేకేణసత్త్వమన్యన్నాస్తి, తచ్చప్రామాణికత్వాదికంప్రామాణికమేవ స్వపరనిర్వాహకసమాధేరాత్మాశ్రయాదిదోషాప్రసఙ్గాత్, తస్మా త్సత్త్వేపినకశ్చిద్దోషః సత్త్వమస్తీత్యౌపాధికధర్మాణాంయావదుపాధివృత్తేస్స ర్వన్యాయవిత్సమ్మతత్వాత్, అతాద్వైతవాదినస్సత్త్వంబ్రహ్మైవేతి సఙ్గిర న్తే తదపరామృశ్యవచనమేవ,సత్త్వంహిధర్మఏవ నపునర్ధర్మీ,తథాచబ్రహ్మణో పిధర్మత్వాఙ్గీకారేధర్మ్యన్తరంకల్ప్యం,ఏవంచసతి వస్త్వన్తరారోపితత్వేనబ్ర హ్మణోపిమిథ్యాత్వంప్రసజ్యతఇతిభావః. ధ్రువముపలపితంతత్తుతైరితి తైర్మృషా వాదిభిర్బ్రహ్మవాపలపితం సత్త్వస్యబ్రహ్మత్వోక్తేః॥ ౧-౨-౨॥

ఏవంసామాన్యంనిరూప్యవైశేషికోక్తంవిశేషమనర్థకత్వేనదూష యతి యజ్జాతీయమితి.లోకేహిదేశకాలాదివిశేషాద్వస్తూనాంవిశేషోదృశ్యతే, యజ్జాతీయమితిజాతిః యదేతికాలః యదితిస్వాభావికోవస్తువిశేషః యదవధి గుణకమితిగుణవిశేషః యత్రేతిదేశవిశేషః యద్వస్త్వేతాదృశగుణవిశిష్టం త ద్వ్యతిరిక్తవస్తు నహీదృక్,అన్యద్వస్త్వన్యదేశకాలాదివిశిష్టం అన్యచ్చాన్యదేశ కాలాదివిశిష్టమితిపరస్పరవిభాగః. ఇత్థందృష్టైరేవవిశేషైర్జగతివైశేషికోపివిమ తాంవక్తి,తథాచ నిత్యేష్వత్యన్తతుల్యేష్వపినియతావస్థాభేదః శాస్త్ర

ప్రాచ్యోపాధ్యాదయో వా విమతతిభిమతా యోగివర్యాదయస్తాన్॥

౪-౪॥ శ్లో॥ ముక్తాస్త్వత్పక్షక్లృప్తానహినిగమదృశాంతాద్యశాణ్వాదయో వా
యేషామన్యోన్యభేదీ గజతురగనయాత్కల్ప్యతేఽన్త్యో విశేషః।
జాత్యైక్యాద్యైః పృథక్త్వైరిహ నయది ఫలం స్యాద్విశేషైః కథం త
త్తేషామప్యస్త్యుపాధిస్సమ ఇతి న భిదా స్త్యత్ర సంరంభమాత్రాత్॥

౪-౫॥ శ్లో॥ నాస్మద్దృశ్యా విశేషాః ప్రణిహితమనసాం తద్ధియాం క్వోపయోగ
స్తత్తద్వస్తుప్రకాశస్సులభ ఇహ పునర్భిన్నధీరస్తు మా వా।

మాణకానామప్యాత్మవిదామస్తి ఈశ్వరపరతన్త్రస్య జగత్సృష్ట్యాదికృత్యస్యానిత్యానువృత్తత్వాత్ ముక్తానామపి జక్షత్క్రీడద్రమమాణ ఇత్యాదివ్యాపారపారమ్పర్యస్యానువృత్తేః. కిఞ్చ అముక్తదశాభాగిభిః ప్రాచ్యైరేవ ధర్మవిశేషైరుపలక్షణతయాఽవస్థితైర్ముక్తానామపి భేదో జ్ఞాతుం శక్యతే తదిదమాహ ప్రాచ్యోపాధ్యాదయో వేతి. అస్తూపాధిభేదః కైరయం భేదో జ్ఞాయత ఇత్యాశఙ్క్యాహ విమతతిభిమతా యోగివర్యాదయస్తానితి. తానుపాధీన్ పరస్పరభిమతా యోగిప్రభృతయో విదుః జానన్తీతి నస్పృష్టత్వానుపపత్తిః॥ ౧౼౩॥

ముక్తా ఇతి. కిఞ్చ సమానజాతీయత్వాదివిశేషణవిశిష్టాః పరమాణవో ముక్తాత్మానశ్చ పరస్పరవ్యావర్తకధర్మవన్తః ద్రవ్యత్వాత్ ఘటాదివదితి హి విశేషం సాధయన్తి వైశేషికాదయః. తత్తద్వస్తునిష్ఠైరేవ పృథక్త్వైస్సిద్ధసాధనం నను పృథక్త్వాని పృథక్త్వజాత్యా క్రోడీకృతత్వేన పరస్పరమైక్యమాపన్నానీతరేతరవ్యావర్తనం వస్తూనాం న కుర్వన్తీతి చేత్ తదిదమనువదతి జాత్యైక్యాదీతి. తదేతత్ప్రతిబన్ద్యా దూషయతి స్యాద్విశేషైః కథం తదితి. పృథక్త్వైర్వ్యావర్తనాభావే వస్తూనాం విశేషైరపి వ్యావర్తనం న స్యాత్ తేషామప్యేకోపాధిక్రోడీకృతత్వేన వ్యావర్తనశక్తిభఙ్గాత్ తదిదమాహ తేషామితి. విశేషస్య విశేషలక్షణరూపైకోపాధిక్రోడీకృతత్వేపి విశేషకత్వం యది న భజ్యేత పృథక్త్వస్యాపి పృథక్త్వజాతిక్రోడీకృతత్వేపి విశేషకత్వం న భజ్యేతేతి ప్రతిబన్దీపర్యవసానం॥ ౧౼౪॥

కిఞ్చ కల్ప్యమానస్య న కుత్రాప్యుపయోగ ఇత్యాహ నాస్మదితి. న తావదస్మాకం విశేషా ఉపకుర్వతే తేషామస్మద్దృశ్యత్వాభావాత్ ప్రణిహితమనసాముపకుర్వత ఇతి చేత్ తేషాం క్వోపయోగః న క్వాప్యుపయోగ ఇత్యర్థః. తదేవ వివృణోతి తత్తదితి. యోగినాం సర్వజ్ఞత్వేన సర్వవస్తుప్రకాశోఽస్త్యేవ తథా చ సతి తేషు పదార్థేషు భిన్నధీరస్తు వా మా వా. అయం భావః తేషాం పదార్థానామన్యోన్యాభావవిశిష్టత్వేన భవత్కల్పితేనైవ భిన్నధీసద్భావే కిం విశేషకల్పనేన,

విశ్వంస్రష్టుర్విశిష్టప్రమితిమిహ న తే కుర్వతే నిత్యసిద్ధాం
తస్మాత్తత్సిద్ధ్యసిద్ధ్యోర్న ఫలమనుమయా నాగమోఽప్యత్ర తాదృక్ ॥ ౧౨౫॥

(వైశేషికక్లృప్తవిశేషభఙ్గః)

౪౮౬॥శ్లో॥ బన్ధం నాధ్యక్షయామస్సమధికమపృథక్సిద్ధయోస్తత్స్వరూపా
త్కౢప్త్యై తస్యాతిరేకే తమపరిచతధేత్యప్రకం స్యాదనవస్థా।
తాభ్యామేవ స్వభావాద్ఘటిత ఇతి కృతా భక్తిరస్త్వేతయోస్తే
నో చేజ్జ్ఞానాదికానాం విషయవిషయితాద్యాపతేదన్యదేవం॥ ౧౨౬॥

అథవా భవత్కల్పితైరేవ పృథక్త్వైర్భేదధీరస్తు, అతోఽపి విశేషకల్పనం ప్రణిహితమనసాం కుతోఽపి యుజ్యతే, మా వేత్యనాదరవ్యవహారోఽపి విశేషతిరస్కారాయైవ న పునః పృథక్త్వనిమిత్తభేదధీతిరస్కారాయ. తర్హి విశ్వస్రష్టురీశ్వరస్య విశేషైస్తత్తద్వస్తుషు విశిష్టధీరిత్యాశఙ్క్య తదపి న యుజ్యత ఇత్యాహ విశ్వస్రష్టురితి. ఈశ్వరస్య తత్తద్విశిష్టబుద్ధేర్నిత్యత్వేన న తాం ప్రతి విశేషాః కుర్వత ఇత్యర్థః. తస్మాదనుమానేన విశేషసిద్ధ్యసిద్ధ్యోర్న కిఞ్చిత్ఫలం. మా భూదనుమానం ఆగమోఽస్త్వితి చేత్ తన్నేత్యాహ నేతి. న హి విశేషసిద్ధౌ కశ్చిదాగమో దృశ్యతే యది దృశ్యతే స పునర్జాతిగుణాదిభేదమేవ దర్శయతీతి న భవదభిమతవిశేషసిద్ధౌ మానమిత్యాహ తాదృగితి॥ ౧౨౫॥

ఏవం విశేషం దూషయిత్వా సమవాయమపి దూషయతి బన్ధమితి. అపృథక్సిద్ధయోస్సమవాయాఖ్యం స్వరూపాదధికం కల్ప్యమానం సంబన్ధం న ప్రత్యక్షయామః, అతః ప్రత్యక్షాత్సమవాయసిద్ధిరితి దూరాపాస్తం, విశిష్టవ్యవహారానుపపత్త్యా సమవాయస్య స్వరూపాద్వ్యతిరేకే కల్ప్యే సమవాయవిశిష్టవ్యవహారానుపపత్త్యా పునరపి సమవాయాన్తరం కల్ప్యమిత్యనవస్థా స్యాత్, అనవస్థాపరిహారార్థం తాభ్యాం గుణగుణ్యాదిభ్యాం ఏషః సమవాయః స్వభావాద్ఘటత ఇతి యది భక్తిర్భవతా క్రియతే, కృతా సా భక్తిర్గుణగుణినోరేవాస్తు. అయమర్థః గుణగుణినౌ అవయవావయవినౌ జాతివ్యక్తీ పరస్పరం స్వభావాదేవ సంబధ్యేతే ఇతి తదిదమాహ తాభ్యామిత్యాదినా తత ఇత్యన్తేన. నో చేత్ ఏవమనఙ్గీకారే జ్ఞానార్థయోరపి విషయవిషయిభావాదికం స్వభావాతిరేకేణ సమవాయవదన్యదేవ సంబన్ధాన్తరం స్యాత్ తదిదమాహ ఆపతేదన్యదేవేతి॥ ౧౨౬॥

కిఞ్చ సంబన్ధే గుణగుణ్యాదిసర్వపదార్థసాధారణే సతి గోరేవ గోత్వేన సంబన్ధః అశ్వస్యైవాశ్వత్వేన సంబన్ధ ఇతి నియమో న స్యాత్ అపి తు గుణజాత్యా

౪౮౭॥శ్లో॥సంబన్ధే సర్వతుల్యే ప్రసజతి గుణజాత్యాదివిశ్లేషభావ
స్తత్తద్వస్తుస్వభావాదనియతిశమనే నిష్ఫలాన్యస్య క్లృప్తిః।
త్యక్తే తత్తద్విశేషే స్వయముభయసమే చాత్ర సంబన్ధరూపే
నానాసంబన్ధపక్షేప్యయమధికరణాధేయభేదః కథం స్యాత్॥ ౧౨౭॥

(సమవాయభఙ్గః)

౪౮౮॥శ్లో॥ధర్మో ధర్మీ ద్వయం వా కృతకమభిమతం యత్ర సంబన్ధమత్ర
ప్రాహుః కార్యం స్వభావాత్ ద్వయముభయఘటితం కేపి దత్తోత్తరం తత్।
సిద్ధేఽసిద్ధే సమం వా తదుదయ ఇతి తు ప్రేక్ష్యపక్షత్రయేపి

దిసఙ్కరః స్యాత్ తదిదమాహ సంబన్ధ ఇతి. గోత్వమేవ గవా సంబధ్యతే పృథివ్యైవ గన్ధ ఇతి తత్తత్ప్రతియోగిరూపవస్తుద్వయస్వభావాదనియతిశ్శామ్యతీత్యాశఙ్కాపరిహారః తత్తదితి. నిష్ఫలాఽన్యస్య క్లృప్తిః గోత్వాదితత్తద్వస్తుస్వభావాదేవాన్యోన్యనియమే మధ్యే సమవాయక్లృప్తిర్నిష్ఫలేత్యర్థః. తత్ర చ తత్తద్విశేషేత్యక్తే తత్తద్వస్తుస్వభావవిశేషే పరిత్యక్తే, సంబన్ధస్వరూపే అధికరణాధికర్తవ్యయోర్ద్వయోరపి సమానే సతి ఇదమధికరణమిదమాధేయమితి భేదః కథం స్యాదిత్యాహ త్యక్త ఇతి. అయం భావః సంబన్ధస్సాధారణః తత్రైకమధికరణమితరచ్చాధేయం తత్రాధికరణాధికర్తవ్యయోస్స్వభావాదేవేదమధికరణమిదమధికర్తవ్యమితి నియమః స్వభావవిశేషపరిత్యాగే అధికరణమేవాధేయం స్యాత్ ఆధేయమేవాధికరణం స్యాత్ సంబన్ధస్యోభయతుల్యత్వాత్ తస్మాత్సమవాయాఙ్గీకారవాదినాపి సంబన్ధినోః స్వభావవిశేషః స్వీకార్యః, తథా చ మధ్యే సమవాయక్లృప్తిర్నిరర్థికా. ఏతద్దూషణం నానాసంబన్ధపక్షేపి తుల్యమిత్యాహ నానేతి. అతః స్వభావాదేవ గుణగుణ్యాదిసంబన్ధః సమవాయస్తు నిరర్థక ఇత్యర్థః॥ ౧౨౭॥

సమవాయస్య క్వచిదనిత్యత్వవాదినం ప్రాభాకరం ప్రతిక్షిపతి ధర్మ ఇతి. యత్ర ధర్మో వా ధర్మీ వా ఉభయం వా కృతకమభిమతం తత్ర సమవాయం కార్యం ప్రాహుః ప్రాభాకరాః. తచ్చ స్వభావాదేవ ఉభయఘటితం ప్రాహుః, తచ్చ దత్తోత్తరమిత్యాహ దత్తోత్తరం తదితి. కథం దత్తోత్తరమిత్యుత్తరం వివృణోతి సిద్ధ ఇతి. సిద్ధే వా వస్తుని ఘటే సమవాయోత్పత్తిః అసిద్ధే వా సమం వా, న తావత్సిద్ధే సమవాయమన్తరేణ ఘటసిద్ధేరభావాత్. నాప్యసిద్ధే అసిద్ధమాశ్రిత్య సమవాయోత్పత్తేరయోగాత్. నాపి సమం సమవాయతదాశ్రయయోర్యుగపదుత్పత్త్యయో

ప్రాగుక్తేభ్యోఽతిరిక్తాన్ప్రణిహితమనసః పశ్యత ప్రత్యవాయాన్॥౧-౨౮॥

(అనిత్యసమవాయపక్షవిశేషదూషణం)

౪౮౯॥శ్లో॥ సోఽభావో యః స్వభావం నియమయతి దశాదేశకాలాదిభేదో
నైవం సర్వాశ్రితానాం త్యజనమనితరథాప్యధీప్రాపితత్వాత్।
తత్తత్ప్రత్యర్థిభావస్ఫురణసహకృతో నఞ్ప్రయోగస్తమోసౌ
నాభావానామభావం త్వమపి కలయసే భావభేదాదతోఽన్యం॥ ౧-౨౯॥

౪౯౦॥శ్లో॥ ప్రధ్వంసప్రాగభావో ద్వితనురభిమతః ప్రాగభావాత్యయశ్చ

గాత్, పూర్వసిద్ధే హి ఘటాదౌ రూపాద్యుత్పత్తేః. ఇత్థం ప్రాగుక్తేభ్యో దూష
ణేభ్యోఽతిరిక్తానేతాన్ ప్రత్యవాయాన్ దూషణభేదాన్ ప్రణిహితమనసః అవ
హితమనసః పశ్యతేతి పదానామన్వయః॥ ౧-౨౮॥

ఏవం భావనిరూపణానన్తరమభావమపి నిరూపయతి స ఇతి. పరే ఖలు
భావాతిరిక్తమభావం కల్పయన్తి తన్నేత్యాహ య ఇతి. యః స్వభావం నియమ
యతి దేశకాలాదిభేదో భవత్పక్షే స ఏవాభావవ్యవహారం నియమయతు, అతిరి
క్తాభావకల్పనే గౌరవం అనుపలబ్ధత్వాదనపేక్షితత్వాచ్చ. ఏవం తర్హి సర్వాశ్రి
తానాం రూపాదీనామపి త్యజనం ప్రసజ్యత ఇతి చేత్ తన్నేత్యాహ నైవమితి. తత్ర
హేతుమాహ అనితరేతి. అనన్యథాసిద్ధబుద్ధిసిద్ధత్వేన రూపాదీనాం త్యాగప్రస
ఙ్గో నాస్తి, అభావస్య తు భావవిశేషైరేవాన్యథాసిద్ధత్వేన త్యాగస్సముచిత ఇతి
భావః. తర్హ్యభావే కథం నఞ్ప్రయోగ ఇత్యాహ తత్తదితి. తత్తత్ప్రతియోగి
భావస్ఫురణసహకృతో దేశకాలాదిభేద ఏవ స్వభావాన్నఞ్ప్రయోగమపి సహ
తే, అభావస్యాపి నఞ్ప్రయోగసహత్వే స్వభావ ఏవ నియామకః, ఏవం దేశకాలా
దినియమేఽపి భావ్యం. నను భావస్య కథమభావత్వమిత్యాశఙ్క్యాభావానామభా
వత్వమపి భావమేవాఙ్గీకరోషీత్యాహ నాభావానామితి. అయం భావః యథా
భావాభావయోః పరస్పరప్రతిక్షేపాత్మకత్వేనాన్యోన్యాభావరూపత్వమపి భవా
న్వదతి, ఏవం భావానామేవ పరస్పరప్రతిక్షేపాత్మకత్వేనాన్యోన్యాభావరూప
త్వం వయమపి వదామః, అతిరిక్తాభావవాదినా త్వయా తదుపష్టమ్భకత్వేన దేశ
కాలాదినియతోఽభావో విరుద్ధస్వభావ ఏవ స్వీక్రియతే, స ఏవ భావోఽస్తు స్వభావ
వ్యవహారవిషయః కిమతిరిక్తేనాభావేన కల్పనాగౌరవపరాహతేనేతి॥ ౧-౨౯॥

ఏవమభావసామాన్యం నిరూప్య ప్రాక్ప్రధ్వంసాభావయోర్విశేష
మాహ ప్రధ్వంసేతి. భవత్సిద్ధాన్తే ప్రధ్వంసప్రాగభావో నామ ఘటతత్ప్రాగ

ప్రాగూర్ధ్వావాద్యనన్తప్రతినియతదశాసన్తతిః స్యాత్తదానః।
క్లృప్తేన్యస్మిన్నభావే పరమిహ చ పురా భావపారంపరీత
స్సంపద్యేతానవస్థా స్వత ఉపరమణం దృష్టమేవాత్రభీష్టే॥ ౧౩౦॥
౪౯౧॥ శ్లో॥ ద్రవ్యేష్వేవ హ్యవస్థాః క్రమత ఉపనతా జన్మభఙ్గాదిరూపా
నావస్థానామవస్థాన్వయ ఇహ న భవేత్తాదృశ్యత్వాదితి చేన్న।
తా ఏవాన్యోన్యవైరవ్యతిభిదురతయాన్యోన్యనాశాదిరూపా
శ్చిన్త్యో జన్మాదిషట్కవ్యవహృతివిషయస్తత్తదర్థైర్యథార్హం॥ ౧౩౧॥

(భావాతిరిక్తాభావభఙ్గః)

భావరూపోద్వితనురభిమతః, ఏవం ఘటప్రాగభావప్రధ్వంసశ్చ ఘటతత్ప్రధ్వం
సరూపోద్వితనుః, ఏవమేవాస్మత్సిద్ధాన్తేప్యనాదిప్రాగవస్థాపరమ్పరా ప్రాగ
భావో ఘటస్య అనన్తఉత్తరావస్థాసన్తానః ప్రధ్వంసః స్యాత్, తథా చ పూర్వో
త్తరావస్థాసన్తతివ్యతిరేకేణ న ప్రాక్ప్రధ్వంసాభావౌ కల్ప్యౌ. ఏవమనఙ్గీకా
రే ప్రధ్వంసప్రాగభావే క్లృప్తే ప్రాగభావప్రధ్వంసే చ క్లృప్తే సత్యుత్తరోత్తరా
భావపారమ్పర్యాదనవస్థా సంపద్యేత. యది కుత్రచిత్ స్వత ఏవోపరమణమన
వస్థాయాః తర్హ్యాదిత ఏవోపరమణం భవత్విత్యాహ దృష్టమేవాత్రభీష్టఇతి.పూ
ర్వోత్తరావస్థాద్వయం దృష్టం భవతశ్చాభీష్టం తత్రైవోపరమోస్త్వనవస్థాయాః.
అయమర్థః పూర్వావస్థాపరమ్పరా ప్రాగభావః ఉత్తరావస్థాపరమ్పరా ప్ర
ధ్వంసఇతి దృష్టానుసారపరికల్పనే న కశ్చిద్దోషః పూర్వభావవ్యతిరేకేణ ప్రధ్వం
సస్య ప్రాగభావపరికల్పనే తథోత్తరభావవ్యతిరేకేణ ప్రాగభావస్య ప్రధ్వంస
కల్పనే సత్యనవస్థాదౌఃస్థ్యమితి॥ ౧౩౦॥

అత్ర చోదయతి ద్రవ్యేష్వితి.ద్రవ్యాణామవస్థాన్తరప్రాప్త్యా జన్మా
దిరుపపద్యతే. అవస్థానాం పునరవస్థాన్తరప్రాప్త్యభావాన్న భవేత్తాదృశ్యత్వా
దితి చేత్ తన్నిరాకరోతి నేతి.తదేవ వివృణోతి తా ఇతి.అన్యోన్యవైరవ్యతిభిదుర
తయా అన్యోన్యవిరోధయుక్తతయా. తా ఏవావస్థా అన్యోన్యనాశాదిరూపా భ
వన్తి.అయమర్థః ద్రవ్యస్యావస్థాన్తరప్రాప్తిర్వినాశః అవస్థాయాశ్చ తదేవావ
స్థాన్తరం వినాశశబ్దవాచ్యతాం ప్రాప్నోతి పూర్వావస్థాపేక్షయా విరుద్ధస్వ
భావత్వాత్. ఏవం షడ్విధవికారేష్వపి పరస్పరవిరోధస్వాభావ్యాజ్జన్మాదివ్యవ
హారవిషయస్సంచిన్త్య ఇత్యాహ చిన్త్య ఇతి.యథార్హమితి యథోచితం కల్ప్య
మిత్యర్థః॥ ౧౩౧॥

అత్ర కశ్చిద్వ్యాఖ్యాతానుసారేణాభావానాం నిస్స్వభావత్వమాహ,

౪౯౨॥శ్లో॥ నాభావః కారణానాం కథమపి విషయో నిఃస్వభావత్వయుక్తే
ర్నాశోఽప్యస్యానపేక్ష్యః స్వయమసత ఇతి ప్రాగభావాది నిత్యం।
స్యాభావగ్రస్తమేతన్నిఖిలమపి జగన్నిఃస్వభావం తతః స్యా
న్నైవం భావాన్తరాత్మన్యధికవపుషి వా తత్స్వభావత్వదృష్టేః॥ ౧౩౨॥

(అభావనిఃస్వభావత్వభఙ్గః)

౪౯౩॥శ్లో॥ ఏతావన్తః పదార్థా న తు పర ఇతి తత్సిద్ధ్యసిద్ధ్యోరయుక్తం
మైవం యోఽస్త్యేష సిద్ధాన్న పర ఇతి వచస్యేష దోషో న తు స్యాత్।
సత్త్యేవ స్యాత్తథాపి హ్యధికమనధికం వేతి శఙ్కావకాశో
నైవం చేన్నైవ శఙ్కా న చ పరిహరణం భిత్తిలాభే హి చిత్రం॥ ౧౩౩॥

(పదార్థేయత్తావధారణోపపత్తిః)

తన్మతమనూద్య దూషయతి నాభావ ఇత్యాదినా మైవమిత్యన్తేన. అయమత్ర పూర్వపక్షిణో భావః అభావః కారణానాం విషయో న భవతి నిస్స్వభావత్వాత్, అతః కార్యమేవాభావో న భవతి, అస్య చాభావస్య నాశోఽప్యనపేక్ష్యః అసాధ్యః, స్వయమసత్త్వాత్, న హ్యసతః పునరసత్త్వమపేక్ష్యతే తస్మాదకార్యత్వాదనాశ్యత్వాచ్చ ప్రాగభావాది నిత్యమేవ, ఏవం చాభావస్య నిత్యత్వే విశ్వస్యాప్యభావగ్రస్తత్వాద్విశ్వమపి జగన్నిస్స్వభావమేవ స్యాత్ తతః శూన్యమేవ విశ్వమితి తన్నిరాకరోతి మైవమితి. తత్ర హేతుమాహ భావాన్తరాత్మన్యధికవపుషి వాఽధికరూపే వాఽభావే తత్స్వభావస్య ప్రామాణికత్వాత్ కార్యకారణభావాది సర్వస్వభావనియమేన భవదుక్తదోషశఙ్కాపి నాఙ్కురతీతి భావః॥ ౧౩౨॥

ఏవమర్థతత్త్వం సర్వముపపాద్య పదార్థేయత్తావచనం న యుజ్యత ఇతి వదతః పరవాదినో మతం దూషణాయానువదతి ఏతావన్త ఇతి. ఏతావన్త ఏవ పదార్థా న పర ఇతి పరేషాం సిద్ధావసిద్ధౌ చ న యుక్తం, సిద్ధౌ తావద్వ్యాఘాతాదేవ న యుక్తం సిద్ధస్య నిషేద్ధుమశక్యత్వాత్, అసిద్ధౌ చ ప్రతియోగ్యభావాన్న యుక్తమితి భావః. అనూదితమేతన్నిరాకరోతి మైవమితి. నిరాకరణప్రకారం వివృణోతి య ఇతి. యః ప్రమాణేన లోకే సిద్ధ్యతి స ఏతస్మాన్న పర ఇతి సామాన్యతః ప్రమాణసిద్ధే వస్తుని భేదే నిషిధ్యమానే సతి తన్నిషేధకవచస్యేవ భవదుక్తో దోషో న స్యాత్. అయమర్థః సామాన్యతః ప్రతిపన్నే వస్తుని ప్రాఙ్నిరూపితాదర్థాదర్థాన్తరత్వం ప్రతిషిధ్యత ఇతి. ఏవమనఙ్గీకారే తథాపి హ్యధికశఙ్కాయా నావకాశ ఇత్యాహ సత్త్యేవేతి. ప్రతిపన్నే వస్తుని ఖ[illegible]వతాపి పూర్వోక్తాదధికమనధికం వేతి శఙ్కాపి కర్తుం శక్యతే. నైవం చేత్ ఏవమనఙ్గీకారే. నైవ శఙ్కా భవతాఽధికత్వం నాశ

౪౯౪॥శ్లో॥ఇత్థంశ్రీవేఙ్కటేశఃశ్రితమమతజగన్మూలకన్దంముకున్దం
విస్తారోయస్యవిశ్వంమునిభిరభిదధేవిస్తరోవాఙ్మయంచ।
యస్మిన్నాస్మిన్క్వాపినైతత్క్షమమిహకుహకైరిన్ద్రజాలంనతైస్తై
రేకంతత్సర్వసిద్ధ్యైకలయతహృదయేతత్త్వముక్తాకలాపం॥ ౧౩౪॥

౪౯౫॥శ్లో॥నిశ్శేషాంవస్తువృత్తింనిపుణమిహమయాన్యస్యతాక్వాపికోణే
యత్రోదాసిద్విధావాసమగణిగహనేసమ్మతేసన్మతీనాం।
నిష్కృష్టుంకశ్చిదన్యఃప్రభురిహభగవల్లక్ష్మణాచార్యముద్రా
మత్తుద్రాచార్యశిక్షాశతగుణితమతేరప్రమత్తాన్నమత్తః॥ ౧౩౫॥

ఙ్క్యతే.నచపరిహరణం నాస్మాభిరాశఙ్కితోऽర్థఃపరిహ్రియతే.తత్రదృష్టాన్తమాహ భిత్తిలాభ ఇతి.అయమర్థః శఙ్కాయాంసత్యామేవోత్తరందాతుముచితమితి. అత్రేదంతాత్పర్యంఅధికమర్థంకేనాప్యవగమ్యాధికత్వమాశఙ్కనీయం భవతా ఆశఙ్కితంచేత్తతోత్తరందాస్యామః నాశఙ్కితంచేదస్మాభిరపిసుఖేనాస్థీయతఇతి॥ ౧౩౩॥

ఇత్థంనిర్మితస్యప్రబన్ధస్యవక్తృవైలక్షణ్యం సమ్ప్రదాయవైలక్షణ్యంవిషయవైలక్షణ్యంతావదాహఇత్థమితి.శ్రీవేఙ్కటేశఇతివక్తృవైలక్షణ్యం శ్రితమమతేతిసత్సంప్రదాయసిద్ధత్వం. జగన్మూలకన్దంముకున్దమితి విషయవైలక్షణ్యం.ఏతదభిధానంప్రబన్ధస్యోపాదేయత్వప్రతిష్ఠాపనాయ యస్య భగవతోవిస్తారోపివిశ్వం విస్తరోవాఙ్మయంచేతిసర్వమపివక్తవ్యం సఙ్గృహీతమితి ద్యోతయతి,తదేవవదతి యస్మిన్నాస్మిన్క్వాపినైతదితి.అనేన "యదిహాస్తితదన్యత్రయన్నేహాస్తినతత్క్వచిత్" ఇతివచనం స్మారయతి.ఇహ అస్మిన్ప్రబన్ధేతైస్తైఃకుహకైర్వాదిభిరిన్ద్రజాలం న క్షమమితిప్రబన్ధస్యాధృష్యత్వమాహ. ఇత్థంభూతంతత్త్వముక్తాకలాపంమఙ్గళతమత్వాద్ధృదయేకలయతేతి శిష్యాణాంపురుషార్థసాధనోపదేశః॥ ౧౩౪॥

నిశ్శేషామితి.అస్మిన్ప్రబన్ధేనిశ్శేషాంవస్తువృత్తింనిపుణంన్యస్యతాస్థాపయతామయాక్వాపికోణేఆభాసేऽర్థేయత్రోదాసి గహనేऽర్థేయత్రద్విధావాసమగణి వికల్పేనాభాణి,తత్రచసన్మతీనాంవిదుషాంసమ్మతఏవ నపునఃస్వకపోలకల్పితమాత్రేణ. తత్ర భగవల్లక్ష్మణాచార్యముద్రాంనిష్కృష్టుమత్తుద్రాచార్యశిక్షాశతగుణితమతేరప్రమత్తాన్మత్తోऽన్యఃకశ్చిన్నప్రభురిత్యన్వయః. అనేన మదుక్తానుసారేణైవాన్తేవాసిభిరవశిష్టం నిష్కృష్టవ్యం నపునస్తద్విరోధేనేతి భావః॥ ౧౩౫॥

౪౯౬॥శ్లో॥దృష్టేఽపహ్నుత్యభావాదనుమితివిషయే లాఘవస్యానురోధా
చ్ఛాస్త్రేణైవావసేయే విహతివిరహితే నాస్తికత్వప్రహాణాత్।
నాథోపజ్ఞం ప్రవృత్తం బహుభిరుపచితం యామునేయప్రబన్ధై
స్త్రాతం సమ్యగ్యతీన్ద్రైరిదమఖిలతమఃకర్శనం దర్శనం నః॥ ౧౩౬॥

౪౯౭॥శ్లో॥హృద్యాహృత్పద్మసింహాసనరసికహయగ్రీవహేషోర్మిఘోష
క్షిప్తప్రత్యర్థిదృష్టిర్జయతి బహుగుణా పఙ్క్తిరస్మద్గురూణామ్।
దిక్సౌధాబద్ధజైత్రధ్వజపటపవనస్ఫాతినిర్ధూతతత్త
త్సిద్ధాన్తస్తోమతూలస్తబకవిగమనవ్యక్తసద్వర్తనీకా॥ ౧౩౭॥

౪౯౮॥శ్లో॥అధ్యక్షం యచ్ఛ్రుతం వా లఘు భవతి తదిత్యాదిమో వాదమోహా
స్తత్త్వోదర్కా న తర్కాస్తదిహ జగతి కిం మేధయా సాధయామః।
తిష్ఠత్వేతల్లఘిష్ఠాః కతి చ న దధతో మానసే మానసేతుం

దృష్ట ఇతి. ఏతస్య సిద్ధాన్తస్య దృష్టేఽపహ్నుత్యభావాత్ ప్రత్యక్షసిద్ధేర్థే మృషావాదిప్రభృతివదపహ్నవాభావాత్, అనుమితివిషయే లాఘవస్యానురోధాత్ వైశేషికాదివదనపేక్షితకల్పనాభావాత్, శాస్త్రేణైవావసేయే ప్రమాణబాధవిరహితే నాస్తికత్వప్రహాణాత్ నిరీశ్వరమీమాంసకవదీశ్వరాపహ్నవప్రభృత్యనర్థకార్థప్రహాణాత్ నాథోపజ్ఞం ప్రవృత్తం నాథమునిమారభ్య ప్రవృత్తం బహుభిర్యామునేయప్రబన్ధైరుపచితం యతీన్ద్రైస్సమ్యగేవ భాష్యాదిప్రబన్ధపఞ్చకనిర్మాణేన పరిత్రాతమిదమేవ దర్శనమఖిలతమఃకర్శనమితి స్వదర్శనస్య సూర్యోదయవదశేషార్థప్రకాశకత్వం దర్శయతి దృష్ట ఇత్యాదినా॥ ౧౩౬॥

ఏతద్దర్శనప్రవర్తకాచార్యప్రశంసయా స్వభక్తిమేవోత్తమ్భయన్ పరపక్షప్రవర్తకానాం పరాగపటలవదాభాసత్వమేవాహ హృద్యేతి. అక్షరార్థో వ్యక్తః॥ ౧౩౭॥

అధ్యక్షమితి. ఇత్థం సర్వోత్తరే దర్శనే విద్యమానేప్యాభాసవాదినః ప్రత్యక్షాగమప్రమితయోరర్థయోర్లఘుత్వమేవ ప్రతిపద్యన్తే, అయమాదిమో వాదిమోహః ప్రత్యక్షాగమయోరేవ ప్రాబల్యాత్, తద్విరుద్ధస్య చానుమానస్యాత్యన్తదౌర్బల్యాత్, యది వా తర్కమేవ పరిశోధయామః న తత్త్వోదర్కాస్తర్కాః కేవలం దన్తాదన్తిప్రయాసమాత్రశేషాః తర్కాణామప్రతిష్ఠితత్వాత్, అత్ర తర్కశబ్దోఽనుమానం తదనుగ్రాహకం తర్కమపి సఙ్గృహ్ణాతి, ఏవంభూతే జగతి కిం మేధయా సాధయామ ఇతి నిర్వేదవచనం అథవాఽధిక్షేపవాదః. ఇదమేవాధిక్షేపవాదముత్తరోత్తరముద్దీపయతి తిష్ఠత్వేతదితి. లఘిష్ఠాః కతి చ న మానసే

అద్రవ్యసరః పఞ్చమః

హంహో హా సఖ్యాన సభ్యస్థపుటముఖపుటా దుర్జనా నిర్జయన్తి॥ ౧౩౮॥

౪౯౯॥శ్లో॥ స్యాదిత్థం విశ్వతత్త్వం పృథుతరమమునా తత్త్వదృష్టిశ్ప్రదృష్టా
దిష్ట్యా చాదిష్టమేతద్దిశిదిశి లడహోయా డిణ్డిమస్తాడనీయః।
(స్యాదిత్థం శిక్షితార్థో యదిహ యతిపతిచ్ఛాత్రహస్తాగ్రనృత్య
న్నారాచన్యాసరేఖాసహచరితమతిస్సర్వతన్త్రస్వతన్త్రః।)
శుష్కోపన్యాసశిక్షావటిమకటురటద్వాణ్డవిద్వత్కరోటీ
కుట్టాకక్రీడమస్తాపదకటకమసౌ వామపాదే బిభర్తు॥ ౧౩౯॥

౫౦౦॥శ్లో॥ గాథా తాథాగతానాం గళతి గమనికా కాపిలీ క్వాపి లీనా
శీర్ణా కాణాదవాణీ ద్రుహిణహరగిరస్సౌరభం నారభన్తే।
క్షామా కౌమారిలోక్తిర్జగతి గురుమతం గౌరవాద్దూరవాన్తం
కా శఙ్కా శఙ్కరాదేర్భజతి యతిపతౌ భద్రవేదీం త్రివేదీం॥ ౧౪౦॥

ఇతి కవితార్కికసింహస్య సర్వతన్త్రస్వతన్త్రస్య శ్రీమద్వేఙ్కటనాథస్య
వేదాన్తాచార్యస్య కృతిషు తత్త్వముక్తాకలాపే౽ద్రవ్యసరః పఞ్చమః
సమాప్తస్తత్త్వముక్తాకలాపః

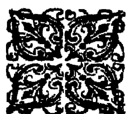
మనసి అభిమానస్య సేతుం పరాం కాష్ఠాం వహన్తో దుర్జనాః స్వయమసభ్యాస్థపుటముఖపుటాస్స్వఖ్యాన్నిర్జయన్తి కిముక్తం భవతి స్వయం భణమానైర్నైవ భాషమాణా ఇవ జల్పన్తీత్యర్థః హంహో ఇతి విషాదపూర్వాధిక్షేపే॥ ౧౩౮॥

ఇత్థమనేన ప్రబన్ధేన శిక్షితార్థస్సర్వేష్వపి తన్త్రేషు స్వాతన్త్ర్యం తన్త్రయన్ ప్రతిభటవిద్వత్కరోటికుట్టాకక్రీడాక్షమమస్తాపదకటకం వామపాదే బిభర్తీతి ప్రకృతస్య ప్రబన్ధస్య వైతణ్డికవిజయహేతుత్వేనాతిశయమాహ స్యాదిత్థమితి. పదార్థః స్పష్టః॥ ౧౩౯॥

సర్వమఙ్గళసిద్ధ్యర్థం ప్రబన్ధసమాప్తౌ సకలాచార్యదేశికం శ్రీమద్రామానుజాచార్యం ప్రతిభటసకలసిద్ధాన్తధ్వాన్తనిరాసకత్వేన ప్రస్తౌతి గాథేతి॥ ౧౪౦॥

ఇతి కవితార్కికసింహస్య సర్వతన్త్రస్వతన్త్రస్య శ్రీమద్వేఙ్కటనాథస్య
వేదాన్తాచార్యస్య కృతిషు తత్త్వముక్తాకలాపవ్యాఖ్యానే
సర్వార్థసిద్ధావద్రవ్యసరః పఞ్చమః

సర్వార్థసిద్ధిస్సమాప్తా

విషయసూచికా

పుట, శ్లో, విషయాః

౫, ౫, తత్త్వజ్ఞానప్రయోజనం
౬, ౬, ద్రవ్యవిభాగః
౭, ౭, ద్రవ్యతద్విశేషలక్షణం
౧౩, ౮, ద్రవ్యసిద్ధిర్ద్రవ్యాద్వైతభఙ్గో
౧౮, ౧౦, ధర్మధర్మిభావః
౨౮, ౧౧, ప్రకృతిమహదాద్యాగమికతాస్సృష్టిప్రకారో
౨౯, ౧౨, తన్మాత్రభూతసృష్టిప్రకారః
౩౦, ౧౩, అప్తేజసోర్వ్యష్టిసృష్టివిశేషః
౩౧, ౧౪, పుద్గలానామనియత వృధివ్యాదిపరిణామవాదభఙ్గః
౩౨, ౧౫, ప్రకృతివికృతివిభాగచిన్తా
౩౩, ౧౬, సర్వతత్త్వానామీశ్వరాధిష్ఠానేనకార్యకరత్వం
౩౪, ౧౭, పఞ్చీకరణప్రక్రియా
౩౯, ౧౯, పరమాణుకారణవాదభఙ్గః
౪౭, ౨౨, అవయవివాదభఙ్గః
౪౮, ౨౩, దేహాదేఃపాఞ్చభౌతికత్వం
౫౫, ౨౪, సాఙ్ఖ్యసత్కార్యవాదభఙ్గః
౬౭, ౩౧, క్షణభఙ్గనిరాసః
౭౩, ౩౩, కార్యకారణభావాదిసమర్థనం
౭౭, ౩౫, ఇన్ద్రియాణామభౌతికత్వాహఙ్కారికత్వే
౭౮, ౩౬, ఏకాదశేన్ద్రియసిద్ధిః
౭౯, ౩౭, అన్తఃకరణద్వైవిధ్యభఙ్గః
౮౧, ౩౮, ఏకేన్ద్రియవాదభఙ్గః

పుట, శ్లో, విషయాః

౮౨, ౩౯, ఇన్ద్రియాణాం సూక్ష్మత్వం
౮౬, ౪౦, చక్షురాదేః ప్రాప్యకారిత్వం
౮౮, ౪౧, శ్రోత్రవృత్తిశబ్దాశ్రయాగమనపక్షౌ
౯౦, ౪౩, ఆకాశస్యాస్మదాదిప్రత్యక్షత్వం
౯౧, ౪౪, ఆకాశానుమేయత్వభఙ్గః
౯౨, ౪౫, అవకాశనిరూపణం
౯౫, ౪౬, ఆకాశస్యావరణాభావమాత్రత్వభఙ్గః
౯౬, ౪౭, ఆకాశాదేరనిత్యత్వావ్యాపిత్వాది
౯౯, ౫౦, దిశఆకాశాదావన్తర్భావః
౧౦౧, ౫౨, వాయుప్రత్యక్షత్వం
౧౦౨, ౫౩, ప్రాణస్య వాయువిశేషత్వం
౧౦౩, ౫౪, ప్రాణస్యానిన్ద్రియత్వం
౧౦౩, ౫౫, ప్రాణవైశ్వానరాగ్న్యోస్సాఙ్గత్య మనాత్మత్వంచ
౧౦౪, ౫౬, ప్రభాయాః ప్రభావదవయవాతిరేకతేజస్త్వే
౧౦౫, ౫౭, ప్రభావిషయగ్రన్థద్వయయోగమనికా
౧౦౬, ౫౮, స్థిరాస్థిరతేజోవిభాగః
౧౦౭, ౫౯, హేమాదితైజసత్వోక్తితాత్పర్యం
౧౦౯, ౬౦, తమసఃపార్థివత్వం
౧౧౦, ౬౨, తమస ఆలోకాభావమాత్రత్వభఙ్గః

పుట, శ్లో, విషయాః
౧౧౨,౬౩,భూభ్రమణాదివాదభఙ్గః
౧౧౩,౬౪, భూపరిమాణాదివిరోధపరిహారః
౧౧౪,౬౫, ఆకాశాద్వ్యతిరిక్తకాలసిద్ధిః
౧౧౪, ౬౬, కాలస్యైశ్వరైక్యశఙ్కాపరిహారః
౧౧౫,౬౭, కాలోత్పత్తివాదపరిహారః
౧౧౭,౬౮,కాలప్రత్యక్షత్వం
౧౧౯,౬౯,కాలస్యావచ్ఛేదప్రకారవిభుత్వసర్వకార్యహేతుత్వాని
౧౧౯, ౭౦, సర్వతత్త్వస్థితిప్రవృత్తీనామీశ్వరేచ్ఛాయత్తత్వం
౧౨౪, ౨,ఆత్మనో దేహాతిరేకః
౧౨౭, ౩,ఆత్మన ఇన్ద్రియాద్యతిరేకః
౧౨౮, ౪,నిత్యబుద్ధ్యతిరిక్తాత్మసిద్ధిః
౧౨౮, ౫,జ్ఞానమాత్రత్వోక్తినిర్వాహః
౧౨౯, ౬, ఆత్మనః స్వయంప్రకాశత్వం
౧౩౦, ౭,ప్రత్యక్త్వాదిప్రకారః
౧౩౧, ౮,ఆత్మనః కర్తృత్వాది
౧౩౧, ౯,యత్నసాఫల్యం
౧౩౨,౧౦, ఔపాధికభేదవాదభఙ్గః
౧౩౨,౧౧,బ్రహ్మస్వరూపస్వాభావికాంశజీవభేదభఙ్గః
౧౩౩,౧౨,సర్వశరీరైక జీవవాదభఙ్గః
౧౩౫,౧౪,ఏకశరీరైకజీవవాదభఙ్గః
౧౩౫,౧౫, బ్రహ్మప్రతిచ్ఛన్దజీవవాదభఙ్గః
౧౩౬,౧౬,జీవనిత్యత్వం
౧౩౭,౧౭, ఆత్మానిత్యత్వాదివాదానామధ్యయనాదివిరోధః
౧౩౯,౨౦,జీవవిభుత్వభఙ్గః
౧౪౧,౨౨,జీవాణుత్వం
౧౪౩,౨౪,ఆత్మనో దేహపరిమాణత్వభఙ్గః
౧౪౩,౨౫,సంసరతాం ప్రత్యాపత్తిహేతువిశేషః
౧౪౪,౨౬,ముముక్షూత్పత్తిప్రకారః
౧౪౫,౨౭,నిత్యసంసారిసదసద్భావపక్షౌ
౧౪౫,౨౮,పక్షద్వయోక్తప్రసఙ్గపరిహారః
౧౪౭, ౩౦, భక్తిస్వరూపమోక్షోపాయత్వే
౧౪౮,౩౧,విద్యాభేదతద్వికల్పాది
౧౪౮,౩౨,త్రివర్గాపవర్గార్థవిద్యావిభాగః
౧౪౯,౩౩,కర్మణాం విద్యోపకారకత్వప్రకారః
౧౫౦, ౩౪, విద్యాయాః కర్మకర్తృసంస్కారత్వభఙ్గః
౧౫౦,౩౫,వర్ణాశ్రమధర్మాణామైకాన్త్యవిరోధపరిహారః

పుట, శ్లో, విషయాః

౧౫౧,౩౬,వర్ణాశ్రమాదిధర్మస్వరూపత్యాగభఙ్గః
౧౫౨,౩౭,సర్వాశ్రమిణాంబ్రహ్మవిద్యాధికారః
౧౫౨, ౩౮, నిత్యకర్మణాంవిద్యాఙ్గత్వాశ్రమాఙ్గత్వాది
౧౫౩,౩౯,నిత్యకామ్యాదివిభాగః
౧౫౩,౪౦, నైమిత్తికావాన్తరవిభాగః
౧౫౪,౪౧,ప్రవృత్తినివృత్తివిభాగః
౧౫౪,౪౨,త్రైవర్ణికాధికారసర్వాధికారవిభాగః
౧౫౫,౪౩,ధ్యాననియోగవాదభఙ్గః
౧౫౬,౪౪,నిష్ప్రపఞ్చీకరణనియోగవాదభఙ్గః
౧౫౭,౪౫, వాక్యార్థజ్ఞానస్య మోక్షోపాయత్వభఙ్గః
౧౫౮,౪౬,శాబ్దప్రత్యక్షభఙ్గః
౧౫౯,౪౭,ఆత్మాద్వైతినఉపదేశానుపపత్తిః
౧౬౦,౪౮,తత్త్వమస్యాదేఃప్రపఞ్చబాధభఙ్గః
౧౬౨,౪౯,అసత్యాత్సత్యసిద్ధిభఙ్గః
౧౬౩,౫౦,నివర్తకజ్ఞాననివర్తకానుపపత్తిః
౧౬౩,౫౧,నివర్తకజ్ఞానవేద్యానుపపత్తిః
౧౬౪,౫౨,ప్రపఞ్చనివృత్త్యనుపపత్తిః
౧౬౫,౫౩,నివర్తకజ్ఞానాధారానుపపత్తిః

పుట, శ్లో, విషయాః

౧౬౬,౫౪,విద్యాయాః పాపనాశకత్వోపపత్తిః
౧౬౬,౫౫, త్రైవర్ణికసుకృతస్యాపి విద్యానాశ్యత్వం
౧౬౭,౫౬,ప్రామాదికోత్తరాఘాశ్లేషోపపత్తిః
౧౬౮,౫౭,పుణ్యాశ్లేషః
౧౬౯,౫౮, ప్రియాప్రియసఙ్క్రమః
౧౬౯,౫౯, ప్రియాప్రియయోర్విద్వత్కర్మఫలసమానసృష్టేః స్వకర్మఫలత్వం
౧౭౦,౬౦,ఆతివాహికక్రమక్లృప్తిః
౧౭౧,౬౧,ముక్తధీవికాసస్య నిత్యత్వం
౧౭౧,౬౨,ముక్తస్యైచ్ఛికశరీరయోగానియమః
౧౭౨,౬౩,పరాధీనస్యాపి ముక్తస్యేచ్ఛావిహతిరాహిత్యం
౧౭౪,౬౫,నిరుపాధికబ్రహ్మానుభవస్యదుఃఖరహితనిరతిశయానన్దత్వం
౧౭౫,౬౬,నిత్యసూరిసిద్ధిః నిత్యముక్తేశ్వరాణామపిభోగసామ్యంచ
౧౭౬, ౬౭, ముక్తానుభవస్యసమానభోగత్వలక్షణ సాయుజ్యైకరూపత్వం
౧౭౭, ౬౮, పునరావృత్తిప్రసఙ్గపరిహారః
౧౭౯,౬౯,పాషాణవన్మోక్షభఙ్గః

పుట, శ్లో, విషయాః

౧౮౦, ౭౦, సమీక్షోక్తసంసారానువాదః

౧౮౩, ౭౨, సాఙ్ఖ్యసంసారమోక్షాదినిరాసః

౧౮౩, ౭౩, జీవన్ముక్తిభఙ్గః

౧౮౪, ౭౪, పరోక్తబాధితానువృత్తిభఙ్గః

౧౮౫, ౭౫, పరమతేవిరుద్ధానామర్థానాం మోక్షవిరుద్ధత్వప్రతిపాదనం

౧౮౯, ౧, ఆగమికేశ్వరసిద్ధిః

౧౯౧, ౨, ఈశ్వరస్యనిర్బాధత్వం

౧౯౨, ౩, అవాచ్యత్వావేద్యత్వపరిహారః

౧౯౪, ౪, సద్బ్రహ్మాదిశబ్దానాం నిత్యలక్షకత్వానుపపత్తిః

౨౦౧, ౧౩, భగవతఃపరత్వం

౨౦౨, ౧౪, త్రిమూర్త్యైక్యాదిపక్షనిరాసః

౨౦౩, ౧౫, ఉపదేశానుమానభఙ్గః

౨౧౫, ౨౩, ఈశ్వరానుమానభఙ్గః

౨౧౬, ౨౪, శాస్త్రయోన్యధికరణసాఙ్ఖ్యాధికరణవిరోధపరిహారః

౨౧౭, ౨౬, ఈశ్వరస్య జగన్నిమిత్తోపాదానత్వోపపత్తిః

౨౧౮, ౨౭, జగత్కారణవైశిష్ట్యావశ్యంభావః

౨౧౯, ౨౮, బ్రహ్మణశ్చిదచిదీశ్వరవికారవత్త్వభఙ్గః

౨౧౯, ౨౯, సర్వానువృత్తసన్మాత్రబ్రహ్మత్వభఙ్గః

౨౨౧, ౩౦, బ్రహ్మణఃస్వలీలార్థజీవాదిపరిణామవాదభఙ్గః

౨౨౩, ౩౨, బ్రహ్మణ ఔపాధికజీవభావభఙ్గః

౨౨౩, ౩౩, సావిద్యబ్రహ్మవివర్తభఙ్గః

౨౨౪, ౩౪, తిరోధానాద్యనుపపత్తిః

౨౨౬, ౩౫, అవిద్యాదర్శనానుపపత్తిః

౨౨౭, ౩౬, భావరూపాజ్ఞానప్రత్యక్షత్వభఙ్గః

౨౨౮, ౩౭, పఞ్చపాదికావివరణోక్తభావరూపాజ్ఞానానుమానభఙ్గః

౨౨౯, ౩౮, చిత్సుఖోక్తభావరూపాజ్ఞానానుమానభఙ్గః

౨౩౦, ౩౯, బ్రహ్మాజ్ఞానానుమానానాంనిత్యనిర్దోషశ్రుతిబాధ్యత్వం

౨౩౨, ౪౦, అవిద్యాకల్పకశ్రుతార్థాపత్తిభఙ్గః

౨౩౫, ౪౧, మాయాదిశబ్దానాంబ్రహ్మదోషప్రతిపాదకత్వానుపపత్తిః

౨౩౬, ౪౨, మాయావిద్యావిభాగభఙ్గః

౨౩౭, ౪౩, అవిద్యాకల్పకకార్యమిథ్యాత్వానుపపత్తిభఙ్గః

౨౩౭, ౪౪, ఉపాదానోపాదేయసాలక్షణ్యనియమభఙ్గః

౨౪౮, ౫౦, దృశ్యత్వానుమానభఙ్గః

౨౫౧, ౫౧, వ్యావర్తమానత్వానుమానభఙ్గః

పుట, శ్లో, విషయాః

౨౫౩, ౫౨, అనిత్యమిథ్యాక్లప్తిపరిహారః

౨౫౫, ౫౩, నిషేధశ్రుతీనాం ప్రత్యక్షాదివిరుద్ధప్రతిపాదకత్వానుపపత్తిః

౨౫౬, ౫౪, పరోక్షబాధ్యత్వేనాగ్యయోగ్యప్రత్యక్షవిభాగః

౨౫౮, ౫౫, శాస్త్రప్రత్యక్షయోర్దోషసామ్యాపాదనం

౨౫౮, ౫౬, దోషసామ్యేపరస్యబాధకత్వానుపపత్తిః

౨౫౯, ౫౭, భేదనిషేధశ్రుత్యోరపచ్ఛేదన్యాయానర్హత్వం

౨౬౧, ౫౮, అలౌకికభేదస్య శాస్త్రవేద్యత్వోపపత్తిః

౨౬౧, ౫౯, ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వవాదినాంసౌగతసామ్యాపాదనం

౨౬౨, ౬౦, ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వవాదినాంబాధకవికల్పోదాహరణం

౨౬౪, ౬౧, నిత్యవిభూతిసద్భావః

౨౬౫, ౬౨, నిత్యవిభూతేర్జడత్వాజడత్వపక్షౌ

౨౬౬, ౬౩, నిత్యవిభూతేరజడత్వపక్షోపపత్తిః

౨౬౭, ౬౪, అప్రాకృతస్థానాదేరనిత్యత్వాదిపరిహారః

౨౬౮, ౬౫, పరవిగ్రహానిత్యత్వం

౨౬౮, ౬౬, పరస్యాస్త్రభూషణాద్యనుపపత్తిపరిహారః

౨౬౯, ౬౭, విగ్రహాదివిధినిషేధవిరోధప్రశమనం

౨౬౯, ౬౮, విగ్రహాదిపఞ్చకనిరాకరణపరిహారః

౨౭౦, ౬౯, పరవ్యూహాదిపఞ్చరూపస్యాపిపూర్ణషాడ్గుణ్యవత్త్వం

౨౭౦, ౭౦, వ్యూహేషువిశేషాభిమానాదివిరోధపరిహారః

౨౭౧, ౭౧, వ్యూహగుణానామైషమ్యనిర్వాహః

౨౭౧, ౭౨, ప్రాదుర్భావాదిప్రక్రియాన్తరోపపత్తిః

౨౭౨, ౭౩, ఈశ్వరస్వరూపవిషయసమష్టివ్యష్ట్యాదివాదనిరాసః

౨౭౩, ౭౪, ఈశ్వరస్యస్వాత్మనిశిష్యాచార్యత్వాద్యభినయఫలం

౨౭౩, ౨౨౦, ఆశ్చర్యవృత్తాన్తవిశేషసత్యత్వం

౨౭౪, ౨౨౧, సార్వజ్ఞ్యానుపపత్తినిరాసః

౨౭౫, ౨౨౨, సర్వశక్తిస్థాపనం

౨౭౬, ౨౨౩, ఈశ్వరస్యేచ్ఛావశ్యత్వసిద్ధిః

౨౭౭, ౨౨౪, ఈశ్వరస్యసాధ్యప్రసాదాదిమత్త్వం

౨౭౮, ౨౨౫, ఈశ్వరనిరూపణప్రయోజనవిశేషః

౨౮౦, ౨౨౬, జ్ఞానసత్తాస్వయంప్రకాశత్వే

పుట, శ్లో, విషయాః
౨౮౨, ౨౨౭, బుద్ధేరవేద్యత్వభఙ్గః
౨౮౩, ౨౨౮, బుద్ధేర్నిత్యానుమేయత్వభఙ్గః
౨౮౪, ౨౨౯, క్షేత్రజ్ఞబుద్ధేరపిస్వపనిత్యత్వం
౨౮౫, ౨౩౦, పారమార్థికసంవిద్భేదః
౨౮౬, ౨౩౧, సంవిత్స్వధర్మకత్వం
౨౮౭, ౨౩౨, జ్ఞానద్రవ్యత్వం
౨౮౭, ౨౩౩, అద్రవ్యనిత్యబుద్ధివాదభఙ్గః
౨౮౮, ౨౩౪, ప్రమాణాప్రమాణవ్యవస్థా
౨౯౦, ౨౩౬, అఖ్యాతిసంవలితయథార్థఖ్యాతిపతుః
౨౯౫, ౨౩౯, అన్యథాఖ్యాతిభఙ్గప్రకారః
౨౯౬, ౨౪౦, సంశయయాథార్థ్యప్రకారః
౨౯౯, ౨౪౧, అనిర్వచనీయఖ్యాతిభఙ్గః
౩౦౧, ౨౪౨, అనిర్వచనీయరజతోత్పత్తిభఙ్గః
౩౦౬, ౨౪౪, నిరధిష్ఠాననిరుపాధికాసత్ఖ్యాతిభఙ్గః
౩౧౫, ౨౪౭, స్వాత్మాకారఖ్యాతిభఙ్గః
౩౧౬, ౨౪౯, నిరాలంబనానుమానభఙ్గః

పుట, శ్లో, విషయాః
౩౨౦, ౨౫౦, అపద్బాహ్యఖ్యాతి హేతుదర్శనాదిభఙ్గః
౩౨౦, ౨౫౧, యోగాచారోక్తవాసనాభఙ్గః
౩౨౨, ౨౫౨, జ్ఞానే ద్వ్యాకారసమర్పణాదిభఙ్గః
౩౨౩, ౨౫౩, సంసర్గజాకారమతభఙ్గః
౩౨౫, ౨౫౪, బాహ్యార్థవాదిసౌగతోక్తనిరధిష్ఠానఖ్యాతిభఙ్గః
౩౨౫, ౨౫౫, నిర్విషయఖ్యాతిభఙ్గః
౩౨౬, ౨౫౬, ప్రత్యక్షాదిప్రమాణవిభాగలక్షణే
౩౨౯, ౨౫౭, అవిశిష్టవిషయనిర్వికల్పకభఙ్గః
౩౩౧, ౨౫౮, సవికల్పకబాధపరిహారః
౩౩౩, ౨౫౯, శబ్దాధ్యాసభఙ్గః
౩౩౩, ౨౬౦, సర్వప్రత్యయానాంసంజ్ఞానువిద్ధత్వభఙ్గః
౩౩౫, ౨౬౨, యోగిప్రత్యక్షానుమానభఙ్గః
౩౩౬, ౨౬౪, అనుమానస్య ప్రత్యక్షాదిబహిర్భావః
౩౩౭, ౨౬౫, అనుమానప్రామాణ్యసిద్ధిః
౩౩౯, ౨౬౬, అనుమానబాధకతర్క
ఙ్గనిహాదిగః

పుట, శ్లో, విషయాః

౩౪౦, ౨౬౭, అతిచారశఙ్కోద్ధారప్రకారః
౩౪౩, ౨౭౦, ఉపాధితద్విధూనవాది
౩౪౫, ౨౭౧, హేతుతదాభాసాదివిభాగః
౩౪౬, ౨౭౨, వ్యాప్తిగ్రహణప్రకారః
౩౪౭, ౨౭౩, వ్యాప్త్యాదివిభాగః
౩౪౯, ౨౭౫, కేవలాన్వయివిశేషనిరూపణం
౩౫౦, ౨౭౬, కేవలాన్వయివిశేషప్రయోజనం
౩౫౨, ౨౭౮, కేవలవ్యతిరేకిభఙ్గః
౩౫౩, ౨౭౯, లక్షణనిరూపణం
౩౫౪, ౨౮౦, పరోక్తలక్షణసాధ్యద్వయభఙ్గః
౫౫, ౨౮౧, వ్యవహారశిక్షాణాం న్యాయవిస్తరవిరోధనిస్తారః
౫౬, ౨౮౨, అనుమానప్రయోగావయవనిరూపణం
౫౬, ౨౮౩, ప్రతిజ్ఞాదేర్లోకసిద్ధానుసారిత్వం
౫౭, ౨౮౪, ఆభాసోద్ధారాదేః ప్రయోజనాభావః
౫౮, ౨౮౫, తర్కలక్షణఫలావాన్తరభేదాఙ్గాది
౫౯, ౨౮౬, కథానధికారాది
౫౯, ౨౮౭, కథాతదవాన్తరవిశేషాది

పుట, శ్లో, విషయాః

౩౬౦, ౨౮౮, వితణ్డాయామపివ్యవస్థానుపాలనం
౩౬౧, ౨౮౯, నిగ్రహస్థానలక్షణవిభాగాది
౩౬౧, ౨౯౦, జాత్యాదిలక్షణవిభాగాది
౩౬౨, ౨౯౧, షట్పక్షీసంభవః
౩౬౩, ౨౯౨, ఆగమస్యానుమానాద్బహిర్భావః
౩౬౪, ౨౯౩, పరోక్షానుభవాసిద్ధిపరిహారః
౩౬౪, ౨౯౪, నిర్దోషవాక్యప్రామాణ్యం
౩౬౫, ౨౯౫, అవ్యుత్పన్నశబ్దబోధకత్వవాదభఙ్గః
౩౬౬, ౨౯౬, సర్వశబ్దసాఙ్కేతికత్వభఙ్గః
౩౬౭, ౨౯౭, సర్వశబ్దానాం కార్యపరత్వభఙ్గః
౩౬౮, ౨౯౮, సిద్ధస్వరూపాదిపరవాక్యానాం సవిశేషత్వమన్తరేణ ప్రామాణ్యం
౩౬౯, ౩౦౦, సిద్ధార్థేప్యాద్యవ్యుత్పత్త్యుపపత్తిః
౩౬౯, ౩౦౧, సిద్ధార్థేద్వితీయాదివ్యుత్పత్తిప్రకారః
౩౭౦, ౩౦౨, అప్రత్యక్షపదార్థవ్యుత్పత్తిప్రకారః

పుట, శ్లో, విషయాః

౩౭౧,౩౦౩, ఆకృతిశబ్దానాంవిశిష్టవాచిత్వం

౩౭౧,౩౦౪, విశిష్టవాచినాంవిశేషణమాత్రేశక్తినిషేధస్యానుపపత్తిః

౩౭౨,౩౦౫, వ్యక్తిలక్షణాపక్షభఙ్గః

౩౭౩, ౩౦౬, గుణవాచినాంశబ్దానాంద్రవ్యపర్యన్తాభిధాయిత్వం

౩౭౩,౩౦౭, దేవాదిశబ్దానాంశరీరిపర్యన్తత్వం

౩౭౬,౩౦౮, శరీరలక్షణం

౩౭౭,౩౦౯, విశ్వస్యేశ్వరాపృథక్సిద్ధత్వం

౩౭౭,౩౧౦, జగదాదిశబ్దానాంపరమాత్మపర్యన్తత్వం

౩౭౮,౩౧౧, బ్రహ్మణస్సర్వశబ్దవాచ్యత్వేవ్యుత్పత్తివిరోధపరిహారః

౩౭౯,౩౧౨, స్ఫోటప్రత్యక్షత్వభఙ్గః

౩౭౯,౩౧౩, స్ఫోటక్లృప్తిభఙ్గః

౩౮౦,౩౧౪, ఆగమికస్ఫోటాదిశబ్దనిర్వాహః

౩౮౧,౩౧౫, ప్రతిభావాక్యవాక్యార్థత్వభఙ్గః

౩౮౨,౩౧౬, అన్వితాభిధానం

౩౮౩,౩౧౭, అభిహితాన్వయవాదభఙ్గః

౩౮౩,౩౧౮, అభిహితాన్వయపక్షః

౩౮౪, ౩౧౯, సామానాధికరణ్యే భేదాభేదప్రసఙ్గపరిహారః

పుట, శ్లో, విషయాః

౩౮౫,౩౨౦, నిర్విశేషోపలక్షణసామానాధికరణ్యభఙ్గః

౩౮౮,౩౨౪, అఖణ్డవాక్యార్థభఙ్గః

౩౮౯, ౩౨౫, బాధార్థసామానాధికరణ్యస్యాపివిశిష్టార్థత్వం

౩౯౦,౩౨౬, వేదప్రామాణ్యం

౩౯౧,౩౨౭, పరతఃప్రామాణ్యోత్పత్త్యనుమానభఙ్గః

౩౯౨, ౩౨౯, బుద్ధీనాంస్వతఃప్రామాణ్యం

౩౯౩,౩౩౧, అప్రామాణ్యస్వాభావికత్వభఙ్గః

౩౯౪,౩౩౨, సాఙ్ఖ్యపక్షనిరాసః

౩౯౫,౩౩౩, స్వతఃప్రామాణ్యవిరోధితర్కనిరాసః

౩౯౫,౩౩౪, స్వతఃప్రామాణ్యజ్ఞప్తిప్రకారః

౩౯౬,౩౩౫, వేదేష్వద్భుతోక్తియాథాత్మ్యం

౩౯౭,౩౩౬, వేదనిత్యత్వం

౪౦౦, ౩౪౦, వేదస్యబాహ్యాగమేభ్యోవైషమ్యం

౪౦౦,౩౪౧, స్మృతీతిహాసాదేర్వేదమూలత్వం

౪౦౧,౩౪౨, అష్టకాదేర్నిత్యానుమేయశ్రుతిమూలత్వభఙ్గః

౪౦౨,౩౪౩, శిష్టాచారాదేరత్యన్తోచ్ఛిన్నశాఖామూలతాభఙ్గః

పుటః	శ్లో	విషయాః
౪౦౨	౩౪౪	పురాణాదిబలాబలవిభాగః
౪౦౩	౩౪౫	పాశుపతాదేర్వేదవిరుద్ధవ్యామిశ్రత్వం
౪౦౫	౩౪౭	శ్రీపాఞ్చరాత్రప్రామాణ్యం
౪౦౫	౩౪౮	పరసిద్ధాన్తప్రతిబన్దినిస్తారః
౪౦౬	౩౪౯	స్మృతిహేతువిభాగాది
౪౦౭	౩౫౦	స్మృతియాథార్థ్యోపపత్తిః
౪౦౭	౩౫౧	స్మృతేరనుభూతివిషయానియతవిషయత్వం
౪౦౮	౩౫౨	ఉపమానాన్తర్భావః
౪౦౯	౩౫౩	అర్థాపత్త్యన్తర్భావః
౪౧౦	౩౫౪	అభావప్రమాణాన్తర్భావః
౪౧౦	౩౫౫	ఐతిహ్యసంభవాద్యన్తర్భావః
౪౧౧	౩౫౬	అధికప్రమాణపరిగణననిర్వాహః
౪౧౧	౩౫౭	ప్రమాణసఙ్ఖ్యానియమసంప్రదాయః
౪౧౩	౩౫౯	ప్రమాణవివేకప్రయోజనం
౪౧౩	౩౬౦	పరీక్షాఫలవిశేషః
౪౧౪	౩౬౧	అద్రవ్యవిచారప్రధానప్రయోజనం
౪౧౫	౩౬౨	అద్రవ్యప్రమాణాది
౪౧౯	౩౬౭	అద్రవ్యవర్గస్య సర్వైర్దురపహ్నవత్వం
౪౨౦	౩౬౮	ప్రత్యక్షభేదాభేదభఙ్గః
౪౨౦	౩౬౯	అనుమేయభేదాభేదభఙ్గః
౪౨౧	౩౭౧	అనేకాన్తానుమానభఙ్గః
౪౨౨	౩౭౨	సప్తభఙ్గీభఙ్గః
౪౨౫	౩౭౩	భేదదూషణనిస్తారః
౪౨౬	౩౭౪	భేదప్రత్యక్షత్వానుపపత్తినిరాసః
౪౨౬	౩౭౫	అద్రవ్యాన్తరవిభాగః
౪౨౮	౩౭౬	సత్త్వరజస్తమసామపరోగాదిరద్రవ్యతా చ
౪౨౮	౩౭౭	విచిత్రావస్థానన్త్యం
౪౨౯	౩౭౮	శబ్దాదిగుణభేదగ్రాహకాధారనియమః
౪౩౦	౩౭౯	విభూతిద్వయేఽపి శబ్దాదిసంభవః
౪౩౧	౩౮౦	శబ్దస్య సర్వభూతాశ్రితత్వం
౪౩౧	౩౮౧	సౌగతోక్తశబ్దక్లృప్తిభఙ్గః
౪౩౨	౩౮౨	శబ్దద్రవ్యత్వభఙ్గః
౪౩౨	౩౮౩	శబ్దపుద్గలత్వభఙ్గః
౪౩౪	౩౮౫	వర్ణానిత్యత్వం
౪౩౪	౩౮౬	వర్ణానిత్యత్వేఽపి వేదనిత్యత్వప్రకారః
౪౩౫	౩౮౭	అనుష్ణాశీతస్పర్శాధారనియమః
౪౩౬	౩౮౮	శీతోష్ణభ్రమనియమః

పుట, శ్లో, విషయాః

౪౩౬, ౩౮౯, భూతపఞ్చకవర్ణోక్తినిర్వాహః
౪౩౭, ౩౯౦, పాకజాపాకజరూపాదివిభాగః
౪౩౭, ౩౯౧, అతిరిక్తచిత్రరూపాదిభఙ్గః
౪౩౮, ౩౯౨, స్నేహాఖ్యగుణాన్తరసద్భావపక్షః
౪౩౮, ౩౯౩, స్నేహస్యరూపవిశేషాన్తర్భావపక్షః
౪౩౯, ౩౯౪, ద్రవత్వాన్తర్భావబహిర్భావపక్షౌ
౪౩౯, ౩౯౫, సాంసిద్ధికపాకజద్రవత్వాధారనియమః
౪౪౦, ౩౯౬, గురుత్వాఖ్యగుణానుమానభఙ్గః
౪౪౧, ౩౯౭, గురుత్వప్రత్యక్షత్వభఙ్గః
౪౪౨, ౩౯౮, ఆగమికగురుత్వనిర్వాహః
౪౪౨, ౩౯౯, కాణాదోక్తసఙ్ఖ్యాప్రక్రియా
౪౪౩, ౪౦౦, పరోక్తద్విత్వాదినిరాసః
౪౪౪, ౪౦౧, ఏకత్వసఙ్ఖ్యాస్వరూపాశ్రయాదినిరూపణం
౪౪౫, ౪౦౨, ఏకత్వవిషయమతభేదః
౪౪౫, ౪౦౩, అభిజ్ఞాప్రత్యభిజ్ఞావిషయైకత్వవిశేషసత్త్వం
౪౪౬, ౪౦౪, ప్రాభాకరోక్తసఙ్ఖ్యానిరాసః

పుట, శ్లో, విషయాః

౪౪౬, ౪౦౫, పరిమాణసిద్ధిః
౪౪౭, ౪౦౬, సౌగతోక్తతుచ్ఛపరిమితినిరాసః
౪౪౮, ౪౦౮, పరమమహత్త్వనిరూపణం
౪౪౯, ౪౧౦, అవస్థామాత్రపరిమాణవాదభఙ్గః
౪౫౦, ౪౧౧, పృథక్త్వాఖ్యగుణాన్తరక్లృప్తిభఙ్గః
౪౫౧, ౪౧౨, సంయోగసిద్ధిః
౪౫౧, ౪౧౩, నిరవయవేష్వేకదేశసంయోగప్రకారః
౪౫౨, ౪౧౪, అజసంయోగనిరూపణం
౪౫౩, ౪౧౫, సంయోగవైచిత్ర్యప్రదర్శనం
౪౫౩, ౪౧౬, పరోక్తవిభాగభఙ్గః
౪౫౪, ౪౧౭, సంయోగనాశస్వరూపశోధనం
౪౫౫, ౪౧౮, బుద్ధిజన్యపరత్వాపరత్వాఖ్యగుణాన్తరక్లృప్తిభఙ్గః
౪౫౫, ౪౧౯, విషయవిషయిభావనిరూపణం
౪౫౬, ౪౨౦, విషయవిషయిభావవైషమ్యం
౪౫౬, ౪౨౧, విషయవిషయిసంయోగచోద్యపరిహారః
౪౫౭, ౪౨౨, ముక్తబుద్ధివ్యాప్త్యుపపత్తిః
౪౫౮, ౪౨౩, యోగిబుద్ధేరతీతాదివిషయత్వోపపత్తిః

పుట,	శ్లో,	విషయాః
౪౫౮,	౪౨౪,	అద్రవ్యపక్షేఽనిత్యద్రవ్యవిషయత్వస్య కార్యత్వానుపపత్తిః
౪౫౯,	౪౨౭,	ప్రాకట్యాశ్రయధర్మాన్తరక్లృప్తిభఙ్గః
౪౬౦,	౪౨౮,	ఇచ్ఛాదీనాం బుద్ధివిశేషాతిరిక్తత్వభఙ్గః
౪౬౦,	౪౨౯,	రాగద్వేషాదిమిథ్యాత్వమతభఙ్గః
౪౬౧,	౪౩౦,	ద్వేషస్యాపీచ్ఛావిశేషత్వం
౪౬౧,	౪౩౧,	ఇచ్ఛామాత్రాతిరిక్తప్రయత్నావస్థాసిద్ధిః
౪౬౨,	౪౩౨,	జీవనపూర్వకప్రయత్ననిరాసః
౪౬౨,	౪౩౩,	సుఖదుఃఖోదాసీనరూపావస్థాత్రయసిద్ధిః
౪౬౩,	౪౩౪,	నిరుపాధికానన్దరూపబుద్ధ్యవస్థావిశేషః
౪౬౩	౪౩౫,	సాంసారికసుఖస్యదుఃఖత్వోక్తినిర్వాహః
౪౬౩,	౪౩౬,	ధర్మాధర్మలక్షణతత్సాధ్యాదృష్టస్వరూపమతభేదాః
౪౬౪,	౪౩౭,	అదృష్టస్యాగమైకసిద్ధత్వం
౪౬౫,	౪౩౮,	శ్యేనాగ్నీషోమీయాదివైషమ్యం
౪౬౬,	౪౩౯,	అదృష్టమాత్రస్యాన్యతస్సిద్ధావపి శాస్త్రాత్తద్విశేషనిష్కర్షసిద్ధిః
౪౬౬,		[illegible]త్ర రూపాపూర్వపక్షప్రతిభఙ్గః
౪౬౭,	౪౪౧,	అదృష్టస్య దేవతాప్రీత్యాదిరూపత్వం
౪౬౮,	౪౪౨,	మన్త్రాదేర్వివక్షితార్థత్వవిరోధపరిహారః
౪౬౮,	౪౪౩,	దేవతానాం తత్తచ్ఛబ్దమాత్రాదివ్యతిరేకః
౪౬౯,	౪౪౪,	కర్మణాం కల్పాన్తరాదిష్వపి ఫలసిద్ధిద్వారవిశేషః
౪౬౯,	౪౪౫,	దేవతాన్తరప్రీతేరపి భగవత్ప్రీత్యర్థత్వం
౪౭౦,	౪౪౬,	శాస్త్రీయసంస్కారాణాం దేవతాప్రీత్యర్థత్వం
౪౭౧,	౪౪౭,	కర్మణాం స్వయం ఫలదత్వౌచిత్యభఙ్గః
౪౭౧,	౪౪౮,	వాచ్యాపూర్వపక్షేఽపి కల్ప్యాపూర్వపక్షోక్తదూషణాతిదేశః.
౪౭౨,	౪౪౯,	అపూర్వప్రాధాన్యభఙ్గః
౪౭౩,	౪౫౦,	అపూర్వవిషయలిఙ్గాదివ్యుత్పత్త్యనుపపత్తిః
౪౭౩,	౪౫౧,	అపూర్వస్యలిఙ్గాదివాచ్యత్వేఽపి దేవతాప్రీత్యాద్యనతిరేకః
౪౭౪,	౪౫౨,	శబ్దభావనాయా లిఙ్గాదివాచ్యత్వభఙ్గః
౪౭౪,	౪౫౩,	లిఙ్గాదేరిష్టసాధనతార్థత్వభఙ్గః
౪౭౫,	౪౫౫,	లిఙ్గాద్యర్థనిష్కర్షః
౪౭౬,	౪౫౬,	వక్తృనియోగస్య లిఙ్గాదివాచ్యత్వపక్షః

పుట, శ్లో, విషయాః

౪౬౯,౪౫౬,షాడ్గుణ్యనిరూపణం
౪౬౯,౪౫౭,[illegible]
౪౭౭,౪౫౮, శక్తిరూపణపరిహారః
౪౭౮,౪౬౦,అప్రత్యక్షాణాంస్వరూపశక్తిమత్త్వం
౪౭౯,౪౬౧,స్మృతిహేతుసంస్కారనిరూపణం
౪౮౦,౪౬౩, అనుభవజన్యసంస్కారస్య బుద్ధిధర్మత్వం
౪౮౦,౪౬౪,కర్మాతిశయాతిరిక్తవేగశక్తిభఙ్గః
౪౮౧,౪౬౫,సంస్థానవిశేషాతిరిక్తస్థితిస్థాపకభఙ్గః
౪౮౧, ౪౬౬, అతిరిక్తస్థితిస్థాపకసద్భావేపి పృథివీమాత్రనిష్ఠత్వనిరాసః
౪౮౧,౪౬౭,కర్మనిరూపణం
౪౮౨,౪౬౮,సర్వకర్మణాంనిత్యానుమేయత్వభఙ్గః
౪౮౩,౪౬౯, అసమవాయికారణవిభాగక్లృప్త్యనౌచిత్యం
౪౮౩,౪౭౦, కర్మాన్తరభేదనిరూపణం
౪౮౪,౪౭౧, పరాపరజాతిసమావేశసంగ్రహః
౪౮౫,౪౭౨, స్వరూపనిరూపకాదివిముక్తిః
౪౮౫,౪౭౩, పరోక్త[illegible]

పుట, శ్లో, విషయాః

౪౮౬,౪౭౪, సౌగతాద్యుక్తజాతిభఙ్గపరిహారః
౪౮౭,౪౭౫,అపోహసామాన్యవాదభఙ్గః
౪౮౭,౪౭౬, సంస్థానవిశేషాతిరిక్తగోత్వాదిజాతిభఙ్గః
౪౮౮, ౪౭౭, పరోక్తజాతివ్యఞ్జకత్వానుపపత్తిః
౪౮౮,౪౭౮,సంస్థానజాత్యనుపపత్తిపరిహారః
౪౮౯,౪౭౯, వ్యావృత్తానాంసంస్థానానాంసాదృశ్యరూపత్వం
౪౯౦,౪౮౦,సాదృశ్యాదిపదార్థాన్తరభఙ్గః
౪౯౦,౪౮౧, నిరవయవేష్వనువృత్తవ్యవహారః
౪౯౧,౪౮౨,సత్తాజాతినిరూపణం
౪౯౩,౪౮౩, వైశేషికక్లృప్తవిశేషభఙ్గః
౪౯౪,౪౮౪,సమవాయభఙ్గః
౪౯౫,౪౮౫, అనిత్యసమవాయవత్తువిశేషనిరూపణం
౪౯౬,౪౯౧,భావాతిరిక్తాభావభఙ్గః
౪౯౭,౪౯౨, అభావనిఃస్వభావతాభఙ్గః
౪౯౭, ౪౯౩, పదార్థైయత్తావధానోపపత్తిః